

S. D. Hoffmany.

FESTSCHRIFT

ZUM SIEBZIGSTEN GEBURTSTAGE D. HOFFMANN'S.

FESTSCHRIFT

ZUM

SIEBZIGSTEN GEBURTSTAGE DAVID HOFFMANN'S.

GEWIDMET VON FREUNDEN UND SCHÜLERN.

HERAUSGEGEBEN

VON

SIMON EPPENSTEIN. MEIER HILDESHEIMER.
JOSEPH WOHLGEMUTH.

BERLIN

LOUIS LAMM.

1914.

Inhaltsverzeichnis.

	(n. bedeutet die Seiten des nebr. Tenes).		5011
1.	Bibliographie der Schriften und Aufsätze des Dr. D. Hoff-		
1.	mann (von L. Fischer) V	TT_	VIXXX
0	Bamberger, S., שירי מנחה Die bisher unedierten Teile	11.	ALILIER (
2.	von Maimonides' Mischnah-Commentar zu Rosch Ha-		
			199 191
0	schanah (h. 248—260)		35 45
3.	Barth, J., Arabische Parallelen zu den Proverbien		281—292
I.	Berliner, A., Aus Handschriften		701-207
5.	Biberfeld, Ed., Bedeutungswechsel talmudischer Wort-		107 171
	verbindungen		167—174
6.	Brody, H., גרגרים אחדים	1.	171-178
7.	Carlobach, S., Haarverhüllung d. jud. Weibes (h. 218 - 247)		454 -459
8.	Cohn, A., Ueber einige alte Drucke		46—70
9.	Cohn, J., Die Schaubrote (לחם הפנים) nach Mischna und		=4 ()0
	Talmud		71—86
10.	Daiches, S., Die Bedeutung von cop		8791
11.	בנוד הכמים . H . בנוד הכמים	1.	21 33
12.	לקוטים מפירוש ר' אברחם בן הרמב ם על בראשית. Eppenstein. S., הלקוטים		
	ושמות	h.	130—142
13.	Feuchtwang, D., Der Zusammenhang der Mischnah im		
	Traktat Edujoth		92 96
14.	Freimann, A., קונטרס המפרש השלם	h.	106129
15.	Freimann, J., Das בפר אמרכל על הלכות יין נכך (h. 12 28)		421—432
16.	שיורי כפר השותפות לרבינו שנואר כן חפני J. שיורי כפר השותפות לרבינו	h.	83 - 97
17.	Funk, S., Die Stadt Nehardea und ihre Hochschule .		97-104
18.	Ginzberg, L., Zur Entstehungsgeschichte der Mischnah.		311-345
19.	Grünberg, S. mai afaa	h.	143150
20.	Grünhut, L. הייל. בי רבי רבי רבי	h.	1-11
21.			
22.	Hildesheimer, H. יצ"ל, Beiträge zur Erklärung einiger		
	geographischer Bibelstellen, herausgeg. von L. Fischer		1-25

435-453

Bibliographie der Schriften und Aufsätze des Dr. D. Hoffmann

Rabbiner Dr. L. Fischer (Skotschau).")

I. Selbständige Schriften.

- 1) Mar Samuel. Rector der j\u00fcdischen Akademie zu Nahardea in Babylonien. Lebensbild eines talmudischen Weisen in der ersten H\u00e4lfte des dritten Jahrhunderts, nach den Quellen dargestellt. Leipzig VI und 18 SS. 1873. 8°.
- 2) Die Zeit der Omer-Schwingung und des Wochenfestes (Beilage zum Jahresbericht des Rabbiner-Seminars) Berlin 1874, 58 S. 4°.
- 3) פנדל הנגאל, herausgegeben von Dr. A. Berliner und Dr. D. Hoffmann, p. 1 22. פיריש ר הנגאל על מכית.
- 4) Der oberste Gerichtshof in der Stadt des Heiligtums (Beilage zum Jahresbericht des Rabbiner-Seminars) Berlin 1878. 47 S. 4°.
- 5) Abhandlungen über die pentateuchischen Gesetze. Erstes Heft. Berlin 1878. 92 S. 8°.
- 6) Die erste Mischna und die Controversen der Tannaim. Ein Beitrag zur Einleitung in die Mischna (Beilage zum Jahresbericht des Rabbiner-Seminars). Berlin 1882, 54 S. s. [Hebräische Uebersetzung von S. Grünberg unter dem Titel: אונה ופלינתא המשנה ראשונה ופלינתא המואר 1912 Nr. 1 S. 9 10. Nr. 3 S. 33—35. Nr. 5

^{*) [}Einige Ergänzungen gaben Prof. Dr. Marx-New-York und Dr. Eppenstein-Berlin].

S. 59 CO. Nr. S. S. 91 O4. Nr. 11 S. 129—131. Nr. 12 S. 141 142. Nr. 15 S. 171 172. Nr. 18 S. 199—200. Nr. 22 S. 235—36; das Ganze erschien als Festgabe zum 70. Geburtstag, 1913.]

7) Der Schulchan-Arneh und die Rabbinen über das Verhältnis der Juden zu Andersgläubigen. Zur Burchtgung des von Prof. Gildemeister in dem "Isaakiade"-Prozesse abgegebenen gerichtlichen Gutachten. Berlin, 1885 VI und 149 S. S. 8°.

[Sonderabitreed was dec. Jil lisabant Presso 1884, 8, 279 ft].

- 8) Zur Einleitung in die halachtschen Midraschim (Beilage zum Jahresbericht des Rabbiner-Seminars). Bertin, 1888. 32 8.
- 10 נישניה כדר נייקין פיזינט נייקין צייניים Die Mischna-Ordnung Nesikm. Helitaischer (יוגי nut Punktation, deutscher Uebersetzung und Erklärung Borlin 1893–1808, XXIV und 3s.1-88. (Lexieum-Pormat).
- (10) Der Schulchan-Arnsh und die Rabbinen über das Verhaituis der Juden zu Andersgläubigen. Zweite vermehrte und verbesserte Auflage, Berlin XII und 284 Sc. 1894, 5

[Ungar sche Untersetom, von Friedmann, A Schulchan-Aruch es a rabbinsek - Z. dok, (= unyarok a mas telekezetboliekhez izrael I. Jahrg. 1912 Nr. 2 — 7 — 11—12 H. Jahrg. 1918 Nr. 3 11, 12, 13].

- 11 לקישי בתר לקישי מתכילתא לכבר דכרים Neue Collectaneen aus einer Mechilta zum Deuteranomium Beilage zum Jahresbericht des Rahbiner-seminars), Berlin VI und 36 88, 1897, 8.
- 12) Ein Midrasch über die dreizehn Middot איכרא על שלש עשרה פרות דעתרה מתוך מדרש הגדיל לויכרא. Festschrift zum 70. Gebunstage A. Berliners, Frankfurt a. M. 1903 (hebr. Abt.) S. 55—71.

[Sonderabdruck aus: Festschrift zum siebzigsten Geburtstag A. Berliner's].

- 13) Die wichtigsten Instanzen gegen die Graf-Wellhausensche Hypothese. Heft I (Beilage zum Jahresbericht des Rabbiner-Seminars). Berlin 1904. 154 S. Lexicon-Format.
- מכלתא דרבי שמעון בן יוחאי על ספר ישטות טלוקטת טתוך מדרש הגדול כי עם (14 מכלתא דרבי שמעון בן יוחאי על ספר ישטות טלוקטת וסראה סקוטות ופתיהה קצרה Mechilta des Rabbi Simon b. Jochai, ein halachischer und haggadischer Midrasch zu Exodus, Frankfurt a. M. 1905, XVI und 180 SS. 8°.

[Sonderabdruck aus בּבְּבֹּה, hrsg. von Rabbiner E. Rabbinowitz, Poltawa, I. 5661 S. 257 fgg., II. 5662 S. 2 fgg., III, 5663 S. 2 fgg.].

- 15. Das Buch Leviticus, übersetzt und erklärt. Erster Halbband, Lev. I. XVII. Berlin, VIII und 478 SS. 1905. Lexicon-Format.
- 16) Zur Einleitung in die Mechilta des Rabbi Simon b. Jochai. Frankfurt a. M. 1906. 15 S. 8°. [Sonderabdruck aus dem Jahrbuch der Jüdisch-Literarischen Gesellschaft III S, 191—215].
- 17) Das Buch Leviticus, übersetzt und erklärt. Zweiter Halbband. Lev. XVIII — Ende. Berlin VI und 412 SS. 1906, Lexicon-Format.
- 18) Ein Sendschreiben an den Verein zur Wahrung des gesetzestreuen Judentums in Baden. Zur Aufklärung über die badische Gebetbuchreform. 42 S. 8º. 1907.
- מדרש תנאים על ספר דברים מלוקט מתוך מדרש הגדול כ״י ונלוו אליו הערות (מדרש תנאים על ספר דברים עד סוף סדר ומראה מקומות וכמה הוספות, חוברת ראשונה: ספר דברים עד סוף סדר שובטים. Midrasch Tannaim zum Deuteronomium, gesammelt und mit Anmerkungen versehen nebst mehreren Beilagen. Heft I. Deut. 1, 1—20, 9. Berlin VIII und 126 SS. 1908. Lexicon-Format.
- 20) מדרש תנאים על ספר דברים מלוקט מתוך מדרש הגדול כ״י ונלוו אליו הערות (ב" ומראה מקומות וכמה הוספות, חוברת שניה: סדר כי תצא עד גמירא Midrasch Tannaim zum Deuteronomium, gesammelt und

- mit Anmerkungen versehen, nebst mehreren Beilagen. Heft II: Deut. 20, 10 — Ende, Berlin 127 - 204 S. 1909. Lexicon-Format
- 21) Zur Einleitung in den Midrasch Tannaim zum Deuteronomium. 21 S. 1909.

[Sonderabdruck aus dem Jahrbuch der Judisch-Literarischen Gesellschaft, VII; S. 309—323.]

- 22) משניות סרר טהרות מתורגם ומפורש כלשון אשכנו Die Mischna-Ordnung Tohoroth. Hebräischer Text mit Punktation nebst deutscher Uebersetzung u. Erkleg. Erstes Heft 1910. Bisher erschienen 5 Hefte [bis Oholot, Abschnitt III]. Wird fortgesetzt.
- 23) Das Buch Deuteronomium, übersetzt und erklärt. Erster Halbband, Deuteronomium I, 1-21, 9. Berlin 1913.
- 24) מרוש הגדול על ס שמות זו ל עפין כי שונים ברלין תרע"ד Liefg. I. [Erscheint in den Schriffen der Vereins "Mekize Nirdamim"].

II. Beiträge zu Werken Anderer.

- עם וקנים (von Benzion Katz (vgl. ZfHB., I, S. 37).
- 26) אם אובה Nr. 5 in דת ודן, hebr. Anhang zu Bernat Schück, Religion und Staat, Temesvár 1907, p. ישנה.
- 27) Trauerrede in: Gedenkblätter an Dr. Salomon Cohn Breslau 1902, S. 20 - 25.
- 28) ספר מקור הברכות zu Josua Goldberg הסכמה (1905.
- 29) דע מה שחשיב עם Gross דע מה שחשיב, Waitzen 1908.
- 30) Gutachten an die Herren Rabbiner Dr. H. Ehrentreu und Jakob Schor [über מרקת הצדיק מאמר אורות ספר האישכול Zidkath Ha-Zaddik, Berlin 1910. S. III—VIII.
- 31) Trauerworte, gesprochen an der Bahre von Hermann A. Cohn im Trauerhause, in: Hermann A. Cohn, Ein Gedenkblatt, seinem Andenken gewidmet, Berlin 1912, S. 17-24.
- 32) Verbesserungen und Ergänzungen zu: A. Wünsche "Der babylonische Talmud in seinen haggadischen Bestandteilen" (vom 2. Bande ab).

III. Beiträge zu Sammelwerken.

- 33) Jubelschrift zum 70. Geburtstag von Dr. Israel Hildesheimer, Berlin 1890: Ueber eine Mechilta zu Deuteronomium. S. 83—92. Ebendort hebr. Abtlg.: ליקוםי מכילתא לס דברים. S. 2—32.
- 34) Festschrift zum 70. Geburtstag Dr. A. Berliner's, Berlin 1903. Ein Midrasch über die dreizehn Middot. Hebr. Abtlg. S. 55—71.
- 35) Festschrift zum 40 jährigen Amtsjubiläum Rabb. Dr. S. Carlebach's. Berlin 1910: Die Ueberlieferung der Väter und die Speisegesetze. S. 31—88.

IV. Beiträge zu Zeitschriften.

a) Deutsche.

1. Der Israelit, Mainz.

- 1871) Rezens. über: Ursprung der Sagen von Abraham, Isaak und Jacob. Kritische Untersuchung von A. Bernstein [Beilage] Nr. 21 S. 411—12, Nr. 22 S. 427—28, Nr. 23 S. 443—44, Nr. 26 S. 503—04, Nr. 27 S. 519—20, Nr. 35 S. 673—74, Nr. 39 S. 752—54, Nr. 47 S. 885—86, Nr. 49 S. 921—22.
 - Rezens. über: Rabh, ein Lebensbild zur Gesch. des Talmud, von Dr. M. J. Mühlfelder, Leipzig, 1871, Nr. 41.
- 1872) Bemerkung zu משרום in Mischna Kelim II, 6. Wissenschaftliche Beilage des Israelit, 1872, Nr. 6 S. 123.
- 1909) Rez. über: ס תולדות ישראל. Die Geschichte Israels nach den Urquellen bearbeitet von W. Jawitz. 7. Band, Berlin 1909. Literarische Warte des Israelit 1909, Nr. 48, S. 12.
- 1912) Begrüssungsrede, gehalten bei der Agudas-Jisroel-Versammlung in Kattowitz am 27. Mai 1912. Nr. 24, S. 3—4.

- 2. Die Jüdische Presse [JP] seit 1870 nebst den Beilagen: Literaturblatt [JL] bis 1883 Israel. Monatsschrift [JM] seit 1884 und Israel. Lehrer und Cantor [JLC.]
- 1870) Mar Samuel. sein Leben und Wirken. LJP, 1870, S. 1-2, 5-7, 14, 1871, S. 1-4, 9-11, 13-14, 17-18, 21-22, 25-26, 29-30, 33, 43-44.
- 1871) Aus dem rabbinischen Schulleben von S. R. Hirsch, Frf. a. M. JP. 1871, S. 525.
- 1872) Rezension über: Scholien zum Traetat Aboth von Dr. B. Feilbogen (hebr.) Leipzig. JP. 1872, Nr. 1, S. 8.
- 1873) Rez. über: משר לשפר שמות Aus einer Münchener Handschrift herausgegeben von Dr. J. M. Freimann LJP, 1873, Nr. 4, S. 16.

 Der Bibelkanon und die jüdische Tradition. LJP, 1873
 Nr. 5, S, 17—20.
- 1876) Der Auszug der Israeliten aus Aegypten nach der neuesten Hypothese von Heinrich Brugsch. LJP, 1876, Nr. 5, S. 19—20, Nr. 6, S. 23—24.

Die Extlarchen in Babylonien. LJP, Nr. 7, 8, 25-27, Nr. 8, S. 29-31, Nr. 9, S. 33.

Anzeige der Schrift: סנדל הנגאל LJP, 1876, S. 30.

Rez. über: J. Barth, Beitrage zur Erklärung des Buches Hiob, LJP, Nr. 11, S. 44.

- Rez. über: Sammter, Talmud Babylonicum, Tractat Baba Mezia mit deutscher Uebersetzung u. Erklärung. 1. Lfg. LJP. Nr. 11, S. 44.
- 1877) Simon b. Schetach und seine Zeit. LJP. 1877. Nr. 1 S. 24, Nr. 2, S. 6—7, Nr. 3, S. 9—10. Rezension über: Lebrecht, Bethar, Die fragliche Stadt im hadrianisch-jüd. Krieg. LJP. 1877, Nr. 3, S. 12. Rez. über: L. Munk, Targum Scheni zum Buche Esther. LJP. 1877, Nr. 3, S. 12. Notiz über: Lev. 23, 22. LJP. 1877, Nr. 4, S. 15—16. Aufforderung zur Pränumeration auf Kohut

LJP. 1877, Nr. 7, S. 28.

1877) Die Feier des Hüttenfestes. LJP. 1877, Nr. 9, S. 33—35. Ein auffallender Irrtum in den LXX zu Jes. 26, 14 und Ps. 88, 11, LJP. 1877, Nr. 9, S. 35.

Rez. über: J. Halévy, Prières des Falaschas, ou Juifs d'Abessynie, texte Éthiopien publié par la première fois et traduit en hébreu. Paris 1877. LJP. 1877. Nr. 10, S. 37, Nr. 11, S. 41—42.

Rez. über: Baeck, Dr. S., Die Geschichte des jüd. Volkes u. sein. Literatur vom babylonischen Exile bis auf die Gegenwart übersichtlich dargestellt. 1 2 Lfg. Lissa 1877. JL 1877 Nr. 11, S. 44.

Rez. über: Dr. J. Hildesheimer, Die Beschreibung des herodianischen Tempels im Tractate Middoth und bei Josephus, LJP, 1877, No. 11, S. 42-43 u. No. 12 S. 46-47.

Notiz über בעל החום מתכקש. LJP. 1877, No. 12 S. 47.

Anzeige von Zuckermandels Tosefta, Lieferung 1-2. LJP. 1877, No. 12, S. 48.

Die biblische Schöpfungsgeschichte und die Geologie. LJP. 1877, Nr. 10, S. 37, Nr. 11, S. 41—42.

Einige Aussprüche unserer Weisen über das Gebet. LJP. 1877, Nr. 12, S. 45.

- 1878) Ueber die Synnagogen im Altertum. LJP, 1878, Nr. 5, S. 17 19, Nr. 6, S. 21 22, Nr. 7, S. 25 26, Nr. 8, S. 29 31.
- 1879) Die Proselyten des adiabenischen Königshauses. LJP. 1879, Nr. 1, S. 1—2, Nr. 2, S. 5—7, Nr. 3, S. 9—11. Rez. über: Herzfeld. Handelsgeschichte der Juden des Altertums. LJP. 1879, No. 2, S. 7—8.

Rez. über: Quelques notes sur la guerre de Bar Kochba et ses suites. LJP, 1879 Nr. 3, S. 10.

Notiz über נישל המחול. LJP. 1879 Nr. 3, S. 10.

Bemerkung über נישלו הכליות. LJP. 1879 Nr. 5, S. 20.

Rez. über: Bick, יסוד אהל מועד. LJP. 1879 Nr. 6, S. 23 fgg., Nr. 7 S. 27 fgg.

1880) Rabbi Josua ben Chananja. LJP. 1880, Nr. 5, S. 17-18, Nr. 6, S. 21-22, Nr. 7, S. 25, Nr. 8, S. 29-30.

- 1881) Erklärung einer Talmudstelle [Mischna Seb. 4 b zu Lev. 1, 16 מראתו בנוצתו JM. 1881 Nr. 4, S. 19.
 Notiz [Erklärung zu einer Stelle des Sabbatliedes מתינוק JM. 1881, Nr. 8, S. 36].
- 1882) Ueber die Bedeutung des alten israelitischen Opfercultus. JM. 1882, Nr. 5, S. 17—18, Nr. 6, S. 21—22, Nr. 7, S. 25, Nr. 8, S. 29—30. 1883, Nr. 1, S. 1—2.
- 1883) Ueber die Speise- und Reinheitsgesetze der Thora. JLC. 1883, Nr. 3, S. 10 – 11, Nr. 4, S. 13 – 14, Nr. 5, S. 17 – 18, Nr. 6, S. 21—22, Nr. 8, S. 29, Nr. 9, S. 33, Nr. 10, S. 35—36.

Verschiedene Bemerkungen [über die יועל מצות לא תעשה כין ועל מצות לא תעשה בין JM. 1883 Nr. 5, S. 19. Bemerkung [Erklg. der הגרים הלכות הפלה בעלה על VII, 10] JM. 1883, Nr. 6, S. 22.

Bemerkung (zu den 2 Erklege, Raschi's, Berachot 29a zu den Worten המנעים על דערך ישסעו in והתועים על דערך JM. 1883, Nr. 6, S. 22—23.

1884) Das Schilo im Segen Jakobs. JM. 1884, Nr. 1, S. 1—2. Analekten [zu Chullin 45a und ברים ברים ברילים ככדים ברילים בריאה Raschi's Erklärung in Sanhedrin 7a אסתלק משער ב"ד JM. 1884, Nr. 1, S. 2—3, Nr. 2, S. 7.

Rez. über: B. Fischer, Talmudische Chrestomathie, mit Anmerkungen, Scholien und Glossen, Leipzig 1884. JM. 1884, Nr. 1, S. 2—3, Nr. 2, S. 7.

Rezension über: Dr. M. Rawicz, Der Traktat Megilla nebst Tossafot, vollständig ins Deutsche übertragen, Frf. a. M. JM. Nr. 5, S. 19.

Briefkasten der Redaktion [Mehrere kleine Notizen literarischen Inhalts]. JM. 1884, Nr. 3, S. 11.

Zur Pesach-Hagadah וינד ישם und יינד ישם JM. 1884 Nr. 4, S. 13—14.

Bemerkung [zu Raschi in Moed Katan 25 a עצי הענלה – עצי הענלה [עצי העולה]. JM. 1884, Nr. 4, S. 14.

Briefkasten der Redaktion [Erklgg. verschiedener Bibelu. Talmudstellen]. JM. 1884, Nr. 4, S. 15. 1884) Rez. über: Berliner Dr. A., Beiträge zur Geographie und Ethnographie Babyloniens im Talmud u. Midrasch, Berlin, 1883. JM. 1884, Nr. 5, S. 19.

Briefkasten der Redaktion [Erklärung von מיני ומר JM. 1884. Nr. 5, S. 19.

Hausdorff, L., תשוכה בענין קבורת אינו ישראל בקבר ישראל, Leipzig, 1884. JM. 1884. Nr. 6, 22—23, Nr. 7, S. 27.

Anmerkung der Redaktion [zu Ismar Biberfeld, Streifzüge in das Gebiet der jüdischen Rechtsgeschichte] JM. 1884, Nr. 7, S. 26.

Briefkasten der Redaktion [Bemerkung zu כסחור וסרח S. 87. (ed. Edelmann)]. JM. 1884, Nr. 7, S. 27.

Bemerkung [Erklärung des Unterschiedes zwischen dem jüdischen und römischen Recht]. JM. 1884, Nr. 8 S. 30—31. Briefkasten der Redaktion [Bemerkung zu אור מראה עלאה und קרמא עלאה JM. 1884, Nr. 9, S. 35.

Zum Sukkoth-Feste [über האורה] JM. 1884. Nr. 9, S. 33—34.

Eine Controverse i. d. Septuaginta. JM. 1884 Nr. 9S. 33-34.

Bemerkungen [1) zu Raschi in Joma 71 a כי ארך יסים ושנות 1, 2) zu Raschi in Chulin 80a: איל הכר JM. 1884, Nr. 10, S. 38.

Wahrheit und Klarheit. Rez. über: Der Judenspiegel im Lichte der Wahrheit" von Dr. Jacob Ecker, Privatdocent für semitische Philologie an der königlichen Akademie zu München (2. Auflage, Paderborn 1884). JM. 1884, Nr. 11. S. 41—43.

Bemerkung [zu Sirach 24. 25: וינל כאור]. JM. 1884, Nr. 12, S. 45—46.

Bemerkung [zu I Makk. 7, 12:מישרים]. JM. 1884, Nr. 12, S. 46. Notiz [zu Joma 71a]. JM. 1884, Nr. 12, S. 47 (vgl. auch JM. 1884, Nr. 10. 1885) Wahrheit und Klarheit. Rez. über: "Der Judenspiegel im Lichte der Wahrheit" von Dr. Jacob Ecker. JM. 1885. Nr. 2, S. 5 - 6, Nr. 4, S. 13 - 15 (vgl. auch JM. 1884, Nr. 11). Rez. über: Berliners "Targum Onkelos". JM. 1885. Nr. 5. S. 17—18, Nr. 6, S. 22—23. Nr. 8, S. 29—30, Nr. 9, S. 34—35.

Nachträge zur Schrift: "Der Schulchan Aruch und die Rabbinen über das Verhältnis der Juden zu Andersgläubigen". JM. 1885, Nr. 5, S. 18, Nr. 7, S. 26—27.

Briefkasten der Redaktion. [Erklärung des 77] JM. 1885, Nr. 5, S. 20.

Briefkasten der Redaktion. [Erklärung des מנרש in Num. 35, 4—5]. JM. 1885, Nr. 7, S. 27.

Rez. über: Die Sprüche Salomos nach der Auffassung im Talmud und Midrasch, dargestellt und kritisch untersucht von H. Deutsch. Erster Teil: Einleitendes, Berlin 1885, Nr. S. S. 31, Nr. 9, S. 35.

Zur Erklärung des Raschi zu Deut, 25, 6, JM, 1885, Nr. 12, S, 45—46.

Anmerkung der Redaktion [zu: Emendation im Talmud und Midrasch von Dr. I. Joffe, zu B. kamma 92a, Berachot 11b und Pesachim 54a], JM, 1885, Nr. 10, S, 39—40, Nr. 12, S, 47.

Bemerkung | zur Erklärung des Spruchwortes in Exodus r.VI. א בניים אלא מן קעיא לים דניים אלא מן קעיא J.M. 1885, Nr. 12. S. 47.

Nachbemerkung der Redaktion [zur Unterscheidung des Rab Aszi von Rabbi Aszi und Rab Sera von Rabbi Sera] JM. 1885, Nr. 12, S. 47.

Antwort, [Erklärung des אכרך in Raschi zu Gen. 41, 43]: JM. 1885, Nr. 12, S. 48.

1886) Scholien zum Pentateuch. JM. 1886, Nr. 1, S. 1 3, Nr. 2, S. 6—7, Nr. 8, S. 39—30, Nr. 12, S. 46—47.

Antwort [auf zwei Fragen des Dr. M. Tietz über משקה und משקה, ferner über den Unterschied zwischen und החיר JM. 1886, Nr. 1, S. 4, Nr, 4, S. 16.

אחרים אחרים אות אות ביות אות לא Anmerkung der Redaktion [zu den Notitzen von Simon Hock, Erklärung zu Berachot 48a]. JM. 1886, Nr. 2, S. 7. Nachbemerkung der Redaktion [zu: Eine schwierige מספר Stelle in Megilla 16 a s. v. אות JM. 1886, Nr. 3. S. 10. Bemerkung [Erklärung des Maimonides zu Schekalim 8, 2]. JM. 1886, Nr. 3, S. 10.

Antwort der Redaktion zur Frage [warumn im מקומן die מקומן nicht in der von der Thora angegebenen Reihenfolge stehen]. JM. 1886, Nr. 3, S. 16.

Die Fragen in "ma nischtanneh". JM. 1886, Nr. 4, S. 13. Bemerkung [zu לארותן in dem mit הסל סדור ססה schliessenden Piut von שבת הגדול JM. 1886, Nr. 4, S. 14, Nr. 6, S. 24. Antwort der Redaktion [auf die Frage: wie Kiduschin 13b und Ezechiel 44, 32 zu erklären sind] JM. 1886, Nr. 4, S. 16 Antwort der Redaktion [auf die Frage: welche ist die Quelle des Bartinoro zu Ma'sser Scheni I, 3] JM. 1886, Nr. 4, S. 16.

Anmerkungen der Redaktion [zu: Ueber das Kaddischgebet von Dr. Jacobsohn] JM. 1856, Nr. 5, S. 19 u. 20. Notiz[zu Sanhedr. 65b בראיה לוישט בראיה JM. 1886, Nr. 5, S. 20. Bemerkung [zu Tos. in Beza 5a s. v. להא לו JM. 1886,

Nr. 7, S. 29.

Briefkasten der Redaktion [Erklärung des יכטות עינים in Gen. 20, 16] JM. 1886, Nr. 7, S. 31.

Briefkasten der Redaktion [Widerlegung einer Erklärung zu den אשמות JM. 1886, Nr. 8, S. 81.

Nachbemerkung der Redaktion [zur Erklärung von con כ"י in מרויא von Dr. Tachauer]. JM. 1886, Nr. 8, S. 30.

Briefkasten der Redaktion [Erklärung zu den רברות האחרונות JM. 1886, Nr. 9, S. 36.

Anmerkung der Redaktion [zu Olitzki, Rituelle und judicielle Fälle bei Flavius Josephus]. JM. 1886, Nr. 10, S. 40.

Bemerkungen [Antwort auf die Fragen: "ob es Werke zur Erklärung des Jonathan-Targums gibt, und wie Exod. 12,4 und Deut. 22,5 in diesen Targumim zu erklären sind"]. JM. 1886, Nr. 12, S. 48.

- 1886) Rez. über: Flavius Josephus und die Halacha von Dr. M. Olitzki. Erster Teil: Einleitung, Die Opfer, Berlin 1885. JM. 1886, Nr. 3, S. 11, Nr. 4, S. 14—15. Rez. über: Divân des Abraham ibn Esra mit seiner Allegorie Hai ben Mekiz, zum ersten Male aus der einzigen Handschrift mit erläuternden Bemerkungen hrsg. von Dr. J. Egers. JM. 1866, Nr. 4, S. 15.
- 1887) Die historischen Momente im Schemoneh-Esreh-Gebete.
 JM. 1887, Nr. 1, S. 1—2, Nr. 2, S. 5—6, Nr. 3, S. 10,
 Nr. 4, S. 12, Nr. 5, S. 18—19, Nr. 6, S. 22.
 Rez. über: Religiöse Zeitfragen von Dr. L. Münz, Berlin
 1887. JM. 1887, Nr. 3, S. 11.
 Briefkasten der Redaktion [Erklärung des Wortes אונין שנספילה in Abot]. JM. 1887, Nr. 7, S. 27.
 Briefkasten der Redaktion [Erklärung des Ausdruckes אונין שנספילה in Abot]. JM. 1887, Nr. 7, S. 27.
 Briefkasten der Redaktion [Erklärung des Ausdruckes אונין שנספילה in Abot]. JM. 1887, Nr. 7, S. 27.
- 1883) Rez. über: Landau, Dr. S., Ansichten des Talmuds und der Geonim über den Wert der midraschichen Schriftauslegung. Ein Beitrag zur Geschichte der ältesten Schriftexegese. Hannover 1888. JM. 1888, Nr. 9, S. 31. Bemerkungen [zur Erwiderung des Dr. Landau auf die Rezension seiner Bücher]. JM. 1888, Nr. 10, S. 35—36. (s. JM. Nr. 9). Rez. über: O. H. Schors talmudische Exegese (dargestellt in dessen Jahresbüchern Hechaluz) auf ihren wissenschaftlichen Inhalt kritisch untersucht und beleuchtet von Majer Kohn-Bistritz, Pressburg 1888. JM. Nr. 12, S. 43.
- 1889) Briefkasten der Redaktion |Erklärung des Unterschiedes der Namen רעואל und רעואל JM. 1889, Nr. 4, S. 15.
- 1889) Rez. über: Dr. J. Lewy, Ein Wort über die Mechilta des R. Simon. JM. 1889, Nr. 5, S. 19.
 Rez. über: Strack, Prof. Dr. Hermann L., Einleitung in den Talmud, 2. Aufl., Leipzig 1887, JM. 1887, Nr. 7, S. 27.

1889) Rez. über: A. Wolff. Das jüdische Erbrecht, eine Abhandlung, zugleich ein Beitrag zur biblisch-talmud. Exegese Berlin 1888. JM. 1889, Nr. 7, S. 27.

Rez. über: ספר בית אבות, Kommentar zu den ספר von Salomon Herschmann. Berlin 1889. JM. 1889, Nr. 7, S. 27.

Anmerkung [zur Erklärung einer merkwürdigen Jeruschalmi-Stelle im Sanhedrin IV, 7 von Dr. Jacobson (אין) אין) JM. 1889, Nr. 8, S. 31.

Ein wichtiges historisches Dokument. JM. 1889. Nr. 11, S. 41.

1890) Bemerkungen zur Haggadah. [1) סדר אחר סעודה, 2) אדים (2) מדר אחר סעודה = πος (3) מבות (3) בין (3) אביקומין (4) בות (3) בות (3) בין (3) אביקומין (4) בות (3) אביקומין (5) אביקומין (

Rezens. über: Sabbat-, Fest- und Gelegenheitsreden von M. Unna, aus dessen schriftlichem Nachlasse, hrsgg. von seinen Söhnen. Frankfurt a. M. 1890. JM. 1890, Nr. 6, S. 23.

Rez über: Mischne Thora oder Jad Hachasaka von R. Moses, Sohn des Maimon, aus dem Urtext ins Deutsche überstzt von A. Wolf, IV. Das jüdische Civil- u. Strafrecht. JM. 1890, Nr. 11, S. 43.

Rez. über: היי אריה, zwei Teile. Erster Teil, Halachische Responsen und talmudische Abhandlungen. Zweiter Teil: 20 agadische Vorträge, von Chajim L. Horowitz. JM. 1890. Nr. 11, S. 43.

1891) Zur Pesach-Haggadah [מתחיל בגנות ומסיים בשכח]. JM. 1891, Nr. 4, S. 13—14.

Rez. über die Derenbourg'sche Edition des Mischnakommentars Maimonides zu Seder Tohorot. JM. 1891, Nr. 6. S. 21—22.

Rez. über: I. Winter und A. Wünsche, Die jüdische Literatur seit Abschluss des Kanons. Eine prosaische und poetische Anthologie mit biographischen und literaturgeschichtlichen Einleitungen. Band I, 1. u. 2. Lieferung, Trier 1891. JM. 1891, Nr. 11, S. 43—44.

- 1891) Rez. über: שותר שותר מחלים החלים המכינה שותר ארדש hrsg. von Salomon Buber, 4 Teile, Wilna 1891. JM. 1891, Nr. 5, S. 19.

 Rez. über: אלדה הדני, dessen Berichte über die zehn Stämme und deren Ritus nach den verschiedenen Versionen, Handschriften und alten Drucken mit Einleitung und Anmerkungen hrsg. von A. Epstein, Pressburg 1891. JM. 1891, Nr. 5, S. 19.
- 1892) Rez. über: Midrasch Tehillim oder haggadische Erklärung der Psalmen. Nach der Textausgabe von Salomon Buber zum ersten Male ins Deutsche übersetzt von Prof. Dr. Aug. Wünsche. Erste und zweite Lieferung, 1. Band. JM. 1892 Nr. 1. S. 4.

Zur Pesach Haggadah. [2278 278]. JM. 1892, Nr. 4, S. 13. Rez. über: Hermon, Versuche über Israels Lebensideen im Geiste des agadischen Schrifttums von Jos. Nobel, Halberstadt 1890—1892. JM. 1892, Nr. 4, S. 16.

Etwas über die Auslegungs-Regeln (2002). JM. 1892, Nr. 5, S. 18—19.

Rez. über: Strack, Prof. Dr. H. L., Der Blutaberglaube bei Christen und Juden, München 1891. JM. 1892, Nr. 5, S. 19. Rez. über: L. Winter und Aug. Wünsche, die jüdische Literatur seit Abschluss des Kanons. Lieferung 3-4, Trier 1892. JM. 1892, Nr. 5, S. 19.

Zur Erklärung des Hüttenfestes! [Josephus, Ramban, doppelte Vorschriften über 2022]. JM. 1892, Nr. 9, S. 33.

Rez. über: Aruch Completum sive Lexicon vocabula et res quae in libris Targumicis, et Midraschicis continentur, explicans, Autore Nathane filis Jechielis, corrigit, explet critice illustrat et edit. Dr. Alex. Kohut. 8 Bände mit Supplement und Index, Wien 1878—92. JM. 1892, Nr. 11. S. 42—43.

1893) Rez. über: Strack, Prof. Dr. H. L., Genesis, Exodus, Leviticus und Numeri ausgelegt. Erste Lieferung, enthaltend Genesis, Kap. 1—46, München 1892. JM. 1893, Nr. 2, S. 7—8.

1893) Zum Pessachfeste [ניסן של חמה; שמור את חורש האניכ]. JM. 1893, Nr. 4, S. 14.

Rez. über: Heller, S. Die echten hebr. Melodien. Uebersetzungen, aus dem Nachlasse herausgegeben von Prof. Dr. David Kaufmann, Trier 1893, JM. 1893, Nr. 4, S. 14—15.

Rez. über Midrasch Tehillim oder haggadische Erklärung der Psalmen. Uebersetzt und mit Noten und Quellenangaben versehen von Prof. Dr. Aug. Wünsche. I. und II. Band, Trier 1892—93. JM. 1893, Nr. 4, S. 15.

Rez. über: Barth, I. Etymologische Studien zum semitischen, insbesondere zum hebräischen Lexikon, Leipzig, 1893. JM. 1893. Nr. 7, S. 27.

Zur Lexicographie des Talmuds (פרייםרין, קנקן, חבריקה und JM. 1893, Nr. 8, S. 29—30.

Rez. über: סבר הורב, Chorew, Versuche über Israels Pflichten in der Zerstreuung. Von S. R. Hirsch, ins Hebräische übersetzt und mit einem, dem Werke als Einleitung und Erläuterung wichtiger theologischer Grundsätze des Judentums beigegebenen hebr. Artikel versehen von Moses Salomon Aronsohn, Wilna 1893, JM. 1893, Nr. 10, S. 38. Notiz [zu פרייפרין in B. mezia VI, 1]. JM. 1893, Nr. 10, S. 39.

1894) Rez. über: מדרש משלי יצא עתה לאור עולם ע״פ כ״י מאוצר הספרים יצא עתה לאור עולם ע״פ כ״י מאוצר בכלל וכפרט ממני שלמה בפארים וכו׳ ועם מבוא המפיין אור על המדרש בכלל וכפרט ממני שלמה. S. Buber, Midrasch Mischle, Wilna 1893. I. M. 1894 Nr. 2 S. 8.

Rez. über Heinr. L. Reich. Zur Genesis des Talmud (!) Der Talmud und die Römer. Zweite Auflage. Wien und Leipzig 1894. I. M. 1894 Nr. 2 S. 8.

Rez. über: Glassberg, ספר זכרון ברית לראשונים $\rm JM.~1892$ Nr. 11, S. 43.

Rez. über: Midrasch Samuel, agadische Abhandlung über das Buch Samuel, herausg., kritisch bearbeitet und mit einer Einleitung versehen von Salomon Buber. Krakau, 1893. JM. 1894 Nr. 3 S. 11.

1894) Rez. über מדרש אגרה על חמשה חומשי חורה oder agadischer Commentar zum Pentateuch, herausg. und mit Erläuterungen versehen von Salomon Buber, Wien 1894. JM. 1894 Nr. 3, S. 11.

Die "Söhne" in der Pesach-Hagadah. JM. 1894. Nr. 4. S. 13-14.

Scholien zum Talmud [1] Berachot 10 מיכי נפשי 2, 2) פקיח (2, כרכי נפשי 3, 2). JM. 1894, Imperior ביי נפשי in Joma 84 und Mechilta ביי חשא 1894, Nr. 6, S. 21—22.

Rez. über ספר לקיםי שלמה von S. Klein, Paks 1893. JM. 1894, Nr. 8, S. 31.

Scholien zum Talmud [1] Sanhedrin, 2) כל הזומשין מקרימין (3) 3) און בלא מוסיף יסיף JM. 1894 Nr. 9, S. 34—35.

Bemerkung עו צוותיך צוותיך JM. 1894, S. 141-142.

1895) Die Ueberlieferung der Väter und der Neu-Sadduzäismus.
JP. 1895. S. 185 136, 151-152, 165-166, 185-186, 205-206, 237-239, 257-258, 274-276, 293-294.
Fortsetzung in JM. 1895, Nr. 9 S. 34-34, Nr. 10 S. 38-40, Nr. 11 S. 42-43.
Rez. über: Münz, Dr. L., Ratbi Eleasar genannt Schemen Rokeach. Eine Lebensbeschreibung, Trier 1895 JM.

1895 Nr. 11, S. 43. 1896) Erklärung einer Talmudstelle [Sabbat 23 b : משלים]. JM. 1896 Nr. 3, S. 13.

Malchijoth. JM. 1896 Nr. 8, S. 33-35.

Das Olenu-Gebet. JM. 1896. Nr. 9, S. 38-39.

- 1897) Die Dünnerschen Talmud-Hagadot. JM. 1897, S. 14-15.
- 1898) Der Gottesname. JM. 1898. Nr. 10 S. 42-44, Nr. 11, S. 46-48.

Die Gebete. JM. 1898 Nr. 12. S. 49-51.

1899) Trauerrede, gesprochen an der Bahre Israel Hildesheimers אָנְיִבְּיִיל. JP. 1899, S. 271—272 [gekürzt im Israelit 1899, S. 933—954].

Trauerrede, gesprochen bei der Trauerfeier des Rabbiner-Seminars für Rabbi Israel Hildesheimer 5. JP. 1899. S. 315-317.

- 1899) Die Synagogen im Altertum. JM. 1899. Nr. 1. S. 5—7, Nr. 2, S. 13-14. Nr. 3, S. 22—23. Nr. 4, S. 30—31. Nr. 6, S. 38—39. Nr. 7, S. 42—44. Nr. 8, S. 47—48. Zur Erklärung des Hüttenfestes. JM. 1899 Nr. 9, S. 49. Die Synagoge im Altertum. Das Schemone-Esre-Gebet. JM. 1899, Nr. 9, S. 50—51, Nr. 10, S. 51—52, Nr. 11, S. 55—56, Nr. 12, S. 58—59. Rez. über: Mikre ki Peschuta (Die Schrift nach ihrem Wortlaut). Scholien und kritische Bemerkungen zu den
- heiligen Schriften der Hebräer. Erster Teil, der Pentateuch von A. B. Ehrlich (hebr.) JM. 1899 Nr. 10, S. 52.

 1900) Das Schemone-Esre-Gebet. JM. 1900. Nr. 1, S. 23, Nr. 2.
- 1900) Das Schemone-Esre-Gebet. JM. 1900. Nr. 1, S. 23, Nr. 2. S. 8, Nr. 4, S. 15-16, Nr. 5, S. 19-20, Nr. 6, S. 22-23, Nr. 7, S. 27-28, Nr. 9, S. 34-35.
 - Rez. über: Des Flavius Josephus jüdische Altertümer übersetzt und mit Einleitung und Anmerkungen versehen von Dr. M. Clementz, Erster Band, Buch I-X JM. 1900, Nr. 7, S. 28.
 - Rez. über: Mikra ki-Peschuto (die Schrift nach ihrem Wortlaut). Scholien und kritische Bemerkungen zu den heiligen Schriften der Hebräer. Zweiter Teil. Die prosaischen Schriften von A. B. Ehrlich, Berlin 1900. JM. 1900 Nr. 8, S. 30-31.
- 1901) Ein Meisterwerk. [Rez. über Isaak Halevy, Doroth Harischonim III. Teil] JM. 1900 Nr. 7, S. 25—26.
 Rez. über Halevys "Doroth ha-Rischonim."
 - Die Thorapflege in Babylonien JM. 1900, Nr. 8, S. 30-31. Zur Redaktion der Mischna. JM. 1901, Nr. 9, S. 5-36.
 - Die Lehrweise in Babylonien und Palästina und der Verkehr zwischen den Schulen beider Länder. JM. 1901, Nr. 10, S. 37-38.
- 1902) Rez. über: Ahawath Zion We-Jeruscholaim, Varianten und Ergänzungen des Textes des Jerus. Talmuds von B. Ratner, Tractat Berachoth, Wilna 1901. JM. 1902, Nr. 2, S. 8.

- 1902) Rez. über: המריש והמעשה, Agadische Vorträge und halachische Abhandlungen zu den fünf Büchern der Thoravon Ch. Liebschütz. Erster Teil zu בראשות, zweiter Teil zu מכראשות, JM. 1902, Nr. 6, S. 23.

 Anzeige von: Mikra Kodesch. A. B. Ehrlich "Mikra ki-Peschuto" kritisch beleuchtet von Dr. H. Brody, Krakau
 - 1903. JM. 1902. Nr. 10, S. 40. Rez. über Ziegler, Dr. Ignaz. Die Königsgleichnisse des Midrasch beleuchtet durch die römische Kaiserzeit, Breslau,
- 1903, JM. 1902, Nr. 10, S. 40.

 1903) Rez. über: B. Ratner, Ahawath Zion We-Jeruscholaim, Varianten und Ergänzungen des Textes des Jerus. Talmuds. Traktat Sabbat, Wilna 1902, JM. 1903 Nr. 2, S. 8.
- 1904) Rede gehalten bei der Einweihung der neuen Lehrräume des Rabbiner-Seminars. JP. 1904, S. 429-432.
- 1906) Rez. über: Ahawath Zion we-Jeruscholaim, Varianten und Ergänzungen des Textes des jerus. Talmuds von B. Ratner. Traktat Schewiith, Wilna 1905. JM, 1806, Nr. 2, S. 7.
- 1907) Der neue Band des Geschichtswerkes Doroth Harischonim [Rez. über: Isaak Halevy דורות הראשונים חלק ראשון כוך שלישי כוך שלישי בון הראשונים חלק ראשון כוך שלישי בון אתכת בין ווישלים: Frankfurt a. M. 1906.] JM. 1907 Nr. 4, S. 13—14.
 Rez. über: אתכת ציון ווישלים: Varianten und Ergänzungen des Textes des Jerus. Talmuds von B. Ratner. Traktate שלאים und מעשרות Wilna 1907. JM. 1907 Nr. 5, S. 19.
 Ein merkwürdiger Schreibfehler im Sifre [Deut. 1, 17 הלווני ממון = הלינסטין = הלינסטין = הלינסטין
- 1909) Rez. über: Ahawath Zion we-Jeruscholaim, Varianten und Ergänzungen des Textes des jerus. Talmuds von B. Ratner. Traktat Psachim, Petrikow 1908. JM 1909 Nr. 3, S. 11. Rez. über: Schriften der jüdisch-hellenistischen Literatur in deutscher Uebersetzung herausg. von Prof. Dr. Leop. Cohn. Erster Band: Philos Werke, Erster Teil, Breslau 1909. JM. 1909 Nr. 4, S. 14-15.

Zwei verloren gegangene Talmudstellen [in Temura 9 a und in Gittin 22 a.] JM. 1909, Nr. 11. S. 42.

- 1909) Rez. über: אהכת ציון וירושלים, Varianten und Ergänzungen des Textes des jerus. Talmuds von B. Ratner. Traktat Joma, Wilna 1909. JM. 1909 Nr. 11, S. 42.
 - Eine Gedenkrede [auf R. Esriel Hildesheimer און gehalten am 4. Tammus in der Synagoge des Rabbiner-Seminars. JP. 25. Juni 1909. S. 247—250.
- 1912) Ansprache [gehalten bei der Gedächtnisfeier für Dr. J. Hildesheimer איני, verbunden mit der Entlassung eines Hörers des Rabbiner-Seminars]. JP. 1912, S. 249—250.

Ansprache, [gehalten an der Bahre des Rabbiner Dr. A. Ackermann [מצייל]. JP. 1912, S. 299—300 und in: Zum Andenken an Rabbiner Dr. A. Ackermann, Berlin 1912, S. 19—23.

אהכת ציון וירושלים Varianten und Ergänzungen des Textes des jerus. Talmuds von B. Ratner. Traktate Rosch-Haschana und Sukka, Wilna 1911. — Dasselbe zu Traktat Megilla. Wilna 1912. JM. 1912, Nr. 10, S. 40.

Rez. über שקה שראל Mikweh Israel, an halachic discours regarding the fitness for use of ritual baths supplied by modern water-works. By Rabbi Israel H. Deiches, Leeds 5672 JM. 1912 Nr. 3, S. 11.

3. Magazin für die Wissenschaft des Judentums.

- Herausgegeben von Dr. A. Berliner 1874 1875, in Gemeinschaft mit Dr. D. Hoffmann 1876—1893.
- 1874) Literarische Novitäten. Mag. I. [Rez. über: Adolf Brüll, das samaritanische Targum usw.].
 Ueber die 2 Abteilungen der Opfergesetze. Mag. I, S. 15, 19-20, 25-26, 31-32.
- 1875) Bemerkungen über 2 Chron., Cap. 19. Mag. II, S. 57—60. 61—62.

Josephus über das Nehmen des אתרוג am Hüttenfeste. Mag. II, S. 79—80.

Die Erlassung der Schulden im Sabbatjahr. Mag. II, S. 77-88, 90-92.

- 1875) Die Freilassung der hebräischen Knechte. Mag. II, S. 95-96, S. 96.
- 1876) Das Alter des Versöhnungsfestes. Mag. III, S. 1-20, 61-77.

Erklärung einer Stelle des Sifre [Absch. ראה]. Mag. III, S. 139—140.

Rez. über: J. Brüll, Einleitung in die Mischnah. Mag. III. S. 110-114.

Literarische Anzeigen [Rez. über: Brugsch, L'Exode und: Zuckermandel, Der Erfurter Tosefta-Codex. Magazin III, S. 164-166].

Notiz [über Menachoth 56 b]. Mag. III, S. 169-170. Zur Schrift "Migdal Chananel". Mag. III, S. 170.

1877) Einheit und Intregität der Opfergesetze. Mag. IV, S. 1-17 62-76, 125-141, 210-218.

Notiz [zur Erklärung des Sifre in 387, vgl. Jhrg. 1876, S. 139—140]. Mag. IV, S. 110—111.

Rez. über: J. Lewy. Ueber einige Fragmente der Mischna des Abba Saul. Mag. IV, S. 114-120.

Rez. über: Barth, J., Beiträge zur Erklärung des Buches Hiob. Mag. IV, S. 162-164.

1878) Die jüdisch-traditionelle Auffassung des Gesetzes über falsche Zeugen. Mag. V, S. 1—14.

Notiz [zur Rez. in Jhrg. 1877, S. 114 fgg.]. Mag. V, S. 37.

Die Präsidentur im Synhedrium. Mag. V, S. 94-96.

Bemerkungen [1) zu Mag. III, S. 27 fgg, u. 77 fgg.] Mag. V, S. 187-189, [2) zu Jaruschalmi Horajot I, 1], Mag. V, S. 189-190.

Rez. über: J. Hildesheimer, Die Beschreibung des herodianischen Tempels. Mag. V, S. 54-56.

1879) Die neueste Hypothese über den pentateuchischen Priestercodex. Mag. VI, S. 1-19, 90-114, 209-237.

- 1879) Bemerkung [über den letzten Abschnitt vom Tractat Baba Mezia]. Mag. VI, S. 116—117.
- 1880) Die neueste Hypothese über den pentateuchischen Priestercodex [vgl. Jhrg. 1879, S. 1 fgg. u. passim]. Mag. VI, S. 137—156, 237—254.
- 1881) Rez. über: Ritter, Dr. Bernhard, Philo und die Halacha. Eine vergleichende Studie, unter steter Berücksichtigung des Josephus. Leipzig 1879. Magazin VIII, S. 53—57.
 הכתב והקבלה, Schrift und Tradition, hebräischer Kommentar zum Pentateuch von Jacob Zebi Mecklenburg. 4. Aufl. Frankfurt a. M. 1880. Magaz. VIII, S. 119—120. Bemerkungen, Zur Kritik der Mischna. Magazin VIII, S. 121—130, 169—177.
- 1882) Bemerkungen zur Kritik der Mischna. Magazin IX, S. 96-105, 152-163.
- 18-3) Ueber die Männer der grossen Versammlung אנשי כנסת הגדולה. Magaz. X, S. 45—63.
- 1884) Bemerkungen zur Kritik der Mischna. Magazin XI, S. 17-30.
- 1885) Anmerkungen [zu "Ueber den Kaiserschnitt im Talmud"] Magaz. XI, S. 31, 35, 36, 40.
 - Nachtrag zu den Bemerkungen zur Kritik der Mischna. Magaz. XI, S. 88-92, 126-127.
 - Anmerkung [zu A. J. Jaffe, Beiträge zur Geschichte der Amoraim]. Magaz. XII, S. 223, Anm. 7.
- 1886) Vorbemerkung und Anmerkungen [zu Dr. M. Lerner, Die ältesten Mischna-Compositionen]. Magaz. XIII, S. 1, 2, 4, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 20.

 Lexicographische Notizen. Magaz. XIII, S. 54—56.

 Die Boraita über die vier Söhne. Ein Beitrag zur Kritik der Mischnaliteratur. Magaz. XIII, S. 191—202.
- 1887) Mitteilung [zu Wolf Jabez, Ueber die Hallel-Psalmen in "Hamisderaunoh", 2. Jhrg., 1. Heft, S. 17 ff. Magazin XIV, S. 33.

1888) Nachbemerkung (zu Dr. J. Hirsch, Ein von Hand zu Hand gehender 1rrtum). Magaz. XV, S. 63.

Eine geänderte Mischna R. Akiba's. Zur Kritik der Mischna-Literatur, Magaz. XV, S. 174—178.

Σαρβανε έλ. Magaz. XV, S. 179-150.

Notiz zu meiner Schrift "Zur Einleitung in die halachischen Midraschim". Magaz. XV, S. 181.

Hoffmann Dr., Zur Einleitung in die halachischen Midraschim, Berlin 1888. [Selbstanzeige]. Magazin XV, S. 182—184.

- 1889) Anmerkung [zur Rezens. von Rabb. Dr. J. Margulies über Dr. J. Lewy, Ein Wort über die Mechilta des R. Simon, Breslau 1889]. Magaz. XVI, S. 69, 71—72.

 Bemerkung [zu Dr. Hoffmann, Zur Einleitung in die halachischen Midraschim]. Magaz. XVI, S. 119—120.
 - Eine Mechilta zu Deuteronomim. Mag. XVI, S. 193—197. Nachbemerkung [zu Olitzki, Einiges über das Beten am Wasser]. Magaz. XVI, S. 270.
- 1890) Vorbemerkung und Anmerkungen (zu B. Baer, Leben und Wirken des Tannaïten Chija | Magazin XVII, S. 28, 30, 40, 125.

Priester und Leviten. Eine Beurteilung der Schrift: Der Kampf zwischen Priestern und Leviten seit den Tagen Ezechiels. Eine historisch-kritische Untersuchung von Dr. H. Vogelstein. Magaz. XVII, S. 79-89, 136-151.

הציין, הוא כיאור לנכיאה יחוקאל סיטן כ מאח מאיר איש שלום, וויען הציין, הוא כיאור לנכיאה יחוקאל סיטן כ מאח מאיר איש שלום, וויען und: S'rubabel, Erläuterung der Weissagung: "Siehe, es gelingt meinem Knechte" (Jes 52, 13 und 53) von M. Friedmann, Wien 1890. Magaz. XVII, S. 176 178. Bemerkungen [zur Erwiderung von Dr. Vogelstein (s. Mag. S. 79 fgg.)]. Magazin XVII, S. 236—249.

Rez. über: Maybaum, Dr. S., Jüdische Homiletik nebst einer Auswahl von Texten und Themen, Berlin 1890. Magaz. XVII. S. 316—322.

- 190) Rezens. über: Rosenthal, Dr. Ludwig A., Ueber den Zusammenhang der Mischna. Ein Beitrag zu ihrer Entstehungsgeschichte. Erster Teil: Die Sadducäerkämpfe und die Mischna. Sammlungen vor dem Auftreten Hillels. Strassburg 1890. Magaz. XVII, S. 322-324.
- 191) Rez. über: Moses, Dr. Adolf, Nadab und Abihu, oder der Untergang der Sauliden und des grössten Teiles des Stammes Benjamin. Berlin 1890. Magazin XVIII, S. 63-65.

Rez. über: Klüger, Hermann, Geschichte der Juden in der babylonischen Gefangenschaft. Erster Teil, Breslau 1890. Magaz. XVIII, S. 65-66.

192) Die Antoninus-Agadot im Talmud u. Midrasch. Mag. XIX, S. 33-55, 244-255.

Rez. über: Peters, Norbert, Die Prophetien Obadjas untersucht und erklärt. Paderborn 1892. Magaz. XIX, S. 261. Rez. über: Leimdörfer, David, Das heilige Schriftwerk Kohelet im Lichte der Geschichte. Neue Forschung über Ecclesiastes nebst Text, Uebersetzung und Kommentar, Hamburg 1892. Magazin XIX, S. 261—262.

93) Rez. über: Rosenthal, Dr. L. A., Ueber den Zusammenhang der Mischna. Ein Beitrag zu ihrer Entstehungsgeschichte. Erster Teil: Die Sadduzäer und die Mischnasammlungen vor dem Auftreten Hillels. Zweiter Teil: Vom Streit der Bet Schammai und Bet Hillel bis zu Rabbi Akiba, Strassburg 1890—92. Magaz. XX, S. 77—82.

Bemerkungen | zur Gegenkritik. Die Besprechung meines Buches "Zusammenhang der Mischna" von Dr. L. A. Rosenthal]. Magaz. XX, S. 134—140.

Zur hebr. Lexikographie. Magaz. XX, S. 141-149.

4. Zeitschrift für hebräische Bibliographie [ZfHB].

Herausgegeben von Dr. H. Brody und Dr. A. Freimann, Berlin und Frankfurt a. M.

1896) Rez. über: Goldschmidt, L., Der babylonische Talmud, möglichst wortgetreu übersetzt und mit kurzen Erklärungen versehen. Erstes Heft, Berachot, Berlin 1896. ZHB. I, 1896, S. 67—71.

Lazarus Goldschmidts Talmud-Uebersetzung noch einmal. ZHB. I, 1896, S. 100-103, 152-155, 181-185.

- Rez. über: Dünner, J. Z., דגריה, Randnoten zu den beiden Talmuden. B. H zu den Traktaten בתיכות נישין קירושין Rez. über: Bacher, Die Agada der palästinensischen Amoräer. Zweiter Band, Strassburg 1898. ZHB. II, 1897, S. 104—106.
- 1899) Rez. über: Dalman, פין הדד הדיץ. Aramäisch-neuhebräisches Wörterbuch zu Targum, Talmud und Midrasch, Frkft. a. M., 1897. ZHB. III, 1899. S. 34-36.
- 1900) Rez. über: Bloch, Moses, שני תיה ההנית, Die Institutionen des Judentums nach der in den talmudischen Quellen angegebenen gesschichtlichen Reihenfolge geordnet und erläutert, H. Bd. H. Teil, Budapest 1900. ZHB. IV, 1900, S. 66—67.
- 1901) Rez. über: Halevy, J., דורה הראשינים, Die Geschichte und Literatur Israels. II. Teil. 2 Hälften, Frankf. a. M. 1901. ZHB. V, 1901, S. 150—157.

 Rez. über: Dalman, H., ערוך החרש, Aramäisch-neuhebräisches Wörterbuch. Teil H, Frankf. a. M. 1901. ZHB. V, 1901, S. 161—163.
- 1903) Rez. über: Bloch, Moses, שערי הורת רתקמה Die Institutionen des Judentums nach der in den talmudischen Quellen angegebenen geschichtlichen Reihenfolge geordnet und erläutert. H. Tl. III. Bd., Budapest 1902. ZHB. VII, 1903, S. 33—34.

1903) Rez. über: Dünner, J., הנהות, Bemerkungen zum babylonischen und jerusalemischen Talmud. Teil III zu den Traktaten סנהדרין, מכות, שבועות והוריות, Frankf. a. M. ZHB. VII. 1903, S. 35-36

Rez. über: Ginsburger, Pseudo-Jonathan, ZHB, VII, S.45 - 48.

5. Deutsche Literatur-Zeitung.

- 1886) Rez. über: A. Herbst, Das apokryphische Buch Baruch aus dem Griechischen ins Hebräische übertragen. Hildesheim 1886, DLZ. VIII, 1886, Nr. 37. Rez. über: Der babylonische Talmud in seinen haggadischen Bestandteilen. Wortgetreu übersetzt und durch Noten erläutert von Aug. Wünsche. I. Halbbd., Leipzig 1886. DLZ. VII, 1886, Nr. 71, Sp. 1089-1092.
- 1887) Rez, über: Divan des Abraham ibn Esra mit seiner Allegorie Hai ben Mekiz, hrsg. von Jakob Egers, Frankfurt a. M. 1886. DLZ. VIII, 1887, Nr. 15, Sp. 533-534. Rez. über: M. Bloch, Die Ethik in der Halacha, Budapest 1886. DLZ. VIII, 1887, Nr. 22, Sp. 779-780.
- 1888) Rez. über: Der babylonische Talmud in seinen haggadischen Bestandteilen. Wortgetreu übersetzt von Aug. Wünsche. II. Halbb. 1. u. 2. Abt., Leipzig 1887-88. DLZ. IX, 1888, Nr. 16, Sp. 537.
- 1889) Rez. über: Der babylonische Talmud in seinen haggadischen Bestandteilen. Wortgetreu übersetzt von Aug. Wünsche. II. Halbbd. 3. Abt., Leipzig 1859. DLZ. X, 1889, Nr. 31.
 - Rez. über: E. Landau, Die dem Raume entnommenen Synonyma für Gott in der neuhebr. Literatur. Zürich 1888. DLZ. X, 18 9, Nr. 42, Sp. 1530-1531.
- 1890) Rez. über: Der babylonische Talmud in seinen haggadischen Bestandteilen. Wortgetreu übersetzt von Aug. Wünsche. II. Halbbd. 4. Abt., Leipzig 1889. DLZ. N. 1890, Nr. 16, Sp. 586-587.

6. Jahrbuch der Jüdisch-Literarischen Gesellschaft.

- 1903) Zur talmudischen Lexikographie. JLG. 1, S. 278-28
- 1905) Zur Einleitung in die Mechilta des Rabbi Simon b Jochai, JLG, III, S. 191 – 205 [auch als S.-A. erschiene Frankfurt a. M. 1906, St. 15 S.]
- 1907) Bemerkungen zur Geschichte des Synhedrion. JLG. S. 225-238.
- 1909) Zur Einleitung in den Midrasch Tannaim zum Deuter nomium. JLG. VII, S. 304-323.
- 1916) Kritische Anmerkungen zur talmud, Literatur, JLG, VII S. 303 – 324.

7. Neue Jüdlsche Presse, Wien.

1899) Erklärung. NJP, Nr. 4, S. 44,

b. Hebräische.

בבוד הלבנון .ו

Beilage zum היבנון hebr Ausgabe des Israelit. herausgegeben von J. Bril Mainz.

18/71/15 הערות ישינות (א: כרטב ס הלכות בית הבחורה פא הלכה יגן. כבוד הלבנון תרל ב VIII ני 7 צר 66.

הערות שינות (ב: ע"ז דף סב ע"א תוס דיה והתנן מכרן. ג: ב"מ דה בה ע"א רש" ד"ה עד בה ע"א ברש" ד"ה עד בה ע"א ברש" ד"ה עד מוצאי יויש האחרון]. כבוד הלבנין תרל ב: VIII, גו א, צד 63–63. הערות שונות (ה": ע"ז רף ס": ע"א תוס ד"ה תכל"ן של ב וכו"]. כבוד הלבנין תרל ב: VIII גו 11, צד 88.

הערות שונות (א: כפסיקתא דר כ... דף י עיכ; כ: שם פ פרה הערה ני: ג: שם פ ויהי בהצי הלילה הערה ל ו; ד: כביר פ א: ר הונייא בשם רכי אמר ונו]. ככוד הלבנון תרליב, VIII, נו 16, צד 128. משיב דבר [התנצלות על: הערות בודדות ועל: הארה בני 13 צד 104]. כבוד הלבנון תרליב, VIII נו 17 צד 136.

2. 73177237

Herausgegeben von Hirschensohn, Jerusalem:

- ראשונה, ירושלים תרט ה, צד צד -צה צד קל ו-פל ה.
- שלהן דור (דרושים וחודישים כללום ופרטים לשונות כשם שדם אגב ישיטפא | המסדרונה שנה ראשונה, תרם ה, צד קל ה-קל ווצד קע א-קע ג. תשובה [על מלת בריהות ועל מסבת יסדר נויקין] המסדרינה, ירושלים תרמ"ה, צד ר"ד- רט :.
- מאמן) תשוכה על הוברת ז (על פי דברי קדה ועדתו: משה אמת ותורתו אמת וכו הם ברישין פני נחיר המכדרונה ירושרים תרמי צד רמיו. יינקהן דור נטונה בשנים לייני נישים ונצעין המשחונה והישלים חשף י

27 - 2 - 73

ינדיל תורה .3

Herausgegeben von Israel Ackermann, Berlin:

וואלן | ניל התמוחה כסו ינחיל תירה סיו היי בענין ויין בנסכי ושעיר לבפר יכיו ועל קושיא בסי הנול סיי כינו בדברי שיני אי חיםי חקפין סיינדיל תורה 1, מי לח. צד 37

[לענין החקירה אי בני נח מוזהרין על השוחיה] ם יגדיל תירה I, סי קט, .106 -107 72

כרבר המתרש א בתיספית חולין דף ביו ע א דיה מאי לאין ס ינדיל תירה .120 - בי מן בד 121 - 120 מי

בענין היתר אטירה לנכרי לכבות גד נאס) סו ינדיל תורה I, סי קע א, צד 177. [על גירסת המשנה כפ ט דברכות ט כ: רי אימר הרואה את הים וכוי] ם: יגדיל תירה 11, סי קג צד 192.

(1) ליישב דעת הרדב ז דם ל דרק שם היית ב ה צריך קדוש; צ) דרב הלל ורב יוסה פליני בהא דכבורות כ ה.; 3) ראיה דשם אל נקרא אזכרה ון, סיי רכ ב, צד 222.

|מאמרים קצרים בענינים שונים| ס ינדיל חורה 11, סי רניה, צד 257. על גירסת הרו ה במיב דברכית פשן ס יגדיל תורה II, סיי רה״ע, .275-276 צר

ורבה כר בר חנה תלמידו של ר יוחנן אין זה רבה בר בר חנה חברו של רבן ס יגדיל תורה 11, סיי רצ"ה, צד 298.

על דברי הרב חיד׳א שכתכ שיצא עוררין על ם בשמים ראשן ם׳ ינדיל תורה 11, סיי ש"י, צד 221 - 318.

ותבלם .1

Herausgegeben von Rabbiner E. Rabbinowitz, Pultawa.

תרס א, עד הפלס I, תרס שינים שינים הפלס I, תרס א, עד (1901) פרי הוד (208—270)

אמרות שהודות מאת הגאין המפורסם מוחר ר מענדעל קרגיא זללה״ה בעהמ ס גידילי שררה על מקואות (י ל ע י דוד צבי האפמאגן) הפלס I, תרס א צד 320—328—357—400 מרס א צד 320—328

בית ועד לחבמים . 5

Herauszegeben von J. Ch. Dalches:

בית ועד (ביאור דברי רשי בחילין צה עא דוה ישניהם לא למדוה] בית ועד לחכמים 1 (תרכ ב) חיברת א צד זוע.

מאמר בקורת עוד איזו משנוות כפין הפסחים כית ועד להכמים 1 (תרסיב) היברת שנוה. צד 20 - 1.1.

מאטר: כניס] כית הכעדה כניס (אודות המאטר: כנגד ארכעה כניס כית יעד לחכשים ל 1 (תרס כ) הוברת שביישות, צד 1 1 1 ...

G. HIDEH

Herausgegeben von Hillel David Halrohen Trivesch gen Rawin. Rabbiner in Wilki:

מיסוד הקבלה (עוד איסיר בשר בחלב) הפסגה קיבץ שמיני תרס ב חוברת ב. צד 17 - 11.

דתהבמוני .?

Herausgegeben von B. Lewin, Bern 1910;

Rec. über: רולדוה ישראל מראישית דאמוראים עד ימי תכליה רים קרן (1910) הולדוה בככל ודלדולה נאין, דרק ישכיעי, מתוקן על פי דמקירות הראישונים בכיל ודלדולה נאין, דרק ישכיעי, פי ראישון הריע, צד 68—69 בידי זאב יעב ין, ספר ישנתי התרכמיני, פי ראישון הריע, צד

Beiträge zur Erklärung einiger geographischer Bibelstellen.

Von Dr. Hirsch Hildesheimer לצ"ל.

Aus dem Nachlasse für den Druck vorbereitet von Dr. Leopold Fischer-Berlin.

Vorbemerkung.

Dem überaus verdienstvollen Meister, dessen siebzigsten Geburtstag zu ehren Schüler und Freunde Beiträge zur vorliegenden Sammlung liefern und dessen dauerndes Verdienst sein wird, auf die Unwahrheiten der Bibelkritik aufmerksam gemacht und sie mit klaren und überzeugenden Beweisen widerlegt zu haben, sei auch dieser Aufsatz gewidmet. Sein Verfasser, mein unvergesslicher Lehrer, Dr. Hirsch Hildesheimer אייל, übermittelt durch ihn gleichsam aus den Gefilden der Ewigkeit dem ehrwürdigen Rektor des Rabbinerseminars: an dem er selbst mehr als zwei Jahrzehnte tätig war, seinen Festesgruss. Er hat mit seinen Vorlesungen, also auch mit der vorliegenden Abhandlung, einen doppelten Zweck erstrebt. Abgesehen davon, dass die hier niedergelegten wissenschaftlichen Forschungen für die historische Geographie des alten Palästina von grosser Bedeutung sind, sollen sie auch den Erweis für die Möglichkeit der Widerlegung der Bibelkritik liefern. Denn viele Stellen unserer heiligen Schrift, die bei oberflächlicher Betrachtung mit einander im Widerspruche zu stehen scheinen, werden von gewissen "Kommentatoren" der Bibel, — freilich zumeist als Folge von Unkenntnis und Unbescheidenheit, indem alles scheinbar Unverständliche sogleich als "unerklärlich" bezeichnet wird, - emendiert und oft gestrichen. Auch bei den geographischen Stellen der heiligen Schrift kann diese Wahrnehmung häufig konstatiert werden. Man vergleiche beispielsweise diese Kommentare zu Num. 32, 41—42, Deut. 3, 13 f. Jos. 19, 34 und öft. 1). Die Entrüstung des verewigten Lehrers über solche leichtfertigen Korrekturen geographischer Stellen der Bibel, zugleich aber auch seine Begeisterung für die richtige Erklärung dieser Schriftverse fanden in dem von ihm oft gebrauchten Spruche ihren edelsten Ausdruck: אל ואל דברי אלקים היים: "Worte Gottes sind, wie die übrigen, auch die geographischen Berichte." Von ihnen soll nun in den folgenden Zeilen die Rede sein.

Zum Text selbst sei noch bemerkt: Die Abhandlung war natürlich nicht für den Druck bestimmt; sie ist vielmehr den Kollegheften entnommen, die die am Rabbiner-Seminar zu Berlin gehaltenen Vorlesungen enthalten, und zwar dem Kapitel, welches den Titel "Ostjordanland" führt. Dennoch folgt der Text in einer fast unveränderten Gestalt, und nur die direkt auf die Vorlesung sich beziehenden Bemerkungen sind weggelassen worden. Einige Anmerkungen vom Schreiber dieser Zeilen wollen auf die neuere Literatur hinweisen, die die Richtigkeit der Ergebnisse dieser Untersuchungen unterstützen können.

Schliesslich sei zu ihrem Verständnis noch Folgendes vorangeschickt: Sie beschäftigen sich, von der Bestimmung des מְבֶּל אַרְנָב ausgehend, mit dem nördlichen Teil des Ostjordanlandes, in welchem der halbe Stamm Manasse Besitz erhalten hatte. Das

¹⁾ Es seien beispielsweise hier nur die Worte eines Kommentators und nur zu einer Stelle zitiert; in ähnlicher Weise aussern sich die übrigen Erklärer zu den erwähnten Stellen. Zu Num. 32,42 bemerkt Reuss (Das Alte Testament III S. 484 Anm. 6) folgendes: "Ueber die Jairsdörfer ist die Sache sehr verworren. Nach Richt. 10,3 soll Jair lange nach Mose gelebt haben. Nach Jos. 13,80 lagen diese Dorfer in Baschan, vgl. Deut. 3,14; nach I Kön. 4,13 in Glead, wie auch hier gesagt ist. Nach I Chron. 2,22 war Jair ein Judäer. Dies alles erklärt sich, sobald man anerkennt, das Jair keine historische Person, sondern ein Volks- und Ortsname war". Zugleich sei bemerkt, dass auch Smend, Zur Geschichte und Topographie des Ostjordanlandes, in ZAW XXII S. 144 f. hierzu gerechnet werden muss; auch er kann keine Erklärung der fraglichen Stellen geben.

ganze Ostjordanland, welches den 2½ Stämmen Israels zuerteilt wurde zerfiel nach seiner natürlichen Beschaffenheit in drei Teile (Deut. 3,10) und zwar: 1) בשן und 3 und 3 und 3. "Der מישור ist die ganze Hochebene nördlich des Arnon, welche sich bis an das Gilead-Gebirge erstreckte; wo die Grenze lag, lässt sich nicht bestimmen. גלער ist der ganze Gebirgszug, welcher sich bis zum Jarmuch im Norden ausdehnt. Der Jabbok teilt ihn in zwei fast gleiche Hälften (סוצי הגלער) "1). Den מישור und die Hälfte des Gilead-Gebirges (סוצי הגלער) erhielten Reuben und Gad (Deut. 3, 12). "Baschan, welcher, wie Gilead, ein natürlicher Gau und zwar die Ebene ist, welche sich nördlich, nordöstlich und östlich des Gebirges ausdehnte"), wurde mit dem übrigen Gilead Halbmanasse zu Teil. Dieses Besitztum Halbmanasses zerfiel in den הבל ארגב חבר חות יאיר nannte, und in Gilead, welches Machir erhielt.

* * F.

Was ist unter זהכל ארגב zu verstehen?

In Kürze: alles Land Og's, des Königs von Baschan, welches nicht die Söhne Machirs erhalten haben.

Das beweist, wie ich glaube, mit zwingender Notwendigkeit die Erzählung der Schrift, welche wir eingehender betrachten wollen.

¹⁾ Zitat aus dem Vorlesungsheft von Hildesheimer.

²⁾ So auch die Massora.

und dann כל חבל ארגוכ Apposition zu ששים עיר und dann כל חבל ארגוכ,

- 1) Der חבל ארגוב ist nach Deut. 3, 14 identisch mit den und Josua 13, 30 heisst es ausdrücklich: וכל הוה יאיר אשר כבשן ששים עיר
- 2) Dann würde der הכל ארער ailein das Reich Og's gebildet haben, das ist aber unmöglich, denn (Deut. 3, 14—15 und häufiger) in das Reich Ogs teilten sich Machir und Jair; letzterer erhielt (Deut. 3, 14) כל הכל ארעכ. den ganzen כל הכל ארעכ.
- 3) Wenn ganz Baschan nur 60 Städte gehabt hätte, so wäre die Angabe Josua 13.31 unerklärbar. Dort heisst es: Und halb Gilead und אדרעי und אדרעי, die Städte des Reiches Og in Baschan den Söhnen Machirs usw. Hatte das halbe Gilead gar keine Städte? Und אדרעי und אדרעי, die doch "Städte des Reiches des Og in Baschan" waren?!

Sicher soll es heissen, dass der הכל ארנים allein 60 Städte umfasste, und das ist auch l Kön. 4,13 ausdrücklich gesagt: לו חבל ארניב אישר בבישן שישים ערים וגוי איס, wie eine Vergleichung mit Josua 13,30 (יובל חות יאיר אישר בבישן שישים עיר, die doch nach Deut. 3,14 identisch sind mit הכל ארנב ארנב אישר בולער פושה nicht etwa auf das vorhergehende לו הות יאיר בן מנישה mit beziehen kann, also dass die אישר בגלער מוחל מר בער בעוב מוחל שרוב בער בעלער בעוב מוחל שרוב בער בער בער בער בער בער בער בער ארגוב בער בער בער ארגוב בער בער ארגוב בער צומום ארער בער ארגוב בער צומום ארער בער ארגוב ארגוב בער צומום ארער בער ארגוב ארגוב בער ארגוב בער צומום ארער בער ארגוב ארגוב ארגוב צומום ארער בער ארגוב ארג

Unmöglich! Demnach beweist auch I. Kön. 4, 13, dass in unserer Stelle Deut. 3, 4 die Worte שישים עיר nur zu הכל ארגוב unserer können. Dieser umfasste 60 Städte.

Dort (Deut. Kap. 3) wird nun weiter erzählt (Vers 8), dass in derselben Zeit das Land von den beiden Königen des Emori erobert wurde, welche diesseits des Jordan vom Arnon bis zum Hermon herrschten. Dann werden (Vers 10) die grossen natürlichen Gaue angegeben, aus welchen dieses Land zwischen Arnon und Hermon bestand 1. בכל בל ערי המישור. Sodann wird in den Versen 12 und 13 allgemein angegeben, wie dieser grosse Ländercomplex auf die Stämme Ruben-Gad einerseits und Halb-Manasse andererseits verteilt wurde. (V. 12) "Und von diesem Lande, welches wir in selbiger

Zeit einnahmen¹), gab ich von Aroër, das am Bache Arnon, und die Hälfte des Gilead-Gebirges und seine Städte den Rubeniten und Gaditen. (V. 13) Das übrige Gilead aber und ganz Baschan gab ich dem halben Stamme Manasse*²).

Nach diesen all gemeinen Grenzbestimmungen wird nun in den Versen 14-17 die genauere gegeben (und zwar ganz ebenso wie nach der allgemeinen Grenzbestimmung "vom Arnan bis zum Hermon" Vers 10 die speziellere folgte) — und zwar wird V. 14-15 der Anteil Halbmanasses, wie es sich auf Jair und Machir verteilte, angegeben: (V. 14) יאיר בן מנשה לקח לקח und V. 15 את כל חבל ארגב עד גבול הגשורי והמעכתי והמעכתי עומיי את הגלעד 15 der Anteil Rubens und Gads näher bestimmt. Letzteres interessiert uns hier nur insofern, als es beweist, dass wir eben in den Versen 14-17 eine genauere Angabe der Besitzungen der ostjordanischen Stämme sehen

¹⁾ Vgl. die Erklärung des רמב"ן z. St.

²⁾ Die nun folgenden Worte: כל חבל הארגב לכל הבשן ההוא יקרא ארץ רפאים machen Schwierigkeiten. Ich übersetze: Der ganze חבל ארגב, welcher zu dem (vorher erwähnten) כל הבשן gehört, ist es, das ארץ רפאים genannt wird". Zu übersetzen: "Der ganze חכל ארגכ samt jenem ganzen Baschan etc." (Zunz) ist unmöglich, denn wie aus Vers 4 und I Kö. 4, 13 ersichtlich, gehörte doch der מכל ארגב zu Baschan und es würde genügen: "ganz Baschan etc." Von Anderen (Knobel S. 221) werden nun die Worte לכל הבשו zu יקרא וגוי gezogen, dann schweben aber (abgesehen von dem Verstosse gegen den Akzent) die Worte כל חכל הארגב in der Luft. [Merkwürdigerweise ist diese Uebersetzung in allen neueren Uebersetzungen mit Ausnahme von S. R. Hirsch, zu finden. - F.| Sie können aber weder appositionell genommen, etwa יחר הגלער und כל הכשו d. h. der הארגב. dann wäre 1) die Stellung eigentümlich, 2) הארגב ist auch gar nicht die Bezeichnung für Gilead und Baschan, sondern ein Teil von Baschan. Ebenso ist es unmöglich mit Ramban zu nehmen für וכל חבל הארגב. also und den ganzen חבל ארגב, denn der חבל ארגב ist doch ein Teil von Baschan, warum wird er besonders genannt, da וכל הכשן bereits angeführt ist und was heissen dann die Worte לכל הבשן. - Jedenfalls ist das ganze als Parenthese zu denken (ebenso wie die ganzen Verse 9 und 11) Warum die Notiz hier angeführt ist, lässt sich wohl schwer entscheiden? -Sollte der חבל ארגב das eigentliche Rephaimland sein, d. h. jenes, in welchem der (Gen. 14, 5) erzählte Kampf sich abspielte? Lag doch עשתרות ! חבל ארגב in קרנים!

müssen; ist dies aber der Fall. — und eine Betrachtung der Verse führt mit zwingender Notwendigkeit dazu, — so sehen wir, dass den מכל ארגב alle diejenigen Teile des Reiches Ogs, welche nicht Machir erhielt, gebildet haben.

Nun wird das Besitztum Machirs Deut. 3, 15 nur kurz ra הגלעד genannt (ebenso Numeri 32, 40: ויתו משה את הגלעד למכיר בן וחצי הגלעד ועשתרות :Jos. 13. 31 wird es genauer bestimmt: וחצי הגלעד ועשתרות מנשה also: halb Gilead ואררעי ערי סמלכית עוג בבישו לבגי מכיר בן מנשה und Aschtaroth und Edrei (kurz in Jos. 17, 1: ניהו לני הגלעה Die ganze Stelle (Jos. 13, 30-31) heisst: "Und es war ihr Gebiet (nämlich das des Halb-Manasse) von Machanaim ab ganz Baschan, nämlich das ganze Reich des Og, Königs von Baschan (nicht etwa bloss der natürliche Gau Baschan, sondern das ganze Reich des Og etc.) und zwar betrugen alle איר יאיר. welche in Baschan lagen, 60 Städte. Halb Gilead aber und Aschtaroth und Edrei etc. gehörten den Söhnen Machirs etc. -Von den Worten ממחנים bis עוג מלך הבשן reicht die allgemeine Grenzbestimmung des manassitischen Besitztums, mit וכל חות יאיר beginnt die Teilung: 1) das Besitztum Jairs, 2) איר etc. an die Söhne Machirs. Dazu zwingt eben eine Vergleichung mit Deut. 3, 14 und 15.

משתרות ist, wie Wetzstein (Hauran S. 110 f.) nachgewiesen, das heutige Bosra, (משתרות nach I Chr. 6, 56) eine der beiden Lewitenstädte in Halbmanasse, die andere Lewitenstadt ist Gaulan. Die beiden Städte heissen Jos. 21, 27 Gaulan und בעשתרה, was beweist, dass עשתרות und בעשתרה ist הבעשתרה die ursprüngliche Form, contrahiert aus bet astera "Tempel der Astera (Astarte)". Dieses be astra ist latinisiert in Bostra (der o-Laut gibt das y wieder); die heutige Form Bosra ist eine Verstümmelung aus Bostra (wie es bei den Klassikern und in den zahlreichen Inschriften heisst)¹).

^{1) [}Gegen die Identification des Bosra mit משתרות resp. marwy hat Nöldeke, in ZDMG XXIX S. 431 Anm. 1 vom sprachlichen Standpunkte Bedenken erhoben, jedoch sind für die Richtigkeit dieser Erklärung eingetreten: G. Hölscher, Bemerkungen zur Topographie Palästinas, in ZDPV XXIX S. 147 und Steuernagel zu Jos. 21, 27 (in Nowack's Handkommentar

Nicht der Tell Estere [Tell Astara] 11/2 St. nördlich von Edrei ist עשתרות, die Residenz des Og, wie man gewöhnlich annimmt, wohl aber ist dieser Hügel oder richtiger seine Umgebung die Stätte des biblischen עשתרות קרנים (Gen. 14, 5), welches mit der Residenz des Og nicht identisch ist, (daher hinzugefügt קרנים "bei Karnaim") vgl. hierüber Wetzstein, Ijob S. 575¹).

Edrei nun ist das heutige Deraât2).

Man hat gemeint, das Deut. 3, 10 genannte Edrei könne nicht der Ort in der Mitte Baschans sein (Num. 21, 33), sondern es müsse, wie das daneben genannte Salcha, an dem einen, so an dem anderen Ende Baschans gelegen haben. Man nahm also zwei Städte dieses Namens an und wollte das Deut. 3, 10 genannte in dem Zora genannten Orte (nordwestlich, von Derât) wiederfinden. Allein zunächst ist es wohl unwahrscheinlich, dass zwei Orte gleichen Namens ohne unterscheidende Nebenbezeichnung angeführt werden würde (wie das gewöhnlich geschieht), dann zwingt die Stelle Deut. 3, 10 durchaus nicht dazu, ein zweites Edrei zu substituieren, wir werden vielmehr annehmen dürfen, dass Edrei die bedeutendste oder richtiger die einzig bedeutende Stadt nach Norden zu gewesen ist.

zum AT). Einen ferneren Beweis hierfür liefern m. E. die El-Amarnabriefe, denn H. Clauss, Die Städte der El-Amarnabriefe und die Bibel, in ZDPV XXX S. 12 findet es auffallend "dass Edrei in der Rtenliste an einer weit von Aschtaroth entfernten Stelle erscheint". Nun liegt bekanntlich Bosra 85 Kilometer ostsüdlich von Der'āt (dem biblischen Edrei, s. hierüber weiter), s. Buhl, Geographie des alten Palästina S. 251, somit würde die Angabe der El-Amarnabriefe für Bosra — מור של sprechen, was Clauss a. a. O. nicht bemerkt hat Dieses Bosra ist jedoch nicht mit bem biblischen בערה בערה sammenzustellen, s. hierüber Hildesheimer, Beiträge zur Geographie Palästinas S. 56 und besonders Anm. 420 daselbst. — Fischer.]

^{1) [}Nach Hölscher, a. a. O. S. 144 soll das biblische ששתרות קרנים mit dem heutigen, von Tell Aschtara nördlich gelegenen Schech Sa'd und mit dem vom letzteren 1 Kilometer nördlichen El-Merkez zusammen identisch sein, zu welcher Annahme ihm die Hiobslegende bei Eusebius Veranlassung gibt. — Fischer.]

^{2) [}Ueber diesen Ort vgl. Clauss, Die Städte der El-Amarnabriefe und die Bibel, in ZDPV XXX S. 5, Thomsen, Loca sancta S. 16. — F.]

Sicherlich sind nun אדרעי und אדרעי nur die beiden Vororte des Besitztums der בני מכיר in Baschan, wir werden annehmen dürfen, dass eine mehr oder minder grosse Anzahl von kleineren Orten dazugehörten und aus Jos. 21, 27; wie auch I Chr. 6, 56 ersehen wir, dass zu Aschtaroth מורשים "Bezirke" gehört haben. Demnach werden wir als den Besitz der כני מכיר in Baschan den Strich von Edrei bis עשקרות ansehen können, d. h. im Grossen und Ganzen diejenige Landschaft, welche später unter dem Namen Auranitis erscheint.

Wir können demnach wohl als Grenze des יחבל ארגב im Süden etwa eine Linie zwischen promy und Edrei annehmen Ein Blick auf die Karte beweist, dass dies nur ein Teil der Südgrenze bildet. Die Frage, wie die Südgrenze nach Westen weiterlief, fällt zusammen mit der Frage, ob zum הכל ארנב schon ein Teil des nördlichen Gilead gehörte oder nicht. Diese Frage wird sich schwer mit Sicherheit entscheiden lassen. Doch spricht alle Wahrscheinlichkeit dafür, dass der ארנב ווה Gilead nicht gelegen hat: Josua 13, 30 heisst es ausdrücklich: וכל חות יאיר עיר עיר ששים עיר und dann יהצי הגלער וג, was beweist, dass die Worte אשר בבשו nicht Bezeichnung für das Reich Baschan ist (zumal da ja auch vorangeht יכל מטלבות עוג טלך הבשן). Deut. יאיר כן טגשה לקח את כל חכל ארגב עד גבול הגשורי והמעכתי ויקרא :3, 14 ולמביר נתתי את הבשן חות שתם על שמו את הבשן חות יאיר הגלער. An beiden Stellen ist augenscheinlich נלער dem נלער gegenübergestellt und eben deutlich angegeben, dass der חבל ארגב (die חית יאיר) in Baschan gelegen haben. Dasselbe beweist I. Kö. 4, 13: בן נבר ברמת גלעד לו חות יאור בן מנשה אשר בנשן wo also ausdrücklich gesagt wird, dass der חבל ארגב in Baschan gelegen und wiederum wegen des vorangebenden אישר בגלעד die Worte אישר nicht für das Reich Baschans genommen werden können.

Allein dieser Vers scheint doch das Gegenteil zu beweisen, da es doch heisst: עומה אשר כגלעד und da, wie schon oben bewiesen wurde, dass חות חות eine andere Bezeichnung für den חות יאיר ist, so widersprechen einander doch die beiden Versteile: einmal heisst es: כל חות יאיר כן מנשה אשר

בגלעד und unmittelbar darauf: לו חבל ארנב אשר כבשו ששים ערים - Wie lösen wir diesen Widerspruch?! Am nächsten läge es anzunehmen, dass ein Teil des הבל ארגב in Gilead (die מות יאיר אשר בגלער), der andere in Baschan lag. Dann wäre aber 1) auffallend, dass nicht entweder steht חות יאיר אשר oder בגלער ובבשן, 2) müsste man die Worte ששים ערים גרלות חומה וגו' auf Beides (חות חומה וגו' und חות וכל חות יאיר אשר beziehen, aber nach Josua 13, 30 waren וכל בבשן ששים עיר.

Demnach müssen der הות יאיר und חבל ארגב אשר בבשן אשר בגלער unbedingt zweierlei sein und zwar können die I. Kö. 4. 13 genannten חות יאיר אישר בגלעד unmöglich die Deut. 3, 14 und Jos. 13, 30 erwähnten sein, denn diese sind mit dem identisch. Zudem wäre es doch mindestens auffallend, wenn die im Deut. a. a. O. (את הכשן חות יאיר) und Jos. a. a. O. (וכל חות יאיר אשר בבשו ששים ערים) ausdrücklich als in כשן gelegen bezeichneten im I. Kön. 4, 13 הות יאיר אשר כגלעד genannt werden.

Wir haben uns also umzuschauen, ob wir vielleicht ma יאיר אשר בילעד erwähnt finden. In der Tat ist dies der Fall.

Von dem Richter Jair heisst es (Richter 10, 4): ויהי לו שלשים בנים רכבים על שלשים עירים ושלשים עירים להם להם יכראו חות הות יאיר אשר בארץ הגלעד. Von diesem יאיר עד היום הזה אשר בארץ הגלעד בארץ הגלער spricht die Stelle I. Kö. 4. 13.

Nun erfahren wir aber auch, dass der ältere Jair Besitzungen in Gile ad gehabt hat. I. Chr. 2, 22 heisst es: ושגוב הוליד את יאיר ויהי לו עשרים ושלש ערים באר׳ז הגלער. Sind es die I. Kö. 4, 13 genannten חות יאיר אשר בגלער? Haben diese 23 Städte überhaupt zu den הות יאיר gehört?

Zur Beantwortung dieser Frage wird es gut sein, den folgenden Vers zu betrachten (V. 23): חות את חות ויקה גשור וארם את יאיר מאתם את קנת ואת בנותיה ששים עיר וגו' Hier erscheinen also die ששים עיר und die ששים עיר wie wir doch wissen die Zahl der חות יאיר. Aber ein neuer Faktor erscheint: את קנת ואת בנותיה. Was ist's mit diesen? Sie werden nur an einer Stelle noch erwähnt und zwar Num. 32, 42. Dort heisst es V. 41: ניאיר יאיר חות ויקרא אתהן חות יאיר יולכד את חותיהם ויקרא אתהן חות יאיר und dann V. 42: יולכד הלך וילכד את־קנת ואת־בניתיה ייקרא לה נכח בשמו Dass sieh zunächst der Name נכח nicht erhalten hat, beweist die Stelle in der ('hronik'). Das Richter >, 11 מקרם לנכה וינבהה genannte, ist ein anderes 2).

Nun ist es doch sehr auffallend, dass Kenath nebst Tochterstädten, da wo Manasses Besitztum angeführt wird, nirgends erwähnt werden. Warum fehlen sie Josua 13, 30-31? Sind sie schnell wieder verloren gegangen? Nein, denn sie sind ja erst mit den היה איר an Geschur und Aram verloren gegangen, was doch unbedingt nach der definitiven Besitzbestimmung durch Josua erfolgt ist. Wie haben wir uns ferner den Vers 23 der Chronik zu erklären: ויקח נשור יארם את חית יאיר מאתם את קנת ואת עיר וער ששים עיר וער Waren auch Kenath nebst Tochterstädten CO an der Zahl, wie die "R' 777 Keineswegs. Waren die אית יאיד samt Kenath und Tochterstädten 60? Unmöglich, denn die איר יאיר allein waren 60. Was bleibt übrig als die Annahme, dass מנח יאיד בעו den מנח יאיד gehört haben und zwar, dass Kenath die bedeutendste gewesen und deshalb namentlich erwähnt wird3). Ueber den Eroberer von Kenath, Namens Nobach, erfahren wir nirgends etwas; er wird nur Num. 32,42 erwähnt, aber die Art der Erwähnung beweist zunächst, dass er vom Stamm Manasse war und nichts hindert anzunehmen, dass er ein Jairit (etwa ein Sohn Jair's) war. Deshalb wurde die zunächst nur auf die Eroberungen Jairs beschränkte Bezeichnung דים auch auf קנת יאת בניתיה ausgedehnt. Darum werden sie in den Besitzangaben nicht besonders erwähnt, weil sie eben unter חות יאיר mit einbegriffen sind.

Kehren wir nun nach dieser, wie wir sehen werden, nicht unnötigen Abschweifung zurück zu der Frage, ob die 23 Städte,

י) Vgl. שמה הרמש bei Raschi z. St., der in richtigem Gefühle das mapiklose ה in ה' so erklärt, dass es = ילה "für sich" ist.

⁾ Vgl. die Kommentatoren z. St. Eusebius erwähnt ein Nobach 6 St. südlich von Hesbon.

י) [Ueber קנה vgl. Hildesheimer, Beiträge zur Geographie Palastinas S. 49 f. — F.]

welche Jair in Gilead gehabt, etwa die I. Kö. 4, 13 genannten sind.

Haben wir aber den Beweis erbracht - und wir glauben, dass dies der Fall ist - dass die בשן חות יאיר gelegen haben. so können die 23 Städte nur dann zu den הות יאיר gehört haben. wenn der Ausdruck (I. Chr. 2, 22) בארץ הגלער als allgemeine Bezeichnung für das ganze Ortiordanland gefasst wird. Fassen wir die Worte aber so, dass גלער nicht גלער nicht נלער im engeren Sinne bedeutet, so können auch die 23 Städte der Chronik nicht die I. Kön. 4, 13 genannten חות יאיר אשר sein, denn diese müssen im eigentlichen Gilead gelegen haben. Doch spricht alle Wahrscheinlichkeit dafür, dass diese 23 Städte nicht zu den חות יאיר gehört haben, denn — (zunächst ist die Annahme, unter כארץ הגלער sei das Ostjordanland zu verstehen, nur ein Notbehelf) - es ist auffallend, warum wird nicht wie jedesmal, wenn von den Besitzungen Jairs die Rede ist, gesagt, dass sie חות יאיר hiessen und schliesslich warum heisst es V. 23 nicht kurz ויקח אותם oder diese חות יאיר.

Darum dürfte es ungleich wahrscheinlicher sein, dass Jair oder die Jairiten ausser den הות יאיר אשר בכשן noch 23 Städte in Gilead gehabt hat und zwar entweder als Machirit im eigentlichen Stammgebiete der Machiriten in Gilead, — (dass er und seine Nachkommen, obwohl sie väterlicherseits von Juda abstammten, sich wegen des Makels ihrer Abstammung als zählten, wird in der Chronik V. 23 ausdrücklich gesagt: מכיר אכי גלער (das ganze Kapitel 2 enthält die Genealogie Judas) oder, wie Baba Bathra 111b f. und 113a angenommen wird, weil er eine Machirstochter geheiratet hat.

Juda Tamar Josef

(Gen. 88, 29; I Chr. 2,4) Perez Manasse

(I Chr. 2,5) Hezron Machir

Tochter Machirs

(ib. V. 21) Segub

(ib. V. 22) Jair

-- 11 ---

Diese 23 Städte des Jair hat dann der Richter Jair vielleicht auf 30 erweitert und, da die eigentlichen הות יאיר, die in Baschan gelegen, im Besitze der Geschuriten waren (I Chr. 2,23), nannte er wohl diese Städte הות יאיר. An diesen Städten blieb der Name haften und als nachher die אות יאיר, welche in Baschan lagen, wieder erobert wurden — (unter Salomo gehörte doch der שווים אווים אווים שווים אווים אווים שווים שווים אווים אווים שווים שוו

Doch dem sei, wie ihm wolle, das glauben wir bewiesen zu haben, dass, I Kön. 4,13 keinen Widerspruch enthält und dass wir gerade aus diesem entnehmen, dass der הכל ארנים in Gilead nicht gelegen hat.

Ehe wir weiter gehen, noch einige Worte zur Verteidigung der Schrift gegen geradezu frivole Angriffe von Grätz.

Dieser meint (1 p. 415) es könne "nicht bezweifelt werden, dass Jair der Gileadite d. h. der Manassite jeben der Richter Jair) mit dem in Numeri 32,41 und Deut. 3,14 genannten identisch ist." Nun, nach unserer Ansicht kann es durchaus nicht bezweifelt werden, dass die beiden Jair nicht identisch sind. Wie sollte Jair, der Urenkel Judas identisch sein mit dem Richter Jair. Dazu kommt, dass der Richter Jair nur 30, der ältere Jair 60 Städte hatte; anstatt nun dadurch die Identität für ausgeschlossen zu erachten, hält er die Identität für so erwiesen dass er schlankweg שלשים in בישים andert. - Die Chronik, so meint Grätz weiter, habe die beiden Zahlenvarianten schon vorgefunden (30 und 60) und versuche sie "auszugleichen". Wieso? sagt Grätz nicht. Nennt er das einen Ausgleich, dass die Chronik erst von den 23 Städten des Jair spricht und dann V. 23 die קנת ואת בנותיה 60 nennt, dass also קנת ואת בנותיה 37 Städte waren. 1st das wirklich ein Ausgleich?! Vielmehr das gerade Gegenteil, denn die Chronik fügt zu der Zahlvariante 30 noch die von 23 hinzu. Ja wenn da 30 Städte als die des Jair bezeichnet wären. Vielleicht ändert Grätz auch hier.

"Die Chronik", so fährt Grätz fort, "hat überhaupt das Faktum anders dargestellt. Sie verwechselt ארץ mit ארץ mit ארץ mit ארץ הנשן lässt auch קנת d. h. Nobach von Jair erobern, im Widerspruche mit Numeri 32, 42 und lässt die חות יאיר Geschuri und Maachati (ארם בית מעכה) entreissen im Widerspruche mit Deut. 3, 14, wo angegeben ist, dass das Gebiet Argob bis zu den Geschuri und Maachati reichte". Soweit Grätz. Drei Momente sollen beweisen, dass die Chronik "das Faktum anders dargestellt hat." Behandeln wir dieselben einzeln.

Zunächst also hat die Chronik ארץ הגלעד mit ארץ הגלעד ארץ הגלעד werwechselt. Grätz hat aber übersehen, dass auch Richter 10, 4 ausdrücklich אשר בארץ הגלעד הוח איר עד היום הזה אשר בארץ הגלעד הוח חות יאיר עד היום הזה אשר בארץ הגלעד und nach Grätz sind ja die im Deut., I Könige, Richter, Chronik genannten i den tisch. — Ferner kann בארץ הגלעד sehr wohl in des Wortes allgemeiner Bedeutung stehen und — was die Hauptsache ist — Grätz lässt schon Radjib zum הבל ארגוב d. h. den חות יאיר gehören, danach müsste aber ein Teil der אות יאיר wenigstens in Gilead gelegen haben und deshalb wäre gerade die Bezeichnung in Richter und Chronik die korrekte. Wo liegt also die Verwechslung?

Wir kommen zu Punkt 2: "Die Chronik lässt איס d. h. נוכח von Jair erobern im Widerspruche mit Num. 32, 42". Das ist einfach nicht wahr. Vers 23 lautet doch: ויקח גשור וארם את קנת ואת בנותיה ששים עיר כל אלה כני מכיר אכי Wieso liegt hierin ein Widerspruch mit Num. 32, 42?! Der Schluss des Verses sagt ausdrücklich "alle diese" d. h. also auch die Besitzer von Kenath und Tochterstädten zählten sich oder gehörten zu den Machiriten, das vorhergehende מאתם kann sich doch nur auf dieselben beziehen, wie die Worte כל אלה וגוי, nun sind dort an der Stelle doch nur 2 Personen genannt — nämlich Segub und Jair — das ganze Kapitel handelt sonst von der Genealogie Judas. Demnach können sich

doch die Worte כל אלה unbedingt nur auf den Zweig des machiritischen Hauses, der mit Segub oder Jair beginnt, d. h. also mit anderen Worten die כל אלה sind Jairiten, also auch מבה und seine Nachkommen und natürlich auch die Worte מאהב. Wie steht es nun mit dem Vorwurfe von Grätz? Ist hier ein Widerspruch mit Deuteronomium?

Wir kommen zum dritten Punkte: "Die Chronik lässt die מרם בית מעכה) entreissen im Widerspruche mit Deut. 3, 14, wo angegeben ist, dass das Gebiet Argob bis zu den Geschuri und Maachatireichte."

Man traut wirklich seinen Augen nicht: solch' beispiellose Leichtfertigkeit liegt auch in diesem Vorwurfe. Deut. 3, 14 heisst es: יאיר כן מנשה לקה את כל חכל ארגב עד גבול הגישורי והמעכתי Jair nahm den מיאיר כן מנשה לקה את כל חכל ארגב עד גבול הגישורי של bis zu dem Gebiete oder der Grenze von Geschur und Maachos; bis dahin, das heisst doch zunächst, aber dieses unterwarf er nicht mit. Aber vielleicht עד ועד ככלל Unmöglich, denn Jos. 13,13 heisst es wörtlich: ולא הורישו כני ישראל את Also das הגשורי ואת המעכתי, bis dahin aber dieses nicht mit.

Wir haben gegen die Ansicht Grätz's, dass die Chronik Kenath von Jair erobern lasse gegen Num. 32, 42, erwiesen, dass die Chronik Kenath entschieden zu den מאיר איר פר שוח וויי ואיר Pechne. Dass es aber auch schon im Pentateuch und Josua dazu gerechnet wird, beweisen die 60 Städte ארגב עיר כל חבל ארגב und יאיר אשר בבשן ששים עיר כל חות dans Kenath und Tochterstädte weder in der Besitzangabe Deut. 3, 14—15 nach Jos. 13,30—31 genannt werden. Man beachte sehr wohl, dass Num. 32. 42 die 60 Städte nicht genannt werden.

lst es zuviel, wenn wir oben die Art und Weise, wie Grätz den Bibelvers behandelt, eine frivole genannt haben 1)?! —

Kehren wir zu der uns eigentlich beschäftigenden Frage zurück, so glauben wir demnach bewiesen zu haben, dass der

¹) [Die verschiedenen Ansichten der neueren Kommentatoren zu den betreffenden Bibelstellen zu widerlegen erübrigt sich mit dieser einzigen Polemik. — F.]

in Baschan im engeren Sinne, in Gilead aber nicht gelegen hat. Wir glauben dies aus sämtlichen hierher gehörigen Bibelstellen erwiesen zu hahen. Und für dieselbe Annahme sprechen auch die Angaben des Josephus, nächst der Bibel ja fast die einzige Quelle, jedenfalls die Hauptquelle, für die biblische Geographie.

Wo lag nun aber die Grenze zwischen Galaditis und Gaulanitis?

Nun ist unter Gaulaniti's sicher nicht diese Landschaft im engeren Sinne zu verstehen. Das beweist Ant. IV, 5, 3 (die wir deshalb angeführt haben), keinesfalls aber kann Josephus darunter Teile einer Landschaft verstehen, die nicht zu der Landschaft gehören, welche Josephus sonst mit Gaulanitis bezeichnet. Wie weit Gaulanitis sich nach Süden erstreckt hat, erfahren wir von Josephus nicht, Gamala (am Nordsaume des Wadi Semach gelegen, Furrer ZDPV, II, S. 70) wird Bellum II, 20, 6; IV, 1, 1 zu Gaulanitis gerechnet. Wahrscheinlich aber erstreckte sich die Landschaft Gaulanitis so weit, wie das heutige Djolân, also bis an den Jarmuch. Dann würden wir also auch aus Josephus erfahren, dass der Die Gaulanitis in Gilead nicht

gelegen, sondern der Jarmuch die Grenze zwischen den Machiriten und Jairiten gebildet. Und das ist auch an sich sehr wahrscheinlich, dass der Jarmuch in seiner ganzen Länge (und zwar zunächst sein sündlichster Arm W. ed Daheb dann Zedi genannt und hierauf nach Vereinigung der Quellflüsse des Jarmuch, dieser selbst die natürliche Grenze der beiden Stammteile bildete. —

Doch dem sei, wie ihm wolle, das beweisen bei de Angaben des Josephus, dass Gaulanitis sicher zum הכל ארנב gehört hatte, d. h. also der Landstrich am Tiberiassee, dem oberen Jordan und Meromsee bis zum Libanon.

Damit hätten wir die Süd- und auch die Westgrenze des הכל ארגב gefunden. Da nun, wie wir bewiesen zu haben glauben, auch Kenath nebst Tochterstädten zu dem הבל שרנב gehört hat. Kenath aber unfraglich identisch ist mit Kanawath, das am Westabhange des Haurangebirges gelegen, so wissen wir, dass die Ostgrenze des הבל ארגב mindestens über den Westabhang des Haurangebirges gelaufen ist. Von der Bestimmung einer Grenzlinie kann natürlich auch hier nicht die Rede sein. Noch weniger werden wir im Stande sein, eine Nord grenze geographisch zu fixieren, schon aus dem Grunde. weil wohl nach Osten und Norden (wie bei den heutigen Beduinen) eine feste Grenze nicht bestand. In Betreff der Nordgrenze erfahren wir nur, dass der מכל ארגב nördlich bis zum Gebiete von Geschur und Maachos reichte und zwar muss hier die Nordgrenze gemeint sein, weil es von Maachati bei Hieronymus heisst, sie sei eine urbs Amorrhaeorum super Jordanem (περί τον Ἰορδάνην Euseb.) juxta montem Hermon. Dies ist zugleich die einzige genaue Angabe über Maachati, das Gebiet lag also am Südwestabhange des Hermon an den Jordanquellen. Daraus, dass Geschur und Maachos immer vereint erscheinen und Jos. 13, 11 mit dem Hermon zusammen genannt werden. schliessen wir, dass Geschur neben Maachos, also in der Nähe des Hermon und zwar wahrscheinlich östlich vom Hermon gelegen war. Wir sehen, wie überaus dürftig die Notizen über Geschur und Maachos sind.

Jedenfalls aber ist das klar, dass im Grossen und Ganzen das Land zwischen dem oberen Jordan und dem Haurangebirge zum הבל ארגב gehört hat, d. h. die späteren Landschaften Gaulanitis, Batanaea und Trachonitis den הבל ארגב gebildet haben.

Zu demselben Resultate werden wir auf ganz anderem Wege kommen.

Josua 19, 34 wird als Grenze des Stammes Naphtali angegeben: Sebulun im Süden, Ascher im Westen und Juda am Jordan im Osten. וכיהודה הירדן כוגב ובאשר פגע מים. Nun drängt sich die Schwierigkeit von selbst auf. Wie kann Naphtali am oberen Jordan oberhalb des Sees Genezareth gegen Osten an Juda stossen, da doch das Stammteil Juda gerade am entgegengesetzten Ende Palästinas lag.

Die Stelle ist vielbesprochen. Reland (p. 32 f.) nennt sie "fere insolubilem nodum". Man hat das ביהודם ganz gestrichen 1), oder in ביששבר geändert (Knobel) — Lösungsversuche. welche natürlich eine jede Widerlegung ausschliessen. Wetzstein hat im Anhang zur III. Auflage des Jesiacommentars von Delitzsch folgende sehr geistreiche Erklärungsversuche gemacht. Ausgehend von dem Stamme 777, der (im Hebräischen nicht existierend) im Arabischen wahad "niederdrücken" bedeutet. emendiert er das Josua 19,45 als vorisraelitischer Eigenname einer Ortschaft an der Grenze des Stammes Dan erscheinende יהד in יהד (nach Analogie von בדם, כדם etc.) und übersetzt es die "Niederung", schliesst dann weiter, dass diese Ortschaft יהר (unvocalisiert) an einer bedeutenden Bodendepression, welche eben die Grenzmarke des Stammgebietes war, (Dan) gewesen sein wird. Wetzstein nimmt nun in der Stelle Josua 19, 34 das יהודה als Femininum von יהר und übersetzt "die Jordanniederung". Dass man aber dann erwartet, entgeht Wetzstein nicht, er meint, dass dieses Annex vielleicht deshalb fehlt, weil es die Deutung zulässt, dass die Niederung selber nicht mehr dem Stamme an-

^{1) [}So alle neueren Kommentatoren — F.]

gehöre. Natürlich muss er dann, - und das tut er auch, in der Niederung" nämlich "des Jordan" lesen. Dies ist einerseits sehr gesucht, andererseits kommt hinzu, dass es in unserem Texte doch ביהודה heisst. Die Frage ferner warum Josua 19.45 die Form : und Vers 34 das Femininum array gewählt ist, will Wetzstein, wie ich einer mündlichen Mitteilung verdanke, so lösen, dass er das 7 gar nicht als Femininendung, sondern als a der Richtung fasst. Dann aber ist die Präposition ביהורה sehr auffallend. Dazu kommt, dass es heissen müsste מיהור הירדן מזרחה, wie es Josua 19, 26 heisst: ופגע בוכולו und Vers 27: ופגע בוכולו יובני יפתח אל צפונה! (Für die Construktion selbst מורחה השמש ist zu vergl. Jos. 12, 1 מעבר הירהן מורחה השמש Warum wird ferner gerade bei 717 das 7 der Richtung binzugefügt, während es vorher bei Sebulun und Ascher fehlt? Ferner warum heisst es dort (V. 34) nicht mindestens הימה und הימה? Können wir annehmen, dass ein Wechsel der Construktion erfolgt ist und zwar zuerst und dem Terminus a quo ב כוכולן מנוב) und dem Terminus a quo dann in הודה der Terminus ad quem ה? Oder ist es nicht ungleich wahrscheinlicher, dass wir auch in מזרח שמש (für שמש ממורח wie Jes. 41, 25) der Terminus ad quem haben. Ueber diese Schwierigkeiten könnten wir nur dann hinwegseben, wenn הור für diese Lokalität anderweitig verbürgt und wir notwendig in dem a das a der Richtung sehen müssten. Das ist aber durchaus nicht der Fall.

Zu den grammatischen Schwierigkeiten kommt noch die fernere: Warum wird diese Bezeichnung für das Jordantal "die Niederung" nur an dieser Stelle (Jos. 19,34) gebraucht und, was das wesentlichste ist, warum überhaupt nur für diesen Teil des Jordantales, während für die tiefer liegenden Teile gar kein "Depression" bezeichnender Ausdruck erscheint, sondern stets "die Ebene"?

Auf den Einwand. — sagt Wetzstein, — "dass hiermit יהוד gewissermassen zum Eigennamen des nördlichen Jordantales

werde, was man von dem im Bibeltexte nicht weiter vorkommenden Worte schwerlich annehmen könne. - auf diesen Einwand lässt sich erwidern, dass die Israeliten für diesen Teil vom galiläischen Meere aufwärts bis zur Nordgrenze des Landes keinen Spezialnamen gehabt haben werden, weil seine Formation auf dieser Strecke keinen einheitlichen Charakter hat, sondern beständig wechselt, während sie für dasselbe vom galiläischen Meere abwärts bis zum toten wohl einen solchen haben konnten. nämlich "araba", weil es hier unverändert eine breite Ebene bildet. Der Verfasser des Buches Josua gab daher jener nördlichen Strecke die allgemeine Bezeichnung "Depression". die auf jeden Teil des Tales passt. Soweit Wetzstein. Natürlich drängt sich die Frage auf, warum die Bezeichnung יהוד, da sie doch, wie Wetzstein sagt, für jeden Teil des Tales passt, nirgends für einen anderen Teil gebraucht wird, warum ferner nur für den nördlichen Teil der Jordanebene und warum schliesslich nur an dieser Stelle des Buches "Josua"?! Nehmen wir die genannten textlichen Schwierigkeiten hinzu, dass das 7 der Richtung mindestens überflüssig und schliesslich die Präposition unerklärbar wäre, - so werden wir Wetzstein's Lösungsversuch als verfehlt ansehen müssen

Wie haben wir uns nun die Angabe ביהודה הירדן מזרח השמש zu erklären?

Die richtige Antwort hat unserer Ansicht nach unfraglich Raumer (Palästina p. 2951), wo noch andere Lösungsversuche widerlegt worden sind, gegeben. (Wetzstein kannte er natürlich noch nicht).

Nach der mehrfach genannten Stelle in Chron. 2, 3 ff. ist der Stammbaum Jairs folgender: Juda erzeugte mit Tamar Perez, dieser den הצרון, mit einer Tochter des מכיר (Sohnes Manasses) den שעב und Segub den Jair²). Jair ist also väterlicherseits ein Nachkomme Judas. Sein Stammgebiet musste also eigentlich immer als הורה bezeichnet werden, und so wird es

^{1) [}Dritte Auflage S. 409.]

^{2) [}Den Stammbaum s. auch oben S. 11.]

auch in Josua, der offiziellen Grenzbestimmung, als Jehuda bezeichnet, da aber Jair (wohl wegen des doppelten Makels seiner Geburt) sich zu den Machiriten zählte (I Chron. 2,23 אלה בני כביר אבי גלער (I Chron. 2,23 איר בן מנשה (I Chron. 3,14 und sonst) wird (zumal da er an das Besitztum Manasses grenzte) auch zum Gebiet Manasses gerechnet. Festzuhalten ist, dass Jairs Besitzungen eigentlich zu Jehuda gehören, so erscheinen sie Josua 19,34 und deshalb werden sie vielleicht auch im zweiten Kapitel der Chronik, wo doch die offizielle Genealogie Juda's gegeben wird, genannt. Man bedenke, dass Grenzbestimmungen eigentlich nur im Buche Josua gegeben sind.

Es dürfte ferner nicht ganz unwahrscheinlich sein, dass es kein Z u fall ist, wenn von einer Verleihung des Gebietes an Jair nirgen ds die Rede ist. So heisst es Num. 32,40: ניקן משה את הבלך וילבר את החיבה 11. Vers 41: המער כן מנשה וישב בה וישב בה לכה את כל חבל ארגב (מנשה הלך יילבר את החיבה לכה את כל חבל ארגב (מנשה הלך יילבר את המער 15: עפישה לכה את כל חבל ארגב (עוד את הגלער dagegen Vers 15: יאיר בן מנשה לכה את כל חבל ארגב (עוד את הגלער). Vielleicht haben wir darin eine Andeutung dafür zu finden, dass Jair weil er eben Judait (sit venia verbo) war, eigentlich unberechtigt einen Teil des manassitischen Gebietes sich selbst gen om men oder aber in dem ursprüngliche Machirgebiet, weil es eigen tlich nicht zu Machir gehörte, keine Besitzungen erhalten hat.

Dem sei wie ihm wolle, de iure war Jairs Gebiet judäisch, hat in den offiziellen Registern auch als solches gegolten und wird in der Grenzbestimmung Jos. 19,34 ganz richtig מתקה genannt; שווים wird hinzugefügt zur Unterscheidung vom eigentlichen Juda.

Wenn Wetzstein die Raumer'sche Hypothese für einen Irrtum erklärt, weil Argob weder an Naphtali grenzte, noch in Golanlag, so ist der Irrtum auf Wetzsteins Seite, denn die Angabe des Josephus, sowie die des Hieronymus beweist, dass Argob wohl in Golan gelegen haben muss. Nehmen wir noch hinzu, dass Gaulan jedenfalls zu Baschan gehörte (immer

¹⁾ Josua 13, 80-31 beweisen nichts dagegen, denn hier wird der Besitzstand, nicht die Verleihung, angegeben.

את נולן בבשן), Gaulan aber, da es in der oberen Gaulanitis lag, oberhalb Gamala gelegen war, und zwar nach Makkoth 9 b gegenüber von Kedesch.

Wetzstein fügt hinzu: "Es (Argob) lag in Nordgilead und war, wie leicht nachzuweisen, einerlei mit der heutigen Landschaft Suwê, das Land westlich von Adjlun, im Norden bis Abila, im Süden bis zum Jabbok". (Job p. 570 Anm.) Leider hat der geistvolle Gelehrte nicht gesagt, mit welchen Gründen er dies beweisen will. Wir glauben oben gezeigt zu haben, dass Argob in Nordgilead nicht gelegen haben kann.

Da der einzige Einwand Wetzsteins gegen die Annahme einer Landschaft Juda am Jordan, wie wir gesehen, ganz hinfällig ist, werden wir daran festzuhalten haben, dass in der Grenzbestimmung im Buche Josua ביהודה הירדן das Gebiet des väterlicherseits von Juda abstammenden Jair ist.

Ist dies aber wahr, so bietet es zugleich die Erklärung für eine höchst merkwürdige Notiz bei Josephus.

Im dritten Kapitel des dritten Buches des bellum Jud. gibt Josephus eine Beschreibung Palaestina's und zwar beschreibt er in § 1 und 2, Galilaea, § 3 Peraea, § 4 Samaria und dann 8 5 Judaa. Nachdem er die geographische Ausdehnung Judäas angegeben, zählt er die 11 Kreise, in welche Judäa zerfällt, auf, sagt dann, dass Jamnia und Joppe dazu gehören und fährt wörtlich fort: κόπὶ (καὶ ἐπὶ) ταύταις ήτε Γαμαλιτική καὶ ή Γαρλανίτις Βαταναία τε και Τραγωνίτις d. h. und dazu gehören Gamalitica, Gaulanitis, Batanaea und Trachonitis." Dazu (ἐπὶ ταύταις) d. h. unfraglich zu Judäa, denn wenn es heissen soll "Bestandteile von Palaestina" überhaupt (wie Paret annimmt) so ist auffallend, warum rechnet Josephus sie nicht zu Galilaea § 1 gibt er Gaulanitis als Ortsgrenze von Galilaea an), oder was noch näher lag, zu Peraea? Warum der jähe Sprung vom äussersten Südwesten zum äussersten Nordosten? Unfraglich, weil diese vier Landschaften den Namen Judäa geführt. Wieso? Nun weil sie ursprünglich יהודה geheissen, als Besitztum Jairs, des Nachkommens Juda. Nun ist sehr auffällig, dass in jener Angabe des Josephus Auranitis fehlt, jene Landschaft, welche Josephus Ant. XV, 10,1; Bellum Jud. I, 20,4; II, 17,4 mit Trachonitis und Batanaea zusammen nennt. Warum fehlt Auranitis? Es fehlt deshalb, weil Auranitis das Gebiet der Städte Bosra und Edreat ist, Auranitis gehört zum ehemaligen Stammgebiete Machirs, nicht Jairs, also auch nicht zum ostjordanischen Judäa. Dieses also das Gebiet Jairs oder der מון של שרגל, umfasste nur die späteren Landschaften Gaulanitis, Trachonitis und Batanaea.

Wir haben demnach die Probe auf das Exempel, wir sind auf die sem Wege zu demselben Resultate gekommen, auf welches uns eine Analyse der einschlägigen Bibelstellen geführt.

Wenn nun die Targumim בית jedesmal mit הבל ארגב שלה שוכתא wiedergeben d. h. also Trachonitis, so widerstrebt dieses unserer Annahme durchaus nicht, weil Trachonitis sehr oft als allgemeine Bezeichnung für das Land östlich des Tiberias- und Semachonitis Sees gebraucht wird. So sagt Jos e p h u s Ant. XV, 10,3 das Land Hule (θελάθα) läge zwischen Galilaea und Trachon (Trachonitis ist damit identisch): es müsste Gaulanitis heissen, wie ein Blick auf die Karte belehrt, Josephus gebraucht Trachonitis als Bezeichnung für das ganze Land östlich des oberen Jordan. In dieser allgemeinen Bedeutung erscheint Trachonitis noch häufiger bei Josephus, ebenso bei Plinius V, 18 (Decapolis), Evang. Lucae 3, 1, bei Aurelius Victor (Caes. XXVII), wo der in Bostra (wie wir gesehen Hauptstadt von Auranitis), geborene Kaiser M. Julius Philippus: Arabs Trachonites genannt wird. (Wetzstein, Iob S. 582). In dieser allgemeinen Bedeutung haben wohl auch die Targumim טרכונא gefasst. 2)

Wenn man nun für die Identität von Argob und Trachonitis im engeren Sinne die Identität der Namen angibt (beide sollen rauhes steiniges Land bedeuten (Porter, Fünf Jahre in Damas-

¹⁾ Gamala ist ein Teil von Gaulanitis.

²⁾ Jer. Schebiith VI, 1 (86c 29) עקב (vgl. Sifre עקב (vgl. Sifre עקב Ende [ed. Friedmann S. 85 b, s. auch Tos. Schebiith IV, 11 (66, 10)] gebraucht Trachonitis im engeren Sinne.

kus II. S. 27), so steht dem entgegen, dass צארגכ zu erklären ist nach רגב "T. "Erdscholle, Erdklumpen" (von der Wurzel רגב, dessen Grundbedeutung zusammenfahren, dann verdichten, festigen" Delitzsch zu Job 38, 38), also gar nicht "rauhes, steiniges Land" (was Τραχωνῖτις in der Tat bedeutet), sondern ein fruchtbares Hügelland. —

Mit dieser unserer Annahme, dass die Worte Josua 19.34 ein Juda am Jordan voraussetzen, erklärt sich die sonst kaum verständliche Angabe II. Kön. 14,28, wo es von Jerobeam II heisst: ויתר דברי ירבעם וכל אשר עשה וגבורתו אשר גלחם ואשר השיב את דמשק ואת חמת ליהודה בישראל. Man nimmt die Stelle (mit Bezugnahme auf II Sam. 8, 6, wo erzählt wird, David habe מת ורמשק erobert), so: Jerobeam habe das früher zu Juda Gehörige an Israel gebracht (so פר"כ, Zunz etc.), abgesehen von der grammatischen Schwierigkeit wäre es doch mindestens eigentümlich, dass die Teilung des Reiches in die Zeit Davids hinaufgerückt würde, als ob David nicht auch König von Israel gewesen wäre. Ewald streicht יטרורה und Schrader, Keilinschriften p. 217 Note liest: למלכי ישראל 3). — Beide mit Unrecht, es heisst: Jerobeam hat Damesek und Chamoth mit "Juda in Israel" d. h. dem Teile des Reiches Israel, welches Juda hiess, wiedervereinigt. Dass eine solche Wiedervereinigung von Damesek und Chamoth geopraphisch nur mit dem Gebiete Jairs möglich war. lehrt ein Blick auf die Karte (Damesek liegt nördlich von Argob): dass Manasse ebenso wie Ruben und Gad zum Reiche Israel gehörte, braucht nicht erst gesagt zu werden.

Recapitulieren wir nun das über חכל ארגכ Gesagte:

Wir haben durch die Betrachtung von Deut. 3, 8—17 zunächst erwiesen, dass der הבל ארנב die Teile des Reiches Og's umfasste, welche nicht an Machir fielen. Aus der Angabe in

י) Wohl wie רגב שדר von רגב heisst nicht "Steinhaufe"; [s. auch Gesenius, Wörterbuch s. v. ברגם.].

^{2) |} Ebenso Kittel (in Nowack's Handkommentar), Reuss (in seiner Uebersetzung I S. 365 Anm. 8), Benziger (in Marti's Handkommentar), Kamphausen (in Kautzsch's Uebersetzung).—F.]

^{3) [}S. auch die dritte Auflage, bearbeitet von Zimmern und Winckler S. 262.—F.].

Josua 13.31 ersahen wir, dass Machir Halb-Gilead Aschtorauth und Edrei (Bosra und Derat) erhielt. Wir beschäftigten uns sodann mit der Frage, ob Teile des בכל ארבה oder der מער משר in Gilead gelegen haben und glaubten dies verneinen zu müssen, weiles an fast sämtlichen Bibelstellen (nur nicht I Chron. 2.23) mit שב verbunden ist und zwar so, dass durch das Danebenerscheinen von Gilead בשן nicht in allgemeiner Bedeutung verstanden werden kann.

Zu einem grösseren Excurse gab uns dann die Angabe I Kön. 4, 13 Veranlassung, wo wir den scheinbaren Widerspruch דבל ארנב אישר בבישן und יות יאיר אישר בנלעד so lösten, dass wir in den איר משר בנלער die 30 Städte des Richters Jair sahen (Richter 10, 4). Wir zogen sodann auch I Chron, 2, 21 bis 23 in den Kreis unserer Betrachtung, wiesen zunächst darauf hin, dass eine vorurteilsfreie Betrachtung des V. 23 neben anderem zu der Annahme zwingt, dass Kenath nebst Tochterstädten zu den דית מאיר gehört, die 23 Städte des Jair בארץ הגלעד haben wir von den הות יאיר אישר ככישן geschieden und deshalb vorgezogen die I Kön. 4, 13 genannten הית יאיר אישר בנלעד in den 30 Städten des Richters Jair zu sehen, weil von diesen ausdrücklich gesagt wird, dass sie זיה יאיר אישר בגלעד hiessen. Und zwar vermuten wir, dass der Richter Jair die 23 Städte Jairs auf 30 erweitert und da die "B ar in Baschan von Geschur und Aram genommen worden, den Namen איז seinen Städten gegeben hat.

Sodann haben wir mit Zuhilfenahme von Ant. IV, 5, 3 und ganz besonders Ant. VIII, 2, 3 erkannt, dass Josephus' Angaben zu derselben Annahme führen, dass ארגם שוח סלפר איני שור סלפר südlich des Jarmuch nicht gelegen, jedenfalls aber Gaulanitis zum הבל ארגב gehört. Der Umstand, dass Kenath zum הבל ארגב gehörte, gab uns sodann einen Anhalt für die Bestimmung der Ostgrenze, während für die Nordgrenze nur die Notiz Deut. 3, 11 einen Anhalt bot, dass der ער גבול הנשורי ומעבתי bis Geschur und Maachos reichte ער גבול הנשורי ומעבתי.

Im Grossen und Ganzen haben wir das Resultat als feststehend zu betrachten, dass der הבל ארנב das Gebiet ist zwischen Beiträge zur Erklärung einiger geographischer Bibelstellen XXV

Jabbok im Süden, Tiberiassee und Jordan bis zu dessen Quellen im Westen, das Haurangebirge im Osten und etwa eine Linie von den Judenquellen (Banias) am Südfusse des Hermon vorbei im Norden oder die späteren Landschaften: Gaulanitis, Batanaea und Trachonitis.

Dasselbe Resultat ergab uns sodann eine Kombinierung der Angabe des Josephus (Bell. III, 3, 5) mit Josua 19, 31.

Das Ostjordanland in den halachischen Midraschim.

Von Rabbiner Dr. S. Klein (Ersekujvár).

Unter den an wissenschaftlichen Aufschlüssen so reichen Arbeiten unseres hochverehrten Lehrers, dem diese Blätter gewidmet sind, nehmen seine Forschungen über die halachischen Midraschim 1) eine besonders hervorragende Stelle ein. Die Resultate dieser Arbeiten blieben stets ohne Widerspruch; ja sie bilden die Grundlage für alle weiteren Forschungen auf diesem Gebiete 2), und liefern dadurch den untrüglichsten Beweis für die unerschütterliche Richtigkeit ihrer Ergebnisse.

Auch die folgende Untersuchung hat die Ergebnisse der Arbeiten Hoffmanns zum Ausgangspunkte, und versucht, den in jenen Arbeiten bezeichneten Spuren folgend, neues Licht auf ein bestimmtes Gebiet der halachischen Literatur zu werfen.

1. Während mehrere Stellen der heiligen Schrift die Anschauung zu vertreten scheinen, dass der östliche Teil des heiligen Landes (עבר הירדן) in religionsgesetzlicher Beziehung dem

¹⁾ Zur Einleitung in die halachischen Midraschim; Ueber eine Mechilta zu Deuteronomium (Hildesheimer-Jubelschrift); מכילתא דרי שמעון כן יוראי; מכילתא ברי שמעון כן יוראי; Zur Einleitung in die M. d. R. S. b. J. (Jahrbuch der jüd. lit. Ges in Frankfurt a M. 19 6; מדרש הנאים; Zur Einleitung in den Midr. Tann. (Jahrbuch 1909).

²⁾ Vgl. z. B. Bacher, Die Agada der Tannaiten I² 469 ff; Horovitz, Der Sifre sutta, 204 ff; eine Dissertation erschien in ungarischer Sprache von A. Feldmann, Vergleichung der zwei Mechilten (Budapest 1910).

westlichen Teile gleich zu betrachten sei, 1) — begegnen wir in der Traditionsliteratur einer weitverzweigten Meinungsverschiedenheit über diese Frage. Zahlreich sind die Stellen, besonders in den halachischen Midraschim, die deutlich das Bestreben zeigen, das Ostjordanland in religionsgesetzlicher Beziehung in gewissem Sinne vom eigentlichen heiligen Lande auszuschliessen; während andere Sätze gleich entschieden für die Zugehörigkeit jenes Landteiles zum heiligen Lande eintreten. Diese auffällige Erscheinung konnte natürlich den Forschern der Halacha nicht entgehen: R. Estori Parchi²), R. Simon b. Zemach Duran³), R. Ch. J. D. Azulai⁴), R. Josef Schwarz⁵) — um nur die bedeutendsten zu nennen — befassten sich mit diesem Problem, ohne jedoch eine befriedigende Lösung der durch die widersprechenden Ansichten hervorgerufenen Fragen zu finden.

Die Frage kann in der Tat nur auf literar-kritischem Wege der Lösung näher gebracht werden; d. h. die betreffenden Stellen müssen zunächst auf ihre Entstehung hin und inbezug auf die Stellung, die sie in der halachischen Literatur einnehmen geprüft werden.

2. Wir beginnen mit den halachischen Midraschim zu Exodus, indem wir vorausschicken, dass zu diesem Buche der Thora zwei, aus verschiedenen Lehrhäusern hervorgegangene tannaitische Kommentare vorhanden sind, die — wie dies durch Hoffmann gezeigt wurde — deutlich die charakteristischen

²⁾ בפתור ופרח (Kap. 47 und 48.

³) רשב״ץ Resp. III. Nr. 198 und 200.

⁴⁾ ברכי יוסף צע מ"א § 489.

⁵⁾ הארץ תבואות Lemberg 1865 p. 3-9.

Merkmale der exegetischen Methode R. Akibas (מכילתא דר' שמעון), bezw. des R. Ismael (מכילתא) an sich tragen.

Zu Exodus 13, 5 hat die Mechilta folgenden Midrasch: והיה כי יביאך הי אל ארץ הכגעני. כארץ [חמשת עממים שהן שבעה יביאך הי אל ארץ הכגעני. בארץ ה' עממים הכתוב מדבר? החוב מדבר מקום אחר וואמר להלן ביאה") מה להלן בארץ ה' עממים שהן זי נאמר כאן ביאה ונאמר להלן ביאה") מה להלן בארץ ה' עממים שהן זי הכתוב מדבר. במקום אחר (ygl. dazu w. u. zu Leviticus 14, 34).

Man sieht, der Midrasch der Schule R. Ismaels schliesst in die Bezeichnung ארץ הכנעני (Ex. 13,5) auf Grund des gleichen Ausdruckes hier und Deut. 26,9 (כיאה) das Land aller sieben Völker (Deut. 7,1) ein, obwohl an unserer Stelle nur fünf Völker genannt werden. 4) — Dagegen lesen wir im Midrasch des Lehrhauses R. Akibas: Mech. d. R. S. b. J. zur selben Stelle (p. 32, 16 ff.) זחויה, מה זחויה האמור כאן זכת חלב ורכש ונאמר להלן ") זחויה, מה זחויה האמור כאן ארץ חמשת עממים. רי יוסי להלן ארץ חמשת עממים, אף וחויה האמור כאן ארץ חמשת עממים. רי יוסי הגלילי אומר אין מביאין ככורים מעכר לירדן שאינו ארץ זכת חלב ורבש.

Der Midrasch R. Akibas meint also, dass an unserer Stelle absichtlich nur das Land der fünf Völker, d. h. das Westjordanland erwähnt wird, da das Land der zwei anderen Völker, d. i. das Ostjordanland nicht zum Lande, wo Milch und Honig fliesst, gehöre.

Dieselben entgegengesetzten Anschauungen über die Zugehörigkeit des Ostjordanlandes zum heiligen Lande ergeben sich aus einem anderen Satze der Mechilta zur Stelle: רי יא שיר הישית Stelle: אי אשר נשבע לאבותך לתת לך, למה נאמר? לפי שהוא אומר ולקחת מראשית כל פרי הארמה 6) שומע אני כל הארין במשמע [או אינו]?) הרי אתה דן, נאמר

¹⁾ Ich ergänze so nach dem Jalkut § 221 statt שבעת ערמים der Mech. was übrigens dasselbe besagt.

²⁾ Deut. 26, 9.

⁸⁾ Deut. 7, 1.

לו Zu der Bezeichnung שי עממים und יי vgl. Raschi zu Deut. 18, 1—2: גקרא ארץ חמשה (d. h. westlich) גקרא ארץ חמשה יינראה לי שארץ כנען שמעכר הירדן ואילך עממין ושל כיחון ועוג שני עממין ושל כיחון ועוג שני עממין.

⁵⁾ Deut. 26, 9.

⁶⁾ Deut. 26, 2.

⁷⁾ So zu ergänzen nach der oben angeführten Mechilta-Stelle.

כאן שבועה וג' להלן שבועה 1) מה להלן ה' עממים שהם ז' במקום אחר הכ' מדבר אף כאן זכנ' . . . ר' יוסי הגלילי א' נאמר כאן ארץ זבת חז"ד ונ' . . . להלן אזחו"ד, מה להלן בארץ ה' עממים אף כאן בארץ ה' עממים.

Das häufige Vorkommen des Namen von R. Josija in den Midraschim der Schule R. Ismaels ist eins der wichtigsten und sichersten Kennzeichen für die Zugehörigkeit des betreffenden Midrasch zu der Schule des genannten Tannaiten. 2) In der Tat tritt uns im obigen Satze des R. Josija die Ansicht des anonymen Midrasch des R. Ismaels entgegen, wonach aus dem Worte werden von des Gebiere sei, dass das ganze Land als heiliges Land zu gelten hat (da ja Gott die Gebiete aller sieben Völker den Vätern zugeschworen hat). R. Jose hagelili dagegen will, im Sinne des Midrasch R. Akibas, nur die Gebiete der fünf Völker inbegriffen wissen. Die Länder der anderen zwei Völker, d. h. das Ostjordanland wird ausgeschlossen.

Zum gleichen Ergebnis gelangt man bei der Betrachtung der Parallelstellen in beiden Mechilten zu Exod. 13, 11:

מכד"רשבי (.5,13) אל ארין הכנעגי, וכי ארץ כנעני היתה והלא היא ארץ חמשת עממים, אלא מלמד שכנען היה אביהן של כולם וכן הוא אומר וכנען ילד את (Gen. 10,15)³)

מכילתא: והיה כי יביאך ה' אל ארץ הכנעני, זכה כנען שנקראה הארץ על שמו.

Der akibaische Midr. nennt hier im Gegensatze zum Lande der 5 Völker (d. i. Westjordanland) das "Land Kanaan". ארץ כנעני ist nur ein kleines Gebiet von Palästina, das aber hier nicht gemeint sein kann. Vielmehr wurde, nach Ansicht dieses Midrasch, der Name Kanaan auf die fünf Völker des Westjordanlandes übertragen. — Dagegen vertritt der Midr. R. Ismaels die

¹⁾ Deut. 26, 3.

²⁾ Hoffmann, Zur Einleitung S. 6 ff; 38; Zur Einleitung in die Mech. d. R. S. b. J. Sonderabdr. 8 f.

י) Vgl. z. St. w. u. zu Lev. 14, 34, wo zu ersehen ist, dass der Autor des Satzes: אלא מלכד וכוי R. Elieser b. Jakob ist (vgl. auch Bacher, Ag. Tan. II. 288 Anm. 1).

Ansicht, dass das ganze nach Kanaan benannte Land (also auch das Ostjordanland) unter ארץ הכנעני verstehen sei. 1)

3. Eine Untersuchung der verwandten Stellen im halachischen Midrasch zu Leviticus wird das im vorigen Punkte gewonnene Resultat bestätigen. Wohl ist zum 3. Buche der Thora nur der Midrasch des Lehrhauses R. Akibas (nämlich der Arc) auf uns gekommen?), und so erfahren wir eigentlich nur die Ansicht dieses Lehrhauses. Die starke Betonung des von dieser Schule eingenommenen Standpunktes lässt jedoch mit Sicherheit darauf schliessen, dass eine entgegengesetzte Ansicht vorhanden war, die — wie weiter unten gezeigt wird — tatsächlich in einem im Leviticus rabba enthaltenen Fragmente aus der Mechilta R. Ismaels zu Leviticus vertreten ist.

In Sifra finden sich folgende auf unsere Frage bezughabende Stellen:

כי תכאו אל ארץ כנען (14, 34). יכול משיכאו לעבר הירדן. תלמוד לאמר (19, 23). יכול משבאו אל הארץ (19, 23). הארץ המיוחדת; וכי תכאו אל הארץ (19, 23). יכול משבאו לעכר הירדן. ת"ל אל הארץ. הארץ המיוחדת לופפוש dieselbe Ausdrucksweise findet sich ferner zu 23, 10 und ähnlich 25, 2: כי תבאו אל הארץ בהרדן. ת"ל וכוי נמצא אתה אימר כיון שעכרו ישראל יכול משכאו לעבר הירדן. ת"ל וכוי נמצא אתה אימר כיון שעכרו ישראל ובחלה ובערלה ובחדש

Alle diese Stellen zeigen deutlich, dass das Ostjordanland nach Ansicht der Schule R. Akibas in der Bezeichnung ארץ כנען oder ארץ כנען nicht inbegriffen ist.

י) Nur an einer Stelle der מכררשבי wird unter dem "Lande" das Land der 7 Völker verstanden, nämlich Exod. 12, 25 (21, 18): היה כי הבואו אל דער אל מבעה בי הבואו אל בעל הוא אל בעל היה בי הבואו אל בעל הוא היה בי הבואו אל בעל הוא היה בעל הוא היא הבעל הוא בי הוא היא הבעל בי הוא היא בי הוא הוא בי ולהלן בי בי הוא הוא בי בי הוא הוא בי בי ולהלן ההלן ההלן הארץ ולהלן הארץ ולהלן השל das das Gebot sich auch auf das Ostjordanland bezieht, da ja, nach seiner Annahme, dies ganz selbstverständlich ist.

²⁾ Zur Einl. S. 20 ff.

³⁾ Vgl. z. St. noch w. u. beim letzten Punkte (S. 37 Anm. 1).

⁴⁾ Dies steht allerdings im Gegensatze zu der Deutung der מכררשב" zu Exod. 12, 25 (vgl. im vorigen Punkte), wo gerade ארץ שבעה als ארץ שרעה als ארץ שרעה klärt wird. Es muss angenommen werden, dass אום eine Ausnahme bildet,

Wie Hoffmann (zur Einl. S. 76) überzeugend nachgewiesen hat, lag dem Redaktor von Lev. rabba ein Midr. R. Ismaels vor, aus dem er mehrere Stellen excerpierte. So ist z. B. ein ganzes Stück in c. 17 § 3 dem Midr. R. Ismaels entnommen. 1) Nach Unterbrechung durch eine spätere Agada wird bei § 5 der tannaitische Midrasch fortgesetzt: כי תבאו אל א רץ כי ארץ כנען (Lev. 14, 34) שבעה עממים הן ואתה אומר ארץ כנען ילד בן יעקב ורבנן, ר"א אומר על ידי שהיה כנען אכיהם של כלם הה"ד וכנען ילד בן יעקב ורבנן, ר"א אומר על ידי שהיה כנען אמרי ע"י שהיו כלם חגרין (Gen. 10, 12) את צידון בכורו ואת חת (Jes. 23, 8) ורבנן אמרי ע"י שהיו כלם.

Man braucht nur diese Stelle mit dem oben aus MdRSbJ zu Exodus 13,11 angeführten Midrasch zu vergleichen, um mit Sicherheit behaupten zu können, dass diese Stelle dem Midrasch R. Ismaels entnommen wurde. Während der akibaische Midrasch die Frage so stellt: שמים ארץ כנען היתה והלא היא ארץ חמשה ist die Voraussetzung des aus Lev. r. angeführten Midrasch שמים ist die Voraussetzung des aus Lev. r. angeführten Midrasch wach vor ist also das ganze Palästina verstanden, während nach MdRSbJ und Sifra z. St. das Ostjordanland (עבר הירדן Sifra) nicht unter diesen Begriff fällt.

oder, dass die Deutung des Sifra sich vor allem auf Lev. 14, 34, wo ארץ כניון genannt wird, stützt. Auf Grund einer Art אינרה שויה wird dann an allen übrigen Stellen, wo in diesem Buche das "Land" genannt wird, gleichfalls nur das Westjordanland verstanden.

¹⁾ Der Schluss von § 3 wird b. Arachin 16a als תגא דבי ר׳ ישמעאל gebracht.

VII S. Klein

4. Zu Numeri besitzen wir den ismaelischen Midrasch (יספרי) vollständig¹), wie auch den größen Teil des aus der Schule R. Akibas hervorgegangenen Midrasch', nämlich אינו פיספרי מפרי מפרי מפרי שמא bedauern, dass die uns beschäftigende Kontroverse der beiden Schulen in diesen Midraschim nicht so klar wie dies bei Mechilta und Sifra der Fall war, an den Tag tritt.³) Es gibt jedoch auch in diesen Midraschim einige Stellen, durch welche unser obiges Resultat bestätigt wird. So wird Sifre Num. § 134 (ed. Friedmann 50 b unten) mit Bezug auf Deuteron. 3, 24 folgendes gebracht: הארץ הטובה אשר בעבר הירדן זו היא שרבי.

Bekanntlich ist R. Jehuda b. Ilaj der Schüler R. Akibas, seine Exegese trägt alle Merkmale der akibaischen Methode an sich, und der am reinsten im Geiste der Schule R. Akibas gehaltene halachische Midrasch, nämlich איבו wird auf R. Jehuda zurückgeführt. ') In der Tat sehen wir, dass Rabbi Jehuda an der obigen Stelle ganz im Sinne des Sifra nur das Westjordanland (איבוען) als das "gute" Land bezeichnet, während das ostjordanische Gebiet nicht als solches betrachtet wird.

Zu Num. 15, 2 ist im ספרי וומא (ed. Horovitz 90) eine Kontroverse zwischen R. Ismael und R. Akiba enthalten, deren Grundlage gleichfalls die Meinungsverschiedenheit betreffs des כי תבאו אל ארץ פושכותיכם . . . אשר אני

¹⁾ Vgl. darüber H of f m a n n, Zur Einl. S. 51 ff.

²⁾ Nach dem Jalkut und anderen Quellen herausg. von Dr. S. Horovitz (Breslau 1910). Ueber diesen Midr. s. Hoffmann, 59ff; Horovitz a. a. O. S. 204ff. — Ein Fragment dieses Midrasch ist von Schechter in J. Q R. VI (1894) S. 656-663 abgedruckt.

³⁾ Ueber בואכם Num. 15, 8 s. w. u. — Nicht hierher gehört Sifre zutta zu 5, 2 (ed Horovitz 4, 9 ff): ארץ כנען מקודשת מעבר הירדן שארץ כנען כשירה לבית השכינה ארץ כנען מקודשת מעבר הירדן בארץ כנען כשירה לבית השכינה, — da diese Stelle eine spätere Interpolation ist, und in M. Kelim I, 6 fehlt, vgl. Horovitzz. St. und S. 6 g. E. der Anmerkung. — Möglicherweise ist die Ansicht in Sifre § 159 (zu 85, 18): שש ערי מקלט . . . נמצאו למדים ששוו שני שבטים ומחצה שבעבר הירדן להשעת השבטים שש ערי מקלט . . . נמצאו למדים ששוו שני שבטים ומחצה שבארץ כנען הארץ כנען מארץ כנען מארץ כנען מארץ כנען שרוב שופבי דמים בארץ גלעד) schwächt die Beweiskraft der angeführten Stelle.

¹⁾ Vgl. Hoffmann, Zur Einl. S. 26, Bacher, Ag. Tan. II. 198.

נותן לכם, אין לי אלא בית הבחירה, מניין לרבות במה ת"ל מושבותיכם לרבות במה. אלו דברי ר' ישמעאל. ר' עקיבא א', יכול יעשו במה בחוצה לארץ ויקריבו עליה נסכים אמרת, לא אמרתי אלא אשר אני נותן לכם (כאשר) [באשר] אני נותן לכם אתם עושין במה ולא בחוצה לארץ.

R. Ismael meint: eine Bamah darf errichtet werden überall wo Israel wohnt (מושכותיכם), d. h. sowohl im West-, als auch im Ostjordanlande. Dagegen will R. Akiba die Errichtung einer Bamah nur im Westjordanlande gestatten, das Israel gegeben wurde (אשר אני נותן לכם), alle anderen Gebiete werden als חוצה betrachtet. — Dass in dem Satze R. Akibas es sich wirklich um die zwei Teile Palästinas handelt, ersieht man aus einer Stelle des akibaischen Midrasch zum Deuteron. 12, 8 (Sifre § 65). לא תעשון ככל אשר אנחנו עושים פה היום היום אנו מטלטלים המשכן ואין אנו היום אנו אסורים בכמה, משנבוא לארץ אין אנו מטלטלים המשכן ואין אנו היום אנו אסורים בכמה.

Das Wort היים "heute" bezieht sich auf die Zeit des Aufenthaltes im Ostjordanlande, und dort ist die Errichtung einer Bamah nach diesem anonymen Midrasch der Schule R. Akibas 2) verboten, was der oben angeführten Ansicht R. Akibas entspricht 3).

5. Der emsigen Forscherarbeit Hoffmanns ist gelungen, den dem akibaischen Midrasch zum Deuteronomium (ספרי) entsprechenden tannaitischen Midrasch aus der Schule R. Ismaels im grössten Teile seines ursprünglichen Umfanges hauptsächlich auf Grund des handschriftlichen "Midrasch-haggadol" zu rekonstuieren. 4) Die zur Beurteilung der uns beschäftigenden Frage notwendigen Daten wollen wir im Folgenden zusammenstellen:

Sifre § 205 (Deut. 21, 1) enthält folgenden Midrasch : כי ימצא חלל כאדמה אשר ה׳ א׳ נותן לך לרבות עכר הירדן, wogegen im ismaeli-

י) In Midr. Tannaim 19, 26 lautet die Stelle: היום אנו אסורין כבמה משנבוא.

²⁾ Vgl. bei dem folgenden Punkte.

³⁾ R. Ismaels Midrasch ist zu dieser Stelle nicht erhalten geblieben; doch wurde der Satz wohl nach dem einfachen Wortsinne erklärt, vgl. darüber Hoffmann, Die wichtigsten Instanzen gegen die Graf-Wellhausensche Hypothese I. S. 56.

⁴⁾ מדרש תנאים I (1908); II 1909.

schen Midrasch 1) Folgendes zu lesen ist: אשר ה' א' נותן לך לא בחוצה באיל - Es könnte im ersten Augenblick auffällig erscheinen dass an dieser Stelle auch der akibaische Midrasch das Ostjordanland als zum eigentlichen Lande Israel gehörig betrachtet. In Wirklichkeit ist aber diese Stelle überaus charakteristisch für die Exegese dieser Schule. Aus der Tosefta Sota c. IX ist nämlich zu ersehen, dass die Deutung des Midrasch sich auf das Textwort: באדמה bezieht. 2) Stünde nun an unserer Stelle etwa בארין, so hätte der Sifre sicherlich בארין, so hätte der Sifre sicherlich פרט לעבר הירדן folgert;3) die von der üblichen Ausdrucksweise abweichende Bezeichnung מברכה weist darauf hin, dass an dieser Stelle auch das Ostjordanland mit einbegriffen ist. Dass wirklich dies das Motiv der midraschischen Deutung ist, zeigt der ismaelische Midrasch: לא בחוצה לארין. Durch die Worte אשר הי אי ניתן לד nur das Ausland ausgeschlossen werden; dass aber das Ostjordanland als "Land Israels" betrachtet wird, - bedarf keines besonderen Hinweises. 4)

Aehnlich ist der Fall im Sifre § 180 zu Deut. 19,3: חכין אייר איר עכר הירדן שלשת את גבול ארצך אשר ינחילך הי א' לרבות עכר הירדן wo die Gültigkeit des Gesetzes über die Zufluchtsstädte (im Sinne von Deut 4,41) auch auf das Ostjordanland ausgedehnt wird, dies jedoch aus den überflüssigen Worten (ביו אייר מחילך הי א' ביו ינחילך הי א' : gefolgert wird. (6)

י) מית לך להוציא (zu 16,5) מית לך להוציא 123 Zeile 24: vgl. auch 92,5 (zu 16,5) אשר הי אי נותן לך להוציא

בי ימצא חלל באדמה, לרבות עבר הירדן (2).

³⁾ vgl. w. u. zu 26,3 (§ 299).

⁴⁾ Vgl. Hoffmanns Anm. יב" בירך קרא דעה"י: לא צריך לא צריך לא צריך לא דלרבות עבר הירדן לא צריך להא דעה"י. הוא כשאר א"י"

⁵⁾ Cap. 19 V. 1: ארצך עותן לך את ארצה und im Satze 3: und lassen die bezeichneten Worte als unnötig erscheinen. Der Midr. R. Ismaels deutet diese Worte nicht, offenbar von seinem Grundsatze ausgehend: דברה (Hoffmann, Zur Einl. 5 ff., Zur Einl. in den Midr. Tann. S. A. 7f.; Bacher, Ag. Tan. I ² 236 ff.), wonach derartige Wiederholungen zur stillstischen Eigentümlichkeiten der Thora gehören.

⁶⁾ Zu der übereinstimmenden Erklärung beider Gesetze mag auch die von מרט Resp. Nr. 200 hervorgehobene Aehnlichkeit der Gesetze von ערי מקלט und אינה באה אלא לכפר על הרם beigetragen haben עגלה ערופה אינה באה אלא לכפר על הרם, wie auch die Zufluchtsstädte diesem Ziele dienen sollten.

Es mögen noch folgende Midraschim zur Vergleichung dienen: Sifre \$ 299 (Deut. 26, 3) 1): 272 7238 7232 7 32 7 35 לעבר הירדן שנטלו מעצמם. — Ib. § 301 (zu 26, 9): לעבר הירדן שנטלו מעצמם נאבר כאן אות ודי ונאבר להלן (Ex. 13,5) איזחודי, מה להלן ארין חמשת ישטין אף כאן ארין חמשת עמטין. מכאן היה רי יוסי הגלילי א' אין מביאין בכירים מעכר הירדן שאינה ארץ זכת חלב ודבש. 2

Demgegenüber vergleiche man den ismaelischen Midrasch zu 26, 2 (M. Tann. 17, 15): (Ex. 13, 5) להלן ונאמר להלן ונאמר כאן ארין ונאמר להלן ארץ מה ארץ שני להלן בארץ של חמשת עממים שהיא משבעה ממקום אחר תבי פרבר אף ארץ שני כאן בארץ של חמשת עממים שהיא משבעה ממקום אחר ל הכ' מדבר (h.

בארצה, ישומע אני מכל הארצות במשמע, הרי 171, 13: מארצה אתה דן נאבר כאן ביאה ונאפר להלן ביאה (Ex. 13,5) מה ביאה שני להלן להוציא שאר כל הארצות אה ביאה שני כאן להוציא שאר כל הארצות: -ib. Zeile 19: אישר הי א נותן לך להוציא את של חוצה לארין.

6. Alle diese Stellen lassen deutlich die Tendenz der beiden Lehrhäuser bei der Exegese der auf das Ostjordanland sich beziehenden Schriftstellen erkennen. Es fragt sich nun was der eigentliche Sinn dieser Kontroverse sei; ob es sich um rein akademische Erörterungen handelt, oder ob aus der divergierenden Lehrmeinung auch Schlüsse für die religiöse Praxis gezogen worden sind?

¹⁾ Die Mechilta des R. Ismael fehlt zu dieser Stelle. Der Redaktor des Midrasch hagg. hat an Stelle des ismaelischen Midrasch die Worte des ומרבריהן שיהו מביאין מעבר הידדן ומסוריא אבל מעמון :II, 1 gesetzt ממרבריהן שיהו מביאין מעבר הידדן ומואב ומצרים וכבל אין מביאין כל עיקר. Vermutlich stand in der Mech. ursprünglich: (vgl. oben zu 21, 1 und hier 171 Z. 18). Diesen Worten entspricht der Satz aus dem יה החוקה insofern, da gesagt wird, dass Ammon, Moab etc. von den Erstlingen befreit sind. Es ist das die Art und Weise des Kompilators des Midr. hagg, dass er einen Satz des alten Midrasch durch einen dem Inhalte nach gleichen Satz des Maimonides ersetzt (vgl. Hoffmann, Vorwort zum Midr. Tann. S. VI).

²⁾ Vgl. bei Punkt 2: Mech. d. R. S. b. J. 32, 16.

³⁾ In der Mech. Ex. (s. oben) im Namen R. Josias gebracht.

⁴⁾ Hoffmann, Anm. ל bemerkt dazu: ארם דעכר הירדן שאינו מאותן עכמין. Es soll wohl heissen: פרם לעמון ומואב וכוי!

Der oben aus der Mech. dRSbJ. und dem Sifre angeführte Satz. R. Jose ha-gelilis: אין מכיאין בכורין מעכר הירדן ישאינה ארין זכת חלב מביש zeigt, dass die ganze Kontroverse nicht lediglich um eine theoretische Frage sich dreht, vielmehr wurde - mindestens nach Ansicht R. Jose ha-gelilis - das Ergebnis der Exegese auch auf die Praxis angewendet. Es scheint dies jedoch nur die vereinzelnte Ansicht dieses Lehrers zu sein. Die Mischna entscheidet gegen diese Ansicht 1), und auch die übrigen Kontroversen machen nicht den Eindruck, als wäre etwa die Ansicht der akibaischen Schule, dass die betreffenden Gesetze der Thora im Ostiordanlande nicht beobachtet zu werden brauchen. Die allgemein geltende Ansicht betreffs des Ostjordanlendes lassen vielmehr jene in Sifra enthaltenen Sätze erkennen (vgl. oben Abschn, 3), nach welchen die betreffenden Gesetze erst nach Ueberschreitung des Jordans in Kraft treten. Darin liegt eben die besondere Heiligkeit des westlichen Landesteiles, dass die Gesetze der Thora gleich nach dem Eintritt in dasselbe beobachtet werden müssen, während dies im Ostjordanland nicht bei allen Gesetzen der Fall war.

Demgegenüber erfährt man aus einem an mehreren Stellen gebrachten Grundsatze R. Ismaels, dass nach Ansicht dieses

¹⁾ M. Bikkurim I. 10: יוסי הגלילי מעבר הירדן ר׳ יוסי הגלילי . . . ומזית שמן מעבר הירדן ר׳ יוסי הגלילי יבר"י מעה"י וכוי Die besondere Hervorhebung von מבה"י ist erst verständlich, wenn man an die weitverzweigte Kontroverse betreffs dieser Frage denkt. Die מחם משנה entscheidet für die durch die Midraschim R. Ismaels vertretene Ansicht. Es passt dazu gut, dass die Ansicht R. Josijas oben zu Deut. 26, 2 im Namen Rabbis, des Mischnaredaktors angeführt wird. -Hier sei noch auf die auffällige Ansicht, die Midr. Tann. 174, 12 gebracht wird hingewiesen: אשר נתת לי לא שבררתי לעצמי להוציא ארץ בני ראובן וכני גד שאין מביאין ממנה בכורים. Damit ist j Bikk. I, 10 zu vergleichen : תני אשר נחת לי לא שנטלתי לי מעצמי, מה ביניהון, אמר ר' אבין חצי שבט מנשה ביניהון, מאן דאמר אשר נתת לי ולא שנטלתי מעצמי חצי שבט מנשה לא נטלו מעצמן. מאן דאמר ארץ זבת חו"ר אפילו כן אינה ארץ זחו״ר. Jeruschalmi zitiert hier fast wörtlich die oben aus Sifre § 299 angeführte Ansicht R. Simons. Es ist daber höchstwahrscheinlich, das der Autor dieses Satzes in MT 174, 12 gleichfalls R. Simon ist. Natürlich muss dann in Sifre unter עבר הירדן das Ostjordenland mit Ausnahme des Stammgebietes Menasses verstanden werden.

Lehrers alle mit כי חבאו eingeleiteten Gebote der Thora erst nach der vollständigen Eroberung und Besitznahme des heiligen Landes ausgeübt zu werden brauchen. ') Hieraus folgt, dass alle übrigen nicht mit כי חבאו eingeleiteten Gesetze schon früher d. h. schon im Ostjordanlande beobachtet werden mussten, weil eben beide Teile des den Vätern verheissenen Landes die gleiche Heiligkeit besitzen.

Letzten Endes wird man aber den Ausgangspunkt der Kontroverse wohl in dem exegetischen Grundsatze R. Akibas finden, dass die heilige Schrift sich nirgends einer überflüssigen Redeweise bediene. ²) Die scheinbar unnötigen Bezeichnungen des Landes (ארץ זכת הוייד), die wiederholte Hervorhebung dessen, dass Gott das Land Israel gibt (מרון) müssen daher darauf hinweisen, dass die besondere Heiligkeit nur dem Westjordanlande zukommt. — R. Ismael aber wendet, wie überall, auch hier seinen Grundsatz von der "menschlichen Ausdrucksweise" ³) der Thora an, und bezieht alle obigen Bezeichnungen auf das ganze von Israel in Besitz genommene Gebiet.

י) Vgl. Sifre Num. § 107 (zu 15, 1); § 110 (zu 15, 18; b. Kidduschin 37ab; j. Halla II, 1 (58b); j. Orla I, 2 (60d): רי ישמעאל אי כל ביאור לאחר ארבע עשרה שנה נאמרו שבע שהבשו ושבע שחלקו וכוי (ausgenommen הלח, bei der Num. 15, 18 die Infinitivkonstruktion בבאכב zeigt, dass dieses Gebot zu üben sei, sobald (מיד) man ins Land kommt; vgl. zur St. Bacher, Ag. Tan. I 2 240 Anm. 2). Der Grundsatz wird allerdings nicht überall ganz konsequent durchgeführt (vgl. j. Orla u b. Kidd. a. a O.). Die beiden entgegengesetzten Ansichten sind auch im Geniza-Fragment der Mech. zu Deut. 11, 29 (abgedruckt im תנאים בהוב מדבר דברי בי יש מעאל; רי עקיבא אומר בכניסהן ה' הא אחר ירושה וישיבה הכתוב מדבר דברי רי יש מעאל; רי עקיבא אומר בכניסהן אתה אמר אחר ירושה וישיבה הכתוב מדבר וכוי ת"ל וירישתם אותה וישבתם בהובוי :[י

²⁾ Vgl. Hoffmann, Zur Einl. 5 ff.; Bacher, Ag. Tan. 12 301 ff.

³⁾ Hoffmann, ib. S. 9; Bacher ib. 236 ff.: (ברה תורה כלשון בני אדם)

In einer Anmerkung sei noch in bezug auf die Dezision auf Maimonides Bikkurim II, 1; Rozeach X, 1; Schemitta wejobel VII, 9; ferner: c. 48; R. Elia Wilnazu M Schebiit IX, 2 hingewiesen.

Arabische Parallelen zu den Proverbien.

Von J. Barth.

Erfahrungstafsachen, die in Sprichwörtern zum Ausdruck kommen, sind an kome Grenze gebunden. Daher kehren Sprichworter bekanntlich oft in überraschender Achnlichkeit in den verschiedensten Zonen wieder. Dasselhe gilt von sinnlichen Bildern für Erschemungen des gelstigen Lebens. Auch im Verkehr zu Land und Wasser werden Sprüche usw. übermittelt 3 hegegnen auch eine Reihe von Sprichwörtern und Vergleichen für Aberen und hentigen arabischen Leben, die mit den lightlischen Provorbien bald nahe Verwandtschaft, bald Identität zeigen. Wir schliessen daran auch einige Sprüche aus Koheleth, die je ihram Wesen nach von den Proverbien nicht verschieden sind. Die arabischen Parallelen dienen in mehreren Fällen dazu, den danhein Sinn beimischer Sprücke aufzuklären tygl, unten va Prov. 20, 5, 25, 14; 27, c [nic l's. 141, 5 a], 27, 17). In mehreren Fallen sind die arabischen Sprichwörter deutlich aus den biblischen absoleitet sa z. R. zii 22, 6; 26, 27; bei manchen anderen hisst es sich nicht entscheiden, ob sie dieses Ursprungs oder eigene arabische Schöpfung sind.

Ich gebe im Lukenden nur die von mir beobachteten Fälle. Irgend eine Vollstandigkeit kann der Natur der Sache nach nicht beabsichtigt sein.

1 Zu don Proverbien.

פוןם ליקרון וְלְחֶם סְתְרִים וְגְעָם. Prov. 9, 17. Hierzu ist das "Nitimur in volltum semper cupimusque negata" schon verschiedentlich verglichen (Bertheau, Strack z. St.). Auch ein arabisches Sprichwort sagt: كَنُّ مَمْنُوع مَتْبُوع (Cheikho, Proverbes 231, 4) "Dem, was versagt, wird nachgejagt".

בּם לְרֵעָהוּ וִשְׂנֵא רָשׁ וְאוֹהֲבֵי עָשִׁיר רַבִּים Spr. 14, 20. — So sagt auch ein arabischer Dichter:

والناس ما الستغنيَّ كنت اخافَم والنا افتقرت البهم رَفَضوك "So lange Du reich bist, giltst Du den Menschen als Bruder, bist Du aber arm, so verlassen sie dich" (Iqd 2 I 195, 10).

קבת יכפּהְנָה Spr. 16, 14 "Des Königs Zorn gleicht Todesboten (d. h. bedeutet für den, dem er zürnt, den Tod), aber ein weiser Mann beschwichtigt es (das Unheil)". Der absolute König findet keine Hemmung gegen die Entladung seines Zornes. — Ebenso sagt 'Aḥṭal (Dīwān 39, 2) in einem Lobgedicht auf die Omejjadenfürsten:

إِنْ يَكُلُمُوا عَنْكُ فَالْحُلامُ شِيمِتُهِمْ فَلُمُوتُ سَاعِةً يَكُمُى مَنْهُمُ الْغَصَبُ ... Sind sie milde, nun, die Milde ist ihre Natur, den Tod aber bedeutet ihr Zorn in der Stunde, wo er entbrennt".

בּים עָקְקִים עֵצָה בְּלֶב־אִישׁ וְאִישׁ הְבּיּנְה יִדְּלֶּבָה Spr. 20, 5. — Pläne im Herzen eines Mannes sind tief wie Wasser, aber ein kluger Mann vermag sie doch herauszuholen. — Dasselbe Bild wird von den Arabern vom Herausschöpfen der eigenen Argumente beim Streit gegen einen Andern, sogar mit dem gleichen Verbum عَرْنَى, angewandt. Man holt gewissermassen seine Beweisgründe wie mit dem Schöpfeimer aus dem Inneren heraus. Vergleiche z. B. Hamāsa 707, 3:

مِنَ الْنَفْرِ الْمُدْلِينَ فِي كُلِّ حُجَّة بِمُسْتَحْصِدِ مِنْ جَوْلَة الْرَأَي مُحْكَمِ (Er gehört) zu den Personen, welche bei jeder Beweisführung aus der Tiefe durch einen straffen, festgedrehten (Gedanken die Worte wie) aus dem Brunnen des Rats¹) heraufziehen". — Tabarī I 1047, 15 sagt im gleichen Bild: فان كانت لك حُبِي تَدْلِي بِهَا "Wenn Du Beweisgründe hast, die Du vor uns und vor den Untertanen hervorschöpfen kannst, so schöpfe sie hervor!" — Dasselbe Bild auch Tab. II 1281, 10: 1682, 11 u. s. — Demnach wird auch der hebräische Spruch wohl nicht meinen, dass der Mann der Vernunft den Plan eines Anderen erforscht, wie gewöhnlich erklärt wird, sondern dass er seine eigenen Ratschläge erst durch Klugheit aus dem Geiste (wie aus dem Brunnen) hervorschöpft.

אבה וְּבֶּה וּבֶּתְי יַצְרָם "Schlage den Spötter, so wird der Unerfahrene klug werden" Spr. 19, 25. — Entsprechend ein palästinisch - arabisches Sprichwort: udroh elekhīr tā it allam elezghīr "Schlage den Grossen (das ältere Kind). damit der Jüngere lerne" (Einsler, Arabische Sprichwörter in ZDPV XIX, S. 82, No. 79).

אריסור מְּמֶנֶּה Spr. 22, 6.— Der Vers ist unverändert in ein syro-arabisches Sprichwort übergegangen: rabbi ibnak fi turi famiata kibir la ihīd 'anhā "Erziehe Deinen Sohn auf einem Weg; wenn er dann älter wird, wird er nicht von ihm abweichen" (Tallquist, Arab. Sprichwörter und Spiele 47, No. 59).

אבים קאָאת אָכל דיָד פּן תּשְׂבָענוּ וַהַכְּאוֹתוּ Spr. 25, 16. Die Warnung, vom Honig nicht zu viel zu essen, ist, obwohl sie Parallelen in anderen Literaturen hat (s. Delitzsch z.St.), inmitten der ethischen und sozialen Sprüche schwerlich wörtlich, sondern bildlich gemeint. — Vers 27. dessen erste Hälfte den gleichen Gedanken

¹⁾ So nach Tebrīzī z. St., der عُرِيَّ als "Seite des Brunnens" (wie

enthält, hilft nicht viel weiter, weil dessen zweites Glied dunkel ist; immerhin würde es dort passend sein, das יְתַבֶּךְ כְּבוֹדָם בָּבוֹדָם בָּבוֹדָם tassen: "und ihre (der Leute) Ehrerweisung zu verachten, ist Ehre" 1).

Auch an unserer Stelle ist eine bildliche Warnung zu erwarten. Die Araber sagen im Sprichwort: אוֹר אוֹר בּיי שׁבּער (Mustaṭraf I 31 M) "Wenn Dein Freund Honig isst, lecke ihn nicht ganz auf", d. h. beobachte selbst dem Freunde gegenüber etwas Zurückhaltung. So mag auch der Sinn unseres Spruchs derselbe sein, wie der des unmittelbar darauf folgenden (Vs. 17): "Halte deine Füsse vom Hause deines Nächsten fern, dass er dich nicht satt bekomme und dich hasse". Für diese Beziehung beider Verse auf einander spricht das einander entsprechende אַן יִשְּבָעָר (Vs. 16, אָבָן יִשְּבָעָר (Vs. 17).

¹⁾ So schon Arnold, Ewald und, etwas modifiziert, Hitzig. Der Einwand Bertheau-Nowack's die Wurzel בּבָּב הַּרָּר "verachten" lasse sich im Hebr. nicht nachweisen, ist unbegründet. Sie findet sich auch Prov. 28, 11: "Weise ist in seinen Augen der reiche Mann, aber ein kluger Armer אַבְּבָּבְּרָּיִּ "setzt ihn herunter, verachtet ihn". Die übliche Fassung "erforscht ihn" ist unbrauchbar, weil sie keinen Gegensatz zu a "Weise ist in seinen Augen" bildet. — Es ist daher in das hebr. Lexikon ein הַקָּה חַפְּה חַפְּרִה schätzen", einzusetzen, dem auch das aeth. asta-haara "verachten, verspotten" entspricht.

Liebenden beigebrachten Verwundungen Spr. 27, 6. Dasselbe besagt das jemenisch-arabische labhul hebb tathes wehrend deris "Des Freundes Schläge sind hollsame Mittel und sein Schimpf eine Lehre" (Yahuda, ZA XXVI, 368, No. 30). Das genannte arab. tahles ist "massieren" (mit Oel, Fett u. dgl., Yahuda a. a. O.i. Die freundschaftlichen Schläge des Freundes werden dort mit dem wohltgenden Streichen und Massieren verglichen. Dasselbe Bild dürfte in Psalm 141, au vorliegen verglichen. Dasselbe Bild dürfte in Psalm 141, au vorliegen verglichen. Dasselbe Bild dürfte in Psalm 141, au vorliegen verglichen. Dasselbe Bild dürfte in Psalm 141, au vorliegen verglichen. Dasselbe Bild dürfte in Psalm 141, au vorliegen verglichen. Dasselbe Bild dürfte in Psalm 141, au vorliegen verglichen. Dasselbe Bild dürfte in Psalm 141, au vorliegen verglichen. Dasselbe Bild dürfte in Psalm 141, au vorliegen verglichen.

¹⁾ Dieses schon von Delitzsch z. St. zitiert.

kann nur ein Ebenbürtiger gegenüber treten. Es ist demnach als johlad zu lesen als Imperfekt des Hophal für Ezech. 21, 14, 15, 16) und --- als Imperf. Hiphil: "Eisen wird (nur) durch Eisen geschärft; so schärft ein Mann das Angesicht des Andern". Ein Jussiv, wie Delitzsch annimmt, ("ein Mensch wetze die Art des Andern, seine Erscheinung, er wirke sittigend, witzigend auf ihn ein") ist in der Form nicht angedeutet, würde auch nicht durch ein gest an den Indikativ angeschlossen. Vielmehr: Und ein Mann schärft (durch geistiges Aufeinanderstossen mit dem Andern, durch den Streit der Meinungen mit einem (Gleichwertigen) das Antlitz des Anderen, weckt und belebt dadurch dessen Scharfsinn. - Das auffällige 🕦 erklärt sich dadurch, dass sich die Schärfe des Geistes auch in dem durchdringenden Blick und den gespannten Zügen ausprägt. So hat den Vers schon der Talmud bab. Ta'nith 7a gedeutet: מה ברול זה מחדד את חברו אף שני תלמידי חכמים מחדדים זה את זה בחלכה "Wie ein Eisen das andere schärft, so schärfen einander zwei Gelehrte zu (der richtigen Erkenntnis) der Halacha"1). Vgl. ähnlich Sabb, 63a Mitte. - Mehrfach wird im Talmud gesagt, ein Lehrer habe einen Ausspruch nur zu dem Zwecke getan, um den Scharfsinn seiner Hörer zu wecken; z. B מכה ה לא אמרה עקיבא אלא לחדה בה את התלמידים Erübīn 13a oben, Nāzīr 59b M., oder רבה לאביי הוא רבעי "Rabba hatte nur beabsichtigt, dadurch den Scharfsinn (seines Schülers) Abbaji anzuregen" Berakôth 33b; Chull, 43b ob. - Die Mas ra hat den Vers anscheinend anders verstanden: denn sie vokalisiert 77, nicht als Hiphil, wie es jener Sinn erfordert.

עבדו ואַדריתוֹ ידְיָה מְטֹן "Wenn einer seinen Knecht von Jugend auf verzärtelt, so wird dieser ein Verächter (des Herrn) werden; Spr. 29,11. Zu מָּבָּר hat Ewald das aeth. mannana "verachten", memanana "Verächter" verglichen. — Falls dies richtig, so entspricht das heutige jerusalemisch-

י) Aehnlich in Gen. rabbā s. 69 Anf. (zitiert bei Levy Nhb. Wb. II, 16): אין סכין כיתחדדת אלא בירך של חברתה כך אין תלמיד חכם אין מתחדד אלא בירך של הברתה כד אין המיד חכם אין בחבירו בחבירו.

arabische Sprichwort: min habb 'abd 'ibado "wenn jemand sich in einen Sklaven vernarrt, wird er dessen Sklave" (Einsler, ZDPV XIX 71).

שַׁלוֹשׁ הַנָּה לֹא תַשְּׁבַעָנָה אַרְבַּע לֹא אַמְרוּ הוֹן: שַאוֹל וִעצר רַחַם ארץ לא־שבעה פים ואש לא־אמרה הון Spr. 30, 15b; 16. Vergl. das irag-arabische Sprichwort: telat itin ma jesib an elein min en-neder, en-nit je min ed dakar wel-aā: min el-matar "Drei Dinge werden nicht satt: Das Auge vom Sehen, das Weibchen vom Männchen und die Erde vom Regen"1). Eine andere Parallele aus Freytag, Arab. Prov. III, No. 347 und eine indische hat Delitzsch z. St. beigebracht. - Zu dem Teil, der vom Sche'ol spricht, ist auch eine oft wiederkehrende arabische Tradition zu vergleichen, die wohl von dem biblischen Proverb abhängig ist: "In die Hölle werden unaufhörlich (Menschen) hineingeworfen. Sie fragt: Kommen noch mehr? bis der Herr der Hoheit seinen Fuss auf sie setzt. Dann krümmt sie sich zusammen und spricht: Genug, genug! bei Deiner Hoheit und Erhabenheit". (Bochārī VIII, 156, Z. 3 v. unt. [Kairiner vokal. Ausg.], Kanz al-'ummāl 1, No. 1172-76).

II. Zu Koheleth.

וְהַשְּׁכְע לְּעָשִׁיר אֵינֶעוּ מַנִּיח לוֹ לִּישׁוּן Koh. 5, 11. Ein jerusa-lemitisch-arabisches Sprichwort sagt: *Qallil ta'amak testerih fi manāmak* "wenn Du wenig issest, wirst Du um so besser schlafen" (Einsler, ZDPV XIX, 101, No. 204).

אָרֵהֶה הַמֵּר Koh. 9, 4. — Ein korrespondierendes Sprichwort ist im Arabischen verbreitet, aber anders gewandt, als hier in V. 5. In der Gegend von Mossul und Märdīn lautet es: el-kelb ed-dāir achjar min el-sab' ar-rābid (Socin, Sprichw. No. 200) "der Hund, der seinem Geschäft nachgeht, ist besser als ein Löwe, der ruhig liegen bleibt"; (s. Socin ZDMG 37, 192). In Syrien: kelb dāir walā sabe' mar-

¹⁾ Meissner, Neuarab. Sprichw. aus dem Irāq No. 62 (S. 164 des S.—A.'s).

būṭ (Landberg, Proverbes 307), in Jerusalem: kelb fālit walā sabe' marbūṭ (Einsler, ZDPV XIX, 99, No. 194) "Lieber ein herumirrender Hund, als ein angebundener Löwe sein" (Weitere Varianten bei Socin, ZDMG 37, 192). Der Sinn ist hier: Besser ist es, ein schwaches Wesen zu sein, das seine Freiheit hat, als ein starkes, das gefangen ist.

קבְמת הַמְּקבֵן בְּזְיָה וּדְבָרָיו אֵינָם נִשְּׁמְעֵים Koh. 9, 16. Dieselbe Erfahrung spricht der arab. țajjitische Dichter Ġābir b. al-Taʻlab (Hamāsa 151, 1) aus:

"Die Armut eines Mannes macht seinen Geist (bei Anderen) verachtet, wenn er auch edler und verschlagener als Andere ist". — Ein heutiges Sprichwort in Marokko lautet: ellī mā ando flūs dajjū mssūs "hat Einer kein Geld, seine Rede Nichts gilt" (Lüderitz, Sprichwörter aus Marokko, Mitth. des Sem. f. Orient. Spr. 1899, Westasiat. Abt. Bd. II, S. 5).

אילך אָרֶץ שֶׁבּּוֹבְּדְּ נָעֵר Koh. 10, 16. Entsprechend im Gebiet von Mossul und Märdin das gereimte Sprichwort: Allāh je יות מוֹנוֹת מוֹנוֹת פוּיוֹת מוֹנוֹת מוֹנוֹנוֹת מוֹנוֹת מוֹנוֹת מוֹנוֹת מוֹנוֹת מוֹנוֹת מוֹנוֹת מו

Ueber einige alte Drucke.

Von Rabbiner Dr. A. Cohn (Basel).

Moïse Schwab hat die in der Basler Bibliothek befindlichen jüdischen Manuscripte und Incunabeln in der "Revue des études juives" (1882, p. 250 ff.) beschrieben. Seine Aufzeichnungen beschäftigen sich nur mit den hebräischen Werken. In der Buxtorf'schen Büchersammlung 1), welche den Grundstock der Hebraica und Orientalia der hiesigen Universitäts-Bibliothek bildet, befindet sich jedoch, worauf Herr Prof. Schneider in Basel die Güte hatte mich aufmerksam zu machen, noch eine Anzahl alter jüdisch-deutscher Werke, die bisher unbekannt geblieben sind, da sie in den zeitgenössischen wissenschaftlichen Katalogen (Steinschneider im "Serapeum" Band 9 und 10. Jahrgang 1848 und 1849 und "Katalog der hebräischen Bücher der Bodleiana in Oxford", Berlin 1842-1850) keine Erwähnung gefunden haben. Von solchen alten bisher nicht genannten Drucken fand ich 11 und ausserdem eine Handschrift mit jüdisch-deutschem Inhalt. Ich werde diese Werke einzeln anführen und beschreiben und zum Schluss der Vollständigkeit halber noch 7 alte in der hiesigen Bibliothek befindliche jüdisch-deutsche Drucke nennen, die bei Steinschneider erwähnt und zum Teil als rarissima hezeichnet werden.

¹⁾ Die Bibliothek des Jacob Buxtorf, das Resultat eines durch drei Generationen fortgesetzten Sammelfleisses, ging im Jahre 1705 durch Kauf an die Universitäts-Bibliothek über. Johann Buxtorf, der Aeltere, der Verfasser der "biblia hebraica rabbinica" (Basel, 1618), lebte von 1564 bis 1629. er war seit 1591 Professor der hebr. Sprache in Basel (vgl. Kautzsch, Joh. Buxtorf, der Aeltere, Tübingen, 1880). Johann Buxtorf der Jüngere, geboren in Basel 1599, wurde 1630 der Nachfolger seines Vaters und starb 1664. Er gab aus dem Nachlasse seines Vaters im Jahre 1632 die bekannte Concordanz heraus.

1. Das interessanteste dieser Werke (Signatur F. A. VIII.24 ist eine מגלה (Paraphrase des Esther-Buches).

A. Ausgabe. Das Büchlein ist octav, es enthält 36 Blätter, die Blätter sind nicht nummeriert. Verfasser, Herausgeber, Setzer, Ort und Zeit des Druckes sind nicht angegeben. Auf dem Titelblatt steht von einer Vignette umgeben: "Die מגלה (dem Hebräischen) gemacht und auf שישים und Erklärung) habet acht, und dabei gereimt wohl zu singen, welche hat gute Stimmen."

Am Schlusse steht : "Allhi hut die מגלה ein End, Herr Gutt uns bald משיח (den Erlöser) send. שלים (Schluss).

Neben den hebräischen Typen finden wir auch eine Reihe von solchen, die in der jüdisch-deutschen Cursiv-Schrift noch heute gebräuchlich sind. Der Druck ist äusserst primitiv, ein Zeichen des hohen Alters. So ist z.B. am Ende der Zeilen in Folge mangelnder Geschicklichkeit des Setzers häufig ein freier Raum geblieben, der meistens dadurch ausgefüllt wird, dass der Anfangsbuchstabe der nächsten Zeile gesetzt wird, der aber trotzdem auf der folgenden Linie nochmals wiederholt wird

Sabbattai Bass erwähnt im אַביי ישנים (Buchstabe אַ Nr. 57) zwei deutsche Ausgaben der אָביי אָביר, die erste erschienen in Krakau im Jahre 1590, gedruckt durch Juda Löb ben Josef Meler, die zweite herausgekommen in Amsterdam im Jahre 1663. Wolf (bibl. hebr. I. p. 733 No. 1360 und II p. 412 und 456) bringt auch nur diese beiden Ausgaben, diejenige von Krakau, erschienen bei Isak ben Aron Prostiz¹) und die Amsterdamer. Steinschneider (Serapeum No. 371) macht darauf aufmerksam, dass die Amsterdamer, nicht die Krakauer Ausgabe von Meler besorgt worden ist.²) Der Verfasser der Krakauer Paraphrase

¹⁾ Siehe über den Drucker Seite 66.

²⁾ So sagt Wolf, bibl. hebr. II p. 412: "idem Hebr. cum paraphrasi germanica R. Jehuda Löw ben Josef, ex gente מעלים 1663", während er im Widerspruch mit sich selbst I. p. 733 No. 1360 die Krakauer Ausgabe "cum expositione allegorica historicis distincta et doctrinis moralibus referta" dem Löb ben Josef Melir zuschreibt. Die Bemerkung, "Amsterdam 423 und Frankfurt a. M." ist wohl irrtümlich, da eine Jahreszahl fehlt.

(siehe Grünbaum, "jüd. Chrestomathie" p. 203 ff., der ausführliche Mitteilungen aus der Schrift bringt) hat sich nicht genannt.

Die mir vorliegende Ausgabe ist, so viel ich weiss, bisher unbekannt geblieben.

B. In halt. Das Büchlein beschränkt sich keineswegs auf eine blosse Uebersetzung des Textes, es bringt vielmehr eine freie Darstellung der Erzählung des Buches Esther, ausgeschmückt und erweitert durch zahlreiche Hinzutügungen, welche der Verfasser, der im jüdischen Schrifttum bewandert war, meistens aus dem Targum scheni und dem Talmud geschöpft hat. Das ganze Büchlein ist gereimt, der Ton ist volkstümlich, hie und da recht derb.

Von den hagadischen Einstreuungen des Büchleins seien einige erwähnt, die zugleich die Eigenart desselben charakterisieren.

Die Königin Waschti war deshalb so stolz, weil sie die Tochter des Nebukadnezar war, bei welchem der nachmalige König Achaschwerosch eine dienende Stellung eingenommen. Aber Idrei Schiffe, die Nebukadnezar hat versenkt und verborgen, halfen ihm aus allen Sorgen. Damit kauft er Stadt und Land." Er war einer der drei, "die das Gaut (Gut) in der Welt gehabt haben allein, Ahab, Nebukadnezar und Achaschwerosch ich mein." Auch besass er den kunstreichen Thron des Königs Salomo, zu welchem der Aufgang schwer zu finden war. 1) Sieben Stufen führten auf diesen Thron. Wenn Salomo die erste betrat, "da standen zwei Löwen aus Gold gemacht. Der eine hob ihn auf mit Macht und setzt ihn auf den Thron, der andere setzt ihm auf die Kron'." Siebenmal (die Zahl 7 kehrt oftmals in dem Büchlein wieder) bat der Thron seinen Besitzer gewechselt. Auch einer der Pharaonen hat ihn schon besessen, aber, weil er das Geheimnis des Aufgangs nicht kannte, Schaden erlitten. "Der Löwe sticht ihm die Lenden auf den Huf, dass er nit mocht stehen uf, von des Löwen Schlagen, ward er lahm all sein Tagen."

¹⁾ Dieser Thron wird in unserer Ausgabe ganz anders wie in der Krakauer Paraphrase, die sich nach dem Targum scheni richtet, beschrieben (siehe Grünbaums Chrestomathie p. 204 ff.)

An des Königs Tafel wird, — ein Anachronismus, — "Firnen-Wein" aufgetragen. "Jedem gab man den Wein aus seinem Land, der ihm war wohlbekannt, dass er sich konnte hüten vor Schaden, dass ihn der Wein nicht sollte überladen. Denn der Wein, der da ist unbekannt, der macht einen trunken aus einem anderen Land."

Das Unglück der Königin Waschti, die eine der sieben Schönen und die Krone der Frauen war, wird dem Umstande zugeschrieben, dass sie die jüdischen Frauen zwang, das Gesetz Gottes zu übertreten und am Sabbath zu spinnen. Als der König sie rufen liess, "da wuchs ihr ein Horn auf der Stirn, dass sie sich schämte zu gehen vor die Hirn (Herren)." Der König wendet sich in seinem Zorn zuerst an die Weisen "die da wussten das Recht, das waren die Sanhedrin von Israels Geschlecht. Ohn' die Sanhedrin nichts er thät, er folgt allemul ihrem Rät." Aber die Sanhedrin fürchten die Folgen und weigern sich, ihm zu raten. "An Sinn und Witzen sind wir leer; denn wer nicht auf seiner Stadt bleibt sitzen, der verliert Sinn und Witzen. Seit wir sind vertrieben, ist uns weder Sinn poch Witz geblieben." Auch die sieben Fürsten sprechen zu dem König: was kannst du lernen von den Juden Weisheit, sie haben weder Land noch Leut' und sind weit verspreit." Die Königin Waschti bleibt dem König gegenüber hoffärtig. "Er war doch meines Vaters Knecht. Die Schiffe, die mein Vater hat versenkt, die hat er verwenkt. Er hat meinem Vater Mist getragen." Nach der Ansicht unseres Paraphrasten hat sich der König mit seinem ersten Edikt, in welchem er den Grundsatz ausspricht, dass der Mann Herr sein solle in seinem Hause, im Lande nur lächerlich gemacht, weil er etwas amtlich verkünden liess, was als selbstverständlich angesehen wurde. "Das kam Israel gar eben, dass (das Volk) auf des Königs Gebot nichts wollte geben. Sie sprachen: er ist ein rechter Gauch."

Als die Jungfrauen zum König gerufen wurden, ging Esther nicht freiwillig. "Mordechai verbarg sie ein Jahr. Auch sie tat es nicht gern, sie konnte es sich nicht erwehren." V A. Cohn

Von Bigthan und Theres, den beiden Verschwörern, die dem Könige nach dem Leben trachten, und deren Pläne Mordechai entdeckt, weiss unser Büchlein — recht anachronistisch — zu erzählen, dass sie mit Alexander dem Grossen im Einverständnis waren. "Will uns Alexander Mukdan (d. h. der Macedonier, so wird Alexander der Grosse im Talmud genannt) geben Lohn, wir wollen tödten den König, so wird ihm die Kron'." Beide waren aus Tarschisch, und nur Mordechai verstand ihre Sprache.

Auch, warum Mordechai sich vor Haman nicht bücken wollte, weiss der Paraphrast zu begründen. "Er trug an ihm (sich) einen Abgott, was Gott gar sehr verboten hot."

Als der Monat für Israels Vernichtung bestimmt werden soll, treten die Monate abwechselnd vor Gottes Thron. Im Nissan ist Israel aus Egypten gezogen, im Ijar ist das Manna gefallen, im Siwan war die Offenbarung am Smai. Ueber den Monat Adar freut sich Haman, weil in diesem Monat Moses gestorben ist. Doch Haman hat nicht bedacht, dass im gleichen Monat Moses das Licht der Welt erblickt hat.

Ausführlich und mit viel Phantasie bringt der Paraphrast die Gespräche, die der König und Haman wegen des Vorgehens gegen die Juden führen. Der König warnt seinen Minister eindringlich davor, etwas gegen die Juden zu unternehmen, denn ihren Feinden sei es noch immer schlecht ergangen. Er erinnert ihn an das Schicksal des Pharao, des Sichon und Og. und der von Josua unterworfenen 31 Könige, an den Untergang des Sissera und des Assyrer-Königs Sanherib, dessen Heer ein Engel des Nachts erschlug, so dass nur Wenige übrig blieben. Haman wiederum nennt den König einen verzagten Mann. Er weist auf das Beispiel des Nebukadnezar hin, der Jerusalem zerstört habe. Er selbst hat, wie er zugesteht, einen alten Hass gegen die Juden. Diese haben sein Volk, das Volk der Amalekiten geschlagen. Sein Vorfahr Esau sei von Jacob betrogen worden. Saul und Samuel hätten seinen Ahnherrn Agag nur eine Nacht leben lassen, "er will seinen Vater rächen." Auch in des

Königs Interesse liege es, "das Unkraut auszubrechen, ehe sie den Tempel rächen."

Als Esther ungerufen vor den König tritt, erscheinen zu ihrer Hülfe drei Engel. Einer macht sie "klar", einer macht gelb ihr Haar, und einer verlängert das Scepter des Königs, dass es sie erreicht.

Das Holz zu dem Galgen, den Haman für Mordechai errichten liess, und an dem er selbst den Tod fand, nahm er auf den Rat seiner Gattin Seres, "die in Bosheit gescheidt war" von der Arche Noa's, die fünfzig Ellen breit war.

Der Paraphrast weiss auch zu berichten, dass in der kritischen Nacht vor der beabsichtigten Hinrichtung des Mordechai der König einen seltsamen Traum hatte, durch den seine Stimmung zu Gunsten Mordechais vorbereitet und beeinflusst wurde. In übertreibender Weise, die auf die komische Wirkung bei den Zuhörern berechnet ist, wird dann erzählt, wie Haman sich entschliessen musste, Mordechai zu baden und zu scheeren, und wie es ihm bei dem vom König vorgeschriebenen Umzug des Mordechai erging.

Der Brauch der Zeit, in welcher die Paraphrase entstanden ist, spiegelt sich in dem Berichte wieder. "Danach hat der König hofieren, mit Saitenspiel, Stechen und Turnieren. Wenn er treibt so grosse Hofart (Pracht), an seinem Hof wird nicht gespart. Darum musst' er Zins aufheben, dass er konnte herrlich leben".

Als Beispiel der Schreib- und Denkart des Büchleins sei noch der Schluss wörtlich mitgeteilt: "Der Kaunig macht ihn zu einem Markschalk sein, allwegen mausst er nächsten bei ihm sein. Uch (auch) was (war) er gar huch (hoch) gehalten, under (unter) den Jungen und Alten. Und die da flugen (pflogen) mit ihm zu lirn (lernen), die sahen das nit gern¹), dass er musst warten des Kaunigs ir (Ehre) und kunt (konnte) nit acht geben

¹⁾ Entsprechend den Worten: "beliebt bei der Mehrheit seiner Brüder" (Buch Esther 10, 3).

auf die Lir (das Lernen). Duch (Doch) hatten seine Brauder (seine Brüder) vun ihm allwegen ein gauten (guten) Willen was ihn in was angelegen (was ihnen war angelegen, in ihrer Angelegenheit). Er gebut (gebot) den vrid (Frieden) über all sein sumen (über all seinen Samen, Nachkommen) alsu zu halten al die hernuch kumen".

C. Sprachliches: Auch sprachlich ist das Büchlein interessant.

Eigentümlich ist die Schreibung mit au: 1) Kaunig (König) Kaunigin und Kaunigein (Königin), Kaunigte (war König, regierte) erfaulten (erfüllten), faunfhundert (fünfhundert), hauten (hüten), genaugen (genügen und genug), gaut (Gott), maut (Mut), straufen (Strafen), wauchst (wächst), sauchen (suchen), rauft (ruft), gerauft (gerufen), faursten (Fürsten), auben (oben), betrauben (betrüben), fraund (freund), schauten (schütten), grauben (Gruben), faurcht (Furcht), tauwil (Teufel).

mit u: gruss (gross), kummen (kommen), vernummen (vernommen), vurt (führt), trun (Thron), krun (Krone), hur (Haar), offenbur (offenbar), fust und fustung (Fest), herzug (Herzog), fulgt (folgt) getun (getan), turen (Toren), huffart (Hoffart), ucht (Acht, Bann), geducht (gedacht), klur (klar), schun (schön), getrust (getrost), erlust (erlöst), spruchen (sprachen), tuten (tödten), mucht (möchte), ju (ja), gruwen (Grafen), fund (fand), trum (Traum), luk (Locke), nuch (noch), atum (Atem), uf (auf), brucht (brachte), sut (sollte), vrund (Freund), vrundin (Freundin), unkil (Onkel), hun (haben), ablun (ablassen), Mit ei: zweinzig und zweizzig (zwanzig), treit (tritt), schreit (schreitet), seiten (sagten), sein und seind (sind), verspreit (verstreut), meid (Mädchen), meich (mich).

mit i: iren (Ehren), lir (lernen), giticht (gedacht), gimacht (gemacht), zwin (zwei), idel (edel), hirn (Herren),

mit a: flak (pflegte); mit ä: abgewäschen (abgewaschen), mit e: echt (acht).

¹⁾ Ebenso geschrieben Zaurich (Zürich) im ספר היראה, Zürich 1546 (siehe unten Seite 69 No. 4), die Schreibung mit au findet sich auch in den מעמדות (No. 2 dieser Zusammenstellung) gedruckt 1595 in Verona.

d statt t: daut (tut), under (unter); umgekehrt: giticht (gedacht), tautsch (deutsch), mit Vorsatz von d: derzugen (erzogen), derfahren (erfahren), derbarmen (erbarmen), derstehen (erstehen).

mit ch statt h: sach (sah), geschach (geschah)

mit ch statt k: gebachen (gebacken)

altertümliche Formen: vrowon, junkvrowon (Frauen und Jungfrauen), bauwen (bauen), tund (tun), sind (seit), laut (Leute),

von altertümlichen Worten und Wortbildungen seien erwähnt:
nicks (nichts), dennucht (dennoch), gepit (Gebet), mären
(Erzählungen), fleissiglich (fleissig), haussen (draussen), hapich
(Habicht), treren (Tränen), Schmachheit (Schmach), geflissen (beflissen), geschrift (Schrift), mir (mehr), gesel (Saal), istreich
(Estrich), graun (grün), gel (gelb), samut (Sammet), tuchaten
(Dukaten), murn (morgen), klaffen (kläffen), amfern (entfernen),
meinsterlich (meisterlich), iz (jetzt), tispetiren (disputiren), klarlich (klar), hawen (Hafen, Topf), stappeln (Stufen).

Von Worten, die heute ungebräuchlich sind:

beiten (warten), derkwilt (erquickt), faurbas (fürwahr), fingerlin (Fingerring), erkiesen (erwählen), verjehen (verkündigen), gauch (Dummkopf), schlecht (gerade, recht), Witz (Kunstfertigkeit). gepreit (eingeladen), erschlunden (verschlingen), stuck (Stock, Gefängnis), Schalk u. Bub, (Bösewicht), leinen (lesen), mandat (Auftrag), verwenkt (entdeckt, gefunden), überstritten (bezwungen), greinen (weinen), pfui und pfuch (pfui) schalmaunzen und tuben (Waffengeräte).

Von eigentümlichen Redewendungen seien erwähnt: Unglück gewinnen; es verging den Juden Schimpf und Spiel (d. h. Lust und Spiel); du hast die Glocke gegossen (es selbst verschuldet).

Ein Fremdwort: trumpil treriaus, so hiess das schnelle Pferd des Königs, das acht Fuss hoch war.

2. מעמדות Signatur F. A. VIII 54 a (Verse und Abschnitte aus den heiligen Büchern, dazu bestimmt, nach den täglichen Gebeten gelesen zu werden.)

IX

A. Ausgabe. Sabbathai Bass (2252) erwähnt eine Ausgabe aus dem Jahre 1617, Wolf II p. 1355 Nr. 391 eine deutsche Ausgabe Amsterdam 1692, Frankfurt a. M. 1704, Hanau 1710. Serapeum No. 155 nennt als früheste Ausgabe diejenige von Prag 4. 1688. Die vorliegende Ausgabe ist bedeutend älter, sie ist in Verona im Jahre 1595 gedruckt. Das Büchlein ist octav, und enthält 83 nummerierte Blätter. Als Herausgeber nennt sich Abraham Sohn des Schew (?) Matisjohu Bas schewa [**1). In der Vorrede spricht der Herausgeber seinem "Geschwisterkind" Josef Heilfrun Jaz (?), den er auch auf dem Titelblatt nennt, für seine Mitarbeit seinen Dank aus. Nach den angeführten Schriftversen (der Druck begann, als man I B. M. C. 23 V. 12 las. in welchem der Namen des Herausgebers vorkommt, und war beendigt, als man I B. M. C. 32 V. 13 las), hat der Druck nur drei Wochen in Anspruch genommen.

Auffällig ist die Schreibung mit au, (tautsch, saulches gehaurt, maugen usw.) wie in der zuerst besprochenen מעלה

B. Inhalt. Den Herausgeber hat, wie er in der zum Teil gereimten Vorrede angibt, die Absicht geleitet, den frommen Männern und Frauen, welche das Hebräische nicht gut verstehen, die Möglichkeit zu geben, die ruttu mit grösserem Verständnis zu sagen. Interessant ist hierbei die Bemerkung, dass ein Teil der Frauen auch das Hebräische verstehe, "aber sie sein winig." Der Herausgeber beschreibt die Wichtigkeit dieser Gebete. Früher, als der Tempel in Jerusalem noch stand, wurden Schuld- und Sühnopfer dargebracht, die dem Menschen, der seinen Fehltritt bereute, Vergebung brachten. Da diese Opfer aufgehört haben, "so sagen wir die מעמרות alle Morgen, die nehmen uns ein wenig unsere Sorgen. Gott soll uns vergeben unsere Misstut und soll sie machen weiss, wenn sie sein rut". (Anspielung an Jesaja 1, 18) Die Vorrede schliesst mit der Bitte, dass Gott bald die Erlösung sende, "wie wol mir es nit würdig sein, noch seinen mir die Kinder dein."

יין Die gleiche Abkürzung אין hinter dem Namen findet sich auch im מ ביי העולם (am Schlusse der Zusammenstellung). Wie mir Herr Prof. Berliner mitteilt, bedeutet sie יישטרהו צירו (Gott behute ihn.) Siehe Seite 62.

3. סדר ברכח המון. Das Tischgebet, Sign. F. A. VI 1.

A. Ausgabe. Als Setzer nennt sich Isak ben Juda Judles (Kohen) aus der Familie Gerschuni, der Druckort ist Wilhermsdorf. Die Jahreszahl fehlt. Nur die Bemerkung findet sich: unter der Regierung unseres Herrn des Grafen Wolfgang Julius, des General-Feldmarschalls. Der hier genannte Graf Wolfgang Julius Hohenlohe wurde geboren am 3. August 1622, wurde 1650 Feldmarschall-Leutenant, erfocht 1664 den Sieg bei St. Gotthard und starb 1698 in Neuenstein. Wie ich Steinschneider "jüd. Typographie" S. 82) entnehme, bestand die Druckerei des) Isaac Kohen, (eines Sohnes des Prager Setzers Juda Löb Jüdels) in Wilmersdorf von 1669 bis 1689. Am Schlusse des Buches nennt sich als "Pressenzieher" Juda Leib, Sohn des Josef aus Wilmersdorf, der nach Steinschneider aus Wilna stammte.

Wolf III p. 1179 führt ohne nähere Angaben ברכת המזון Wilmersdorf aus dem Jahre 1687 an, ebenso Serapeum No. 31; es ist jedoch zweifelhaft, ob die vorliegende Ausgabe ohne Jahreszahl mit der dort erwähnten identisch ist.

B. Inhalt. Der Inhalt des Buches ist zunächst das Tischgebet (mit Bildschmuck und mit jüd. deutscher Lebersetzung; die letzten Sätze von המרו an sind nicht gedruckt). Dann folgen zahlreiche Gesänge). Unter diesen ist mir ein Lied unbekannt, als dessen Verfasser Salomon ben Isaac bezeichnet wird, das mit den Worten beginnt: שימר יגיה השכי כלילה; am Schlusse jeder Zeile stehen die Worte הנעל הנעל הנעל הנעל הנעל הנעל ולאחות. deren Bedeutung ich nicht kenne. Es schliessen sich an die Segenssprüche für Chanuka, für die Trauung, für die Brismilo, für Pidjon haben, Gebete für Erew Jom Kippur und das Nachtgebet. Dann folgt die Pessach-Hagada mit zahlreichen Bildern. Obwohl auf dem Titelblatt vermerkt ist, es sei gutes Papier und Tinte genommen worden 1), lässt beides viel zu wünschen übrig.

י) "gut Papier und Tint, wie man sie in die welsche מה נשתנה gefint." Gemeint ist wohl die Ausgabe Venedig 1668 mit Bildern (narratio paschalis Wolf III p. 1182).

4. מהנים (Bräuche) dritte Auflage Venedig 1601, im Hause Suani di Gora (Sign. F. A. V. 47).

A. Ausgabe. Serapeum Seite 376 No. 149 erwähnt diese Ausgabe. Jedoch steht auf dem Titelblatt: "mit einer היל (Kalender) iklichen (sic) מנהג (jeden Brauch) grinklich (gründlich) zu finden. Dieser Kalender fehlt in dem Werke. Hingegen findet sich in dem selben Bande ein anderer היל, der in Jerusalem im Jahre 1610 gedruckt worden ist. "hebt an das Jahr, dass man schreibt 5370 (1610) bis auf das Jahr. dass man wird zählen 5424 (1664) הכא עלנו לשיבה (das für nns kommen möge zum Guten). Auch gesetzt Mauledaus und Tekufaus (Neumondsbeginn u. Sonnenwende) bei iklichem (jedem) Jahr besonders, damit sich ein iklicher (jeder) kann daraus richten. Dieweil wird השים (der Erlöser) kommen. אמן ובייר (Amen, so sei es Gottes Willen).

Gedruckt auf Anordnung des ישעיה ענו 370 (1610) in Jerusalem. Es sind 4 Quart-Blätter, nicht nummerirt.

B. Inhalt. Voran geht eine Art Gebrauchs-Anweisung, die mit den Worten beginnt: Das sein (sind) die Jahre die nauert (nur) zwölf pwin (Monate) drinnen sein u. s. w. Interessant ist die Tatsache, dass im Jahre 1610 in Jerusalem eine Schrift in jüd. deutscher Mundart erschienen ist. Diesem ersten Kalender folgt noch ein zweiter, der ebenfalls 4 nicht nummerierte Blätter enthält und am Schlusse das Omern (Zählen der Tage zwischen dem Pesach- und Wochenfeste) bringt. Dieser letztere trägt den Vermerk "gedruckt in der berühmten Stadt Basel im Hause v. Konrad Waldkirch 370 (1610)" also in demselben Jahre wie der Jerusalemer Kalender, weswegen sie wohl auch im gleichen Bande vereinigt wurden. Dieser Kalender ist nicht derselbe, wie der in der nächsten Nummer erwähnte.

5. מנהגים (Bräuche) Quart bei Konrad Waldkirch 371 (1611) (F. A. V. 19).

A. Ausgabe. Diese Ausgabe findet sich im Serapeum nicht erwähnt.

B. Inhalt. Auf dem Titelblatt steht: עלהגים, viel hübscher denn die ersten sein gewesen, das wird man wohl merken am Lesen".

Von allen מנהגים (Bräuchen) durch das ganze Jahr, auch Welschland, Aschkenas (Deutschland) Böhmen, Mähren fürwahr, und viel דינים (Vorschriften) gesetzt gar eben, dass ihr wisst in Gottes Dienst zu leben. Auch ist nicht vergessen ein הלות (Kalender) auf 70 Jahre wohl gemessen, mit מולדות und הקיפות und Neumondsbeginn) zu Handen, welche in die ersten nicht ist gestanden. אי אי עולם ועד הוא ינהנו (Der Ewige ist unser Gott in Ewigkeit, Er möge uns führen! Psalm 48,15.)"

Gedruckt in der grossen Stadt Basel, im Jahre 371 (1611) bei Konrad Waldkirch, zuletzt ein Blatt (רפואות) (Warum man in der הקוםה kein Wasser trinkt, ferner über das Abschneiden der Nägel und Ratschläge für die "Mitesser".)

6. Sieben Weisen Meinster (sic) Büchel (F. A. VIII. 31. No. 9).

A. Ausgabe. Serapeum No. 59, Seite 332 erwähnt als früheste Ausgabe 8. Amsterdam 1674 und 8. Berlin 1707. Wolf und Sabbatai nennen auch eine Ausgabe 8. Amsterdam 1663. Die vorliegende Ausgabe ist bedeutend älter, sie stammt aus dem Jahre 1602.

Das Buch ist Oktav, die Seiten nicht nummerirt, 107 Blätter = 214 Seiten. Es beginnt mit der üblichen Vorrede.

"Kommt her, ihr lieben Mannen und Frauen und tut das schöne Büchel anschauen, das noch nit ist worden gedruckt. Drum, liebe Weiber und Meidlich (Mädchen) bald dernach zuckt und thut es bald abkaufen. Aber (oder sonst) ich will in fremdes Land damit laufen, in Reussen und in Polen. Drum thut ihr sie bald bei mir holen".

כמצות (im Auftrage des) Jacob ben David Weil von Brisk in Litthauen, ובמצות (und im Auftrage des) Jacob ben Abraham aus Meseritsch in Litthauen, genannt Jacob, der Bücher-Verkäufer, im Jahre 362 (1602). 1)

Zum Schluss heisst es: Damit hat die sieben weisen Meinster Buch ein End. Du Gott uns משיח send, bald in unseren

¹⁾ Siehe Seite 63.

Tagen. Darauf wollen wir alle Amen sagen (דניתו) נשלם זה הספר הנירשן

Mittwoch 26. Adar (ohne Jahreszahl) בכצית, לכ כ Jacob ben Abraham aus Meseritsch.

B. In halt. Das Buch von den sieben weisen Meistern ist ein Volksbuch, von dem Görres (über die teutschen Volksbücher Heidelberg 1807) sagt, dass es durch sein hohes. Alter uns Ehrfurcht abgewinnen muss, dass es ursprünglich als ein kleines Bächlein von den indischen Gebirgen ausgegangen ist, dann durch Asiens weite Felder immer mehr westwarts sich ergossen hat, um nit dem grossen Velkszuge nach Europa überzugehn, und dass aus ihm ganze Generationen und viele Nationen getrunken haben. Die aus Indien stammende Erzählung ist ins Arabische, Lateinische, Griechische und Hebraische übersetzt worden. Der Namen des Büchleins wechselt. Es heisst bald die Sprüche Sindbads oder Sandabars, b. ld. das Buch der vierzig oder sieben Vezire. Während die arabische Uebersetzung bereits bei Massudi (dessen Tod in das 345 Jahr der Hedschra, 956 fällt) Erwähnung findet, wird die hebräische Uebertragung zuerst von einem jüd. spanischen Dichter Kalonymos ben Kalonymos (1216) (כישלי סגדבר) genannt. Der hebräische Textist in Constantinopel 1517 und Venedig 1544 und 1608 erschienen und von Sengelmann (das Buch von den sieben weisen Meinstern, Halle 1842) ins Deutsche übersetzt worden. Die vorliegende jüdisch-deutsche Uebertragung ist eine völlig andere als die deutsche¹), und da der Verfasser der jüd. deutschen Schrift doch sicherlich auch ein hebraisches Original benutzt hat, so muss ihm eine andere hebraische Bearbeitung der Schrift vorgelegen haben, die mit der von Sengelmann übersetzten nicht identisch ist. In der Uebersetzung Sengelmanns heisst der indische König und Philosoph Bibor, dem Bria, eine seiner Frauen, da er bereits 80 Jahre zählt, einen Sohn schenkt. Er lässt von tausend Weisen deren hundert und zuletzt sieben Weise aus-

¹ Sie stimmt auch mit der l'ebersetzung aus dem Syrischen (Sindbad oder die sieben weisen Meister, syrisch und deutsch v. Friedrich Bathgen, Leipzig 1899) nicht überein.

wählen und übergibt ihrem Oberhaupt Sandabar seinen Sohn zur Erziehung. Viele Jahre bleibt der Knabe unwissend, lernt dann aber in kurzer Zeit alle Weisheit. An dem Tage, an welchem der Lehrer den Sohn zu seinem Vater zurückbringen. soll, erkennt er aus dem Horoskop, das er dem Jüngling stellt, dass dieser sein Leben verlieren müsse, wenn er in den nächsten sieben Tagen seinen Mund zum Sprechen öffne. Der Prinz, hiervon unterrichtet antwortet auf die Fragen seines Vaters nicht. Er wird von einer der Frauen des Königs, die dieser (trotz seines hohen Alters!) zärtlich liebt, verleumdet, und da er sich nicht verteidigt, zum Tode verurteilt. Die sieben Meister retten ihm, jeder an einem Tage, das Leben, indem sie dem Könige eine oder mehrere Geschichten erzählen, die ihn vor der Tückeund Arglist der Frauen und vor einem übereilten Richtspruch. dessen Vollziehung er bereuen würde, warnen. Die Königin ihrerseits erzählt dem König Beispiele, die seinen Zorn erregen und ihn zu unnachsichtlicher Strenge gegen seinen Sohn aneifern sollen. Am achten Tage endlich fängt der Prinz zu sprechen an und überrascht durch seinen Verstand und seine Weisheit den König, der sein Unrecht einsieht und die Königin bestraft.

In der jud. deutschen Erzählung ist der Rahmen ein anderer, natürlicherer, und viele Unwahrscheinlichkeiten der hebräischen Darstellung fehlen. "Es war bei alten Zeiten ein Kaiser zu Rom mit Namen Fantianus, gar ein weiser Mann, Er nahm zu einem Weibe eines römischen Königs Tochter, die war gar schön und gar meniglich (minniglich?). Sie gewann einen Sohn, der war genannt Diocletianus. Da nun der Junge sieben Jahre alt war, legt sich die Mutter, die Kaiserin, nieder in das Todtenbett. Aber als sie nun sah und merkte, dass sie nicht gesund mochte werden, schickte sie nach ihrem Manne, dem Kaiser, dass er zu ihr käme". Der Kaiser verspricht der Sterbenden, dass, wenn er sich wieder vermähle, die Stiefmutter keine "Gewalt" über ihren Sohn haben dürfe. Der Kaiser, der sich wieder verheiratet, übergibt den Sohn den sieben Meistern zur Erziehung, die völlig andere Namen als in dem hebräischen Original tragen. Die Stiefmutter sucht den Prinzen zu verführen

und verleumdet ihn. Auch die Gleichnisse der sieben Weisen und der Kaiserin sind in der jüdisch-deutschen Bearbeitung nicht immer dieselben wie in dem hebräischen Original. So findet sich z. B. in letzterem gleich die erste sehr wirksame Fabel nicht, in welcher die Kaiserin von einem Gärtner zu erzählen weiss, der, einem jungen Baum zu Liebe den alten Baum, der das Wachstum desselben hinderte. zuerst beschnitten und dann entwurzelt habe, ohne doch an dem jungen Schössling die erhoffte Freude zu finden.

7. Rabbi Petachja: סכוב העילם (Die "Umringelung" d. h. Umkreisung der Welt. Bibliotheks-Zeichen F. A. VI. 10).

A. Ausgabe. Das Buch ist in Prag im Jahre 360 (1600) gedruckt, als Setzer nennt sich Moses b. Bezalel pe (aus dem Priestergeschlecht). Am Schlusse steht Psalm 67, auf Anordnung des R. Abbe Aschkenasi nach dem Zählen des Omer zu sagen, weil er 49 Worte und der mittelste Vers 49 Buchstaben enthält.

Steinschneider erwähnt Serapeum No. 217 als früheste Ausgabe des בניב העילם deutsch Wilmersdorf 1736.

Die vorliegende Ausgabe, die bedeutend älter ist, war ihm nicht bekannt. In dem Katalog der Podleiana No. 6728, 3 fügt Steinschneider hinzu: Vers. Germ. Pragae excusam recenset Buxtorf errore. Hier hat er Buxtorf Unrecht getan, denn dieser hat in seiner Bibliothek tatsächlich die in Prag gedruckte jüd. deutsche Ausgabe des Petachja besessen.

Sabbatai S. 55 No. 2 und Wolf I 1635 nennen eine hebr. Ausgabe Prag. Quart 1595, und letzterer fügt hinzu: prodiit etiam dilecto Hebraeo-Germanico, ohne die Jahreszahl anzugeben.

Fürst (S. 79) erwähnt ebenfalls eine Ausgabe Prag 1595. Auch Carmoly im Journal Asiatique (October 1831, Seite 260) nennt diese Ausgabe, hat sie jedoch, wie er selbst sagt, nicht gesehen.

Wenn obige Angaben richtig sind, so ist im Jahre 1595 der hebräische, im Jahre 1600 der jüd. deutsche zur erschienen.')

י) Als diese Blatter bereits gedruckt waren, sah ich in einer hiesigen Privat-Bibliothek die hebräische Ausgabe des בכבר. Das Werk ist am Dienstag, den 1. Siwan des Jahres ממרכם עלה h. 1595 in Prag gedruckt worden. In demselben Jahre ist in Prag auch der מרכם עלה erschienen. Als

B. Inhalt. Das Buch beschreibt, wie auf dem Titelblatt ausführlich bemerkt wird, die seltsamen Reise-Erlebnisse des R. Petachia, des Frommen, von Regensburg, der ein Bruder von Rabenu Jizchok, dem Verfasser der nigen (Erklärungen zum Talmud) und von Rabenu Nachman in Regensburg gewesen sei. Am Schlusse des Buches, wo es heisst: "da sein zugenzt" (zu Ende) Red' von R. Petachja", werden als seine Brüder Rabbi Jizchok Halowon" בעל התוספות, und Rabbi Jizchok statt Rabbi Nachman genannt. R. Nachman ist jedenfalls der richtige Namen, da R. Petachja doch nicht zwei Brijder gehaht haben kann, die beide den gleichen Namen Jizchok trugen. R. Petachia, so wird weiter berichtet, hat alle Länder "umringelt" bis zum Strome Sambation, wo "die roten Juden" wohnen. Er hat das Grab des Propheten Ezechiel gesehen, welches ein ismaelitischer König hat aufgraben wollen, ohne dazu im Stande zu sein, und auf dem sich viele Beutel mit Gold und viele Bücher befinden, weil die Gegenstände, die Jemand auf das Grab gelegt hat, nur von dem Besitzer oder seinem rechtmässigen Erben fortgenommen werden können. Auch von den Gräbern der Stammväter und anderer frommer Männer, sogar von der Arche Noa weiss R. Petachja zu erzählen. Treuherzig bemerkt der Verfasser: "Wenn Gott uns den Erlöser senden wird, werden wir sehen, dass das Buch die Wahrheit enthält."

8. דניאל (auf deutsch, Bibl. Zeichen F. A. VI. 34, 2).

A. Ausgabe. Das Buch ist Quart, enthält 100 Seiten mit 496 Versen zu je 4 Zeilen (nur der erste Vers hat deren fünf). Es wurde gedruckt am 14. Nissan 317 (April 1557) in Basel ראַרקי (?) am Rhein.

Am Schlusse des Buches wird die Angabe wiederholt: Gedruckt zu Basel bei Jacob Kündig im 38. Jahre des Kaisertums Karli des Fünften (diese Zahl stimmt mit der oben genannten überein, da Karl V. 1519 zur Regierung gelangte. Obwohl er

Herausgeber beider Schriften nennt sich Naftali genannt Hirsch, Sohn des Moses aus Goitein. — Als Brüder des Rabbi Petachja werden richtig: Rabbi Jizchok und Rabbi Nachman angegeben. (Siehe Seite 61.)

1556 abdankte, wird er im Jahre 1557 noch als regierender Kaiser betrachtet.) Als Setzer nennen sich: Mordechai Sohn des Josef und Samuel Sohn des Moses Hakohen.

Im Serapeum Nr. 373 findet sich nur die Bemerkung: Daniel deutsch 4 Prag unter Kaiser Leopold. Sabbattai (S. 87 No. 86) und Wolf IV. 204 nennen die Jahreszahl 1674 und erwähnen, dass das Buch gereimt ist. In diesem Jahre sind sämtliche hist Schriften von Chaim ben Nathan übersetzt worden. (Serap. 373 und 356). Steinschneider Bodl. I S. 191 No. 1296 (codex rariss. Bodl.) erwähnt einen von Isaak ben Aron 1 in Krakau im Jahre 1588 besorgten Druck Dieser besass augenscheinlich die Basler Ausgabe, denn Steinscheider eitiert aus ihm die unten gebrachten Verse "wie der deutsche Schemuel hat er Weis und Dan, so mag man es singen, welcher singen kann!"

Die vorliegende Basler Ausgabe, die älter als alle anderen ist, wird nirgends erwähnt.

Serapeum No. 350 erwähnt das Buch Jona, No. 361 die Psalmen, No. 368 das Buch Hiob, alle "gereimt nach dem Samuel-Buch". Von diesem selbst sagt Serapeum No. 357: "Samuel-Buch in deutschen Reimen von Nathan ben Elieser Michelbach gedruckt Krakau 1593 und Basel 1612.") Da aber das vorliegende Buch im Jahre 1557 erschienen ist, und das Samuel-Buch als sein Vorbild angibt, so muss es eine ältere Ausgabe des Samuelbuch es gegeben haben, die vor das Jahr 1557 zurückreicht.

B. Inhalt. Das Werk beginnt mit einer gereimten "Wurrid (Vorrede) von der Geschichte Daniels", bestehend aus 9 Versen von je 4 Zeilen. Am Schlusse derselben ("Ende der Wurrid") heisst es:

"Das Büchlein heisst Daniel, der war from und wohl getan.

¹⁾ Bei dem auch das Hohelied u. Josua erschienen sind (siehe No. 11 dieser Zusammenstellung und No. 2 des Anhangs).

²⁾ Siehe No. 6 des Anhangs, unten Seite 70.

Wie der deutsche Schemuel (das Samuel-Buch) hat er Weis und Dan¹).

So mag man man es singen, welcher singen kann.

Nun יהברך (gelobter Gott) lass uns gelingen, nun hebt das Büchlein an".

9. מעשה בית דוד בימי פרס Geschichte des Hauses David (das Wort מלכות fehlt, siehe Serapeum No. 165) in den Tagen der Perser. Quartband, Sig. F. A. VI. 34, 3).

A. Ausgabe. Das Buch ist bei Konrad Waldkirch in Basel "der großen Stadt" erschienen. Der Druck begann 11 Tage מבר״ת אייר (sic) (am 1). Ijar) des Jahres 1599 und wurde 14 Tage später vollendet.

Als Herausgeber (במצות) wird David, Sohn des Josef Teplitz genannt. ²) Als Corrector wird Jacob ben Abraham aus Meseritsch im Lande Reussen bezeichnet, genannt Jacob, der Bücher-Verkäufer. ³) Am Schlusse des Buches befindet sich eine התנה (ein Bittgebet), das an jedem Tage gesagt werden soll.

Das vorliegende Werk wird erwähnt, Wolf III p. 188 No. 493 e und Serapeum No. 165, wo als älteste Ausgabe diejenige von Amsterdam 1684 genannt wird. Der vorliegende Druck, der fast 100 Jahre älter ist, war beiden Bibliographen nicht bekannt.

B. Inhalt. Das Buch enthält 3 Teile. Im ersten Abschnitt wird die Geschichte des jüdischen Fürsten Bostanai, welcher zur Zeit der Perser-Herrschaft lebte, erzählt, im zweiten wird von den 10 Stämmen und "ach wunug" (ein wenig) von dem sagenhaften Fluss Sambation berichtet, während der dritte Teil sich mit dem Chazarenkönig (מלך אלכוזר) beschäftigt, der sich zum Judentum bekehrt hat.

¹⁾ Hebräisch 222, wörtlich Geschmack, hier in der Bedeutung Rhythmus. Das d für t entspricht dem in gewissen Teilen Süddeutschlands üblichen Dialekt.

י) Der Vater desselben wird als קרוש bezeichnet, d. h. heilig, gewöhnlich die Bezeichnung der Märtyrer.

³⁾ Dieser wird auch als Herausgeber des Buches von den sieben weisen Meistern bezeichnet (siehe No. 6 dieser Zusammenstellung Seite 57).

Mit der Angabe von Steinschneider im Serapeum No. 165 übereinstimmend, heisst auch in unserer Schrift der zweite Teil קול מנשר "verkündende Stimme." Wenn aber Steinschneider hinzufügt: "Als Beilage dazu gehört das Sendschreiben (מכתו לפונה). des R. Chisdai ben Isak an den König der Chazaren und dessen Antwort", so scheint das auf einem Irrtum zu berühen. In der vorliegenden älteren Ausgabe wenigstens steht nur die Antwort des Chazarenkönigs, und es heisst wörtlich: "und auch den Brief von R. Chisdai will ich auch in Turuk (Druck) brengen (bringen), aber ich will schlecht (lieber) die מארץ עום בשר עום בשר עום בשר עום בשר במריך שום נום מארץ לפונה (בשר Chazarenkönig) brengen, denn ich mag nicht מארץ sein (zu ausführlich sein), auch ist nichts wurd der R. Chisdai nit in Turuck breng."

10. מעשה יציאת מצרים (Geschichte vom Auszug aus Egypten, Sign. F. A. VI. 13, 1).

A. Ausgabe. Als Druckort wird Prag angegeben, woher sich wohl auch gewisse dialektische Besonderheiten erklären (z. B. biski statt bis u. Aehnliches). Der Druck wurde am 6. Nissan 364 (April 1604) beendigt. Als Setzer nennen sich Abraham und Juda Leib, Söhne des Moses (der letztere hat einen Stempel mit einem gekrönten Löwen) und Juda, Sohn des Alexander Hakohen, genannt Leib Setzer aus Prag. (1)

Das Büchlein enthält 33 Blätter (66 Seiten); sie sind nicht nummeriert

Weder Sabbathai noch Wolf erwähnen das Werk. Auch im Serapeum No. 50, wo die gleichartigen Werke angeführt werden, wird es nicht genannt.

B. Inhalt. Um der Vorschrift der Bibel zu entsprechen "denk" daran, dass Du ein Knecht gewesen im Lande Egypten" führt uns der Verf. nach Egypten und erzählt von den Leiden der Israeiten und von ihrer wunderbaren Befreiung. Als Zeichen der Denkungsart des Autors seien die Schlussworte seiner Vorrede angeführt: "Nun weil mir ju (wir ja) das schuldig sein (sind) 50

 $^{^{1})}$ 1)
en nämlichen Setzern verdanken wir das Buch Ezechiel, siehe S. 69 No. 3.

ישראל (ganz Israel) gemein, gross und klein, darum will ich auch dieselbig Handlung schreiben gar, wie wir sein kummen alldar und warum Gott es hat getan, dass wir haben müssen sein zu Mizrajim untertan, und als wie es unsern Eltern ist dergangen, wie hart sie sein gewesen gefangen und wie uns Gott hat wieder dernährt und hat das Unglück wieder verkehrt, und alle die Geschichtnis von משה רכנו (Moses unserem Lehrer), Gottes Knecht, und seine grosse Macht sollt ihr alles derfahren gar recht."

Der Verfasser hält sich nicht genau an den Bericht der Bibel, sondern hat diesen mit zahlreichen hagadischen Ausschmückungen versehen, die er den Midraschim (Rabba und Jalkut) entnommen hat. So weiss er, um nur einige Beispiele anzuführen, dass es unter den Egyptern zwei Zauberer, Jochanan und Mamre, gegeben habe, die sich mit ihrer Kunst Flügel machten und in die Lüfte flogen. "Jedoch der Engel Michael ergriff sie bei ihren Haupthaaren und schlug sie nieder auf die Wasser". Als Schutzgeist Egyptens wird der Engel Usa, der Engel Michael als derjenige des jüdischen Volkes eingeführt. Der böse Engel ממאל der Hinderer" und רהב der Engel des Meeres treten gegen die Israeliten auf, weil sie Götzendienst getrieben. Gott nimmt sie in Schutz, weil sie es nur gezwungen getan haben. Beim Auszug aus Egypten trugen die Israeliten den Teig auf ihren Schultern als Zeichen, wie sehr sie die Gebote Gottes liebten. Pharao lässt die Fortziehenden durch egyptische Aufseher begleiten 1), die nach drei Tagen die Israeliten zur Rückkehr ermahnen, da ihnen nur ein dreitägiger Urlaub bewilligt worden sei. Der Erste, der ins Meer sprang, war Nachschon, der Fürst des Stammes Juda. Auf dem Meeresgrund erblühten dem hindurchziehenden jüdischen Volke herrliche Bäume, und Quellen von Milch und Honig erschlossen sich, so dass damals eine Magd min (mehr) gesehen hat als ein grosser Prophet.

¹) Diese Erzählung des Midrasch ist in die Liturgie des 7. Pessach-Tages übergegangen.

Das Buch ist in 24 Kapitel eingeteilt. Auf dem letzten Blatt ist der Kampf mit Amalek, ebenfalls mit phantasievollen hagadischen Zusätzen, beschrieben.

11. ספר שיר השירים. (Das Lied der Lieder, Sig. F. A. VI. 13, 3.)

A. Ausgabe. Des Werk ist in der Woche vor dem jüd. Neujahrsfeste im Jahre 300 (September 1509) in Krakau ider Heintstadt") durch Jizehok ben Aron aus Prustitz gedruckt worden. Der Drucker ist derselbe, dem wir auch das Buch Josua islehe im Anhang Nr. 2) verdanken | Es ist zwolf Jahre später erschienen als jenes. Die Blätter sind zum Unterschiede vom Buche Josua nicht nummeriert. Das Buch enthalt 110 Blätter (220 Seiten). Sabbatai (S. 86 Nr. 64) nennt eine Ausgabe unt deutscher Erklärung aus dem Jahre 1612. Wolf II p. 457 erwähnt eine in Krakau erschienene deutsche Ausgabe des Hohenhedes "sine notato auno editionis et nomine auctoris: Mit dieser Bemerkung kann das vorliegende Werk nicht gemeint sein, in welchem die Jahreszahl genau vermerkt ist. Im Serapeum Nr. 370 wird eine Krakauer deutsche Ausgabe des Hohenhodes aus dem Jahre 1579 genannt, "als deren Verfasser vielleicht Mose Sartels anzunehmen sei, der die Vorrede zu dem untgedruckten Can schrieb." Dieses bei Steinschneider eitierte Werk ist um 20 Jahre früher erschienen als die vorliegende Schrift, in welcher sich auch der von St. erwähnte Gan nicht befindet. Das vorliegende Werk finde ich nirgends erwähnt.

B. Inhalt. Das Buch ist keine einfache Uebersetzung des Hohenliedes, sondern, wie der Verfasser selbst bemerkt, mit einem Zusatz, den er in seiner Jugend von seinem Lehrer gelernt hat, auch zugeklaubt d. h. beigefügt viele Erzählungen und Gleichnisse, die dem Midrasch und dem Talmud entlehnt sind

Der Verfasser schickt seinem Werke eine lange, zum Teil gereimte Vorrede voran, in welcher er sich in bescheidener Weise entschuldigt, weil er es wage, in die Reihe der Verfasser von Bücherr einzutreten, obgleich er sich mit den Kenntnissen dieser Gelehrter

¹⁾ Bei ihm ist auch eine rung in jud. deutscher Sprache im Jahre 1300 erschienen, siehe oben Seite 47.

nicht messen könne. Uebertreibend sagt er: "Jene schreiben Bücher, aus denen viel ist יוצא (herauskommt) ich aber weiss kaum, wie man macht המוציא (Segensspruch über das Brod). Doch es dürfe nicht bloss grosse Kaufläden geben, in welchen man Gold Silber, Schmuck und Seide kaufen könne, das Volk bedürfe auch der kleinen Krämer, bei denen Jeder für sein Geld kaufen könne, was ihm gefalle. Er spricht dann von den andern Werken des Königs Salomo und schliesst mit den Worten: "Nun wollen wir משלי und "der Prediger") lassen bleiben und wollen ein wenig von שיר השירים schreiben. Im Namen Gottes wollen wir heben an, שיר השירים das da hat gemacht Salomo, der König, der kluge Mann."

Auch jetzt noch geht der Verfasser nicht zur Erklärung des Hohenliedes über, sondern beginnt mit einem Dithyrambus auf dasselbe. "Das Hohelied, ein Gesang über alle Gesänge. Ein anderer Gesang ist heilig, dieser Gesang ist hochheilig. Ihn hat ein Prophet, der Sohn eines Propheten, ein Weiser, der Sohn eines Weisen verfasst. Zehn Gesänge und Lob (Lobeserhebungen) sind in der Welt gesungen und gesagt worden. Noch ist der Gesang שיר השירים noch min (mehr) gelobt wenn (als) sie alle." Nun werden, bevor der Verfasser zur Erläuterung des Textes schreitet, diese zehn Gesänge ausführlich besprochen. Den ersten sprach Adam, als ihm seine Sünde verziehen wurde, den zweiten Moses und Israel, als sie durch das Meer gezogen waren u. 8. w.

12. Eine Handschrift. (Sign. A. N. IX, 8).

Sie enthält eine Uebersetzung des Buches Hiob und der Sprüche Salomos. Das Buch Hiob ist nicht vollständig. Die Uebertragung beginnt vielmehr erst mit Cap. 8 Vers 14. Als Probe derselben sei der Anfang des neunten Kapitels mitgeteilt. "Und es antwortet Hiob und er sagt. Fürwahr, ich weiss wohl, wenn es ist asu (so) und was kann gerechten ein Mensch mit Gott. Ub (ob) er begehrt mit ihm zu kriegen (streiten), nit er kann entwern (antworten) ihm eines von tausend."

Die Uebersetzung der Sprüche Salomos ist vollständig. Als Beispiel sei der Schluss angeführt: "Falsch ist die Leutseligkeit, und Narrheit ist die Hübschkeit, eine Frau, eine Ferchtrin (Fürchterin) Gottes, sie ist wert zu luben (loben). Gebt zu ihr von Frucht ihrer Hände, und sie werden luben sie in dem Thor ihre Werk."

Zum Schluss nennt sich der Verfasser: Mordechai ben Alexander. Das Jahr in welchem die Uebersetzung geschrieben worden, ist 327 (1567).

Unmittelbar vorher steht der eigentümliche Vers: הסופר לא יוזק היום ולא לעולם עד שיעלה חסור ופרד בסולם

(Der Schreiber möge nie beschädigt werden, bis Esel und Maultier auf der Leiter emporsteigen).

Den Schluss der Handschrift bildet ein מכן נאה (ein schöner Gesang), welcher einen Wettstreit zwischen dem Chanuka-Feste und den Feiertagen zum Inhalt hat, hebräisch und jüd. deutsch.

Zum Schlusse seien noch die folgenden jüd. deutschen Werke aus der Buxtorfschen Bibliothek erwähnt, die zwar in den Katalogen genannt werden, aber zum Teil sehr selten sind.

- 1. Schönes מעשה Buch, Basel 1602 bei Waldkirch gedruckt, wird Serapeum No. 156 erwähnt (Sig. F. A. IX 113).
 - 2. ספר יהושע in deutscher Uebersetzung (F. A. VI. 13, 2).

Das Buch enthält 24 Blätter, die ungenau nummeriert sind: so steht die Zahl 19 zweimal, während die Zahlen 20—23 fehlen. Den Inhalt bildet eine mit Midrasch-Erklärungen ausgeschmückte ("in 8. Gesetz") gereimte Inhaltsangabe des Buches Josua. Als Beispiel für die Schreibart des Büchleins sei der Anfang mitgeteilt¹):

Herr Gott, ich will dich luben, wenn (sic) du bist lubenswert. Du bist Gott huch derhuben, wul dem der sich an dir kehrt und an den heiligen Gebut, die durch Mosche hast ge-

¹⁾ Steinschneider, der den Vers erwähnt, bemerkt irrtümlicher Weise, er stehe fol. 24. Er steht in Wirklichkeit fol. 2.

geben, derselbig wird nit zu Spott und kriegt das ewige Leben. Mosche war Gottes Knecht, mit Israel hat er grosse Müh, er lernt sie die ganze Thora recht, zu Abend und Morgens früh. Er führt sie in die Wüste 40 Jahr. In einer kleinen Sach handelt er nit recht. Derdurch musst er sterben, Mosche Gottes Knecht."

Das Buch wurde durch Isaak ben Aron aus Prustiz in Krakau im Jahre 1588¹) gedruckt.

Das Werk wird im Serapeum nicht erwähnt, wohl aber im Katalog der Bodleiana Seite 183 No. 1233, wo St. bemerkt: Unicum nobis notum expl. in Bibl. Bodl.

3. ספר יחוקאל (F. A. VI. 13.) Das Buch Ezechiel, jüd. deutsch, Quartband, gedruckt in Prag, Sonntag, 24. Adar 362 1602). Als Setzer werden genannt Abraham ben Moses, Juda Leib ben Moses und Juda ben Alexander Hakohen, genannt Leib Setzer von Prag. Das Buch enthält 80 Blätter (160 Seiten); sie sind nicht nummeriert. Die Setzer sind die nämlichen welche auch die (unter No. 10 dieser Zusammenstellung) erwähnte Geschichte vom Auszug aus Aegypten gedruckt haben.

Diese Ausgabe wird Serapeum No. 358 genannt, ebenso bringt sie Steinschneider Katal. Bibl. Bodl. S. 186 No. 1251 wobei er bemerkt: liber non vulgaris.

Die von St. erwähnten Worte "selbert hab ich's gemacht und gedruckt in mein Druckerei, gesteckt viel Geld und Müh derbei." stehen nicht auf dem Titelblatt, sondern am Ende der Vorrede. Dort bemerkt der Verfasser auch, dass er nicht nach dem Beispiel anderer Uebersetzer verfahren wolle, die nur wörtlich übersetzen, was niemand verstehe, er habe vielmehr einen rechten הבור (ein rechtes Werk) gemacht, "mit bestem Geflissen, dass Niemand, der da liest, sein Geld wird verdriessen."

4. מ' היראה (Buch der Gottesfurcht F. A. VI. 24, 1) von R. Jona Girundi, gedruckt in Zaurich (Zürich)²) im Jahre 306

¹⁾ Die Jahreszahl heiset inner, das i ist durch einen Strich von den andern Buchstaben getrennt, soll daher nicht mitgezählt werden. Ueber den Drucker siehe No. 11 Seite 66.

²⁾ Siehe oben Seite 52.

- (1546). Das Werk wird Serapeum No. 91 und Katal. der Bodl. Seite 1427 No. 28 erwähnt.
- 5. איי העולם וBuch des ewigen Lebens F. A. VI. 24,2) gedruckt in Freiburg im Breisgau durch Israel (1583). Das Buch wird Serap. No. 70 und Kat. der Bodl. S. 1427 No. 29 erwähnt?).
- 6. Samuel-Buch in deutschen Reimen von Nathan ben Elieser Michelbach. Quart, Basel 1672, bei Konrad Waldkirch (F. A. IX 111, 4) wird Serap. No. 357 und Katal. der Bodl S. 185 No. 1241 erwähnt.³)
- 7. Ein schön Frauen-Büchlein (F. A. IX. 111, 3) enthaltend die relig. Pflichten der jüd. Frauen, gedruckt "in der gewaltigen Stadt Basel" im Jahre 1602, durch Josef ben Elieser Chalfon aus Posen. Siehe Katal. Bibl. Bodl. S. 787. No. 5).

¹⁾ Siehe Seite 54.

Ausführliches darüber siehe Grünbaum, "jud. deutsche Chrestomatie"
 254ff.

⁵⁾ Siehe oben Seite 62

¹⁾ Ausführliches bringt Grunbaum, Chrestomatie S. 265 ff.

Die Schaubrote (להם הפנים) nach Mischna und Talmud.

Von Rabbiner Dr. J. Cohn (Rawitsch).

Die Brote, die auf dem Tisch im Heiligtume lagen, werden in der Schrift לחם מנים (Exod. 35, 13. 39. 36), auch לחם מנים (Exod. 25, 30) genannt. Die Uebersetzung Schaubrote entspricht der Auslegung des Ben Soma in der Mischna (Menach. XI, 4), wonach die Bezeichnung der Brote als לחם הפנים darauf hinweisen soll: שיהו לו פנים d. h., wie Raschi erklärt, dass die Brote nach aufwärts gebogene Seitenwände haben sollten, die freistehend mit ihren Innen- und Aussenflächen gleichsam das Heiligtum anschauten (wie zwei Fronten (פנים) den Tempelwänden zugekehrt waren, Hoffmann Leviticus S. 309).

Nach der Erklärung des Raschbam bedeutet לחם הפנים ansehnliches" Brot, das mit besonderer Sorgfalt zubereitet worden ist, so dass man es auch einer angesehenen Person vorsetzen kann. Nach Ibn-Esra heisst das Brot לפני תפיר, weil es dazu bestimmt war, לפני תפיר vor dem Angesichte Gottes zu liegen.

Targ. Jon. übersetzt es Exod. 25, 30 mit מואה "inneres" Brot, das Brot, das innen im Heiligtume lag, פְּנִים בְּּפְנִים ; für diese Erklärung könnte vielleicht sprechen, dass auch der Tisch Num. 4, 7 שלחן הפנים genannt wird, wenn nicht vielmehr hier שלחן הפנים verkürzt für שלחן להם הפנים steht.

Jedes der 12 Brote wurde aus 2 עשרונים Mehl hergestellt. Die Brote wurden in zwei Schichten von je 6 Broten auf den Tisch gelegt Ueber die Form und die Grösse der Brote und über ihre Lage auf dem Tisch enthält die Schrift keine weiteren Bestimmungen. Die Angaben, welche Mischna und Talmud

darüber enthalten, bieten so mannigfache Schwierigkeiten, dass es kaum möglich erscheint, dieselben miteinander auszugleichen.

Im Folgenden soll der Versuch gemacht werden, eine zusammenfassende Darstellung davon zu geben, wie die Commentatoren des Talmuds diese Schwierigkeiten zu lösen versuchen und zu welchen weit von einander abweichenden Ergebnissen sie dabei gelangen.

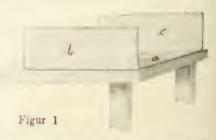
1. Die Form der Brote.

Im Talmud Menach. 94 b werden auf die Frage: מומין אותו zwei Ansichten gebracht. Nach R. Chanina hatte das Brot die Form מייבה סריבה שונה wie eine Art durchbrochener Kasten, das heisst nach der Erklärung Raschis: ein Kasten, der nur noch einen Boden und zwei einander gegenüberstehende Seitenwände hat. Nach R. Jochanan hatte es die Form stehende Seitenwände hat. Nach R. Jochanan hatte es die Form heisst, wieder nach der Erklärung Raschis, wie ein Schiff, das vorne und hinten in eine Spitze ausläuft und dessen Seitenwände schräge nach unten in eine nur fingerbreite Grundfläche zusammenlaufen.

Obgleich der Talmud als Stütze für die Richtigkeit der Ansicht des R. Jochanan eine Baraitha anführt (תמין המידין המידין ומיספין), entscheidet sich Maimonides (נמין ספינה ריקדת המידין ומיספין), für die Ansicht des R. Chanina und ihm folgen fast sämtliche Erklärer.

Danach hatten die Brote die nebenstehende Form:

Nach der Mischna (Menach. XI, 6) hatten die Brote eine Länge von 10 משחים, davon lagen jedoch nur die mittleren 5 משחים nach R. Jehuda oder 6 משחים nach R. Meir (a in der nebenstehenden

Figur) wagerecht auf dem Tisch, während 21/2 nach R.

י) So erklärt Raschi das Wort הולכת: רוקרת שמרקרת וחולכת: להכי קרי לה רוקרת שמרקרת וחולכת: - 72 –

Jehuda und 2 במוים nach R. Meir auf jeder Seite (b und c) nach aufwärts gebogen waren, so dass sie senkrecht stehende Seitenwände zu den Broten bildeten.

Die Angabe der Mischna kann nicht dahin verstanden werden, dass dieses Umbiegen der Brote erst beim Auflegen auf den Tisch vorgenommen wurde, denn das wäre ohne ein Zerbrechen oder Zerbröckeln der Brote wohl nicht möglich gewesen. Die Mischna gibt vielmehr nur zunächst die ganze Länge der Brote einschliesslich der beiden nach aufwärts gebogenen Seitenteile an sodann, wie viel von der Länge der Brote auf beiden Seiten aufwärts gebogen werden musste, damit die Brote nicht über den Tischrand hinausragten. Das Umbiegen selbst aber geschah jedenfalls vor dem Backen beim Hineintun in die Form רסוס) Mischna XI. 1), wie auch aus der Frage כיצד "עושין" אותו und der darauf gegebenen Antwort כמיז תיכה פרוצה hervorgeht.

Nicht so einfach zu erklären ist die Ansicht des R. Jochanan. wonach die Brote eine einem Schiff ähnliche Form hatten. Als Kennzeichen für die Schiffsform gibt Raschi 3 Merkmale an: einen schmalen nur fingerbreiten Boden, schräg aufsteigende Seitenwände und vorne und hinten die schnabelförmigen Spitzen, in die die Seitenwände zusammenlaufen. Diese spitz zulaufenden Enden des Schiffes steigen nach Raschi nicht senkrecht

von unten nach oben auf, sondern in einer schrägen oder gebogenen Linie, so dass beim Fahren nur der unterste Teil das Wasser berührt, der übrige Teil dagegen über das Wasser dahingleitet. So sind nach Tosafot die Worte in Raschis Erklärung aufzufassen: ושני ראשיה חדיז והולכין וגבוהין למעלה ואין נוגעין במים. Die

Figur 2

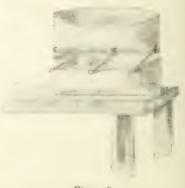
Brote würden danach etwa die nebenstehende Form gehabt haben:

מהר. Nach der Tosefta Menach. XI.: שם לוהב דומין לדקרנים היו שם ist das Wort שבהן היו סומכין את הח"ה מפני שרומות לספינה כרי שלא תהא רוקרת mit "schaukelnd" zu übersetzen; da das Brot keine breite Grundfläche hatte. lag es nicht test auf dem Tisch, sondern bedurfte der Stützen, um nicht zu schaukeln, wie ein Schiff auf dem Wasser tanzt oder schaukelt.

IV J. Cohn

Tosafot wenden dagegen ein. dass bei dieser Form der Brote von den zwischen einem Brot und dem anderen liegenden Röhren (حتا) immer nur die mittlere das darüber liegende Brot berührt haben würde. Nach Talm. 97 a wurden zwischen ein Brot und das andere je 3 Röhren gelegt, eine in die Mitte und je eine an die beiden Enden. Bei dieser gebogenen nach beiden Seiten hin aufsteigenden Form der Brote würde aber immer

nur die Mitte (a) des oberen Brotes auf der quer zur Grundfläche darunter liegenden Röhre geruht haben, die beiden Enden (b und c) dagegen würden die auf dem darunter liegenden Brote liegenden Röhren gar nicht berührt haben. Tosafot nehmen deshalb an, dass Vorderteil und Hinterteil der schiffförmigen Brote nicht in einer schrägen oder gebogenen

Figur 8

Linie vom Boden aufstiegen, sondern senkrecht auf dem wagerechten Boden standen, siehe die nebenstehende Figur 3.

Dagegen nehmen auch Tosafot ebenso wie Raschi an, dass der Boden nur schmal, etwa fingerbreit, war und die Seitenwände sich in einer schrägen oder gebogenen Linie von ihm erhoben, da das aus der Frage der Gemara: אלא לכ ד כמין ספינה deutlich hervorgeht, ebenso dass die Seitenwände in eine schnabeltörmige Spitze vorne und hinten zusammenliefen, weil dadurch erst die Brote die einem Schiff ähnliche Form erhielten.

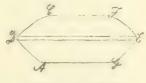
Nach der Mischna lagen nun aber die Brote mit ihrem ganzen mittleren Teile, nach R. Jehuda mit 5 und nach R. Meir mit 6 von den 10 zwen ihrer Länge, flach auf dem Tisch. Tosafot erklären daher, dass die Erhebung der Seitenwände von der schmalen Mittel-Linie aus über die ganze Breite des Tisches hin nur eine ganz minimale gewesen sein kann, so dass die Brote auch mit diesen Teilen der Seitenwände fast flach auf

dem Tische lagen. Das müsse schon aus dem Grunde angenommen werden, weil sonst die Berechnung des R. Jochanan (Talm. 96 a), der doch selbst eine schiffähnliche Form der Brote annimmt, nicht stimmen würde, wonach die Gesamthöhe jeder der beiden Brotschichten nach R. Jehuda 6 × 21 = 15 מבחים und nach R. Meir 6 × 2 = 12 prose betragen habe. Würde man annehmen, dass die Steigung der Seitenwände bis zum Tischrande auch nur 1 - men betragen habe, so würden zu den Höhen der 6 Brote, 6×2^{4} bezw. 6×2 med, noch 6×4^{4} hinzukommen, das würde also nicht 15 bezw. 12, sondern 18 bezw. 15 proper ergeben. Nach Tosafot müsse man deshalb annehmen, dass die Steigung eine so geringe gewesen ist. dass sie bei den 6 Broten zusammen weniger als ein במה betragen habe, eine solche kleine Ungenauigkeit dürfe man aber in der Angabe des R. Jochanan annehmen, wie der Talmud selbst antwortet: כיון דלא הוי טפח לא חשב ליה. Die Brote lagen demnach mit ihrem ganzen mittleren Teile fast flach auf dem Tisch, erst die 212 bezw. 2 zunzu auf jeder Seite, um welche ihre Länge die Breite des Tisches übertraf, waren senkrecht nach oben gebogen und dann nach beiden Seiten nach der Mitte des Tisches zu so gezogen, dass sie vorne und hinten in eine spitze Kante zusammenliefen.

In den nebenstehenden Figuren ist AB die Längsseite, AC die Breitseite des Tisches, DE der schmale wagerechte

Figur 4a

Ansicht des Bodens Figur 4b

Boden, D C F E und D A G E in der Nebenfigur die beiden nur um ein weniges aufsteigenden Teile der Grundfläche des Brotes, a und b die beiden aufwärts gebogenen Seitenwände, e und d die beiden Schiffsspitzen.

VI J. Cohn

Die Mischna spricht auch noch von den קרנות der Brote. Nach Raschi waren dieses, ähnlich wie die קרנות am Altare, wie Hörner von den Broten ausgehende Aufsätze an den vier Ecken oder Enden der Brote 2), die aber, wie aus der Gemara (96 a) hervorgeht, nicht senkrecht auf den Broten standen, sondern horizontal geneigt waren, so dass sie bei der Bestimmung der Höhe der Brote nicht inbetracht kommen: קרנות לעויה דלהם עלייהו נח ליה עלייהו נח ליה עלייהו נח ליה מדע אובעות שבע אובעות setzt er: ורומה שבע אובעות שבע אובעות שבע אובעות שבע אובעות שבע אובעות d. h. die Höhe des Brotes war 7 Fingerbreiten, er scheint demnach unter עווה שבע אובעות gelbst wird weiter bei der Besprechung der Höhe oder Dicke der Brote noch näher eingegangen werden.

Eine dritte Erklärung für das Wort קרטת gibt Levi ben Gerson in seinem Commentar zu Exod. Cap. 25. Ebenso wie Maim. nimmt auch er für die Brote die viereckige Form an (במין חיבה פרוצה), nur bildeten, wie er meint, die Grundflächen der Brote keine vollkommenen Vierecke, sondern an den vier Ecken war noch je eine kleine Eckseite eingefügt. Diese Eck-

in der Erklärung zur Mischna spricht allerdings Raschi nicht deutlich aus, was unter diesen קרנית beim בחם בחם zu verstehen ist. Seine Erklärung zu שהיה מרבים בעם לכל זוית כעין פרנים : ופרנותיהן uzu bezieht sich zunächst nur auf die שחי הלחם Aus seinen Worten zu שחים ומחצה בחום למעלה מכאן ומכאן ובהן הן : מפחיים ומחצה שחיים ומחצה שחיים ומחצה ביים ומראם sowie aus seiner Erklärung zu der Frage der Gemara והאיכא קרנות: קרנות geht jedoch hervor, dass er auch unter den קרנות beim הפנים solche an den Ecken sich erhebende Aufsätze verstanden hat. Die Lesart אוב״הן חן הקרנות statt והן הן ist wohl schon nach Tosfot Jomtob korrigiert. Moses ('hefez in seinem הנוכת הבית will die Lesart והן הן aufrecht erhalten. Nach seiner Ansicht versteht Raschi unter den beim לחם הפנים in der Mischna in der Tat die ganzen aufrecht stehenden Seitenwände der Brote, die nur deshalb genannt werden, weil sie oben in zwei hornformige Enden ausliefen. Die Angabe der Mischaa ז קרנותיהן מעבעות gebe daher die Höhe dieser Seitenwände an. Wie diese Angabe mit der in der folgenden Mischna, wonach nach R. Jehuda 212 und nach R. Meir 2 ביהים auf beiden Seiten aufwärts gebogen wurden, zu vereinbaren und wie die Frage der Gemara: והאיכא קרנות danach zu verstehen ist, darüber siehe weiter unter Abschnitt 2.

seiten waren nur 7 Fingerbreiten lang, sie werden die קרנות קרנות מור שמנה בי לא הותה החלה בעלת די צלעות, וענין קרנותיה הוא לפי הנראה כי לא היתה בעלת שמנת צלעות די צלעות לצד הזויות באלכסון והם אישר בשלמות אבל היתה בעלת שמנת צלעות די צלעות לצד הזויות באלכסון והם אישר בשלמות אבל היתה בעלת שמנת צלעות קרנות ואורך כל קרן מהם זי אצבעות עכייל.

2. Die Dicke der Brote.

Zu jedem der Brote wurden zwei Zehntel Efa Mehl verwendet, bei einer Länge von 10 und einer Breite von 5 מפחים kann daher, zumal sie ungesäuert gebacken wurden, ihre Dicke eine nur sehr geringe gewesen sein. Levi ben Gerson (a. a. O.) berechnet, dass sie nicht dicker gewesen sein können als etwa ³/₄ Fingerbreiten. Nach dem Talmud nehmen die 40 Sea Wasser, die zu einer מקוה nötig sind, einen Raum von אמה על אמה ברום אמות ein. das sind (1 אטה =6 טפחים =24 אמות אמות $24 \times 24 \times 72 = 41472$ Kubik-Fingerbreiten. Zwei Zehntel Efa. das sind (1 Efa = 3 Sea) 6 Zehntel Sea, nehmen demnach einen Raum von $\frac{41472}{40}$ 0,6 = 622,08 Kubik-Fingerbreiten ein. Da nicht anzunehmen ist, dass ein aus zwei Zehnteln Efa Mehl gebackenes ungesäuertes Brot viel mehr Raum einnimmt als das dazu verwendete Mehl eingenommen hat, so können demnach die Brote nicht viel mehr als 622,08 Kubik-Fingerbreiten Raum eingenommen haben. 3) Die Brote waren nach der Mischna 10 שמחים = 40 Fingerbreiten lang und 5 מסחים = 20 Fingerbreiten breit, sie können deshalb nur ungefähr 3/4 Fingerbreiten dick oder both gewesen sein $(40 \times 20 \times 0.75 = 600)$

Um so auffallender ist die Angabe des Maim., der als Masse für die Brote angibt: אורך כל חלה מהן עשרה מפחים ורחבה חמשה

 $^{^3)}$ Die Angabe bei Levi ben Gerson : אמה ביום חצי אצבע השרון אמה על שלש מאות אצבעות ורביע אצבע כקרוכ אמה ביום חצי אצבע והמשית רומש אצבע שהם כמו שלש מאות אצבעות ורביע אצבע כקרוכ ist ungenau. $^1{}_2$ und $^1{}_{25}$ sind zusammen = 0,54 und $72\times72\times0,54$ = 311,04, der Rauminalt eines ywry beträgt demnach 311,04 Kubik-Fingerbreiten und nicht 300 $^1{}_4$. Israel Lipschütz in der Einleitung zu seinem Mischna-Commentar zu קרשים, es ist aber auch ihm ein Rechenfehler untergedie Dicke auf 17

laufen, indem er $\frac{41472}{183\frac{1}{3}}$ = 341² angibt, während es heissen muss: 311¹₂₅.

VIII J. Cohn

שני אצנעיר שבע אצנעיר (פוספין ביותר אלה ז מפרים וועבה שכע אצנעיר עיידי בי הלה ז מפרים וועבה עיידי לו איידי כי הלה ז מפרים וורכר ד מפרים עוורכר ד איידי כי הלה ז מפרים וורכר ד מפרים עוורכר ד איידי כי הלה ז מפרים וורכר ד מפרים וורכר איידי עוור איידי בי הלה ז מפרים ווררכר ד מפרים ווררכר בי מפרים ווררכר ב

Um diese Schwierigkeit zu lösen, nimmt Abraham Portaleone in seinem Werke ביביר רובירים au, dass Maim, mit יובר nicht die Dicke des Brotes gemeint habe, sondern die Höhe der beiden aufrecht stehenden Seitenwände. Die Angabe der Mischna שבע אצבעות beziehe sich auf diese Seitenwände, die hier bei den Schaubroten קרנות genunnt werden, und die Mischna gebe die Ansicht des R. Meir wieder. Nach R. Meir betrug allerdings die Höhe der Seitenwände 2 zwez = S Fingerbreiten. Da aber auch die Grundflüche des Brotes fast eine Fingerbreite dick war, so waren die Seitenwände, wenn sie an ihrer Aussenseite 8 Fingerbreiten hoch waren, an der Innenseite nur 7 Fingerbreiten hoch d. h. über die fingerbreit dicke Grundfläche des Brotes sich erhebend. Allerdings wären demnach eigentlich nur 7 Fingerbreiten und nicht 2 page von der Länge des Brotes umgebogen worden, und man müsste annehmen, dass die Brote nicht eine Länge von genau 10 orner gehabt, sondern auf jeder Seite eine Fingerbreite weniger, und dass das ממשל שמחיים מכאן אברים מבאן so zu verstehen sei, dass man auf jeder Seite so viel von der Länge aufwärts bog, dass die aufwärts gebogenen Teile mit der Grundsläche des Brotes zusammen die Höhe von 2 cince hatten. Oder man müsste annehmen, dass allerdings volle 2 umgebogen, aber nicht auf die Grundfläche aufgesetzt, sondern seitwärts an sie angesetzt wurden. Dann würde sich aber wieder die andere Schwierigkeit ergeben, dass die Brote auf beiden Seiten um eine Fingerbreite über den Tischrand hinausgeragt hätten.

Auch Moses Chefez in seinem הנוכת הכית bezieht das ורובה bei Maim auf die Höhe der Seitenwände. Dass diese Seitenwände in der Mischna קינות genannt werden, erklärt er damit, dass sie oben in zwei hornförmige Enden ausliefen, (s. oben Anm. 2). Der Widerspruch, dass die Mischna als die Höhe der קרנות nur 7 Fingerbreiten angibt, während sie doch selbst nach R. Meir 8 Fingerbreiten betrug, erklärt er zunächst ebenso wie Abraham Portaleone, dass in der Tat nur 7 Fingerbreiten auf die Grundflächen aufgesetzt wurden, sodass sie mit der Dicke der Grundfläche zusammen 8 Fingerbreiten hoch waren. Die kleinen hornförmigen Spitzen rechneten nicht mit zur Höhe, denn sie wurden nach abwärts gebogen, so dass sie horizontal zu der Grundfläche der Brote lagen, wie es ja in der Gemara heisst: קרנות לגוויה דלחם (hier wären also unter קרנות nicht die Seitenwände, wie in der Mischna, sondern nur ihre hornförmigen Ausläufer zu verstehen). Es bliebe danach die oben erwähnte Schwierigkeit bestehen, dass nicht, wie R. Meir sagt, 2 ביהם, sondern nur 7 Fingerbreiten umgebogen wurden. Er gibt dann aber noch eine zweite Erklärung, wonach in der Tat volle zwei מפחים umgebogen und auf die Grundfläche aufgesetzt wurden, nur war in diesen zwei auch der oberste in die beiden hornförmigen Spitzen auslaufende Teil mit enthalten. Die Frage der Gemara איכא קרנות wäre demnach dahin zu verstehen: wie kann R. Jochanan sagen, dass nach R. Meir die Gesamthöhe der Brote 12 betragen habe, zu den je 2 aufwärts gebogenen מפחים der 6 Brote müssen doch noch die 6 Grundflächen der Brote mit je fast einer Fingerbreite Höhe hinzugerechnet werden, die Höhe jedes Brotes betrug demnach nicht nur 2 מפהים, sondern die oberste Fingerbreite der Seitenwände mit den hornförmigen Spitzen ragte über die 2 מבחים hinaus (daher die Frage: והאיכא und die Gesamthöhe der Brote müsste demnach nicht 12 X J. Cohn

Israel Lipschütz (a. a. O.) schliesst sich ebenfalls dieser Ansicht an. dass das ונבהה und ונבהה bei Maim. sich nicht auf die Dicke der ganzen Brote bezieht, sondern auf die Höhe der חות לחם השנים, nur versteht nach ihm Maim. auch bei dem קרנות unter חובת nicht die Seitenwände, sondern ebenso wie bei den קרנות die hornförmigen Aufsätze. Auch Maim, nimmt danach ebenso wie Raschi nach der Erklärung des Tosf. Jomt. (s. oben Anm. 2) solche hornförmige Erhöhungen auf den vier Ecken der Brote an, wenn er diese קרנות auch nicht ausdrücklich erwähnt. Die Mischna und ebenso Maim, geben die Masse für die Brote an, bevor sie durch das Aufbiegen der beiden Seiten ihre besondere Form erhalten hatten, da waren sie 10 onen lang, 5 onen breit und an den vier Ecken, wo sich die קינות erhoben, 7 Fingerbreiten hoch. Nur auf die Höhe der Brote an diesen vier Ecken beziehe sich die Angabe des Maimon. ורומה שבע אצבעות, die Dicke der Brote in ihrer ganzen übrigen Ausdehnung dagegen wäre auch nach Maim, weniger als fingerbreit gewesen.

Alle diese Erklärer nehmen jedenfalls an, dass, wie Levi ben Gerson richtig ausgeführt hat, die Dicke der Brote nicht ganz eine Fingerbreite betragen haben kann. Wie ist nun aber demgegenüber der Ausspruch des R. Huna (Pesach. 37 a und Beza 22 b) zu verstehen, der auf die Frage: מפה שכן מצינו כלחם הפנים שם Raschi erklärt in Beza: שבן מצינו כלחם הפנים שהוא מצה ועוכיו מפח

eine Dicke von einem אבים gehabt, was nach dem Ausgeführten undenkbar ist. In Pesachim erklärt er: איבי הפניתיו מפה ; auch wenn man wie Moses Chefez annimmt, dass Raschi damit meint, dass nur die Seitenwände ein אבים dick waren, ist damit die Schwierigkeit nicht gehoben, denn auch die Dicke der Seitenwände kann nicht ein אבים betragen haben. Die Seitenwände waren 5 מבחים lang und nach R. Meir 2 מבחים hoch; wenn sie nun auch ein אבים dick waren, so hätte der Kubik-Inhalt jeder der beiden Seitenwände 10 Kubik באבים = 640 Kubik-Fingerbreiten, der der beiden Seitenwände zusammen schon 1280 Kubik-Fingerbreiten betragen, während nach der Berechnung des Levi ben Gerson die ganzen Brote nur etwa 622 Kubik-Fingerbreiten enthalten haben können.

Tosafot (Men. 94 b) berühren die Frage gar nicht, wieso es möglich ist, dass die ganzen Brote eine Dicke von einem הבש hatten, stellen aber die Frage, wie demnach R. Jochanan die Gesamthöhe der 6 Brote auf 12 מבחים nach R. Meir und 15 מבחים nach R. Jehuda habe angeben können. Wenn die Grundfläche des Brotes ein הבש dick war und noch Seitenwände von 2 bezw. 2½ מבחים Höhe darauf gesetzt wurden, so hätte doch die Höhe jedes Brotes nicht 2 bezw. 2½, sondern 3 bzw. 3½ שבחים betragen? Die Antwort, die Tosafot darauf geben:

יייל דאותו עובי מפח היה בתור הקיפול. ist nicht recht zu verstehen. Entweder wurden demnach nur 1 bezw. 11 arren auf die 1 חבט dicke Grundfläche aufgesetzt, dazu hätten die Brote nicht 10. sondern nur 8 cree lang zu sein brauchen, das widerspräche auch dem מכאן ושפחיים מכאן ושפחיים der Mischna. Oder es wurden 2 bezw. 21 rere picht auf die Grundtläche aufgesetzt. sondern an sie seitwärts angesetzt, dann würden die Grundflächen der Brote durch sie um ein net, die Dicke dieser Seitenwände, auf jeder Seite verlängert worden sein, und die Brote würden auf jeder Seite um ein zu über den Tischrand hinausgeragt haben, was nach der Mischna auch unmöglich anzunehmen ist. Auch aus diesem Grunde ist es deshalb unmöglich, dass die Brote eine Dicke von einem met gehabt haben. Allerdings bleibt auch bei der Annahme, dass die Brote nur eine Dicke von Fingerbreite hatten, die Schwierigkeit bestehen, dass in der Angabe der Gesamthöhe der 6 Brote die 6 X : Fingerbreiten der Dicke der Grundtlächen nicht mit inbetracht gezogen worden sind. Da es sich hier aber bei jedem Brote nur um eine verhältnismässig kleine Differenz handelt, liesse sich dies, wie schon oben ausgeführt, doch schon eher verstehen.

Die zu den Broten gehörenden Halbröhren (קנים) und Stützen (קנים).

Nach Angabe der Masse der Brote und ihrer Lage auf dem Tisch fährt die Mischna Menach. XI, 6 fort: ארבע סניפין של זהב היו שם מפיצלין מראשוהן שהיו סימכין כהן שנים לסדר זה ושנים לסדר זה ועשרים ושמנה קנים כחצי קנה חלול ארבעה עשר לסדר זה וארבעה עשר לסדר זה וארבעה עשר.

Unter den zu dem Tisch mit den Broten gehörenden Geräten werden Exod. 25, 29 neben יכיסין auch קשותיו ומנקיותיו auch מניסין die סניסין die סניסין עומר עוותיו עומריו בעקיותיו zu verstehen 4).

⁴⁾ Raschi in seinem Pentateuch-Commentar bringt zuerst die umgekehrte Erklärung, dass unter מנסים die קשותיו die מנסים die ענים zu verstehen sind, und führt dann zum Schluss auch die Ansicht unserer Ge-

Die Die Die nach der Mischna Halbröhren, wurden zwischen die über einander liegenden Brote gelegt, so dass diese sich nicht direkt berührten. Die Brote sollten dadurch sich länger frisch erhalten, indem auch zwischen ihre auf einander liegenden Seitenwände durch die Halbröhren die Luft ständig hindurchziehen konnte. Das unterste Brot lag direkt auf dem Tisch, zwischen diesem und dem nächsten Brote lagen 3 Röhren, eine in der Mitte und je eine an den beiden Enden, ebenso zwischen dem zweiten und dritten, dem dritten und vierten, dem vierten und fünften. Zwischen dem fünften und sechsten Brote lagen nur 2 Röhren, weil sie nur den Druck des einen auf ihnen ruhenden Brotes zu tragen hatten. So wurden also für jede der beiden Brotschichten 14 Röhren gebraucht, für beide zusammen 28.

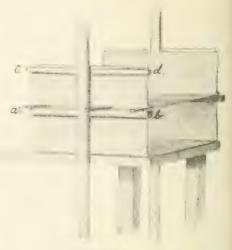
Die 4 gran sollten nach der Mischna als Stützen für das Brot dienen und zwar je 2 für eine Schicht, Das Wort 500 bedeutet, wie sich aus seiner verschiedenartigen Anwendung ergibt, immer einen Nebenteil an oder zu einem Gegenstande, der dazu dient, diesen zusammenzuhalten, zu stützen oder zu ergänzen (s. Aruch und Tosf. Jomt. z. St.). Wir übersetzen es deshalb hier wohl am besten mit "Stütze". Die Stützen standen je zwei einander gegenüber an den beiden Längsseiten des Tisches, dicht am Tischrande, so dass die aufrecht stehenden Seitenwände der auf dem Tisch liegenden Brote durch sie gestützt wurden. Nach Raschi standen sie auf dem Fussboden und reichten hinauf bis zur Höhe des sechsten Brotes. Die Stützen selbst waren nur von geringer Breite, an ihrem oberen Teile aber (מראשיהן), d. h. an dem Teile vom Tischrande an nach oben, zweigten sich nach beiden Seiten hin Seitenteile (פיצולין) ab, die jedenfalls so lang waren, dass die Seitenwände der Brote in ihrer ganzen Breite durch sie gestützt wurden. Diese Seitenteile (a b und c d) dienten zugleich als Stützen für die zwischen

mara an mit den Worten ויש מחכמי ישראל אוטרים קשותיו אלו דכניפין וכוי. Berliner in seiner Raschi-Ausgabe weist daraut hin, dass Hai Gaon in seinem zu מסכת מכשירין חו מהרות zu מהרות בפירוש מסכת מכשירין מו מהרות zu מומנק ותיו אלו סניפין וקשותיו אלו סניםן ומנק ותיו אלו סניפין וקשותיו אלו סניםן.

den Broten liegenden Halbröhren, die mit dem einen Ende auf

den Seitenteilen der Stütze auf der einen und mit dem anderen Ende auf denen der Stütze auf der gegenüberliegenden Seite lagen; so halfen die Stützen auch zugleich mit die Last der Brote tragen. S. die nebenstehende Figur:

Nach der Ansicht, wonach die Brote nicht die Form einer תיבה סרוצה, sondern eine schiffähnliche Form hatten, standen die

Figur 5

Stützen, wie sich aus der Gemara (144b) ergibt, nicht auf dem Fussboden neben dem Tisch, sondern auf dem Tische selbst. Da nach dieser Ansicht die untere Fläche der Brote keine wagerechte Fläche war, sondern von einer nur fingerbreiten Mittellinie nach beiden Seiten hin allmählich aufstieg, so blieb unter der unteren Fläche des untersten Brotes auf dem Tisch auf beiden Seiten noch ein freier Zwischenraum, in den man den Fuss der Stütze hineinsetzen konnte. Von hier aus erhoben sich die Stützen, entsprechend der gebogenen Form der Brote, nicht senkrecht, sondern in einer gebogenen Linie nach oben, so dass die Wände der Brote durch sie gehalten wurden.).

Da nach Raschi die מיסין nicht nur für das unterste Brot. sondern auch für die anderen Brote und auch für die als Stützen gedient haben, so müssen sie demnach auch der nach

Andererseits wurden so auch die Stützen nur dadurch in ihrer Lage gehalten, dass die Brote auf ihnen ruhten, s. den Ausspruch des R. Jehuda (S. 94b): הלחם מעפיר את הפגיפין מעפירין את הלחם.

Figur 6

unten gebogenen Form der übrigen Brote angepasst gewesen sein: so dass auch diese nicht nur in ihren obersten Teilen, sondern mit ihren ganzen Seitenflächen durch sie festgehalten wurden. Sie müssten demnach etwa die nebenstehende Form gehabt haben.

Anders erklären Tosafot das מפוצלין מראשיהן Während nach Raschi die פעולים dazu dienen sollten, um die Enden der Röhren darauf zu legen, machen Tosafot (94 b v. דסמכי ליה סניפין ללהם (dagegen geltend, dass von einem Auflegen der Röhren auf die Stützen nirgends weder in der Mischna noch in der Gemara

die Rede ist. Tosafot scheinen daher in dem מפוצלים מראשיהו das ראשיהן nicht in dem Sinne wie Raschi als Bezeichnung für den ganzen oberen Teil der סניבים vom Tischrand an aufwärts genommen zu haben, sondern als die wirklichen Spitzen der מיבים. diese hätten demnach oben nicht mit einem einfachen geraden Rande abgeschnitten, sondern hätten sich oben, jedenfalls nur des besseren Aussehens wegen, in mehrfache Ausläufer oder Aeste verzweigt. Die crera selbst waren so breit wie die Brote, so dass die Seitenwände der Brote in ihrer ganzen Ausdehnung von ihnen bedeckt wurden und für seitliche Ausläufer überhaupt kein Raum vorhanden war. Sollten, wie Raschi erklärt, die מצעלים dazu dienen, um die Enden der Röhren auf sie zu legen, so müsste man annehmen, dass darunter vielleicht der Breite der Röhren entsprechende Einschnitte in die מניפין zu verstehen seien, die in der Höhe von 2 zu 2 bezw. 21/2 zu 21 ביום מפחים פו daran angebracht waren. Daraus, dass von einem Auflegen der Röhren auf die orara nirgends die Rede ist und es immer nur heisst, die סניבים hätten dazu gedient, את הלחם das Brot (Einz.) zu stützen, glauben Tosafot schliessen zu müssen, dass die nicht wie nach Raschis Erklärung bis hinauf zu den obersten Broten reichten, sondern dass sie nur als Stützen für die untersten auf der Tischplatte liegenden Brote dienten. Allerdings wenden Tosafot selbst dagegen ein, dass das nach der Ansicht, dass die Brote eine schiffähnliche Form hatten, garnicht denkbar sei, da bei dieser Form auch die übrigen Brote eine Stütze haben mussten, die sie in ihrer Lage festhielt.

Zu einer von der sonstigen ganz abweichenden Auffassung von den ביבים und den ביבים gelaugt I. H. Dünner in seinen הניאת aum Talmud (Teil IV S. 210) auf Grund der Tosefta. In der Tosefta (Menach. XI) lautet nämlich die Stelle über die בניבים folgendermassen: ארבע סניפין של זהכ רומין להקרנין היו שם שכהן היו מושנין, und von den קנים על זהכ הלולין מפוצלין מקכלין מומאה und von den עשרים וישמנה קנים של זהכ הלולין מפוצלין מקכלין מומאה. Es fehlt hier also bei den בניביל die Bestimmung, dass sie בליבים waren, sie hatten danach vielmehr die Form von einfachen spitz zulaufenden Stähen oder Pfählen (בומין להקרנים). Dagegen wird von den Röhren, nicht Halbröhren wie nach der

Mischna, angegeben, dass sie parer waren. Danach nimmt Dünner an, dass die Röhren etwa die nebenstehende Form hatten und nicht wagerecht zwischen den Broten lagen, sondern senkrecht auf die Grundflächen der Brote zwischen den beiden Seitenwänden anfgestellt wurden, je 3 auf jedes Brot, so dass sie mit ihren gabelförmigen oberen Teilen dem darüber liegenden

Figur 7

Brote als Stütze dienten. Da das unterste Brot direkt auf dem Tische lag, so musste es. da die Brote eine schiffähnliche Form hatten, auch wenigstens auf den beiden Seiten gestützt werden. Dazu dienten die Erzit, die demnach für die beiden untersten Brote demselben Zwecke dienten, den die grop bei den übrigen Broten erfüllten.

Mit den Ausführungen in unserer Gemara lässt sich diese Auffassung natürlich nicht vereinigen, da aus ihnen deutlich hervorgeht, dass die typ zwischen den Broten lagen und den Zweck hatten, die Brote vor zu schnellem Altwerden zu bewahren.

Die Bedeutung von app.

Von Dr. Samuel Daiches, Dozent am Jews' College (London).

Die Bedeutung von pro ist strittig; s. Gesenius, Hebr. und aram. Handwörterbuch, 15. Aufl., s. v. Die Ableitung "zerschneiden, zerteilen, durch das Orakel der Lospfeile zerteilen" (s. Rob. Smith im Journal of Philology, Bd. 13, p. 276 ff., auch Wellhausen, Reste arabischen Heidentums, p. 133) ist indes ganz unbegründet. Die von Rob. Smith, 1. c., p. 277 f., angeführte Hauptstütze Ezekiel 21, 26 fällt weg (s. unten p. IIIf.); s. auch Davies, Encyclopaedia Biblica, Col. 2900. Es scheint mir nun, dass ccp "(auf die Omina) schauen" bedeutet. In einem Artikel im Hilprecht Anniversary Volume (pp. 60-70) zeigte ich, dass Bileam ein babylonischer bärū war. Bärū ist ein Wahrsager, der seine Resultate durch Schauen auf die Omina (Leber, Oel etc.) gewinnt (s. Zimmern, Beiträge zur Kenntnis der Babylonischen Religion, p. 86). Im A. T. wird Bileam הקוסם genannt; s. Joschua 13, 22. קוסם ist also identisch mit barū. Es ist nun zunächst sehr beachtenswert, dass im A. T. opp fast ausnahmslos parallel mit הוה gebraucht wird. Vgl. Ezekiel 12, 24 כי לא יהיה עוד כל הזון שוא ומקסם חלק בתוך בית ישראל;

הלא מחוה שוא חזיתם ומקסם כזב 13, 7 הזו שוא וקסם כזב 13,6 הלא מחוה שוא חזיתם ומקסם כזב ; אמרתם

לכן שוא לא תחזינה וקסם לא 13, 23; החזים שוא והקסמים כזב 9, 13, 9 לכן שוא לא תחזינה וקסם לא

חזים שוא וקסמים 21, 34 ; בחזות לך שוא בקסם לך כזב 22, 28 הזים שוא וקסמים ; להם כזב

Micha 3, 6 כם מחזון וחשכה לכם מקםם ;

3,7 וכשי החוים וחפרו vg). auch Zacharia 10,2 והכיסמים חוי שכר.

Ferner lässt es sich zeigen, dass viele Stellen, in denen vorkommt, mit der Bedeutung schauen" für ber einen viel besseren Sinn gehen. Wir verstehen dann, wie so Zacharia 10, 2 gerade sagt un ביבח: well der בים eben ein durch Schauen" Orakel gewinnender Wahrsager, ein bar u war. Micha 3, 6 erhält auch eine durchaus befriedigende Erklärung. Die neueren Commentatoren finden Schwierigkeiten in diesem Verse. Nowack bemerkt zur Steile: "Nacht und Finsternis sind häufige Bilder für das politische Verderben, das über sie hereinbricht und das dadurch gesteigert wird, dass dann jedes Gesicht aufhört" usw. Nach der hier vorge sehlagenen Bedeutung für cop ist der Vers vollständig klar. Der "Seher" (bar u) musste seine Wahrsageceremonieen bei klarem Sonnenlicht vornehmen ; vgl. Zimmern, l. c., p. 100 Z. 69, p. 110 Z. 4, p. 112 Z. 3 und passim, s. auch Hilprecht Anniv. Volume p. 61. Wenn es aber stets dunkel bleiben und die Sonne nicht aufgehen wird, werden die "Seher" auf die Omina nicht schaben und somit nicht wahrsagen können. Das ist der Sinn der Worte des Propheten Micha. "Daher wird euch (stets) Nacht sein, so dass ihr kein "Gesicht" haben werdet und es wird euch (stots) finster sein, so dass ihr nicht werdet "schauen" können, und die Senne wird über den Propheten untergehen und der Tag wird über ihnen finster bleiben." Der Prophet kannte die Manipulationen der "Seher" sehr gut und kündigt ihnen ewige Nacht an, wodurch ihr Handwerk gelegt sein wird. Typen ist dann auch besser als das von Nowack vorgeschlagene ידישקה. Vers 7 hat denselben Sinn. על שבט geht sicher auch auf eine magische Handlung zurück.

Ezekiel 13,6 ist auch vollständig klar. Kraetzschmar (in Nowack's Handkommentar) übersetzt:

"Sie haben Nichtiges geschaut und Trug 'orakelt:" und bemerkt dazu: "Da man zzz nicht schaut, sondern spricht, ist entweder zpzz "und ihre Wahrsagerei ist . . ." oder mit Toy spzz, parallel zu leson." S. auch Cornill, Ezechiel, p. 247 f.

Nun ist es aber klar. בַּבְּיבְּ bedeutet eben "schauen" und man "schaut" בְּבָּבְּ בּוֹבְ ist also eine trügerische "Schau." Und wenn die "Schau" (der Omina) eine trügerische ist, so ist das Orakel auch ein trügerisches. אווה hat auch hier dieselbe Bedeutung wie בַּבָּבְ. Das Wahrsagen kam erst nach dem "Schauen." Ebenso ist der folgende Vers (7) ganz in Ordnung: das Orakel, das sie durch Schauen gewonnen haben, ist ein falsches.

Ebenso gibt 13, 23 einen vorzüglichen Sinn. Die Commentatoren wollen בוכז statt בבון lesen (s. Kraetzschmar z. St., auch Cornill). Aber בכן ist prägnanter. בכן, das wohl bekannte (Orakel) - "Schauen", war eben an sich falsch. Daher ist es parallel zu שוא. Es ist noch stärker als שוא, weil es das ganze בכן (bārū)-Treiben als falsch hinstellt¹).

Eine äusserst befriedigende Erklärung erhält jetzt auch Ezekiel 21, 26. Die Bedeutung "zerschneiden" für בקס ist zum grossen Teil auf diesen Vers bei der Uebersetzung von קלקל mit "werfen", "schütteln" (die Lospfeile) gegründet (s. Rob. Smith, I. c., p. 278). Indes ist in diesem Verse von "werfen" überhaupt nicht die Rede. Es handelt sich in diesem Verse nur um "Schauen". Fangen wir mit der letzten der drei hier genannten Wahrsagearten an. המים "er schaute auf die Leber." Leberschau ist uns durch die babylonischen Inschriften hinreichend bekannt; vgl. Jastrow, Die Religion Babyloniens und Assyriens, Teil II, p. 213 ff. שאל בתרפים wird auch eine Wahrsageart sein, die mit "Schauen" zu tun hat. Die הרפים wohl "Schau"-Objekte, durch die man Orakel gewann. Was ist nun "Schau"-? Wenn mit "yerfen", "schütteln" (so die

¹⁾ Das ganze Capitel 18 ist gegen das bārū-Treiben der israelitischen "Seher" (מַמַמָּם) und "Seherinnen" (מַמְמָּם) gerichtet. In vv. 18 und 19 haben wir sicher Anspielungen auf die Wahrsageceremonieen der "Seherinnen". Gerste (מַעְלִּי שְּעֵוּרִים) und Brot (מַחֹי מְחִים) spielten auch in den babylonischen bārū-Ceremonieen eine Rolle; vgl. Zimmern, l. c., p. 118 Zeile 13: "das Brot und die Gerste, die er (der bārū) mit seinem Munde gekaut hat, (soll er) unter seinem Fusse zertreten, sich darauf stellen" u. s. w., s. auch p. 90. Aehnlich schon Ķimhi z. St.:

neueren Commentare) gemeint wäre, hätte es geheissen בלכל ההצים. nicht בחצים. "Werfen mit den Pfeilen" ist nicht Hebräisch. Ich halte es für sicher, dass כלכל auch "schauen" bedeutet. heisst "er schaute auf die l'feile." Man konnte auch durch Schauen auf Pfeile Orakel gewinnen. Das zu "schauende" Objekt musste recht hell glänzen, und dann konnte der Wahrsager "sehen"und das Orakel verkünden. Es ist interessant, dass dies auch die von Kimhi gegebene Erklärung ist. Kimhi sagt z. St.: ובירוש כלקל כמן והוא לא פנים כלכל (Koheleth 10,10) והוא שמהדדין ומלששין פני ברזל החץ עד שיהיה כהיר מאד ורואין כו בעלי הקסם כמן שרואים כבוהן היד ובצפרן לבהירות הציפרן וכן רואים כסיף וכן במראה וכן רואים בכבד שיש לו תרפים הם צלמים וראי כדם :sagt Kimhi תרפים הם צלמים וראי כדם העתידות. In לכל כחצים שאל בתרפים ראה בכבד haben wir also drei Arten der "Schau"-Divination. Der "Seher" schaute auf die Pfeile, die Teraphim und die Leber und gewann Orakel. Dazu passt nun ausgezeichnet לקסם קסם. לקסם קסם heisst eben "eine (Wahrsageischau schauen", "durch Schauen auf die Omina Orakel gewinnen" und ist hier ein allgemeiner terminus für die drei folgenden Divinationsarten. Die Bedeutung "schauen" für ist hierdurch vollauf bestätigt. Alle Arten von "Schauen", ob mittels der Leber oder der Teraphim oder der Pfeile oder mittels anderer "Schau"-Objekte, wurden durch pp. bezeichnet. war der allgemeine terminus im Hebräischen wie bar ū

י) Aus dieser Notiz Kimhi's ersehen wir auch warum gerade die Leber bei der Tierschau so bevorzugt wurde und als "das effen arende Organ par excellence" (s. Jastrow, I. c., p. 216) galt. Jastrow (l. c., p. 214 ff.), führt mehrere Gründe zur Erklärung dieser Tatsache an. Der von Kimhi angeführte Grund dürfte ein Hauptgrund gewesen sein. Die Leber hat einen guten Glanz. Man kann in sie "schauen". Aus demselben Grunde waren die Nägel "Schau"-Objekte. Wenn man die Nagel fein poliert und Oel auf sie tut, kann man in sie "schauen". Aus ührliches hierüber in meiner demnächst erscheinenden Schrift "Dabylonian (il Mazic in the Talmud and the later Jewish literature" (Jews' (ollege Publications Nr. 5). Für Leberschau in später Zeit vgl. die מונה במבר הבה אובה במבר אובר אובר במבר אובר במבר אובר במבר אובר במבר אובר במבר אובר במבר אובר אובר במבר אובר במבר

im Babylonischen. Und קסם קסם entspricht ganz dem babylonischen bīra bārū "eine Schau anstellen," ein Orakel geben", "wahrsagen"; vgl. Zimmern, l. c., p. 87 und s. p. 112 Z. 3. Im folgenden Verse (27) bedeutet הקסם natürlich "das durch Schauen gewonnene Orakel."

Auch in I Sam. 28 handelt es sich um "Schauen". Daher sagt Saul zur Wahrsagerin קסמי נא לי. Sie sollte durch barū-Manipulationen Samuel heraufbeschwören, ihn "sehen". Vielleicht tat sie es mittels der Nagelschau. Die ידעונים und waren vielleicht die Schaumedia. Näheres hierüber in meiner oben erwähnten Schrift.

Num. 22,7 bezeichnet קסמים כידם) zweifellos das für die Schaudivination und die dazu gehörigen Ritualien nötige Material (s. meinen oben erwähnten Artikel in H. A. V.).

י קסס קסס קסס in Deut. 18, 10 ist der "Seher", der bārū. Auch in allen anderen Stellen im A. T. gibt בסף, בסף "schauen", "Seher" einen vorzüglichen Sinn¹). Es dürfte somit als sicher gelten, dass בסף "schauen", "durch Schauen divinieren" bedeutet.

¹⁾ τορ in Prov. 16, 10 ist natürlich figurativ gebraucht. Interessant ist, dass in LXX τορ, τουρ durch μαντεύομαι, μοντις wiedergegeben wird. Also "schauen", "Seher". Siehe besonders Ezek. 21, 26 του μαντεύσασθαι μαντείαν für τορ τορ. Αlso bīra bārū — τορ τορ μαντεύσασθαι μαντείαν.

Der Zusammenhang der Mischnah im Traktate Edujoth*).

Von D. Feuchtwang (Wien).

Abschnitt L

Mischnah 1, 2, 3 sind unter einander gebunden durch die wiederkehrende, auch sonst wichtige Formel: איכרים איכרים לא וכח איכרים איכרים איכרים איכרים איכרים איכרים איכרים. Mischnah 3, 4, 5, 6 stehen in innigem sachlichem Zusamenhange, wie dies sofort ersichtlich ist. Mischnah 7, 8, 9, 10, 11 sind teils durch das gemeinsame Thema איכרים איכרים עומאה ושהרה teils durch das Thema שומאה ושהרה verbunden. Mischnah 12, 13, 14 sind (ähnlich wie 1, 2, 3) durch die Formel שומאה אינרים בה להורות כב ש äusserlich aneinandergereiht, innerer Zusammenhang besteht in der Behandlung der fraglichen Punkte keiner, jedoch in der litterar geschichtlichen Tatsache הורות כב ש

Abschnitt II

Mischnah 1, 2, 3 haben sowohl inneren als äusseren Zusammenhang. 1 und 2 sind gebunden durch איר בישר לישריםה; 1, 2 und 3 durch בישר מון הברנים: (3 היא זון הברנים). Mischnah 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10 sind teils äusserlich teils durch inneren Zusammenhang verbunden. Die einleitenden Worte שלישה דברים verbinden äusserlich 4, 5, 6, 7, 8; Mischnah 4, 5, 6 sind aber

r) Zum Ganzen vgl. Krochmal: Mor. neb. has. 1851 pag. 198 ff. Dünner: Monatsschr. f. G. W. J. 1871 pag. 38 ff. Hoffmann: die erste Mischna pag. 49. Klüger: Ueber Genesis und Composition der Halachasammlung Edujot. Feuchtwang: Monatsschr. 1897 pag. 278 ff. L. A. Rosenthal: Ueber den Zusammenhang der Mischnah I u. II passim aber besonders II pag. 37 ff. 41 ff.

auch durch den Umstand verbunden, dass 4 eingeleitet wird durch שלשה דכרים אמר ר' ישמעאל ; 5 durch שלשה דכרים אמר לפני ר' ישמעאל und 6 (wie 4) durch שלשה דברים אמר ר' ישמעאל.

Mit 4. 5. 6. die durch den Hinweis auf רי ישמעאל enger zusammenhängen, stehen dann in inniger Verbindung 7 8. 9. 10. welche unter sich durch die Persönlichkeit des ר' עקיבא verknüpft sind. 9 und 10 sind äusserlich wieder besonders durch die Anknüpfung אה הוא היה אומר und durch Aufzählungen mit den vorhergegangenen משניות verbunden. Sachlich ist der Zusammenhang nur ein loser. Eine Ueberleitung von der ersten. auf die Person des ישמעאל zurückgehenden zur zweiten auf הי bezüglichen Gruppe von משניות bildet Mischnah 6, wo beide Tannaiten genannt sind, nämlich שלשה דברים אמר ר' ישמעאל ולא הורה לו ר' עקיבא. Zu bemerken ist der agadistische Inhalt der Gruppe 9, 10 (vgl. Tosefta, die ausdrücklich bemerkt: welche offenbar an die vorhergehenden rein halachischen Mischnastücke nur deshalb gereiht wurden, weil sie auf ר׳ עקיבא Bezug haben, sowie die Amoräer in zahllosen Fällen an halachische Erörterungen durch äusserliche Veranlassungen agadistische Ueberlieferungen knüpfen und ihnen grösseren Raum gewähren als jenen.

Abschnitt III.

Mischnah 1, 2, 3, 4, 5, 6 sind innerlich zusammenhängend durch Behandlung von Gegenständen, die מומאה berühren und durch die angeführten Controversanten מומאה בן הרכינס בין יו und בין הרכינס. Die zweite Gruppe 7, 8, 9, 10, 11 ist aneinandergereiht durch die Formeln: ארבעה ספיקות, שלשה דברים, ארבעה וברים, אף הוא Einigermassen verbunden sind sie durch die gemeinsame Tatsache, dass in allen הכמים mit einem Tanna kontroversieren, u. z. 7. בי יהושע והכמים . 8. רבי יהושע והכמים . 9. רבי יהוש . 9. רבי יהושע והכמים . 9. רבי יהוש . 9. רבי

10 und 11 sind für sich mit 9 nur äusserlich durch ג' דכרים und איסור והיתר) verbunden. Mischnah 12 steht allein (איסור והיתר) ר' אכ"ע וחכמים.

Abschnitt IV.

Hier sind ohne System überliefert בקלי ביש ובקום. Sie bilden keineswegs den Hauptbestandteil des Traktates, sind vielmehr der gemeinsame Titel dieses Abschnittes. Dieser Einteilungsgrund würde die Zusammenstellung der Gruppen genügend erklären, es sind aber auch noch innere Einteilungsgründe für die Stoffanordnung bemerkbar.

- 1, 2 handeln von מינד (מינד).
- 3, 4, 5 behandeln Gegenstände aus זרעים.
- 6, Gegenstände aus מהרות.
- 7, 8, 9, 10 Gegenstände aus נשים (ausgenommen סרין נציציה).
 - 11 Gegenstände aus קדשים.

12 wieder Gegenstände aus מהרות.

Vielleicht kann man eine leise Gedankenverbindung zwischen der Gruppe 3, 4, 5 (ביעים) und der ausser Zusammenhang stehenden Mischnah 6 dad urch herstellen, dass man annimmt, diese Mischnah 6, beginnend mit מנולנלים habe in diesem Subjekte Aehnlichkeit mit den vorher behandelten Gegenständen. Dann haben wir die Gruppe 3, 4, 5, 6 geschlossen. In Mischnah 10 bilden die beiden Controversen über שבת בשיעה und בלבלה eine Anomalie; auch diese lässt sich einigermassen dadurch erklären, dass man annimmt, dass in dieser Mischnah die Relationen Schammais und Hillels durch parte und pare gegenübergestellt werden; im zweiten Satze המפלת לאור שטינים יאחר ביש פיטרין מן הקרבן וב ה טחייבין Trotz der völligen Ungleichheit der Gegenstände folgt nun: סדין בעיצית כיש פיטרין יב ה מחייבין כלכלת שכת כיש פיטרין וב ה מחייבין. Diese drei Fälle, wo sich בים und בים als מחייבין bund מחייבין gegenüberstehen sind also absichtlich aneinander gereiht. Der erste Satz dieser Mischnah jedoch steht ausser allem Zusammenhange; man muss annehmen, dass das Thema אינה das Bindeglied bildet. In der Tosefta steht diese Tradition direkt hinter המגרש את אשתו ולנה עמו כסונדק. Mischnah 11 schliesst sich an 10 äusserlich dadurch an, dass 10 beginnt mit מי שנדר und 11 mit מי שנדר. 12 steht tatsächlich vereinsamt.

Abschnitt V.

Dieser Abschnitt ist mit Abschn. IV in Zusammenhang; denn auch hier werden מקולי בייש ומחומרי ביים aufgezählt. Separiert ist der Abschnitt deshalb, weil in dem vorhergegangenen (IV) die Fälle סחם, hier aber unter Zurückführung auf bestimmte Tradenten aufgezählt werden.

- 1. Gruppe רבי יהודה.
- 2. רבי יוםי.
- רבי ישמעאל.
- 4. "רבי אליעזר.
- 5. " וכי אליעזר אומר משום ב"ש יקיימו וב"ה אומרים יוציאו.

Abschnitt VI.

Dieser Abschnitt schliesst sich direkt an V durch העיד an und bildet eine Steigerung der aufgezählten Tatsachen. Vorher im Namen des Akabjah, jetzt ה דברים. Der מעיר ist in Mischnah 1 הי יהידה בן בכא 1.

Mischnah 2 durch העיד mit 1 verbunden; 3 mit 2 sachlich innig verknüpt. Fast hat es den Anschein, dass entweder die letzte Mischnah des Abschnitt V als erste zu VI, oder aber die erste Mischnah von VI als letzte zu Abschn. V gehörte. Für ersteres spricht der Umstand, dass dann mit den durch העיד charakterisierten משניות ein neuer Abschnitt beginnt; für letzteres folgendes: Mischnah 6 in Abschn. V beginnt: עקביא בן מהללאל (zuerst Name dann העיד (zuerst Name dann העיד (zuerst Name dann העיד הווה בן בכא העיד (zuerst Name dann העיד הושוע הוופונות) העיד רי יהושוע dann Namen). Hieran schliesst sich dann vollständig systematisch:

Abschnitt VII.

Mischnah 1 bildet den Uebergang von der Edujoth-Gruppe des ביי בעוקה zu der des בייק ממערכה, dass in ihr die gemeinschaftlichen בייקט beider (ד ירושיע ר צרוק) aufgerechnet werden. Also stellt sich dann das Bild der Mischnagruppen dieses Abschnitts wie folgt dar:

- 1. . . . דועיד ר יהוישוע ורבי צדוק.
- 2. 3. 4. . . . צרוק רי צרוק (als der zuletzt genannte).
- לער ד ירושני ורו יקים איש הדר
- העיד ד ירישע ורבי פפיים; הן העידו .7. דעיד ד.
- העיד פנחם סננא.
- 9. . . . העיד ר נהוניא כן גודגירא.

Abschnitt VIII.

Hier ist die Reihe der ערידע fortgesetzt. In 1, 2, 3, 4, 5, werden sie sämtlich durch das stereotype איני eingeleitet, das nicht nur an die Spitze der Mischuah, sondern jedem einzelnen der Tradenten vergesetzt wird. Als בעירים sind aufgezählt:

- 1. רכי יהושע כן בתירה רכי ששעון כן כתורה ר עקיכא.
- . רבי יהודה בן בכא רבי ידודה חכהן ד יוסי הכחן ור וכריה בן הקצב.
- 3. רבי יהושיע ורבי יהודה בן בתירה.
- 4. יוםי כן יועזר איש צרירה וקרו ליה יוםי שריא.
- ה. יבי עקיכא טשום נדמיה איש בית דלי רבי יחישיע.

Mit Mischnah 6 beginnt eine neue Gruppe, deren Traditionen nicht mehr durch דעיר eingeleitet und charakterisiert sind; die Tradenten leiten ihre Aussagen durch dem העיר gleichwertige Wendungen ein: שמעתי: מקיבל אני

- אבר ר אליעור שמעתו וכן אבר ר ירושיע שמעתי וכוי .6.
- אטר ר יהושוע מקיבל אני מרכן יודגן כן וכאי ששמע מרכו ורכו .7. מרכו הלכה למשה מסיני

Die letzte Mischnah des Traktats ist prophetisch gefärbt. Recht gut möglich, dass sie die Stimmung wiedergibt, die am Schluss jener Verhandlungen (בנו בנוב, natürlich nicht "an jenem Tage", sondern "zu jener Zeit") geherrscht haben mag. (vgl. Rosenthal 1. c. pg. 48 ff.)

Die Stadt Nehardea und ihre Hochschule.

Von Dr. S. Funk (Boskowitz).

Es kann nicht oft genug betont werden, dass die Ueberlieferungen des Talmuds über das Land Babylonien für die Kenntnis der Geographie und der Geschichte dieses ältesten Kulturlandes von unschätzbarem Werte sind. Wir haben schon an anderer Stelle (Vgl. Jhrb. d. Jüd.-Liter, Gesellsch. 1907) darauf hingewewiesen, dass das Targum Onkelos, welches bekanntlich seine letzte Form in Babylonien erhalten hat, bei der Wiedergabe von Länder- und Städtenamen uralten Ueberlieferungen folgt, die erst durch die neuen Funde in Babylonien ins rechte Licht gesetzt worden sind. Dies gilt noch in weit höherem Masse von den geographischen Ueberlieferungen im babylonischen Talmud. Die Kenntnis derselben hätten so manchen Forscher bei seinen Untersuchungen auf die richtige Spur lenken können. So hätte z. B. die bekannte Talmudstelle Baba b. 91a, welche über die Beziehungen Abrahams zur Stadt Kutha handelt - er war daselbst drei, nach R. Dimi aus Nehardea, sieben Jahre gefangen und ein Stadtteil derselben wird von R. Chisda mit dem biblischen Ur-Kasdim indentifiziert—schon vor Rawlinson und Rassam auf die Vermutung führen können, dass unter dem Ruinenhügel Tell Ibrahim oder Habl-Ibrahim, wie ihn die Araber noch heute nennen, die alte Totenstadt Kutha zu suchen sei, welche gleich Ur im Süden und Charan im Norden ein dem Mondgotte Nannar (= der Erleuchter, daher die Identifizierung R. Chisdas mit Ur) geweihtes Heiligtum hatte (vgl. 2 Rawl. 50. Z. 15; Hommel Gesch. Babylon. und Assyr. S. 226 und Zehnpfund, Babylonien

in seinen wichtigen Ruinenstätten S. 11). Ein Beweis, wie Ueberlieferungen, die sich an bestimmte Gegenden knüpfen, Völker und Zeiten überdauern. Auch die alten geographischen Bezeichnungen, die, wenn sie auch zeitweilig von anderen verdrängt wurden, kehren immer wieder. In den meisten Fällen in der Urform, nicht selten in die Sprachen der Bewohner übertragen, die die betreffende Gegend im Laufe der Jahrhunderte gewechselt. 1)

Es darf wie Hommel in seiner Gesch. Babyl, u. Assyr. (S. 220) richtig bemerkt - "als Gesetz gelten, dass die Namen der altbabylonischen Ruinenstätte, wofern sie nicht ganz moderne, der Bedeutung nach durchsichtige arabische Namen tragen, die alten Namen in mehr oder weniger verstümmelter Form bewahrt haben." Zur Zeit der Amoräer waren aber noch viele alte Kulturstätten, die heute tief unter dem Schutte vergraben liegen, bewohnt. Eine ganze Anzahl von Städten und Strömen trugen in talmudischer Zeit noch ihre altbabylonischen Namen. So die Ströme: בהר ביל (= Belis) בב (Babu naru), ברך (von bâru = Fische) בדיהא (Ba-di-ia-a-tum), נהר פניא nâr (u) essu, נהר פניא (paniu), נהר פקוד (Pikudu) מון (Sûa) u. a. m.2) Von Städten seien nur erwähnt: (בכל) Babel, (בותא) Kutha, (מחווא) Machosa, (נינוה) Ninive, (נציבו), Nisibin, (נויניא) Nisin, (סל נבו) Suru (סל נבו) Kal-Nebo und viele andere. Ohne Zweifel werden wir auch in Nehardea (.Naarda" bei Josephus Antiq. Jud. XVIII, 9, "Naraga" bei Plinius Hist. N. VI. 30) eine altbabylonische Stadt zu suchen haben, die für uns ein ganz besonderes Interesse hat, nicht nur weil sie als eine der ältesten Judenstädte in Babylonien im

י) So wurde z. B. der Strom רכם im Talm. (Baba m. 18a) von den Römern Skirtus, von den Arabern Daisan (der hüpfende) genannt; der Strom אוכק hiess bei den alten Griechen Κώκυτος 'Αχέρων, אורא דרעורא, bei den Persern Göpânân (Vgl. Funk, Juden in Babylon, II S. 148)

²⁾ Zu den Strömen vgl. Pick, Assyrisches u. Talmud. S. 12, Funk, Beitr. z. Geogr. Babyl. im Jahrb. der Jüd. Liter.-Gesellsch. Jhrg. 1909. Zu Sû'a vgl. die Inschr. Assurnasirpal's von seinem letzten Feldzuge (867, v. u. Zr.) nach der Gegend zwischen dem oberen Tigris u. dem Euphrat: "Von der Stadt Karania brach ich auf..... Den Fluss Sû'a überschritt ich". Vgl. Hommel, Gesch. Babyl. u. Assyr. S. 584.

politischen Leben unseres Volkes eine grosse Rolle gespielt, sondern auch wegen der eigenartigen Hochschule, die unter der Leitung Samuels ihren Höhepunkt erreicht hat.

Die Hochschule in Nehardea unterschied sich von ihren Schwester-Lehrstätten durch die von Dr. Hoffmann erwiesene Tatsache, dass daselbst neben den eifrigsten Talmudstudien auch andere Lehrfächer vorgetragen wurden. Insbesondere Astronomie und Medizin 1). Bedenkt man, dass das Recht fast den Hauptteil der theologischen Studien bildete, und dass Samuel auf dem Gebiete des Rechtes alle seine Zeitgenossen überragte, so wird man zugeben müssen, dass die Hochschule in Nehardea die gesamte Wissenschaft umfasste und mit einer Universität verglichen werden kann. Hoffmann hat schon daselbst auf Mannert verwiesen, der Nehardea mit Hipparenum indentifiziert und hat die umfassenden astronomischen Kenntnisse Samuels zum Teile auch auf den Verkehr mit nichtjüdischen Astronomen zurückgeführt.2) Dass er mit nichtjüdischen Astronomen, wie z. B. mit Ablat freundschaftlich verkehrt hat, wird ja ausdrücklich berichtet, und gestattete er auch selbst von den Magiern Lehren anzunehmen. 3)

Die Stadt muss sehr alt und von Juden dicht bevölkert gewesen sein. Schon der Umstand, dass dort ein kleiner Judenstaat sich bilden konnte, weist darauf hin, dass dieselbe eine sehr zahlreiche jüdische Bevölkerung hatte. — Und die Ueberieferung Scheriras, dass diese dort die Synagoge unter lem König Jechonja aus dem Material des zerstörten Tempels Frbaut hat, weist jedenfalls auf das hohe Alter dieser Metropole der Exulanten hin. (Vgl. Megilla 29a, Aboda s. 20b Scheriras Sendschr. S. 15).

Wenden wir uns ihrer geographischen Lage zu, wie sie uns aus den Schilderungen der talmudischen Quellen entgegentritt, 30 geht zunächst aus denselben mit Sicherheit hervor, dass sie

¹⁾ Vgl. Hoffmann, Mar Samuel S. 34.

²⁾ Ebendas. S. 17-18.

³⁾ Vgl. Hoffmann ebendas.

am Königs-Kanal und in der nächsten Nähe des Euphrats lag!). Diese Lage entspricht aber ganz genau iener der uralten Doppelstadt Sippar-Agadî am Königs-Kanal und am Euphrat, deren Ruinen zum Teile unter dem Hügel Abu Habba von Rassam im Jahre 1881 entdeckt und ausgegraben wurden. Diese Stadt lag ebenfalls am alten Königskanal und unmittelbar am Euphrat. Es ist sehr gut möglich, ja wahrscheinlich, dass in dem Namen Naraga, wie er uns bei Plinius erhalten ist, noch das sumerische aga (= ewig; Oppert vermutete, dass Aga-dî(-ki) Ort des ewigen Feuers bedeutet hat; die Bezeichnung Nunki aber und auch Naraga weist eher auf Lewige Flut". Urwasser hin) steckt. Im Talmud wird die Stadt Neharda genannt, Josephus nennt sie Naarda. Wir haben schon an anderer Stelle die Vermutung ausgesprochen, dass man bei den Namen בהדעא an "Strom Ea's" des Wassergottes zu denken hat.), der seine eigentliche Cultstätte in Eridu im Süden Babyloniens hatte (Jahrb. der Jüd. Liter, Gesellsch, 1907). Diese Vermutung wird durch den Umstand fast zur Gewissheit erhoben, dass der ältere Name der Stadt Eridu's Nun-ki- "Ort des Urwassers", tätsächlich auf Sippar übertragen wurde. Sie führte schon z. Z. des alten Sargon 3800 v. u. Z. den Namen Ukib-Nunki "Gestade von Nunki" Agadi wird in den Inschriften stets Sippar der Göttil Anun (Nun-Urwasser mit dem substantivirenden sumerischer Vokalvorschlag a) genannt, zur Unterscheidung von Sippar sche Schamschi, jenes Stadtteiles, in welchem der Tempel des Sonnen

¹⁾ Vgl. Kidduschin 70b, Sabbath 108a.

²⁾ Es soll nicht unerwähnt bleiben, dass die Göttin des Sonnengotte von Sippar in den Inschriften A-a genannt wird (Vgl. Hommel, Gesch S. 228, 5 und Jastrow, die Relig. Babyl. u. Assyr. S. 71) die auch besonders wenn wir die Form berücksichtigen, die uns Josephus überliefert (Naardagemeint sein könne. Aber die Uebertragung des Namens Nunki und di Form des Talmuds spricht für Ea. Nach Jastrow (ebendas.) war A ur sprünglich eine männliche Gottheit, die älteste Form hatte nicht die scharf Scheidung zwischen männlich und weiblich bei Gottheiten. Der stärkere Got war als männlich, der schwächere als weiblich gedacht. Sollte vielleicht E zu einem schwachen Abbild neben Schamasch entartet und unter Aa gemeint sein?

gottes gestanden. Der alte Stadtname Agadi wurde von letzterem fast vollständig verdrängt¹), wahrscheinlich wie Hommel meint. von da ab. wo man Akkad zur Bezeichnung Nordbabyloniens verwendete, also bevor noch Babel die oberste Rolle spielte (Hommel, Gesch. S. 204). Leider ist von diesem Stadtteile bisher noch keine Spur gefunden worden. Die Grabungen in dem 1 Stunde nördlich von Abû Habba gelegenen Hügel ed-Deir, worunter Rassam Agadi vermutet hatte, sind erfolglos geblieben. Die Stadt scheint wie das heutige Konstantinopel aus vielen Stadtteilen bestanden zu haben, wie noch aus der Gruppe von Hügeln ersichtlich ist, welche südlich vom alten Königskanal um den Hügel Abu Habba (Sippar) liegen. den Inschriften werden verschiedene mit Sippar zusammengesetzte Ortsnamen erwähnt, wie Sippar-jachruru, Sippar-Amnanim und Sippar-rabu: ob diese Orte Stadtviertel von dem alten Sippar waren, ist noch nicht entschieden. (Vgl. Zehnpfund, Babylon in seinen wichtigten Ruinenstätten S. 8). Nach Scheil dem französischen Forscher - haben wir iedenfalls in der berühmten Neustadt Pallukattu, welche zur Zeit Nebukadnezars und Nabonids erbaut wurde, einen Teil von Sippar zu erblicken2). Die

¹) Es ist bezeichnend, dass während die altbabylonischen Texte seit Jahrtausenden Agadi als Stadtnamen nicht mehr kennen, die Bibel von "Babel, Erech und Akkad" (Gen. 10,8) spricht und nicht von Sippar oder Sepharwajim, wie nach den Bibelkritikern zu erwarten wäre.

²⁾ In den Kontrakttafeln aus Abû-Habbaheisst sie gewöhnlich "Schamaschstadt am Pallukat", es findet sich auch der "Palukatkanal in der Schamaschstadt". Man wäre versucht, diese mit dem איל (Esra II, 59; über die Verwechslung von der mit w. Stade's Wörterb. Buchst. ש) zu identifizieren. Die LXX hat dafür Φελαρσα, es würde Sonnenhügel bedeuten. — Dieses איל הרשא לה bedeutet aber wahrscheinlich "Waldhügel"; vgl שְּלָהָ הְּשֶׁלָה pl. בּישְׁהָה (2 Chr. 27, 4; Jes. 17, 9. Ez. 31, 3. vgl. hierzu Lagarde Mitt. I, 228) Gemeint ist wohl der Zedernberg in Babel, und das Φελαρσα der Septuaginta ist identisch mit dem ארוא לה der letzten Mischna in Jebamoth, wie schon Berliner (Beitr. z. Geogr. usw. S. 61) richtig bemerkt hat. Ueber den Zedernwald in Babylon s. Jeremias, Izdubar-Nimrod (S. 3): "Nach Arrian und Strabo soll noch Alexander der Gr. in den Götterhainen Babylons Zypressen geschlagen haben". Damit wird wohl auch das unverständliche ארוה עלבו (Zeph. 2, 14) bei der Zerstörung von Aschur und Nineweh zu erklären sein.

Judenstadt Nehardea wird ursprünglich jedenfalls auch nur ein Stadtteil von Sippar gewesen sein, und zwar wahrscheinlich der von Agadî, der von dem dabei fliessenden Strome seinen späteren Namen erhalten hat. Naraga des Plinius ist der ältere Name dieses Stromes am Sippar (also "ewiger Strom"), Nehardea der jüngere. Ea, welches ebenfalls "Wohnung" und "Wasser" bedeutet, (vgl. Jastrow die Religion Babyl. u. Assyr. S. 62) ist eben an Stelle von dem gleichbedeutenden Nunki getreten und stelle von dem gleichbedeutenden Nunki getreten und was keineswegs "grosser Strom" bedeutet, sondern, wie Hommel (ebendas. S. 205) richtig bemerkt, "Fluss von Nun") gleich dem Nunki in dem häufig gebrauchten Namen des Euphrat" "idda-Ukib-Nunki" "Strom des Ufers Nunki" (= Strom von Sippar Vgl. Hommel Gesch. S. 204 Anm. 2). Nehardea bedeutet demnach nichts anderes als Euphratarm von Sippar. Wenn wir noch

אס ist vielleicht auch das ganz merkwürdige נחררעא רסמיך למרבר כרמות des Targum Jonathan zu Deut, 2,26 zu erklaren, wo offenbar von einer Gegend die Rede ist, die am toten Meere lag. Es ist dies die Gegend von Sodom und Amorah, an welcher nach altkananäischer Ueberlieferung das einstige Paradies lag. (Vgl. Jeremias, das A. T. im Lichte des a. O. S. 90). Das Targum Jonathan, das jedenfalls einer geographischen Tradition folgt, erblickt im מרבר קרסות das מרבר edinu assyr. = seru = מרבר קרסות) im Kedem (Gen. 2,8), wozu noch zu bemerken ist, dass auch das tote Meer in Ezech 47,18; Hiob 2,20 ים הקדמוני genannt wird. Zu dem Paradiese gehorte aber stets, wie der Euphrat zum babylonischen Paradiese, ein göttlicher Fluss. Daselbst gab es daher in der vorisraelitischen Zeit, in der Kanaan vollständig unter dem Einfluss Babels stand (vgl. Winkler, Gesch. Isr. S. 116-126) jedenfalls ein göttliches Wasser (vielleicht das spätere מי פרום) welches den Namen נהרדעא führte. Namen altbabylon. Götter waren im alten Kanaan nicht selten, so z. B. die Namen Nebo, Tammus, Kaimanu. An Ea als an den Gott der Medizin könnte man bei den heissen Quellen am toten Meere denken. Jos. Ant. 17, 6, 5. An Ea könnte man auch als an den Flussgott denken, dem wegen seiner Beziehungen zum Asphalt, Figuren aus Asphalt geweiht wurden. (Vgl. darüber die altbabylon, Inschr. bei Weber, Dämonenbeschwörer bei den Babylon. u. Assyr. S. 19). Das tote Meer wird ja von Josephus stets & Aogalitic (Antt. 17, 6,5 Bell. jud, 4, 8. 2). Ob man nun mit מהרדעה das Meer selbst oder einen heissen, Asphalt mit sich führenden Fluss - solche gab es bei Kallirhoe - bezeichnet hat, lässt sich nicht mehr entscheiden, jedenfalls folgt das Targum einer richtigen Tradition, die an diese Gegend geknüpft, sich aus altkananäischer Zeit im Volke erhalten hat.

eines Beweises für die Richtigkeit dieser Annahme bedürften. könnten wir noch auf Abulfeda verweisen, der Nehardea in geringer Entfernung von Anbar oder el Ambar setzt. (Abulfedae tabul. e. cap. de fluviis ed. Wüstenf. p. 65. Ritter Erdk. X. 147) Anbar wird von Ward mit dem zweiten Sippar indentifiziert. was wohl irrig ist; die Nähe Anbars von Sippar ist aber über jedem Zweifel erhaben. (Vgl. Jastrow, die Religion Babyloniens und Assyriens S. 72).

In späterer Zeit scheint aber Nehardea den Namen Sippar ganz verdrängt zu haben 1). Wenn Pethachja von der zerstörten Metropole schreibt, dass man ganze drei Tage bedürfe, um diese zu durchqueren, so wird dies wohl von den gesamten Städteanlagen oder von einem grossen Teile derselben gemeint gewesen sein, die zu der einstigen Doppelstadt Sippar-Agadî gehörten und welche den Namen Nehardea führten. Dies ist wahrscheinlich zur Zeit der zwei Brüder Asinai und Anilai geschehen, die sie im dritten Jahrzehnt n. u. Zr. zur Zentrale eines kleinen Judenstaates machten. Dazumal war sie eine Stadt, die nach der Schilderung des Josephus (Antt. XVIII, 9, 1) nicht eingenommen werden konnte, weil sie rings vom Euphrat umflossen und stark befestigt war. Wegen dieser natürlichen Festigkeit wurde sie auch von den Juden in Babylonien als Schatzkammer für ihre Schekel- und sonstige Opfergelder erwählt, von welcher diese dann von Zeit zu Zeit unter starker Bedeckung nach Jerusalem überführt wurden (Joseph. ebendas.). Hierzu war sie auch durch ihre Zentrale Lage, wie durch die Wasserstrassen Euphrat und Königskanal, die sie mit den weitesten Ländern verband, wie keine andere Stadt Babyloniens geeignet. Sabbath 20 b.

¹⁾ Wie aus vielen in Sippar gefundenen Tafeln hervorgeht, blühte Sippar und sein Tempel jedenfalls noch lange nach der Eroberung des neubabylonischen Reiches durch die Perserkönige (Zehnpfund, Babylonien usw. S. 7). Auch der Cultus von Sippar scheint noch in einem Stadtteile bis in die talmudische Zeit hinein bestanden zu haben. Vielleicht als der einzige Rest des babylonischen Götterkultus. Nur so erklärt es sich, dass der Talmud die Feste des Götterkreises von Sip. als den רבבלאי bezeichnet. Vgl. Aboda s. 11 b und Funk, Babylonisches im Babylon. Talmud (Monatsschr. f. Gesch. u. Wissensch. 1913 S. 268-273.

fahrer kamen noch in talmudischer Zeit von weiten Ländern dahin (Sabbath, 20b, 21a und 90a). Ins Freie führten grosse Tore, die. - gleich den ausgegrabenen Toren Sippars, die ursprünglich Oeffnungen von 30 m später höchstens v. 15-20 m hatten (s. Zehnpfund, Babylon, in seinen wichtigsten Ruinen S.8) bis zur Hälfte vom Schutte verstopft waren (Erubin 6 b) und besondere Fahrzeuge über den Euphrat und Königskanal (Chullin 94 a). Als Grenz- und ungemein reiche Stadt war sie oft Zielpunkt von feindlichen Ueberfällen. 1) Im Jahre 36 vor Chr. wurde sie zerstört. Nach kaum 100 Jahren findet R. Akiba daselbst wieder eine bedeutende Gemeinde, in deren Mitte er ein Schaltiahr einsetzt und mit einem Gesetzeslehrer halachische Controversen führt (Jebam, 115 a und 122 a). Zur Zeit der ersten Sassaniden (22 b) war sie Sitz des Exilarchen und seiner Oberrichter 2). Wie Agadi im Altertum Hauptstadt des nördlichen Babyloniens war, bildete Nehardea die geistige Zentrale dieses Teiles, und noch nach Jahrhunderten richteten sich die Judenstädte im nördlichen Babylonien nach der Lehre Nehardeas Daran änderte auch nichts die Zerstörung der Stadt durch Papa b. Nasr, einen Verwandten von Odenath 4), im Jahre 259. Die Juden kehrten immer wieder nach Nehardea zurück. Schon nach wenigen Jahrzehnten hält Rabba b. Huna einen Vortrag vor den Toren derselben (Beza 29b) und noch z. Z. Benjamin von Tudelas (1160) hatte sie eine bedeutende Judengemeinde mit grossen Lehrern, deren der letztgenannte ehrenvoll erwähnt. Erst als die grossen Talmudschulen im Westen, in Deutschland und in Frankreich zur vollen Blüte gelangten, versank ällmählich in den Wellen des Sandmeeres die Stätte, welche der berühmte Sitz der jüdischen Lehre und ihres grossen Lehrers Samuels gewesen, jenes Mannes dessen Namen stets als glänzender Stern ersten Ranges am Himmel der jüdischen Wissenschaft leuchten wird.

¹⁾ Berach. 30 b Erubin 34 b, Aboda s. 70 b, vgl. Berliner, Beitr. z. Geogr. usw. S. 48. — 2) Baba b. 36 a, Gittin 14 a.

³⁾ Vgl. Kethubb. 6 a, 54 a, Baba b. 153 a und hierzu Heffmanns Mar Samuel 34, 1. — 4) Vgl. Funk, Juden in Babylonien I Bd. 75—77.

Aus Mischna und Gemara.

Von Rabbiner Dr. S. Kaatz (Zabrze).

T.

Das Wort Hillels in den "Sprüchen der Väter" (II 6) הארץ הסיד hat zu vielfachen Erörterungen und Schlussfolgerungen Anlass gegeben. Christliche Forscher (vgl. z. B. Bousset, die Religion des Judentums im neutestamentlichen Zeitalter S. 142) haben in diesem Spruch einen besonders beweiskräftigen Beleg zu sehen geglaubt, dass dem talmudischen Judentum Gelehrsamkeit und Frömmigkeit identisch sei.

Man muss gegen solche und ähnliche Schlussfolgerungen, die einer bestimmten Tendenz entspringen, zunächst auf die Binsenwahrheit aufmerksam machen, dass es im Wesen von aphoristischen Sätzen liegt, dass sie eine gewisse Einseitigkeit zur Folge haben. Die pointierte Zuspitzung eines Gedankens, ohne Zusammenhang mit anderen, führt mit Notwendigkeit zu Uebertreibungen, oft sogar zu Widersprüchen, da man doch dasjenige, was man gerade sagen will, möglichst eindrucksvoll in kurze Worte fassen muss, ohne Rücksicht auf andere Gedankengänge.

Es kann keine Rede davon sein, dass dem talmudischen Judentum blosse Gelehrsamkeit gleichbedeutend gewesen sei mit Frömmigkeit. Auch dort, wo das Thorawissen an die oberste Stelle gesetzt und als das höchste anerkannt wird, geschieht es um deswillen, weil הלמוד מכיא לידי מעישה (Kidduschin 40b). Dieser Punkt ist von vielen jüdischen Forschern schon so klar und un-

II S. Kaatz

widerleglich behandelt und festgestellt worden, dass es sich erübrigt hier näher darauf einzugehen.

Besonders Hillel, der selber unter den grössten Schwierigkeiten und Entbehrungen zum Meister der Thora emporgestiegen ist, preist aufs höchste die veredelnde Wirkung der Thorakenntnis und wird nicht müde, an diesen Weg zur Frömmigkeit und Weisheit zu mahnen. Aber der vorliegende Satz scheint mehr als diese Mahnung zu enthalten. Indem er sagt אין בור ירא המא ולא עם הארץ חסיר, scheint er dem Amhaarez jede Frömmigkeit abzusprechen und ihm, auch wenn er den guten Willen hat. fromm zu sein, seiner mangelnden Kenntnis der Lehre wegen zu einem Sünder zu stempeln. Der Ausdruck "Amhaarez" zielt nicht etwa nur auf den an vielen Stellen des Talmuds mit diesem Begriff bezeichneten Gegner des Chaber, des gesetzestreuen Genossen, hin, der nach den Andeutungen des Talmuds oft auf einer sittlich tiefen Stufe stand. (Pesachim 49 b). Wäre das doch eine wunderliche Tautologie, wenn Hillel hervorheben würde, dass der sittlich minderwertige Mensch nicht fromm sei. Vielmehr schliesst dieser Ausdruck auch den Chaber Amhaarez, den unwissenden gesetzestreuen Genossen, ein, der es auf sich genommen hat, alle Lehren und Vorschriften des Gesetzes auf das gewissenhafteste zu befolgen. Und es würde damit hervorgehoben sein, dass die mangelnde Thorakenntnis ihn zu einem Sünder mache, dass wer kein Talmid Chacham sei, den Unfrommen und Sündigen zugerechnet werden müsse, auch wenn er den Willen habe ein Leben der Frömmigkeit und Sündenscheu zu führen. Ein so schroffes und scharfes und in dieser Schroffheit und Schärfe unbilliges Urteil würde aber dem ganzen milden und liebevollen Wesen Hillels, wie es uns aus zahlreichen Ueberlieferungen entgegentritt, völlig widersprechen. Ich glaube daher, dass die Auffassung, die man bisher von dem Ausspruche Hillels hatte, eine nicht zutreffende ist, und dass man eine andere Stellung zu ihm einnehmen muss. um ihm gerecht zu werden. Welches ist der Sinn des vielumstrittenen Satzes? Ich will das in folgendem zu beantworten suchen.

Der ganze Satz lautet: אין בור ירא חטא ולא עם הארץ הסיד ולא המרבה בסחורה מחכים ובמקום שאין הבישן למד ולא הקפדן מלמד ולא כל המרבה בסחורה מחכים ובמקום שאין איש.

Die markante Stellung der Negation, welche, anstatt dem zu negierenden Prädikat beigefügt zu werden, vor das Subjekt gesetzt ist, scheint darauf hinzuweisen, dass das Subjekt unterstrichen und hervorgehoben werden soll. Wenn der Sinn des Satzes wäre, dass der Ungebildete nicht sündenscheu, der Amhaarez nicht fromm sein, der Verschämte nicht lernen könne u. s. w., dann hätte die Negation passender ihre Stelle vor dem entsprechenden Prädikat gehabt, wodurch dessen apodiktische Verneinung zum Ausdruck gekommen wäre. So aber liegt der Nachdruck mehr auf dem Subjekt, als auf dem Prädikat.

Der Satz ist nun meines Erachtens folgendermassen zu interpretieren: "Ein Ungebildeter ist noch nicht sündenscheu, ein Amhaarez noch nicht fromm", d. h. Unwissenheit ist noch keine Frömmigkeit. Der rechte Sinn des Spruches wird uns verständlich, wenn wir an gewisse Strömungen denken, die zur Zeit Hillels, in der die Entstehung des Christentums sich vorbereitete, im Judentum herrschten. Es entstanden innerhalb des Judentums Bewegungen, welche sich in Gegensatz zu den Schriftgelehrten stellend, deren Werk als etwas Ueberflüssiges oder gar Schädliches, der wahren Religion im Wege Stehendes betrachteten und gerade die Unwissenheit und Einfalt als etwas Gottgefälliges und Frommes ansahen. Man denke z. B. an den Satz der sogenannten Bergpredigt, der aus dieser Anschauung hervorgewachsen ist: "Selig sind die Armen im Geist, denn ihr ist das Reich der Himmel" (Matthäus 5, 3). Der Spruch Hillels ist daher als ein polemischer aufzufassen, der sich gegen solche Anschauungen der Zeit wendet und betont, dass Unwissenheit noch keine Frömmigkeit sei.

Unter diesem Gesichtspunkte werden auch die übrigen Teile des Spruchs in ein anderes Licht gerückt. Wenn Hillel IV S. Kaatz

weiter sagt אלא הבישן למר, so will er gewiss nicht der Dreistigkeit und Unverschämiheit das Wort reden. Wird doch gerade das Epitheton בישן als eines der edlen Kennzeichen der Israeliten gerühmt. (Jebamoth 79 a). Mag auch, so meint vielmehr Hillel, die Zurückhaltung an sich als eine gute Eigenschaft des Schülers betrachtet werden, so ist sie allein noch kein Beweis, dass man ein guter Schüler sei.

Es scheint das eine gewisse Polemik oder Rechtfertigung gegen Schammai, den Genossen Hillels, zu enthalten, da die Schüler Schammais gegen ihren Lehrer zurückhaltender waren als die Schüler Hillels, der nach dem Bericht des Talmuds (Sabbath 34 a) auch die kindischsten Fragen nicht als Belästigung empfand.

Ebenso dürfte das folgende ולא הקפרן מלמר eine gewisse Polemik oder Rechtfertigung gegen Schammai enthalten der als קפרן bekannt war (Sabbath 30 b). Nicht als ob Hillel damit seinem grosen Amtsgenossen Schammai die Lehrbefähigung habe absprechen oder gar das Phlegma als gute Eigenschaft des Lehrers habe bezichnen wollen. Es dürfte jedoch der Fall gewesen sein, dass manche Zeitgenossen der strengen und eifervollen Art Schammais den Vorzug gaben vor der milden und sanften Hillels und jene für wirksamer hielten als diese. Dagegen wendet sich nun Hillel und sagt, dass Heftigkeit und Leidenschaftlichkeit noch nicht den Lehrer machen. "Nicht der Heftige ist schon ein Lehrer".

In analoger Art wäre dann der letzte Teil des Spruches zu interpretieren annehmen, dass die welterfahrenen Handelsherren sich den Gesetzeslehren und deren vermeintlicher Weltfremdheit überlegen fühlten, und dass in diesen Kreisen die Erfahrungen, die man durch den Verkehr mit vielen Menschen gewinnt, überschätzt wurden. Dagegen wendet sich nun Hillel und deutet an, dass zur Erlangung der Weisheit noch etwas mehr gehöre, die innere Sammlung, die erst zur Weisheit führe. "Wer viel Geschäfte betreibt, wird noch nicht weise".

Der Schluss des Satzes, der Berachoth 63 a in aramäischer Fassung zitiert wird באתר דלית גבר תמן הני גבר rühmt den Wert des Willens und der Persönlichkeit, die trotz mangelnder Kenntnisse und Gaben dort, wo es nottut, das ihrige leisten kann und soll.

II.

Im Traktat Je bamoth 86 b sagt R. Chisda: "Früher wurden שוטרים nur aus den Leviten ernannt, denn es heisst (2 Chr. 19, 11): ושוטרים הלויים לפניכם. Jetzt aber werden sie nur aus den Israeliten ernannt, denn es heisst: ושוטרים הרבים.

Diese Stelle ist rätselhaft, denn, wie die Kommentatoren hervorheben, ist der von R. Chisda zitierte zweite Satz in der ganzen heiligen Schrift nicht aufzusinden. Ferner ist es auch nicht ersichtlich, wieso die zitierten Worte eine Begründung dafür enthalten, dass man keine Leviten zu שומרים macht.

R. Jakob Emden in seinen der Wilnaer Talmudausgabe beigedruckten Bemerkungen will, um die Schwierigkeit zu lösen, eine andere Lesart setzen, nämlich שוטרים לשנטיכם (5 M. 1, 15). Aber schon davon abgesehen, dass man nicht einsieht, durch welches Missverständnis die Verwechslung eingetreten sein könnte, wäre mit dieser Korrektur nichts gewonnen, da nach diesem Satz die Leviten, die auch zu den Stämmen Israels gehörten, nicht von dem Amte der שוטרים ausgeschlossen wären. Ausserdem könnte es sich doch nach dem klaren Wortlaut des Ausspruchs von R. Chisda nur um ein Zitat handeln, das sich auf eine spätere Zeit bezieht als die Zeit Josaphats, von der die Stelle 2 Chr. 19, 11 spricht, die von R. Chisda als die frühere bezeichnet wird.

Herr Rabbiner Dr. Ehrentreu in seinem wertvollen und interessanten Aufsatz "Sprachliches und Sachliches aus dem Talmud" (Jahrbuch der Jüd. Litter. Gesellschaft IX S. 13) vermutet daher, dass es sich um ein Zitat aus einem apokryphischen Buche handelt, wie auch an anderen Stellen im Talmud Zitate aus den Apokryphen mit שנאטר eingeleitet werden. Er nimmt

S. Kaatz

an, dass R. Chisda das hebräische Original des ersten Makkabäerbuches vorgelegen habe, in dessen griechischer Uebersetzung es heisst: "Darauf setzte Juda Führer des Volkes ein über Tausend, über Hundert, über Fünfzig und über zehn. Und sie sagten zu denen, die Häuser gebaut, Weiber gefreit, Weinberge gepflanzt, dass jeder nach dem Gesetze in sein Haus zurückkehre." (1 Makk. 3,55). Da nun nach 5 M. 20,5 diese Anrede von den שערים gehalten worden, und da ferner die Uebersetzung der Makkabäerbücher nicht treu und zuverlässig sei, so sei es nicht unwahrscheinlich, dass die von R. Chisda zitierten Worte im hebräischen Original ihre Stelle gehabt hätten, zumal wenn man im Talmud statt בראשיבם lese בראשיבם

So geistreich aber auch diese ganze Kombination und Rekonstruktion ist, sie dürfte abzuweisen sein. Nicht einmal die
Richtigkeit der Lesart "und sie sagten" im griechischen Text
steht fest, einige lesen dort "und er sagte". Ueberdies würde
mit der ganzen Rekonstruktion nichts gewonnen sein, da der
wesentlichste Beweispunkt fehlt, dass nämlich die Leviten
vom Amte der würde ausgeschlossen sind. Ist doch auch im
rekonstruierten Text von Leviten überhaupt keine Rede.

Ich bin nun der Ansicht, dass man einen ganz anderen Weg einschlagen muss, um unserer Talmudstelle gerecht zu werden. Ich glaube nämlich, dass es sich bei dem umstrittenen Satz überhaupt nicht um ein wörtliches Zitat, sondern um eine Erläuterung R. Chisdas handelt, und dass die Worte הרכים כראשיכם vermutlich nichts anderes sind als eine Bezugnahme auf das Targum bezw. eine Rückübersetzung daraus. (Ueber das Targum zur Chronik vgl. Zunz G. V. S. 67).

Der Begriff שומרים ist nämlich in der Schrift kein einheitlicher. Bald sind darunter niedere Beamte, Exekutivbeamte zu verstehen, bald hohe Würdenträger. In letzterem Sinne z. B. 4 M. 11, 16. 2 Chron. 26, 11. Daher übersetzt Targum Onkelos z. B. 4 M. 11, 16. 5 M. 1, 15 שומרים בו Exekutivbeamte. Der von R. Chisda zitierte Satz 2 Chr. 19, 11 ושומרים הלויים לפניכם בו Bezug auf den Amtscharakter der שומרים eine ver-

schiedene Deutung zu. Der Sifre zu 5 M. 1,15 fasst sie in einem Zitat als Exekutivbeamte auf, das uns vorliegende Targum zur Chronik aber versteht darunter dem ganzen Zusammenhang des Satzes nach, da sie neben den zwei obersten Führern, neben dem Hohenpriester und dem Fürsten des Hauses Juda, genannt werden, prochstehende Beamte.

Was ferner das Wort לפניכם betrifft, so wird dieses im Targum meist mit קרמיכון übersetzt, zuweilen aber auch mit ערשיכון. Vergleiche 1 Sam. 12, 2, wo beide Uebersetzungen in einem Satze stehen.

R. Chisda kommentiert nun m. E., und zwar vermutlich nach einem ihm vorliegenden Targum den zitierten Satz 2 Chr. 19, 11 mit הרבים בראשיכם und charakterisiert, damit diese שומרים als nicht identisch mit Exekutivbeamten, sondern als hohe Beamte, als באשי העם גראשי.

Nun wäre aber, damit das Ganze verständlich werde, noch etwas zu ergänzen. Es fehlt die Fortführung des Beweises, dass die Leviten diese hohe Stellung später nicht mehr eingenommen haben. Ich glaube daher, dass hier noch ein Satz fehlt und zu ergänzen ist, der dies zum Ausdruck bringt, und zwar vermutlich der Satz Nehemia 10, 15 ראשי העם, der lediglich I s r a e l i t e n als Oberhäupter bezeichnet im Gegensatz zu den in den voraufgehenden Sätzen genannten L e v i t e n. Im zehnten Kapitel des Nehemia, wo von der Bandeserneuerung unter Esra berichtet wird, werden erst Priester, dann Leviten und schliesslich die rhwird, werden erst Priester, dann Leviten und schliesslich die rhwird, aber nicht Leviten zu den er gehörten, die er mit שומרים identifiziert. Nun wäre die Beweiskette geschlossen.

Der Ausspruch R. Chisdas dürfte also etwa folgendermassen gelautet haben: "Früher wurden die שוטרים aus den Leviten ernannt, denn es heisst ושוטרים הלויים לפניכם. Jetzt aber werden sie nur aus den Israeliten ernannt, denn es heisst ושוטרים וגו׳ הרבים אוני הרבים. So oder ähnlich ist meines Erachtens die Stelle zu rekonstruieren, damit sie verständlich werde.

111

In den חים כל אחד מודה בל אחד בין על השקר. Der Sinn des Satzes ist dunkel. Und es sind schon mannigfache Versuche gemacht worden, ihn zu erklären. (Vgl. Ehrentre u im Jahrbuch der Jüdisch Litterarischen Gesellschaft IV S. 158). Es ist nicht anzunehmen, dass in diesem Satze ausgesprochen sei, der Talmid Chacham solle seinem Genossen auch dann zustimmen, wenn dieser etwas Falsches sagt. Obwohl es an sich natürlich Fälle geben kann, wo man eine Erwiderung auf eine unrichtige Ansicht unterlässt, so dürfte es doch ausgeschlossen sein, dass die stillschweigende oder ausdrückliche Zustimmung zu unrichtigen Ansichten von den מוספים מוספים מוספים מוספים פרוספים פרוספים פרוספים מוספים מוספים מוספים מוספים פרוספים פרוספים פרוספים מוספים מוספים

Eine sehr ansprechende und plausible Deutung verdanke ich Herrn Stadtrat Salomen Wiener in Kattowitz. Derselbe erklärt den Satz folgendermassen: "Der Talmid Chacham muss sowohl der richtigen Ansicht seines Genossen zustimmen, als auch das Unrichtige seiner eignen Ansicht eingestehen." Damit wäre nicht nur der Ausdruck "", sondern auch der Ausdruck " erklärt: Bei einer Diskussion müsse von jedem Beteiligten der besseren Erkenntnis die Ehre gegeben werden, so wohl nach der positiven Seite durch Annahme der zutreffenden Ansicht, als auch nach der negativen Seite durch Widerrufen der eignen unzutreffenden Ansicht.

Der Satz bezieht sich vermutlich auf den Ausspruch Rabba's T. 8a שני תוח שושכון בעיר אחת ואין ניהין זה לזה בחלכה מחקנאין באף ומעלין באף עולה מי שני תוח שיישבין בעיר אחת ואין ניהין זה לזה בחלכה ובי Raschi z. St. hatte noch eine zweite Lesart dieses Ausspruchs Rabba's בחלכה ובי בחלכה ובי Auf Grund dieser Lesart haben vermutlich die (den המספי in einer andern Rezension vorliegenden) תוספות eine entsprechende Erläuterung des Ausspruchs im Sinne unseres Satzes hinzugefügt. Dass הענית בע הוספות מושלים oft die Stelle eines ihnen nicht vorliegenden Kommentars vertreten, darauf macht bereits R. Zwi Hirsch Chajes am Schlusse seiner dem Wilnaer ש beigedruckten Noten zu החוון באורייתא חד עם חבריה משננין ברונזא ומסלקין ליה לעילא יחוון באורייתא חד עם חבריה משננין ברונזא ומסלקין ליה לעילא יודי עם חבריה משננין ברונזא ומסלקין ליה לעילא יחוון באורייתא חד עם חבריה משננין ברונזא ומסלקין ליה לעילא יחוון באורייתא חד עם חבריה משננין ברונזא ומסלקין ליה לעילא יחוון באורייתא חד עם חבריה משניין ברונזא ומסלקין ליה לעילא יחוון באורייתא חד עם חבריה משניין ברונזא ומסלקין ליה לעילא באירייתא חד עם חבריה משניין ברונזא ומסלקין ליה לעילא בירייתא חד עם חבריה משניין ברונזא ומסלקין ליה לעילא בירייתא הדי עם חבריה משניין ברונזא ומסלקין ליה לעילא בעם חבריה משניין ברונזא ומסלקין ליה לעילא באירייתא הדי עם חבריה משניין ברונזא ומסלים בעריית אודיית אודי עם חבריה משניין ברונזא ומסלים בעריית אודי עם חבריה משניין ברונזא ומסלים בעריית אודי עם חבריה משניים ברונזא ומסלים בעריית אודי עם חבריה משניים ברונית ברונית אודי בעריית אודי בירית אודים בעריית אודי עם חבריה משניים ברונית אודים בעריית אודים בעריית אודים בעריית אודים בערית אודים בעריית אודים בעילה בעריית אודים בערי

IV.

Sabbath 104a: נקרא מכפנים שכלוחות נקרא כתב ישכלוחות נקרא מכפנים. וועכר בזכן בהר רהב סרו ורם

Schon Tossaphot heben das Rätselhafte dieses Ausspruchs hervor, da doch die genannten drei Worte, die von R. Chisda als Beispiele gegeben werden, nicht auf den Tafeln stehen. Der האיכא שום כוונה bemerkt הדושי אגרות מהרש"א, ohne aber näher darauf einzugehen. Die der Wilnaer Talmudausgabe beigefügten Noten חודה בעםה איתן zitieren aus den Responsen לחמי תודה die Deutung: רב חסרא מרמו בזה הא ראיתא בירושלמי דשקלים שפרח הכתב מהלוחות וויש בהר סיני נכוב בהר סרו פי' נכוב הקיקת הלוחות סרו בהר סיני bekannt, ob es noch andere Erklärungsversuche gibt.

Wir müssen dem מהרש״א beipflichten, dass bei der Wahl dieser Worte איכא שום כוונה. Es handelt sich aber darum, die zu finden. Die zitierten מ״ת לחמי תודה vermuten einen innern Zusammenhang d. h. eine Beziehung des Sinnes der drei Worte zu der Schrift der Bundestafeln. Das ist aber nicht nötig und würde die Sache nur komplizieren, statt sie zu vereinfachen.

Ich glaube vielmehr, dass R. Chisda nicht auf etwas inneres, sondern etwas äusseres abzielte. Er wollte nichts anderes, als durch ein bestimmtes, den Hörern vertrautes Beispiel die Sache klar machen. Erfolgt doch eine Veranschaulichung am einfachsten

durch ein bekanntes Beispiel, durch etwas, was die Hörer aus Erfahrung kennen.

Ich vermute daher, dass die drei Worte wit den Hörern nicht fremd waren, sowohl in ihrer Schreibung von rechts nach links, als auch in ihrer Schreibung von links nach rechts, dass das Worte waren, die sie schon, vorwärts und rückwärts gelesen, durch Anschauung kannten, und bei denen ihnen das Lesen, auch von links nach rechts, geläufig und vertraut war.

Wenn diese Annahme richtig ist, dann liegt die Vermutung nahe, dass wir an eine damals gebräuchliche und bekannte אבי denken haben, auf der sich die drei Worte in beiden Fassungen nach links und nach rechts, befanden, da bei קביי umgekehrte Wortschreibungen und Buchstahenversetzungen üblich waren. Vielleicht war gar eine solcher אבי zur Stelle, an der die Sache demonstriert wurde.

Ich möchte zur Unterstützung meiner Annahme noch auf folgendes aufmerksam machen: Wenn man die drei Worte נכיב ברך כדי mit Umstellung des dritten Wortes (vgl. die beiden Lesarten des zweiten Wortes) unter einander schreibt, also

dann bilden die wagrechten und senkrechten Reihen gleiche Worte. Dieses magische Quadrat ist zu auffallend, als dass es als eine reine zufällige Konstruktion betrachtet werden könnte.

V.

Eine vielbehandelte und vielumstrittene Mischnastelle ist Megilla 25 a: האומר ומורעך לא תתן להעכיר למולך לא תתן לאעכרא בארמיותא משתקין אותו בנזיפה.

Die Schwierigkeit der Stelle wird noch vermehrt durch die Gemara, in der es heisst: איז הכא בי ישמעאל בישראל הכא על דכי רבי ישמעאל בישראל הכא על הכוב מדבר הכותית והוליד ממנה כן לע"ז הכתוב מדבר.

Ich möchte nun in Folgendem den Versuch machen, durch einen andern Gesichtspunkt vielleicht etwas zum Verständnis der Stelle beizutragen:

In der Mischna geht voran: תמכנה בעריות משתקין אותו. Was das bedeutet, ist dunkel. Die Gemara bemerkt hierzu: תני רבי יוסף אבי וסף. Aehnlich der Jeruschalmi: קלון אמי אמר רבי יונה בערייתא דאכוי. Während Maimonides in seinem Mischnakommentar, ebenso der Aruch (Stichwort בן) und Rabbenu Chananel das Ungehörige darin sehen, dass der Betreffende in der dritten Person rede "seines Vaters", statt, wie es in der Thora stehe "deines Vaters", sieht Raschi (vgl. auch die Kommentatoren des Jeruschalmi) das Anstössige in der bildlichen Umschreibung des Wortes "ver

M. Joel in seinen "Blicken in die Religionsgeschichte" IS. 159 will das המכנה בעריות in Verbindung mit der Mischna Chagiga 2, 1 אין דורשין בעריות בשלשה, als eine Abwehr gegen das Eindringen gnostischer Anschauungen erklären. Er bringt die Stelle zu den vorangehenden Bestimmungen der Mischna, die gegen die Gnostiker gerichtet seien, in Beziehnng.

Allein m. E. kann sie mit demselben Recht mit den Bestimmungen der folgenden Mischna in Verbindung gebracht werden. Dieselbe enthält Vorschriften über die Vorlesung der

S. Kaatz.

Thora und des Prophetenabschnittes, zumeist in Bezug auf solche Stellen, die biblischen Personen zur Unehre gereichen z. B. den Bericht über die Tat Rubens, über Thamar, das goldne Kalb u. s. w. Den Schluss bildet die Bestimmung: איז ירושלם איז פסטירין בהורע (Ezechiel 16). Als einleuchtender Grund für die letzte Bestimmung wird vom איז מוכבות ב. St. zitiert, dass dieses Kapitel des Ezechiel den Satz enthalte: אביך האטרי ואטר חתית לו הקב"ה בשעה שאטר לו הקב"ה לישראל אביך האטרי ואטר החות שטרה רוח פסקונית לפני לישראל אביך האטרי ואטר החות אטרה רוח פסקונית לפני לישראל אביך האטרי ואטר להם ומכלים אותם הקב"ה רבש"ע אם יבואו אכרהם וישרה ויעטרו לפניך אחה אוטר להם ומכלים אותם (Vgl. auch Targum Jonathan zu Ezechiel 16, 3).

Es wird also durch die letzte Vorschrift der Mischna das betreffende Kapitel des Ezechiel von der Vorlesung ausgeschlossen weil es קלון אב וקלון אב וקלון אב וקלון אב וקלון אב עלון אב יוקלון אם enthält, eine Beschämung für den Erzvater und die Erzmutter, ebenso wie nach den vorangehender Vorschriften der Mischna bestimmte Partien der Schrift weger קלון der Vorfahren nicht übersetzt werden sollen.

Das folgende לאעכרא בארטיותא ist eine Fortführung desselbe Gedankens, ein Spezialfall von כנה im Sinne des מגלה ערות אכיו im Sinne des מגלה שלה im Sinne des מגלה בעריות. Es sollte bei dem Satze: בעריות למולך der an sich als eine ארטית für ארטית galt und statthat war, bei der öffentlichen Verdolmetschung jede Andeutung übe die aramäische Abstammung der Stammväter vermiede:

יפרלפת. (Wird doch, vermutlich aus einem ähnlichen Grunde, dem Satze ארמי אובר אבי אובר אבי 5 M. 26, 5 der Ausdruck ארמי אובר אבי vom 'argum und Sifre nicht auf Jakob, sondern auf Laban bezogen). Dass es im ersten Falle einfach heisst משחקי, im zweiten dagegen משחקי, könnte seinen Grund darin haben, dass in Beziehung auf ie Vorfahren die Gleichstellung mit מולך eine gesteigerte Bechämung bedeutet.

Es braucht nicht erst besonders betont zu werden, dass liese Erklärungsversuche nicht als bestimmte Behauptungen, ondern nur als Vermutungen gegeben werden.

Nachtrag.

Erst verspätet werde ich durch die Bibliographie der Schriften des Dr. A. Berliner von Dr. A. Freimann in der Festschrift zum siehzigsten Geburtstag A. Berliners' auf den Aufsatz von Dr. M. Berlin mit einer Nachbemerkung von Dr. Berliner im "Magazin" 1878 S. 37 aufmerksam, wo sich über die oben unter Nr. II behandelte Stelle Jebanioth sch ein Erklärungsversuch befindet. Durch die von mir gegebene Deutung wird auch der im genannten Aufsatz behandelte Ausdruck שישרי הרבים wieden in Jeruschalmi Kidduschin 4, 5, sowie in Bemidbar Rabba K. 9 unterschieden von מישרי פרצועה, woraus hervorgeht, dass unter ersteren hohe Beamte zu verstehen sind im Gegensatz zu den niederen welche Vollstreckungsbeamte waren.

Lexikalische Miszellen.

Von Immanuel Löw (Szegedin).

1. מסקופה Unterschwelle.

Mechilta 49a Friedm. ist ein vielumworbenes Wort. Der langen Reihe verunglückter Erklärungen hat Krengel in seiner schönen Dissertation über das Hausgerät in der Mischna I 70 eine neue hinzugefügt. Es soll ἄψις, runde Scheibe, lat. apsis, Schüssel sein. Dabei ist übersehen, dass das Wort ein Plural sein muss, dass man also nicht ohne weiteres *מסוא lesen kann. Bacher hat Ag. d. Tann. I 355 versucht, das Wort aus dem Zusammenhange zu erklären. Er meint, R. Tarfon habe בפור Ex. 16, 14 in bezug auf das Manna gebraucht, zu בפור, Deckel gestellt und capsa erklärt. Capsa aber ist kein Deckel.

R. Tarfon sagt: das Manna fiel nur auf הסעפים, (Mech. Hoffmann 77, הקופסא Mech. Friedm. a. O. mit den LAA. הקופסא, הקופסא ועל המסנופים של Das Manna müsste an den senkrechten Türpfosten, מווות, gehaftet haben, wie etwa Schnee an der Wetterseite der Baumstämme. Das Volk sollte es sehr bequem haben und das Manna mühelos erwerben; es fiel darum nur auf die Unterschwelle des Tores; man durfte nur zum Eingang des Hauses gehen um sich damit zu versorgen: וארם יוצא אל פתח ביתו ומתפרנס צורכו וצורך ביתו ביתו ומתפרנס צורכו וצורך ביתו ביתו ביתו למseltene Fall vor, dass das häufige, mischnisch allerdings sonst ausnahmslos mit p geschriebene und nur im Singular vorkom-

mende Wort, das in Sifre zutta aramaisierend ב hat, infolge dieser abweichenden Schreibart entstellt wurde. Mech. Hoffmann ist aus einer LA. הסכופים, הסכופים, entstanden. פונא ist ebenfalls nur Korruptel.

Im Allgemeinen s. die bei Ges. 15 zu שקד verzeichnete Literatur. Man wird doch wohl mit Siegmund Fraenkel assyr. askuppatu und die daraus entlehnten Formen אסכופתא. אסכופתא Krauss LW. II 87, mand. אסקופה, mischn. אסקופה, ns. squptā (Maclean) Unterschwelle, von dem bibl.-mischnischen שקוף (auch auf der Synagogeninschrift von Kefr Bereim) und סשקוף O berschwelle trennen müssen.

2. אצארי pl. Gewürz.

שארי ואצארי Hal. ged. 158 Hildesheimer, 31 d Venedig: Gewürzbehälter ist = אולייניע פּרְבּבּלי ואניגייע פּרְבּבּלי וואניגייע פּרְבּבּלי וואניגייע פּרְבּבּלי וואניגייע פּרְבּבּבּל ווייניע פּרּבּבּלי ווייניע פּרְבּבּבּל ווייניע פּרְבּבּבּל ווייניע פּרְבּבּבּל ווייניע פּרְבּבּבּל ווייניע פּרְבּבּבּל ווייניע פּרָבּבּבּל ווייניע פּרָבּבּבּבּל ווייניע פּרָבּבּבּל ווייניע פּרָבּבּבּל ווייניע פּרָבּבּבּבּל ווייניע פּרַבּבּבּל ווייניע פּרָבּבּבּבּל ווייניע פּרָבּבּבּל ווייניע פּרָבּבּבּל ווייניע פּרָבּבּבּל ווייניע פּרַבּבּבּל ווייניע פּרַבּבּבל ווייניע פּרַבּבּבל ווייניע פּרַבּבּבל ווייניע פּרַבּבּבל ווייניע פּרַבּבּבל ווייניע פּרַבּבבל ווייניע פּרַבּבל ווייניע פּרָבבל ווייניע פּרַבּבלי ווייניע פּרַבּבל ווייניע פּרָבל ווייניע פּרַבּבלי ווייניע פּרַבּבלי ווייניע פּרָבּבלי ווייניע פּרָבלי ווייניע פּרָבל ווייניע פּרָבלי ווייניע פּרָבלי ווייניע פּרָבלי ווייניע פּרַבלי ווייניע פּרַבלי ווייניע פּרַבלי ווייניע פּרָבלי ווייניע פּרַבלי ווייניע פּרּבלי ווייניע פּרַבלי ווייניע פּרַבלי ווייניע פּרַבלי ווייניע פּרַבלי ווייניע פּרַבלי ווייניע פּרָבלי ווייניע פּרַבלי ווייניע פּרָבלי ווייניע פּרַבלי ווייניע פּרָבלי ווּיניע פּרָבלי ווּיניע פּרָבלי ווּיניע פּרָבלי ווּיניע פּרָבלי ווּיניע פּרָבלי ווּיניע פּרָבלי

3. אפקותא Genick oder Hinterkopf.

j. Lev. 7, 30 Gzbgr., ebenso David Šebršin, Kommentar zum Targum j. (1609) f. 23 a. Angeblich gibt es auch eine LA. אפרקותא.

Targ. 1 Sam. 4, 18 פְּקְתְּיִה Ms. bei Dalman WB. 34 a, Aruch in den meisten Mss. und nach dem Schlagwort אפקותא. Edd., Bxt.: אפרקותיה, ein Ms. bei Ar. פרקתיה, Raši: אפרקותיה; das r dem Textworte מפרקת zuliebe! Das Wort nicht: der untere Teil des Halses (Dalman), sondern Genick oder Hinterkopf. Es gehört nicht zu אפן (Jastrow), sondern ist in אפן מווא אקפותא, אקפותא מווין מוויף מוויף אוויף אוויף אוויף מוויף אוויף או

4. אריתא Kanal.

Schulthess (Bezold ZA. 25, 287) führt אריתא auf V יודר zurück. Es ist aber trotz der (irrigen) Vokalisation אַרָּאָה die jüd.-aramäische Lehnform des assyrischen hirītū, das nach Jensen bei Brockelmann syrisch als (בובל) PSm. 1168. 2078. 3234. 3297) erscheint.

5. אַרשׁיוּתָא.

M. K. 22b (Ms. M. sonst entstellt: ארשיתא MV. 239 vorl. Z. ארשיתא Hg. 210, 4 Hild., Ar., Alf. ארישותא R. Nissim u. Ha-Jathom ארישאתא Hg. 42 d, 5 Ven. רשוותא Mord. M. K. 891, אריטותא RH, ארישותא Siddur Raši 277) eine Vorschussmahlzeit opp. אריטותא Hg. 210, 4 Hild. Ar., Alf., R. Niss., Jehuda b. Berechja zu Alf.; sonst entstellt פונרנא MV. 239 vorl. פונרנא Siddur Raši 277) Revanche-Mahlzeit. Das Wort gehört zu aram. רשי (über die ganze Sippe s. Ges. 15 sv. שולון) leihen, wie schon alte Kasuisten zur Stelle bemerken. Es ist durchaus nicht persisch, wie Schorr, Kohut und Andere wollen, und ist auch nicht mit Jastrow ∨ צריט zu stellen. Syrisch בבי, בבי geben, schenken.

6. ביסתרקא Teppich.

ist nicht "Ithpe. noun of סרק "Jastrow 164, sondern,
– 121 –

wie längst erkannt. Lehnwort aus dem Persischen. Fleischer zu Levy TWB. I 104 [Nöldeke: wird zwar auch von einem pers. Lexikon angegeben, Vullers 239, aber ist allein richtig, wie schon aus dem bereits bei Vullers angeführten aram. אייני und dem Phlwi. פסרקב hervorgeht. Dazu jüdischneupersisch פסרקב Stade's Ztschr. 1840, 236. Altes v wird im Np. ja im Anlaut vielfach zu b. Das aram. z kann aber auch z sein, was wesentlich dem ältern pers. v. (das nicht das semit. englisch w. ist) gleichen würde. Das Wort gehört zu פסרקב משלים ausbreiten, worin die Präphsition e. wie gewöhnlich, zu gu geworden ist, nicht, wie in dem Nomen, zu bi. Das Wort auch mandälsch איינים בווער און ביסוארם ביינים "die Worte des Weisen sind für Toren wie B. für den Gärber (er kann nichts damit machen) S. R. 1, 217].

BK. 117a. Mit jod nach dem b, במתרקא Ms. M. u. a. auch RG, und Rasi bei Rahhmow, Taan, 2, b, Bb, 15 b, Snh. 95 a, Bech. 8 b, Jeb. 63 a j. Dt. 34, 6. M. Vitry 397, 5. Ebenso Iles für בי Rasi Bb. פוסתרקי Pl. ביסתרקים Gaon Hark 186. ביסתרקי Bb. 13 b LA., Hg. 100 a, 4 v. u. Ven. בסקרק BK. 117 a. מ Bech. Sb Opp. מילת Jeb. Cha מילת j. Dt. 34, G Gzbgr. בי Bb. 58 Rabbinow, n. 90. Snh. 95 a, Hg. 97, 5 Hild. = 19b Ven. במכה ב Hg. 158, 13 (לפיםך 10 b Ven.). לפיםך M. Vitry 397, 5, entstellt 2772 Siddur Rasi 110 L Z. (und Anm. 3) 145, 9. Dazu ומך להי ביסתרקי Deckon M. Vitry 334, 1. 1, Krauss LW, 11 372, Bacher S. b. S. 32 n. 2; schachbrettartiger Teppich. Gaon Hark 186 كندفس Kotzen. Dasselbe Wort meint R. Gersom mit yew y 55. Brandin, les loazim 24 gibt dafür מביין tapis veloutés. Wenn מביין handschriftlich bezeugt ist, was erst untersucht werden müsste, so ist בליע (arabisch) falsch. Raši: ביפט, שפים, דפר, דפר, wer, Schlesinger, M. Vitry Nr. 35 tapit, Toppich. Leilme nicht "pars ornamenti sponsae" (Brock), sondern: was der Bräutigam der Braut schenkt (Ando sv.). Siegmund Fraenkel schrieb mir hierüber vor Jahren: "In der syrischen Landschaft muss eine

solche Decke — معكم — das erste pflichtmässige (fescchenk des Bräutigams an die Braut gebildet haben. المواقق Dozy = pacte) bei Bar Bahlûl ist wohl die Uebersetzung beziehungsweise Erklärung von معرداً.

גרניצא ...

Ein neues Wort für das Jüdisch-Aramäische. Sukka 26 a wird, nach dem vorher 72. Mücken erwähnt waren, berichtet, man habe einem Gelehrten gestattet, wegen wird übelriechenden Lehms ausserhalb der Laubhütte zu schlafen. Rasi erklärt: der Estrich der Laubhütte war mit übelriechendem Lehm bestrichen worden. Dagegen hat R. Hajjim Or Zarufa (GA. 194 bei M. Vitry 408 Anm.) mit Recht erinnert, der Betreffende hätte entweder den Lehm nicht verwenden dürfen oder er hätte verhalten werden sollen, an den Halbfeiertagen eine andere Laubhütte zu errichten. während R. Ascher den Satz auf einen zufällig angekommenen Gast beziehen will, um die Schwierigkeit zu umgehen.

Der Einwand ist gegründet und Rasi's Erklärung beruht auf einer falschen Lesart: das häufige אַנישרא (Targum und Babli; syr. אַבּאַר בּיִּישׁים בּיִּבְיּיִם natürlich weder griechisch — PSm. — noch persisch — Kohut —) hat das nur hier vorkommende בוניצא verdrängt.

Die Leidensgeschichte des Wortes spiegelt sich in den folgenden Lesarten wieder: גורגיצא Ms. bei Rabbinow. z. St. KAbN. das.; אורגיצא Ms. bei Rabbinow. z. St. ברגיצא RAbN. das.; אורגיצא M. Vitry 408; גרגיצא Bacher, Ein hebrpers. WB. aus dem XIV Jh. Bpest. 1900 hebr. S. 52 N. 292. u. S. 40: גרגינא דגורגינא Siddur Raši 123; אורגינא דגורגינא Siddur Raši 123; גרגייצתא דגורגינא אורגינא שוויי אורגיא Ms. M. bei Rabbinow.; גרגייצתא Talm. edd. und Hal. ged. 33a Ven. Hagg. Maim. z. H. Sukka 6, 2; הורצאה Or zaru'a 290 p. 132 Z. 10 v. u. und Hajjim Or Zaru'a GA. No. 194. Maimūnī H. Sukka 6, 2, Schibbŏle haleket p. 312 und danach Kolbo S1 a und Tanja 119 b lassen das dunkle Wort ganz aus.

Das in Frage stehende Wort ist mit dem syrischen

für محمد, معدم gesetzt und mit جُرجس wiedergegeben. Dazu BA 3862 جنس من البق أو دود الخبل BB. PSm. 775. 1167. 1264 DBB. 775. 420 حرجس = البعوض = عمل Cardahi: رب البعوض الصغار 746, 8 d. i. dasselbe, was Damīrī sagt بعوض heisse im Irāk und in Syrien قرقس, parvorum culicum genus. Bachers persischer Lexikograph erklärt daher a. O. und S. 40 wo er das Wort aus Sukka zitiert, ganz richtig מרגם ופישה מרגוואר d. i., wie Bacher übersetzt: זכוב ויחוש שכשרה, musca viridis vel culex prati. : wird irgend eine kleine Mückenart meinen und סירהא דגרניצא heisst: Mückenplage, nicht: Gestank. מירה ist in letzterem Sinne eigentlich nicht zu belegen; es heisst: Plage, wie laesit, nocuit, invasit, luis (nur Audo). luis luiss. Auch christl.-pal. uis corrupit und dgl. (Schulthess 8. v.). Nach brieflicher Mitteilung des Herrn A. Handlirsch, Kustos am k. k. naturhistorischen Hofmuseum in Wien, "heisst in Mesopotamien girgis, Tanz, und ein grosser Käfer, Julodis, der als Vater des Tanzes bezeichnet wird, aber nicht stinkt."

ש. הַבְּרָא.

Finsternis, mand. המבארא Nöld. mand. 61 Pes. 112 b Ms.

M. = Hal. ged. 153, 2 v. u. הַקרא (vokalisiert!) lies הַבֶּרָא. Das im Talmud¹) ziemlich seltene Wort wurde vielfach entstellt. So z. B. Hal. ged. 30 d, 8 Venedig: יישור und daraus: M. Vitry 377, 2, Siddur Rasi 88, 2 v. u. Nicht הברא Dalman sv. Das Wort ist bei Aruch u. El. Levita richtig überliefert. Syrisch אולים Nöldeke a. O. Die Glossographen geben יישור: Finsternis BA., BB. daraus Cardahi und Audo. PSm. 1185. Targum: הברא Rauch, Aruch und Levita Prov. 4, 19. 7, 9. Ps. 35, 6. 38,7. Nicht הברא הברא הברא BA. BB. הברא הברא הברא BA. BB. הברא הברא הברא BA. BB. הברא הברא הברא הברא הברא הברא הברא BA. BB. הברא הברא BA. BB. הברא הברא BA. BB. BA. BB. הברא BA. BB. הברא BA. BB. הברא BA. BB. בברא BA. B

¹⁾ Hor. 12a, Tam. 82a, Ker. 5b.

9. הלקט.

T. Sabb. XV 132, 19 b 133 b ... אם לא הילקט אם לא הילקטין במילה... אם לא LA: את המילה und את המילה. Hai Gaon gibt (Gaon Cassel No. 88, B. Jehuda 1107 Ar. sv und R. Han. zu Sabb. 134a) zwei Erklärungen, bemerkt aber, sie beruhten nur auf Kombination. denn es gebe keine traditionelle Erklärung des Wortes. Bezeichnet wird mit dem Ausdrucke die nachträgliche Entfernung gewisser Fäden im Anschlusse an die erfolgte Circumcision. Nach Preuss 281: "Wenn trotz der Circumcision der grössere Teil der Eichelkrone bedeckt geblieben ist, so müssen die hindernden Fäden entfernt werden (הלקט)." Man muss zu den einzelnen Fäden zurückkehren, um sie zu entfernen. Dieses Zurückkehren wird als Hin- und Herspringen auf dem Operationsfelde betrachtet und heisst darum הילקם. Dies Wort stellt sich zu An insiluit, An assilire fesit, Line assultus (BA. BB: كمان المعانية DBB 1821,3) المعانية, das in den syrischen WBB nicht unter zu finden ist, ioculator. Zu diesem zu ist מלקם zu stellen. [Nöldeke: Schade, dass מות nur durch die Glossare zu belegen ist, denn die Legende des Hormizd 19, 1935 Budge schöpft aus solchen, nicht aus dem lebendigen Sprachgebrauch. Natürlich bezweisle ich aber nicht die Richtigkeit. Prof. Landauer bemerkt hiezu 13. XI. 1911: Ich möchte dies aus dem Nom. instr. מלפטן (auch syr.) Instrument, womit man fasst, in diesem Falle etwa Pincette, entstanden ansehenl.

Verschieden hievon ist מהלקטין Vögel durch Einführung des Futters in den Schnabel füttern opp. מהלקטין das Futter vor die Hühner hinwerfen und durch sie auflesen lassen ומה ומהלקטין (LA את התרנגולין Sabb. 24,3 b 155 b T. XVIII 138, 8. In der Tossefta ist mit Ms. Wien und ed. Romm zu lesen: ואין מהלקטין לאווזין ולתרנגולין . . . ואין צריך לומר שמלקטין לאווזין ולתרנגולין . . . ואין צריך לומר שמלקטין

¹⁾ Ueber אל s. RÉJ 62, 227 - Goldmann, La figue 14. Irrig "sie ergötzen sich" für מלקמין Levy Targum WB II 306 b.

יאין פרקשין ליוני שיבך . . . ואין צדיך ליפר שאין פהלקשין. Dazu noch Sabb. 156 a: הלקט ליני פרקשין ליה בלישיה פרלקשין. Lety erklärt הלקט בלישים מחל בבישין ליה בלישים ליה בלישין ליה בלישין ליה בלישים unter Berufung auf בבישין מחל Kohut ochauptet darauf hin, das syrische Wort bedeute: Vögedn das Futter mit den Fingern in den Schnabel stopfen.

Levy hat sein Acai aus Cast 474 geholt: indidit in os escam, ut aves solout, was abor uur dis Autpicken des Futters meint. Das Aphel hat Audo II as hats Barhebr. Gramm. II 103 v. 1217: [Cairs in Lagaria Line 1] also: Lagaria aufpicken.

Prof. Landauer schreibt mir (13. XI 1911) auf meine Anfrage: profitz transitiv mit nicht synkapiertem 7 vom Menschen, der das Aufoehmen des löuters veranlasst. Die Barājtā, nicht die Mischau, unterscheidet die synkapierte und die nicht synkapierte Form, ohne dass man in den Schulen die technische Bedeutung mehr kannte.

Mir scheint die Sache sich folgendermassen zu verhalten. In der Misna geht unserem Worte zweimal בלעשם voran und es folgt מלקשן. Unter Linduss dieser benachharten Wörter und des oben behandelten, in der Barajta desselben Traktates vorkommenden בקליטין wurde ein utsprüngliches יכליטין vom memorierenden Tanna in pupter "verlernt". Vgl. meine Ausführung über nurter bei Krauss LW. II 300. 272 aufnehn en, in sich einschliessen, speziell auch von Auffangen des Futters durch die Vögel aus der Luft gebrauent: כל הקילט באייר T. Hull. א קולם מן האויר ש Mall. Ob a כל עים הקילם מן האויר Ms. Wien T. Bm. VIII 300, 23. מעוד מאויר מחיצות j. Sabb. ווורק הכף באויר וקולטה (קלט ל 12 e, 60 (b. 5 a קיבל R. Han. b. 5 b ווורק הכף באויר וקולטה במחתה, j. Joma V 12b 1. Z. קילטי , T. Tohor. X1 672, 38 כלם אחר או שקלטה כלב Sabb. 11.6, T. X 124, 24, j. I 2 c, 47. Der Vogel schnappt das ihm zugeworfene Futter aus der Luft auf: קילש מן האיד. Hiphil הקלים danach: man führt das Futter in den Schnabel des Vogels ein und lässt es ihn verschlucken opp. הלעים man stopft das Futter dem Vogel in den Schlund.

mischnisch: aufnehmen. Von einer Flüssigkeit: Gen. r. 5 p 34, 2 Theodor = Jalk. Ps. 848 f. 120 b. 7. Maas. 1, 7. T M r. I 81, 31. Erub. 10, 6 T XI 153, 1. Gen. r. 41 p 393 Theodor Lev. r. 14, 5. Vom Geruch, den das zu parfümierende Oel aufnimmt Hor. 11 b. Kerit. 5 a. j. Sek. VI 4. c. 55. j. Sota VIII 22 c, 19. Von der Farbe, die eingesogen wird: Sabb. 1, 6 (= aram. j. Pes. III 29 d, 45) j. Gitt. II 44 b, 20. Vom Rückstande im Mehlsieb Ab. 5, 15 M. Vitry 200, 3, Siddur Raši 179. Auffangen mit der Hand אול הוא ביי ביי ביי ביי ביי הוא 12 in Studies . . . K. Kohler. j. Sabb. I 2 c, 49 ff. b. 5 a b T. Erub. XI 153, 1; mit Gefässen: T. Sabb. III 114,8 j. Joma V 42 b I. Z. und sonst. Opp. המי ביי Ab. 5, 15 T. Men. VIII 524, 11—13. Opp. המה j. Sabb. I 2 c, 48.

Im Anschlusse an קלים Lev. 22, 23: Bech. 6, 7 (b. 40 a), 7, 6 (b. 6 a, 45 a), Sifra 95 c, 5 Weiss. Im Anschlusse an ערי Makk. 2, 4, T. III 440, 21 ff. b. 12 a f. j. II 31d, 45 ff. Sifre zutta 180. 182 f. 188 ed. Horovitz. Mech. 80 a. Daraus j. Targ. Num. 35, 6 ff. Unabhängig vom biblischen Ausdrucke: vom Altar j. Mak. II 31 d, 48, j. Kidd. IV 65 c, 42 f = j. Snh. VI 23 d, 35 ff., Jeb. 79 a, Snh. 108 b. — Mak. 19 b f. j. Maas. III 51 a, 30. [Die Seele: תוכם הככון במכן הככון 14 ed. Yahuda.]

Die Asylstädte heissen biblisch בקלם, Städte, die den Flüchtling schützend aufnehmen. Unter Berufung auf das oben belegte mischnische Wort hat Barth E. S. 36 die richtige Erklärung gegeben. König übernimmt den Barth'schen Hinweis auf arabisch qaltun, das Mischnische übergeht er hier, wie sonst oft. Auf die Sprache der mischnischen Literatur sieht König, nicht zum Vorteil seiner lexikalischen Arbeiten, vornehm herab. Jüdisch-aramäisch ist ber seltener: die Stellen, in denen es im jer. Targum vorkommt, sind als Hebraismen anzusehen. Syrisch ist die Wurzel durch كوكو اعد المعالية المع

Nicht hiehergehörig ist ווקלשה (מסוסלא) ווקלשה j. Sabb. VII 10 a, 47 Druckfehler für בקולשה, ed. Wien: בוקלשה, Or zaru'a Sabb. 57 תוקולשה. Krauss LW. II 345 erklärte ich: בוקולשה jemand hat Rosinen aufgehäuft (ממבש לה lch habe הקלשה dort mit "aufnimmt" wiedergegeben, es muss aber heissen בבקילסה mit seinem Stocke: baculus, Gen. r. 38,13 Theodor: בוקלסה, nach Zebach. 105 a בבוקלסי. Syr. אור בביקלסי. Krauss LW. II 162.

10. mica - 555.

Hiob 21, 27 שמתה übersetzen Targum und Pes.: denken. Die Konjekturen und שהתה bei Kittel sind abzuweisen und שמת (במת (במת ist in der Bedeutung denken ins hebräische Wörterbuch aufzunehmen. Es ist = מות und ist im talmudischen מות (ממת) erhalten, wie ich MGWJ, 1897, 237 nachgewiesen habe. מתח המת Ben Jehuda 1137, 1673 ist nur falsche LA, für מתח!

ווו אטין,

von Jastrow 373. 381 konstruiert, ist zu streichen. Aus sorgfältiger Vergleichung ergibt sich علي als die richtige LA. Das syrische المعرفة das Levy heranzieht, ist Norberg sche Erfindung zur Erklärung eines angeblich mandäischen المعرفة Zu Geiger, Nachgel. Schriften III 264.

12. 1111.

Für Tur Cran Cran Frung Frung haben wir die gaonäische Erklärung: "grosse lange Matten, welche man auf Schiffen zu Handelszwecken mitführt. "heissen aramäisch Schiffe." Geonica H 320. Ar. H 13 a, Raši zu Sabb. 19 b 156 b. Wir ist als aramäisches Wort anzuerkennen und für aramäisch ist bei Ar. trotz Kohut, der auf "Fraenkel 92 n. 2 — verweist, nicht arabisch zu lesen.

ופרגנא .זפרגנא.

Sachau Papyrus 47, 1, 16. Grimme hat היד הרגא hergestellt. ist nur jüdisch-aramäisch, eigentlich Hebraismus: j. Ex. 23, 19 (vgl. Gbgr. Fragmententargum p. 43 רנגא וקשא מערכין כחרא Nachklang eines Midrasch (z. B. Tanch. Reeh 17 p. 27 Z. 8).

j. hat sonst immer אינכורא, j. Gn. 27, 28 (37), Num. 18, 12. 27. Dt. 7, 13. 11, 14. 12, 17. 14, 23. 28, 51. 33, 28. Der Samaritaner hat הון הון Gn. 27, 28 ארגן Dt. 7, 13. 11, 14. 12, 17. 14, 23. 28, 51; Gn. 27, 28. Num. 18, 12. Dt. 33, 28; דנו Gn. 27, 28. Num. 18, 12. Dt. 33, 28; Dt. 18, 4. Jüdischpaläst.-aramäisch, aber nur im Anschlusse an das mischnische paläst.-aramäisch, aber nur im Anschlusse an das mischnische Ned. 7, 2, j. Ned. VII 40 c, 1. Herzustellen ist jüd.-pal.-aram. In Gen. r. 79, 6 = Jalk. Gen. 133 für גרגעא (Bxt. torcular, Levy: Korbmacher, Jastrow: wicker-work, Dalman: Flechtwerk), das eine vox nihili ist. Die beste Handschrift (London): שוקא (Paris: דרגונא Raši: ררגונאי) Getreidemarkt. An Dagon (T. Sabb. VII 118, 7, j. VI 8 c, 47) wird man im neugegründeten Tiberias nicht denken wollen.

14. הימא ,תובו .14

אנון Pes. 116 a, Haj Gaon bei Aruch VII 157 = אַנון, Rettig als Mittel gegen קסא, (Rettich gegen קּטּבּוּהְנֹמִכּה; Plin. 19, 26, 86). Az. 28 b, MsM. (nicht המה) gegen Fieber. Preuss 183.

Siddur R. Amram Gaon 38, II 209 Frumkin אסה (neben כרפסא, כרפסא, אור א, הסא פוסגרתא אור א אור א

Naiv ist's wenn Brüll, Jahrb. 7, 66 sagt: Für אמח ist die Bedeutung Rettig noch fraglich; es ist wahrscheinlich "ammium (!), Ammei (!)". Irrig ist אָסָא bei Levy und ein Missverständnis von Pflnn 310 ist es, wenn Dalman WB. 137. 142 behauptet, es sei eine rettigähnliche Pflanze, vielleicht Kohlrübe.

מרמין .15.

הטרטין Sifre I 86. Sifre zutta 194 Horovitz הטרטין. In der midraschischen Erklärung zu אספסף Num. 11, 17 und in Erinnerung an den Ausdruck מספטף 14, 1 heisst es האספסף sind die von Mose berufenen (אסף) Aeltesten. Wenn schon diese sich wegen

יליל 16.

17. כורדקא.

a) איז דבי ריש גלותא Pes. 40 b Aruch IV 209; (III 457 bloss בורדקא , R. Ḥan.: לדבי MsM. בורדקא, ed. בורדקא, Gajjat: בורדקאי.

Das Wort ist entstellt aus ביבון Eseltreiber (mukāri = ביבון אויים, איניט אויים, איניט BA. 3944 EN. 17,74. איניט BA. 3944 EN. 17,74. 22, 89 DBB 760. 761. 915. Das éinmal vorkommende ערכנדק wurde korrumpiert.

- b) In derselben Verbindung, aber trotzdem irrtümlich, steht: אכוונגרי דבי ריש גלותא MK. 12 b LA Jathom ed. Chajes. Sonst: אכנגרי Hal. ged. 203, אכונגרי edd., אכנגרי Ar., אכנגרי MsM., אכוורנגרי R. Han., אונכרא Raši MK. 18 b. Es ist = זכואנגר Ket. 61 a כואנגר באיגור. Lagarde, Semitica I 43 ביינונגי.
- c) Verschieden von beiden ist כוורדיקא, obwohl Ar. IV 209 zu ersterem, כונדק, sich auf III 297 beruft und es irrtümlich identifiziert. Haj Gaon, auch bei Aruch III 297, erklärt Kelim 13,2 יומלסטרון: ein Instrument, das an einem Ende einen Schöpflöffel, an dem andern Gabelzinken hat: דמסקין כיה כוורדיקא ושהלין כיה בשרא (בורדיקא שהלין כיה בשרא) mit dem Löffel schöpft man die Brühe خوردی Fleischbrühe, brodo) ab, mit der Gabel zieht man das Fleisch heraus.
- d) Verschieden von a—c ist כנריקא Hull. 49 b MsM.: כנריקא, מחלפרפ Mss. קנריקא, קנרוקא. R. Gēršom erklärt: עושה דבש, Honigarbeiter, Raši rät aus dem Anklang an כד, Topf auf Töpfer, gibt aber seine Zweifel an dieser Erklärung zu erkennen. Krauss, Arch. II 647.
- R. Gēršom's Konditor passt in den Zusammenhang sehr gut. Am einfachsten dächte man an قند pers.-arab., unsern Kandiszucker, ns. בנה Maclean: qund, qunt, loaf sugar, קנד Geonica II 339, 19. Auch Assaf Ms. München 118: מן הקנר העשוי מרכש הקנה. In talmudischer Zeit kommt der Zucker (trotz Levy III איס und Krauss LW. II איס ornst nicht vor. So im Anschlusse an meine Ausführungen in Pflanzennamen 345. Lippmann, Gesch. d. Zuckers 132. Wenn קנדוקא auf בנגע zurückgeht, so wäre hier - genannt wird Rābā, gest. 352 - in der ersten Hälfte des vierten Jahrhunderts die erste Spur des Zuckers im jüdischen Schrifttum gefunden. Die Sache ist aber sehr unsicher, denn die LA. קונדקואה zeigt, dass es sich auch um einen Ortsnamen handeln kann. Ausserdem wurde der Zucker erst gegen 500 n. Chr. nach Persien gebracht und sein Anbau diente hier anfangs lediglich zu Zwecken der Medizin, (Lippmann, Abh u. Vortr. z. Gesch. d. Naturwissenschaften 1906 S. 263) so dass ein Zuckerbäcker um 350 sehr auffällig wäre.

ולמלם . 18.

Von Levy richtig mit בעלם identifiziert, M. Vitry 202 מלמלמץ und LA. bei Friedm. Pes. r. – סלמלם, (Siddur Raši 153 לימלם – מלמלמים, Pardes: לימלם) aus Pes. r. 24 b Friedm., wo irrig מלמלאין steht. Das nur einmal vorkommende Lallwort, wie die meisten ähnlichen auf einen Schall bezüglich!) (Nöldeke, Beitr. 107 ff.), wurde in späteren Parallelstellen durch erleichternde Lesarten ersetzt: ממליצין מהרהרין Tanch. B. Pěkū!ē 6, Tanch. das. Ende, ממליצין Jalk. צמליצין, Ex. r. 52, 3.

ist auch zu lesen Echa r. Petichta 12 p. 11 Buber für מלמלמין u. Koh. r. 8,8 für לימלם משלאלן Hamachkim 48 ed. Freim.

מזוניתא .91.

Gen. r. 48 p. 488 Theodor: מצינו דהרא סיתא מוזיתא דליכא so Mss. London, Paris hier und Ms. S. zu Raši Gen. 18, 5; Jathom MK. 98 ed. Chajes מוניתא Alle anderen Handschriften und Drucke haben das wegen שום geläufiger scheinende מוניתא, das es aber gar nicht gibt. Die Londner Handschrift bewährt sich auch hier. Das einmal vorkommende Wort gehört zu מוניתן בובן PSm. 1092 f. בובע Audo. בובן בובן iactantia BB. בובן לפון לפון הבובן fem. בובן אולים בובן אולים אולים

Eine LA. bei Raši a. O. hat κουμο, auch Berliner hat, wie schon ed. Jxar im Raši - Texte συνο, syrisch nicht vorhanden, wird jüd.-aram. und christl.-pal. Hebraismus sein. Wenn Peš. Gen. 18,5 für τους setzt, so heisst das nicht recreavit (Brock.) sondern, wie PSm. richtig verzeichnet, stützen. Rosenmüller, Scholien zitiert zu Gen. 18,5 mit Recht Homer, ε 95: Merkur isst bei Kalypso καὶ ἤραρε θομὸν ἐδιωδῆ, firmavit animum cibo.

יושט קרקר , בשפשה , קוקר בינבסיף צלצל , בפני , גיבגם , שינשי , גיבגם (וישט usw.

20. בגר

בור 1. zerstören, niederreissen בּיב christl.-pal.-syr. Schulthess sv. Aus Midrasch und Targum belegt bei Levy (auch Joel 1, 17 אתםרגו nicht אתםרגו Nathan, Anonym. WB. 31 und Lagarde; LA.: אם Dazu Elia zutta 174, 15 Friedm. und aramäisch Jellinek, Beth hamidrasch VI, 7. 8. Davon targ. מפגרותא פָּעוּר Ges. ed. 15 will diese und die folgende Bedeutung verbinden: "מפגרותא פֿעּר Ein gewagter Bedeutungsübergang!

Das bibl. على Pi. haben Gesenius und Nöldeke, Mand. Gr. 47, zu gestellt. [Barth stimmt der vorgeschlagenen Trennung brieflich zu (30. V. 1910) und verweist auf وَرَيَّ Ergötzen J. Hišām 225, 4. Hud. 226, 31. Ja'qubī II 314, 5.

Fleischer hat bei Levy TWB. II 573 versucht, das gutbelegte samar. u. targ. פרג, vertauschen, mit אתסרג Ps. 119, 16 sich ergötzen, zu verbinden. Brüll, Krit. Stud. über samar. Ms. Fragm. 26.

צפרן שמיר . 21.

Diamantmeissel, Jer. 17, 1. Hitzig: Mit Eisengriffel, mit Diamantstift. Hitzig, in neuester Zeit leider fast verschollen, hatte ein feineres Verständnis für das Schriftwort als mancher Lebende. Er sagt zur Stelle: der Diamantstift ist hier in der bildlichen Rede nur Steigerung des Eisengriffels. Er ist Rothstein gegenüber der (Kautzsch³) eine der beiden Angaben für eine Variante halten möchte, unstreitig im Rechte. Auch die Hitzigsche Uebersetzung Diamantstift (L. Löw, Graphische

Requisiten I 181) ist richtiger als die Rothstein'sche: mit diamantner Spitze, obwohl letztere seit Gesenius' Thesaurus durch alle Wörterbücher geht. Gesenius hat irrtümlich und gegen das parallele by (Griffel) angenommen, par bezeichne die in irgend einen Griff eingelassene Diamantspitze.

Dem gegenüber ist festzustellen, dass dies Wort als Spitzmeissel (Stemmeisen) mischnisch gut belegt ist. David Kimchi hat hierauf hingewiesen, aber nur eine Midraschstelle zur Hand gehabt, מריצה für מריצה gebraucht der Tanna Abba Saul, ein hervorragender testis linguae für das Hebräische, j. Sek. VIII 51a vorl. (Rabbinow, zur Stelle p. 68) צפורן גדולה T. Sabb. XV 130, 28, 2 allein i. XVII 16a, 39. Ein grosser Stein wird umgestürzt, indem man einen eisernen sippören unter ihn stösst: Abot Natan 3 12f. 15 b Schechter. Ein sipporen wird verwendet, um durch eine Mauer einzubrechen (לחתר בי): Jelamdenu bei Ar. = Ex. r. 37, 2 = Sa'arē Tesūba 62, wo Haj Gaon guer für das irrige סייף unserer Ausgaben Lev. r. 10, 3 anführt. צטרן של נחושת Ex. r. 51 5. Die Jelamdenu - Stelle auch bei Salomo Adeni zu Sek. 8.2 aus Aruch angeführt. Aruch erklärt ital. סנכלוני, korrekter bei Jeh. b. Binjamin Anaw. zu Sek. a. O.: סובולוני, was nicht succhiellino ist, wie Kohut, Nachträge 70 meint, sondern subolone, grosser Spitzmeissel, wie mir H. P. Chajes, den ich fragte, ob das Wort subbia, lat. subula meint, schrieb.

22. קאקוזי

pl. Hal. ged. 158, Hild. קאקווי 31 d Ven., aber im Zitat Siddur Rasi ausgelassen, ist אולאוט = סבבון Die jüdische Quelle erweist zugleich die Richtigkeit der durch Audo verzeichneten syrischen Form סבבול, die bei den Glossographen schwankt. BA. bei PSm. sv. und DBB 1830 haben auch die Formen: מבבול (dies auch Cardahi), מבבול (dies auch Cardahi), מבבול (dies auch Cardahi), מבבול (dies auch Cardahi), אוויסף (dies auch Cardahi), אוויסף (La מוויסף) Sabb. 156a Rabbinow. z. St. bekannt.

23. * רברבן.

Es hat dreissig Jahre gedauert, bis die Feststellung Nöldeke's, dass es keinen Singular ניצין zu dem Plural פיצים gebe, in das Gesenius'sche WB. eindringen konnte. König nimmt davon allerdings auch jetzt noch nicht Notiz, hat aber wenigstens den Singular "רברבן" nicht mehr angesetzt. Allerdings verkennt er auch hier die Pluralbildung und hält an für eine Ableitungs silbe. Umso auffallender ist es, dass der falsche Singular in Marti's neuster aram. Grammatik 90* noch immer spukt. Der Doppelplural än + Pluralzeichen ist in vielen Fällen übersehen worden. Ich will hier neue Beispiele zusammenstellen.

1. אחשתרנים, Lehnwort aus khšatra. 2. ברקנים, 3. גאיונים 3. מיני הומצנין . Ruth r. II 14, (irrige La.: המצים, Lev. r. 34. הימוצין Jalk. 603). Der Singular שמצו bei Jastrow ist zu streichen. 5. הרבני קיץ Ps. 32, 4 von Raši z. St. durch den Sing. בחורב הקיץ erklärt. 6. בהורב הקיץ Cardahi I 483. 7. מוסרנא Targ. O. Dt. 21, 12 bei Jastrow ist zu streichen. Lies שופרהא Berliner, Targum I 55; j. שוסרייהא. Wenn Fragmententargum z. St. מופרנהא hat, so ist das irrige Assimilation an צפורן. 8. So wie מגד und מגדנין, ist auch bibl. מגד Plural zu מגדנין. Einen Sing. אמרן, nach König Nebenform zu מגרן, gibt es nicht. Ebenso משחנין . pl. zu מטלית und targ. pl. מותכני . 9. למחנין targ. II Est. 1, 1. 6, 11. Auch בבונים wird hierher gehören. 10. סחרני pl. Umgebung, im Targum muss trotz angun auch keinen Sing. #מחרנא gehabt haben. Dagegen Barth NB. § 196 c. 11. Das zweite Beispiel sekundären Plurals mit Femininendung - wie No. 8 — ist עשהונות, trotz on für an und trotz des falsch gebildeten Singulars עשחוני Sir. 3,24. Es gibt auch keinen aramäischen Singular עשחונא, obwohl König ihn aus Dalman's WB. anführt. 12. צבעונים : Mischnisch Sifre I 115 f. 35 a, II 226 f. 115 b Friedm. Midr. Tann. 135 Hoffm. (Falsche LA. zu Ed. 7, 8 für צבעים. T. Kt. VII 269, 20 b 72 b = j. VII 31 c, 35. 36; so l. auch j. Kid. II 62c, 64. מיני צי Num. r. 17, 5. Jalk. Gen. 44 f. 12 c, 19. בגדי צבעונין Raši Gen. 49, 11 (= Onkelos a. O.) Sukka 10 a, Siddur Raši 119. mand. ציכוניא gefärbtes Zeug

= צכעונא und syr. בבבון, Nöld., mand. Gr. 1, 140 gehört auch hieher. Es ist trotz Jastrow u. A. weder für das Mischnische noch für das Targumische ein Sing. צבען anzusetzen und mit den bh. n. pr. צבעון (Hyaene) hat das Wort trotz Levy nichts zu tun. 13. צורנייתא Leckerbissen — Gebäck? — die man bei dem epulum funebre dem Leidtragenden anbietet, und אורניאתא MsM. Sabb. 136a MK. 20a. Die LA. mit r für d durch Hal. ged. 103, 23 (Marginalglosse אלואן, arab.; Sal. ha-Jathom zu MK. hat: אלעזא בוב und Andere bestätigt. Sabb. a. O. haben auch die edd. צורנייקא. Aruch und die edd. in MK. a. O.: d, was Bxt. und Levy vorziehen. 14. צורני צוורני אורני אורני אורני אורני Haufen, Kidd, 72b. Nicht; neck-chain, Jastrow. 15, salmāni, assyr. = צלמנא Der Sing. צלמנא Ri. 18, 17 ist falsch, wie derselbe Vers 18 u. 20 z und ed. Lagarde erweisen. RDK. WB. sv. p. 415. — Targ. Gen. 31, 19. 34. 35 (auch j.) 1 S. 19, 13, 16. 2 K. 23, 24. Jes. 10, 10. Jer. 8, 19, 50, 38. Ez. 21, 26. Hos. 11, 2. 13, 2. Micha 1, 7 und sonst. Auch talm. MK. 25b. 16. צמחונים Mk. 2, 3. 4. j. 53 c, 19 (T. II 88, 4 עמחונות), Targ. j. Dt. 32, 2 צמחוני 17. קר, קר, קר, קר, ist weder griechisch - noch, wie ich früher annahm, Lagas, Krauss LW. II 540 - sondern Pl. von קורקא und סביבון von Krähen des Hahnes. Nach der LA. des R. Ascher ist an der einen Stelle, wo das Wort vorkommt, vom Tanze der Mutter und dem Rufe des Vaters die Rede. Die sonstigen LAA, haben allerdings umgekehrt: קירקני ראטך. 18. קרטוסני Sprünge, Ritze z. B. in glasierten Gefässen BK. 86 a, Pes. 30 b = Kt. 107 b = Az. 33 b, Hal. ged. 143 Scheeltot Mattot 137 f. 40 c, 8-18. R. J. Gajjat II 88. Schaare Teschuba No. 282 bei Jehudaj Gaon. Tanch. B. Hukk. 2. Es ist Plural von *קרמוף, von Nöldeke mand. Gr. 38 mit mand. ארטופיאתא zusammengestellt und durch בקלע schneiden erklärt. Es ist trotz Kohut nicht persisch. 19. שקיני, Singular: שקיא. MGWJ. 56 (1912) 110.

Brockelmann V Gr. I 451 erkennt die Doppelbildung des Plurals an. Auf die Sache hat unter Vorlegung einer ganzen Reihe von Beispielen Nöldeke in seinen drei aramäischen Grammatiken nachdrücklich hingewiesen. Barth, Nominalbildung S. 318: "Es ist mir wahrscheinlich, dass die Bildung mancher masculiner aram. Plurale auf and ursprünglich von der collectiven Function der on-Nomina ausgegangen ist, nur das hier das collectivum nochmals die Pluralendung angenommen hat." Den Collectiv-Pluralen geht oft מיני "Arten" voran. So: בובן, "ביורני (trotz König mand. Gr. 140 במבון, "בבון, "בבון באורוניא Jehuda 1407 einen Sing. "בעון an. Bacher, Hasofe meeres hagar II 142: מינין, "בוון, "בבון, "ב

24. ובחבו

Barth hat in der Rezension des Königschen WB. (Deutsche Ltztg. 1911, 90) mit vollem Recht bemerkt, aus dem fem. Pl. מלונים dürfe man keinen masc. Sing. auf anī¹) erschliessen, da dieser in Mischna und Targum nur als Rachman erscheint und so auch ins Arabische weitergewandert ist.

אר החמן Mech. 35 a, 12 Friedmann, auch RDK sv. ist unrichtige LA für מרחמן Mechilta Hoffmann 57, 21. Mischnisch ist nur letzteres belegbar, wie ich schon seiner Zeit Ges. ed. 10, 11 bemerkt habe. T. BK. 1X 366, 7, j. VIII 6 c, 25, T. Sota VII 309, 10 T. Snh. VII 426, 7. In Gebeten: Gott, hebr. u. aram. Baer, Gebetbuch 59, 245, 412, 559 und besonders 384 Anm. Auch aramäisch schon in einem Achikarspruche Sachau 54, 13 OLZ 1911, 532: Bacher Terminologie II 207 f. 251. L. Löw ges. Schriften I 184, V 42. Geiger j. Z. VIII 191. Nachgel. Schr. 3, 323. Für die Araber: Geiger, Das Judent. u. s. Gesch. II 43, Ben Chán. IX 669. Für Palmyra: Hakedem I 19. Christl.-pal.-syr. Schulthess sv.

 $^{^{-1}}$) — $\bar{\mathbf{a}}$ n $\bar{\mathbf{n}}$ liegt im npr. נרטני vor, König hat also zu "mein" Trostreicher mit Recht ein Fragezeichen gesetzt.

25. שבש.

Num. 24, 17: Es geht ein Stern aus Jakob und ein Szepter erhebt sich aus Israel (Kautzsch 3). Szepter ist nicht die richtige Parallele zu Stern. Daher gilt מול in jüdischen Kreisen von Haj Gaon bis zu S. L. Rapoport¹) (bei Slonimsky, Told. ha-samajim, wiederabgedruckt bei Luncz, Hameammer 305 ff.) für Meteor, Sternschnuppe oder Komet. Haj Gaon kombinierte damit das wieder sternkundige Amora Samuel für das mischnische מוכבא דישבים, das der sternkundige Amora Samuel für das mischnische מוכבא בייסי setzt. (Aruch III 312). Da ist aber שביי kein Substantivum (Levy u. A. schreiben irrig: מול שביי הוא לייבים heisst: ein fliegender Stern von מול שביי שביי לייבים ולאפנט בייסי הוא לייבים שבייל. Meteor, darf vielleicht auf שבייל das glatte opp. שבייל das krause Haar.

^{&#}x27;) So auch A. B. Ehrlich, Randglossen II 2 5. Wenn Ehrlich a. O. "nebenbei bemerkt, dass Levy's Neuhebräisches Worterbuch ein durch aus unzuverlässiges Werk ist," so muss dieser Ausdruck trotz aller Mängel des äusserst verdienstlichen Werkes ernstlich gerügt werden. Es ist selbstverständlich, dass gar kein Wörterbuch eigene Sprach- und Litteraturkenntnisse des Benützers entbehrlich macht.

mischnisch schwimmen. Land Fischnamen No. 8. Vgl. dazu www "Flut" Barth, ZAW 33, 306.

Zur rabbinischen Lehre von der Zeugenüberführung (הזמה) *).

Von Rabbiner Dr. J. Horovitz (Frankfurt a. M.).

Abraham Geiger hatte in seinem Buche "Urschrift und Uebersetzungen der Bibel" (Breslau 1857, S. 195) behauptet: "Einen recht schlagenden Beweis, wie man bei der umgewandelten rechtlichen Anschauung in die Worte der alten Halacha die jüngere Auffassung hineindeutete, gibt die Lehre von dem Nachweis der Lügenhaftigkeit der Zeugen". Die alte Meinung komme in dem Susannabuch zum Ausdruck. Die Zeugen widersprechen sich nämlich dort in Bezug auf den Baum, unter welchem Susanna das Verbrechen begangen haben soll. Dadurch gelten sie als solche, welche nach "ihrer eigenen Aussage Lüge bezeugten" (V. 61; έχ τοῦ στόματος αὐτῶν ψευδομαρτυρήσαντες) und darum "tat man ihnen, was sie Uebles zu tun dachten ihrem Nächsten gemäss dem Gesetze Moses'" (V. 62). Diese Geschichte von einem Prozesse, bei welchem die Zeugen durch die Nachfrage über den Baum als falsch erkannt werden, habe sich in der Erinnerung der talmudischen Tradition erhalten, die in der Mischna Sanhedrin V. 2 mitteilt: מעשה ובדק בן זכאי בעוקצי חאנים (vgl. Sanh. 41 a). Schliesslich betont Geiger (a. a. O. S. 196f.), und darin gipfeln seine Ausführungen, jene Ansicht sei ganz deutlich in dem alten Spruche ausgedrückt, אין העדים נעשין זוממין עד שיוומו את עצמן Mischna, Makkoth I. 6, . die Zeugen werden nicht eher als lügenhaft

^{*)} Die vorliegende Abhandlung ist der erste Teil einer grösseren Arbeit: "Zur rabbinischen Lehre von den falschen Zeugen". Der zweite Teil, welcher sich bereits im Druck befindet, ist der Erinnerung an meinen unvergesslichen Vater begriffen gewidmet.

erklärt, bis sie sich selbst zu lügenhaften machen" — so übersetzt Geiger — das hiesse aber doch "nichts anderes als bis sie selbst durch ihre Widersprüche die Falschheit ihrer Aussage dokumentieren". Noch deutlicher sei der Sifre. Diese Ansicht sei indessen der späteren Auffassung zu streng erschienen, sie erkläre nur noch den Zeugen für straffällig, dem durch andere Zeugen nachgewiesen wird, dass er zu der Zeit, von welcher seine Aussage handelt, gar nicht an dem Orte gewesen sei, an welchem angeblich das Verbrechen vorgefallen war. Und so erkläre die Mischna "ohne weiteres das in dem von ihr selbst mitgeteilten alten Grundsatz festgestellte מומר של של "sich selbst als lügenhaft erklären" dahin, wenn andere Zeugen ihnen ein Alibi nachweisen".

Es ist eine der glänzendsten unter den vielen Abhandlungen, mit welchen der hochverehrte, gefeierte Rabbi, dem diese Festschrift gilt, die Wissenschaft des Judentums bereichert hat, in welcher er (Magazin für die Wissenschaft des Judentums, herausg. von A. Berliner und D. Hoffmann V. Berlin. Benzian 1878: Die jüdisch traditionelle Auffassung des Gesetzes über falsche Zeugen. S. 1—14) die Behauptungen Geigers auf das gründlichste und eingehendste widerlegt. Wie sich aus den Sifrestellen, dem jerusalemitischen Targum u. a. St., die Geiger für seine These anführt, das Gegenteil von dem erweist, was er in ihnen finden wollte, wie ferner die alte Baraitha des R. Ismael, den er sonst immer als Vertreter der alten Halacha bezeichnet, gegen ihn zeugt, möge jeder Leser selbst bei Hoffmann im einzelnen verfolgen¹). Mit Recht führt aber Hoffmann gegenüber Geiger

לו ערות. בוסף של ערות. בוסף של ערות. בוסף של ערות. בוסף של ערות אומר של ערות ביטיים של ערות. אומר של ערות ביטיים של ערות. ביטיים עריים ביטיים ועריים ביטיים עריים ביטיים עריים ביטיים עריים ביטיים ביטיים

aus, dass auch in der Verurteilung der Zeugen wegen Selbstwiderspruchs keineswegs mehr Strenge liege als in der Lehre. dass die Zeugen bestraft werden, wenn sie durch andere überführt sind. Da ferner nach Geiger die alte Halacha feststelle. nur ein Selbstwiderspruch führe die Bestrafung der Zeugen herbei, so hätten die späteren, wenn sie mildern wollten, zweierlei für nötig erachten müssen: Selbstwiderspruch und Gegenzeugen. Die Lehre jedoch, dass letztere allein die Bestrafung herbeiführen, wäre unter jenen Voraussetzungen eine Strenge, welche von den späteren Gesetzeslehrern um so weniger anzunehmen ist, als sie ja bekanntlich bei Kapitalprozessen ein besonders mildes Verfahren für geboten hielten. Danach sei die einstimmige Erklärung des überlieferten Lehrsatzes durch die Mischna, die Tosefta und den Sifre für authentisch zu halten. Geiger spreche zwar immer vom Selbstwiderspruch, "während er nach dem Beispiel der Susannaerzählung meint, dass die Zeugen einander widersprechen". Nun bedeutet aber את עצמן bezw. את עצמן nicht einander, sondern sich selbst. Ueberdies würde ja der Satz: spricht, wird er bestraft. Die Zeugen widersprechen einander heisst in der Mischna מבחישיו זה את זה. Gegen unzählige ausdrückliche Zeugnisse fast sämtlicher Halachaquellen käme aber das Susannabuch aus den verschiedensten Gründen überhaupt nicht in Betracht, und sicher könne man aus ihm nichts über die alte Halacha schliessen. Endlich bespricht Hoffmann die vier in Betracht kommenden Lesarten. 1) עד שיוימו את עצמן. So die Ausgaben des babyl. Talmud und der Jalkut.1) (In der ed. Saloniki 1526 und ed. Venet. fehlen die Worte את עצמן). ער שיוטו את עצטן (So sämtliche Mischnaausgaben, Jeruschalmi, Sifre und die späteren Aruchausgaben, aber auch die Venetianer Talmudausgabe und der Münchener Codex. 3) שיוושו

des Wortes עד zusammenhängen. S. Sota 2 b: כל מקום שנאמר עד הרי כאן שנים עד מראנטרך למכתב אחד שמע מניה דער und Raschi z. St.: מדאצטרך למכתב אחד שמע מניה דער

¹⁾ Ebenso auch Midrasch Tannaim zu Deuteronomium ed. D. Hoffmann, Berlin, H. Itzkowski S. 117.

בעצמן, Aruch, ed. princ. und ed. Pesaro, ferner אור מעמן und der sog. איד עומן עצמן בעמן (Chananel: עד שיומן עצמן עצמן, ebenso eine Handschrift des Alfasi, Tosaphoth und R. Obadja Bertinoro. Die dritte Lesart sei die leichteste, bei der zweiten sei prince als Accusativ der Beziehung zu fassen wie איז מעמן, sodass also ebenfalls gelehrt wird, die Zeugen werden nur bestraft, wenn sie an ihrer eigenen Person der Lüge überführt werden. Ebenso sei zu erklären nach der Lesart des R. Chananel (sub 4). Die meisten alten Kommentare hätten jedoch die grammatisch sehwer mögliche Erklärung, dass zu שיו שיו die überführenden Zeugen als Subjekt zu denken seien. Diese Erklärung habe offenbar die Aenderung des שיו bewirkt, weshalb die letztere von allen desavouierte Lesart sehr verdächtig sei.

Zu dem, was Hoffmann ausführt, sei noch hinzugefügt, dass der Hinweis Geigers auf die Mischna Sanhedrin V, 2 gleichfalls vollkommen zu Unrecht geschieht. Dass ein Verbrechen nach Angabe von Zeugen unter einem Baum geschehen ist, ist ja nicht etwas so Ungewöhnliches, dass man allein darum das im Susannabuch Erzählte mit dem in der Mischna Mitgeteilten in irgend einen Zusammenhang zu bringen berechtigt wäre. Im Uebrigen sind aber die Unterschiede so klaffend, dass man sich wundern muss, wie Geiger sie ausser Acht lassen konnte. Im Susannabuch gibt der eine der Zeugen an, das Verbrechen sei unter einem Mastixbaum geschehen, der andere unter einer Eiche, in der Mischna sind offenbar widersprechende Angaben über den Baum selbst überhaupt nicht gemacht worden, zudem ist hier von einem Feigenbaum die Rede, dessen dort nicht Erwähnung geschieht. Ferner knüpft die Erzählung der Mischna an einen bestimmten nachbiblischen Namen an, den die Gemara Sanhedrin 41a mit Jochanan ben Sakkai gleichsetzt1), unter Be-

י) Wie sich aber aus einem Vergleich der Gemara Sanhedrin 41a unten und b oben ergibt, ist möglich, dass nicht der gewöhnlich unter diesem Namen begriffene Gesetzeslehrer gemeint ist. Wenn Seder Tannaïm we-Amoraïm einen zum Zeitgenossen des R. Simon ben Schetach stempelt und von jenem den späteren gleichnamigen Rabbi unterscheidet, so darf demnach

rufung auf eine alte Baraitha, welche dieselbe Tatsache ausdrücklich von jenem berichtet. Es handelt sich weiter nach der Ueberlieferung einer alten Baraitha (Sanhedrin a. a. O.) nicht um ein Sittlichkeitsverbrechen, sondern um einen Mord, sodann

picht ohne weiteres mit N. Brüll. Jahrbücher für jüdische Geschichte und Literatur (Jhg. III, Frankfurt a. M. 1877: Das apokryphische Susannabuch S. 64 Anm. 158) gesagt werden, dass Seder Tan. in unausgesprochenem Widerspruch mit der bab. Gemara die Existenz von zwei Gesetzeslehrern dieses Namens angenommen habe." Dass Sed, Tan, jenen R. Jochanan zum Zeitgenossen des R. Simon ben Schetach macht, mag mit Rücksicht auf Aboth I. 9 geschehen sein. Danach hätte Simon ben Schetach seine Maxime היי מרבה mit auf Grund jenes Prozesses aufgestellt, in den Jochanan ben Sakkai als sein Schüler - תלמיד לפני רבו, s. Sanhedrin a. a. O. - eingegriffen hat. לחקור müsste dann zugleich im weiteren Sinne des Wortes genommen werden. Allerdings muss die genannte Gemara nicht so verstanden werden, wie sie Sed. Tan. offenbar aufgefasst hat und zu deuten ein gewisses Recht hatte. Vielmehr ist wahrscheinlich, dass die Worte יהתניא מניטה וכדכ ד' יותבן וכרי wie die weiteren אלא תלמיד לפני רבו וכרי picht nur die frühere Meinung כל שנותיו sondern auch die ganze vorangehende Beweisführung כל יבות כורם וכו mit ihrer Berufung auf die Baraitha של הי יותכו וכו nehmen wollen. Nachdem auf Grund einer Baraitha unzweifelhaft ein R. Jochanan ben Sakkai gemeint und der Name בן יכאי in der erwähnten Weise zu ergänzen ist, dazu aber die Auskunft הלמיד לפני רבו ohnehin notwendig wird, fallen ja in der Tat alle Gründe weg, welche ursprünglich gegen die Identität von Ben Sakkai mit R. Jochanan ben Sakkai geltend gemacht worden waren. Dazu kommt, dass schon an sich unwahrscheinlich ist, dass zwei Gesetzeslehrer gleicherweise רבן יותנן genannt worden sind. Jedenfalls muss derjenige Amora, welcher zu dem Schlusse אלא כן זכאי דעלמא gelangt war, von einem anderen R. Jochanan ben Sakkai nichts gewusst haben. Für die Behauptung von Brüll a. a. O. S. 47 Anm. 120: "In einer Baraitha wurde mit verschlimmbessernder Namensnennung tradirt: מישה וברק רי יחנן וכו fehlt jeder Beweis. Wenn Brüll meint, der frühere Nachweis, dass von diesem nicht die Rede sein könne, stehe so fest, dass selbst eine andere Version der Baraitha dagegen nicht aufkommen kann, so lässt er ausseracht, dass sich die beiden betreffenden Angaben nach der schliesslichen Lösung der Gemara vollkommen mit einander vertragen. Fast unmittelbar nach der Mischna, welche uns mitteilt מעשה וברק וכוי, heisst es (Sanhedrin V, 4): אמר אחר מן התלמידים יש לי ללמד עליו זכות מעלין אותו ומושיבין אותו ביניהן ולא היה יורר משם כל היום כולו. Man versteht also, dass R. Jochanan auch vor seiner eigentlichen Amtstätigkeit sehr wohl die Möglichkeit hatte, in ein Prozessverfahren so einzugreifen, wie es in jener Mischna berichtet wird.

wird das Ereignis angeführt, um den Satz zu illustrieren כל המרכה כבדיקות הרי זה משובח. Und nur unter diesem letzteren Gesichtspunkt hat der Fall des Susannabuches eine entfernte Aehnlichkeit. Aber nur eine solche. Denn die Frage, unter welchem Baum (und in welchem Teile des Gartens, Sept. V. 55 und 58) das Verbrechen geschehen sein soll, liegt auf der Hand und gehört zu den fast selbstverständlichen Forderungen einer gewissenhaften Untersuchung. S. auch Sanhedrin V, 1: היו בודקין איתובו חקירות באינו שבוע באיזה שנה באיזי הודש בכמה בחדש באיזה יום באיזה שעה באיזה מקום und vor allem Maimonides, Hilchoth Eduth I, 5: החקירות וההרישות הו הו הדברים וכו הו Sie wird im Susannabuch nur dadurch von solcher Bedeutung, dass Susanna ohne jede nähere Prüfung lediglich auf die Autorität der Richter als Zeugen hin zum Tode verurteilt worden war. "Und die ganze Versammlung glaubte ihnen, da sie Aelteste und Richter des Volkes waren" (V. 41). Vgl. auch noch den Vorwurf Daniels: Seid Ihr so thöricht, Ihr Israelssöhne? Tötet Ihr denn ohne Untersuchung und ohne den genauen Sachverhalt zu wissen, eine Tochter Israels? (V. 48). Dagegen ist die von Ben Sakkai gestellte Frage eine so minutiös detaillierte, — und das wollen doch die Worte בל המרכה בבריקות hervorheben - dass auch der scharfsinnige und gewissenhafte Richter sie nicht ohne weiteres stellen würde. S. Sanhedrin a. a. O.: שאני בן זכאי דבדיקות כחקירות משוי ליה. Tanchuma Schoftim XVI. 18: שנאטר לא עשה כן לכל גון ומשפשים כל ירעים. והלא אוהיע . . . נצטון על הרינין שהוא א' מז' מצות בני נח. ומהו משפטים כל ידעום. אלו עם בן וכאי und die דקרוקי הדין שכך שנינו מעשה וכדק בן וכאי Definition von בריקות bei Maimonides, Hilchoth Eduth I, 6. Schliesslich überliefert ja gerade die Mischna, in der angeblich die Erinnerung an das im Susannabuch Erzählte sich findet, den Satz כשלה, der dem Urteil Daniels in der apokryphischen Schrift entgegengesetzt ist, und der zugleich bestätigt, dass die Worte כל המרכה וכוי und die ganze Mitteilung הוכדק וכר hier eine ganz andere Tendenz haben: Es handelt sich nicht sowohl darum, einen Unschuldigen zu retten oder gar falsche Zeugen zu bestrafen, als vielmehr darum, alles zu versuchen, um einen fast sicher Schuldigen auf gesetzmässigem Wege von der Todesstrafe zu befreien. Man kann also nicht in dem Sinne, in dem Geiger dies (a. a. O. S. 195) meint, sagen, dass die Zeugen hier als "falsch erkannt wurden". Die Zeugenaussage gilt unter solchen Umständen nur als nicht hinreichend beweiskräftig. (S. Sifre zu Deut. XIII, 15: מון הדבר אמה נכון הדבר und bes. Maimonides, Hilchoth Eduth II, 2)¹). Aus Sanhedrin S1 a scheint sogar hervorzugehen, dass Jochanan ben Sakkai den Angeklagten in dem betreffenden Falle von der Todesstrafe freisprechen wollte, dass aber das Zeugnis im übrigen insofern Giltigkeit hatte, als der Angeklagte trotz der widersprechenden Angaben der Zeugen in die Kippa eingesperrt wurde. S. Raschi a. a. O.

So2) ist das ganze Gebäude Geigers zertrümmert; auch der

ל. Frankel sagt in seiner Abbandlung: Eine Alexandrinische Liebesgeschichte (Monatsschrift für Geschichte und Wissenschaft des Judentums, 1868 S. 448 Anm. 7): "Die spätere Halacha erklärt durch solchen Widerspruch, da er sich nur auf einen unwesentlichen, die Tat nicht beeinflussenden Umstand bezieht, das Zeugnis nicht für ungültig. Vgl. Sanhedrin a. a. O." Wie es scheint, hat sich Frankel einen Augenblick durch die Worte der Gemara: א"ר יוכף מכן זכאי לותיב אינש שאני בן זכאי וכוי, die er als ein letztes Resultat angesehen hat, irreführen lassen. Die Mischna entscheidet ja aber gerade: אחד חקירות ואחד בדיקות בזמן שמכחישין זה את זה עדותן בשלה. S. die oben genannten Stellen, bes. Maimonides a. a. O. Nur bei וואר בדיקות בופן שופחולם בדיקות בופן בפלה belanglos. S. Choschen Ham. Cap. 30 § 2.

²⁾ Durch die genannte Abhandlung von N. Brüll werde ich darauf aufmerksam, dass Z. Frankel, schon vor Geiger, in seinem Buche "Der gerichtliche Beweis", Berlin 1846, S. 199 Anm. 2 gelegentlich auf einen Zusammenhang der Susannageschichte mit dem in Sanhedrin a. a. O. Berichteten hingewiesen habe. Frankel hat dann seine Ansicht in dem erwähnten Aufsatz: "Eine alexandrinische Liebesgeschichte" näher ausgeführt. Der Behauptung Brülls a. a. O. S. 23, "die unabsichtlich herbeigeführte Uebereinstimmung zweier Gelehrten, deren Urteil schwer in die Wagschale fällt, habe einige Beweiskraft für die Richtigkeit der von ihnen zuerst ausgesprochenen Ansicht", vermag ich nicht beizupflichten. Je dunkler der geschichtliche Hintergrund des Susannabuches ist, desto näher lag es für zwei Gelehrte, denen das erwähnte Faktum gleicherweise bekannt war, auf dieses zurückzugreifen. Wie sonst häufig zeigt sich aber auch hier, dass scheinbar auffällige Analogien fast vollständig verschwinden, sobald man einmal näher zusieht, und dass dann von einer "Gleichartigkeit beider Berichte", wie sie Geiger behaupten wollte, (Brüll a. a. O.), nicht mehr gesprochen werden darf. Der einzige Punkt, in

Mörtel, mit dem er die einzelnen Bausteine zusammenfügen möchte, fällt von selbst ab.

welchem sich beide Mitteilungen zu berühren scheinen, ist derjenige, welchen die Untersuchung Daniels erst klären will, während er in der Mischna in dem Moment bereits erledigt ist, in welchem Ben Sakkai eingreift und dazu so, dass die beiden Zeugen im Gegensatz zu dort übereinstimmende Angaben machen. Nur dass eben Ben Sakkai noch weiter grabt. (S. Sanhedrin 41 a und Maimonides. Hilchoth Eduth I, 6). So bleibt in der Tat kaum etwas anderes übrig, als dass hier wie dort ein Verbrechen unter einem Baum geschehen sein soll. Uebrigens hat Brüll einen wesentlichen Unterschied zwischen Geiger und Frankel übersehen. Jener will, einer anderen Theorie zuliebe, das im Susannabuch Erzählte, zur geschichtlichen Grundlage für den Bericht der Mischna machen, während Frankel im Gegenteil "die plumpe Darstellungsweise" des Susannabuches, seine vielfachen "fabelhaften Ungereimtheiten" hervorhebt und vielmehr das in der Mischna Erwähnte zur geschichtlichen Unterlage des Susannabuches macht. Fast scheint mir Frankel über dieses in einem Punkte zu hart zu urteilen. So sehr nun auch seine Hypothese, zu deren Gunsten einige Gesichtspunkte beigebracht werden, an sich moglich ist, so hat sie doch angesichts alles dessen, was hier dargelegt wurde, sehr geringe Wahrscheinlichkeit und trägt zur Erklärung des Susannabuches kaum und gewiss nicht zur Erklärung der Mischna bei. In seiner Schrift: "Das mosaisch-talmudische Strafrecht", Wien 1869, S. 91 ff. benutzt M. Duschak die bezüglichen Ausführungen Frankels der Hauptsache nach fast wortlich, ohne ihn zu nennen. Was er hinzufügt, bedarf kaum der Widerlegung. Der Name Ben Sakkai soll in dem Ausrufe, den Theodotion V. 46 dem Daniel in den Mund legt: "Ich bin unschuldig an dem Blut dieser da" zum Ausdruck kommen! Ebenso ist es eine Spielerei, wenn Brüll a a. O., S. 64 Ben Sakkai und Ben Tabbai für eine Person halten will, oder wenn er (Jahrbücher für jüdische Geschichte und Literatur, Jahrg. V u. VI. S. 101 f: Nachklänge der Susannasage) in den Worten der Elieser-Baraitha, Kap. 49: מגלגלין זכות על ידי זכאי עשי דניאל שהיה einen nicht unwichtigen Beleg für die Identität des in "einen nicht unwichtigen Beleg für die Identität des in der Mischna erwähnten Ben Sakkai mit dem Daniel des Susannabuches" zu erblicken glaubt. Als ob dazu, "dass Daniel als juridischer Ratgeber des Königs und besonders als Anwalt für Esther erscheint", das Vorbild der Susannageschichte notwendig gewesen wäre. Brüll meint, "bei der ausdrücklichen Beziehung des Eigenschaftswortes יבאי auf Daniel in dem vielfach anders angewendeten Ausspruche sei fast gar nicht zu verkennen, dass diese Bezeichnung für Daniel nicht unbekannt war." Die vol mir besonders hervorgehobenen Worte Brülls zeigen am besten, wie gekünstell seine Annahme ist und widerlegen ihn selbst. Diese wird nicht wahrscheinlicher durch den Satz: "Daniel galt als der "Reine" und wenn in der Mischn: anstatt seines Namens die fingierte Benennung בן זכאי gebraucht wurde, so

Indessen ist der Satz אין העדים נעשין ווממים וכוי schon in alter Zeit in einer Weise ausgelegt worden, die zwar sachlich von der Geigerschen Erklärung weit abliegt und den überlieferten Begriff der הזמה in seinen Grundzügen zunächst unangetastet lässt, immerhin aber in Bezug auf die sprachliche Kommentierung der fraglichen Worte zum Teil mit Geiger übereinstimmt, nur dass die Worte את עצמו, die, wie ja Hoffmann gezeigt hat, bei Geiger unberücksichtigt bleiben, in jener alten Auffassung zu ihrem Recht kommen. In dem von D. Hoffmann erstmalig herausgegebenen Kommentare des R. Chananel zu Makkoth, der nun auch in der Wilnaer Talmudausgabe mitabgedruckt ist, und den A. Berliner s. Zt. nach einer in der Angelica zu Rom befindlichen Handschrift kopieren liess, heisst es: (Migdal Chananel. Leipzig, Hinrichs 1876, S. 5). אין הערים נעשין זומטין עד שיזומו עצמן כו׳. ראינו לרבותינו הגאונים ז״ל כי פירשו עד שיוומו עצמן עד שיחרישו ולא יכחישו המוומין את המזימין ואנו קבלנו עד שיזומו עצמן עד שיזימו העדים עצמן עמנו כו Jene von Chananel erwähnte Erklärung, von der Hoffmann in seiner Abhandlung übrigens nicht weiter spricht, auch, wie sich gleich zeigen wird, damals von seinem Standpunkt aus nicht zu sprechen brauchte, geht nun aber, wie mir zweifellos scheint, auf Hai Gaon zurück, und erst, wenn wir dessen Ausführungen kennen gelernt haben, wird es möglich sein, einigermassen zu begreifen, wieso eine solche Deutung entstehen konnte

wussten die Kundigen, wer mit derselben gemeint sei." Brüll knüpft mit der letzten Bemerkung an Duschak an, scheint indessen nicht zu bemerken, dass er das eine Mal diesem, bezw. Frankel, das andere Mal wieder Geiger folgt. Wenn man nun auch den Grundtheorien Brülls, den erwähnten und vielen sonstigen Aufstellungen unmöglich beistimmen kann — man denke nur u. a. an die eigentümliche Erklärung des Namens Susanna, S. 18 u. 21 —, so gehört seine Untersuchung doch jedenfalls zu dem Bedeutendsten, was über das Susannabuch geschrieben wurde. Das sei hier auch um deswillen besonders hervorgehoben, weil Wilhelm Rothstein in dem von E. Kautzsch herausgegebenen grossen Apokryphen- und Epigraphenwerk (Tübingen, Mohr 1900, S. 176 ff.) zwar von den "protestantischen Forschern" und "katholischen Gelehrten" spricht, die über das genannte Thema geschrieben haben, aber weder die kurze, gediegene Abhandlung Frankels, noch die ausführliche, an gelehrten Nachweisen überaus reiche Arbeit Brülls zu erwähnen für notwendig findet.

In dem סי משפטי שכועות findet sich folgende Erklärung unserer Mischna: ועור נוכור איך דרך ההומה והוא כנון ערים שהעירו שראיבן לוה משמעון כ כסף בארץ ישראל ביום פלוני ובאן שנים אחרים ואמרן להם אותו היים עטני הייתם בככל והודו להם הראשונים על זה או ישת קו בדרך הזה נעשו זוממים וכזה אמר המשנה באי זה עד העדים נעשו זימטים. ואטרו אין העדים נעישו זומשים עד שיוימי את עצמן כיצד וכן וכוי אבל אמרו להם וכו הרי אלו זוממין ונהרגין על פיהם ולא תושלם ההזמה אלא בפגי הני זיממין ושיודו או ישחוכו Obwohl Hoffmann z. Zt. jene Stelle bei Hai Gaon nicht gesehen hat, hat er die Worte der Mischna im Sinne der hier vorgeführten Erklärung ganz ähnlich verstanden. wie wir dies bei Hai Gaon ausdrücklich lesen. Migdal Chananel, S. 5. Note 3 schreibt Hoffmann: חבותינו הגאונים זיל חבוה מאד מאד ואפשר דלא גרסי במתניתין כיצד או שהם הין מפרשים כיצד כמן ובאיוה צד נעשים ווממין אם יחרישו. ומשני דוכא כשאמרו המוימין עמנו הייתם הא לאו הכי אפילו החרישו אין נעשין ווממין. דוגמא לזה צריכין אנו לפרש מלת כיצר במשנה דמס נזיר כ ח: ובב"ק פ"ב מ"ב.

Solange man sich an die Worte des R. Chananel, נאינ לרכותיני הגאינים זל כי פירשו עד שיוימו עצמו עד שיהרישן וכוי hielt, musste aber die Kommentierung der Gaonen noch verwunderlicher erscheinen, als sie ohnehin ist. War doch unter Voraussetzung jener Lesart die übliche Erklärung auch die sprachlich leichteste. Soweit wir schon aus dem Wortlaut im ersehen, das uns allerdings nur in der hebräischen Uebersetzung und nicht im Originale vorliegt, hat Hai Gaon gelesen: עד שייש את עצמן, und nur unter dieser Voraussetzung wird uns die ganze Art seiner Darstellung vollkommen verständlich. Auch ich möchte nun mit Hoffmann (a. a. O.) glauben, dass יימו ein späterer Eindringling ist, und dass die grammatisch schwer zu rechtfertigende Erklärung, dass zu יויבו = יוובו die überführenden Zeugen als Subjekt zu denken sind, also übersetzt werden müsse, "bis jene die Person der Zeugen überführen" (das soll heissen, sie überführen die Zeugen inbezug auf ihre Person), die Aenderung des war in weranlasst habe. Nachden aber jene Aenderung einmal vorlag, und dies dürfte schon verhältnismässig früh der Fall gewesen sein, konnte die hier vorgeführte Auffassung eher Platz greifen. Chananel hatte noch

die ursprüngliche Lesart, zugleich aber auch von der Ueberlieferung seiner Lehrer her ואנו קבלנו עד שיזומו עצמן עד שיזימו iene Erklärung, die allererst den Uebergang der einen Lesart in die andere veranlasst haben mag. Aber schon seine Vorgänger, die Geonim haben ihre Auslegung an einen Text angelehnt, der allererst entstanden war durch iene alte und bei Chananel mitgeteilte Erläuterung. Chananel selbst, der die richtige Lesart hat, merkt indessen nicht, dass der von ihm zitierte Kommentar auf einer abweichenden Lesart fusst. So müssen seine Mitteilungen in diesem Punkte doppelt unverständlich bleiben und erhalten erst durch das, was wir bei Hai Gaon lesen, die richtige Beleuchtung, Hoffmann, Magazin a. a. O. S. 11 meinte ausschliesslich auf Grund der Mitteilung von R. Chananel a. a. O. natürlich mit Recht, dass die Gaonen als Nominativ genommen haben. Uebrigens wird die durch gute Gründe gestützte Vermutung Rapoports (ככורי העתים, XII, Biographie des R. Chananel, Note 6), für die Berliner (a. a. O. S. IX) weitere Belegstellen anführt1), dass nämlich Chananel kein persönlicher Schüler des Hai Gaon gewesen sei, durch unsere Stelle zur Gewissheit. Die Gegenüberstellung von ראינו und קבלנן wäre sonst unbegreiflich. Wenn R. Chananel a. a. O. im Sinne der überlieferten Erklärung meint: הלא תראה משנתינו דתני אין הערים נעשין ווממין עד שיזומו עצמן מפרש כיצד מעידנו בפלוני שהרג נפש במקום פלוני כו' אמרו להם וכו' אבל אמרו להן כו' ואמרינן so wäre man im ersten Augenblick versucht, zu glauben, dass er sich hier gar nicht gegen Hai Gaon wenden könne, da doch auch dieser seine Erklärung an den Text der Mischna anschliessen will. Allein die Erklärung von Hai Gaon schwebt in der Tat derart in der Luft, dass man wohl begreifen kann, dass Chananel eine so gekünstelte Auslegung gar nicht ernsthaft in Betracht zieht. Dazu kommt ja, dass, wie

¹⁾ Wenn Berliner a. a. O. schreibt: "Ein persönlicher Schüler des Hai Gaon war Chananel nicht, wie Rab. Tam im Sefer ha Jaschar 74 d und nach ihm noch andere glauben, vgl. Rapoport, Biographie Note 6", so muss hervorgehoben werden, dass Rapoport a. a. O. meint: ארבינו דברי דברינו ביר בינו דבנאל חלמיד דב האי שר״ל הורך בעקבותיו ומשתמש בפירושיו וכי... הם במה שקורא לרבינו דנגאל חלמיד דב האי שר״ל הורך בעקבותיו ומשתמש בפירושיו וכי...

wir gesehen haben, R. Chananel nicht beachtet, dass bei R. Hai eine andere Lesart vorausgesetzt ist. Der Nachsatz אבל אכרו להם und der ganze Duktus der Mischna zeigt doch evident, dass das und der gesprochen wird. Vielleicht bringt R. Chananel auch das, was er weiter aus der Gemara anführt, nicht allein um seiner selbst willen, sondern auch zur Stütze für diejenige Auflassung der Mischna, die er von seinen Lehrern gehört hat und die ihm als die einzig mögliche erscheint.

Indessen führt kein geringerer als R. Moses Sofer eine Reihe von Gesichtspunkten zugunsten jener Auffassung von Hai Gaon an. Nachdem er (א מישר מישרם מי קמא) zunächst die oben zitierte Stelle aus dem niview meren see mitteilt - der Kommentar des R. Chananel war damals noch nicht veröffentlicht und daher Ch. S. unbekannt, - meint er: ונראה דהוא זיל פירש כן לשון המשנה מכות ה עיא עד שיוימו את עצמן משמע כפירושו שלא יכחשו או שיעידו (צ'ל שיודו) והרי מזימיו את עצמו וראיתי בתוספות במכות ה' ע"א שיוימו עצמן ולא גרסי את עצמן ולזה יש לפרש כפר שי ותיבפות שיזימו עצמותו של ערות שיאמרו עמנו הייתם אכל לפי הגירסא את עצמן אין כמשמע דקאי אהמיזימים אלא אהניזומים שהם עצמם יוימו עצמם והיינו שיודו להמזימים. Hier hat Ch. S., wie sich aus dem eben von uns Dargelegten, mit dem seine Ausführungen zusammengehalten und ergänzt werden müssen, ergibt, in manchem Betracht ohne Zweifel das Richtige getroffen. Auffallender ist das, was bei Ch. S. folgt: ולרכריו מיושב קוי תוספות דלהימנו לבתראי במגו דפסלי לקטאי בגזלנות ונדחקו בב"ק ל"א: (צ"ל ע"ב:) מגו דבי תרי לא אמרינן ולהגאון ניחא דהם עצמם מודים. והא דאמרינן עדים ווממים חידוש הוא היינו כיון דמאי הזית דסמכית אהכי סמוך אהני וע"כ במגו אעפ"כ צריך הודאתם או שתיקתם כהוראה ולא סגי במגו ואין אדם נהרג ולא משלם קנם עיש עצמו והיינו חידוש בייע. Als ob die Sache verbessert und nicht wesentlich verschlechtert würde, wenn eine von Tosaphoth im Sinne der gewöhnlichen Auffassung hervorgehobene Schwierigkeit wegfällt, die diese vielleicht nicht in einer Weise lösen, welche nach jedermanns Geschmack ist, - übrigens geben ja Tosaphoth noch eine zweite Auskunft, - während die Gemara, auf die es ankommt, sonst klar und verständlich ist, jetzt aber einen Kommentar erhalten muss, der beim besten Willen mit dem zu erklärenden Wortlaut דהא תרי ותרי נינהו מאי חזית דציית להני ציית להני ניהו מאי חזית במית מאי חזית רסמכית אהני סמוך אהני (B. K. 72b; vgl. Sanhedrin 27a: מאי חזית רסמכית אהני סמוך אהני jetzt im Gegen-

י) Tosaphoth B. K. 72b, s. v. אין לך בו und Sanhedrin 27a, s. v. אין לך ג, wollen den מדום darin erblicken, dass die ersten Zeugen, waren sie einmal überführt worden, dauernd שפול sind. Indessen heben Tos. B. K. a. a. O. selbst hervor, dass diese Auffassung zunächst mancherlei Schwierigkeiten habe.

Einmal: Die Thora selbst spricht ja überhaupt nicht davon, dass jene ersten Zeugen als פסול gelten, sondern nur davon, dass sie in dem betreffenden Falle bestraft werden.

Sodann: B.B. 31 b versucht die Gemara darzutun, dass Raba in dem dort behandelten Falle von שתי כתי עדים המכחישות זו את mit Rab Chisda entscheide: שתי למה לי Also könne Raba doch unmöglich als ein ansehen, dass hier die eine Partei ספול ist.

Die erste Frage beantworten Tosaphoth dahin: לא המנינהו רחמנא להצאין.
Aus der Tatsache, dass die מיז bezahlen müssen, bzw. sogar getötet werden, ergäbe sich als selbstverständlich, dass sie סמול sind.

Für die zweite werden verschiedene Lösungen mitgeteilt.

Einmal setze jene hypothetische Annahme, dass Raba mit R. Chisda übereinstimme, vielleicht das zweite שאיד וכוי der Gemara B. K. bzw. Sanh. a. a. O.: איד וכוי לשום פסידא דלקורות עייו מעסיה דרבא משום פסידא דלקורות שיינו מעסיה דרבא משום פסידא דלקורות bei עייו berhaupt nicht vorhanden wäre. Die מסקנא welche dort Raba sich R. Huna anschliessen lässt, komme dann wieder auf das erste לשון zurück. Dieselbe Auskunft geben in der Hauptsache — wenn auch nicht so ausführlich — Tosaphoth zu Sanhedrin a. a. O.

Einen andern Ausweg für dieselbe Schwierigkeit finden Tosaphoth B. K. darin, dass R. Chisda ja nur מספיקא die Zeugen nicht anerkenne, während אלו המווטין פטולין לגמרי.

Schliesslich führen Tosaphoth Sanhedrin a. a. O. מי an, nach welchen jene zweite Frage von vornherein hinfällig ist, da der און חדוש חברה חדוש nach ihnen אמסולא דקמאי אלא אהכשירא בבתראי sei dann so zu erklären: אמסולא דקמאי אלא אהכשירא ובאים בלומר חיה לן לפוסלן שתי כתות וכיון דאיכא חדוש לא ילפינן אף לגבי הססול Auch in B. K. erwähnen Tosaphoth die Möglichkeit: אררבה מה שהמזימין כשרין הוי חדוש, ziehen sie aber ernsthaft gar nicht weiter in Betracht.

Was Tosaphoth als gegensätzliche Erklärungen des מרות darstellen, scheint in Wahrheit zusammenzugehören. In der Tatsache, dass die überführten Zeugen von nun an ein für allemal מסול לנסרי und zwar מסול sind kann solange ein מסול חודש nicht erblickt werden, als man als gegeben ansieht dass die zweiten Zeugen fär unbedingt glaubwürdig zu halten sind. Damit fallen auch alle Schwierigkeiten weg, welche Tosaphoth besprechen. Der מרוש besteht im Grunde genommen nicht darin, dass die ersten

teil nicht darin, dass ich mich auf die zweiten Zeugen verlasse,

Zeugen von nun an biod sind, sondern dass sie auf die Aussage der ersten hin verurteilt werden, woraus sich natürlich als selbstverständlich ergibt, dass sie שתי כתי עדים המבחישות זו gelten. In dem Falle von שתי כתי עדים המבחישות זו את traut man zwar keiner der beiden Parteien, bestraft aber auch selbst nach R. Chisda weder die eine noch die andere, sodass der Satz : בהדי hier eine ganz andere Quelle hat: da die Moglichkeit gelogen zu haben für die eine Partei so gross ist wie für die andere, will R. Chisda keine von beiden zu einem Zeugnis zulassen. Nur in Rücksicht auf die Streitfrage, um welche es sich in der Gemara a. a. O. handelt, ob שיין פבא: ולהבא oder מסקרע הוא נקסל und in Rucksicht darauf, dass Raba den דודת zur Begrundung seiner Ansicht heranzieht, kann und darf dieser so erklärt werden, dass von einem 5000 der ersten Zeugen gesprochen wird, während Tosaphoth sich wie es scheint von dieser zu erklarenden Stelle haben bestimmen lassen, in der Tatsache des 5100 selbst das Wesentliche des 277- zu erblicken. Auch die m, so wie sie Tosaphoth a. a. O. zitieren, haben, so scheint man gegen sie einwenden zu durfen, ausseracht gelassen, dass der her der ersten Zeugen durch die vorausgesetzte Zuverlässigkeit der zweiten veranlasst ist, dass man also nun nicht so ohne weiteres sagen kann, die zweiten Zeugen sollten auch bur sein; wuren sie es auch nur in irgend einer Weise, dann fiele natürlich ihr Zeugnis als so'ches sofort weg. Die ersten Zeugen würden straffrei und die Aussage der zweiten konnte hochstens bewirken, dass jene pppp als Sipp gelten.

Treffend und kurz hat Raschi zu Sanhedrin a. a. O. den winn dahin שנססלין שנים בשביל שנים שאומרים עמנו הייתם דמאי חזית וכו׳ אלא גזירת formuliert, זו שראסינה : &hnlich auch Maimonides, Hilchoth Eduth XVIII, 3: זו שראסינה חרוש של הראשונים גזירת הכתוב הוא Wenn Maimonides den חרוש als solchen anerkennt und ebenso auch Tur und andere Dezisoren obwohl die Halacha bei bas bekanntlich wie Abaji entscheidet, so hat Kesef Mischne a. a. O. mit Recht die Schlussfolgerung gezogen, dass in jener Ansicht der min auch von Abaji anerkannt wird. Dieser zieht also aus jener Tatsache nur nicht die gleiche Konsequenz wie Raba. Danach müsste man annehmen, dass nach den בסרע הוא נפסל דאמר ליה דאמר ליה דאמר למפרע הוא נפסל der שווח als solcher auch von Raba nicht bestritten wird. Nach der ersten oben mitgeteilten Lösung, welche Tosaphoth dem zweiten von ihnen selbst erhobenen Bedenken geben, wird allerdings im Gegenteil vorausgesetzt, dass nach jenem zweiten מול ein מולה nicht statthabe. Ist nun auch jenes Bedenken, wie wir gezeigt haben von vornherein nicht berechtigt, so dürfte man auf Grund des ganzen Wortlauts der Gemara dennoch zunächst den Eindruck haben, dass Abaji und Raba hier in Bezug auf die Frage von ebenso gegensätzlicher Meinung sind wie etwa bei בשר בחיב in Chulin 108 a, wo eine solche Meinungsverschiedenheit ausdrücklich bezeugt ist. Allersondern vielmehr darin, dass ich noch das an sich sonst wertlose Selbsteingeständnis der ersten nötig habe. Nach der bekannten Erklärung von Tur, Ch. Ham., Cap. 38 ומפני זה האחרונים נאטנין כיון 38 מספני זה האחרונים נאטנין כיון כוהני באלו העירו עליהן 'שהרעו הנפש או חללו שכח שמעירין על גופן של הערים והני באלו העירו עליהן 'שהרעו הנפש או חללו שכח die schon von Rabbi Moses ben Nachman in seinem Pentateuchkommentar z. St. gegeben wird und ebenso von Bachja ben Ascher z. St. 1), ist ja allerdings der שחדוש unter Voraussetzung der herrschenden Ansicht gemildert, aber schliesslich doch nicht ganz beseitigt. Tur sagt und weiss sehr wohl, dass die Fälle doch nicht ganz gleich zu setzen sind²). Hier aber würde derjenige שחדוש, von dem die

dings hat Abaji nach Tosaphoth a. a. O. s. v. מכשר בחלב seinen Standpunkt in jener Frage später zurückgenommen.

1) S. auch Levi ben Gerson und Isak Abarbanel z. St.

2) Der Einwand, dass das Auffallende der Norm damit vollends beseitigt sei, trifft also keineswegs zu und das zweite איכא בינייהו הפסלינהו besteht vollständig zurecht. Der Gesichtspunkt von R. Jakob ben Ascher will verständlich machen, warum die Thora der zweiten Zeugenaussage hier solche Bedeutung zumisst. Ein שוח und eine sich bleibt es aber nach wie vor, denn es liegt auf der Hand, dass zwischen jenen von Tur gebrachten Beispielen und unserem Fall ganz erhebliche Unterschiede bestehen, und dass man ihn nicht so ohne weiteres jenen gleichgesetzt hätte. Wenn aber Oscar Bähr (Das Gesetz über falsche Zeugen, Berlin, H. Itzkowski 1882 S. 41) von Tosaphoth Sanhedrin a. a. O. ausgeht und meint, dass nach R. Jakob b. Ascher der eine מדוש aufgehoben ist, der andere dagegen bestehen bleibt, "dass nämlich die überführten Zeugen nun überhaupt zeugnisunfähig werden und nicht etwa von Fall zu Fall ihre Glaubwürdigkeit verlieren", so ergibt sich die Haltlosigkeit dieser Behauptung aus dem, was wir in der vorigen Anmerkung auseinandergesetzt haben. Glaubt man den zweiten Zeugen, dann müssen selbstverständlich die ersten dauernd werden. Wenn Bähr schliesst, dass Maimonides, der von גורת הכתוב spreche und R. Jakok ben Ascher, der jenen שווח angeblich aufhebt, die entgegenstehenden Vertreter der beiden von Tosaphoth bezeichneten Ansichten seien, so ist diese Schlussfolgerung irrig. Bähr ist das wohl nur darum entgangen, weil er Raschi a. a. O. und ebenso Tosaphoth B. K. a. a. O. unbeachtet gelassen hat. Einen anderen sehr geistvollen Gesichtspunkt für den bei ע"ז gibt die 11. der דרשות הר"ן. Wieso nach jener Erklärung der מרוש als solcher nicht beseitigt ist, gibt בחב z. St. selbst an. S. auch כחב von R. Jakob Zebi Mecklenburg. Andere Erklärungsversuche stellt Bähr a. a. O. zusammen. Seine Mitteilungen bedürfen aber noch der ErGemara redet, überhaupt nicht vorhanden sein, denn es ist ja kraft der bekannten um die nach Ch. S. auch in unserem Falle zutrifft, selbstverständlich, dass wir uns auf die zweiten Zeugen verlassen. Nicht nur, dass der warn nach einer ganz anderen Richtung hin läge, würde auch der Ausdruck ממך אהני unverständlich sein, verlasse ich mich doch in der Tat hier auch auf die ersten Zeugen, wenigstens auf ihr nachträgliches Zugeständnis. Wenn durch eine solche Deutung sonstige Dunkelheiten aufgehellt würden! Aber man höre. Makkoth 5a sagt Raba: Wenn zwei Zeugen aussagen, im Osten der Burg hat N. N. jemanden getötet, und zwei andere Zeugen sagen: Ihr wart doch (um die fragliche Zeit) mit uns im Westen der Burg, stellen wir die Sache durch den Augenschein fest. Wenn diejenigen, die im Osten der Burg stehen, nach dem Westen sehen können, gelten die ersten nicht als überführt; ist dies aber nicht der Fall, so gelten die ersten als überführt. Die Gemara bemerkt dazu: מה ליחיש לנהורא בריא Das spricht doch deutlich gegen die Anschauung von Hai Gaon. Ch. S. aber meint: אפישר ישאהר שהודו אה נ עמכם היינן הורן ואמרו אכל נהורינו בריא. Ebenso will Ch. S. das in der Gemara (a. a. O.) weiter folgende מ"ר ליחוש לנמלא פרחא erklären. Allein der Wortlaut lässt einen solchen Kommentar kaum zu. Dazu kommt, dass nunmehr dieselbe Schwierigkeit sich zu erheben scheint, die beseitigt zu haben Ch. S. als einen Vorzug der Ansicht von Hai Gaon an erster Stelle genannt hat. Hier weiss Ch. S. allerdings Rat: וקם"ל כיון שהודו שהיו עמהם במקום ההוא שוב לא מאמינים לטענה דלא שכיחא אעיג דאית להו מגו שלא היו שותקים והשתא קיימי מגו בי תרי אמרינן מימ לא אמרינן מגו דלא שכיחא. muss aber schliesslich zugeben, dass die ganze von ihm versuchte Erklärung der Gemara nach der einen Ansicht von Tosaphot Jebamoth 116a s. v. דכא היישינן schon an sich nicht zutrifft, da Tosaphoth dort im Gegenteil meinen: Die Zeugen gelten darum als überführt, weil sie nicht gesagt haben, wir sind auf einem schnellen Kamel geritten; hätten sie es gesagt, man glaubte ihnen. Fast noch verwunderlicher ist die Art,

gänzung. Hier sei nur noch auf prozen z. St. verwiesen. Neue wichtige Gesichtspunkte in dieser Frage gibt auch D. Hoffmann a. a. O. S. 9, und S. 12.

wie Ch. S. die Mischna Makkoth 5a im Sinne von Hai Gaon zu deuten unternimmt. Das betreffende Wort - אימטטיה dürfe nicht mit Raschi סרה וסטיא erklärt werden, da ja alle hundert Zeugen zugeben, mit den zweiten Zeugen um die fragliche Zeit an einem anderen als dem angeblichen Tatorte zusammen gewesen zu sein, sondern müsse mit Alfasi, Maimonides, Serachia Halevi u. A. von איסטים Waid. Farbenflanze abgeleitet werden 1). Die neueren Lexikographen halten diese Erklärung sprachlich für nicht zulässig. Doch dies bleibe dahingestellt. kann sich ja hier Ch. S. auf Autoritäten allerersten Grades beziehen. Wie erklärt er die Mischna dem Sinne nach? בל הנונט בהם יוזם ויהרג ופי׳ כיון דכל עצמו אינו ראוי להאמין לבתראי ולהרגו ע״פ הודאת עצמן אלא גז"ה היא וחרוש אין לך כו אלא חרושו כת הראשונה אכל אלו האחרים לא. Auch das wäre noch alles möglich. Ch. S. schliesst aber seine bezüglichen Ausführungen: ולפ"ו יתישב כושית הש"ם הא בלבר האמר וכי Die Gemara bemerkt nämlich zur Mischna: אי איסטטית היא זו אפילו כת הראשונה נמי לא א'ר אבהו שקדמו והרגו מאי דהוה הוי. אלא אמר רבא הכי קאמר אם אינה אלא כת אחת נהרגת אי איכא שםי אינן נהרגין הא כלבד קאמר קשיא. Nun ist es ja sicher ein Vorzug, wenn es gelingt, ein קשיא der Gemara zu beantworten. Aber der Preis, um den dies hier geschieht, ist gar zu hoch erkauft. Ist doch gleich die erste Voraussetzung und die erste Frage der Gemara jetzt vollkommen unbegreiflich. Ch. S. meint noch אלא די"ל לרבא רס"ל עד וומם לא נפסל אלא מכאן ולהבא דאין לך בו אלא חדושו würde allenfalls "ל Dieses ה"ג אפילו כת הראשונה לא הי' להיות חייבת

verständlich machen, dass die Gemara hier überhaupt von כשיא spricht -, die Lösung, die Ch. S. vom Standpunkt des Hai Gaon gibt, ist nämlich an sich so einleuchtend und liegt so auf der Hand, dass man sich fast wundern müsste, wie die Gemara hier überhaupt von קשיא reden kann -, reicht aber keineswegs hin, um die erste Frage der Gemara zu rechtfertigen, Schliesslich führt Ch. S. noch ein weiteres Moment als positive Stütze für die Ansicht von R. Hai an. Nimuke Joseph zum Rif, B. M. 2a habe gelegentlich der Besprechung des Satzes: מה לפין שכן איני nachgewiesen, dass בתבחשה נהומה האמר לעדים שישנם בהבחשה והומה das רבהשה רבין dahin zu verstehen sei, dass der Betreffende seine frühere Aussage zurückgezogen und den Zeugen zugestimmt habe. Analog müsse nun aber auch der Satz, dass die ersten Zeugen durch zweite widerlegt, bezw. überführt werden können, aufgefasst werden. So ergäbe sich, dass der Begriff der הומה schlechthin das Zugeständnis der ersten Zeugen voraussetze. Der Schluss scheint im ersten Augenblick zwingend. Allein einmal sind die geistvollen Ausführungen von Nimuke Joseph keineswegs unbestritten. S. bes. 2222 722 zu B. M. 3 b a. a. O., der gewichtige Gegengründe ins Treffen führt. Aber auch die unbedingte Zuverlässigkeit der Beweisführung von Nimuke Joseph einmal vorausgesetzt, scheint mir die Folgerung von Ch. S. nicht gestattet. Was behauptet denn Nimuke Joseph? דאי עומד היב ליה בפין מתנה הוא דקא יהיב ליה. D. h. doch: Beharrt derjenige, der sich selbst freiwillig zu einer Schuld bekannt hat, bei seiner ersten Aussage, so braucht nicht hervorgehoben zu werden, dass er zu zahlen verpflichtet ist; er tut dies ja ohnehin, auch ohne jeden Zwang. Also will מה לפין וכנו nach Nimuke Joseph bloss besagen, dass er zahlen muss, selbst wenn er angesichts der Zeugen seine frühere Aussage widerruft. Dabei wird also keineswegs bestritten, dass die der Selbstbezichtigung gegenüberstehende Zeugenaussage gleichfalls, auch für sich allein, unter den Begriff der הבחשה fallen würde, falls eine solche hier überhaupt statthätte. Nur dass die Wirkungslosigkeit der Zeugenaussage unter diesen Umständen so selbstverständlich ist, dass man von ihr gar nicht zu sprechen braucht. Hai Gaon

aber behauptet doch, dass eine הומה ohne das nachfolgende Eingeständnis der ersten, überführten Zeugen überhaupt nicht als angesehen werde. So kann auch dieser Hinweis einer ernsthaften Kritik nicht Stand halten.

Die betreffende השובה ist mit den hier vorgeführten Argumenten noch nicht erschöpft. Ch. S. bringt nämlich zuguterletzt selbst einiges vor, was auch nach seiner Ansicht gegen Hai Gaon spricht. Wie aber die Sache eines Angeklagten umsoweniger günstig erscheinen muss, jemehr auch der kenntnisreichste und geschickteste Verteidiger nur solche Gesichtspunkte geltend zu machen weiss, die den Tatsachen mehr oder weniger Gewalt antun, so verliert die These von Hai Gaon durch nichts mehr an überzeugender Kraft als dadurch, dass auch die gewaltige halachische Kapazität eines Chatham Sofer mit ihrem weitem Ueberblick über die gesamte in Betracht kommende talmudische Literatur nichts besseres zu ihren Gunsten auszusagen vermag als das, was hier mitgeteilt wurde. Nur aus dem tiefen Respekt vor Hai Gaon sind die dargelegten Harmonisierungsversuche bei Ch. S. psychologisch verständlich. Aber auch er kann ja nicht umhin, am Schlusse anzuerkennen, dass die Schwierigkeiten doch nicht restlos beseitigt sind.

Die Erörterung über die Argumente, die für die Ansicht von Hai Gaon angeführt werden, kann noch nicht geschlossen werden. Merkwürdigerweise hat Ch. S. bei aller Ausführlichkeit nicht davon Notiz genommen, dass Hai Gaon selbst einen Beweis für seine These bringt. Sollte Ch. S. die Stelle nur insoweit der Klarheit halber nochmals zitiert haben (er beginnt: על דברי ראשונים לפרש דברי הגאון רבינו האי בספרו משפטי שבועות אעתיק על דברי ראשונים לפרש דברי הגאון רבינו האי בספרו משפטי שבועות אעתיק hals sie ihm der Fragesteller vorgelegt hatte, ohne aber im übrigen in das משפטי שבועות Einsicht genommen zu haben? Jedenfalls heisst es nach den mitgeteilten Sätzen, unmittelbar nach den Worten ולא תושלם bei Hai Gaon weiter: שתקו אינה נקראת הומה אלא הכחשה ובטלה הערות ובהאשה שנתאלמנה אמר רב ששת ואת לדברי חו"ל בסקום אחר ובכתובות ובהאשה שנתאלמנה אמר רב ששת ואת אומרת הכחשה תחלת הומה. וכשם שאין מוימין את הערים אלא בפניהם כך אין אומרת הכחשה תחלת הומה. וכשם שאין מוימין את הערים אלא בפניהם כך אין

מכחישיז את העדים אלא בפניהם. אמר ליה רכ נחמן אי הוו קמן לא הוה משנחינן כהו דהויא לה ערות מוכחשת השתא ראלו הוו קמן דילטא הוו מודו מהימני. אלא א ר נחמן אוקי תרי לכהרי תרי ואוקי ממינא כחוכת מריה. Man kann diese Worte im Zusammenhang mit der angeführten Gemara (Kethuboth 20a) nur dahin verstehen, dass diese besagen wolle. das Zugeständnis der Zeugen sei eine notwendige Bedingnis der unter Voraussetzung jener von R. Schescheth nach gewisser Richtung hin versuchten Gleichsetzung von auf und הומה. Dann wäre in der Tat hier vorweggenommen, dass das Selbsteingeständnis der Zeugen ein von allen zugegebenes Postulat der מנה ist. Da die ganze Konsequenz eines ערות מינהיצת zunächst nur darin besteht, dass es nicht als hinreichend verlässlich erscheint, wäre es mehr als eigentümlich, dass dieser Charakter des Zweifelhaften einer Zeugenaussage erst unter jener Bedingung zuteil würde. Dieser Standpunkt spräche so sehr aller Vernunft Hohn, dass man ihn schon von vorneherein nicht begreifen könnte, auch wenn es ja schliesslich bei ihm nicht bleibt. Denn darauf kommt es ja für unsere Frage nicht weiter an. Doch vor allem rechtfertigt auch der Wortlaut der bezüglichen Gemara keineswegs eine solche Auffassung, Anders wäre die Sache, wenn R. Nachman im Vordersatz sagen würde אלו הוו קבן וכבחישין להו ופודו להו הוה הכחשה. Der Nachsatz aber enthält eine Steigerung und will nur auseinandersetzen, wie wenig berechtigt es ist, den rum in dem Kethuboth 19 b (unten) dargelegten Falle darum als zuverlässig anzusehen, weil die zweiten Zeugen ihre Gegenaussage nicht im Beisein der ersten gemacht haben. Diese Ansicht will R. Nachman dadurch klarmachen, dass er sagt, wahrscheinlicherweise und mindestens möglicherweise hätten nicht nur die zweiten Zeugen ihre Aussage auch in Gegenwart der ersten getan, was an sich natürlich hinreichen würde, das ערות als מוכחשת anzusehen - so etwa muss der Gedankengang nach dem Vordersatz dem Sinne nach ergänzt werden, - nein, möglicherweise hätten sogar die ersten Zeugen angesichts einer solchen in ihrer Gegenwart gemachten Aussage ihre frühere Aussage zurückgenommen. Ist nun auch dieser authentische angebliche Beweis nicht

stichhaltig, so erhebt sich umso gebieterischer die Frage: Wie war es möglich, dass ein so autoritativer Träger der Ueberlieferung wie Hai Gaon hier eine Theorie aufstellen konnte. die aus der Ueberlieferung nirgends zu belegen ist, ia im Gegenteil einer Reihe von Talmudstellen und gerade den in dieser Frage wesentlichsten zu widersprechen scheint? Nach unseren ohigen Feststellungen hat sich schon ergeben, dass die Deutung Hai Gaons an die Lesart עד שיושו את עצמן anknüpft. Dadurch ist ja wenigstens ein Weg des Verständnisses eröffnet. Da aber R. Chananel hier nicht nur, wie sonst oft, Hai Gaon allein nennt, sondern von רכותינו הגאונים spricht, ist wahrscheinlich, dass Hai Gaon mit seiner Auffassung in unserer Sache nicht allein steht und jene vielmehr schon von früheren Autoritäten überkommen hat. Natürlich ist der Ausdruck für sich allein betrachtet noch nicht absolut beweiskräftig. Chananel hätte auch dann von רבותינו הגאונים sprechen können, wenn er einzig und allein Hai Gaon im Auge gehabt hat. Aber auch die ganze Art, wie Hai Gaon seine Ansicht vorträgt, macht den Eindruck, dass er hier keineswegs etwas Neues vorbringen will. Kein Wort zeigt, dass er sich bewusst ist, eine Deutung zu geben, die der gewöhnlichen widerspricht. Das führt uns auf den Gedanken, dass auch Hai Gaon selber, bezw. derjenige auf welchen seine Erklärung zurückgeht, gar nicht eine sachlich abweichende Definition des Begriffes der הזמה hat geben wollen. vorliegende Text, dessen mutmassliche Entstehung Hoffmann ja plausibel gemacht hat, an den Hai Gaon sich aber halten musste, schien ihm nach der sprachlichen Seite hin die Deutung zu fordern, die er gab. Aber es fiel ihm vielleicht gar nicht bei, zu meinen, dass ein formelles Eingeständnis der ersten Zeugen notwendig sei. Er sah vielmehr in jener Forderung der Mischna, so wie er sie verstand und seiner Auffassung nach erklären musste, nicht viel mehr als das ausgedrückt, was mit dem Schriftverse יום השופטים היטב וכוי und mit den יורשו בייטב וכוי בייטר (ב"ז" הקירות "ל"),

¹⁾ S. Sifre z. St., Sanhedrin 40 u. a. O.

²⁾ Bei דין מרומה sind diese auch im Falle von ממון notwendig. S. Choschen Hamischpat, Cap. 30 § 1.

ohne die eine Verurteilung der ערים ווממים nicht stattfinden kann. ohnehin gesagt ist 3). Danach musste ja die Aussage der zweiten Zeugen derartig in sich geschlossen und begründet sein dass auch die ersten Zeugen nicht in der Lage waren, einen Einwand gegen sie zu erheben, der vor den Augen des Gerichts in Betracht kam und die Zuverlässigkeit jener Aussage hätte erschüttern können. Sicherlich ist der Ausdruck והורן להם הראשנים של זה או ישתקו bei dieser Auffassung der Sache etwas stark. Allein wir glauben ja zu wissen, dass die Mischna ursprünglich tatsächlich nicht so gelautet hat, und es handelt sich ja nur darum. Hai Gaon zu verstehen. Jedenfalls hat diese Erklärung den Gewinn, dass hier der שהרים der Gemara als solcher noch nicht beseitigt ist und alle jene Umdeutungen von Talmudstellen Hai Gaon nicht zugemutet zu werden brauchen, die hier im einzelnen vorgetührt worden sind. Die von Hai Gaon selbst herangezogene Stelle Kethuboth 19 b würde dann nur in dem Sinne zu verstehen sein, dass die aurza, welche ja unter der dort hypothetisch einmal gemachten Voraussetzung in Gegenwart der Zeugen geschehen muss, die widerlegt werden sollen, erst dann als vollzogen gilt, wenn die ersten Zeugen gegenüber der entgegengesetzten Aussage der zweiten nicht mehr imstande sind, die Richtigkeit ihrer Aussage zu beweisen. Die הודאה, der ja die שחיקה nach dem Grundsatz שחיקה בהודאה an die Seite tritt, würde dann bei der הבדשה, angenommen, dass diese nur stattfinden müsste, im Sinne jener Deutung darin bestehen, dass die ersten Zeugen gegenüber dem Gegenzeugnis der zweiten Zeugen nicht mehr die unbedingte Zuverlässigkeit ihrer Aussage nachweisen können. Es ist eher glaublich, dass Hai Gaon sich von einer vorgefassten Meinung aus zu einer solchen Erklärung der Gemara hat bestimmen lassen, als dass er sie unter Ausserachtlassung aller der zahlreichen gekennzeichneten Schwierigkeiten so verstanden habe wie man nach dem ersten Eindruck aus seinen Worten zu folgern geneigt sein wird. Glaubt man die Beweisführung von Hai Gaon nicht so ansehen zu dürfen,

³⁾ Das jerus. Targum übersetzt Deut. XIX, 18 : יהבעון דינייא לסהרין

so bleibt noch immer die Möglichkeit offen, dass doch derjenige, der die von ihm übernommene Erklärung des betreffenden Satzes der Mischna vor ihm versucht hat, seinerseits eine sachliche Folgerung aus jener grammatisch-sprachlichen Erklärung der betreffenden Worte nicht zu ziehen beabsichtigte. Hai Gaon oder möglicherweise auch schon ein Vorgänger hätte dann jene ihm überlieferte Kommentierung irrtümlicherweise buchstäblich verstanden. Dass eine sachlich abweichende Auffassung des -Begriffes von der Lesart יוימן oder einer ähnlichen erstmalig ausgegangen ist, erscheint jedenfalls sehr unwahrscheinlich. Die Worte עד שיוומן עצמו im Zusammenhang mit dem folgenden sind viel einfacher zu verstehen, wenn man sich auf diejenige Definition von הזמה beschränkt, welche die Mischna selbst gibt.1) Noch viel weniger kann jene Deutung allein aus Kethuboth 20 b geflossen sein. Nur wer mit einer bereits fertigen Meinung an jene Stelle herantrat, konnte in ihr zu finden glauben, was er suchte.

ים Gelegentlich sei hier darauf aufmerksam gemacht, dass die vielerörterte Meinung des Maimonides (Hilchoth Eduth XVIII, 2), eine הזמה habe nur dann statt, wenn die überführenden Zeugen um die fragliche Zeit ausschliesslich mit den ersten Zeugen an einem anderen als dem angeblichen Tatort zusammen gewesen zu sein behaupten, nicht aber ausserdem noch mit dem angeblichen Mörder oder Ermordeten, welcher Fall vielmehr unter den Begriff der המחשה falle, in Jeruschalmi Makkoth I, 7 ihre offenbare Quelle hat. Die betr. Stelle lautet: חלי מון אור הפנים באיש לענות בן לא בעדותו. מני יקום עד המם באיש עד זומם שהוא עונה באיש לענות בן לא בעדותו. באיש לענות בן לא בעדותו. St. hat bereits auf diesen Zusammenhang hingewiesen, scheint aber wenig beachtet worden zu sein. Aus der Mischna und der Gemara des bab. Talmud (5 a) kann jene Ansicht bekanntlich nicht abgeleitet werden.

Ein Bannfluch.

Von Dr. L. Lewin, Rabbiner in Kempen.

Die hier veröffentlichte Urkunde¹⁾ gewährt einen interessanten Blick in das Getriebe des Posener Chettos zu Ende des siebzehnten Jahrhunderts. Ein lebensvolles Kulturgemälde aus grosspolnischer Zeit entrollt sich uns, ein Sprachdenkmal, nicht künstlich gefügt sondern mitten aus dem bunten Volksleben heraus erwachsen, tritt uns entgegen. Wir sehen die Handhabung des Kriminalrechts und der polizeilichen Gewalt seitens der Gemeindevorsteher. Der entartete Spross einer edlen und seit Jahrhunderten berühmten Familie sowie seine Spiessgesellen vermögen, so abstas end auch ihre Taten wirken, dennoch nicht den erhebenden Eindruck zu trüben, welchen die für das verletzte Recht mit flammender Entrüstung eintretenden Gemeindeführer gewähren. Nichts da von der Kühle sonstiger Richter, von der Unnahbarkeit anderer Obrigkeit. Wir hören das Pochen des jüdischen Gewissens, wir schauen den Adlerflug jüdischer Gerechtigkeit und Barmherzigkeit.

הכרון הזה הוכרז ככל הבתיכ על אותן האנשים זרים ועושי רשעה. שעסקיהם רעה. ושערורי ²).

הערט צו כל הקהל הקודש. דא לאזין האלופים פרנסים יציו בצירוף כל אלופי הקהל") יציו סידיע זיין. סאחר דו עש שטיאן אויף אנשים רעים פישעים בני

¹⁾ Aus dem Posener handschriftlichen Kscherimbuche (מסר הזכרנות) I Archiv der Posener jüdischen Gemeinde) S. 200 a vom Jahre 1691 92. Text und Interpunktion sind unverändert geblieben ²) Nach Hosea 6, 10.

³⁾ Ueber die Behörde des Kahal s. Feilchenfeld, die innere Verfassung der jüd. Gemeinde zu Posen im siebzehnten und achtzehnten Jahrhundert in der Zeitschrift der histor. Gesellsch. für die Provinz Posen XI 125 f.

בליעל רשעים גמורים. ההולכים בדרכים מקולקלים. ועוסקים בעסקים רעים מעמיקים מה׳ לסתיר עצה¹). והיו במחשך מעשיהם¹) הרעים. ואומרים מי יודע ומי רואינו¹). יומם התמו למו²) ובלילה יהי כגנב ³). כאשר ממש במחתרת נמצ הגנב⁴) ימ״ש⁴) וואלף בן ליב קצב. וואש מפורסם איז הגנבות ומעשים רעים ווא ער האם גימאן. עבר עברה ושנה באולתו כלב שב אל קיאו⁴). והושרש כמה פעמ במעשיו הרעים וואש ער האם גימאן בסתר. איז נתגלה גיווארין¹) רעתו בגלוי²). דז ע האם גוא⁴) אוך כמה וכמה פעמים אויש גיגנבנת (sie) הצדקות של מתן בסת וגם כמה וכמה קלפות אויש דיא שולין ארויש¹י). זונסט אנדרי זכין וואש אין די שולין זיינן¹ו¹) גיגנבת גיווארין. כאשר סופו מוכיח על תחילתו דז ער האם גימאן די גיבה סך רב ועצום. וואש מן האט דיא וואך ביום ה׳ העבר חרם הגדול דעד גאך² גיגעבין. אונ׳ מיט איהם זיינן גיוועזין חברי גנבים¹וֹ) האנשים הרשעים האלה⁴ פושעים בגופם גנבים ממש ימח שמם וזכרם יוסף חייט ח׳ גומפריכט. ליב בן פושעים בגופם גנבים ממש ימח שמם וזכרם יוסף חייט ח׳ גומפריכט. ליב בן ישעי׳ קרעסקים¹וֹ). המסיתים והמדיחים¹וֹ) אונ׳ האבין מסייע גיוועזין ידי עוב ישעי קרעסקים¹וֹ).

¹⁾ Jesaja 29, 15. 2) Jjob 24, 16. 3) Das. 24, 14.

⁴⁾ Exodus 22, 1. 5) Nach Psalm 109, 13. 6) Sprüche 26, 11.

⁷⁾ Vgl. Landau und Wachstein, jüdische Privatbriefe aus dem Jahre 519, Wien 1911, Einleitung S. XLIV, 132. Den Hinweis auf diese und e folgenden Citate aus dem Buche verdanke ich Herrn Dr. A. Landau-Wien.

⁸⁾ Nach Sprüche der Väter IV, 5.

⁹) So auch im Nibelungenliede, s. Zunz, die gottesdienstl. Vorträge er Juden², Frankf. a. M. 1892, S. 455 Anm. a.

¹⁰) Vgl. Grunwald, Mitteilungen der Gesellsch, für jüd. Volkskunde VII, amburg 1901, S. 31 (Mitteil. des Herrn |Dr. Landau).

¹¹⁾ Vgl. Landau und Wachstein a. a. O. 12) Das. S. XLII.

¹³) Jesaja 1, 23. ¹⁴) Numeri 16, 26.

¹⁵⁾ R. Jesaja Kreskas bekleidete zwischen 1659 und 1670 verschiedene hrenämter in der Posener Gemeinde (Pos. Kscherimbuch S. 104 b, 108 d, 12 b, 119 a, 120 b, 121 a, 123 a, 126 a, b, 129 b), ebenso R. Hirsch Kreskas vischen 1682 und 1686, der wahrscheinlich dessen Sohn war (das. S. 177 a, 187 b). Schwiegersohn des R. Jesaja war R. Mose, der zwischen 370 und 1720 gleichfalls mannigfache Ehrenämter dort inne hatte, u. a. as Dajanat (das. S. 130 bis 276 a). Aus der Familie gingen seit 1609 in osen (Sefer hasichronoth II 161 [166] a) Männer hervor, die der Gemeinde nunterbrochen Ehrendienste leisteten, zum letzten Male 1748 (Jahrbuch ar jüd.-lit. Gesellschaft III, Frankf. a. M. 1905, S. 87 Anm. 6). Nicht zu derwechseln ist damit der Familienname grand oder gemeinde nunterbrochen ist dem der Familienname grand oder gemeinde nunterbrochen ist damit der Familienname grand oder grand der mit Posen on 1748—99 genannt wird (Kscherimbuch S. 334a, Sef. has. II 418b). ieser Name ist der Genitiv des Frauennamens gen genant kurd (Kscherimbuch S. 87a, grand gen in 2 zu zu gene § 129 genannt wurd (Kscherimbuch S. 87a, Sef. has. II 2 zu zu ginn § 129 genannt wurd (Kscherimbuch S. 87a, Sef. has. II 2 zu zu ginn § 129 genannt wurd (Kscherimbuch S. 87a, Sef. has. II 2 zu zu ginn § 129 genannt wurd (Kscherimbuch S. 87a, Sef. has. II 2 zu zu ginn § 129 genannt wurd (Kscherimbuch S. 87a, Sef. has. II 2 zu zu ginn § 129 genannt wurd (Kscherimbuch S. 87a, Sef. has. II 2 zu zu ginn § 129 genannt wurd (Kscherimbuch S. 87a, Sef. has. II 2 zu zu ginn § 129 genannt wurd (Kscherimbuch S. 87a, Sef. has. II 2 zu zu zu ginn § 129 genannt wurd (Kscherimbuch S. 87a, Sef. has. II 2 zu zu ginn § 129 genannt wurd (Kscherimbuch S. 87a, Sef. has. II 2 zu zu ginn § 129 genannt wurd (Kscherimbuch S. 87a, Sef. has. II 2 zu zu ginn § 129 genannt wurd (Kscherimbuch S. 87a, Sef. has. II 2 zu zu ginn § 129 genannt wurd (Kscherimbuch S. 87a, Sef. has. II 2 zu zu ginn § 129 genannt wurd (Kscherimbuch S. 87a, Sef. has. II 2 zu zu ginn § 129 genannt wurd (Kscher

כרה. אם רואים גנב וירוצו עמו ועם מנאפים חלקודם "). אשר על כן ישוב עמלם ראשם ועל כרכרם חטסם ירד :). ככן לאוט מן מידיע ויין דן השלשה אנשים ורשעים הג ל ימה שמם כולם שינין לדעה. זיינן מוחרמים ומנודים ומפורשים מבדלים שכל קדושת ישראל. איני דער חרם דנדול והנורא וואש מן האש גיגעבין יים ה העבר איז חל על שלשה האנשים הגיל הפושעים ורשעים גמורים הגיל כל החמורות (sic). פפך יין (3) יבעילתם בעילת ונית (sic) בעילת זגות (sic) שחשתם נבלה. קיין בר ישראל שאר) ניש"ן נין) אין איר ארבע אשות. מכ ש יין עשק משא יכתן נים מים זיא ציא האכין. נישם צו פר קופין (sic) צו זיא אר נישט קיפֿין (sic) פאן ויא. אינ וועלכיר איין בעל טלאכה איז טהאנשי ירשעים הכיל טאר מן ויא נישט געבין צו ארביטין לא דבר נדול ולא דבר קטן לא שום שירות ועכדות בעולם. וכפרט דו קיינר שאר זיא ניט איין נעמין אין קיין ירה אריין יון. אפילו קיין לינת לילה ואל מן ויא נים נעבין. אפור לרחם עליהם. מו רוה צא יאטר להם"). אירה קינדר כנים וכרים אשר יילדו להם מען ווערש") א⁽¹⁾ מל זיין. אוך התוניקות וואיש זיא האבין ווערט מן מגרש זיין מכית הספר. ן מערט זיא ניט מכקר זיין כחוליים. מען זיא מערין וו פינדין וון מערט מן זאגין אבוד רשעים רנה (1), ישם רשעים ירכב (1), קיין לווי ויערט מן נים נאך טאן אחר מטתם. קבורתם ווערש ויין קבורת חטיר¹¹) בפגרים מיבסי וכנעד נתעב¹³ חיב והשלך 11 כרימן על פני השהה "ן יהיו. מן יוערט מסקל ויין באכנים אירה יונית. אירה קינדר וועדש שן ניש לאוין קדיש יתים נאד ויא ואניו. האלוםי (sic)

den spanischen s Jahrbuch der jüd.-lit. Ges IV 294 Anm. 3; vgl. noc Grunwald, Mitteilungen zur jud. Volkskunde, Wien 1911, Jahrg. XIV 11 über Salomon Kreskas, welcher Name sich 1699 in Posen wiederfindet (Se has. II 46 [52] a). 16) Nach Mischnah Sanhedrin VII, 4.

¹⁾ Nach Psalm 50, 18. 2) Nach Psalm 7, 16.

ין נסך (יינס יין נסך (Kethuboth S. 3 a.

⁾ So auch im Nibelungenliede, vgl Zunz a. a O., Berliner im Jahr f. jud. Gesch. und Lat., Berlin 1898, 1 178, Landau und Wachstein S. 1: Rahmers jüd. Litteratur-Blatt 1886 S. 138.

⁶⁾ Vgl. Brüll, Jahrbücher f. jüd. Gesch. und Lit. III 101. "Niht" Mensing, mittelhochdeutsch. Hulfsbuch, Dresden 1907, S. 52.

⁷⁾ Vgl. Brüll a. a. O. S. 112. 7a) Vgl. oben Anm. 10.

⁸⁾ Nach Jesaja 30, 22. 9) Vgl. Landau u. Wachstein S. XLIV.

¹⁰⁾ Hier fehlt wohl "nicht".

¹¹⁾ Derivat von 💥 Leichnam, wird bei Menschen nur in beschimpsei der Absicht gebraucht. Bei Lamm, die jud. Friedhöfe in Kriegshabe Buttenwiesen und Binswangen, Berlin 1912, S. 25 kommt es im Munde von Christen vor. 12) Sprüche Sal. 11, 10. 13) Das. 10, 7.

¹⁴) Jeremia 22, 19. ¹⁵) Nach Jesaja 14, 19.

¹⁶) Jeremia 9, 21.

הקהל יצ"ו ווערין זיך פונה זיין מכל עסקיהם 1) מגרש איני רודף צוא זיין הרשעי ופושעים הנ"ל וכדומה להם דיא זעלביגז אנשים ריכים²) בני בליעל³) ווא מידי יום ביימו ויצן אין דיא כיר הייזר אינ טרינקן זיך שיכור אן. אוני ניאן דע נאד בשרירות לבם הרע!) סיכאים וווללים (בסעידות שלא במסים מצוה. בנ רשעים תחסר 6). אוני זיער (ווייבר אוני קינדר לאזין זיא זיצן עטופים ברעב ובצמא בעירום ובחוסר כל"). משכימי כבוקר שיכר ירדופו ובנשף יין ידליקו" ואת פועל ה' לא יביטו וכמעשה ידיו לא ראו¹¹). ועכירה גוררת עברה יוכו (ie) דו זיא טואן דער נאד זעלכיני (18 מעשים רעים. כי כד דרכי של יצה זר. היום אומ עשה כך ולמחר אומר עשה כך 11). מושכים העון בהבלי שוא וכעבותות הענלו הטאה (sic) (אר שנשפרי ביד יצרם הרע. על כן כל כך ישראל הירא וחרו לדבר ה'16) זאל משים על לבו וואש דער סיף איז פין ועלכינה פושעים. איש נגע וקלון ימצאו והרפתם לא תמהה בין. אינ ואל אפשטין פון ועלכינה מעשיי דרכים רעים (sic). אוני זאל גין בדרכי ישרים. מען איז גינוגין או מזהיר ומחרו ברבים. באם ח״ו המצא ימצא כמלא נימא אויף וועלכין כר ישראל זעלכיני דרכינ רעים ומקולקלים. מן ווערט טאן זעלכיני מעשים בגיפם ממש מלבד העונשים והחדמוו הניל דז זיע ווערין זיין להרפית עולם "ו ולבזיון. דו זיא ווערין איר פרצופי נים קענן אויף היבן פר חרפה. הכרוז הזה איז בתורת התראה לכל בר ישראל למע ילכו בדרך טובי וכל העם ישמעו וייראו ולא יזידון עור (20).

גם זאת יכתב היום בספר הזכרונות. אשר יוסף חייט ח' גומפריכט. ונכ ליב בן ר' ישעי' קרעסקס. שניהם נשבעו שבועה חמורה בפני שני שמשים ולקחו ספו תורה בזרועם. שיוסףחייט הנ"ל יעקור תכףמיד מקהלתינו. ואסור בכל יראה ובכל ימצא^{זפ}ן בקהלתינו. עכ"פ משך שתי שנים רצופי' וגם אחרי כלות שנתיים ימים עודנו עומד באיסור שבועתו שאינו רשאי' (sic) לביא לקהלתינו. עד שמתחילה יעלה תחינה ובקשד

¹⁾ Vgl. Raschi zu Lev. 26, 17. 2) Richter 9, 4.

³) Deuter. 13, 14. ⁴) Jeremia 3, 17.

⁵) Nach Sprüche Sal. 23, 21. ⁶) Das. 13, 25.

⁾ Vgl. Landau und Wachstein S. XLIV.

⁸⁾ Klagel. 2, 19, 9) Deuteron. 28, 48.

¹⁰⁾ Nach Jesaja 5, 11 11) Das. 5, 12.

¹²⁾ Sprüche der Väter IV, 2.

¹³⁾ Ist bayrisch-österreichisch (Mitteil, des Herrn Dr. Landau-Wien) vgl. noch Landau und Wachstein S. 130.

¹⁴) Sabbat 105 b. ¹⁵) Nach Jesaja 5, 18.

¹⁶) Nach Exod. 9, 20; Jesaja 66, 2.

¹⁷⁾ Nach Spr. Sal. 6, 33.

¹⁵⁾ Vgl. Grunwald a. a. O. S. 40 (Mitteil. d. H. Dr. Landau-Wien).

¹⁹) Nach Daniel 12, 2. ²⁰) Deuteron. 17, 13.

²¹) Nach Exod. 12, 19 und 13, 7.

עכורו על ידי אגרת לפני שלחן הטהור¹) יציו. וכאם שלא יתירו לו. האלופיי הקהל (sic) יציו אישר יהיו ביטים ההם. אוי אסיר כמאז ומקדם. ככל אישר יצא מפיהם כן יהי יכן יקום. וגם מערקיל¹) פעטליצר¹) וליכ בן ריי קרעסקים הנ״ל נשכעו ציכ בשכועה חטורה כג ל שיעקרו תכף מקהלתינו ואסירי ככל יראו וככל ימצאי בקהלתינו שנה תשימה וגם אח״כ הם אסוריי לכוא לקהלתיני. עד שיעלה תחינת מתחילה על ידי אגרת לפני האליפי הקהל (sic) יצו אם לרחק אם לקרב כאשר יצא מלפני האלופי הקהל וציו כימי ההם כן יהי׳ וכן יקום¹).

¹⁾ Tisch des Gemeindevorstandes.

²⁾ S. Zunz, Ges. Schr. II, Berlin 1876, S. 41.

³⁾ petlica (polnisch), Schleife; hier also Schleifenmacher.

⁴⁾ Aus späterer Zeit wird uns noch einmal Kunde von einem Bannstrahl, der zwar nicht von Posen ausging, jedoch seine ausdrückliche Sanktion hier fand. Der Posener Rabbiner schloss sich der Bannverordnung an, mit der die Venediger Gemeinde 1735 die Schriften des Dichters Mose Chajim Luzzato belegt hatte (Jost, Gesch. des Judent. und s. Sekten III, Leidzig 1859, S. 182). Ueber einen Bann gegen Bondian Kreskas in Carpentras aus dem Jahre 1562 s. Wiesner, der Bann in seiner geschichtl. Entwickel, Leipzig 1864, S. 76ff.

Bedeutungswechsel talmudischer Wortverbindungen.

Von Dr. Ed. Biberfeld (Berlin).

Die sprachlichen Elemente der talmudischen Literatur (Mischnah und Talmud) haben bisher nur wenige Bearbeitungen erfahren. Die Zahl der Dissertationen, die dieses Gebiet in Angriff nahmen, ist so klein, dass die Finger einer Hand zu ihrer Aufrechnung genügen. Sie tragen strengphilologischen Charakter im engsten Sinne des Wortes; sie unternehmen es, eine nach wissenschaftlichen Grundsätzen aufgebaute Formenlehre dieser Sprache aus ihrem überreichen Wortschatz zu konstruieren, für die Satzbildung syntaktische Regeln sicher zu stellen und die Gesetze der Wortbildung aus dem Sprachgebrauch zu ergründen. Und die Grösse der Aufgabe macht es verständlich, dass kein Zweig dieser Disziplinen erschöpfend behandelt werden konnte.

Um so weniger kann es auffallen, dass der Semantik der talmudischen Sprache bisher überhaupt noch keine Aufmerksamkeit zugewendet worden ist. Ist diese Disziplin ja in der Philologie aller Sprachen noch überaus jugendlichen Lebensalters und ihr eigentlich erst von Michael Bréal, dem gelehrten Linguisten der Akadémie française in seinem epochalen "Essai de Sémantique" (Paris 1897) ein Plätzchen im Reiche der Wissenschaften erobert worden. Was er darunter verstanden wissen will, spricht er in seiner Definition des von ihm erst geprägten Wortes aus: "σημαντική τέγνη la science des significations par opposition à la φωνητική τέγνη la science des sons". Und sein Werk ist dem Nachweis gewidmet, dass Sprachforschung, wenn

sie ihrer Aufgabe gerecht werden will, sich nicht auf die Erkenntnis der Lautgesetze, welche in jeder Sprachbildung tätig sind, beschränken darf, sondern auch der Entwickelung, welche die Wortbedeutung unter ethnographischen, historischen, sozialen und ähnlichen Einflüssen eingeschlagen hat, in vollem Masse ihre Aufmerksamkeit zuwenden müsse.

Als ein Beitrag zur Semantik der talmudischen Sprache in diesem Sinne will die folgende Arbeit angesehen werden. Freilich unterscheidet sie sich in einem wesentlichen Punkte von dem Thema der Untersuchungen Bréals. Denn während diese sich auf das Einzelwort beschränken und dessen Bedeutungsentwickelung und Bedeutungswechsel in dem eigenen und den verwandten Idiomen dartun; will die folgende Abhandlung diese Erscheinung an Wortverbindungen der talmudischen Sprache verfolgen und durch mehrere Beispiele zu erhärten suchen, dass auch hier Entwickelungsprozesse sich vollzogen haben, deren Auslösung und deren Ablauf in derselben Art zu ergründen wäre, wie es Bréal so meisterhaft an seinem Thema vorgezeichnet hat.

ו. דבר שיש לו מתירין.

So leichtverständlich die Ratio dieses Lehrsatzes, so schwierig ist sein Ausdruck. Er müsste, so sollte man vor Allem meinen, lauten: דר שיש לו היתר, vielleicht mit einem Zusatze ממקום אחר So aber fällt nicht nur der Plural מחרים, sondern auch die personelle statt der sachlichen Form (מתירין statt מתירין) auf.

Die Schwierigkeit löst sich aber in der Erkentnis, dass die Worte דשיליים ursprünglich in ganz anderer Bedeutung gebraucht wurden. Sie sind aus der Opferlehre herübergenommen, wo der eine überaus wichtige Eigenschaft erfüllt (vgl. Sebachim 29 b. 42a, 43a, 64b, Menachoth 12a, 16a u. v. a.). Die bestimmungsgemässe Verwendungsmöglichkeit (היתר למובח ולכהנים) und Dignität (פֿגעל) gewisser Opferteile hängt nämlich davon ab. dass sie erst ihre Reife für ihren Beruf durch die vorherige ordnungsmässige Prozedur an einem anderen, ihnen qualitativ übergeordneten Opferteile, d. i. der אמתי, erhalten. So bedürfen bei Tieropfern die dem Altar resp. den Priestern zufallenden Opferteile einer Qualifikation für diesen Beruf durch die vorhergehende, rite erfolgte Applikation des Bluts auf den Altar; das Blut ist für sie also der מתיר. Bei den Mehlopfern wird diese Aufgabe durch den קומין erfüllt; bei den לחם הבנים durch Verbrennung der darauf deponierten לבונה usw. Der מתיר selbst bedarf aber naturgemäss keines andern מתיר, und ebenso fehlt diese Möglichkeit bei einer kleinen Zahl anderer in Meilah 10a benannten Opfer.

Die Bedeutung des מתיר שמיר abhängen. Nur dievon ihm die Modalitäten von פגול נותר ושמא abhängen. Nur diejenigen Opfer, die einen שמיל שמיר besitzen (שיש לו מתירין) können
überhaupt פגול שמיל שאין לו מתירין
שאין לו מתירין hängt bei ihnen von der vollzogenen Opferung des
המיר שאין לו מתירין ab. Diejenigen dagegen שאין לו מתירין
שאין לו מתירין können überhaupt
nicht שאין לו מתירין
שאין לו מתירין (Sebachim 43a,
Meilah 10a). Diese Mischnahstellen, speziell die letztangeführte,
sind wohl zweifellos als Quelle der Wortverbindung דשיליים anzusehen; sie hatte also früher einen ganz anderen Sinn als den
später ihr unterlegten.

Man kann in diesem Falle aber auch den Weg, der zu diesem Bedeutungswechsel führte, mit einiger Sicherheit verfolgen. Die älteste überlieferte Anwendung von דשיליים im späteren Sinne ist wohl in der Boraitha des R. Simeon (Jeruschalmi Schebiith VI (p. 14b), Nedarim VI Hal. 6; Tosefta Therumoth VI

und, etwas verkürzt, Babli Nedarim ביש ילם Als מוח und, etwas verkürzt, Babli Nedarim ביש ילם werden dort übereinstimmend genannt שכל ומעשר שני והכרש וחדש. Für טבל, wenn es in הולין hineingefallen ist, besteht der היתר darin, dass ממקום אחר dass man einwandfreies, noch nicht sublevirtes Getreide zur Absonderung der geschuldeten Deputate heranzieht: es besitzt also einen objektiver Art ganz im ursprünglichen Sinne, indem der auf durch eine ausserhalb des problematischen Objekts stehende Materie auf dieses hervorgebracht wird. Bei הקדש ובעשר שני besteht der היתר besteht der in der Möglichkeit des mie, der Auslösung: das Lösegeld spielt also als Drittes die Rolle des 777. Und dasselbe trifft beim zu, wo das Omeropfer, resp. der Omertag (16. Nisan) den auf der neuen Ernte ruhenden Bann löst und den Verbotszustand beseitigt. In allen diesen Fällen vollzog sich also die Uebertragung der altgewohnten Sprechweise, die mit dem Aufhören des Opferdienstes ihre Anwendung auf die Praxis des Tages eingebüsst hatte, auf einen neuen Inhalt ohne Schwierigkeit, da die Indizien der alten Bedeutung auch in der neuen vollständig wiedergefunden wurden. Im regen Gebrauch schliff sich dieser Rest immer mehr ab, bis in der jüngeren Umdeutung sogar die Erinnerung an den alten Wortwert verloren ging.

2. התיבה דאיפורא.

Der Grundsatz שויי אנפשה החיבה האיטרא gehört gleich dem vorgenannten zu den Fundamentalsätzen der Halacha. Er besagt bekanntlich, dass jedermann berechtigt und danach auch verpflichtet ist, einen Gegenstand oder die Beziehung zu einer Persönlichkeit sich als אבור zu versagen. sobald er erst einmal, ohne dafür objektive Beweisgründe zu besitzen, zu der Ueberzeugung gelangt ist und ihr Ausdruck verlieh, dass sie unter dem Drucke eines Verbots stehen. Dieses Selbstverbot gilt aber nur für seinen Urheber, nicht für irgend eine andere Person (Kethuboth 22a, 23b).

Das Wort התיכה von התק schneiden, ist, wie man sieht, in diesem Zusammenhange in sehr weitherziger, allgemeiner Uebertragung angewendet; es wird im Talmud an beiden Stellen nur im Hinblick auf Ehehindernisse angewendet; der Begriff des Schneidens ist dabei also völlig entschwunden. Wie kam man zu dieser Wortbildung, die in ihrer Anwendung auf menschliche Individuen doch wie eine deminutio capitis erscheinen mag?

Nun findet sich die Wortverbindung החיכה האיסירא aber noch an zwei weiteren Stellen in שיס; aber in einem Sinn, der mit dem obenentwickelten auch nicht einmal eine leise Verwandtschaft verrät. Sabbath 72b und (daraus zitiert) Kerithoth 19, b erklärt Raba denjenigen, der im Glauben, eine vom Boden losgelöste Frucht (מלוש) vor sich zu haben, diese, die aber tatsächlich noch am Boden haftete (מהעסק), am Sabbat abschnitt, für frei von der Opferpflicht (מתעסק), weil אותיכה דאיסורא להתיכה באיסורא לפתעסק). Hier sind die Worte in der eigentlichen Wortbedeutung angewendet: ein Schnitt (eine Schnittführung), die verboten ist.

Man wird annehmen dürfen, dass diese Verwendung der Worte, die dem ureigentlichen Wortsinn entspricht, die ursprüngliche war. Da aber die Verwertung derselben in diesem Sinne eine sehr eng begrenzte war, so erfolgte die Umdeutung des Begriffs der Schnittführung in den des Schnittstücks und im Weiteren in den des Objekts im allgemeinen, der weit fruchtbarere Aussichten und reichere Verwendungsmöglichkeiten verhiess. Diese Umdeutung wurde noch dadurch erleichtert, dass der Begriff der החיכה im Bereiche des Kapitels von den מאכונות aus anderen Wortverbindungen, wie אסורות her schon geläufig war.

3. ראוי לבא

Die differentielle Behandlung des ראוי לבא (ausstehende Besitzansprüche) im Gegensatz zum מחוק (zur Hand stehender Besitz) ist im talmudischen bürgerlichen Recht, namentlich im Erbrecht des Erstgeborenen und des Ehemannes von grosser Bedeutung. Weder erhält der Erstgeborene ein Doppelteil, noch der Ehemann überhaupt eine Quote vom eingebrachten Gut, soweit es und nicht באוי ist (Bechoroth 51 b, Baba Bathra 113a, Sifre Debarim 217 u. v. a.).

Auch hier dürfte die Quelle wiederum, wie bei לפני im Gebiet des Kultuswesens zu suchen sein. In Sebachim 112a werden nämlich gewisse Ausnahmen von der strengen Klausurvorschrift für Darbringung der Opfer im Heiligtum (bei בים מער Opfer im Heiligtum (bei בים מער הפשחלה רובע מרבע וכרע וכרע וכרע וכרע מער הפשחלה רובע מרבע וכרע וכרע וכרע מער אין ראי לבא אל בתה אהל מער seien; im Verse Wajikra 17, 4, der die Opferung ausserhalb des Heiligtums mit schwerer Strafe bedroht, heisse es aber און לא הביאין שים וער מער לא הביאין Die Voraussetzung des אין השם וער שים וער שים וער לפני פשכן השם וער dessen positive Umschreibung sie ist, hergeleitet; man muss daher diese Stelle wohl als den Ursprung der Wortverbindung sen vohl dieselben Gründe wie bei השילים massgebend gewesen sein.

גתפרדה חבילה .

In Aboda sara 10b, an jener vielbeachteten und -kommentierten Stelle, die von dem idealen Freundschaftsbunde zwischen Rabbi (R. Jehuda ha-nasi) und Antoninus, dem ja auch eine Arbeit Hoffmann's gilt, handelt, heisst es, dass R. J. h. beim Hinscheiden des Freundes die Worte ממרכה הבילה (wehe über das zerrissene Band!) ausgerufen habe. Das Bild ist von einem durch ein Band zusammengehaltenen Laubbündel hergeleitet, dessen Verschnürung etwa durch einen scharfen Schnitt gelöst

worden ist. — Dasselbe Bild aber wird noch an einer zweiten Talmudstelle (Gittin 59b) angewendet, um eine Halachah zu veranschaulichen. Bei der Thorahvorlesung wird als erster der Kohen, als zweiter der Levite und erst nach diesen werden die Nichtleviten "aufgerufen". Ist aber kein Kohen anwesend, so hat der Levite keinen Anspruch als erster (oder überhaupt) aufgerufen zu werden. Das wird mit der Floskel מתפרות הבילה חבילה משופלים usgedrückt, die hier etwa: "das System ist gesprengt" zu übersetzen wäre.

Die ältere Stelle dürfte die erstgenannte sein; dafür spricht die poetische Form, die jener Situation des Schmerzausbruchs des R. J. h. über den Heimgang seines treuesten Verehrers besser, als der sehr realen Erörterung einer halachischen Streitfrage entspricht. Auch hier haben wir es also mit einem Bedeutungswechsel einer von früher her geläufigen Redewendung in späterer Zeit und anderer Situation zu tun. Aber darin unterscheidet sich dieses — und ebenso das nächstfolgende — Beispiel doch wesentlich von den obenbehandelten, dass es sich dort zweifellos um unbewusste Entlehnungen und Uebertragungen, hier dagegen um die bewusste Herübernahme einer geläufigen Phrase auf fremde Gebiete handelt. Von hier zum Zitat, dessen Verkommen und Wesen in der talmudischen Literatur untersucht zu werden verdient, ist dann nur noch ein Schritt.

פנים חדשות .

Die sieben Benediktionen (שבע ברכית), die zu Ehren von Braut und Bräutigam nicht nur bei der Trauung und beim Hochzeitsmahl, sondern auch während der Flitterwoche (חימי משתה) beim אושר ברכת המון gesprochen werden sollen, erfordern die Anwesenheit von zehn Gästen. So lehrt eine Boraitha (Kethuboth 7b). R. Jehuda aber fügt die weitere Bedingung hinzu, dass jedesmal andere Gäste, neue Gesichter die Festesfreude erhöhen הדשות. Am Sabbat aber bedarf es keines neuen Gesichts (Eben haßer 62,8), weil nach dem Midrasch der Sabbath von Gott als פנים הרשות begrüsst worden ist (vgl. Tosafoth das. דיה והוא שבאו. Hier treten uns die Worte הוא שבאו in ihrem

eigentlichen Wortsinn "neue Gesichter" gegenüber. — Anders an der zweiten Stelle, wo die Phrase in ganz anderem Zusammenhange in der Halacha ihre Verwendung findet (Sabbath 112b). Dort richtet R. Jochanan die Frage an seinen Lehrer Chiskiah, warum eine Sandale, die ממא שמא שמא war, wenn ein Ohr abreisst, in ihrer שמאה verharrt; reisst aber auch das zweite, so verliert sie die ממש verharrt; reisst aber auch das zweite, so verliert sie die מומאה obwohl das erste wiederhergestellt wurde. Und erhielt die Antwort שמאה esse nicht mehr das alte שמא sondern ein neues Gebilde sei entstanden. Die Worte שמא werden also in übertragenem Sinne, etwa in der Art des Schiller schen "einen neuen Menschen hat er angezogen" angewendet. Schon dieser Umstand beweist wohl, dass die Quelle an der ersten Stelle zu suchen ist.

ואבר חי הבא.

Zum Schlusse möge noch ein Beispiel für eine (vermutliche) inkomplete Umwertung einer gebräuchlichen Wortverbindung hier ihren Platz finden. Der Coitus interruptus wird als bezeichnet (Schewuoth 18a, wo allerdings nur das Gegenstück mit den Worten שימה האבר ausgesprochen wird). Woher stammt dieses seltsame Bild vom Sterben und Leben eines Körperteils, während man doch sonst in den Jeschiboth gewöhnt war, Kakologien sorglichst zu meiden? Die alte Halachah kennt den Ausdruck in der Tat noch nicht, sondern hat für die Erectio das sehr bezeichnende Wort קשר. Vielleicht ist die Vermutung erlaubt, dass wir es auch hier mit einem Anklang an eine andere geläufige Wortverbindung zu tun haben. Das אבר מן דהר war als Substrat des ersten noachidischen Gebots gewissermassen das Alpha allen theologischen Wissens: und so wählte man von ihm die Bausteine zu einer Ausdrucksbildung für eine Angelegenheit, die man in begreiflicher Scheu in möglichst cachierter Form zu behandeln den Wunsch hatte.

Aktenstücke zur Geschichte der Talmudausgaben Berlin — Frankfurt an der Oder.

Von H. Pick (Berlin).

Der Talmud ist so oft angefeindet worden, dass es vermerkt zu werden verdient, wenn einmal, besonders aus älterer Zeit, ein etwas weniger unfreundliches Verhalten ihm gegenüber festzustellen ist. Wenn nun gar der preussische Staat und hohe kirchliche Würdenträger—sei es immerhin, dass die Umstände sie dazu zwangen -- ein so zu sagen wohlmeinendes Urteil über den Talmud abgeben, wie das hier weiter unten errichtlich ist, so darf diese Tatsache wohl ein gewisses Interesse beanspruchen.

Die hier veröffentlichten Aktenstücke ¹) sind, so weit ich gesehen habe, unbekannt. Auch die sich aus ihnen ergebenden einzelnen Tatsachen, wie die Talmudconfiscation in Wien im Jahre 1722, ²) habe ich nirgends erwähnt gefunden. Es ist die Zeit des ersten und zweiten Berlin-Frankfurter Talmuddruckes 1697—1722, in die sie uns führen. Näheres über die Geschichte dieser Talmuddrucke findet man bei Freudenthal: Zum Jubiläum des ersten Talmuddruckes in Deutschland (Monatsschrift f. Gesch. u. Wissensch. d. Judent. 1898. S. 80 usw.)

¹) Das Material zu diesem Aufsatz stammt aus den Beständen des Kgl. Geheimen Staatsarchivs zu Berlin. Der Verwaltung desselben, insbesondere Herrn Archivar Dr. Müller bin ich für die freundliche Ueberlassung zum Danke verpflichtet.

²) Für ein ähnliches Ereignis in Frankfurt am Main vergl. M. Horovitz, Frankfurter Rabbinen. T. 3 S. 17.

II H. Pick

Der gegebene Beurteiler für jüdische Fragen war um diese Zeit in Preussen der königl. Hofprediger Daniel Ernst Jablonsky 1), dessen literarisch-wissenschaftliche Tätigkeit und Beziehungen zu jüdischen Druckern, insbesondere aber zu den verschiedenen Talmuddrucken in Berlin-Frankfurt a. O. ja bekannt sind.

Ungefähr in das Jahr 1697 ist das undatierte Gutachten zu setzen, das sich, wohl eine Abschrift, im Geheimen Staatsarchiv befindet. Es tritt für die Drucklegung des Talmuds in Frankfurt durch Becmann ein. Es möge hier unverkürzt seinen Platz finden.

[Rep. 51 n. 65] Obwohl unterschiedene Bapite, nebit einigen Universitäten und Privatlehrern geurzeilet, daß feine Züdischen Bücher und absonderlich der Thalmud, wegen derer mit unter= menaten Blasphemien, unter denen Christen nicht gelitten, sondern mit keuer vertilget werden jollen, jo haben jedennoch die meisten Gelehrten aller drei Religionen vielriehr dafür gehalten, daß die Christen des Thalmuds sich nüglich bedienen konndten, sonderlich wieder die Zuden selbst, wie auch unlängst der betehrte Jude Gerson2) dargetan, daß die Juden nicht fräfftiger als aus dem Thalmud fönnten convinciret werden; welches dann er selbst durch excerpirung des Thalmuds in teutidier Sprache verrichtet, und ist fold fein Buch 5 mal in Leipzig aufgeleget worden. Derowegen driftliche Serrichafften mehrmahlen zugegeben, daß bemeldeter Thalmud in dero Gebiet gedrudet worden: als zu Venedig a. 1320, zu Basel 1581 (ben welcher Edition aber die Blasphema durch der Tridentinischen Bäter gemachte Unstaldt ausgemustert worden), zu Cracow 1606 (da das vormahl ausgelassene wieder eingerückt worden) und zu Amsterdam 1645, welche Edition der Benedischen folget. Die cintzelnen Bücher und Theile des Thalmuds aber pflegen cum versione

¹⁾ Ueber ihn vgl. H. Dalton, D. E. Jablonski, Berlin 1903. ferner; Allgem. Deutsche Biographie Artikel Jablonsky; Steinschneider, Cat. Bodl. p. 3084; Magdeburger Zeitung 1879, Beibl. 18, S. 189 ff.: Ein Actienunternehmen der Wissenschaft (gemeint ist die Talmudausgabe Frankfurt an der Oder, 1734—39) und König, Annalen der Juden in der Mark Brandenburg S. 226.

²⁾ Gemeint ist seine öfters aufgelegte Schrift: Jüdischer Talmud. Goslar 1607 u. ö.

ex notis Judaeorum et Christianorum, in allen Evangelischen Landen und Universitäten häuffig gedruckt zu werden, und machen die Welehrten sich ein moritum daraus, wenn sie dergleichen aus Licht stellen können. Ja, die Bücher Tolodos Jesu, Nizzachon u. d. a., welche es dem Thalmud im Lästern fast zuvorthun, sind mit großer Mühe ben denen Juden herausgelockt, und der Christenheit zum besten unter Evangelischen Berrschaften, in öffentlichen Druck gegeben worden. Kan demnach nicht ersehen, mit was Jug oder Furcht dem D. Becmann der porhabende Drud möchte untersaget werden. Jedoch dürffte, unmaßgeblich die Churfürstlichen hohen Autoritäten hierin nicht weiter concurriren, als daß laut D. Bec= mann's Begehr, das Werk ohne jemandes Eintrag in dero Landen versertiget und zu seiner Zeit distrahiret werden möge.

Die Recommendation an die benachbahrte hohen Potentaten dürffte unmaßgeblich wohl ausgesetzt bleiben, zumahl sie unnöthig zu sein scheinet, und dergleichen Bücher in allen Buchladen unge= hindert pflegen geführt zu werden. Salvo aliorum judicio.

(aez.) Daniel Ernft Jablousky.

Die erste Ausgabe war bald vergriffen und schon wenige Jahre darauf dachte man daran, eine neue Ausgabe herauszubringen. Dies sollte geschehen, solange noch die Privilegien in Kraft waren, die für die erste Ausgabe von verschiedenen Seiten erteilt worden waren. Der Drucker Gottschalk aus Frankfurt, der auch die erste Ausgabe gedruckt hatte, die auf Kosten des bekannten Mäcens Berend Lehmann veranstaltet wurde, begann im Jahre 1715 den zweiten Druck und führte ihn zu Ende, obwohl er mit Berend Lehmann im Prozess lag wegen des Rechtes an den erteilten Privilegien. 1) Diese zweite Ausgabe war ein genauer Abdruck der ersten, die nach der Baseler "purgirten" Ausgabe gedruckt sein sollte. 2) Die erste Ausgabe scheint unangefochten geblieben zu sein,

¹⁾ s. Freudenthal a. a. O. und hier S. X ff.

²⁾ Wie es in Wirklichkeit damit stand s. bei Rabbinovicz, לאמר על הדשכת החלמוד, Kritische Uebersicht, München 1877 S. 85 und 95.

aber bei der neuen Ausgabe fand sich ein jüdischer Renegat dessen Name zwar nicht genannt wird, der aber wohl identisch ist mit dem auch sonst bekannten Paulus Christiani ¹), der diese Talmudausgabe bei der Wiener Regierung denuncierte. Der preussische Vertreter am Wiener Hofe fürchtet daraus Unannehmlichkeiten für seine Regierung und berichtet darüber nach Berlin in der Absicht die ärgerliche Sache aus der Welt zu schaffen. Der erste Bericht lautet:

Wien, den 3. Januar 1722 (empfangen 14. hujus.)

Allergnädigster, Großmächtigster König (u. f. w.)

Wegen des zu Berlin gedruckten Talmud vernehme ich, daß dahier verschiedene Gremplarien des zu Berlin gedruckten und un= längst angekommenen Talmud confisciret jenn follen, weilen da= rinnen alle die blasphemien enthalten, davon sonsten andere editiones gefäubert find. Man weiß anzujühren, daß Guere Rönigl. Man. Gelbit zu Grantfurt an der Oder Diejerhalb einemahls nachdrücklich Albudung aethan, und da wohl zu ermeisen, daß diese Sache ben Reichshoffrath fiscal werden dürffte, jo folte, ohne Maßgebung, davor halten, daß Euere Rönigl. Man. Dieferhalb ohnverlangt eine Untersuchungs-Commission anordnen, und dem Reichshoffrath portonmen könnten, deffen jurisdiction nach der Ordinatione Politica, nicht statt hat, es wolte benn die ordentl. Landes obrigkeit ihr Umt nicht thun. Der zu Franksurth am Mann mit fo foftl. lettern gedruckte Talmud dürfte ebenfalls Un= ftoß leiden, nicht allein weilen in dessen dedication, einigen derer hiefiger Juden als Wertheimer, Dppenheimer, Spizer usw. der Nahme von Fürsten und Königen ihres Bolts benacleget wird, sondern weilen ebenfalls viele Aergernissen darinnen verblieben senn follen. Bon ein und andern wird Eurer Rönigl. Man. vortreffl. Bischoff Jablonsky mehr Erläuterung geben tönnen. Ut in relatione hum-ma.

(gez.) Johann Friedrich Graeve.

¹⁾ vgl. Horovitz, a. a. O.; Grunwald, Samuel Oppenheimer und sein Kreis. Wien 1913 S. 161 u. 807.

Eine Woche darauf folgt ein zweiter Bericht, der etwas nähere Mitteilungen über den Angeber enthält:

Wien, den 10. Januar 1722

(den 17. hujus)

Allerdurchläuchtigster, Großmächtigster König (u. s. w.)

Sabe unter dem 3. ten Dieses allerunterthänigst berichtet: daß einige editiones des Talmud, und darunter die Berlinische confisciret senen. Es hat sich hinter dem jemand bei mir jemeldet!!] unter dem Bormand, daß er erkundigen wolte, ob Euere Rönigl. Man, über den Berlinischen Druck ein Privilogium ertheilet? Ich antwortete ihm, er muffe dieses zu Berlin erfragen. Weil ich nun von ihme vernehme, daß er ein von Euerer Könial, Man. Hoff= prediger, Steinberg, zu Guftrin getauffter, nachhero beim Königl. Paedagogio zu Halle, ferner zu Leipzig, Marvurg, und Sandelberg, gestandener, und daselbst von dem befannten P. Usleber, convertirter, von dannen aber mit dem Graffen Virmond anhero gekommener und nunmehro ben der Kanserl. Hoff-Cammer, als interpres, auf= genommener Jude wäre, so habe ihn gefraget, was es dann mit der Berliner edition des Talmud vor Bewandnuß hätte? Er antwortete mir: erstlich wären allenthalben, wo die verbotene Stellen ausgelaffen, ledige spatia geblieben, welche mithin von denen Juden und sonsten leicht könten mit der Feder ersezet werden, awentens komme dieselbe mit der revidirten Baasler nicht überein, sondern habe viele Scommata behalten. Das erfte will nun wohl meines wenigen Ermessens, so viel nicht sagen, denn eben das vacuum zeiget an, wo das Buch gefäubert ift, und wenn es auf das hinzuschreiben ankommt, so würden die Juden eben so leicht die exemplarien mit weißem Lappier durchschießen und den Abgang erseken können. Das zwente aber wird der Text und die Zusammenhaltung derer editionen geben müssen. Ut in rela-(gez.) Johann Friedrich Graeve. tione humillima.

Am 20. Januar gibt nun Friedrich Wilhelm den Befehl schleunigst zu untersuchen, ob in Unsern Landen ein ander Talmudt als, worüber noch letzhin unterm 15. Juli 1720 Michel Gottschalck ein privilegium erhalten, gedrucket worden." Auch sollte festgestellt werden, wenn die Gottschalckische Ausgabe

VI H. Pick

damit gemeint sei, ob sie von der Basler Edition abweiche. Die theologische Facultät zu Frankfurt als die Censurstelle, der Generalfiscal Duhram, Hofprediger Jablonsky und Probst Porst sollten um Auskunft darüber angegangen werden. Unter dem 19. Januar bringt Jablonsky in einem längeren Schreiben an den Minister v. Printzen seine Ansicht über den vorliegenden Fall zur Kenntnis der Regierung. Er schreibt:

Berlin, den 19. Januar 1722.

Euerer Exelleng bin vor hochgeneigte Communication der Nachricht aus Wien, den zu Frankfurt an der Tder gedruckten Talmud betreffend, (ich) unterthänig verbunden, und nehme die gehorsamste Frenheit, darauf mit solgendem vorläufig zu dienen.

Der sogenannte Talmud bestehet aus 63 separirten Tractatibus juris Hebraedrum und fan die gange Collection in so viel Bände als man will eingetellet werden wurd gementiglich in XII Tomos gebunden.

Dieses große Werk ist zuerft in Benedig anno 1520 mit allen denen von altersher darin enthaltenen Lästerungen wieder die Christsliche Religion gedruckt worden.

Weil aber die Chriftl. Therkeiten weder dem blinden Judens volf alle ihre Literatur und Studia schlechterding benehmen, noch auch andernteits dergleichen Blasphemien gestatten konnten; so haben nach Gutsinden des Concilii Tri lentini die Pähstl. Commissarien, an. 1 80 zu Basel den Talmud expurgiret. Es wurde derselbe aber wiederum, an. 1602 zu Kratau, an. 1617 zu Lublin und an. 1644 zu Amsterdam von Jüdischen Berlegern, nach der ersten Venetianischen Edition gedrucket.

Als nun an. 1694, D. Beckmann. Prof. Th. zu Franksur an der Oder ben damahliger Sr. Churs. Durchl. um ein Privilegium zu Wiederauflegung des Talmuds unterthänigst anhielt, und des hiesigen Hosff-Ministerii Mennung darüber erfordert worden, erstattete ich die meine 1) dahin, daß das Privilegium zwar erteilet werden könne, aber auf die Baseler Edition restringiret werden möchte; welches auch also gnädigst beliebet worden.

¹⁾ s. oben S. II.

Hierauf hat Michael Gottschalk, Buchdrucker zu Frankfurt an der Oder, itgedachten Dr. Beckmann sein vorbesagtermaßen eingeschränktes Privilegium abgekausset, und ein gleichsautendes von Kansers Leopoldi, hernach auch Josephi, und Caroli, M. M. M. ten erhalten.

Bald darauf, an. 1697, hat Michael Gottschalk den Talmud in Franksurt gedruckt, und zwar nach der Baseler Edition, wie solches nicht allein auf dem Titul eines jeden Tractats deutlich aufgedrucket ist, sondern auch Gottschalk selbst schon längst, mich heilige lich versichert hat, daß darin kein Wort geändert worden.

An. 1715 fing Gottschalk den Talmud wieder an zu drucken. Es kamen ihm aber einige Juden zu Frankfurt am Mayn, die Schotten genannt in den Weg, welche zu nicht geringem Nachteil des Kanserl. Privilegii den Talmud in Amsterdam ansingen drucken zu lassen, allwo derselbe vermuthlich nach der vorigen non-purgirten Amsterdamer Edition mit allen darin enthaltenen Lästerungen wieder würde gedrucket worden seyn.

Diesem zu wehren und die Ehre Christi und des Christenstums hierin zu retten, habe ich selbst nachgedachtem Gottschalk allen möglichen Vorschub gethan, seine angesangene Expurgirte Edition zustand zu bringen, und ist diese seine zwente nach der Ersten (anni 1697), gleich wie die Erste nach der Baseler einsgerichtet; daher ich nicht absehen kan, wie diese Edition derer alten Blasphemien beschuldiget werden könne; und sast arzwohnen muß, daß Gottschalks Wiedersachere dergleichen unter der Hand, wiewolfälschlich, ausgebracht haben müssen, um des Buchs Debit zu nehmen, und den in schaden zu bringen. Da doch vielmehr ihr eigener Talmud (ich meine die ersten IV oder V Tomos, welche in Holland gedrucket worden) solcher Antlage schuldig dörsten besunden werden, wenn eine genaue Untersuchung vorgenommen würde, wozu zwar bisher weder Zeit noch Gelegenheit gewesen.

Ich habe jedoch aus Anlaß der aus Wien überkommenen Nachricht, in eil, etliche wichtige Loca blasphema der Lubliner Edition (welche allenn bei der hand habe) nachgeschlagen, und augenscheinlich besunden, daß selbige Loca in der Gottschalkischen Edition allerding ausgelassen sind.

VIII H Pick

Doch wird sehr dienlich senn, daß vorgeschlagenermaßen eine Untersuchungs-Commission allergnädigst angeordnet werde, ben welcher alles sich aussührlicher zeigen wird, dahin auch einen sicheren Unibstand, des sonst hier gedacht werden könnte, verspare.

Sotane ('ommission fönnte (ohne eben allzuviel breit von der Sache zu machen) ohnmasgeblich auf den hohen General-Fiscal, welcher ohne dem die Juden-Sachen mit respiciret, nebst noch einem oder mehrern l'oliticis, und auf etliche gesehrte Theologos beyder Evangelischen ('onfessionen allhir gerichtet werden, und würden die hiesige ('ommissarii auch mit der Theol. Facultät zu Frankfurt an der Oder aus der Sache zu communiciren haben, weil dieser die Aussicht und ('ensur der Frankfurtischen Hebräschen Buchdruckeren zustehet.

Unterdessen wäre diensam, wann Eu. Excl. dem Königl. Agenten, Johan Gräven, hochgeneigt auszugeben beliebten, daß er, womöglich, einige Special-Punkten sotaner Anklage erkündigen möchte; weil solches der Commission ein besonderes Licht würde geben können.

(gez.) D. E. Jablonsky.

Am 24. Januar geht Nachricht nach Wien an Gräve, er sollte dort an den zuständigen Stellen bekannt geben, dass in Berlin eine Kommission zur Untersuchung eingesetzt worden sei.

Das erwünschte "Licht" aus Wien war jedenfalls nicht so leicht zu erlangen, denn nach etwa drei Wochen sahen sich die amtlich dazu aufgeforderten Persönlichkeiten veranlasst, ein "vorläufiges" Gutachten abzugeben, das sich, so zu sagen, um den Kern der Sache herumdrückt. Sie äussern sich folgendermassen:

Allerdurchlauchtigster, Großmächtigster König (u. f. w.)

Wir haben sowohl von der Theologischen Facultät zu Frankfurt an der Oder, als von dem Buchdrucker daselbst Michel Gottschalk wegen des zu besagten Franksurt gedruckten Thalmuds Antwort erhalten, da dann jene von einigen darinn eingeflossenen blasphemien nicht wissen wollen, zumahlen die erstere zu Frank-

furt gedruckte Becmannische Edition nach der Baseler (wie das Titul-blat auswiese) verfertiget, und die lettere theils zu Frankfurt theils zu Berlin gedruckte der ersten gleichförmig fenn folle der Facultät aber nie befannt geworden, ob oder worin von der erften Edition folle abaegangen fenn? weil Diejenigen Biicher, fo nur neue Auflagen wären, gemeiniglich zur Censur nicht pflegten gebracht werden. Der Buchdrucker Gottschalt berichtet, daß D. Becman feel. unter eigener Aufsicht den Talmud durch ihn habe dructen laffen, und ware er nur das Wertzeug gewesen, fo von der Hebräischen Sprache nichts verstanden, hatte jedoch wohl gesehen, daß die Setter die Baseler Bande ben dem setten gebraucht hatten. Der lette Drud mare recht nach dem erften des Seel. D. Becman's geschehen und würde in selbigem nicht anders zu finden senn, als was in dem ersten enthalten. Solte dieses, mie wir hoffen, der Bahrheit gemäs fenn, so kommen wir fast auff den Gedanken: ob nicht etwa ein boghaffter Mensch Unglück an= zurichten, einen oder andern Bogen aus der Frankfurter Edition genommen, und einen andern eingeschoben habe? welches ex collatione sich außern wird, so wie die Extracte der blasphemien mit allegirung der Blätter von Bien erhalten werden. Saben dieses Ew. Königl. Majestät vorläuffig und allerunterthänigst melden wollen, die wir in getreuester devotion verharren (u. f. w.)

Berlin, den 16. Februar 1722.

(gez.) Wilh. Duhram. Dan. Ernft Jablonsty. 3. Porft.

Aus den Akten des Archives ist leider nicht zu ersehen, was die Wiener Behörden in dieser Sache beschlossen haben. Wahrscheinlich ist die Angelegenheit für den verfolgten Talmud am letzte Ende noch ebenso gut abgelaufen wie in Frankfurt am Main ¹).

Die Wiener Talmudconfiscation war aber nicht der einzige Anlass, aus dem heraus sich die preussische Regierung mit dieser Talmudausgabe zu befassen hatte. Der oben schon erwähnte

¹⁾ s. Horovitz, a. a. O.

X H. Pick

Streit zwischen Gottschalck und Behrend Lehmann beschäftigte die Behörden zu verschiedenen Malen. Nach unseren Akten geht der Streit bis ins Jahr 1727. In einer Eingabe vom 19. Juni 1715 trägt Gottschalck seine Beschwerden dem König vor. Er schreibt:

Allerdurchlauchtigster . . . König (u. s. w.)

Nachdem Euer Königl. Manest. in Gott ruhender Berr Bater ... mir ein alleran, privilegium privativum wegen Dructung des Talmuds alleran, erteilet, deraleichen hernach Er. Römisch Ranierlicher und Könial, Polnischer Maneit, ebenfalls actan, und ich daher mich bekfalls ficher genug gehalten, jo habe doch mit großer Bestürzung pernehmen muffen, daß nicht allein ein Jude von Francfiurth am Mann, Simon Schott, weil er den Druck im S. Röm. Reich nicht pornehmen können, sich nach Solland gewand und daselbst mit dem Druck einen Aniana acmacht und diese leitziger Meise fich unterstanden, dergleichen in Holland gedruckte Bücher in Diefe Lande einzuführen, sondern auch einige von Diesem Bolte fich verlauten laffen. daß sie bemühet senn wolten, mich um mein wohl erhaltenes Privilegium zu bringen und dasselbe mir zu Baffer zu machen. Wann aber Allerd. Rönig . . . ich würklich im Druck des Talmuds beariffen bin und so mein Privilegium noth lenten folte, ich schlechterding mußte ruiniret werden, so flehe Euere Könial, Man, ich allerunterth, an, daß so fern dergleichen boß= hafte Menschen sich untersangen solten, mein Recht zu fränken und eine mir praejudicirliche Resolution zu erschleichen, Guer Königl. Man, nach dero weltbefanden Justiz, dieselbe abzuweisen und mich ben meinem Recht allergn, zu schuizen, geruhen wollen. Weil auch Euere Königl. Man, hohes Interesse selbst hierunter in so weit mit versiret, als es dem Publico zuträglich ift, daß frembt geld vor hiefige Bücher ins land nicht aber vor frembde bücher das Geld auß dem lande gehe; so hab Eurer R. M. ich allerunterth, anheim stellen wollen, ob es dero gesallen möchte, dero in Haag residirenten Ministre alleran. zu besehlen, daß derselbe an gehörigen Orth dienliche vorstellung thue, damit dortige Entrepeneurs, die sonst mit der Umwissenheit sich entschuldigen möchten von Obrigfeits wegen verwarnet werden, wieder meine

erhaltene hohe Privilegia nicht zu übertreten, und vor darinnen außgedruckte Straffe sich zu hüten.

Uebrigens, weil ich zu meiner Sicherheit das Praevenire spielen und den Truck meines in Händen habenden großen werks beschleunigen muß, so werde mit Eurer R. M. allergn. Erlaubnüß ich einen theil desselben in der hiesigen Hebräischen Sfiein drucken lassen, doch meiner habenden Rechte ohne Schaten, getröste mich allergn. Erhörung als Eurer K. M. allerunterth. Knecht.

Michael Gottschalck.

Wahrscheinlich kam der König diesem Wunsche nach, ebenso wie er nach Frankfurt am Main an den dortigen Residenten Hecht den Befehl ergehen liess, für die Rechte Gottschalck's gegen die Schotten einzutreten. 1) Der Streit ging in den nächsten Jahren weiter und ist auch im Jahre 1727 noch nicht zu Ende, wie wir aus einer nochmaligen Eingabe Gottschalcks an den König ersehen. Er schreibt am 4. April dieses Jahres an den König:

Ich habe im Jahre 1697 mit Bernt Lehmannen, Juden in Halberstadt, einen Contract getroffen, daß ich innerhalb gewisser Beit und gegen gewiffer Zahlung 2000 Stud Talmude bruden und umbinden laffen folte, und habe zu doffen mehreren Berficherung auch die von Kanserl. Manest, wie ingleichen die von Ihro Churfürstl. Durchl. . . . erhaltene Privilegia aushändigen müffen. A. anstatt nun, daß ermelter Bernt Lehmann, nachdem unserm Contract an benden Seiten in soweit und insbesondere von mir gänglich und in allem Genüge geschehen und ich die 2000 Stück Talmud geliefert, mir nunmehr die Privilegia restituiren sollen, als wozu ich denselben vermöge ist angeführten Contracts, n: 6 verbündlich gemachet, hat derselbe nicht nur selbe bis diese Stunde an sich behalten, sondern sich auch derselben, welches wohl unerhört ift, dergestalt gemißbrauchet, daß er aus vorgeben, die Privilogien auf 20 Jahr an sich gebracht zu haben, solches sein offenbahr fälschlich vorgegebenes Recht einem anderen Juden Simon Schotten, aus Frankfurt am Mann cediret, und demselben verstattet, daß

¹⁾ Der Erlass ist abgedruckt bei Freu denthal a. a. O. S. 229.

XII H. Pick

Diefer Rude Schott ben Talmud in Solland drucken laffen möchte. befags feiner eigenen Befäntniß. B. Mit welchem unrechtmäßigem Drucke auch bald der Unfana gemachet, und hiervon eine anschuliche Rahl nach Leivzig auf die Oftermeffe 1715 gebracht worden. Nun habe ich zwar inständigst gesuchet, daß die noch übrigen unverkauffie Exemplaria dem Juden Schott abgenommen werden möchten. meldem Suchen auch ber Magistrat in Leinzig deferiret; auf befiondiges im Grunde faliches und ertichtetes Bergeben des Lehmans aber, daß nehmlich nicht ich, sondern er den Talmud drucken zu laffen berechtiget, habe ich in Leipzig meinen Zweck nicht erreichen fönnen; und wie nun Lehmann dadurch, daß er dem Contract que mieder die Privilegia an fich behalten und mir nicht restituiren mossen, die im Contract n: 14 C. stipulirte Etrafe verwürket, und also 2000 Ducaton, als die Hälfte der Obrigkeit und die andere Hälfte mir zu zahlen ichuldig ift. Also hat auch derselbe durch den unrechtmößigen Rachdruck des Talmuds den größten Schaden zu meinem ruin zugeinget; und habe ich mir zwar daher und weil des Lehmans falsches Borgeben und listiges ungerechtes Unternehmen aus dem sub A allegirten Extract unieres Contracts und Dr. Beckmanns Attest D. gang hell und flahr erscheinet bisher Hoffnung gemachet das Lehmann in sich gehen und mir würde gerecht werden, nachdem aber alles vergeblich, und das höchste Unrecht von der Welt senn würde, wann der Jude Lehmann ben sennem hochstrasbahren Versahren leer ausgehen und profitiren, ich aber biß zu meinem gänglichem ruine darunter leiden folte, cum deceptis non decipientibus subveriendum, alcichwohl mein Ruftand nicht zulässet, mich in einen weitläuffigeren Process verwickeln zu laffen, die Sache auch an fich fo bewant ift, daß mit Verhören daraus nicht zu fommen.

So ersuche Ew. Königl. Maj. allerunterth., mir armen hintergangenen Manne die Gnade zu thun und zumahl wegen Ew. K. Maj. daben mit versirendem Interesse dero General-Fiscal Duhram allergn. zu committiren, diese Sache in Berlin zu untersuchen und an Ew. K. Maj. davon Bericht abzustatten; getröste mich allergn. Erhörung als Ew. K. Maj. allerunterth.

Michael Gottschalck.

Mittels Erlass vom 5. Mai wird der General-Fiscal Duhram, wie Gottschalck es erbeten, mit der Untersuchung betraut und eine Commission in Berlin eingesetzt, vor der verhandelt werden sollte. Dagegen erhebt nun Behrend Lehmann Einspruch. Er will, dass seine Sache vor sein Forum ordinarium in Halberstadt gebracht werde. Die Eingabe, die er zu dem Zwecke an den König richtet, hat trotz ihrer freimütigen Sprache Erfolg gehabt.

Allerdurchl. . . König . . .

Auff mein allerunterth. Ansuchen, daß die an den Herrn Geheimten Rath und General-Fiscal Duhram von dem Buchstrucker Gottschalck erschlichene Commission auffgehoben und der Extrahent an mein Forum Ordinarium nehmlich die Halberstädtische Regierung verwiesen werden mögte, ist zur Resolution ertheilet, daß es ben der Commission bliebe, und mir frei gestellet würde einen Neben Commissarium auszubitten.

Nun haben aber Em. Königl. Maj, vielfältig versichert, daß niemandt von seinen ordentlichen Richter ab- und vor einer Commission gezogen werden foll, die ich hier desto mehr zu scheuen Uhrsach habe: indem Fiscus menn Richter senn und Tausend Ducaten davon profitiren will, ungeachtet in allen Rechten ausgemachet ift, daß niemandt in seiner eigenen Sache sich bas Richter Ambt anmaßen foll, wo wieder mir mit Berftattung eines Neben Commissarii menia geholfen fenn würde, der meinem Gerechtsamen den Ausschlag doch nicht geben könte, sondern ge= wärtigen mußte, daß er von dem herrn Principal Commissarius, wo nicht überwogen, dennoch contrebalanciret würde. Beil aber Ew. R. Königl. Maj. in dero Justikordnung & I hochbetheuret, daß Sie dero Interesse der Gerechtigkeit nicht wollen verdringen laffen; So bitte allerunterth., daß Em. Königl. Maj. geruhen wollen, Die Commission wieder auffzuheben, und den Buchdrucker Gottschalck, falls er zu acquiesciren nicht gemeinet, an mein Forum Ordinarium, nehmlich die Halberstädtsche Regierung, zu verweisen, worin mich allergnädigster Erhörung geströfte und verharre

Ew. Königl. Maj. allerunth.

Berlin, den 22. August 1727

Behrend Lehmann.

XIV H. Pick

Infolge dieser Eingabe ergeht am 6. September an Duhram der Befehl, die Commission aufzuheben und die Acten nach Halberstadt zu schicken. Die Halberstädtische Regierung wird in gleichem Sinne benachrichtigt. Mit dieser Entwickelung der Dinge war aber wieder Gottschalk unzufrieden. Nachdem er solange gegen Behrend Lehmann gekämpft, mochte er wohl fürchten, dass man in Halberstadt gegen ihn entscheiden würde. In recht beweglichen Worten sucht er darum den König von der letzten Entschliessung abzubringen. Das vom 30. September datierte Schreiben lautet:

Allerdurchlauchtigster . . . Rönig . . .

Em. Königl. Maj, baben endlich in Sachen meiner wieder den Salberstädtischen Juden Berendt Lehmann auf deffen ungegründetes Borftellen, die dero Geheimten Rath und General Fiscal Duhram aufgegebene Commission wieder aufgehoben und foll ich den Ruden in prima Instantia ben der Halberstädtichen Regierung belangen. Allergn. König und Herr! Wann der Jude eine gerechte Sache hätte, wurde er nicht das Licht icheuen und sich gerne ben der Commission einlassen, jo aber gedenket er mich durch vieles Klagen und, wenn alle Instantien mit ihm durchgegangen ware, zu ruiniren, ja als bann murbe die Cache bennoch Bur Commission fommen. Weil nun hieben Er. Rönigl. Majeft. allerhöchstes Interesse versiret, überdem aber Juden solche Benesicia erhalten, denn in anno 1723 da mich der Frankfurthiche Bude Jacob Elias zu Frantfurth ben der Universitet in prima Instantia belangen solte, ging er hieher und bath sich Commission auß, da wir doch bende zu Frankfurth wohnen, ich that hinwieder gründliche Gegenstellung und daß der gude mich in prima Instantia belangen müste wurde aber, wie angeschriebene Copia besaget d. 22. Martii 1723 lediglich abgewiesen, hat nun dieses ein Jude wieder einen Christen fönnen erhalten, wie viel weniger jolte mir Commission wieder einen Juden können abgeschlagen, und wieder ausgehoben werden, da ohne dem die Jura in dergleichen Gällen mehr vor Christen alß Juden sprechen. Un Ew. Königl. Maj. gelanget

demnach mein abermahlig allerunterth. fußfälligstes Bitten, Sie wolten allergnädigst geruhen, es einmahl ben der verordneten Commission zu sassen, und das ad falsa narrata des Judens den 6. hujus emanirte Rescriptum wieder aufzuheben, auch dem Juden anzubeschlen sich euram Commissione zu sistiren und binnen 14 Tagen Neben Commissarien vorzuschlagen und consirmiren zu lassen, oder zu gewätigen [!], daß diesseitiger in contumaciam wieder ihn versahre. Getröste mich allergn. Erhörung und ersterbe (u. s. w.) Knecht

Michael Gottschalck.

30. September 1727.

Allein dieses Gesuch hatte keinen Erfolg. Am 27. Oktober ergeht an Gottschalck der ziemlich ungnädige Bescheid: Es bleibet ben dem Rescripto vom 6. September jüngsthin, wonach supplicant sich zu richten u. R. Maj. nicht weiter zu behelligen hatt.

Es ist nicht anzunehmen, dass Gottschalck am letzten Ende durch den Druck des Talmud Schaden gelitten hat. Denn in den Jahren 1734 bis 1739 kommt wieder eine Talmudausgabe bei ihm heraus, die allerdings dem hauptsächlich daran beteiligten Jablonsky finanzielle Ungelegenheiten brachte.

Die hier veröffentlichten Aktenstücke sind zufällig in meine Hände gelangt, als ich aus einem bestimmten Anlasse verschiedene Konvolute des Berliner Geheimen Staatsarchives durchsah. Ich habe sie hier abgedruckt, weil es mir schien, dass sie einem späteren Bearbeiter der Geschichte der Juden in Preussen von Nutzen sein könnten. Es ist z. B. sicherlich interessant, dass hier von einer Animosität Friedrich Wilhelms I., gegen die Juden nichts zu merken ist. Das fällt um so mehr auf, als er es gewesen war, der es durchgesetzt hat, dass Eisenmengers, Entdecktes Judentum, veröffentlicht wurde und zwar auf seine eigenen Kosten. Auch sonst machte er aus seiner den Juden wenig freundlichen Gesinnung keinen Hehl. Man hat darum mit Recht von seiner Regierungszeit als einer eisernen Zeit für die Juden gesprochen.

XVI H. Pick, Aktenstücke zur Gesch. d. Talmudausg. Berlin - Frankfurt a. d. O.

Dass unsere Akten auch einen Beitrag zur Geschichte des Talmuds liefern ist im Eingang unseres Aufsatzes erwähnt worden. Da sie auch sonst noch Einblicke in die Zeitgeschichte gewähren und uns auch zwei nicht unbedeutende Persönlichkeiten wie Jablonsky und Lehmann, die jede in ihrem Kreise und darüber hinaus grosses Ansehen genossen, handelnd vorführen, wird ihre Veröffentlichung hoffentlich gerechtfertigt erscheinen.

Religionsgeschichtliche Parallelen zur Bibel.

Von Dr. J. Scheftelowitz (Cöln).

Wer sich mit der Religionsgeschichte der verschiedensten, weit von einander getrennten Völker befasst hat, dem drängt sich unwilkürlich die Tatsache auf, dass bei den entlegensten Rassen, die miteinander nie in Berührung gekommen sind, auf Grund der allen Menschen gleichmässigen Psychologie ähnliche Ideen und religiöse Anschauungen hervorgegangen sind, was auch M. Much: Die Trugspiegelungen orientalischer Kultur, 1907, darzulegen sucht. "Bei der Beurteilung der verschiedenen Kulturkreise sowie auch der Verwandtschaftsverhältnisse der Rassen und Völker, ihrer allmählichen Ausbreitung und weitgreifenden Wanderungen sind wir zu sehr geneigt, uns durch die Gleichartigkeit einzelner Erscheinungen verleiten zu lassen, Einflüsse und Verbindungen anzunehmen, welche sich bei näherer Prüfung als nicht bestehend erweisen" (M. Much, a. a. O. p. 1).

Ich will nun aus der Fülle meines gesammelten Materials eine kleine Auswahl derartiger Parallelen zur Bibel geben, indem ich hierbei vor allem das Indische berücksichtige.

I. Gleichartige Begriffsentwicklungen. (leuchten = sich freuen, gefallen, schön sein, gut sein)

altindisch bhand 'glänzen, funkeln', hiervon bhadra 'erfreulich, glücklich, schön, gut'.

altind. ruc 'leuchten, glänzen, gefallen'; pra-bhā 'strahlen, glänzen, gefallen'.

- avesta š y ā, š ā 'sich freuen': altind. v i k y ā 'leuchten, erleuchten'.
- althochdeutsch, mittelhochd. glat 'strahlend, glänzend, heiter fröhlich, gut'.
- ägypt. achu 'leuchten, glänzen, froh sein'.
- assyr. bānu 'erhellen, erleuchten', davon banū 'glänzend, licht, fröhlich, schön, gut'.
- assyr. damāku 'glänzen, leuchten, freundlich sein'; assyr. פררא 'erhellen, hell sein, heiter sein';
- assyr. nabātu 'glänzen, leuchten', davon nambatu 'Fröhlichkeit, Heiterkeit'; namaru 'glänzen, hell sein', davon namartu 'Heiterkeit, Fröhlichkeit'.
- hebr. נהר 'leuchten, hell sein, sich freuen'; hebr. aram שבר 'glänzen, schön sein, gefallen'.

(Brücke = Balken)

altisl. brú 'Brücke': böhm. brevno 'Balken'; altfries. tille 'Brücke, Brett': dtsch. Diele.

hebr גשר 'Brücke': assyr. gušuru 'Balken'.

(נקב: נקבה)

altind. dārā 'Weib': dāra m. 'Riss, Spalte, Loch'; lettisch schkirba 'Weib, Spalte';

hebr. נקבה 'Weib' neben נקבה 'Loch'.

(Seher = rasend, verzückt)

altind. (Rgveda) vipra 'verzückt, erregt, Seher, Dichter, Priester': vip 'in zitternder Bewegung sein'; gr. μάντις 'Priester': μαίνομαι 'rasen'; lat. f u r o r 'Wahnsinn, Begeisterung'.

hebr. משונע 'rasend, verzückt, Seher'; assyr. machchu dss.

Bei den verschiedenen Völkern wie z.B. bei den Burjäten Sibiriens und den Indianern des britischen Guayana werden Epileptiker zu Zauberern erwählt. Bei anderen Völkern muss der Zauberer wenigstens die Fähigkeit besitzen, in Zuckungen oder in einen bewusstlosen Zustand zu fallen, z.B. bei den Gallas und auf den Fidschi-Inseln (M. P. Nilsson, Primitive Religion 1911, 86 f.).

II. Aehnliche Gedanken und Vergleiche.

1. Die Gottheit nannten die alten Inder, Griechen, alten Römer auch "Vater" (vgl. Rgveda: dyaus pitar, Homer ζευς πατήρ, altröm. Diespiter = Jupiter), ebenso die Heoräer (vgl. z. B 5. M. 14, 1; 32, 6; Jes. 66, 16). Aber auch ds Hirten werden die Gottheiten bezeichnet, vgl. Rgveda V 30, 22: "Du bist, Indra, der einzige Hirt." Der Gott Agni st der Hirt der Menschen (Rgv. I, 144, 16), Pūšan ist "der Hirt ler Welt" (X, 17, 3). Mitra und Varuna mustern die Wesen, wie ein Hirt die Herde" VII, 60, 3) vgl. auch VIII, 25, 7: "Sie eide, welche vom Himmel her die Herden (= Menschen) gleicham überschauen". Auch in der Edda werden die Götter mit firten verglichen, denen die Menschheit anvertraut ist (Völunlarkvida Str. 45). In der Bibel wird Gott häufig als der cute Hirte dargestellt, vgl. Jes. 40, 11; Ez. 34; Ps. 23, 1—4; 28,9; 30, 2; Sach. 11, 7 ff. Von dem babylonischen Gott Samaš heisst s: "Du bist der Hirte dessen, was droben und drunten ist". Du bist der treue Hirte des Menschen" (P. A. Schollmeyer, umer.-babyl. Hymnen 1912, 87 Z. und S. 111 Z. 4). Von larduk heisst es: "Weide gleich Schafen die Götter insgesamt" F. Delitzsch, D. babylon. Weltschöpfungsepos, 1897, 114). Gott vird ferner im Rgveda und in den Psalmen mit einer "Burg"

¹⁾ Doch welch grosser Unterschied herrschte zwischen diesen Zätern. Die lieben Väter der antiken Völker wollen, wenn man sich der Gunst erfreuen will, durch fleissiges Opfern und Beten bei guter atune gehalten werden; sie stellen das Nichtspenden von Opfergaben uf eine Stufe mit den sittlichen Vergehungen. Die Antiken glauben, lass man den Zorn der Gottheit unbedingt durch Opfer abwenden, ja ie Sünde durch ein zauberkräftiges Ritual beseitigen, die Sühne also usserlich bewirken kann. Sie wollen eben nur von der verhängten röttlichen Strafe befreit werden oder der drohenden entgehen. Denn ar Streben ist nur auf äusseres Wohlergehen gerichtet, nicht aber auf lie sittliche innere Reinheit. Der Hebräer hingegen, der demutsvoll einen Blick auf den einzigen, väterlichen Gott richtet, welcher der Ingegriff der Gerechtigkeit und Liebe ist, kann seine Sünde nur durch Reue nd innere Herzensreinheit sühnen vgl. Ps. 51, 12, 18; Micha 6, 6—8; los. 6, 6; Am. 5, 21—25; Jer. 7, 21—23; Jes. 111—17.)

verglichen, vgl. Rgv. I, 189, 2: "Agni sei uns eine weite, breite hohe Burg"; VII, 15, 14: "Agni sei uns jetzt eine hohe Burg, die gross sei, hundertfach umhegt, unangreifbar zum Männerschutz", Ps. 91, 2: "Meine Zuflucht, meine Burg, mein Gott ist er, auf den ich vertraue"; Ps. 71, 3: "Denn meine feste Burg bist du"; Ps. 31, 4: "Denn mein Fels") und meine Burg bist du"; ferner Ps. 62, 7; 144, 2.

- 2. Im Hebräischen bedeutet der Ausdruck 'Enge auch 'Not', und 'Weite' bezeichnet auch 'Rettung'. Die gleiche Begriffsentwicklung finden wir im Raveda und im Awesta. Im Awesta vgl. Vend. 18, 10: "Wer mir denjenigen Mann, der in die Enge (azah) geraten ist, wieder in die Weite (ravah) versetzt"; Yasha S. S. Weite und Wonne der frommen Schöpfung, Enge und Missbehagen der dämonischen Schöpfung". Ebenso heisst lat angustia nicht nur räumliche Enge, sondern auch das Gefühl der Not. Im Rgyeda ist für den Ausdruck 'aus der Not befreien' die Phrase 'aus der Enge in die Weite bringen' geläufig, z. B. Rgv. 1, 58, 8; 9; "Agni, bringe den Sänger aus der Enge in die Weiter. In den Psalmen findet sich ein vöilig analoger Ausdruck, vgl. Ps. 25, 17: "Meines Herzens Enge erweitere": Ps. 4, 2: "In der Enge hast du mir Raum verschafft": Ps. 118,5: "Aus der Enge (= Bedrängnis) rief ich Gott und mit der Weite (= Rettung) antwortete mir (= erhörte mich) Gott. Das hebr. 737 hat dieselbe Bedeutung wie Rgy, abhigir abhis var 'entgegensingen. antworten; in Verbindung mit dem Instrumental hat es ebenfalls die Bedeutung 'erhören': z. B. 1, 48, 14: "So geartet, erhöre unsere Lobgesänge mit Gaben und mit hellem Lichte. o Ušas". Im Hebr. vgl. noch Koh. 5, 19: "Dass Gott ihn erhört mit der Freude seines Herzens".
- 3. Rgv. IX, 69, 5: "Der goldene Unsterbliche . . . macht sich prächtig des Himmels Wölbung zum Schmuckgewand" VI, 4, 3: "Wie die helle Sonne kleidet Agni sich in Licht". –

¹⁾ Die Annahme, dass der häufig vorkommende Ausdruck בער Fels für Gott auf einen uralten Steinfetischismus hinweise, ist jetzt von Ed König. Gesch. d. alttestamentl. Religion 1912, 82 ff. widerlegt worden

Im Awesta; yast 13, 1: "Diesen Himmel, einem Haus vergleichbar... den sterngestickten Mantel", yast 13, 3: "Dieser Himmel oben... welchen Ahuramazda trägt wie ein sterngesticktes, gottgewebtes Gewand". — In der Bibel vgl. Jes. 40, 2: "Der die Himmel ausdehnt wie ein Schleier und sie ausbreitet wie ein Zelt zum Wohnen"; Ps. 104, 2: "In Licht eingehüllt wie in ein Gewand, spanntest du den Himmel aus wie einen Zeltumhang".

- 4. Rgveda I, 189, 4: "Mit Hütern, o Agni, die nicht schlummern, schirme uns"; Rgv. II, 27, 9: "Die Ädityäs sind weder schlafend noch schlummernd, weithin die frommen Sterblichen beschirmend". Im Awesta yašt 10, 103: "Mithra, der ohne zu schlummern, wachsam die Geschöpfe behütet", vgl. Ps. 121, 4—5: "Siehe nicht schläft noch schlummert der Hüter Israels. Gott ist dein Hüter, Gott ist dein Schatten dir zur Rechten".
- 5. Rgv. VIII, 47, 2 (auch 3): "Wie ihrer Flügel Paar die Vögel, so breitet (ihr Götter) euer Schirmdach über uns; vgl. Ps. 91, 4: "Mit seinen Flügeln bedeckt er dich und unter seinen Flügeln findest du Schutz;" Ps. 17, 8: "In deiner Flügel Schatten verbirg mich." "Schatten" hat den Sinn von Schutz (vgl. auch Ps. 36, 8; 57, 2), ebenso auch im Indischen (vgl. Böhtlingk-Roth, Sanskrit Wtb. II, 1088) vgl. et as y a bhujach hāyāyām 'im Schatten seiner Arme' = "in seinem Schutze". (Böhtlingk, Sskr. Wtb. in kürzerer Fass. I, 342).
- 6. Rgv. II, 27, 13: "Nicht nah noch fern kann die Waffe treffen, der in der Obhut der Adityäs steht." Awesta yast 10,24: "Nicht trifft man den Mann mit den Würfen einer wohlgeschliffenen Lanze oder mit den Würfen eines fliegenden Pfeiles, dem Gott Mithra in fürsorglicher Weise zu Hülfe kommt. vgl. Ps. 91,4 ff.: "Schild und Schirm ist Gottes Treue; nicht fürchte dich... vor dem Pfeile, der am Tage fliegt... Fallen Tausende an deiner Seite und Zehntausende an deiner Rechten, dich wird nichts treffen."
- 7. Rgv. V, 85, 5 (vgl. auch VIII, 42, 1): "Varuna, der stehend im Luftraum mit der Sonne wie mit einem Massstabe die Erde ausgemessen hat." Vgl. Hiob 38, 5 u. 18. "Wer hat die Erde

gemessen? Bist du dir dessen auch bewusst? Oder wer hat die Richtschnur über sie ausgespannt? Ist es dir auch bewusst, wie breit die Erde sei?"

- 8. Rgv. I, 147, 4. "Wer uns, o Agni, feindgesinnt, tückisch, voller Bosheit Schaden tut durch Falschheit, auf den soll fallen die Wucht des eignen Fluches, durch seine Schmähung möge er sich selbst schädigen" (vgl. auch V, 3, 7: II, 23, 6) Ps. 5, 10—11: "Denn in ihrem Munde ist nicht Aufrichtigkeit, ihr Inneres ist Tücke . . . Verdamme sie o Gott, sie mögen fallen von ihren Anschlägen, durch die Menge ihrer Sünden stürze sie."
- 9. Rgv. I, 89, 9: "Brecht unser Leben nicht in seinem Laufe ab." Vgl. Ps. 102, 25: Mein Gott nimm mich nicht weg in der Hälfte meiner Tage."
- 10. Rgv. VI, 9,6: "Dieses Licht, das in mein Herz gesetzt ist, nämlich mein Geist, wendet sich nach verschiedenen Richtungen". Firdusi (ed. Vullers I, p. 23 V. 10: he meh kerd pēdā berðsenirevān. "Alles macht er offenbardurch das Licht seiner Seele." Vgl. Mišle 20,27: "Ein Licht Gottes ist die Seele des Menschen." Ferner zu altind. dharmāloka, dharmadīpikā "das Licht der Gebote" vgl. Mišle 6,23: "denn ein Licht ist das Gebot und eine Leuchte ist die Lehre."
- 11. Brhad-Ār. Upan. 4, 4, 10; Ica Upan. 9: "In blinde Finsternis fabren diejenigen, welche dem Nichtwissen huldigen". Vgl. Kohelet 2, 14: "Der Tor wandelt im Finsternis."
- 12. Baudhāyanasūtra (zitiert bei Caland, Altind. Totenund Bestattungsgebr. p. 178): "Der Mensch, der geboren ist, muss sicher einmal sterben, dieses erkenne man: über einen, der geboren ist, soll man sich nicht freuen und über einen, der stirbt, nicht verzagen." Oedyp. Colon. 1225: "Nie geboren zu sein, ist der Wünsche grösster, und wenn du lebst, ist das andere, schnell dahin wieder zu gehen, woher du kamst." Theognis V. 425 ff.: "Nicht geboren zu sein, ist das Beste; das Nächstbeste, unmittelbar nach der Geburt zu sterben." Vgl. Kohelet 4, 2 3: "Da pries ich glücklicher die Toten, die ge-

storben sind, als die Lebenden, die noch leben; und glücklicher als beide, wer noch gar nicht geboren ist." Talm. Erubin 13 b: "Besser ist es für den Menschen, nicht geboren zu sein, als geboren zu sein."

- 13. "Der schwerste der Siege ist die Bezwingung des eignen Ichs" (Dhammapada Vers 159); vgl. Mišle 16, 32: "Wer sich beherrscht, ist mehr als ein Städtebezwinger;" Pirqe Abot 4, 1: "Wer ist ein Held! Wer seine Leidenschaft bezwingt."
- 14. Pancatantra I, 140: "Nicht durch Waffen und Elephanten, nicht durch Rosse und Heere wird etwas so zustande gebracht, wie es Verstand zustande bringt." Vgl. Zacharia 4, 6: "Nicht durch Heeresmacht und nicht durch Stärke, sondern durch meinen Geist geschieht es."
- 15. Im Altindischen, Römischen, Althochdeutschen, Babylonischen und Hebräischen wird der menschliche Körper mit einem zerbrechlichen Kruge verglichen.

Atharva Veda IV 16,7: "Möge der Schurke wie ein auseinfallender, ringsherum zerspaltener Krug dastehen". Ath. Veda-Upan 54: Ein "Paramahamsa heisst derjenige, welcher mit keinem andern Topfe als mit dem Bauche gleichmässig, ob er mit Speise gefüllt ist oder nicht, splitternackt und reinen Herzens herum bettelnd unreine Handlung zu entwurzeln bemüht ist" (Weber Jnd. Stud. II 717). Pancatantra II 36: "Gleich einen Tonkrug sind schlechte Menschen leicht zu spalten." Brahmabindu Upan. 13—14: "Das Leben ist dem Kruge gleich; alle Formen sind dem Kruge gleich. Unaufhörlich zerbrechen sie."

Im Römischen: Cicero Tusul. quaest. I (22) § 52: nam corp us quidem quasi vas est aut aliquid animi receptaculum. Plautus (Poen. 4, 2, 20): facio quod moechi haud ferme solent, referro salva vasa.

Im Altdeutschen vgl. Wackernagel, Altdeutsches Lesebuch 273, 19: "Nû sih, wie reine vaz dû maget waere." Wackernagel 282, 4: "Wi tar ih daz kunden, sît von den sunden bin ein unreine vaz".

In einer babylonischen Hymne heisst es: Der Mensch, der Sohn seines Gottes, sei rein, licht und lauter, wie ein Topf werde er mit Alaun gewaschen, wie ein Gefäss mit Rahm werde er glänzend" (P. A. Schollmeyer, Sumer, babyl. Hymnen 1912, 53, 55, 57).

In der Bibel gleicht der Mensch einem Kruge vgl. Ps. 31, 13; Jer. 25, 34; 13, 12 – 14. In Midrasch Koh. c. XII, 6 wird der Bauch des Menschen mit einem Kruge verglichen. In N.T. vgl. Off. Joh. 2, 27; vgl. auch Sanhedrin 99b: "Alle Körper sind Gefässe (דרופתקי)".

- 16. Dhammapada Vers 128 (buddhistisch): "Der Tod kann den Menschen überall auf Erden nahen. Man kann ihm nicht entgehen, nicht im Luftreiche, nicht mitten im Meere, noch wenn man sich in der Berge Klüfte verbirgt." Vgl. Amos 9, 1—3: "Niemand soll entrinnen; und wenn sie in den Himmel steigen, will ich sie von da herabstürzen, und wenn sie sich auf den Gipfel des Berges verkriechen, suche ich sie von da hervor und hole sie, und wenn sie sich fern von meinen Augen auf dem Meeresgrunde verstecken, entbiete ich von da die Schlange, sie zu beissen."
- 17. Das menschliche Leben wird mit einem Blatte, einer Blume oder einem Baume verglichen.
- a) im Altnordischen: "Da mein Teuerster tot ist, taug ich zu nichts mehr, ein vom Wipfel gewehtes, verwelkendes Blatt" (Gudrunarquīda 1, 19). b) bei den Dajaks (in Borneo) wird das menschliche Leben mit einem Blatte am Baume verglichen, das bald herabfällt (H. Ling Roth, Natives of Sarawak 1896, I 180). c) Im Bismarck-Archipel glaubt man, dass es im unterirdischen Totenreiche einen Seelenbaum gebe, an dem jeder Mensch durch ein Blatt vertreten sei. Der Tod eines Menschen erfolgt, wenn sein Blatt abfällt (Arch. f. Rel. Wiss. XVI 201 f). d) bei den Griechen Ilias VI 143 ff. (vgl. auch XXI 464-466): "Gleich wie Blätter im Walde, so sind die Geschlechter der Menschen: Blätter verweht zur Erde der Wind nun, andere treibt dann wieder der knospende Wald, wann neu auflebet der Frühling: So der Menschen Geschlecht, dies wächst und jenes verschwindet." e) in der Bibel. Vgl. Jes. 40, 6 f.; Ps. 103, 15 f.; 90, 5 f.; Hiob

14, 2; ferner Josua Ben-Sirach 14, 18 ff.: "Alles Fleich verdorrt wie das Gras und wie ein sprossendes Blatt am grünenden Baume; einige (Blätter) fallen ab und andere sprossen wieder; so ergeht es dem menschlichen Geschlechte: eine Generation sinkt zum Grabe und eine andre ersteht dafür."

Vergleich des Menschen mit dem Baum:

a) im Altindischen, Brhadarānyaka Upan. 3, 9, 28; "Gleich wie ein Baum des Waldes Fürst, so ist der Mensch, das ist gewiss; die Haare sind an ihm Blätter." Nach Atharvaveda VII 59, 1 soll der Feind wie ein vom Blitz getroffener Baum bis in die Wurzeln verdorren." b) im Altnordischen: "Der Baum, der einsam im Dorfe steht, stirbt ab, und nicht Laub noch Rinde halten ihn fürder warm; so ist der Mensch, den niemand liebt, was soll er länger leben?" (Havamal 50), c) im Hebräischen. Der Gottlose ist, "wie ein Strauch in der Steppe", (Jerem. 17, 6), dagegen der Fromme "wie der Baum, der gepflanzt ist am Wasser" (Jer. 17, 8; Ps. 1, 3). Die Feinde des Jeremia, die nach seinem Leben trachteten, sagten: Wir wollen den Baum samt seiner Frucht zerstören und ihn tilgen vom Lande des Lebens." (Jer. 11, 19). Auch das Neue Testament vergleicht den Menschen mit einem Baume vgl. Matth. 7, 17 ff. d) Der Wadschagga in Afrika nennt das Leben des Menschen einen "Ast oder Zweig, der jeden Tag gekappt werden kann" (Globus 89, 197).

III. Gleichartige Bräuche.

1. Das Levirat. Stade Geschichte des Volkes Israel I 394 vermutet, dass die biblische Leviratsehe auf Ahnenkult zurückgehe, dasie auch bei solchen Völkern üblich wäre, bei denen der Ahnenkult vorherrsche. Allein diese Hypothese lässt sich nicht aufrecht halten. Die Sitte, dass der Bruder oder dessen nächster männlicher Verwandter die Habe und auch die Frau des Verstorbenen erbt, lässt sich bei den verschiedenen Völkern der fünf Erdteile belegen. Das Levirat kommt vor bei den alten Indern (W. Caland, die altindischen Toten- u. Bestattungsgebr. 1896, 43—45), bei vielen Stämmen der heutigen Inder (W. Crooke, Tribes and

Castes of the North-Western Provinces, Calcutta 1896), bei den Malajen (Ploss, Das Weib II, 628, Kohler, Ztschr. f. vgl. Rechtswiss. 1904, 235 f, 235) auf den Aaru-Inseln, bei den Nepalesen (Ploss a. a. O. 628), Burmesen (J. Nisbet, Burma II 439, II. J. Wehrli Beitr. z. Ethn. d. Chingpaw, Leiden 1904. 27), auf Sumatra, (A. Schreiber, Die Battas in ihrem Verhältnisse zu den Malaien 1874, 36), bei den arabischen Beduinen (A. Featherman, Soc. Hist. of Races of Mankind 1881 V 369). Afghanen, den heutigen Persern und allen Türkenvölkern (Ploss. Weib? H. 627), den Kirgisen (Karutz, Globus 97, 42), den Abessiniern (R. Hartmann, Abyssinien u. d. übrigen Gebiete der Ostküste Afrikas 1883, 159). In ganz Afrika, so bei den Bakawiri, Banaka, Bapuku, den Sansanding-Staaten, in Sudan, bei den Wagogo, Wapokomo, Amahlubi (S. R. Steinmetz, Rechtsverhältnisse von eingeborenen Völkern 1903, 18, 32, 34, 69, 101, 150, 209, 287, 351); den Bogos (W. Munzinger, Ostafrikanische Studien 1-61, 4-5, ders. Ueber die Sitten und das Recht der Bogos 1859, 61), den Woloff (Ploss, Weib? I, 627), Masai (M. Merker, Die Masai 1904, 49), den Heidahs, Zulus, Damaras, Congo-Negern (H. Spencer, Principles of Sociology 1885-3, Aufl. I, 649 f.), den Negern Westafrikas (R. H. Nassau, Fetichism in Westafrika 1904, 6), den Suaheli (C. Velten, Sitten und Gebräuche der Suaheli 1903, 112), den Wahehe (Kohler, Ztschr. f. vgl. Rechtswiss, 1910 XXIII 211), in Ozeanien bei den Neuseeländern (A. S. Thomson, Story of New Zealand 1859 I, 178), Samoanern (G. Turner, Nineteen years in Polynesia 1861, 191), auf den Torres-Straits-Inseln (Rep. of the Cambridge Anthr. Exped. to Torres-Strait 1908 VI 124 f.); auf der Erromanga-Insel ist nur für die Frauen eines verstorbenen Häuptlings das Levirat vorgeschrieben (H. A. Robertson und J. Fraser, Erromanga 1902, 397). Bei den Eingeborenen Australiens fällt die Witwe dem ältesten Schwager zu. Ist kein Schwager vorhanden, so geht sie auf den nächsten männlichen Erben ihres verstorbenen Gatten über. Will der Schwager die Witwe nicht heiraten, so wurde sein Schenkel von den Stammeshäuptling mit einem Speere durchbohrt, dann durfte sie einen fremden Mann heiraten (N. W. Thomes,

Kinship organisations, Cambridge 1906, 20, 134, Intern. Arch. f. Ethn. XVI, 13)1). Auch bei den Chippeway Indianern und den Chinooks war es üblich, dass der Bruder des Verstorbenen dessen Witwe heiratete (Ploss, Weib? II, 628, Kohler, Ztschr. f. vgl. Rechtswiss, 1904, 332), ebenso im alten Vera Paz (Spencer. Principles of Soc. 3, Aufi. I 650). Bei den Tlinkit-Indianern ist nach dem Tode des Mannes sein Bruder oder der Sohn seiner Schwester verpflichtet, die Witwe zu heiraten. Ist aber weder ein Bruder noch ein Schwesternsohn vorhanden, es darf die Witwe irgend einen andern Mann aus der Verwandtschaft ihres verstorbenen Gatten heiraten (A. Krause, Tlinkit-Indianer 1985, 221). Ueberhaupt geht die Hinterlassenschaft eines verstorbenen Tlinkit-Indianers auf den nächsten Bruder oder den Sohn seiner Schwester über. Sind aber derartige Verwandte nicht vorhanden, so fällt das Vermögen den sonstigen Verwandten des Verstorbenen zu, und der Witwe wird nur ihre Aussteuer gelassen (Krause a. a. O. 231 f.).

Das Levirat geht auf die primitiven Rechtsanschauungen zurück, gemäss denen die Frauen lediglich als Sachen betrachtet worden sind. Eine Frau kann eigentlich nie etwas besitzen; sie selbst ist vielmehr immer das Besitztum eines andern, sei es ihres Vaters oder Bruders, solange sie noch unverheiratet ist, oder ihres Mannes, der sie durch einen Kaufpreis erworben hat, oder nach seinem Tode dessen Erben, seien es seine Brüder oder Söhne. Als eine Konsequenz ergibt sich daraus, das eine kinderlose Witwe dem Schwager oder den Söhnen des Verstorbenen zufällt, oder falls keine vorhanden sind, den nächsten männlichen

¹) Vgl. auch G. Fletcher Moore, Descriptive Vocabulary of the language in common use amongst the Aborigines of Western Australia. London, 1842 unter den Wörtern: deni, kardobarrang. Bei den zentralaustralischen Eingeborenen dürfen sich Witwen nicht mit einem Manne aus fremdem Stamme verheiraten, sondern gelten als gemeinsames Eigentum des Stammes, dem der verstorbene Gatte angehörte (H. Kempe, Mitteilungen d. Vereins f. Erdkunde 1883, 55). Auf den Banks-Inseln gehört die Witwe solange den Verwandten des verstorbenen Mannes, bis ihnen der ursprüngliche Brautpreis zurückgezahlt ist (Globus 40, 367).

Erben des toten Gatten (vgl. A. Schreiber, Die Battas in ihrem Verhältnisse zu den Malaien 36, R. H. Nassau, Fetichism in West-Afrika 7, 10 f). Bei allen Völkern, wo das Levirat vorkommt, herrscht die Kaufehe, durch welche die Frau Eigentum des Mannes wird. Aus diesem Grunde gehört in Indien das Mädchen, für das bereits der Kaufpreis bezahlt ist, nach dem Tode des Bräutigams dem Bruder des Verstorbenen, welcher dessen Vermögen erbt (Manu IX 97). "Die stark patriarchale Durchführung der Familie bringt es mit sich, dass die Witwe vererbt wird. Sie gehört dem Käufer und er vererbt sie mit dem übrigen Nachlass. Das gilt namentlich von der kinderlosen Witwe, Will sie in ihre Familie zurück, so muss sie bei den Malaien zurückgekauft d. h. der Kaufpreis zurückgezahlt werden; sonst kann sie der Bruder des Mannes heiraten, oder sie kann auch wiederum an Dritte weiter verkauft werden. Hat sie Söhne, so lässt man dieses letztere allerdings nicht zu (J. Kohler, Ztschr. f. vgl. Rechtswiss, 1904, 235 f., vgl. auch 1902, 21 ff.), denn der Besitz und der Personenstand des Verstorbenen sollen der Familie bezw. dem Clane des Verstorbenen unvermindert verbleiben und nicht an einen fremden Stamm übergehen. In Britisch Zentral-Afrika darf sich die Witwe einen Mann aus der Verwandtschaft des verstorbenen Gatten wählen, der dann der Erbe des Verstorbenen wird. Verschmäht sie aber die ganze männliche Verwandtschaft, so muss sie den ursprünglichen Kaufpreis, den der Verstorbene einst bezahlt hat, der Familie zurückerstatten und zuweilen einen noch höheren Betrag. (A. Werner, Natives of British Central Africa 1906, 167f). Im Bismark-Archipel heiratet der Bruder des Verstorbenen gewöhnlich die Witwe. Hat er aber schon genug Frauen, oder ist er sonst nicht dazu geneigt, so darf sie nur dann einen anderen heiraten, wenn dieser den üblichen Frauenkaufpreis zurückerhält (Parkinson, zur Ethnogr. d. nordwestlichen Salomo-Inseln 1899, 7). Bei den Osseten darf eine kinderlose Witwe nur dann einen Fremden heiraten, wenn der neue Mann den halben Kaufpreis, der für sie ursprünglich bezahlt ist, den Verwandten ihres verstorbenen Gatten zurückbezahlt (Haxthausen, Transkaukasia 1856 H 25). Die Witwe

stellt also einen sachlichen Wert für die männlichen Erben des Verstorbenen dar. Infolge dieser Anschauung erbt bei manchen Völkern der erwachsene Sohn die Frauen samt den kleinen Kindern seines Vaters, nur nicht seine eigene Mutter, letztere erhält vielmehr der Bruder. Dieses ist Sitte bei den Wahehe (Ztschr. f. vgl. Rechtswiss, Bd. 23, 211). Egbas, den Negern der Sklavenküste (Spencer, Principles of Soc. 3. Aufl. I 650). Bei den alten Mexikanern und den Araucaniern in Süd-Chili fiel die Witwe, die keinen Sohn hatte, den erwachsenen Söhnen des Verstorbenen zu, die ihm seine andern Frauen geboren haben. Eine solche Witwe wird deren gemeinsame Konkubine, denn die Frau wird betrachtet als "a chattel naturally belonging to the heirs to the estate" (E. R. Smith, The Araucanians, London 1855, 218, Spencer, Principles of Soc. 3. Aufl. I 650). Hat im französischen Sudan der Verstorbene keinen Bruder, so erbt der älteste der Söhne oder Neffen diese Witwe, aber er hat keinen ehelichen Umgang mit ihr (Steinmetz, Rechtsverh, v. eingeb, Völkern 150). Bei den Neuseeländern und den Mischmis erben die Söhne zugleich mit der Habe des verstorbenen Vaters auch dessen Frauen (Spencer Princ. of Soc. 3. Aufl. I 650).

Völlig übereinstimmend mit der altisraelitischen Sitte heiratet auf Madagaskar der Schwager die kinderlose Witwe. Die Kinder dieser Ehe gelten als die des ältesten Bruders und erben sein Vermögen (Sibree, Madagascar 246, Steinmetz, Rechtsverhältnisse 375). Dieser Brauch kann nicht auf Ahnenkult zurückgehen, denn sonst wäre für die Witwe, wenn sie nur Töchter hätte, ebenfalls das Levirat vorgeschrieben, um ein männliches Kind dem Toten zu erzeugen, da ja nur ein Sohn die Manenopfer darbringen kann 1).

¹⁾ Bei mehreren in dogermanischen Völkern, wie den Indern (vgl. Yājnavalkya I 68 f. Manu IX. 59 f. 69). Sparthanern, den alten Preussen und den Deutschen findet sich die Sitte, dass der Mann seine Frau mit der er keine Söhne hat, behufs Fortsetzung des Geschlechts seinem Bruder oder einem andern nahen Verwandten eine Zeit lang zum geschlechtlichen Verkehr überliess, und den soerzeugten Knaben erkannte er als seinen erbberechtigten Sohn an (vgl. O. Schrader, Reallexicon der indogerm. Altertumskunde 1901, 984 f. J. Jolly. Recht und Sitte

Die Leviratsehe in Israel ist offenbar aus agrarpolitischen Gründen beibehalten worden. Es sollte hierdurch der den einzelnen Familien angehörige Grundbesitz dauernd ungeschmälert erhalten bleiben und nicht durch die Einheiratung der kinderlosen Witwe in eine andere Linie auf einen fremden Stamm übergehen. Dieses geht auch deutlich aus 4. Mos. 36, 7 - 9 und Rut 4, 3-5 hervor. Aus demselben Grunde durften die Erbtöchter ebenfalls nur aus demselben Stamme heiraten (vol. Mielziner, Jewish Law of Marriage and Divorce, Cincinatti 1884, 55, Benzinger in Herzog, Realencycl. f. Prot. Theol. V 1898. 741. Ed. König, Gesch. d. alttestam, Religion 1912, 55). Bei den Hebräern hat die Sitte des Levirats bereits in der Patriarchenzeit existiert (vgl. 1 M. 38, 8 ff.). Da das Kind, das der Bruder mit der verwitweten kinderlosen Schwägerin haben würde, der Erbe des Verstorbenen wird, so war Onan, der das Erbe des verstorbenen Bruders dauernd im Besitz haben wollte, darauf bedacht, dass diese Witwe kinderlos bleibe. Aus Ruth 3, 9, 12: 4.1 ff. ersehen wir, dass die kinderlose Witwe, falls kein Schwager vorhanden war, ehemals dem nächsten männlichen Verwandten ihres verstorbenen Gatten zufiel.

Weigerte sich der Schwager, die Leviratsehe einzugehen, so zog die Schwägerin ihm öffentlich den Schuh von seinen Füssen und spie vor ihm aus mit den Worten: "Also geschieht es dem Manne, der das Haus seines Bruders nicht erhalten hat" (5 M. 25, 7 9). Der Schuh wird ihm ausgezogen als Zeichen, dass dem sich Weigernden das Recht auf das Eigentum des Bruders genommen ist. Durch das Ausspeien wird der Schimpf, den er seiner Schwägerin und der ganzen Familie angetan hat, auf ihn selbst zurückgeworfen. Der Schuh gilt nämlich als Symbol des Rechts, des Besitzes. "Schon bei den alten Aegyptern

^{1896, 70} in Grdr. d. Indoar, Phil.). Dieses Verlangen nach einem Sohn ist hier auf dem Ahnenkult begrundet.

¹⁾ Vgl. auch 4. Mos. 27. 8ff.: Wenn nach dem Tode des Mannes kein Sohn vorhanden ist, so erbt die Tochter. Sind gar keine Kinder da, so erbt der Bruder des Verstorbenen. Sind keine Brüder da, so erben die nächsten männlichen Verwandten des Verstorbenen.

ist die Sandale das Symbol der Macht, der Herrschaft. In ägyptischen Texten kehrt häufig die Wendung wieder: 'deine Feinde seien unter deinen Sandalen'. Als Symbole der Herrschaft legte man auch Sandalenpaare in den Gräbern nieder. Auch den Griechen war das Herrschaftssymbol des Schuhes bekannt. Plutarch (praec, pol. 17) ermahnt die Griechen, sie sollten nie vergessen, "dass die Stiefeln des römischen Magistrats über ihrem Haupte schwebten" (Aigremont, Fuss- und Schuhsymbolik 1909, 62 f.). In Südchina gibt die Braut dem Bräutigam ein Paar Schuhe zum Zeichen, dass sie sich für die Zukunft unter seine Herrschaft beugt" (Globus 31, 383). Dieselbe Vorstellung existierte auch bei den Israeliten, vgl. Ruth 4,7: "Diese Sitte herrschte von ieher in Israel: Bei der Auslösung eines Gutes und beim Tauschhandel zog einer zur Bestätigung des abgeschlossenen Geschäfts seinen Schuh aus und gab ihn dem andern; das galt als Bestätigung in Israel." Dadurch, dass der Verkäufer seinen Schuh dem Käufer gab, deutete er an, dass er keinen Rechtsanspruch an das Verkaufte mehr habe.

- 2. Im alten Indien reichte man einem werten Gaste zunächst Wasser, damit er sich die Füsse wasche (vgl. Kathopanisad I, 7, Brhaddevata ed. Macdonell V, 79). Derselbe Brauch herrschte auch bei den alten Israeliten, vgl. 1 M. 18, 4; 19, 2.
- 3. Bei allen Völkern, wo der Brautkauf existierte, musste der Bräutigam, falls er aus Armut dem Schwiegervater nicht zahlen konnte, eine zeitlang bei seinem zukünftigen Schwiegervater umsonst dienen. Dieser Brauch herrschte z. B. in Indien (J. A. Dubois, Hindu Manners, Oxford 1899, 2. Ed. p. 215; S. Endle, Kacháris 1911, 44; W. Crooke, Natives of Northern India 1907, 209). Ein solcher Bräutignm diente in Indien gewöhnlich sieben Jahre für die Braut (Dubois, a. a. O. p. 216). Auch in Sumatra und auf der Insel Bali tritt der Eingeborene, wenn er arm ist, in ein Dienstverhältnis zu seinem zukünftigen Schwiegervater (A. Schreiber, Battas in ihrem Verhältnisse zu den Malaien 1874, 35; H. Tonkes, Volkskunde von Bali, Halle 1888, 29), ebenso in Zentralasien (J. Forsyth, Highland of Central Indien 1889, 157), in Madagaskar (S. R. Stein-

metz, Rechtsverhältnisse von eingeborenen Völkern 1903, 372 f.), im Bismarck Archipel (E. Tappenbeck, Deutsch-Neuguinea 1901, 8.). Auf den Philippinen musste ein solcher Bräutigam drei bis vier Jahre lang bei seinem Schwiegervater die schwierigsten Knechtarbeiten verrichten. Dann erst erhielt der Mann die lang ersehnte Braut zur Frau (Ferd. Blumentritt, Versuch einer Ethnographie der Philippinen, Gotha 1882, 14. Bei den Tenggeresen auf Java und den Itälmen auf Kamtschatka dient überhaupt der Schwiegersolm statt der Zahlung des Kaufpreises bei seinen Schwiegereltern eine längere Zeit (Bijdragen vor de Taal-Land en Volkenkunde v. Nederl. Indie Bd. 53, 85; H. Schurtz, Urgesch. der Kultur 127. Dieselbe Sitte finden wir auch in der Patriarchenzeit der Bibel, vgl. Jakob bei Laban 1. M. 29, 15—20.

4. Bei den verschiedensten Völkern war es üblich, beim Schliessen eines Freundschaftsbundes ein Tier in zwei Teile zu schneiden. Vgl. 1 M. 15, 10: Jer. 34, 18 f. Daher heisst in den verschiedenen Sprachen das Wort "schneiden" auch "einen Bund schliessen", so hebr. ττ, gr. τέμνευν, lat. foedus icere. 1) Auch bei den Wahehe in Ostafrika bedeutet tem aulusale Freundschaft schneiden" = 'Bündnis schliessen', denn beim Bündnisschliessen schlachten sie ein Rind oder ein geringeres Tier (E. Nigman, Wahehe, Berlin 1908, 106). Die Bantu-Neger schneiden bei einem Freundschaftsbündnis einen Hund in zwei Teile (H. Johnston, Georg Grenfell and Congo II, 687), die Suaheli dagegen eine Ziege oder ein Huhn (C. Velten, Sitten und Gebräuche der Suaheli 1903, 302). Die Waschambala in Afrika befolgen beim Schliessen eines Freundschaftsbündnisses folgendes Rituell: Jeder der beiden macht sich einen leichten

¹⁾ Die Römer töteten beim Abschliessen eines Bündnisses ein Ferkel, wobei man folgende Formel sprach: "Sollte das römische Volk auf Grund eines öffentlichen Beschlusses zuerst von dem Vertrage abgehen, so wolltest du es Jupiter, desselbigen Tages ebenso treffen, wie ich heute auf dieser Stelle das Schwein treffe". Durch das Töten des Opfertiers sollte also ausgedrückt werden, dass den Eidbrüchigen ebenso der Tod treffen möge, wie jetzt das Tier (vgl. G. Wissowa, Religion und Kultus der Römer, p. 325, 477f.).

Hautschnitt über dem Herzen, sodass ein wenig Blut fliesst, Zwei Fleischstücke eines zu diesem Zwecke geschlachtetes Huhnes werden von ihnen genommen und gegenseitig über den Hautschnitt gestrichen; dann essen sie das blutig gewordene Fleich (S. R. Steinmetz, Rechsverhältnisse von eingeborenen Völkern 1903, 221). Schliesst ein Eingeborener auf Borneo mit einem andern ein Freundschaftsbündnis, so wird zwischen den beiden ein Schwein gestellt, das, nachdem das Bündnis beschworen ist, gemeinsam geschlachtet wird, oder es wird einem Huhn der Kopf abgeschnitten. Spenser St. John, Life in the forests of the far East 1863, I, 55 f.; 117 H. Thrumbull, the blood convenant 1887, 45. Ein ähnlicher Brauch herrscht in Burma (H. J. Wehrli, Beitrag zur Ethnologie der Chingpaw von Oberburma, Leiden 1904, 65). Auch die Araber opferten beim Schliessen eines Bündnisses ein Tier (W. R. Smith, Religion der Semiten, übers. v. Stübe 1899, 244).

- 5. Esther 7, 8 berichtet, dass das Antlitz des von Ahasverus zum Tode verurteilten Haman verhüllt wurde. Dieser scheinbar persische Brauch hat bei vielen Völkern existiert. Die Augen eines zum Tode bestimmten Verbrechers pflegte man vor seiner Hinrichtung zu verhüllen, da dessen böser Blick gefährliche Wirkungen auf die Umgebung ausüben könnte. Eine Anzahl von Beispielen hiefür gibt es in der altnordischen Saga-Literatur, in welcher derjenigen Person, die getötet werden soll, ein Balg oder Sack über den Kopf gezogen ist (S. Seligmann, der böse Blick II, 1910, 284 f.). In Rom wurde die zum Tode verurteilte schuldige Vestalin verhüllt (Plutarch Num. X). In Korea wird das Gesicht des zum Tode verurteilten Verbrechers mit einem Schleier bedeckt (W. Sieroszewski, Korea 121).
- 6. Bei den verschiedensten Religionen dürfen nur gesunde, makellose Tiere zum Opfern verwendet werden, so bei den Indern (A. Hillebrandt in Schles. Ges. f. vaterländ. Kultur Bd. 83, 1ff.), Griechen (P. Stengel, D. gr. Kultusaltert.² 107), Römern (G. Wissowa, Religion u. Kultus der Römer 1902, 351), den Babyloniern (A. Jeremias, D. Λ. Test. im Lichte d. alt. Or.² 429) und in der Bibel z. B. 3 M. 22, 20ff., 5 M. 17, 1; Mal.1, 8, 13.

IV. Sittengesetze.

- 1. Das mosaische Gesetz verbietet, irgend welche Zinsen zu nehmen (2 M. 22, 24; 3 M. 25, 35 ff.; 5 M. 23, 20 f.). Ebenso sagt das indische Rechtsbuch des Višnu 5, 1: "Ein Gläubiger soll sein Kapital vom Schuldner genau so zurückerhalten, wie er es ihm geliehen hat". Ebenso verbieten Yājnavalkya 1, 132 und Manu X, 117 den Wucher.
- 2. Nach der Bibel muss das neugeborene Kalb sieben Tage lang bei der Mutter bleiben, und erst vom achten Tage ab darf es geschlachtet werden (3. M. 22, 27). Nach dem altindischen Gesetz muss das neugeborene Kalb zehn Tage lang bei der Mutter bleiben und darf erst vom elften Tage ab geopfert werden (Taitt. Br. 2, 1, 1, 3; Ait. Br. 7, 14, 4; yadā vai paçur nirdaço bhavati, atha sa medyyo bhavati, wenn das Tier zehn Tage alt ist, dann ist es zum Opfer dienlich. Selbst die Milch des Muttertieres ist während der ersten zehn Tage nach der Geburt des Kalbes verboten (Ap. Dh. 1, 17, 24; Gaut. 17, 22; Manu 5, 8; Yājnavalkya I, 170).
- 3. Das biblische Gebot, die Eltern zu ehren und den Alten Ehrfurcht zu erweisen (2.M. 20,12; 3 M. 19,32) finden wir auch bei verschiedenen Völkern, so bei den alten Indern (Yājnavalkya I, 221, Scheftelowitz, Apokryphen des Rgyeda p. 97 Vers 2a), im buddhistischen Werke Dhammapada V. 109 heisst es: "Wer stets die Alten ehrt, bei dem nehmen vier Dinge zu: Leben, Schönheit, Glück und Stärke". Respekt gegen die Eltern und die Alten zeigen die buddhistischen Burmesen (J. Nisbet, Burma II, 179), die alten Aegypter (M. Löhr, Einführung in das A. T. 1912, 89), die Edden (Havamal 136) die Griechen (vgl. Homer II. XV, 204; XXII, 419; XXIII, 788), die Barea und Kunama in Ostafrika (W. Munzinger, Ostafrikanische Studien 1864, 474), die Wadschagga (Globus 89, 199), die Eingeborenen von Süd-Guinea in Westafrika (R. H. Nassau, Fetichism in West-Africa 1904, 159 f.), die Eingeborenen Australiens (T. L. Mitchell, Three exped. into the Interior of Australia II, 1838, 340). Dagegen achten die meisten anderen primitiven

Völker den Mann nur nach seiner physischen Kraft: so sinkt der Mann unter den Bogos und allen Geez-Völkern, wie auch unter den Beni-Amer in Ostafrika, in Gross-Namaland, je älter und schwächer er wird, immer tiefer in seinem Ansehen, so dass kein Jüngling zaudert, in den Rat der Alten hineinzureden und ihm mit seiner ungestümen Kraft zu trotzen (W. Munzinger, Ostofrik. Stud. 474; S. R. Steinmetz, Rechtsverhältnisse von eingeborenen Völkern 1903, 321). Auf der Erromanga-Insel (Neu-Hebriden) haben die Kinder gar keine Ehrfurcht vor den Eltern H. A. Robertson u. J. Fraser, Erromanga, London 1902, 382). Daher werden bei vielen Völkern Afrikas die schwachen Greise ausgesetzt und dem Hungertode preisgegeben (Globus, 89, 199. Sartori, Die Sitte der Alten- und Krankentötung, in: Globus 67, 107 ff; Steinmetz, Endokannibalismus 1896, 53, derselbe, Rechtsverhältnisse von eingeborenen Völkern 321, 379). Auf den Banks-Inseln wurden schwache Greise lebendig begraben Globus 40, 367). Die Wenden haben ihre hochbetagten Eltern getötet (F. S. Krauss, Slavische Volksforschungen 1908, 155).

V. Metapher.

Einzelne symbolische Bilder des Alten Test. gehen auf die raue heidnische Urzeit zurück (wie z. B. in unserer heutigen Leit der poetische Ausdruck: "in Morpheus Armen ruhen"). So abe ich in meiner Arbeit: "Schlingen- und Netzmotiv im flauben und Brauch der Völker" 1912 nachgewiesen, dass die iblische Metapher הבלי מות הבלי מות בחלי מות das unvergängliche Spiegelild einer mythischen Denkweise ist, die in der Bibel natürlich ungst ihren ursprünglichen Sinn verloren hat. Ebenso zu berteilen ist אילת השחר Ps. 22,1 "die Hindin des Morgenrots", as ist die Morgendämmerung (vgl. Talm. Jer. Berak. I, 1 Fol. a; Midr. Sir haßir VI, 10). Im Rgveda X, 3, 2 wird die lorgendämmerung krsna enī "die schwarze Hirschkuh" genannt.

Ebenso ist das poetische Bild von der Sonne Ps. 19, 6: ממהן יצא מחס מאר das Petrofakt einer älteren mythologischen enkweise. Die Sonne wird nämlich bei den ältesten indormanischen und semitischen Völkern als eine männliche Gottheit aufgefasst. Gemäss der babylonischen Mythologie hat Samas, der Sonnengott, eine Braut (kallātu), nämlich Aja (Zimmern, Keilinschr. u. d. Alt. Test.* II, 368). Ebenso wird in Rgveda die Morgenröte als eine Braut des Sonnengotts aufgefasst (vgl. Rgv. VII, 75, 5), so heisst es: "Erfreuend kommt die Morgenröte wie eine jugendliche Braut" (Rgv. I, 48, 5), ferner "die Sonne folgt der strahlenden Morgenröte wie der Bräutigam der Braut". Hierzu vgl. Ps. 19, 6: "Er (die Sonne) geht wie ein Bräutigam aus der Brautkammer hervor". Die Bangala in Congo halten die Sonne für den Bräutigam der Mondgöttin, deren Bahn der Sonnengott beständig am Himmel folgt" (II. Johnston, Georg Grenfell and the Congo II, 1908, 815).

VI. Aehnliche Ueberlieferungen.

- 1. Ebenso wie die Mutter des Simson, bevor sie den Sohn gebar, das Gelübde auf sich nehmen muss, nichts Berauschendes zu trinken und nichts Unreines zu essen, da "der Knabe ein Geweihter Gottes von seiner Geburt bis zu seinem Tode sein soll" (Richter 13, 7), so enthält sich auch Māyā, die Mutter des Buddla, vor der Geburt des Heilands jedes berauschenden Getränkes und jeglicher Begierde, um "reinen Geistes" zu sein (Mahāvastu 1, 145, 8 ff.; 202, 5 ff., Lalitavistara ed. Lefmann. S. 41, 14 ff.).
- 2. An die brennenden Schwänze der Füchse in der Simsonerzählung (Richter 45, 1-5) erinnert Rānāyana V, 53--54: Der gefangene Affe Hanumat, dessen Schwanz man mit Baumwollenlappen umwickelt und mit Oel beträufelt, angezündet hatte, springt so von Haus zu Haus und setzt mit seinem brennenden Schwanz die feindliche Stadt Lanka in Brand. Bei den Römern wurden am Feste des Ceres im August an den Rücken mehrerer zu diesem Zwecke eingefangener Füchse brennende Fackeln befestigt, und sie wurden so verbrannt (Ovid, Fasti IV, 681 f.). Dieses Fest beruht nach Ovid (Fasti IV, 700 ff.) auf folgender Sage: Der Sohn eines Farmers hatte einen Fuchs, der Geflügel geraubt hatte, erwischt, er umwickelte ihn mit Stoppeln und Heu und zündete es an. Der brennende Fuchs entfloh und steckte die in voller Ernte stehenden Getreidefelder in Brand

- 3. Zu Jos. 10, 12 vgl. Rgveda IV, 16 und V, 29, 30; Kutsa. der mit dem Dämon Cušna kämpft, wird aufangs von seinem Gegner hart bedrängt, und die Entscheidung des Kampfes ist davon abhängig, ob der Tag lange genug dauern wird. Schon droht die Nacht hereinzubrechen, da kommt ihm Indra zu Hülfe. indem er die Sonne dadurch zum Stehen bringt, dass er ihr ein Rad von ihrem Wagen abreisst. Nach Il. II, 412 ff. bittet Agamemnon beim Kampfe gegen die Trojaner Zeus: "Zeus, ruhmwürdiger, hehrer, schwarzwolkiger Herrscher des Aethers. Nicht eher lass sinken die Sonne und das Dunkel heraufziehen, bis ich hinab von der Höhe gestürzt des Priamos Wohnung." Gemäss der altpersischen Religionsvorstellung wird der erste Vorläufer des Heilands, namens Hūšē lār, um auch die Menschen der dunklen Regionen bekehren zu können, zur Sonne rufen: "Stehe still!" .Die Sonne mit den schnellen Rossen wird 10 Tage und 10 Nächte still stehen, bis die ganze Welt bekehrt ist zum guten Glauben" (Bahman yašt III 43-49). Der Südseeinsulaner glaubt, die Sonne mittels einer Schlinge zum Stehen zu bringen (vgl. Scheftelowitz, Schlingen und Netzmotiv 37. A. 4).
- 4. Zu der Hervorquellung des Wassers aus dem Felsen Exod. 17, 5-6) vgl. folgende Parallelen: Nach dem Kommentar šavana liegt Rgveda I 85, 9-10 folgende Erzählung zu Grunde: Der Rsi Gotama wird in einer Wüste von Durst gequält und leht daher die Maruts um Wasser an. Diese schaffen nun einen Quell herbei, der sich hinter einem Felsen befand, indem sie lenselben zu diesem Zwecke spalten. Pegasos schlägt mit seinem lufe gegen den Felsen, worauf eine Quelle hervorsprudelt. strabo VIII, 21: τὸν δ'αὐτόν φασι καὶ τὴν Ίππου κρήνην ἀναβαλεῖν ἐν ος Έλιχονι πλήξαντα τος όνυχι την ύπουσαν πέτραν. Im Mithraskult indet sich die Darstellung, wie Mithra durch einen Pfeilschuss us dem Felsen Wasser hervorsprudeln lässt, welches die Menschen rinken (P. Wendland, Hellenistisch-römische Kultur p. 187 f). lach der deutschen Sage hat den Landgrafenborn bei Metze am Cammersberge ein Pferd, als es ihm an Wasser mangelte, aus em Felsen mit seinem Hufe geschlagen. Auch die Bergkirchener Juelle ist durch ein Pferd, das mit dem Hufe auf den Felsen

schlug, entsprungen (K. Weinhold, die Verehrung der Quellen in Deutschland 1898, 13). Bei den Eingeborenen der Fiji-Insel (Ozeanien) herrscht die Sage, dass Frauen und Kinder, die einst auf einem Berge Yaka-Pflanzen sammelten, aus deren Fasern die Fischnetze hergestellt werden, vor Durst dem Verschmachten nahe waren. Da kam ein Unbekannter zu ihnen, befahl ihnen zu folgen, er führte sie an einen Felsen, den er mit einem Stabe schlug, worauf sogleich süsses Wasser aus dem Felsen hervorströmte (II. St. Cooper, Islands of the Pacific, London 1888, 62). Ueber das im Felsen verborgene Wasser, das erst erbrochen werden muss, vgl. v. d. Leyen in: Paul, Germanistische Abhandl. p. 144 f.

Ueber die Verwendung der Psalmen im Religions-Unterricht der Mittelschulen.

Von Distriktsrabbiner Dr. Salomon Stein (Schweinfurt).

Wenn ich es wage, meinem hochverehrten Lehrer Herrn Rektor Dr. Hoffmann 1/2, dem gefeierten Gelehrten, angesichts seines 70. Geburtstags als bescheidenen Beitrag zu dem Angebinde einer wissenschaftlichen Festschrift nachstehende Ausführungen aus dem Gebiete des praktischen Unterrichts zu Füssen zu legen, so ermutigt mich dazu die Tatsache, dass auch der Redaktor der Mischnah, Rabbi Jehudah der Heilige, die Wanderlehrer-Tätigkeit des Rabbi Chija nach dem Bericht des Talmuds Bab. mez. 85 b) mit den Worten gefeiert hat: כמה גדולים דברי חייא Ich hoffe auch, dass manche exegetische Bemerkung, hin und wieder die Auffassung des ganzen Inhalts eines Psalms der kleinen Arbeit ein wissenschaftliches Gepräge geben dürfte. An und für sich möchte es längst als ein Erfordernis erscheinen, die Psalmen m Interesse des Schulbetriebs sachgemäss zu bearbeiten. Vieleicht ist dieser geringe Ausschnitt der Anstoss zu einer derrtigen umfassenderen Arbeit, sei es für andere, sei es für den Verfasser selber.

Der Gesichtspunkt, von dem die folgenden Bemerkungen utsgehen, ist ein bekannter und, so viel mir scheinen will, auch merkannter, nämlich die Notwendigkeit einer systematischen, utsammenhängenden Darstellung des Lehrinhalts unserer heiligen Religion, wenigstens auf den Oberstufen der Mittelschulen. Nicht o unbedingt zu bejahen ist die weitere Frage, ob es dazu auch eines besonderen Lehrbuchs bedarf. Im Folgenden soll nun gezeigt werden, dass bei geeignetem Betrieb der Psalmenlektüre, die wohl in allen Religionsschulen einen Gegenstand des Lehrplans bildet, ein Lehrbuch überflüssig sein kann.

Die Wahl der in dieser Arbeit zu behandelnden Psalmen ist durch den Wunsch bestimmt, gerade für die Grundlehren der Religion besonders bezeichnende Stücke heranzuziehen und unter diesen wieder solche, die Probleme behandeln. Dabei darf aber nicht unterlassen werden, auf einen besonderen Punkt hinzuweisen. Die Probleme finden in den angezogenen Psalmen durchaus nicht immer eine ausreichende Lösung und auch da, wo sie sie finden, ist es in Gemässheit des Charakters der Psalmen mehr eine dem religiösen Gefühl, der subjektiven Herzensüberzeugung entsprechende Lösung nicht aber eine objektive, an die der Massstab der Vernunft, der exakten wissenschaftlichen Beweisführung angelegt werden könnte. Welche der beiden Arten der Lösung für die Erweckung des religiösen Gefühls, für die Beruhigung des Gemüts den grösseren Wert beanspruchen kann, ist keine Frage. Der Satz der Thora: ירעת עם לככך. Du sollst mit deinem Herzen anerkennen zeigt uns deutlich die Quelle und den Sitz der religiösen Festigkeit. Im Unterricht aber sollen wir und müssen wir auch auf die wissenschaftliche Ueberzeugung. auf die Befriedigung der Vernunft, so weit sie überhaupt möglich ist, Gewicht legen. Demgemäss wird der Lehrer im Religionsunterricht zu dem vom Psalm angeregten Problem und zu seiner gefühlsmässigen Lösung noch das einschlägige Material aus den Arsenalen der Verstandeswissenschaft herbeiholen, um das Problem, zu dessen Behandlung der Psalm nur den äusseren Anstoss gibt, seiner dem Stande der Wissenschaft und den Möglichkeiten der menschlichen Vernunft entsprechenden Lösung entgegenzuführen.

Wir bemerken noch, dass wir bei dem praktischen Charakter dieser Ausführungen im einzelnen Fall von einer Angabe der Literatur, aus welcher Quelle die betreffende Auffassung eines Psalms geschöpft ist, absehen, versäumen aber nicht, hier generell festzustellen, dass da, wo nicht eigene Auffassung des Verfassers vorliegt, wesentlich aus Malbims Kommentar geschöpft ist, der für die exakte Sinn-Erfassung gar nicht hoch genug bewertet werden kann.

Der Dualismus in der Welt, Materie und Geist. Psalm 8

Das Beobachten des lallenden Kindermundes das die erwachende Vernunft anzeigt, auf der einen Seite, die unendlich grossen physikalischen Massen der Himmel-Körper andererseits sind der Ausdruck des Dualismus. Wie wirkt die Beobachtung dieses Gegensatzes auf die Menschen? Die Betrachtung der physikalischen, materiellen Massen, denen gegenüber der Mensch nur ein Stäubchen ist, drückt ihn furchtbar nieder (V. 3), die Beobachtung des lallenden Kindermundes, also des erwachenden Geistes, der ihn zum Herrn der Natur, zum Besieger der materiellen Welt befähigt (V. 6-9), hebt sein Selbstbewusstsein mächtig empor. Diese widersprechenden Empfindungen finden im Hinblick auf Gott ihren Ausgleich, durch die Gottesfurcht ihr Regulativ (V. 2 und 9). Ganz besonderen Wert legt der Psalmist darauf, dass der lallende Kindermund, der Herold des Geistes, die Macht Gottes bezeugt, d. h. Atheisten und vor allem Materialisten, die jedes geistige Prinzip, also auch Gott, leugnen, Lügen straft (V. 3).

Der Gottesglauben, das Fundament der Moral, die festeste Stütze der sittlichen Welterdnung. Psalm 14 (53), 36, 94.

Psalm 14: Gleich der erste Vers gibt uns die Quelle ler Gottesleugnung an. Das Wort bedeutet zunächst den intellektuellen Toren, aber auch zufolge begrifflicher Zusammenfassung des Intellektuellen und Ethischen (Gesenius-Wörterbuch!) den sittlich nicht einwandfreien Charakter. Im speziellen dürfte nach dem ganzen Zusammenhang V M, 32,6 und im Zusammenhalt mit I Sam. 25, 25 unter בכל der "Undankbare" verstanden sein. Mithin ist Torheit, sittliche Minderwertigkeit, Undankbarkeit die Quelle der Gottesleugnung. Derselbe Vers 1 schildert nun auch die Folgen der Gottesleugnung: "Nun sind sie (sittlich) usgeartet, vollbringen greuelhafte Taten, keiner tut mehr Gutes." Der Vers 3 bestätigt nochmals diese Wirkung, die der

Dichter in wahrhaft dramatischer Art die Gottheit selber konstatieren lässt (V. 2 und 3). Dass Gott aber sein Dasein durch konkrete persönliche Erlebnisse der ihn leugnenden Welt überzeugend vor Augen führt, das zeigt V. 4 - 6; die Gott leugnenden Völker wollten sein Volk vernichten, aufessen, wie man Brot isst; da trat Gott zürnend, strafend, rettend dazwischen und bewies mit seinem Strafgericht sein Dasein. Man könnte zur eindringlichen Belehrung der Welt hinsichtlich des Daseins Gottes eine Wiederholung dieses Eingreifens nur dringend wünschen (V. 7). —

Der 36. Psalm, der denselben Grundgedanken behandelt, aber weiter ausführt lässt die personifizierte Sünde (ver) zu der für die Sünde empfänglichen Neigung in der Menschenbrust (צר = רשני) sprechen, es gebe keine Furcht vor Gott (בהר אלהים) mithin also keinen Gott. Gute Absichten hat die Sünde dabei natürlich nicht (3). V. 4 und 5 zeigt uns nun eine im Sinne der Zerstörung der Moral sehr bedenkliche Entwickelungsreihe. Zunächst äussert sich die Folge der Gottesleugnung in sündhaften Worten, dann in dem Aufhören jeder vernünftigen Erwägung und der Ausübung des Guten (V. 1). Die Sünde bildet nunmehr den Pol der Gedanken und führt den Menschen, während er bisher nur das Gute unterlassen hat, bereits auf Wege, die wenn sie auch noch nicht schlecht, doch auch nicht mehr gut sind; schliesslich verabscheut er auch das wirklich Böse nicht mehr (V. 5). Der Psalmist geisselt nunmehr die Gedankenlosigkeit der Menschen, die Gott leugnen, während doch seine Liebe, seine Wahrheit, seine Gerechtigkeit Erde- und Himmelumspannend ist (V. 6 und 7), die aber dennoch von seiner Liebe, seinem Leben spendenden Licht unbedenklich Gebrauch machen. (V. 8 10). Die Wünsche des Psalmisten gehen dahin. 1. Gott möge seine Liebe und Gerechtigkeit nur seinen Freunden erweisen. (V. 11) Der unausgesprochene, aber implicite enthaltene Gedanke ist der, dass dann von selbst die Menschen Gott zu leugnen aufhören würden. 2. Gott möge ihn, den Psalmisten. vor Hochmut, der Haupt-Quelle der Gottesleugnung bewahren, aber auch vor Zweifeln an der Gerechtigkeit Gottes ob des

Glückes der Frevler; denn dadurch kamen schon viele zum Fall (V. 12 und 13).

Aber nicht nur die Leugnung Gottes schlechthin, auch die Leugnung einzelner seiner Eigenschaften untergräbt die Moral, vor allem die Leugnung der göttlichen Allwissenheit. Von ihr spricht der Psalm 94. Er schildert in V. 4-6 das schändliche Treiben der Freyler und gibt im V. 7 den Grund desselben an: "Sie sprechen, "Gott sieht es nicht, nicht merkt darauf der Gott Jakobs." Der Psalmist geisselt auch hier die Gedankenlosigkeit der Menschen, die sich nicht sagen, dass der Schöpfer des Auges und des Ohres unbedingt auch selber hören und sehen müsse. Das nicht zu leugnende Einschreiten des göttlichen Strafrichters gegenüber den Völkern müsse doch auch für den Einzelmenschen gelten (das Objekt zu יוביה ist nicht ausgesprochen, ergibt sich aber aus dem Zusammenhang, aus dem Gegensatz von des ersten Versgliedes). Die Gedankengänge der Gottes Allwissenheit leugnenden Menschen sind mithin nichtig (8-11). Der Psalmist hat von dem Wesen Gottes und seinem Eingreifen in das Schicksal der Menschen eine andere Vorstellung als die seine Allwissenheit leugnenden Freyler. Er ist überzeugt, dass Gott seinem geprüften Volk, dessen Prüfung er wohl kennt und das er prüft, um ihm nach bestandener Probe Ruhe und Glück zu verschaffen, stets beistehen wird (V. 12-14). Freilich muss das Volk, um dieses Beistands wert zu sein, Gerechtigkeit üben (die Rechtssatzung verb, d. h. die Uebung der einzelnen Gerechtigkeitspflicht muss erstarken zum צרק Gerechtigkeitssinn und dieser צרק – muss das Strebeziel aller sein!) (V. 15).

Der Psalmist ist für seine Person überzeugt, dass Gott auf ihn sieht; ohne Gottes Hilfe wäre er schon längst untergegangen (V. 16—18), ohne Gottes Trost wäre er schon längst verzweifelt. Das Bewusstsein, dass Gott nicht Partner des Frevlers sein kann, verbündet "dem Thron des Verderbens, der Unheil schafft nach fester Norm", ist der Lichtstrahl im Dunkel seiner Seele (19—21). Er ist überzeugt, dass Gott ihm helfen, die Frevler aber vernichten wird (V. 22 und 23.)

Die natürliche und übernatürliche Offenbarung.

Psalm 19.

- V. 1 7 Wir vermögen Gott aus der Natur zu erkennen, die von Gottes Ehre, von Harmonie und Gesetzmässigkeit tagtäglich laut beredtes Zeugnis ablegt.
- V. S. 11 Noch besser vermögen wir Gott zu erkennen aus der Thora; sie ist ממשה, führt nicht irre, während die natürliche Offenbarung den Menschen auch irre zu leiten vermag.
- V. 12-15 Das Verhalten, das der Psalmist zu den Lehren der beiden Offenbarungen, zumal der letzteren, einnimmt.

Dieser Psalm ist übrigens der beste Schlüssel zur Erklärung von Pirke Aboth III, 9. Wer lernt, d. h. sich von der Thorah, der übernatürlichen Offenbarung leiten lässt, die eben "vollkommen" ist und sich unter Aufgabe der ersteren der natürlichen Offenbarung überlässt, die doch irre leiten kann (מה נאה אילן זה), der hat sich an seiner Seele, die er eben dem Irrtum aufsetzt, versündigt.

Das Problem der Theodicée.

Für dieses Problem, dass sich ergeben kann im Hinblick auf das Gottes Gerechtigkeit in Frage stellende Glück des Freylers und das Unglück des Gerechten, aber auch mit Rücksicht auf das Uebel in der Welt, wodurch der Grundsatz der göttlichen Liebe erschüttert werden könnte, gibt es in den Psalmen mannigfache Anknüpfungspunkte. Psalm 11, V. 5 spricht es aus, dass Gott den Gerechten prüft. Psalm 125, 3 behauptet, dass die Leiden, die die Bösen den Frommen zufügen, von Gott zugelassen werden, damit die Gerechten nicht übermütig werden und nach dem Unrecht ihre Hände ausstrecken. Psalm 17, V. 13 nennt die Freyler das Schwert Gottes und deutet damit den Gedanken an, dass selbst das Böse und der Böse von Gott in den Dienst der sittlichen Weltordnung und seiner Schicksalsleitung gestellt werden.

Indessen sind das nur einzelne Anklänge an die Gedanken der Theodicée, so nebenher geäussert. Die Psalmen, 16, 73, 92 behandeln sie ganz direkt; in ihnen steht das Problem im Mittelpunkt.

Im 92. Psalm spricht der Verfasser seine Ueberzeugung aus, dass seine Freude an Gottes schöner, harmonischer Welt durch die Beobachtung der Disharmonie zwischen Tugendbewährung und Glück keineswegs gestört werden kann. Das kann nur Toren stören, die das Wohlergehen der Freyler zum Ausgangspunkt ihres Zweifels nehmen, die nicht wissen, dass dieses Glück nur scheinbar, nur vorübergehend ist, dass frühzeitiges Verderben, Trennung und Vereinsamung ihr schliessliches Loos sein wird. Dagegen geniesst der Fromme nach des Psalmisten Erfahrung Kraft und Gesundheit (V. 11), Triumph über seine Feinde, die des Frommen Glück selber zugestehen müssen (V. 12-14), Frische noch im hohen Alter (V. 15). Ja, die lebensfrischen Greise sind geradezu Herolde der göttlichen Gerechtigkeit (V. 16). —

Während im Psalm 92 äussere Glückes-Momente dem Frommen zuteil werden und ihn über das Problem hinwegheben, erhebt sich Psalm 73 zu einer viel erhabeneren Auffassung, derzufolge der Psalmist trotz schwerer äusserer Not, die im einzelnen geschildert wird, den Zweifel einzig und allein durch das Bewusstsein der Gottesnähe, der Gottgefälligkeit und der Leitung durch Gott überwindet. Es sind das jene erhabenen Güter, von denen Ps. 4, 8 spricht, dass sie grössere Freude gewähren als Most und Getreide in aller Fülle.

Exegetisch möge hier Folgendes bemerkt werden: Für in V. 8 würde vielleicht ein Parallelstamm von מקק als ry angenommen und demgemäss übersetzt werden: "Sie üben Vernichtung". V. 10: ישוב "abtrünnig werden" bis zu dem Grade. - V. 15: "Wenn ich dachte, ich will es erzählen, wie es ist (das Missverhältnis zwischen Tugend und Glück), so hätte ich treulos gehandelt an dem Geschlecht deiner Kinder" (denen ich ihren unberührten Glauben damit erschüttert hätte). —

als Inf. inchoat. des Hifil in prägnanter Bedeutung = .in der Aufregung, im Zorn"].

Genau dieselben Mittel, wie im Psalm 73, sind es im Psalm 16. durch die hier mehr in dramatischer Form trotz schweren Leids die Zweifel überwunden, das Preblem gelöst wird. Inneres Glück ist mehr wert als äusseres Glück, zumal wenn an letzterem Flecken kleben. Gottvertrauen. Lebenszuversicht. Sicherheit hinsichtlich der Zukunft nach dem Tode können durch nichts aufgewogen werden.

Ganz besonders ist aber ein Postulat der praktischen Vernunft, ein unbedingtes Erfordernis zum Verständnis der sittlichen Weltordnung und der Sicherstellung der göttlichen Gerechtigkeit die Ueberzeugung von dem Fortleben nach dem Tode, das hier im Zusammenhang mit dem Problem der Theodicée im V. 10 als Ueberzeugung ausgesprochen ist, das aber auch, losgelöst von dieser Frage, zur Behandlung kommt.

Die Fortdauer des Lebens nach dem Tode.

Wohl der stärkste Ausdruck dieser Ueberzeugung ist im Psalm 17, 15 enthalten. Eine nicht minder feste Zuversicht bietet Psalm 68, 21 "Gott, der Herr, hat auch Ausgänge für den Tod". Auch Psalm 48, 16 gehört hierher.

In dem geradezu ergreifenden Psalm 39 wird die Ueberzeugung von diesem Fortleben, von der Unmöglichkeit der Beschränkung unseres Lebens auf das Hienieden, von der Unmöglichkeit der Annahme, dass das Leben sich im Jagen nach irdischen Dingen erschöpfen könne, im Zusammenwirken von Gefühl und Verstandeserwägung erst erkämpft. V. 8 enthält die Lösung des Problems. Freilich nicht in so klaren Worten wie der unvergleichliche Psalm 49, der es in V. 15 u. 16 klar und eindeutig ausspricht. Wie wunderbar ist hier der Gegensatz pointiert zwischen dem materiellen Menschen, der sein ganzes Streben in irdischen Dingen erschöpft, dessen Weg der Weg der Torheit heisst und bei dem im Tode alles zu Ende ist, und zwischen dem ideal strebenden, die Vernunft zu seinem Glück gebrauchenden Menschen, der sich unvergängliches Leben nach dem Tode sichert. Nur wenn wir den Menschen als rein

physisches Produkt betrachten, ist kein Unterschied zwischen dem Toren und dem Weisen; beide sterben den gleichen physischen Tod. Heisst es doch V. 13 "Der Mensch, trotz seines Glanzes, hat keine Dauer, er ist verglichen dem Vieh, dem verstummenden". Anders wenn wir es mit dem Weisen zu tun haben, dem ethisch Strebenden. Hier gilt der scheinbar nur wenig und doch gewaltig veränderte Refrain im V. 21:

"Der Mensch, trotz seines (äusseren) Glanzes, wenn er "keine Vernunft hat (aber auch nur dann!), ist verglichen dem "verstummenden Tiere."

Jetzt ist ein gewaltiger Unterschied zwischen dem Toren und dem Weisen, und diesem Unterschied gilt der Inhalt des Verses 15 u. 16.

Ganz gewiss sind wir berechtigt, den Ausdruck dieser glücklichen Zukunft des gerechten, frommen Menschen, dieses Fortlebens und dieser Belohnung nach dem Tode auch im Psalm 97, V. 11 zu erkennen, wo es heisst: "Ein Licht ist ausgesät für die Gerechten" etc. In dem Psalm selbst wird das Dasein des unsichtbaren Gottes (V. 2 "mögen auch Wolken und Nebelflor ihn umgeben") als unmittelbar wahrnehmbar erklärt durch die Tatsache seiner sich durchsetzenden Gerechtigkeit; denn sie ist das "Feuer, das vor ihm einherzieht und die Feinde ringsum versengt" (V. 3).

Die Eigenschaften Gottes.

Der eben erwähnte Psalm 97 zeigt uns die Gerechtigkeit Gottes sowohl in der Bestrafung der Bösen, der hochragenden Berge, die vor ihm wie Wachs zerfliessen, als auch in der Belohnung der Frommen, die gegenüber den Bösen geschützt werden, denen eine glückliche Zukunft verheissen wird. Aber auch die in der Regelmässigkeit des Himmels und der Himmelskörper sich offenbarende Gerechtigkeit (V. 6) wird hervorzuheben nicht vergessen.

Psalm 99 lehrt die absolute, ausnahmslose Geltung der göttlichen Gerechtigkeit, die selbst den Frömmsten der Frommen kleine Vergehen nicht nachsieht. Psalm 50 stellt Gottes Gerechtigkeit in richterlicher Funktion dar, wobei jede Einseitigkeit der Pflichtauffassung herbe Rüge und Verurteilung findet. Die Allmacht Gottes schildert Psalm 29, wobei gewaltige Naturereignisse, wie Gewitter, Sturm, Erdbeben die Mittel der Schilderung dieser göttlichen Eigenschaft darstellen. Aber nicht nur die Natur erweist Gottes Allmacht, auch die Geschichte ist ihr Zeuge; vermochte doch die Sintflut Gott nicht vom Thron zu stossen. Die Allmacht Gottes als die Erzeugerin eines gefestigten Gottvertrauens, einer mächtigen Lebenszuversicht ist das Thema des 46. Psalms, der gleichfalls Natur und Geschichte als Zeugen aufruft. Der Psalm 33 hinwiederum hebt eine neue Seite der göttlichen Alimacht hervor, vermöge deren er auch in die Entschliessungen der einzelnen, wie der Völker einzugreifen vermag. Hieraus resultiert die Tatsache der göttlichen Vorsehung. Die göttliche Vorsehung hat aber auch die Allweisheit und Allwissenheit Gottes zur Voraussetzung, mit der sich Psalm 33 gleichfalls befasst.

Ergreifend und überwältigend kommen die Allgegenwart, die Allwissenheit und Allweisheit Gottes in Ps. 139 zu unvergleichlichem Ausdruck. Die Allwissenheit Gottes, die sich auf die Gedanken und Gefühle der Menschenseele erstreckt, wird mit der Tatsache der Schöpfung des Menschen, der ja aus Gottes Hand hervorgegangen sei, anmutig begründet.

Die Ewigkeit Gottes ist das herrliche, wunderbar durchgeführte Thema des 90. Psalms. Die Ewigkeit Gottes begründet es, dass bei ihm unsere wahre Heimat ist. Wir sind von ihm ausgezogen, wir kehren zu ihm zurück, wenn der Körper (VT 1978) zerschlagen ist. Einen Begriff von dieser Ewigkeit kann uns die Gegenüberstellung der Kurzlebigkeit des der so rasch verwelkten Blume verglichenen Staubgeborenen vermitteln. Und wie traurig! Dieses kurze Leben lässt der Mensch noch mehr zusammenschrumpfen, indem er es unausgefüllt lässt und dadurch den Zorn Gottes sich zuzieht. Seine Tage (P) richtig zu zählen, sie zu zählen an der täglich geübten Pflicht, an der täglich vollzogenen Gottgefälligen Tat, das ist und muss die Lebensparole sein; nur dadurch "können wir jubeln und uns freuen ob aller unserer Tage" (V. 14).

Die Güte Gottes ist in allen Variationen geschildert; wir erinnern an Psalm 107, 118, 136.

Wir wollen hier die aus der Güte Gottes sich ergebende Geneigtheit zur Sündenvergeltung besonders hervorheben. Das Glück der Sündenvergebung schildert Psalm 32. Er nimmt in V. 1 und 2 das Resultat der Betrachtung als Thema vorauf, schildert Vers 3 und 4 das Unglück des Sündendrucks, zeigt uns V. 5, wie der Entschluss, Gott seine Sünden zu bekennen, in der Seele zur Reife kam, und dass die Hoffnung nicht getäuscht worden ist; denn Gott hat wirklich vergeben. V. 6 u. 7 empfiehlt jedem im eigensten Interesse seine Sünden zu bekennen, so lange er es kann; er wird dadurch vom allgemeinen Leid bewahrt. V. 8 und 9 gibt einen Rat, wodurch man die Sündenvergebung überflüssig macht. dadurch nämlich dass man den rohen Naturwillen bricht. [In diesem Psalm tritt die Bedeutung besonders markant hervor].

Der Psalm 51 gibt Veranlassung, die eigene Verantwortlichkeit der Menschenseele zu betonen und über den christlichen Begriff der Erbsünde zu sprechen; denn V. 8 bedeutet doch nur, dass der Zeugungsakt — ohne die bei ihm im Sinne der Thorah notwendige Heiligung! eine Tat des צר הרע sein kam.

Die Moral des Judentums.

Schon nach dem Talmud Makkoth 24 a ist die Moral des Judentums in Psalm 15 eingeschlossen, d. h. er stellt ein Kompendium aller Thoravorschriften dar, seine Sätze sind also gewissermassen Prinzipien. Psalm 24, der, ohne sje ausdrücklich zu nennen, von zwei Welten spricht, der Welt der äusseren Erscheinungen, die Gott gegründet hat, und der geistigen Welt, dem Herzen des Menschen, in das Gott seinen Einzug halten will, ist wiederum ein Reflex der jüdischen Ethik. Der Psalm 101 ist ein Parallelstück zu Psalm 15. Psalm 7, V. 2 6 lehrt ganz besonders die Moral der Selbstentäusserung, des Verzichts auf Rache und Vergeltung, weshalb er zu apologetischen Zwecken hinsichtlich des "rachsüchtigen Gottes der Juden" verwandt werden kann. [Im Zusammenhang damit und zum Beweis der altruistischen Auffassung der jüdischen Ethik kann auf Mischnah Pirke Aboth II, 13 verwiesen werden, wo in Uebereinstimmung mit הבר שנה zu übersetzen ist הבר שנה ein guter Genosse zu sein. שכן מוכ ein guter Nachbar zu sein. Dadurch ist dann alles in לב שוב enthalten, was bei egoistischer Auffassung "einen guten Genossen zu haben" mit nichten der Fall ist. Auch passt nur so das Wort 🚃 "Weg. Verhalten". Diese Erklärung der meist falsch übersetzten Stelle habe ich vor Jahren in der Lehrerbeilage zur Jüd. Presse ausführlich veröffentlicht und glaubte, sie hier wiederholen zu sollen].

Nach diesen etwas mehr ausführlichen Proben möchten wir noch einige Themata und ihre Anknüpfungsmöglichkeit an die Psalmen nur kurz streifen. Ausdrücklich bemerken wir, dass wir nicht die praktische Pflichterfüllung, die praktische Frömmigkeit im Auge haben, die fast für jede einzelne Betätigung in den Psalmen gestreift wird, sondern mehr religiöse Probleme betonen wollen. Und auch hier machen wir bei dem beschränkten Raum, der uns gelassen ist, keinen Anspruch auf Vollständigkeit und Erschöpfung des Themas.

Psalm 2 gibt Anlass, von dem Messias zu sprechen und dabei in richtiger Deutung des Verses 12 die christologische Auffassung zurückzuweisen.

Psalm 4,8 stellt materialistische und ideale Lebens-Auffassung einander gegenüber, auch Psalm 119, 162 tut dasselbe. Psalm 6 vermag bei dem veränderten Ton zwischen 1-8 und 9—11 die Kraft des Gebetes zu zeigen. Psalm 44 gibt die Möglichkeit, das Martyrium, sein Wesen und seine Erfüllung zu besprechen. Das Wirken Gottes im Leben der Seele (durch Sündenvergebung!) einerseits, im Leben der Natur andrerseits (Regen!) schildert Psalm 65; daher er auch der Tagespsalm sowohl für den Versöhnungstag, wie für Schmini-Azereth ist. Psalm 49 predigt, wie auch Psalm 39 von der Torheit der Menschen, die als des Lebens Inhalt Häufung von Lebensgütern betrachten, die doch vom Tode nicht retten und keineswegs den wahren Lebenszweck darstellen können.

Psalm 50 V. 1 giht Anlass zur Erklärung der Gottesnamen. Psalm 145 baut sich in zwei Mal 2 Strophen auf dem Unterschied zwischen den übernatürlichen und moralischen Eigenschaften Gottes auf

Im Psalm 21, in dem das persönliche Glück des Königs n V. 1 – 7, das politische Glück in V. 9 – 13 geschildert wird, während der in die Mitte zwischen beide Teile gestellte V. 8 len Grund dieses Glückes angibt, zeigt uns der Satz לעת פניך הי zur Zeit de in es Zornes verschlingt sie Gott in ein em Zorn den Charakter der wahren Theokratie, in der ler Wille des Königs mit dem Willen Gottes identisch ist. Die Tolge davon ist, dass auf den Zorn des Königs der Zorn Gottes eagiert. Auf denselben Gedanken kommen wir bei Psalm 45, ... 7. Hier muss, da der König angesprochen ist, matter ppositionellen Genetivverhältnis stehen, parallel zu dem ja auch m Genetiv-Verhältnis stehenden Suffix der zweiten Person "Dein Thron, als Thron Gottes, währet immer und ewig."

Mit einer ganz elementaren, aber, wie mir nach Einsicht oancher Uebersetzungen scheint, nicht überflüssigen Bemerkung nöchten wir diese bruchstückartige Arbeit schliessen. Psalm

XIV Salomon Stein, Die Verwend. d. Psalmen im Relig.-Unterr. d. Mittelschulen.

120. 4 wird vielfach ganz simmlos übersetzt, weil man übersieht, dass Subjekt und Prädikat des Satzes zu ergänzen ist. Es ist zu ergänzen: "Sie ist (sc. die böse Zunge) wie der geschärfte Pfeil des Helden mit der Kohle des (brennenden) Dornstrauchs." Das doppelte Bild ist notwendig. Das erste sagt, dass die böse Zunge mit der tötlichen Wirkung des Pfeiles trifft; doch kam derselbe stets nur einen Menschen auf ein Mal töten. Die böse Zunge verwundet aber auch mit der Vielfältigkeit eines brennenden Dornstrauches, dessen nach allen Seiten sprühenden Funken gleichzeitig viele Brände zu enttachen vermögen. Die böse Zunge trifft also so tötlich, wie der Pfeil, und so vielfältig wie der brennende Dornstrauch. Ein einziges Wort der bösen Zunge raubt einer grossen Menge Menschen auf ein Mal Ehre und guten Namen.

Ein Begrüssungsgedicht zu Ehren des Gaons Masliah.

Nach dem Originalblatt aus der Geniza von Cairo.
(Mit 2 Abbildungen.)

Von Eugen Mittwoch (Berlin).

Unter den in meinem Besitze befindlichen Fragmenten aus der Geniza von Cairo¹), von denen ich bereits früher²) Proben veröffentlicht habe, sind auch mehrere noch unbekannte hebräische Gedichte vorhanden. Eines von diesen, ein dem Gaon Maşlīah gewidmetes Begrüssungs- und Lobgedicht, mag zu Ehren des Meisters, dem diese Blätter gewidmet sind, hier seinen Platz finden.

Während uns bis vor einem Jahrzehnt nur die wechselvollen Schicksale des babylonischen Gaonats näher bekannt waren, hat uns ein Genizafund, den Schechter damals veröffentlicht hat³), gezeigt, dass das Gaonat des Ostens im Westen eine bis dahin ungeahnte Fortsetzung erfahren, dass es nach dem babylonischen noch ein Gaonat in Palästina und ein Exilarchat in Aegypten gegeben hat. Mit einem Schlage wurde uns so ein ganzes "Capitel der jüdischen Geschichte neu erschlossen⁴)".

Dieser palästinensischen Gaonendynastie gehört der Gaon Maşlīaḥ an, der in unserem Gedichte gefeiert wird. Er wird (I. Vers 1 b) als "unser Gaon Maşliaḥ" und (I. Vers 6 a) als

¹⁾ Vgl. ZDMG. LVII (1903) S. 61.

²⁾ Ebenda und ZATW XXIII (1903) Heft I.

³⁾ J. Q. R. XIV (1902) S. 449 ff.

¹⁾ Vgl. den Aufsatz von Bacher, im J. Q. R. XV. S. 79-96.

"Gaon. Sohn des Gaons. Enkel" des Jěhōsēf" bezeichnet. Wir wussten schon aus dem bereits erwähnten Genizafunde, dass unser Maşlīaḥ der Sohn von Gaon Salomo war. Unter Jěhō ēf ist aber sein Ahn, Jōsēf hak-Kōl.ēn, zu verstehen, der in der zweiten Hälfte des 10. Jahrhunderts gelebt hat. Von diesem stammen, wie die von Bacher aufgestellte Tabelle²) zeigt, die späteren palästinensischen Gaonen in gerader Linie ab.

Die Cairiner Geniza hat uns von Maşlīaḥ einen Brief erhalten³), den er i. J. 1131 "von der Hochschule von Fostat aus" geschrieben hat. Maşlīaḥ war also in diesem Jahre bereits in Cairo. Bei einem solchen Besuche in der Hauptstadt Aegyptens, vielleicht bei seinem ersten Erscheinen daselbst, ist ihm unser Blatt von einem Verehrer zur Begrüssung überreicht worden. Es stammt also aus dem ersten Drittel des 12. Jahrhunderts. Es ist 30 cm. lang und 16 cm. breit und besteht aus zwei Stücken, die vor der Beschreibung des Blattes zusammengeklebt worden sind. Das Papier ist ziemlich kräftig, von gelblichbrauner Farbe und orientalischen Ursprungs.

Die eine Seite enthält ein Adress-Gedicht (I). Mit den Schlussworten אָלָ בְּבֶּלְ אָלֵּ מְלֵּבְּלְ wird der Gefeierte aufgefordert, das Blatt zu wenden und das eigentliche Lobgedicht (II) zu lesen4). Dieses hat ein anderes Metrum und besteht aus 4 Strophen, deren letzter Vers refrainartig wiederkehrt und von den auf Gn. 41.39 zurückgehenden Worten5) gebildet wird: בְּעָבֵּלְ בְּבָלְן נְּבָּבֶלְ בָּבֶלְן נְבָּבֶלְ בָּבֶלְן נְבָּבֶלְ בָּבֶלְן נְבָּבֶל בָבֶלְן נְבָּבֶל בָבֶלְן נְבָּבֶל בָבֶלוּ keinen Verständigen und Weisen wie Du".

Das Blatt war, wie das auch bei arabischen Briefen üblich

י) Nicht wörtlich zu nehmen, sondern im Sinne von "Nachkomme". Die Worte קי יהוסף sind des Metrums wegen gewählt. An anderer Stelle (Bacher a. a. O. S. 94 Anm. 4) heisst es dafür הכהן יוסף הכהן.

²⁾ a. a. O. S. 95.

³) Vgl. J. Q. R. XIV (1902) S. 450, Anm. 1.

⁴⁾ Hierauf hat mich Herr Dr. Brody in Prag aufmerksam gemacht. Hierfür wie für einige andere Bemerkungen, die ich seiner Güte verdanke, sage ich ihm auch an dieser Stelle meinen verbindlichsten Dank.

Der Schreiber hat bei der zweiten und dritten Strophe die zweite Vershälfte fortgelassen.

The said the said the said לשוני שרי ייש ליה ייש אחור לשוני יעהרי עם יישוליף להור נעים פמכיה אל ספר נאון חנוח אור שמראושף במאול בל לעבר פעו

בשרח
יייי לביין יייי לביין ומוקרי צמון דמי
בערכם מלחמר ומוקרי צמון דמי
בערכם מלחמר ומול בפלם
יייי לביין שני בייל בפלם
ולראש ולקיץ עליקד שמון

ואור האמונה מאז אזר רך.
ומלכוש הנכונה ואת רך כשתי
ומלכוש הנכונה ואת רך כשתי
ודתים התבונה בחוף כוררת.
וכל סתום אתך לבי העמנ וך.
ויננוני אנד

לך מהלחוש ולודע לאים.

ונד לשב בראש וליחולו פיטים.

ויין שימים לידוש להול מברוים.

לחום לחמיך ולשהות שור מברוים.

ומע אינבן

ומע אינבן

ארם למוך.

war und ist, wiederholt gefaltet. So kommt es, dass auf Seite I im unteren Teile verschiedene Stellen aus Gedicht II in Spiegelschrift abgedrückt sind und zum Teil auch umgekehrt (vgl. die Abbildungen). Auf diese Weise lassen sich mehrere Stellen, an denen die scharfe Tinte das Papier arg zerfressen hat, durch Einblick in die umseitige Spiegelschrift ziemlich mühelos ergänzen. So ergibt sich für unser Doppelgedicht folgender Text¹):

יו פּימִי נְאוֹגנוּ מַצְּלִיחַ
שַׁחַר הִשְׁגִּיחַ בּימִי נְאוֹגנוּ מַצְּלִיחַ
בָּא אוֹרָה, אוֹרִי יּ הַבַּת צִיוֹן, עֲהָיך יּ לְנְחוֹר
בְּא אוֹרָה, אוֹרִי יּ יְרַשׁ שְׂרָרָה יָרוֹשׁ מְחוֹר
עַמוּר יִצְהָרִי יִ צְּנִרְ בְּרֹאשׁוֹ צְנִיךְ מְחוֹר יּ עֲמוֹר יִצְהָרִי יִ בְּשׁ שְׁרָרָה יָרוֹשׁ מְחוֹר יּ עֲמוֹר יִצְהָרִי יִ בְּשׁ שְׁרָרָה יָרוֹשׁ מְחוֹר יּ עֲמוֹר יִצְהָרִי יִ בְּעֹמוֹ לְחָאִיר אֶלִּגַּרְ פְּנְיוֹ יִ בְּעֹמוֹ לְחָאִיר אֶלִגַּרְ פְּנְיוֹ יִ בְּעֹמוֹ לְחָאִיר אֶלִגַּרְ פְּנְיוֹ יִ בּוֹם בְּעִמוֹ לְחָאִיר אֶלִגַּרְ פְּנְיוֹ יִ בּוֹם בּי בּתוֹר יִמוֹם בְּיִבְיוֹנְיוֹ בְּוֹבְיוֹ בְּתוֹמוֹ לְחָאִיר אֶלִגְּבֶרְ פְּנְיוֹ יִוֹ בְּוֹם בּוֹבְיוֹ בְּוֹבְיוֹ בְּתוֹמוֹ לְחָאִיר אֶלִנִּרְ פְּנְיוֹי וּוֹם בְּבְּיוֹנְיוֹ בְּוֹם בְּיִבְיוֹנְיוֹ בְּוֹבְיוֹ בְּבְּרְ בְּתוֹיְבְּיוֹ בְּחָבְיִי בְּתוֹם בְּבְיוֹיךְ יְהוֹם בְּבְּנִיוֹי בְּחִבְּיִי בְּתוֹם בְּבְיוֹי יְהוֹם בְּבְיוֹי יְהוֹם בְּבְּבְיוֹי בְּתוֹבְי בְּבְּיוֹים בְּתְּמוֹ לְחָאִיר אֶלְנֵבְרְ פְּנְיוֹי וְחוֹם בְּבִּיוֹי יִחוֹם בְּבִּנְנִיוֹ בְּוֹים בְּתִּבְּיִי בְּבְּיִי בְּבְּבְּיוֹי יִבְּוֹם בְּבְּתִיוֹבְי בִּבְּיִי בְּבְּתִיוֹים בְּנִיוֹי יְהוֹם בְּבִּבְיוֹי יְבִּוֹם בְּבְּתִישׁיִם בְּבְּתִים בְּבְּתִיוֹים בְּבְּיִבְיוֹי יְהוֹם בְּבִי בְּבְּבְּיוֹי בְּבְּבְיוֹי יִבְּבְּבְיוֹי יִבְּבְּבְּבִיוֹי יִבְּבְּבְיוֹי בְּבְּבְיוֹי בְּבְּבְּיוֹי בְּבְּבְיוֹי בְּבְּבְיוֹי בְּבְּבְיוֹי בְּבְּבְיוֹי בְּבְּבְּיִי בְּבְּבְּרִי בְּבְּבְיוֹי בְּבְּבְּבְּיִי בְּבְּבְּבְּיוֹי בְּבְּבְיוֹי בְּבְּיִי בְּבְּבְּבְּבְיוֹי בְּבְּבְּיוֹי בְּבְּבְיוֹי בְּבְּבְּיוֹ בְּבְּבְּיוֹי בְּבְּבְיוֹי בְּבְּבְּבְּיוֹי בְּבְּבְּיִי בְּיִי בְּבְּבְּיִי בְּיִּבְיוֹי בְּבְּיוֹי בְּבְּבְיוֹי בְּבְּבְיוֹי בְּבְּבְיוֹבְיִבְּיִים בְּבְּבְיוֹיים בְּבְּבְיוֹי בְּבְבְּיוֹי בְּבְּבְיוֹיים בְּבְּבְיוֹיים בְּבְּבְיוֹים בְּבְּבְּיוֹים בְּבְּבְיוֹבְיוֹי בְּבְּבְיוֹייִבְיוֹם בְּבְּבְּבְיוֹים בְּבְּבְּוֹים בְּבְּבְיוֹים בְּבְבְּבְיוֹבְיוֹם בְּבְּבְּיוֹבוּיוֹים בְּבְּבְּבְיוֹים בְּבְבְּיוֹים בְּבְּבְּבְּבְיוֹים בְּבְּבְּבְּבְיוֹם בְּבְבְּבְּבְיוֹים בְּבְּבְיוֹים בְּבְּבְיבְּבְים בְּבְּבְּבְיוֹים בְּבְבְּבּוֹים בְּבְבְּב

יות בין וּמְנְשָׁה יוֹ בְּיֵבְ בְּבֵּ בְּבֵּ בְּבֵּ בְּבֵּ בְּיִבְּים מְתֵּי בִּין וּמְוֹמָּה יוֹ וְתֹּלְי בְתֵיהֶם וְאַנְשֵׁי תֹם וְחָכְמָּה וְגוֹלֵי בְתֵיהֶם

¹) Da die Schreibung des Originals aus den beiden Abbildungen hervorgeht, lasse ich die matres lectionis weg, füge hingegen die Vokale durchweg bei.

²⁾ Für den einfachen Vokal kann auch die Verbindung von Schewa mobile und Vokal (תוד) eintreten.

³⁾ Vgl. Jes. 60, 1. — 4) Ms. עדך, das besser ins Metrum passt.

י) Nach Sach. 4, וּשְׁנֵּר הַעִּשְׁרֵים עַל־יְשְׁרוֹן בֶּל־דָשָּׁרֶין יְשְׁרִים בַּעִירָנִי אָלָה יִשְׁנֵּר בָּעִירָנִי בְּעִירִים עַל־יְשְׁרוֹן

⁶⁾ Sach. 3, 5.

⁷⁾ Ez. 1, 9; vgl. die einleitenden Bemerkungen. — Das Metrum in Vers 6-7 unterscheidet sich von dem der 5 ersten Verse.

⁵) vgl. Prov. 1, 4 הדעת ומומה.

וְאַתָּח לּפְנֵיהֶם,	בְּעָרְכָם מִלְחָמֶה,
וְלֹא מָצְאוּ וְדִיהֶם ')	עָטוּ לְבוּשׁ אִימָה
עֵלֵיהֶם שָׁמוּך	וּלְרִאשׁ וּלְקָצִין²)
וְחָכָם כָּמוֹך °)	וְעָנוּ אֵין נָבוֹן
וְחָבָם בָּמוֹךְ. לְבַר לֹא ִעַמְמוּךְ יִּ וְאַתְּ רַדִּי יִּ לְבַשְׁתְּ וְאַתְּ תִּדְיִם וְאַתְּ אַוֹרְתָּ וְחָשְׁךְ חִבְתַּוֹרְתָּ	וֹבָלִ-סָתוּם אִהָּן נְבוּוּ וֹבָלִ-סָתוּם אִהָּר וּמֵלְבּוּשׁ הַנְּבוּנְה. וְאָזוּר הָאָמוּנָה. בְּבָתָר הַבִּינָה
וּגְאֵה עַל מְבִינִים	רומָה עֵל חֲכָמִים
וּלְבַאֵר צְפוּנִים	לְפַּהֵחַ כְתוּמִים
וְתִּגְבַּר עַל וְקַנִים	15 וְצֵּהְ בִּימִי עֲלוּמִים
עם מְעוּמֵי שָׁנִים	וּכָאִים בַּיְמִים יוּ
וְנֵם הָחֱבִּימוּךְ	פְּעָלִים הֵעֵלוּךְ
וְחָבָם בָּמוֹךְ.	וְעָנוּ אֵין נָבוֹן

¹⁾ Ps. 76, 6.

²⁾ Vgl. Ri. 11, 11.

³⁾ Gn. 41, 3º.

⁴⁾ Vgl. Jes. 11, 5

⁵⁾ substantivisch gebraucht; vgl. Ps. 5, 10; Job 42, 7 u. 8.

⁶⁾ So ist wohl zu lesen; 7 im Sinne von "jung" (vgl. Prov. 4, 3). Der Vers ist dann mit Vers 15 zu vergleichen.

⁷⁾ Vgl. Ps. 74, 13.

⁸⁾ Vgl. Ez. 28, 3.

⁹⁾ Vgl. Ps. 89, 46.

¹⁰⁾ Gn. 18, 11; Jos. 13, 1.

וְלוֹרִיעַ פִּלָאִים וֹלְשָׁחוֹת מֵימֵיך יוֹ

וחבם במוד.

לְדְ נָאָה לִרְרוֹשׁ 20 וְגַּם לֵּישֶׁב בְּראש וּלְהַחְכִּים פְּתָאִים. וְיֵם צוּפִים לִנְרוֹש לְרַוּוֹת הַצְּמָאִים. וְשָׁמוּ לָהֶם ראש סָנֻלַת הַבְּרוּאִים ללחום לחמה וענו אין נבון

¹⁾ Vgl. Prov. 9, 5.

Die Malkhijot R. Jochanan ben Nuri's.

Von Rabbiner Dr. Ludwig A. Rosenthal (Berlin).

1) Im Tur Orach Chajim § 582 gestattet Jakob Ascheri im Gegensatz zu älteren Poskim, die Stellen שי כמוך, וכרנו לחיים, וכרנו לחיים, שי כמוך וכרנו לחיים, אופ wir es tun, nicht nur am Rosch haschana, sondern in den gesamten zehn Busstagen zu sprechen. Ja, er hat sich darüber stets gewundert, dass man die Stücke Ja, er hat sich darüber stets gewundert, dass man die Stücke nicht (cf. Tur und Maim. מפלה בי יים nicht ebenfalls diese ganze Busszeit hindurch spricht, (cf. Tur und Maim. מפלה בי יים הובלן חל בשפט einander in enger Beziehung gesehen. Und zwar sowohl zu den im Talmud nicht erwähnten, als zu den dort angegebenen המלך המשפט und המלך המשפט und המלך המשפט und המלך המשפט und המלך המשפט והמלך המשפט וורכן אונה אונה בי יים אונה המלך המשפט und המלך המשפט und המלך המשפט und המלך המשפט und המלך המשפט וורכן אונה בי יים אונה בי י

Vielleicht leitet die Verbindung zwischen וככן חן פהדך und dem המלך הקרוש uns auf eine Spur, welche uns die Veranlassung der ובכן-Formeln und ihren Ursprung erkennen lehrt.

2) Merkwürdig muss uns der Schluss המלך הקדוש schon deshalb erscheinen, weil er am Ende des קידוש, also im Stücke מקרש ישראל ויום, als Bereicherung des מלוך על כל העולם כולו auftritt und dort על כל הארץ lautet.

Es muss mit diesem Berakhaschlusse eine eigene Bewandtnis haben.

Berakhot Babli 12a findet sich eine Halakhareihe des Rabba bar Chinena des Aeltern, die, von den ברכות שמע ausgehend, bis כל העושה דבר עבירה ומתבייש kommen scheint (daher כל העושה דבר עבירה ומתבייש, also des אתה מוחלין לו כו׳ כו׳ כו׳ לו מוחלין לו כו׳ כו׳ להשנה כולה אדם מתפלל האל הקדוש מלך אוהב צדקה heisst es da: קדוש והמלך המשפט חוין מעשרת ימים שבין ר״ה ויוה״כ שמתפלל המלך הקדוש והמלך המשפט ומשפט חוין מעשרת ימים שבין ר״ה ויוה״כ שמתפלל המלך הקדוש והמלך המשפט

Serachja halevi will dagegen ר״א עורכה בר הינגא un cht streiten lassen; vielmehr verlangt ר״א die Formel ר״א die Formel המלך so muss המלך so muss דיעבר ; so muss המלך das לכתחילה auch דיעבר verlangen und רכה die Halakha nur לכתחילה im Sinne der ersten פלונתא

Maim. hat sich a. a. O. über לכתחילה und דיעבר nicht geäussert, hat, wie oben schon angedeutet, selbst ובכן הן פחרך nach einem Brauche für die ganze Busszeit im Anspruch genommen.

Wir haben die Entscheidung nach Alfassi getroffen, wonach man bei Fortlassung von המלך unbedingt die ברכה wiederholen muss (für משליה hat Jesaia Hurwitz im מלים sogar לכתחילה seine Stimme erhoben, und wir richten uns z. T. nach ihm. S. דקדוקי z. St.) Dagegen werden die anderen Zusätze nur verlangt.

Es muss dem המלך הקדוש etc. eine mehr als gewöhnliche Bedeutung innewohnen, da es für die Busszeit so entschieden das Gebet beherrscht. Es ist allerdings im Gegensatze zu den anderen Stücken im Talmud erwähnt, aber das Gleiche ist mit מעין המאורע, dem מעין המאורע der Baraitha Sabbat 24 a der Fall, ohne dass hier die herrschende Halakha entscheiden könnte, אם לא אמרו, wie bei unseren המלך, wie bei unseren מחזירין אותו

3) Wenden wir uns nun einer wichtigen Mischna zu (RH IV,5): סדר ברכות אומר אבות וגבורות וקדושת השם וכולל מלכיות עמהן ואינו תוקע קדושת היום ותוקע זכרונות ותוקע שופרות ותוקע ואומר עבודה והודאה וברכת כהנים דברי ר' יוחנן כן נורי א"ל ר"ע אם אינו תוקע למלכיות למה הוא מזכיר אלא אומר אבות וגבורות וקדושת השם וכולל מלכיות עם קדושת היום ותוקע אלא אומר אבות וגבורות ותוקע שופרות ותוקע ואומר עבודה והודאה וברכת כהנים R. Akiba und R. Jochanan ben Nuri auf den Boden einer alten

Mischna. Die Teile des Hauptgebetes am Roschhaschana, der Verbindung zwischen Tefilla und Schofarblasen, sind bei beiden die gleichen, mit Ausnahme der Zusatzberakhot des Festes ausser den sieben Teilen des Sabbat- und Festgebetes.

Die Sikhronot und Schofarot, אחה עולת שלים אחה אחה עולת אחה אחה עולת אחה אחה עולת אחה אחה שלים, sind alte Bestandteile solcher Bussgottesdienste¹). Taanioth II, 3 werden diese beiden Berakhoth als zum Fastengottesdienste gehörig angeführt, dagegen sind Malkhijoth dort nicht genannt. RH 32a geben R. Elieser und Rabbi Akiba die Schriftquellen für Sikhronoth und Schofaroth an, für Malkhijoth spricht erst Rabbi und mit ihm Jose bar Jehuda, sein Genosse. Das beweist, dass die Halakhot über Malkhijoth noch mehr im Flusse waren, begründet damit auch die Meinungsverschiedenheit zwischen R. Jochanan ben Nuri und R. Akiba.

- 4) Die beiden Tannaiten sprechen sich ausschliesslich über die Malkhijoth aus. Der eine, Jochanan ben Nuri, hatte das Malkhijothstück in קדושה קדושה, in אדה קדושה: der andere, R. Akiba, verband es mit קדושה היום, also mit dem אדה מקדש ישראל ויום הוכרון, also mit dem קדושה ביום. Wer es an der einen Stelle hatte, hatte es an der anderen nicht. Das waren Gemeindegebräuche, welche die betreffenden Tannaiten anerkannten. Nun wird uns die Stellung des קדושה הושם in המלך הקדוש neben der in קדושה היום in peben der in קדושה היום in hier Minhagkreise, die andere der Schule R. Akibas. So ist קדושה bis שהוף המלך הקדוש bis שהוף המלך הקדוש in der generatiek. Der Gedanke des Gottesreiches kommt ja darin in nicht weniger erschütternder Kraft und Hoheit zum Ausdruck, wie etwa nachher in על כן נקוה בון ובכן הן ובכן הן של das Malkhuth des Jochanan ben Nuri.
- 5) Nun sind aber allerlei Fragen noch zu lösen. Wo sind hier die zehn Bibelsätze, die im ersten Stücke vom Gottesreiche, im zweiten von der göttlichen Allwissenheit und im dritten vom Schophar handeln? 2) Wir haben hier nur ייגבה די צבאות בששם שלוך די לעולם אלהיך das ist doch sehr wenig.

¹) Raw hat die vorhandenen Fassungen, über die schon die Tannaiten streiten, nur abgeschlossen. ²) R. H. IV, 10.

Vergesse man aber nicht, dass wir uns hier im Bannkreise Jochanan ben Nuri's befinden; Eine Mischna lautet: אין אין באור מעשרה מלכיות מעשרה זכרונות מעשרה ביוונין מעשרה מלכיות מעשרה זכרונות מעשרה ביוונין בין נורי אומר אם פוחתין מעשרה מלכיות מעשרה אובר אום. Also den zehn Sätzen der אמר שלש מכולן יצא מנולן יצא מוס im Namen Jochanan ben Nuri's gegenüber. Denken wir uns nun im Mussafgebet bei der קדושה den Satz שמע, der gerade nach R. Jose, dem Schüler Jochanan ben Nuri's, als Malkhuth gilt (RH 32b), denken wir uns das Dreimalheilig, das nach der umfassenden Auffassung R. Joses gewiss auch den Gedanken des מלכות מלכות so haben wir einen Torasatz, einen Satz aus den Propheten und einen Satz aus den Psalmen, also aus den Kethubim. Damit wären nach Jochanan ben Nuri alle Erfordernisse zu einem der drei Festesstücke erfüllt.

6) Eine andere Frage wäre die, wie kommt das Gebetstück in alle Tagesteillot hinein? Als Malchutstück dürfte es doch nur im Mussafgebete zu finden sein.

Ja, wenn das Mussafgebet nur von jeher die Stätte für die drei Festesstücke gewesen wäre! Der Gemara scheint Schacharith wünschenswerter für diese Stücke wegen וריין מקרימין, wenn dem auch der Grundsatz ברב עם הדרת מלך entgegenzustehen und für die spätere Tefilla zu sprechen scheint, also für Mussaf. Darauf gibt R. Jochanan die Lösung: בשעת מירת "Die Mischna, welche die Tekia mit den drei Festesstücken auf Mussaf verweist, sei in einer Zeit übler Regierungsverfügungen (gegen die Religion) vorgetragen worden", d. h.: Ursprünglich blies man im Schacharithgebete Schophar, bis die Zeitverhältnisse (S. Tossafot בשעת RH 32b) eine Verlegung dieser Handlung in das Mussafgebet notwendig gemacht haben.

Da nun die Malkhijoth bei Jochanan ben Nuri mit der Keduschah, einem bei allen Tefilloth wiederkehrenden Stücke, verbunden sind, so haben die מסררי התפילה wegen לא פלוג wegen לא פלוג wegen מסררי התפילה die Formeln an ein und demselben Tage nicht für die verschiedenen Gebete umwandeln wollen הפלוה (s. Sabbath 24b).

7) Sollten wir noch fragen, wie die gleichen Formeln zum Jomkippur kommen? שוה היובל לר״ה לתקיעה ולברכות "Der Ver-

söhnungstag des Jobel ist dem Roschhaschana in der Art der Tekia und den Berakhot gleich". Da man solche geschichtlichen Beziehungen gern bewahrt hat, so ist dieser Zusatz Jochanan ben Nuri's dort im Festgebete des Jomkippur verblieben, nur einige Gemeinden behielten ihn die ganzen ימי השובה bei.*)

8) Endlich würde noch zu erkunden sein, wie man einander ausschliessende Halakhot befolgen, also zugleich den R. Akiba und den R. Joch. b. Nuri berücksichtigen konnte.

Dabei nehme man aber den ausgleichenden Standpunkt z. B. R. Papa's und seiner Zeit an, wo es gewöhnlich heisst אולכך נימרינהו לכולהו , so bei den Segenssprüchen über die Tora (Ber. 12b), so bei dem segenssprüchen über die Tora (Ber. 12b), so bei dem segenssprüchen über das Gebet des Vorbeters begleitete (Sotah 39a), dann könnten wir es schon begreifen, dass man auch hier nach allen Grundsätzen sich gerichtet habe, zumal der Streit um diese Halakhot noch lange nach R. Akiba fortdauerte. So lautet Tossephta Roschhaschanah 4,5 nach der richtigen Fassung: יודען כן ברוקא ואפר בלא היו נוהגין כן כיבנה יום השני ירד ר' חנגיא כדברי ר' יוחנן כן נורי ארשב ג לא היו נוהגין כן כיבנה יום השני ירד ר' חנגיא בינה של ר' יוםי הגלילי ואפר כר' עקיבא ארשב ג כך היו נוהגין ביבנה בנו של ר' יוםי הגלילי ואפר כר' עקיבא ארשב ג כך היו נוהגין ביבנה בנו של ר' יוםי הגלילי ואפר כר' עקיבא ארשב ג כך היו נוהגין ביבנה

Demnach waren zu den Zeiten R. Simon b. Gamaliels die Ansichten darüber noch geteilt, bis er selbst nach R. Akiba entschied. Es lässt sich aber denken, dass es trotzdem auch später in den verschiedenen Kreisen verschiedene Bräuche gegeben hat und dass der Einheit zuliebe schliesslich alle Minhagim vereinigt worden sind. So hat man auch die zwei Arten, das Bitterkraut am Pesach zu essen, entweder von der Mazzah getrennt oder mit ihr vereinigt, also die Ansicht Hillels, wie die seiner Genossen angenommen, und wir befolgen bis zum heutigen Tage beim Seder die beiden einander halakhisch widersprechenden Bräuche. (Pes. 115 a.)

Mit eben demselben Rechte dürfen wir am Roschhaschana zwei verschiedenen Auffassungen folgen, dem R. Jochanan ben Nuri entsprechend die Malkhijot mit מוס ונכנן הן פחדך und mit dem

^{*)} s. den Maor Ende R. H. über die Verschiedenheit der betr. Minhagim.

Schlusse המלך הקרוש, dem R. Akiba gemäss die Malkhijot in das מלך על כל הארץ einfügen mit dem Schlusse מלך על כל הארץ.

9) Jetzt kann die zweite בלוגתא zwischen Rabbah und R. Joseph (Ber. 12 b) folgende Deutung haben: Rabba verlangt als zwingend die Formeln הקלך הקרוש etc. in den zehn Busstagen, R. Joseph ebenso die gewöhnliche Fassung aus Vergesslichkeit das Ganze wiederholt werden muss. Rabba will also die Vereinigung der Bräuche, R. Joseph nach seiner Art deren Trennung. R. Joseph ist nämlich der Mann der Quellenangaben, der Tannaiten und Amoräernamen stets im Gedächtnis bewahrt. הנאים לה אליבא התנאי fragte er strafend die Ausgleicher, die das Ursprüngliche in Vergessenheit bringen wollen des Friedens wegen; נקום האי כללא lautet sein Wort, wenn man den alten Gegensatz streitender Tannaiten beseitigen wollte. בירן so lautet sein Wort bei Fragen der Halakhaentscheidung.

Im vorliegenden Falle will er natürlich nach R. Simon ben Gamaliel, nämlich nach R. Akiba entscheiden. Damit das deutlich hervortrete, muss das קדושת מלך על כל הארץ מלך של מלך על כל הארץ, in מַקְּדְשׁת היום מלך על כל הארץ des Gegensatzes zugleich in השם הובלה. Das ist nicht im Sinne des Wahrers der Ueberlieferung und ihrer Träger, nämlich des המובל מרשת das Ausschliessen der Ansicht R. Jochanan ben Nuri's, also die Beibehaltung der gewöhnlichen Fassung מלך אוהב צרקה ומשפט מולך אוהב צרקה ומשפט בולכתא כרבה מובל של בולכתא כרבה והלכתא כרבה והלכתא בולכתא בולכת בו

10) Vertreten nun die Stücke ובכן תן פחדן das Festgebet Malkhijot nach R. Jochanan ben Nuri, so ist auch begreiflich, dass man sie nicht für die gesamten zehn Busstage in Gebrauch nehmen wollte und sich auf die anderen Formeln beschränkte, wie auch unser Brauch ist, und dass wir die Stelle המלך הקרוש als die massgebende, als zwingend behandeln. So wird der Grundsatz der Vereinigung von Minhagim im Gegensatz zum halakhischen Streite, also zugleich der Grundsatz durchgeführt: מנהג ישראל תורה היא. Was sich in den Gemeinden Israels bei

Wahrung aller Ueberlieferungen als Minhag festgesetzt hat, kann durch gelehrte Erörterungen der tiefsten Art nicht entwertet werden. So erklärt sich das für uns massgebende יכן שהכין des Und dass, was aus dem religiösen Volksleben stammt, auch lebens- und wirkungsvoll bleibt, beweisen ja gerade diese beibehaltenen בבי-Stücke, die von jeher, wie die gesamten Malkhijoth, Sichronoth und Schopharoth, die Seelen zu edlen, wahrhaftfrommen und wahrhaft jüdisch-menschlichen Empfindungen emporheben.

Eine Bestätigung unserer Gesamtansicht, besonders auch derjenigen der Vereinigung von Minhagim bietet Jer. Roschhaschana IV Halakha 6: ביהודה נהגו כריים כן נורי עכר Von da bis zur Vereinigung beider Minhagim ist nur ein Schritt*).

[&]quot;) S. Hamisdronah (Jerusalem) Jahrgang 1885 meine Behandlung der gleichen Frage.

R. Senior Salman aus Ladi, der Begründer der "Chabad."

Von Dr. Isak Unna, Rabbiner in Mannheim.

In der neuesten Zeit hat man sich viel mit dem Chassidismus, mit seiner Geschichte und seinen Anschauungen beschäftigt. Das Dunkel, das über diese mächtige religiöse Bewegung und über die markanten Persönlichkeiten, die ihr das Gepräge geben, gebreitet war, beginnt sich allmählich zu lichten. Bis in unsere Tage kannte man vom Chassidismus in den weitesten Kreisen lediglich die Institution der "Wunderrabbis", und dieses Moment bildet die Hauptursache für die ungünstige Meinung, die sich über ihn gebildet hatte. Dazu kam das wegwerfende Urteil, das Grätz, ebenfalls auf Grund trüber und ungenügender Quellen, über den Chassidismus fällt; er nennt die Sekte der Chassidim "eine Tochter der Finsternis, die, im Dunkel geboren, auch heute noch auf dunklen Wegen fortwirkt und den krassesten Wahnglauben als Grundcharakter des Judentums verkündet". Neuerdings ist nun an die Stelle der Gerüchte, die bisher die Grundlage der Beurteilung bildeten, wissenschaftliche Erforschung getreten, und man hat erkannt, dass der Chassidismus eine allerdings ganz im Boden des Judentums wurzelnde, aber doch in gewissem Sinne originelle Weltananschauung ist. Martin Buber geht wohl zu weit, wenn er in der chassidischen Lehre "das Stärkste und Eigenste, was die Diaspora geschaffen hat", erblickt und meint, es werde keine Erneuerung des Judentums geben, die nicht ihre Elemente in sich trüge; aber jedenfalls steht es ausser allem Zweifel, dass sie Ideen von erhabener Grösse und von unvergänglichem Werte enthält. Die Kabbala, die ebenfalls viel verkannte und verlästerte, er scheint im Chassidismus in einem besonderen Lichte. Sie wurde durch ihn auch in die breiten Volksmassen getragen, was frei lich vielen bedenklich erschien und einen Hauptanlass zur Be kämpfung des Chassidismus bildete. Die neue Bewegung war überhaupt der Ausgangspunkt erbitterter Kämpfe unter den Juder Polens, die manchmal gar nicht mehr im Verhältnis zu der sachlichen Differenzen standen, und die nur ganz allmählich einer ruhigeren Auffassung wichen. Die rapide Verbreitung chassidischer Ideen wurde freilich durch jene Streitigkeiten nur wenig gehindert.

Eine der glänzendsten Erscheinungen unter den führender Persönlichkeiten des Chassidismus ist R. Senior Salman aus Ladi, dessen 100. Todestag am 21. Teweth 5673, von der Chassidim feierlich begangen wurde. Er hat eine ganz neue Richtung im Chassidismus angebahnt. Der Begründer des Chassi dismus, R. Israel Baalschemtov, hatte in seiner Lehre, im Gegen satz zu den Anschauungen seines Zeitalters, die Wichtigkeit de Gemütslebens mit besonderem Nachdruck betont Nicht de scharfsinnige Verstand, nicht die tiefgründige Erörterung talmu discher Probleme bilden nach ihm die Brücke, die zu Gott führt sondern der Aufschwung des Gemüts, und deshalb sah er in der inbrünstigen, andächtigen Gebet das wichtigste Moment de Gottesdienstes. Dabei war er ein Gegner aller besondere Kasteiungen und lehrte, dass man seinem Gotte mit Freud dienen müsse. In der Lebensführung erklärte er für die wich tigste und erstrebenswerteste Eigenschaft משלני, absolute Demu und Bescheidenheit. Diese Lehren waren von grosser Wirkun auf die Massen des Volkes, und daraus erklärten sich die Erfolg des Chassidismus, die sich allerdings zuerst auf die geistesarme Distrikte Rumäniens, der Bukowina und Ukraine beschränkter Die einseitige Betonung des Gemütslebens erzeugte aber be manchen eine direkte Geringschätzung des Talmudstudiums, di eine schwere Gefahr in sich barg und die naturgemäss die scharf Gegnerschaft der Gelehrten hervorrufen musste. Den Mittelpunk des Widerstandes bildete Wilna, wo damals eine der grösste

R. Senior Salman wurde im J. 5507 zu Lozna in Weiss russland geboren. Er war von einer ungewöhnlichen Begabung, und schon als er 12 Jahre alt war, sagte sein Lehrer von ihm. er bedürfe keiner Unterweisung mehr im Talmudstudium, er betrachte ihn nicht mehr als Schüler, sondern als Genossen. Durch den staunenswerten Fleiss, mit dem er Tag und Nacht dem Studium oblag, beherrschte er bereits mit 18 Jahren das ganze weite Gebiet des Talmud und der Dezisoren, und mit diesem reichen Wissen verband er eine Klarheit der Auffassung und einen Scharfsinn, die allgemeine Bewunderung erregten. Bald wendete er sein Interesse auch den Wissenschaften zu, die den erlesenen Geistern vorbehalten sein sollten, und versenkte sich in die Weisheit der Kabbala. Auch legte er schon damals den grössten Wert auf das andächtige Gebet, das ihm gerade als das wichtigste Mittel erschien, um zu inniger Verbindung mit der Gottheit zu gelangen. So war sein Geist schon mit chassidischen Ideen erfüllt, als er mit 20 Jahren zu R. Dow Beer, dem "Maggid", einem Jünger des R. Israel Baalschemtow, nach

¹⁾ Die biographischen Angaben entnehme ich dem Werke von Teitelbaum הרב מלארי ומפלגת החב״ר, von dem bis zur Fertigstellung dieser Abhandlung nur der erste Teil erschienen war.

Meseritsch kam, der als tiefer Menschenkenner den Schüler zu würdigen verstand und in ihm den künftigen Interpreten seiner eigenen chassidischen Lehre sah. Er vervollkommnete hier sein Wissen in der Kabbala, und auch nach seiner Trennung von dem Lehrer blieben sie bis zum Tode des Maggid innig befreundet. Auf seine Anregung trat R. Salman an sein grosses Werk, die Bearbeitung des Schulchan Aruch, heran. Es sollte eine auf dem Grund der massgebenden früheren und späteren Autoritäten ruhende einfache und übersichtliche Darstellung der halachischen Ergebnisse werden, die nur ein Mann von dem reichen und geordneten Wissen des R. Salman bewältigen konnte. Im Alter von 23 Jahren hatte er bereits die ersten Abschnitte verfasst, und in sieben Jahren war das gewaltige Werk vollendet. In seinen Entscheidungen neigt R. Salman im allgemeinen einer strengeren Auffassung zu. Wo sich Meinungsverschiedenheiten zwischen den Dezisoren und den Kabbalisten ergeben, gibt er den Dezisoren den Vorzug. In seinen Glossen zum Siddur, die später verfasst sind, hat er allerdings manchmal die kabbalistischen Ansichten akzeptiert. - Neben der Beschäftigung mit der Thora wandte er noch anderen Wissenschaften sein Interesse zu. Wo es sich um das Eindringen in ein halachisches Problem handelte, welches die Kenntnis einer anderen Wissenschaft voraussetzte, da wandte er sich an einen Sachverständigen dieses Wissenszweiges und trat dadurch auch in wissenschaftlichen und freundschaftlichen Verkehr mit verschiedenen Gelehrten, besonders Aerzten. Aber er hatte sich auch selbst Kenntnisse in mehreren Wissenszweigen erworben, so in der Astronomie, Geographie, Geometrie und auch in Naturwissenschaften. Denn er war der Ueberzeugung, dass nur ein tiefes Eindringen in die Geheimnisse der Natur uns einen Begriff geben könnte von der Erhabenheit des Schöpfers und seiner Werke. Er hatte auch ein feines ästhetisches und musikalisches Verständnis und war selbst mit einer sehr schönen Stimme begabt. die seinem Gebet, wenn er vorbetete, eine eigene Zartheit und einen begeisternden Schwung verlieh. Die Chassidim sagten. wenn die Seele des "Raw" sich im Gebet zu Gott erhebe, dant

gelange sie in die himmlische Sphäre der Musik und von dort in immer höhere Sphären, bis sie schliesslich vor den Thron Gottes komme, wo die Engel des Dienstes ihr Lied singen.

Kurz vor dem Tode des R. Dow Beer aus Meseritsch begannen die Kämpfe zwischen den Chassidim und ihren Gegnern, die ihren Grund zum Teil in den religionsphilosophischen Anschauungen der Chassidim und zum Teil in ihren praktischen Abweichungen von der hergebrachten Norm, wie in der Veränderung des Ritus und der Nichteinhaltung der vorgeschriebenen Gebetszeiten hatten. Unter dem Vorsitz des Gaon R. Elia wurde in Wilna im J. 1772 der Bann über die Chassidim ausgesprochen. und auch in vielen anderen Orten wurden sie bedrängt und verfolgt. In Pinsk entsetzte man den frommen und gelehrten Rabbiner R. Levi Jizchak seines Amtes, weil er sich den Chassidim angeschlossen hatte, und übertrug das Rabbinat dem R. Awigdor, einem Manne, der sich mehr durch agitatorischen Eifer als durch Gelehrsamkeit auszeichnete. Er war forfan die Seele des Kampfes gegen die Chassidim und suchte den Gaon R. Elia. ler an sich schon den Chassidim abgeneigt war, durch Anrebereien zu noch schärferem Auftreten aufzustacheln. R. Senior salman bemühte sich, die Wogen der Erregung zu glätten und rmahnte seine Anhänger, alles zu vermeiden, was zu einer Auslehnung des Streites führen könnte. Er ging auch zusammen ait R. Menachem Mendel aus Witebsk, einem anderen chassi-'ischen Führer, nach Wilna, um dort in persönlicher Aussprache nit dem Gaon die Anklagen gegen die Chassidim zu entkräften nd ihn zu überzeugen, dass die chassidische Lehre keineswegs lit der Thora in Widerspruch stehe. Aber der Gaon war so ehr gegen die ('hassidim eingenommen, dass er ihnen die zweinal nachgesuchte Unterredung verweigerte. Trotzdem nun die Cämpfe fortdauerten, breitete sich der ('hassidismus aus, und L. Salman war insbesondere bemüht, unter den Gelehrten Anänger für ihn zu gewinnen. Im J. 5556 erschien sein Werk אני, so genannt nach dem Anfangswort. Der eigentliche Titel st ספר הבינונים. In diesem Buche sind die Hauptgedanken seines hassidischen Systems enthalten.

Die Misnagdim griffen jetzt, allerdings gereizt durch das rohe Benehmen eines Teils der Chassidim bei dem Tode des Gaon R. Elia zu dem verwerflichen Mittel, ihre Gegner als politisch verdächtig hinzustellen und dadurch die Aufmerksamkeit der Behörden auf sie zu lenken. Ausser anderen hervorragenden Chassidim wurde auch R. Senior Salman verhaftet und (im Tischri 5559) in die Peterpaulsfestung nach Petersburg gebracht, um sich vor dem Senat wegen der gegen ihn erhobenen Anklagen zu verantworten. Es gelang ihm, die Regierung zu überzeugen, dass die Chassidim keinerlei politische, sondern nur religiöse Tendenzen verfolgten. Dennoch dauerte die Haft etwa zwei Monate; am 19. Kislew, als R. Salman im Psalmbuche gerade den Vers las "er hat in Frieden erlöst meine Seele", öffneten sich die Tore des Gelängnisses, und er wurde der Freiheit zurückgegeben.

Indessen hörten die Intriguen gegen ihn nicht auf. Hauptsächlich auf Veranlassung des früher erwähnten R. Awigdor wurde R. Salman (im Kislew 5561) aufs neue verhaftet und nach Petersburg gebracht, R. Awigdor hatte eine ganze Anklageschrift gegen die Chassidim verfasst und dem Kaiser eingereicht, die R. Salman Punkt für Punkt zu widerlegen hatte. Auch diesesmal vermochte er die Anklage zu entkräften und den Kaiser Paul noch durch ein besonders ehrerbietiges Schreiben für sich zu gewinnen, so dass er nach kurzer Zeit freigelassen wurde; nur durfte er Petersburg vorläufig nicht verlassen. Diese Internierung wurde indessen ebenfalls nach dem Tode Pauls I. und der Thronbesteigung Alexanders I. aufgehoben. Man hatte erkannt, dass die Denunziationen vollkommen unbegründet waren, und die Persönlichkeit und das Auftreten R. Salmans selbst machten einen so günstigen Eindruck, dass alle, die mit ihm in Berührung kamen, sich zu ihm hingezogen fühlten. Schon das ehrwürdige Aeussere, die hohe Denkerstirn, die feurigen, geistsprühenden Augen liessen erkennen, dass dieser Körper die Hülle eines ungewöhnlichen Geistes war. Auch seine religionsphilosophischen Anschauungen, die er vor den hohen Beamten zu entwickeln und zu verteidigen hatte, scheinen diesen sehr

eingeleuchtet und ihm ihre Gunst erworben zu haben. Ueberhaupt war seine ganze Lebensführung geeignet, ihm die Liebe und Verehrung seiner Umgebung und seiner Schüler zu gewinnen. Ein Zug von Einfachheit und Bescheidenheit zeichnete ihn aus: er hasste allen Luxus und allen Aufwand und suchte auch seine Kinder in diesem Sinne zu erziehen. Im persönlichen Verkehr war er von gewinnender Freundlichkeit und Liebenswürdigkeit. Als aber seine Anhänger anfingen sich mit ihren privaten Wünschen an ihn wie an einen Wunderrabi zu wenden und Aufschlüsse über zukünftige Dinge von ihm zu erbitten. da wies er ein solches Ansinnen entschieden zurück. Es sei eine Torheit von einem sterblichen Menschen Dinge zu verlangen, die nur den Propheten durch göttliche Offenbarung kund geworden seien. Sie sollten auf Gott vertrauen und sich mit demütigem Sinne an ihn als den liebenden Vater, nicht aber an menschliche Vermittler wenden. — Dagegen war er immer mit Freuden bereit jedem mit Rat und Tat beizustehen, und besonders hatten die Armen an ihm jederzeit einen tatkräftigen Freund

Kurz nach seiner Rückkehr von Petersburg hatte R. Salman seinen Wohnsitz von Lozna nach Ladi im Kreis Mohilew verlegt. Auch von dort aus suchte er für den Chassidismus zu wirken und die Gegner zu überzeugen, dass ihre Angriffe unbegründet seien. Nach und nach verlor auch der Kampf seine scharfen Formen, und man erkannte, dass die Differenzpunkte durchaus nicht so tiefeingreifend waren.

Mit besonderem Eifer widmete sich R. Salman der Fürsorge für das heilige Land, und er unterstützte darum die Bemühungen des R. Abraham Kalisker, der nach Palästina ausgewandert war und von dort aus das Interesse für die Kräftigung des Jischub zu wecken suchte. Er verstand es in den Herzen seiner Anhänger die alte Liebe und Begeisterung für das heilige Land wieder anzufachen und reiste selbst umher, um die wohlhabenden Glaubensgenossen zu reichen Spenden zu veranlassen.

Als Napoleon mit der grossen Armee in Russland einrückte, waren die Gefühle der russischen Juden geteilt. Manche sahen

in dem korsischen Eroberer den Herold der Freiheit, andere aber, und an ihrer Spitze R. Salman, standen ganz auf der Seite der Russen. R. Salman erkennt in Napoleon den Feind des Guten. der in stolzem Uebermut nur der eigenen Kraft vertraut und sich für unüberwindlich hält. Der Sieg Napoleons erscheint ihm als ein Sieg des französischen Atheismus, und er ermahnt deshalb seine Anhänger treu zu Alexander I. zu halten. Mit Aufopferung unterstützte er selbst das russische Heer auf jede ihm mögliche Weise. Auf die Kunde von dem Herrannahen Napoleons flüchtete R. Salman mit seiner Familie von Ladi, und er musste nun auf unstäten Wanderungen alle Leiden des Krieges auskosten, obwohl die russischen Offiziere, denen sein Eintreten für Russland bekannt. war, ihm überall behilflich waren. Diese Leiden untergruben auch seine Gesundheit, und am Sabbatausgang, am 24. Tewet 5573, verschied er. Bis zum letzten Augenblick war sein Geist frisch, und kurz vor seinem Tode ermahnte er noch seine Kinder und Enkel, die sein Lager umstanden, zur Treue gegen Gott und die Thora; sie sollten nicht wähnen, sein Verdienst werde sie schützen, sie sollten vielmehr nur auf Gott und auf ihre eigenen guten Werke sich stützen.

Für die Kenntnis seiner Auffassung des Chassidismus und seiner Weltanschauung überhaupt kommt in erster Linie das in Betracht, das in 53 Abschnitten in einer klaren, zu Herzen gehenden Sprache die Probleme des Chassidismus behandelt und das reich ist an tiefen, geistvollen Ideen. Daneben sind auch noch andere Schriften, besonders die Briefe, die er an seine Anhänger richtete, von Bedeutung für das Ganze seines Systems. Wir werden das Wichtigste von den Ideen, die er zu den Problemen des Chassidismus äussert, in aphoristischer Form darzustellen suchen.

Einheit und Allwissenheit Gottes.

Die Einheit Gottes ist eine absolute, er ist nach der Weltschöpfung derselbe geblieben wie vorher, und das Entstehen der oberen und unteren Welten hat sein Wesen nicht berührt, ebensowenig wie bei dem Menschen das gesprochene Wort die Sprache oder die Denkkraft, geschweige denn das Wesen der Seele beeinflusst. Alles Seiende empfängt seine Lebenskraft nur von Gott, es besitzt keine Selbständigkeit Gott gegenüber, ebensowenig wie die Sonnenstrahlen eine von der Sonne unabhängige Existenz besitzen. Auch die Eigenschaften Gottes, seine Güte, Barmherzigkeit, Langmut usw. sind mit seinem Wesen eins. Durch die Eigenschaft Malchuth, die in dem Gottesnamen Adonai ihren Ausdruck findet, ist die sichtbare Welt in die Erscheinung getreten. Die Voraussetzungen dieser Welt sind Raum und Zeit: aber diese Begriffe sind auf Gott nicht anwendbar. offenbart sich auch in Raum und Zeit, aber sein Wesen ist über diese Begriffe wie über alle Fassungskraft des Menschen erhaben. Nur um dem menschlichen Erkenntnisvermögen entgegenzukommen, haben die Kabbalisten von den Sephiroth gesprochen. Da alles von Gott geschaffen ist und erhalten wird, so umfasst seine Selbsterkenntnis auch alles Seiende in einem noch viel höheren Masse, als das Bewusstsein des Menschen die physischen und psychischen Vorgänge in seinem Innern umfasst; denn die Seele ist zugleich auch von dem Körper beeinflusst, während bei Gott von einer äusseren Beeinflussung nicht die Rede sein kann.

Die Weltschöpfung und ihr Zweck.

"Immerdar steht Dein Wort, o Ew., fest im Himmel (Ps. 119); das will heissen, dass das Schöpfungswort immer weiter wirkt und die Geschöpfe erhält. Das Werk des Schöpfers ist nicht wie ein menschliches Kunstwerk, das, einmal geschaffen, von dem Künstler unabhängig wird, es ist vielmehr die Kraft des Schöpfungswortes, die jedem organischen und unorganischen Wesen in jedem Augenblick Leben und Existenz gibt. Das göttliche Licht wirkt durch die in lückenloser Verkettung mit einander verbundenen höheren und niederen Welten, immer mehr verdunkelt und sich verhüllend, bis in unsere materielle Welt hinein. Denn der Zweck der Weltschöpfung ist eben die Erfüllung auch dieser Welt der Kliphot, der "Schalen", des Bösen

und der Leidenschaften mit dem göttlichen Licht, die Besiegung des Bösen und die Offenbarung des Reiches Gottes.

Ueber den Zimzum.

Wenn das Licht des Unendlichen in seiner ganzen Fülle über die Welten hereinfluten würde, so wäre eine, wenn auch nur scheinbar selbständige Existenz der geschaffenen Wesen nicht möglich; sie würden verschwinden wie die Sonnenstrahlen vor dem Sonnenball. Deshalb offenbart sich das Göttliche in der Welt nur durch eine unendlich grosse Reihe von Zimzumim. Verhüllungen und Selbstbeschränkungen. Der Zimzum bedeutet nicht etwa eine Zurückziehung des Göttlichen von der Welt denn es gibt keinen Ort, der von ihm frei wäre לית אתר בענין - sondern seine Verhüllung gleichsam durch einen Schleier, der immer dichter wird, je weiter sich die Welten von ihrem Ursprung entfernen. Von der höchsten Welt des אצילות verbreitet sich das Licht in die Welt der הביאה der Schöpfung", von hier aus in die der zw., der Formenbildung, bis in die Welt der aus, der Induvidualisierung, und immer stärker wird der curr, bis die Entstehung endlicher Wesen möglich wird.

Optimismus.

Wenn der Mensch sich darüber klar wird, dass die Schöpfung aus dem Nichts sich in jedem Augenblick erneuert und dass alles Seiende nur durch den unablässig sich ergiessenden göttlichen Lebensstrom erhalten wird, so wird er einsehen, dass es ein absolut Böses nicht geben kann, dass vielmehr alles gut ist, nur in einer die Fassungskraft des Menschen übersteigenden Weise. Dieser Glaube wird ihm den Frohsinn und die Lebensfreude erhalten, auch wenn seine äussere Lage eine traurige ist und er durch Leiden geprüft wird. Deshalb warnen die Kabbalisten (הכמי הממח) mit besonderem Nachdruck vor Traurigkeit und Trübsinn, weil an der Art, wie der Mensch äussere Leiden erträgt, die Tiefe und die Innigkeit seines Glaubens zu erkennen ist. Auch ist nur derjenige, der mit Frische und mit freudigem Gemüt seinem Gotte dient, imstande, die

Leidenschaften zu besiegen und den Aufschwung zu seinem Schöpfer zu finden, nicht aber derjenige, der gedrückt und voll Sorgen ist. Und schon der Gedanke, dass auch in ihm ein Funke des Göttlichen glüht und dass er die Fähigkeit der Annäherung an Gott besitzt, muss den Menschen freudig das Haupt erheben lassen.

Leber גלוי שבינה.

Die ganze Welt ist von der Herrlichkeit Gottes erfüllt. Aber wie die menschliche Seele in allen Organen des Körpers wirkt, dennoch aber ihren eigentlichen Sitz im Gehirn hat und von dort aus ihre Ausstrahlungen überallhin sendet, so war auch die Offenbarung der Schechina im Allerheiligsten des Tempels unmittelbar aus der Welt des Aziluth. Seit der Zerstörung des Tempels aber ruht die Schechina da, wo man sich mit der Thora beschäftigt. משחרב בהמיק אין לו להקביה בעולמו אלא דיא של הלבה בלבר

Ueber die Seele des Menschen.

Jeder Israelite hat zwei Seelen: die eine, die animalische Seele, hat ihren Sitz im Herzen, welches das Zentrum des Blutumlaufs ist (מי הרם הוא הנםש); die andere ist ein Teil des Göttlichen, hat ihren Sitz im Gehirn und durchdringt von dort aus den ganzen Körper. Die erstere ist die Quelle der schlechten Eigenschaften, des Zornes, der Sinnlichkeit, des Stolzes usw. Doch haben auch gute Triebe, wie Barmherzigkeit und Mitleid, in ihr ihren Ursprung. Die göttliche Seele ist die Quelle der begeisterten Liebe zu Gott, der Freude an der Betrachtung seiner unendlichen Erhabenheit und Grösse. Beide Seelen sind in beständigem Kampfe miteinander, und jede möchte den Körper und seine Kräfte ganz in ihre Sphäre hineinziehen.

Eigenschaften der Seele.

In der göttlichen Seele selbst sind zu unterscheiden שכל, die höhere Vernunft, und מדוח, die Eigenschaften. Die höhere Vernunft umfasst חכמה בינה דעת; sie sind die "Mütter", die Ausgangspunkte für die Eigenschaften, als deren oberste שהבה und bezeichnet werden. Unter הכמה ist das Erkenntnisvermögen zu verstehen, כינד ist die Fähigkeit, das Erkannte zu verarbeiten und durch Schlussfolgerungen zu erweitern. Aus beiden werden (durch Betrachtung der unendlichen Grösse des Schöpfers) die Grundeigenschaften אבהבה und יי erzeugt. Mit אור שבה aber wird (ebenso wie die Verbindung von Mann und Weib in der Thora durch אור ausgedrückt wird), der innige Zusammenhang des Geistes mit dem Göttlichen bezeichnet, denn die Festigkeit dieses Zusammenhanges ist die Voraussetzung der bleibenden Erhaltung von אבה und האבר in der Seele

Die 613 Gottesgebote aber bilden die Prachtgewänder der göttlichen Seele, mit denen sie sich umhüllt. In den drei Formen ihrer Lebenstätigkeit, in Gedanken, Wort und Tat soll sie sich mit der Thora verbinden: die höhere Vernunft הכמה בינה בינה בינה בינה בינה soweit es ihr möglich ist, in die Thora eindringen, die Eigenschaften aber, vor allem מראה, sollen die Grundlage für die Erfüllung der בינה bilden. Die erstere, אמבה, ist die Voraussetzung für die vollkommene Ausübung der Gebote, יראה aber ist die Grundbedingung für die Betätigung der Verbote.

Auch in der animalischen Seele sind in gewissem Sinne מבלים und מבים zu unterscheiden, aber sie haben ihren Ursprung in der Seite der Unreinheit. Denn wenn auch alles Seiende von Gott seine Lebenskraft und Daseinsmöglichkeit erhält, so empfängt doch nur das Heilige und zur Heiligkeit Hinstrebende diese Kraft unmittelbar von der Schechina, vom Lichte des göttlichen Antlitzes; das Unreine, das der Vereinigung mit Gott widerstrebt, erhält sie erst, nachdem sie durch unendlich viele ממצוםים, Verhüllungen und Verdunkelungen hindurchgegegangen ist.

ע ber בינונים und עדיקים, בינונים.

Ein vollendeter צדיק ist nur derjenige, bei dem die göttliche Seele allein die Herrschaft hat. Er hat auch das Böse in sich in Gutes umgewandelt, und je grösser und begeisterter seine Liebe zu Gott ist, umsomehr hasst er alle irdischen Genüsse, die ja ihren Ursprung in der משרא אשרא haben. Ihm gegenüber steht der vollendete רשע, bei dem das Böse vollkommen

gesiegt hat und dem niemals auch nur der Gedanke der Rückkehr kommt; denn das Göttliche schwebt gleichsam nur noch über ihm, ohne ihn zu durchdringen. Bei beiden, bei dem רשע wie bei dem צריק gibt es unendlich viele Abstufungen.

Unter einem בינוני ist der zu verstehen, bei dem das Böse niemals soweit die Herrschaft erlangt, um ihn zur Sünde zu verleiten. Aber auch das Göttliche beherrscht ihn nicht immer; nur zeitweilig, z. B. beim Gebet, versenkt sich sein Inneres vollkommen in die Liebe zu Gott, sodass seine göttliche Seele den vollen Zusammenhang mit Gott gewinnt. Aber auch dann ist die Hinneigung zum Irdischen in ihm nicht ganz ausgelöscht, sie schlummert gleichsam nur und kann, wenn das Aufwallen der Begeisterung für Gott zurückgetreten ist, wiedererwachen, ohne dass sie jedoch im stande wäre, ihn zur sündhaften Tat zu führen oder auch nur den Entschluss zu einer solchen Tat in ihm heranreifen zu lassen.

Den höchsten Standpunkt hatten in dieser Beziehung die Stammväter erreicht, die als מרכבה לשבינה bezeichnet werden. Ihr Zusammenhang mit dem Schöpfer unter Aufgabe des eigenen Ich war ein ununterbrochener. Ihnen zunächst stehen die Propheten, an ihrer Spitze Mose.

Ueber die מסותרת.

Von den Stammvätern her lebt im Herzen eines jeden Israeliten, mag er auch noch so tief gesunken sein, ein Funke verborgener Liebe zu Gott. In ihr wurzelt jener gleichsam instinktive feste Glaube an den Schöpfer, der auch die Unwissenden und Sünder dazu führt, in der Stunde der Versuchung die härtesten Qualen zu erdulden und ihr Leben für den Glauben zu opfern.

Ueber die höhere Liebe.

In der höheren Liebe zu Gott gibt es zwei Stufen: die eine, אהבה רבה, wird demjenigen, der von יראה vollkommen durchdrungen ist, als ein Gnadengeschenk Gottes verliehen; die andere, אהבת עולם, entsteht aus der Betrachtung der Grösse des Schöpfers. Die Seele versenkt sich in das Anschauen seiner Erhabenheit, daraus kommt der Durst nach dem Göttlichen und das Sehnen nach ihrem Ursprung.

Ueber asa.

אהכה und יראה sind die beiden Flügel, mit denen sich die Seele zu Gott aufschwingt. Sie ergänzen sich gegenseitig und können einander nicht entbehren. Durch יראה sind wir Diener, durch אהכה Kinder Gottes.

Auch in der Train gibt es zwei Stufen: die eine entsteht aus dem Bewusstsein, dass das allsehende Auge Gottes uns in jedem Augenblick beodachtet und dass wir durch eine sündige oder unwürdige Handlung seine Majestät verletzen würden; die andere, höhere Form der Train entsteht daraus, dass wir uns ganz mit dem Gedanken der Erhabenheit Gottes erfüllen, vor dessen alles umfassender Grösse alles Seiende vollkommen in Nichts verschwindet.

Heber die Gebote.

Auch der vollkommene Gerechte, der sein ganzes Leben Gott weiht, kann nicht vollkommen eins werden mit dem göttlichen Licht, er behält seine gesonderte Existenz. Die Gebote und guten Werke aber stellen den göttlichen Willen an sich dar, der ja der Urgrund aller Welten und geschaffenen Wesen ist. Die pre sind also für die göttliche Seele das Mittel, um in die innigste Verbindung mit Gott zu treten. Die göttliche Seele ist der Docht, aber das Licht der Schechina kann mit dem Docht nur in dauernde Verbindung treten durch das Oel der myn. Zugleich aber erstrahlt durch sie das Licht der Schechina auch auf die animalische Seele und den Körper; denn die Organe des Körpers vollziehen ja die מצות, und die göttliche Seele könnte ohne die animalische Seele nicht auf den Körper wirken. So wird im Augenblick der Vollziehung eines Gebotes die dabei tätige Lebenskraft eins mit dem göttlichen Licht der Schechina, und diese erleuchtet damit die animalische Seele und den Körper.

Ueber das Thorastudium.

Auch die Gebote, die keine eigentliche Handlung darstellen, wie Gebet und Thoralernen, bedeuten dennoch eine Vereinigung

mit Gott, denn auch hier ist wenigstens ein Sprechen, also eine Tätigkrit körperlicher Organe erforderlich (מרהור לאו כדבור דמי): das Thorastudium überragt aber noch die anderen Gebote, denn die Thora ist ja die Weisheit Gottes, Gott und seine Weisheit sind aber identisch, nur dass die göttliche Weisheit durch unendlich viele צמצומים hindurchging, bis sie sich in den 613 (feboten gleichsam greifbar darstellte. Die Seele, die sich also in die Thora versenkt, erfährt in noch höherem Grade die Erleuchtung durch das Licht der Schechina, ganz besonders, wenn das Studium in Gemeinschaft geschieht. (בכל בי עשרה שבינה שריא).

Ueber הדקה.

Neben dem Thorastudium ist es מצות צרקה, die in gewissem Sinne alle anderen Gebote überragt. Denn bei der Erfüllung der anderen Gebote sind immer nur gewisse Kräfte der animalischen Seele in Tätigkeit; wenn aber der Mensch einen Teil dessen, was er im Schweisse seines Angesichts erarbeitet hat, dem Armen spendet, so ist bei diesem Opfer die ganze Lebenskraft beteiligt. Die Liebestätigkeit an denen, die nichts besitzen, bedeutet zugleich auch eine Annäherung an Gott, dessen Wesen ist und von dem ein ununterbrochener Lebensstrom über alle Geschöpfe sich ergiesst; denn sie alle würden ja ohne ihn in Nichts sich auflösen. Und wenn auch מצות צרקה wie alle anderen Gebote, nur in bestimmten Grenzen vorgeschrieben ist (המבובו אל יבובו יותר מחומש), so gilt dies doch nur im allgemeinen; wer aber gesündigt hat und durch צרקה seine Sünden wieder gut machen will, der ist an diese Grenzen nicht gebunden. Denn die Heilung der Seele wird doch nicht geringer sein als die Heilung des Körpers, und wenn der Mensch erkrankt ist, so iragt er auch nicht nach den Kosten, welche die Wiedererlangung seiner Gesundheit erfordert.

Gebet und Andacht.

In unserer Zeit, wo das Thorastudium nicht mit demselben Eifer und mit derselben Intensität wie früher betrieben wird, ist besonderer Wert auf das Gebet zu legen. Bei dem Gebet,

sowie auch bei der Erfüllung der Gebote ist die Andacht von grosser Wichtigkeit. Denn obgleich auch durch die Tat der Turd und durch das gesprochene Wort des Gebets eine Verbindung mit dem göttlichen Lichte hergestellt wird, so erstrahlt doch dieses Licht in unendlich höherem Masse, wenn gleichzeitig auch der Gedanke des Menschen sich in das Göttliche versenkt. Man muss deshalb nit allen Kräften sich anstrengen, um vor dem Gebet alle fremden Gedanken zu verbannen und das Gebet mit Inbrunst und tiefer Andacht zu verrichten.

Sanftmut und Bescheidenheit.

Die Weisen stellen den Jähzornigen dem Götzendiener gleich.
(נבל מעבר עייז). Denn wenn er überzeugt wäre, dass alles, was ihm zustösst oder auch von Menschen zugefügt wird, eine Fügung Gottes ist, so würde er nicht zürnen: sein Jähzorn ist also in dem Mangel an Glauben begründet.

Je mehr Wohltaten der Mensch von Gott erfährt, um so mehr muss er von Demut und Bescheidenheit erfüllt sein. Denn die Liebe Gottes bringt ihn Gott näher, und je näher er Gott steht, umsomehr muss er seine Nichtigkeit fühlen. Deshalb sagt Abraham: "Ich bin Staub und Asche;" und Jakob: "Ich bin zu gering für alle Gnade." Hüte sich darum jeder in Worten oder Gedanken sich über seinen Nächsten zu erheben.

Ueber die Unsitte in weltlichen Dingen die דבנים zu befragen.

Niemals war es in Israel üblich, dass man sich in weltlichen Dingen an die Weisen wandte und sie bei weltlichen Unternehmungen um ihren Rat oder gar um Mitteilung über zukünftige Dinge fragte, die nur den Propheten enthüllt wurden. Aber die Menschen hängen zu sehr am Irdischen, sie können ihr Geschick nicht mit Demut und Ergebung tragen, deshalb suchen sie solche Auswege. Man soll mit Vertrauen zu Gott aufblicken, keine Fürsprecher aufsuchen, sondern nur an den liebevollen Vater sich wenden.

Die Pesach-Hagada der Bne Israel.

Von Provinzialrabbiner Dr. L. Munk (Marburg).

Ein Gelehrter unter den Bne Israel in Bombay, der verstorbene Schuldirektor Ezekiel Moses Ezekiel, mit dem ich längere Zeit wissenschaftlich korrespondierte, sandte mir zum Pesachfeste im Jahre 1897 eine im Jahre 5651 (1891) gedruckte Marathi-Hagada, Sie enthält im hebräischen Texte viele Abweichungen von den uns bekannten europäischen und aussereuropäischen Riten; dem Texte ist die Uebersetzung sämtlicher Stücke mit Ausnahme der Schlusslieder beigefügt, eine Vorrede und eine Einleitung in Marathi-Sprache sind ihr vorausgegeben. Meine Bemühungen, eine Uebersetzung letzterer zu erlangen, blieben lange vergeblich, weil es in Europa keinen Gelehrten zu geben schien, der diese indische Sprachart versteht: selbst der Dozent der indischen Sprache am orientalischen Seminar zu Berlin erklärte mir, dass in ganz Europa niemand das Marathi zu übersetzen verstünde. Herr Bibliothekar Dr. Freimann in Frankfurt, der mir mit seiner hervorragenden Kenntnis der hebr. Ritualienliteratur zur Seite stand, machte mich darauf aufmerksam, dass der bekannte Gelehrte und Philanthrop David S. Sassoon in London auch Marathi verstände und etwaige frühere Ausgaben besitze. Dieser hatte die Güte, mir die letzteren zur Verfügung zu stellen, sowie Vorrede und Einleitung derselben zu übersetzen und eine mir durch Herrn Rabbiner Dr. Daiches in London vermittelte von einem Marathi-Studenten angefertigte Uebersetzung der Vorrede und der Einleitung der dritten Ausgabe zu kontrollieren. Nur durch die genannten Herren sind mir die folgenden Ausführungen ermöglicht. -

L. Munk

Es existieren 3 Marathi-Hagadas. Die erste ist in Bombay i. J. 5606 n. E. d. W., 1846 n. d. g. Z., 1768 indischer Aera erschienen. Die Uebersetzer waren Hagycem Joseph Holegua, ein weisser Jude aus Cochin, und sein Schüler Hagycem Isaac Galsurkar, ein Ben Israel. In der Vorrede werden Sprüche Salomos 1—6 in Marathi-Sprache gegeben, und die Namen des Setzers, des hebräischen, und des der Marathi-Worte, angegeben.

Die 2. Ausgabe erschien in Poona i. J. 5634 (1874). das Titelblatt enthält Angaben über Uebersetzer, Herausgeber und Drucker. Die 3. Ausgabe ist v. J. 5651 (1891). Uebersetzer und Verfasser der Vorrede und Einleitung ist der Hauptlehrer der Elijah David Sassoons-Schule, Elijah Schaloam Valvatkar.

Die 3 Marathi-Hagadas ich werde sie mit A. B. C. bezeichnen - sind wesentlich von einander verschieden. In A. und B. ist der Text auf der rechten, die Uebersetzung auf der linken Seite, in C. folgt die Uebersetzung in der Reihenfolge nach einem kleinen oder grösseren Abschnitt des Textes. A. und B. haben eine grosse Reihe von Illustrationen, besonders angelehnt an die Programmworte קרש השי usw., C. ist ohne Hlustrationen. Aus den Illustrationen, deren Wiedergabe ich mir versagen muss, ist ersichtlich, dass die 3 Mazzoth der Sederschüssel nicht, wie in vielen Gegenden Deutschlands, bloss durch je 1, 2 und 3 Löcher als כהן ליי ישראל gezeichnet werden, sondern durch je 1, 2 und 3 hervorragende Ecken. - A. enthält nur den Text der Hagada bis zur Schlussbenediktion nach dem Genusse des vierten Bechers, B. und C. haben auch eine Anzahl Lieder, zum Teil andere als die uns bekannten; die Zahl der Lieder in C. ist grösser, als in B. In B. stimmt der Hagadatext im Grossen und Ganzen mit dem unsrigen überein; in C. sind in ihm midraschische Ausführungen und Lieder, wie sie sich in einzelnen orientalischen Riten finden, beigefügt. - Dem Hagadatexte geht eine grössere Einleitung in Marathi-Sprache voraus, welche die Bestimmungen über הגעלת כלים, שני החיטים וטחינתם, אפיית המצה שנילת כלים ביני החיטים וטחינתם, אפיית כיעור וביטול חמין, Vorbereitung für den ברר und דיני השולהן enthält. B.hat auch ריני עירוכי תכשילין. – Die Einzelbestimmungen für den Verlauf des 550 sind in A. und B. in hebräischer und Marathi-Sprache,

in C. nur in letzterer gegeben. — Diese Einzelbestimmungen sowie die Einleitung enthalten manche halachische Anordnungen, die mit der von uns recipierten nicht übereinstimmen. Ich werde zuerst die Abweichungen im Texte der Hagada, dann diese halachischen Bestimmungen behandlen.

- 1. Der יום טיכ שום לור beginnt in C. mit dem Satze: אלה מועדי ה' מקראי קדש אשר הקראו אותם במועדם, ef. ritus Bagdad und Tripolis. Nach den Worten את יום הג המצוח הזה folgen die Worte את יום שוב מקרא קדש הזה in r. Tripolis mit Auslassung des 1, in umgekehrter Reihenfolge in r. Jemen. In B. steht vor dem יש נוהגין לומר יגדל בשירות ועומד יאימר קדוש זה הראשון: קדוש יום יום מורגין לומר יגדל בשירות ועומד יאימר קדוש זה הראשון:
- 2. Dem אניא geht voraus בכהילו יצאנו ממצרים; so auch Maimon, Byzanz, Jemen. Im r. Tripolis wird es dreimal wiederholt. Im Marathi wird der ganze Abschnitt dreimal wiederholt. Nach כי לבסה wird in A. hinzugefügt כי לבסה, das ים scheint ein Fehler zu sein, לבי entspricht Maimon. Zwischen dem zweiten השתא eingeschaltet; so in Tripolis; in Jemen und Bagdad ähnliche Lesart.
- 3. מה נשתנה. Die erste Frage ist אין אנו מטכילין, so in Jemen, Bagdad, Tripolis. In der zweiten Frage heisst es חמין so in J. B. T. In der vierten Frage ist nach אוכלין hinzugefügt ושותין; so in Bagdad, Tripolis. Statt הלילה הוה heisst es stets הוה הוה זהלילה הוה
- 4. Nach אמרו רבותינו זכרונם לכרכה. כשירד הקדוש כרוך הוא על מצריים כמצרים ירדו עמו אמרו רבותינו זכרונם לכרכה. כשירד הקדוש כרוך הוא על מצריים כמצרים ירדו עמו תשעת אלפים רכבות. מהם מלאכי אש. ומהם מלאכי כרד. ומהם מלאכי זיע. ומהם מלאכי רתת. ומהם מלאכי הלחלה. ורתת והלהלה אוחזת למי שהוא רואה אותם מלאכי רכנו של עולם והלא מלך כשר ודם כשהוא יורד למלחמה שריו ועבדיו מקיפין בכבודו ואתה מלך מלכי המלכים הקדוש ברוך הוא דיין עלינו שאנחנו עבדיך והם בני בריתך נרד ונעשה עמם מלחמה: אמר להם. אין דעתי מתקררת עד שארד אני בעצמי. אני בכבודי. אני בגדולתי. אני בקדושתי. אני הי אני הוא ולא אחר. Die Einschaltung ist auch in Jemen und Bagdad; sie stammt aus dem מדור חלף Machsor Vitri bemerkt hierzu. מדור חלף ואינו כתוב במכילתא עם שאר דברי אגדה הכתובים על דברי ארטי אובד אבי ואותו כקל וחומר האמור והלא עבדיו מקיפין אותו כדי שלא ימצא צער בגופו ואותו כקל וחומר האמור והלא עבדיו מקיפין אותו כדי שלא ימצא צער בגופו

ואתה טלך וכי׳. אטו מי איכא צערא קמי קודשא בריך הוא. והכת׳ הוד והדר לפניו. לפיכך איני עיקר, יאין ר רגיל לאטרו. ועוד דההי׳ ככא דאמרי כשירד. מפסקת כדרשה שהתחיל וכא לדרוש ויוציאנו הי אלקיני ונו. והפליג בינתים בדברים אחרים ישאינם מן הדרשה ואחר כך חוזר לסיים ולדרוש הפסוק שכידו. כדקת׳ ביד חוקה זו הדבר. לפיכך רכוי רכרים הוא זוו היא אגדה: וכארין ישר גזרו שלא חוקה זו הדבר. לפיכך רכוי רכרים הוא זוו היא אגדה: וכארין ישר גזרו שלא חוקה זו הדבר. לפיכך רכוי שלא ימצא צער כגופי הוג לאמרו ועכדיו מקיפין אותו nach כדי שלא ימצא צער כגופי finden sich im Jemen und Marathi nicht — sodass der Hauptgrund für die Fortlassung des Midrasch wegfällt.

- 5. כמה מעלות וכו ist in C. hinzugefügt: ומא נשנין שנתן לנו את ממינם שנאמר וינצלו את מצרים עשאוהו כמצורה ist in C. hinzugefügt: ומנין שנתן לנו את ממינם שנאמר וינצלו את מצרים עשאוהו כמבורה אחר שאין כה דגים דבר אחר עשאיה כמצילה שאין כה דגים. למה מחבכ הכתוב את ביות הים יותר מבורים. ומה שהיה כבתי תשוראית נטלו על הים וכן הוא אומר כנפי יונה נחפה ככסף זו ביות מצרים. בעדי ואכרותיה בירקרק חרוץ זו כזת הים. ותרבי ותגדלי ותכואי זו כזת מצרים. בעדי עדיים זו בזת הים. תירי זהב נעשה לך זו בות מצרים. עם נקדות הכסף זו בזת עדיים זו בזת הים. מירי זהב נעשה לך זו בות מצרים. עם נקדות הכסף זו בזת so in Jemen und Bagdad.
- 6. Vor אמונים ערכי שבח ist in C. ein Lied אמונים ערכי שבח, beginnend mit dem Refrain יאמרתם זכח פסה, eingefügt, es besteht aus 7 Versen, beginnend mit je einem Buchstaben von אהרן הכהן; so Bagdad.
- להראות את heisst es להראות את עצמו הראות את heisst es להראות את heisst es להראות את אין החיים לפוע אין החיים, Oberrabbiner zu ציגא erklärt in seinem הדום diese Lesart für richtiger. Für את אבותינו לא את אבותינו שלא את אבותינו.
- 8. Nach באי נאל ישראל folgt in C. das aus 22 Strophen bestehende Lied אתה גאלת את אבותינו; die Verse beginnen mit dem Buchstaben des אייב: so in Bagdad, Jemen. In letzterem wird es mitten in der ברכה eingefügt, und zwar zwischen den Worten כן יגיעט ה' יכוי und לאכול בו מצה ומרורים.
- 9. Im כורך ist die Lesart in A. זכר למקרש כהלל הזקן דאמר ist die Lesart in A. על מצות ומרורים יאכלהו שהיה eingefügt כהלל הזקן, in C. heisst es מצה ומרור כלא הוכן ואוכלן ככת אחת לקיים מה שנאמר und weiter wie in B. Die Lesart in C. stimmt mit Bagdad, die in A. mit Jemen überein.

- 10. Vor dem Essen des אפיקומן sagt man nach A. und B. יכר לקרבן פסח הנאכל על השובע ebenso in Bagdad.
- 11. Das ברכת המזון, das wesentlich von dem unsrigen abweicht, ist dem in Bagdad, ('eylon und ('ochinchina ähnlich; kleinere Differenzen zwischen A. und B. Vor dem ברכת המזון שינור מול מות הבל עת מול אכרבה את ה' בכל עת מול בי: סוף דבר הכל נשמע את האלהים ירא ואת מצותיו שמור כי זה כל האדם: תהלת ה' ידבר פי ויברך כל בישר שם קדישו לעולם וער: וידבר זה כל האדם: תהלת ה' ידבר פי ויברך כל בישר שם קדישו לעולם וער: וידבר ברכת המזון אישר לפני ה' הורו לה' כי טוב כי לעולם חסרו הורו אישא. הורו לה' כי טוב כי לעולם חסרו ובשם ה' אקרא ובשם ה' אקרא
- 12. ישפך המתך schliesst mit dem Worte שפן ab; so Bagdad, Jemen, Tripolis.
- 13. Nach הגדול יהלל היהול pesagt; es folgen יהלל הגדול nach sefardischem Ritus, כרכה ohne ככל, alsdann משמת הללוך ohne ברכה, alsdann מלך מהולל בתשבחות אמן ברכה so auch Bagdad, in dem jedoch das Wort ישתבח ישתבח fehlt. Jemen schliesst mit der האל המלך המהולל המשובח המפואר הי וקים תמיד ימלך לעולם ועד ברכה האל המלך המהולל המשובח המפואר הי וקים תמיד ימלך לעולם ועד ברכה
- 14. In der Schlussberocho heisst es in A. והעלנו לתוכה הבס, in C. והעלנו לטובה. Die Einschaltung für שבת lautet:

In B. und C. folgen nunmehr folgende Lieder:

- 1. יגדל. Am Schlusse wird hinzugefügt אלה שלש עשרה לעקרים. יסוד תורת משה ונבואתו. תורת משה אמת ונבואתו. ברוך עדי עד שם תהלתו
- 2. שלח להולים. Ein Lied aus 7 Versen mit dem Refrain להולים. Es findet sich im Ritus Singeli.
 - אדיר במלוכה .
 - 4. אדיר הוא יכנה.
- 5. ישמח צדיק, ein aus 5 Versen bestehendes Lied mit dem Refrain לילה. עורו עורו לקראתי, Akrostichon יצחק הזק Da ich die Quelle dieses Liedes nicht gefunden, gebe ich es hier wieder: ישמח צדיק יוסיף לקח ביושרות לבו. לפני אלהי צדיק יוסיף לקח ביושרות לבו. לפני אלהי ביושרות לילה. לילה וכו': צדקת קונו פין ישראל שיחת לבבו. לענה מאוד משפע טובו: לילה. לילה וכו': צדקת קונו פין

מסרר לתמיד עורך. מסו וכתם האופר יקר העורך. קומי אורי כי כא אורך: לילה וכי: חי וקים קרב נא לי את ישועתך. כשר נא לעיר צאן מקום דירתך. שישי ושמחי עם סגולתך: לילה וכו: קרות קודש מסוארה כל עמים יואל. בנה בה בית דירתך בכוח אל. יגל יעקב ישמה ישראל: לילה וכו: חזק צורי האל אורי לפני יום כא. באור כוקר כלי חקר קלשם שכו. מהר יחישה כן דוד יכא: לילה וכו:

In C. folgen noch:

- 6. ישיר ישראל שיר נועם, ein Lied aus 6 Versen mit dem Refrain ביום כי הקשיב קול שועם בשלח פרעה את העם Akrostichon ישראל הלוי.
- 7. ממצרים הוציא האל , ein Lied aus S Versen mit dem Refrain אז ישיר משה ובני ישראל את השירה הזאת לה. Akrostichon שים בשה הוצן חוק. — Die Lieder 6 und 7 finden sich in der Sammlung ספרי השירים Bagdad ספרי השירים.
- ארס שבי אחר ארין עילם שבי אחר. ein Lied aus 23 Versen. Akrostichon אב dazu als Schlussvers גברך שם כבוד הודו ינשליכו ינשירה. Es enthält die Glaubenssätze, findet sich im מדר Kalkutta מדר הפושנים

10, 817, 70.

ש .B. und C. folgt: ישבת של פסח ושבת, in B. ש .קדוש לשחרית של פסח ושבת נוהנין לומר אדון עולם קירם קדוש .alsdann ושמרן יכי משבת מועדי הואלה מיעדי אישר תקראי אתם במיערם: יורבר משה את מיעדי הואל בני ישראל: שלש פעמים בשנה יראה כל זכורר את פני הואלדיך כמקים אישר יכחר בהג המצות וכהג השבעות וכהג הסכות. ולא יראה את פני הו רוקם. איש כמתגה ידו כברכה הואלהיך אישר גתן לך. סכרי מרגן באוא מה בורא פרי הגפן.

Die Einleitung enthält manche interessante Einzelheiten über die Vorbereitungen zu fich. Herstellung der und Aufstellung der Just-Schüssel. Ich beschränke mich hier auf die Wiedergabe der folgenden Bestimmungen:

1. In sämtlichen Ausgaben findet sich für בגעלת כלים הגעלת כלים ברכח : in C. wird darauf hingewiesen, dass diese אישר קרישנו במצותוו וצונו על הגעלת כלים ברכח in C. wird darauf hingewiesen, dass diese ישולהן ערוך und in שולהן ערוך und in הגעלה nicht erwähnt wird. — In der Tat finde ich keinen פוסף, der für איסור והיתר הארוך kennt. Die Frage wird m. W. nur im איסור והיתר הארוך על הטכילה ולא על behandelt. Er schreibt מי ניה אות קיא הגעלה היינו משום שהטכילה היא מצות עישה והגעלה מצות לא תעשה שלא

לאכול נבלות והוי כניקור גיד וחלב שאין מברכין עליו מלבד לאו העריות שמברכין wird תוספות חולין ק״ה ע״ב ד״ה מים ראישונים In עליו אגב עשה הקידושין als Grund dafür, dass bei מים אמצעיים keine ברכה erfolgt, an-gegeben: דאין זה כי אם הכשר אכילה כמו ניקיר חלב ומליחת בשר ebenso מור א״ח — סמ״ג הובא בכסף משנה על הרמב״ם פ״ו מהלכ׳ ברכות הלכה ג׳ סוף ס' קע"ג כתב טעם אחר לפי שאין זה מצוה קבוע שאילו ביום אוכל אפילו בלא רחיצה כשרואה שאין בידו לכלוכי גבינה. Wenn, trotzdem auch sie ein הכשר אכילה scheinen, für טבילת כלים und הכשר die ברכה vorgeschrieben ist, so ist dies für טבילת כלים damit zu rechtfertigen. dass die מכילה nicht eigentlich הכישר אכילה ist, da אין המאכל נאסר ממאכל נאסר מולה, מון המאכל נאסר אכילה ווכון שנשתמש בנילה מולה, ע"ו וכיון שנשתמש בהן אע"פ שלא בתשמיש קורם הטבילה, ע"ו ורושלמי סוף ע"ו וכיון שנשתמש בהן אע"פ שלא טבילה und weil der Grund der מבילה הלפי שיצאו מטומאת הגוי ונכנסו לקרושת ישראל ist: ירושלמי הנוי ונכנסו לקרושת ישראל. Für ברכה על השחימה ist bestimmend, dass sie 1. als eine מצות עשה zu betrachten ist und 2. bei קרשים eine solche erfolgen muss: עיין רא"ש פ"ק דכתובות ס י"ב אפקיה קרא בלשון צווי דכתיב וזבחת ואכלת עיין רא"ש פ"ק דכתובות ס י"ב אפקיה קרא בלשון צווי דכתיב וזבחת ואכלת Wie bei ועוד דבקדשים אי אפישר בלא שחיטה הלכך מברכין על השחיטה. Wie bei מים ראשונים eingerichtet ist מיין תוס חולין ק"ה wit Rücksicht auf מבילת כלים und bei wegen שחיטת bestimmt sein. — Diese Momente mögen auch den unbekannten Autor der ברכה על הגעלת כלים veranlasst haben, diese ברכה, gegen welche in der מכרא sich nichts findet, einzuführen. Auch הגעלת כלים ist יצווי בלשון צווי -משט העכירו באיש —, nach dem einfachen פשט scheint sie weit mehr טבילת כלים als טבילת. und auch הגעלה findet bet קדשים statt; cf. משנה די משנה בחים פרק י"א משנה די.

- 2. Das Einschenken des 2. כום erfolgt vor הא לחמא עניא; ebenso in Jemen. In der מזגו לו כום שני וכאן heisst es מזגו לו כום שני וכאן, weshalb in anderen Riten das Einschenken direkt vor dem מהנ שתנה erfolgt. Ein Widerspruch der שנה mit dem Jemen und Bne Israel existiert jedoch nicht, da im Talmud das עניא überhaupt nicht erwähnt wird.
- 3. Während des מה נשתנה ist die Sederschüssel vom Tische zu entfernen. Dies entspricht der Angabe der פוסקים, die dies auf Grund des קמין עייב פסחים קשיו עייב bestimmen. Wenn wir es unterlassen, richten wir uns nach מגן אברהם תעייג סייק כייה.

- 4. Bei ים יאיש ותמרת עשן und דביך עד יש ותמרת עשן soll man aus dem piz den Wein in ein anderes Gefäss schütten. alsdann sofort die Hände und den 512 reinigen und letzteren nochmals füllen. Auch die עם י פירוש ווע גד und die עם י פירושים Wilna 1868 verlangen ein Ausgiessen in ein 32, während der מנא סק כיח Der וערגין לוריק באצכע schreibt: מעיג סעיף ז bemerkt: טהנין לורוק באצבע ע יש אצבע אלקים היא דלא כמ יש בהג מ לורוק בורת קטן עכ ל ד מ וכילקוט פ יארא מכיא פרקי ר א שכקמיצה הכה הקב ה למצרים חק יעקב ס ק ל ז Der ועז נאמר אצבע אלקים היא ואיב יש לזרוק בקמיצה. zur Stelle fügt noch hinzu: יכתב פסח מעובין סימן רס א דיש שופכין היין ושושפין הכום אחר ישורקין ממני באצבע ורוחצין ידוהם מטעם שלא לשתות שנוכר שם המכוח וגם השכיל כו אצבע ונמאם עב ל ובמרינות אלי אין נוהגין כן ואין לשנית אם לא שדוא אסטנים בייתר ייש כזה הפסד אוכלין ע סי קע א ולא בישים פיסק ראשין Livorno 567 findet מכר מכנהג כזה בשים פיסק ראשין sich folgende Bemerkung: כשיניע לפסקא זו דוכטופתים וכי מכיאין לפניו כלי שכור חסר פצד אחר ישוב להיות מכלי חים ארום ייקח הכום של יין שיש לפניו ואומר עליו הרגדה ויעשה : שפיכות כשאימר דם יאיש ותמרות עישן וכן יעשה יו ד שפיכות בעשר מכית וג שפיכות כדצ ד עד ש כאח כ שכין הכל טיז שפיכות נגד יו פיות שיש בחרכו של הקבה הגקרא יוהך שהיא מלאך הממונה על הנקמה והוא יוצא מסתכי מלאכיו וצוה לך וכן מסת דכי דנה איכוך יאכדו וכן רת ואת כל הרשעים ישמוד יצריך להשאיר מיין שבכוס ולא ישפכנו כולו ויזהר שלא יהיה כלי זה כיד אשה כשעושה שפיכות הללו ויותר טוב לרניהי כקרקע בצד השלחן ולא תהוה תפיסת יד אחר בכלי. ובעשיית השפיכות הללו יא לזריק באצבע וי א בקמיצה וי א בזרת וו א לשפיך מן הכום עצמו ולוה עלתה הסכמת האחרונים דמלכר שכן דעת המקובלים עוד כה גם על פי המשט כן ראוי לעשות משום מיאום להכנים האצבע ככום כמה פעמים וגם שלא וחזור ויתערכ ככום היין שנישאר כאצבע מהטכילות ראשונות מאחר ראלו שיז טבילות רומזים על המכית של מצרים ועל יין פיות אין נכון לערכם עם הכום ששותה והנוהגים לשפוך מה שנשאר מהכום לא יפה הם עושים אלא צריך להוסיף עליו יין וימלאגי וגומר עליו סדר ההגדה וטוב להדיח שולי הכום מכחוין כטים טכל הצדדים ואחר כך ימלאנו. וטפית היין הללו צריך לשופכם אחיכ במקום שלא ידרכן כו בני אדם כמו מי נט י שחרות ומים אחרונים ועיין בספר חיים לראיש ברמא עיש
- 5. Vor פסח שהיו אכותיע wird vorgeschrieben כשעה פסחים שהוע כידו Dies widerspricht dem Talmud. בידו נשר אין צריך להגביה ולא עוד אלא שנראה כאוכל קדשים בחוין :קט ז כ

Der שהיו אכותינו אוכלין לא יגכיה: bemerkt ebenfalls: פסה שהיו אכותינו אוכלין לא יגכיה. — In keinem Ritus findet sich demgemäss die Bestimmung, dass man das זרוע aufheben soll.

Jemen schreibt direkt vor: יוהר שלא יגכיה הבשר בידו:

- 6. Vor זו מצה heisst es: בשעה שאומר מצה זו יגביה המצה העליון בשעה שאומר מצה זו יגביה המצה העליון. Diese Bestimmung entspricht der Anordnung des מהרייו mährend der dort angeführte אייה תעייג während der dort angeführte שרום להם עוני hochgehoben wird. Mit letzterem stimmt der כנהייג überein; mit ersterem החביב בפימ אות מי שכתב כשם יש מי שכתב.
- 7. Für מצה אכילת מצה wird folgende Vorschrift gegeben: בידו שלשה מצות כסדר שהניחם הפרוסה כין שתי השלימית ויברך ברכת המוציא בידו שלשה מצות כסדר שהניחם מכל אחד כזית ולא יאכל ולא ידכר ויתן לכל המסובין ואחריו יבצע משניהם מכל אחד כזית ולא יאכל ולא ידכר ויתן לכל המסובין .— Ueber die verschiedenen Ansichten, ob vor der אכילת מצות 3 oder nur 2 מצות in die Hand genommen werden, sprechen der מצות ביות מצור מצור ausführlich. Nach der אכילת מצה ברכה על אכילת מצה aus der Hand gleiten עיין מהרי"ל ואחרונים soll jeder die מצה מדר שהייל ואחרונים soll jeder die מצה של אכילת מצה bis nach der wartet der Hausherr mit der מצה ברכה על אכילת מצה במ"א bis nach der Verteilung. Betr. des Eintauchens in Salz bemerkt der און המנהג לשכלה במלח דפת נקי אין צריך מלח:

Nach dem כורך werden בעים und בעים an die Mitglieder der Tafelrunde verteilt und gegessen. Auch Jemen hat die Bemerkung ואה"כ מהלקין הבשר והצלי והבצים.

 ונרי כמתחיל כסדר אחר ועפיי טעם זה כל משקה דלא הוי חמר מדינה מותר לשתות אחר די כוסות ומטעם זה התרתי לעצמי ולרכים אשר עמדי לשתות מי הקאהווע וכיוצא אחר הסרר עכ"ל וכן כתכ הר פר"ח. וא"כ כ"ש דמותר לשתות עשן הנקרא תובאק ופשוט הוא וכס פרי האדמה כ' בי פסח מעובין אות שמ"ו דלא ראה היתר לנהוג בשתיית הקאהווע והטיטון וכו ע"ש עוד דהנחלת צבי והחק יעקב פסקו כהפר"ח ומסיים כ' המ"א דאם מכשלים המים עם תפוחים שרי וכס בית דוד ס רסיב כ' נ"כ דאינו אסור כי אם דוטיא ד"ין דהני פירות מעורבין עס המים אכל דבר יבש שאין בו לחלוחית ואין יוצא ממנו שום מים כלל אלא שהמים קולטים טעם הדבר היכש ההוא אין זה נקר משקה ומותר כמים וכל זה לטעם הר"ן ז ל אכל לטעם הגאונים ומשמעות הר"ף והרמכ"ם דסברי דהטעם כדי שיישן וטעם מצה בפיו פישיטא דאסור לשתית אי לטעום שום דבר רק מים כלכד דאין כהם להפיג טעם מצד עצמן וככר האריך נהר שלום כזה ולקיש" הר"ן בלכד דאין כהם להפיג טעם מצד עצמן וככר האריך נהר שלום כזה ולקיש" הר"ן השיב וו ל דלא היטו אלא שתיית רשות אכל על שתיית מציה לא חשיב מפיג וסיים דאין להקל נגד משמעות הגאונים והרי ף והרמכ"ם וכד מרן הכ י ז"ל כן הוא אצלינו מנהג קדום.

Die Statuten der Gemeinden auf der Insel Candia.

Von Dr. H. Rosenberg (Ancona).

Auf das hier zur Veröffentlichung gelangende Statut haben bereits Berliner und Steinschneider (Mose III, 58, Jahresberichte der Geschichtswissenschaft III, 65) aufmerksam gemacht, worauf dann Güdemann in seiner "Geschichte des Erziehungswesens und der Kultur der Juden in Italien" einige Auszüge hiervon gebracht hat.

Dem gegenwärtigen Abdruck liegt eine Abschrift zu Grunde, die mein verehrter Vorgänger Rabb. J. R. Tedeschi von der einst im Besitze der gebr. Viterbo hier vorhanden gewesenen Handschrift genommen hat, während das Viterboische Ms. selbst nicht mehr zugänglich ist, was ich um so mehr bedaure, da von der mir vorliegenden Abschrift das erste Blatt fehlt.

Wie bereits Güdemann mitgeteilt hat, enthält unsere Abschrift zwei Rezensionen des genannten Statuts. Die erste gibt in bündiger, poetischer Form lediglich die Verordnungen wieder, während die zweite mehrfach auch auf die Verhältnisse der Zeit eingeht. So ist ganz besonders interessant die lebendige Schilderung von den eingerissenen Uebelständen, die im גרר בער חתנים gegeben wird, wie auch der Skandal (ganz nach moderner Façon), der im גרר בער התנים mitgeteilt wird. Beide Rezensionen künden einleitend 10 Verordnungen an 1), doch liegen im Texte selbst nur neun vor, und zwar fehlt beide mal

 $^{^{1}}$ ועשו עשר תקנות בימיהם נגד עשר תקנות (Güdemann 307) spielt auf die Talmud-Stelle ב 2 S2a an, wonach Esra 10 תקנות erlassen haben soll.

dritte Auflage unseres Statuts war im 16. Jahrh. bekannt, die 18 Verordnungen enthielt, und in der der Paragraph ערר בער החרמים, (über welchen damals ein Streit ausgebrochen ist, worüber Abraham Menachem Porto von Cremona eine Entscheidung erliess), an zehnter Stelle stand. (Güdemann 311).

Ueber die Proklamation des Statutes haben wir eine genaue Beschreibung in der Einleitung zum ersten Erlasse, die Güdemann p. 307 auszugsweise abgedruckt hat; wonach sämtliche Gemeinden der Insel Candia in der Elija-Synagoge sich versammelt hätten, und die anwesenden Gelehrten, an deren Spitze R. Barnch stand, das Volk in solenner Weise, mit der Torarolle in der Hand, auf die Einhaltung der ביקבר für alle Zeit verpflichtet hätten. Von dem zweiten Erlasse wird in der Einleitung bloss gesagt, dass R. Zedaka die numb den Gemeinden restitniert hätte. Von dem dritten Erlasse teilt Abraham Menachem Porto in seiner מל מי מוב הקדל (Güdemann 311) mit, dass die Verordnung של מי מוב הקדל angenommen worden sind.

Die erwähnte Einleitung zur ersten Rezension enthält auch ein genaues Datum, es lautet:

ויהי בשנת ארבעת אלפים ותשע מאות שנה ושמונים ושמונה לבריאת עולם וסימן התתקפות טיו לחדש אלול בשני בשכת. Gegen dieses Datum wenden Halberstam und Güdemann ein, dass der 15. Ellul dieses Jahres nicht, wie angegeben, auf einen Montag, sondern auf einen Freitag fiel, ferner dass der mitunterzeichnete Schemarja Jkritit b. שלחיה, den Güdemann mit Schemarja ben Elija identifiziert, nicht im 13. sondern 14. Jahrhundert lebte. Nun hat bereits David Kaufmann (Gesammelte Schriften II 244) darauf hingewiesen, dass der Name המלמים mehrfach bezeugt ist. und nicht, wie Güdemann meint, eine Verstümmlung für אלים. Ausserdem hat das 13. Jahrh. als Entstehungszeit unseres Statuts viel Wahrscheinlichkeit für sich wegen der bemerkenswerten Uebereinstimmung der Notiz in der Einleitung: תעמהם הגאון היה mit der Angabe von Samuel Algasi רבינו כרוך נר״ו הנמצא כעת בינינו in seiner Schrift תולדות אדם wo er schreibt: שמיו שחבר רביי ברוך ישראל בארין ישראל Es ist also höchst wahrscheinlich, dass der Unterzeichnete ר כרוך כרי יצהק mit dem Verfasser des Sefer Hateruma identisch ist, der um 1200 blühte und 1238, nach Algasi's Angabe, in Candia gewesen ist. Die zweite, in unserer Hs. erhaltene, Auflage mag am Ende des 14. Jahrh. erfolgt sein, wenn wir den in der Einleitung erwähnten R. Zedaka mit dem von Steinschneider im Mose III, 284 genannten identifizieren dürfen.

Da, wie oben erwähnt, von der mir vorliegenden Abschrift das erste Blatt fehlt, das die Einleitung und die fünf ersten Verordnungen der ersten Rezension enthielt, so kann ich hier nur lie zweite vollständig zum Abddruck bringen, während ich die einzelnen in unserer Abschrift erhaltenen Verordnungen der ersten Rezension auf der zweiten Columne, (ohne Rücksicht auf deren Reihenfolge), die der zweiten gegenüberstelle. Die Reihenfolge ist:

Erste Rezension:

Zweite Rezension:

Eiste Rezension.		Zweite Rezension.
		גדר שלא ישיג א' גבול רעהו להוציאי מביתו
שלא לגניב לנוים ולשקר לו	גדר	גדר בעד טהרת בית הטבילה ונקייתו
בעד ההרמים		גדר בעד ע"ש ועיו"ט
בעד לוית המתים תנצב ה	גדר	גדר שלא לקכול בע"ש ובעיו"ם
בער החתנים		גדר בעד התפלה
בעד בטול מלאכה בער	גדר	גדר בעד החתנים
שבתות ווי		
שלא לקכול בערבי שכתו	גדר	גדר בעד לוית המתים זלה ה
ובערבי י		
שלא ישיג אדם גבול עמיו	גדר	גדר בעד החרמות
להוציאו מכיו		
לטהרת בית הטבילה	גדר	גדר שלא לגזול לגוים

נוכת שבי

אלה התקנית נעישו בקהלות קאנדיאה והחזירם לקהלתנו רבי צדקה ישיחיה ורם עשר תקנות שתקנו לנו הנשואים ראשי בני ישראל לטען נשטיר לעשות את בר הכתיב כהם כי אז נצליח את דרכינו ואז נשכיל יסימנם ואת המשכן תעשה עשר ירינית.

ו) גדר שלא ישיג אי גבול רעהו להוציאי מכיתו

ראשינה הסכפני ותקנני לאמר שמן היום הזה והלאה לא יורשה שום אדם הנקרא כשם יעקב ומטי²) יאידה יצא בסיכה מהסיבות להרכות מהר ולהרחים מחן לאחד מבעלי בתים על אידות בית מביתיו נתון לזולתו בשכר, מכלתי רצין האיש ההוא הדר בו ראשונה להעתיק משם אהלו ולהפרד מאתו בשלום מצורך לזה, אם בעל הבית עצמו ר ל המשכיר הכית ההוא יכקש עלילות ותהבולות על השוכר להיציאי מביתו או להרבות ישכר הבית כפי מה שירבה לו מסית יסיתהו ויכריהנו לצאת שביתו בחיישבו עבור יום או יומים להשבירו לאיש הכליעל אישר הסיתו לגריש האיש שביתו, על כזה וכזה מסכימים מקבלים מקייטים יחד כלל קהלתנו בקנם ברבה³) שלא יורישה ישום אחד מאנישי קהלתנו ישכור הבית ההוא אישר נריש ממנו הישובר

נוכת ראשוו

גדר שלא ישיג אדם גבול עמיתו להוציאי מכיתי.

תשיעיה. -- עמרנו עד השגת גבול. גזרנו לפנוע השתדלות להיציא חברו מביתו שהיה דר כי עם כניו וכנותיו בהרבות לבעל הכית מהר ומתן, והרי היא בכי יותן, יאל יפתה את בעל הבית בדברים להוציא מכיתו את אחיו העברים למען יכנס הוא בתוכי ויעש לו עליות וחדרים, ישא עיניו אל ההרים, בעליות מרויחות בהדורים ובאי לו המים דמאררים למרים. ע כ יזהר כל אדם לנפשו פן יעשנו העון הזה וילכדנו, כי השיג גבול רעהו, והמעניש האטיתי יענישנו והכתוב צווח כית תכנה ואיש אחר יחנבני.

¹⁾ גדר כזה נעשת ג"ב בימי אברהם פורטו נגד הנאים לחשיג גבול רעיהם בעלי וחנויות של פירארה עיין בספר תולדות גדולי ישראל מר׳ מרדבי שמואל גירונדי דף 35 ד׳ה וכרחם מנחם פורטו.

¹² אולי ר"ל: ממעי.

[&]quot;בקנם ברכה" לשון נקיה היא במקום בקנם קללה" ולא כמו שהעתיק החכם ר׳ יסה גידעמאן בספרו דף 829 בקנם כרכה, ולחרן בגדר בעד ע"ש ועיו"ט". הוא אומר חיוב ברכה.

נוסת ראשון

נוסח שני

הא' עד מלאת לו שנה תמימה אשר התגרש הדר בו. ראשונה זולתי אם המסית או המריח יגלה אוזן האיש הדר בו ראשונה להודיעו איפן העקכה והמרמה וירצהו באופן מה עד יעביר על חמאתו וישאר המגורש מרוצה בעת ההיא. יותר לו לתור לו מנוחה בבית ההוא, ואמנם אם חון יהיה איש רע מעללים יחפוץ ברשע וזדון לכמל הגדר הזה בקושי ערפו ורוע לבכו הגבזה, אנחנו מסכימים ומחייבים הקונדסטאוול"ו או (זו) זולתו מהממונים הנמצאים ביום ההוא לקבץ כל הקהל יחד באחת הכנסיות ושם מגלה דעתו בקהל בעולתו אשר עשה וקורא לו פורץ גדר בישראל, ושם יחייבו כל איש ישראל להבדל ממנו, בשמחתו לא יתערב ואל יקרב באבלו, ושלום על ישראל.

גדר בעד מהרת בית המכילה וגקייתו.

עוד יש לדעת שכל ענין בית הטבילה אשר הכוונה בו טהרת בני ישראל כמצות תורתנו וחז"ל ועתה קצת מבני עמנו חלפו חק בעשותם כו כל צרכם בדמותם שהכוונה בי היתה לתועלת פעולותיהם המכוערות אשר יעשו בתוכו עד ילכלכוהו ויטנפוהו והיו מימיו כרכום וטים הננו מסכימים ופוסקים בקנם ברכה שמן היום הזה והלאה לא יורשה שום אדם לעשות בו מלאכה כלל, לא רחיצת בגדים, ואף כי שריית נזרי עורות, לא רחיצת כלים ולא שריית נזרי חביות וקשריהן וכדומה בהן, ולהשלים 1) הכוונה בפועל, הפך כוונת הסכלים אנחנו

גדר לשהרת בית השבילה.

עשירית. — ידוע כי בית הטבילה, עשוי למצוה מעולה, כמה נישאה וגדולה למהרת בנות ישראל כאשר צונו בתורתנו האל, וידוע כי הטובלת בנידותה צריך שלא יהיה דבר חוצץ בעצטותה משום שלא יהיה דבר חוצץ בעצטותה משום ערותה?) וטעשה בשפחתו של רבי שרירה?) וטעשה בשפחתו של רבי שרירה? וטבלה וכו' ע"כ רצנו אנחנו חתומי מטה לקראת המערכה לקיים דבר ההלכה, שכורה היא אחר מעשרה מיני ממזרות הנמנין שם בנמרא ואלו הן עזי פנים, שבגללם כל מחלוקת ועברה ומפני זה עטדנו ותקננו נאחרון אחרון חביב במרגו והעשירי יהיה ואחרון אחרון חביב במרגו והעשירי יהיה

¹⁾ ר״ל שאם יתחייבו לשהרו ימנעו לשנפו. — ²) עיין נדה דף ס״ו ע״ב; קדושין כ״ה ע״א. (¹) צ״ל שיַרַדָה.

נוסח שני

מסכימים שהקינדוסטכל ו הגמצא ככל זמן
יתחייבו לשהר את המקוח ככל שנים
הדשים, וזה כשימגור דלת הכאר אשר
בהצר המקיה עד שינקוהו כל המקוח
שואבי המים, ויתר הפועלים המקכרים
ממנו רב התועלת ואחר יפתח להם הדלת
לעשות מן הכאר עסקם כמנדגם.

גדר בעד ע' שועיו ט.

עוד יש לדעת שבראותנו קצת מכני עמנו ישליכן הדרך הישרה אדרי נוים ובערבי שבחות יי ש איש איש על עבודתי יהי בישטו אים די די די נדישי יאטים ליין עינם ולכם לחשלים המלאכה אשר כידם ואף כי כהוות בעל נצרי מחזיק כי וקידצי וסעמים יהוה היום קידר כלא חמר יימשך לזה שיחללו ישכת אם בעצם ואם במקרה אנחנו מסכימים ופוסקים כחיוכ") הכרכה עליהם, נוסף על ישתם עיברים גם על איסור") דבריתם שלא יורשי כלל מזכר עד נקכה ") אשר בעדתני לעישית פלאכד מחצית היום ומעלה בערבי שבתית יי ט כמצות רו ל אף כי ינטי צללי ערב ופנה היום אל מצות אלהיו יפנה, לא יעבור עוד בלתי אם היה שיאכ מים לצרכי רבים לשבת יכייצא בי מהענינים הצריכים להם ישותרים לעישית.

גדר שלא לקבול בע ש ובעי ש. עיד לדעת כי פאשר ראינו המנהג הרע שצטה בקרבנו יהוא לכשתנו וכלפתני.

נוכה ראשון

קדש להי הסכמנו שלא יורשה שים אי מזרע היאידים לילך למקיה להחוץ בו כגדים הצניפות והרדידים והכגדים החמודים יכמו כן לא יתעסקן כי בשאר תשמישי דכרים המכיאית לידי שגוף ושמרים פן יהוי בני המיכלות היו ממזרים ולעישית את כל דברי התורה הזאת.

גדן בעד בטיל מלאכה בערבי שכתות וו ט.

שכיעית. ידיע כי יום הו' אית הוא
לישראר ולנחלת אריאל כי כם כחר האל
והשכין שכינתו למולם שנא כיני וכין כי
אית היא לעולם והיא מירה על כריאת
תעולם עוב גורני על אנשי קהלתגי כלם
קשין וגדול שם הוא למקטנם וגם גדולם
ליכשל כל העם ממלאכה בערכי שכתות
וי ש ולצרכי היום גהיה רצים ושכים,
וצרקה כעד העניים גהוה גוכים, וכולני
באחד שיכים ושיעור כישול כל העם
ממלאכה יהיה מן חצות ולמעלה, והיינו

ינדר שלא לקכול בער ש וערבי יו ט.

ישמינית. צריך אדם לככד ישכת

¹⁾ למעלה הוא כתוב קנם ברבה.

⁽² עיין פסחים דף ני עיב.

[&]quot;) כתב בשברו הלקט סיבן ניון ומצאתי בתשובות בשם ר' נטרונאי גאון זצ"ל עשיית מלאכה בעש ועיים דקאברי דאסר לא שנא לאנשים ולא שנא לנשים.

^{.806} גדר זה העתיק ג"ב הח׳ משה גידענאן בספרו דף 406.

נוסח שני

יען כי רבים מכני עמנו יקבילו את אחיהם
היאודים בע ש ובעיו ט לפני המשפט
באופן כי יאחר שם עד סמוך לקדוש היום
והם נמנעים מצרכי שכת ומשמחת יו ט
הסכמנו לתקן את אשר עותו רוב אחינו
בשבתות ובהדישים ובמועדים המקודשים,
שמכאן והלאה כל איש ישראל הנמצא
בינינו לא יורשה בקנם ברכה לקכול את
חברו הישראלי בשום מקום המשפט הן
אצל גוים הן אצל יאודים בע"ש ובעי ט
וזה למען לא ימנע משמחת י ט ויכין ג כ
צרכי שבת לה' ולא תהיה עדת ה' כצאן
אשר אין להם רועה.

1)גדר בעד התפלה.

עוד יש לדעת שעל ענין החטא הגדול והאשם המופלג אשר בעדו אבל אשמים אנחנו ובו אנחנו נמקים בהשליכנו אחר גונו ענין התפלה אשר בה נתחייכנו ליחד ולרומם אלקינו למוב לנו כל הימים לחיותנו כהיום הזה ולטהר נפשותינו בגזירת רצונו ית' וית' ורבים מאחנו בבוא עת התפלה בשבתות ובחדשים ובחגים וכמועדים מהם יפנו דרך כרמים גנות ופרדסים וטהם יסנו אל חוף הימים אל אניות אבה ומהם יפנו אל ערכאות 2) הדייינים גם בשווקים וברחובות לבלי תועלת רק אחרי שרירות עיניהם לכם הולך להשביעם מתאוות הגשמיות הכלות והאובדות אשר אין מבוא לנפש הנשארת להם כלל, ולא ישיבו אל לבם אדות החשא הגדול אשר בו המה נכשלים

נוסת ראשון

ומועד מבע"י ראינו, וכן הוא אומר והיה כל ביום הששי והכינו, לכן כדי שיהיה כל אחד שמח בשבתו, הוא ובניו ואשתו, וכל פמלייתו, הגלוים אתו, ולא יעצב כל אחד מה יהיה משפטו, תקנגו שלא יורשה שום אחד לקבול את אחיהו הישראלי מהצות היום ומעלה, הן לפני גוים הן לפני יאודים, על אידות צניפות ורדידים, או על עסקי מקח וממכר ושאר דברי חפיץ על עסקי מקח וממכר ושאר דברי חפיץ ואשבר, על שיהיה לישראלים שחות ("ושמחה ונסו יגון ואנחה בערבי יום מגוחה, ויכינו בששון צרכי שכת, ובזכות זה יצרנהו כאישון בת.

נוסה ראשון של גדר זה חסר בכ"י שלי

^{.329} אדר זה העתיק ג"כ החכם ר' משה גידעמאן בספרו דף (1

²⁾ ר״ל להתעדן כשמעם שם הוכוחים, ולא כמו שתרגם החכם ר׳ משה גידעמאן בסס דף 309 - ייל שהות. "3 בי״ל שהות. "3 בי״ל שהות.

נוכח שני

בעובם את בית מעון אלקים לכלתי המציא שם את עצמם בעת התפלה לשפוך שיחם לפני צור מעוזם אשר בידו מחקרי ארין וחועפות הרים לו להללו ולשכחו כאשר חק גזירת רצונו עליהן, עד שכאשר יבקשי אפילו עישרה בני אדם לא ימצאו בבית האלחים למלאת חק התפלה והמה גירמים לשכינה לחרות בנו מסיבת מניעתם מלהמצא את עצמם בבית האלקים בעת התפלה ובפרט בשבתות וביו ט היא בגלל היותם ספר . . ?) ולו היתה התנצלותם אטותית ההרשנו ואולם לא זו הדרך ולא זו העיר עינינו הרואות תאות חישקנו בקריאה כל ששת ימי המפעל ואת כי נקרא ספר, קריאתנו קריאה חלוישה מן שפה לבד מי יתן והייני שמים לכנו אל כוונת דברי התפלה לבד לבלתי היות מוצא שפתינו וקריאתנו כתורה כמצות אנשים מלומדה וגם בשבתות ובחגים ובמועדים לא תהיה הכרת הבדל ויתרון בין ימי הקדש ובין ימי החול וזה דבר זר מאד והוא עון פלילים. בראותנו הענין המקולקל והמעוות הזה ההוה בינותינו ואין כל אחד מאתנו נוסר מעצמי להיישיר מעקישו, ואנחנו בישכבר התנצלנו כי לא מדעתני טוהר לבנו ומרחבי רעיונינו הואלנו לפצות פה בהוראת אמרים לפני קהלתנו בהירת אלקים כזאת וכפרט לפני השועים האצילים אנשי החכמה והתכונה להורות להם את הדרך ילכו בה על שכבר ידענו בבחינת עצמנו כי קטנם עכה ממתנגו ואולם המישרים את שמנו והמזכירים את עצמנו ולאשר ראוי להזכיר למען יוסר סוקת המכשול והפשע ממנו ומנפשותינו אנחנו מסכימים ופוסקים בקנס

¹⁾ Dieser Passus ist nicht verständlich.

נוסת שני

ברכה אשר נעשה ואשר יעשה שמהיום הזה והלאה לא יהיה רשאי שום אדם מאנשי קהלתנו לצאת בשבתות ובחדשים ובמועדים מתוך הקהל מבלתי היות לו סיבה מכרחת עד צאתם מבה"כ שחרית ואולם אחרי אשר יעיר משנתו יתן אל לכו לשים פעמיו אל מעון דביר אלקינו אף לא ללכת אל חוף האוניות ולא אל מגרשי העיר יצא להנער ולהתעדן בשום סיבה ועילה ואולם כל עדת ישראל הנקראים בשם יעקב עובדי אלקים חיים ישחרו אל מעון בית ה' ומקום משכן כבודו לקדש צור מעוזם אשר הוא התעניג הרוחני האמיתי ומעדן הנשמות ואחרי הפטרם מן התפלה יהיו רשאים לפנות גם אל החענוג הגשמי העתיי. ואילם העבדים הידועים אשר אין טבעם לפנות אל התענוגים הגשמיים בעתים ההמה יהיו מחוייבים שבעת אשר ישלח אחריהם חזן הכנסת טפרשת נשמת כל חי והלאה יהיו מהוייבים מיד בלתי התרשלות להפסיק למודם ונהרו אל מוב ה' להמציא עצמם אל בית האלקים לככוד בוראנו ית' וית' וגדעה נרדפה לדעת את ה' כשחר נכון מוצאו ויבוא כגשם לגו כמלקוש יורה ארץ 1) נעתר אליו ויעתר לנו ועזרה בצרות נמצאנו וממאסר הגלות יצילנו ויפדנו ומאסלות לנגוהות יהלכנו ויראו עינינו וישמח לבנו כי בה׳ בשחנו.

גדר בעד החתנים

אמרו רז"ל 2) כל מקום שאתה מוצא גדר ערוה אתה מוצא קרושה והתקדשתם והייתם קדושים, קדש עצמך במותר לך

גדר בעד החתנים

ששית. — בעד החתנים לא יכנסו כבית נשותיהם בטמונים, סן יבואו לידי מעשה עם אשת מדנים, ויפול בידי אדונים

רבה פר' כ״ד. (2 — הושע ו' ג'. (2 הושע איר פר' כ״ד. (1 הושע ו' ג'. הושע ה' ג'י. הושע ה' ג'י. ויקרא רבה פר' כ״ד.

נוכח ראשון

אלקי האלקים, ואדוני אדונים, אוי למעלם כי נלכדו ברשת מצודות וחרמים וקללת המלכים והחכמים, גזרת דוד וב ד, שגזרו על יחוד פניה, ומה ישיב כי יפקדהו גדול העדה ורב העלילה. ע"כ תקנו לבל יקרב אל פתה ביתה ולא יביש בה אפילו לראותה עד יכנם לחופה, פן תלכדהו כישת וחרפה כי הוא לא אישתו והוא לא אישה ואסרנים להתיחד פן יבואו לידי הגישה, ואכות אביתינו מעילם נהגו בדבר זה קדושה טדרה נקוון ופריישה וגם אנו תפסנו בעד קהלתני לישמיר גדרנו. וכזכות תפסנו בעד קהלתני לישמיר גדרנו. וכזכות ישימרי תורת אל ומקיימי מצית בישראל.

נותח שני

וככן נהגו אכיתינו הראשונים קדוישה לעצמם וכרתו ברית לעינם וההמירו על עצמם שכל המשורך כל יעכור מבית משודכתו עד עת הכנסתי בהוסה ואפילו גדר היה מפסיק ביניהם אילו פגעו כדרך זה הופך פניו לצד זה וזה הופך פניו לצד זה כאילו עקרב עיקצם וקיימו בנפשם החכם עיניו בראשו בראיתם את הנילד כי קרוב הדבר אחר שנשתדכו אם יקלו בכניסה ויציאה לבוא לידי יחוד והרי כטלה נזרת דוד וב ד"ו שנזר על יחוד פנויה כי ביראי היא לא אשתו יהיא לא אישה ותירת פגויה עליה ורבים השיבו מעין ויהו מקרוב כעישר ישנים גדר אכנים נהרסה ואנישים אנשי בליעל התחילו לפרוין גדרן של ראשונים ונהגו קלות ראש עד שהקילי בעצמם ליכנם כבית חמיהם ויאכלו וישתי שם וקשטי את בנותיהם ויישיבון לפניהם ולהכת היצר בוערם בקרבו לא ישיב דרך הפתח אשר כא כו עד הרגילו עצמם לדכר עבירה ומקורה הערה ויהי כי ארכו לו שם הימים לא ימנע עצמי לכיא ברמים, והיא גם היא לא זכרה אחריתה ותעל צחנתה לגלות את ערותה, המה יצאו העירה לא הרחיקו והנה עוברה בצדה כריסה כין שיניה, ואכיה ירק ירק בפניה, ויהי כי קרבו ימיה ונהפכו עליה ציריה מי ראש ולענה השקוה, לנסול שלייתה מבין רגליה וכי לא נתמלאת מהשבתם המילדת יפילו במכמרתם בקשו אשה חכמה להרוג בערמה, העל אלה יתאפק ה' מחרות אפו כנו, הלא תבער כאש חמתו ומי יוכל שאתו ע"כ ראינו לגדור פרצה זו והסכמנו כלנו

ע"ז דף ל"ז ע"ב. (1

נוסח שני

בדעת א' להחזיר הדבר ליושנו שמהיום
והלאה שום משודך לא יהיה רשאי להכנס
בבית חמיו עד זמן הכנסו בחופה ואם אונס
יכריחנו וצורך לו ליכנס יצטרך לקחת
שנים מן הממונים אשר יתמנו על כל עניני
הגדרים הגזכרים או שנים מעלמא לבל
יפרוץ גזירת דוד וב"דוהנטפלים עם חתניהם
ללמוד, ר"ל שצורך להם ללכת בבית
חתניהם ללמוד להם לבדם יהיה מותר
ליכנס ולצאת כי גדול כח ת"ת שמתשת כח
המנוול וע"ד שאמרו רז"ל אם פגע בך
מנוול זה משכהו לבה"ם"), וגודר פרצות
יגדור פרצותינו ויראו עינינו וישמח לבנו
עם כל המחזיקים ידינו לקיים מצות בוראנו

גדר בעד לוית המתים זלה"ה

עוד יש לדעת שכהשימנו על לבנו להיישיר כל מעקש המבואר אלינו שהצורך מכריח על ככה, מצורך אל היות הישרת המעקש ההוא הנהגת מדינית חשובה משגיח כל המין האנושי עליה אף כי העדה הקדושה בחירת אלקים אנשי התורה והמצוה ראה ראינו שמושכל ראשון הוא שמצות גמילות חסד הנעשה למשכן הנפש אחרי הפרדה ממנו ללכת אל בית עולמו ולשוב אל הארמה אשר ממנה לקח באשר הוא סוף כל אדם, גדולה היא מצות גמ"ח ויען היות הדבר כן הנו ידוע לכל בעל שכל את אשר אנחנו בכל עוז נצטוינו ונוסרנו והוזהרנו בשמירת המדה החשובה הזאת ועם כל הזהרת השמירה אשר הוזהרגו לשמרה ולהחזיק בה כהיום נמצאים אנשים מאנשי קהלתנו המשליכים אחרי גים כבור מתי ישראל מלוותם בהוצאת לכתם אל בית עולמם ולא לבד נמנעים מללוותם

נוסח ראשון של גדר זה חסר בכ"י שלי.

[.]םוכה נ״ב ע״ב (1

נוכח שני

בחמלם על טררת גופס ואולם גם המה מתעסקים כמלאכתם ובאומנותם כבתחילה ולא ישיבו אל לכם ולא דעת ולא תכונה שהמות שכעי הוא הוא מתפשט אל סיג כל המין החי אק בסכלותם המה חושבים מחישכת הפתאים הרעים האומרים כרתנו ברית את (ה)בית ועם שאול עשינו הוזה שים שומה כי יעבור לא יביאנו ידבר רוע אכזריית הפעולה כזאת פונה הוא אל תכלית הגרעון. ראוי לכל מאמין להתרחק משנה ואולם כל הי טדבר יאית לו היות הושב ככל רגעי עתותיי כי כסישע בינו ובין המות וכי אשר בידו נפיש כל חי ורוח כל בשר איש פעל אדם ישלם לווכארח איש יטציאנו ובכן להיישיר כל כושל משכוכת מחשכתי ולהדריכו אל נתיב ההנהגה המשיכחת אנחנו מסכימים ופוסקים שבקנם ברכה אישר בשכבר נעישה ואישר בכל זמן מעיתד להעשות מהיום והלאה בהפטר נפיש אדם מאנישי קהלתני להיי עילם מכן חמש שנה ומעלה אחרי השמע בהכרזה סטירת הנפיש ההיא") לכל איש בעל מלאכה לא יהיה לו רשות להתעמק בטלאכתו בשום סיכה ועילה אף יהיה מהוייב בעת ההיא להתכשל משלאכתו הוא וכל המתעסקים אתו והמתלמדים ממנו עד אישר ילוו המת משכונתי חוין לפתח העיר. ואם סיכה תעכבהו מללותו עד מקום קבורתו יעמוד במקום סמוך לעמידת המלווים עדי התרחק המת מעיניהם ויחזירו פניהם איש איש אל מלאכתו ואומנותו ובזכות זה לא תאונה אליני רעה ונגע לא יקרב באהלנו כי מלאכיו יצוה

לפי מאמר הגמ' מועד קטן דף כ"ז ע"ב: ואמר רב יהודה אמר רב מת בעיר כל בני העיר אסורין בעשיית מלאכה.

נוסת ראשוו

נוסח שני

לנו לשמרנו בכל דרכינו על כפים ישאונו פן תגוף כאבן רגלנו

1) גדר בעד חרמות

עוד יש לדעת שבראותנו המנהג המכוער בהתמדת הרמים אשר בנקלה יעשו בעדתנו ויסגרו הכנסיות בעתות התפלה לפעמים 2) על הכל הסכמנו וגזרנו על כל איש עברי הנמצא בינינו לבל יורשה להחרים אם לא יודיע הדבר ראשונה להקונדסטאבולו אשר יהיה בימים ההם אם יחסוצו להרשותו לסכה תראה להם ירשוהו ואם אין יש לו לימנע מעשותו ואם ימרה את פיהם הנכבדי' ההם יגלו עונו ברבים וקורא לו איש מרי בעדת ה'.

גדר שלא לגזול לגוים

עוד הסכמנו שמכאן ולהכא שום אי מכני קהלתנו קמן וגדול שם הוא לא יהא רשאי לשקר לגוים ולגנוב דעתם הן במה שקונים מהם היאודים הן במה שמוכרים היאודים להם כי המשקרים לגוים וגונכים מחללים ה' בגוים והנביא צווח שארית ישראל לא יעשו עולה ולא ידברו כזב וכבר אמרו הי"ל על עון חלול

3) גדר שלא לגנוב לגוים ולשקר להם.

שלישית. — לא יורשה שום אחד, בעם לי) כהן יחד, לגנוב לגוים ולשקר להם ולגנוב דעתם מהם כי המשקרים לגוים וגונבים אותם גורמים ח"ו חלול השם. והוא עון פלילי ורושם, כי יאמרו אין אלוה בישראל הוי אריאל אריאל, שהרי כתיב שארית ישראל לא יעשו עולה. והיאך כתיב שארית ישראל לא יעשו עולה. והיאך

¹⁾ נוסח הגדר שעליה יצא הקצף בין חכמי קנדיאה בימי מוהר״ר אברהם מנחם כהן פורטו מקרימונה כך הוא: שמעלת הרבנים לא יוכלו ולא יורשו בקנם מאה דוקאטי ויניצ׳ ולהיות מגורשים מזאת העיר שלשה שנים לנדות ולהחרים שום אדם יהיה לאיזה סבה שתהיה אם לא שילך ראשונה אל הקונטיםטאבילי והוא יקרא חושבניו ואז הרבנים יפסקו למוחרם ועבריין האיש הוא כפי הסכמת מעלת שררתנו בגזר לעז סי׳ נ״ח ומוחזק ממע׳ החוקר בשנת אלף תקמ״ו (1515) וסמעלת השררה בשנת אלף תקמ״ה עכ״ל התקנה. עיין בספרו של החכם ר׳ משה גידעמאן דף 1811.

²⁾ החכם ר' דוד קויםמאנן הגיה "על הבל" עיין בספר געזאממעלמע שריפמען פאן דוד קויםמאנן צוויימער באגד 244.

גוסח ראשון מגדר זה חסר בכ״ו שלי והעתקתי אתו מספרו של החכם ר' כשה (308). גידעמאגן 308.

⁴⁾ החכם דרי דוד קויפמאן הגיה: כעם ככהן, עיין ספר געזאממעלטע שריפטען פאן דר' קויפטאגן צווייטער באנד 244.

נוכח שני

נוסת ראשון

עתה נמצא בין העברים גניבה קמנה או גדולה, אם לא כי צורם מכרם וה' הסגירם על כן להרחיק מעלינו חרפה, ולהסיר מעל זרעינו קיל ענות וגדופים, קבלנו עלינו ועל צאצאינו, בנינו ובני בנינו, עד סוף כל הדורות אחרינו, את זאת התקנה הראויה והגונה, ובנללה נזכה לגדולה ולכהונה.

י) הננו אתאנו על ההתום מבוארים, צעורי הצאן אנחנו המבוררים מכל ארבע קהלות קנדיאה העכרים, ובזכית זה. זה אלקינו קוונו לו דגלנו ירים. השם שהוא חמור מכל העכירות ואמרו¹) ג"כ חז"ל אין מקיפין כחלול השם וה יברך את עמו כשלום.

אני ברוך כר יצחק הסכטתי באלה דתקנית עם יתר חברי החתומים מטה חכמי קנדיא ה קרושי עלוון אישר יעירו ויקיצו הלכבות להורות הדרך אישר נלך בה

מתתיה כר אלעזר מסכים

מנחם כן יואל מסכים

אלעזר בן החסיד רביני מתתיה מסכים

יצחק כחור כן הרב רי יוסף מסכים

שמריה כר שלמה כר יצהק הכהן מסכים ישמשון אגורא מסכים

אליהו הפרגסי כן החבר ר׳ ראובן מנהיג מסכים

פרנם קאפסאלי בר שלמה כן הרב יוסף זלה ה מסכים.

יהושע בר עובדיה הלוי מסכים

יאודה אנטולי כן הרכ מסכים

כנימין בן הרב רי יוסף בונופצו מסכים

זעירא דמן חבריא שמריה האיקריטי כר שלחיה בן הרב מסכים

ישמעאל הרופא בן מיימון מסכים מנחם בר יעקב הפרנם מסכים

שמואל כר נשליאל בן הרב ר שם שוב שסכים.

אלו העשר תקנות קייטו יקבלו עליהם ועל זרעם אחריהם כל הקהילות היושבות באי קנדיאה, וסיטנם כף אחת עשרה זהב מלאה קטורת.

⁽¹ קידושין דף כ׳ בסוף ע״א.

נוסח של נוסח ההתימה הזאת נמצא בכתב יד שלי אחר גדר לטהרת בית הטבילה" של נוסח הראשון שהוא גדר האחרון בנוסח זה.

Aus Handschriften.

Von Prof. A. Berliner (Berlin).

An eine literarische Schuld, die aus dem Jahre 1874 herdatiert, also vor fast vier Jahrzehnten, wurde ich dieser Tage in ganz eigentümlicher Weise erinnert. Die Angehörigen meiner Familie hatten mir die freudige Ueberraschung bereitet, zur Vollendung meines achtzigsten Lebensjahres den ersten Teil der gesammelten Materialien über meine Reisen und hebräischen Funde in Italien durch den Druck weiteren Kreisen zugänglich zu machen. Als ich das Buch zum ersten Male öffnete, fiel mein Blick auf S. 126, wo ich begonnen hatte, Ergäuzungen und Berichtigungen zu den Handschriften in Parma zu geben, wobei die Editoren die Güte hatten, am Schlusse zu bemerken "Eine angekündigte Fortsetzung ist nicht erschienen."

Diese Bemerkung fiel mir aufs Herz; ich konnte es nicht über mich gewinnen, noch länger als "Schuldner" zu gelten. Daher eile ich, die willkommene Gelegenheit zu benutzen, in der Festschrift zu Ehren unseres Jubilars eine Fortsetzung zu geben, dieses Mal aber kein weiteres Versprechen folgen zu lassen. So möge diese Fortsetzung als Schluss erscheinen, nämlich über die hebräischen Handschriften in Parma.

Ich beginne mit Cod. 402; die Handschrift gehörte i. J. 1638 dem Rubino Frisolone, der sie dann seinem Sohne Moses hinterliess.

Die auch äusserlich umfangreiche Handschrift bildet einen Sammelband, aus mehr als zwanzig diversen Piecen bestehend, über die de Rossi nicht ausreichenden Bericht gibt, trotzdem

er fast vier Druckseiten darauf verwendet hat. So weit Einzelnes hieraus zu dem Gebiete gehört, welches Steinschneider in seinem Buche: Die hebräischen Uebersetzungen des Mittelalters (1893) meisterhaft bearbeitet hat, findet sich bei ihm manche Ergänzung oder Berichtigung. Auch ich werde einiges hierfür bieten, ohne hierbei das Ganze ins Auge zu fassen; das Weiters anderen überlassend.

Bei Steinschneider S. 325 muss die Nummer der Handschrift nicht 404, sondern 402 zählen. Auch wird aus dem hebräischen Excerpt, welches hier folgt, der Name des Verfassers deutlich festgestellt; er nennt sich selbst Abraham b. Meschullam b. Salomo b. Meschullam Abigedor, der im Alter von 17 Jahren (1367) eine Abhandlung in gereimter Prosa mit erklärenden Noten über Logik, Metaphysik und Physik u. d. T. סגולת מלכים schrieb. Er beginnt mit den Worten: אמר אברהם בן משולם בן שלמה בן משולם אכיגדור. כאשר ראיתי רבים מתפארים בדרכי חקירת המכע על כן נרבני לבי – da er aber ihre Irrtümer erkannte, והאלהות היום בהיותי בן שבע עישרה שנה למנין קכין בחדש ניסן בראותי טענת אלו המעיינים .u. s. w לחבר ספר קצר כטלאכת ההגיון ספר סגולת טלכים.

Näheres über die Tendenz und den Inhalt dieser Schrift gewinnt man aus den Referaten bei Steinschneider 1. c. und bei Gross: Gallia Judaica S. 333 sub Montpellier. Zur weiteren Ergänzung möge hier der Schluss folgen:

הנה נשלם המכוון להגידו מהכמתם ההגיוניות והשבעיות והאלהיות ישתכה

האל הגזר אמן

והאיר לי כזוהר המאורים ואשחקם כעפר ואפרים סכבוני כני בישן ופרים גבירתם ביין או שברים וישהיתו פאר אכות והורים באזהרה עצומה ליקרים ליום בואו ינלה סוד סתרים במעמקי שאולה נחתרים לבן משחית ופורץ הגדרים נוייתם בישוחות מהמורים ויכושו ויסוגו אחורים

פנה צורי ליישר את לבכי ותן צור אויבי מרמס לרגלי וצר שואג כאריה דמיוני נערים ועוילים מאסו בי וירוצו במשתה הפהותים ועכרו חוק בדתינו מיוסד ואליה אשר נמלט לצרפת ולו חכמו וישכילו בסידם ולא יועיל כלל יהם קדומים שמם ירקב ועש יאכלם ויכלם ואמחצם ברגלי לא יקומון והוא סלעי כעופל הכצוריי ולא אירא גדודי עם וצרים לפני יקדו עד לעפרים בנועם אל והיכלו מבקריי אני אכרם וישראל חברים בצור עוזי ולא אכמה בקשתי ינוסם גם ישועתי לנגדם ומפטירי בשפם ראש יניעון ואוהבי ילביטו ישע ושמחה יזכנו ראות מקדש וציון

ותשלם מלאכת הקדש על ידי אליאו המלמד בכאמ״ר משה ז״ל והיתה השלמתו אותו היום יום ו׳ ב׳ בכסליו שנת ר״ה לפרט האלף השישי ליצירה וכתבתיו עבור מ״ר יקותיאל וכו׳ בכמ״ר שלמה ישר״ו וקבלתיו וחלקי המחוקק יהיה ספון עם מצדיקי הרבים ככוכבים לעולם ועד:

Cod. 166.

Von den 18 verschiedenen Schriften und Excerpten in diesem Codex lenkt sich unsere Aufmerksamkeit vorzüglich auf die zehnte Piece, welche einen weiteren Beitrag zu dem Pentateuch-Commentar Joseph Kimchis bietet, von dem sonst nur wenige Ueberreste in den Schriften des Sohnes David und im Pentateuch Jacob b. Aschers aufbewahrt geblieben sind. Daher wird, wie ich bereits im Magazin IS. 21 bemerkt habe, jeder noch sokleine Beitrag aus jenem Commentar nicht ohne Interesse sein. Die Bekanntschaft Joseph Kimchis mit arabischen und indischen Geschichten, wie sie sich aus dem nachfolgenden Excerpt ergibt, geht auch aus seinem Commentar zu den Proverbien hervor, worauf bereits Steinschneider in der deutsch-morgenländischen Zeitschrift Band 27 S. 561 aufmerksam gemacht hat. Für die von mir im Magazin 1. c. mitgeteilte deutsche Uebersetzung lasse ich jetzt das hebräische Original folgen:

העתקתי מפירוש חומש שעישה החכם ר' יוסף קמחי וקראו ספר התורה מפרשת ויגש אליו. מלמד שנתקכצו שם קביץ גדול כדרך בני אדם כשנמצא גנב ויהודה גגש בתוכם במורח מרוב העם שהיה שם והחל כי אדני לשון תחנונים הוא כאשר הוא דבוק עם אדני זולתי בי אדני העון דאביגיל. כי כמוך כפרעה, כן היה עליך שתעמוד בדבריך כמו המלך כי משמעות פרעה ותחומה מלך הוא ועתה אבאר לך חידה אחת קבלתיה מאת אדם גדול מגדולי הישמעאלים שהיא כתובה אצלם בספריהם למה נקרא פרעה שמו ראשון אמרו כי אדם גדול היה בהדו חכם בכל החכמות ומיושב בדעתו מאד יפה תאר ויפה מראה גבור חיל וכל המעלות שהם באדם נתקבצו בו ועם כל זה לא היה מצליח במעשיו משיג אפיי לפת לחם לאכול עד שעלה בדעתו לשנות מקום אולי יועיל לו וישם לדרך פעמיו ובדרך מצא אכן שיש שעלה בדעתו לשנות מקום אולי יועיל לו וישם לדרך פעמיו ובדרך מצא אכן שיש

גדולה וחקוק בו בעופרת כי העולם הזה צריך להיוה כו אדם זריז ולהעלות אותו למדרנות הנשאות והטעלות בכל יכלתו ויכור מאימנותו שאינה נקיה ויתפוש אומנות נקיה שתכבדהו ולא יבזוהו כי בתורת המלאכות כיד האדם לכחור אך העושר והעניות אינו כידי אדם ויותר טיב לאדם שיהיה סיחר עני מנפח עני או סוחר עשיר מנפח עשיר. כשראה זה כתב האכן נתן אל לכו לרדת מצרומה ולתתחבר עם המלך וכאשר יראהו ויבחן את חכמתי יפקידהו על כל אשר לו כא למצרים וחק היה לשם שהמלך לא היה יוצא מארמין המכצר כי אם פעם אחת כשנה יום אחד ידוע וכאשר בא הוא למצרים כבר יצא המלך באותי שבוע ושב למקומו ועד סיף השנה לא היה אדם יכול לרכר עם המלך פרי כי אם לא נכנם עליו כשום ערמה כי מיוחד היה עם נשיו ופלגשיו נשתכש האיש לא ידע מה יעשה יצא לשיק וראה מוכרי הקשואים שאל אותם היאך מיכרים איתן והיאך קונין אותן וראה כי הם מרויהין מיונותם וישאל כאישר יצאו ימי הפירות במה אותם מרויחים אם לו כאשר יצאו ימי הפירות יכאו ימי ירקות וכל השנה כלה נמצא מה נמכור ונחוה ונרויה חשב שיעשה כמעשיהם עד סוף כל השנה ושידכר עם המלך הלך יום ראשין וקנה קישואין עם הקינים ואותן נערים שחוטפים את הסירות כאו אצלו והטפים מלפניו עד שקצה נפשו כחייו והיה נכיך עד הלילה ולא היה לו כית אכסניא נכנס כתנור אחר שמצא פתוח מאין אדם ויקח אבן אחת וישם טראשותיו וישכב בטקום ההוא וחשב טחשבות כל הלילה איך יעשה לבלתי יהיה גדה עד סיף השנה ושידכר עם המלך הלך יום ראשון וראה כל מוצא ומקוה ומנדה כלו והלך שהיה למלך על ידי פקידים ויהו ככקר שכר שני פועלים ויצא לשוק ולקח שני כלים מכלי המלחמה ושם בידם ויצום לכא אהריי ויצא למקום בית הקברות שהוה חוץ לעיר ואטר להם התהוקו והיו לבני חיל שהטלך אדני הפקידני אתמול כאשר יצא בפקידת בית הקברות שכל מת קטון וגדול יפרע עליו חמשה זהובים למלך ואחר יקבריהו ויצוינו המלך איש אל ידע מאומה עד עת המעשה, ויהי בנאם מצאו שני אנשים כאים לכית הקברות לקכיר תיניק אהד מיד גערו כהם ודחפום חוץ מהקברות וגלו להם הסיד ואטרו מצית הטלך כן כאישר שמעי כן נתנו חמשה זהובים וקברוהו ושבו ויזעקו בעיר לפני השופטים והזקנים ויקהלו אנשי העיר קהלה גדולה ויענו שרי העיר מה יועיל צעקתנו באשר דבר מלך שלטין מי יאמר לו מה תעשה נסכול עד שתעכור השנה שיצא המלך כי כל אדם שיכנס עתה אחת דתו להמית כאותו היום נקכרו כני אדם הרבה מאד וזה ליקה ממון הרבה אשר לא יספר מרוב ככל יום ויום והיו הולכים עמו כני אדם נושאי צנה ורומח להפחיד כני אדם ותהיה אימתו מוטלת על כל שרי העיר כי ראו כי הכמת אלהים בקרכו והיו מככדים אותו כי חשבו כי מאת אדונם המלך היה הדבר הזה. אך היה קשה מאד בעיניהם אשר הפקיד המלך פקיד לגבות מם מהמתים מה שלא עישה להם מלך מן המלכים ונתיעצו כי שאלה אחרת לא שאלו מן המלך כי אם להפר החק הזה ולכטל גזרה הזאת. ועתה אספר לך מאשר השיגה ידו מרוב ממון שהיה מקבץ ביותר כי בכל יום ויום היו מתים בין גדולים בין קשנים עם עצום כלא מספר ואסף רכוש גדול וקנה

שדות בתים וכרמים וגנות ופרדסים וסוסים וסרדים ועוד כי אם מביאים סוחרים בני מלכים קטנים למכור ובני פחות וסגנים שבויים כדרך ששובים עם מעם אחר וכן נערות בתולות יפות וטובות מראה ויהי עשרו כבד מאד כאשר יצא יום צאת המלך מן המכצר כחקו בכל שנה ושנה נתקבצו כל בני העיר אנשים ונשים וטף לבא אל המלך ולהתחנן לו ולבקש מלפניו להעביר חק זה וכאשר ראה שנוי זה מן הקרובים אליו לדעת מה זה ועל מה זה השיבו למה אדני שואל דבר הדין עמהם על החק הרע ששמת עליהם ויתמה מאד ואמר מה הוא עד אשר ספרו לוכל המעשה ויקצוף המלך מאד וחמתו בערה בו. ויצו להבהיל האיש ולהביאו אליו והוא אמר אכפרה פניו מה עשה שלח לו חמש מאות נערים יפים כבני מלכים מלובשים בגדי זהב וארגמן כלם רוכבים על סוסים נכחרים ותבא המנחה לפניו ותישר בעיניו ויצו עוד שיבא לפניו והוא שלח לו מנהה אחרת חמש מאות נערות בתולות יפות וטובות מראה כבנות מלכות רוכבות על פרדות מלובשות בגדי משי וארגמן ובידיהם קערות כסף וזהב מלאות אבנים יקרות וחמת המלך שככה. וישלח המלך להכטיחו ושיכא לפניו אחרי כן בא לפני המלך ושאל ממנו היאך היה מעשה זה והיאך עשאו והאיך מלאו לבו לעשות כן ויספר באזני המלך כל הקורות המוצאות אותו עד באו לארץ מצרים וכאשר עלה על לבו כשהיה שוכב בתנור וכי לא מצא דרך ריוח בלא אדון ופקיד זולתי זאת ויען המלך ויאמר פרעה הוא זה ובערבי פַרעוֹן פיר׳ חזק לבב ויקבלהו המלך וינשאהו על שריו וכאשר מת המלך לא הניח כן וימלוך תחתיו זה והיה שמו אשר שם לו המלך פרעה וצוה לאגשי מלכותו שכל מלך מצרים כן יהיה שמו על כן אמר יהודה ליוסף כי כמוך כפרעה.

Cod. 488.

Die Handschrift bildet ein Unicum; denn sie enthält das weiter nicht bekannte grammatische Lehrbuch (מבתה הדקדוק) des Elkana ha Sefardi, welches er auf den Wunsch seines Bruders Samuel b. Joseph in Rom verfasst hat. Das der Einleitung vorangehende Akrostichon, welches ich bereits in meiner Geschichte der Juden in Rom II S. 114 mitgeteilt habe, soll hier in grösserem Zusammenhange wiederholt werden:

ובנחלי אלהיו להסתפח מכל פרי הדר ומכל שיח רוקח ומרקח מעשה רוקה ריחו כריח מר דרור וריח נקרא ונתייחש שמו מפתח. אל גן עדני דקדוק ירדתי לבי ועיני נכספו וילקטו קראו קחה ואקחה וארקחה נמר לפניו טעון כל צוף והוא השערי לב יפתח לזאת

Das Vorwort schliesst darauf an, mit folgendem Inhalt]:) על כן זהלתי ואירא מהוות דעי על זה המאמר אשר מלאני לכי כי קצרה יד לשוני לאסוף מסרי עצי הניקוד ומהדקדוק גם כן אך כאשר הציקתני רוה בטני על רב אהכת בקשת אחי גכירי חיקר הנכבד ר שטואל שיט' צירו בר יוסף שכטדינת רוטא שטתי פני לצאת בעקבי משכנת הרועים זיל ללקט מפרשי הכתובים ולכאר דרכי הניקיד בקיצור כאשר תשיג ידי יאע פ שגיליתי לו את הסרין דעתי על הבקשה איפשר שעל הביאור בטעט מזעיר יפָתָה לנו השער ולא יחשוב הושב כי זה חיבר והוצע בהתבוננית דק ובהשתכלות חד ויהשכהו כספר שלם אשר לא נפקד מטנו איש רם כאישר נזדמן לי הצעתיו למען אישר לא היה לי פנאי לסדרי כאשר היה עם לכבי ודע כי אין כיונתי בזה הספר להביא כל הדברים אשר לא נידע מקימם והם חוץ מדרך הסכמת הקדמינים זיל כי אפשר שלא אזכור כולם בעת ההבור והם אנשי מדות והמסורת מוציא את כולם וזו הסיבה הביאתני שלא לזיכרם ואולי לא נתגלו אצל דעתי במופת הותך כאשר כבר התנצלתי ולכן המעיין כו ידינני לכף זכות וישקלני דעתי במופת חותך כאשר כבר התנצלתי ולכן המעיין כו ידינני לכף זכות וישקלני במאזני האסת ויפישים מעליו רב רתיחת דם דניצוה יחשרה ישליך אחרי גוו ויודה האטת וירהיק השקר כי ידעתי בהשקיפו בעד אשגביו יעליו לכו וירויה ולא יפסיד ואם יראה דבר שלא נאמר על אומנו יעין בספי הקדמנים זול ויתון עוותתי ולא יצחי יושרים והנכוחים יתעלה לעד אמן סלה.

Beginnt dann: ידין הטעת החילם ידין הטעת הקמין הענעת החילם את הקמין הענעת החילם ידין הטעת הקמין המכשלים את הקמין — führt Chajug, Balam, ibn Esra an, schätzt die Massoreten sehr hoch, tadelt dagegen die הרוטים. Uebrigens werden nicht selten nomine החבש massoretische Notizen in den Randglossen verschiedener Handschriften mitgeteilt.

Am Schlusse heisst es: נשלם מפתח הדקדוק וביאיר הניקיד אישר בשלם מפתח הדקדוק וביאיר איתו לכביד חיבר הרי אלקנה הספרדי זצ"ל עי שלום ככמ ר משה זצ ל וכתבתי איתו לכביד חיבר הרי אלקנה הספרדי זצ"ל עי שלום ככמ ר משה זצ ל וכתבתי איתו לכביד חיבר אלקנה הספרדי זצ"ל עי שלום ככמ ר משה זצ ל וכתבתי איתו

Die Handschrift mit allen anderen darin enthaltnen grammatischen Schriften gehörte im Februar 1645 dem bekannten Handschriften-Sammler אכרהם ייסף שלמה גראציאנו d. h. איש גיר die kaum bekannt hier aber noch mit der Begleitchiffer אהו , die kaum bekannt sein dürfte; sie bedeutet nach Psalm 22, החבת ארם וכזוי עם 27, הווע עם 27.

Cod. 1070.

Ueber den Inhalt dieser Hendschrift berichtet de Rossi näher; nur die von den Besitzern auf dem letzten Blatte gemachten Notizen dürften für bibliographische Beziehungen nachzutragen*) sein. So heisst es: אילו הם הספרים שהניעו לחלקי אברהם

^{*)} Zugleich für solche Angaben bei Zunz, Zur Geschichte S. 211.

בכ"ר משה זלה"ה כשחילקם עם מר' בנימין דודי ומר' נתן דודי ועם יורשי כמר' בכ"ר משה זלה"ה, d. h. in der gerichtlichen Abschätzung am 30. September 1403, nämlich

(nämlich im Einbande) כתיכה קטן שהיה בו? כסף 1

1 פירוש מעשרים וארבע

(Camerino, im Kabinet) נכיאים כתיבה מרובעת דקה שנתקלקל בקמרינו (nämlich der vorliegende Codex) פירוש קמהי מנכיאים וזה היא

1 גמרא מכב"ק

ו גמרא נדרים ונזיר.

1 גמרא משכת ועירובין ופסחים

1 סידור גדול מכתיבה מרובעת דקה

- ספר הבהיר וטאור השכל ויש בו מערכת

- הלכות שחישה ובדיקה

-- ספר הדינים מר' יצחק מדורא ונייר

- מפר רפואות מפרקים רבינו משה בן מימון

ו ספר רפואות קטן הנק' קנון (Kanon)

סך צ"ד פרחים.

כל אלה הספרים חילקום בכ״ד ובשלשה בקיאים בשומא ואילו הם מר׳ בנימין בכ״ר מרדכי ממרינינו ומו׳ יואב בכ״ר אליה מארימנו ומר׳ שמואל מפוניי מקנפנייא.

Nachher folgt die Notiz von der Geburt seiner Tochter Rosella am 2. Neujahrstage 1403 und seines Sohnes Moses am 24. Ab 1404.

Bei dem Vielerlei, welches die Sammlung enthält, kann es nicht auch fehlen, dass eine sonst seltene Materie darin behandelt wird, nämlich Dinten-Rezepte in hebräischer Sprache, sogar in Reimversen. Die römischen Abschreiber verstanden sich besonders darauf, eine gute Dinte zu bereiten, wie ich dies bereits in meiner Geschichte der Juden in Rom 11 S. 26 angeführt habe. Bei einem Rezepte wird bemerkt, dass es von Rom bis nach Frankreich keine schönere Dinte gebe, als die, welche nach diesem Rezept bereitet wird. Es mögen nun die Rezepte im Wortlaut folgen: סופר – דין משילם, ferner דין משילם – דין אחר לעשות בחורף.

ריו יפה אין כטוהו מרומי ועד צרפת. קח ג' ליטרא יין טוב ולבן וד' אונ' (Unzen) דיו יפה אין טוב ולבן וד' אונ' גומא, כתוש העסצים והנומא אך לא לאבק דק (Galläpfel) עפצים (Vitriol; vgl. Megilla 17 u. Erubin 13) אח"כ קח אונ' וחצי מקלקנטוס ירוק

הכל יהד וחן על היין ותערכם יפה והנח עד הצי היום ואז נענע פעם אחרת וכן הערב פעם אחרת ולמהר נענע פעמים בקר וצהרים וכיום ני אל תנענעהו אלא סגן בכגד דק ובטוב ישים בתוכו כיין הראשון ונענהו כעניין הראשון ויהיה טוב כדיו הראשין וניסיתיו א ני מיש ה והוא טיב מאד. — זה הכלל כל דיו יותר טיב לעשותי עם המים רול מי מטר מאשר לעשותו עם היין וטוב להרתיה בתוכן קלפות עין מאורנו (Cederholz) כי יתו לי דמות במו האזור (Azur, bläulich).

Andere Rezepte folgen von Sabbatai aus Recanate, von einem Schreiber in Tivoli (bei Rom) und von dem Priester Giuani.

Ein anderes Rezept enthält Cod. 76,1 nämlich:

לעשית העור שהור תקח מן העפצים ותכתוש אותה כשוב בשוב ולכל עור

תשים א אונקי מעפצים מכושלים איתה כשוב ואחוכ תמשה על העור ותישים ליביש

ולאחר שנתייביש תקה מן הצביעה מן הקלצורי ותוסיף כי מעט גימא הצי אונקא

דביקא לכל עור ותרתיה בצביעה הואת הגומא דביקא בשוב ואחוכ תמשה על העור

סעם אחת ואהר תייבישהו ולאהר שנתייביש תמשחו פעם אחרת ותשים לייביש.

Cod. 305

Die Handschrift enthält den Text der prophetischen Bücher in klobiger Schrift, mit Massora, am Schlusse derselben die Angabe in aramäischer Sprache, dass die Massora am 13. Ellul, am Montag, i. J. 5113 fertig geschrieben wurde.

Die Vorblätter enthalten Einzeichnungen, welche eine ganze Nomenclatur ergeben. Aus folgendem Verkaufsvermerk ergibt sich, dass ursprünglich der Codex alle drei Teile der heiligen Schrift enthielt:

קניתי אני משה יצחק ישר"ו בכ"ר יהישע זלה ה בכ"ר יקיתיאל הרופא נ"ע מר: ברוך בר שלמה קיטי והבירו כמי שכתוכ בחלק אחר מיד ר' ברוך הני שהוא החומש תרגום שקניתיו ממני גם כן ומשקניתיו היה שלם בכרך אחד אלא שחלקתיו לג' חתיכות וזה היה בחמישי בשבת בשלשה ימים לחדש כסליו שנת המשת אלפים ומאה וששים וחמשה לב"ע.

Dann folgen Verzeichnisse von Geburten aus verschiedenen Jahren.

Moses Jizchak verkaufte am 20. Ab = 15. August 1431 die Handschrift an Jechiel b. Abraham, wobei als Zeugen Menachem b. Moses aus Recanate und Mordechai b. Binjamin aus Camerino fungierten.

Elieser b. Elia verkaufte die Handschrift am 6. August 1477 an die Erben Binjamins, von denen Jehuda b. Binjamin die Handschrift bei der Erbesregulierung erhielt, am 2. Ijar 1499. Zuletzt verkauft Moses Jizchak b. Josua die Handschrift am 20. Ab = 15. August 5190. Ein darauf folgender Vermerk lautet:

בעצם היום הזה יד יונייו שי ט לפ״ק פה פיסארו וכו׳ תחת ממשלת הדוכם גויד ו בלד״ו מכרתי אני יהודה בן כמ״ר אליאב ז ל מסלמונא מתגורר להוה (zur Zeit). באירבינו עם בני ביתי פה פיסארו ללמוד בבית מה׳ מנחם מפוליינא (Foligno).

Der Käufer war Meschulam aus Volterra b. Secharja.

Cod. 1140.

Die Handschrift*) enthält den i. J. 1256 verfassten philosophisch-mystischen Pentateuch-Commentar des Natan b. Samuel. Der Schreiber Elia b. David (1381) lässt das Werk von einem Manne präsentieren, der mit seinem Barte und seinen langen Schnabelschuhen einen vorzüglichen Beitrag für die reichhaltige Sammlung aus jener Zeit in der "Kostümkunde von Weiss" abgeben würde.

Der Commentar, ein Auszug u. d. T. מכהר רמאמרים ist in Livorno 1840 gedruckt erschienen, behandelt den Text fortlaufend mit den Ueberschriften: הבשם המרוע הנכתר, und endet mit folgendem Epitaph:

ברור דעת צרופים מחוכרים וירדו נאספים נאם אדון לכל חוזים וצופים ואז תמצא טעמים נהלפים מתוקים מדבש ניפת וציפים בט ז שנה עליה סך הי אלפים מכינה הם כפי זכים וחפים ידידי קח ספר משילש בעניינים סשט ודרש ונסתר הם מאחים ועיין בפשט תמיד תחילה וכמדריש ונסתר אחרי כן גלוים הם לעיני האמת גם ואיש זקן רפה כח אספס ונתן כן שמואל הוא נקרא

Dann: נשלם זה הספר הנקרא זכרון טוב ביום רביעי בעשרים ושמינה ברוץ הוד ימים להדש כסליו של שנת הקטא לבע על ידי לי אליהו לבי בכהרור דוד ימים להדש כסליו של שנת הקטא לבע על ידי לי אליהו לבי בכהרון לי לעצמי.

Bei de Rossi I S. 76 mehrfach zu berichtigen.

Cod. 878**).

Pentateuch mit Targum, Raschi u. ibn Esra, schön geschrieben, mit Verzierungen, besonders vor Reginn des 5. Buches Mos., wo ein Mann (Moses) vor vielen sitzenden Zuhörern lehrend steht. Der Schreiber nennt sich am Schlusse:

אני שמשון צרפתי כן כמרי אכי הנ״ר אליהי חלפן יצ'ו כתנתי זה ההימש לכמרי מנחם יצ ו מטרצינו (יכוי) בשנת המשת אלפים ומאתים וארבעה וחמשים היום יום ב׳ פרשה וכני ישראל יוצאים ביד רמה (וכוי) עד שיעלה חמור בסולם אשר יעקב אבינו חלס.

^{*)} S. 13 meiner Gesammelten Schriften I muss die Nummer 1140 statt 1149 lauten.

^{**)} In meinen Ges. Schriften I, S. 12 Note 3 ist 878 statt 1108 zu lesen.

הגיע לחלק הכבודה ספירנצה אשתי מב״ת בת של הנעלה כמר׳ : Ravenna) יאיר טרצינה זצ״ל בהלקה נהלת אביה עם אחותה אשת ר׳ דוד רוינה (Ravenna) ועם בן אחותה בנו של כמר׳ דוד הנ״ל מאשתו ראשונה נאם יהודה בכמר׳ אברהם ועם בן אחותה בנו של כמר׳ דוד הנ״ל מאשתו ראשונה נאם יהודה בכמר׳ אברהם יונה זצ ל

Geburten in der Familie sind eingetragen:
אחרי בלותי אני הצעיר מנחם שמואל יצ"ו מטרצינו פה קוריניינלה מעמד
פירארה רבות בנית ילרה לי הידידה ני׳ פרימה וירה (Primavera) מבית היתה לי
עדנה וקווי ד החליפו כה כי כליל ו' ב' שעות פרשת ועושה הסד לאלפים י"ט
שבט כ"ג יינארו של"ג יצא הוטר מגזעי (וכו) שם עולם אתן לו בשם הצדיק אכינו
זצ"ל משולם עוזיאל יצו א.

Vier Jahre darauf wurde der Knabe krank und man änderte seinen Namen in אלחנן, dann genas er.

Andere Knaben יעקב ברוך, der aber starb, ferner יאיר und

Cod. 940.

Gehört zu den schönsten, mit herrlichen Initialen verzierten Bibel-Handschriften, enthält folgenden Schreiber-Vermerk:

ספר המקרא הזה המתוכן נקודיו וטעמיו בכל תקוניו המסירת סכיביו לכל דורשיו מהלוקת כן אשר וכן נפתלי ברוחב סימני הפטרות לשבתיתיו ומועדיו ויקם משה את המשכן ויתן את אדניו וישם את קרשיו ויתן את בריחיו ויקם את עמודיו

בחדש השני בשנת חמשת אלפים ורנ"ט ליצירה ככ ב לחדש הוקם המשכן הקדוש הזה ביד משה בכמ"ר היים זול ספרדי ולמי אני עמל הלא לגבירי השלם המגדול תורה ומאדיר הנשא כמור שמואל יזיי"א בכמור מימין זצ"ל וישקול את הכסף שלם כי איש שלם הוא ד הניתן עוז לעמו (וכו").

Cod. 88.

Enthält Jedaja Peninis Buch בחינות עולם mit Commentaren, deren Beschreibung bei de Rossi I S. 54 einiger Ergänzung bedarf. Die Ueberschrift, welche mit der in der ed. pr. (Mantua, durch Estellina Conath) übereinstimmt, lautet:

אגרת שמים לרום חברה החכם הגדול המשורר ר' ידעיה הפניני בר אברהם בדרשי המכונה אנכונים אברם הנקראת בחינת העולם.

Der eine Commentar, der den Titel משנה למלך führt und als dessen Verfasser Mordechai b. Daniel יע"ל פרושא זצ"ל פרושא מייל

nannt wird, enthält Worterklärungen. Der Verfasser beginnt mit den Worten:

כבר התכאר מדכרי הפילוסיף בשביעי מספר הטכע כי כל מתנועע יש לו מניע כי כן יסד המלך (יכו׳) קראתי בשם ביאורי הלז משנה למלך יען לא ראתה שני לא מן המפרשים שקדמני זולת החכם הכולל מהר״י מסיר ליאון דודי שחבר ביאור על קצתו והרחיב מאמרו במקומות רבים.

Der Name des Verfassers ist zu den Nachweisen bei Zunz, Begleitnamen in Chiffern (Ges. Schriften III, S. 209) nachzutragen, wo Daniel יעל (vermutlich עורתי לי (Ps. 94, 17)) um 1467 verzeichnet wird. Mit ברושא (oben) dürfte Perugia gemeint sein. Der zweite Commentar beginnt:

אטר הטכאר נדרשתי לאשר שאלוני נרצאתי לאשר בקשיני ה״ה אהובי וקרובי ורעי כם עזריה יצ ו בכם יהודה זלה ה איש מנהלי ומקצה אחיו לקח עמו הוא חיקר ב״ר יוהנן יהודה יצ״ו ככ ר שלטה זלה״ה אלטרינו נכדי והלו פני שאבאר להם (וכו׳) ולמלאות הפין הנככדים הנקיבים בשמות ישנסתי מתני ואזרתי כגבר חלצי אני הצעיר מבית אכי מתתיה יצ״ו ככר׳ אברהם זלה״ה אלטרינו ובכל כחי עבדתי אותם (וכו) ויהי כראית המשכיל והנכין המשורר כמ״ה יוהנן יהודה יצ ו אלטרינו כן אחי החכם המכאר את הדות יקר תפארת ביאור הספר הנכבד הזה אלטרינו כן אחי החכם המכאר את הדות יקר תפארת ביאור הספר הנכבד הזה נחמד למראה וטוב להשכיל מזהיר כזהר הרקיע וישא מישלו ויאמר:

בתורת אמונה	נערים צרורים	צעורים וכחורים	ושרים יקרים
ולסתיר חבונה	בתיך לב להעצים	ואצים לחוצים	ורוצים ורצים
לטיב קחו גא	ומיכדל ופרוש	ומתוקנות בדרייש	חרשות בפירוש
כחסדא והינא	בישיחו וניבו	נישאו לכבו	גדיב לב גדבו
מליצה שנונה	כל סתים ויאר	ובהשכל לתאר	נככים לכאר
כל מכישול וניינא	ותסיר ותניא	נתנה לעני	ירעיה פניני
ואם היא קמנה	וגם בתחלה	באיכות ומעלה	הלא היא גדולה
יקר מפנינה	ורב טוב יקרה	בשמחה ואורה	ועתה צרורה
לעזר"ה גתונה	ומת"ת אלהים	בתוכה מצואים	דרוישים גכוהים
באור ה' כחינה.	וראו אור ידידים	צאו גא גדודים	המונים יהודים

באור איגרת זאת צפו נא או בחינה שמעו נא למילולה Dann ובאור באור הלז ראו ראה אשר צחצח האיר פני כלה חכמת רב מתתיה והמציאו בעיר קסטילו המהוללה שנת (גואל יחיש ויובל שי) ויצ'א חט'ר מגזע ישי ותהי הישלמת באור הנכבד הזה פה עיר קסטילא שנת חמשת אלפים לפי שכ"ד ליצירה בז' ימים לירח תמוז.

Zur Erklärung des Midrasch Bamidbar Rabba Abschn. 6.

Von Dr. M. Schlesinger (Marburg).

Der Midrasch Rabbah zu Bamidbar trägt kein einheitliches Gepräge. Schon dem Umfang nach ist er in zwei sehr ungleiche Teile geschieden: der erste Teil, die beiden ersten סדרות במדבר und נשא umfassend, enthält in 23 Kapiteln etwa 2/3 des ganzen Werkes, während der zweite Teil, der über die letzten 8 Sidrahs sich erstreckt, nur 1/3 des ganzen Werkes darstellt. Diese Ungleichmässigkeit hat schon früh die Aufmerksamkeit der Forscher auf sich gelenkt, und hat auch zu der Erkenntnis geführt, dass beide Teile auch innerlich, ihrem Aufbau, ihren Quellen nach verschieden sind. Während im zweiten Teil die einzelnen Abschnitte ein Thema nach einer halachischen Einleitung behandeln. schliessen sich im ersten Teil die Erklärungen an die einzelnen Verse an. Bereits in dem 1565 gedruckten אמת bemerkt der Verfasser: ובמדרש ר' תנחומא מפרשת בהעלתך עד ספר אלה הדכרים מי שמספק באיזה ענין יוכל לבקש במדרש רבה משום שמפרשה זו הנזכרת עד סוף ספר דבמדבר סיני שני מדרשים אלה הם שוים במעט מזער שנוי.

Diese völlige Uebereinstimmung zwischen Bamidbar Rabbah und Tanchuma gilt aber nur, wie ja auch das Zitat bemerkt, von בהעלתך an, nicht für derecht zwar ist auch für diese beiden Sidrahs ein Anschluss an den Tanchuma deutlich ersichtlich, allein "ein Strom neuer Hagada verschlingt gleichsam den Midrasch") derart, dass die Frage erörtert wird, ob der gesamte Midrasch Bamidbar Rabbah einem Verfasser oder zweien zuzu-

¹⁾ citiert bei Tanchuma ed. Buber S. 38 a. Theodor in seiner ausführlichen Abhandlung: Die Midraschim zum Pentateuch und der dreijährige palästinensische Cyklus MGWJ. Bd. 34 (1885) S. 354.

²⁾ Zunz G. V. II. Aufl. S. 272.

weisen ist. Wie dem auch sei, jedenfalls sind in dem Midrasch Rabbah zu den beiden ersten Sidrahs eine grosse Fülle von Hinzufügungen zu denjenigen Teilen, die aus dem Tanchuma entnommen sind oder wenigstens mit ihm übereinstimmen sind den verschiedensten Werken entnommen, sowohl älteren als jüngeren, halachischen und agadischen; so dem Sifra, Mechiltha, Babli und Jeruschalmi, der Pesikta, den Pirke de R. Elieser, Tana debe Eliahu usw. Eine ins Einzelne gehende Analyse dieses ersten Teiles des Bamidbar Rabbah hat Buber in der Einleitung zu seinem sprach arth (Lemberg 1-85) gegeben, und er verfährt darin derart, dass er jede Stelle im Midrasch, die er nicht im Tanchuma findet, als accia bezeichnet, ohne aber die Quelle oder die Stelle in der Midraschliteratur anzugeben, in welcher sich diese Deutung sonst noch findet. Meistenteils sind in den neueren Midraschausgaben die מברת המדרש gute Wegweiser, für einen bestimmten Teil jedoch versagt diese Hilfe fast gänzlich, nämlich für den Midrasch zu Bamidbar Cap. 4. Vers 21-49. Dazu kommt, dass sprachlich und inhaltlich dieser Abschnitt sich von sämtlichen übrigen Teilen des Bamidbar Rabbah und des Midrasch Rabbah überhanpt deutlich abhebt. Die folgende Abhandlung möchte den Nachweis erbringen, dass dieser Abschnitt, in Rabbah als מרשה bezeichnet, nichts anderes ist als ein fortlaufender Kommentar zu den Worten der Schrift und zwar ein Kommentar, der bestrebt ist, den einfachen Sinn festzustellen. Ueber die Unterscheidungen der Begriffe zwe und war ist erst in jüngster Zeit mancherlei erörtert worden2), es mag in einzelnen Fällen schwierig sein, die Grenze zwischen diesen beiden Erklärungsformen fest abzustecken, dem einen erscheint eine Erklärung dem zwo anzugehören, die dem andern aus dem Gebiet des einfachen Sinnes herausfällt, vor allen Dingen hängt oft die Beurteilung der Zu-

¹) Zunz a. a. O. p. 270, zusammengenommen mit p. 272 lässt die Frage unentschieden; vgl. auch Theodor in seinem Artikel über Midrasch B. R. in der Jewish Encyclopedia.

²) s. z. B. Jahrbuch der Jüd. Literarisch. Gesellschaft. (Bd. I, VI, VIII). Die Beiträge von Biberfeld zur Methodologie der talmud. Bibelexegese.

gehörigkeit zum ewe oder Nicht-von der Zeit ab. - manches was im Mittelalter als owo erschien, mag in neueren Zeiten als erscheinen: aber diese Verschiedenheit in der Beurteilung betrifft nur manche Erklärungen, die nahe der Grenze beider liegen. Die meisten Erklärungen iedoch sind solchen Schwankungen nicht ausgesetzt, sondern es herrscht zu allen Zeiten und unter allen Urteilsfähigen Uebereinstimmung, dass diese dem פשם, jene dem דרש zuzuweisen sind. Der Abschnitt nun, dem unsere Untersuchung gilt, enthält - von vereinzelten halachischen Deutungen, die als Zitate hineingesprengt sind, abgesehen - nur pur Erklärungen; sie erklären die Verse nach dem "einfachen Sinn"; da aber Schwierigkeiten der Wortbedeutungen nicht vorliegen, so ist damit die Aufgabe: die Behandlung allgemeiner Fragen, die Vergleichung gleicher oder ähnlich lautender die Feststellung des Zusammenhangs immer unter genauem Anschluss an die Worte des Textes gegeben. Ausgeschlossen bleiben - und das ist charakteristisch - alle agadische Deutungen, erbauliche Betrachtungen, ethische Lehren.

Die Disposition des Cap. 4 ist klar und übersichtlich.

Vers 1 3 der Befehl Gottes an משה die בני קהת zu zählen.

4-16, ihre Aufgabe und Tätigkeit im Stiftszelt bei dem Abbruch des Stiftszeltes.¹)

21—23, Befehl Gottes, die בני גרשון zu zählen.

24-28, ihre Aufgabe und Tätigkeit.

29-30, Befehl Gottes, die בני מררי zu zählen.

31-33, ihre Aufgabe und Tätigkeit.

34---37, die erfolgte Zählung der כני קהת.

38-41, die erfolgte Zählung der בני גרשון.

42—45, die erfolgte Zählung der בני מררי.

46-49, Zusammenfassung der Zählung der 3 Familien.

Aus dieser Disposition ergibt sich, dass naturgemäss in den verschiedenen Unterabteilungen eine starke Aehnlichkeit der Ausdrücke sich finden muss; der Midrasch hat die leisesten Unterschiede darin beobachtet und erklärt.

¹⁾ Auf den Teil V. 1—21 wollen wir erst später eingehen und behehandeln den Teil von V. 22 an zuerst.

Nachdem der Midrasch Paraschah 6, \$\xi 1 und 2 agadische Deutungen zu den ersten Worten des V. 22 gefügt hat, fährt er in \xi 3 fort:

V. 22. לכית אכיתם לשפחותם לכית אכיתם עשה לי משפחות ביר יקראו כניהם ולא לכית אשיתם שאם נשאי כני גרשין מכנות קרת או מכנית מררי יקראו כניהם על שם משפחות גרשין היו בניהם נקראים על שם שאר משפחות:

Dasselbe Prinzip, welches bei den Männern Israels die Zugehörigkeit bestimmt, wenn Mann und Frau verschiedenen Stämmen angehörten, siehe Cap. I V. 2. שאו את ראש כל ערת כני (s. ישראל למשפתהם לכית אכתם לכית אכתם daselbst), stellt der Midrasch hier für die Zählung der 3 Familien der Leviten auf. s. B. bathra 109b.

b). כל הבא לצבא שהיו שיערין לעבוד עבודה באהל מועד שהיו משיררין.

V. 21. יאת עבדת משפחות הגרשני ולא אחרת, מלמד שכני אפחות הגרשנו ולא אחרת, מלמדי ועמודיו ואדניו גרשון היו אסורין ליכנס לעבידת בני מררי בקרשי דמשבן ובריחיו ועסודיו ואדניו.

Sowohl hier als auch V. 4 und V. 31 lehrt das betonte 1833. dass von den 3 Levitenfamilien jede Einzelne nur die ihr zugewiesene Tätigkeit im Stiftszelt verrichten darf, nicht solche, die an Heiligkeit ihre eigene übertrifft oder unter ihr steht.

In Arachin 11b wird das gleiche gelehrt und zwar לדורות. während unsere Stelle nur für die Zeit der Wüstenwanderung in Betracht kommt. Vgl. auch Sifre Korach 116 zum V. אך אל כלי המקדש

לעכוד ולמשא שבעת שהיו מקיטין המשכן הם היו פורשין יריעות (b) במשכן אהל מוער, וכל מה שהיה ממונה תחת ידם היו מקימין, ובעת שהיו פורקין במשכן אהל מוער, וכל מה שהיה ממונה תחת ידם היו מקימין אותן.

Bei den עכודה ist die עכודה von der משא zu trennen.

Während des Zuges haben sie die ihnen überwiesenen Gegenstände zu tragen למשא, bei Aufstellung und Abbrechen des Stiftszeltes sie wieder an Ort und Stelle bezw. auf die Wagen zu bringen. לאכור Anders oben bei den בי גני קהת לשאת, עברת עברת אחרי כן יבאו כני קהת לשאת. Bei ihnen ist die ihre אעבודה ihre אעבודה denn das Verhüllen der heiligen Gegenstände bleibt Ahron und seinen Söhnen, V. 5 ff., überlassen.

מכסהו 1) אלו עורות אלים מאדמים. ומכסה התחש אשר עליו 75. V. 25. מלמעלה כמשמעו; אמר רשב"ל אומר היה ר' מאיר תחש שהיה בימי משה וכוי (שבת כ״ח). ואת מסך פתח אוהל מועד כמה דתימא (שמות כ״ו ל״ן) ועשית מסך

ואת קלעי החצר אלו קלעים שעשו סכיב להצר כמה דתימא (שמות 27,9) ועשית את הצר המשכן וכו׳ וכן לפאת צפון וכו׳ ורחב החצר וגו׳ וחמש עשרה אמה וגו׳ ולכתף הישנית וגו׳. ואת מסך פתח שער החצר כמה דתימא (שמות 27,16) ולשער החצר מסך עשרים אמה וגו׳. אשר על המשכן ועל המזכח סכיב תני מזבח העולה ארכו חמש אמות [הכל כראיתא בזבחים נ׳ט]. ואת מיתריהם אלו המיתרים אלו המיתרים מה היו עושין כהם? היו מקפלין היריעות והקלעים והיו אוסרין אותם בהם ומניחים אותם על העגלות. ואת כל כלי עבודתם אלו קרסי זהב ואלו קרסי נחשת שהיו מחברים כהם היריעות. ואת כל אשר יעשה אלו קרסי זהב ואלו קרסי נחשת שהיו מחברים כהם היריעות. ואת כל אשר יעשה אלו קרסי זהב ועבדו כל מה שהיה געשה לכל הכלים יהיו בני גרשון עושים.

Sämtliche Erklärungen zu diesem Verse gehören dem מים an: die erste spezialisiert die hier allgemein bezeichneten Umhänge und Vorhänge unter Anführung der Einzelstellen in Exod. Cap. 27 und nimmt in einer kurzen Abschweifung die Gelegenheit wahr, die Maasse des kupfernen Altars nach בחום 59 anzuführen.

Neuartig, aber ebenfalls dem amehörig, ist die Er-

¹⁾ Nach der Einschaltung des R. David Luria.

klärung des Midrasch zu zwarz zwal. Unter den Seilen" seien gemeint Stricke, mit denen die zusammengerollten Teppiche und Umhänge umschnürt wurden und so verpackt auf die Wagen gelegt wurden. Veranlassung zu dieser Erklärung gab dem Verfasser des Midrasch die Aufzählung der מיסרים im V 32 als zur Aufgabe der בני מרכי gehörig. Nach der Erklärung des Midrasch handelt es sich also um 2 Arten מימרים; die hier genannten, die zum Schnüren dienten und die zur Aufgabe der zu cehörten, während die בני מררי diejenigen מיתרים zu besorgen hatten, die zum Festhalten der Umhänge dienten. Raschi unterscheidet zwischen den Stricken für die ממודים, die den כני מררי, und denen für die Teppiche und Vorhänge, die den בני גישין oblagen. Seine Berufung auf die בריהא דבלאכת המשכן wird von Nachmanides zur Stelle bestritten, der seinerseits zwischen den Stricken lund Hakenl für die Umhänge des 227 und denen für das 222 td. h. für die יריעית המשכן unterscheidet, die ersteren den כני פררי, die letzteren den בני גרשוז zuweist.2)

Es scheint, als wenn Raschi sowie Nachmanides diese Erklärung unseres Midrasch unbekannt gewesen sei, andererseits auch, dass dem Midrasch die מבייתא השלאכת הששט nicht vorlag.

In בל צבלי עבודתם sieht der Midrasch die keinem der 3 Levitenfamilien zugewiesenen Zubehörteile zu den Teppichen: die
"Haken". Die meisten Erklärer spezialisieren nicht diese בלי
בלי Nur Ibn Esra meint: עבודתם. Aber von
diesen werden die מיתרות ausdrücklich hier genannt, und die אירות werden V. 32 den בני מרכי zugewiesen, wenn nicht etwa Ibn Esra
der Ansicht Raschis folgt und zwischen den המדות für die עמודים und denen für die ירעות וקלעים unterscheidet. Die אשלהנות von

¹⁾ Ich folge hier der Erklärung des R. David Luria, dem sich auch weiter anschliesst, s. auch weiter den Midrasch nur 12 § 19 und die Kommentatoren dort. Vielleicht könnte man auch hier den Midrasch so verstehen, dass er nur von der Verwendung der Teile während der Züge spricht, siehe d. Kommentar des Wolf Einhorn in der Wilnaer Midrasch-Ausgabe.

י) Die Schwierigkeit nach der Erklärung des רמב lieg darin, dass im V. בים מיתריהם auf das vorangehende אשר על המשבן bezogen werden soll, während doch die notwendige Erwähnung der יריעית המשבן fehlt und nur auf sie das Pluralsuffix מיתריהם sich beziehen kann.

denen Ibn Esra spricht, sind sonst nicht ausdrücklich erwähnt, er denkt sich wohl, dass für die Arbeiten Tische notwendig waren.

Endlich bezieht der Midrasch das Pronomen אישר יעישה להם auf das vorangehende כלים, nicht auf die בני גרשון. Er tritt mit seiner Erklärung in Gegensatz zu Onkelos, את כל די יתמסר להון und Raschi, die beide das Pronomen auf die ויפלחו beziehen.

על פי אהרן ובניו תהיה וכו׳ זוהי שאמרו שחלק הקב״ה כבוד .72 לככור כשם שעבודת בני קהת היתה ע״פ אהרן ובניו, כמה דתימא (4,19) אהרן ובניו יבאו ושמו אותם איש איש על עבודתי ואל משאו, כן עבודת בני גרשון, אבל בבני מררי לא נאמר בו ע׳פ אדרן ובניו. ופקדתם עליהם במשמרת את כל מהשאם הביא הכתוב משה עמהם שיהיו מצוים עליהם שיהיו שומרים על כל מה שנושאים.

Dass der Dienst auf Befehl und nach Anweisung Aharon und seiner Söhne erfolgen soll, wird bei den בני קהת V. 19 und hier bei den בני מרדי בני מרדי בני מרדי בני מרדי בני מרדי hervorgehoben. Der Midrasch findet den Grund darin, dass die בני קהת mit den heiligsten Dingen betraut waren, andererseits ברשין als Erstgeborener dieser Ehre gewürdigt war. Denselben Gedanken spricht Hirsch in seinem Commentar V. 22 aus. Den Wechsel des Numerus und der Person in den Schlussworten במשמרת בעליהם erklärt der Midrasch dahin, dass auch משה erklärt der Beauftragung.

V. 28. ביד משפחת בני הגרשני וגו' ומשמרתם ביד ארב איתמר בן אהרן הכהן. בתחלה שמו אהרן ובניו ונישה עמהם לבני גרשין על איתמר בן אהרן הכהן. מכאן ואילך עבודתם ומשמרתם היתה ביד איתמר עבודתם ועל משאם ועל משמרתם, מכאן ואילך עבודתם ומשמרתם היתה ביד אהרן הכהן.

Die einleuchteude und einfache Erklärung des Midrasch ist von Hirsch in seinem Kommentar übernommen worden. Raschi's Auffassung, dass die Worte כיד איתפר בן אהרן הכהן לובניו die Erklärung zu den im vorhergehenden Verse genannten אהרן ובניו erscheint nicht so natürlich, wie die des Midrasch.

בני מררי למשפחתם בכני קהת וכבני גרשון נאמר בהן נשיאת V. 29. ראש שחלק להם הקב"ה כבוד לקהת בעבור כבוד הארון ולגרשון על שהיה בכור, אבל בכני מררי שלא היו אלא בני פשוט ועכירת משאם לא היתה אלא קרשים אבל בכני מררי שלא היו אלא בני פשוט ועכודים ואדנים לא נאמר בהם נשא את ראש.

Die Abweichung bei den כני מררי. nicht על פי zu erwähnen, deutet der Midrasch in gleichem Sinne wie V. 27 על פי פי מררי. Beide Familien haben einen Vorzug vor den בני מררי durch die Heiligkeit ihrer Aufgabe bezw. durch ihre Erstgeburt. In gleicher Weise hatte der Midrasch zu Cap. 4.2 sich ausgesprochen, s. auch seine Erklärung zu אך את משה לני לא מפקוד Die übrigen Kommentatoren haben auf den Unterschied nicht geachtet.

V. 30 ist ohne Erklärung, da er mit V. 23 gleichlautet.

V. 31. Zur Erklärung des Midrasch zu den Anfangsworten וזאת משמת משאם siehe die Bemerkungen zu V. 24. קרשי המשכן אלומיה קרשים של משכן, ובריחיו אלו טו בריחים והבריה התיכון. ועמודיו אלו ארבעה עמודי שטים שפורסים עליהם הפרכת וחמשה עמודי שטים שפורסים עליהם המסך של פתח האהל. ואדגיו אלו אדגי הקרשים ואדגי שטים שפורסים עליהם המסך של פתח האהל. האמודים שהיו ק״ה ארגים.

Der Midrasch berechnet einfach die Summe der einzelnen Gegenstände. Seine Angabe über die "Riegel" lehrt, dass ausser den 5 an jeder der 3 Wände der ברית התיכון die 3 Wände zusammenhielt. sodass neben den 15 noch ein mittlerer war. Raschi folgt in seinem Kommentar den Angaben der ברייתא die nicht im Einklang mit der Midrasch-Auffassung steht. Die Gesamtsumme der אדנים berechnet der Midrasch auf 105: sie setzt sich zusammen aus je 2 אדנים 105: sie setzt sich zusammen aus je 2 קרשים unter den 48 אדנים 105: sie setzt sich zusammen aus je 2 עמודי הפרכת בחברת unter den אדנים 105 עמודי הפרכת den אדנים 105 עמודי המכך שווער שווער

ועמודי החצר סכיב אלו גו עמודים שהיו עומדים סכיב החצר 22. שעליהם פורסים הקלעים, ואדניהם אלו גו אדנים שנהם היו מעמידין העמודים, שעליהם פורסים הקלעים, ואדניהם שלו גו אדנים שער ההצר. ויתדתם אלו יתדות המשכן ויתדות החצר של נהשת שהיו נועצים בארץ סכיב שלא יפיל הרוח לקלעים המשכן ויתדות החצר של נהשת שהיו נועצים בארץ סכיב שלא יפיל הרוח לקלעים ומיתריהם לכל כליהם ולכל עבודתם שבהם היו מעמידים הקלעים עם היתדות ובהם אוסרים העמודים והבריחים וטוענים על הענלות שלא יפלו לארץ אכל לקרשים ובהם אוסרים העמודים והבריחים וטוענים של ברזל שבהם היו מחזיקים את הקרשים.

Die Säulen des Vorhofes werden am Ende der Sidrah Trumoh aufgezählt; 20 im Süden (v. 10), 20 im Norden (v. 11),

בשמות תפקדו את כלי משמרת משאם הזהירם הקב"ה שיהיו .32 מפקידים כל הלוים איש איש על עבודתו ועל משאו כדי שלא יכאו לידי מחלוקת וכך היו עושין: איש פלוני לוי יטעון קרשים, איש פלוני לוי יטעון בריחים, איש פלוני לוי יטעון בריחים, איש פלוני לוי יטעון עמודים וכן כל כלי וכלי.

Im Gegensatz zu V. 27 ופקרתם עליהם כמשמרת hebt die Schrift hier hervor: ובשמות ובשמות mit Namen sollt ihr ihnen die Geräte zuzählen, der Midrasch scheint unter ובשמות die Namen der Leviten zu verstehen, Hirsch im Commentar die Namen der Geräte, unbestimmt drückt sich Siporno aus zu V. 49: והוא שירע שמות הפקרו את כלי משמרת משאם".

V. 33. זאת עבדת משפחת בני מררי וכו' ביד איתמר בן אהרן .33 הכהן. על שלא היה נשיאיתם מבית אב שלהם לכך לא נאמר על פי אהרן ובניו כשם שנאמר בכני גרשון (4,27) אלא כל מעשיהם היתה ביד איתמר; מלמד שה"ה איתמר גוטל כל הכלים ונותנם לבני מררי (וכן לבני גרשון) והיה מעמידם על עבודתם איתמר גוטל כל הכלים ונותנם לבני מררי (וכן לבני גרשון) והיה מעמידם על עבודתם .ועל משמרתם.

Sowohl den כני מררי V. 27 als den בני מררי hier wies מיל בי ארמר hier Dienst an, aber nur bei den בני גרשון geschieht es על פי אהרן V. 27; der Midrach begründet diesen Vorzug der מיני גרשון mit dem נישיאות בית אב שלהם, ihrer Erstgeburt, wie oben V. 27.

An V. 34 knüpft der Midrasch eine Reihe von Pschat-Erklärungen:

- ויסקוד משה ואהרן וויסקוד. Beide, Moses und Aharon, musterten die Söhne Kehath: Sie erfüllten damit den V. 1 beiden gegebenen Befehl.
- 2) Eine besondere Anrede Gottes ordnete die Zählung der Söhne Kehath (V. 1) und eine besondere Anrede Gottes V. 21 die der Söhne Gerschon an, V. 29 wird die Zählung der ohne Anrede Gottes angeordnet. Den Unterschied begründet der Midrasch, wie oben (V. 27), mit der besonders heiligen Aufgabe des Kehath und der Erstgeburt des Gerschon.

Für die Söhne Kehath ergeht der Befehl an Mose und Aharon: für die Söhne Gerschon an Mose allein, nicht an Aharon: Weshalb? fragt der Midrasch: Seine Antwort lautet: Niemals ist die Offenbarung Gottes unmittelbar an Aharon ergangen, sondern überall, wo Aharon in der Anrede mitgenannt wird, ist nichts anderes gemeint, als dass Mose zunächst den Befehl an Aharon weitergeben solle: und zwar geschieht dies in den Fällen, wo der Inhalt des Abschnitts eine persönliche Aufgabe für Aharon enthält. Weil also die Tätigkeit der Söhne Kehath durch Aharon persönlich vorbereitet wurde er und seine Söhne hüllten die Gegenstände ein – nicht aber die der Söhne Gerschon, ergeht die Anrede in V. 1 an Aharon mit, hingegen nicht in V. 21.

Zu dieser Erklärung vgl. man הירת כהנים Anfang ויקרא Anfang מירת כהנים Raschi z. Stelle und seine Kommentatoren, insbesondere auch Heidenheim im Commentar מירע לבינה. Mechilta בי, Sifri שניא und Bamidbar R. פי ייד Ende. In grosser Ausführlichkeit spricht darüber Malbim in seinem Kommentar ויקרא בתורה והמצוה Anfang. Die Erklärung unseres Midrasch: כל פרשה שהיה אהרן צריך לה כתוכ בה אהרן למשה שיאמר לאהרן לאמר: הקביה אמר למשה שיאמר לאהרן לאמר: הקביה אמר למשה שיאמר לאהרן klärung stehenden Abschnitte zu, nicht aber für alle Abschnitte, in denen auch Aharon erwähnt ist.

Ueber die feinen Beobachtungen des Midrasch in der Erwähnung oder Nichterwähnung der שיאי ישראל gehen die Kommentatoren stillschweigend hinweg. Nicht so der Midrasch zu V. 34. — Bei der Zählung Israels werden nämlich auch die Fürsten Israels berufen (1, 4). Dass sie auch in Wirklichkeit bei der Zählung mittätig waren, berichtet 1, 44. Anders bei den Leviten: Ein

Auftrag für die Fürsten erfolgt nicht. Hier V. 34 und auch V. 46 berichten aber, dass sie auch bei der Zählung der Leviten beteiligt waren, während ihrer V. 37, 41, 45, wo die Zählung allemal als auf Befehl Gottes bezeichnet wird, keine Erwähnung geschieht. Der Midrasch erklärt: Nicht auf göttlichen Befehl, sondern nach eigenem Ermessen hat Moses die Leviten hinzugezogen ברי להט ככור.

V. 35 מבן שלשים שנה וגו׳ מכאן אמרו בן שלשים לכח.

Mit der hier gegebenen Altersbestimmung für den Beginn des Dienstes der Leviten begründet der Midrasch die in אבות 5,21 ausgesprochene Lehre: כן שלשים לכח. Der Dienst der Leviten am Stiftszelt in der Wüste beanspruchte ja durch Aufbrechen und Abbrechen und durch das Tragen der Geräte grosse körperliche Kraft.

V. 36. ויהיו פקודיהם למשפחתם אלפים שבע מאות וחמשים: זו היא שאמרו שאמרו הורג בכני קהת, שכשמנאם מכן חדש היו שמונה אלפים ושש מאמרו שהארון היה הורג בכני קהת, שכשמנאם מכן שלשים שנה לא נמצאו שלישי.

Vgl. Midrasch Rabb. Bamidb. Cap. 6 Anfang. Eine auffällige Tatsache zeigt sich, wenn man bei den 3 Levitenfamilien die Anzahl der Einmonatigen mit den Dreissigjährigen vergleicht.

			Gerschom	Kehath	Merari
die	Anzahl d	ler Einmonatigen	7500	8600	6200
	4*	. Dreissigiährigen	2630	2750	3200

Während die Anzahl der 30 jährigen bei Gerschom und Merari mehr als ½ der Einmonatigen beträgt, bleibt sie bei Kehath darunter. Der Midrasch erklärt diesen Unterschied mit ihrem besonders verantwortungsvollen Dienst. Ihnen war ja die Hut der heiligsten Gegenstände, insbesondere des ארון, anvertraut. und dass damit Gefahren für ihr Leben verbunden waren, lehrt ja schon der Wortlaut V. 19 ff. אואת עשו להם וחיו ולא ימותו וכר 19 ff. אולדי מותו וכר בול בו היו ולא ימותו וכר בול בול בול בול הוא שולדים ihren Dienst mit dem Leben bezaht haben. Demselben Gedanken gibt der Midrasch Ausdruck weiter V. 40 bei den שאמרו שבני גרשון לפי שלא היו מטועני הארון, לפיכך לא חסרה ממנין הראשון שמני גרשון לפי שלא היו מטועני הארון, לפיכך לא חסרה ממנין הראשון

שני שלישים אלא היו מאה ושלשים desgl. zu V. 42, bei den יבני מררי : ובני מררי ושלשות בני מררי:

Im V. 37 betont die Thora: Dies sind die Gemusterten der הבי בני קחת Die Zählung erfolgte durch אשר פקר משה ואהרן על פי ד ביד משה Die Zählung erfolgte durch משה und אהרן mach göttlichem Befehl, zwar halfen auch die נשיאים mit, aber ihre Teilnahme erfolgte nicht על פי ד, deshalb bleiben sie hier ungenamt. Dass aber auch Ahron hier zugezogen werden solle, war durch Gott dem Moses und nur diesem mitgeteilt worden, daher ביד משה s. oben z. V. 34.

Zu V. 38. ופקודי כני גרשון למשפחתם ולבית אכתם fügt der Midrasch hinzu: כשם שמנה לכני קהת על פי ד כך מנה לכני גרשון. Es ist nicht ersichtlich, dass der Midrasch etwas Neues zu dem Wortlaut der Thora hinzufügt. Die Worte אשר פקד משה ואיבן על beschliessen die Zählung der כני גרשון V. 37, der בני גרשון V. 41, der בני מררי V. 45.

V. 39. "Von 30 Jahren bis 50 Jahren". Der Dienst der Leviten dauerte vom 30. Lebensjahr bis zum 50. Lebensjahr. — Denselben Ausdruck gebraucht die Thora in diesem Kapitel V. 2, V. 23, 30, 39, 43 und es ist nicht ersichtlich, warum gerade an diesen Vers die Erklärung geknüpft wird באהל מעד מהמשים שנה ולהלן אכל משנכנסי לאי לא היו נפסלים אלא בקיל dass nur in der Stiftshütte, wo es sich um das Tragen schwerer Gegenstände handelte, der Dienst mit 50 Jahren aufhörte, später aber die Leviten auch noch über diese Altersgrenze hinaus Dienst versehen, solange ihre Stimme sie zum Singen befähigte.

Ueber die Frage, ob die Leviten auch noch über 50 Jahre Dienst und welchen versahen, weichen die Ansichten von einander ab, hier sei nur auf einige Quellenangaben verwiesen: Sifre אורי באהל מיער בהל מיער בהעלהן. Raschi und Ramban in ihren Kommentaren zu diesem Verse, in grosser Ausführlichkeit Misrachi z. St., חלין 25a, Rambam הלכי כלי המקדש III, 9.

י) Ueber die sachliche Schwierigkeit nach der Auffassung des Midrasch, da es doch zunächst scheint, dass beide Zählungen zu gleicher Zeit und beide vor Beginn der Levitentätigkeit erfolgten, siehe מתנות כהונת z. Stelle und die Erklärung des במיים.

Zu V. 41. Eine aufmerksame Vergleichung über die Vornahme der Zählung und der sie Ausführenden zeigt folgende Abweichungen von einander:

V. 42. Der Wortlaut des V. 42 weicht ab von den gleichartigen V. 38 und 34. In beiden letzten lauten die Eingangs-ויפקד משה ואהרן וגו' את בני bezw. ופקודי בני גרשון למשפחתם וכו' הקהתי hier hingegen bei den בני מררי למשפחתם: בני מררי למשפחתם. Die Betonung der Familien der Söhne Merari erklärt der Midrasch mit dem Zahlenverhältnis zwischen dem Einmonatigen und Dreissigjährigen, das sich bei den Söhnen Merari besonders günstig stellt (s. oben zu V. 36). Bei ihnen übertraf die Anzahl der letzteren die Hälfte der ersteren um 100, hingegen fehlten Garan bei den Söhnen Gerschon mehr als 1000, bei den Söhnen Kehass gar mehr als 1500. Deshalb hebt die Schrift bei den Söhnen Merari den Reichtum an Familien besonders hervor. Es scheint, dass die Hinzufügung des Midrasch zu V. 44 ויהיו פקודיהם למשפחתם שלשת אלפים ומאתים זו היא שאמרו לפי שנתרבו באוכלוסין eine Wiederholung dieses Gedankens ראנין לעבורה נאמר בהן משפחות ist. Die Schlussworte נאמר בהן משפחות beziehen sich also auf das משפחות בני מררי des V. 42 משפחות.

V. 43. Zur Erklärung des Midrasch vgl. unsere Bemerkung zn V. 394).

V. 45. Vergleicht man V. 37 mit V. 41 und 45, so ergibt sich: Moscheh beauftragte Ahron mit der Zählung der בני קהת, entsprechend dem an ihn und Ahron ergangenen Befehl V. 1. In Bezug auf die בני גרשון fasste Moscheh den Befehl Gottes V. 22 wörtlich auf, bezog ihn (nach Auffassung des Midrasch allerdings irrtümlich, s. oben zu V. 41), nur auf sich, er beteiligte jedoch Ahron nach eigenem Ermessen. Um der irrtümlichen Auffassung Moscheh's bei der Zählung der בני מררי של פי די ביר משה מברי מושה, daher die duch Moscheh und Ahron erfolgte Zählung der ברר משה, als auf göttlichen Befehl bezeichnet wird.

Im Sinne des Midrasch müssen wir freilich folgerichtig annehmen, dass an den jedesmaligen Befehl Gottes zur Zählung der einzelnen Levitenfamilien sich sofort die Ausführung anschloss, bevor der Befehl für die Zählung der zweiten erging.

Die Bemerkungen des Midrasch zu V. 46 und 48 sind mehr agadisch gehalten: Nachdem jede der 3 Levitenfamilien einzeln gezählt sind, wiederholt die Schrift die Zahl des Gesamtstammes הגיר שכולם שקולים לפני המקים בחיכה לפי שהיו בני ביתו שכולם שקולים לפני המקים בחיכה לפי שהיו בני ביתו וחביבים עליו ביותר.

Zu V. 47 wiederholt der Midrasch das zu V. 38 Bemerkte.

V. 49 bietet der einfachen Erklärung mannigfache Schwierigkeiten: על פי ה' פקד אותם כיד משה איש על עכרתו ועל משאו על פי ה' פקד אותם כיד משה איש איש על עכרתו ועל משה ה' את משה Die Schlussworte sind nach dem ersten Teil des Verses schwer verständlich.

1. Wer ist das Subjekt des Satzes: על פי ד' פקד אחם ביד ? Hirsch sieht in seinem Kommentar Gott als Subjekt an und übersetzt: Nach Gottes Ausspruch, Er hatte einen jeden durch M. und A. beauftragt. — Neben dem unmittelbar vorhergehenden על פי ד' erscheint diese Erklärung nicht ungezwungen. Neuere Uebersetzungen nehmen als unbestimmtes Subjekt "man" an.

¹) Die Bemerkung des R. S. Straschun in der Wilnaer Midrasch-Ausgabe gehört zu V. 43. nicht, wie irrtümlich angezeichnet, zu V. 39.

"Nach dem Befehle des Ewigen durch Moscheh setzte man jeden in seine Arbeit und in sein Tragen ein, oder . . . wies man unter Aufsicht Moschehs einem jeden u. s. w., oder musterte man sie durch Moscheh usw. Allein unter Berücksichtigung von V. 27 על פי אהרן וכנין תהיה und V. 33 lässt sich unter "man" nur Ahron und seine Söhne denken.

2. Schwieriger noch bleibt die Erklärung der Schlussworte. Was bedeutet hier ישקדין, und was ist der Sinn des Satzes? Siporno versteht darunter abweichend von der gewöhnlichen Bedeutung die heiligen Geräte, die ihnen anvertraut sind, der Sinn des V. ist also: Man soll jeden Leviten beauftragen על עברתן mit seiner Aufgabe, die er zu leisten hat während des Lagerns, und ועל משאו während des Zuges und ופקריו er soll die ihm anvertrauten Geräte mit Namen kennen, entsprechend dem נגינות sprechen ובשמות תפקדו את כלי משמרת משאם sprechen gegen diese Erklärung). Raschi nimmt ימקדין im gewöhnlichen Sinne und sieht darin eine Wiederholung des früher Gesagten: die Zählung umfasse die 30-50 jährigen, sodass der Sinn der Schlussworte ist: Die Zählung erfolgte so wie Gott dem Moses befohlen (s. Raschi ed. Berliner, der in einer Note die Erklärung des ס' הזכרון anführt, dass auch Raschi die im מסרה zitierte מסרה gehabt habe, wonach אישר im Sinne von כאשר gebraucht sei).

In eigener Weise löst der Midrasch die Schwierigkeiten. Die Wendung איש איש על עכורתו ועל משאו wird oben V. 19 zur Bezeichnung der Aufgabe Ahrons Jund seiner Söhnel gegenüber den כני קהת gebraucht, also ist auch hier von dem Amt Ahrons gegenüber den בני קהת die Rede, Subjekt v. אשר סקר ist also מהרן, und איש איש וכוי heisst jeden von den בני קהת.

Hingegen war in Bezug auf die כני גרשון V. 27, nach den Anfangsworten על פי אהרן ובניו desgleichen V. 32 in Bezug auf die כני מררי der Befehl an Moscheh und Ahron erteilt, jeden einzelnen mit seiner Aufgabe zu betrauen. Auf sie beziehen sich die Schlussworte, ומקדין diejenigen seiner d. h. des Stammes Levi Gemusterten, in Bezug auf die Gott auch dem Moscheh befohlen hatte, sie mit ihrem Dienst zu betrauen.

Wir würden nun erwarten, dass Erklärungen in obiger Art sich auch zu dem ersten Teil dieses Kapitels VI 1—21 finden, der ja ähnlichen Inhalts ist; das ist aber nicht der Fall, sondern der Midrasch Paraschah 4 von § 12 an, womit die Erklärung zu Kap. 4 beginnt, trägt zum weitaus grössten Teil a g a d i s c h e n Charakter unter Einfügung mancher halachischen Mischnahs. Ausserdem enthält er einen langen Exkurs aus dem מגא דבי אלים zu V. 16; nur in geringer Anzahl kemmen auch hier Erklärungen in der Art wie zum andern Teil des Kap. vor z. B. zu V. 8, 9, 10, 16.

Dass diese oben angeführten Erklärungen nicht dem Gebiet der Agadah angehören, ist klar, wie immer man diesen Begriff auch definieren mag, ob mit Rappaport in seinem Erech millin als Sagen, Erzählungen, Legenden oder mit Franklim מבוא ירושלמי p. 49 Sittensprüche, moralische Erzählungen, Fabeln, Erklärungen ethischen Inhalts u. a. Jedenfalls haben es die vorliegenden Erklärungen nicht mit solcher Art zu tun, sondern handeln von dem einfachen Sinn, erklären sachliche Schwierigkeiten. Verschiedenheiten des Ausdruckes oder weisen zum Verständnis auf erläuternde Parallelstellen, etwa in תרומה hin, sie verbleiben also, von vereinzelten Ausnahmen abgeschen, im Gebiet des zwe, und bleiben der Agadah, sofern diese homiletische und ethische Zwecke verfolgt, fern. Exegese kann nun in zwei verschiedenen Formen auftreten: sie kann entweder Exegese im eigentlichen Sinne des Wortes sein und Vers für Vers erklären, oder sie kann in abgerundeter, zusammenhängender Darstellung den Stoff behandeln. Als deutliches Beispiel für diese Verschiedenheit in der Form sei auf Raschi's Erklärung des אפור II. B. M. Cap. 28, 6 hingewiesen, er leitet dort seine Erklärung mit den Worten: אם כאתי לפרש מעשה האפוד והחשן על סדר המקראות, הרי פירושן פרקים פרקים וישנה הקורא בצירופן, לכך אני כותב מעשיהם כמות שהוא למען ירוץ קירא בה ואחר כך אפרש על סדר המקראות.

Man sieht hier zugleich die Vorteile der zweiten Art vor der ersten.

So könnte auch das hier behandelte Thema, die Zählung der Leviten und ihre Tätigkeit in rein exegetischer Form oder zusammenhängend dargestellt werden. Wie wir sahen, ist die Form hier rein exegetisch, Vers für Vers erklärend.

Aeussere und innere Gründe sprechen gegen die Vermutung, dass der Abschnitt einem alten "tannaitischen" Midrasch angehöre: der מסרי שמר beginnt erst mit Cap. 6, es wird kein einziger Name eines Tanna erwähnt; auch der מסרי שמר beginnt erst mit Cap. 6. Wohl enthält der מסרי שמר auch neben dem halachischen Hauptteil mancherlei hagadische Stücke, aber keine exegetische, bei denen die Exegese Selbstzweck ist.

Dem Stoffe nach könnte man auf den Gedanken kommen, dass wir ein Stück aus der alten ברייתא דמלאכת המשכן vor uns haben: so wie diese den Bau des ששכן in allen Einzelheiten beschreibt, so könnte sie auch den Dienst der Leviten im Einzelnen darstellen. Allein abgesehen davon, dass uns jede sonstige Nachricht darüber fehlt, und sie uns als ein abgeschlossenes Ganze vorliegt, gestattet auch die Form eine solche Annahme nicht. Die ברייתא דמלאכת המשכן ist eine zusammenhängende Darstellung und sie erklärt nicht Vers für Vers, sie ist ihrer Form nach Halacha nicht Midrasch¹), während dieses Midraschstück im geraden Gegensatz dazu steht. Auch sachlich stehen die Erklärungen z. B. zu V. 31 über die ברייתא דמלאכת המשכן.

Dem Charakter nach muss das Midraschstück einer Zeit angehören in der das Streben der Gelehrten auf ein gründliches Verständnis der seit, der heiligen Schrift, gerichtet war. In Raschi's Kommentar zur Thora war ein Vorbild gegeben, seine Schüler verbreiteten seine Bestrebungen. In dieser Zeit mag auch derjenige gelebt haben, dessen Erklärungen wir in diesem Midraschstück vor uns haben.

Ob er einen fortlaufenden Kommentar zur ganzen Thora geschrieben, oder einzelne Stücke erklärt hat, vermögen wir für

¹⁾ Siehe Hoffmann, Einleitung in die halachisch. Midraschim S. 1.

jetzt nicht zu entscheiden. In dem Werke מדרש שכל מים des R. Menachem b. Salomo (herausgegeben von Sal. Buber, Berlin 1900, 1901 in den Veröffentlichungen des Mekize-Nirdamim Vereins) haben wir einen Kommentar ähnlicher Art vor uns. Neben einer großen Fülle von agadischen Stellen, die er älteren Midraschwerken entnimmt, neben zusammenhängenden Darstellungen halachischen Stoffes, kommentiert der Verf. die Thora im Sinne des Pschat.

Bedauerlicher Weise reichen die 2 einzigen Handschriften des שבל מוב חער bis יתרו für die weiteren Abschnitte von שבות und für במדבר, דברים fehlen sie gänzlich, und es ist daher unmöglich, ein Urteil abzugeben, ob wir etwa einen Ausschnitt mit dem שכל מוב vor uns haben.

Vielleicht wird es der Zukunft gelingen, durch vermehrte Erschliessung der in den Bibliotheken ruhenden Schätze an Handschriften diese Frage einer bestimmten Entscheidung zuzuführen.

Zur Entstehungsgeschichte der Mischnah.

Von Louis Ginzberg (New-York).

Der bekannte Ausspruch 1) R. Jochanan's "gar viele dem Moses auf Sinai offenbarten Halachot sind in der Mischnah versenkt" כמה הלכות נאמרו למשה בסיני וכולהן משוקעות במשנה enthält nicht allein seine dogmatische Ansicht über den Ursprung der mündlichen Lehre, sondern auch sein historisches Urteil über die Entstehungsgeschichte der Mischnah. Er wollte damit sagen. dass Rabbi Jehudah ha-Nassi ebensowenig der Verfasser der Mischnah, wie der Schöpfer der Halachah ist, dessen Mischnah sei vielmehr inhaltlich wie formell das Resultat einer Jahrhundert langen Entwicklung. Es ist das grosse Verdienst David Hoffmanns in seiner für die Geschichte der Mischnah grundlegenden Abhandlung, "Die erste Mischnah" den überzeugenden Beweis geliefert zu haben, dass unsere Mischnah in ihren älteren Bestandteilen Strata enthält, die einer der Tempelzerstörung vorausgehenden Zeit 2) angehören. alten Halacha-Sammlungen sind bereits in der Form unserer Mischnah abgefasst, und da dieselbe eine lange Entwicklung voraussetzt, so ist die Annahme 3) wohl berechtigt, dass diejenigen

י) Jeruschalmi, Peah II, 17a; וכולהן ist nicht wörtlich zu nehmen, da viele sinaitische Halakot sich nicht in der Mischnah finden. Für die Bedeutung des Ausdruckes שקע "versenken", d. h. einverleiben, ohne Quellenangabe ist zu vgl. Jer. Schab. XVI, 15, c שלא שיקע וכרי und die Erklärung dieser Stelle bei Lewy, Interpretation I, 19.

²⁾ Vgl. Hoffmann l. c. S. 15 ff.

³⁾ So schon Krochmal, More Neb. ha-Zeman ed. Lemberg 1851, 167 b, der aber nicht n\u00e4her auf den Gegenstand einging.

Stellen unserer Mischnah, die der Materie nach wenig oder gar nicht zusammengehören und nur wegen äusserer Aehnlichkeit aneinander gereiht sind, der ältesten Form für die Ordnung der Halachoth angehören. Es ist freilich sehr bedenklich, Fundamentalfragen literar-historischer Kritik nach rein äusserlichen Momenten zu beurteilen, und gerade die häufige Anwendung dieser Methode auf die Mischnah seitens moderner Forscher ist nicht wenig schuld daran, dass diejenigen Kreise, denen am Inhalt der Mischnah mehr gelegen ist als an der Form derselben, dem kritischen Studium der tannaitischen Literatur gegenüber sich sehr skeptisch verhalten.

Als bescheidenen Beitrag zur Ehrengabe für einen Mann, dem der Inhalt wie die Form der tannaitischen Literatur gleich bedeutend sind und dem wir für das Verständnis beider so viel zu danken haben, gebe ich die folgende Untersuchung über die Formschaft zu derselben will ich zeigen, dass obwohl die Kritik der Mischnah vom Inhalt derselben ausgehen muss, wir derselben nur dann ganz gerecht werden können, wenn wir auch der Form eine kritische Behandlung angedeihen lassen.

Der erste Abschnitt der Mischnah Megillah enthält dreizehn Lehrsätze aus den verschiedensten Gebieten der Halakah, die sachlich mit einander in gar keinen Zusammenhang stehen, und deren Zusammenstellung nur durch die einleitende Formel אין בין bedingt ist. Beinahe all¹) diese Lehrsätze finden sich an anderen geeigneten Orten der Mischnah, so, dass die Frage sich aufdrängt, wo sind dieselben zuerst gelehrt worden? Ist die part Sammlung die Quelle für die in den verschiedenen Traktaten an geeigneten Orten sich findenden Sätze derselben, oder ist dieselbe aus den zerstreuten Lehrsätzen herausgehoben und in einem besonderen Abschnitt zusammengestellt worden? Liesse sich die Richtigkeit der ersten Annahme beweisen, so wäre noch die Frage nach dem Ursprung dieser אין בין Sammlung zu beantworten. Hatte sie Rabbi aus der Mischnah seiner Vorgänger,

¹⁾ Vgl. Näheres darüber weiter unten am Schlusse der Abhandlung.

R. Meir, R. Akiba und anderer entnommen, oder gehört sie den vormischnaischen Halakahsammlungen an. Die folgenden Einzeluntersuchungen über die אין בין -Lehrsätze, hoffe ich, werden uns eine befriedigende Antwort auf alle diese Fragen geben.

1) Mischnah Megillah I, 4: אין בין אדר הראשון לאדר השני אלא Nach der Behauptung des Talmuds. Nach der Behauptung des Talmuds z. St. Meg. 6 b wird diese Halakah nicht von allen Tannaim acceptiert, im Gegensatz zu dieser Mischnah vertritt R. Eliezer b. Jose vielmehr die Ansicht, dass Purim in einem Schaltjahre am vierzehnten des ersten Adars gefeiert werden müsse. Man darf aber nicht daraus folgern, dass der אין בין - Lehrsatz von diesem Tanna verworfen wurde: die Differenz zwischen unserer Mischnah und R. E. b. J. liesse sich am einfachsten darauf zurückführen. dass dieser den Passus אדר ראשון auf אדר ראשון bezieht, jener anonyme Tanna der Mischnah aber auf אדר הישני, welche Meinungsverschiedenheit bei der Zweideutigkeit dieses אין בין Satzes ganz erklärlich 1) ist. Bei näherer Betrachtung aber zeigt sich die Unhaltbarkeit der Behauptung, wonach die Tannain über die Purimfeier des normalen Schaltjahres differieren. Apriori ist es nämlich höchst auffällig, dass über einen so häufig vorkommenden Fall wie die Purimfeier eines Schaltjahres eine Differenz von solcher Natur aufkommen konnte. Der palästinensische Talmud - Pes. VI, 33 a - fragt verwundert והלא אי und kann sich nicht erklären, אפשר לכ׳ שביעית שיהול י״ד להיות בשכת wie man zur Zeit Hillels darüber im Zweifel sein konnte, ob das Passahlamm an einem Sabbat dargebracht werden dürfe. Während es nun ganz gut denkbar ist, dass in alter Zeit die Monate so arrangiert wurden, dass der vierzehnte Nissan nicht an einem Sabbath fiel, um nicht die Vorbereitungen für das Fest zu erschweren. so ist es doch ganz ausgeschlossen, dass zu irgend einer Zeit Schaltjahre zu den Seltenheiten gehörten und unsere Frage ist wohl berechtigt, wie konnte man darüber im Zweifel sein, wann die

י) In den folgenden אין בין Lehrsätzen bezieht sich der mit אלא eingeführte Passus auf den im Vordersatz zuerst genannten Gegenstand; vgl. weiter unten S. 16, Anm. 2.

Purimfeier eines Schaltjahres zu begehen sei. Aber abgesehen von dieser Schwierigkeit lässt sich die vom Talmud angeführte tannaitische Quelle¹) für diese Meinungsverschiedenheit der Tannaim kaum in dem Sinne deuten, wie es derselbe tut. Der in der Baraita erwähnte Fall betrifft die Purimfeier eines Jahres, an dem der Schaltmonat nach dem vierzehnten Adar eingesetzt wurde, und in diesem Falle behauptet R. E. b. J., dass es nicht nötig sei Purim noch einmal zu feiern. Daraus folgt m. E., dass sogar dieser Tanna sonst den Schaltmonat für den eigentlichen Purimmonat ansieht. Andernfalls hätte er nicht von diesem Spezialfalle gesprochen, sondern er hätte die Regel aufgestellt, המגלה נכראת כאדר ראשון, was keinen Zweifel über seine wahre Ansicht hätte aufkommen lassen. Die Ausrede, dass aus Rücksicht auf die anderen Tannaim, die sogar in diesem Spezialfalle auf die nochmalige Purimfeier im zweiten Adar bestehen, die Baraita von בראו את הכנלה ונתעכרה spricht, verfängt nicht; nach dem in der tannaitischen Literatur üblichen Stiele könnte R. E. b. J. Ansicht nicht anders ausgedrückt werden, als לעולם קורין אותה באדר אשון, womit der Gegensatz zwischen ihm und seinem Gegner unzweideutig gegeben wäre. Ganz unbegreiflich ist schliesslich die allgemeine Regel dieses Tanna, כל מצות הנוהגות בשני נוהגות בראשוו da dieselbe nach der Auffassung des Talmuds gerade umgekehrt hätte lauten müssen: כל מ הנוהגות בראישון אין ניהגות בשני, wie schon R. Salomon ibn Adret z. St. bemerkte. Diese letzte Schwierigkeit hat sogar eine Textänderung bewirkt; wie Tosaphot zu R. ha-Schan. 19, b bemerken, lautete die ihnen dort vorliegende Tesart: דמר סבר כל המצות הנוהגות בראשון נוהגות כשני ומר סבר אין נוהגות so dass die Regel R. E. b. Jose: כל המצוח הנוהגות בראישון אין lautet, und zwar bedeutet dann ניהגות בבי müssen noch einmal begangen werden. Wie jedoch schon die Tosafot bemerken, findet sich diese Lesart nur in R. ha-Sch. aber nicht 2) in Megillah und mit Recht so, denn im Ausspruche R. Simon b. Gamaliels

¹⁾ Ueber das Verhältnis dieser Quelle zur Tosefta vgl. w. unten.

²⁾ Die Londoner Hs. — vgl. Rabbinovicz z. St. — hat sowohl im Ausspruch R. E. b. J. wie in dem R. S. b. G. המגוח, was natürlich ganz ausgeschlossen ist.

muss אין נוהנות stehen, da sonst das folgende ושוין וכוי keinen Sinn gäbe. Die Emendation war nur in R. ha-Sch. möglich, wo die Baraita nicht wörtlich citiert ist, aber nicht in Megillah, da die Baraita unbedingt die von unseren Texten des Babli, des Jeruschalmi und der Tosefta gebotene Lesart verlangt, wonach also auch die dritte von uns gegen die Auffassung des Talmuds erhobene Schwierigkeit verbleibt. 1)

Alle Schwierigkeiten verschwinden jedoch, wenn man die Controverse zwischen R. E. b. J. und R. S. b. G. auf den Fall bezieht, wenn der Schaltmonat erst nach dem 14. Adar eingesetzt wurde, so dass die Frage um eine zweite Purimfeier sich dreht. R. E. b. J. vertritt die Ansicht, dass der אין בין - Lehrsatz von normalen Schaltjahren 2) spricht, in dem erwähnten Ausnahmefall iedoch bedarf es einer nochmaligen Purimfeier im zweiten Adar nicht. Er geht aber noch einen Schritt weiter, indem er behauptet, dass auch die anderen für den Monat Adar vorgeschriebenen Zeremonien, wie ברה, פ' החרש in diesem Falle am ersten Adar zu begehen sind, obwohl die Einsetzung des Schaltmonats vor den Sabbaten an dem die Paraschijot zu lesen sind stattfand 3). Die Regel R. E. b. J. für den Fall, dass der Schaltmonat nach Purim eingesetzt wurde, lautet demnach : 50 מצות הנוהגות כשני נוהגות בראשון all die Zeremonien, die sonst im zweiten Adar beobachtet werden, sind - in diesem Falle im ersten Adar zu begehen. Im Gegensatz zu R. E. b. J. be-

¹⁾ Wie R. Jom Tob aus Sevilla רימב"א z. St. bemerkt, erklärt der Talmud die Worte R. E. b. J. dahin, dass derselbe des von seinen Gegnern gebrauchten Ausdruckes בשני sich bedient und dann seine abweichende Ansicht נוהגות בראשון hinzngefügt. Dass der Talmud die Baraita so auffasst ist wohl richtig, jedoch ist es höchst unwahrscheinlich eine solche ungewöhnliche Ausdrucksweise bei einem Tanna vorauszusetzen.

²) Vgl. Edujjot VII, 7 und Parallelstellen, woraus hervorgeht, dass die Festsetzung des Schaltjahres nach Purim äusserst selten geschah.

³⁾ Vgl. ריטכ״א z. St., der auf die engen Beziehungen aller ב מרשיות zurim aufmerksam macht und mit Recht die Ansicht derer — lies ואיכא — zurückweist, die unter מרשיות an unsere Talmudstelle nur die zwei ersten verstehen.

Was nun den von uns hervorgehobenen Unterschied zwischen dem normalen Schaltjahre und einem solchen, an dem der dreizehnte Monat erst nach Purim eingesetzt wurde betrifft, so findet sich derselbe zwar nicht in Babli, wohl aber in Jeruschalmi. Zu unserer Mischnah gibt derselbe folgende Bemerkung: מתניתא (משעיברו ואהר כך קראו אותה אבל אם קראו אותה באדר כאדר השני בשעיברו ואהר כך קראו אותה אבל אם קראו אותה באדר השני. . . קורין אותה באדר השני Die Commentatoren haben diese Stelle gründlich missverstanden, obwohl dieselbe gar keine Schwierigkeit bietet, wenn man darauf achtet, dass Jer. das Verhältnis von den beiden Teilen der Mischnah zu einander klar zu stellen versucht. Der zweite Teil, מיפא, bemerkt Jer. enthält die Regel für die normalen Schaltjahre, aber nicht für den Fall, dass erst nach Purim der Schaltmonat eingesetzt wurde, der erste Teil, "רישא, fügt aber hinzu, dass auch

¹⁾ Vgl. jedoch weiter unten, wo nachgewiesen wird, dass R. S. b. G. seinen Ausspruch in ganz anderem Zusammenhang tat.

י) So lesen die Mss. des Talmuds, die Tosefta, אגרת אסתר ed. Buber S. 75 und שבלי הל S. 159; als seinen Gewährsmann führt R. E. b. J. diesen R. Zechariah auch Tos. Baba B. VII, 10 an.

י) R. Nissim in seinem Commentar zu Alfassi, Meg. I, 4 liest — 80 schon in der ed. princeps! — אדה הוא הדא על was vielleicht die ursprüngliche Lesart ist; סיפא ב מתניהא וה Gegensatz zu הדא מי הדא כי סיפא.

in diesem Falle die Megillah 1) im zweiten Adar gelesen werden muss. Mit anderen Worten, die סיפא enthält die von allen Tannaim acceptierte Halakah, die רישא dagegen nur die Auffassung derselben, gemäss der individuellen Ansicht des Mischnahredactors.

Babli hatte freilich einen triftigen Grund diesen Unterschied nicht zu berücksichtigen und sah sich daher gezwungen, zu einer sehr gewaltsamen Interpretation der tannaitischen Controverse über das Verhältnis der beiden Adarmonate zu einander. Vergleicht man nämlich die Formel R. S. b. G. שבל מצות בראשון שבל מצות בראשון, so leuchtet jedem sofort ein, dass die beiden Tannaim von demselben Falle sprechen. Nun zeigt der Schlusssatz in der Formel R. S. b. G. שווין בהספר ובתענית 2) ganz deutlich, dass er eine für alle Schaltjahre geltende Regel 3) aufstellt und zwar lautet dieselbe: "die eigentliche Purimfeier ist im mer im zweiten Adar, nichts destoweniger ist am vierzehnten des ersten Adars öffentliche Trauer und Fasten verboten." Wenn aber R. S. b. G. eine Regel für alle Schaltjahre aufstellte, so muss auch die der seinigen entgegengesetzte Ansicht, die des R. E. b. J., gleich-

⁾ Wie schon der Talmud bemerkt ist das Lesen der Megillah, soviel wie die eigentliche Purimfeier.

²) Wie Jer. Meg. I 71a שון בוה ובזה zeigt, bezieht sich שוין auf die Monate und nicht auf die Tannaim, wonach R. Sal. Kohens Bemerkung – in der Romm Edition des Talmuds – in seinen Randglossen z. St. zu berichtigen ist.

falls auf dasselbe sich beziehen, und daher die Behauptung des Talmuds: ר' אליעזר בר יוסי סבר אפילן מקרא מגלה לכתחלה בראשון. Nun lässt sich aber aus den palästinensischen Quellen nachweisen, dass R. S. b. G. seinen Lehrsatz in ganz anderem Zusammenhang lehrte. sodass nicht allein aus den Worten dieses Tanna kein Schluss auf die Ansicht R. E. b. J. zu ziehen ist, sondern dass überhaupt zwischen diesen beiden Tannaim keine Meinungsverschiedenheit herrscht. Zunächst ist zu bemerken, dass Jer. 1) an zwei Stellen den Lehrsatz R. S. b. G. in folgender Form gibt: תני רשב ג אי מצות הנוהגות . . . ותענית שהן שוין כזה וכזה und dies zeigt ganz deutlich, dass dieser Tanna nur eine Erklärung zum ra-ra-Lehrsatz gibt, ohne sich in eine Controverse einzulassen über den von R. E. b. J. besprochenen Fall. Noch deutlicher zeigt sich der wahre Charakter der von R. S. b. G. aufgestellten Regel in Megillat Taanit, Ende, wo zuerst der אין בין - Lehrsatz gegeben wird, und dann die Worte dieses Tanna als Erklärung zu demselben : ואין בין אדר הראשון לאדר . . . מתנית לאביונים רבן שמעון בן גם א כל מצוה שנוהגת באדר ראשין אינה ניהגת באדר שני ") חוין מן ההספד (תענית שנהגים זה בוה וכר. Wir werden daher wohl nicht fehlgehen, wenn wir behaupten, dass die Baraita in Babli aus zwei von einander unabhängigen Bestandteilen zusammengesetzt ist und zwar wie folgt: 1) Die Controverse zwischen unserer Mischnah und R. E. b. J. bezüglich des speziellen Falles קראו וכו ; 2) die allgemeine Regel R. S. b. G., welche eine Erklärung zum אין בין-Lehrsatz enthalten. Diese beiden Baraitas lauteten ursprünglich: קראואת המגלה באדר הראשון ונתעברה השנה קורין אותה באדר שני ר' אליעזר ב"ר יוסי או' אין קורין אותה באדר השני שכל מצות הנוהגות בשני נוהגות בראשון. קראו את המגלה באדר הרא שון ונתעברה השנה קורין אותה כאדר שני [אין כין אדר הראשון לאדר השני אלא קריאת המגלה ומתנות לאכיונים] רי שמעון ב"ג א' כל מצות הנוהגות בשני

¹⁾ Vgl. Meg. I, 71 a; Schek. I, 46 a; die Bemerkung daselbst über den Brauch in Sepphoris zeigt übrigens ganz deutlich, dass R. S. b. G. von normalen Schaltjahren spricht, was R. Meir aus Rothenburg — vgl. die vorhergehende Anmerkung — entgangen ist.

²) lies שני für אמין und ישני für; die Leseart der Oxforder Hss. in ed. Neubauer ist nach Tosafot zu R. ha-Schana 19b zu erklären.

אין נוהגות כראשון ושוין בהספד ובתענית שאסורין כזה ובזה. In diesen beiden Baraitas ist der erste Satz ein wörtliches Citat aus der Mischnah, worauf dann die Zusätze תוכבות folgten: der erste Zusatz gehört zur איים, der zweite zur (1 מכים der Mischnah und es war nur natürlich, dass die beiden Toseftas zu einer Baraita verschmolzen. In der neuen combinierten Form lag kein Grund vor, die רישא der Mischnah zwei mal zu geben, da aber R. S. b. G. die Ansicht des anonymen Tanna, d. h. der Mischnah mit Bezug auf כראו וכן zu acceptieren scheint 2), so hat der Redactor der Baraita diese Uebereinstimmung R. S. b. G. mit der Mischnah kurz durch die Worte אה קורין אותה באדר השני angegeben, ohne die Mischnah noch einmal zu wiederholen und dann den eigentlichen Lehrsatz desselben, nämlich die Tosefta zur "z "8 - Halakah wörtlich mitgeteilt. Während einerseits Jeruschalmi und Meg. Taanit, wie wir oben sahen, den Lehrsatz R. S. b. G. in seiner ursprünglichen Form kennt und Babli andererseits in seiner vollständigen Umarbeitung, hat Tosefta die beiden Elemente uns aufbewahrt aus denen die combinierte Baraita entstanden ist. Dieselbe lautet Meg. I, 6: קראן את המגלה באדר הראישון ונתעברה השנה קורין אותה באדר השני ר' אלעזר . . . אין קירין אותה באדר השני שכל מצות הנוהגות באדר השני אין נוהגות כאדר הראשון הוץ מן הספד ותענית שנוהגין כזה וכזה. Der erste Satz in der Tos. ist die איים unserer Mischnah, der zweite enthält die von derselben abweichende Ansicht des R. E. b. J. während die letzte Alinea die Bemerkung R. S. b. G. 3)

^{!)} Dem Redactor lag diese Tosefta ohne dem von mir in Parenthesis gesetzten Satz vor, da häufig solche Toseftabaraitas nur den Anfang der Mischnah citieren obwohl der eigentliche "Zusatz" gar nicht zu demselben gehört; vgl. z. B. Tosefta Erub. XI, 14, wo der Zusatz אחדר האיש zu der von der zitierten Mischnah gehört. Vgl. auch S. 10 Anm. 2.

²⁾ Wir sagen "scheint" denn wie aus Meg. Taan. l. c. hervorgeht bezieht sich R. S. b. G. ausschlies's lich auf den אין בן-Lehrsatz.

³⁾ Die Ausgabe und noch mehr die Wiener Hs. haben einen — nach Babli — "emendierten" Text, Ms. E. allein hat das Richtige: die Worte השב"ג אי findet sich in der Tosefta nicht, wahrscheinlich um diese Ansicht als Norm zu kennzeichnen. Für למו hat Meg. Tan. l. c. למו aber auch sonst steht in tannaitischen Quellen ש für , so dass keine Emendation nötig ist.

zum אין בין Lehrsatz gibt. Die Frage ') des Talmuds רשב"ג היינו fällt nun ganz weg, denn der anonyme Tanna, der kein anderer ist als der unserer Mischnah, spricht von dem Spezialfall אין בין, während R. S. b. G. sich auf בין bezieht.

Aus unserer Ausführung ergibt sich nun folgendes Resultat. Die Halakah אין בין wurde von allen Tannaim acceptiert: in einem Schaltighre ist der zweite Adar der Purimmonat. Mit Bezug auf ein Schaltjahr, an welchem der zweite Adar erst nach Purim eingesetzt wurde, differieren die Tannaim und zwar hängt die verschiedene Ansicht darüber von der Auffassung des אין בין Lehrsatzes ab. den der schon zur Zeit des Tempelbestandes lebende Tanna R. Zachariah b. ha-Kazzab anders auffasste, als der Autor unserer Mischnah. Dies Meinungsverschiedenheit wurde in der Form einer Tosefta zur Mischnah Meg. I, 4 gelehrt, eine zweite Tosefta zum zweiten Teile, sor, dieser Mischnah enthält die Erklärung R. S. b. G. zum אין בין Lehrsatz. Die palästinensischen Quellen, Jer. und Meg. Taan. citieren noch den Ausspruch R. S. b. G. in seiner ursprünglichen Form, während in der Tosefta schon diese beiden Zusätze zur Mischnah nebeneinander 2) gegeben sind. Aus einer Combination dieser Zusätze entstand die Baraita, welche den babylonischen Amoraim vorlag, und infolge der Umarbeitung der alten Tradition sah sich Babli zu seiner Behauptung gezwungen, dass mit Bezug auf die zwei Adarmonate drei verschiedene Ansichten herrschten, darunter auch eine solche, welche den ersten Adar als den eigentlichen Purimmonat ansieht, während in der Wirklichkeit alle den Schaltmonat als solchen ansehen.

ו) Aus dieser Bemerkung des Talmuds geht hervor, dass demselben der Passus מבל מצוח im Ausspruche des יף חוב nicht vorlag, da sonst diese Frage unverständlich wäre. Die Hss. des Talmuds und der Tosefta sowie die S. 6, Anm. 2 genannten Quellen haben auch wirklich nicht diesen Passus und wie gezeigt wurde ist der מל מנא קמא identisch mit unserer Mischnah. Die Annahme des Talmuds, wonach der מל מצוח und יו differieren, beruht darauf, dass der letztere, aber nicht der erstere den Ausdruck מל מצוח gebraucht.

²) Vgl. den folgenden Paragraphen der Tosefta, wo gleichfalls zuerst die Mischnah I, 5 zitiert wird mit einem Zusatz, und dann folgt ein zweiter Zusatz zu der zweiten Alinea, die selbst aber nicht gegeben ist. Vgl. auch S. 9, Anm. 2.

- 2) Mischnah, Meg. I. 5 איז בין יים לשבת אלא אוכל נפש Mit Bezug auf die Parallele zu unserer Mischnah in Bezah V. 2 bemerkt der Talmud daselbst 37 a. dass dieselbe nur die Ansicht der Schammaiten wiedergibt, während die Schule Hillels diesen Grundsatz nicht acceptiert. Was von der Mischnah in Bezah behauptet wird, gilt erst recht von der in Megillah, denn bezüglich der biblisch am Sabbat und den Feiertagen verbotenen Handlungen, von denen in unserer Mischnah die Rede ist 1), gibt es nach der Ansicht der Hilleliten viele Unterschiede 2) zwischen Sabbat und Feiertagen und nicht nur einen einzigen wie unsere Mischnah behauptet. Dagegen liegt kein zwingender Grund vor auch die Mischnah in Bezah für schammaitisch zu erklären, denn dieselbe sagt nur, dass die drei genannten Klassen von שבות. welche die Rabbinen am Sabbat verboten, auch an den Feiertagen untersagt sind 3) כל שחייבין . . . בשבת חייבין עליו ביום טוב (und es wird der alte Lehrsatz אין כין יים וכוי citiert, um die Halakah uber mer in conciser Form zusammenzufassen, obwohl derselbe
- י) Dies zeigt der folgende אין כו בר Lehrsatz ganz deutlich, denn erstens beziehen sich die genannten Strafen nur auf biblisch verbotene Handlungen, und ferner ist manches am Sabbath rabbinisch verboten, das am Versöhnungstag gestattet ist, vgl. Schab. 114 b. Wenn jedoch R. Mos. Zacuto in seinem Werke קול הרמיי z. St. sagt, dass die Mischnah in Meg., die das biblische Gesetz gibt, den biblischen Ausdruck שמכל נפש beibehält, daher auch hillelitisch sein kann, so hat er die einfache Tatsache unberücksichtigt gelassen, dass die Tannaim in ihren Codificationen des biblischen Gesetzes gerade die aus der Bibel sich ergebenden Unbestimmtheiten zu bestimmen suchen. Er hat auch nicht bemerkt, dass nach seiner Auffassung die Behauptung des Talmuds הומבי דלא כרי יהודה ganz falsch wäre! Die alten Commentatoren wie מתני דלא כרי יהודה zu Bezah l. c. bemerken ganz richtig, dass unsere Mischnah schamaitisch sein muss, und dasselbe behaupten auch die Tosafot zu Bezah, deren Worte Zacuto missverstanden hat; vgl. die Erklärung derselben bei R. Meier aus Lublin.
- 2) Besonders das Tragen und die Darbringung der Ganzopfer; vgl. R. Löb Günzburg מורי אבן z. St., der freilich in sehr gezwungener Weise in "die Speisen des Altars" findet!
- 3) Die richtige Erklärung dieser Mischnah gibt R. Sal. Loria in שלמה שלמה z. St.; Halevi, Dorot ha-Risch. Ic, 251 zitiert Loria nicht; seine Erklärung aber für die er drei Seiten gebraucht, enthält nichts, was nicht jener schon in zwei Zeilen gegeben hatte.

ursprünglich nicht mit den rabbinisch verbotenen Handlungen zu tun hatte. Ja sogar die Schammaiten 1) geben zu, dass manches am Sabbat rabbinisch verboten sei, aber nicht an den Feiertagen, so dass der אין בין א-Lehrsatz in Bezah ausschliesslich mit Bezug auf die dort besprochenen שבות Klassen seine volle Gültigkeit hat. Es folgt nun hieraus, dass der אין בין Lehrsatz in Bezah unserer Mischnah entnommen ist, da derselbe dort nach der Regel בל שהיבין weder etwas Neues enthält, noch wörtlich zu nehmen ist. Nur in Megillah, wo das biblische Gesetz codifiziert wird, hat der "בין בין Satz seine volle Gültigkeit, falls wir die schammaitische Ansicht acceptieren. 2)

Was nun die erwähnten drei muse Klassen in der Mischnah Bezah betrifft, so haben manche Kritiker 3) auf Grund von Sifra zu XVI, 31 und Mek. R. Sim. 16 versucht, dieselbe auf zwei zu reduzieren und demgemäss die Mischnah zu emendieren. Bei näherer Betrachtung jedoch zeigt sich, dass an dem Wortlaut der Mischnah, die den babylonischen 4) Amoräern schon in der jetzigen Gestalt vorlag, nichts zu ändern ist. Zunächst ist zu bemerken, dass die Mek. R. S. überhaupt nicht ein einziges Beispiel aus der in der Mischnah als must bezeichnete Klasse anführt, was doch höchst auffällig wäre, wenn dieselbe auf der Mischnah basieren würde. Ganz eigentümlich ist auch die Auf-

¹⁾ Vgl. Jeruschalmi und משולין z. St.; mit Bezug auf משולין behauptet Babli, dass die Schammaiten es wirklich verbieten, was aber kaum mit Bezug auf die in Jer. erwähnten Fälle behauptet werden kann. Vgl. auch Schab. XX, 1, wo der Schammaite R. Elieser mit Bezug auf eine bestimmte Handlung bemerkt, es sei am Sabbat, aber nicht an den Feiertagen verboten.

²) Die Ansicht des Talmuds, dass auch die Mischnah Bezah schammaitisch sei, enthält eine grosse Schwierigkeit, da die vorhergehende Mischnah, wie der Talmud selbst zugibt nur hillelitisch sein kann.

³⁾ Lewy "Ueber die Mischnah des Abba Saul" 7; derselbe "Ein Wort über die Mechilta des Rab. Simon" 6; Dünner הההה ב. St. und Schor in seinen Bemerkungen zu Albarcelonis כבר העהים 328. Die beiden letzteren erklären ביום מוב אמרו, soviel wie "die midraschische Quelle für שבות ist mit Bezug auf die Feiertage gegeben"; vgl. jedoch oben, die von R. Sal. Loria gegebene Erklärung dieser Mischnah.

⁴) Die Bemerkung des Jer. zu dieser Mischnah ist nicht recht verständlich, vgl. Lewy "Ueber . . . Abba Saul" 7.

zählung der רשות-Klasse im Sifra, wo auf שות und נרושין die Auslösung von Früchten folgt, während doch zu erwarten wäre, dass מון מעריד מעריד לא יפרה וכוי folgen wurde. Unverständlich ist auch, wie Sifra Ehescheidungen 1) und Annullierungen, מיצון, als bezeichnen kann, denn wenn auch dieselben unter Umständen "geboten" sind, so sind sie es doch nicht unter normalen 2) Verhältnissen. All die erwähnten Schwierigkeiten verschwinden jedoch, wenn man unter der רשות-Klasse offizielle Handlungen versteht. Diese Klasse besteht aus solchen Handlungen, die zwar nichts vom werktäglichen Charakter an sich haben, die aber nichts destoweniger verboten sind, weil sie nur von einem Gerichte oder im Beisein eines solchen vollzogen 3) werden können. Es gehören hierher: Gerichtsverhandlungen אין דנין. Scheidungen und Annullierungen von Ehen אין מגרשין ואין sowie die Zeremonie des Schuhausziehens אין חולצין, weil sie alle nur im Beisein eines Gerichtshofes vollzogen werden können. 4) Die Anwesenheit von Dreien ist für die Auslösung von מיש und מיש notwendig 5), daher die Behauptung des Sifra, dass dieselbe an den Feiertagen verboten sei, genau so wie

י) Ebenso hat Tosefta, Bezah IV, 4 אין מגרטין und dieselbe Leseart lag den mittelalterlichen Autoren in der Tosefta vor; vgl. רשב״א, רשב״א, רשב״א, דישב״א, במפון עול Gittin 77b.

י) Vgl. שמה מקובצת z. St., wo mit Recht darauf hingewiesen wird, dass unter Umständen auch die als שבות bezeichnete Klasse מצוה sein kann, so z. B. Tanzen zur Belustigung eines Brautpaares, aber die Mischnah berücksichtigt nur die normalen Verhältnisse; vgl. auch die Bemerkung des R. Sam. Straschun zur Mischnah.

³⁾ Gesetzlich kann auch ein einzelner Richter Civilsachen entscheiden — Sanh. 3 a, — aber vor einer solchen Praxis warnt die Mischnah Ab. IV, 8 ausdrücklich, sodass Gerichtsentscheidungen in Wirklichkeit von einem aus mindestens 3 Richtern bestehenden Collegium gefällt wurden. Das wesentliche der nurz-Klasse ist demnach der öffentliche Charakter derselben.

⁴) Bezüglich מאן vgl. Jeb. II, 10 und Sanh. I, 3, wo ausdrücklich die Anwesenheit eines Gerichtshofes verlangt wird. Jeb, XIII, 1 wird allerdings diese Ansicht den Schammaiten zugeschrieben. Für Ehescheidungen schreibt der Talmud nirgends einen Gerichtshof vor, wohl aber Targ. Jon. zu Deut. XXIV, 1, und ähnlich in den Assuan Papyri; vgl. auch R. Ez. Landau נודע II, 114.

⁵⁾ Sanh. I, 8, wo נטע רבעי auf חליצה folgt wie im Sifra!

die vorgenannten Handlungen, denn sie gehören alle zu der רשות Klasse, sie sind offizieller Natur. לווא Nicht eigentlich zu dieser Klasse gehören יכום und קרושין und ממכר das erstere nicht, weil es ein ganz gewöhnlicher Fall von יכום מקדו ומקדו ist und daher ohne Weiteres verboten ist 2), das zweite nicht, weil Ehevollziehungen, נשואין, sogar in den Mitteltagen שול המועד verboten ist 3) und die Mischnah nur solche Handlungen aufzählt, die ausschliesslich am Sabbat und den eigentlichen Feiertagen verboten sind. Nun aber wird der Ausdruck חולצין ומיכמין sehr häufig gebraucht, und daher hat auch die Mischnah present in der Kentur in der Stelle hauptsächlich auf לא הולצין ולא מיכמין ולא מיכמין השומון ולא מיכשין in der Mischnah auf Rechnung der

ין Für diese Bedeutung von רשות vgl. besonders Moed K III, 3 הלכות "offizielles Schreiben", gemäss der geonäischen Eiklärung, vgl. הלכות Moed. 41 d, שעין תשוכה N. 217 und Gajat שעין שתחם II, 25. Jer. Moed k. III, S2 a erklärt diesen Ausdruck der Mischnah mit שעין שלים, was aber kaum richtig sein dürfte. Hoffmann, Magazin IV, II. ff. verweist zwar mit Recht auf viele Stellen, wo השום ביו ist — die interessante Stelle Jer Schab. II, 5 b ist auch ihm entgangen, — aber die traditionelle Auffassung der Mischnah ist aus anderen Gründen kaum haltbar, wie schon der Talmud auf manche Schwierigkeit in derselben hinweist. Nebenbei sei hier bemerkt, dass die Bedeutung von השום in Verbindung mit שערם schon von dem Gaon R. Scherira genan so erklärt worden ist, wie von R. Elia Wilna: vgl. משנם ומערם ומערם ומערם ist.

²⁾ Das Verlöbnis wird in Kid. I, I ausdrücklich als קבין bezeichnet, und mit Recht so, da durch dasselbe dem Manne gewisse Rechte zufallen. Bei der Ehescheidung ist die Frau nur objektiv, aber nicht subjektiv beteiligt, weswegen es auch nicht als מקח וממכר bezeichnet werden kann, da dies immer eine Beteiligung von zwei Personen voraussetzt. Aus diesem Grunde musste auch eine besondere Verordnung für die מציה Klasse erlassen werden, denn nicht allein setzt dieselbe keine Handlung voraus — אמרה להדוום !— sondern das Heiligtum erwirbt, ohne sich aktiv zu beteiligen, und daher konnte מקרשן nicht als ימכר של klassifiziert werden.

י) Vgl. מורי אבן Hag. 8b, und die Randglosse R. Sam Straschuns zu unserer Mischnab. Wegen יוהים allein ist diese Halakah nicht erwähnt!

Abschreiber zu setzen, die für jede Klasse nur vier Beispiele gaben. 1) Eine Stütze für unsere Auffassung finden wir in der Mekilta R. S. 166, wo auf Grund biblischer Stellen 2) folgende שבות Klassen aufgezählt sind : 1) דינין (2 : מקה וממבר . . . ופקרונות (1 אם בונות (3) ברושין וגטין (3) מעשה בית דין. או Als biblischer Beweis für den Arbeitscharakter der dritten Klasse wird Ezra X, 13 angeführt, wo aber nur Ehescheidungen als המלאכה bezeichnet wird. Eheschliessungen sind hier wie in der Mischnah nur als אישגרא neben נרושין gegeben; die רשות-Klasse handelt eigentlich nur von offiziellen Handlungen, während קרושין aus einem ganz anderen Grunde verboten ist. Die drei Klassen der שבות-Handlungen sind in Sifra wie in der Mek. R. S. in zwei zusammengezogen, weil die tannaitischen Midraschim überhaupt nicht mit der שבות Frage sich befassen. Dieselben weisen zunächst aus der Schrift nach, dass bei den an den Feiertagen - und Sabbat! - verbotenen Handlungen es keinen Unterschied macht, ob dieselben profanem oder heiligem Brauche dienen, das Weben des Tempelvorhanges ist ebenso verboten wie das eines beliebigen Gegenstandes. Mit Bezug auf die biblisch verbotenen Handlungen konnten die halachischen Midraschim nur von דשות — im Sinne von "profan" — und sie sprechen, und sie taten dasselbe, auch als sie denselben Gedanken mit Bezug auf die rabbinisch verbotenen Handlungen ausführten. Als Illustrationen für diese zwei Klassen erscheinen daher in der Mek. R. Simon auch die erste Klasse, שבות, und die dritte, מצוה, da die zweite nichts Entsprechendes bei den biblisch verbotenen Handlungen hat, und aus eben diesem Grunde wird von derselben שבות statt שבות gebraucht. Genau so lautet ursprüng-

¹⁾ Mit dieser "Vierzahl" hat aber Tosefta Bezah nichts zu tun, vgl. Dünner z. St.; anders Hoffmann, Magazin IV, 119.

י) Höchst wahrscheinlich sind diese Beweise als אסמכתא aufzufassen; vgl. jedoch Nachmanides zu Lev. XXIII, 24.

³⁾ Vgl. Tosefta Schab XVII, 6 und Talmud ibidem 150; vgl auch die Bemerkung in meiner "Eine unbekannte jüdische Sekte" S. 83 Anm. 3. Als Beweis dafür, dass unter, מלאכת auch משכנונות einbegriffen sind, wird Gen. IXL, 11 angeführt, wobei die Haggadah in Gen. R. LXXXVII, 7 und Parallelstellen z. St. vorausgesetzt wird, wonach Josephs Arbeit im "Rechnen" bestand.

lich der Sifra, eine spätere Hand fügte jedoch aus der Tosefta 1) Bezah die השות-Klasse hinzu, aber natürlich nicht unter dieser Bezeichnung, sondern als eine Erweiterung der מצוג -Klasse.

3) Mischnah Meg. 1, 5, ידים אלא שזה זרונו בידי (2 שבת 2) ליום הכ"פ אלא שזה זרונו בידי ארם וזה זרונו בכרת. Im Anschluss an diese Mischnah gibt Tosefta den Lehrsatz R. Nechuniah b. ha-Kannas: רי נחוניה בו הסנה אומר und man sieht ohne Weiteres, dass dieser, und man sieht ohne weiteres, dass dieser um die Zeit der Tempelzerstörung blühende Tanna 3) unserer צין בין -Halacha schon vor sich hatte 4) und aus derselben seine Ansicht ableitete, dass Sabbat und Versöhnungstag nur mit Bezug auf den von derselben erwähnten Fall differieren, sonst aber gleich sind. Man versteht dann auch, warum dieser Tanna anstatt eines allgemeinen Principes: מיתות כחייבי מיתות כחייבי מיתות בחייבי מיתות בחייבי מיתות בחייבי מיתות die speziellen Fälle Sabbat und Versöhnungstag hervorhebt, denn Halakah, die von new und eine spricht und unterscheiden sich weder sachlich noch formell von der Bemerkung des Talmuds Meg. 6 b: הא לענין תשלומין זה ווה שויו – Aehnliches auch in Jer. z. St. — nur dass dieser איה, jener שבת ויוה gebraucht. Ein späterer Tanna, R. Simon b. Menassia, verwandelte dann die exegetische Bemerkung R. Nechunjah's in die Halakah : מחיכי

י) Natürlich nicht die unserige, wo das Auslösen des ימע רבעי nicht unter der verbotenen שבת Klasse aufgezählt wird. Ich bezeichne die im Sifre benutzte Quelle als Tosefta im Gegensatz zu unserer Mischnah.

²⁾ In der vorhergehenden Mischnah heisst es אים שום לשבח, was wohl dem Einfluss der Parallele in Bezah V, 2 zuzuschreiben ist, wo dieser Satz auf מעם הוב הספול folgt, und daher ist שם כיים שום אסרו עום אסרו ליים שום האסרו אין בין Sätzen dagegen steht immer erst der "umfassende Fall" und dann der eingeschränkte. Natürlich mit Ausnahme bei Fällen, wie Nn. 1, 6, 7, wo die zeitliche Folge berücksichtigt ist.

³⁾ Er gehörte zum Kreise R. Jochanan b. Zakkais, vgl. Bat. 10 a und Parallelstellen.

י) Allerdings wohl in etwas veränderter Form: dieselbe lautete wohl ursprünglich אלא ודון כרח, dass aber später um Missverständnisse zu vermeiden — auch von Sabbat lässt sich die Bezeichnund ודון כרח gebrauchen; vgl. Ker. I, 2 — zu der jetzigen Form erweitert wurde

י) Vgl. מורי אבן z. St., der diese Frage aufwirft, ohne sie zu beantworten; es ist ihm übrigens die von uns im Texte gegebene Jeruschalmistelle entgangen.

die Aussprüche dieser beiden Tannaim neben einander. Dies gab dann den palästinensischen Amoraim die Veranlassung zu der ganz singulären Ansicht, wonach die genannten Tannaim wesentlich von einander differieren: R. Nechunjah beschränkt das besprochene Princip auf יום הבסי und ähnliche Fälle, während R. Simon dasselbe für alle חייבי כריתות gelten lässt. Aber Tosefta Ket. III, 5 zeigt die Unhaltbarkeit¹) der von Jer. vertretenen Auffassung, denn an dieser Stelle wird R. Nechunjahs Princip auf מום מחום מחום angewandt, Fälle, die nach der Ansicht des Jer. in demselben gar nicht eingeschlossen sind. Ob nun die Folgerung, die R. Nechunjah aus diesem אין בין Lehrsatz zieht, berechtigt ist oder nicht²), interessiert uns hier nicht, wir wissen aber ganz bestimmt, dass derselbe schon diesem alten Tanna vorlag.

4) Mischnah, Meg. I, 6 אין כין המורר מחבירו למורר ממנו מאכל (ז' הנאה מחבירו למורר ממנו מאכל (ז' הנאה מחבירו למורר ממנו מאכל (ז' אובל נפש Diese Halakah findet sich wörtlich auch Ned. IV, 1, jedoch zeigt der Passus וכל דבר Satz dort aus einer anderen אין בין in Ned., dass der אין בין Satz dort aus einer anderen Stelle entlehnt ist, daher der Wechsel von דכר עו כלים; dieses gehört der Nedarim-Mischnah, jenes der אין בין Sammlung an.

י) Babli behauptet daher auch, dass R. Nechunjahs Prinzip keine Einschränkung kenne, vgl. Ket. 29a. Jeruschalmi ist jedoch darin genauer, dass er den Ausdruck מיניה אומר, "R. N. sagt", das heisst: "erklärt die Mischnah" gebraucht, während Babli מיניה אונד Tosefta Meg. I, 7; Ket. III, 5; B. K. VII, 18 hat gleichfalls אומר wie Jeruschalmi.

²⁾ Möglich wäre ja, dass die Mischnah nicht das Verhältnis von Sabbath zum Versöhnungstage bestimmen, sondern, wie in der vorhergehenden Mischnah, den Charakter der an diesen Tagen verbotenen Arbeiten beschreiben will. Die Mischnah Ket. III, 1 und Schebu. IV, 6—7 verwirft das Prinzip R. Nechunjahs.

³⁾ Tos. Meg. I, 8 und Ned. II, 7 hat המודר מתם הנאה, auf Grund der in Babli wie Jer. zu Ned. gegebenen Erklärung, wonach unter מודר מאכל der Fall von מודר הנאת מאכל zu verstehen sei, sodass der erste Passus der Mischnah nur von מתם הנאה sprechen kann.

⁴⁾ Jer. liest jedoch in Ned. מאכל הנאת מאכל lies הנאת מאכל — für מאכל auf Grund der amoräischen Interpretation, vgl. die vorhergehende Anmerkung.

Wichtig ist auch die Bemerkung des Talmud Megillah 8,9, Ned. 32 b, dass diese אין בין. Halakah der Ansicht des Schammaiten R. Eliezers entspricht, während B. Bat. III,5 die seiner Gegner wiedergibt. Mit anderen Worten, der Redactor unserer Mischnah hat in der אין בין. Sammlung Halakot gelassen, die er nicht billigt und an anderer Stelle sogar ausdrücklich verwirft.

²⁾ Derselbe Gebrauch von מה בק אלא auch Bab. K. I. 4; Men. V. 8; Arak. III, 2 und VII, 2.

³⁾ Vgl. auch M. Arak. V, 5, die eine Kombination von Meg. und Kin. bietet. Es sei zugleich bemerkt, dass die Exemplifizierung הרי זה ihren Grund darin hat, dass die biblische Stelle aus der diese Halachah abgeleitet wird — Meg. 8 a — von אולה spricht.

⁴⁾ Vgl. Hullin 139 a. die Kontroverse zwischen Rabbi Jochanan und Resch Lakisch bezüglich der Verantwortung im Falle von Diebstahl oder Verlust bei קדשי בדק הבית, aber auch R. L. gibt zu, dass im Falle, dass der geweihte Gegenstand zerstört wurde, derselbe ersetzt werden muss.

zu ihrem Gegenstand hat. 1) Da nun nach einer alten Tradition 2) Kinnin R. Joschua zum Verfasser hat, so folgt daraus, dass die אין בין-Sammlung diesem Tanna vorlag.

6) Mischnah Meg. I, 7 אין כין זכ הריאה ב ראינה לרואה ני אלא קרכן. Obwohl diese Halakah an keiner anderen Stelle der Mischnah citiert wird, so wird sie doch sowohl Kelim I, 5, wie Zab. I, 1 in der Controverse zwischen den Schammaiten und Hilleliten vorausgesetzt. In Jer. z. St — 71 b — wird eine Ansicht angeführt, wonach diese אין בין -Halakah in der vorliegenden Form nur der Ansicht R. Eliezers 3) entspricht, und dies ist vielleicht der Grund. dass dieselbe in Zabim nicht wörtlich citiert ist. Wie schon hervorgehoben worden ist, entsprechen die Halakot Nr. 2 und 4 der Ansicht der Schammaiten, und es wäre nicht auffällig, wenn auch N. 5 dem Schammaiten R. Eliezer zuzuschreiben wäre. Der Grund aber, den Jer. für seine Behauptung gibt, ist nicht überzeugend, und wird sogar in diesem Talmud selbst nicht von allen acceptiert.

7—8) Mischnah Meg. I, 7: אין כין מעורע מוסגר למעורע מהלט אלא המגר מתיך החלט אלא תגלחת ועפרים פריעה ופרימה. אין כין טהור מתוך הסגר לטהור מתיך החלט אלא תגלחת ועפרים In Jeruschalmi sind diese beiden Halakot in eine zusammengezogen, und die Mischnah lautet: אין כין מעורע מוסגר למעורע מוחלט. Mit der Lesart des Jerusch. ') stimmen die Cambridger Mischnah und R. Hananel ') überein, während aus der Discussion in Babli zu St. deutlich hervorgeht,

¹⁾ Nach der Ansicht R. Jochanans vgl. die vorhergehende Anmerkung — kann נכנט מער מור בדק הביק אול sich beziehen, aber natürlich nicht auf alle Arten derselben: נפל הבית sich beziehen, aber natürlich nicht auf alle Arten derselben: נפל הבית ist z. B. nicht berücksichtigt. In Jer. Meg. findet sich der aus Kin. stammende Passus נכנט dagegen bestätigt die Cambridger Mischnah die Lesart des Babli. Der Text der letzteren ist wahrscheinlich corrumpiert, aber derselbe אא ist sicher nur durch ein Homoioteleuton entstanden und zeigt, dass מחורים היים באחריות zu Meg. S. 21, ist demnach in mehr als einem Punkte zu berichtigen.

²⁾ Zeb. 67 b; vgl. Hoffmann Magazin XI, 89.

³⁾ Nicht Eleazars!

⁴⁾ Auch in der Diskussion des palästinensischen Talmuds.

⁵⁾ Von den Herausgebern corrigiert!

dass die babylonischen Amoräer den Passus אין בין מהור וכו vor sich in der Mischnah hatten. Für die Lesung des Jer. könnte man sich auf Kelim I. 5 berufen, wo die Worte מצורע מוסגר . . הפריעה שו העברים ומן התגלחת ומן beinahe mit unserer Mischnah nach der Version des Jeruschalmi identisch sind. Freilich ist auch ganz gut denkbar, dass in Kelim unsere Mischnah 1) in etwas condensierter Form vorliegt, und mit Rücksicht auf Neg. VIII. 8 ist diese Annahme wohl die allein richtige. In dieser Mischnah nämlich heisst es: ומו הפריעה ומו הפריעה פטור מו הפריעה ומו התגלחת ומן הצפרים מתוך החלט חייב בכולן. Wie schon die Commentatoren bemerkten, ist die Diction dieser Mischnah höchst auffällig, da man doch nicht gut sagen kann, dass der Aussätzige die Ceremonien der בריעה ופרימה beobachten muss, wenn er in den Zustand der Reinheit, המהור, eintritt, während diese Ceremonien gerade für die Zeit der Unreinheit gelten. Die einzige Erklärung für diese auffallende Tatsache ist darin zu finden, dass die Mischnah in Neg. eine etwas ungeschickte Zusammenfassung der beiden Alineas in der Mischnah Meg, ist, der sie auch die Phrase מתור מתור entlehnt hat, obwohl dieselbe nur auf die zweite Alinea sich bezieht. Es folgt nun daraus unwiderleglich, dass der Passus איז בין שהור zum ursprünglichen Bestand unserer Mischnah gehörte. Man merke aber, dass, obwohl unsere Mischnah der in Negaim beinah wörtlich einverleibt ist, die Einleitungsformel 73 78 nicht hinübergenommen wurde, und zwar aus folgendem Grunde nicht. Diese Formulierung setzt nämlich voraus, dass es mit Bezug auf das Verbot des ehelichen Umgangs keinen Unterschied gebe zwischen מוחלם und שוחלם, was aber nicht die Ansicht Rabbis 2), des Redaktors der Mischnah ist. Dieser hat wohl die alte 72 78 Sammlung unverändert wiedergegeben, in Negaim aber, wo das Aussatzgesetz im Einzelnen

¹) Genau genommen die Mischnah von Negaum.

²⁾ Vgl. Moed K. 7 b. wonach siehe Raschi! מי הכגר gleich den של כיפור bezüglich dieses Verbotes wären; die Tosafot freilich behaupten, dass es in dieser Beziehung keinen Unterschied zwischen מוכני gebe. Vgl. auch מורלים der merkwürdiger Weise eine Ansicht vertritt, die sowohl von der Raschis als von der der Tosafisten verschieden ist.

behandelt wird, hat er die Einleitungsformel אין בין ausfallen lassen, um seinem Standpunkt bezüglich תשמיש המטה gerecht zu werden. 1)

9) Mischnah Meg. I. 8: איז בין ספרים לתפילין ומווזות אלא שהספרים נכתבים ככל לשוז ותו"ם אינו נכתבות אלא אשורית. Zu dieser Mischnah ist zunächst zu bemerken, dass wir die "" Halakah nicht mehr in ihrer ursprünglichen Form vor uns haben. Dieselbe lautete nämlich in Uebereinstimmung 2) mit all den übrigen אין בין -Sätzen : אין בין und daher die Meinungsverschiedenheit zwischen R. Simon b. Gamaliel und seinen Kollegen. Diese behaupteten, dass der Gegensatz zu "assyrisch" alle anderen Sprachen wären, demnach ihr Grundsatz: אַרָּטְבִּים נכתבים בכל לשון, während jener die Ansicht vertritt, dass "assyrisch" und "griechisch" die Gegensätze wären, und daher seine Behauptung: את בסברים לא התירו אין בין sich auf diese אין בין Halakah bezieht. die er acceptiert, aber anders als seine Collegen deutet. Durch diese Annahme erscheint aber die Mischnah in einem ganz neuen Lichte. Wie nämlich schon der Talmud z. St. hervorhebt, befindet sich dieselbe in direktem Widerspruch mit Jad. IV. 5 4).

י) Vgl. Neg. XIV, 2. wo gleichfalls angedeutet wird, dass dem der eheliche Umgang gestattet sei.

²) Wie schon oben S. XVI. Anm. 4 bemerkt wurde, ist die Fassung שוה החוות I. 5 nicht die ursprüngliche; N. 5 hat die Cambridger Mischnah ומדבות וכני nicht. das wohl in unseren Text aus der Parallele in Kin. eingedrungen ist.

³⁾ In der Baraita, 7 a scheint אמרו auf die Uebersetzung der LXX sich zu beziehen, aber Raschi wie die Handschriften lesen אמרו. weswegen Raschi sich gezwungen sieht, רבותים mit R. S. b. G. zu identifizieren. obwohl diese Bezeichnung desselben im Munde R. Judahs höchst auffällig ist.

⁴⁾ Die vom Talmud angeführte tannaitische Quelle ist, trotzdem Raschi und Tosafot dieselbe als Baraita bezeichnen - was übrigens bei einer Mischnah aus Teharot nicht auffällig ist — keine andere, als die Mischnah Jad. Bei Citaten aus Teharot und Zeraim ninmt es bekanntlich der Talmud mit dem Wortlaut der Mischnah nicht genau, was schon die mittelalterlichen Autoren bemerkten. Vgl. Frankel. דרכי המשנה 220 Anm. 2, sowie מספר המשנה Sukkah 4 a und Tosafot zu Scheb. 5 b. R. Hannanel hat in Meg. denselben Text. den wir in Jad. haben, was aber wohl eine spätere Emendation ist. da מספר gür מספר das ursprüngliche ist. Blau. Zur Einleitung S. SS und Bacher. Terminologie I, 205 sind demnach zu berichtigen.

wo ausdrücklich gelehrt wird, dass nur solche Bücher die Hände verunreinigen, welche in hebräischer Sprache und "assyrischer" Schrift geschrieben sind, während nach unserer Mischnah es für den Charakter der heiligen Bücher keinen Unterschied machte, welche Sprache oder Schrift gebraucht wird. 1) Dass aber unsere Mischnah von der Heiligkeit der in fremden Sprachen geschriebenen Bücher und nicht von der Zulässigkeit der Uebersetzungen spricht 2), ergibt sich aus der Tatsache dass den Büchern die Mezuzot und Tefillin gegenübergestellt werden. Diese müssen assyrisch, jene können in irgendeiner Sprache geschrieben werden. Gegen die Niederschrift der biblischen Abschnitte, aus denen die Mezuzot bestehen, in einer anderen als der hebräischen Sprache, hat die Mischnah sicher nichts einzuwenden 3). Dieselbe kann nur aussagen, dass solche Mezuzot nicht für ihre religiösen Zwecke gebraucht werden können, während die "Bücher" auch in einer Lebersetzung gebraucht werden können. Mit anderen Worten, die Heiligkeit der Bücher hängt von deren Inhalt und nicht von ihrer Form ab, und dieselben verunreinigen daher auch in Uebersetzungen die Hände. 4) Der Widerspruch zwischen unserer Mischnah und der in Jad. lässt sich nur so erklären, dass dieselben die Anschauungen verschiedener Zeiten widerspiegeln. In der von uns supponierten Fassung unserer Mischnah enthält dieselbe eine Halakah, die sich mit der Schrift אין בין ספרים. . כתב אשורי, aber nicht mit der

¹) Von den fünf Lösungsversuchen, die der Talmud zur Hebung dieser Schwierigkeit bietet, befriedigt nicht eine einzige.

²) So versteht Blau I. c. die Mischnah, dem aber entgangen ist, dass schon R. Salomon ibn Adret in seinem Kommentar z. St. diese Möglichkeit erörtert, schliesslich aber zurückweist, und zwar wie gezeigt wurde, mit gutem Rechte.

³⁾ Die gegenteilige Auffassung in פורי אכן z. St. ist unhaltbar.

⁴) Frankels Behauptung Vorstudien 56 ff. , wonach die Mischnah überhaupt nur vom Privatgebrauche der Uebersetzungen spricht, ist demnach ganz unhaltbar. Vgl. auch Blau 1 c. 87, der in Tos. Meg. IV. 13 einen Beweis dafür findet, dass schon in tannaitischer Zeit in manchen Gemeinden Palästinas Griechisch die Gottesdienstsprache war. Es ist aber ganz gut möglich, dass die Tos. ausserpalästinische Verhältnisse im Auge hat.

Sprache der heiligen Bücher befasst, und stammt aus einer Zeit 1). während welcher die althebräische Schrift allmählich durch die assyrische ersetzt wurde. Der erste Schritt zur "Canonisierung" der "assyrischen" Schrift war die Bestimmung, dass Mezuzot und Tefillin in "assyrischen" Charakteren geschrieben werden müssen, während man anfangs diese Bestimmung nicht auf die heiligen Bücher ausdehnte, weil es nicht gut anging, den vielen in den Bet- und Lehrhäusern sich befindenden mit hebräischen Charakteren geschriebenen Büchern ihre Heiligkeit zu entziehen. Aus dieser Zeit stammte die אין בין ספרים לחפיליו. Halakah: אין בין ספרים wie unsere Mischnah ursprünglich lautete. Die Concurrenz zwischen der althebräischen und assyrischen Schrift konnte natürlich nicht für immer anhalten, und die Canonisierung der letzteren Schriftgattung brachte es endlich dazu. dass die althebräische Schrift für "heilige" Zwecke nicht mehr gebraucht wurde, wonach die Halakah in Jad, lautet, dass nur "assyrisch" geschriebene Bücher die Hände verunreinigen, d. h. heilig sind.

Die alte אין כין און בין און בין בין און בין בין בין בין בין בין בין בין לופ für die palästinensischen Juden wichtige Schrift frage; Uebersetzungen der heiligen Schrift gab es in Palästina nicht, und um die Juden in der Diaspora kümmerte man sich in alter Zeit nerzlich wenig. Erst später, als der Hellenismus bis an die Thore Jerusalems vordrang, sahen sich die Gelehrten gezwungen, zur Uebersetzungsfrage Stellung zu nehmen. Die alte אין בי Halakah, die bezüglich der Schriftfrage einen Unterschied wischen den Büchern auf der einen, Tefillin und Mezuzot auf der anderen Seite statuierte, wurde nun auch auf die Sprachfrage angewandt. So entstand die in unserer Mischnah als anonym gegebene Ansicht: אהספרים נכחבים בכל לשון, während R. Simon b. Gamaliel nur der griechischen Sprache diese Concession machte. Das Ansehen der LXX und der Nimbus, der diese Uebersetzung umgab, konnte von niemandem ignoriert werden,

¹) Genau lässt sich diese Zeit nicht bestimmen; die spätere Tralition, welche Ezra zum Permutator der Schrift macht, gehört ins Reich ler Legende.

und daher behauptete R. S. b. G., dass als Gegensatz zu אשרית nicht חיית die bevorzugte Sprache. Dass aber in unserer Mischnah die alte Halakah nicht mehr in ihrer ursprünglichen Form vorliegt, ergibt sich aus dem Gebrauche von אשרית als Gegensatz zu בל לשון, anstatt des zu erwartenden אשרית, da dies nur die Sprache, jenes aber die Schrift) bezeichnet. Die umgearbeite Halakah nahm den Ausdruck אשרית aus der ursprünglichen Fassung derselben herüber, bei der es sich um die Schrift handelte, wobei nur אשרית, aber nicht עברית gebraucht werden konnte.

10) Mischnah Meg. I, 9: מדים אלא בר בגדים אין בין בהן משוח. ומרובה בגדים אלא בר ומרובה. Wie der Talmud z. St. bemerkt, vertritt R. Meir, im Gegensatz zu unserer Mischnah, die Ansicht, dass sogar der "nicht gesalbte" Hohepriester die Lev. IV, 3 vorgeschriebenen Sühnopfer für den gesalbten Priester בהן המשיח zu bringen habe. Man würde jedoch irren, wollte man aus dieser Behauptung R. Meirs folgern, dass er diese אין בין א-Halakah nicht anerkennt; die Meinungsverschiedenheit zwischen ihm und seinen Collegen hat vielmehr ihren Grund in der verschiedenen Auffassung derselben. Während nämlich diese die Ansicht vertreten, dass unter dem nicht gesalbten Hohenpriester אין בין von dem die אין בין א Halakah spricht sogar der fungierende שמשם, eingeschlossen ist, behauptet dieser,

¹⁾ In der Mischnah wie in den andern tannaitischen Texten bezeichnet proge die Quadratschrift, Vgl. z. B. Meg. H. 2; Jad. IV. 5; Tos. Meg. II. 6: בתוכה אשורית לשון עכרית mit assyrischen Charakteren und in hebräischer Schrift." und ebenso bedeutet Jer. Meg. I. 71 b הלועו ששמע אשורית zunächst: "und der Fremdsprachige, der die Esterrolle aus einer assyrisch geschriebenen Megillah vorlesen hörte," wobei freilich ohne weiteres vorausgesetzt wird, dass die Sprache hebräisch war, weil schon im vorhergehenden Satze hervorgehoben wurde, dass nur das Hebraische für die Megillah gebraucht werden darf. Blau l. c. 84 und, was ihm entgangen ist. schon אינב״א zu unserer Mischnah beruft sich daher mit Unrecht auf diese Stelle für אשורית = hebräische Sprache, Was Blau S. 90, 91 bezüglich des Unterschiedes zwischen den מון לוקום und den anderen bemerkt, ist richtig, aber nicht ganz neu. da es schon teilweise der Talmud Meg. 19 a hat. Freilich wird dieser Unterschied vom Talmud nur mit Bezug auf die Esterrolle gemacht, und nicht, wie Blau will, auch bezüglich aller anderen heiligen Bücher.

dass der Unterschied zwischen dem gesalbten und nicht gesalbten Hohenpriester sich auf den nicht fungierenden, שעכר, bezieht. R. Meir ist nämlich der Ansicht, dass das heilige Oel dem Gesalbten einen heiligen Charakter für immer verleiht!), während der nicht gesalbte Hohepriester nur so lange, als er im Amte ist, gewisser Auszeichnungen sich erfreut. Die Fassung der בין בין באן בין בין באן משוח שעבר gemäss der Ansicht R. Meirs gibt uns die Tosefta?) Meg. I, Ende: אין בין כהן משוח שעבר למרובה בגרים שעבר אלא וכוי; durch die Hinzufügung des Wortes שעבר satz als eine Mischnah des R. Meir gekennzeichnet.

11) Mischnah Meg. I, 9. אין כין כהן משמש לכהן שעכר אלא פר יום אלא פר משמש לכהן שעכר אלא פר וום Mit Bezug auf diese אין כין האפה. Mit Bezug auf diese אין כין Halakah bemerkt der Talmud z. St., dass sie nur der Ansicht R. Meirs entspreche, und da die vorhergehende Alinea der Mischnah gerade die R. Meir's entgegengesetzte Ansicht enthällt, so fanden die Amoräer grosse Schwierigkeiten diese zwei Halakot zu harmonisieren. ⁸) Nun aber

¹⁾ Vgl. die folgende Mischnah und Hor. III. 2: בהן כשיה שעכר. מביא פר

²) Dieser Passus in den Ausgaben wie Handschriften: der Rest ist in beiden corrumpiert.

³⁾ Die Antwort R. Hisdas auf diese Frage: רישא רכנן וסיפא רי מאיר ist sachlich identisch mit der R. Joses: רבי היא תסיב לה אליבא דתנאי: der Unterschied zwischen den beiden ist rein formell. R. Hisdas Antwort bezieht sich direkt auf die vom Talmud aufgeworfene Frage, während R. Joses Worte ursprünglich in einem ganz anderen Zusammenhaug gegeben waren und hier nur deswegen erwähnt werden, weil in denselben ein Prinzip enthalten ist, das auf unseren Fall seine Anwendung findet. Aehnliches kommt häufig im Talmud vor, vgl. Schors Bemerkung in seinen Noten zum ספר העמיס, 17 und ausführlich Halevi. Dorot ha-Rischonim II, 508. Der letztgenannte scheint freilich seine eigene Ausführung später vergessen zu haben, denn auf S. 586 dieses seines Werkes versucht er eine sachliche Differenz zwischen R. Hisda und R. Jose zu statuieren, für die iede Berechtigung fehlte. Zu den 1925 1925, die er nur in der Polemik kennt, gehört wohl auch R. Ascher, der in seinen Tosafot z. St. auf die von Halevi hervorgehobene Schwierigkeit aufmerksam gemacht hat, aber freilich eine von der der seinigen entgegengesetzte Ansicht vertritt, wonach nämlich הבי היא תביב לה ובר keine Billigung der in der Mischnah gegebenen Anschauung enthält. Allerdings zeigt nicht allein die von mir im Texte gegebene Ausführung die Unhalt-

haben schon die Commentatoren 1) darauf hingewiesen, dass diese איז בין Halakah überhaupt nichts darüber enthält, ob der abgesetzte Hohepriester. שעכר während des Jahres²) Priesterdienst versehen darf oder nicht, worüber die späteren Tannaim verschiedener Ansicht waren; dieselbe besagt nur, dass all die in der Torah für den Hohepriester vorgeschriebenen Gesetze auch für den abgesetzten Hohenpriester gelten. Es liegt demnach gar kein Grund vor, die Gültigkeit dieser 12 18-Halakah von der Meinungsverschiedenheit zwischen R. Meir und R. Jose über die Zulässigkeit des Priesterdienstes seitens des abgesetzten Hohenpriesters abhängig zu machen. Was aber die Commentatoren nicht bemerkt haben, ist die Tatsache, dass die ganze Discussion im Talmud Meg. zu unserer Mischnah Hor. 11b entnommen ist 3) wo der Talmud mit Recht die Behauptung aufstellt, dass die Erläuterung dieser אין בין - Halakah in der Mischnah Hor, die Ansicht R. Meir's im Gegensatz zu der R. Jose's wiedergibt. Diese Mischnah enthält nämlich folgenden Zusatz זה וזה שוין בעבורת יום הכפורים ומשמשין כחי כלים: Halakah-אין בין דוה וזה שוין בעבורת

- י) Vgl. דישב״א z. St., dessen Worte sowohl Kamhi l. c. wie dem Verfasser des בורי אכן zu 7 b entgangen sind.
- ²) Am Versöhnungstage kann natürlich nur der amtierende Hohepriester den Dienst verrichten.
- ³) Bekanntlich gibt es im Talmud eine ansehnliche Anzahl solcher Parallelstellen, und es gab ursprünglich wohl noch mehr, die aber von den Abschreibern später ausgelassen wurden. Noch häufiger sind solche Parallelstellen im gedruckten Texte des Jeruschalmi, aber in den von mir veröffentlichten Fragmenten desselben fehlen sie nicht selten.

The party of the party of the passes of the passes of בה כלים und der amticiende wie der algesetzte Hohepriester versehen den Tempeldienst in den acht Kleidern," besagt ganz deutlich 20 dass der al gesetzle Hohepriester gewöhnlichen Priesterdienst verrichten darf, und mit Recht behauptet daher der Tahmid, dass die Mischand im Widerspruch stehe mit der Ansicht R. Josen, der die Rehamptung aufstellt, dass der abgesetzte Hohepriester übernaupt keinen Dienst im Tempel verrichten darf. In Megillah ist die ganze Discussion aus Hor. verbatim hlnüber erannmen worden, souass man den Eindruck erhält, dass nach der Annes ung des Talmuds die 72 78 Halakah nur der Ansicht R. Meirs, aber nicht der R. Jose's entspricht. Es ergibt sich zugleich daraus, dass während in der Mischnah Megillah diese 72 78 Habdah ohne ieden Commentar sich findet, in Hor. sie mit einem aus der Schule R. Jose's stammenden Commentar gegeben ist worms ohne Weiteres folgt dass wir in Meg, die Quelte für Hor, haben,

12) Mischuah Mez. I, 10. אין בין במה גרולה לכמה קטנה א^לא בסחים זי. 10. אין בין במה גרולה לכמה קטנה א^לא בסחים זי. ובר ישאט נידר עידב איני קרב בכמה. Teber das Princip, dass in der Privathamah nur Freiopfer dargebracht werden dürfen, herrscht unter den Tannaim keine Meinungs-

A Dec selbe tehti in unseren Austriben aber ulehi lir Ma Marchen. Agl. Rabbliovicz Z. S., oge Baraita He . 1 : b inn ale'elinida e en Pissus.

te la Hor lamel die Bewel aufanne en Til no 222 222 weerind dann die ernen Wor e der Michault auge ein, verden obwohl der einem iche Beweis i 272 7222 liege und in bellamm icht die e Citle augs art sehr ablieht. In Mag de ge, in het tree tree von 1772 177 27 die ablee nur 2722 der volle prehenden Stellen in de er er in Buw. Die aer die die et e Aussche der Michault ha Hort im, Nede abert eine ichte dass Maimonides 27222 zo 2722 I. 3 nicht wie die Kommunatoren behaupten, die Worte R. Meits wiede zihn oane eine R. Jours der dieselben in Tos John I. 1 gebrauch. Phy 722 so ed. pr. mei ed. (190) ist nach lich 7222 zu lesen dass aber nicht er übertit heisst, wie R. Abraham de Boson in 222 222 z. St. ed. att sondern er gibt sein Amt auf bedeutet I in 721 lie e. ed. pr. 522 ed. (190 522 und beide Lesearten sind zu übersetzen "obwohl alle."

verschiedenheit 1), wiewohl über die Detinition der Freiopfer verschiedene Ansichten sich finden. Ebenso erkennen alle Tannaim die Halakah an, dass in der Gemeindebamah "Pflichtopfer" dargebracht werden können, nur gibt es drei, bezw. vier") verschiedene Auffassungen von Pflichtopfern. Es folgt nun, dass die zweite Alinea unserer Mischnah בי ליים די von niemandem disputiert wird, während die יין בין Halakah, die das Passahlamm als die einzige Opfergattung bezeichnet, welche der Einzelne in der Gemeindebamah darbringen kann, sieher nicht mit der Ansicht R. Judah's sich vereinbaren lässt, nach der alle Pflichtopfer in einer solchen Bamah dargebracht werden. Jeruschalmi") bemerkt daher zu unserer Mischnah der denn würde sie nicht als Bei-

י) Vgl. ausführlich darüber Zeb. 117 a ff.: Tos. Z. XIII. 12–15. Für שכמרכר מקרי... שכמרכר ist wohl א שכמרכר מקרי... שכמרכר zu lesen: vgl. auch Sifre D. 65 und Midrasch Tan. S. 49.

²⁾ Vgl. Zeb. 118 b.; Tos. l. c. Die Meinungsverschiedenheit über die Libationen bezieht sich auf Gemeinde- wie Privatopfer.

⁴⁾ Mit כיני wird hier wie so häufig keine Emendation zur Mischnah gegeben. sondern eine Erklärung zu derselben; steht für die Klasse der Gemeindeopfer mit Ausschluss der privaten Pflichtopfer, im Gegensatz zur Ansicht R. Judas. der alle Pflichtopfer auch in der Gemeindebamah darbringen lässt.

spiel für Pflichtopfer das Passahlamm gegeben haben, das ausser dieser Qualifikation auch noch die des Gemeindeopfers besitzt. Man merke zunächst, dass Jer, keine Schwierigkeit findet unsere Mischnah mit R. Meir's Ansicht zu harmonisieren, denn prop steht für die Klasse der Gemeindeopfer, zu der es gehört, obwohl es ausserdem noch eine besondere Art dieser Klasse bildet, indem das Gesetz eine bestimmte Zeit für dessen Darbringung קיבע לו ימי festsetzt. Hätte nämlich die Mischnah nur die allgemeine Bezeichnung קרבנית ציבור gebraucht, dann wäre der Fall von eine nicht ganz entschieden, man hätte dann argumentieren können, dass das Passahlamm gar kein Gemeindeopfer sei. 1) Ja. es scheint 2) sogar, dass Jer, eher die Ansicht R. Meir's als die R. Simon in unserer Mischnah zu finden glaubte, und dies nicht ohne Grund. Der Schluss der Mischnah בל שאינו לא נידר ולא נידר אינו קרב בבמה lässt sich nämlich nur in sehr gezwungener Weise mit der Ansicht R. Simons vereinigen, denn nach diesem können nur solche Gemeindopfer in einer Bamah dargebracht werden. für welche ein bestimmter Termin festgetetzt ist, זכנע להם ומו dem aber scheinen die Worte unserer Mischnah zu widersprechen. Im Gegensatz zum Jeruschalmi behauptet dagegen Babli 3) z. St., dass unsere Mischnah die Ansicht R. Simons wiedergebe, weswegen

¹) Ob das Passahlamm zu den Gemeindeopfern zählt, oder nicht, darüber waren bekanntlich die Bene Batirah und Hillel verschiedener Ansicht; vgl. ausführlich darüber Tos. Pes. IV. 1; Babli 66 a, Jer. VI, 33 a. Hillels Ansicht drang durch, aber es schien doch ratsam über den Charakter des Passahlammes keinen Zweifel aufkommen zu lassen; vgl. Raschi zu Zeb. 117 a. Stichwort 55, der sich ganz besonders angelegen sein lässt, diese Qualifikation des Passahlammes hervorzuheben.

²) In der Diskussion citiert der Jer. als die Gegner R. Judas diejenigen. welche den Standpunkt vertreten כל מה שהצבור מקריב באוהל מועד וכר also nicht Rabbi Simon. sondern R. Meir und die עובר. vgl. Zeb. 117 a.

³⁾ Vgl. auch Zeb. 118 a, wo diese Auffassung aus einer Baraita citiert wird. welche unsere Mischnah mit dem Zusatz למסת ותובות הקבוע להם bietet: diese Baraita ist wohl die Quelle für die Behauptung des Talmuds in Meg. R. Ada bar Aheba scheint freilich die Baraita auf Privatopfer zu beziehen, in dem er das Passahlamm als ein solches auffasst wonach wir gar keinen Grund hät,en, die Mischnah mit der Ansicht R. Simons in Verbindung zu bringen.

dieselbe auch במהים als Beispiel anführe, weil dieses ein Gemeindeopfer ist, dessen Darbringung nur an einer festgesetzten Zeit, קבוע להם זמן, dargebracht werden kann.

Obwohl nun die beiden Talmudim behaupten, dass diese 72 18-Halakah nicht von allen Tannaim acceptiert wird. zeigt doch en Verzieren mit der Tosefta Meg. I. 17. dass die Meinungsverschiedenheit der Tannaim nur die mischnische Form dieser Halakub zu die ein Gegenstand hat. In der Tosefta lautet nämlich dieser בין בין בין בין אונה אלא בין בין בין דור לבים צבור אלא בין בין בין בין היום לבים צבור אלא 121 277 2771 77 Wie einen oben hervorgehoben worden ist, enthält dieser Lehrsatz nichts, das nicht von allen Tannaim acceptiert werden kann, denn die Gesamttradition der Tannaim behauptet, dass die Privatbamah den Freiopfern, בבית יחיד בכנית יחיד הבל בכנית יחיד בכנית יחיד בכנית יחיד בכנית יחיד בכנית יחיד לבנית נדר ונדב קרב בבמת צבני diene. Ja wir möchten noch einen Schratt werler gehen und behanpten, dass die Meinungsverschiedenheit unter den Lamaum bezüglich der nüheren Bestimmung der Pflichtopfer, welche auf der Gemeindebamah dargebracht werden können, daren Ausgang in der verschiedenen Auslegung dieser אין בין Halakah hat.

R. Meir 1) sieht nämlich in dem Ausdruck בדר ונדב eine Bezeichnung für alle Fregopier, während seine Gegner die Ansicht vertreten, dass darunter nur blutige Opfer zu verstehen waren, so dass Speiscopfer überhaupt nicht auf einer Bamah dargebracht werden können. Die Controverse dieser Tannaim über die Opfer des Naziräers 1) hängt gleichfalls von der verschiedenen Interpretation ab, die unserer Halakah von ihnen widerfahren ist. R. Meir vertritt den Standpunkt, dass diese Opfer zu den freiwilligen zu zählen sind, weil das Nazirat nur freiwillig sein kann, während seine Gegner behaupten, dass, wenn es auch jedem frei-

ין Vgl. Si ra zu XVII. - ans we'cher S elle deutlich hervorgeht. dass sowohl R. Meir wie seine Collegen den Lübrsatz כל שנידר ונידב קרב kannten. ihn aher ve schledunanig auslegten: von der in Zeb. 117 b gegebenen Begrundung dieser tannaitischen Controverse findet sich im Sifra keine Spur.

י Jer. Meg. zu unserer Mischnah : לית כאן נוירות: die dort citierte Baraita ist Sifra l. c.

steht Naziräer zu werden, ihm doch nicht die Wahl gelassen wird, welche Opfer er am Ende seines Nazirats darzubringen habe. Trotz dieser Differenzen stimmen diese Tannaim darin überein dass unsere Halakah ohne weiteres voraussotzt, dass, wie der Gebrauch der Privatbanah den Privatopfern diene, so auch die der Gemeindebaman für Gemeindeppfer1, bestimmt sei: keine Gemeindeonfer an einer Privatbamah und keine Privatopfer?) an einer Gemeindebamals. R. Simon schliesst sich im Princip ihnen an, nur geht er noch einen Schuitt weiter, indem er behauptet, dass sogar Gemeindeupfor von der Gemeindebamah ausgeschlossen sind, falls für Ihre Darbringung keine feste Zeit fixiert ist. Der Satz בבית צבור wil nach diesem Tanna nur sagen, dass k e i n e Pflightopfer auf einer Privatoamah, aber nicht, dass alle Pflichtupfer, und seien diese ben auch Gemeindeopfer, auf der Gemeindebanah dargebracht werden können. Einen von allen diesen Tannaum abweichenden Standpunkt vertritt R. Judah, der in unserer pa ps-Halakah nur eine Beschränkung für die Privatbamah findet, auf der keine Pflichtopfer dargebracht werden können, während in der Gemeindebamah auch diese geopfert werden können, ohne Rücksicht darauf, ob sie Gemeindeoder Privatopfer sind.

Es ergibt sich nun aus der vorhergehenden Ausführung, dass die מוֹל - Halakah in ihrer alten Fassung, wie sie in Tosefta Meg. vorliegt, allen Tannaim für autenthisch galt, weswegen sie dieselbe zu erklären und zu deuten suchten. Der Redactor unserer Mischnah wollte aber den verschiedenartig gedeuteten Lehrsatz nicht ohne Commentar geben und fügte daher das Wörtchen ein, woraus seine Stellung zu der Hauptfrage, ob Pflichtopfer des Einzelnen auf der Gemeindebamah dargebracht werden können, ohne weiteres sich ergibt. Er unterlässt freilich nicht, die alte Halakah wörtlich mitzuteilen und führt dieselbe

⁴) Zu dieser Klasse gehört, wie sehen oben hervorgehoben ist, auch das Passahlamm das jeder einzelne Israelit darbringen muss und das daher als Gemeindeopter zu betrachten ist.

²) Natürlich können auf der Gemeindebamah alle die Opfer dargebracht werden, für die die Privatbamah genügt.

mit der Einleitungsformel זה הכלל ein, aber erst nachdem er durch den vorhergehenden Satz הלא פסחים אין בין . . . אלא פסחים אין בין . . . אלא פסחים angedeutet hat, wie dieselbe aufzufassen sei. Für die Art und Weise, wie der Redactor unserer Mischnah das alte Material verarbeitet hat, ist der Ausdruck במה קשנה חולה במה קשנה חולה ohne Interesse. Die Mischnah wie die sonstige tannaitische Literatur ') gebraucht sonst die Bezeichnungen ב' צכור ב' יחיד, die Quelle aber, aus der die אין ב'ן ב'קשנה Sammlung floss, sagte dafür אין ב', und unser Redaktor behielt diese Ausdrücke bei.

13) Mischnah Meg. I, 11 אין בין שילה לירושלים אלא שבשילה אוכלים עבור וכו׳ אחריה היתר שילה יש אחריה היתר וכו׳ Vergleicht man unsere Mischnah mit Zeb. XIV, 6-8, so scheint der erste Eindruck der zu sein, dass dieser 23 28-Satz nichts anderes als eine Umarbeitung der Zebachim-Mischnah sei; diese lautet ממmlich . . . באו לשילה קרשים נאכלים לפנים מן הקלעים קרשים קלים . . . באו לירושלים ק"ק נאכלים לפנים מן הקלעים קרשים קלים ומעשר שני לפנים מן החומה. Dieser Eindruck wird noch dadurch verstärkt, dass auch die letzte Alinea in unserer Mischnah קרושת שילה וכוי gleichfalls in Zeb. l. c. eine Parallele hat, wo es bei der Beschreibung der Bamot heisst: ... הנמות הכמות באו לגוב וגבעין הותרו הבמית . . . באו לירושלים נאסרו הכמות ולא היה להם עוד היתד, was inhaltlich unserer Mischnah entspricht. Bei näherer Betrachtung jedoch zeigt sich ganz deutlich die Unhaltberkeit der Annahme, als wäre die Zebachim-Mischnah die Quelle für diese " "8-Halakah. Um dies zu beweisen, wollen wir zunächst darauf aufmerksam machen, dass die letzte Alinea keine Fortsetzung der אין בין Halakah ist, da es sonst שקרושת als Nachsatz zu אין בין אלא, heissen müsste, und ferner hätte diese Alinea, welche viel wichtiger und umfassender ist als die über die Ausdehnung der beiden heiligen Städte, zuerst gegeben werden müssen, wie es die Mischnah in Zeb. tut, wo erst die Alinea הותרו היתר בכל הרואה . . . לפנים מן steht und dann בכל הרואה . . . לא היה

⁴) Zeb. XIV. 10; Tos. Meg. I, 17; Z. XIII. 13; Sifra D. 65; der von der Mischnah gebrauchte Ausdruck ist biblisch; vgl. I Könige III, 4.

החומה folgt. Wenn dem aber so ist, so fragt man verwundert. wie kommt unsere Mischnah dazu, zuerst einen Unterschied zwischen Schilo und Jerusalem zu statuieren und diesen als אין -אין בין Satz anzuführen, dann aber einen zweiten ohne die אין בין Formel zu geben. Die einzige Erklärung dieser auffallenden Tatsache ist die, dass in der איז בין -Sammlung nur der erste Unterschied zwischen Schilo und Jerusalem stand, den der Redaktor unserer Mischnah auch zunächst wörtlich mitteilte, wozu er dann aber auf Grund von Zeb. l. c., wo neben diesem noch ein zweiter Unterschied angegeben wird, auch diesen hinzufügte, jedoch nicht mehr mit der אין בין. Formel, weil diese Halakah nicht der אין בין. Sammlung entnommen ist. Aber nicht allein diese letzte Alinea gehört nicht mehr der alten Sammlung an, sondern auch der Passus יבין ist ein späterer Zusatz zu der alten איז בין וכאן ובוי ist ein späterer Zusatz zu der lakah auf Grund von Zeb. l. c. Denn nicht nur wird in keinem einzigen2) אין כין Satze die Verwandtschaft der verglichenen Gegenstände hervorgehoben, was ja auch ganz natürlich ist, da die Formel אין בין אלא die völlige Uebereinstimmung bis auf die gegebene Ausnahme voraussetzt, sondern auch der Wechsel von in diesem Passus zeigt, dass die Quellen מצכלים עם איכלים derselben verschieden sind. In Zeb. l. c. wird im ganzen Ab-

ינים אור אריים וויין אינים וויין וויין אינים וויין אינים וויין וו

²⁾ Lehrreich für diese Eigentümlichkeit unserer Sammlung ist der Vergleich von No. 11 mit ihrer Parallele Hor. III, 4. wo in der Erweiterung des אין בער - Satzes die Verwandtschaft der verglichenen Gegenstände gegeben wird: אות מושים בעבודת יות"כ וכוף.

schnitte 2022 gebraucht und ferner gemäss dem Charakter desselben werden nicht allein die Unterschiede zwischen den erwähnten heiligen Plätzen gegehen, sendern auch die Prinkte, in denen diese übereinstimmen. Mit Bestimmtheit dart nur behäuptet werden, dass dieser Passus in Meg Ilah der Zeb.-Mischnah entnommen ist. Aber eben so sicher ist, dass der 72 ps-Satz schon in Zeb. benutzt worden ist.

Die detaillierte Unterstehung über die 72 78-8ätze ergab nun folgende Resultate. Diese Satze wurden nicht aus den anderen Tractaten der Mischnah berausgenammen und in einen besondern Abschnitt zusammengestellt. Wir haben zwar mischnische Patallelen zu behinde aller den 72 78 Halaket, aber wie oben gezeigt wurde, ist ausere Sammlung die Queile für die derselben entsprechenden Lehrsatze in den anderen Tractaten, was besonders aus einem Vergleich der Nummern 2, 1, 5, 8, 11 mit ihren Parailelen sieh ergibt. Perner haben wir gesehen, dass die Mischnah den in K. 2, 3, 1 zum Ausdruck gebrachten Ansichten an anderen Stellen direct wilerspricht, so dass auch die Annahme, es rühre diese Sammlung von dem Redactor der Mischnah her, der die einzelnen Sätze derselben aus alten Halakahsammlungen zusammenstellte, aus zusählessen i ist. Es bleibt nur noch eine einzige Möglichkeit für den Ursprung derselben übrig und zwar

¹⁾ No. 1 mid 9 habe in ameriweitlig keine Parallelen, weil die behandelten Gegenscando, in der in Megallih gegebene Materie gehören; die Verwandtschaft iwischop No. 9 and Meg. II. I ist augenfällig. Das in No. 3 behandelte Prinzip benuhrt die Mischnah an 2 anderen Stellen, wie S. 16 Ann 2 bemerkt worden ist wenn auch sie eine von der pp ps. Halachah entgegengesetzte Ansicht vertritt. No. 2, 4, 5, 10, 11 finden sich in anderen Traktaten als pp ps. Sätze, während No. 6, 7, 8, 13 mehr oder weniger wörtliche Parallelen aufweisen. Die einzige Halachah in dieser Sammlung, die in der Mischnah nirgends mehr zur Sprache kommt, ist No. 12. Vielleicht hat dies auffallende Stillschweigen mit der Vieldeutigkeit dieses Lehrsatzes zu tun, wie z. St. hervorgehoben worden ist.

²) Widersprüche in der Mischnah sind nicht selten, dass aber drei aufeinander folgende Halachot Ansichten wiedergeben, denen an anderen Stellen der Mischnah widerspröchen wird, ist wohl beispiellos.

die, dass sie dem Redactor unserer Mischnah in ihrer ietztigen Form vorlag, und er sie aus Rücksicht auf ihr hobes Ansehen und Alter in seine Mischnah aufnahm, obwohl er nicht in allen Einzelheiten mit den Ansichten derselben übereinstimmte. Das hohe Alter einzelner 22 28 - Sätze steht über jeden Zweifel fest, den zur Zeit der Tempelzerstörung lebenden Tapnaim, R. Zecharia b. ha-Kazzab, R. Nechuniah b. ha-Kanah und R. Josua b. Hananja waren dieselbe bekannt, wie zu N. 1, 3, 5 näher nachgewiesen worden ist. Aber nicht allein einzelne dieser Sätze, sondern die ganze Zusammenstellung muss von den alten Tannaim herrühren. In Jabneh wurde bekanntlich die Ansicht der Hilleliten zur halakischen Norm erhoben, und da N. 2 entschieden schammaitisch ist, so wäre es höchst unwahrscheinlich, dass diese Zusammenstellung aus der nach-jabnischen Zeit stamme. Es dürfte daher nicht zu gewagt erscheinen, wenn wir hehaupten, dass wir in dieser Sammlung eine schammaitische 1) Mischnah vor uns haben aus einer Zeit, als noch die Halakoth nach einem solch äusserlichen Principe wie אין בין zusammengestellt wurden.

⁴) Daher die Berührungen derselben mit den Ansichten des Schammaiten R. Eliezer: vgl. die nähere Ausführung zu Xr. 4, 6, 13 und S. XXXIII Anm. 2

Grundlagen der Mischna.

Von Oberrabbiner Dr. M. Lerner (Altona).

Capitel I. Einleitung.

Die Autorität und Autentie der mündlichen Lehre ist nicht minder gross als die der heiligen Schrift. Zweifellos ist an sich die mündliche Ueberlieferung das Prius, die schriftliche Fixierung das jüngere Element gewesen. Schon aus den Worten der Schrift: עקב אשר שמע אברהם בקילי וישמר בשבתי שצותי וחקותי ותורות Abraham hat meine Vorschriften. meine Gebote, meine Satzungen und meine Lehren bewahrt" (Genesis 26, 5) folgt unzweideutig, dass Abraham Vorschriften, Gebote, Satzungen und Lehren besessen haben muss, die uns in der heiligen Schrift nicht aufbewahrt wurden, und die er wohl nur mündlich seinen Nachkommen überliefert hat. Beachtenswert ist zugleich die Tatsache, dass das ganze Gesetz, welches von Moses erst kurz vor seinem Tode niedergeschrieben wurde (Deuteron, 31, 24), in den 40 Jahren der Wüstenwanderung dem Volke mündlich überliefert worden sein musste. Auch aus dieser Tatsache geht hervor, dass das mündliche Gesetz älter war, als das schriftliche, welches Anspielungen auf jenes enthält. Vgl. b. Gittin 60 a מגילה מגילה נתנה... תירה התומה ניתנה, das. 60 b בכתב וטיעוט על פה . . . רוב בעים וטיעיט בכתב.

Auf andere Instanzen für das Alter der mündlichen Ueberlieferung, welche Kusari III § 35, 39, Mose b. Joseph Trani in Beth Elohim, II, 31, 34, D. Nieto in Matteh Dan II, 124, 136, S. Hirsch (gesammelte Schriften I, S. 97, III, 354), J. B. Lewinsohn in Serubabel, S. 40 ff. und der von ihm beeinflusste J. H. Weiss, Dor etc. I, S. 5 ff. behandeln, ist hier nicht der Ort ausführlicher einzugehen.

Aber bereits Lykurgus hatte verboten, geschriebene Gesetze zu gebrauchen. Die Erziehung sollte die Stelle eines Gesetzgebers vertreten, denn die wichtigsten Anordnungen können nur dann unabänderlich bestehen, wenn sie dem Charakter der Bürger durch Erziehung tief eingeprägt werden. (Plutarch, Lykurgus & 13). Lykurg hielt es für ratsamer, alle geringfügigen Angelegenheiten, die den Handel betreffen, nicht durch unabänderliche Gewohnheiten einzuschränken, sondern nach den Umständen dem Gutdünken einsichtsvoller Männer zu überlassen, was sie hinzuzusetzen oder davon zu nehmen für nötig finden würden (das.) Die Tora hingegen, das feststehende mit dem flüssigen Element verbindend, hat zu der Richtschnur ewiger Gesetze, welche aus dem Urquell der göttlichen Weisheit hervorgegangen, die Autorität des jeweiligen Richters oder der jeweiligen Behörde hinzugefügt, nach deren die Umstände berücksichtigenden Entscheidung man sich richten sollte (Deuteron, 17, 9-11 und Rosch haschanah 25 b). Ebenso erklärt Aristoteles (Nikomachische Ethik, VIII. Buch, C. 13. § 5) "dass es ein zweifaches Recht gibt, ein ungeschriebenes und ein gesetzliches" und vergleicht mit diesem zweifachen Recht eine zweifache Freundschaftspflicht, nämlich eine ethische und eine gesetzliche. Die Idee von einer zweifachen Lehre, einer geschriebenen und mündlichen, von welcher Hillel (Schabbat 31) spricht, ist keine Abstraktion aus der Zeit der Amoraim, wie Weiss (Dor I, 2 a Anm.) glauben machen möchte. Wie die Zurückführung der ganzen Thora auf das Gebot der Nächstenliebe, stammt auch die Begründung der mündlichen Lehre auf Treue und Glauben der Ueberlieferer von Hillel, (siehe Abot d. Rabbi Nathan C. XV . . וו באמונה und Sifre Deuteronom. שאל .. את רבן גמליאל .: איל שתים אחת בכתב ואחת בע פ .. 351 ..) Zuversicht in die Treue der Lehrer ist ja schon bei der Erlernung des Alfabets Voraussetzung.

Cap. II. Die Benennungen.

I. Nicht nur der Ausdruck: תורה שבע"ם, dessen Alter von Weiss angefochten wird, (hierzu vgl. ἄγραφοι νόμοι (Philo II, 361) oder ἄγραφα ἔθη καί νόμιμα (das. Il, 619) sowie Ps. 119, 72, הכל בכתב מיד ד' Ezechiel 13, 9, הכל בכתב מיד ד' דו בכתב בית ישראל לא יבתבו

Chronik I 4, 22 קרים עתיקים, Koheleth 12, 11 כעלי אספות, Koheleth 12, 11 הדברים, sondern noch viele andere Wendungen, die hier nur gestreift werden können, dienen zur Bezeichnung der mündlichen Lehre.

H. Die Wendung: הלבה למים welche in Pea H. 6 zuerst vorkommt, bezeichnet ein Gesetz, das sich in der heiligen Schrift nicht findet, sondern Moses am Sinai mündlich überliefert wurde (vgl. Nasir 56b und Tanchuma Bamidbar, ed. Buber, S. 21 § 27 איר נחום הלבלר מקובל אני מר׳ מייאשיה. In demselben Sinne sind die Worte in der Mechilta ייקהל (ed. Weiss, S. 111) aufzufassen רבי אומר להביא ל ט מלאכות שאמר להם משה על פה (vgl. b. Schabbat 97 b בהר בסיני למשה בטיני, vgl. Sifra zu אלו ל ט מלאכות שנאמרו למשה בטיני: אלו ייה בלותי והקדוקי מסיני, forner b. Erubin 4 a: Chullin 42 a: אלו ייה. מרפות שנאפתו למשה מסיני Nedarim 37a: Chullin 85b: ferner Sanhedrin 82 a כך למדתני ברדתד מהר סיני; Menachot 35 b). Daher wird als allgemeine Regel (j. Pea II, und ('hagiga I gegen Ende) aufgestellt: אם בא הלכה תחת ידך ואין אתה יודע מה טיבה אל תפליננה לדבר אהר, שהרי כמה הלכות נאמרו למשה מסיני וכלהון משוקעות במשנה. "Findest du eine gesetzliche Bestimmung, deren Begründung in der Schrift dir unbekannt ist, so darfst du sie zu den Halachot zählen, die Moses am Sinai mündlich erteilt wurden, denn viele Halachot sind Moses am Sinai mitgeteilt worden, die erst in der Mischna enthalten sind." Indess fehlt es nicht an solchen Halachot, welche im uneigentlichen Sinne הלכות למשה מסיני genannt werden; siehe Jadaim IV 3 (vgl. die Commentare von und Bartenora) Edujoth VIII 3, Tosefta Pea II. b. Chaggiga 3 b; vgl. Maimonides, Einleitung zur Mischna, Resp. Chavot Jaïr Nr. 192 u. Klein, מפני קשט S. 7.

 mundliche Lehre, תורתי אל תעובו meine schriftliche Lehre (s. auch Jesaja 1, 10. 2, 3, 28, 10, 13, 17 u. ö.).

IV. מבורת בידנו מאבותנו מאנשי כנבת הגדולה: "Ueberlieferung" siehe Abot III, 17, b. Joma 21 a, Megilla 10 b: הגדולה בובת הגדולה מאנשי כנבת הגדולה auch b. Sota 34 b entspricht Jos. Ant. XIII 10, 6: παράδοσις τῶν πατέρων das. XIII 16, 2: πατρόα παράδοσις (das. X 4, 1: παράδοσις τῶν πρεσβυτέρων), insofern der Urheber in Betracht kommt, von welchem die überlieferte Lehre stammt, zum Unterschiede von קבלה, einer Ueberlieferung, bei welcher der Empfänger hervorgehoben werden soll, der eine Ueberlieferung erhalten hat. Beide Ausdrücke kommen abwechselnd in Abot I, 1 מעדה קבל תורה ומברה 14, 6 בהים עסר.

V. שמעתהא שמעתהא (in Pesachim 114 a, Sota 40 a, Baba Kamma 60 b), dient zur Bezeichnung der Tradition als eines Gegenstandes, der durch die Pforten des Gehörs einzieht. Tosefta Edujot I § 3 אמרו במקום שמועה ; b. Nasir 53 a: מבי השמועה מפי הני זכרי זכרי ומלאני (vgl. j. Parallelst.: מבי הני זכרי ומלאני und dazu Tosafot Bechorot 58 a), j. Schabbat I hal. 2 u. j. Pea I. hal. 2 u. j.

VI. דברי סיפרים. Dieser Ausdruck hat doppelte Bedeutung: er kennzeichnet eine von Moses überlieferte Lehre, welche durch die Sofrim, das sind Schriftgelehrte, als letzte Tradenten vermittelt wurde (vgl. Sanhedrin XI, 3. b. Sanhedrin 85 b. המש מושפות להוסיף על דברי סיפרים, Maimonides zu Kelim XVI, 12, Mikwaot VI. 7, Tosefta Kelim das.): aber auch Anordnungen und Erklärungen können hierunter verstanden werden, welche die Sofrim selbst getroffen haben: דבר חדש הסיפרים (vgl. b. Rosch haschana 19a, Ta'nit 17b, Jadaim III, 2 u. A.).

VII. מדוח sind Regeln, durch welche Vorschriften oder Ueberlieferungen aus dem Wortlaut der Schrift abgeleitet werden. Diese Interpretationsregeln werden vom Talmud (b. Sanhedrin 99 מובר ד' בזה Keritot 5 a) als sinaitische Traditionen bezeichnet. Vgl. Sifra, ed. Weiss S. 2 § 7 und Bereschit Rabba C. 18 ע"ד הכלל מוספת לפרש אמין, Wajikra r. C. 20 und Commentar Einhorn zur Vgl. ferner j. Pea I hal. 4, j. Sota IX hal. 5 ע"ד דרבנן הרי היא בחידושו, R. Simson aus Chinon in סי הכריתות, ed. Verona S. 16 b בכללו והרי היא בחידושו und J. Chaggis S. 55. Commentar

VIII. Schliesslich verdient noch die Bezeichnung משנה hervorgehoben zu werden. Unter Mischna versteht R. Meir הלבות, Vorschriften, die in der Regel unmotiviert überliefert sind, wie z. B. בבלה הלבים wie auch der Mischnatext im j. Talmud als מברה bezeichnet wird. R. Jehuda bezeichnet damit מדרש, die motivierte Halachah, welche auf das Schriftwort zurückgeführt wird, wie z. B. j. Berachot I 3, 5, IX, 5, Pesachim II, 2 etc. (anders bei Hoffmann, zur Einleitung in die halachischen Midraschim, S. 1 Anm. 3. Vgl. b. Berachot 11b.) משנה Deuterosis, bedeutet zweite Lehre oder משנה תורה, eine Wiederholung der Lehre, und dient zur Bezeichnung der schriftlichen Lehre. In Abot VI, 6 wird unter מקרא sowohl מקרא, das Schriftwort, wie auch משנה die mündliche Lehre, verstanden (vgl. auch Midr. rabba zu Canticum I. 3. b. Berachot 5a). Im Gegensatze zu הלכות versteht man unter משנה motivierte Bestimmungen. Sanhedrin 101 אם בעלי טשנה הן יעסקו במשנה בהלכות ובהגדות. Motivierte Vorschriften (משנה), unmotivierte Bestimmungen (הלכוח) und agadische Lehren bilden also den Hauptinhalt der mündlichen Lehre. Dieser Gliederung entspricht die Einteilung der Mikra (אם בעלי מקרא הן יעסקו בתורה בגביאים ובכתובים) in Thora, Propheten und Hagiographen, b. (hagiga 3a. Schabuot 41 b הילכתא ספרא וספרי וכלהו השים =1, b. Erubin 65,a הילכתא Berachot 31 j. Pea II (= אין למרין לא מן ההלכות b. Megilla 28a). Nur selten wird הלכה im Sinne einer motivierten Mischna gebraucht, wie z. B. Jebamot 76b הלכה שנתחדשה בימי בועו עמוני ולא י עמונית: im Allgemeinen ist darunter eine unmotivierte Bestimmung verstanden, wie Ketubot 96 b, Schekalim IV hal. 3

הלכות ארין העמים, הלכות שהישה, j. Schabbat I hal. הלכות קמיעה b. Schabbat 139 b. Moed katon 12 a הלכות מיעד כהלכות כיתים.

Capitel III. Die Begründer der Mischnah.

§ 1. Zu den Axiomen der modernen Forschung gehört die Annahme, dass die Mischna, welche R. Jehuda Hanassi redigierte auf den Vorarbeiten R. Meïr's u. R. Akiba's basiert (siehe Schürer, Neutestamentl. Zeitgeschichte S. 37, D. Cassel S. 111, Schwarz, Die Erleichterungen der Schammaiten S. 5). Seder Tannaim berichtet jedoch ausdrücklich, dass Hillel u. Schammai die uns bekannten 6 Ordnungen begründet haben (vgl. Magazin für die Wissenschaft des Judentums 1886 S. 10). In der Schrift "Kana" (מה הקנה) werden Beth Schammai und Beth Hillel als Redaktoren der Mischna bezeichnet. Es ist kein Zweifel, dass das gaonäische Seder Tannaim alle Kriterien der Glaubwürdigkeit besitzt, während der compilatorische Charakter der Schrift "Kana" begründetes Misstrauen gegen seine Autentie weckt.

In Magazin a. a. O., S. 4 wird vermutet, dass "Kana" ein korrekteres Sed. Tann. als das unsrige vorgelegen. Dieser Vermutung kann ich nicht beipflichten. Ist es denn denkbar, dass eine Compilation, die mit fremdem Eigentum willkürlich schaltet, ein genaueres Sed. Tann. besass, als das um Jahrhunderte ältere. glaubwürdige und präcise Machsor Vitry, das von R. Simcha, dem Jünger Raschis, vor seinem Lehrer geordnet wurde? Und werden nicht in dem R. Scherira zugeschriebenen Responsum (in אערי חשובה וחמרה ננווה), Schammai und Hillel selbst als Redaktoren der Mischna bezeichnet (Magaz. das.); s. Hoffmann, erste Mischna S. 12; Magazin a. a. O. S. 2 u. S. 9)? Sollte die angeblich correktere LA des מי הקנה auch gegen Scherira Gaon ins Gewicht fallen? Aber nicht nur dieser Gaon, sondern auch R. Simson aus Chinon in seinem Sefer Kerithot (ed. Verona S. 55b מון עמירת התנאים מהלל (ושמאי כי עד ימיהם היו שש מאות סדרים ולא תקנו כי אם ששה סדרי משנה), Juchassin (ed. Warschau S. 57 s. v. Hillel): ומימות משה ועד הלל ח"ר אנה משנה (מררי משנה), Seder Hadoroth (סררי משנה) stimmen mit unserem Sed. Tann. vollkommen überein.

VII M Lerner

Was aber diese Vermutung völlig beseitigt, ist folgende Bemerkung Asulai's in שם הגדולים T. H. S. 71 No. 31: יאני ד. H. S. 71 No. 31: יאני ד. T. H. S. 71 No. 31: יאני ד. ברבתי בעניתי דספהור ויטרי ובחשיבית היו שרורא גאין בחיב דהלל וישמאי הם שקצרי תיים ברי מישנה ועישאים ששה יובן בתיים בם הקרוש קנה דף פא שקצרי תיים הלל ישמאי הזי תיים ברים והלל ישמאי קצרים יהעמירים על ששה (vgl. Sed. Tann. I S. 15, No. 5). Also selbst in die m Text der Schrift "Kana", der Asulti vorlag, war ausdrücklich berichtet worden, dass Hillel und Schammai selbst die Mischna redigiert hatten.

Die Autentie des gaonäischen Berichtes, den wir aus Orla II.1 (Mag. S. 4) Ketubot IV. 7 (Mag. S. 6). Kellin II. 1 (S. 7) etc. zu erhärten sichten, bezeigt moch eine andere Quelle, nämlich Hieronymus. Dieser Kirchenvate : «Orieibt im Jesajam III. 14): "Sammai igitur et Hillel orti sunt in Judaea, quorum prior dissipator interpretatur, sequens epiphanus, eo quod per traditiones et δερτερώσεις suas legis praecepta dissipaverint et maculaverint. Dies besägt, dass Schamman und Hillel Mischnasammlungen (Deuterosels) angelegt, durch welche sie die Vorschriften des Geselzes verbreiten und (durch etwaige Umwandlungen der Geselze in Traktate) an Umfang ausdehnten.

Parallelen zu dieser Stelle liefern Tosefta Berachot VII, § 24. b. Berachot 63a. j. Berachot IX. 5: הלל הזכן איבר בשעת המפורים בנס יאם ראית דור שתתירה הביבה עליי כנס פועת המפורים בנס יאם ראית דור שתירה הביבה עליי כנס פור שנא יש מפזר זניסף עוד ואם ראית דור שאין התירה הביבה עליי כנס אינ משות לדי הפרו עליי כנס ... Hillel der Aeltere sagte: Wenn Andere (die Lehre) sammeln, streue Du aus: streuen Andere aus, so sammle Du. In einer Zeit, in welcher Israel die Lehre liebt, schare Jünger um dich und verbreite sie! Lebst du in einer Zeit, in welcher die Lehre in Vergessenheit gerät, so sammle Du sie."

Schammai scheint hiernach der eigentliche אום = dissipator. Verbreiter der Lehre, der die Jünger um sich scharende Meister gewesen zu sein, während Hillel sich die tiefere Begründung der Halacha (b. Sukka 10 a, Tosefta Sanhedrin VII יותר ליותר מדות der Traditionen zur Aufgabe stellte. Beide jedoch hatten

an dem Aufbau der Mischna Anteil, welche ein Schulbuch für Unwissende, ein Wiederholungsbuch für Kundige sein sollte, durch das man sich mit allen Vorschriften und allen Traditionen vertraut machen konnte.

Unter Deuteroseis ist nicht (mit Graetz, Geschichte Bd. V, Note 7) "Midrasch", sondern Mischna zu verstehen, wie aus der Identificierung der Deuterosis mit Paradosis (secundaria traditio = משנה = zweite Lehre bei Hieronymus) unzweideutig hervorgeht.

Der Bericht Scheriras und des Seder Tannaim, von Hieronymus und inneren Kriterien bestätigt, darf nunmehr als ein unanfechtbares litterarhistorisches Factum gelten.

§ 2. Eine Mischna Hillels bildet sicherlich Schebiit X. Von einigen späteren Zusätzen abgesehen, bestand diese Mischna aus X,1 bis ושלא בשטר, 2, 3 bis היה, 4 u. S. In X,1 wird das biblische Grundgesetz in den Satz zusammengefasst: שבטת : das Erlassjahr bewirkt den Verfall einer jeden Schuld X, 2 dagegen enthält alle Fälle, die eine Ausnahme bilden. Zu diesen Ausnahmen zählen nicht nur מעשה בית דין, die vom Gericht selbst festgestellten Forderungen, sondern auch שטרותיו לביד, Privatforderungen, die dem Gerichte zur Einziehung überwiesen wurden.

An diese überlieferten Bestimmungen, welche sich auf den Wortlaut der Schrift (Deuteronom. XV,3) gründen, "was dir bei deinem Brudersteht, soll deine Hand fahren lassen", nicht aber Forderungen, die das Gericht einzuziehen hat, knüpft "Prosbul" an den Hillel angeordnet.

Die Reihenfolge in Mischna 2: האונס אין משמטין, המלוה אין משמטין המלוה אין משמטין המלוה אין משמטין המלוה אינו משמט bestärkt unsere Annahme, dass wir in Schebiit X eine Mischna Hillels besitzen. Die Bemerkung: זה אחד ist ein erklärender Zusatz aus einer späteren Zeit.

Diese Prosbul-Einrichtung ist vielfach missverstanden worden.

Das Formular des Prosbul lautet: מוסר אני לכם איש סלוני וסלוני וסלוני כל חוב שיש לי שאנבנו כל ומן שארצה. "Ich übergebe Euch Richtern an dem und dem Orte jede Schuldforderung, die ich habe, damit ich sie jederzeit einfordern kann." Von diesem korrekten Formular des Sifre § 113 weicht der Text unserer Mischna nur in dem einen Worte: מוסר ab (vgl. b. Gittin 36 a, Raschis Erklärung stimmt besser zu Sifre, vergl. jedoch b. Makkot 3 b in Raschi s. v. מוסר.

Es ist demnach mit keiner Silbe in dem Prosbul-Formular erwähnt, "dass die Verpflichtung des Schuldenerlasses nicht für den Aussteller gelte" (Lazarus, Ethik des Judentums S. 58). Ebenso grundlos ist der Vorwurf der Aufstellung von Verordnungen, "welche ein biblisches Gesetz ausser Kraft setzen oder eine Umgehung desselben sanctionieren."

Es war eine uralte, mündliche Ueberlieferung, dass die vom מתבח אונס בעו zahlenden Strafgelder, welche das Gericht auferlegt, Urteile, die das Gericht gefällt, Schuldforderungen, für die dem Gläubiger ein Pfand hinterlegt worden war, sowie Forderungen, die dem Gericht zur Eintreibung übergeben worden waren, im Erlassjahr nicht erlöschen. Was Hillel angeordnet, war daher weder die "Aufhebung, noch die Umgehung eines biblischen Gesetzes", sondern lediglich die Sanctionierung eines Dokumentes, welches der Form nach einer Schuldübertragung an das Gericht gleichkam. Die tatsächliche Schuldübertragung an das Gericht (מוסר שמרותי לביד) galt lange vor Hillel als legales Mittel, welches dem Erlöschen einer Schuld im Erlassjahr entgegenwirkte.

Die Auffassung von b. Gittin 36a, welcher im Prosbul nur die Umgehung einer rabbinischen Bestimmung sieht, wird von Maimonides (Rechtscodex Hilchot Schemitta C. 9 § 16), recipiert.

Man darf Prosbul nicht mit einer Schuldübertragung (משרותיו לכ"ד לכ"ד confundieren (s. Graetz, III S. 212, jedoch auch Makkot 3 b Raschi u. Tosafot s. v. המוסר), noch in hyperkritischer Weise die Begründung des Sifre § 113 את אחיך als nach-hillelitischen Midrasch hinstellen (Weiss, Dor I, S. 163). Denn die Bestimmung: מוסר שמרותיו לכ"ד wird in der Mischna Schebiit X, 2

gelehrt und an diese Bestimmung wird erst Prosbul (X, 3) angeschlossen.

Prosbul war vielmehr eine Erleichterung, die den Gläubiger der Verpflichtung entheben sollte, jede einzelne Schuldforderung dem Gericht zu übertragen und deren Einziehung vom Gericht zu verlangen. (Vgl. dagegen Weiss I, 163, 1 לא היי נהוץ כל כל כן.)

Levy (neuhebräisches und chaldäisches Wörterbuch s. v. פרוובול.) nimmt an, dass Prosbul lediglich eine Willensäusserung war, durch welche der Gläubiger dem Gericht erklärte, dass er seine Schuld zu jeder beliebigen Zeit einzufordern berechtigt sein soll.

Für diese Auffassung scheint freilich die Construktion שבל in Schebiit, sowie die Wendung: מוסרני לפניבם (b. Gittin 32b) zu sprechen; indess lassen die Bestimmungen Schebiit X,6: אין כותבין , welche die Berechtigung zur Ausfertigung eines Prosbul an den Bodenbesitz des Schuldners knüpfen, was von בייש z. St. Schebiit X,6 dahin erklärt wird wird שאז חישוב החוב כנבוי ביד ולא קרינן ביי לא יגוש dieses Dokument unzweideutig als Generalvollmacht erscheinen und rechtfertigen in vollem Masse Raschis Erklärung.

Aus der Verbindung, in welcher Prosbul (Schebiit X, 3) mit "Schuldübertragung" (מעשה ב״ד מוסר שטרותיו לב״ד), gleichsam der Wurzel, aus der dieser Stamm hervorgegangen, steht, dürfte für jeden unbefangenen Beurteiler die Richtigkeit unserer Annahme, dass wir in Schebiit eine Mischna Hillels besitzen, erwiesen sein.

 \S 3. Eine andere Mischna Hillels liefert uns Traktat Pesachim X, 1-7.

Die Controverse zwischen B. Schammai und B. Hillel (X, 6) über die Verse, welche aus den Hallelpsalmen (V, 7) vor dem Genuss des dritten Bechers, (X, 7) zu rezitieren sind, betrifft den Ausdruck: הללויה (X, 5), der sich bereits im Texte der alten Mischna, die beiden Schulen vorlag, befunden hat.

Ebenso dürfte es sich in der Controverse zwischen B. Schammai und B. Hillel (X, 2) lediglich um die Verschiedenheit einer Lesart in einer Stelle der alten Mischna gehandelt haben.

B. Schammai nämlich lasen: מוגו לו כום ראשון מכרך על היום ועל היין, B. Hillel dagegen: מברך על היין ועל היים (vgl. Berachot VIII, 1).

Die Bemerkung Rabban Gamliels (X,5) weist auf den ursprünglichen Inhalt Mischna X,4 hin, die sich aus 3 Fragen zusammensetzte: I. מבכל הלילות אנו אוכלין כשר עלי שלוק ומכושל, הלילה הזה בסה (vgl. Sebachim V, S, Pesachim IV, 4, IX, 3, vgl. auch Baba Kamma I ראי mit Baba Mezia 4 a יחות באי und Lev. 23, 14 קלי (Samuel 18, 28) mit Lev. 2, 14 שככל הלילות אנו שככל הלילות אנו שוכלים המין ומצה ווו. שככל הלילות אנו מטכילין: Die 4. Frage: אנו אוכלים שאר ירקות aus späterer Zeit (vgl. j. Pesachim X, 3).

An unsere gegenwärtige Fassung erinnert jedoch Pesachim II, $5,\ 6,\ 8$ און ירקות וברים שאדם יוצא בהן ידי חוכתו (מצה) אלו דברים שאדם יוצא בהן ידי חכתו הפסה אין מכשלין את הפסה.

Mischna 4 enthält die Antwort auf die 3 Fragen: Die Wendung ist aus dem ursprünglichen Wortlaut: . . . פסח זה שאנו אוכלים מצה זו שאנו אוכלים על שום zusammengezogen und später in unsere gegenwärtige Fassung פסח שהון אבותינו אוכלים כזמן שכהיט קיים על עום ... ישום umgewandelt worden. Unter מחול בננות (Mischna X,5) versteht Rab (b. Pesachim 116 a) den Passus: מתחלה עוברי ע"ז היו אבותיע (Josua 24, 2-4, j. Pesachim X hal. 5), Samuel dagegen: עברים היינו. Unter מסיים בשבח (X, 5) verstehen Rab und Samuel wohl den Passus והקב"ה מצילנו מידם bis ברוך שומר הבטחתו Der Schlusssatz dieser Mischna lautet: דורש מארמי אובד אבי עד שהוא גומר בל הפרשה. (Dieser Angabe entspricht in unserer Agada die Stelle, welche mit או beginnt und mit לכפר על עונותינו schliesst). Der Annahme Hoffmann's (Erste Mischna S. 8), dass die Mischna kaum diesen Ausdruck כל הפרשה für die Hagada am Pessachabend gebraucht hätte, wenn er ihr nicht vom Tractat Bikkurim her geläufig gewesen wäre, kann nicht beigepflichtet werden. Erstens kann ein Ausdruck, der im Tractat Bikkurim vorkommt, keinen Einfluss auf die Darstellung der Hagada im Tractat Pesachim ausüben. Sodann ist der bei Darbringung der Erstlinge zu recitierende Abschnitt nur um einen Vers (Deuteron. 26, 9) grösser als der Abschnitt aus Deuteron. (26, 5-8), der am

Sederabend erklärt werden soll. (Tosefta Pesachim X § 4 und Jeruschalmi z. St.). Der Ausdruck פרשה kann sogar nur einen einzigen Vers bezeichnen Jebamot VII, 6 ברשה בות בל הפרשה: Deuteron. 25, 19; ebenso b. Berachot 63 a פרשה קטנה: Sprüche III, 6 und b. Berachot 12 b פרשה בשקלות ברשה: Leviticus 19, 35. 36. Somit besitzen wir für die Darstellung des häuslichen Gottesdienstes am Sederabend eine Mischna, die mindestens auf Hillel zurückgeht.

Pesachim V.5-10 gibt eine Schilderung der Darbringung des Pesachlammes, welche ohne Zweifel aus der Zeit des Tempelbestandes stammt. Die Beschreibung der 3 Klassen, in welche die Gesammtheit zerfiel, von den Toren des Vorhofes. die verschlossen wurden, sobald die Menschenmenge den Vorhof gefüllt, von den Priestern, die mit silbernen und goldenen Schalen zum Auffangen des Blutes in den Händen, aufgestellt waren, von der Art, wie die Opferlämmer aufgehängt, abgezogen und gebraten wurden. (V, 9 כיצד תולין, VII, 1 כיצד צולין ähnlich Berachot VI, ו כיצד מכרכין, VII, 3 כיצד מכרכין verrät sehr hohes Alter. Aus Mischna V, S בשבת מעשהו בחול כך מעשהו בשבת müsste man schliessen, dass diese Darstellung noch älter als selbst Hillel ist (vgl. b. Pesachim 66 a u. Pesachim IX, 3 וורוחין את השכת). Jedenfalls erinnert diese Darstellung des הססה סדר lebhaft an Seder Tamid, mit dessen endgültiger Redaktion R. Simon aus Mizpa in Zusammenhang gebracht wird (b. Joma 14 b).

§ 4. Zahlreich sind die in der Mischna angeführten Controversen zwischen den Schulen Schammais und Hillel's, welche beweisen, dass beiden Schulen ein und derselbe Mischnatext vorgelegen, über dessen Sinn sie miteinander differierten und zu dessen Bestimmungen sie neue ergänzend hinzufügten.

So lautet Schabbat III, 1 die anonyme Mischna: "Man darf auf einen Ofen, Kirah genannt, wenn er mit Stoppeln oder Reisig geheizt worden, am Freitag Abend ein Gericht stellen, wenn aber mit Oeldrüsen oder Holz, darf man kein Gericht hinstellen, solange man nicht die Kohlen weggeschafft oder mit Asche bedeckt hat."

An diese Mischna schliesst sich eine Controverse der heiden Schulen. Die Schule Schammai's lehrt, dass warmes Wasser auf die Kirah, von der es weggenommen wurde, nicht zurückgestellt werden darf, die Schule Hillel's erlaubt auch dieses zurückzustellen. Offenbar handelt es sich bei diesem Disput um die Bedeutung des Wortes = stellen" in der anonymen Mischna Nach der Schule Schammai's deckt sich dieser Ausdruck mit dem Begriff במילה hinstellen" (vgl. b. Schabbat 36b לשהותו ... יאיז מכיימין sowie Tosefta משהיו, i. Schabbat III, 1 I אין . . . שורין Tosefta I, אין . . . שורין und schliesst daher ein Zurückstellen (אבל לא בחיריו) aus. Nach der Schule Hillel's iedoch involviert dieser Ausdruck beide Begriffe. Ebenso handelt es sich bei der ersten Controverse, ob ein mit warmem Wasser gefülltes Gefäss oder ein Gericht auf einen Ofen ohne Kohlen gestellt werden darf, lediglich um eine Ergänzung des Obiekts zu dem Prädikat יחי in der alten Mischna. Es heisst nicht לא יחנהו (d. i. לא יחן, sondern לא יחן, wozu Schammai's Schule "warmes Wasser", Hillel's Schule dagegen das vorangehende Wort הבשיל "Gericht" ergänzt. Es kann somit keinem Zweifel unterliegen, dass dieser Mischnatext, über dessen Auslegung die beiden Schulen differieren, schon vor ihrer Existenz bestanden hat und mindestens von Hillel selbst redigiert worden sein muss.

Ein anderes Beispiel liefert Pesachim I, 1. Die anonyme Mischna lautet: "Eine Nachsuchung wurde auch in einem Keller angeordnet, in welchem 2 Reihen Fässer aufeinander stehen, eine Vorschrift, die sich nur auf einen solchen Keller bezieht, in welchen bisweilen Gesäuertes gebracht wird.

An diese anonyme Mischna schliesst sich gleichfalls eine Controverse zwischen der Schule Schammai's und der Schule Hillel's.

Nach der Schule Schammai's muss man 2 Reihen Fässer im ganzen Keller durchsuchen, nach der Schule Hillel's genügt es, die 2 äusseren Reihen zu durchsuchen, welche die obersten sind.

Es bedarf nicht erst einer eingehenden Analyse, um zu erkennen, dass die zwei Schulen die Worte: שהי שורות במרחף "2 Reihen im Keller", welche in der alten anonymen Mischna standen, erläutern wollen und eben in der Auslegung dieses Satzes von einander abweichen (s. "Tosaphot R. Akiba Eger" z. St. im Namen des Sefer Kerithut und die Bemerkung zu Mebo Hatalmud des R. Samuel Hannagid, die ich in ספר כריתות ed. Verona nicht gefunden habe; vgl. jedoch § 58).

Nicht minder klar geht diese Tatsache aus der im § 2 behandelten Mischna Pesachim X, 6 hervor. Nach der Schule Schammais reicht das Hallellied, das vor dem Genuss des dritten Bechers Wein am Pesachabend angestimmt wird, nur bis zum Ende des 113. Psalms, nach der Schule Hillels dagegen bis zum Ende des 114. Psalms.

Diese Controverse bildet jedoch nur eine Erläuterung der in der alten Mischna (Pesachim X, 5) vorkommenden Wendung: ונאמר לפניו הללויה Lasset uns vor Ihm den Gesang Hallelujah (das Hallellied) anstimmen". Welcher Abschnitt aus dem Hallellied nämlich zum Vortrage gelangen soll, ist in dieser alten Mischna nicht angegeben; dies bildet eben den Gegenstand der Discussion zwischen den beiden Schulen. Aehnliche Stellen liefern Berachot VI, 5: Demai I, 8: Schebiit XIII, 3: Therumoth I, 4 אין חורמים... ואס חרמו; Challa I, 6 und I, 1-4; Schekalim II, 3 und 5; Sukka III, 1 und 2; Chagiga I, 1; I, 2 und I, 5, Chagiga II, 3 und Chagiga I, 3; Jebamot VI, 6, III, 1; Kidduschin I, 1; Nedarim III, 1; Chullin I, 2; Kelim XIV, 3; XV, 1 verglichen mit Kelim XVIII, 1, Kelim XX, 6; Oholot II, 3 und VII, 3, (vgl. Dor, I. Teil S. 172 Anm. 3, 4, 5, Dorot Harisch. I S. 206); Orla II, 4 ist von mir bereits im "Magazin" 1886 S. 4 eingehend erörtert worden.

Aus diesen Controversen der beiden Schulen kann jedoch nicht mit "Dorot Harischonim" (S. 204 ff.) gefolgert werden, dass die Mischnas, über welche die Schulen Schammais und Hillels differierten, von den Männern der grossen Synagoge redigiert worden sind, denn nach der Ueberlieferung sind viele הלכות המשוקעות במשנה als הלכות המשוקעות במשנה zu betrachten. Vom Standpunkte der Wissenschaft liegt nicht der geringste Anlass zu einer derartigen geradezu grotesken Schlussfolgerung vor, denn

zwischen der Periode der zwei Schulen und der Zeit der grossen Synagoge liegen vier Jahrhunderte, welche mit einem phantastischen Sprunge nicht überhüpft werden können. *)

Ausserdem aber lässt Dorot die Notiz in i. Schekal, V hal. 1 unbeachtet אדר אבהו בתיב משפחות סיפרים יושבי יעביו מה ת"ל סופרים אלא . . . ישעשו את התורה ספורות ספורות המשה לא יתרמו בי is. auch Jalkut zu I. Chronik \$1074). Hiernach haben die Familien der Schriftgelehrten die Bewohner der Stadt Jabez (vgl. Tanch. יתרו, II. ('hronik 55) diese Zahlen-Mischnas gesammelt. Ebenso unbekannt ist Dorot die Bemerkung R. Aschis (b. Sanhedrin 104b) פי פנאנ . . . אנשי כהיג die den Männern der grossen Versammlung die Urheberschaft der Mischna Sanhedrin X, 1 zuschreibt, nach welcher "3 Könige und 4 Privatpersonen: Jerobeam. Achab, Manasse, sowie Bileam, Doeg, Achitofel und Gechasi keinen Anteil an "Olam habba" besitzen" (vgl. b. Sanhedrin ארי איר j. Sanhedrin X, 3 נטטן; Pesikta de Rab. Kahana S. 36, 41 und אמשר ('. 1). Ferner weiss Dorot nichts von der im Sendschreiben R. Scherira Gaons hervortretenden Auffassung: ולא הוסיפו על מיטרא רקמאי מאנשי כנסת הנדולה אלא מרחו טירחא נפישא ודקי דקדוקי רברבי עד האסיקו מאי דהוו אמרין הגד ראשונים, wozu auch der Anfang des Schreibens עם אנשי כה"ג התחילו לכותבה zu vergl. ist. Selbst die Voraussetzung eines vor R. Jehuda Hanassi redigierten Mischnatextes, an welchen die Diskussionen der Tannaim sich angeschlossen, ist bereits von R. Simson in כריתות gemacht worden. (Vgl. § 58 und § 71 S. 88 und 93.) Wer behauptet, dass z. Zeit

^{*)} Die zahlreichen Irrümer des Verf. der Dorot zu erörtern, ist hier nicht der Ort. Bemerkt sei nur, dass die Art, wie Dorot gegen Tossafot Jomtow (S. 252), gegen Tossafot (687) gegen Maimonides (96), gegen Raschi (115, 135; vergl. Or Zarua z. St.) polemisiert, sehr bedauerlich ist. Die Auffassung, die Dorot dem Tossafot Jomtow entgegenstellt, ist unhaltbar, wobei D. nicht nur Rosch Haschana IV, 8, sondern die Erklärung des Talmud selbst z. St. Beza 37a unbeachtet gelassen und den Sinn des Tossafot Jomtow nicht erfasst hat. Die Erklärung, die Dorot Maimonides gegenüber geltend macht, ist ganz irrig. Wie kann D. Schammai rechtfertigen, der nicht in Babylonien gelebt hat, dennoch aber 9 Kabbin feststellte, eine Ansicht, die mit dem Zeugnis der beiden Weber in Widerspruch steht. Die Deutung, die Dorot der

der Synagoga magna die 6 Mischnaordnungen bereits bestanden haben, übersieht den Bericht des Seder Tannaim, der von R. Scherira Gaon bestätigt wird, nach welchem die gegenwärtigen 6 Ordnungen von Hillel und Schammai herrühren. Ausser der Mischna Hillels besitzen wir noch, wie in meinem unter der Presse befindlichen Werke: מונה המשנה nachgewiesen wurde, eine Mischna Serubabels, Esras, Nehemias und Juda Makkabis.

naturgemässen Erklärung Raschis entgegensetzt, ist sehr gewunden und steht weder mit der Logik noch mit der Grammatik im Einklang. Der Beweis, den Dorot gegen Raschi anführt, ist verwerflich. Um Raschi zu bekämpfen, erlaubt sich Dorot den Text des j. Joma hal. 4. VI zu verstümmeln. Der Text lautet: א״ר הייא בר יוסף אלכסנדריים היו אומרים עד מתי אומרים ומר Dorot dagegen citiert: תולים הקלקלה. Dorot dagegen citiert: תולים הקלקלה weg. um den Eindruck hervorzurufen, als ob nach dem Jeruschalmi die in der Mischna genannten Babylonier in Alexandrien gewohnt hätten!

Ueber die Mechilta des R. Ismael zum Buche Vajikra.

Von A. Marmorstein (London).

Der Meister und Lehrer dem diese Zeilen als Zeichen unserer mendlichen Dankbarkeit und Verehrung gewidmet sind, hat in seiner bahnbrechenden Arbeit über die halachischen Midraschim 1) auf die Spuren einer verlorengegangenen Mechilta zum dritten Buche der heil. Schrift hingewiesen. Nebst den gahlreichen Stellen in der falmudischen Liferatur, die als מנא דבי בישמאל citiert werden, sind es Vajikra rabba. Tanhuma und Pseudo-Jonathan, die aus diesem Schriftwerk geschöpft haben. Unser Sifra selbst hat viele Stellen der Mechilta des R. Ismael entlehnt.²) Wir stellen uns die Aufgabe die Stellen im Pseudo-Jonathantargum. die mit der Mechilta übereinstimmen zu prüfen und einige Reste dieses tanaitischen Midrasch, die im מרכש הגרול erwähnt sind, mitzuteilen. Wir konnten, dank der Liebenswürdigkeit und Hilfsbereitschaft des Mr. Elkan N. Adler. London die in seiner an wertvollen Handschriften und Werken reichen Bibliothek befindliche Handschrift³) benützen, wofür wir auch an dieser Stelle dem gelehrten Besitzer unseren innigsten Dank abstatten.

A) Wir beginnen mit dem Pseudo-Jonathan (1) K. 1. V. 2. PJ bringt die Halacha des Sifra (= S.) p. 4a אה המוטרים אום שנס להוציא אה המוטרים Midra's Haggadol (1) liest מכם להוציא und hat zwei Recensionen, die eine stimmt mit dem Wortlaut des Sifra überein, die andere ist hiervon verschieden. Wir bringen beide wie folgt:

I.

אדם, לרכות את הגרים, מכם להוציא את המשומדים, מה ראית לומר כן או אדם לרכות את המשומדים, מכם להוציא את הגרים, לאחר שריבה הכתוב

Zur Einleitung in die halachischen Midraschim. Berlin 1887.
 p. 72 ff.
 s. daselbst p. 27 f.

³⁾ Ms. Adler 176. - 4) Pseudo Jonathan als PJ. zitiert.

⁵) Midrasch Haggadol als Mhg. zitiert.

מיעט, ת"ל בני ישראל, מה בני ישראל מקבלי ברית אף הגרים מקבלי ברית, יצאו המשומדים שאינן מקבלין ברית, או מה בני ישראל בני מקבלי ברית אף המשומדים בני מקבלי ברית וצאו גרים שאינן בני מקבלי ברית ת"ל מכם ולא כולכם, הא אל תאמר מה ישראל מקבלי ברית אף גרים מקבלי ברית יצאו המשומדים שאינן מקבלי ברית, וכן הוא אומר ובח רשעים תועבה (משלי כ"א כ"ז).

H.

ד"א אדם לרבות את הגוי וכן הוא אומר [ויקרא, כ"ב. כ"ג] מיד בן נכר לא תקרינו את לחם אלהיכם מכל אלה כעלי מומין אין אתה מקכל מהן אבל אתה מקכל מהן תמימין, אין מקכלין מהן אלא עולות גדבה בלבד אפי" עוכד ע"ז שאין הפרש בגוים (כדאמר ר' יוחגן אין מין באומות). מכם ולא כולכם להוציא את המשומדים מכם אומר הקב"ה בכם חלקתי באומות העולם לא חלקתי. מן הבהמה להביא בגי אדם הדומין לבהמה מכאן אמרו מקכלין קרבגות מפושעי ישראל כדי שיחזרו בהן בתשובה.

Die Baraita war dem Redactor des Vajikra rabba K. 2 bekannt, jedoch wird die Stelle nicht wörtlich angeführt, s. j. Sekalim 1, 5 (erste Recension), b. Hulin 5 a 13 b, b. Erubin 69b; b. Zeb. 29 a lässt die Bekanntschaft mit der zweiten Recension vermuten. Beachtung verdient die Tatsache, dass in der talmudischen Literatur zwischen בושעי ישראל und פושעי עכו״ם unterschieden wird (s. b. R. Hasana, 17a, b. Sanh, 105a Tosefta p. 434, Z 7 und b. Gittin 57 a). Nach PJ geschah die סמיכה Handauflegung mit der rechten Hand (so K. 3, V. 2, K. 3, V. 8; K. 3, 13; K. 4, 27, 29, 33, K. S. U. 14, 18) יד ימינא also nicht mit beiden Händen, wie unsere Halacha es lehrt s. S. p. 6 a, b. Menachot 53 b, nur K. 16. V. 21, wo das Schriftwort die סמיכה mit beiden Händen fordert, stimmt PJ mit den anderen Quellen überein. Die Norm für diese Semicha war jedoch כסידרא חדא ימינא על שמאליה, um dieselbe von anderen Semichot zu unterscheiden, denn sonst wäre nach PJ die Erwähnung בשני ידין unerklärlich. Ebenso findet sich in unseren Quellen keine Parallele für K. 4, V. 15. ויסטכון תריסר סבי כנשתא דמתמנין אמרכולין, da nach unserer Halachah entweder drei oder fünf Zekenim fungieren. Von einem Collegium aus zwölf Zekenim bestehend hören wir nichts. K. 5, V. 10 richtet sich PJ mit seiner Deutung ולא כהילכת המאתא דתורא ודאימר בר עיזא nach R. Ismael S. p. 23 d gegen die erste Ansicht כמשפט עולת . Wir werden noch sehen, dass Sifra viele Stellen der Mechilta R. Ismaels enthält (vgl. Hoffmann p. 27). K. 5, V. 23 hat PJ ייימר

und er schwört, eine Barajta, die noch dem Amoräer R. Amran bekannt gewesen ist, hat b. Baba kama 105b zu אייבע והודה - בחיש בי K. 6, V. 12, על הרהור לבא ist im Vajikra Rabba K. aus dem Midrasch des R. Simon ben Jochai. שני רי שמעון כן יוחאי איז העולה באה אלא על הרהור הלב. Der Satz ist, wie schon Hoff mann (p. 76) vermutet aus einer Mechilta des R. Ismael, (s Tanhuma 15 15 10). Wir können es noch an einer anderen Stellbeobachten, dass im Vajikra rabba מדברשביי mit מדברשביי ver wechselt werden. K. 10, V. 9 bringt nämlich: יכמא דעברו בגד רטיתו ביקידת אישתא, danach war die Sünde der Ahroniden die Trunkenheit. Diese Ansicht ist im Vaiikra rabba K. 12 zwei mal zuerst als מני רשביי und dann als שני רי ישמעאל לא מהן בנין של אהרן אלא על שנכנסי שתויי יין באהל מועד. Diese Ansicht ist gegen S p. 42 b wo Neid אמר לן נרב לאכיהו עוד שני וקנים הללו מתו ואני נוהנו oder Uebereifer S. p. 43 a als die Ursachen der Strafe ange geben werden. Es ist ferner ersichtlich, dass diese Anschauung als eine der Schule Ismaels eigentümliche angesehen worden ist So bringt Sifra p. 67 a

ישום ר' ישמעאל אמרו הואיל ונאמר שתי דיברות זה בצד זה, אחד פתוח ואחד תום — ואיזה זה (זה) דבור של יין ושל שכר שנאטר, ואחיכם כל בית ישראל יבכו את השריפה אשר שרה ד' וידבר ד אל אהרן לאמר יין ושכר אל תשת. Wi werden ferner aus einem Excerpte, das dem מררש הגדול entlehnt isc sehen, dass diese Ansicht den Autoritäten, die nur in de Midraschim aus der Schule R. Ismaels vorkommen, geläufig is: Wir dürfen daher mit Recht behaupten, dass im Le viticus Rabba נא דבי רישמעון und תנא דבי רי ישמעאל verwechselt wurden und diese Lehr dem מנא ר ישמעאל zuzuschreiben ist. Dasselbe war dahe auch zu K. 6 V. 12 der Fall. K. 6, V. 5. שעין דיומא wir in der Mischna Edujot 17, 1 von R. Jehuda ben Baba bezeugt der nur im Sifre zu Numeri erwähnt wird, also in einem au der Schule R. Ismaels hervorgegangenen Midrasch. An mehrere Stellen entscheidet PJ. gegen unseren Sifra. So K. 7, V. 27 כל דהי Sifra 39b מן כל דהי. Sifra 39b כול אף דם שהעים, דם שרצים ת"ל לעוף ולבהטה. K. 7, V. 35 על כל אחיכון ליואי דיכלון, S. p. 40 c. K. 9, V. 1 אדכרתא בידו עלה בידו צרור פסול S. p. 42 b צרור ארכרתא עלה בידו ארכרתא. K. 19 V. 24 מתסרק מן כהנא gegen Sifra p. 80 a.

Eine Kontroverse zwischen dem Midrasch aus der Schule R. Ismaels und R. Akibas scheint auch in der Frage über die Art und Weise des Todes der Ahroniden bestanden zu haben. K. 10, V. 2 schildert PJ. ganz so wie S.

ונפקית שלהכית אישתא מן קדם די ברגז ואיתפלגית לארבעה חוטין ועאלת בגו אסיהון ואויקידת ית גשמת הון ברם גוביהון לא את חרכו כיצד היתה מיתתן שני הוטין של אש יצאו טכית ק"ק ונחלקו .b. 43 a. לדי שנים נכנסו בהוטטו של זה ושנים בהוטטו של זה וגשרף גופם ובגדיהם קיימים

Nach PJ. ist nur die Seele verbrannt, aber der Körper blieb ganz, nach Sifra ist auch der Körper verbrannt. Wir naben zu dieser Stelle im Sifra zwei verschiedene Resensionen. Die erste ist Sifra Semini I. 17—28, die zweite 29—95. Die mit dem PJ. übereinstimmende Meinung wird von מה שרפה האמורה באן erwähnt (43 c), ferner 44 c. שריפה ועוס מה שרפה האמורה באן. Der Name des Tradenten kommt im Sifre Num. 42 (2 mal) vor, daher dürfte diese Recension auch der Schule R. Ismaels entstammen. Andere Uebereinstimmungen nit dieser Recension sind K. 10, V. 5.

יסלפד שהטילו חנית של ברזל וגרום, אונית פוברינון באנקליון דברולא יון דברולא, wie R. Ismael Sifre Num. 44., K. 10, V. 3 וקיבל שכר על שתיקתו, אוקיבל שכר על משתוקיו, V. 6. אוקיבל שכר על התיקתו Sifra~43c. אוניבל שכר על התיעותו אונים אונים בא תכועות של האונים בא תכועות בריעות של אונים בא תכועות בריעות של האונים בא תכועות בריעות ברי

K.~10,~V.~12~hat~PJ.~die~Tradition,~dass~Elasar~und~Itamar~lle~drei~Opfer~(ארש הרש) המאת הרשט ערדשון ערד

Der Schlussatz ומה אילו אשתליית ist identisch mit S. 44 c. הציא hev. v. K. 13 אילו לא אלו בלכד קכרר K. 10, V. 20 ואפיק כרוזיה hev. v. K. 13 אילו לא אלו בלכד קברר Mhg. hat. ה"א מלמד שהשמיע לכל ישראל היום למדתי הלכה מאהרן.

Vielleicht gehen auch die Uebereinstimmungen zwischen 'J. und Tanhuma auf eine Mechilta des R. Ismael zurück. Zu

Wie wir oben zu K. 10, V. 2 gesehen haben, finden sich im Sifra zwei verschiedene Recensionen, von denen eine der Mechilta des R. Ismael entstammt. Dasselbe ist zu K. 19, V. 9 zu bemerken. Daselbst erklärt PJ. כשמא מפרשא, Sifra 82 b wird dasselbe von ר אהי בר יאשיה ב gesagt. Dieser Tanna wird nur im Midrasch des R. Ismael erwähnt. Die zwei Recensionen sind I. Sifra 81a und H 81b. Wir sehen also, dass PJ, eine Mechilta des R. Jsmael zu Leviticus gekannt und benutzt hat. Dieses ist auch aus den Citaten, die in der talmudischen Literatur als מנא דבי erwähnt sind, wie Hoffmann (p. 74ff.) gezeigt hat ersichtlich. Wir bringen bloss einige Belege. Die Erwähnung der achtzehn Terefot K. 11. V. 1 gewiss nach b. Hulin 42 a. חני רי ישמעאל אלו ייח טרפות שנאמרו למשה בסיני . K. 15, V. 5, 6 ff. wird ein rituelles Bad vorgeschrieben, s. b. Sabb. 84 a. רבי רי ישמעאל תנא כמשכב נרתה יהיה לה מקיש משכבה מה היא אית לה טהרה במקוה אף משכבה נמי אית לה מהרה במקוה.

In der Halachah zu K. 21 2 9. ארסא דהיא וכרת נכר כהן מארסא דהיא folgt PJ. der Ansicht R. Ismaels gegen R. Akiba.

Die Stelle aus der Mechilta ist b. Sanh. 51 b. j. Sanh. VII, 1 erhalten. Obwohl wir sehen, dass PJ. sich oft die Ansicht des R. Akiba aneignet, so in K. 5, V. 2; V. 3 (S. ניעלם ממנו רברי ר"ע (שני פעמים דברי ר"ע לכל גוון דיסרש אינשא לדהווה לדעתיד אין לי V. 4. (שני פעמים דברי ר"ע לכל גוון דיסרש אינשא לדהווה לדעתיד אין לי V. 4. הבא לשעבר מנין ת"ל לכל אשר יבטא , hier gegen R. Ismael, der alles auf die Zukunft deutet. K. 7, V. 32. K. 23 V. 43. עני יערא K. 21, V. 10. Die Erklärung von עני יערא

ist eine Zusammenschliessung der Ansichten des R. Ismaels und R. Akibas, wie wir sie im PJ. häufig sehen.

B) Wir haben schon darauf hingewiesen, dass der Midras Haggadol die Reste einer Mechilta erhalten hat. K. 17, V. 3. גבר טלי איש איש איש איש איש איש שוזהר אין הקטן טוזהר או יכול שאין מווהרין עליו ת"ל מבית מבית ישראל, האיש טוזהר אין הקטן טוזהר או יכול שאין מווהרין עליו ת"ל מבית מבית ישראל, האיש טוזהר אין הקטן טוזהר או יכול שאין מווהרין עליו ת"ל מבית עליה על יתחשב לגברא ההוא ותהי ליה כאילו אדם : Vielleicht ist auch derselben Quelle die Erklärung zu 17, 4 entnommen: כאילו אדם כאילו אדם לגברא ההוא ותהי ליה כאילו אדם (s. Berliners Raschi מטול למכברא על אדם נפשתכון ארום אדם ניכטא הוא על חובי נפשא מכפר למכברא על אדם נפשתכון ארום אדם ניכטא הוא על חובי נפשא מכפר.

In unseren Editionen fehlt hier etwas oder der Text ist nur unvollständig erhalten. Mhg. hat hier: בי הנפש הבשר ברם היא להגיד מה גרם, לימד על הדם שהיא הגפש ואין ראוי למי שצריך לנפש לאכול את הנפש, ואני נתתיו לכפר, נאוה שיהיה לכפרה שהנפש מכפרת על הנפש ואגי נתתיו לכפר, לכפרה נתתיו לא למעילה, מכאן אמרו אין מעילה בדמים, עד שיצא בנחל קדרון. ואני נתתיו לכפר מלמד שאם נתנו מרועה אחת כיפר. לכם ולא לאחרים. Wie in den Ausgaben zu K. 22, V. 27. ist der schon in Vajikra rabba K. 27. erwähnte, aus der Mechilta stammende Midras zu vergleichen. שור או ככש שור בזכות אבינו אכרהם ואל הבקר רין אברהם, כבש בזכות אכינו יצחק וירא והנה איל, עז בזכות אבינו יעקב לך נא אל הצאן וקח לי משם שני גריים עזים. שור כי יולד לא ארם כי יולר, לימד על יוצא דופן שפסול בבהמה וכשר באדם, gegen die Ansicht R. Nachmans, b. Hulin 51 b. K. 23. V. 40 hat וערבין דמרבין על nach Borajta Sukka 33 b, wie Hoffmann (p. 74) zeigt. Midraš Haggadol hat zu dieser Stelle einen längeren Auszug aus der Mechilta. Die Stelle lautet: דיא הדר, אם יכש פסול, וכן שאר המינין, אם היה אחד מהן יבש פסול שאינו הדר. כפות תמרים, זה לולב שהוא כמו שרביט. כפות נפרדו עלין כשר. נפרצו פסול. ד"א כפות תמרים, מה תמר זה אין לו לב אחד וזקוף כלפי מעלה, כך ישראל אין להן לב אחד לאביהן שבשמים, וענף עץ עבות, עץ שהוא עבות שענפיו חופין את עצו הני אומר זה הדם (ות"ר קלוע כמין קליעצי ודומה לשלשלת זהו הדם) ר׳ אליעזר בן יעקב אומר ענף עץ עבות. עץ שטעם עצו וענפין שווין, הוי אומר זה הרס, וערבי נחל הגדילות על הנחל, אין לי אלא של נחל של בקעה ושל הרים מנין ת"ל וערבי נחל מכל מקום, אם כן למה נאמר נחל, שרוב מין זה גדול על הנחל. ד"א וערכי נחל שעלה שלה משוך בנחל, פרט לצפצפה הגרילה בהרים ואיזה היא ערבה איזה היא צפצפה. ערבה

קנה שלה אדום ועלה שלה משוך ופיה חלוק, צפצפה קנה שלה לכן ועלה שלה עגול ודומה לסרסר, אבא שאול אומר וגו׳.

Zu K. 10, V. 2. hat Midra's Haggadol, wie der Name des Tannaiten איסי כן יהודה beweist (s. Hoffmann p. 73) auch ein Stück aus der Mechilta: מלמר שהטילו חנית של ברזל וגררום והוציאום לחוץ ואיסי בן יהודה אומר לא מתו בני אהרן אלא לקדש שמו של המקום ושלא ליתן פתחון פה לבאי עולם שלא יאמרו שלא שרתה שכינה באוהל מועד אלא בערפל. שהרי נדב ואביהו נכנסו לפני לפנים ולא הוזקי, משל לה"ד למלך שבנה פלטין ושכללה וקבע כסא בתוכה נכנס אחד מבני פלטורין (פלטין) נטל כתר ונתנו בראשו וישב לו על כסאו אומר המלך אם אני מאריך פני עם זה עכשיו כל בני פלטין שלי עושין לי כך ונמצא כבידי מתמעט מיד אומר לספקלטור וחתך את ראשו ונפלה חלושה במקורבין קל וחומר במרוחקין, כך כיון שנכנסו גדב ואביהו לפני לפנים אמר הקב"ה אם אני מאריך פני עם אלו עכשיו כל אחד ואהד מישראל עושין לי כך ונמצא כבודי מתמעט, אלא ימות נדב ואביהו ומאה כיוצא בהן ואל יתמעט ככודי אפילו שעה אחת ואמר למלאך ונגפן וגררן לחוץ ונפלה חלושה במקורבין קל וחומר במרוחקין, ועליהן (וכיוצא בהן אומר אשר לא נשא פני שרים לא נכר שוע לפני דל כי מעשה יריו כולם (איוב, ל״ד יים). מאי אשר לא נשא פני שרים, אלו משה ואהרן, שלא נשא להם הקב"ה כהרף עין, אין לך בעולם גרול למעלה מגדולתו של משה שהוא אב בתורה, אב כחכמה אב בגבואה, שהוא מבקש רחמים על כל ישראל ונענה ובשביל דבר הקל שיצא ממנו שאמר שמעו נא המורים (במדבר י י) נגזרה עליו גזרה מיר שלא יכנס לארין אעפ"י שסידר כמה תפלות וכמה תחינות שתיבטל גזרה זו, ולא נותן לו אלא אומר לו הקב"ה לך אל תוסף לדבר אלי עוד. שאין לפניו לא עולה ולא שכחה ולא משא פנים ולא מקח וכן אין לנו יתר מקדושתו של אהרן ולא מעלה על מעלתו וכשבאו בניו לאותו חטייה לא האריך להם לכבור אביהם אלא וימת נדב ואביהו על פני אהרן אביהם מאי על פני אהרן שלא נשא להם פנים בשביל אביהם, והלא דברים קל וחומר ומה אם משה ואהרן שיש בהן כל המדות המוכות שבעולם שכל העולם אינו עומר אלא בשבילו לא נשא להם הקב״ה פנים שאר בני אדם הדיומות על אחת

Hierauf wird die Agada des R. Jeremia und des R. Elieser המרעי gebracht, wie Vajikra r. K. 20, jedoch viel ausführlicher. Inzwischen ist eine Barajta mit תני רי חייא, also aus dem Sifra (s. Hoffmann p. 74). Aus diesen Stellen erscheint es als wahrscheinlich, dass auch der Redactor des Midrasch Haggadol noch eine Mechilta aus der Schule R. Ismaels zu Vajikra benützt hat.

Die כלני התלמוד des R. Bezallel Aschkenasi.

nach der einzigen Hs. des New-Yorker Rabbiner-Seminars Von Alexander Marx (New-York).

(Vgl. hebr. Abt. S. 179).

R. Bezallel Aschkenazi 1) war einer der bedeutendsten und einflussreichsten Gelehrten des 16. Jahrhunderts. Seine wissenschaftliche Tätigkeit galt in allererster Linie dem Talmud und dessen Commentatoren. Nicht nur vereinigte er aus seiner an wertvollen Handschriften äusserst reichen Bibliothek die wichtigeren älteren Commentare zu vielen Talmud-Traktaten in Catenenform. er zeigte auch ein tiefes Verständnis für die Grundlage jedes wissenschaftlichen Studiums, eine gründliche Textkritik. In dieser Hinsicht war merkwürdigerweise das 16. Jahrhundert den folgenden Zeiten weit voraus. Durch sorgfältige Collation und Sammlung der Varianten zahlreicher Hss. des talmudischen Textes sowohl als auch der grundlegenden Commentare Raschis und der Tosafisten bemühte sich R. Bezallel in hervorragendem Masse um die Herstellung von korrekten Texten, wie in ähnlicher Weise gleichzeitig R. Josef Aschkenazi²) sich um die Mischna verdient machte. Des letzteren Arbeit wurde von einem Schüler R. Bezallel's. R. Salomo Adeni, fortgesetzt, der auch, wie sein Lehrer, vielfach handschriftliche Commentare älterer Autoritäten excerpierte. Der textkritische Teil ist bei weitem der wertvollste in Adeni's

¹⁾ Vgl. über R. Bezallel Ginzbergs Artikel in Jewish Encyclopedia II. 193. Zu der dort angeführten Literatur sind hinzugekommen: Luncz מוב מצרים (Jerus. 1908) f. 9 b—10 a.

²⁾ Vgl. über ihn D. Kauffmann MGWJ 1898 p. 38 ff.

nunmehr endlich vollständig verössentlichtem¹) Mischna Commentar מלאכת שלמה. Von R. Bezallel's kritischer Arbeit sind die ausserordentlich wertvollen Noten zu dem am meisten korrumpierten Teile des Talmuds, der Ordnung Kodoschim, in der Wilnaer Talmudausgabe zugänglich gemacht worden, wenn auch leider nicht immer mit der nötigen Sorgfalt²). Aber zu vielen anderen Traktaten sind R. Bezallel's Glossen noch handschriftlich vorhanden. So besitzt, nach S. Sachs' handschriftlichem Catalog, die Günzburgsche Bibliothek etliche Bände der Venediger Talmudausgabe mit seinen Bemerkungen, andere habe ich in der Frankfurter Stadtbibliothek gesehen²). Eine baldige vollständige Veröffentlichung dieser wichtigen Randglossen³) wäre dringend zu wünschen.

Neben seinen Commentaren und Glossen verfasste R. Bezallel auch ein methodologisches Werk über den Talmud, das von Salomo Algazi in seinem ziemlich seltenen גומי (Smyrna 16°0) und von Asulai im אַר אַר (Liverno 1793) + recht ausgiebig excerpiert wurde. Diese Auszüge gestatteten es ohne Schwierigkeit, unser Werk in der vorne und hinten defekten Hs. zu erkennen, die Herr Gerichtspräsident Sulzberger im Sommer 1910 in einer Sammlung von ca. 160 Hss. der New Yorker Seminarbibliothek schenkte

Von den drei Teilen, in die die בללי התלמוד in der Hs. deutlich zerfallen, erscheint der mittlere (f. 17 b—36 b der Hs.),

¹⁾ In der grossen Wilnaer Mischnaausgabe: vgl. QR. NS. II 266-70.

²⁾ Vgl. Rabbinowitz סופר סופר zu דקדוקי עות p. 10 Anm.

[&]quot;) Ueber seine Correkturen zu Mischna und Maimonides Commentar zu Taharoth vgl. JQR. l. c, p. 268.

י) Ebenso der Correcturen eines anderen Zeitgenossen, Jehuda Gedalja, zu einigen Traktaten der Venediger Tahmudausgabe in Oxford (vgl. Steinschneider Cat. Bodl. Nr. 1528 b, 1540 a 1735 b) und R. Bezallel's Glossen zum Jeruschalmi; vgl. Frumkin אמן שמואל p. 68.

allein כללי החלטור betitelte auf den ersten Blick als der interessanteste, da er mit einer genauen Studienordnung für den Talmud und Raschi's Commentar beginnt. Aber, wie sich bei näherem Zusehen herausstellt, ist der ganze Teil wörtlich ') den methodologischen Werken des Immanuel ben Menachem ben Husein und R. Bezallel's Lehrer, R. David Abi Zimra, wenn auch ohne Angabe der Autorschaft, entnommen. Die Capitelzählung ist hier sehr verworren, da der Sammler ohne Rücksicht auf die שערים, in welche Immanuels Werk geteilt ist, und ohne Aenderung der Zahlen die einzelnen Capitel auf einander folgen lässt, sodass z. B. 4 Capitel als פרק ב' bezeichnet werden. Da beide Werke 25 Jahre später') (1599) in Venedig's) gedruckt wurden, erübrigte sich eine Herausgabe dieses Teiles.

Der eigentliche Wert des Werkes beruht also auf dem ersten und dritten Teil, denen auch Algazi und Asulai ihre Excerpte ⁴) entnahmen und die hier, soweit die Hs. sie enthält, veröffentlicht werden. Diese Teile enthalten eine äusserst wertvolle Sammlung methodologischer Bemerkungen der hervorragendsten Commentatoren des Talmud. Dabei handelt es sich aber keineswegs um eine mechanische Zusammenstellung solcher Sätze. Vielmehr hat R. Bezallel mit sehr scharfem Blicke die

י) Nur ist das Wort אלמה. wohl mit Rücksicht auf die Censur, überall in אמרא geändert.

 $^{^{2}}$) Am Ende f. 36 b heisst es ausdrücklich מם שנת השליה ליצירה (פילם) אינע = של עולם).

⁸) In מהררי נמרים f. 3 -14 a resp. 14 b-18 b. Die Hs. enthält von Immanuels Werk fol. 17b -18a I I ohne die Einleitung. 26b-28a III2, 28a-29a II 1 (als פרק בי). 29a-32b I 2 4. 32b-36b II 2-4. Die כללים sind als יבי sind als בילים f. 28b-29b eingeschoben.

⁴⁾ Im Folgenden wird mit arabischen Ziffern unsere Hs. nach der von mir hinzugefügten Paragraphenzahl citiert; Algazi's או וגעם הלכות ist ebenso in Paragraphen mit durchgehender Zählung eingeteilt, wonach es hier (mit den hebräischen Zahlen) angeführt ist. Bei Asulai, der sein Werk gleichfalls alphabetisch (ohne Ordnung der Schlagworte unter den einzelnen Buchstaben) eingerichtet hat, beginnt bei jedem Buchstaben eine neue Paragraphenzählung. Er wird daher mit dem (hebr.) Buchstaben des Alphabets nebst arabischer Ziffer citiert. Es bedeutet also 421 = rar = 1 25, dass § 421 der Hs. bei Algazi § 215 und Asulai Buchst. 1 § 25 citiert ist.

Werke studiert, die er als Quellen heranzog. In zahllosen Fällen abstrahiert er stillschweigend aus der speziellen Erklärung einer Talmudstelle ein ihr zu Grunde liegendes allgemeines methodologisches Princip. Es ist daher vielfach gar nicht ohne Schwierigkeit festzustellen, welche Stelle R. Bezallel gerade im Auge hat, trotz seiner Angabe der Seitenzahl.

Wieviel von dem ursprünglichen Umfang des Werkes fehlt, ist sehr schwer zu beurteilen. Der Umstand, dass von den ca. 140 von Algazi und Asulai 1) angeführten Paragraphen über 80 in der Hs. fehlen 1). zeigt, dass wir den Verlust einer grösseren Partie zu beklagen haben, wenn man auch daraus nicht ohne Weiteres einen Schluss auf das Verhältnis des verlorenen Teils zu unserer Hs. ziehen darf. Wären die בללי החלשו systematisch angelegt, so würde man z. B. auf das Fehlen eines Capitels über die

²⁾ Ohne Anspruch auf Vollständigkeit zu erheben gebe ich Tolgende Liste der Parallelen aus unserer Hs. zu Algazi und Asulai, die ich mir notiert habe:

Algazi	Hs.	Asulai	Hs.	Asulai	Hs.
7427	319	n 51	306	5 29	175
קים	374	52	307	. 30	189
8.05	390	., 57	78	72 11	377
רב״ד	369	. 59	285	26	416
רמיב	81	60	313	80	241
1175	206	,, 60	311	- 35	263
8170	206	, 60	373	2 7	126
2″'"	205	" 63	290	5 5	303
שפ״ב	399 400	64	294	3 5	100
שפ"ם	415	,, 66	378	P 22	260
הח	206	67	389	ካ :2	112
ת״מ	219	, 68	379	2 2	247
1777	280	1 21	372	3	304
תו"א	316	30	225	+	386
コペラス	367	. :::3	6	ת 18	228
מייה	382	n 30	71	19	226
תפ"ד	193	5 22	119	23	117
תקי"ג	320	,, 23	120		
תקי״ד	212	" 24	138		
,		. 1 ~	63.1 =		

¹⁾ Asulai eitiert Sätze aus den המלכת die schon bei Algazi zu finden sind, nur wo er sie zu korrigieren hat: bei längeren Stücken begnügt er sich mit der Mitteilung der Berichtigungen: vgl. ז 20 מכל ב אינה ב 21 מינה ב 22 מכל ב 23 מכל ב 25 מכל ב

Deutungsregeln, schliessen können, dem ש 29 (über ייש) קי"ז, (ק"ז) אין (פ"ז) ב רו"מ) ב 36 (מ מ הקש) ב 5, 28 מ (כנין אב) עש 1, ר ב רו"מ) עש 1, ר עש 1, ר ב ב רו"מ) עש 1, ר ב ב רו"מ) u. s. w. angehörten. Derartige Sätze fehlen indessen auch nicht in der Hs. (vgl. 277 über שכין אב) und eine wirkliche Ordnung vermisst man in dem ganzen Buche.

Wenn Asulai (משנה כיחיראה einige Sätze über משנה כיחיראה zusammenstellt, deren erster in unserer Hs. (263) vorkommt, bemerkt er ausdrücklich, dass er sie aus verschiedenen Stellen des Buches gesammelt habe. Es ist meist nicht zu ersehen, welcher Gesichtspunkt den Verf. bei seiner Zusammenstellung geleitet hat. Gelegentlich excerpiert er die Tosafot eines Traktats der Reihe nach, aber auch dann nicht erschöpfend. Nur zweimal. vor 78 und 395, finden sich in der Hs. Ueberschriften; vielleicht bezieht sich 343 שער המקשה und 346 נתיב המקשה auf frühere Teile des Buches: doch könnten die Sätze auch einem anderen Werke entnommen sein. Im ganzen machen die כללי החלמור mehr den Eindruck einer Vorarbeit, einer Materialiensammlung zu einer Methodologie des Talmuds als den eines ausgearbeiteten Werkes. Wiederholungen sind nicht vermieden¹), beständig wird von einem Gegenstand zum anderen übergesprungen, häufig, um nach mehreren Paragraphen auf den ersteren zurückzukommen. Dieser Mangel an Ordnung erschwert sehr die Benutzung, verringert aber nicht sehr erheblich den inneren Wert der Sammlung, deren Edition hoffentlich nicht überflüssig erscheinen wird.

Was nun die von R. Bezallel benutzte Literatur betrifft 2), so empfiehlt sich eine Scheidung derselben, je nachdem sie dem Autor gedruckt oder handschriftlich vorlag. Am meisten sind von ersteren die הוסבות herangezogen. Von ca. 230 benutzten Stellen dürfte wirklich die Hälfte den 3 בכות entnommen

¹) Vgl. z.B. 65—118, 127—187, 130—177, 185—272, 196—250; ferner 25—77 (— 104), 28—83, 158—203 sowie 80—92, 156—217.

²) Im Folgenden sind nur direkte Citate R. Bezallel's berücksichtigt, abgesehen von den Ibn Verga entnommenen Sätzen, da ich den Eindruck habe, als wären dessen Buch mehr Stellen entnommen, als ausdrücklich angegeben ist.

sein. Viel seltener werden der Talmud selber 1), רשב״ם (ברש״ם 2), בשב״ם zu ישב״ם (ברבים 3) und ישבקי הרא״ם (ברבים zu בייב zu ישבקי הרא״ם ditiert.

Weiter sind benutzt:

הלכות גדולות?).

Alfasi ⁶) und seine gedruckten Commentatoren R. Nissim ⁹), R. Josef Habiba (מסקי מסף) und R. Jonathan ¹¹).

Mordekai b. Hillel 12).

R. Vidal di Tolosa's מניר משנה 13).

R. Meir Cohen's מימיניות מימיניות 11).

Nachmanides' ('ommentar zu בכא בתרא בכא במרא ווייבו בכא בתרא במרא ווייבו ווייב

R. Salomo ibn Adret zu ימין und ימין sowie seine Responsen (בין מון 16). Responsen des מרנייק und מרנייק (מרנייק).

Alle diese Werke, ausser den Responsen des Ibn Adret (Bologna 1538) und R. Isak b. Scheschet (Constantinopel 1545).

^{1) 267} der babylon., 198 der palästinische.

^{2) 4, 6, 38, 53, 76, 87, 89, 105, 137, 147, 157, 158, 171, 182, 246, 258, 259, 269, 277, 305, 348, 392, 421.}

³) 7, 27, 31, 32, 66, 171, 212, 224, 235, 242, 253, 329, 334, 381 387, 414.

^{4) 93.}

^{5) 55, 60, 72, 188, 362.}

⁶) 1, 67, 72, 120, 121, 136, 155, 263, 274, 281, 283, 308, 312, 317, 318, 319, 320, 322, 325, 330, 332, 333, 337, 338, 348, 349, 352 a, 358, 363, 411; 407 הההה אשרים.

^{7) 57.}

^{8) 298, 311, 322, 325, 359, 380, 381.}

 $^{^9}$) 2ע סוכה 280, 281, 311; מעניה 394; מוכה 281, 411; המון 54, 61, 65, 118, 120, 282, 286, 311, 366; קידושין 64, 122, 199, 201, 297, 299, 300, 336, 405; מבועות 3 132; שבועות 3 137; הולין 135.

¹⁰) Zu יבמות 193, 304; ב״ב 301, 302, 303, 311, 323; ב״ב 407; ב״ב 356.

¹¹⁾ עירובין 329.

^{12) 191, 295, 359.}

¹⁹) 18, 40, 69, 81, 119, 144, 275, 307, 311, 315, 316, 360, 404, 406, 409, 410.

^{14) 353, 398.}

^{15) 16, 47, 57, 69, 112, 127, 133, 218, 227} a, 273, 284, 375, 404.

¹⁶) 5, 23, 94, 144.

¹⁷) 17, 178, 293. Die letzte Stelle offenbar nach einer Sekundärquelle

¹⁸) 144, 329, 334, 335, 361.

¹⁹) 62, 211, 395, 400.

^{20) 63, 185, 191, 272, 321, 325, 326, 344, 353, 354, 355,}

wurden in Venediger Ausgaben aus Bomberg's Druckerei benutzt, deren Seitenzahl neben der Angabe des pre in der Regel in der Hs. 1) angeführt wird, leider mit vielfachen Verschreibungen.

Von methodologischen Werken werden R. Josua's הליכות und R. Josef ibn Verga's שארית יוכף angeführt.

Interessanter sind die handschriftlichen ('itate, die uns über einige wichtige anderweitig unbekannte Werke unterrichten. Aus dem arabisch geschriebenen, methodologischen Werke des Saadia, das er בו החלים בחלים החלים חברה, übersetzt der Verfasser mehrere Stellen ins Hebräische, die vielleicht zur Auffindung dieses Werkes unter den Schätzen der Geniza führen könnten. Diese Stellen sind schon von Algazi und Asulai') aufgenommen worden. Ebenso geht es mit einem methodologischen Werke des Mai-monides, משבר שולם (משבר עולם), das. nach einer Vermutung Steinschneider's ("חדר עולם), mit den 2 ungedruckten Schlusskapiteln von Maimonides Einleitung in die Mischna identisch sein könnte, die Asulai in einer alten Hs. entdeckte ("). Doch ist es schwerlich anzunehmen, dass Asulai in diesem Falle das Vorkommen dieser Citate aus Maimonides' with anzunehmen den Capiteln entgangen sein sollte. Von

¹⁾ Auch öfters bei Algazi und Asulai.

^{2) 19.}

³⁾ Stets mit der Abkürzung vw. 323, 327, 329, 331, 334, 335, 336

^{4) 228, 229, 319, 369, 372.} Die beiden ersten und die letzte Stelle nach Asulai ה 18, 19, ו 21 unter den ליקוטים in Oeuvres complètes de Saadia IX als 119—121; von den anderen, die Algazi 145 und 224 aufgenommen hat, ist die erste ib. 122 sehr frei (nach יד מלאכי) wiedergegeben, die letzte fehlt, trotzdem sie auch in מ עש"ם עש"ם 102 a (ed. Amsterdam 202 d) vorkommt.

^{5) 206 (}drei kurze Sätze, bei Algazi 311, 408, 310, vgl. zu letzterem Asulai ל 28), 306, 313 (bei Asulai ה 51, 60). Eine weitere Stelle (Michael מצאתי בסדר עולם להרמב״ם שרב חיה: או מבאתי בסדר עולם להרמב״ם שרב חיה או מבאתי בסדר עולם להרמב״ם שרב חיה או מבארי בסדר עולם להרמב״ם שליש מאות שנה ורב נפטר קודם רבי יוחנן ושכואל. נמצא שהיה רב בזמן התנאים fand Asulai עיר און Nachtrag zu א § 44 auch in R. Bezallels כללים Ratner (Wilna 1894) p. 142 behauptet, dass Citate noch sonst in und bei Asulai בכ״ם vorkämen, unterlässt aber Stellenangabe. Responsum 58 R. Bezallels, das er anführt, existiert nicht, und die Quelle des יו ist nicht ein Responsum, sondern מכתובות צו שמ״ם בתובות צו שמ״ם בכתובות צו שמ״ם בי ist nicht ein Responsum, sondern.

⁶⁾ Cat. Bodl. p. 1886.

⁷) שה״ג ו (ed. Wilna 33 d); auch כ יעיר אזן א 5, 29, ה

Maimonides' Talmud-Commentar lag R. Bezallel ein schon von R. Moses Alaschkar benutztes Autograph zu den Traktaten und vor, das viele Randbemerkungen von der Hand des R. Abraham b, des Sohnes des Autors, enthielt. Er citiert daraus dieselbe Stelle, die auch Alaschkar anführt.

Einmal wird eins von Maimonides Responsen nach Lunel³) angeführt.

Von spanischen Autoren werden ferner benutzt 4):

R. Josef ibn Migasch () zu 22% [sowie seine Responsen]).

R. Meir ha-Levi Abulafia (כי מנהרין zu אוררין), sowie [ein anonymer Schüler desselben zu ני און אין).

Nachmanides 10) zu אוני במיבות 11) und מים #12).

ישות Nr. 121. R. Bezallel fuhrt die Stelle auch im שות עם zu בתוכות 109 b an : vgl. Michael l. c. 549.

²) Randnoten zu seines Vaters Commentar zu כוכה, die er au dessen Wunsch gemacht hatte, erwähnt R. Abraham selber in seinen Antworten an Daniel ha Babli (ברכת אכרהם) No. 29 p. 43).

יי) 144; bezieht sich auf פאר הדור 28. Lichtenbergs קובין תשובות הרמב ב I. Nr. 80.

⁴⁾ Im folgenden sind auch die in der Hs. fehlenden Stücke bei Algazi und Asulai berücksichtigt. Nur in diesen citierte Werke sind in eckige Klammern eingeschlossen. Noch jetzt nicht gedruckte Werke sind mit * bezeichnet. Sie sind zum grossen Teile handschriftlich noch vorhanden: vgl. Freimann. קעטרכ המפרש השרב, hebr. Teil dieser Festschrift.

^{5) 307.}

^{6) 374.}

⁷⁾ b 41.

ר (statt רמה שצי 1889, א 34: nach א 32 ist auch bei Algazi מים מים (statt בים די 1890, א 1890). צו lesen.

וז"ל מפרש למסכת ע"ז מהלמידי הרמ הלא נודע שמו. 17 י ונא והנא והנא מדרי הבריהא הוא והנא והנא (ל'ב'] א ר ירמיה זקי והני מושט מושט מושט מדרי הבריהא הוא והנא נבי שני (ל'ב') א ר ירמיה זקי והני מקץ גבי שכע פרות שנזכר שם אצל ר' יהודה עכ"ל (Veber den Tannaiten ב"ר עקל R. David Luria zu ב"ר מגלה D. Hoffmann. Zur Einl. in d. hal. Midr. p. 87, wo der Verf. in s. Handexemplar u. A. notiert hat, dass in או ב"ר יומיה זבר ב"ר ירמיה ב"ר ב"ל מושט ב"ר וואר מב"ל וואר הנאים ואמוראים הולדות הנאים ואמוראים הול או או או הולדות הנאים ואמוראים המודר ב"ר מושל מודר ב"ר מושט ב"ר מוש

^{10) 411.}

^{11) 420.}

^{12) 14, 47, 111, 121, 145, 210, 215, 364, 395;} n 53, 1 11, 19, p 44, 50, n 23, Nachtrag zu n 105, vgl. auch Anm. 8.

R. Jonah's מליית zu בבייון.

R. Aron ha-Levi / | zu ==== |

R. Salomo Ion Adret⁴) אין ראיש רישנה ווין (בינון בינון בינון בינון (בינון בינון בינון בינון (בינון בינון בינון בינון בינון בינון (בינון בינון בינון

Zwei Schüler desselhen, R. Chajim [b. Samuel] h. David בע ק בע יש יש und [ein Anonymus, vielleicht Sohu des א בייב א בייבי איניין יש יייניג איניין יייניג איניין יייניג איניין יייניג איניין יייניג איניין יייניג איניין יייניג י

R. Jom Tob aus Sevilla selber צון "עירוכץ"), ["עירוכץ"), ["בעלה ("בעלה ("בעלה

^{4) 70, 74 (246, 270, 270, 181, 181, 181,}

^{2) 146,} vgl. Anm. 14.

^{11:15.}

^{4) 409, 411.}

^{6) 29, 236.}

^{1 148, 170, 610, 647, 122 122.}

s) 80, 138, 139, 143, 145, 151, 214, 215, 310,

⁹ S. 71. 91. 112. 120. 221. 280. 246. 280 unio 5 95

^{10) 910}

^{11. 357. 358. 359} seel. As ilul 2 mm 81 https://mm.ns.i.Michael 17. 1.

¹²⁾ Ben David ist Familienname. Ueber den Autor vgl. 2752 s. v. Michael 118 i. Mci W. J. H. 286 i.

^{13) 241.} Eine inhaltlich recht interessante Stelle.

מילתא הארוא בקין השרחוכתם לח קרא חני מידו מי כתב רח כחדיא אבר: "ע מין לו מכתביה בג ש רא אמריני חני שחרי זי ווי מדות חז בתירה ומאי אילמיה דג ש מקן דשרת למכתביה הרא אמריני חני שחרי זי ווי מדות חז בתירם מיד הרשב א נגראת שחוא בן הרא היא דבק (לח בין דואי סד דמי כתים כני אחרן אכרא ענינא כתים הריע ב א ער החיא דבק (לח בין דואי סד דמי כתים כני אחרן אכרא ענינא כתים הריע בן א ער החיא דבק (לח בין דואי מדי כתים כני אחרן אכרא ענינא כתים הריע בן לשתוק מוניה קרא ותיתי בקו

^{15) 374 (}wo ידם liest ר. (רשב"א 128, ב 21. Die Stellen finden sich nicht in den gedruckten הריםביא הריבביא הריםביא

^{1.} Nachtrag zu z S .

¹⁷) n 65. 1 24. 5 19. p 4. Asulai weist dabei meist auf die Uncorrektheit der Ausgabe hin.

^{19) 28, 78, 87, 94, 231, 232, 395.}

²⁰) 33, 263, 264, ລ 2, ສ 5. Natürlich ist derselbe Text wie in ສະຫະ zu ສະສ benutzt.

^{21) 6, 82, 83, 153, 230, 5 23,}

R. Nissim b. Ruben () zu בשבת (המפלה), היברביה (מכת קדישין) (המפלה) און קדישין (מכת המפלה) עוד (מכת משבת שומה משבת שישה (מכת משבת משבת להדון לסנהדרין (מברש להדון לסנהדרין שישה לחדון המוא להדון למנהדרין (מברש משבת משבת משבת לחדון (משבת שהיא להדון הדושים ווחדו שישה לפסחים נראה שהיא להדון מבחים במחים נראה שהיא לחדון מבחים במחים נראה שהיא לחדון מבחים במחים ב

Hierher gehört auch die anonyme איטה על עיהובין איטר אלים.

Viel weniger, als man es auf Grund der reichen Auszüge aus verschiedenen handschriftlichen ביכי - Sammlungen in R. Bezallels ששה פקיבעה erwarten sollte, werden solche in den כללי angeführt und zwar:

שאנין שאנין תיספות שאנין (בק מיספות שאנין und שיטין). תיספות עמישין (ברו של היה שמשין). R. Simon aus Coucy zu ביצה ביצה ער $^{-16}$).

Handschriftliche תיבסת zu ברכית צון וווון ברכית.

- 1) 411.
- 4 327.
- יין 45, 281. 294. In איר און ist nach Asulai אין איר און 6 statt איי ענג וופאר און פאר און איר און און איר און און א
 - 1) 190.
 - St 12 17.
 - 6) 323.
 - 7) 87, 140, 245, 340, 396, 397, 398, Nachtrag zu z 39,
- 5) 111, 112, 243, z 25, \hbar 23, Die 243 angeführte Stelle findet sich bei Nachmanides ad 1.
 - 9) p 47.
 - 10) Ohne weiteres citiert 181, 20.
- 11) Asulai bemerkt zu unserer Stelle am Rande der für ihn copierten Hs...jetzt in der New-Yorker Seminarbibliothek. früher Codex Halberstam 179 (vorn schreibt er: העתקתי ע"ז סופר בככף מלא לעבודתו ית' אני הצעיר חיד"א ס"ם בכללי רבנו בצלאל ב י הביא לשון זה משימת הר"ן רפסחים 1. 15 מ בכללי רבנו בצלאל ב י הביא לשון זה משימת הר"ן רפסחים
 - ¹²) 367, 368.
 - 13) 66, 200, 216, 287, מין (nach Asulai's Ergänzung ב"ז (18) ב"ז 18, ב"ז 18,
 - ¹⁴) 413.
 - ¹⁵) 181. Es ist ungewiss, welcher Simson gemeint ist, ebenso Anm. 17.
 - 16) 189. Gross, Gallia 554 ff.
- עירובין 288, Das Citat aus dem Commentar des R. Simson zu עירובין 332 ist dem איש entnommen und bezieht sich auf R. S. aus Chinon, in dessen מ' כריתות IV 3 es wörtlich vorkommt. Vgl. Gross 384.
 - 18) , 18.

[וֹב״מ zu גליון תוספות].

Teilweise hierher gehören auch R. Ascher b. Jechiel's 2) מכות, אוש (ב״ב מעות, אוריות, ב״ב מעות, אוריות, אוריים, אורי

Von Deutschen werden nur angeführt:

Der Mainzer Kommentar, der R. Gerschom zugeschrieben wird, zu המורה und R. Baruch b. Samuel aus Mainz und sein מכול המכולה.

Von Provencalen:

R. Abraham b. David aus Posquières (ראכ״ד) zu [ב׳מ, (ב׳מ, (ב׳מ, אב׳ק) zu [ב׳מ, (ב׳מ, אב׳ק] ב״ב (ב״ב *¹¹) und [ע״ן] *¹⁵) sowie [ב״ב | ¹⁶).

R. Jonathan ha-Cohen aus Lunel zu Alfasi מ"ב *"ו) und ב"ב *18) Meiri zu [ב"ק] *19) und מנהדרץ מנהדרץ *20).

ים nach Asulai's Correctur ב 1. der dazu bemerkt. dass R. Bezallel auch im שמים die Stelle aus dieser Quelle anführe, deren Verf. bekanntlich R. Eliezer aus Touques sei. Algazi citiert שיטה מציעא קרטונית als Quelle.

²) אייש wird ein handschriftliches Responsum des מצ"ה angeführt

^{3) 156, 324, 344, 346, 1737,} to 34, 36, 38,

^{4) 389. 361. 408.} ארביר (בשר 17) שניין שניין שניין (בשר 15. ל 4. מ 27. 38.

^{5) 73, 223, 224, 225, 411, 423,} ampn.

^{6) 260?,} p 1, p 22.

⁷⁾ n 34.

^{8) 100,} p 42.

^{9) 271.}

¹⁰) 37. Ueber diesen Commentar vgl. Epstein in Steinschneider-Festschrift, S. 115 fgg.

¹²⁾ n 2.

¹³⁾ n 28, 45.

^{14) 247,} w 2.

^{15) ⊃ 6, ⊃ 3.}

^{16) 7 1,} weiter p. XII Anm. 3.

^{17) 380,}

^{18) 373.}

קריד (19

^{20) 390, 416.}

ל הרב המעילי d. i. R. Meir b. Simon aus Narbonne.

R. Moses ha-Cohen (כמון aus Lunel, לבנת השנית zu Maimonides?). [Unbekannt ist das Buch לכנת הספיל, aus dem ein Citat von R. Eliezer aus Chinon mitgeteilt wird?). Weller der alte Sohar-Commentar noch Jehuda Messer Leon's Grammatik dürfte gemeint sein]. Michael 327 hält es für das auch in Schitta zu BB. 75a citierte Werk des David ben R. Juda ha-Chassid.

Diese Liste der von R. Bezallel benutzten Autoritäten dürfte wohl noch erheblich umfangreicher werden, wenn die fehlenden Teile der איל מעלים מעלים מעלים מעלים מעלים aufgefunden werden sollten. Interessant wäre eine vollständige Zusammenstellung aller von R. Bezallel in seinen Schriften benutzten Autoren und Werke.

Während wir über die Abfassungszeit der Schriften des R. Bezallel Aschkenasi sonst gar nicht unterrichtet sind, bietet unsere Schrift (378 und 379) genaue Daten. Der erste Teil ist in Cairo am Montag den 12. Tischri 5335 (= 27. Sept. 1574) beendigt, der letzte Dienstag den 3. Kislev (= 16. Nov.) in Safed. Zwischen dem 27. September und 16. November war der Autor also nach Safed gereist. Ob er sich schon damals in Palästina niederliess, ist schwer zu bestimmen. Wie Frumkin nachgewiesen hat, war er 1587 in Cairo. Nehmen wir an, dass er schon vorher in Palästina gelebt habe und nur auf kurze Zeit nach Cairo zurückgekehrt sei, so verstehen wir besser die wiederholten Klagen über Büchermangel an letzterem Orte, da seine Bibliothek in Jerusalem sei. Er hatte sie dort zurückgelassen, nicht, wie man gewöhnlich annimmt, vorausgesandt.

ין 37. Vgl. über ihn Gross, Gallia 425. Lubetzki, בדקי בתים. Paris 1896. p. XXII f. denen beiden die zahllosen Citate in קרשים צע צע מי in der Wilnaer Talmudausgabe entgangen sind.

^{2) 145;} vgl. über den Autor Gross p. 285.

אע"ג דבכל דוכתי רבוי אחר רבוי למעם המ בשני ענינים כהתיא דפ׳ שלפים בת"ב [דבורא כשהן בענין אחד כגון גם לי גם לך אכל כשהם בשני ענינים כהתיא דפ׳ שלפים בת"ב [דבורא בענין אחד כגון גם לי גם לך את התמורה אם נקסה לרבות את הולד ששניהם לרבות זכר תמורה ונקכה ולדות |בתו כ גורס איפבא] ור׳ יהודה קאמר עלה תחם חרי הוא אומר ארי ודוב תמורה וכדב פי׳ אל תתמה שהרי ביוצא בו גם את הארי גם את הדוב וגוי ששניהם מרבים לפי שהם שני ענינים. מס׳ לכנת הספיר משם רבינו אליעזר מקינון ולא כן פירוש שהם שני ענינים. מס׳ לכנת הספיר משם רבינו אליעזר מקינון ולא כן פירוש הרא ב׳ ד שם

⁴⁾ אבן שמואל p. 67.

Die Hs., die der vorliegenden Ausgabe zu Grunde liegt, ist auf starkem orientalischem Papier von 20.7 × 14.8 cm mit deutlicher spanisch-rabbinischer Schrift wohl nicht allzu lange nach Abfassung des Werkes, geschrieben. Gegenwärtig besteht sie aus 48 Bl., nämlich einer Lage von 30 und einer zweiten von 20 Bl. doch fehlen die beiden Schlussblätter der letzteren. Trotzdem ist das Buch am Schlusse wohl vollständig. Die fehlende letzte Zeile des Textes nebst dem Epigraph folgt mit der Ueberschrift שייד לעיל auf das Ende des ersten Teiles f. 17a der Hs. (\$ 279 der vorliegenden Ausgabe). Der Schreiber hat diese Seite künstlich durch Verkürzung der Breite der Zeilen 5-19, auf dieselbe Zeilenzahl (26) wie der Rest der Hs. gebracht. Es ist mir daher sehr zweifelhaft, ob die letzten 3 Zeilen, die die Seite erst ausfüllen, nachträglich dort hinzugefügt wurden, oder ob der Schreiber dies in seiner Vorlage so vorfand. Jedenfalls ist das לעיל bei einem zu dem viel späteren Schluss des Textes gehörigen Nachtrag sehr auffällig. F. 48 b ist der Custos appra durchstrichen und durch on von späterer Hand ersetzt. Vorn fehlt dagegen wenigstens eine Lage von unbestimmtem Umfang. Auf dem ersten Blatt hat Deinard, der die Hs. aus dem Orient mitgebracht hat, seinen Namen zweimal verewigt. Die Hs. hat besonders am Schluss von Feuchtigkeit gelitten, ohne dass die Schrift dadurch sehr undeutlich geworden wäre.

Beim Abdruck ist der Text der IIs. genau wiedergegeben,¹) Korrekturen und Zusätze des Herausgebers sind in eckigen Klammern hinzugefügt. Hauptsächlich handelt es sich dabei um Quellenangaben, worin ich zur bequemeren Benutzung recht

¹⁾ Die Orthographie liess ich. auch wo sie auffällig ist, unverändert; auch manche Unebenheiten des Stils, die das Verständnis nicht erschweren, blieben stehen, da sie wahrscheinlich vom Verfasser herrühren. Auf abweichende Lesarten ist nicht hingewiesen, obgleich Manches nicht uninteressant sein dürfte (vgl. z. B. 277 die Lesart in Raschi, auf die Schwarz, Hermeneutische Induktion p. 26 auf Grund des proposition von aufmerksam macht). Die Texte gehen auf zu verschiedenartige, jetzt meist vollständig zugängliche Quellen zurück, die systematisch auf ihren Wert für die Textkritik untersucht werden müssten.

weitgehen zu sollen glaubte. Zur Angabe der ברקים ist stets die des Traktates, zu den Blattangaben der alten Bomberger Drucke, die den meisten Benutzern schwer zugänglich sein dürften 1), sind Verweise auf die neueren Ausgaben 2) hinzugefügt. Bei den niern sind die Stichworte angegeben, die ich mir beim Kontrollieren der Blattzahlen notiert hatte. Die vielen falschen und ungenauen Zahlenangaben haben die Arbeit, zu der nur relativ kurze Zeit zur Verfügung stand, sehr erschwert.

Die Herausgabe dieses Werkes des hervorragendsten Talmudkritikers des 16. Jahrhunders dürfte in diesem zu Ehren des grossen Talmudkritikers der Gegenwart, meines hochverehrten Lehrers und Schwiegervaters, veröffentlichten Bande ganz besonders am Platze sein

⁴⁾ Sie lagen mir sämtlich in der Sulzberger-Sammlung des New-Yorker Seminars vor

²⁾ Bei den Commentatoren des Alfasi habe ich das bezügliche, in den neueren Ausg, am Rande verzeichnete Blatt des Talmud und das Stichwort angegeben, desgl. bei Nachmanides zu zu und Ibn Adret zu und מבע bei Ascheri und Mordechai die Paragraphen der gewöhnlichen Ausgaben, bei מגיד משנה die Nummer der Halacha.

⁸) Mein College Prof. Ginzberg hat mir dabei sein enormes Wissen oft und gerne zur Verfügung gestellt und auch eine Correktur des Textes gelesen, wofür ich ihm auch an dieser Stelle meinen Dank ausspreche.

שמר עסקא und contractus trinus.

Von Rabbiner Dr. Moses Hoffmann (Emden).

Hatte das Christentum durch Paulus den scharfen Schnitt vollzogen, der es gänzlich vom Judentum und vor allem vom jüdischen Gesetze loslösen sollte, so konnte es späterhin, als es galt, eine straff disciplinierte, weltumfassende, von einem Oberhaupt regierte Kirche zu organisieren, doch nicht umhin, wieder in einigen Fällen auf das Machtmittel des Gesetzes zurückzugreifen. Ein lehrreiches Beispiel hierfür bietet das kirchliche Zinsverbot, durch welches die Kirche sich fast ein volles Jahrtausend hindurch einen massgebenden Einfluss auf das gesamte Wirtschaftsleben ihrer Bekenner sichert. Jüdisches und kirchliches Zinsverbot haben den gleichen Ausgangspunkt in den Worten der heiligen Schrift. Sie versuchen beide, sich auf teils gleichen, teils verschiedenen Wegen den verschiedenen Entwicklungsphasen im Wirtschaftsleben der Völker und der Jahrhunderte anzupassen, und es wäre vielleicht eine religionspsychologisch nicht uninteressante Aufgabe, diese Gleichheiten und Verschiedenheiten im einzelnen festzustellen und daraus wertvolle Schlüsse zu ziehen auf den Geist, welcher die Gesetzeslehrer dieser beiden Religionen beseelte. Uns soll hier nur kurz das Endergebnis beschäftigen, zu welchem diese Entwicklung führte. Es war bei beiden das Gleiche. Die wirtschaftlichen Notwendigkeiten führten de facto zu einer praktischen Aufhebung des Verbotes, wenngleich es noch de jure aufrecht erhalten wurde, und zwar ist diese Aufrechterhaltung seitens der jüdischen Gesetzeslehrer strenger, konsequenter und besser durchgedacht als

seitens der christlichen, welche ja ohnehin eine Autorität hatten, die sie über das Gesetz stellten, die also auch dieses eine Gesetz, wie so viele andere, geradezu ohne weitere Umschweife hätte aufheben können.

Zu diesem Zwecke erfanden die Scholastiker zuerst in Spanien gegen Ende des Mittelalters einen Vertrag, den sie contractus trinus nannten (S. für das folgende Funk: Zins und Wucher S. Stff.: derselbe: Geschichte des kirchlichen Zinsverbotes S. 57 ff.). Derselbe erhielt seinen Namen daher, dass er eine Zusammensetzung aus drei verschiedenen Verträgen war. nämlich aus dem Gesellschaftsvertrag und zwei Versicherungsverträgen, von denen der eine die Garantie des Kapitals, der andere die der Zinsen betraf. Sehr klar wird dieser Vertrag von Papst Benedikt XIV, in folgender Darstellung veranschaulicht: Titius init contractum societatis cum Sempronio mercatore, cui mille aureos tradit, e quibus probabiliter sperat se centum et triginta lucraturum: sed metuens Titius, ne una cum sperato lucro etiam capitale amittat, alium contractum init cum eodem Sempronio, cui condonat sexaginta sureos sperati lucri, ut, qualis cumque sit futurus negationis exitus, ipsi caveat de securitate capitalis mille aureorum: rursusque secum reputans Titius. melius sibi fore aliquod moderatum lucrum, sed certum habere, quam pinguius, sed incertum exspectare, tertium contractum cum eodem Sempronio init, quo eidem remittit alios viginti aureos sperati lucri, ut quinquaginta residuos ei solvat, sive negotiatio bene, sive male succedat. Obstringitur itaque hisce contractibus Sempronius ad reddendum Titio intra certum tempus integram sortem, id est summam mille aureorum salvam, et quinquaginta insuper aureorum incrementum.

Der Vertrag wurde dann kurz in folgende Formel zusammengefasst:

Ego infrascriptus confiteor hoc meo chirographo me accepisse a Titio mille aureos, ut eos impendam legitimae negotiationi et loco incerti lucri maioris, quod illi ex hac negotiatione posset competere, pro mille me illi daturum 5 (vel 6) in centum quotannis et eiusdem summae periculum praestiturum.

Da die einzelnen Bestandteile dieses dreifachen Vertrages für sich allein von den Moralisten nicht beanstandet wurden, so wurde von einer grösseren Anzahl von Theologen der Schluss gezogen, dass sie auch in ihrer Verbindung als einheitliches Ganzes zulässig seien.

Betrachten wir nun im Vergleiche mit diesem Vertrage den איבר שער dessen Fassung ich bei den Lesern dieses Buches als bekannt voraussetze. Auch er ist, wie der contractus trinus ein Gesellschaftsvertrag. Aber gleich hier zeigt sich die grössere Feinheit des talmudisch geschulten Denkens. Während die Scholastiker einen solche für unbedenklich vom Standpunkte des Zinsverbotes ansehen, wittern die Talmudisten auch hier eine Zinsspur. Sie definieren: Ein Vertrag, nach welchem A dem B eine Summe Geldes gibt, um damit Geschäfte zu machen deren Gewinn und Verlust zu gleichen Teilen geteilt werden solle, sei zur Hälfte eine Schuld und zur Hälfte ein Depositum. Für die Hälfte, welche Schuld ist, ist B haftbar und trägt also mit Recht Gewinn und Schaden davon. Für die andere Hälfte, welche Depositum ist, hat A die Verantwortung und trägt Gewinn und Schaden. "Aber, so fragen sie, warum beschäftigt sich denn B mit der Hälfte des A, ohne etwas dafür zu empfangen?" Diese Arbeit sei der Zins für das Darlehen. Um diesem Verdachte vorzubeugen, muss in dem Vertrage ausgesprochen sein, dass der Geldnehmer eine wenn auch minimale Entschädigung für seine Tätigkeit erhalte.

Der Empfänger ist also mit dem Geber in gleicher Weise haftbar für Gewinn und Schaden. Wie kann er aber diese beweiskräftig so belegen, dass sein Auftraggeber ihm glaubt? Für den Schaden muss er Zeugen bringen und für den Gewinn einen Eid leisten. Hier ist nun die Möglichkeit gegeben, einen festen Zinsfuss einzuschieben. Der Geldnehmer, der einen Schwurzerne vermeiden möchte, macht die Bedingung, dass er auch das Recht haben soll, sich vom Schwur zu befreien, indem er einen esten Satz pro Monat oder pro Jahr zusichert. Voraussetzung über ist, dass ihm auch die erste Möglichkeit bleibt, sich durch Zeugen oder Schwur auszuweisen, wenn auch diese Möglichkeit

so eingeschränkt werden kann, dass sie fast zur praktischen Unmöglichkeit wird; wie z. B. in einem mir vorliegenden deutschen Formular durch den Passus; "Für jedes mit den entliehenen Geldern zu unternehmende Geschäft bedarf es der ausdrücklichen und schriftlichen Genehmigung des Geldgebers, andernfalls dieser für einen Verlust nicht in Auspruch genommen werden kann. Doch trifft wegen solcher nicht genehmigter Verwendung dem Entleiher nicht der Vorwurf der Untreue,"

Wie reich gegliedert und mannigfaltig erscheint uns dieser אשר עשר עלקא gegenüber dem contractus trinus! Wie feinmaschig ist hier das Netz, wolches rabbinische Gewissenhaftigkeit gegenüber dem Thoragesetze geflochten hat, dass auch nicht das feinste Stäubehen des Zinses hindurchdringen kann! Würden wir den contractus trinus nach rabbinischen Gesetze beurteilen, so müssten wir ihn als רבית קצוצה bezeichnen.

Der Fall ist ansdrücklich angedeutet in 10:27 00. Möge der hier von mir skizzente Vergleich zu weiterem Forschen auf diesem Gebiete anregen!

Die Polemik des Rabbenu Tam gegen Raschi.

Eine Studie1)

von

Distrikts-Rabbiner Dr. M. Weinberg-Neumarkt (Oberpfalz).

In der ganzen Literatur aller Zeiten und aller Länder dürfte kaum eine Parallele nachzuweisen sein für das Verhältnis der direkten leiblichen und geistigen Nachkommen Raschis, der Söhne des R. Meir, zu ihrem Grossvater, in diesen Enkeln sind Raschi nicht nur die besten Interpreten und Ergänzer²) seiner Werke erstanden, sondern, in einem vielleicht noch bedeutenderem Grade, die schärfsten und energischsten Angreifer, Raschis Schriften, insbesondere die talmudischen Erläuterungen, bildeten die Grundlage für die literarischen Werke seiner Enkel (wie überhaupt der Tosafisten), von der aus sie entweder seine Aussprüche durch neue Beweise noch verstärkten und gegen Angriffe verteidigten oder aber durch Gegengründe zu einem oft ganz entgegengesetzten Resultate kamen, u. zw. durch eine scharf-geistige (pilpulistische) Methode. In der Regel gingen die Tosafisten von der Ansicht und Erklärung Raschis aus, sie in gleicher oder entgegengesetzter Richtung weiter ausführend. Raschis talmudische Kommentare sind eng verwachsen mit denen der Tosafisten, wurden von diesen auf dem Amboss der Diskussion breit geschlagen und sicherlich grade dadurch einer von

¹⁾ Die Vorarbeiten hierzu fallen im Wesentlichen bereits in die Zeit meiner Studien am Berliner Rabbinerseminar, wo ich auf Veranlassung des Dozenten Herrn Prof. Dr. Berliner auf Grund eingehender Nachforschungen in Rabbenu Tams literarischem Nachlass versuchte, festzustellen, inwieweit sich grundlegende Differenzen zwischen dieser Tosafoth-Autorität und seinem grossen Ahnen ergeben. Die Halacha im engsten Sinne musste im Rahmen einer wissenschaftlichen Betrachtung ausser Betrachtung bleiben.

²⁾ Vgl. Raschbams Fortführungen der talmudischen Raschikommentare.

tieferem Verständnis begleiteten Verbreitung bei der grossen Volksmenge zugeführt.

Direkten persönlichen Einfluss hat Raschi vermutlich nur auf die älteren seiner 4 Enkel ausgeübt. Dem Enkel Samuel war es noch vergönnt, belehrende Eindrücke aus dem Munde des Grossvaters selbst auf sieh einwirken zu lassen. Dagegen ist es zweifelhaft, ob Raschi die Geburt des Enkels Jakob (= Rabbenu Tam) überhaupt noch erlebte; sicher ist jedenfalls. dass seine letzten Lebensjahre höchstens in die ersten Kindheitsjahre Tams hineingereicht haben können. Dieser kann an positivem Wissen also nichts von seinem Grossvater direkt übernommen haben). Wenn nun der Rudaktor des S. Hajaschar im § 362 Raschi als den , einzigen Lehrer R Tans bezeichnet, der eine abweichende Stellung in der dart behandelten Streilfrage einnimmt 3. so laben wir offenber in dom Worte Lehrer" (Rabbi) die allgemeine herkommitche Bezeichnung zu sehen, die jedem anerkannten Talmudgelehrten zugebiiligt wird. Dagegen hat sich der Enkel um so mohr in dus literarische Erbe des Grossyaters vertieft; von ihm ging er überall aus, in der Absicht es auszuspinnen oder es gegen Angriffe zu verteidigen, in den meisten Fällen aber, um es zu bekämpfen. Ist es doch eine bemerkenswerte Erscheinung, dass in den Fällen, wo er in einer Meinungsdifferenz zwischen Ruschi und R. Chananel Stellung nimmt, er sich meist auf die Seite des letzteren stellt3).

Die Kampfesstärke R. Tams liegt auf dem Gebiete der Halacha; auch wo er in der Auffassung einer Bibelstelle anderer Ansicht ist als Raschi), ist diese Differenz nicht rein exegetischer

י) Raschi starb 186 1 01), R. Tam vermutlich 1781 (1171). Vgl. hierüber und die einschlagige Literatur Weiss בי מאיר איש הוא im התרות ר יעקב כן מאיר איש הם III. Jahrg., abgedruckt im בי תלמיד III. בי תלמיד III. Jahrg., abgedruckt im בי תלמיד im S. hajaschar als seinen Lehrer R. Jakob Tob Elim an. § 620 Fol. 74 a.

יכל רביתיו של רביי (תם שוים לאיסור חוץ מרבו חזקן וני Die Stelle lautet יכל רביתיו של רביי (תם שוים לאיסור חוץ מרבו זקני nicht רביו זקני nicht.

³⁾ Tosafot: Erubin 86 b, Menachoth 42 b, Kethuboth 59 a, Nidda 66 b, Schabbath 34 a, Schebuoth 46 b; S. Hajaschar öfter.

⁴) Uebrigens werden wir an einigen der weiter zu behandelnden Stellen finden, dass dort R. Tam eine ausführlichere L. A. in Raschis Kommentaren

sondern halachisch-midraschischer Art. Selbst dort, wo wir vielleicht eine "voraussetzungslose" Exegese vermuten könnten, in den exegetischen Sammelwerken, sellen wir R. Tam seine Angriffswaffen aus der Rüstkammer des Talmud, d. h. fast stets der Halacha, suchen"). Es wiederholt sich hier überhaupt die Erscheinung aus der Amoräerzeit, dass die Autoritäten ihren speziellen halachischen Standpunkt durch eine spezitische Auffassung ein und derselben Bibelstelle in Verbindung mit den tradierten Deutungsregeln begründen. Es bleiben daher nur ganz wenige, von einem durch Hagada oder Halacha unbeeinflussten Standpunkte aus entstandene, Bibeldifferenzen, die am Schlusse dieser Betrachtungen zusammengestellt sind.

In Betracht kommen für unseren Zweck folgende Werke, die wir zu unserem Zwecke in ausgiebigster Weise benutzt haben:

I. Die Tosafoth zum Talmud.

Sie bieten die reichste Fundgrube für Meinungsdifferenzen der verschiedensten Art. Viele Aeusserungen Tams kehren in mehreren Traktaten wieder, sodass, wenn ihr Sinn an einer Stelle nicht ganz deutlich erscheint, er an einem anderen Ort klarer zutage tritt. Jüngere Tosafothsammlungen (Moëd katau, Taanith usw.) bringen in der Regel nichts Neues, sondern rezipieren die bereits in älteren behandelten Differenzen.

II. S. Hajaschar").

Dieses Werk erweckt unser besonderes Interesse, weil sehr oft R. Tams Ausführungen im originalen Wortlaut vorgeführt hatte, als wir, indem er sich auf Ausführungen bezieht, die wir in die wenigen Worte unseres Raschikommentares kaum hineingelesen hätten.

1) Selbst Bibelstellen, die für eine Halacha nicht in Betracht kommen, werden als im Dienste der Halacha stehend aufgefasst. Vgl. besonders Jer. XXIII. 29 s. w.

2) ed. Wien 1811 fol. unkorrekt fast bis zur Unbrauchbarkeit. Wir zitieren wegen Ungeranigkeit der Paragraphierung in der Regel nach fol. Vgl. über das S. Haj Weiss a a O Durch ungenauen Druck sowohl des S. H. wie der Tosafoth sind ofter Verwechslungen zwischen στο und πτο (Tam und Chananel) entstanden. Die im S. H. enthaltenen direkten Responsen des R. T. wurden von Dr. F. Rosenthal 189, mit gründlicher kritischer Bearbeitung, neu herausgegeben (14. Jahrg. des Vereins Mekize Nirdamim).

werden und wir einen Einblick in die Art und Weise gewinnen, mit der er seine Kontroverse gegen den Grossvater führte (vgl. f. Seite). Es wird übrigens oft in den Tosafoth erwähnt 1), zuweilen unter wörtlicher Wiedergabe ganzer Stellen 2).

III. Exegetische Sammelwerke.

In Betracht kommt nur das Werk מנהת יהודה 3), welches in Verbindung mit den Tosafoth zur Thora unter dem Titel דעת וקנים und בינת erschienen ist. Die meisten Differenzen dieses Werkes kehren in den talmudischen Tosafoth wieder.

IV. Hachraoth 1).

Nur an 2 Stellen polemisiert R. Tam direkt gegen Raschi (S. S. 87 und 92; Deut. XXIII 25 und Sech. XII 5; s. w.). Da es an einer systematischen Darstellung des exetisch-grammatischen Standpunktes Raschis noch fehlt, so lässt sich nicht feststellen, inwieweit an den übrigen Stellen Tams Ansichten mit den seinigen harmonieren oder differieren.

R. Tams literarische Grundstimmung ist die Polemik. Wo er seinen Standpunkt für berechtigt hält, greift er unerschrocken, oft gradezu derb, an. Unbekümmert um entgegenstehende Meinungen, ist er bestrebt, mit den schärfsten logischen und sachlichen Gründen das für richtig Erachtete ans Licht zu ziehen (Dabei erscheint seine Sprache oft hart. Dieser seiner polemischen Natur ist es zu gute zu halten, wenn er auch dem Grossvater gegenüber mit unerschütterlicher Festigkeit seinen Standpunkt behauptet. Zuweilen möchte es uns geradezu bedünken, als überschreite er die Grenzen bescheidener Ehrfurcht. So schreibt er öfter von Raschi בו מורביה לא עיין כה (S. H. § 327 u. ö.) oder און הסברים (S. H. fol. 40d) und dgl. Trotzdem dürfen wir ihm nicht Mangel an Pietät vorwerfen (). Gerade die Ehr-

¹⁾ Seb. 59 b-60 a; Jeb. 120 a; Nidda 72 b; Kidd 76 a; B. B. 166 a und sonst.

²) Sota 30 a; B. B 173 b; vgl. Weiss a. a O. S. 21.

³⁾ Livorno 1783 und Ofen 1834; wir zitieren nach ed. Ofen

⁴⁾ Verteidigung des Machbereth von Men. ben Saruk durch R. Tam gegen die Teschuboth des Dunasch b. Labrat; ed. London 1855.

⁵⁾ Vgl. Weiss a. a. O. S. 41, woselbst Beispiele.

⁶⁾ Wie Weiss daselbst.

furcht vor dem gressen Ahnen war es, die ihn zu der Unerschrockenheit in seiner Kritik veranlasste, denn zu ihr gehörte nach seiner Ansicht das zielbewusste Streben nach Wahrheit.

Hören wir ihn selbst (S. Hajaschar fol. 65a, Einleitungsworte eines Responsum): מילה עפה מבין עיניך ר שלמה הרי כן בתך היגר כלי מילה עפה מבין עיניך ר שלמה הרי כן בתך היגר כלי מילה כן כזה כי אין מלחק ובזאת תשמה נפש הצדיק אשר וכה לצאת מהלצו כן כזה כי אין מלחק מהקנא לא בכנו ולא בתלמידו דאפרי אינשי דנפיק מכך שעמא [מי] מילחך "Eine fliegende Schriftrolle (Sech. V 1) vor deinen Augen, R. "Salomo! Siehe, dein Tochtersohn umgürtet sich gegen dich mit "Kriegswaffen. Und darob freut sich die Seele des Gerechten, "dem es vergönnt ist, dass ein solcher Sohn aus seinem Stamme "(Hüfte) hervorkam. Denn nie wird jemand auf seinen Sohn "oder seinen Schüler eifersüchtig sein (Sanh. 105b); so sagt "auch der Volksmund: "der von dir abstammt belehrt dich" (Jebamoth 63a).

Und fol. 73 d § 620 sagt er ממי רביע שלמה אנו שותים; vgl. überhaupt diesen ganzen § 620, we er mit heiliger Ehrfurcht von seinem Grossvater spricht; desgl. fol. 67 b den Absatz beginnend mit den Worten . . . מי יגיד. An sehr vielen Stellen, besonders der Tosafoth, greift R. Tam Raschis Stellung an oder weist eine Auffälligkeit in ihr nach, ohne selbst eine eigene Ansicht entgegenzustellen (מון הקשה ד תמון); gewöhnlich sucht dann eine andere Autorität Raschis Ansicht zu rechtfertigen. Derartige Stellen sind, da sie keine positive Aeusserung Tams bringen, für unseren Zweck belanglos. Oft genug findet er übrigens Gelegenheit, seinen Grossvater zu verteidigen; an zahllosen Stellen weist er Angriffe auf ihn zurück ²), gelegentlich mit beissendem Spott ³); zuweilen führt er seine Erklärungen weiter

^{&#}x27;) Nidda 26 b; S. Haj. fol. 54 d, 66 d und öfter.

ל) Oft steht dann אור בין פירש ר בין פירש ר 2. B. Ab. sara 76 a: vgl. Schabbath 31 a, R. Hasch. S b, Kethuboth 65 b, Ab. sara 58 b (2 mal), Bechoroth 32 a. Die Uebereinstimmung der Ansichten beider wird sehr oft hervorgehoben, vgl. Joma 79 a, Sanh. 66 a (פיי הכן רכן רכן היי הפנהג רשיי), Meg. 23 a (פיי הכן רכשיי הל) ib. Kidd. 25 b (וכן פיי רש יו ול הל); Schabbath 13 b (וכן בירס רשיי ול הח) b. 121 a (וכן בירס רשיי ול הח) ib. 35 a (וכן בירס רשיי ול הח), Joma 6 b, (וכן בירס רשיי ול הח).

ואם היית נותן לב לפי׳ ר , S. H. fol. 73 b וכבר היו מפשים שנחלקו על ר שלמה (ומבקש אני פני כל תלמידי ר שלמה שרא יקילו ראשם כנגד לשער, fol. 71 b שלמה חיה מוב לך

aus oder erläutert sie. ¹) Die Erwähnung des Grossvaters geschieht meist mit den Worten שלפה (ב"ר שלפה ב"), oft durch שלפה ("רביני זקני aus oder erläutert sie. ¹) oder endlich ביני זקני זקני s) oder endlich קונטרם.

Die Beweise R. Tams für seine Ansichten sind nicht "wissenschaftlicher" Art in landläutigem Sinne, sondern durchweg Autoritätsbeweise, aber auf ungemein scharfer dialektischer Beweisführung aufgebaut, wobei er sich immer auf talmudischer oder, was meist dasselbe, halachischer Grundlage bewegt. Er widerlegt Raschis Ansicht entweder als in sich selbst sich widersprechend oder als in Widerspruch stehend mit einer Talmudoder Bibelstelle oder endlich mit einem anderen Ausspruch Raschis selbst. Wir werden im folgenden die Differenzpunkte beider einfach konstatieren und systematisch gruppieren, wobei das hohe Interesse, das gelegentlich eine Materie in uns wach ruft, uns hier und da nötigt, erläuternde Bemerkungen beizufügen. Die rein pilpulistisch-halachischen Divergenzen sind naturgemäss, als in den Rahmen einer solchen Arbeit nicht hineingehörend, in die Aufstellung nicht aufgenommen.

Wenn wir nun die Frage aufwerfen, ob sich prinzipielle, durchgreifende Differenzen zwischen Raschis und Tams Ansichten und Beweismethoden konstatieren lassen, so lässt sich diese Frage wohl bejahen.

Raschi ist stets bestrebt, die Materien aus sich selbst oder aus ihrer nächsten Umgebung heraus zu erklären; er bemüht

ואטו אגן קטלי קני באגמא אגן ,fol. 73 d המזרהי ואם לא ישמעו אל ענשם ישאו נפשם das

¹⁾ Bech. 44 a; oft zitiert er Raschi als Beweis für sich, z B. 133 b; einmal wird Tams Ansicht direkt auf Raschi zurückgefürt ("") Ab. 8. 56 b; ib. 64 b verbessert er den Text in Raschis Kommentar; Nidda 73 a wird mitgeteilt, dass R. T. nach Raschis Angabe den Text in seinem Talmudexemplar korrigierte; Keth. 80 a beantwortet er eine von Raschi aufgeworfene aber nicht gelöste Frage.

²⁾ הכרעות S. 87 und ö. im S Haj.

³⁾ אכרעות S. 92 und sehr oft im S. Haj.

י) Sehr oft im S. Haj, zuweilen sogar קננו fol. 81 b 87 d.

^{·)} Selten; z. B. S. Haj. 54 c;

⁶⁾ S. Haj. 36 c; selten.

sich, die einfache, natürlichste und nächstliegende Deutung zu finden (200), wie er selbst oft genug betont.

Ganz anders R. Tam. Er arbeitet nur im Reiche der Idee, wobei die natürliche Möglichkeit seiner Ansicht oft genug unbeachtet bleibt. Der Grundzug seiner Ausführungen ist die dalektische Diskussion (عراعة). Darum klingt seine Beweisführung oft zwar kunstvoll, aber unmöglich, gegenüber derjenigen Raschis, die meist die Wahrscheinlichkeit für sich hat. 1)

I.

Der Talmud.

A. Talmudische Textkritik.

Diese ist mehrfacher Art 2):

- 1. Raschi hat die vorgefundene Lesart zu widerlegen versucht und entsprechend geändert R. Tam stellt sie wieder her.
- 2. R. Tam ersetzt die bisher anerkannte und von Raschi rezipierte oder verteidigte Lesart durch eine andere.
- 3. Beide haben von einander verschiedene Lesarten in ihren Talmudexemplaren vorgefunden; jeder erklärt sich mit der seinigen zufrieden.

ברכות 4 a (2).

Lesart Raschis

Lesart R. Tams

ואחרי אחיתופל יהוידע בן בניהו זה בניהו בן יהוידע זה סנהדרין ואביתר אלו סנהדרין וכן הוא אומר ובניהו בן יהוידע אורים ותומים וכן ה"א ובניהו בן יהוידע

שבת 12 b oben (2).

שבנא איש ירושלים

שבנא איש ירושלים

ib. unten (Stichwort שמש שאינו קבוע (3).

הא והא בשמש קבוע

הא והא בשמים ישאינו קבוע

י) Aus zahllosen Befspielen heben wir die weiterhin gebrachte Erklärung zu Schabb. 65 b hervor (ממרא במערבא סהרא רבה ברת).

²⁾ Wir haben soweit nicht diese Unterordnung in einigen Fällen nicht möglich) versucht, durch Beisetzung der Ziffern 1,2 oder 3 jede Differenz in folgendem unter eine dieser 3 Gruppen zu bringen. Soweit nichts Anderes bemerkt, befindet sich die umstrittene Talmudstelle auf derselben Seite, wie die Tosafothnote mit der Kontroverse R. Tams.

Lesart R. Tams

17 h (2.7).

(nach R. Chananel) מפני שמקרב כיביי מפני שמקרב את כיבויי

76 b ferner Pessachim 48 b

(zu vergleichen Tos. Pes. 48 b. u. Erubin 83 b, sowie Schabb. 15 a) (1 oder 3?).

חמשת רבעים קמח

חבינות רבעים קבח ועוד

110 a (2).

יב ווקים המצרו Dieser Passus ist zu streichen.

עירובין

4 a, Ende, ferner Sukka B a (2).

נפן כדי הבינית יין לנויה

יפן כדי כזית יין לנויד

86 b (3)

Das Wort אלא קל היא שהקילו חכמים Das Wort אלא ist (nach R. Chananel) zu streichen.

88 b (3).

דתם לפאי ניחיים לה

אלא לכאי נידיים לה

30 a (2).

בכל שהוא כרב Die Worte אמר רבא הלכתא חטין בופני בין sind ככל שהוא בטוני אסיר בכל שהוא zu streichen.

44 a vgl. Nasir 36 a (3).

מקום מנעו אמאי פסולה הא לא הוי מקום מנעי אמאי פסולה הא בטלי להו תבלין בריב ככיצה.

48 b vgl. zu Schabbath 76 b

64 a (2).

לשמי אמאי פטיר שלמים לשם פסה טעמא דשלא לשמו הא סחמא פטור. קשחים . . .

65 b vgl. zu Joma 67 b.

76 a (1).

Die Worte כישול את מקימו סני Diese Worte sind aufrecht zu halten (wie Chananel). sind zu streichen.

Lesart R. Tams

יומא

67 b, ferner Pesachim 65 b (1).

אטו במגם מקטר לה ... והקטירן סיד אלא אימא להקטירן. In Pesa-

תאט במנס מקטר לה... In Pesachim ergibt sich diese L. A. aus Tams Beweisführung.

סוכה

6a s. zu Erubin 4 a.

15 b (3).

יהא אפשר לצמצם

והא אי אפשר לצמצם (= R. Chananel).

44 a (2).

דילכין אמרי דילהון היא

דילכון אפר דילהון היא (= R. Chananel).

ביצה

34a. Mischna beginnend ועוד (1).

Die Mischna hat hier ihren Der tradierte Standort ist falschen Standort, ist in die richtig.
vorhergehende einzufügen.

39 b (1).

כמנכיה מציאה לחכרו קא מפלני

כמנכיה מציאה קנה הברו קא מפלגי מר סבר קנה ומר סבר לא קנה auch Tams Bruder Samuel (Raschbam).

חגיגה

2 a (3)

אָה וַנְאָה

וראה וראה

יבמות

11 a (2).

אמר בעשה הר אמר בלאו (= R. ('hananel) 32 b (1).

Diese L. A. ist aufrecht zu Diese L. A. ist aufrecht zu sind zu streihalten.

Lesart R. Tams

7:5:75 31 b (2).

In dieser Stelle ist alles, mit אין אין אין אין אין Ausnahme des ersten Wortes (82772), zu streichen.

59 a (2).

מישא הלכד כת ק אי נשי אין הלכד כד ני אי נשי אין הלכה כתיק אי נשי הלכה g == (= R. Chananel).

63 b (3).

מינהי כמאן סברוה יאינהי כמאן סכר (nach Hal. gedoloth und alten Lesarten).

65 a (2).

Das Wort ומדעלת לעה לה Das Wort ומדעלת לעה לה 7775

36 a vgl. w. oben zu Pesachim 44 a.

גימין

11 a (vgl. zu Sanh. 3) a (2).

הוייוו

דורבין

47 a Mischna (3).

ליקה ימביא

לוקח מביא (del.) יו

87 a Mischna (Tosafoth 87 b Stichwort עד) (2).

nach R. Tam: עכרי ועד אחד יוני כאין פתחת זה לתחת עד אחד עכרי ועד אהר יוני כאין מתחת זה ועד אחד עכרי יא ייני באין מתחת זה לתחת זה

Vermutliche L. A. Raschis, עד אחד עכרי ועד אחד ייני יעד אחד

ib. b Gemara (vgl. auch S. Haj. 15 d).

ולהתכשר הא' בעד א עברי יעד א' ילהתפשר רא' בעד אחד עברי ועד ייני אחד יוני והאי בעד אחד עכרי ועד אחד. Der weitere Text ist zu יוני streichen.

> קידושין 3 b oben (2).

לא מקניא Das Wort נפשה del.

Lesart R. Tams

12 b oben (3), vgl. w. S. XIV s. v. 7738. כאידות

באורית

19 a. oben (3).

במאי מוקי לה כרכי עקובא במאי מוקי לה כרכי אליעור 23 a, oben (2).

> (Tosafoth, beginnend 22 b) P. 85. 85851

> > 42 b, oben (2).

הא דאמר שתית קנה ומחוור אינאה בא דאמרן יתר משתות בטל מקח ל א אלא דלא אמר נפלוג בשומא דבי לא אמרן אלא דלא אמר נפלוג בשומא דינא אבל אמר נפלוג בשומא דבי דינא דבי דינא אבל אמר בשומא דבי דינא לא . . . והא דאמר יתר משתית בטל לא והא דאמרן שתית קנה המקח לא אמרן אלא במשלשלי אכל ומחזור אונאה לא אמרן אלא במשלשלי במקדקעי אין אינאה לקדקעית (= R. ('hananel). במקדקני לא

54a, (2).

רברי ר יהודה Die Worte אין פועלים בעתיקים דכרו ר יהודה sind zu streichen.

בבא מצ'עא

79 b, unten (3).

השתא מעוברת אמרת אין מניקה מבעיא השתא מניקא אמרת מעיברת מבעיא 116 b, zweite Mischna (1).

הבית והעליה

הבית והעליה ישל ישנים

ב.מ בתרא

20 b (vgl. Tosafoth 18 a Stichw. 85) (2).

לוטרא ד... Das Wort האי דידן אפילי קוטרא דשרגא נסא del. קשיא ליה

פנהדרין

17 b (2) vgl. auch Tos. Jebamoth 83 b Stw. אמרי אימא רב המנונא אלא רב המנונא. Doch rechtfertigt Tam auch die L. A. אלא, wenn auch in anderem Sinn als Raschi.

Legart R. Tams

39 a (vgl. oben Gittin 11 a) (2).

דהורמיו . . . דאהורמיו

דהורמיז . . . דהורמין

62 a vgl. Tosafot 63 a. (1).

זיבח וקיטר וניסך והשתחוה זיבה וקיטר וניסך

67 a (1).

רבינא אמר

אמר רבינא

שבועות

46 b (3).

ובכולהו לא אמרן אלא בדברים שאין ולא אמרן אלא בדברים העשויין (ברים העשויין להשאיל ולהשכיר (= R. Chananel.)

עבודה זרה

22 b (3).

רגלא בחבריה ידע

דגלא בחבריה ידע

33 a (2).

נודות הגכרים גרודים מותרין הדשים נודות הגכרים גרודים חדשים מיתרין זפותים אסורין ישנים ומזופפין אסורין

זבחים

22 b (1).

In der tradierten L. A. אי Die tradierte Lesart ist auf-מי sind die Worte אי recht zu halten. בי מט streichen.

23 b (1).

אם עון פיגול . . . לא יהשב אם אם עון פיגול . . . לא ירצה אם עון עון נותר . . . לא ירצה עון נותר . . . לא ירצה

24 b (vgl. auch Tosafot Nidda 40 b Stw. בים) (2).

והרי מליקה . . ותנן מלק בשמאל והרי זריקה . . . ותנן זרק בשמאל סול

61 b (3).

ד' אמות מן הצפון וד' אמות מן ד' אמות מן הדרום וד' אמות מן המערב

מנחות

4 a, unten. (3).

עיתק אין לא ניתק לא Diese Worte sind zu streichen.

_ 398 _

Lesart B. Tams

חולין 74 b (1).

Die Worte הלכי דמאי sind zu Diese Worte sind aufrecht streichen. zu halten.

77 a (3).

והוא דקנה נרמא הודיה (= R. Chananel).

בבורות

כיון ישפירש . . . דברי ר' אליעזר כיון שפירש שליתו עליה שוב אינו רשאי ר' עקיבא אוטר כיון ישכגד כה למיברה דברי ר' עקיבא ר' אליעור אומר כיון שבגד בה

ובים

וע 5 (3) (Vgl. S. Haj. 22 a und Tos. Schabbath ~ 3 a). הוב בכף מאזנים ומשכב ומושב בכף בכף מאזנים ואוכלין ומשקין בכף מגונים ומישב ממאין ברעו הן שניה כרע הוב ממאין ברעו הן שניה כרע הוב מאין ברעו הן מאין מאורין

B. Talmudische Lexikographie

Man kann auch hier nicht von einer streng sprachwissenschaftlichen polemischen Methode Tams sprechen, die etwa auf die Wurzelstämme zurückgeht. Im allgemeinen verfährt er so dass er Raschi durch Hinweis auf irgend eine Talmudstelle zu widerlegen sucht. Es genüge daher die einfache Aufzählung der Differenzen, wenn wir nicht in jedem Falle uns in die Tiefe talmudischer Diskussion versenken wollen.

מודיינא

(B. bathra 144 a).

Zisterne mit zugehörigem Gestell für den Feldwächter, Deckel. bestimmt zum Ausschauen ev. auch zum Schlafen.

אסימון

B. Mez. 44 a; s. a. Erubin 31 b.

Münze ohne Prägung. Eine geprägte, aber nicht mehr kursfähige Münze.

¹⁾ Diese Stelle ist vermutlich eine Boraita.

R. Tam

עציל s. עציל אוריה

B. bathra 25 a; vgl. Tos. Kidduschin 12 b und ob. S. XI. Im Talmud B. bathra etymologisch als Composition אייריה erklärt. Osten.

Westen (= R. Chananel).

אשמאי

Kidduschin 32b.

"Schlechter Mensch" רשע "Dummer, nngebildeter" עם הארין Mensch עם הארין vom Stamm שמם

בוצינא

Sukka 56 b; Keth. 83 b; vgl. weiter.

Ein kleiner, noch nicht aus- Eine Gurke (קישואין). gewachsener Kürbis (רלעת קטנה).

ביניתא

Makkoth 16 b (vgl. Kohut Aruch compl. s. v.)

Ein Wurm, der sich im Kohl Ein auf dem Lande lebender findet; Raupe. In B. Mez. 79 b Fisch. erklärt Raschi במשקל . In Gittin 69 b einfach זד.

גולל

Schabb. 152; Keth. 4b; Sanh. 47b.

Deckel des Sarges כסוי של ארונו Grabstein אבן גדולה שעל ארונו גלל עסת של מת שקורין מעכה ארון המת) wälzen" (nach Gen. XXIX 3).

דופק

Dieselben Belegstellen.

אפוtenbretter des Sarges. דר שנתן מצדו ונקרא דופק על שם שהמת דופק שם

Die beiden Stützsteine des Grabsteines. אותן האכנים שמניחין כצדרים שהאכן גדולה יושכת עליהם שלא בצדרים שהאכן גדולה יושכת עליהם שלא . In dieser Erklärung dürfen wir einen Beweis sehen, dass zu R. Tams Zeiten die Grabsteine horizontal lagen.

R. Tam

דנל

דולרא

Sukka 32 b: R. Hasch. 23 a; B. b. 81 a.

Kastanie (עין ערמין קשטנייר). Jededenn d

Jedenfalls nicht "Kastanie": denn deren Blätter bilden nicht, wie im Talmud erfordert, ein Geflecht (קליעה).

דרם

Chulin 59 a; Tosafot das. 61 a; S. Haj. 37 a.

Nach der Mischna eine Eigenschaft des Raubvogels.

Mit den Krallen fassen und (Raschis Erkl. passt auch auf verzehren. אוהו בצברניו ומגביה מן Hausvögel). Erfassen und lebendig verzehren.

הורמיו

Sanh. 39 a, Gittin 11 a. Vgl. oben S. X.

Name eines bösen Geistes. Name eines guten Geistes.

הדריינא

Bech. 50 a; Ab. s. 52 b; vgl. w. sub. פריינא.

Kaiser Hadrian.

"Rund" vom St. הדר.

הכרע

Schabb. 81 a.

א (vgl. מרוכה (כרעי המטה). אונגר (kleiner als Ei, grösser מרוכה als Olive). מרוכה מרוכה קטנה של שניה לפונה של מרוכה קטנה (ברעי המטה) bezieht gehende "wie der Fuss eines Gesich auf das folgende. würzmörsers" (= R. Chananel)

זבל

Ab. s. 18 b (Pielform).

Anordnen (vgl. יובלני אישי Gen. = "götzendienerische XXX 20). Opfer bringen."

R. Tam

חביצה

Menachoth 75 b.

Eine Speise, die in ver- Eine Mehlspeise, die durch krümeltem Zustand genossen Honig, Milch oder Fett zusamwird (Berachoth 37 b).

mengehalten wird.

חומר

Kidd. 22 b; Minchath Jeh. 56 b.

Ein Halsschmuck mit Edel- "Tun, Handlung". מה המרך steinen oder wohlriechenden Kräutern.

= מה מעשיר.

חרם

Erubin 47 b, Ende.

Eisernes Gitterwerk nach Wassergrube (= R. Chan.) והחרים די את Nach Jes. XI 15. יעל כן יוכח לחרמו או אוהחרים די את . . . לשון ים Er bannt das Meer wobei Wasserlachen zurückbleiben.

מינני

Kidduschin 44 a Ende.

Abzuleiten von pu "braten." Eigenname einer Stadt.

מוריינא

(τύραννος) Ab. S. 52 b; Bech. 50 a.

Bezeichnung eines römischen "Gross" (stammverwandt mit Kaisers. (תרימא).

ימא

Kidduschin 44 a Ende.

Meer.

Eigenname einer Stadt.

כיה

B. kama 3 b s. w. sub גיע

Speichel (רוק הפה).

Schleim, mit "Kraft" hervorgestossen.

R. Tam

מרמקא

Chulin 121 a, Anfang.

Sehnen des Halses.

Abgestorbenes Fleich (= R. Chananel).

נוו

Nidda 61 b.

gewebt (ארוג),

gedreht (ישוור).

ניע

B. Kama 3 b: s. oben sub כיה

Nasenschleim (ליחת החושם). Speichel, durch Speien (נעמע)

עציל

Chulin 106 b, Nidda 30 b (Aruch s. v. אציל)

Schultergelenk (מקום חיכור ורוע Handgelenk. (נכחף).

צבי

Chulin 59 b.

Jedenfalls nicht "Hirsch".

Hirsch.

xcx

B. bathra 5 a (s. das nächste).

Armer Gerber.

Grosses Fell.

ib. צללא

Reicher Gerber (s. vorher). diminutivum von אלא, also = kleines Fell.

קוניא

Keth, 107 b Ab. sara 33 b.

Bleiüberzug irdener Gefässe. Glasurüberzug irdener Gefässe.

R. Tam

קנקנתום

(= קלקנחום chalcantum) Gittin 19 a, Erubin 13 a.

אדרמינט (atramentum), schwarze Tinte.

Es kann jedenfalls nicht atramentum bedeuten.

קרא

Belegstellen wie oben s. v. בוצינא

Grosser ausgereifter Kürbis. Einfach "Kürbis".

מקורול Sukka 36 b.

Spitzig, scharfkantig.

Zart, weich.

הרח

Bech. 58 a.

Volkstümlicher Beiname R. Ein persönlicher Eigenname Akibas; R. Josua b. Korcha (vgl. w. S. XXVIII). war demgemäss sein Sohn.

שודא

Gittin 14 b, Keth. S5 b, Kidd. 74 a, B. bathra 35 a in der Verbindung שורא דרייני. Beide leiten es von שרי ab.

Entscheidung nach Laune Streng juridische Entscheidung dung.

שיבתא

Chulin 107 b Joma 77 b.

שתך

B. bathra 19 a (vgl. auch Tosafoth Taanith 8 a Stw. 28).

Zerbrechen; an allen anderen Rost ansetzen; als Folge da-Stellen übersetzt Raschi wie von: Verderben der Speise. R. Tam.

R Tam

שרת

Schabbath 23 a.

Gummi (גומא).

Baumharz (לחלוחית של אילו).

C. Talmudische Terminologie.

Beide differieren nicht in der lexikografischen Grundbe deutung der Worte, wohl aber in der spezifischen Anwendung an der betr. Stelle oder in der Auffassung von Woltverbindungen und technischen Ausdrücken.

ברכה ארוכה - ברכה קצרה Berachoth 11 a, Mischna.

אמת ואמונה bezeichnet ברכה ארובה , קצרה

Beides bezieht sich auf das השכיבנו Gebetstück השכיבנו einerlei" ob dieses in erweiterter oder gekürzter Form gesagt wird (nns ארוכה ואחת קצרה).

Ab. Sara 41 b Anfang.

Eine Basis auf der das Götzenbild aufgestellt ist.

Der mit dem Götzenbild fest verbundene, einen Teil desselben bildende, Fuss.

נג של חית

Menachoth 29 b1).

deuten an: Links oben ragt am ragt ein stabartiger Höcker Buchstaben n ein Stäbchen em- empor, als Grenze der beiden por (so fasst Tam Raschis Er- , aus denen sich der Buchklärung auf).

Die Worte החים להו לגניה בחים In der Mitte des Daches stabe zusammensetzt.

Pessachim 74 b.

Einen Vogel, durch Füllen mit Von aussen mit Teig be-Teig, pastetenartig zubereiten. streichen,

¹⁾ Vgl. Berliner "Beiträge zur hebr. Grammatik im Talmud und Midrasch" Berlin 1879 S. 21.

R Tam

TEM

(Herumwühlen) Nidda 18 b.

Im Unrat

In Nahrungsmitteln.

ישל הגים

Kidduschin 52a (Mnemotechnisches Merkwort). לחי העומרת מאליו = ל ימי לידה --

ישוע הבו

B. kama 80 a Ende.

ישוע = פורקן = ישוע Also ישוע = "Befreiung" des "Auslösung des Erstgeborenen." Sohnes aus dem Mutterleib also Feier der Geburt eines Sohnes: vgl. והמליטה זכר Jes. 66, 7.

פתת

Baba kama 95 b, mezia 110 b, bathra 42 b. in der Verbindung שבח המגיע לכתפים.

Das Bild ist der Ernte ent- בכר הבא כטורה = mühevoller Zustand der Reife, wo das Ge- müheloser Erwerb. treide bereit ist, geerntet und auf die "Schultern" genommen zu werden

nommen und bezeichnet den Erwerb." שאין מגיע לכתבים =

מעלה

Schabbath 94 b.

in der Verbindung כלפי מעלה bei Fingernägeln.

Richtung nach den Finger- Richtung nach dem Körper. spitzen.

סיכתא - איסתוירא

Menachoth 33a, mit Bezug auf die Mesusa.

festigt, wie ein Nagel in der באיסתוירא – der Breite nach. Wand. כאיסחוירא – sie ist der Länge nach befestigt (senkrecht).

- die Mesusa ist be- כסיכתא der Länge nach.

R. Tam

Diadem, Krone (עטרה).

עיר של זהב

Schabbath 57 a Mischna (Tosafot 59 a Ende).

Ein Armband (nosca), auf das ein Bild Jerusalems gemalt ist. Auffallenderweise übernimmt Raschi in den ihm (irrig?) zugeschriebenen Erklärungen zu Sota 49 b Tams Auffassung (עמדה).

טרל

Sebachim 15 b, (Jebamoth 70 a).

als Grund für die Dienstuntauglichkeit eines Kohen.

Beschneidung gestorben sind.

Ein Kohen, dessen ältere (Tosafoth Seb. 22b) Ein Kohen, Brüder an den Folgen der deraus Furchtvor den Schmerzen die Beschneidung zurückweist.

פיזיר קישיב Chagiga 17 a

mnemotechnisches Zeichen für Sch'mini Azereth

(שמיני רגל בפני עצמו).

רגל - ר Ein Fest mit besonderem Namen (nicht mehr Sukkoth).

שיר – שי Man singt andere Opfergesänge als an Sukkoth (und sagt nicht die Psalmen יומיביהיי vgl. Sukka 55 a).

ברכה - בי Segensspruch für den König, der an diesem Fest gesagt wird.

= לינה, d. h. man muss an diesem Fest, wie an jedem Walfahrtsfest, in Jerusalem nächtigen

שיר Im Gegensatz zu Sukkoth wird der Tagespsalm ungkürzt gesungen.

Besondere Erwähnung des Sch.-Azerethfestes im Tischund 18 Gebet.

מפצי

Schabbath 65 a, Bech. 55 b, (Nidda 67 a).

Rohrdecken beim Baden, zum Schutz gegen den Schlamm, auf den Boden der Flüsse gelegt.

Rohrgeflechte, zum Schutz gegen die Neugier Vorübergehender, als Wand senkrecht in den Fluss gestellt.

XXII

Raschi

R. Tam

ו' קוצו של יוד Menachoth 29 a.

Der rechte Fuss des Buch- Der gebogene Kopf des '. staben .

קשנים

Berachoth 20 a, Mischna. פטורין מקרית שמע וגרי.

Unter den "Kleinen" sind Nur diejenigen, die dieses sogar diejenigen zu verstehen. Alter noch nicht erreicht haben. die das Alter der Einführung in die Pflichten (חינוך) bereits erreicht haben.

שבעה רואי פני המלך Meg. 23 a, Sanh. 10 b.

Gemeint sind die Esther I, 14 Gemeint sind die Jer. LII, Genannten. 25 Genannten.

שמן דגים

Schabb. 24 b, Mischna (Tosafoth 26 a Stw. איבא)

Oel, aus den Eingeweiden Oel, aus den Augen der Fische der Fische gewonnen. gewonnen.

שפאי עידית

Gittin 50 a. S. Haj. 13 d 14 a.

(עידית), die durch Unfall minder- ihre Lagerung an einer un-Aruch).

Eine von Natur gute Trift Eine gute Trift, die durch wertig geworden (von של vgl. günstigen Stelle (שם nach Jes. XIL 9) minderwertig ist.

2) mix 2)

Menachoth 29

(Krone, mit Bezug auf den Buchst. 7).

Ein kronenartiger Strich am Desgl. am Anfang des 7 (also Ende des 7. rechts).

¹⁾ Berliner. daselbst S. 21.

²⁾ Berliner, daselbst S. 19.

D. Ausdrücke allgemeiner Art, Sprichwörter, Sentenzen. R. Tam

Raschi

איז הבור מתמלא מחוליתו

Berachoth 3 b; S. Haj. 34 d.

Nie wird eine Grube sich mit dem bei ihrer Ausgrabung entstandenen Schutt wieder ganz ausfüllen lassen.

Nie wird eine Grube (Zisterne) durch das ihr zufliessende Wasser (נביעה = חיליא) völlig gefüllt werden. Vgl. Kohut, Aruch completum III S. 403 Note 1.

שני ת״ח המדגילים זה לזה בהלכה הקב״ה איהבן

Schabb, 63 a, Tosafoth Ab. s. 22 b; vgl. oben S. XV.

Gott liebt es, wenn 2 Talmudjünger (in Ermangelung eines Lehrers) sich zum Studium der Halacha vereinigen.

Gott liebt das Studium zweier Talmudjünger, selbst wenn diese bei der Debatte falschen (lügenhaften) Resultaten kommen

משרא במערבא מהדא רבה פרת Schabb, 65 b.

Wenn es im Westen (- Palästina) regnet, so ist der beste Zeuge hierfür (in Babylonien) der Eufrat (weil dieser Strom aus der Richtung Palästinas kommt und nach Babylonien fliesst und hier durch sein Anschwellen den gefallenen Regen verrät).

Raschis Erklärung ist falsch, weil alle Flüsse von Osten nach Westen fliessen. Der Sinn ist vielmehr: der Eufrat bezeugt den Regenfall in Palästina den Babyloniern, indem er durch die grossen palästinensischen Wasserfluten zu seiner Quelle (Babylonien) zurückgedrängt wird. (!); vgl. oben S. VII Note 1.

לא יהא דיבורך של שבת כדיבורך של חול Schabbath 113 b Anfang.

Rede nicht am Sabbat von Angelegenheiten, mit denen du dich an diesem Tag nicht beschäftigen darfst, sondern nur am Wochentag.

Man soll am Sabbat überhaupt nicht so viel sprechen, wie am Wochentag.

R. Tam.

כזווא מלעיל כאיסתירא מלתחת Sukka 22 b.

Ein Sonnenfleck, der an der Decke einer Laube die Grösse eines Pfennigs (Sus) hat, erlangt auf ihrem Fussboden die Grösse eines Talers (Stater). Raschis Auffassung ist falsch, zumal die Münze Stater kleiner ist als Sus. Der Sinn ist vielmehr: Ein Fleck, der an der Decke in Wahrheit die Grösse eines Sus hat, erscheint dem unten Stehenden (wegen der perspektivischen Verkleinerung) nur so gross wie ein Stater.

דלכון אמר(י) דלהון הוא Sukka 44 a, Ende. B. kama 117 b. Ausspruch des R. Jochanan.

Bisher glaubte ich, Ihr Bewohner Palästinas, die Thora sei bei Euch zu Hause (da Ihr das heil. Land nicht verlassen habt), jetzt aber sehe ich, dass sie bei ihnen (— den Babyloniern) ihr Heim hat. (Beachte die Textvariante oben, S. IX.)

R. Jochanan spricht zu babylonischen Gelehrten: Einer von Euch (nämlich R. Kohana aus Babylonien) behauptet, die "Bachweide" am Sukkothfeste sei von ihnen, d. h. den Propheten, eingeführt. (In der Debatte stehen sich die Behauptungen gegenüber, dass 1. die Bachweide göttlichen und dass sie 2. prophetischen Ursprung sei. (= Chananel).

בוצינא טבא מקרא

Sukka 56 b, Kethuboth 83 b, vgl. oben S. XIV.

Besser ein kleiner Kürbis als ein grosser. (D. h. Wenn Dir jemand freistellt, einen noch kleinen Kürbis in seinem Garten Wenn dir die Wahl gelassen wird, einen Kürbis oder eine Gurke (beide, sobald sie reif geworden) zu nehmen, so nimm

abzupflücken, oder zu warten, bis er gross und ausgereift, so nimm ihn sofort: vielleicht bereut der Geber später sein Versprechen.)

R. Tam

die Gurke, wenn sie auch wertloser ist. — weil sie früher reif wird. (Beide Ansichten verdolmetschen dasselbe Sprichwort: "Besser ein Sperling in der Hand als eine Taube auf dem Dach").

זווא לעללא לא שביחא לתליתא שביח

Chagiga 5 a Ende (vgl. auch Tosafoth Pesachim 111 b).

Wenn man Geld braucht, um sich Nahrung dafür zu kaufen (im Glück), findet man keinen Geldgeber; erst wenn man in Not ist, findet man solche.

Unter normalen Verhältnissen (zum Kauf des täglichen Brotes) findet sich kein Geldgeber. -Findet sich ein solcher in der Not (לחליתא), dann gewiss auch zum Unheil. So z. B. wenn iemand einem Fürsten als Lösegeld für einen Gefangenen eine grössere Summe Geldes anbietet. Der Fürst würde ohne dieses Dazwischentreten dem armen Gefangenen nur ein kleines Lösegeld abgenommen haben: nun aber wird er es hinaufschrauben.

Dementsprechend verläuft die Differenz Raschis und Tams auch bezüglich des Ausspruches הממציא מעות לעני בשעת דוחקו (Chagiga 5a).

זבון ולא תיזול

Jebamoth 63 a.

Mache alle Deine Sachen zu Geld und verwende dieses im stücke lieber fertig, als dass Geschäft, ehe Du verarmst. Du sie selbst webst (חיוול לשון (תיזול לשון דלות).

Kaufe Dir die Kleidungs-אריגה). (= R. Chananel).

R. Tam

במז ימא לשינני

Kidduschin 44a Ende: vgl. oben S. XVI.

In so kurzer Zeit, als man Jama u. Tigne sind Eigennötig hat, einen soeben aus dem namen zweier ganz nahe bei Meer gezogenen Fisch in die einander liegender Städte. Bratpfanne zu legen.

נדול למוד תורה שמביא לירי מעשה B. kama 17 a.

seine Bedeutung dadurch, dass höher als die Tat; ausser ihrem es zu der noch höheren Selbstzweck hat sie noch den Stufe der "Tat" (מעשמ), führt. Vorteil, dass sie zur Tat führt.

Das Thorastudium erhält Das theoretische Studium steht

ארבעה לצלא ארבעה לצללא

B. bathra 5 a, vgl. oben S. XVII.

werker. (Von den beiden Ansichten im tradierten Raschikommentar scheint Tam diese vor sich gehabt zu haben).

Der arme Handwerker ist Er ist schlimm daran, weil immer schlimm daran. Er ihm das Gerben eines kleinen braucht für seine Familie zur Felles dieselben Unkosten Nahrung ebensoviel (4 Laib (4 Sus) bereitet, wie das eines Brot), wie der reiche Hand- grossen. - Der Grundsinn ist also nach beiden Ansichten gleich.

אשת חבר טוחנת עם אשת ע"ו בזמן שהיא טמאה Chulin 6 b.

auf אשת חבר.

Das Wort ממאד bezieht sich Es bezieht sich auf ממאד אשת עייו (= R. Chananel).

רגלא בחבריה ידע

Aboda sara 22 b; vgl. oben S. XII u. XXIII.

am meisten vor der Zunge Ein Lügner durchschaut am anderer Verleumder, da er ja besten den andern Lügner. selbst mit ihren Schlichen vertraut ist.

Der Verleumder fürchtet sich (Mit veränderter L. A. דגלא).

E. Halacha.

Die zahllosen halachischen Differenzen kommen für unseren Zweck im Einzelnen nicht in Betracht. Bemerkt sei, dass in sehr vielen halachischen Streitfragen Tam gegenüber Raschi den Standpunkt der Erleichterung einnimmt. Beispiele hierfür, sowie überhaupt über wichtige halachische Differenzen, vgl. bei Weiss das. S. 27-31. — Nur einige prinzipielle Meinungsverschiedenheiten seien hier berührt.

Raschi

R. Tam

שבת

42 b (Tosafoth Stw. והייני דרב נחמן).

I. Die halachische Entscheidung in Zweifeln bei Thorageboten fällt stets nach der erschwerenden Seite (הומרא).

II. Bei rabbinischen Geboten (של סופרים) entscheidet die Ansicht der in der talmudischen Diskussionauftretendenjüngsten Autorität (הילבין אחרון).

I. — Raschi.

II. Die Entscheidung fällt immer nach der erleichternden Seite. (הולכין אחר המיקל).

חולין

76 b (Stw. מר בר רב אשי).

In jeder Diskussion, bei der Mar bar Rab Aschi beteiligt ist, ist seine halachische Entscheidung massgebend, mit Ausnahme der beiden Fälle מכחב (Sanh. 29) und אורייתא (Schebuoth 41).

Die beiden Ausnahmefälle sind מיפך שבועה (Chulin 76). — (= R. Chananel.)

F. Realien.

Raschi

R. Tam

ראש השנה למלבים

R. Haschana I. Mischna, S. Haj. fol. 34 a-b.

Der 1. Nissan ist der Neujahrstag; es werden die Jahre von dem Regierungsantritt des Königs gerechnet, in dessen Land die Juden wohnen (משום שלום מלכות).

Vom 1. Nissan ab zählen die Regierungsjahre der jüdischen Könige, die der nichtjüdischen Könige vom 1. Tischri ab.

חברים

Gittin 17 a.

Die Chaberim sind die Perser (Aus Raschis Erklärung geht diese Ansicht, nach Tams Auffassung, direkt hervor). Die Chaberim ist eine Volksklasse, die zur Zeit des R. Jochanan nach Babylonien kam.

Rabbi (Jehuda) u. R. Jose. Schabbath 51 a.

Wenn hier rühmend erzählt wird, dass R. Jose sich vor Rabbi beugte, obwohl dieser sein Schüler war, so soll damit nur gesagt werden, wie hoch die Ehrfurcht des R. Jose vor der Nasiwürde war. In Wirklichkeit war seine Persönlichkeit an Wissen bedeutender als die Rabbis.

Wenn Rabbi auch R. Joses Schüler war, so überragte er diesen später nicht nur durch den Besitz der Nasiwürde, sondern auch an Wissen, sodass in der Tat R. Jose durch seine Ehrfurchtsbezeugung auch die höhere Gelehrsamkeit anerkannte.

ר יהושע כן קרחה Bechoroth 58 a, vgl. oben S. XVIII.

Korcha ist identisch mit R. Raschis Ansicht ist falsch, Akiba. nach folgender Rechnung: Am

R. Tam

Todestag Akibas kam Rabbi zur Welt. Da Akiba 120 Jahre lebte und im 40. Lebensjahre heiratete, so könnte bei seinem Tod sein Sohn Josua höchstens 80 Jahre alt gewesen sein. Nun wird erzählt, dass R. J. b. K. dem Rabbi (Jehuda) den Segen gab, er möge halb so alt werden als er: damals war J. b. K. mindestens 140 Jahre alt (denn wenn die Hälfte nicht mindestens 70 betragen würde. worin läge da der Segen?) In dieser Zeit aber müsste Rabbi schon 60 Jahre alt gewesen sein. - Es ist aber doch kein bedeutender Segen, jemand noch eine Lebensdauer von 10 Jahren zu wiinschen!

נתינה

Kethuboth 29 a, Mischna.

Nachkommen der Gibeoniten, mit denen erst der König David die Ehegemeinschaft verboten hat. Das Verbot der Ehegemeinschaft bestand schon vor David und gründet sich auf ein Verbot der Thora (לא תתחתו).

בי רב

Jeb. 83 b, Sanh. 17 b, B. kama 75 a, vgl. oben S. XI.

ist R. Huna. — In der Stelle Sanh. 17 b, wo R. Huna selbst eine Ansicht im Namen von בי בי רב äussert, ist unter בי רב ein anderer Amoräer zu verstehen, nämlich R. Hamnuna. — Beide waren Schüler Rabs.

Auch in der Stelle Sanh. 17b ist unter בי רב R. Huna zu verstehen, ev. unter Abänderung der L. A.

H.

Biblische Exegese und Grammatik.

Mancherlei bieten die Tosafoth: jedoch am meisten kommt Minchath Jehuda in Betracht. Nur selten lässt sich von einer rein exegetischen Differenz reden; in der Regel ist sie halachischer, oder doch talmudisch midraschischer Art. Hier und da treffen wir auf massoretische oder grammatische Polemik. An vielen Stellen der M. Jehuda vertritt Tam Raschis Ansicht 1) oder verteidigt diese gegen Angriffe 2). Wiederholt greift er Raschis Erklärung an ohne eine eigene entgegenzustellen (בביע (בביע) 3). Uebrigens ist der in M. Jehuda oft zitierte R. Tam aus Orleans mit dem unsrigen nicht zu verwechseln. Zuweilen werden wir auch das Gebiet der Haggada streifen.

Raschi

R Tam

794

Gen. XXX 37, M. Jeh. 21 a.

Haselnussstrauch (עין שגרלים Mandelbaum (שקר). (כו אגיזים דקים).

בי יאבר

Gen. XLIII 7, M. Jeh. 30 b (Gittin 90 a).

בי hat hier die Bedeutung אשר "dass". .

Im Anschluss an diese Stelle polemisiert R. Tam gegen eine von Raschi in Gittin 90a aufgestellte Behauptung. Raschi führt dort aus: In allen den jenigen Stellen der heil. Schrift, wo מון בירובאו אל auf ein sicher eintreffendes Ereignis hinweist (Beispiele בירובאו אל — Exod. XII, 25 — בארין Exod. XIII, 11, סיבר בא שום אוון.

¹⁾ M. Jeh. I. S. 14 a:

²⁾ Das. 24 a, 25 b, 40 a, 43 a, 41 a, 52 a, 64 a.

³⁾ I 16 a, 43 b, 64 b; an einigen Stellen des M. Jeh. finden sich unabhängige Erklärungen zur Tora z. B. I 53 a; II 2 b.

R. Tam

כי תרבו ופריתם Ex. XV, 19, פרעה Jer. III 16. kann dieses בי nicht die Partikel or vertreten, da diese nur konditional gebraucht wird, vielmehr nur die Partikel דהא

R. Tam weist an Beispielen wie ואם־תקריב מנחת בכורים Lev. II 14: ואס־יהיה היבל Num. XXXVI 4. nach, dass אם recht wohl auch auf sicher eintretende Ereignisse hinzeigen kann.

שלשים שהלים

Ex. XXI 32, M. Jeh. 58 b-59 a. Bechoroth 49 b Tos. Stw. אמר. Das Gewicht des Silberde-Der Golddenar ist doppelt nars ist dasselbe, wie das des so schwer als der Silberdenar. Golddenars

יראה כל-זכורך

Exod. XXIII 17. Chagiga 2 a (vgl. oben S. IX).

Eine talmudische Ansicht deduziert aus der massoretischen Schreibweise יראה (die יראה aber auch יראה gelesen werden kann) lass, wer auf einem Auge blind, von der Erscheinungspflicht entbunden ist.

Wie ER "kommt", um Dich Wie der Mensch "kommt", enzusehen (- mit 2 Augen), um (mit SEINEN 2 Augen) genau so will ER von Dir ge- angeblickt zu werden, so muss sehen werden (- mit 2 Augen). er auch IHN (mit 2 Augen) anblicken.

אני ד' אלקיכם אשר־הוצאתי וגו' Lev. XIX 36 M. Jeh. 7 a Abschn. II., B. bathra 89 b.

Der Talmud deutet diese an das Verbot der Verwendung falscher Jewichte anschliessende Schriftstelle dahin, dass man nicht, um ישלא ישמין) betrügen, die Gewichtsteine in Salz stecken soll שלא (משקלותיו במלח).

Ragchi

Das Verbergen in Salz hat den Zweck, die Gewichtsteine schwerer zu machen, sodass der Verkäufer geschädigt ist.

R. Tam

Durch das Verbergen in Salz werden die Gewichtsteine abgenützt und leichter, sodass der Käufer geschädigt ist.

ויהי באשר-תמו בל-אנשי המלחמה ונו

Deut. II 16: B. bathra 121 a.

Im 39. Jahr der Wüstenwanderung war der letzte Rest der beim Auszug aus Egypten 20 Jahre alt Gewesenen gestorben. (Diese Ansicht Raschis konform derjenigen des Raschbam in B. bathra, nach Tosafoth).

Tatsächlich blieben etwa 15 000 übrig, die das Verhängnis nicht traf, ausser Josua und Kaleb, - nämlich diejenigen, die beim Auszug genau 20 Jahre alt waren.

ולא תתהתן בם

Deut. VII 3; Kidduschin 68 b Tos. Stw. אמר קרא

sich das Verbot der Verschwägerung mit den Kutäern.

Aus diesem Versteil ergibt Dieses Verbot ergibt sich aus der zweiten Vershälfte: erste bezieht sich auf kanaanitischen Volksstämme.

כי יסיר את־בנך מאחרי

Das. V. 4; Kidd. das. Stw. כנך.

Aus dieser Stelle wird im Talmud deduziert, dass bei Mischehen zwischen Juden und Nichtjuden das Kind die Religionszugehörigkeit der Mutter erbt.

Unmittelbar voraus steht. כתך לאדתתן לכנו וגוי. Man hätte daher erwartet המ בתך יםיה את כתך. Es bezieht sich also das כנך auf "deinen" Enkel, d. h. auf den Sohn des Nichtjuden. Da dieser Enkel nun "dein" Sohn genannt wird, ersehen wir, dass er als Jude gilt, weil die Mutter

Unsere Stelle knüpft direkt an das vorausgehende וכתו לא־ ist כנך an. — Unter כנך ist dieser Dein Sohn selbst zu verstehen. Der Verführer ist sein heidnischer Schwiegervater. Da nun die heil. Schrift nur Sorge trägt für Deinen Sohn, und nicht (was doch vielleicht näher

Raachi

Jedenfalls schliesst Tiidin ist demnach die Stelle an בתך לאר חתו לבנו Da aber, wie zu erwarten, nicht auch steht Deine (heidnische). תסיר את בנד Schwiegertochter wird deinen Sohn (- Enkel) verführen, so zeigt sich, dass ihr Sohn als Nichtiude gilt.

R. Tam

liegt) den Sohn Deines Sohnes (Deinen Nachkommen), so ergibt sich, dass dieser Enkel als Sohn einer Nichtjüdin nicht mehr Jude (dein Sohn) zu nennen ist. — Da bei בתד לאדתתו לבנו die Schrift eine ähnliche Besorgnis für den Sohn nicht ausspricht, so ergibt sich, dass in diesem Fall für den Sohn die allgemeine Befürchtung gilt. die für Deine Tochter selbst besteht, denn beide sind Juden.

את־אלהיהם על ההרים

Deut. XII 2 Ab. s. 45 a. Mischna.

Nur für die heidnischen Götzendienstes, nicht aber für die Berge, auf denen sie stehen.

Nur für die Standbilder gilt Standbilder gilt das Verbot des das Verbot אבר האברון, die götzendienerische Verehrung ist aber auch in Bezug auf die Berge verboten.

ברול ונחשת מנעלד

Deut. XXXIII 25. Hachraoth S. 92.

Die Stelle bezieht sich auf folg. Verses).

Sie bezieht sich nur auf den ganz Israel (= Jeschurun des im vor. Vers genannten Stamm Ascher

ובפטיש יפצץ סלע

Jer. XXIII 29. Schabb. 88 b; Sukka 52 a--b; Kidd, 30 b; M. Jeh. 40 a.

Wie der Hammer den Felsen in Stücke zersplittert, so kann man das göttl. Wort nach zahldeuten).

Wie der Hammer, den bei der Wucht des Schlages der Fels zersplittert, usw. (d. h. losen Richtungen zersplittern der Hammer, nicht der Fels, ist der Vergleichsgegenstand für das göttl. Wort).

R. Tam

אמצה לי ושבי ירושלם

Sech XII 5 Hachraoth S. 87

Die Bewohner Jerusalems eilen wohner Jerusalems sind stärker uns kräftig zu Hilfe, dadurch als wir. (לי hier, wie noch an dass sie zu Gott beten.

Die Fürsten Judas denken: Die Fürsten denken: Die Beeinigen anderen Stellen = יוממני).

בצר אל יורה

Erubin 65 a.

Sirach.

Dieses angeblich biblische Das Zitat ist eine Modifi-Zitat des Talmud findet sich zierung der Schriftstelle Job in der hl. Schrift überhaupt 36. 19 היערך שועך לא בצר (dernicht, vielleicht aber im Buche artige Behandlung von Bibelstellen findet sich öfter im `Talmud).

מוב אשר לא-תדר משתדור ולא תשלם

Koheleth V 4. Chulin 2 a.

Der Talmud deduziert, dass es besser ist, überhaupt kein Gelübde zu tun, als selbst ein getanes zu erfüllen.

Schriftstelle אמרבתדה שלם schriftstelle את אשרבתדה

Die talmudische Ansicht Die Ansicht des Talmud ist findet ihre Begründung in der im Vers selbst begründet. Auch unmittelbar vorher stehenden ohne das scheinbar überflüssige ולא תשלם wäre klar ausgedrückt, dass gar kein Gelübde tun besser ist als ein getanes, aber nicht erfülltes. Es ergeben sich demnach 2 Fälle

- 1. משתדור Geloben und auch erfüllen.
- 2. בלא תשלם Geloben und Nichterfüllen.

כרתי - פלתי

Chr. I 18 17 Berachoth 4 a Anfang, S. Haj. 34 d.

mim.

Identisch mit Urim und Tu- Identisch mit Sanhedrin, cherster weltlicher Gerichtshof.

Das ספר אמרכל על הלכות יין נסך.

Von Rabbiner Dr. J. Freimann (Holleschau).

(Vgl. hebr. Abt. S. 12 -23).

Das in der hebräischen Abteilung zum ersten Male veröffentlichte Bruchstück¹) aus dem ספר אפרכל על הלכות יין נסך ist einem handschriftlichen Sammelbande²) der Stadtbibliothek in Frankfurt a. M. entnommen worden.

Der Schreiber Juda b. Benjamin Deckingen, genannt Leva Rockhausen, lebte 1556 im Dorfe Wendersheim, 1558 in Rüsselsheim, 1561 in לאישם (Lustadt, Bez. Germersheim, Bayern?). Auch Berg und וורגלוך גאו (גבול?) שענין werden als Aufenthaltsorte genannt.

Der unbekannte Verfasser war ein Schüler von R. Ascher ben Jechiel³) und jünger als Isaak b. Meir aus Düren⁴). Schalom

¹) Das Fragment am Schlusse des Sammelbandes enthält 5 Blätter in 4°, deren Seitenzahl im hebr. Texte angegeben ist.

²) Vgl. Brüll, Jahrbücher für jüd. Geschichte und Literatur III, 89, 97-100; VIII, 168. Der dort genannte Isaak ha-Levi aus Beilstein, einem Dorfe im Kreise Zell, Rgbz. Koblenz, (vgl. Salfeld, das Martyrologium des Nürnberger Memorbuches S. 285), war 1359 in Jerusalem (Ben-Chananja 1865, S. 913).

ימיאל נהגו [== LA.] p. 22b: מרכות אמרכות אמרכל (== LA.) מרכות אמרכל מיל מרכות אמרכל (=== 1. יחיאל בהגו

אורה היים צעליה רבה (N. 661 und LA. 23b. — Der Vater von Isaak aus Düren hiess nicht Reuben, wie Benjakob, Thesaurus p. 606 Nr. 1163 angibt, wohl nach שמתי ישינים infolge einer Verwechselung mit dem ישמרי ישינים von J. b. Reuben. einem Enkel von Isaak Alfasi. עמה דור עמה דור עמה בי אינים עמה בי אינים עמה און אינים עמה בי אינים עמה און אינים עמה בי אינים בי אינים עמה בי אינים בי אינים עמה בי אינים עמה בי אינים עמה בי אינים בי אינים עמה בי אינים בי אינים עמה בי אינים בי איני

b. Isaak (Seckel) aus Oesterreich kennt אמרכל dem Namen nach'). Ende des XIV. Jahrhunderts hat der Schreiber Chajjim b. David den Text des אין שער דורא mit ergänzenden Anmerkungen versehen und dabei das ספר אמרכל benutzt"). Diese Randglossen sind in

Jakob b. Ascher, Is, aus Düren beruft sich jedoch auf die, aug enscheinlich wahrgenommene halachische Praxis des R. Meir aus Rothenburg, ערי דורא). פון איני מהר״ם שהתירו N. 6 שערי דורא), gegen dessen Entscheidung er auf eine Stelle im T. Jeruschalmi hinweist. R. M. aus Rothenb. bezweifelt es. dass die angeführte Stelle im Jeruschalmi vorkommt (2727 N. 312). - Dass im אשע א. 37 zitierte Gutachten מעני ist eine Randglosse (vgl. die Ausgabe Basel 1559: הנה בבין aus der RGA.-Sammlung von M. aus Rothenburg, (ibid. N. 90). - J. aus Düren unterfertigt ein Gutachten vor Ascher b. Jechiel (השרת שברת p. 49 a) und schliesst sich seiner Entscheidung an (RGA. Ascher b. Jechiel N. 421 und יהודה p. 51 b, wo מורי הרי אשר nur als Ausdruck der Bescheidenheit und Hötlichkeit anzusehen istl. Er bestätigt auch das von Chajjim b. Jechiel ant ren (vgl. Quellen zur Gesch. d. Juden in Deutschland I, 246) gefällte Urteil (RGA, Ascher b Jechiel N. 1011). Er war der Lehrer von Alexander Süsskind ha-Kohen נמסכה f. 103b. Chullin VIII N. 120), der in Worms, Köln, Frankfurt und zuletzt in seiner Vaterstadt Erfurt wirkte, woselbst er am 21. März 1349 als Märtvrer gefallen ist (Salfeld, Martyrologium S. 24S u. 361). — Die Tosafot zum Abschnitte האיש מכרש von Js. aus Düren sind erwähnt im REL X, 191. - Seine Frau Pora (über den Namen vgl. Quellen z. G. III, 410, war die zweite Tochter von R. Jakar b. Samuel ha-Levi in Koln (IIB. IX, 24; Brisch, Gesch. d. Juden in Cöln II, 14; Quellen I, 246; III, 384; Zunz, Literaturgeschichte S. 487; Kohn, Mordechai b. Hillel, S. 127, wonach Michael אור החיים N. 1091 zu berichtigen ist; sein Klagelied über הזירת תבקבורם REJ. IV, 2), der seinem Schwiegersohne Isaak [aus Düren] in Ausdrücken der Ehrerbietung schreibt: מורי החני הרי יצחק. הנני קטנך . . . דעת תרמידך נומה . . . ואם שגיתי הכן לי (RGA. Meir Rothenb., Cremona, N. 153 155). - Js. b. Meir besichtigte in Troyes die laut Ueberlieferung zu Raschi's Zeit eingerichteten עירובין (Hag. Maimoniot אבת XVI, 30). -- Vgl. Zunz, Ltg. S. 303 u. 683; CB. p. 1104; REJ. 61, 48.

ישמעתי : Vielleicht stammt die Bemerkung ממהגי מהרי ל הפלח היה ממעתי ייסון הוא בספר אמרכ״ל von seinem Schüler ייויפ״א אושטריכי oder von Salman aus St Goar, der die מנהגי מהרי״ל מנהגי שחרי״ל hit LA. 25b im Namen des R. Ephraim aus Bonn.

²⁾ Krafft-Deutsch, die handschriftlichen hebr. Werke der Hofbibliothek zu Wien, N. XLVI p. 57. - Vgl. Halberstam, Catalog hebr. Handschr. N. 226 S. 38 [= Hirschfeld, Descript. Catal. N. 216].

der Ausgabe des שערי דורא Wenedig 1548 mit abgedruckt worden 1), die Ausgabe Basel 1599 enthält nur eine Glosse aus אמרבל (zu Nr. 49). Loria hat auch diese nicht gekannt 2). Eine Pergamenthandschrift des אמרבל besass Elia b. Benjamin Wolf ha-Levi Spira in Prag 3), welcher dieselbe im אור בי אלה רבה מה folgenden Stellen auführt: 433, 9, 435, 2, 442, 11, 447, 2,30, 455, 17 1), 460, 6 5), 466, 5, 581, 1, 4, 584, 4, 586, 24, 604, 1 6), 605, 7 7), 610, 48), 619, 6, 624, 10, 636, 4, 644, 3 9), 648, 1, 26, 651, 8, 10, 12, 20, 660, 7, 661, 1, 664, 2, 11, 16, 18, 665, 1, 2, 667, 5, 668, 2, 688, 19, 690, 12, 693, 1, 3.

Asulai sah einen Auszug aus אמרכל in einer sehr alten Pergamenthandschrift¹⁰). Eine solche, vor dem Jahre 1440 geschrieben, besass Halberstam¹¹) in dem Sammelband צירה לדרך, jetzt im Jews' College in London¹²). Daraus hat Coronel die מושה קונטרסים וו ליקוטים מהלכות מועדים מספר אמרכל p. 21a — 27b abgedruckt. Irrtümlich hat der Herausgeber die

ין) Zu N. 25 p. 15 b; N. 37 p. 20 b; N. 49 p. 27 a; p. 48 a לקוטים לאיסור והיתר

את ההג״ה העתכתי מספרי אחרי : Der Herausgeber bemerkt daselbst ואת ההג״ה העתכתי מספרי אחרי בי בספרו של הגאון מהר״ר שלמה לוריא ז״ל ה״ה.

¹⁾ Der in אור N. 275 u. Mordechai Pessachim N. 593 berichtete Fall ereignete sich nach der Angabe des אמרכל im Jahre 4966 — 1206.

לה (Es ist auffallend, dass die von אמרכל gegebene merkwürdige Ergänzung zu אמרכן N. 280 in LA. 27 a unten nicht aufgenommen wurde.

כל האוכל ושותה בתשיעי מעלה עליו הכחוב כאלו התענה תשיעי [תשעה באב] (⁶ ועשירי [יי בטבת]!

מעם לכפרות בעיוה״כ [שעושין זכר לעקידת יצחק] שעל כל אבר שהקריב (? אומר זה תחת אבר של פלוני בני.

מה שאנו מברכין על נטילת [לולב] ולא על לקיחת כדכתיב בקרא ידל כדי שלא ("
לערב האותיות כמו גבי המוציא.

ספר אמרכל s. v. שה"ג ("1").

¹¹⁾ אלמה שלמה N. 49.

¹²⁾ Hirschfeld, Descript. Catal. N. 1301. Anfang fehlt! — Wiener שבידו של שוח״ה היה הקובין כת״ו p. 513 N. 4285 bemerkt jedoch: שבידו של שוח״ה היה הקובין כת״ו כת״ו וכעת הוא בבית הר״א עסשטיין בוויען.

Ueberschrift אמרכל אמרכל מהלכות אמרכל auch auf die in der Handschrift folgenden הלכות איסור והיתר bezogen. Diese gehören jedoch nicht mehr dem הלכות איסור והיתר an¹), sondern bilden einen Auszug aus dem שערי ערי דורא und dessen Randglossen, unter denen auch drei Stellen aus dem אמרכל mitgeteilt werden. Bei zweien (29a und 32a) ist die Quelle angegeben²), bei 29b ist Nr. 25 aus dem שערי דורא durch die Erklärung des אמרכל stillschweigend ergänzt worden³).

Soweit bisher zu ermitteln ist, erstreckte sich das ספר das halachische Gebiet von אמרכל "שרהכ, סוכה ולולב, יין גסך vielleicht auch auf מס׳ שמחות שמ׳ vielleicht auch auf מס׳ שמחות שמי שמחות (4 שמחות שמחות).

Der Verfasser benutzte die talmudische, gaonäische und insbesondere die rabbinische Literatur in reichem Masse. Seine Mitteilungen aus dem reichhaltigen Schrifttum des XII. u. XIII. Jahrhunderts bilden eine wertvolle Ergänzung und Bereicherung unserer Kenntnisse in halachischer und literarhistorischer Beziehung⁵). Bemerkenswert sind insbesondere die fortlaufenden Hinweise auf die Gebräuche der drei Städte zw: Speyer⁶),

¹⁾ Vgl. Kobak's Jeschurun VI, 150 n. 1.

²⁾ In den אנהות שעיה, Jessnitz 1624, zur Stelle angeführt.

ממרכל Be finden sich noch andere Stellen, die unverkennbar dem entnommen wurden. Die daselbst erwähnten Namen sind im Register mit eckigen Klammern [], die Randglossen des LA. mit einem Stern * versehen. In den folgenden Nachweisungen beziehen sich die arabischen Ziffern auf LA., die römischen auf das, in der hebräischen Abteilung dieser Festschrift abgedruckte מי אמרכל על הלכות יין נכך MS. = Monatsschrift f. Geschichte und Wissenschaft des Judentums. — GJ. = Gallia Judaica. — K. Halb. = die von Halberstam am Schlusse von המשה קונטרסים nach der Handschrift des LA. gegebenen Berichtigungen.

יובסוף מס' שמחות כתבתי ראיותיו : LA. 25b unten

יי) Vgl. א״ר zu Nr. 466, 5: עכ״ל סי הנ״ל על הקלף וממנו תלמוד הרבה דינים

 $^{^{6})}$ 24 a, VII: חכמי שפירא : 26 a, VII: ושלחו ; VIII: ושלחו ; 17 איסור בשפירא ; 18 הדבר לשפירא ; 18

Worms¹) und Mainz²), sowie auf die in Frankreich³) und Lothringen⁴) obwaltende Verschiedenheit im rituellen Herkommen

Der Verfasser beruft sich auf die Entscheidungen seines Vaters, die er selbst beobachten konnte⁵) und die ihm nach dessen Ableben berichtet wurden⁶). Er stützt sich auch auf seine persönlichen Wahrnehmungen⁷) und weist auf folgende Gelehrte und Werke hin:

Ĭ.

Abraham b. Samuel [ha-Chassid]⁸) 26a, 27a⁹) [35b] V, IX. Ascher b. Jechiel¹⁰) 22b, 24b, 26a*, 27a (?). [Baruch מכנוטן 34a].

- ור"י הלוי בווארטשא הנהיג : 22a: ושמעתי שהלויים אומריי אותו בוורמש הנהיג : 22a: מרכי בר יחיאל ש"ץ בוורמ"ש מושבו לפני הארון וכוי : 23b: שלא לאומרו . Diese Angabe stimmt mit . בה העיר (?) שרי הארון המו"ש ביורטש אין אומרים זמן ביו"ט שני אלולב . Nr. 190 und אין אומרים זמן ביו"ט שני אלולב . Sukkah IV Nr. 2 überein. הרקח הרינו בנטולת במגנצא אין מברכין שהחיינו ביום שני על הלולב. בווירטיי"שא מברכין שהחיינו בנטולת לולב ובר.
- יםן נהגו בסגנצא (עדים ביסגנצא 21b: אין אומרים (אורע בסגנצא 21b: אין אומרים (אורע בסגנצא 15b: אורע בסגנצא (עדים ביסגנצא 15b: אורע שהחיינו אף 23b: אף בירים שני אפילו בלולב וכו' (עדים ביסגנצא וכו' (עדים ביסגנצא וכו' (עדים ביסגנצא וכו' (עדים ביסגנצא אינו (עדים ביסגנא 15b: (עדים ביסגנא 15b: (עדים ביסגנא 15b: (עדים 15b: (עדים 15c) (עדים 15c) אומרים ביסגנא וכו' (עדים 15c) בירים ביסגנצא וכו' (עדים 15c) ביסגנצא וכו' (עדים
- $^3)$ 21b: וכמענצא וצרפת אומרים שהחיינו וכוי (ב 3) בי ובמענצא וצרפת (ברפת; 3) אשר ראיתי בצרפת וכוי (ברפת 3) אשר ראיתי בצרפת וכוי (ברפת 3) אשר ראיתי בצרפת וכוי (ברפת 3) בצרפת (בריע מכול ראשון וכוי.
- ל) 21a: ימים וכו׳ ימים וכו׳ (אך בארץ לוותיר מתענים ז׳ ימים וכו׳ 28a: כי במלכות לומיר המנהג
- 6) 26 a: הוגד לי כשם א א אחר מטירתו. Diese Bemerkung gehört dem Verfasser an und ist nicht auf das vorangegangene (Nr. 261) zu beziehen, der in Nr. 250 eine entgegengesetzte Entscheidung gefällt hat.
 - ⁷) 22a: ואני המרבר ראיתי וכו׳ .
 - 8) MS. 1907, 104 Nr. 12.
 - 9) Dort ist wohl ורבי׳ שמואל ובנו (ו)רבי׳ אכרהם zu lesen.
- ¹⁰) Michael אור החיים p. 257 Nr. 543; MS. 1885, 313; Back, R. Meir b. Baruch aus Rothenb. S. 108.
 - 11) GJ. p. 107.

Barueh [b. Isaak] בעל התרומה 23a; בעל אתרומה V.

Baruch [b. Samuel] aus Mainz²) 21 b, 22 b, 24 a, b, 25 a, b. 26 a, b³), [32 b] VI⁴); Randglosse zu **772** Nr. 37⁵).

אייבטי ישפירא 24 a, VII.

Chajjim 21 b, 26 b, 32 a שע"ד Venedig p. 48 a.

Chajjim [b. Chananel] ha-Kohen⁶) 27 a.

Ephraim 25 a.

Ephraim [b. Isaak aus Regensburg] VII.

Ephraim [b. Jakob] aus Bonn 8) 26 b, XII.

Eljakim [b. Josef] 9) V.

Elieser Chasan 10), 27 a.

Elieser ha-Gadol [b. Isaak] 11), 22 a.

Elieser b. Joël ha-Levi [ראבי ה] ב2 h, 23 a, b, 24 a, 25 b, 26 b, 27 a.

Elieser b. Nathan 13), 21 b, 22 a, 23 a, b 14), 24 a, 25 b 15), 26 a, 27 a.

Elieser [b. Samuel] aus Metz¹⁶), 22 b, 23 b, 24 a, 25 a, 26 b ¹⁵) [28 b] ¹⁸).

הגאונים 23 b, 26 a, 27 a.

1) Germania Judaica s. v. Regensburg Nr. 10.

²⁾ Michael ה אות p. 295 Nr. 637; MS. 1907, 1 יה Nr. 28.

קבלתי מקרובי ה"ר אליעור ממיץ (י

בס׳ רבינו ברוך (:

ואני ברוך אומר וי.

⁶⁾ GJ. 516.

⁷⁾ Germania Jud. s. v. Regensburg Nr. 6.

⁸⁾ Germ. Jud. s. v. Bonn.

⁹) MS. 1907, 107. Nr. 66.

¹⁰) MS. 1907, 106. Nr. 52.

ין) Vgl. meine Anmerkung zur Einleitung des מג S. XV כי מעשה הגאונים

¹²) MS. 1907, 106. Nr. 60.

¹³) MS. 1907, 106. Nr. 62.

רבי׳ אבין [1] ושאר הגאונים (11.

 $^{^{15}}$) K. Halb. Zeile 6: המיימוני [וראכ"ן] והרוקח.

¹⁶) MS. 1904, 442; 1907, 106 Nr. 63; REJ. LIII, 81.

⁽כתב רביי ברוך קבלתי מקרובי ה ר אליעזר ממיץ (בי

בספר יראים (ב

Gerschom [b. Jehuda] מולים ה'), 23 a, 25 b.

Hai Gaon, 21 b, 22 a, 25 b, 27 a.

ייי 21 b *, 25 a; Randglosse zu ישערי דורא Nr. 25.

Isaak Alfasi, 22 a, 24 a, 27 a.

Isaak b. Abraham, 26 b 2), ר"י הבחור 27 a.

Isaak b. Ascher³), 21 b, 23 a ⁴), 26 a, b.

Isaak* b. Eleasar ha-Lewi in Worms*), 21 b*) 22 a, 23 b*), 26 b, [35 b].

Isaak [b. Jakob] aus Böhmen8) VIII.

Isaak b. Jehuda⁹), 21 b, 22 a, ¹⁰) b, 23 a, 25 a, XI ¹¹).

Isaak [b. Meïr] aus Düren 12), 23 a; איר 661, 1.

Isaak b. Moses aus Wien¹³), VIII ¹⁴); 7"8: 25 b ¹⁵).

" [Isaak] b. Samuel 16), 22 a.

Jakar, VII 17).

Jakob b. Gerschom 18), XII 19).

- י) Michael אורא, p. 3-7 Nr. 677; Zunz, Ltg. 238 und meine Anmerkung z. Einl. des מישה הגאונים S. XVI ב.
 - 2) Michael אוה״ה Nr. 1073; GJ. p. 165.
 - 3) MS. 1907, 107, Nr. 84
 - 4) Zeile 17 u. 22: וריב״א, K. Halb. וריב״א, וריב״א
 - י) Vgl. Einleitung zu ייס p. XXI
 - 6) Vgl. פרדם Nr. 168.
- - 8) MS. 1907, 108, Nr. 91.
 - ⁹) Einl. zu סדור רש"י p. XXII.
 - וכן רבי׳ יצחק בר יהודה הנה ג לומר בשם רבי׳ אליעור הגדול ("י.
 - ובתישובת רבינו יצחק בר יודא נמצא וכוי (11
 - ¹²) Vgl. oben S. I Anmerkung 4.
- 13) MS. 1871, 248 ff.; 1878, 80; 1881, 151; 1885, 371; 1904, 129 ff.; 1905, 701 ff.; Michael מוחא Nr. 1083. Mag. IV, 179.
 - מו׳ הר״ר יצהק בר משה מוויינא אמר (11).
- אטרכל על הלכות יין נסך Aus den Nachweisen zu אטרכל על הלכות יין נסך ist zu ersehen, dass der Verfasser die מסקי אור דרוע fortlaufend benützte.
 - 16) GJ. 161.
 - 17) Vgl. oben S. VI Anmerkung 7.
 - 18) Germ. Jud. s. v. Bonn.
 - וואת אשר חשיב לח״ר יעקב בן אחיו הח״ר גרשום (19).

Jakob b. Jakar 1), 23 b 2), 26 b.

[Jakob b. Meir] R. Tam 3), 22 a, b, 25 a, 26 a, 27 a, VII; פיר״ת: 26 b, II, VII; הישר ב5 b, II, XI. מי הישר 22 b, VI.

Jakob b. Simson 4), 23 b; א"ר 661, 1.

Jechiel 5), 32 b; שע"ד Venedig, p. 48 a.

Jehudaï Gaon, 24 a.

Jehuda b. Baruch 6) 23 b.

Jehuda b. Isaak 7) 27 a; אריה 8): 26 b.

Jehuda b. Jom-Tob 9), 27 a.

Jehuda b. Kalonymos in Mainz 10), 22a, 23 a, 26 a, [35 b], VII 11).

Jehuda b. Kalonymos in Speyer 12), 27 a, [35 b], VI, IX.

Jehuda [b. Samuel] ha-Chassid 13), 25 a, 27 a 14).

Joël ha-Levi 15), 25 b, 26 a*, b.

|Josef ממוציראן 16), 34 a|.

Josef [b. Samuel] Tob Elem 17), 27 a.

Kalonymos 18), 27 a 19) [32 a].

¹⁾ Einleitung zu סרור רש"י p. IXX.

וכן כתב רש"י שקבל מרבו ר' יעקב בר יקר (2).

⁹) GJ. S. 230 u. 636.

⁴⁾ REJ. XXXV, 240 f.; GJ. 514; and I, 92, 191; MS. 1897, 259.

ש) Einleitung zu מחכים XI.

⁶⁾ Einleitung zu סרור רש"ו XVIII.

⁷⁾ GJ. 517; Einleitung zu מעשה הגאונים XVII; vgl. או"ז II, 50 a: כתב או"ז או"ז או"ז אין או"ז אין מעשה אונים Nach שבלי הלקם p. 376 מילה הלכות מילה מילה עד בר יצחק אין בר' יהודה עדה אור. 4 עד בעו אין בר' יהודה עדה אור. 595 אור. 595 עד בעו צרי יצחק בר' יהודה בר' יצחק בר' יהודה עדה אור. 595 עד בעו צרי יצחק בר' ידעה בר' יצחק בר' ידעה בר'

⁸⁾ GJ. 520; Einleitung zu סדור רש"י XVII.

⁹⁾ Michael מוה"ת Nr. 992.

¹⁰) MS. 1907, 109, Nr. 128.

¹¹⁾ Wo ממענץ anstatt במענץ zu lesen ist.

¹²⁾ MS. 1907, 109, Nr. 126.

¹³⁾ German. iud. s. v. Regensburg Nr. 12.

יורבי׳ שמואל ובנו ורבי׳ אברהם (יורבי׳ אברהם (rgl jedoch oben S. V Anm. 9.

¹⁵⁾ German. iud. s. v. Bonn.

¹⁶⁾ GJ. 338.

¹⁷⁾ GJ. 308.

¹⁸⁾ Einleitung zu מעשה הגאונים p. XXl.

וכן רביי קלונימוס וכל משפחתו (19).

הקרמונים כמגנצא, 27 a.

([Meir b. Baruch] aus London 1), 21 b, 33 b.)

Meïr b. Baruch aus Rothenburg 2) [מהר״ם], 21 b, 22 b, 23 a, b, 24 b, 25 b, 27 a.

Meir [b. Kalonymos]3) [35 b], IX.

Menachem [b. Jakob] aus Worms 4), 23 b.

Meschullam [b. Moses] 5), 22 a 6).

Meschullam b. Nathan [aus Narbonne] 7), VI.

Mordechai b. Jechiel "w in Worms 8), 23 b.

Moses b. Jehuda Chasan 9), 22 a.

Moses b. Maimon [רמב״ם], 21 b*, 26 a*; מיימוני 21 a, 24 a, 25 b 26 a 10).

Nachschon Gaon, 22 b.

Natronaï Gaon 11), 22 a, b, 25 a.

Nissim Gaon, 22 b.

²⁾ Back, R. Meir b. Baruch aus Rothenb.; REJ. LVIII ff.

³⁾ MS. 1907, 111, Nr. 158.

⁴⁾ MS. 1907, 111, Nr. 161.

⁵⁾ Einleitung zu סדור רש"י p. XXIV.

וגם רביי משולם שאל ראש ישיבה שתיה בירושלם והשיבו וכוי (6

⁸⁾ Michael, מאה" p. 587 Nr. 1111.

כתב הראבי"ה והרוקה (?) והשיאנו זקיני רבנא משה בן רבנא יהודה היה חזן וכוי. (9

ימן ביום וכ״כ המיימוני והרוקח ורבי׳ ברוך שאין לברך : 10 K. Halb. zu Zeile ומן ביום וכ״כ המיימוני והרוקח ורבי׳ ברוך שאין

ואומר רב גמורנאי גאון. (11

Perez [מהר"ק], 23 a 1), 24 a, 26 b 2). רבותינו, 22 a, 23 b, 25 b.

aus Evreux, 27 a, גרולי Evr.: 27 a.

" aus Frankreich, 21 b.

" aus Worms, 23 b.

Saadja Gaon, 22 b 3).

Salomo b. Isaak [רשי], 21 b. 23 b, 25 b, 26 a, b, Randglosse zu אין אין Nr. 25, I, II, IV: ישע ר 24 a, 32a. Randglosse zu אייד Nr. 49, VI, VIII, X.

Salomo b. Adereth [רשב"א], 23 a, 25 a, 26 a*.

Samuel b. Baruch 4), 24 b 5).

Samuel ha-Levi, 23 b: א"ר Nr. 661, 1.

Samuel b. Chofni ha-Kohen, 21 a; שערי ברכות 26 b.

Samuel b. David ha-Lewi 6) [רשב״ר, 23 a, 25 a 7).

Samuel מדוינישכורג, V).

Samuel [b. Kalonymos] ha-Chassid 9), V.

Samuel b. Meïr [רשבים] aus Frankreich, 21 b. 22 a, 24 a, 27 a, II, III, IV, V, VI, X.

Samuel b. Natronai [שנ"ט] 10), 27 a; איר 664, 18.

Schemarja [b. Mordechai] און 27 a, [35 b], II, VI, [שטריא], IX.

Schemarja b. Simcha 23 a 12).

Simcha 23 b, 24 b.

Simeon [b. Samuel] aus Joinville 13), 25 b.

מהר"ף התפלל ביום הכפורי׳ שחל להיות בשבת ואמר אבינו מלכינו בגעילה ואמר ¹) מהר"ף התפלל ביום הכפורי׳ מהל להיות בשבת ואמר אבינו ומוהר"ם נהג מנהג זה.

בתב רב סעדיא גאון (3 כתב רביי פרץ בשם חמיו (3).

⁴⁾ MS. 1907, 113, Nr. 195.

מצאתי בשם מוהר״ם מרומנבורק וו״ל אשר ראיתי בצרפת מו׳ הר״ר שמואל ז״ל וכו׳ (״

י) Einleitung zu פרור רש"ו p. XXX; רש"ו zu Sanhedrin 97 b.

יורבי׳ שמואל בר דוד הלוי העיד מפי אביו (vgl. פררס Nr. 21 und 198.

[&]quot;והר"ר שמואל מרוינשבורק הורה [כן] משמו של ר' יצחק.

⁹⁾ MS. 1907, 113, Nr. 202; הגורן IV, 81.

¹⁰⁾ Germania Judaica s. v. Bonn.

¹¹) MS. 1907, 113, Nr. 210; הגורן IV, 83 n. 7.

 $^{^{12})}$ K. Halb. Zeile 23: שמחה בר [שמריה בר $\rm vgl.$ יוכן כתב ווי $\rm vgl.$ עתיקים ווי שמריה בר שמחה הוא יסד כפר הכלבו $\rm II, 9:$ עתיקים.

¹³) GJ. p. 255, Nr. 3.

Talmaï (?) Gaon, 23 a 1). Zemach, 23 a, 25 b, 27 a.

H.

נחז 27 b * 27. אכות דרבי נחז מלביי מלביי מלביי מלביי מלביי מלביי הלכות גדולות. 23 a. b. 24 a. 25 a. 26 b. חיים חיים אורח חיים!. 26b*, 27b*. ירושלמי 21a, 22b*, 23b, 24b, 25a. מוב 23 b⁴). מחזור וויטרי 27 a. מלחמת מצוה 21 a*. מצות גדול ב' 21 b, 24 a, 27 a. םי מצות קשו 27 a. ס׳ המצות 27 a. ס׳ המקצועות 26 a. סדר עכודה אתה כוננת 23 a⁵). סדר רב עמרם 21 a, b, 22 b, 23 a, 25 a, 26 a, 27 a (?) 6). מסי סוסרים 24 a. 25 b. יחסם 23 a.

בט 23 a. 22 b, 24 a, 25 a.

ס העתים 22 a, b, 23 a i), b, 24 a, 25 a; איר 651, 8, 20, 665, 1.

מתוחים (דר מתוחים 'פי אדיר (דר) מתוחים (דר).

ערפתים צרפתים ע.

מסיקתא 21 a. ס׳ הפרדם 26 b.

בסדר רב עמרם גאון ורב תלמי גאון ופר״ח תוקעין וכו׳ (ב

²⁾ Stimmt mit unseren Ausgaben nicht überein, die Ergänzung von מרקי דרבינו הקדוש findet sich in פרקי דרבינו הקדוש (Schönblum p. 31a Nr. 74).

³⁾ K. Halb.

⁴⁾ Buber, Einleitung zu לקח מוב S. XXIX.

⁵⁾ K. Halb.

⁶⁾ נטילה שלאחר קידוש רשב"ט ורב עמרם אמרו.

יכן כתב רב |שמריה בר] שמחה [ו]בספר העיתים : K. Halb.:

א עובדול אחד פירש הפיים דאדיר דר מתוהים :הלכות חמץ anfangs מנהגי מהרייל . Vgl. וגדול אחד פירש

י) Vgl. מהרנית בדיקת חמץ anfangs מהרי"ל.

רוקח (ס 1) 21 a, b, 22 a, b, 24 a, b, 26 a, 27 a, [35 b]. 25 a, 26 b. 27 a; אילחות דרב אחאי 24 b, 25 a. 21 b $^+$. שאילחות 24 b, II. 24 b, II. חוספות 21 a, II. 23 a. חורת כהנים 23 a. חורת 23 a. שובות מר שובות מר שובות מר שובות מר שובות מר שובות הגאונים 22 a, 23 a, 25 a, b.

III.

Fremdworte.

אשקומ״א VIII. בוכ״ט VII. בוכ״ט VII. בינזי״א X. בינזי״א VI. מורו״ט VI. ביל״א V.

י) Unsere Ausgaben enthalten Vieles nicht, das im Namen des הקרק citiert wird. Vgl. Michael מוא p. 231; Zunz, Ltg. 3 0; ZtHB. 1909, 21. Viele Stellen, welche שמרכל und LA. im Namen des הוא " überliefert, finden sich in unseren Editionen nicht vor.

²⁾ K. Halb!

Die bisher unedierten Teile von Malmonides' Mischnah-Kommentar zu Rosch Haschanah.

Von Dr. Salomon Bamberger (Hanau).

(Vgl. hebr. Abt. S. 248-260).

Der Text der vorliegenden Ergänzung zu Friedländers Arbeit in der "Jubelschrift zum siebzigsten Geburtstag des Dr. Israel Hildesheimer" ist der bereits mehrfach von den Herausgebern einzelner Teile beschriebenen, der Königlichen Bibliothek zu Berlin gehörigen Handschrift Ms. Or. Qu. 567 entnommen, die ich, dank dem Entgegenkommen der Bibliotheksverwaltung und der Direktion der hiesigen Kgl. Zeichenakademie, in deren Räumen benutzen konnte. Zur Vergleichung dienten die dem sel. Professor Bacher gehörige und von diesem mir für einige Zeit freundlichst überlassene Handschrift sowie Photographieen aus dem Oxforder Codex Poc. 242, die mir Herr Professor Cowley bereitwilligst zu besorgen die Güte hatte.

Ich habe davon abgesehen, alle die bekannteren und häufigeren orthographischen Verschiedenheiten der Handschriften, wie אוֹם הוֹים הוֹים עלך, כמי – כמא אוֹי – הוֹא u. dgl., zu verzeichnen, und mich darauf beschränkt, in den Anmerkungen nur seltenere orthographische sowie sachliche Abweichungen der Manuskripte zu notieren. Den Mischnahtext habe ich, soweit nicht offenkundige Schreibfehler vorlagen, genau nach der Berliner Vorlage wiedergegeben.

In den Noten bezeichnet & die Berliner, z die Bachersche und z die Oxforder Handschrift.

Was die Uebersetzung betrifft, so habe ich nicht danach gestrebt, alle Arabismen daraus zu entfernen, — wer sich mit unserem Werke beschäftigt, weiss, dass er es mit einer Uebersetzung zu tun hat, die naturgemäss sprachlich die hebräisch

geschriebenen Werke des Meisters nicht erreicht -: ich habe vielmehr nur die beim Lesen am meisten störenden Härten entfernt und zwar, ohne auf solche kleinen stilistischen Aenderungen ieweils einzeln hinzuweisen. Regelmässig habe ich das mit anne leicht zu verwechselnde inge, dem Beispiel älterer Uebersetzer folgend, durch מה oder dgl. ersetzt. Ueber Fehler einzelner oder aller Ausgaben und die von mir dafür eingesetzte Berichtigung habe ich das Nötige in den Anmerkungen gesagt. Einige Stellen sind zwar nicht eben fehlerhaft, aber doch undeutlich übersetzt und infolge dieses Mangels an Deutlichkeit entstellt in andere Uebersetzungen, z. B. die des Surenhusius, übergegangen, der offenbar in diesem Traktat ausschliesslich den hebräischen Ausgaben gefolgt ist1); auch diese nicht unbedingt falschen Stellen habe ich zu verbessern für richtig erachtet. So z. B. fehlt in I. 1 (S. II Z. 4 v. u.) das Wort מעשר עסר אסיישר בהמה statt der stat, abs, השנה statt des constr. משלח und lautet infolgedessen der Satz bei Surenhusius ganz verstümmelt: ceterum quod Misnae autor prius loquitur de pecoris decimatione. Surenhusius' falsche Auflösung der Abkürzung למ"ד (siehe Anm. c), die einen sinnlosen Satz ergibt, hat mir. neben anderem, auch zum Anlass gedient, diese missverständliche Abkürzung durch eine andere Fassung des Satzes zu vermeiden. ---

Für die Bereicherung des Lexikons bietet unser Text keine eigentliche Ausbeute; ich verzeichne nur einige neue Belege für Wortbedeutungen, die bisher nur vereinzelt nachgewiesen sind, z. B. die bei Friedländer erwähnte Form הקדמה (S. VI Z. 15) und בלוג (S. XI Z. 17).

Die Quellenangabe für die in der Mischnah angeführten Bibelstellen habe ich in den Text eingefügt; die im Kommentar vorkommenden Zitate sind nicht im Text und in der Uebersetzung, sondern nur in dieser nachgewiesen.

¹⁾ Vgl. die in Anm. a citierte Stelle aus III, 5 (sed hic casus quoque alio in loco exponetur) und Anm. h (in aliquibus locis.

Etwas über die Termini "Orthodoxes und gesetzestreues Judentum".

Von Dr. J. Wohlgemuth (Berlin).

Der Jubilar, dem diese Festschrift gewidmet ist, nimmt innerhalb des Kreises der deutschen Judenheit, welche die Charakterisierung als "orthodox" ablehnt und sich als "gesetzestreu" bezeichnet, die führende Stellung ein. Es erscheint daher ein Beitrag über die Entstehung der Termini "orthodoxes und gesetzestreues Judentum" und ihre Berechtigung an diesem Orte nicht unangebracht.

Was die Entstehung des Ausdrucks "orthodoxes Judentum" betrifft, so ist die Feststellung interessant, dass die Bezeichnung "orthodoxes Judentum" als eine selbstangenommene und nicht von den Gegnern aufgelegte eintritt und dass andererseits die führenden Geister in beiden religiös differierenden Lagern diese Bezeichnung vermieden,

Es kommt für die Feststellung natürlich nicht darauf an, dass irgendwo einmal der Ausdruck "orthodox" gefallen ist. Es ist von vornherein anzunehmen, dass dieser Ausdruck in Uebertragung von christlichen Verhältnissen verschiedentlich gebraucht worden ist. Berliner sagt in seiner Schrift "Zur Lehr und Wehr" S. V., dass Furtado ihn zum erstenmal angewandt. Wir finden ihn bereits als selbstverständlich und offenbar gebräuchlich in einer Diskussion der Beantwortung der 11. Frage, die der Notabelnversammlung vorgelegt wurde. Ein Mitglied hatte bemerkt: Man müsste Gesetz Gottes und nicht Gesetz Mosis sagen. Darauf erwiderte ein Anderer: "Ich kann versichern,

ohne dem Mitglied, das vor mir gesprochen, Unrecht zu tun, dass meine Eltern ebenso orthodox waren, als es nur sein kann und doch haben sie immer מורת משה gesagt.¹)

Es ist also auch nicht ganz richtig, wenn Grätz für die Zeit des ersten Hamburger Tempelstreits ganz allgemein behauptet, die altfromme konservative Partei wäre von ihren Gegnern mit falscher Entlehnung aus der Kirchensprache die orthodoxe genannt worden.2) Und zwar in einem doppelten Sinne nicht. Einerseits, wenn damit gesagt sein soll, dass die Bezeichnung von den Gegnern geschaffen wäre. Aus dem erwähnten Zitat geht hervor, dass eine solche Entlehnung sich ohne jedwede Absicht von selbst darbot. Sodann ist auch nicht festzustellen, dass dieser Ausdruck im Munde der Reformer besonders häufig und ganz allgemein gebräuchlich war. Wir kommen darauf noch zurück. Uebrigens sagt auch Zunz in seinen "Gottesdienstlichen Vorträgen", 2. Aufl., S. 476, dort, wo er die Gegenwart behandelt und eingehend über die Reform spricht und auch die Gegensätze innerhalb der Gemeinde berührt, dass gegen die Abhaltung des Gottesdienstes in Berlin von Jacobsohn "der sogenannte orthodoxe Teil der Gemeinde eingenommen war".

Wesentlich ist es, wie die führenden Geister in den beiden Lagern die Vertreter des überlieferten Judentums bezeichneten und vor allem, wie in systematischen Darstellungen über die Zerklüftung des Judentums, über die Bedürfnisse der Zeit, über die Notwendigkeit von Reformen, kurz überall dort, wo diese Bezeichnung, wenn sie im Bewusstsein der betreffenden Schriftsteller lebendig gewesen wäre, unbedingt hätte stehen müssen, wie hier die Vertreter des konservativen Judentums charakterisiert wurden.

Verfolgen wir da einige Zeitschriften, die am ehesten für die Wahl solcher Bezeichnungen in Betracht kommen, so tritt uns selten der Ausdruck "orthodox" entgegen. In "Sulamith", Zeitschrift zur Beförderung der Kultur und Humanität unter der

¹⁾ Vgl. Bran, Aktenstücke S. 363.

²⁾ Gesch. d. J. XI S. 380.

jüdischen Nation, kommt von 1806-1843 nur ein einziges Mal das Wort vor1.) obwohl viele Aufsätze dazu hätten Veranlassung geben können, wie 1806 S. 164 ff., S. 332 ff., 1807 S. 182-88. 1811 S. 289-97, 1819 S. 194. Und noch im Jahrgang 1843, S. 226 ff. spricht David Cassel in seinem Aufsatz "Ideen zu einer Geschichte des mosaischen, jüdischen Gesetzes" von "Konservativen" und "Reformern". Im "Orient", im "Israelit" des 19. Jahrhunderts", im "Jedidja" und der neuen Folge des "Jedidja", im "Allgemeinen Archiv des Judentums", in der von Wilhelm Freund herausgegebenen Zeitschrift "Zur Judenfrage in Deutschland" 1843-44, um nur einige bekannte Zeitschriften dieser Zeit zu nennen, kommt das Wort gelegentlich vor, aber nicht als durchgängige charakteristische Bezeichnung, wie wir sie in späterer Zeit gewöhnt sind. Auch Hess, Holdheim, Jolowitz, Rebenstein, Stern usf. führen es nicht regelmässig im Munde. Charakteristisch sind dafür solche Aufsätze, in denen man diese Bezeichnung sich öfters wiederholend erwartet. Bei Hess etwa seine fortlaufenden Betrachtungen in der Zeitschrift "Der Israelit des XIX. Jahrhunderts" betitelt "Geschichte des Tages"; bei Holdheim, Abhandlungen wie "Verketzerung und Gewissensfreiheit". "Ueber die Autonomie der Rabbinen"; bei Rebenstein, der speziell auf die verschiedenen Parteien eingehende Aufsatz .Unsere Gegenwart" ("Zeitschrift zur Judenfrage in Deutschland" II., S. 7-25, 65-108). Gerade der letztere ist besonders beweiskräftig - soweit ein argumentum e silentio beweiskräftig sein kann. Da fordert die Einteilung in "Die fünf verschiedenen Judentümer", die er S. 75 ff. gibt, gebieterisch das Wort, wenn es ihm als richtig charakterisierendes angemessen erschienen wäre. Der Aufsatz eines so radikalen Reformers wie Jolowitz im "Literaturblatt des Orients", Jahrg. 1840: "Die fortschreitende Entwicklung der Cultur der Juden in Deutschland von Mendelssohn bis auf unsere Zeit" ist nicht minder

¹⁾ Sulamith V 2 1819 S. 42. Es handelt sich um einen Bericht über die neue israelitische Freischule, in der ein Zuhörer der Prüfung "ein seltenes Beispiel der krassesten Orthodoxie gab".

charakteristisch. Bis auf Kolumne 640, wo das Wort orthodoxe Anhänger vorkommt, ist für diese Bezeichnung durchgängig eine andere gewählt. Ebensowenig hat diese Bezeichnung im Munde der Reformer etwas allgemein herabsetzendes, oder soll sie stets im Sinne der christlichen Orthodoxie genommen werden. Stern unterscheidet in seinem Aufsatz: "Das Judentum als Element des Staatsorganismus" (Zeitschrift "Zur Judenfrage in Deutschland" 1843, S. 129) drei Klassen: Die Orthodoxen, die Indifferenten und die Reformierenden bemerkt aber ausdrücklich, es handelt sich bei den Ersteren nicht um einen Orthodoxismus des (flaubens sondern um einen Orthodoxismus des Handelns. Und Holdheim in dem erwähnten Aufsatz "Verketzerung und Gewissensfreiheit" sagt zwar von seiner Amtsführung (S. 87): "Im Leben wie im Gottesdienst wird nach den Lehren und Satzungen der orthodoxen Kirche überall verfahren", dass er aber trotz des Wortes darunter nicht den Geist der christlichen Orthodoxie meint, geht aus seinen anderen Ausführungen hervor, indem er die Freiheit der Forschung bei alledem fordert.

Doch wird es bei dem Umstand, dass immerhin das Wort "orthodox" von den Reformern gebraucht wird, mehr Sache des persönlichen Eindrucks sein, ob man ihnen eine Vorliebe für dies Wort zusprechen will. Bei zwei Männern und den eigentlich führenden, ist aber jeder Zweifel ausgeschlossen, dass sie das Wort bis zu einem gewissen Zeitpunkt mit aller Absicht mieden, bei Geiger und S. R. Hirsch.

Geiger hat in Korrespondenzen, vor allem im "Israelit des XIX. Jahrhunderts"), wo er unter dem Schutze der Anonymität und Pseudonymität sich in heftigen Angriffen auch gegen ihm Näherstehende erging, oft die Bezeichnung Orthodoxie; sie soll fast immer eine Herabsetzung enthalten. In der "Wissenschaftlichen Zeitschrift für jüdische Theologie" jedoch, in allen Artikeln, welche sich mit den Zeitfragen auseinandersetzen, ist dieser Ausdruck, wie uns scheint, mit Absicht vermieden.

¹⁾ Die Autorschaft von Geiger steht fest nach Moritz Stern in "Abraham Geiger Leben und Lebenswerk." S. 428 ff.

Gleich in dem ersten programmatischen Aufsatz: "Das Judentum unserer Zeit und die wissenschaftlichen Bestrebungen in ihm", Bd. I. S. 8: "Es gibt notwendig zwei streng geschiedene Parteien. Die eine, wir kennen sie, sie will mit wenigen Ausnahmen alles so lassen usw." die naheliegende Bezeichnung fehlt. Doch S. 10. wo sie den Charakter einer Schmähung hat. da tritt sie uns entgegen: "... Mit riesigen Schritten vorwärts gegangen, sonst bist du ein Jesuit, ein Heuchler, ein Obskurant, ein Orthodox."

In dem Artikel: "Heuchelei die erste Anforderung an den jungen Rabbiner unserer Zeit", I, 285-306 wird der Ausdruck "formgläubig" gebraucht für "orthodox". Ebenso sind in dem Aufsatz "Neues Stadium des Kampfes in dem Judentum unserer Zeit. H. S. 209-225. Man vergl. S. 223. desgl. III, S. 313-332 Die Rabbinerzusammenkünfte ein Sendschreiben." Dort ist immer die Rede von Formenglaube und Formendienst, Formenstarrheit und Formenknechtschaft, von geist- und herztötendem Mechanismus, antiformgläubigen Bestrebungen. Besonders charakteristisch ist hier wieder S. 326, 328, wo die Klassen der verschiedenen Gläubigen rubriziert werden. Vgl. ferner Band IV, S. 1-12 "Der Formenglaube in seinem Unwerte und in seinen Folgen". Auch noch in Band V. S. 1-35. in dem ebenfalls programmatischen Aufsatz "Die Aufgabe der Gegenwart vermissen wir die Bezeichnung. Ebenso in Bd. VI, S. 1-16, 81-90 "Die religiösen Taten der Gegenwart im Judentum". Wenn wir nichts übersehen, wird das Wort von Geiger in allen Bänden nur zweimal gebraucht, IV, S. 118 in Anführungsstrichen der "orthodoxe Israelit" in einer Besprechung von Creizenach's שורת הדין, und V, S. 384 in einer Erörterung über Creizenach's Zeitschrift.

In Band VI, S. 38, in einer "Rundschau" gelegentlich der Kritik der projektierten Theologenversammlung heisst es jedoch: Der fein ausgesonnene Plan, dass die Männer der Bildung, welche den Schein der Orthodoxie um sich breiten, und die Männer der Orthodoxie, welche gern einen gewissen Schein von Bildung haben möchten, sich zu einer Coalition vereinigen usf. In-

zwischen war im Jahre 1845 von Vorkämpfern des gesetzestreuen Judentums "Der treue Zionswächter" begründet worden, als "Organ zur Wahrung der Interessen des ort hod oxen Judentums". Es ist nicht unwahrscheinlich, dass diese entschiedene Selbstcharakterisierung auch Geiger jedes Zwanges entband und ihn veranlasste, in grösserem Umfang von dieser Bezeichnung Gebrauch zu machen. In den Jahren 1848—61 finden wir mit Ausnahme der Schrift "Notwendigkeit und Mass einer Reform des jüdischen Gottesdienstes. Ein Wort zur Verständigung" keine allgemeine Auseinandersetzung über religiöse Zeitfragen von Geigers Hand. Mit dem Jahre 1862 beginnt Geigers "Jüdische Zeitschrift für Wissenschaft und Leben" und damit wieder seine häufige Stellungnahme zu den Parteien innerhalb des Judentums. Hier hat das Wort "orthodox" bei ihm grösseres Bürgerrecht erhalten und tritt uns öfters entgegen.

Dennoch fehlt es auch hier in einer Reihe von Aufsätzen, in denen man es erwartet. Geiger ist eben der Meinung, dass das Wort Orthodoxie eine falsche Bezeichnung für das Festhalten am überlieferten Judentum ist. Darüber hat er sich auch sehr deutlich in einer Schrift "Die letzten Jahre", Sendschreiben an einen befreundeten Rabbiner (Geiger, Nachgelassene Schriften Band I, S. 1-51) ausgesprochen. Es sei gestattet, diese Stelle die sehr charakteristisch ist, in ihrem ganzen Umfange zu bringen:

Seitdem das Judentum aus seiner völligen Isolirtheit herausgetreten ist und man dessen Angelegenheiten und die Differenzen in ihm in deutscher Sprache bespricht, haben manche, die eben nicht die Fragen und Streitpunkte in ihrer Wahrheit und Tiefe erkannt haben, geradezu die im Christentume gebräuchlichen Ausdrücke mit herübergenommen und, die verschiedenen im Judentume herrschenden Ansichten mit denen im Christentume identificirend, für jene auch die Bezeichnungen angenommen, welche für diese gang und gäbe und passend sind; ein trauriger Beweis, wie wenig noch mit wahrhaft wissenschaftlicher Einsicht und Schärfe diese Gegenstände erfasst werden. Ohne hier auf den so häufigen Ausdruck "Altes Testament" für Bibel aufmerksam zu machen, welcher die Anerkennung eines neuen in sich schliesst, lassen Sie uns nun einmal die Ausdrücke Rationalismus und Supranaturalismus, Heterodoxie und Orthodoxie genauer betrachten. Im gegenwärtigen Christentume dreht sich die Frage um die Möglichkeit übernatürlicher, nicht

TIT

durch Vernunft zu erfassender Erscheinungen und Tatsachen; wer diese zugibt, ist Supranaturalist, wer sie in Abredo stellt und die Vernunft als oberste Richterin anerkennt, ist Rationalist. Aber auch zu allen Zeiten der Kirche handelte es sich um Dogmen. Glaubenssätze, die von den Repräsentanten der Kirche oder deren Mehrzahl als Glaubenslehren derselben festgestellt wurden; wer sie annahm, war demnach rechtgläubig, orthodox, wer sie verwarf oder modificierte, war hetorodox, andersgläubig. Um alles dieses handelte es sich bei den Juden gar nicht. Nicht ob Lebernatürliches möglich oder nicht, nicht ob gewisse Glaubenssätze mit dem Fundamente des Judentums gehören oder nicht, ist die Frage. Wenn man wollte, könnte man, nach Art der Allbeweiser, beweisen, die Talmudisten und deren Anhänger seien sehr arge Rationalisten gewesen. Andererseits ist in der gegenwärtigen Zeit bei denen, welche Umgestaltung wünschten, von einem rationalistischen System und Heterodoxie gar nicht die Rede.

Nicht ob die Welt aus Nichts geschaffen, nicht ob unmittelbare oder mittelbare Offenbarung anzurehmen sei, nicht ob Wunder geschehen oder nicht, ob Glaubenssätze in ihrer Strenge anzunehmen sind oder nicht, ist der wesentliche Differenzpunkt, wenn dieser auch manchmal auf der einen oder anderen Seite mit hineinspielen mag, die Frage ist also nicht eine Frage der Vernunft, sondern eine Frage der Gesinnung und der Geschichte. Was die Gesinnung betrifft, so ist der Streit darüber, ob eine Handlung an sich genügt, etwa bloss mit dem abstracten Gedanken, dass sie um Gotteswillen geschieht, oder ob mit der Handlung sich eine bestimmte, unser religiöses Leben bestimmte Gesinnung verknüpfen müsse, d. h. ob die Handlung geeignet sein muss, ein bestimmtes religiöses Moment auszudrücken oder anzuregen. Man könnte in dieser Beziehung diejenigen, welche die blosse Handlung für genügend halten, die Legalen oder Gesetzlichen, die Andern, welche die Gesinnung als das Wesentliche fordern, die Religiösen oder die Frommen nennen. Damit hängt nun die geschichtliche Frage enge zusammen. Eine wahrhaft religiöse Gesinnung erzeugt notwendig die Geltendmachung einer gewissen Subjektivität, nicht des Einzelnen, sondern des ganzen Zeitalters, da der Ausdruck der Gesinnung durch die Verschiedenheit der Gesittung in verschiedenen Zeiten auch verschieden sein muss. Die Frage der Geschichte lässt sich so formulieren: hat die Geschichte bloss die einseitige Gewalt, in der Vergangenheit für Gegenwart und Zukunft unabänderlich festgestellt zu haben, oder hat sie die unversiegbare, in immer neuer unerschöpflichen Kraft den für die Ewigkeit berrschenden Geist auszuprägen, frühere Aeusserungen zu modificieren, neue an deren Stelle zu setzen? Der Legale nimmt natürlich das Erstere an und ist somit ein seitig geschichtlich, der Religiöse wird zu letzterer Annahme getrieben und ist wahrhaft geschichtlich; dass er Lierin ganz das Verfahren des talmudischen und rabbinischen Judentums auf seiner Seite hat, ist bereits oben nachgewiesen worden. Also nicht Rationalismus und Supranaturalismus, Heterodoxie und Orthodoxie, sondern Religiösität und Legalität, wahrhaft und einseitig historischer Sinn treten in die Schranken.

Von der Erörterung darüber, ob der aufgestellte Gegensatz zwischen Religiösität und Legalität berechtigt ist, soll hier abgesehen werden. Desgleichen darf nicht unberücksichtigt bleiben, dass Geiger sich hier gegen eine falsche Formulierung der Antithese Supranaturalismus oder Orthodoxie und Rationalismus wendet. Das geht aber unleugbar aus ihr hervor, dass nach Geigers eigener Veberzeugung die Bezeichnung Orthodoxie für die Bekenner des überlieferten Judentums unangemessen ist. Freilich ist er inkonsequent genug, in dem gleichen Aufsatz diese Bezeichnung mehrfach zu gebrauchen.

Mit eiserner Konsequenz hat S. R. Hirsch bis zu einem gewissen Zeitpunkt diesen Ausdruck vermieden. Es wird sich his auf die Zeit des Streites um das Austrittsgesetz wohl kaum eine einzige Stelle in seinen Schriften. Aufsätzen und Korrespondenzen entdecken lassen, wo er dies Wort anwendet. ist es wenigstens nicht gelungen, eine solche zu finden. das ist begreiflich. Ist doch S. R. Hirsch ein geschworener Feind aller Vebertragungen von Begriffen, die anderen Religionen entnommen sind. In zahlreichen Aufsätzen kehrt der Gedanke wieder, dem er klassischen Ausdruck in seiner Betrachtung zum Siwan (Gesammelte Schriften I, 80 ff.) verliehen, dass die Entlehnung derartiger Begriffe ein völlig schiefes Bild von dem Wesen des überlieferten Judentums gibt. Wenn er dort sogar Ausdrücke wie Religion, Kultus und Theologie als völlig unangemessen ablehnt, so gilt ihm das natürlich in viel höherem Masse von der Bezeichnung "orthodoxes Judentum".

In den Erörterungen über das Austrittsgesetz sah sich S. R. Hirsch gezwungen, seiner prinzipiellen Abneigung gegen diesen Ausdruck zuwider zu handeln. Aus der "Denkschrift über die Judenfrage in dem preussischen Gesetz betreffend den Austritt aus der Kirche" 1873 (Ges. Schr. IV, S. 239 ff.) ersehen wir auch den Grund für diese seine Wahl des neuen Ausdrucks. Er sagt dort (S. 243): "Wir unterliegen leider dem nicht zu unterschätzenden Nachteile, dass wir keinem der legislatorischen

Faktoren des Staates die Zumutung stellen können, sich durch Selbsteinsicht in die jüdischen Bekenntnisquellen ein gerechtes Urteil über die in Frage kommenden Verhältnisse zu bilden. Um dies Verständnis den in Betracht kommenden legislatorischen Faktoren nicht noch mehr zu erschweren, die nach seiner Ueberzeugung mit der Charakterisierung als rabbinisches und gesetzestreues Judentum nichts Rechtes anzufangen wüssten, wählte er einen Ausdruck, für den wenigstens eine Analogie in der christlichen Kirche gegeben wäre. Das Gleiche geschieht in der ebenfalls für die Behörden bestimmten Schrift: "Das Prinzip der Gewissensfreiheit und die Schrift des Herrn Rechtsanwalts und Notars Makower über die Gemeindeverhältnisse der Juden in Preussen" 1874 (Ges. Schr. IV, S. 311 ff.). Für die Schriften, welche, den Austritt aus der Gemeinde behandelnd, für die Gesinnungsgenossen bestimmt waren, lag dieser Grund nicht vor, aber nachdem er sich diese Bezeichnung einmal abgerungen, hielt er sie fest. Doch ist sein Widerstreben noch bemerkbar, indem in den ersten Schriften: "Der Austritt aus der Gemeinde" 1876 (Ges. Schr. IV, S. 295 ff.) und im "Sendschreiben" (1877) (Ges. Schr. IV, S. 311 ff.) noch von dem alten gesetzestreuen Judentum das man orthodox nennt, gesprochen wird und der alte Ausdruck ihm häufiger in die Feder kommt, während er in den späteren Streitschriften gegen Bamberger (Ges. Schr. IV, S. 316-407) völlig zurücktritt. Die Absicht wird recht deutlich, wenn man mit diesen Schriften die anderen derselben Tendenz welche die Gründung und Entwickelung der Gemeinde "Israelitische Religionsgesellschaft" zu Frankfurt a. M. betreffen, vergleicht: "Das rabbinische Judentum und die soziale Bildung" 1853, "Das rabbinische Judentum und der Herr Dr. Hess" 1854 und "Die Religion im Bunde mit dem Fortschritt" 1854 (Ges. Schr. III, S. 476-530). Obwohl die beiden ersten in nichtjüdischen Tageszeitungen erschienen sind, ist die Charakterisierung des überlieferten Judentums als eines orthodoxen streng vermieden.

Die religiösen Bewegungen in Ungarn¹), im Verlauf derer ¹) Sehr interessant ist es, dass auch bei Leopod Löw erst in den fünf-

die Anhänger des überlieferten und des Reformjudentums sie in zwei staatlich anerkannte Organisationen der Orthodoxie un der Neologie zusammenschlossen, trug dann dazu bei, die Nomen klatur zu befestigen. Und auch für Dentschland gab ihr S. Hirsch in gewissem Sinne einen offiziellen Charakter durch die Gründung der "Freien Vereinigung für die Interessen de orthodoxen Judentums".

Gehen wir nun unsererseits in Kürze auf die Angemessen heit des Terminus "orthodoxes Judentum" ein, so haben wir folgendes zu bemerken.

Die Bezeichnung "Orthodoxie" in eigentlich spezifischem Sinne ist nicht einmal von den beiden christlichen Konfessionen, dem Katholizismus und Protestantismus rezipiert. Der Terminus kam zwar in allgemeinen Gebrauch nach den Konzilien zu Nicäa. Konstantinopel und Chalkedon und bedeutete damals vor allem die Anerkennung der Lehre von der Dreieinigkeit und der Göttlichkeit der Person des christlichen Religionsstifters. In dem Kampfe um die Bilderverehrung in der orientalischen Kirche galt dann das Festhalten an der Bilderverehrung für orthodox. Der Sieg der Bilderfreunde im Jahre \$42 wurde durch ein jährliches Fest verewigt, welches das Fest der Orthodoxie genannt wird. In dem Kampf der orientalischen und occidentalischen Kirche nahm dann erstere für sich die Bezeichnung "orthodox" in Anspruch. Die katholische Kirche hat diesen Terminus ohne weiteres der orientalischen überlassen. Aber

ziger Jahren das Wort "Orthodoxie" auftritt. In den Schriften: "Die Reform des rabbinischen Ritus auf rabbinischem Standpunkt" 1835 (Ges Sch. I S. 15) spricht er von den drei Richtungen: der rabbinischen Richtung, die wiederum sich in den antiken und modernen Rabbinismus gliedert, der historischen und der Accomodationsrichtung. Ebd. S. 24 sagt er: "Schwieriger als gegen die sogenannten (sic) Orthodoxen ist die Verteidigung der Accomodationstheorie gegen die Antirabbiniten." Ebenso hätte man in Artikeln aus den Jahren 1844 und 1846 47 (Ges. Schriften IV S. 356 und S. 435) diesen Ausdruck erwartet. Im Jahre 1851 kommt freilich dieser Ausdruck schon mehrfach bei ihm vor. Doch spricht er auch hier (S. 165 ff.) zumeist von dem Gegensatz zwischen Alt- und Neurabbinismus und stellt S. R. Hirsch als Romantiker der Orthodoxie gegenüber.

bense versteht man im Protestantismus unter der "Orthodoxie" ur eine bestimmte Periode, die der heftigen dogmatischen treitigkeiten während des 16. und 17. Jahrhunderts. Und wenn uch in der volkstümlichen Redeweise die konservative Richtung ls orthodox bezeichnet wird, so charakterisiert sich diese selbst ur als positiv.

Ist nun diese Entlehnung und Uebertragung auf das Judenum im spezifischen Sinne eine falsche, so ist sie es nicht ganz, cenn wir von der Bedeutung des Wortes in geschichtlichem sinne absehen. Wir könnten auf die Bedeutung des Wortes urückgehen, das zum Ausdruck bringt, dass das rechte Meinen md der rechte Glauben für das Wesen der Religion entscheidend st, und nun fragen, ob in diesem Sinne man mit Recht von einem orthodoxen Judentum reden kann.

Fasst man die Frage ganz allgemein, so könnte sie nur entschieden verneint werden. Das Judentum besitzt, wenn auch Dogmen, so doch keine Dogmatik, und eine Orthodoxie ohne ine ausgebildete Dogmatik ist ein Widersinn. In dem eigentichen Grundbuch der jüdischen Religion, in der Bibel, ist auch licht einmal der leiseste Ansatz zu einer Dogmatik. Alles, was an dogmatischen Gedanken in ihr ausgesprochen sein soll, ist wohl mehr in den Text hineingetragen. So, wenn in dem ersten Vers der Genesis ואת השמים ואת הארץ die Schöpfung aus dem Nichts gelehrt sein soll. Alles, was der Inhalt einer Dogmatik ausmacht, lebt in den Kundgebungen der Bibel als Voraussetzung. Probleme werden nicht erörtert, weil die religiösen Grundideen ein fester Besitzstand waren. Niemals wat es den Autoren der Bibel zweifelhaft, dass ein Gott ist. sein Dasein brauchte daher nicht bewiesen, seine Existenz nicht einmal betouert zu worden. Im praktisch-religiösen Leben trat das Leid des Gerechten und das Glück des Freylers dem frommen Gemüt als Problem entgegen, und das Problem der Theodicee ist das einzige religiöse Problem, das eingehend erörtert wird. Und gegenüber der Vielgötterei musste der Monotheismus als Glaubenssatz verkündet werden.

Aber eben mit diesem Glaubenssatz tritt sofort die Ortho-

doxie in die Erscheinung. Orthodoxie ist ein Relationsbegriff. Er hat nur dort einen Sinn, gewinnt aber eben dort seine ganze Bedeutung, wo er gegen eine Heterodoxie sich wendet, gegen ein Anders glauben, vor allem, wenn die Ueberzeugung vorherrscht, dass dieser Glaube der einzig richtige ist. Darum konnte in der Antike nie von einer Orthodoxie im eigentlichen Sinne die Rede sein, weil sie die Existenz anderer Götter nicht bestritt.

In diesem Sinne haben wir es auch im Judentum überall dort mit Orthodoxie und Heterodoxie zu tun, wo Grundwahrheiten, die von dem Gesamtbewusstsein der Bekenner bis zu einem gewissen Zeitpunkt vertreten wurden, von einem Teile angezweifelt wurden. Der Sadduzäismus und das Judenchristentum schafft den Begriff des run. Dem Karäertum gegenüber fühlt sich der Rabbinismus als orthodox. Und wenn in der neueren Zeit die seit Jahrtausenden innerhalb des Judentums herrschende Ueberzeugung von der göttlichen Offenbarung seitens des Reformjudentums aufgegeben wird, so ist hier die Entgegenstellung von Orthodoxie und Heterodoxie durchaus am Platze.

Es ist aber aus der Bedeutung der Orthodoxie als eines Relationsbegriffes ebenso klar, weshalb die theoretischen Erörterungen über Glaubenssätze im Talmud und Midrasch, bei unseren Exegeten und Religionsphilosophen nicht zu einer orthodoxen Dogmatik geführt haben. Während das Christentum seinen religiösen Besitzstand gegen ein ausserordentlich vielseitiges und mannigfaltiges Gemisch von Anschauungen consolidieren musste, ist der Kreis des pharisäischen und später rabbinischen Judentums ein so in sich geschlossener, dass es einer gleichen energischen Tätigkeit nicht bedurfte. Dazu kam, dass aus Gründen, die bekannt sind, das theoretische und praktische Interesse sich vorwiegend auf die Weiterbildung und Feststellung der Halacha konzentrierte. Selbst unsere Religionsphilosophen, die eigentlich Berufenen für den Ausbau einer Dogmatik, zeigen keine Neigung zu einer derartigen Systembildung. Nicht weil sie "Rationalisten" waren. Auch der Rationalismus hat seine Dogmen, und derjenige, den man unter den jüdischen Religionsphilosophen noch mit grösstem Rechte

einen Rationalisten nennen könnte, Maimonides ist noch am ehesten als Dogmatiker zu bezeichnen. Sondern weil das Bedürfnis, gegen widerstrebende Richtungen eine Abwehrstellung einzunehmen, nicht in dem entsprechend starken Masse vorhanden war.

In dem Zeitpunkt, da eine entscheidende Grundwahrheit von einer Gruppe des Judentums bestritten wird, tritt der Gegensatz von Orthodoxie und Heterodoxie völlig unabhängig davon, ob das Judentum eine systematische Dogmatik besitzt, in die Erscheinung. Als eine solche Grundwahrheit ist die geschichtliche Auffassung von dem Akt der Offenbarung anzusehen, wie sie das überlieferte Judentum vertreten. Sie stellt sich als Grund wahrheit dar, weil aus ihr die Stellung zur gesamten Lebensführung, wie sie von der Thora gefordert wird, resultiert. Ob die Leugnung dieser Grundwahrheit aus einer anderen Stellungnahme hinsichtlich der Bedeutung der Gesinnung für das praktische religiöse Leben, ob sie aus einer anderen geschichtlichen Betrachtungsweise entspringt, ist gleichgültig.

Bei einer solchen Ueberlegung ist alles hinfällig, was Geiger in dem oben gebrachten Citat über den Gegensatz zwischen Orthodoxie und Heterodoxie im neueren Judentum gesagt. Der Verfasser der Schrift "Ueber die Rabbinerwahl in Breslau", den Geiger in seiner Entgegnung abfertigt, hatte freilich von der rechten Terminologie keinen Begriff, wenn er sagt: "Jedo positive Religion habe thre supranaturalistische oder orthodoxe und rationalistische Partei." Geiger greift aber ebenso fehl, wenn er den Gegensatz zwischen Orthodoxie und Heterodoxie hinweginterpretieren will. Wir wollen hier völlig davon absehen, ob seine Gegenüberstellung der Legalen oder Gesetzlichen und der Religiösen oder Frommen und ebenso der einseitig Geschichtlichen und wahrhaft Geschichtlichen richtig ist. Der Umstand, dass die Gesinnung als das Entscheidende angesehen werden soll und dass die neue geschichtliche Betrachtungsweise den Bekennern das Recht zur Modifizierung der Lebensäusserungen der Religion geben soll, ist Grund genug von dem Gegensatz Orthodoxie und Heterodoxie zu reden.

Dieser Grund, in der Theorie von einem Gegensatz zwischen Orthodoxie und Heterodoxie zu sprechen, findet seine Stütze durch zwei praktische Erwägungen. Die nationale und die mit ihr meist verbundene antisemitische Welle, die das Völkerleben in den letzten Jahrzehnten durchflutete, hat im Judentum eine zwiefache Reaktion ausgelöst. Die Einen taten sich zusammen, um ihre Gleichberechtigung zu verteidigen und die gemeinsame Arbeit, die sie früher mit ihren nichtjüdischen Mitbürgern einte und von der sie jetzt zum Teil ausgeschlossen waren, innerhalb des engeren jüdischen Kreises zu lösen. Die Anderen proklamierten das Nationalitätsprinzip auch für die jüdische Diaspora. Beiden gemeinsam war das Streben, die einzelnen Juden, die in ihrer religiösen Auffassung und Betätigung geschieden waren, in eine Einheit zusammenzufassen, für welche die Stellung zur r e ligiös en Ueberzeugung gleichgültig war. Gegenüber dieser Gefahr, welche aus der Zurückstellung der Gegensätzlichen für die Ueberzeugungstreue der Bekenner des überlieferten Judentums drohte, sah man sich in den Kreisen der Letzteren genötigt, den Gegensatz durch eine anerkannte Selbstcharakterisierung als Orthodoxie energisch zu unterstreichen.

Die zweite Erwägung entsprang denselben Gründen, die S. R. Hirsch s. Z. in dem Kämpfen um das Austrittsgesetz geleitet hatten, und die oben bereits erwähnt. Nur dass diese Gründe sich dadurch in verstärktem Masse geltend machten als Bestrebungen vorherrschten oder zum mindesten befürchtet wurden, die religiöse Selbstbestimmung des Einzelnen zu beschränken und die Verwaltung religiöser Institutionen von einer alle "Richtungen" gemeinsam umfassenden Centrale aus zu leiten. Die in Betracht kommenden gesetzgebenden Faktoren sollte die ihnen leichter verständliche Bezeichnung "orthodoxes Judentum" darüber aufklären, dass es sich innerhalb des Judentums um religiöse Gegensätze handelt, die eine gemeinsame Vertretung ausschlossen.

Was den Terminus "gesetzestreues Judentum" betrifft, so ist dieser von S. R. Hirsch, wenn nicht geprägt, so sicher eingebürgert worden. Einer seiner Grundgedanken, dem er unzählige Male Ausdruck verliehen und der schon in den "Neunzehn Briefen" eine klare Formulierung gefunden, lautet: "Dem Gesetz, dem alle Kräfte bewusst- und willenlos dienen müssen. dem sollst auch du, aber mit Bewusstsein und frei dich unterordnen." Gesetzestreue. Unterordnung unter das von Gott geoffenbarte Gesetz, war ihm Wesensmerkmal des Judentums.

Eingebürgert hat sich dann diese Bezeichnung vorwiegend innerhalb des deutschen Judentums. Zunächst nach dem Vorgang S. R. Hirschs, der durch seine umfassende literarische Tätigkeit vorbildlich blieb. Sodann, weil sie den Gegensatz richtig zum Ausdruck brachte, in dem die verschiedenen Gruppen innerhalb der deutschen Judenheit sich voneinander schieden. Trotzdem nämlich in den führenden vor allem theologischen Kreisen, wie schon erwähnt, dogmatische Differenzen vorhanden waren, kam es doch eigentlich nie zu solchen dogmatischen Auseinandersetzungen. Weder hat das Reformjudentum im Laufe der zweiten Hälfte des vorigen Jahrhunderts seine Lehre in ein System gebracht, noch haben die Vertreter des überlieferten Judentums ihre Lehre in zusammenhängender Darstellung verteidigt. Der Streit Hirsch-Frankel bezog sich nur auf einen einzelnen Punkt, auf das sinaitische Alter der mündlichen Lehre und kann auch nicht als eine tiefgehende Auseinandersetzung über Fragen der Dogmatik angesehen werden, da die andere Seite sich nicht zum Worte meldete. Entscheidend war allein der Gegensatz in der Uebung des Religionsgesetzes, und dogmatische Fragen wurden nur dann gestreift, wenn es sich um Neueinrichtungen des Kultus handelte. In der Bezeichnung "Gesetzestreue" wurde nur die Tatsache ausgesprochen, dass zwischen denen zu unterscheiden sei, welche in ihrem Leben das Thoragesetz übten, und den anderen, welche es nicht befolgten. Und da eine Gruppe bei allem Festhalten an den biblischen und den meisten talmudischen Vorschriften Bestimmungen des Talmuds und des Schulchan Aruch abrogierte, so suchte man nach einer noch genaueren Charakterisierung und prägte die Bezeichnung: traditionell-gesetzestreues Judentum. In all dem war keine Rede davon, dass das Prinzip der Legalität in

den Vordergrund gerückt, dass die Verinnerlichung der Religion hinter die Erfüllung des Gesetzes hintangesetzt werden sollte. Nur eine Selbstcharakterisierung als Gesetzestreue im Gegensatz zu denen, welche dem Gesetze untreu geworden, war beabsichtigt.

Dennoch wurde die zunächst scheinbare äusserliche Unterscheidungsformel zu einem innerlich begründeten Wesensmerkmal des Bekenntnisses zum überlieferten Judentum. Und das war durch den folgenden Umstand gegeben. Die Haupteinwände, welche frühere Perioden gegen den Glaubensinhalt der positiven Religionen im Allgemeinen und das Judentum im Besonderen erhoben, waren gestützt durch Gedankengänge und Beweisführungen, die der Philosophie und Naturwissenschaft entnommen waren. Durch das Erstarken der religionsgeschichtlichen Disziplin wurden die mannigfachen Zweifel, die das philosophische und naturwissenschaftliche Denken gegen die Wahrheit der Dogmen geltend gemacht hatte, zwar nicht zum Verstummen gebracht, aber in den Hinterdrund gedrängt. Die Fragen über Gottes Wesen, seine Persönlichkeit, die Erschaffung der Welt, die Wunder, die Freiheit des Willens u. s. w. traten zurück vor der Hauptfrage über die Autenthie der biblischen und vor allem pentateuchischen Schriften. Die Stellung zur Offenbarung wurde dadurch in höherem Masse als früher der Angelpunkt der religiösen Ueberzeugung. Und damit die Frage der Verpflichtungskraft des mosaischen Gesetzes. Gesetzestreue war nun identisch mit dem Glauben an die historische Form des Offenbarungsglaubens.

Leistete so diese Bezeichnung den Dienst, der von einem charakteristischen Namen erwartet wird, das wesentliche Unterscheidungsmerkmal für Lehre und Leben der Anhänger des überlieferten Judentums abzugeben, so wurde die Wahl des Namens "gesetzestreues Judentum" noch durch mehrere Momente unterstützt. Da war zunächst die Abneigung gegen das Wort: Orthodoxie. Man mag noch sehr von der Absicht geleitet werden mit einem Worte einen bestimmten von dem landläufigen Gebrauch abweichenden Ideenkomplex zu verbinden, es gelingt nicht, dieser

Absicht Geltung zu verschaffen und in der Oeffentlichkeit Anerkennung zu erzwingen, wenn das Wort einmal im Verlaufe der Jahrhunderte seine historische Bedeutung erlangt hat. Friedrich Krause, ein bedeutender Philosoph zur Zeit Hegels, hat den "Eigensinn," wie es die Zunftgenossen nannten, in der philosophischen Terminologie eigene Wege zugehen, mit völliger Vereinsamung gebüsst. So haften alle vom Standpunkt des Judentums unliebsamen Züge, die der "Orthodoxie" innerhalb der christlichen Konfessionen eigen sind, untrennbar an dem Worte und werden ohne Weiteres auf das Judentum übertragen. Dazu kommt, dass überall im politischen Leben die Orthodoxie mit den reaktionären Mächten im Bunde steht, die wenn nicht immer dem Judentum so doch der Judenheit feindlich gegenübertreten. Das alles zeitigte eine energische Abneigung gegen das Wort Orthodoxie.

Dazu kam ein innerer Grund. Es ist nicht zu leugnen. dass innerhalb des überlieferten Judentums sich verschiedene Richtungen geltend machen, wie weit und ob überhaupt die profanen Disziplinen für die Begründung, die Vertiefung und die Verteidigung der religiösen Wahrheiten herangezogen werden dürfen. Dieser Gegensatz ist uralt. Schon die Gemarah zur Mischnah Chagiga II, 1 spiegelt z. B. die verschiedenen Ansichten über Berechtigung und Gefahr der Religionsphilosophie. Das ist kein Wunder. Denn es ist im Wesen der Religion begründet, die einerseits unabänderliche Wahrheiten verkündet, andrerseits mit den Errungenschaften des Menschengeistes nicht in Widerspruch geraten will. Die Kämpfe im Mittelalter um das Recht der philosophischen Forschung sind bekannt. Und in der Neuzeit ist es freilich nicht innerhalb des überlieferten Judentums zur Aeusserung und Feststellung weithin sichtbarer Gegensätze gekommen, aber diese Gegensätze sind, wenn auch zumeist den Einzelnen unbewusst, vorhanden. Ob die wissenschaftliche Methode moderner Forschung in eine Beziehung gebracht werden soll zum Judentum oder ob das Judentum völlig unabhängig bleiben muss von anderen Wissensgebieten, danach scheiden sich die Geister. Es wird nicht über die Rechtgläubigkeit gestritten.

Aber das Wort Orthodoxie wird von den Einen gern angenommen, weil in ihm die völlige Unberührtheit des Glaubens, die Unabhängigkeit von allen Profanen in höherem Masse zum Ausdruck kommt, während für die Anderen die Abneigung gegen das Wort dadurch verstärkt wird, dass in der Wahl der Bezeichnung sich ein gewisses Mass von Wissensfeindlichkeit ausspricht. Man könnte diesen Gegensatz etwa mit der Stellung, die Albo zu Maimonides einnimmt illustrieren. Beide erkennen die Verpflichtung zu den Dogmen in gleicher Weise an, nach beiden darf keines von den dreizehn abrogiert werden. Albo empfindet aber die Starrheit der Aufstellung als störend und mit dem Grundzug des Judentums, das seinem Wesen nach einer solch ins Einzelne gehenden systematischen Dogmatik abhold ist, unvereinbar.

Endlich haben auch parteipolitische Momente bei der Namensgebung mitgewirkt. Obwohl in Deutschland das Wort "Orthodoxie" für das Judentum nicht zu der staatlich anerkannten Bedeutung, wie in Ungarn gelangt, hat sich der Ausdruck, wohl unter dem Einfluss jener Terminologie in Ungarn, in den Kreisen besonders eingebürgert, die ein Zusammenwirken mit den Neologen verpönen, während von den anderen, die ein solches Zusammenwirken befürworten oder aus dem Zwang der Verhältnisse heraus dulden zu müssen glauben in stillem Protest die Bezeichnung gesetzestreu gewählt wird.

Wir sehen: auch der Terminus: gesetzestreues Judentum ist ebenso wie der Ausdruck orthodoxes Judentum ein Verlegenheitsprodukt, nicht aus dem Wesen der Sache herausgewachsen und ein echtes Wesensattribut, sondern äusseren Umständen entsprungen, mehr geschaffen, um Gegensätzliches zu betonen.

Aber noch mehr: der Terminus: gesetzestreues Judentum gibt auch zu Missverständnissen Anlass. Der Vorwurf, der seit Paulus gegen das Judentum im Allgemeinen erhoben wird, dass es nur die Legalität in der Religion betone, wird nun gegen die Bekenner des überlieferten Judentums mit einem Schein von Recht geltend gemacht, wenn sie die Gesetzestreue als Wesensmerkmal hervorheben. Wir sehen aus den oben citierte

Worten von Geiger, dass das schon zu einer Zeit geschehen, als die Bezeichnung "Gesetzestreue" noch nicht gebräuchlich war. Es wird uns daher nicht Wunder nehmen, dass in neuerer Zeit von Vertretern des Reformjudentums gegen das überlieferte Judentum wiederholentlich die Anklage erhoben wurde, dass ihm das Gesetz alles, die Verinnerlichung der Religion, die Gesinnung ein Nebensächliches, zu Vernachlässigendes sei.

Dieser Unterschiebung wäre nur zu begegnen, wenn das überlieferte Judentum sich toratreues Judentum nennen würde. Der Vorschlag ist schon mehrfach gemacht worden. Aber abgesehen davon, dass alle derartige Vorschläge nicht leicht Wurzel fassen und festgehalten werden, wenn sie nicht durch eine umfassende und das religiöse Bewusstsein der Zeit beherrschende literarische Tätigkeit eingeprägt werden, hat dieser Ausdruck den Mangel, dass er auch vom Reformjudentum — wenn auch fälschlich — für sich in Anspruch genommen wird und darum nicht geeignet erscheint, ein deutliches Unterscheidungsmerkmal abzugeben.

Haarverhüllung des jüdischen Weibes.

Von Rabbiner Dr. S. Carlebach (Lübeck). (Vgl. hebr. Abt. S. 218-247).

Bis in die neue Zeit hinein war es בכל תפוצות ישראל etwas selbstverständliches, dass jüdische Frauen ihr Haupthaar verhüllen. Man fragte nicht, ob das ein göttliches Gebot verlange, ob es Anordnung der Weisen sei, oder nur ein geheiligter Gebrauch. Eine Haube umschloss das Haar der züchtigen Töchter Zions von allen Seiten; damit auch an der Stirne und den Schläfen kein widerspenstiges Löckehen sichtbar werde, vervollständigte ein Sammetband den Kopfschmuck der frommen Frauen.

Wem von den älteren unserer Zeitgenossen wären nicht solche würdevolle, durch ihre Züchtigkeit verschönte und verklärte Matronen in der Erinnerung?

Es war schon eine bedeutsame Neuerung, als man dazu überging, austelle der Haube das Kopfhaar durch eine Perrücke, d. h. durch eine aus fremden und künstlichen Haaren und Zöpfen hergestellte Frisur zu verdecken, die es nur dem scharfen und geübten Auge ermöglicht zu unterscheiden, ob die betr. Frau in ihrem eigenen natürlichen Haarschmuck einhergehe oder einen "Scheitel" trage.

Für die Trägerinnen der jede Täuschung und jeden Irrtum ausschliessenden, der bekannten Forderung, jeden מראית העין zu vermeiden, genügenden Haubentracht bildete sich der Ausdruck, dass sie "tief" gehen.

Noch gibt es auch in unserem deutschen Vaterland Gegenden, wo man es von besonders vorbildlich zu wirken berufenen Frauen, Rabbinerinnen und dergl., es auffallend finden würde, wenn sie einen Scheitel tragen wollten und die der jüdischen

Frau gewiss nicht minder als den kathol. Schwestern kleidsame und ihrem heiligen Priesterinnenberufe entsprechende Haube verabschieden würden.

Aber demgegenüber hat in geradezu auffallender Weise in sonst gewissenhaften, streng religiösen, gesetzestreuen Kreisen unseres Vaterlandes und der Ostjuden die Zahl derjenigen Familien zugenommen, welche dem Scheitel den Krieg erklärt hat, wo die Mütter im "eigenen Haar" gehen und die Töchter bei ihrer Verheiratung sich weigern, sich der alten jüdischen Sitte anzubequemen.

Würde es sich dabei um nichts als eine althergebrachte Sitte handeln, wäre es auch beklagenswert, dass bei uns eine schöne Eigenart so leichter Hand beseitigt werden soll.

An Ausreden und Entschuldigungsgründen fehlt es natürlich nicht. Hier will die Tochter nicht frömmer scheinen, als die Mutter ist oder gewesen ist, dort wieder scheut man spöttische Bemerkungen oder Geberden der "aufgeklärten" Freundinnen, diese Frau leidet angeblich an Kopfschmerzen und verträgt keinerlei Belastung ihres Hauptes — (aber Belastungen welche die Mode vorschreibt, verursachen keine Kopfschmerzen), jene wird nicht Herr über einen angeborenen Widerwillen gegen alles fremde Haar, und wieder eine andere fühlt sich ausserstande, die grossen Ausgaben zu bestreiten, welche der "Scheitel" auferlegt.

Diese und alle ähnlichen Ausflüchte würden sicher verstummen, wenn es allgemeine, nichtjüdische Mode wäre, mit einer Perrücke sich zu schmücken. Der altjüdischen "Mode" gegenüber führt man die Gründe tapfer ins Treffen, spricht sie mit der Sicherheit aus, die an der Selbstrechtfertigung keinen Zweifel mehr lässt.

Und doch verdiente diese Vätersitte eine ernstere Würdigung und eingehendere Prüfung, selbst wenn sie nichts wäre als ein tausendjähriger Brauch.

Wie aber, wenn sie mehr als ein Brauch, wenn sie eine gesetzliche Verpflichtung wäre, wenn ein Zuwiderhandeln ein Verstoss gegen eine unbezweifelbare Anordnung unserer Weisen (מצוה דרבנק) oder gar gegen ein göttliches in der Thora nieder-

gelegtes Gebot (מצוה דמוריים) bedeutet! Die Wächterinnen der jüdischen Häuser, die Priesterinnen der jüdischen Reinheit und Sittigkeit, welchen wir getrost die gewissenhafte Obhut über unsere Ernährung, die Weihe unserer Speisen und Getränke, die Reinheit und Heiligkeit unserer Ehen, die von Tugend und Frömmigkeit getragene Erziehung unserer Kinder anvertrauen dürfen, sollten in diesem einen Punkte versagen, der die Auflehnung gegen das Gesetz Jedermann offenkundig vor Augen führt, während sie im Stillen und Verborgenen sich in Erfüllung ihrer Pflichten nicht genug tun können! Sie sollten eine Obliegenheit mißachten, die sie adelt, und diese Mißachung täglich, stündlich, während eines ganzen Lebens zur Schau tragen!

Eine sehr zu Herzen gehende Ansprache: "An eine jüdische Braut" enthält darüber der Israelit Jahrgang 47 No. 49 vom 6. Dez. 1906, welche wohl keine religiös empfindende jüd. Seele gleichgiltig bei Seite schieben wird. Die darüber handelnden gesetzlichen Stellen zusammenzutragen, sollte die Huldigung darstellen, die ich dem Meister der Halachah, dem Lehrer des zeitgenössischen Rabbinernachwuchses zu seinem 70. Geburtstage, ehrerbietigst vorzulegen mir erlauben möchte.

Gleichzeitig soll diese Zusammenstellung einen im Gewande der Wissenschaftlichkeit gegen die züchtige Haarverhüllung gemachten völlig haltlosen Angriff zurückweisen, den ich wörtlich hier folgen lassen möchte. In seiner Schrift: Kleidung und Schmuck im biblischen und talmudischen Schrifttum, Berlin 1905 bemerkt Dr. Adolf Rosenzweig auf Seite 92 und 93 folgendes: (9) "Unter völlig fremdem Einfluss aber entstand die Sitte, dass Frauen ihr Kopfhaar verhüllen oder garabschnitten. Die Bibel kennt den Brauch nicht, auch dem Talmud ist das Haarabschneiden fremd"). Das biblische Gesetz verordnete nur, dass einer Kriegsgefangenen, die ein israelitischer Krieger als Gattin heimführen will, dass Haar abgeschnitten (V. 21, 12), ferner, dass das Haar einer des Ehebruchs Verdächtigen aufgelöst werde. (IV 5, 18 vgl. Sota 8, 1).

¹⁾ Semachot Cap. 8 handelt von der Bestattung einer im Brautstande Verstorbenen.

"Hingegen findet sich die Sitte des Haarverhüllens und Abschneidens bei den Griechen und Römern: alte Frauen trugen Hauben, die den Haarschmuck bedeckten. Einzelne Frauen liessen ihr Haar gänzlich abschneiden, so die Mutter des Theseus 1). Namentlich gingen Witwen mit geschorenem Haupte, dem Zeichen ständiger Trauer, so Klytemnestra und Hekuba 2) Vestalinnen hängten vor Eintritt in das priesterliche Amt ihr Haar im heiligen Haine auf 3) und Jünglinge und Jungfrauen schnitten es vor der Vermählung ab, um es als Weiheopfer der Gottheit darzubringen. 4)"

"Unter dem Einfluss dieser griechisch-römischen Sitte, welche aus der heidnischen Anschauung von der Abhängigkeit des Weibes von dem Manne floss, entstand auch die Paulinische Verordnung (1. Cor. 11, 5) das Weib soll in der gottesdienstlichen Versammlung das Haupt verhüllen, widrigenfalls deren Haar abgeschnitten werde. Der Mann ist aus der schaffenden Gotteshand hervorgegangen, das Weib aber ist vom Manne abhängig, darum soll es das Zeichen der Abhängigkeit, den Schleier, tragen."

"Diese ursprünglich aus dem Heidentum stammende, später christianisierte Sitte drang auch in jüdische Kreise, weil nach der Zerstörung Jerusalems ein asketischer Geist um sich griff, andererseits weil sie der Sittenstrenge der jüdischen Frauen kongenial erschien — es wollten diese an Züchtigkeit den nichtjüdischen Frauen nicht nachstehen. So kam es, dass während früher der reiche Haarschmuck das Weib schmücken sollte⁵) das Verhüllen des Hauptes bald als religiöse Norm hingestellt wurde,

¹⁾ Paus X pag. 8611, 11.

²⁾ Eurip. Aulis 1438 Hel. v. 1, 93, 1134, 1240.

³⁾ Pl. h. n. 16, 85.

⁴⁾ Paus. 1, 4, 3, 4.

הבר של Ber. 61 a: Gott brachte Eva mit gelocktem Haarschmuck zu Adam: vgl. HHl. r. s. v. אור ישה: das Weib, das viel Haar hat, flicht es zu Locken. Das schöne Haar einer des Ehebruchs Verdächtigen sollte vor den Priesterknaben nicht entblösst werden, T. Sota 1, 7; vgl. Nas. 28 a: ich mag nicht ein Weib, das sich durch Enthaltsamkeit von Wein und Haarabschneiden verunstaltet.

die endlich in konsequenter Art zum Abschneiden des Haares führte. 1)"

Der unbefangene Leser wird umsomehr von der Richtigkeit dieser ein Religionsgesetz profanierenden Behauptung, dass es eine aus dem Heidentum stammende Sitte sei, überzeugt sein, als alle Punkte ja unter dem Strich durch Belegstellen nachgewiesen werden. Die Nachweise aus den lateinischen und griechischen Autoren interessieren uns hier gerade so viel, als wenn jemand aus zeitgenössischen Schriften den Beweis erbringen wollte, dass die katholischen barmherzigen Schwestern nur mit züchtig verhülltem Kopf zu sehen sind, und darauf dann die kühne Folgerung bauen wollte, dass diese "die christliche Sitte auch in jüdische Kreise gedrungen sei". Dass zu irgend einer Zeit "der reiche Haarschmuck das Weib— das jüdische Eheweib schmücken sollte", dafür ist auch nicht der allergeringste Anhalt beigebracht²); die angezogenen Stellen sprechen nur von der Jungfrau, der Braut, nirgends von der verheirateten Frau. Herr Dr. R. die Stellen unbesehen einem anderen "Wahrheitsforscher" nachgeschrieben hat, kann nur er wissen. Wenn er sie selbst nachgelesen hat, dann kann man nicht genug über die

¹⁾ Vergl. Ket. 72 a; Num. r. 9 wo aus Num. 5, 18 die Warnung abgeleitet wird, jüdische Frauen sollen nicht mit entblösstem Haupte gehen, vgl. Jalk. Gen. 23, Jalk. Num. 707 — eine Frau, die mit entblösstem Haupte ging, auf dem Wege gesponnen und mit anderen gebadet hat, konnte ohne Zurückerstattung ihres Heiratsgutes entlassen werden. Git. 9 a; vgl. Joma 47 a, wo Kimchit sich rühmt, auch die Balken ihres Hauses hätten nie ihre Locken gesehen. Interessant ist das Sendschreiben des Mos. Alaschkar (No. 35) in dem er bemerkt, dass jüdische Frauen in arabischen Ländern seit alten Zeiten ihren Haarschmuck zur Schau trugen und nur unter dem Einflusse der christlichen Völker, welche ihren Frauen ihr Haar zu verhüllen gebieten, es auch gleich wie diese verhüllten.

²⁾ Die Stellen sind als Anhang dem hebr. Teil beigefügt No. 29-40.

wissenschaftliche Zuverlässigkeit staunen, die ihn erfüllt, denn keine Stelle beweist das, was er über dem Strich behauptet.

Der Kundige vergleiche nur das wörtlich in der hebräischen Zusammenstellung abgedruckte Responsum des R. M. Alaschkar, das nur von den aus der Haube hervorragenden Schläfenhaaren und Seitenlocken handelt, mit dem, was Herr Dr. R. daraus folgern will. Um vollends irre zu führen, hat er auch einzelne Stellen aus dem Zusammenhang herausgenommen und wörtlich zitiert und ebenso vergleiche man, was Darke Mosche wirklich sagt, mit dem, was ihm hier imputiert wird. Selbst, wenn es sich nicht um ein Religionsgesetz handeln würde, sondern nur "Kleidung und Schmuck im biblischen und talmudischen Schrifttum" festgestellt werden sollte, müssten wir uns auch für solche Wissenschaft bedanken.

Zum Berichte des Rafael Modena aus Sassuolo.

Von Moritz Stern (Berlin).

(Vgl. hebr. Abt. S. 267 280).

Rafael Modena in Sassuolo hat für seine Verwandten und Freunde ausführlich und zum Teil in dichterischer Sprache erzählt wie er im Jahre 1614 am 3. November (1. Kislew 5375) vor Räubern überfallen und am 18. November (16. Kislew) aus ihrer Händen befreit wurde. Von Rafaels Reichtum zeugt die Höhe des geforderten Lösegeldes, 10000 Dukaten, von seinem Anseher der Umstand, dass der Vorfall grosses Aufsehen erregte und die jüdischen Gemeinden in Sassuolo¹, Modena, Mantua, Ferrara und Reggio² Bittgottesdienste und Fasttage veranstalteten. Der Mantuaner Rabbiner Chananja³ Eljakim Rieti und sein Kollege in Modana, Aron⁴ Berachja, verfassten für diese Gottesdienste

¹⁾ Unter Führung des Rabbiners Abraham del Vecchio, den Raphae als seinen Lehrer bezeichnet. Ueber Abraham, der 1615 nach Mantua über siedelte, siehe Mortara, Indice alfabetico S. 68; Blau, Leo Modenas Briefe hebr. S. 99 und Weiss, Katalog der Bibliothek Kaufmann S. 33, 59, 72 u. a

²) Auf Veranlassung des dortigen Rabbiners Menachem Azarja au Fano (Mortara, Indice S. 21).

³⁾ Siehe über ihn Zunz, Literaturgeschichte d. syn. Poesie S. 428 Mortara S. 54 Anm. 2, Blau hebr. S. 99, 199. Am 2. Nov. 1614 vollzog Cha nanja im Hause seines Sohnes Elchanan Jedidja in Luzzara die Beschnei dung an dessen neugeborenem Knaben. Die Wöchnerin Leonore war die Schwester unseres Rafael, der als Gevatter fungierte. Auf der Heimreis Rafaels von der Beschneidungsfeier geschah der Ueberfall.

⁴⁾ Mortara S. 40.

sogar besondere Gebete, die im Cod. Michael 186 (olim 851) der Bodleyana zu Oxford erhalten sind¹.

Bekannter als Rafael Modena ist sein Reisegefährte, der zugleich mit ihm in Gefangenschaft geriet, aber von den Räubern bald entlassen wurde: Abraham² Jagel Gallico, der bekannte Verfasser des Katechismus Leqaḥ ṭob.

Der Bericht Rafaels über seine Errettung verdiente keine Veröffentlichung in extenso, wenn er nicht eine gute Milieuschilderung der damaligen Zeit und einen Beitrag zur Geschichte der Juden unter dem Herzoge von Modena und Reggio, Cesare d'Este (1597—1628), böte.

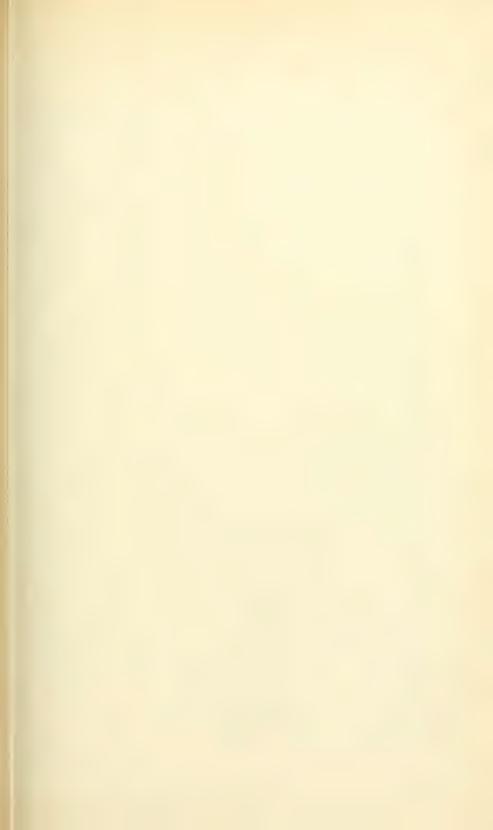
Den Text, den ich in der Beilage vorlege, entnehme ich dem Anhang einer bei mir befindlichen Handschrift, in der verschiedene Drangsale der Juden in Italien erzählt werden. Der Bericht umfasst in der Handschrift zehn Quartblätter, die mit Ausnahme des ersten in Quadratschrift geschriebenen Titelblattes in der italienischen Kursive des 17. Jahrhunderts beschrieben sind. Die Rückseite des Titelblattes ist leer. Auf der Rückseite des zehnten Blattes befinden sich nur die letzten fünf Zeilen des Textes.

Es handelt sich um eine im 17. Jahrhundert gemachte Abschrift. Eine zweite Abschrift befindet sich im Cod. Michael 186 (olim 852) zu Oxford. In der Beschreibung, die Neubauer im Magazin f. jüd. Gesch. u. Literatur I, 76 von dieser Michaelschen Handschrift gibt, ist zwar nur von einem "Gebet" des Rafael Modena die Rede. Es ist aber klar, dass Neubauer sich bei dieser Benennung von dem psalmartigen Anfang unseres Berichtes hat täuschen lassen. Im offiziellen Neubauerschen Katalog der Oxforder hebräischen Handschriften nr. 2061 (Col. 704—705) geschieht weder eines "Gebetes" unseres Rafael, noch seines Berichtes Erwähnung!

¹⁾ Katalog Neubauer nr. 2061. Vgl. Zunz, Literaturgeschichte S. 423 und Neubauer im Magazin f. jüd. Gesch und Lit. ed. Berliner I, 76.

²) Siehe Mortara S. 25 Anm. 3 und Maybaum im 10. Bericht der Lehranstalt f. d. Wiss. d. Judts. (1892).

Eine dritte Abschrift unseres Textes, und zwar in Quadratschrift auf Pergament, besass Mortara in Mantua, der von ihr in seinem Indice alfabetico S. 25 Anm. 3 spricht. Im Weiss'schen Kataloge der Bibliothek Kaufmann ist diese Handschrift nicht notiert, sie ist also beim Verkaufe der Mortaraschen Handschriften nicht nach Budapest gekommen. Ob diese Mortarasche Handschrift dieselbe ist, die Chananja ('oön in Florenz bei seiner zweiten Auflage des Saggio di eloquenza ebrea p. 25 f. benutzte, kann ich nicht entscheiden; mir steht nur die erste Auflage, in der von Rafaels Bericht noch nicht die Rede ist, zur Verfügung.

הורתי המעטירה מבית לא ידעה מכל אלה ההויות כלום עד שיצאתי טיד הלסטים. כי היא היתה אז בלו"צארא לעשות צרכי החיה אחותי תס"א והעבודה דעל דא וראי הייתי מצמער בעוד שהייתי ביד הלסטים כי זחלתי ואירא אולי יגיע לאזנה דבר תפיסתי ויהיה לה לעגומת נפש כי ידעתיה שנפשה קשורה בנפשי, ברוך הגומל 5 לחייבים טובות שגמלני כל טוב והגה היה שלם מכל הצדדים וצדי צדדים. וביום השבת שהיה עשרים יום להדש כסלו באה השמועה לססולו כי נתלה אימפו"ליטו ושהדת נתנה מאת רוממות הדוכוס יר"ה שיחובשו שברי שאר הלסטים עד שישובו לאיתנם לפי שבדיניהם אינם יכולים ליסרם כדי שיתודו על עונותם עד שיהיו בריאי אולם, וכן נעשה, ואסיא עם נרתק של רפואות היה הולך במקום שהם אסורים ערב ובקר לזור 10 ולרכך בשמן את פצעי מכותם. עדיין לא הבריא יו"אן במים"מא וכלו היה חביש בבגד עידים מפגי המכוח, ביום נטאלי בזמן שכל העם היו בבית תפילתם ואין איש טאנשי הבית שם בבית, שאל לאשת שומר בית הסהר שתתן לו מעם מים ובבואה ליתן לו המים, קם עליה כמנצח ואסר האשה כבית הסהר וברח לו עם איש אחר שהיה חבוש עמו. האחד גם אל נפישו וימלט כי לא היה לו כבלים ברגליו אבל יוא"ז בטיס"טא 15 מתוך שלא היה קל ברגליו מפני הכבלים לא הרחיק ללכת עד שפגעו בו התפשנים וחזרו ואסרוהו בשלשלאות וכבלים יותר ממה שהיה מקודם. וכל זה לא שוה לו כי ברח פעם אחרת ואלסלא סבל אחד שהשליך עצמו עליו והפילו לארץ היה גם וימלט, והדוכום יר״ה גזר שיוליכוהו כתוך המצודה עד שיבריא ובין דא לדא ידים לנחשתים הוגשו ורגליו בסד הושמו וכל גופו היה מלא חבלים ושלשלאות עד שלא 20 היה יכול להשים יד אל פין. אחר שהבריא יסרוהו על ידי חבל וקווא"ליטי ולא הודה עד שיסרוהו במכות גמרצות ואז הודה על מעשים רעים שעשה, ושמעתי שהודה שהוא היה אחד מאיתם שהרגו כמה"ר מנחם מיסטרי הי"ד. וכן כל שאר הלסטים והמרגלים כלם התודו על עונותם עד כי נכתב ונחתם גזר דינם מאת מעלת רוממות הדוכום יר"ה מלך אוהב משפט ומשרים שכלם התלו על העץ ויהתכו לרביעים והושטו 25 תלוים על עצים ואילנות במקומות שעשו שם רעות. וגם כי אנשים רבים ונכבדים הרבו לו תפלה שלא לדוגם על קו המשפט רק שחסדו יגבר עליהם לשלחם לאני שים וגם אני עשיתי לכלם מחילה עולמית ופטור גמור, לא רצה למחול אליהם ורצה שיקוב הדין את ההר ואמר דכל מן דין וכל מן דין לא חזו למירחם עליהון, עליהם כתיב ורחמי רשעים אכזרי. וביום חמשה עשר לחדש אדר נעשה כהם משפט ככחוב 100 וקודם שנתלו מטעם הדוכום יר"ה הוליכו כל בני עולה על עגלה חדשה בחוצות ובשוקים במקום שהרבים כוקעים שם כדי שכל העם ישמעו דמאן דעביד בהא נפיל בהא, וייראו ולא יזידון עוד. ברוך המלך המשפט שהעמיד עלינו מלך אוהב צדקה ומשפט כמוהו, יהי רעוא מן קדם מארי שמיא וארעא דיפיש חיי סגי ומסגי וירום לעילא לעילא הוא ובנוהי ובני בנוהי לעלם ולעלמי עלמיא

והביאני לחדריו ושם הכין לי הכנה גדולה לחם ויין טוב בשר וכל מטעמים וכן עשה בכל הסעורות שסעדתי עמו שעמדתי שם עד יום החמישי, רחמנא ליברכיה דהכי מרח קמאי, ומי שאינו מקפח שכר כל בריה הוא ישלם לו שכר משלם בכל מכל כל, מכל תנמולוהי שגמל עלי ולחכם והטוב, שבאו לראותני אחר שהלכתי אל המשה השיבותי להם תשואות הן ואמרתי יישר כחכם ששברתם שני רשעים יופי לכם יופי 5 לכם מזבח שעשיתם, אתם עתה ברוכים תהיו מכל העמים והולכי על דרך ישיחו תהלותיכם שבתהלה הדלו ארהות והולכי נתיבות ילכו ארחות עקלקלות מפני עקת רשעים אלו, כי ימימי עליהם און, יארבו במסתר כאריה בסכה לחטף עני במשכם ברשתם, והמעשה הזה אשר עשיתם יהיה לכם לשם ולתהלה בעיני אלקים ואנשים. ביום החמישי שלח הדוכום ירוה לקחת איתי בכבוד גדול ע"י הסוסי"ם ק לים ומטעמו 10 הדת ניתנה שיוליכן מבקשי רעתי אבורים בשלשלאות של ברזל ברחובות עיר, ואני ואברהם יגל כשרים נלך אחריהם רוכבים על סוסים ואחרינו כל הסוסי"ם קלי"ם וכן נעשה. אויבי לבשו בושת ועלי צץ נזר וכבוד והעיר מודינא צהלה ושמחה, וכמעט כל העם מקצה באו לראות המראה הגדולה הזאת איך נפלו רשעים בפתע פתאום מאגרא רמא לבירא עמיקא יציבא בארעא וגיירא בשמי שמיא והכסף שהיו רוצים נהפך להם 15 לכיכופא וחרפה אוי לה לאותה חרפה, אוי לה לאותה כלימה. וכל העם היו צועקים כקול גדול לאמר יחי אדוננו המלך, יהי אדוננו המלך, ויתמו הוטאים מן הארץ, וגם רוסמות הדוכום יר״ה ומעלת אחיו החשמן יר״ה גם המה בעד החלון נשקפו לראות והדוכום יר"ה רמז אלי בידיו שאלך למעלה והביאני המלך הדריו ויגל וישמה עמי והשיבותי לו תשואות הן הן מכל מה שנמל עלי ופטרני לביתי לשלום. ברדתי מחדרי הדוכום 20 יר"ה ללכת אל בית האוסיליו", שמה מצאתי ראשי אלפי ישראל שבמודינא וכלם שמחו לקראת בואי, וליווני עד בית הנדיבים אוסיליו" ששמה עמדתי במשתה ושמחה ויום טוב ערב ובקר עד צהרים. אחר חצות שמתי לדרך פעמי לבא לססו"לו לביתי, ועמדי היו אנשים רבים ונכבדים כמספר גוי אח ד כלם רוכבים על סוסים ואנשי ססו"לו 25 בם רוכבים לקראתי כמו שני מילין עד שהיינו כמנין אך טו"ב ליישראל כלם רוכבים על סוסים מלבד ההולכים על הארץ וכלם ענו בשמחה רבה ואמרו ברוך הפודה והמציל שהצילך מיד צרים ופדך מיד עריצים ואני עניתי אהריהם ברוך הוא וברוך שמן עלי נתקיים מקרא דכתיב ה׳ לי בעוזרי ואני אראה בשונאי. ובהגיעי לסכולו מצאתי רבים מעמי הארץ חוץ לכרך ובנות צעדה עלי שור שהיו מצפים ביאתי לבית כתשוקה רבה וקצתם יצאו לקראתי כיוצא לקראת מלך וכמעט כל העם מקצה נסבו 30 על ביתי ותקעו בצלצלי תרועה לכבודי, ולכבוך יי והדרן הלקתי לכלם לחם ויין וטעות ולעניים שבמודינא ורייין ומנייטובה ופיירארא שלהתי מתנות כפי מסת ידי, ומשתה עשיתי לכל בני ססול ו ולבני העיירות הסמוכות לו ליל שמחרתו רביעי בשבת יום שני של ר"ח טבת להודות לה' ולזמר לשמו עליון. ותיתי לי דחשיב וסברין ורקיע, וחביב עלי הנס הזה האחרון מכל הראשונות שהאשת חיל עטרת תפארת ראשי

¹ כ"י הדוננו. 2) כ"י האוסיליי. 3) כ"י אוסיליי.

ושם קראו אל ה' שיענגי בעת צרה, כי באמת בלילה ההוא הייתי בסכנה גדולה ואי לאו דבשמיא אכריזו עלי דימום אתה שוינהו לדמי לתרי פשיטי, ואלמלא הרגישו הלסטים כלל ועיקר מהתפשנים שבאו עליהם, ודאי היו מכבידים ידם עלי שכן אמרו לי בפירוש אלף פעמים. ודאי מאת שימר ישראל היתה זאת היא נפלאת בעיני כל השומעים, ובקשרי המלחמה שהותה ביניהם בשעה שתפשום הכסיפו פני ועמדו שערותי עד שלא יכולתי לראות ונהבאתי אחר תיבה אהת שהיתה באותו החדר, והייתי מתפלל לה׳ תחון זכות אבות שנגע לא יקרב לי, עד שבא לסוף פרנציסקיו מסא"קינו ואמר לי אל תירא ואל תחת אדוני שכל אלו באו לשמשך ולשרתך ולבקש הצלחך. ומעין עשרה נסים שנעשו לאכותינו במצרים ראיתי בלילה ההוא ד"ם האנשים 10 הרשעים ההם ראיתי שנשפך על הארץ כמים ויהי הדם בכל העצים והאבנים שהיו באותו החדר, וכצפר"דעים עלו ובאו התפשנים בחדר משכבם ותפשום שם חיים וקרקור החפשנים היה דומה לאותו של צפרדעים שבקרקור וקול גדול כל אחת היה אומר לאחיו חזק ואמץ לאסרס, טול מקל והך על קדקדם, טיל חבל ותן בצוארם, עד שחבורות נעשה ככל גופם כעקיצת הכנים שהיו במצרים, וגם ערו"ב הרבה מאר 15 מאנשים ממודינא ומוינייו"לה מבני ברית ומשאינן כני ברית היו שם סביב הבית כי כסלי לאוגיא כלם אחזי חרב וכל כלי מלחמה בידם לחבל ולהשחית אם באולי יברחו וי״ד ה' היתה כם וכמקנם וכל בהמתם שהתפשנים לקחו סיסיהם וכל רכושם, ושחי"ן פורח אבעבועות היה בפניהם עד שלא היו יכולים לעמוד בפני אדם מרוב הבושה והיו מכסים פניהם בכובע שבראשם עד שבאו לפני הדוכום יר"ה שצוה שירימו ראש 20 הכובע כדי לראות פניהם פני רשעים, ומפ״ר גדול נתך ארצה בלילה ההוא כי מאת ה׳ נסבה, שבסבת המטר לא שמעה אזנם קול ההמון שבא עליהם ובפרט כשעלו כסולם לילך לחדר שהיו שם שאלמלא הרגישו בדבר כלל ועיקר לא נשתייר מעכו"ם שריד ופלים, בלילה ההוא נתקיים בי ונתתי גשמיכם בעתם בלילי רביעיות, וכאר"בה שכסה את עין הארץ ולא יוכל הרואה לראות את הארץ כן עינים להם ולא יכלו 25 לראות כי פרגצים"קו מסא"קינו שם עשישיות נגד פניהם ונטל מאור עינם, ובח"שך ישכו כל אותה הלילה שהושמו במקום חשך ואסלה כי בחשך כאו וכחשך ילכו ובחשך שמם יכוסה, ולי תל"ח 1 היתה אורה ושמחה, ומכ"ת הככו"ר והזקן אשמאי שבהם ראיתי כי הוכא במכות ופצעים נאמנים עד כי בשבת שהיה עשרים לחדש כסלו נחלה ונחתך לרביעים כדי שלא ימות מיתת עצמו כי הרופאים אמדוהו למיתה. ובצאתי 30 מפתח הבית שהייתי שם פגעתי בכמה״ר מנצח שהוא היה היהודי הראשון שראיתי וברדתי מהחדר שמה מצאתי המפוארים כמה"ר אלחנן מפונציפונצי וכמ"הר עזריה מודינא וכשהגעתי סמוך לוינייולה יצאו לקראתי בשמחה רבה המאד נעלה כמה"ר יצחק מודינא והמשכיל בנו כמה"ר בנימין והיקר כמה"ר יוסף אוסיליו ושאר יהודים מוינ"יולה יזכור ה' לכלם לטובה. ובשמחה ובששון הנעלה כמה"ר יצחק 35 נשקני מנשיקות פיהו כי טובים ועיניו היו זולגים דמעה מרוב השמחה. ונמלני כירו

¹⁾ תהלה לאל חי.

מוב יצא הטו"ב ובא לו אל מקום שהייתי שם, ונשא ונחן עם הלסמים באמרו כי היהודים מתרצים לתת להם כך ששה אלפי כסף ולא יותר, והם לא היו מתרצים באמרם כי יודעים בכרור רוב עשרי ושעפרות זהב לי ולפום גמלא שיחנא. בשמעו כך נסע משם באימרו שילך לראית אם יתרצו להגיע לכך שמנת אלפי כסף. סמוך לשעת המנחה הגיע להם אגרת מהמוב, שעשה באיפן שהיהודים יתנו לו שמנת אלפי 5 כסף ארבעה כמחושבים וארבעה יתחייבו בשטר לפרעם בזמן שלשה חדשים, והבטיחם לבא שם כלילה עם קצת המעות. וגם מזה לא היו מתרצים כי אמרו כל אגב גבייה בעי, ומי יתערב לבו לבוא לגבות שטר אמנה ועולה כזה, אך היו שמחים שמחה גדולה ויו"אן בטים"טא קרא לאיטפי ליטו והראה לו הכתב מהטוב, ובשמחה רבה אטר לו נומי״דו אוק״מו היינו סך שמונת אלפי כסף נתן סימן לליסטים שככל עת שיבא 10 לנקש את הדלת אשר הם שם יעשה צפציף כפין ידוע כיניהם. כיום ההוא שלח הדוכום יר"ה תפשנים ממי"דינא לוינייו לא, כי כן כקשו ממני אנשי וינייו"לא, ובאו בארחות עקלקלות כדי שלא ירגיש אדם בדבר, והומנייא לפום נהרא הושם שאם יברחו הלסטים ירדפו אחריהם לתפשם והכל געשה כסוד גדול. לעת ערב החכם כרה 15 להם כירה גדולה ושלח להם מלא צנא דמיני קדירא שנהפך להם לצנא דסמא דמותא וכוסות יין טשובחים שנהסך להם לכום התרעלה, איזדקור ואכול ושתו ונהום מתוך קופה של בשר ואלו לאלו היו מסללים לאמר, בלילה הזה נתמלא בתינו שלל שיבא הטוב עם כל טוב בידו, והיה מן הטוב אשר ייטיב הטוב עמנו והטבנו גם לו כי הוא הסרסור להמציא לנו כל הון יקר ינעים. ולנגדי אשרו דע לך רפאל אם כת דינא בשל 20 דינא דעשרת אלפי כסף שאם בין לילה ובין יום המחרת לא ינתן גמר וחכלית לעסק הזה ביום החמישי נחלץ הושים אל הרי לוק"ה ואז לא נתרצה אפי" בעשרים אלפי דוקאטוני. עוד אכלם ודבורם בפיהם ואף אלקים עלה בהם, והגיעו שם התפשנים וראש תפשני מודינא שהטוב מסר לו סימניו נקש אל הדלת וצפצף בפיו וכסבורים שהוא הטוב והנושא כל טוב, קם בשמחה רבה יואן בשים טה ופתח הדלת והם במהירות וזריזות רבה נכנסו כלם כאחת בתוך החדר שהיו ישם. ונחלקו לישלשה כתות, 25 כת אחד אסר יוא"ן בטיס"טא ביגיעה רבה שהיה איש גבור היל מנעוריו ובשניו שני רשעים נשך זרוע אף קדקד של ראש תפשני מודי"נא, וכת אהרת אסר אימפו"ליטו וכל כך היה חזק ואמיץ הגם כי שלחו? לארץ ונתנו חכל בצוארו, עם הפוגייא"לו שהיה בצדו הכה בצואר ראש תפשני³ וינייו״לא ומאיתה מכה מת שצר עלי מיתתו, וכת אחרת אסר סכסטי"אן ספונמו"ן ואחר שאסרום בחבלים ושלשלאות של ברזל בדוחק 30 כפיטורי בפי ושטי, הובאו בוינייו"לא סקום אשר אסירי המלך אסורים וכלם מוכים ומנוגעים פצע וחכורה ומכה טריה אשר הכו בעת תפישתם. ובלילה ההוא נתפסו בססו"לו אליסאנ"דרו קוקא"פאנו ואניי"לו סדו"לו ועמדו באסירי ססו"לו עד שהוליכום למודי"נא. ויזכור ה' לטובה לק"ק שנמודינא שכלילה ההוא נאספו בבתי כנסיות

¹⁾ כ"ו ישלחו. ²) כ"ו ישלחו. ¹) כ"ו חלוני. ³) כ"ו חלוני.

ואי אפשריו שאם יתכנסו כל כסף וזהב שבכל היהודים לא יזל זהב מכיסם ממוחשביו סך גדול כזה, והוא לחש באזני שבארשת שפתי לא אמנע מלומר הסך שארצה לתו להם ולאו רבותא למבעי בעיי, ואם הם דברו בלשוז גוזמא גם אני אשיב להם בלשו הבאי וגם כי ארבה כסף גדול לא יהיה לי למק כי אצא נקי מידם, עם כל דא מליז 5 הוון פייגן על לבאי ולא יצא מפי רק שאתן להם אלף דוקאטוני, אז אימפוליט התחיל לדבר דברים מרים כלענה וחשב להפיל עלי אימתה ופחד. כראות הטוב כ באנפאי אזיל סומקא ואתי חיוורא מדברי אימפו"לימו, נגש אלי ודבר באזני שלא אירו מדבריו ומחתתו לא אפחד ושביום מחר נתראה פנים ונדבר יחד ושיתקרבו לוינייו״לו ואהיה קרוב אל היהודים שם, ובידו מסרתי אגרת דרוכה אל כמה"ר יוסף אוסיליי 10 שמניתיו מורשה ואנטלאר בעסק הזה, שכל אשר יעשה יהיה מאושר ומקויים ממני באותה הלילה נסענו ממקום שהיינו שם ובאנו אל קונווינ"מו אחת סמוך לוינייולה, ונו זה מחכמת ותחבולת כמה"ר יצחק ששלח השו"ב והמשיב לאמר להם בשם חכו אחד העומד שם שיקרבו ויאתיון כמוך לוינייו"לא אל הבתים אשר על שדה אחווח וכל מחסורם עליו, וזה להנאתם ולמובתם כדי להת הכלית ונמר אשור הייא לעסי 15 הזה, וגם כי אימפו"ליטו דסב ובלה שלשים ושלש שנה בליסטיות ליסטאה בליסטיותיו ידע שאין דרך הלסטים להתקרב אל עיר מושב והיה מסרב ללכת, עם כל זה לסון נמשכו אחר דברי קברניםם שהיה יוא"ן בטים שה דחייתא דקיטרי סכר וקביל. ומאו רועה ישראל היתה זאת דכר רגיז רעיא על ענא עביד לנגודא סמייתא, ובאתרא דמתבע רגלוהי מובילין יתיה, ולסכות מכוסות ממני לא יוכלו בלילה ההוא לבוא אלא עו 20 הקונווינ"טו. כיום מחרת שהיה יום שני כא שם המו"ב ודבר עמהם ועמי והגיד ל לאמר שכמה"ר יוסף רצה לתת להם סך שנים אלפי כסף אבל אין הקומץ משביי את הארי ואינם מתרצים אפי׳ בארבעה וחזר לו לוינייולה, ואור ליום השלישי אח שאכלנו שם בקונ״ווינטו נסענו משם והלכנו כבית החכם. שמעו אהי ורעי מעש נסים שנעשו באותה הלילה, כי בטים טה מראנ"גולא שנפרד מאחוזת מרעיו כליל 25 שעברו סיקיי"א הלך לו נע ונד לבקשם ועמד בססולו שלשה ימים, ויקר מקרהו שבי לו לאושפיזא חוץ לכרך וינייו"לא, והמו"ב הכירו וירץ ויבא לו לנעלה כמה"ר יצח ויגד לו הדבר. תכף כמה"ר יצחק מסר אגרת הדוכום יר"ה לו ולנעלה כמה"ר יום ושניהם באו בזריזות למכלכל ויגידו לו הדברים כהוויתן וככוריין, לא איחר המכלכ לשלוח שם תפשנים ויתפשוהו ויכיאוהו אל כית הסהר, וגם נמצא אגרות מהמראנ"גולו 30 דרוכות אל יו"אן בטים"טא שיפקדם ביד וינטורא, ויביאום למכלכל ואחר שקראם תכן שלחם ביד איש עתי אל הדוכום יר״ה. וכפרצידא דתותי קלא כיון דנבט נכט צ תכף ומיד גם אחר גם, שהאיש שהיו בידו האיגרות גם אל גפשו וימלט בקונ"ווינטו ובעודו בורח עבר לפני הבית שהיו שם הלסטים, ודעתו ללכת שם ולהגיד את אש קרה לבטים"טה והוכה בסנורים ועינו לא ראה הבית שהיו שם, וגם האחים לא הגיד 35 לו כלל אנא הלכו ואנא נמצאו כי מאת ה' היתה זאת לשומם כאלמים. בבקר כי

ו) כ״ו ואיםשרי.

המלך נחוץ יחלין חישים עד מקום שיד כחותיו מגיעות להוציא דבר למעשהו, אך שיהוה בטוח מהמחילה מהדוכים יר"ה ושינתן לו עזר לכל בקשתו. ואז כמה"ר שאלתיאל חזקיה השיג את כל רצוני והפצי הן מאת הטי ב הנז' ומיועץ הטלך ודברים אחרים. שניהם ברבור אחת כתבו לי שיוכור וישמיר לעשות הדבר הזה, שעל ידו ימצא חן ושכל טוב בעיני אלקים ואנשים יבעיני מעלת הדוכים יר ה בפרטות ושמציה לבער קוצים מן הכרם וכיוצא. וכיום הראשון לכקר כי אדלי יומא שלח האגרות ההם לוינייול א לנאמנם וההעתקות מהם אל היהידים שם ע"י כמה ר מנצח יצ"ן מפורטי, ואחר שספרו לו כל אשר נעשה עד היום ההיא אטרו לו, כי כבר הורה זקן ונשוא פנים הוא הראש כמה ר יצחק בחכמתו ובינתו, כי בעסק הזה צריך להשיג אגרת מאת 10 הדוכום יר״ה שיצוה למכלכל וינייולה שיתן להם סער ועזרה מכל אשר יצטרך להם לעת המצטרך כלי איחור ועיכוב 1. וכראות כמור מנצה דשפור קאמרי ובלעדה אי אפשר לאשר ולקיים כל דבר, אמר אגרא דפירקא דא רהטא ושתין רהיטי רהיט, עד שהגיע לפלג המנהה למידינא והלך וספר הדברים אל מורדיא דלברות כמה ר שאלחיאל חזקיה, ושניהם יחד הלכו למצוא ייעין המלך להלות פניו שיבוא אל הדובום יר ה להתחנן לו על הדבר הזה. וכן עשה שהלך לו אל מלכי צד ק מלך של ם אדוננו 15 המלך ובקש מטנו במטותא, שיעשה האגרת הזאת. כי צורך שעה היא ובלעדה לא יוכלו להרים ידיהם ורגליהם. ומעלת הדוכום יר ה כל כך היה נחסו וחפץ שיצא לאור משפט העסק הזה, אעם י שהלבלר בקולטים היה שם, הוא בכבודו ובעצמו כתב אל רמכלכל כדי לזרזו יותר שיתן למביא אגרתו זאת בלי פיקפוק וערעיר כלל ועיקר כל 20 אשר ישאל ממנו ולא יכחד דבר. והכתב נכתב להמש שעות בלילה וצוה שלא יאחרו לשלוח יהודי שם לכתחילה עם האגרת הזאת, ופקד לשימר השער שיפתה ליהודי שיכא שם לששה שעות בלילה. וברוך יהיה כמה״ר מגצה נאמן ביתי שלששה שעות בלילה נסע לו ממודינא והגיע לוינייו"לה לתיטע שעות והמכלכל צוה שיפתחו לו השער, ובא לו לנעלה כמה ר יצחק ונתן לו אגרת הדוכום שישמרה עד עת שיצטרך ממנה. ובזמן שנעשו כל המעשים האלה אני הייתי במעמד בולוגיי סו כי הוליכוני שם 25 ביום הרביעי סטוך לאור יום וישכנו שם בין תנור לכירים עד יום ראישון שהיה י"ר כסלו. ביום ההוא שלחו הלסטים סום לנאמנם שיבא גא אליהם כי דבר סתר אליהם לו, ולא אבה ללכת אז ושלה סוסם לאחור ולפנות ערב לקח סום של הנעלה כמה"ר יצחק מודינא ובא אליהם והלסטים ישמחו מאד לקראת? בואו ואני לא הייתי יודע מה כא לעשות ולא הייתי מכירו רק לאהר שיחדו מתקו סוד קראני בפנת הבית והגיד לי 30 שהנעלה כמה 'ר יוסף אוסילייו בא לוינייו"לה להליין בעדי בחברת הקצין כמה"ר יצחק מודינא ובדבריו שמח לבי ויגל, אבל לאחר ששמח לבי הקחה את שיני באמור לי שהלסטים ישואלים לפדיון נפישי עשרת אלפים דוקאטוניני. בשמעי כך, קראתי בקול גדול לאמר מה זאת שאלה שלא כהוגן הוא, ואליהם נפניתי ואמרתי סך קירי פלסתר

¹⁾ כ"י ועיקוב. 2) לקרת.

שיופר עצתם ויקולקל מחשבותם שלא ינצל מיד הדוכום יר"ה יהיה כאיזה מקום שיהיה, ואם ככה יעשה להתהפך להם לאוים מעתה ומעכשו מעלת הדוכום יר"ה עושה לו הן שיוכל לדרוך בארצו ולבא בגבולו. וכל ההויות האלה נתהוו בין יום השלישי והרביעי, ויוסף ה׳ כל טוב לנעלה כמה ר יוסת אוסילין יצ"ו שגם הוא נעשה סניף 5 לדבר מצוה לצאת ולבא לעזר ולהועיל על העסק הזה, וביום החמישי אח גאמן מסר לידו האגרת שכתב לאחין איגרת דברי ההשמן ירשה ומסוכסכת בדברים אחרים הרבה, ובזה עולה ויורד שעליו מוטל לעשות הדבר לבבודו ולכבוד בית אביו, למען לא יאמרו עלין שגם הוא עם פושעים נמנה. וקל כאחד הצבאים האיש תם וישר כמה"ר יוסף רכב על סום קל ובא לו בגמלא פרחא לסווייאניו אל מקום מושב הנאמן אצלם ומסר 10 לידו האגרת אחיו, ואחר שקראה יחד כמה ר יוסף הדבור עמו וברוך יהיה טעמו ודבורו שבכח פיו ובתכמתו עשה באופן שהבשיחו למסור גופו נפשו ומאודו על הדבר הזה עד שיוציא העשוק מיד עושקיו, אך בתגאי כפול ומכופל שיוכל להראות קודם לדוכום יר"ה שהוא נקי כפים ובר לבב מתפיסתי ואינו בקשר רשעים ההם. אמת הוא דרחים ברחמתין עווא ליואין בטיסט"א שהציל נפשו ממית ע"י מעשה שהוה, ואולי על זה 15 בטח לבו יהיה לו עתה בגומלין ותיתי ליה דדבר תפיסתי הדתא היא לגביה דידיה ושלא לקחה אזנו שמין כנהו עד עתה, וכזה יהיו דבריו אל אחיו שביום הששי כתב לו שכל עוד שיוכל להראות לדוכום יריה קודם תים לכבי ונקיון כפיו כדבר הזה יחכום וירמי נפשיה לכל אתר דיהיה לרעוא קדמיה הן בגוד אסיק הן בגוד אחית וישלך נפשו לעשות רצון מלכ ו ואדונ"ו. ובו ביום נסע לו הנעלה כמה"ר יוסף מסווייאנ"ו וכא 20 לו לוינייול"א לאיש חיל רב פעלים הנעלה כמה"ר יצחק מודינא שקודם כתב למודינא אל האוסיליו שבכל כחו יטפל בעסק הזה, ויספר לו דברי נאמן כי ייטיב את כל אשר דבר, ובודאי ככינויו כן היא טוב ומטיב וזכרגו אלקים זכר טוב כי מן המו"ב לא יצא רק טוב, והנה הוא נכון ומזומן לעשות הפצינו ככל מכל כל, ברם צריכא שמעתא צלותא כיומא דאיסתנא, איך נפיק גכבא דעמרא מבי חזירי דלא חוריה נשרא, ונמנו 25 וגמרו כי אין טוב רק להביא שם המוב תל שהכל תלוי בו ולראות מה בפיהו. ובכן האנשים השלמים הנעלה כמה׳ ר יצחק והגעלה כמה׳ר יוסף שלחו לו סום וחלו פגיו שיתרצה גא לבא לוינייול"א, ותכף שבא באו הדר בחדר ושלשתם יחד היו באותה עצה מה ראוי לעשות, ובתכלית הדברים אמר הטוב הנה אני אעביר כל טובי על פניכם ומלבד זה היטב איטיב עמכם שיחזק במעזכם גבר חכם בעז חכם מוינייול א, וכן עשה. 30 ביום השבת השיב אח נאמנם לאחיו כשם הדוכום יר״ה שאין עת כעת הזאת לחת תבן לאווזות ולפשוט את טלפיו להראית שהוא טהור, כי לית דין צריך בשש ושמעתה ומעכשיו עושה לו שובר ופטור גמור ומחילה עולמית מכל אשר עשה יהיה מה שיהיה. אך שיהיה לכן חיל לשמור ולעשות את תורת דבריו הקודמים להוציא ממסגר אסיר ולכלות קוצים מן הכרם ושמעשיו כדבר הזה יקרכוהו אל המלכות ומעשיו ירחקוהו. 35 ושלח לו האגרת הזאת לוינייול"א, ובו ביום חזר לכתוב לאחיו שאם כן איפא שדבר

[.] ב״י איפה (1

יל שמחרתו ז' כסלו, שמתי פני כחלמיש גנד הלסטים ואמרתי להם, אי אמתי אדבר אזיל בהרין דוחקא וקצתי בחיי צער כאלה והנה היום ששה ימים שאנו בידם ומנוחה א מצאנו ומה רוצים ממנו, והם בלשון רכה השיבו לנו שלא נירא ולא נפחד כי -חקו קץ העסק הזה במהרה ובעוד ימים מיעטים נשוב אל בתינו בשמחה ובשוב לבב. הגשמים 5 יתיעצו ביניהם לשלוח אברהם יגל מאתם שיבא למודיגא להליץ בעדי, ומרוב הגשמים שירדו כל הלילה וכל יום ראשון לא שלהוהי עד יום שני אחר חצות, ותאוותם הגידו ועל פה שכסף גאולת נפשי לא יהיה פחות טעשרת אלפי דוקאטינ"י, והזהירוהו וזרזוהו ורוז אחר זרוז שיבא תכף למודיג א ולא ילך אנה ואנה. ושישים עצמו כאלם ולא מתח פין לדבר, היכן היו והיכן נמצאו ושישיב לכל שואלו דבר שהם בהרי לוקה שיהיה אסור בטראית העין, וכתפארת אדם ישב כלוא בכית עד שגם אני אשוב אל 10 יתי, ושישטור מאד לנפשו שלא לעבור על דבריהם, ושיש להם מרגלים בכל מקום וילך ושיזכור שאני שבוי בידם לעשות כי כרצונם דבשבי כלהו איתינהו ביה, ואין לו עשות רק באופן שינתן הכסף על יד איש נאמן אצלם, איש ממשפחת טו"ב ותכף יחוני לבא לביתי. אברהם יגל השיב להם שהקשו לשאול ושלא ימרה את פיהם, שישמור לעישות ככל אישר נצטוה, והלה פניהם שלא יגידו לי כלום מהסך ישרוצים, 15 שישרתוני באהבה ודברי נהומים כאישר עשו עד עתה, והכטיהוהו לעשות כן, וכן עשו תנו לו פתק אחד ישלא היה כתוב עליו רק, ישישאל לאית נאמנם היכן נמצא אחין זהיה יצאני ממודינ"א זה שתי שנים וגם אני כתכתי לכמה ר שאלתיאל חזקיה שיתרצה א לתור ולדעת מקום מושב הנאכן אצלם, ושיפדה את נפשי יותר מהרה שיוכל אין אדם דר עם נחש בכפיפה. אברהם יגל בא אל העיר ביום השלישי סמוך לח״י 20 יעות לבית כמור מרדכי תבני יצ"ו, ותכף שלחו לססולו לקחת כמה"ר שאלתיאל חזקיה וד לו את כל אשר קרהו ואת פרשת הכסף אשר אמרו הרשעים ההם להביא אל מיהם על ידי נאמן ביתם כדי שלא לאבדני ה"ו. וככן כמה ר שאלתיאל חזקיה בשפולי גלימיה נקט ורהט ובא לו אל אחד מיועצי הדוכום מהיושבים ראשונה במלכות להתיעץ מו כדת מה לעשות ברבר הזה, ואחר רוב עצות ודרכים שבקשו לאחז הסכימו כי 25 כל כלא השיב, וסמא דמילתא הוא שהסניגור יחהפך לקטיגור ומהריסם ומחריכם מן מו"ב יצא שיתהפך להם לאויב. ועם המסקנא הזאת כא לו היועץ אל מעלת החשמן "ה והגיד לו את לבו בדבר הזה, איך חשב דמיניה וביה אבא ליזיל ביה נרגא וזה י אפשר להתקיים רק על ירי אה נאמנם, ושלכן מחלה פניו שישלח לקרותו ויצוה על הדבר הזה שיפעל באופן עם אחיו שיתהפך להם לאויב והוא ילחם להם בחכמה 30 דעת, והחשמן יר"ה הבטיחו לעישות כל מאמצי כחו הן מצד אח נאמנם הן מצד הדוכום ה כדי שעצתו תקום עד שיאכד סכרן ויכטל סכויין של אנשי דמים ומרמה. לא איחר עלת החשמן יר זה להביא לפניו את השוב ובפנים נזעמים התחיל לדבר עמו מהעסק הזה, מה מורה באצבע שגם יד אחיו במעל והנה בקושרים ואם לא יעשה אחיו באופן

ו כ"י והבטיחו׳.

הזה יזכור ה' להם לטובה, ובריי"ו התפללו בעדי גם ביום השבת מטעם האלוף כמוהר"ר מ״ע מפאנו נר״ו כדין יחיד הנרדף מפני עכום, והאלוף כמוהר״ר חנניה אליקים ריאיטי יסד תפלה על ככה, וכן עשה ג"ב המשכיל כמהח"ר אהרן ברכיה ממודינא יזכור ה' להם לטובה, והמטיב לכל יגמלם כל טוב סלה אמן. כשהגיע לריי"ו הסיי 6 פיליפו בירטולייא נודע לו כל אשר עשו תפשני ריי"ו, והראו לו את הסוסיא והוא תכף הכירה שהיא הסוסיא שלו, והגידו לו ששם מי שהיה רכוב עליה אימפוליט"ו מנפריד"י, ובחשבו כי אלו הדברים יהיו לבשורה טובה לאנשי ביתי מצורף, כי הגשמים רבו מאד מאד על הארץ, חזר לו לעת ערב לכית להגיד אשר ראה ואשר שמע. וביום שבת כי נתמלא כל ארץ ססול"ו מבשורה זאת, אליסנדרו קוקאפאנו ואנייולו 10 סדולו שניהם מססולו והיו המרגלים והמוסרים שמסרוני ביד האנשים, כשמעם עשו עצמם כחרשים וכמצרים בצרתי, אמרו לאנשי ביתי שאם ינתן להם מעות וסוסים ילכו אנה ואנה לבקשני, שיודעים כל חורים בסדקים שנסתרים שם הלסטים בנקרות צורים ובמחילות עפר, ושאימפוליטו הוא אהובם מימי קדם קדמתה ושאם לא יועילו לא יזיקו. כשמעם אנשי ביתי כך לא אחרו על הדבר והמחים אצל שלחני אחד שיתן 15 להם כל אשר ישאלו, והם נראו כהולכים לבקשני ולא שבו עד יום הרביעי שאמרו שבקשו ולא מצאו, וגם אנשים אחרים נשלחו מריי"ו ומלוצאר"ה ומלאמיראנדול"א וכלם לעומת שהלכו כן כאו ולא נודע מקומי איו. ויזכור אלקים לטובה לנעלה כמה"ר משה מסורא שכלמש"ק באישון לילה וגשמים היו יורדים בזעה, נסע לו ממודינ"א בחברת כמה"ר שאלתיאל חזקיה והגיע לססולו לארבע שעות כלילה, ובגדים שעליהם 20 היו כל כך מלאים מים עד שהוצרכו לסחמם להוציא מימיהם, ולמחרת בהשכמה 2 הלך לו אל קסטי"ל נוב"ו שעל ההרים הרסים עם שני אנשים עכו לראות היוכל לדעת אנה אני נמצא ע"י אנשים נאמנים אצלו, וכל זה לא שוה לו, לתהו והבל יגע ולריק עמל ולא נודע היכן אני נמצא. ואיה דעה ולישון למודים לדבר ולספר ולחכר כל פרשי הדברים שנתהוו בימים ההם, כי ככל שעה ובכל רגע היו באים אנשים מבני 25 ברית ושאינם בני ברית, וזה אומר ראוי לעשות כך, וזה אומר ראוי לעשות באופן אחר, ובני ביתי היו כרצין איש ואיש עד שהזהובים היו בורחים כזכובים אין כסף נחשב לכלום. מצורף לזה כי כל הדברים שלא נתבררו לי כסדרן וכהלכתן וכשאינן לצורך הנס אחשבם כסרח העודף, וביריעת המגלה הזאת לא אעלם כי ראש תוך סיף כונתי בקל קולמוסא וקל מגלתא הדין לא היתה רק למען לא ימושו טפי ומפי זרעי חסדי 30 ה' שגמל עלי ולהודות לשם קרשו עליון ומרומם על כל ברכה ותהלה, ולזמר ולרומם רוממות מעלת הדוכום יר"ה ומעלת אחיו החשמן יר"ה במה דאמינא בריש מילי, ולהודיע לכל עמי הארץ כי הן על לוח לבי חקוקים בכתובת קעקע כל תגמולי אנשי שם ומעלה שנמסלו בפיקוח נפשי, והטוב שהטיב ומטיב וייטיב לכל טוב יגמלם כל טוב סלה אמן. רק זה אגידה לכם אוהבי ורעי ואססרה כי בליל מוצאי ש"ק, שהיה

שנתננו לחן ולחסד לעיניהם, והם כעבדים שרתונו וכל אשר שאלנו מהם לא מנעו ואצלו מטנו, ומעולם לא העבירו מעלינו דת יהודית וזטנין תלתא ביומא לשעות מיוחדות התפללנו כדין וכתורה בטלית ותפלין, והכינו לנו תמיד מזון וצידה המותרים לפינו כפי אשר מצאה ידם ולפעמים היו הולכים מיל או יותר למצוא לי ביעתא בת יומא, ודברי נעים זמירות ישראל תמיד היו כפינו, ומזה לבשנו מהם הוד והדר, הדר הוא לכל הסידיו הללייה.

הללויה, הללו אל בקדשו, קדוש יושב תהלות ישראל, ישראל גוי אחד, אחד ומיוחד, יחד כלם אהובים וכל אחד צר לו כצרת הברו, הברים הם ישראל שכלם ככה לו, ונתאבלו כשהגיע לאזניהם הדבר הרע הזה שנתפסתי מהלסמים ונודע על ידי אוטדנות המוכחות כי בביתי בססולו היו מצפים ביאתי ביום שני, כשראו כי אחרו 10 פעמי לבא כצפייתם צפו והמתינו כל יום שלישי ורביעי. כי אמרו אולי מפני רוב הגשמים שהיו יורדים לא יכולתי לבא, ויחילו עד כי לא יכלו עיד להתאפק. וביום החמישי שלחו היקר כמה"ר יומה מוליאנו יצ"ו שילך ללוצאר"ה לראות למה זה ועל מה זה בושש ביאתי לבית, וכשהגיע כמה"ר יוסף לריי"ן, שמה מצא שליה ששלח האלוף כמוהרור חנניה אליקים מריאיטי לראות אם עברתי דרך שם, כי אכרים עובדי 15 אדמה הגירו לו לאמר, כי כדמות שני אנשים עברים רוכבים על סיסים שסימנם כך וכך נראו, שהיו הולכים עם ארבעה מראות נגעים תואר לסטים להם לא ידעו מי המה. ואז כמי יוסף סולייאנו ביד איש עתי הודיע הדברים לאנשי ססול זו, כשמעם ויתעצבו האנשים ויחר להם מאד, ובלילה ההוא גדרה שינה מעיניהם ויפג לכם כי לא ידעו מה לעשות בדבר הזה להיותי בבל יראה ובל ימצא. הבקר אור ייום היששי וייקם ה'משכיל 20 יקר רוח איש תבונה הגעלה כמה"ר שאלתיאל הזקיה יצ"ו ממורינא וישלח סינייו"ר פיליפ"ו בירטו"לייא לבקשני סביב לאותם המקומות שנתפסתי. והוא כזריז במלאכתו בא לו למידינ"א להתיצב לפני הדוכו"ם יר"ה, ויכא עד לפני שער המלך ויקרא בקיל גדול לאמר הושיעה אדוגנו המלך הושיעה אדוגנו המלך, ויאמר לו הדוכום יר"ה מה לך ויגד לו את אשר קרני, וכשמעו הדברים ההם חרה אפו עד מאד, וברוך יהיה מפי 25 המבורך והמברך כל, שבפה מלא הבמיחו להיות לו לעזר ולהועיל עד מקום שיד מלכותו מגעת, ונתן לו רשות לישא וליתן עם יצואים. ובו ביום בססול"ו שלחו גם כן קריסטו"פירו נפח לבקשני, ובא לו עד המאנ"ייאנו ובקש בכל הדרך שאפשר לחשוב שהוליכוני שם, וחשש באולי ח"ו המיתוני והשליכוני כאחת הפחתים, ויחפש בכל 30 הפחתים והגאיות וככל הדרכים אולי נמצא מראית או רושם דם, ויבקש שלשה ימים ולא מצא כלום. ובססול"ו מלמדי להועיל כמוהר"ר אברהם דלויקיין נר"ו עם כל הקהל נקבצו בכית הכנסת ושם הרבו תפלות ותחנונים וכל הקהל ענו בצום נפשם אנשים וגשים ומף, וככה עשו גם ביום הראשון ושני וחמישי ושני שבא אחריהם, וכן נעשה גם כן במודינ"א מנטוב"א ופיראר"א ובכל עיר ועיר שהגיע לאזנם הדבר הרע

¹⁾ כ"ו היו. (2) כ"י מלויקייו.

גבי ריקנא וכסבורים שהיה איש מססול"ו, קראו לו פעמים וגם שלש בשם היחם לאמר או מססול"ו מהיכן ולאין הרגלים, והוא כפתן חרש יאמם אזנו וכאלם לא פתח פין כי נתירא לנפשו שהיה יצאני מריי"ו. וכראות התפשנים כך חששו אולי גנב הסוסיא וררפוהו וכתתוהו ויורו בו שלשים וששה בלינ"י מארקיבוש"ו בכתפיו עד שהניח שם הסוסיא וכלי זיין שהיו בידו, השליכם בחפזו לנוס ולהמלט על נפשו והגיח שם הטבארו שהיה מאברהם יגל והכובע והשליך עצמו מצוק קשה וגבוה, שהיה הפלא ופלא בעיני כל רואיו איך לא געשה איברים איברים, עד שלא הגיע לחציו כשעיר המשתלח, עם כל זה אפילו איבריו לא נתרסקו שהיה איש בריא וחזק והסון כאלונים, וכאחר הצכאים קל ברגליו רץ עד שבא לאחיו אל המקום שהיינו שם. ויספר את כל אשר קרהו וחבשו 10 המכות שהיו בכתפיו וגם אני סייעתי לחבשם, והיה שמח ואומר לחבריו אחר שנעשה לו גם גדול כזה שלא מת הפעם זה אות לו שיהיה עוד שנים רבות. והתפשנים שלא יכלו לירד מההר ההוא לא רדפו אחריו, רק הכירו שהוא אינפוליט"ו מנפריד"י ולקחו הסוסיא וכלי זיין והטבארו והכובע ויבואו העירה. ושם באושפיזא מהוויקי"א ישבנו כל הלילה ושינה בעינינו לא ראינו, כי כל הלילה עמדנו במתנים חגורים ובגדי הרכיבה 15 עלי כי מתני הלסטים אהזה חלחלה. וגם לבי חלה שהיו חושבים עלי רע, שהיו יראים שהדוכוס יר"ה ישלח אחריהם ולא היו יודעים מה לעשות, עד שסמוך לאור היום בחרו ליסע משם ובאנו למקום קרוב סמוך מיל, ושם ישבנו כל יום הרביעי בלחם צר ומים לחץ, ולפנות ערב נסענו משם ובאנו למקום הנקרא איי"ע סמוך לסקנדיא"ן אלפים אמה, ושם ישבנו כל יום ההמישי. וכל הימים והלילות הללו גשם היה על 20 הארץ גשם מטרת עזו, יום ולילה לא שבתו עד כי כל הנהרות היו מלאים על כל גדותיהם מפה אל פה וגם הדרכים היו מכוסים מים עד כי אין דרך לנטות יסין ושמאל, וכל מאן דעביד רחמנא לטב, שכלם היו להנאתי ולטובתי שכונת הרשעים ההמה היה להוליכני על ההרים הרמים שבהרי לוק״ה, ואתייקורי קא מתייקרי בי שהיו משיבים לכל שואלם דבר מה טיבו של עובר זה, שאני כן גדיבים קרובם ושמוליכים אותי 25 אל בית הספר במקום ועד לחכמים. וכו כיום אמרו לגו שצריכים אנו לרכוב כיום השכת וללכת אל מקום פלוני אלמוני, וכתעלא בעידניה סגידנא להו, ובלשון רכה ותחנונים הרבינו אליהם תפלה שנא יגברו חסדם עלינו ויניחו לנו לשבות ביום השביעי כי נתן לנו למנוחה ולא להליכה, ויום ולילה לא נשבות ללכת ולרוץ לפניהם כאשר ירצו, אך בואת שיאותו לנו שלא נצא מסקומינו ביום השכת, וכן הבטיחו לנו לעשות 130 וכן עשו. כי באותו היום סמוך לערב נסענו משם וכאנו אל מקום הנקרא וייז"א ועברנו סיקי"א והמים באו עד נפש, ולשומע תפלה התפללתי הושיעני אלקים כי באו מים עד נפש. והמראנגול"א לפי שלא יכול לעבור, נשאר מהלאה לעבר הנהר ונפרד מאחזת מרעהו כי לא נתודע לו עוד מקומם איו. וכלילה ההוא עברנו מחוץ לססולו והלכנו לעבור פאגאר"א סמוך לספילי"מבירטו וגם היא היתה מלאה על כל גדותיה, 185 ורכבנו כל הלילה וכל יום הששי עד חצות ונחנו במקום אחד במעמד וינייו"לה ושם ישבגו ביום השבת. וברוך אל עליון המרחם והחונן והגומל חסדים מובים לעמו ישראל

ידידיה ריאיטי יצ ו תושב לוצאר״ה, הוא ילדתו אחותי המעטירה מב״ת¹ ליאנורה, ואב אבי הבן האלוף כמוהר״ר חנניה אליקים היה המוהל. ובשני בשכת אהר ישהשבעתי בצחצחות נפישי לאך טו"ב שעוח ביום אברהם יגל גאליקו ואני יצאנו משם ללכת ללון בערב לריי"ו כדי לילך למחרתו לססולו, ואחר שתפסגו בדרך נמלכנו עם קוננו ובאנו בשלום עד שעברנו האושפיוא הנקרא מאניינייו. לא הרחקנו ממנו כמשחוי קשת, 5 נשא אבר הם יגל את עיניו וירא והגה מרחוק אנשים באים לקראתנו חגורים כל כלי מלחמה והכרת פניהם ענתה כם ישהיו אנישי דמים ומרמה, ויירא ויאמר לי יתמך דברי לבך כי אין אלו אלא קשר רשעים ולסטים ויאהל נא אלוק שלא יזיקו ולא ירעו לנו. ואני בלכ בוטח הישיבותי לו שלא יירא ולא יפחד כי שליחי מצוה אינו ניזוקין לא בהליכתן ולא בחזרתן יאוי ואבוי למי שמצערן. ויהי אנחני הולכים הלוך ורכוב והמצרים 10 הקריבו עצמם אלינו עד שהקיפונו מפה ומפה ארכעה אכות ניזקין, נקראו בשמותם שם רשעים ירקב, הראש והלענה שבהם יוא"ן בטי"סטא קייאיורול"ו מליג"ו, והשני לו זקן אשמאי אינפוליטיו מנפריד י מריייו, השלישי סכסטיאין ספונטיו מכיליניייא, הרביעי בטיסט"א מרנגול א מלאסטיל א, ובידם כל כלי משחות לחבל, שנים רוכבים על סוסים ושנים הולכים כעבדים על הארץ. וכתחלה בלשין רכה אמרו לנו שנלך 15 עסהם ולא ירעו ולא ישחיתו לנו, ואברהם יגל השיב להם שלמה זה ועל מה זה רוצים לעקם עלינו את הדרך, ושאין אנו רוצים למנוע רגלינו מנתיבתנו וללכת אתם, ואם רוצים המעות הנמצאים אתנו, נתין נתן להם, אך כזאת שיאיתו לנו שלא לאחר את דרכני. אז הפכו כלי קרב לנגדנו ואשרו לנו אם צייתיתו צייתיתו ואי לא שגרו בכו גירי ומחינא לכו בסילוא דמבע דמא, ושלא לכספנו ווהבנו הם צריכים רק שלא נהיה 20 סרבנים ללכת אתם. ובשמעי כך אמרתי אני כלבי על זה ודאי נאמר ולא יהיה סרכן באותה שעה, ולאחר שנשאתי לבי למרום ותפלה קצרה בקול דממה, אמרתי אנא הי הושיעה נא, נפניתי אליהם וכלכ נשכר ונדכה אמרתי הננו ועלינו אל דמקום אשר נהיה שמה הרוח רצונכם ללכת לא נסב בלכתנו ימין ושמאל. ובכן העמיקו העקימו עלינו את הדרך והוליכונו בארחות עקלקלות דרך שכבשוה לסמים כמותם, עד שבאנו לכית 25 אחד סמוך לנהר הנקרא טסיניו, ושם שאלונו שובנו המעות הנמצאים אתנו והחותם שהיה בידי. וכראותנו כי נטו צללי ערב התפללנו תפלת דמנהה, וסמוך לשקיעת החמה נסענו מן המקום ההוא ועברנו בכנייול"ו, ועברנו חוץ לעיר ריי"ו שחשך ועלטה היה, והוליכונו עלי הרים גכוהים עד שהגענו לאושפיזא הנקראת ויקי"א שהיה בחצות הלילה. ויהי הנקר ביום השלישי אינפוליטו לקח הסוסיא שלו והלך לו באשר הלך, ובישובו 30 לבית, פגע כתפשני רייין שיצאו לאסור אנשים אחרים ולהביאם אל בית הסהר, ועמהם היה תפשן אחד שלימים עכרו היה עומד בססול"ו, והכיר הסוסיא שלו שהיתה מקידם מאיש אחד תושב סכול ז, אבל לא היו יודעים כלום מתפיסתי שלא נתגלה הדבר עד יום חמישי, וגם לא הכירו מי הרוכב עליה שהיה מעוטף כעטיפת הישמעאלים ועל

¹⁾ מנשים באוהל תבורך.

נפשם למלאת בתיהם, בית מלא זכחי ריב, ולריב נצב ה' ורב ריבי נפשי, ונפש רשעים שאותה רע, רוע התרועעה רעת מחשכתם, ומחשבת רעתם עלתה על ראשם, ראש ולענה ממדת הדין הושקו, הושקו מי שוד ושבר, שבר ה' ממה רשעים, רשעים בעונם אתם נמקו, למק היה בשרם, בשרם לעים השמים הושלך, הושלכו על פני השדה, שדה מגרש עליהם, עדים ששמה לאחרים שפתו סיד וקדרה, בקדרה שבשלו בה נתבשלו, בושל בושלו כמי זדונם, זדון לכם שהשיאם, השיא מות עלימו, עלימו כום התרעלה עברה, ותעבור במחנה רינה, רינה וגיל נשמע בארין, מהארץ תמו חשאים ורשעים עוד אינם, ברכי נפשי את ה' הגדול והנורא, יראו את ה' קדושיו, קדוש וגורא שמו, שמו נאה לו, ונאה הוא לשמו, שמו הגדול הגדיל לעשות, עשה ויעשה כן לכל, משפמים כל ידעום הללוויה.

הללויה הללו את ה' מן השמים, מן השמים ממלך מלכי המלכים, ממליך כל מלך, המליך עלינו לנאה לו המלוכה, לרוממות אדוננו הדוכום דון ציםארי מאיםשי יר״ה כי לו נאה כי לו יאה המשלכה, שלך חשיד לגשול לאיש חשד כמפעלו, אוהב צדק ומשפט להעמיד ארין במשפט ולתת לרשע רע כרשעתו, ולא 15 ישא פני כל כפר, ולא יאכה כי ירבו שחד, כי טוב לו תורת המשפט מאלפי זהב וכסף, יחי המלך, יחי המלך, מלכי צ"דק מלך ש"לם, אשריך ארץ שמלכך כן חורים, אשרי העם שככה לו להסתופף בצל קורתי, אשריכם ישראל שבאברתו יסך לכם, ותחת כנפיו תחסו, צנה וסוחרה אמתו. ומי ימלל תהלות ותישכחות הזך והטהיר לב מעלת אחיו החשמן יר״ה כי אין להם קצה וסוף, ריח שמניו טובים, שמן חורק שמו. 20 מקצה הארץ ועד קצה הארץ. ואתה הקורא אם לא ידעת או לא שמעת פעולותיהם ומדותיהם הטיבות צא נא בגיני וקרא כמגלה הזאת אפם קצתם תראה, וכלם לא תראה, כי לא יכילם ספר וקלף, הנה מה טוב ומה נעים שבת אחים גם יחד, היו תאומים ותמימים להגדיל עצה ולהפליא תישיה, להוציא ממסגר נפשי ולהשיב גמול הרשעים בראשם. יהא רעוא מן קדם מהקם מלכין, דתוקפא חנא וחסדא וחסנא ויקרא איתיהיב 25 להון ולבניהון ולבני בניהון עד עלמא ויסכון עד דיתעבדון מיפרהון סומקן כהדין דקקא. ואל עליון יעלם על במתי כל ההצלחות והמצלות, וכסא כבוד רוממות אדוננו הדוכום יהיה כשמש וירום מלכותו ומלכות צאצאיו וצאצאי צאצאיו עד גכהי מרומים, וירם קרן לעמו תהלה לכל חסידיו לבני ישראל עם קרובו הללויה.

הללויה אשירה לה' שיר חדש, וככל חדש בחדשו בחדשי השנה גיל יתחדש בקרבי, בעלותי על לבי בזכרי עת הייתי שלו בחדש כסלו, ויסרני ה' אך במשפ"ט בשבטיו שבטי יח עדות לישראל שהם עם קרובו לאמץ ולחזק זרועותם בגדול"ה וגבור"ה ותפאר"ת, לכן צדקחו שעשה עמי לא אכסה בתוך לבי, אמונתו ותשועתו אומר, לא אכחד חסדו ואמתו מקהל רב. ידיע ליהוי לכון שלומי אמוני בני ישראל, כי ביום ראשון ישל ראש חדש כסלו בשנת רנו שמים כי עשה ה' לפ"ק ישראל, כי ביום ראשון ישל ראש חדש כסלו בשנת רנו שמים כי עשה ה' לפ"ק אהיה בראשון בשבת, סנדק הייתי מכן שנולד לגיםי היקר והנעים כמהח"ר אלהנן

מגלת נם

נכתבה מאת רפאל בן בצלאל תושב ססולו

ויצאה לאור

נ"י משה שמערן בברלין.

בה״א

עמיו

עש"ו

בעל גם המכיר בגםו מהלל שם י״י ומקלסו

ה״ה הגדיב הנעלה

כמה״ר רפאל יצ״ו בן המנוח הנעלה כמה״ר בצלאל זיל תושב ססולו.

הללויה, הללי את ה' נפשי, נפשי צור ישעי וכבודי ברכי, ברכי את ה' קונך בכל אונך, אונים ועצמה הרבי, תרבי לזמר לישם עליון, עליון ונעלה על כל ברכה ותהלה, מהולל מאד ולגדולתו אין חקר, חקר אלוק מ' ימצא, נמצא ואין עת אל מציאותי, מציאותו ממציא כל נמצאים, נמצאים על ידי מציאותו נפלאים, נפלאים מעשי ה', ה' מלך ה' מלך לעולם ועד ה' ימלוך, ימלוך ה' לעולם אלקיך ציון לדור הללויה.

הללויה לאלקי כי טוב אזמר, אזמר לשמו כי געים, געים גאוה תהלה, תהלה ותפארת, תפארת ועז, עזי וזמרת יה ויהי לי לישועה, הושיעני אלקי ישעי תשועה גדולה, יתגדל ויתקדש שמו לעד, לעד בצור לבבי אחקקנה ועל לוח לבי

אעלנה, אעלנה עתה על שפתי, שפתי אפתח ובפי אגיד חסדיו, חסדי ה' ידבר פי, 10 בפי ובלשוני ארנן צדקתו, צדקתו צדק לעולם ומשפטיו אמת, אמת יהנה הכי, ולחכי הם כממתקים, מתוקים מדבש ונפת, נפת תטפנה שפתותי, שפתי קמי והגיונם, הגיון לכם לב הותל הטם, הטו ארבעה רשעי ארץ שכם אחד, אחד אל אחד נגשו, נגשו להקדים בעדי רעה, רעה חשבו לדחות פעמי, ותפעם רוחם, רוח עועים להשיג ולחלק שלל, שלל והון יקר שאלו, שאלה שלא כהוגן עשרת אלפי כסף, כסף פדיון נפשי, 15

B. Verso.

לדין לילך עמו לבית הוועד למי שומעין א' ר' יוחנן כופין אותו והולך לבית הוועד אמר ר' אליעזר הרי שהיה נו[שה] בחברו מנא יוציא מנא בעד מנא אלא א' ר' יוחנן כופין אותו ודן בעירו ואם נצרך דבר לדיינין כותבין ושולחין ואם אמ' בעלי דינין . . . אם דנתן . . . ואם לא שומעין להן והיכמה

5 תלך אצל יבטה ויתירגה א' ר' אמי לא נצרכה ואפילו היא בטבריה ויבס בצפורין שכך כת' וקראו לו זקני עירו לא זקני עירה? שנית? הטוציא שטר חוב על חבירו לבית דין לווה

או' פרעתי מחצה ומלוה או' לא פרעתי כלום והעדין או' שפרעו כולו כיצד הל' כן שנו חכמ' רבן שמע' בן גמל' או' הדין בשלשה והפשרה בשנים

- 10 ייפה כוחה הפשרה מכח הדין ששנים שדנו יכולין לחזור בהן ושנים שפישרו אינן יכולין לחזור בהן א' שמואל שנים שדנו אין דינן דין והמוציא שטר חוב על חברו לווה או' פרעתי מחצה ומלוה או' לא פרעני כלום והעדין מעידין שפרעו כולו כך שלה לו ר' אכא מארץ יש' לר' יוסי בר חמא גובה מחצה להורות בית דין יוסי בר חמא גובה מחצה להורות בית דין
- ו אתחנן? הקירא את שמע והשמים פסוק אח' כשהוא חוזר לאותו פסוק חוזר או לראש פרק חוזר כך שנו חכם' הקורא את שמע ולא השמיע לאזנו יצא ר' יוסי או' לא יצא א' ר' יאשיה הל' כדב' שניהן להקל א' ר' חמא בר חנינא הקו' את שמע כאותותיה מצנין לו גהנם שנ' בפרש שדי מלכים בה תשלג בצלמון המהלך בדרך והגיע זמן
 - 20 קריאת שמע עד איכן יעמוד ויקרא וילך כך ילך כדרך א' ר' יוחנן עד פרשה ראשונה ושנו חכ' והיו הדברים האלה יכול כולן ת"ל לו אש' אנכי מצוך היום על לב' עד כאן מצות כוונה מיכן והלך מצות קריה דב' ר' אליעזר ר' עקי או' הרי הוא או' אשר אנכי מצוך היום על לב' לימד שכל הפרשה כולה צריכה כוונה א' ר' יצחק בר שמואל כר מרתה מש'
 - 25 דרב א' שמע יש' בפסוק אחד ונאנס יצא ושנו חכמ' כל המאריך באחד מאריכין לו ימיו ושנותיו והקורא את שמע והשמים פסוק אח' חוזר לאותו פסוק ונומר את כל הפרשה '

B. Recto.

פעם אחת חש ר' יוחנן כמכה של חלל הלך אצל גויה אחת להתרפות ממנה א' לה אכוא למחר אמרה לו הין א' לו ר חייה ברבא לרי יוחנן רבי מדבריך למדנו שלשה דבר' מכה שלחלל מותר לעשות לה רפואה בשבת ומכה שלחלל מותר להתרפות מן הגוי א'ר יוחנן כגון אני שאני בעל מום מיתר אבל בשאר בני אדם אסיר א' לו הל' כר' מתיה בן חרש שאמ' החושש פיו מטילין לתוכו סם בשבת א' לו בזו בלבד הל' כמותו ואין הל' כמותו בכילם והחושש בעינו מהו שיתן לתוכה הל' כשבת אמ' חכמ' יין חיי בתוך העיין אסור על גבי העין מותר ורק תפל על גבי העין אסור יש" חבורה שהיו מוכן והיה אחד מהן מכקש לצאת לדרך עד איכן מזמנין

כך שנו חכי ר שמעי או הרי שעלה והיסב עמהן אפילו לא מבל עמהן ולי שתה עמהן אלא כיס אחד מזמנין עליו אי רב תשעה אכלי דגן ואח אכל ירק מצטרפין אי שמואל מצוה על אדם שיאמר נברך שלי יוציא את עצמו מן הכלל וחבירה שהן מסיבין ואוכלין והיה אחי מהן מבקש לילך אי רב ששת עד הזן מססיקין מן הלהם ומזמנין עליו וחזר הוא וגומר והם אוכלין כל צרכן ומברכין י

אלה הדברים התיבע את חברי לדין זה אומי נידון כן וזה או' נלך לבית הוועד למי שומעים כך שנו חכמי דיני ממונות נידון כן וזה או' נלך לבית הוועד למי שומעים כך שנו חכמי דיני ממונות בשלשה מניין דב' זה מן התו' ונקרב בעל הבית אל האלחים הרי שלשה עד האלחים יבוא דבר שניהם הרי שנים אין כית דין שקול הרי שלשה דב' ר' יאשיה ר' יונתן או" ראשון לתלמידו בא ואין למדין ממנו עד האי"ם יבוא דבר הרי שנים או אינו הרי שלשה רבי או' עד האי"ם יבוא דבר שניהם הרי שנים או אינו אלא אחד גא' אי"ם לממן ונא' אי"ם למעלן מה אי"ם האמור למעלן שנים אין בית דין שקול הרי חמשה מיכן דיני ממונות בחמשה כרי שיגמר הדין בשלשה ושנו חכ' במשלה בשלשה הן דיני ממונות אם היה מומחא להבין דין אפילו יחידי והתובע את חברו

10

5

15

20

25

A. Verso.

שיודע הלכת שחיטה הרי זה לא ישחוט מעשה כחרש אחד שכתב הלכת שחיטה ובא לפני רבינו אבא וא' אפ על פי כן לא ישחוט א' רב טבח צריך שלש סכינין אחת לשחוט בה ואח' לנתח בה ואח' להתך בה את ההלבין. עוד א' רב צריך שני כלים שלמים אח' להדיח בו בשר ואח' להדיח בו חלבין עוד א' רב תלמיד הכמ' צריך ללמוד שלשה דבר' שחיטה כתב ומילה א' שמואל כל טבח שאינו יודע הלכת שחיטה אסור לאכל משחיטתו וזו היא הלכת שחיטה שהיה דרסה

יודע הלכת שחיטה אסור לאכל משחיטתו וזו היא הלכת שחיטה שהיה דרסה חלדה הגרטה ועיקור א' שמואל ליבן את הסכין ושחט בה שחיטתו כשרה וטכח ששחט את הבהמה א' שמואל צריך לבדוק אם לא בדק שחיטתו פסו' כדב' ר' אליעזר ביר' יניי ל שנית הנכנס לעיר שרובה יש' ואינו

10 מכיר אדם ומצא כה אדם טכח ואינו יודע אם גוי הוא אם יש' מהו' שיהא מותר לקח ממנו בשר כך שנו חכמ' סכין שיש בה פגימות נידונות כמגירה אין בה אלא פגימה אחת אם אוגרת הרי זו פסו' ואם מסכסכת הרי זו פסול' א' ר' אלעזר אוגרת משתי רוחות מסכסכת מרוח אחת א' רב חסדא פגימת סכין כדי שיניח אצבעו עליה והיא אוגרת בשר כיצד בודקין אותה רב יהודה

15 א' בכשר ורב כהגא א' בצפורן וכן הל' כשניהן. א"ר הוגא השוחם בסכין שאינה בדוקה ובדקה ונמצאת פגומה אפילו שבר בה עצמית כל היום כולו ססול חוששין אנו שמא בעור נפגמה קודם שישחום את הסימנין והנכנס לעיר ומצא בה טכח ואינו יודע אם גוי הוא אם לא אם עמד עליו מתחילת שחימה ועד שיגמור והכשיר את השחימה מותר ואם לא אסור לדב' רב.

עד את אהרן € ש המניח בשר בתנור ובשל מקצתו
עד שלא תחשך מהוא שיהא מותר באכילה כך שנו חכמי המבשל בשבת
שוגג יאכל במזיד לא יאכל דב' ר' מאיר ר' יודה אומר שוגג יאכל למוצאי שבת
ומזיד יאכל לאחרים ר' יוחנן סנדל או' שוגג יאכל למוצאי שבת לאחרין
ולא לו מזיד לא לו ולא לאחרין א' רבינו אכא כך הל' המבשל לחולה מסוכן

25 מותר לבריא לאכול ממנו אבל השוחט לחולה אסור לבריא א' רבא מה בין מבשל לשוחט אלא המבשל כל צרכו בכלל ה.. והשוחט אין הכל בכלל ה.. לפיכך אסור והמניח בשר בתנור ובשל מקצתו עד שלא תחשך מותר לאוכלו ואפילו בשל כל צרכו "שנית" שנית" מהו לכתוב על עור בהמה ממאה ספרין תפילין ומזוזות כך שנו הל' למשה מסיני

15

20

25

A. Recto.

באפר שלה כך שנו חכם׳ מטלטלין גר חדש אכל לא ישן וג׳ מותר לטלטלו א׳ רבא כרי שמעי ומה בין חדש לישן לרי יהורה אלא חדש הואיל וראוי לגעגע בו לתינוק תר אבל ישן הואיל ומאום מדעת הבריות ואין בו ממש אסור לטלטלו ומהוא ולטל את הפטוט א"ר חנינא לי היתיר א" רב נחמן כלי שהריח בה מדורה מערב בת מותר לטלשלו והמחתה מטלטלין אותה באפר שלה א"ר ב"ר יצחק 5 ל בית רבי היו מטלמלין כך אלה פקודי שאלה נתקלקלה בגשמין מהוא שיביא אדם תבן ויתן בה כך שנו חכמי אין מגררין ו מנעלים הרשים ולא מנעלים ישנים ולא יסוך אדן את רגלו והיא בתוך המנעל בתוך הסנדל אבל יסוך רגלו ואחר כך ינעל א"ר אלעזר מגררין ישנין אבל לא שין ואלו הן ישנין שנה ר' יודה במשנתי כל שהניחו אפילו יום אחד ובמה מגררין 10 ר אבהוא כגבה אכל בחידודה אסור מי שהיתה רגלו מלכלכת בטיט צואה כמה מתקן רכא ואכיי חד אמ׳ בכותל אסור ובקרקע מותר וחד אמ׳ רקע אסור ובכותל מותר הכל מודים בקיר שהוא מותר והצר שנתקלקלה שמין מרדה בה תכן כשולי קופה כרב׳ חכמ׳ שנית כ

צרור שעלו בו עישבים מהוא שיעשה אדן צרכיו בו בבית הכסא כך שנו
מ' לא יאמר לקמן הבא מפתיח הביא גלוסקוס א"ר יסי אסור לאדן להלך על
עשבין בשבת במ' דב' אמו' בזמן שיש שם דרך אהרת אין בעשבין
ישין אסור ובלחין מותר א"ר יוחנן אסור לעישות צרכי בית הכסא בחרס
גני תחתוניות דב' אחי מפני כשפין מעשה בשני תלמ' חכמ' שהיו
ירבה ובאה זונה ואמרה להן הושיבוני אצלכם ולא הוישיבוה אמרה להן
א אעשה לכם מימיכם לא אכלתם ירק מאגודה אגודה ומימיכם לא
נחתם בחרם ולא שתיתם כפלים ויצאתם הנכנס לבית הכסא צריך לברך
א י"י אינ"ו מ"הע"ו איש' יצר אדם לכבודו וברא בו נקבים נקכים וחללין חללין שאם
תם אח' מהן אינו יכול להתקים אפילו שעה אחת וחותם רופא כל בשר
יב' שמואל א' רב ששת מפליא לעשות א' כפא למדוני לה שתיהן
רור שעלו בו עשבין מותר לקנה ב[ש]כת ואם תלשו חייב חטאת

ב' ר' שמע' כן לקיש אינדוק את הסימנין כך שנו חכמי מכח ששחט את הבהמה מהוא שיבדוק את הסימנין כך שנו חכמי ל שוחטין ושחיטתן כשרה חוץ מחרש שוטה וקטן א' רבא חרש

שם בע"ז איתא דר' יוחנן רופא מומחה הוה ובירושלמי שם רופא אומן. גמר הדרשה הוא לקוח משבת ק"ח ע"ב (ע"ע תנחומא רש"ב פ' נח ס"ג).

בדרשה אחרת מצאנו שהוא מעתיק הדכרים מארמית לעברית כמו המעשה בשני ת״ח שהיו בערכה (A. R. 19) הלקוחה מכבלי שבת פ״א ע״ב ופ״ב ע״א, ובכ"י שם הגירסא "ולא שתיתם כפלים" (ע' ברכות, נ"ב, ע"א) במקום "ולא קטיל לכו כינא אמנייכו" בנוסחאות שלנו, וכל העתקתו זרה ומשונה כאשר יראה המעיין. ולפעמים הוא מביא הפירוש בעד גוף המאמר ע' B. R. 4 א' רב נחמן כלי שהניח כה מדורה מערב שבת וכו" וב"ם מקור המאמר הוא בשבת מ"ז ע"ב ובנ"ש כי הוינן בי רב נחמן הוה מטלטלינן כנינא אגב קיטמא. וסוף המאמר בכ"י בענין של בית רבי וכו׳ לקוח משבת קכ"א ע"ש וכאלה עוד במקומות אחרים. ובכלל המחבר הזה אינו מהנך דרייקי וגרסי ולפעמים הוא משנה הלשון בדרך רחוק כזה עד כי צורתה העיקרית בתלטוד מטושטשת וכמעט אי אפשר להכיר מקור הדכרים. דוגמא לזה המאטר שנו חכמים ר׳ שמע׳ א׳ הרי שעלה והיסב עמהן אפילו לא טבל עמהן ול׳ שתה עמהן אלא כום אחד מומנין עליו (B. R. 11), ולא מצאנו מאמר כזה בש"ם, אבל המעשה מיוסד אעובדא דשמעון בן שטח עם ינאי מלכא וכמסופר בבבלי ברכות מ"ח ע"א, ע"ש, אבל הרכיב אותם על דברי רשב"ג בברייתא כברכות שם. וכמעם בכל פיסקא ימצאו פרושים זרים ונוסחאות משונות או אולי משובשות אשר הקורא יעמוד עליהם בנקל אם ישוה אותם עם מקורם בש"ם.

כאמור למעלה אין בידי להאריך פה כאשר עם לבי, אבל ההערות המעטות האלה תספקנה להקורא המכין לדון על השאר. אבל עוד עלי להעיר ביחוד על הלשונות "מעשה בחרש אחד שכתב הלכות שחיטה ובא לפני רבינו אבא וא' אפ על פי כן לא ישחוט" A. R. 2, 3, וכן לקמן באותו עמוד (שורה 24, א' רבינו אבא כך הלכה", ונעלם ממני מקור הדברים. ואולי ר' אבא זה הוא אחד עם ראבה או רבא או ר' אבא תלמיד ר' יהודאי גאון שכתב ג"כ ספר הלכות פסוקות לפי דעת הרה"ג אפטאוויטצער במאטרו בהרעויא הצרפתית (כרך נ"ז צד 246 וכו"). ואזכיר עוד פה שנמצא אצלי קונטרס כת"י שתוכנו כעין תוכן הדברים שהדפים האדון המלומד יועץ הסוד וכו׳ וכו׳ ד״ר הרכבי בהגורן שנה ד׳ והנני נותן פה השורות הראשונות של הכת"ו: "פירקוי בן באכוי תלמידיה דראבא וראבא תלמיד מרב יהודאי נאון זצ"ל כתבתי מזכיר כבודכם בזכרון טוב ובעיון תפלות ומודיע לכבודכם שמאהבת המק׳ את ישראל כחר בהם משבעים אומות ונתן להם תורה בכתב ותורה [בעל] פה ותורה שככתב רמז ותורה שבעל פה מפורש ותורה בכתב כלל ותורה על פה פרט: ותורה בכתב טעט ותורה על פה רחבה עד אין קץ שכך כתוב ארכה מארץ מדה ורחבה מני ים": וכו' וכו' כמו בהדרשה הידועה בתנחומא פי נח (ס"ג) בשינוים. וקרוב לודאי שהקונטרים הזה בא מהכת"י שנדפס בהגורן הנ"ל. ועוד לי מלים בזה לעת מצוא אי"ה.

^{- 262 -}

הלכות על סדר הפרשיות.

מאת

פרופ. ז. שעבטער ומו-יארק).

ישנם בידי כמה קונטרסים בגופם אי בהעתקה גם בהלכה גם בהגדה אשר מקצתם על משפחת השאילתית יחשבו וזה ימים ושנים אשר היה בדעתי לפרסטם בדפום אכל מרוב טרדותי לא הספיקה לי עוד השעה לכך. אכן בהגיע תור חגיגת מועד השבעים דהאי גברא רבא הרב הגאון כמוהר ר דוד האפטאגן גר'ו ראש ביהט'ד לרבנים בק"ק בערלין, אמרתי אקדם גם אנכי את פניו במנחה המצערה הזאת. והגה גם כעת אינני מופנה מכל צד ולא אוכל להקדיש למלאכתי זאת את העת הדרושה לרדת לפרטים ולכרר בצמצום את זמן המחבר וטיב חבורו וכדומה. אבל למען לא יפקד שמי בין מגישי מנחה אסתפק כעת באיזה הערות כיללות מעין הקדמה.

הקונטרם הזה המכיל שני דפים שהם ארכעה עמודים הזותיה וסגנונו מעידים עליו שהוא לאחד מן הראשונים. הכתב הוא מזמן עתיק, איזה אותיות אחדות כתובות בדרך משולב כזה עד כי לא היה בידי לקרותן ורמזתי עליהן בנקודות. ותוכנו הוא ע"פ הרוב הלכה על סדר הפרשיות. אבל קשה הוא לפעמים לעמוד על היהם שבין הפרשה לההלכה המובאה שם. ממין זה הן ההלכות המובאית בסדר צו את אהרן וההלכות בענין רפואה בשבת ובענין זימון, אישר כפי הנראה היה מקומן כפרשת מסעי (B. R.) בנוגע לצירתם הדרושים האלה על משפחת השאילתות יחשבו. והמחבר מתכון לחקות את הדרשה העתיקה להתחיל בשאלה בהלכה ולסיים בתשובה עליה, אבל הדברים באמצע אינם תמיד מעין השאלה רק באיזה אוםן רחוק. בדבר הומרם הלקומים האלה מקורם בתלמוד בבלי ברובא דרובא, אבל לפעמים הוא משתמש ג"כ הירושלמי או מרכיב הדברים משני התלמודים כאחד, ואופן ספורו של העובדא דרי בהירושלמי או מרכיב הדברים משני התלמודים כאחד, ואופן ספורו של העובדא דרי שבת מ"ו ע"ד וע"ז מ" ע"ד ומהבכלי ע"ז כ"ח ע"א ויומא פ"ד ע"ב, והנוסחא בקונטרם שלנו היא משובישת מכמה פנים, שהרי חסר שם דבר אחד מהג' דברים (עי' ירושלמי שם), וכן יש שם מעות דמוכח בדברי ר' יוחנן "בנון אני שאני בעל מום", ובכבלי שם), וכן יש שם מעות דמוכח בדברי ר' יוחנן "בנון אני שאני בעל מום", ובכבלי

וטוול פיהא כדה מא הם הריע נד הם תקע תקיעה שנייה וטוול פיהא מתלי מדה אלאולי חתי יקום נה לה דאלך בזעמה מקאם ישתי תקיעות אלואחדה לתכמיל בכא ראשונה ותאניה לאכתדי בכא שנייה פקאל אנהא תנעד לה בתקיעה אחת פקט ולו טולהא מא עסא אן ימכן ולים ענדה גיר בבא אחת פקט ויריד בקו׳ מי שבירך מן צלא לאן אלצלאה אנמי הי חשע ברכות אלמתקדם דכרהא והי שלש ראשונות ומלכיות וזכרונות ושוסרות ושלש אחרונות וקו׳ כישם ששליח צבור חייב יריד בה חייב בכרכות ואכתלאף רבן נמליאל וחבמים לים הו פי צלאה ראש השנה פקט ואנמי אנתלאפהם פי נמיע אלצלואת כלהא יקולון אלחכם׳ שליח צבור לא יברג ען לאזמה אלא מן לא יחסן יצלי אמא מן ידרי ^{נו} אלצלאה לא יברג ען לאומה בצלאה שליח צבור אלא בצלאה נפסה ורכן גמליאל יקול אנה יברג ען לאזמה בצלאה שליח צבור מן ידרי ומן לא ידרי והלכה כרבן גמליאל פי ראש השנה ויום הכפורים פקט לטול אלצלאה פי הדין אליומין:

כך הריע ואחר כך תקע תקיעה שנייה והאריד בה פי שנים כבראשונה כדי שתעלה לו אותה תקיעה לפי דעתו במקום שתי תקיעות אחת לתשלום בבא ראשונה ואחת לתחלת בבא שנייה אומר כאן שאינה נחשבת לו אלא לתקיעה אחת ואפילו האריך בה כל מה שאפשר אין בידו אלא בבא אחת בלבד m. ומ"ש מי שבירך ר"ל מי שהתפלל שהתפלה היא תשע ברכות הנזכרות למעלה והם שלש ראשונות ומלכיות וזכרונות ושופרות ושלש אחרונות. ומ"ש כשם ששליח צבור חייב ר"ל חייב בברכות ומחלוקת רבן גמליאל וחכמים אינה בתפלת ראש השנה כלכד אלא מחלוקתם בכל התפלות כלם שחכמים אומרים שליח צבור אינו מוציא ידי חובתו אלא מי שאינו יודע להתפלל אבל היודע להתפלל אינו יוצא ידי חובתו בתפלת שליח צבור אלא בתפלת עצמו^ח ורכן גמליאל אומר שיוצאין בתפלת שליח צבור בין היודע ובין מי שאינו יודע והלכה כרבן גמליאל בראש השנה וביום הכפורים בלבד לפי שהתפלות ארוכות בשני ימים

אלו:

כד כן הוא בכ"ו ג וכן גראה שהיי לפגי המתרגם. כה ב ליקום במקום: חתי יקום. כו ב מוסיף: יצלי.

וו הוספתי ע"פ הערבי כי המתרגם השמיט ממלת פקט הראשון עד פקט השני. וו תרגמתי ע"פ הנוסח הערבי אשר לפנינו והמתרגם נראה שנוסח אחר הי' לפנינו.

כלהא אנמי גאת פי כל ואחד מן מט אליומין גמיעא ודאלך לקול אללה והעברת שופר תרועה בחדש השביעי וגא אלנקל שיהוא כל תרועות שלחדש השביעי זה ב כזה ואלאצל ענדנא אן כל תרועה קבלהא תקיעה ובעדהא תקיעה וכדי גא אלנקל מנין שפשוטה לפניה תלמד לומר והעברת שופר ומניין שפשוטה לאחריה תלמד לומר תעבירו שופר ותכרר לפין תרועה פי ראש השנה ויום הכפורים תלאת מראת והעברת שופר תרועה וכו' שבתון זכרון תרועה וכוי יום תרועה יהיה לכם פראלך שלש תרועות ושש תקיעות כמי אצלנא והרה הי תשע תקיעות נא אללאזמה פי ראש השנה ויום הכפורים נב וקולה שיעור תקיעה כדי שלים תרועות יריד בה אן שיעור גמיע אלתקיעות והי סת מתל שיעור נמיע אלתרועות והי תלאת ואנמי נצרב אליום תקיעות כתירה עלי מא הו משאהד לאנא חדת עלינא שך הל אלתרועה אלטרכורה פי אלתורה הי אלתי נסטיהא אליום תרועה והי שבה ולולה או שלשה שברים הי אלתרועה אי אסם תרועה ואקע עלי אלנועין גמיע פלדאלך נצרב תשר"ת הלאה מראת ותש"ת הלאה מראת ותרות תלאת מראת ולם נצרב תרש"ת לאנא וגדנאה יקול פי תרגי תרועה יבכא וקאל בעד החלון נשקפה ותיבב ומן אלמעלום אן אלאנסאן אדי נזלת כה נאזלה יתנהד אולא עלי נחו שלשה שברים ובעד האלך ירסע צותה עלי מתל אלתרועה וקו' תקע בראשונה וכו׳ מעני דאלך אנה נג אדי תקע אלתקיעה אלאולי אלתי קבל אלתרועה

יחד וזה לפי שאמר השם והעברת שופר תרועה בחדש השביעי (ויקרא כ"ה מ") ובאה הקבלה שיהיו כל תרועות של חדש השביעי זה כזה והעיקר אצלנו שכל תרועה יש תקיעה לפניה ותקיעה לאחריה וכן באה הקבלה מנין שפישוטה לפניה תלמוד לומר והעברת שופר תרועה ומניז שפשוטה לאחריה ת"ל תעבירו שופר (שם) ונשנית מלת תרועה בר"ה וביום הכפורים שלש פעמים והעברת שופר תרועה וכו׳ שבתון זכרון תרועה (שם כ"ג כ"ד) יום תרועה יהי׳ לכם (במדבר כ"ם אי) ולפיכך תוקעין ג׳ תרועות ושש תקיעות כמו שנתננו העיקר והם תשעת התקיעות שנתחייבנו בהן בראש השנה וכיום הכפורים ומ"ש שיעור תקיעה כדי שלש תרועות ר"ל ששיעור כל התקיעות והן שש כשיעור כל התרועות והן שלש אמנם היום תוקעים תקיעות הרבה כאישר גראה לפי שנולד לנו ספק אם התרועה הנזכרת בתורה היא אותה שאני קורין היום תרועה והיא כמו יללה או אם שלשה שברים הם התרועה או אם שם תרועה נופל על שני המינים יחד ולפיכך אנו תוקעים תשר"ת ג' פעמים ותש ת ג' פעמים ותר"ת ג' פעמים ואין אנו חוקעים תרש"ת לפי שמצינו אומר בתרגום תרועה יכבא וכתוב בעד החלון נישקפה ותיבב (שופטים ה' כ"ח) וידוע שהאדם כשתמצאהו תלאה הוא מתאנח תחלה כמו ג' שברים ואחר כך ירים קולו כעין תרועה. ומיש תקע בראשונה וגוי ר"ל שאם תקע תקיעה הראשונה שהיא קודם התרועה והאריך כה זמן מה ואחר

עם כל ואחד מן הוספתי ע"ם כ"י ג. כ הגהתי ע"ם לשון הגמרא ל"ג ע"ב (ובכ"י ב נכתב בטעות: בזה). כל ג ותקיעות והוא ט"ס. כל א מוסיף בין השורות: שליובל. כל הוספתי ע"ם כ"י בג.

ח. שופר שלראש השנה אין מפקחין עליו את הגל ואין מעבירין עליו את התחום ולא עולין באילן ולא רוכבין על גבי בהמה ולא שמים על פני המים ואין חותכין אותו כין בדבר שהוא משום שבות בין בדבר שהוא משום לא תעשה אבל אם רצה ליתן לתוכו מים או יין יתן אין מעכבין את התינוקות מלתקוע ומתעסקין עמהן כדי שילמדו והמתעסק לא יצא והשומע מן המחעסק לא יצא:

קד דכרנא לך אן יום מוב הו מה עשה ולא תעשה לאן קו׳ שבתון מצות עשה וקו' וכל מלאכה לא תעשו מצות מו לא תעשה ושופר מצות עשה פקט ואלאצל ענדנא לא אתי עשה ודחי את מז לא תעשה ועשה. ודבר שהוא משום שבות מתל אן יקטעה בסכין ומשום לא תעשה אן יקטעה באלמישאר אלתי הי נגארה כאמלה. ואין מעכבין את התינוקות מלתקוע ואפיי בשבת ובשרט אן יכון קד קארב אלבלוג ליכון עארפא ליכרג ען לאומה אדי גא ראש השנה:

כבר הזכרנו לך שי"ט הוא עשה ולא תעשה כי מ"ש שבתון (ויקרא כ"ג ג") מצות עשה ומ"ש וכל מלאכה לא תעשו מצות לא תעשה ושופר מצות עשה בלבד והעיקר אצלנו לא אתי עשה ודחי את לא תעשה ועשה. ודבר שהוא משום שבות הוא כגון אם יחתוך אותו בסכין ומשום לא תעשה אם יחתוך אותו במגירה שהיא מלאכת חרושת עץ גמורה. ואין מעכבין את התינוקות מלתקוע ואסילו כשכת ובתנאי שיהיו קרובים להיות גדולים כדי שיהיו יודעין לצאת ידי חובתן כשיבוא

ראש השנה:

מ. סדר תקיעות שלש שלששלש שיעור תקיעה כדי שלש תרועות שיעור תרועה כדי שלש יבבות תקע בראשונה ומשך בשנייה כשתים אין בידו אלא אחת מי שבירך ואחר כך נתמנה לו שופר תוקע ומריע ותוקע תוקע ומריע ותוקע שלשה פעמים כשם ששליח צבור חייב כך כל יחיד ויחיד חייב רבן גמליאל אומ׳ שליח צבור מוציא את : הרבים ידי חובתן

אלאצל ענדנא אן תקיעות ראש העיקר אצלנו שתקיעות ראש השנה ותקיעות יובל שוין וכל הכתוב בר"ה נתחייב כמותו ביובל וכל הכתוב בתקיעות יובל נחחייב כמותו בר"ה וכאילו כל הכתובים נכתבו בכל אחד משני הזמנים

השנה מח ותקיעות יוכל שוין וכל נץ גא פי תקיעות ראש השנה לזם מתלהא פי אליובל וכל נץ גא פי תקיעות יוכל לזם מתלהא פי ראש השנה וכאן אלנצוץ

מה הוספתי ע"פ כ"י ג. מו הוספתי ע"פ כ"י ב ובזה יצאנו מידי הטעות שבא ע"י קיצור לשון ההעתקה כי המעתוק השמים מלות: לא תעשו ולא הביא רק תחלת הפסוק וכתב: ואמרו כל מלאכה לא תעשה, וע"ז סעו לחשוב שהביא את המקרא שלא בדקדוק והגיהו: לא תעשה כלשון הכתוב וחסרו: לא תעשה (תואר המצוה). מו הוספתי ע"פ כ"י ב. מו עיין הערה א'.

הורס אלעשריאלעשרה ורידכה עשרה מן פסוקין שלשה מן התורה ושלשה מן הכתונים ושלשה מן הנכיאים ואהד מן התורה משלים פו פא ורי יוחנן כן נורי יקול אם אמר אהד מן התירה ואחד מן התונים ואחד מן הנכיאים יצא ותקדיר כלאם ר ייםי אלמקיול הנא עלי מאמי עלי משלים כתורה כך אם השלים כנכיא שם השלים כתורה כך אם השלים כנכיא יצא. וזכרון ומלכות ושיפר שלפורענות כקוי וייזכר כי כשר המה תקעו שיפר בנכעה וכו אם לא ביד חוקה וכזרוע נטויה בנכעה וכו אם לא ביד חוקה וכזרוע נטויה וכחם שפי אמלוך על ז וכזאלך זכרון וכרה לי יוחנן כן נורי אלחי לטיכה והלכה כר ייחנן כן נורי וכרי יוסי:

אלי הנישר והנישרה לייל נישרה שכוקים שלשה מן התורה ושלשה מן הכתוכים ושלשה כן הנכיאים ואחד כן התירה שבשלים כו וד יוהנן כן נודי אימר אם אמר אחד מן התירה יאחד מן הכתוכים ואדר כן דנכיאים יצא וישיעור פאפר ד ייםי האמיר כאן כפי מה שניאה מדעתו כן הוא כשם שיצא ידי הוכתי אם חשלים בתירה כך אם השלים כנכיא יצא ווכרון ובלכית ישום היינות ביי היינות בשי היאביר יובור כי בשר חברו והדרים ניח ל בן תקעו שישר בנבעה (חישע הי ה) אם לא ביד הוכד ובורין נפידה וני וידוכאל ב ל גן וכן וכרון יחוד כפי וכדה לי ארתי לשיבה ונהשי ה ישו אין שיציאין בידי

ז. העובר לפני התכה כיום טוב שלראש השנה השני מתקוע ובשעת החלל הראשון מקרא את החלל:

הדי אגשי רתב כשעת השמד לאנהם כאנו יחרסין אלדייצלי שהרית אראיצרב אלשופר מג פאדי תמת ארצלאת אנערפי אלשופר מל פאדי תמת ארצלאת אנערפי אהראם פליאלך יצרב אלדי יתקדם כעד לאלך לצלאה טוסף וקו יכשעת הדלל לא פי ראש השנה ולא פי יום הכפורים לאנהמא יומא תעכד ולשייה שן אללה ורחכה מנה ופרארא אליה ותוכה וצראעה מר ואכרה ואלאת אלפרה ואלשרכ:

מ הפר בכי ב. של הופפתי נ"פ ב" של בכ" ב טעה הפותב וכתב ערם מיד

אדר הנא והשפים עלי מא. ענ ב בארשיפר

דעיין לעיל הערה כא. מד כן הוא ככ" ב

וכן בתבתו במקום צראע אבן עד פי הנמצא

בסיקונים.

לא התקיני זה אלא כשעת השמד רפי שהוי שיפרון למי שהיה מתפלל שריית שלא יתקע כשיפר וכשנשלמה התפלד היי השומרים הולכום דרוכם ולפינד איתי שהי עוכר לפני התיכה אחריי לתפלת מוסף הזה תיקע. ומה שאמר וכשעת ההלל לפי שלא היו קידין הלל לא כראש השנה ילא מום הכפורים לפי שהם ימי עכודה ימורא מהשם ויראה ממני ימנים אליו ותשובה והכנעה וכקשת סליהה וכאלי הענינים לא יתכנו השחיק והשמהה!

מיש כרוב ספרי הדפוס: אלן העשרה יעשרה אין רו מומי יהגביו מגרסת הבי ורפוס נשפרה אין רו מומי יהגביו מגרסת הבי ורפוס מאפורי: ארו העשר ורעשרה ורשל מיון שתוכת מרכות משתמשת כרשון גכבה דקדקו בדשון המשגה ומד"ב עשר מירטית ואד"ב עשר אוכן וכרונות ועשרה שופרות כי שניהם משתמשים בחשון ובר עשר פורש רבנו שמין עשר ומין

שסרה ר״ל פסוקים. 1 המעתוק הארוך בלשוני וקציתי עים הערבי.

אלמוצע אלמעלים לאנתמאע כית דין התי יכון מיצע ואהד פקט יקצרה אלישהוד ולא ילתגון ללתטוף לי עלי מיאצע מגהולה יכיין הו אן כל כית דין מדכיר פו הדי אלגרץ יריד כה סמוכין כארץ ישראל כמי סגכיין פי סגהררין:

ומקום חועד הוא המקום הידוע לקיכיץ כית דין כדי שיהי מקום אחד ידוע כלכד שילכו שם העדים ולא יצטרכו לחזר על מקימות רכים כלתי ידועים ומכואר הוא שכל כית דין הנוכר כזה הענין ר ל שיהיו סמוכין בארץ ישראל כמו שנכאר בסנהדרין (פ"א מ ג).

ה. סדר ברכות אימר אבות וגבורות וקרושת השם וכולל מלכיות עמהן
ואינו תוקע קדושת היום ותוקע זכרונות ותוקע שופרות ותוקע
ואומ עבודה והודאה וברכת כהנים דברי רי יוחנן כן נורי אמר לו רי
עקיבה אם אינו תוקע למלכיות למה הוא מזביר אלא אומר אבות וגבורות
וקדושת השם וכולל מלכיות עם קדושת היום יה ותוקע זכרונות ותוקע
שופרות ותוקע ואומר עבודה והודייה וברכת כהנים:

אמר השם כראש השנה זכרון תרועה (ויקרא כ ג כ ד) וכאה הקכלה זכרון אלו זכרונית תרועה אלו שופרות ועוד אמר והיו לכם לזכרון לפני אלהיכם אני ד האלהיכם (במדכר י י) וכאה הקכלה שמה ששנה לומר אלהיכם דוא בנין אב כל מקים שנאמר זכרונית ושיפרות יהיו מלכיות עמהן ומן הראיי להקדים המלכוות ואחריהן לפני מלכיות כמו שאמר אמרו לפני מלכיות כדי שתמליכוני עליכם זכרונית כדי שיעלה זכרונים לפני לשינה וכמה בשופר (ר ה ל ד ע"ב) והלכה כר׳ עקיבה!

קאל אללה פי ראש השנה זכרון
תרועה יגא אלנקל זכרון אלי זכרונית
תרועה אלו שיפרות וקאל איצא והיו לכם
לזכרון לפני אלהיכם אני יי אלהיכם נגין
אלנקל אן תכרירה אני יי אלהיכם כנין
אב כל מקים שנ זכרונית ושופרות יהיו
מלכיות עמדם יטן אלאחק רב אן תתקדם
אדמלכיית וכעדהא זכרונית וכעדהא
אלשיפרות כטי קאלו אמרו לפני מלכיות
כדי שתמליכוני עליכם זכרונית כדי שיעלה
זכרונים לפני לטיכה יכמה כשופר והלכה

ו. אין פוחתין מעשר מלכיות מעשרה זכרונות מעשרה שופרות ר' יוחנן כן נורי אומר אם אמר שלש שלש יצא אין מזכירין זכרון ומלכות ושיפר שלפורענות מתחיל בתורה ומסיים כנביא ר' יוםי אומר אם השלים בתורה יצא:

לז אב לארתטואה. לס בכ"ז א נכתב i כצ"ל ודא כמו שנדפס בספרים: כר' יחודה. והטעות נובע ממה שנמצא בד' כאפולי בשעות: השם. לפ ב אראחסן, במשנה: אמר ר יחודה לר עקיבה, ע" דקדוקי

סופרים ומיש שם ,וחרמב ב כפי המשנה כתכ וחלכה כר׳ והודה״ איננו נכון כי לא הרמבים כתב כן אלא המערוקים שעו וככי״ו הגרסא הנטונה: כר׳ עקיבה ככספרי המשנה והגמרא אשר בידינו.

קולה ועוד ידל אן כאנת הם קצה האניה גיר הדה אלתי וצף והי כט אן פי ירושלם כאן יצרב אלנאם כלהם טאל טא בית דין גלום פי אלמקדש ופי יבנה לא יצרב גיר פי בית דין פקט כטי דכר ולם נחרם ל עלי בית דין צרב לא אלשופר פי אלסבת לאגהם זריזין ולא לב תצח בהם גפלה פי הדי אלקדר:

מה שאמר ועוד יורה שהיה שם מעשה שני מלכד זה שזכר והוא שבירושלם היו כל העם תוקעין כל זמן שבית דין יושבים במקדש וביבנה לא היו תוקען אלא בבית דין בלכד כמו שזכר ולא נאסור תקיעת שופר על בית דין בשבת לפי שבית דין זריזין הם ולא יקרם עון בדבר זה:

ג. בראשונה היה לולכ נישל כמקדש שכעה וכמדינה יום אחד משחרב בית המקדש התקין רבן יוחנן בן זכאי שיהא לולב נישל במדינה שבעה זכר למקדש ושיהא יום הנף כולו אסור:

קד תקדם לך לג אלכלאם עלי הדה ככר קדם לך הדיבור על הלכה זו אלהלכה פי אלהאלה מן סוכה: בישלישי מסוכה (מי"ב):

ד. בראשונה היו מקבלין עדות החדש כל היום פעם אחת נשתהו העדים מלכוא ונתקלקלו הלוים בשיר התקינו שלא יהוא מקבלין עדות החדש אלא עד המנחה ואם באו עדים מן המנחה ולמעלן נוהגין אותו היום קדש ולמהר קדש משחרב בית המקדש התקון רבן יוחנן בן זכאי שיהוא מקבלין עדות החדש כל היום. אמר ר' יהושע בן קרהא ועוד זאת התקין רבן יוחנן בן זכאי שאפילו ראש בית דין בכל מקום שלא יהוא העדים הולכין אלא למקום הועד:

> נתקלקלו הלוים בשיר לם יקולו שירה בוגה לאנהם לם יעלמוא לד הל חול הו ולים תם שהוד ישהדון באלרוייה או קדש הו וסיאתי אלשהוד בקייה אלנהאר אד לא בד מן שירה עלי כל קרבן כמי יבין פי מוצעה ווקת מנחה הו וקת תקריב תמיד שלבין הערבים ומנד יקרב לא לה יקרב בערה שי כמי ביינא פי אלכאמם מן פסחים. ומקום הועד מכאן אלמיעאד אענילי

נתקלקלו הלוים בישיר שלא אמרו שירה כלל שלא ידעו אם הוא חול ואין שם עדים שיעידו על הראיה או אם הוא קדש ועדים יבואו עדים כסוף היום כי עכ"פ צריך שירה על כל קרבן כמו שיתבאר במקומו⁴. ועת המנחה הוא עת הקרבת תמיד של בין הערכים ואחר שהקריבו אותו לא היו מקריבין אחריו שום דבר כמו שמבואר בחמישי מפסחים (מ"א).

h מה שכתוב בספרי הדפוס: במקומות אינו מסכים עם הערבי ונתחוה המעות ע"י נקודה הנמצאת בד' נאפולי בצד תיבת במקומו ונראית כסימן חסרון אות בסוף התיבה.

כס כן בכ"י נ והוא יותר נכון מגרסת א (והו) וב (והוא). ל בכ"י נ נכתב בטעות נתכם. לא חסר בכ"י ב. לג הגהתי ע"פ כ"י ג במקום לא (אב). לג חוספתי ע"פ כ"י ג. לד הגהתי ע"פ בג ובכ"י א יעלם. לס ג לים. לו ב יעני.

הרבים ידי חובתן זה הכלל כל שאינו חייב בדבר אינו מוציא את הרבים ידי חובתן :

הדי כלה ביין בחסב מא יחתאג אליה כל זה מבואר לפי מה שנצמרך להענין פי מא נהן בסבילה ובחסב גרין אלכתאב: שאנו עסוקים בו ולפי כוונת הספר 3:

פרק רביעי

א. יום טוב שלראש השנה שחל להיות בשבת במקדש היו תוקען אבל לא במדינה משחרב בית המקדש התקין רבן יוחנן בן זכאי שיהוא תוקעין בכל מקום שיש בו בית דין אמר רי אליעזר כשהתקין רבן יוחנן בן זכאי שיהוא תוקעין לא התקין אלא ביבנה אמרו לו אחד יבנה ואחד כל מקום שיש בו בית דין:

קד כיינא לך כג מראת אן מקדש תחסמי ירושלם כלהא ומדינה סאיר בלאד אלשאם ואלעלה אלתי מן אגלהא כד חרם צרב אלשופר פי אלסכת גזרה שמא יטלנו כידו ויעבירנו ארכע אמות ברשות הרבים כמי ביינא פי אללולב לאן צרב אלשופר לים הו מלאכה וקו' אחד יבנה ואחד כל מקום שיש בו בית דין יריד בה אנה ולו כאן בית דין מסאפרין כה ונזלו פי מוצע לא כי עלי וגה אלאסתימאן כז להם אן יצרבוה כח הנאך ואינה הלכה אלא כמי זכר אולא אנה לא יצרב אלא אלא כמי זכר אולא אנה לא יצרב הלי מוצע פיה בית דין ראתב ואין הלכה כרי אליעזר:

כבר ביארנו כמה פעמים שמקדש תקרא
ירושלם כולה ומדינה שער העיירות שבארץ
ישראל והטעם שבעכורו נאסרה תקיעת
שופר בשבת נזירה שמא יטלנו בידו
ויעבירנו ד' אמות ברשות הרבים כמו
שביארנו בלולב לפי שתקיעת שופר אינה
מלאכה. ומה שאמר אחד יבנה ואחד כל
מקום שיש בו בית דין ר"ל שאפילו
כשיהיו ב"ד עוברין ממקום למקום ונתארחו
באיזה מקום לא על דעת להתיישב שם
יש להם לתקוע שם שופר ואין כן הלכה
אלא כמו שזכרנו תחלה שאין תוקעין
אלא במקום שיש שם בית דין קבוע
והלכה כר' אליעזר:

ב. ועוד זאת היתה ירושלם יתירה על יבנה שכל עיר שהיתה רואה ושומעת וקרובה ויכולה לבוא תוקעין בה וביבנה לא היו תוהעין אלא בבית דין בלבד:

g העתקתי ע"ם הנוסח הערבי שאינו מסכים עם ספרי הדפוס ואולי נוסח אחר היה לפני המעתיק.

כג לך חסר בכ"י ב ונראה שלא היתה גם לפני המתרגם. כד ג לאגלהא. כס ג מסאפרון. כו חסר בטעות בכ"י ב. כו ג אלאסתוטאן. כס כן הוא בכ"י ג אכן אב גורסין יצרבוא.

פאן סדה במינו ובקי מנהיח רובו סאלם דון תקב ולא עכבו הנקבים את התקיעה כמי דכר פהו כשר ואן סחמו שלא במינו פסול. ובור הו הפיר פי נפס אלארין וחדות צהריג מרתפע אלחימאן עלי וגה אלארין ופישם אניה כבירה מן פלאר ואלדי הו בארג ען יש אלבור כ הו אלדי קלנא פיה אם קול הברה שמע לא יצא אמי אלדין פי אלביר דאכל יצאי ידי הובתן ויהתאג אלדי יצרב אלשופר כא אן יגרין אבראג האלך אלשבץ ען לאומה וחיניד יתכוון השומע לשמוע ויצא ידי הובתו ואלדי געלה אן לא ישחרם הגא בכוונת משמיע לאנה הזן הכנסת ושליה צכור אנטי אצל תקדמתה להוציא את הרכים ידי חוכתן ולדאלך ענד צרכה יגרין אבראג כל מן יסמעה כב ען לאזמה פלדאלך לא נחתאג גיר דעת ישוטע:

והיא שצריך לסתום הנקב ואם סתמו במינו ונשאר משנו רובו שלם בלי נקב ולא עכבו הנקבים את התקיעה כמו שנזכר כשר ואם התמו שלא במינו פסול. ובור הוא הפירה בגוף הקרקע וחדות מקוה ישכותליו גבוהות על גבי הארץ יופימס כלי הרם גדול. ועל מי שהוא חוץ לבור אמרו אם קול הברה שמע לא יצא אכל אותן שהיו כתוך הכור יצאו ידי חובתן. וצריך שיכוין התוקע להוציא את השומע ידי חובתו ואז יתכוון השומע לשמוע ויצא ידי חוכתו ומה ישלא התנה ככאן בכוונת משמיע לפי שרוא חון הכנסת ושליח ציכור עיקר סינויו אינו אלא להוציא את הרבים ידי חובתן ולפיכך כשהוא תיקע הוא מתכוון להוציא את כל השומעין ידי הוכתן ולפיכך לא נצריך אלא דעת

בעין זה פירש רבנן במס׳ בבא בתרא e פ״ד מ״ד בור ארצהריג אלמחפור פי אלארץ

וחדות מבני עלי סטה אלארן ובמס' כלים פ״ה מינו ובור הו צהריג מהפור פי אלארן וחדות

ח. והיה כאשר ירים משה ידו וגבר ישראל שמת יז ייא) וכי ידיו שלמשה עושות מלחמה או ידיו שוברות מלחמה אלא כל זמן שהיו ישראל מסתכלין כלפי מעלן ומכוונין את לבס לאכיהם שבשמים היו מתגברין ואם לאו היו נופלים כיוצא בדבר אתה אומר ויאמר יי אל משה עשה לך שרף ובוי (במדבי כ א חי) וכי הנחש ממית ומחייה אלא כל זמן שישראל מסתכלין כלפי מעלן ומשעבדין את לבן לאביהם שבשמים היו מתרפאין ואם לאו היו נמוקים. חרש שומה וקמן אין מוציאין את

ים חסר בכ"ו ב' ים ב' מן. כ' ג אלביר וחוא יותר גבון וכן הוא לחלן גם בכ"י א. כל ב באלשופר וכן גם בפ"ד מ"ז. כג ב' סמעה בלשון עבר ולשון עתיד יתכן יותר.

הדה אלרתכה אנמי כאנת במקדש לקו' בחצוצרות וקול שופר הריעו לפני המלך ייו אמי פי גירמי אלמקדש פלא יצרב בראש השנה גיר אלשופר והדה ולא יצרב פי אלתעניות גיר אלחצוצרות פקט ואנמי צאר מצות יום תענית בחצוצרות לאן אלתענית אנמי יכון פי צרת צבור ואללה יקול על הצר הצורר אתכם והרעותם בחצוצרות:

זה הסדר לא היה אלא במקדש לפי שאמר הכתוב בחצוצרות וקול שופר הריעו לפני המלך ה' (תהלים צ"ח ו') אבל חוץ למקדש אין תוקעין בר"ה אלא כשופר בלבד ואין תוקעין בתעניות אלא בחצוצרות בלבד. ומצות יום תענית היא בחצוצרות לפי שהתענית אינו אלא על צרת הצבור והשם אומר על הצר הצורר אתכם והרעותם בחצוצרות (במדבר י' מ').

ה. שוה היובל לראש השנה בתקיעה ובכרכות ר' יהודה אומ' בראש השנה תוקעים בשלזכרים וביובל בשליעלים:

> בתקיעה יריד כה עדד אלתקיעות ובכרכות יו עדד אלברכות אלתי פי אלצלאה וסיבין עדדהא וקו׳ סי מא תקדם אן שופר שלראש השנה יכון מן קרן אלועול אינה הלכה ולא איצא הלכה כר יהודה ואנמי קטוע אלהלכה אן שופר שליובל ושלראש השנה שלזכרים כפוסים:

בתקיעות ר"ל מגין התקיעות וכברכות מנין הברכות שבתפלה ועוד יתבאר מנינם. ומה שאמר למעלה ששופר של ר"ה יהי" מקרן היעלים אינה הלכה וכמו כן אין הלכה כר' יהודה אלא פסק ההלכה ששופר של יובל ושל ראש השנה של זכרים כפופים:

ו. שופר שנסדק ודיבקו פסול דיבק שברי שופרות פסול ניקב וסתמו אם מעכב הוא את התקיעה פסול ואם לאו כשר: ז. התוקע לתוך הבור או לתוך החדות או לתוך הפיטס אם קול שופר שמע יצא אם קול הברה שמע לא יצא וכן מי שהיה עובר אחורי בית הכנסת או שהיה ביתו סמוך לבית הכנסת ושמע קול שופר או קול מגלה אם כיון לבו יצא ואם לאו לא יצא אע״פ שזה שמע וזה שמע זה כיון את לבו וזה לא כיון:

נסדק פסול כשנסדק לארכו אבל אם נסדק לרחבו אם גשתייר מארכו אהר מקום הסדק שיעור של שופר והוא כדי שיאחזנו בידו ויראה⁰ לכאן ולכאן הוא כשר. ואם ניקב יש בו דינים חלוקים נסדק פסול אדי אנשק עלי טולה אמא אדי אנשק עלי ערצה אן בקי מן טולה בעד אלמוצע אלמשקוק מקדאר אלשוסר והו קדר מא יקבין עליה בידה ויראה לכאן ולכאן פהו כשר ופי אנתקאבה אחכאם ודלך אנה יהתאנ אן יסד אלתקב

ו) ככ׳ כ׳י בג הגרסא: ויצא, ובכ׳׳י לג הגרסא: א נמצא כאן נקב שיש בו חסרון ע״כ הנחתי הלשון כמו שהוא בגמרא כ״ז ע״ב וברמב״ם פ״א מה׳ שופר.

מו בגיר. יו ב מוסיף: יריד בה.

אלאצול פייג סדר זרעים אין מעשרין מן החדש על הישן ואחואל אלמעשרות איצא תכתלף פי אלסנין פי מעשר שני ומעשר עני כמי ביינא הנאך:

ב. בארבעה פרקים העולם נידון בפסח על התבואה ובעצרת על פירות האילן בראש השנה כל באי העולם עוברין לפניו כבני מרון שנאי היוצר יחד לבם המבין אל כל מעשיהם (תחלים ל"ג מ"ו) ובחג נידונין על המים:

על התבואה לענין המכות שיבואו עליה ואם תהיה מרוכה או מעטה. וכני מרון הצאן תרגום ככשים אטריא ור"ל שטחשבין על כני האדם ודנין עליהם לענין כריאות וחולי מות וחיים ויתר עניני האדם והנגלה מזה המאמר מכואר כאשר תראה אכל הנסתר ממנו וענינו הוא קשה מאד בלי ספק:

על התכואה כמא יד יחדת פיהא מן אפה וקלה אנאכה או כתרתהא בני מרון אלנום תרג׳ ככשים אימריא יעני אן יחאסבוא אלנאס ויחכם עליהם באלצחה ואלסקם ואלמות ואלחיאה וגיר האלך מן חאלאת אלאנסאן וצאהר הדי אלכלאם ביין כמי תראה אמא באמנה ומענאה פלא שך אנה צעב נדא:

(מכאן ועד פ"ג מ"א ועד בכלל נדפס בספר שי למורה הנ"ל מצד 95 עד צד 103).

פרק שלישי

ב. כל השיפרות כשרים חוץ משלפרה מפני שהוא קרן אמ' ר' יוסי והלא כל השופרות נקראו קרן שנ' והיה במשוך בקרן היובל בשמעכם מו את קול השופר (יהושע ו' ה'):

קריאת קרן של פרה קרן הוא מה שאמר הכתוב בכור שורו הדר לו וקרני ראם קרניו (דברים ל"ג י"ז). וחכמים חולקים על ר' יוסי ואומרים כל השופרות נקראו קרן ונקראו שופר ושל פרה נקרא קרן ולעולם לא נקרא שופר ואין הלכה כר' יוסי: ולעולם לא נקרא שופר ואין הלכה כר' יוסי:

תסמיה קרן שלפרה קרן הו קול אללה בכור שורו הדר לו וקרני ראם קרניו ואלחכמים יחתנון עלי ר' יוסי באן קאלו לה כל השופרות נקראו קרן ונקראו שופר ושלפרה נקרא קרן ולעולם לא נקרא שופר ואין הלכה כר' יוסי:

ג. שופר שלראש השנה שליעל פשוט ופיו מצופה זהב ושתי חצוצרות מן הצדדים השופר מאריך והחצוצרות מקצרות שמצות היום בשופר: ד. בתענית בשלזכרים כפופים ופיהם מצופה כסף ושתי הצוצרות באמצע השופר מקצר והחצוצרות מאריכות שמצות היום בחצוצרות:

ינ ב מן והוא מ״ם. ייד למא. טו בג כשמעכם (והוא הקרי) ועיין תוי״ט ד״ה בקרן.

אלעאם אלדי בעדה וסנביין דאלד פי מסכת בכורות וקו׳ ראש השנה לשנים יריד בה לתאריד אלעאלם ופאידה האלך למערסה תאריך אלותאיק איצא ולשמטים וליובילות ועלי אז אליובל לא תבתדי אחבאמה אלא מן עאשר תשרי לקול אללה ביום הכפורים תעבירו וכו' לכן מן אול אלסנה תבתדי פצילתהא ותרתפע אלנדמה עות אלעביד לקול אללה וקדשתם את שנת החמשים שנה ולנטיעה הו קול אללה שלש שנים יהיה לכם ערלים לא יאכל ובישנה הרביעית יהיה כל פריו וכו׳ וראלך אנה אדים נטע נטיעה קבל אול יום מן תשרי בארבעה וארבעיז' יומא עלתה לו שנה כמי אצלנא פי אלפרק אלתאני מן מסכת שביעית ותכון אלסנה אלראבלה הי אלתאניה ואנא אטתל הדי בתאריך תכון הדה אלשגרה יא קד גרסת פי נאמס עשר אב מן סנה למס ועשרין פתנעד בקייה סנה כמם ועשרין סנה אולי וסנה סת ועשרין סנה תאניה וסנה סבע ועשרין סנה תאלתה והי שני ערלה לכן לא ירתפע חכם אלערלה אלי ט"ו יומא מן שכמ סנה כ"ח וכואלך איצא חכם נטע רבעי לא ירתפע ען יב הדה אלשגרה אלי למסה עשר יומא מן שכם מן סנה תסע ועשרין והו קולהם ופירות נטיעה זו אסורין עד חמשה עשר בשבט אם לערלה ערלה ואם לרבעי רבעי וקד תקדמת אחכאם אלערלה ונטע רבעי פי מואצעהא. ולירקות ולאילן פאידה האלך למא תקדם מן

ומה שאמר ראש השנה לשנים ר"ל למנין היצירה והתועלת בזה גם כז לידיעת מנין השטרות. ולשמטים וליובלות אה על פי שדיני היובל אינן מתחילין אלא מיום העשירי לתשרי לפי שאמר הש"י ביום הכפורים תעכירו שופר וגו׳ (ויקרא כ״ה ם) אבל מראשית השנה תתחיל חשיבותה ותסתלק העבודה מן העבדים לפי שאמר הש"י וקדשתם את שנת החמשים שנה (ויקרא כ"ה י'). ולנטיעה הוא מ"ש השם שלש שנים יהיה לכם ערלים לא יאכל ובשנה הרביעית יהיה כל פריו וגו' (ויקרא יים כ"ג כ ד) והוא שאם נטע אדם נטיעה מ"ד" יום קודם יום אחד בתשרי עלתה לו שנה כמו שנתננו העיקר בפרק שני ממסכת שביעית (פיב מיו) ותהיה השנה הנכנסת שנייה ואני אמשול לך זה במנין אם נפעו זה האילן כמ"ו באב משנת כ"ה תחשב שארית שנת כ"ה שנה ראשונה ושנת כ"ו שנה שנייה ושנת כ"ז שנה שלישית והם שני ערלה אבל לא יסתלק דין הערלה עד חמשה עשר בשכט משנח כ״ח וכמו כן דין נטע רבעי לא יסתלק מזה האילן עד חמשה עשר בשכם משנת כ"ט וזהו מה שאמרו וסירות נטיעה זו אסורין עד ט"ו בשכט אם לערלה ערלה ואם לרבעי רבעי (ר"ה י' ע"א) וכבר קדמו דיני הערלה ונטע רבעי במקומן. ולירקות ולאילן החועלת כזה לעקרים שקדמו בסדר זרעים אין מעשרין מן החדש על הישן ועניני המעשרות ישתנו כמו כן כשנים במעשר שני ומעשר עני כמן שביארנו שם:

ס ב מן. ט ב וכללך אלא וגרסא האחרת עיקר. יבגליון ב כתוב וז"ל מימרא תמן בסוף המתכיתין אמרוה ר' יוסי ור' שמעון או' לשתי שבתות והאי ארביסר יומי לקליטה "ותלתין יומי תוספתא האוי מ"ד יומין דמנא הרמב"ם ועיין שם במתכיתין ו' פ"ב דשביעית. מי ב כ (כאן ולהלן) אלתמרה. יב ב כן.

י) בד' ווילנא "למ"ד יום" וצריך לקרות:
"לארבעה וארבעים יום" ולא שתהיינה אותיות
"למ"ד" במקום מספר שלשים. גם זורענהוזיום
נראה שגרם "למ"ד" והוא מעה לקרות "למאן
דאמר" וע"ב לא הבין כלל דברי רבנו.

פרק ראשון

א. ארבעה ראשי שנים הם באחד בניםן ראש השנה א למלכים ולרגלים באחד באחד באלול ראש השנה למעשר בהמה רי אלעזר בור' שמעון אומי באחד בתשרי בתשרי ראש השנה לשנים לשמטים וליובלות ג לנטיעה ולירקות באחד בשבט ראש השנה לאילן כדברי בית שמאי בית הלל אומי בחמשה עשר בו :

למלכים יריד בה מלכי ישראל ופאידה דאלך לתאריך אלותאיק לאנה מנד ידבל יום מן ניסן נעד לה סנה זאירה עלי אלתאריך ולרגלים? יריד בה אן אלרגל אלדי פי דאלך אלשהר הו אול אלרגלים ופאירה האלך אן ענדנא אצלה אן קול אללה לא תאחר לשלטו אינו עוכר חתי יגוז עליה שלשי רגלים ור׳ שמעין יקיל וחג המצות תחלה התי תכון עלי אלרתכה והו אלדי יקול הנא לרגלים ואינה הלכה ומנד יגוז עליה רגל אחד והו לם יגכ קרבנותיו למקדיש עבר בעישה והו קו' ובאת שמה והכאתם שמה עולותיכם וגו׳ ופאידה מערפה אכתדי אלסנה למעשר בהמה לאן לא יברג אלמעשר מן אלתי תולדו פי הדי אלעאם מע אלתי תולד פי

למלכים ר ל למלכי ישראל והחיעלת בזה הוא למנין השטרות לפי שמשנכנם יום אחד מניםן נחשיב לו שנה יתירה על המנין. ולרגלים ר ל שהרגל שבזה החודש הוא ראשון לרגלים והתועלת בזה כי העקר אצלנו ישמה ישאמר הישם לא תאחר לשלמי (דברים כ"ג כ"ב) אינו עובר עד שיעכרו עליו שלש רגלים ור׳ שמעון אומר וחג המצות ל תחלה כדי שיהיו על הסדר והוא ענין מה ישאמר כאן לרגלים ואינו הלכה וכיון ישעכר עליו רגל אחד ולא הכיא קרבנותיו למקדיש עובר בעשה והוא מה שאמר וכאת שמה והכאתם שמה עולותיכם (דברים י"ב ה' ו') ותועלת ידיעת תחלת הישנה למעישר בהמה כדי שלא יוציא המעשר מן הנולדים בשנה זו עם הנולדים כשנה שלאחריה ועוד נכאר זה במסכת בכורות (פים מ'א)

ל הגהתי ע"פ הגרסא השגורה בפי כל וע"פ בג וככ"י א כתוכ: שנה וכן כתוכ שם בראש הפירוש לפ ד מ"ש: שנה במקום חשנה. בג אלינור. נא (כאן ולחלן) וליובילות וכ"ב איזה פעמים תוקיע במקום תוקע (בפ"ד). כ"ב איזה פעמים תוקיע במקום תוקע (בפ"ד). ז הוספתי אות ו ההסר בכ"י אב ע"פ ג. ה חסר בכ"י ב"ב ו אג שלשה. ז א נולד הנראה שתוא טעות הסופר.
 ונ"בראה שתוא טעות הסופר.
 ונ"בראה שתוא טעות הסופר.
 ו או ביל במי אב ביל במי אב ביל במי אב במי אב

מכוח פעמים הועתק במעות ענין תחת מגין כמו בפ"ג מ"ה ובדפום ווילנא גם במשנתנו להדן עמוד III שורה 17. מלת חל הנמצאת בדפום נאפולי קודם מלת תחלה כבר הוסגרה בין חצאי עיגול בד" ווילנא וצריך למוחקה.

שיורי מנחה

והוא

פירוש המשנה להרמבים על מסכת ראש השנה (פיא מיא ומיב ומפיג מיב עד גמירא).

הוגה ע"פ שלשה כתבי יד עם העתקה עברית מוגהת

1//00

שלמה מנחם הלוי באמבערגער (החבק"ק הענא והגליל יע"א).

כאשר כאו בשנת תר"ן תלמידי הה"ג מו"ה עזריאל הילדעסהיימער זצללה"ה עם חביריו ויתר מכבדיו להקריב לכבודו מנחת שי למורה בא גם החכם מיכאל פרידלגדר ז"ל ויקרב שם מלא קומצו מקצת פי' המשנה להרמב"ם על מס' ראש השנה היינו פירושיו על המשניות המדברות מענין קידוש החדש. ועתה כאשר נקראתי גם אני הצעיר להיות נספל לעושי מצוה ולהקריב מזכרת אהבה וכבוד ביום מלאת שבעים שנה לחיי הה"ג מוהר"ד האפפמאנן נ"י אשר היה כמה שנים חבר נאמן להה"ג הנ"ל אמרתי למלאות את החסרון ולהביא שיורי מנחה מה שנשאר עד הנה בכתובים מפי' מסכת הנ"ל ולא נודע לנו עדיין מטנו עצם לשונו המהור של רבנו הרמב"ם ז"ל. וכאשר עבדו שניהם יחד — יבדלו החיים מן החיים — את עבודתם עבודת הקודש כן יהיו שני ספרי הזכרון חוברות אשה אל אחותה ויחדיו יהיו תמים להפיץ אור תוה"ק ובפרט אור תורת "ספר המאור" עד אור חדש בציון יכין. בכ"א.

מראה מקומות לאיסור פריעת ראש באשה ודיני פאה נכרית

מנהג ארצן לגלותו דאפי׳ רוב הגויות לא היו נוהגות לגלתו: הלכך אפי׳ לאותן שהיו נוהגות לכסותו בארצן ראוי להניחן לנהוג כמנהג הארץ אשר גרו בה: ומעשה אמותן הקדושות בידיהן כמו שהוכהגו מההיא (דנ"ג סס) ובכמה וכמה דברים הקלו רכותי ז"ל כדי שלא תתננה האשה על בעלה: ואין צורך באורך: נאום המעומף באהבתך ולפרידתך קירות לבי מקרקר משה נ׳ אל אשקר: ג'ר.

איתמר אלא במה שד' לכסות ולק"ש: ואם יש דבר אחר אגן אתלמודא ואמנהגא סמכינן: ובואו ונצווח על אלו האוסרים אותו שער לאשה בחוך ביתה מההיא דשער בא' ע' בבלי דעת באיזו שער אמרו ולמאי הילכחא איתמר בגמ' ואלא מעתה לפי דרכם שער גבות עיניה גמי הוה להם לאסור דשער קרייה רחמנא גמי דכ' יגלח את כל שערן את ראשן ואת זקנו ואת גבות עיניו וגו' וכש"כ פניה י' ור' דהוה להו נמי למיסרן ומאי שנא אותו שער ואי משום דדרכן להיות מגולין האי גמי ד' לה' מני: ואי לא איירי אלא בא׳ איש ובמסתכל ומתכוון ליהנות אמו בא׳ איש וברשיעי עסקי׳ ובבירור א' ז"ל דאפי באצבע ק' אסור להסת' ואפי בבגדי צבעונין שלה נמי אסור וכש"כ בשערה דת"ר ונשמרת מכל דבר רע שלא יסתכל אדם באשה נאה ואפיי פגויה בא' איש ואפי' מכוערת: ולא בכגדי צ' של א' וכו' ואר"י א' שמואל ואפי' שטוחין ומונחין ע"ג הכותל: א' ר' פפא ובמכיר את בעליהן אלא שדבר' אלו בטלין הם דלית בהו חששא כלל: וכמה לא חלי ולא מרגיש האי גברא דקא' להאי מילתא דכיון שנהגו לגלותו מימי עולם ומשנים קדמוניות ברוב תפוצת הגולה שתחח יד ישמעאל ואין בידו למחות איך עלה כלבו לאוסרו ואף אם היה אסור דאפי' באיסורא דאורי׳ אטרי׳ הנח להם ליש׳ מוטב שיהיו שוגגין ואל יהיו מזידין כראסיקנא בביצה וכדאיתא שם בריא"ף ז"ל: ואע"ג דבשבת פ' שואל בכולהו נוסחי דיוקני אוקימנא דבדרבנן אמרי׳ הנח להם וכו׳ ובדאור׳ אין מניחין וקשו תרוייהו אהדדי: כבר א׳ רז"ל דההיא דביצה דמסקי דאפי בדאור שבקי להו דוקא במידי שהוא ד"ת מהלכה לממ"ם או מדרשא ואיסורו אינו ברור וניכר שהוא מדאור׳ דהא מאי דאיתא התם דאור׳ היינו תוספת יה"כ דילפי׳ לה מערב עד ערב תשבתו שבתכם ואין לו זמן קבוע וניכר לאיסורו וכשהן אוכלין ושותין הם סכורים שעדיין לא קידש היום אבל בשאר איסורין הניכרים כגון חלב ודם ושכת וגזל וכיו"ב לא א' הנח להם והשתא אם בדאור׳ ובדרבנן אמרי׳ הגח להם כש"כ בדבר המותר שנהגו בו היתר שכל המוכיחן בזה לא בדעת ידבר ונמצא מכשילן ח״ו ועתיד ליתן את הדין: ואלמלא דטסתסינא הוה אמינא דאפי׳ אותן הנשים שבאו מגורשות מארצות הערלים שהיו נוהגות לכסותו כשהיו שם אין להזהירן שלא לגלותו כיון שקבעו דירתן בכאן ואין לומר בהן דעתן לשוב לארצם: ובהדיא א' בחולין כי סליק ר"ז לא"י אכל מוגרמתא דרב ושמואל: פי׳ רב וש׳ היו אוסרין ככבל משפוי כובע ולמטה ואע״פ שנשאר מטבעת גדולה מלא החום ע"פ רובה ור"ז כשהלך לא"י אכל מה שהיו אוסרין רב וש' בבכל: ואקשי׳ והיכי עביד הכי והתנן נותנין עליו ח״ם שיצא משם: ומתרצי׳ ר״ז אין דעתו לחזור לבבל ומתוך כך לא חשש למנהגם: ומתני דקתני נותנין עי ח"מ שיצא משם בשדעתו לחזור למקוטו וכן הסכימו המפ׳ ז"ל: וגדולה מזאת כ׳ הרא"ש ז"ל בפסקיו דאפי׳ שהולך מטקום שטחטירין למקום שמקילין ואפי׳ דעתו לחזור יש לו לנהוג כקולי׳ המק׳ שהלך לשם ואל יחמיר כמנהג מקומו מפני המחלוקת כדבר שיש בו שינוי מנהג ע"כ: וכש"כ באלו הנשים דאיכא למימר בהו דעתן לשוב לארצם כמו שכתבנו וכש"כ דאפי בארצם לא היו מכסות אותו משום איסור אלא שלא היה

ראם טפח מני כה לא יקרא ק ש כנגדה: ואמריי גמי התם אר ח שוק כאי עי אי שמואל קול בא' ע' א ר ששת שער בא' ע': ואיכא מאן דמפ' דכל הני גמי לענין ק ש אמרי להו: וכן פי ר' האיי ג' זל ואיכא מאן דמפי דלא איירי לענין ק"ש אלא מפח דוקא והוכא דאיתמר איתמר: וגרי כי זה דעת הרמבים ז ל מדלא אמר באשתו לק״ש אלא טפה דוקא והני אחריני אסר להו לגבי אשת איש בפ׳ כ א מה׳ איסורי בי אכל רשי ז"ל אע ג דקא מוקים להו באשת איש כתב דה ה נמי באשתו לק״ש דדבר ערוה באשת איש אסור באשתו לק ש: והריא ף זל השמים כל זה מענין קיש ואפי׳ ההיא דטפח ראוקמוה כהדיא כק ש: וכ׳ עליו הראב ד ז'ל דאפשר דמשום דאמרי לעיל עגבות אין בהם משום ערוה סבור הרב ז ל דכ"ש טפח ושוק ושער וקול ע כ: אשתכח השתא דלדכרי כולם אין באותו שער שום חשש איסור כלל דמאן דמוקים להו כאישת איש אנן לאו כא א עסקינן ומאן דמוקים לה באשתו לא נאסר אלא לק״ש ודבר ישדרכו להיות טכוסה דטקפיד עליה ואתי לידי הרהור: אבל דבר שדרכן לה' מג' דלבו גם ביה מותר ואפי לק ש כדפרישית וכן כ' המפרשים זול וכן כי רבי׳ אכייה זול כל אלו שהזכרנו לערוה דוקא בדבר שאין רגילות להגלות אבל בתולה הרגילה בגילוי השער לא חיישי דליכא הרהור עיכ: וכן הסכים בעל המרדכי והרא"ש ז ל והכל כפי המנהגות והמקימות: וכי הרשב א ז ל בחדושיו בברכות וז"ל: והא דאר י טפח בא' ע' יאיקימנו באשתו לק ש פי׳ הראב"ד ז"ל דאיםשר במקום צגוע שבה ועלה קאתי רב חסדא למימר דשיק מקום צ' וע' הוא אפי׳ לגבי בעלה אע״ם ישאינו מקום צ׳ כאיש: אכל פניה ידיה ורגליה וקול דברה שאינו זמר ושערה הוין לצמתה שאינו מתכסה אין הויששין להם מפני שהוא רגיל בהם ולא פריד וכאשה אחרת אסיר להסתכל אפיי באצבע קי ובשערה ע כ: וכן נמי כי בעל אורחות חיים אבל פניה י יר׳ ושערה מחוץ לצ׳ שאינו מתכסה אין חוששין להם מפני שהוא רגיל בהן וכן שמעתי שכ׳ בעל המכתם ואין זה צ׳ לפנים דלדברי כולם אין בו צד איסור כלל אדרבה שהתירוהי בפירוש ואפי׳ לק ש והעידו שנהגו לגלותו ובודאי כי כן היו נוהגות בנות ישראל בימי חכמי המשנה והתלמוד זיל ואיפישר ראפי׳ בעודן על אדמתן כזמן שבהמקיק כדאיתא בהדיא (נ"ב ס׳ נ') עושה אשה כל תכשימה ומשיירת דבר מועם מאי היא רב אי בת צדעא שני אם אשכחך ירושלים וגו׳ ופי׳ בעל הערוך ז"ל דכ׳ בתשיבות כשהאשה קילעת שערה משיירת ממגו דבר מועט בין אזניה לפרחתה כנגד צדעתה ומכיאה סיד מרוף כשהוא חבום וטחה אותו שער ואינה קולעת אותו אלא מטילה כנגד פניה זה עישה כת עניים: אכל עשירה שורקתו כבשטים ובשטן טיב כדי שיתהברו שערית זו כזו ולא תהיה כאבלות ויתייפו ע"כ: וזה המנהג בעצמו הוא מנהג הנשים היום ישהאישה קולעת כל שערה ומשיירת שער הצדעים יורד על פניה והוא הנקרא בלשון חכ׳ כת צידעא כמו שנתכאר ונוהגות ג"כ לשרוק אותו בכשמים ושמן הטוב כעשירות של אותו הזמן אע"ג דלא חזי למיעבר הכי זכר לחרכן הבית כדאי התם: וכל מה שתמצא בספר הזוהר מקפיד על גילוי ש' הא' איפשר ברשער שדרכה לכסותו משתעי דבגמ' סתמא נמ' קא' ואמרי' דלא

- מ' ילקום בראשית (ס" כ"ב) מפני מה האיש יוצא וראשו מגולה (40 האישה יוצאה וראשה מכוסה א'ל לאחד שעבר עבירה והוא מתבייש מבני אדם לפיכך יוצאה וראשה מכוסה... ויבן ד' את הצלע... מלמד שקילעה הקב"ה לחודה.
- (41) שם נשא (ס" סס"ז) הכהן אוחז בכגדיה... ת רופרע אור הא' אין לי אלא רי גופה מניין וכוי (כמו מסדכל לי)... אלו יוצאות שלא בכתובה העוברת על דת משה ויהודית דת יהודית יוצאה וראשה פ' ראשה פ' דאור' הוא דכ' ופרע אור הא' ותנא דבי ר"י מכאן אזהרה לבנות ישראל שלא יצאו בפ"ר (מ' לכ יסודס) דאור' קלתה ש"ד דת י' אפי' קלתה גמי אסור ובחצר מותר שאל"כ לא הנחת בת לא"א שיושבת תחת בעלה.
- (42) גטין ט' א': שם לא נכתב דבר מפ ר: יומא מ"ז א': ת"ר ז' בנים היו לו לקמחית וכולן שמשו בכחונה גדולה א' לה חבמים מה עשית שזכית לכך א"ל מימי לא ראו קורות ביתי קלעי שערי (לליתי נהשים ירושלי כל כנודה כת תלך פניתה מתשכלות זהב לבושה לשה לנושה לאוה לללת תתנה כ"ב הלבוש תשבלות זהב) א' לה הרבה עשו כן ולא הועילו:

שלטי הגבורים N. 20: זוהר נשא N. 20: באר שבע 11. N. 21:

(48) שור י"ד סי" קע ח: אסור ללכת בחוקות העכו"ס... וכ"כ הרמב"ם אין הולכין בחוקות העכו"ם ולא מדמין להם במלכוש ולא בשער וכו" (ד"מ: וכי סל"ן מיק דע"ז... ומהלי"ק כי דלין משום חוק שלל צלי מני פנים סלי סול סדבל שלין טעמו כגלה דכיון שהול עושה דבר משונה שלין צו טעם כגלה אלל שהם כוחנין כן לז כלי ודלי שנמשך לחליהם ומודה להם דלל"כ למה יעשה כדבריהם התמוחים... והמנהג השני לשל יש ללחור משום חי חטי הול הדבר לשר שייך צו פרילות ונהגו בו העכו"ם בם זה אסור... אבל מכהג שנהגו ישלל במלבוש והעכו"ם במלבוש אחל אם לין לוחושל ישלל מולה יותר על הלכיעות מלוחו של עכו"ם אין שום ליסור לישלאל ללבוש במלבוש העכו"ם מלחר שהול ללבוש במלבוש הכיכול ללכות מחוד ללישה להליעות להדמות אליהן צל חושלת אחרת אבל ע"י חושלת שלי כדלעיל:)

44) תשובות ר מ אלשקר סימני המפתחות (פחלה ליה) אם יש לחוש לאותן נשים שנהגו לגלות שערן מחוץ לצמתן:

(ל"ס פלמסקן) שאלה שאלת ממני הידיד אם יש לחוש לאלו הנשים שנהגו לגלות שערן מחוץ לצמתן להתנאות בו לפי מה ששמענו מי שהורה ואמר כי שקר נהלו אמותינו הנוהגות לגלותו כי הוא איסור גמור ובפי אי ז"ל שער באי עי ולכן ראוי להוכיחן ולהזהירן שלא לגלותו:

תשובה איברא דאין בית מיחוש לאותו שער כלל כיון שנהגו לגלותי ואפיי לקיש: וההיא דשער באשה ע' לא מיירי אלא בשער שדרך האשה לכסותו דומיא דטפח והכי איתא בגמ' איר יצחק טפח בא' ע' פי' טפח שדרכה לכסות ואקשיי למאי אילימא לאסתכולי בה כלו' דאם אשת איש היא ומתכוין ליהנות אפי' באצבע קטנה שאין דרכו להיות מכוסה אסור להסתכל וכו' ומשני ל'צ לאשתו ולקיש פי' לכם חלילה וחלילה לגלות מפח מבשרכם ע"י קיציר מלכוש כנהוג ח"ו לא יהיה כזאת בנידולי כיתי ומכ"ש שתזהרו מרעית נשים רעות שמוציאים אפי' שער א' חוץ וגם אפי' בפאה גכרית אני אוסר עליכם באיסור גמור וד' ימצאכם חן וחסד וחניגה וגדלו ביניכם וצאצאי צאצאיכם על התורה ועל העכודה כאשר צוגו ד' אלקינו יהי משה הנ"ל.

הוספות

(השייכות ביהוד למאמרי בלשון אשכנו).

. שמחות פ"ח: סותרים שערות של כלות ומגלים פניהם של חתנים וכוי.

שכל ב"ק קי"ט א': מתנ': אין לוקחין מן הרועים צמר וחלב... אכל לוקחין מן הנשים כלי צמר ביהודה וכלי פשתן בגליל ועגלים בשרון וכילן שאמרו להממין אסור... אכל לוקחין מן הנשים: ת"ר לוקחין מן הנשים כלי צמר ביהודה וכיפ בגליל אבל לא יינות ושמנים וסלתות (מדרך סלים למוכרן ולין עומס לת לתחו מליס לכך ומתל נכנחו מנעלס) ולא מן העבדים ולא מן התיניקות אבא שאול אוי מוכרת אשה בדי והי דינר כדי לעשות כפה לראשה (לעיף ולין ספעל מקפיד).

מלט איז הצלע מלמד מיד ויבן ה' את הצלע מלמד דרש ר"ש כן מנסיא מ"ד ויבן ה' את הצלע מלמד שקלעה הקב"ה לחוה והכיאה לאדם הראשון שכן ככרכי הים קורין לקליעתא בנייתא.

(36) שיר הישירים רבה: הגך יפה: (לא מלאתי דגד ספייך לענינו): שם פ"ד (ב) מבעד לצמתך: האישה הזאת כשמצמתת ישערה לאחוריה (מנעד סוא לפון לפנים ולמחך לפון דבר סמלמלם ספער שלא יפרים ללאת שקופרת ומלמלמת שערם לאחורים יסוא ספער שנפוף הראש שקושרת לפנים מן סשנכת) והוא תכישים לה כך היתה סנהדרי גדולה יושבת אחורי בהם ק והיא היתה תכישים של בהמ"ק.

(37) סוטה א' ז' [צ"ל ה']: וכהן אוחז בכנדיה אם נקרעו נקרעו אם נפרמו ני ער שהוא מגלה את לבה וסותר את שערה (ספי ים': סוסר קליעסן ותגלן לע"ג ער שהוא מגלה את לבה וסותר את שערה לספי ולריי ים כס ציד סכתים לעקור דים נסג נולים וי יהודה או' אם היה לבה נאה לא היה מגלהו ואם היה שערה נאה לא היה סותרו.

(38) תוספתא סוטה א' (7) כהנים מטילין גורלות ביניהם וכל מי שחלה (כיל סעלס) גורלו אפי' כ"ג יוצא ועומד בצד סוטה ואוחז בכגדיה אם נקרעו נ' ואם (כיל סעלס) גורלו א"ל וסותר א"ש רי"א אם היה ל"ג ל"ה מגלהו א"ה ש"נ ל"ה מתרג מפני מבחי בדניב

.Nr. 1 S. 1. יבור כ"ח א' .Nr. 7. כתובות ע"ב א' ו

(מ"נ) במדבר רבה מ' (מ"נ) והעמיד הכהן... תני ופ"ר הא' כהן נפנה לאחוריה ופורעה כדי לקיים בה מצות פריעה ד"ר ישטעאל ד"א לימד על בנות יש" שיהיו מכסות ראשיהן אע"פ שאין ראיה לדכר זכר לדבר (מ"נ יינ) ותקח תמר אפר על ראשה וכתנת הפסים אשר עליה קרעה: תני ופרע א"ר הא' אין לי אלא ראשה גופה מניין ת"ל האשה א"כ מה ת"ל ופרע א"ר מלמד שהכהן סותר את שערה...

את ראש ר"ל דראש הוא בכלל גופה כמו שדרשו בפי ויקרא מח"ל ראש שכבר הוחז ומשני מלמד שהכהן סוחר את שערה ר"ל שלכך יולא ראש מן הכלל לפי שלי גילוי הרבה דהיינו סותר).

27) אבן עזרא: ופרע א״ר הא׳: יגלה ולפי דעתי יוציאו פרע ראשה שהיה מכוסה.

(רש") אעים שחפריעה במדבר ה' י"ח: ופרע א"ר: סוחר את קליעת שערה (רש") אעים שחפריעה בכל מקום הוא לשון גילוי והרב בעלמו כי (כי חשא) כי פרוע הוא מגולה כתגלה שמלו וקלוכו כמו ופרע א"ר הא' וכאן פי אוחו לשון סתירה באמת הין כאן שום סתירה כלל כמ"ש רוו"ה שכבר בא הכי השלישי ויכריע ביניחם והוא במשנה (ריש ס"ב דכתובות) ושם פרש"י כי פרוע ראש הוא כשהשערות מועלות על הכתפים ותפירושו זה למדכו שפרעת האם היא לשון גלוי אלא ש ג ל ו י הראש הוא מלד הספרם ותפירושו זה למדכו שפרעת האם היא לשון גלוי אלא ש ג ל ו י הראש הוא מלד הספר המנכעת והמלכפת מעל הראש אעים שעדיין ראשו מכוסה בקליעת שערותיו אמנם לא מלד הכסוי שעל ראשו שהרי במלורע א' ראשו יהיה פרוע ועל שפם יעעם ואז"ל לא מלד הכסוי שעל ראשו שהרי במלורע א' ראשו יהיה פרוע ועל שפם יעעם ואז"ל (ספרא י"ב ז') ועל שפם יעעם חופה ראש כאבל וזה שדייקו רז"ל שם בסועה בלמרם האשת מלמד שהכהן סוחר את שערה וזהו שדייק שם רש"י בפירושו מרבה בגלוי שסוחר האשת מלמד שהכהן כוחר את שערה וזהו שדייק שם רש"י בפירושו מרבה בגלוי שסוחר קליעתה ולכן אין כאן שום סתירה ודברי רז"ל מיוסדים בעיקר הלשון והמלילה והברי בז"ל מיוסדים בעיקר הלשון והמלילה ודברי הודלה בזה דחוקים).

29) פחד יצחק: ד"ה פאה נכרית לנשים נשואות שקורין קדינא"ל או פירוקינו והשגות מהרר" קצנאילוביגן נגד המתיר והוכיח בראיות ברורות שאין להתיר הפ"נ לנשואות אלא מכוסה תחת השבכה ועל ראשה רדיד (באר שבע דף צ"ג תשובה י"ז) (שם ד"ה שער באשה ערוה: מהר"מ אלשקר ל"ה בענין גילוי שער באשה: הרמ"ך תשובה ק' מתיר לאשה לעשות פ"ג משערותיה אחרי התגלחה ועיין שבת יעקב ק"ג ובח"י קצ"ו ופנים מאירות ל"ה בענין גילוי ש" באשה:)

מטי החינוך (מרי לסרן סלוי מכרללוני) לא הובאה מצוה לכסות ראש (30) בסי החינוך (מרי לסרן סלוי מכרללוני) לא הביאו.

31) Hirsch Chaurew: § 443 (in Kap. 67: Hut vor Unzucht רחוק מן העריות) vorletzter Absatz: Des Frauenzimmers schönste Zier ist bescheidene Sittenreinheit. Das zeige sich auch in ihrem Anzuge, ihrem Gange. Nicht Sichbemerkbarmachen, bescheidene Verhüllung sei Absicht Deiner Kleidung, Bescheidenheit Dein Gang und Blick. Verheiratetes Frauenzimmer enthülle nie sein Haar (אַה"ע 21, 22.)

22) צוואת רבינו הק' בעל חתם סופר זצ"ל בעזה"י יום ה' ט"ו כסליו זכור אזכרנו עוד לפ"ק: (כדסס צססכ סורס מסה מסדוכה חליסהי) ..בנותי וכלותי השמר ואותו מעם שא א לצמצם ויוצא מהצמת ע"ז מקיל הרשב"א (מסס ס' ל"ו) ובזוהר פי נשא החמיר... עכ"ל וכ' המגן א' דראוי לגהוג כהזוהר וביומא איתא במעשה דקמחית בזכות הצגיעות היתירה שהיתה בה יצאו ממנה כהנים גדולים: (מ"ו) קרי שער נכרית להישער שנחתך ואינו דבוק לבשרה וס"ל דע"ז לא אחז"ל שער באשה ע" וגם מותר לגלותה ואין בה משום פה ר ו"ש חולקין ואו' דאף בפ"נ שייך שער באשה ע" ואיסור פה"ר וכ' הפט ג דבמדינית שיוצאין הנשים בפ"נ מגולה יש להם לסמוך על השו ע ומשמע מיניה שם דאפי שער של עצמה שנחתך ואח"כ חברה לראשה ג כ יש להקל ובס מגן גבורים החמיר בזה עיי ש: וכ' עוד שם דאם אין מנהג המקום שילכו הנשים בפ"ג בוראי הדין עם המחמירים בזה משום מראית העין עי"ש:

(ערוך הישלחן (מאת הרב יקיאל מיכל עפשטיין בקיק נאוהרדק) אר"ח סיי (ערוך הישלחן ע"ה (סי וי): כי רבוחינו בעלי השיע בסי בי שיער של אשה שדרכה לכסוחו אסור להרוח כנגדו אפיי אסתו אכל בחולות שדרכן לילך פרועות הראם מוחר וח"ה השערות של נסים שרגילין ללחת חוץ ללחתן וכ"ם שיער נכרית אפיי דרכה לכסות עכיל וזה שנתבחר באסיים סיי כא דגם סנויות לא ילכו בגיליי חראש זהו בבעילות כתו אלתנות וגרוסות ולא בחולות (חמיית וב"ם שם) ויש מי שכי דאף בחולה לא חלך כששערוחיה סחורות ולא קלועות (מג"א סקיב) וי'א דנחלר מותרות כל הנסים גם הנסואות לילך בגילוי לחם ועי בחה"ע סיי קט"ו ובזוחר כשא סזהיר מאוד בזה |שם סק"ד| והנשים הבאות מתקומות שחין דרכן לגלוחן למקום שדי לגלוחן וחין דעתן לחזור מוחרות לגלוחן [מם נסס מלמקר]: (סיי זי) ועתה בומו וכלווח על פרולות דורינו בעותיר שזה שכים רבות שנפרלו בנוח ישי בעון זה והולכוח בגילוי הרי וכל מה שלעקו על זה הוא לא לעזר ולא להועיל ועחה פשחה המספחת שהנשואות הילכות בשערותן כמו הבחולות אוי לכו שעלחה בימינו כך מיהו עכ"פ לריכה כי שמוחר לכו להחפלל ולבדך כנד רחשיהן המגולות כיון שעתה רובן הולכות כך והוה כתקותות התגולים בגופה וכח"ש התרדכי בשם רחבי"ה נספיינ וזיל כל הדברים שהזכרכו לערוה דוקה בדבר שחין רגילות להגלות הבל בחולה סרבילה בגילוי שער לא חייםי דליכא הרחור עכ"ל וכיון שאללנו גם הנשואות כן ממילא דליכל הרסור [וחרייף וחרמב"ם השמיטו דין שער וקול משום דפ"ל דלא לק"ם איחמר

26) (אליה מזרחי על רש"י: חשים מחפריעם בכל מקום חוח לפון גילוי מחכב בעלמו כי (כפי כי חשה) כי פרוע חיח מגולה כתגלה שמלו וקלונו כמו ופרע חיד החכב בעלמו כי (כפי כי חשה) כי פרוע חיח מגולה כתגלה שמלו וקלונו כמו ופרע חיד סחי וכחן פי חוחו לפון פתירם חין זו פתירה דסומה את קליעת שערה דקחי חכם לפו מעלה ופרע הוח דמפיק לה חלא מיתורת דחתשה דחל"ל ופרע את רחשה דחל חחשה דכלי מיניה קחי מחי החשה לכנות אף גופה בגלוי כדתכיו בפיק דסומה ופרע חיד החי חיץ לפרע חיד וחיד מחכהן מוכר את שערה ופרש לפון גלוי בכל מקום גופה מנין כדתכן מגלה את לבה פותר את שערה ופרש"י ופרע לפון גלוי בכל מקום גופה מנין כדתכן מגלה את לבה פותר את שערה ופרש"י ופרע לפון בלוי בכל מקום גופה מנין כדתכן מגלה את לבה פותר את שערה ופרש מותר את שערה מוכר הדחשה הוא דמפיק לה כן אמרו בסדיא אייכ מה חיל ופרע חולי פרע הוא דמפיק לה כן אמרו בסדיא אייכ מה חיל ופרע

ישראל וחומרא כהגו כן אלא משום דבארלות אדום גם סאומות אינם יולאות באוקן שערות וכיון שכן לא שייך נוחנין עליו חומרא מקום שילא משם אלו דבריו ז"ל: והאמנם בארלותינו שהאומות יולאות פרוע ראש ואמותינו לא ילאו וכזהרו מאוד וחשו לדברי הזהר והקפידו עז מאוד אע"ב דאלו היינו עומדים למנין לקבוע הלכה היינו אומרים דאותה שורה מבוארת בשים להיתר היינו עפיי פיי הערוך דלא כרשב"ם ואין הלכה כזהר מ"מ כיון שתפסו המנהג כהזהר ע"ז כי מהר"א שטיין מנהג עוקד הלכה ונעשם הלכה רוחת בישראל ומייחי ליה מג"א סיי חר"ן ס"ק כ"ב ע"ש:

הכלל היולא כל שום שער בשום מקים בראש ופדחת בנשואה אפיי בחדרה ערוה היא אם לא שיש לה משפחת בראשה ובשוק וחלר של רבים גם כובע ואמנם בשורה שער שבין און לפדחת ואינה מקולעת וסד בסיד במקום שנהבו אינה ערוה ובארלוחינו שהמנהג ע"פ זוהר עוקד הלכה ובפרע דלפרשב"ם ס"פ חזקת אין כאן מחלוקת א"כ איסור גמור הוא ליש לחוש לרבולת האלה האמור בזוהר כנ"ל ומי שחפץ בברכה ורחוק ממנו הכ"ד פק"ק פ"ב יום די ע"ז סיון קליש לפ"ק משה"ק סופר).

בנה ברורה (מאת הרב דק"ק לאדין) איריה כי ע"ה כי כ: שער של אישה ישדרכה לכבותה (י) אפור לקרות כנגדה והניים לפיי לסחי) אבל (ייש) בתילות (ייב) שדרכן לילך פרועות הראיש מותר (הג״ה: וה״ה השערות של נשים (יייב) שרגילין (ייד) לכלח מחוץ לכתחן וכייש שער (טייו) נכריח אפי דרכה לכסוח) וכ׳ במשנה ברורה: (ס"ק ") שדרכה לכסותו: ואפי׳ אם אין דרכה לכסיתו רק בשוק ולא בכית וכחצר ממ ככלל ערוה היא לכ ע אפי׳ ככית ואסיר לו לקרות נגדה אם נתגלה קצת מהן: ודע עיד דאפי׳ אם דרך אישה זו והכרותיה באותו מקום לילך בגילוי הראש בשוק כדרך הפרוצות אסיר וכמו לענין גילוי שיקה דאסור בכל גווני (וככ"ל בסק"ב) כיון שצריכות לכסית השערות מצד הדין (וים בזה סיסור חורי מדכי ופרע דחם החשם מכלל שהיה מכוסה | וגם כל בנות ישי המחויקות בדת משה נזהרות מזה מימות אבותינו מעולם ועד עתה ככלל ערוה היא ואסיר לקרות כנגדן ולא כא למעט רק בתולות שמותרות לילך כר פ או כנין שער הווצא מחיץ לצמתן שזה תלוי במנהג המקומות שאם מנהג בנית יש בזה המקום ליזהר שלא לצאת אפיי מעט מן המעט חוין לקישוריה ממילא בכלל ערוה היא ואסיר לקרות כנגדן וא'ל מותר דכיון שרגילין בהן ליכא הרהורא וכדלקמיה: (ס"ק י"ח) בתולות: ובחולות ארוסות אסורות לילך בנילוי הר׳ וה ה בתולות שנבעלו צ' לכסות הר׳ ומ"ם אם זינתה ואינה רוצה לצאת בצעיף על ראשה כדרך הנשים אין יכולין לכופה: (ישנ ישדרכן וכו׳ : ע׳ במ׳ א שכ׳ דלא ילכו בג״ר רק אם שערותיהן קלועות ולא סתורות אבל המחצית השקל והמנן גיבורים מקילין בזה: כ' הח א נכריות שאינן מוזהרות לכסות שערן צ ע אם דינן כזה כבתולות: (ייג) שרגילין וכוי: ר״ל ומותר לקרות בזה אפי נגד אשה אהרת דכיון דרגילין בהן ליכא הרהורא אבל לכוין להסתכל באשה אהרת אפי' בשערות שמחוץ לצמתן אסור (ל"ל): (י"ד) לצאת וכו': ר"ל שמלבד כובע שעל ראשה יש לה צמת והוא כגד המצמצם השער שלא יצאו להוץ

לתריי דתשנח קרא (בשיר השירים) בשערך כעדר העזים ש"ת דערום חיא וכ' הרא"ש שם דוקא לכשואות שדרכן כן לכסוח אבל פנויות שדרכן להיות גלויות לאו ערוה הוא והרב"י סיי ע"ה תייתי הרשב"א שכ' בכשיאות נתי אותן שערות הרגילות לאח חוץ ללתחן והבעל רגיל בהן לא תיעריד הבעל בהן ומותר להבעל לקרות ק"ש כנגדן ע"ש כי כן כוונתו והנה (שיר השירים) כ' מבעד לנתחך שערך כעדר העזים פירוש שיבח בה קרא בשני דרכים אי ששערה יפה כעדר העזים שנית שיבחה בלניעות שהרי אותן שערות היפות התיפות אותה אם היה מגולה ת"ת תחכסים הם מבעד לנתחך שתלבד כובע שעל ראשה עוד יש לה לתח בגד התנתלם השער של יבלבלו לחוץ ותית אותן מעע שא"א ללתלם כ' רשב"א שהיולאים תהלמות אינם ערוה לגבי בעל דרגיל בהן ומותר לקרות ק"ש כנגדן:

ובכתיבות (עיב א') ואיזהו דת יהודית יולאה ורים ופריך ר"פ דאורי היא דכי ופי ל״ר החי ול״כ הוה אפיי דת משה ולמה קריית ליה די יי ומשני דחורי קלתה שיד פיי רמבים מטפחת ברי לכי שערה שפיר דמי דת יי אפיי קלחה אסור עד שיחיה לח עון כובע ע"ב הלחה ושוב ארדי הלחה אין בה משום פיר ופריך בחלר א"כ לא הנחת בת לח"ם חלם מחלר לח' ד"מ: ודעת החוי דבחלר הייי בביתה וחדרה מותר חפיי כלח קלתה נמי ואין כאן דעת טוטיע והבית כי שכן דעת הרמציים ומפי שים כן שבנלוי ממש אפי בקדרה אפור והעלה ציח שמואל כיי קטיו דלפי מנהגנו הוה דת י' בגלוי ממש אפי בחלרי וחדרי ועכ"פ איסירא איכא אפיי אי חימא שלא חלא בלא כחובה מית כיון שדרכה לכפות הוה ערום עכ"פ: והשתא כיון דפליגי הפו' בזה ולהעור איפורא קום ונהגו כווחיה שוב הו"ל דין גמור שקיבלו עלייהו כהך דיעה כמ"ש מג"ל חקנ"ל סקייז היולא מזה ללכת במקום שרבים מלויים הוה במטפחת בלי כובע עוברת על דיי ויולאת בלא כחובה ובחלכה כבר קבלו עליהו אבוח אבוחינו בכל מקום ששמענו שנפולי ים לאסור טכ"פ ואפשר העוברת ע"ז יולאת צלא כי שכבר נעשה ממנהג זה ד"י: אמנם בחשי מהר"ם אלבהר לווק השואל על מנהג נשוחיהן בארץ ישמעאל שיולאות הנשוחות בשורה חי של שער בין החון לפדחת חלוי לה וכ' מהרי"ק ע"ו שגם ביתי חכמי הש"ם ילאו כן דאי ס"ם חזקת שגזרו על חכשיעי נשים ומסיק שם היינו בח לידעה וערשב ס שם אך הערוך פי' שהיו רגילות שאותן שערות שילאו בין אזן לפדחת שהיא בת לידעא כי לידעא היינו רקתך שבשה"ש כמיש רשב"ם שם ונשה"ש כי כפלת הרמון רקתך מצעד ללמתך פיי שגם הרקת יהיה לפנים מהלמות ולך צת לידעל הול סשורה שנין האזן לפרחת ושם ילאה שורם אי ולא חהיה מקולעת אלא סד בסיד וכי מהר"ם אלשק"ר ז"ל שבזמנו עוברת על חיקון חז"ל ואותו שורה של שער אינה עופלת נסיד אלא נבשמים שאסרו חז"ל זכר לחרבן בהמיק ע"ש וכי עוד שם שמיש בזוהר ס' נשת להחמיר שפשר היינו שלא באוחה שורה שבין אזן לפדחת ואמנם הרואה בפנים צווהר יראה שעל כל שום חוע שערה החמיר שגורם מסכנות ודלות ומגדלות בנים רעים ושחלרי לרות ומ"מ כיון שלפי פיי הערוך הנ"ל משמע בש"ם דחותה שורה דרכה להגלות איכ כל היכי דפליג הזוהר עם הפיים הלכה כחלמורא דידן וכי עוד שם אפיי הני כשי דבחו מחרץ חדום לחרלות יבתעחל יכם לח נחגו לגלות חותן שערות חינו מוכרח דממיהג

זה בשלמה זקנה בשל יי שבח הוח לה וכיון דדרכה בכך אינטי לחשמעי' דאסיר לנחח משום דותנין מחייכין עלה אבל ילדה בשל זי גנאי לה וכיון דלא אורק ארעא לא אילטי התכם לחשתע פשיעה כוי וזהו ממש כדפיי הרחש והעור דמסקנת הגמ' היה דחסורה ילדם בשל זי: ואלא הרמב"ם פיי כדי כי לחנם ובלא אמת נקטיה דודאי בילדה אין לחום שמח חרחה שגנחי הוח לה כמו שפי הרג המגיד וזהו להיפך ממש מפיי הר"ן וכ"כ בים יוסף בפשיטות שהרין סובר כרח"ש וטיר ולח כריית ופשיט הוח : גם מה שכי ומדגרם רייף כדי כי איים משמע דכדברי מיימוי כייל אין זה אלא דברי נביאות שקר שהרי גם הר"ו ג' כדי כי ולא סיל כר"מ ועוד שהרי כ' דטעמייהו של הטוד והר"מ מבואר כי פלוגמייהו לפי כדי ני דהמי בגמי הרי הוא בעלמו כי כדי ני סיבל שני פיי אייב מנא ליה דרי"ף כי כמיימוי ואכי אומר אדרבה איפכא מסתברא דסבר רי"ף כראים וריין דאל"כ אי אפשר דהוו שחקי מלהזכיר דעת הרי"ף החולקים עליהם כמנהגם ועוד שהרי קושיי חזקה קשה על פיי הר"ם והיא איך שייך לומר דחנא חני שקרא משום איירי וכן לא יעשה וכבר נחעורר בקושים זו הכסף מי ולא מלא לו זכות עד שכי שני בעיניו שנרסא אחרם היחה לר"ם בנת' א"כ די לו לר"ת להפקיע את עלתו לתה לכו לתשכן נפשיה דרב אלפס בחנם ע"ב אני א" לא חאבה לו ולא חשמע אליו כלל ועקר בכל מה שכתב בשתי הנהות המזכרים כי הם דברים בעלים הב! הבלים וכדי שלא יכשל בהם זולתו ע"ב עמדנו על מקום טעותון.

והר בטדבר (ל"ע = ללים = קכ"ה): א"ר הוקי תינבא ליתי על ההיא בר ניש דשבק לאנתתיה דתתחון משערא דרישא לכר ידא היא הר מאינון צניעיתא דביתא ואתתא דאפיקי משערא דרישה לבר לאתתקגא ביה גרים מסכנותא לביתא וגרים לבנהא דלא יתחשפון בדרא וגרום מלה אחרא דשרי בכיתא מאן גרום דא ההוא שערא דאתחני מרישא לכר ומה כביתא האי כיש כשיקא וכיש חציפותא אהרא ובג כ אשתך כנפן פ' ב'י כיתך א ר יהודה שערא דרישא דאתתא דאתגלייא גרים שערא אחרא לאתגלווי ולאפנמא לה בנים בעיא אחתא ראפילו טסירי דביתא לא יחמון שערא חד מרושוה כיש לכר תוח כמה בדכורא שערא הוא חומרא דכלא הכי נמי לנוקכא פוק חמי כמה פגימו גרים ההוא שערא דאחתא גרים לעילא גרים לחתא גרים לבעל האתלטייא גרים מסכניתא גרים מלה אחרא בביתא גרים דיםתליק חשיבותא מכנהא החמנא לישובן מהציפי דילהין ועוד בעיא אתתא לאתכסייא כיוווהי (ניא בזיוותי) דביתא ואי עבדת כן מה כתיב בניך בשתילי זיתים מה זית דא כין כסתווא כין בקייטא לא אתאכידו שרפיי ותדיר אשתכח השיבו דשאר אלנין כך בנהא יסתלקון בחשיבו על שאר בני עלמא ולא עור אלא דבעלה מתבר׳ בכל בכרכאן דלעילא בכרכאן דלתת׳ בעותר בכנין ככני בנין הה ד הנה כי כן יבורך גבר ירא ד וכתיב יברכך ה׳ מציון וראה בשיב ירושלים כל ימי חייך וראה בנים לבני שלום על יש': יש' סכא קרישא:

מותם סופר אויים ל"ו: ראיתי לבאר כאן דיני שער באי שנסתבכו בה בדברי מ."ל (מתם סופר אויים ל"ו: ראיתי לבאר כאן דיני שער באי שנסתבכו בה בדברי מ."ל פיי ע"ת וברתו שרמזו אתשובת מהר"ם אלשקר סיי ליה ואכאר בקילור: הנה בברכות כ"ד אי

חלא ע"כ לא חידוה מיניה לא חלא מצעלה ע"י כך הא דבר שאינו הגון מיהא חוי שלין זה מנהג הל' כמו שדקדק בית י' שם וחמה מזה על הטור דהא ליתא שהרי הטור גופיה כי סיי כ"ח דרוהח בשוה לח ילכו בנ"י פ"ר דמשמע חבל בחי שח"ר ב"ב ל"ל בה וכבר פירשתי דלח נחת התם לכתוב חלח מנהגי לי מה שחין כן סיי הט"ו לח נחית לכתוב התם אלא כל החלקים שתלא מבעלה בלא כתובה הילכך כי העור אבל בתבוי שחיכו תי וח שח"ר ב"ב לח חלח חעיב דחפי דבר שחיכו הגון כתי לח הוי וחין להקשות היאך אפשר לפרש הא דתנן יונאה אי בכבול ובפ"נ בחלר דמיירי דוקא בחי של"ר ג"ב דהת שתי תשובוי בדבר חדת מדיולתי בכבול הות חפיי בתי דב"ב ר מדהתני ברישה שחינה יולי בכבול לרה"ר משמע דלהיר דוהה חוח דחסור ממילה דכוחיה פינ מדכיילא להו בהדי הדדי ועוד דא"כ ה"ל לפרש דהאי ח' דוקא בדלא ביב ר' די"ל דלענין לסור שבת אין ה"נ דשניחם שוים אלא דפ"נ רכיב עליה אסור ממהום אחר דמשום דת יי הוא דאסור לנאי בה לחי דב"ב רי ובחכי ניחא לי חא דלא קחני ברישא ואינה יול' בפ"ינ לרים כדקתני בכבול וחוא משום דלרה"ר אפיי בחול אסור משום דהרי דת יי רביע עליה והא דלא פיי סגמי דהאי חי דוקא בדלא ב"ב כי הוא משום דאין כאן מהומו דהכם לא איירי אלא לענין אסור שבת ולא מענין דת י' ואפיי אי הוה יהביי ליה לחכם הכזי כל טעותיה דמיירי בפ"ג מגולה ולפיי בחי דב"ב רי לפ"ה ל"י להביל רליה ולל לפי זכר לדבר מהמשנה דשבת שבנה עליה עיקר יסודו מפני שיש לפי האי יולי אי בכבול ונפ"ב בחי דקחי היינו דמשום לחת דשנת חין כתן חסור תבל לעולם חסור דת מו"י במהומו עומד ודרך זה כבוםי וסלולי בנמי וכבר כי הרחים והר"ו הדרך כהויתו נשבת גופיה במשנה ראשי דשבת דוק וחשבת (הג"ה ואני אוסיף נופך משלי להביא דאים מבוארת שאין להשיב עליה מהא דחנן כדרים פייג הכודר משחורי הראש מוחר בנשים שחין נקרחין ש"ר חלח חנשים ומפי בנמי מיש חנשים זימנין דמיכסו רישייהו וזי דמיגלו רי אבל נשים לעולם מיכסו רי וסרש"י שאינם שחורי הראש ועטופות כל שעה בלבנים עיכ: ואם איתא שכל חנשים היו רגילות בפיינ מגולה כדי שתתקשע בשער לחום עין הרוחה חייב קשה היחך חפשר לומר שחין נקרחין שייר חלח חנשים ולח נשים דעטופות כל שעה בלבנים הלא הא ליחא שהרי אינן עטופות בלבנים רק בשערות שחורים כיון שהולכות בפ"כ מגולה ואדרבה הן נקראים ש"ר עפי מאנשים אלא מחוורתא כדפירשתי ע"כ הנ"ה):

(גם בהג"ה שלפני זו בשלטי הגי כי דברים שאין להם שחר וז"ל לפיי הדל"ש והטור או"ח סלי ש"ג אסורה ילדה ללאח בחוטי שער של זקנה ותייתוני פי"ע תה"ש תחיר לילדה ללאח בח"ש של זקנה וטעתייהו תבואר כי חלוי פלוגחייהו לפרש כדי נסבא דקאי גתי והר"ן תסכים לפי תייתוני ודוקא בגרסחם חיו ג' כדי כ' לפרש כדי נסבא דקאי גתי והר"ן תסכים לפי תייתוני ודוקא בגרסחם חיו ג' כדי כ' מדל בספרי שלנו אין כ' כדי כ' ותדגרים רי"ף כדי כ' א"כ תשתע דרדברי תייתוני סיל ע"כ הג"ה) (והנה כל תי שלא הוכה בסנורים יראה שזה שקר גתור תה שכי והר"ך מסכים שהרי הר"ן פיי כדי כ' בחנם אב בררא נקטיה כלוי דאין ה"כ דלא אילטי החנל לאסמועיי דלא חלא חלא חלא דלא חלא ופי זה מוכרה תלשונו שפי' קודם לאסמועיי דלא חלא חלא ילדה בשל ז' דפשיטא דלא חלא ופי זה מוכרה תלשונו שפי' קודם

משום דותו מנהג יהודים שנהגו בנ"י ולאו דוקא נקט הגמ' קלחה והשתא היאד יעלה על הדעת שיהה מותר ללחת בת"נ מגולה לחוד טוני ממטפחת דעביד ביחוד לכ' הש' וגם הוא מכסה לג' הש' ועוד דאלו הין יולאות בפ"ל מגולה מה הועילו בתקנתן שלא תחגני על בעליהו שידעו שיש להו ש' מועט הלא כיון שבעליהו יראו שהולכות בש' מגולות ידעו בבירור שאין אלו ש' עלמה המחוברים בראשה ממש ואולי חשב החכם הנז' שהיו רגילות בפ"נ כל הנפים הגם ששערן היה הרבה כדי להוסיף קשוע כמו כובע של שער שנושאים אנשים על כאשן ולא כדפרש"י וכיע והערוך שהבאתי לעיל ומה שהביאו לפעות ושבוש זו כול הפירום שכ' הול נשם המפרשים פ"נ היל מגבעת ידבקו בו שער נלה והרבה וחשים אוחו כאשה על ראשה כדי שחחקשע בשער עכ"ל הוא סבר דהאי מגבעת חשים אותן האשה מגולה על ראשה כדי להוסיף השוע כמו כובע של שיער שנושאים אנשים על כחשו וזה ודחי לח עלה ולח יעלה על דעת שום בר חוריין דח"כ מחי המבעיח ליה לרי יוסי בר חנן בסנה'... פשיעה כתלבושה היה כיון דעביד להוסיף השיש בעלתה דתהי שנא קשוט זה משאר מלבוש של קשוט מלבד דבנזיר (שם) מוכח בהדיא כדשרש"י והערוך כמו שכתבתי לעיל ועוד דהך פי שכ' הוח בשם המפ' כבר חקרתיהו ודרשתיו ומלחתיו שלא פי כן אלא הרמב"ם לפוד בשי המשי דשבת (שם) והא ודאי דהוא סבר כדפרש"י והערוד כיון שכ' בפי"ע דהל' שבת ולח בפחה של שער שתנחת על רחשה כדי שתרחה בעלח שי הרבה ולשון בעלח שי הרבה משמע שחראה כאלו הן שי עלמה המחוברים בראשה ממש ואייכ עייכ לייל שחיא מכוסה כמו שי עלמה מכח הטעמים שכתבתי לעיל ואין להקשות אם לא הוו רגילות להשתמש בפ"נ אלא דוקא הנשים ששערן מועע כדי שלא ירגישו בעליהן ל"כ למה בחרו דוקל בפ"כ יותר מבמשי לו פשתן וכיול"ב די"ל משום דלפעמים השנכה נעחקת ממקומה או לרפיון קשורו בראשה היא מחרחבת ושי ראשה ני מעט מחוץ ללמחן הלכך בחרו בפ"נ יותר מבמשי או פשחן כדי שלא ירגישו העליהן ואפיי אי הוה יהבינן להחכם הכזי טעותיה דמה ששנו היחר להחקשט וללאת בפ"ל בכל הכי מקומות הכזי מיירי בפ"ב מגולה לגמרי אפ"ה אינו יכול להביא ראיה ואפיי זכר לדבר ליכח להחיר לנשים כשוחות ללחת בפ"נ מגולה בשוק או בחלר דבקעי בה רבים כמו שעלה על דעת החכם הנז' מפני שחפשר לפרש דמה ששנו היחד ללחת בפ"ג מיידי דוקם בחלר שאין הרביי בייב ואייכ בחנם ערח כל העורח הזה דהא אפיי בש' ראשה ממש מגול' מותר לם לילך בחי שאייר בייב ואינו אסור אפיי משום דת יי דקיינו מנהג הלכיעות כדמוכח (כחובות שם) . . . א"כ לא הכחת בת לאיא וכו' ופרש"י והתו' והר"ן א"כ דא"ר יוחנן דקלחה א"ב משום פיר הא בלא קלחת יש בה משום פ"ר וא"כ כולהו כפקן שאין אשה כזהרת בחלרה ומשכיכן מחלר לחלר וכו׳ ע"כ הרי בהדיא משמע דבחלר של"ר ב"ב אפי אם שי פרועות ליח לן בה וכן משמע בהדיא מרמב"ם הלי איסור בי פכ"ל ועור לה"ב פיי כ"ל פכי ח"ל לל ילכו בנ"י פ"ר בפוק לי פנויה ולי לשת לים ע"כ וכיון שדקדקו לומר גשוק משמע דוקה בשוק הכל במקום שה"ר ב"ב ל"ל בה והפי' משום מנחג לי ליכח דהח לח נחתו לכתוב התם חלח מנהגי לי וחע"ג שכ' חטור סיי הטיו וז"ל ואיזהו דת י'... אפיי אין פרוע לגמרי ... אבל במבוי שאמים וחי שא"ר ב"ב לא

שהילכות בשערות מגולות עכ"ל: ואני מלאתי כ' בכתיבת יד הכב המובהה מהר'ר יהודה ז"ל החלכחלבויגין שכ עליו לח זה הדרך ולח זו העיר שהנחילו לני חביחינו סכתי היושנה והגמ' והמפ' והכוסקים ז"ל מפני שהדבר פשוט יותר הרבה מניעיתה בכותחה דמה ששנו היתר להתקשע וללחת בס"כ בכילי גתי תייכי דוקם בסחה כי תכוסה תחת הסבכה ועל כחבה כדיד כמו השערות בדבותית לבשרה ממש כי לא היו רגילות בס"ג אלא דוכא הנשים שהיו שערן מועט וכדי שלא ירגישו בעליה: במיעיט שערן שהוא כיוול לנשים היו הגילות לקשור בשערו פ"נ כדי שתרחה בעלת שער ברנה אבל הנשים שהיה שערו הרנה לא היו רגילות בה כלל כדמיכת בהדיא (כזיר כ"ת בי) דוק וחשכת יכן פרס"י (ערכין ח') וכן הערוך ורע"ב פ'נ רגילים היו נסים ששערן מועע לקשור שיער נסים נכרי' לשערן שנר' כמו שהוא שערן ע"כ ומדכח שנראה כמו שהוא שערה משמע בהדיא שכל עלמו של חוחו קישוע של פינ זו לח הוי חלח בשביל שתרחה בעלת שער הרבה של עלתה הדבוק לבשרה ממש א"כ בהכרק ל אחה לימר דכשה דשיער עלמה הדבוק לבשרה ממש מכוסה חסת הסבכה ועל כאשה כדיד מכמה טעמים שאפרש בסמוך ומה שסחר הסכם המכר סברת זו בחתת הבנין בחותרו דח"ב תחי תהני ההית קישיט הכי כל עלתו של אוחו קישוע לא הוי אלא בשביל שתראה בעלת שער אלא פשיטא דמייני שהולכות בשערות מגילות וכו' נכלה מדבריו שהבין מה שאמרו בשביל שתכאה בעלת שער כ"ל שהשערות של פינ יהיו נהחות לחום עין הרוחה להטעות חותו להחזיה הפ"נ לפער עלמה הדבות לבשרה ממש רחמנא ליללן מהאי דעחא כי איך יעלה על הדעת שיהיה מותר להראות עלמה כעיברת על דת משה דהא לואת בשער עלמה מגילות אסיר מן התו' כדאיחא כחובות (ע"ב) ... והלא הרבה דנרים אסרו ספמים לנסים מפני מ' העין ועוד דהא כ' הרמב"ם הל' אישות פ' כ"ד ואיזו היא דת יהודית הוא מנהג הלניעות שנהגו בנ"י יולאי לשיק או למי מפולש וראשה פריע ואין עליה רדיד ככל הנשים אע"ם ששערה מכוסה במטפחת כו' והטור (אה"ע קט"ו) לחר שכ וחיזו היא דת יי יולאה ור'ם אפי אין פ' לנמרי אלא קלמה בראשה כיון שאינה מכיסה בלעיף יכו הזר וכ' בשם הרמב"ם אע"ם שתכוסה במעפחת כיון שאין עליה רדיד ככל הנשים כו' ואיכא למידק מאי חידוש איכא בדברי הרמב"ם האלה עשי מבדברי העור גיפיה המוקדמים ועל הרמב"ם גופיה איכא למידק למה כ' מטפחת במהום הלחה הנזכ' בגמ' שפירושו של וכ"ל דהרמב"ם בח להשמיענו חידום זה דלא סגי בקלחה לחוד שאינו מכסה לגמרי השעדות שהרי הוא חלול בכמה מקומות לפי שאינן קלועין יפה כמו שכ' בהדיא בעל חרומות הדשן בקי' י' אלא אע"פ שתכוסה בתפסחת שהוא מכסה לגמהי השערות אפיה לא סגי וכבר אפשר לומר דמטפחת דקם הרמצ"ם כ"ל דעביי ביחוד לכיסוי השער ובח הרמצ"ם לחשמעי' חידום זה דלח מבעים דלם סגי בקלתה להוד שים בו חרחי גריעותם חדם דלם עביד ביחוד לכסוי השער אלא לחת בו סלך ופשחן כדפרש"י בפ' המדיר ועוד שאינו כיסוי מעליא מחמת שהוא מלא נקבים חלולים ואינו יכול לכסוח לגמרי השערות אלא אע"ם שמכוסה במטפחת דעביד ביחוד לכיסוי השער וגם הוא כיסוי מעליא אם ה לא סגי משום דשני כסויים גמורים בעינן ודעבידי ביחוד לכיסוי הש' כמטפחת או שבכה והדומה לה ועל המטפחת כדיד

עד כתיפה והיינו שער שלה הארוכים כרועים על כתיפה וראשה מכובה ואין להאריך)
(שם: פק"ה: וכ"ש עת"א דפאה כ' אפי' משערותיה החלושים אין הרהור ויולא לרה"ל

כך אפי' בשבת וע' טט"ז וכפי דעתי ההדיוטות מ"ש הלבו"ש פאה כ' שאין שלה היינו

חלושים ומ"ש משערותיה או מתברחה שרי ובאר שבע חולק ואמר דפאה כ' מותר כשראה

מכופה ול"ח שמא משחלפי יע"ש ומ"מ במדינות שיולאין בפ' כ' מגולה יש להם לקמוך

על הש"ע כאמור וקלת דמדומי ראיה מיכחצות ע"ב וראשה פרוע ד"ח ולא מוקי בפאה

כ' וד"י ש"מ דלית בה ד"י ושרי). ש ע אייה יש"ג ס' יה: בל ישאחרו הבפים לצאת

בו לרה"ר אשיר לצאת כו להצר שאינה מעירבת הוין מכביל ופאה נ' דהיינו

קליעת ישער בתוך ישערה ... (מישבצית ירב פי' ש"ג פ"ק ט': בד"מ אות זיי"ן בשם

הגהת אלפ' המדי מוחר לנשולה ללאת בפאה נ' מגולה לרה"ר בחול דאין שער בא' ע'

הגהת אלפ' המדי מוחר לנשולה ללאת בפאה נ' מגולה לרה"ר בחול דאין שער בא' ע'

בשלטי הג' הביאו הבאר שבע דף ל"ג באירך וראיה משבת יולאה במאה כ' כו' יע"ם

והוא ז"ל האריך לאסור ומיירי במכופת בלעיף וכ"כ הרר"י קאליכעלכבויגין ועיין כה"ב וה"ב"ב.

(20) פיאה מלישון מקרא פאת ים פאת צפון פ' נגכ (שמות כ"ו כ' שם כ"ז ט' וו"ב): פאת ישדך (ויקרא י"ע ט' וכי ושם כ"א ה') קציצ' פאה (יכמים ט' כ"ם וכ"ם כ"ב כ"ב כ"ב נות"ע ל"ב) הם הערבים ישמשריתים פאת ראישם ופאת זקנם: פאתי מואב (במדבכ כ"ד י"ו) וכן (ירמים מ"ם): (נחמים ט' כ"ב) יתתן להם משלכית ועמשים ותחלקם לפאה (סכש"ב: כמו לסיות ללד זיית אחת מוחלקים בלי להחערב עם גויי האלגות: ותלבים פ": ותחן להם: ועוד הוספת לחת להם ארץ קיחון ועוג שלא הבעחת לאבות כלל: ותחלקם לפאה: שחלקת מהם ב' שבעים וחלי לפאה ולד מיוחד בעבר הידון).

פאה נכרית (שנת ס"ד נ') (ערכין ז נ') (סנס' קי'נ') פי' אישה שאין לה רוכ שיער לוקחת שיער מנשים אחרות ומשימה על ראשה שנראה כמו שהיא שערה:

(באר ישבע: שאלות וחשובות: (י"ז) (דף ע"ב): גרסינן בנויר וח"ק א"ל אפשר בפ"ל וכו' מלאחי לחוב שם בגליון וז"ל ל"ל מלאן היחד לשערות שהכשים לשוחות נותנות בראשיהן יהושע בלעז עכ"ל: זכן כ' זה החכם הנוכר בשלטי הגבורים שלו בשבת לחיד) וז"ל לענל"ד להביא ראיה וחתך לנשים היולאית בכסיי שערות שלהן כשהן נשואות אבל במקום קליעת שערן לושאות שערות חברותיהן שקורין קרינאלו בלעז דפילשו המפרשים כי פאה היא מגבעת ידבקו בו שער לאם הרבה וחשים אותו האשה על לאשה כדי שתחתשע בשער והחם באשה נשואה מיירי מתל' מדקא' דהטעם שלא חתגנה על בעלה והאי פ"ל הוי אלא בשער הדבוק לבשרה ממש וכל' גם בשר עם השער וכו' בא' ערוה דקא' לא הוי אלא בשער הדבוק לבשרה ממש וכל' גם בשר עם השער וכו' עד ואין לומר שהיו משימות לעיף או מידי על הפ"ל מחלה הכי ההוא קישוע הרי כל עלמו של אותו קישוע לא הוי אלא בשביל שתראה בעלת שער אלא סשער אוריירי

לני אם אין דעתן לחזור וע' סי' קט"ו בא"ע שם משמע דוקא בשוק אסור אבל בחלר שאין אנשים תלויים שם תוחרים לילד בג"ר וכ"כ החו' בכחובות אבל בזוהר כשא ע' רל"ע הסתיר מחוד שלח ירחה שום שער מחשה וכן רחוי לנהוג): (מג"ח סק"ה: וכ"ש שער נכרים וכן : כל"ל וכ"ה בש"ע ד"ן וכ"כ בש"ג דמוחר לכחחלה כדחי במשנה פ"ן דשבה יולאה א' במ' שער וכו' דלא כב"ש שחולק עליו והאריך בסיף ספרו בדברים דסויים מסי' ם"ג סי"ד) שיע שם סינ: יש ליוהר משמיעת קיל זמר איטה בשעת קיש (סגס: ואפי' באשתו אבל קול הרגיל בה אינו ערוה) (מג"א סק"ו: זמר אשה: אפי פנויה (ב"ש) ועי בח"ע סי' כ"ח דהול זמר ח"ח לעולם חסיר לשמוע חבל הול דיבורה שרי (ליח): (ה ג כ "ח ס"ק ח': ים ליזהר: ופי חר"י והג"מ ומרדכי ום"פ דג"כ לענין ק"ם חיירי אלא דמיירי בקול זמר אבל הרא"ם והטור כ' דלא מיירי לענין ה"ש וכן הרמב"ם וז"ש יש ליזהר למום להפוסקים הנ"ל): (עשרת זקנים: סק"ב: וכ"ם שער וכריות וכו: כל זה כ רמ"ל ע"ם הג"ה בחלפסי פי במה חשה פסק ע"ם זה בסיי ש"ג שלח חמרו חז"ל שער באי ערום אלא דוקא שערות הדבוקות לבשרה ממש אבל נחתבו אין בהן משום שער באי ע' וגם לא משים פ' ראש וי"א אפי פאה נכרים אסיר משום פ' הראש ושער בא' ע' דמה ששנינו היתר לכחת בפחה כ' בכולי גמרח מיירי דוקח מכיסה חחת הסבכה ובחר שבע בשם א"ז מהרכ"י פאדווה) ולפ"ז אפיר לק' קיש כנגד פאה נ' ואף דברי בעל הג"ה מהרת"א כאן שמחיר בפי כי אבל שער של עלמה אף אחר שנחחכו וחברה בראשה כדי שחהם כרחים בעלת שער חסור לק' ק"ם: (מהרמיי) ובד"מ כי ש"ב כתב מהרמ"ח בהדים ומוחר לחשה נשוחה לגלות פי כי שלה ל"ש עשיייה משערותיה חו משער חברתה כי וע"כ כתב בהג"ה סמם א"כ חולק מהרמ"י כזה על בעל הנהת ע"ב). (פרי מגדים: מש"ז: סוף סי ע"ה: כללח דמלחה דבר שחסור משום הרהור עשה בה' ושיעיר [כ"ל של"ל ושער | וזמר וכדומה אם אין רואה ואין שימע שרי דנוף האשה לאו ערוה ממש (ער"מ) אלא הרהור והעד דיושנה וקילה חלתה: וזמר בפנויה שלא בשעת ק"ש שרי כמבואר באסיע כ"א ויראה פנויה נדה מכלל ערוה הוה וגם חייבי לאווין יע"ם וקיל פנויה עכו"ם כהן ודחי חסור לשמוע וחפי ישרחל בפרהסיח יש בו מיחה וכרת מד"ם ובכלל עריות קרי לה באה"ע ט"ז אין מקומו פה...) (שם אשל אברהם: (ג) בתולת עמ"א ודברי האדון ל"ב כי הנה בכתובות ע"ב א' וראשה פרוע ד"ת הוא ופרע ראש האשה (בתדבר ה' י"ח) מזהרה כו' ומשני ד"ח קלחה שרי ועאה"ע קט"ו ס"ד ורש"י בחומש ופרע סיחר קליעת שערה וכמים הרא"מ ז"ל שם דראש מיותר דגופה כמי סותר ש"מ שמגלה ראשה עוד וסוחר קליעת שערה וליכא למימר דסיחר אסיר ד"ח בנחולה כמי ח"ש צאה ע כ"א ס"ב וכאן כלא סיחר קים דבאשה ד"י ובחולות מוחר דהא בורכא דבא"א כים שאין קלחה הוה ד"ח כמכוחר בבמרח שם וחב"ע חלח דודחי פשטח דקרח ופרע משמע גלוי הרחש לחוד גנסי בח"ח ומיותרת דרים שסוחר ג"כ גנסי וחז"ל גזרו בבתולה בסיחר דהוי גנסי גדול וכאן באין סוחר: ומית מ"ם לדוחק כח"מ וב"ם סירשו בם כן (בח"מ בעול"ח וב"ם אלמנה וגרוסה י"ל בעולה סנויה שזינחה אין איסור ויבואר אייה במ"א) ומ"ש מהינומא כ"כ הח"מ סס וח"י דהינומה על רחשה ופרוע רחש ק"ש והע"ב פירש שם בכחובות פ"ב מ"ח שערה

ומלה הדבר ברצו עכ"ל וכ"ב הרמב"ם בפי המםי (סנה' פ"ד מ"ד) לחיסור וכ"ב בשלים בב"ק) (רק כונתו לש"ש מותר: בב"ם כ' בשם רש"ל כגון לרקד עם הכלה כדי לתבנה על בעלה או משום כבוד אביה וח"ם ראוי להחמיר עכ"ל וסיים ובמלכוחינו נהגו הגדולים שבעיר להקל צכלה והיכא דנהוג נהוג והיכא דלא נהוג איסורא איכא: (ח' מח' וכן בב"ש) (הגר" ל כתובות ס"ל ל וטור ש"ע י"ד הל"ה סי י"ב ויש מהילין כו: דכל התורבות אינו אסור אלא מדרבנו כמ"ם (בשבת י"ג אי) משום לד לד וכו' ואין אסור אלא המביא לידי הכגל כמו ישו הוא בבגדו כו' ונשיקה שם ול"ד לנדה מפני שלבו גם בה... ועיין חום' הידושיו פ"ב אי ד"ה הכל) (ס"ן) אין שואלין בשלים אשה כלל אפי ע"י שליה ואפי ע"י בעלה אסיר לשלוח לה דברי שלומים אבל מותר לשאול לבעלה איך שלומה (ס"ז) המחבק אי המנשק אחת שהעריות שאין לבו של אדם נוקפו עליהם כגון אדותו הגדולה ואהות אביו וכיוצא בהם אע פ שאין לו שום הנאה כלל ה"ז מגונה ביותר ודבר איסור הוא ומעשה טיפשים שאין קרובים [ניל שצ"ל קורבים] לערוה כלל בין גדולה בין קטנה חוין מהאב לבתו והאם לבנה כיצד מותר האב לחבק בתו ולנשקה ולישן עמה בקירוב בשר וכן האם עם בנה כל זמן שהם קטנים הגדילו ונעשה הבן גדול והכת גדולה עד שיהוו שדים נכונו ושעריה צמח זה ישן בכסותו והיא ישנה בכסיתד... (חלק' מק' ס"ק ק': כגון לחותו כגדולה והל דל' (שנת ייג) עולא מנשק לאחוחו אבי ידייהו לדיק גמור היה דיודע בעלמו שלא יבא לידי הרסור) (שם ס"ק י' חוץ מכחב לבחו: ככל לשם שמים וכ"ב לחחותו בקענה וה"ה לבת בתו (קידושין פ"ח ב): (ב"ש ס'ק ט"ו: הגדילו ונעשה הבן גדול וכו': היינו חם הגדילו חסור לישן בקי דשר אבל חיבוק ונישוק מוחר: (סרישה) (והטעם דאין זה לחיבח אישות רק

שע או ח ע ה: (מ) שפח מגולה באישה במקום ישדרכה לכסותו אפי׳ אשתו אסור לק׳ ק״ש כנגדה... (ג) ישער ישל אישה שדרכה לכסית אסיר לק׳ כנ׳ (הגס: מפי׳ מפתו) אכל בתולות ישדרכן לילך פרועות הראש מותר (הגיים וס״ס ספייג: מפי׳ מפתי אפי׳ למסו וכ״ם שער נכרים מפי׳ דככה לכסום) (מג״ מ: מי סק״ג: בחולות שדרכן כו: קשה דבמ״ע סי׳ כ״ל ס״ב כתב לא חלכנה בנות יש׳ פרועות כמש בשוק ל׳ סנייות ול׳ משת ליש וכ׳כ הרמב״ם סכ״א מהא״ב ועוד דמיחל בכחובות כמ״ב אם ילאה בהינות ול׳ משת ליש וכ׳כ הרמב״ם סכ״א מהא״ב ועוד דמיחל בכחובות דמיינו אל מנה דמ״כ הו״ל לפרש ויש לותר דפ׳ ראש דכתב במ״ע היינו שסומרות קליעות שערן והולכות בשוק [ע׳ עלי לרוים סי׳ כ״א סק״ב (לבושישרד)] דזה אסור אפי׳ בסנויה לייני גם בסנויה ל״כ בג בנילוי הראש הלא ע״כ קרא לא מתסכי מדאור דמ״ת דקרל לייני גם בסנויה ל״כ גם בגילוי הראש אלא ע״כ קרא לא אייכי בסנוים רק שתדת לניעות שלא תלכנה בנות יש׳ בנילוי הראש אלא ע״כ קרא לא אייכי בסנוים רק שתדת לניעות היא לבחולות שלא ליל פ״ר כמו נשומה כן [ע׳ נשים הבאי מהלי הלוי מק״ר: שרבילין ללאח חוץ: וכ׳ רמת מחוף כן במים הבאים מהלין דרכן לגלותן למקום שלי מי די מי ללא מון בשים הבאים מלחיון למקום לנחן למקום שלי לני מותרים ללחום מין לנים למין כי ליה אותן נשים הבאים מאכלות שלין דרכן לגלותן למקום שדי לנ׳ מותרים מדי לני מותרים לי"ר היה אותן נשים הבאים מאכלות שלין דרכן לגלותן למקום שדי לנ׳ מותרים מדי לנ׳ מותרים מדי לנ׳ מותרים מיי ל״ר מיים במים הבאים מאכלות שלין דרכן לגלותן למקום שדי לנ׳ מותרים מיי לנ״ר מותרים שלים מאלים מאר להיותר במיים בדי לנ׳ מותרים מייותרים במיים במיים במיים במים במים הבאים מאלות שליין דרכן לגלותן למקום שדי לנ׳ מותרים

משני סלוהות דהיינו שוה וחלה של אדם דדה ביחידות וע"ז סהיד אי מייהי כ' יותנו משוה הא יש איסור ד"י אפי בקלחה אי מחי יסידי של אדם אי הא אין שם פייר אשי לגמרי דחל"כ לח הנחת כו' דמה לי ח' שלי חו חדר שלה כיון שחין שם חדם חחר ומשני שיש שם סלוקה ג' דהיינו מקי לק דרד מ דלח שכים רבים חבל קלת בוהעין שם בזה מד החורה אין שם פ' אפי בלגמרי ללא שמלר דת י יש בה בפ' לגמרי ובהלתה אין איסור כלל ומזה מיירי כ' יוסגן ומ"ה שפיר א' הסור דבח' שאין רבים מלויים שם פי' אבל הלת בותעין שם בזה לא חלא כיון שיש עליה קלחה וכמו שאמרכן אבל בח' יחידי לגמרי אין שם איסור אסי' בס' לנתרי ואם דרים שם אישים אחרים ג"ב הוה דינו כתו מ' שאינו מם דאין בו היתר כ"א בקלחה והכל ניחא בס"ד דאין כאן מסלוקת בין הטור להתיי כלל וסי׳ כ"א כ' הטור לא חלא בס"ר לשיק וזכר שם החליקה השנית דחלוי הקלח׳ לכי בסמך על מה ש' כאן ושם לא זכר מה שאסר אפי בקלתה וזו כתב דינו כאן ובדימ כתב ודחי גם רבינו מודה לזה כמ"ם סי' כיח דחין חיסיר בפריעת שות וליל רחש) חלח קובת לשום ולת נהיט כתן לת חלת חלת למידה בלניעות מיהו (ששיט ל"ל הני ששים) חשה לא תראה שערה כלל אשי נבית וכמעשה דקימתת כו' עכיל ולענ"ל לא נתבוין העור אלא לדינה כחשר בחבתי עם"י ההלכה בנת"ו.

שע אה ע סיי כ א: (6) צ האדם להתרחק פהנשים פאוד פאוד (לפי שנסשו של אדם מסמדת: לכן כ' מאוד מאוד: ב'ש) ... והמסתכל אפי באצבע קטנק של אישה ונתכוין ליהנית ממנה כאלו נכתכל בכית התורף (פי ערום) שלה ואכור לשמוע קול ערוה או לראות שערה והמתכוון לאי מאלו הדברים מכין איתו מכת מרדות ואלו הדברים אסירים גם בחייבי לאוין: וקול עכיה: אבל קול פנויה או קיל חסתו מותר אלא בעת התפילה אסור כמים בא"ח ועי' בפריפה מ'ם בשם מהרשיל ודוקה קול ערוה אסיר אבל קיל דיבור שלה וניתר וא"ל ווש"ס (קידושין עי) דאיחא שם קול ערוה אםי׳ בשאלת שלמה אשור חירץ הרשב"א קול דיבור מה שהיא משיב על שאלת שלמא גרע מפי ב"ס: ב"ם): (ס"ב) לא תלכנה כנות יש פרועות ראש כשוק א פנויה וא אשת איש (סטויה בעולה קם' אבל בחולה אחרי דיולאת בהיכוחא וראשה סרועה וכן הוא בב"ס ועי במרדכי: (חלקת מחי) (א' פנויה: היינו אלמנה או גרושה אבל בחילה מוחר ופריעת הרחם בחלר ליכח חיסור חלח משום לניעות ועי ב"י וד"מ בסי' קנו"ו ושם כתבתי בשם הקת"ג והפ"ג דלקיר חב" בקלר (ב"פו): וק"ה) אבור להשתמש כאישה כלל בין נחולה בין קטנה בין שפחה בין משוחררת שמא יכא לידי הרהור עכירה כאיוה שיעוש אמרו ברחוצת פניו ידיו ורגליו אפי ליציק לי מים לרדוון פ' י' ור אפי אינה נוגעת בו והצעת המטה בפנין ומזינת הכים: והנה: ויים דה"ה בחכילה עווה בקערה נווי חסור בכל ערום כמו באשחו כדה וים מהילין בכל אלו דלא אסרו דברים של חבה אלא באשחו כדה וי"ל דכל זה אינו אסור כק במקום ייחוד אבל במקום שהוב בני אדם מליים כגון במרסץ מותר לרחוץ מעכו"ם שפחות וכן נוהגים וי"א דכל שאינו עושה דרך חבה רק כונתו לשם שמים מוחר לכן נהגו להקל בדברים אלו...) (באר הגולה: עיין בב"י שכחב מדבר זה אסור להעלוחו על לב ואין ספק אללי שאיזה חלמיד טועה כתבו כן מעלמו

נכרית פיי קליעת שער (וֹ) שקילעת בתוך שעיה אבל כל שאר הדכרים שאסור לצאת ברהיר אסורה לצאת כדן גם ברצר...

(ד מ (ו): מלאמי כחוב בהג' אלפסי הקדשות ומוחר לאשה כשואה לגלות פאה ככרית שלה ג'ב אם היא טשוייה משערותיה או משער סבירתה דאין שער באי ע' אלא דוקא שערותיה ההדובקים בצשרה אבל לא בחלושין טשויות לכסות שערותיה האחרות אש"ב דעבדה להישוע שחהא כראית בעלת שער).

ש ע אה ע קט י: (ס א) אלו יוצאית שלא ככתיכה... (ס'ד): איזו היא דת יהודית הוא מנהג הצניעות שנהגו בנות ישרי ואלו הם דדכרים שאם עשתה א' מהם עכרה על דת יהודית יוצאת לשוק או למבוי מפולש או בהצר שהרבים בוקעים בו וראשה פרוע ואיז לה רדיד ככל הגשים אע פ ששערה מכוסה במשפחת...

(ישם ב'יש (סק"ש): וראשה פרוע: הכלל הוא בר"ה וראשה פ' לגמרי הוי דח משה ואם ראשה מכוסה בקלחה או בשאר דבר אלא דאינה מכוסה כדרך הנשים אז הוי ד"י: ובחלר שאין רבים בוקעין לפרש"י וחוס' ליכא איסור אםי' פ' לגמרי ומחלר למ' ד"ך מצוי ופ' לנמרי הוי ד"י וקלחה מותר אבל בסמ"ג הביא ירושלמי אפי' בחלר יב איסור אם ר' כ' לגמרי וכ"כ בש"ג ולכאויה משמע דיש ד"י ויולא' בלא כ' דהא חניל איסור אם ר' כ' בקלוטות היינו כדיד חין בו משום פ' הר' בחלר אבל במבוי יש בו משום פ"י היי ד"י ואפשר לענין כחובה קיי"ל כסוגיא שלכו מיהא לענין איסיר י"ל אף סוגיא שלנו מיהא לענין איסיר י"ל אף סוגיא שלני כ"ל דאביר וקיסית המהבן לא הנחת בת לא"א וכו' י"ל כת ש בב"ח וכן היא דעת הטוו וע' בד"מ וע לק' "י

ושם חד מה (בק שי: ששערה מכוסה במשפחת אם אין שערה מכי כלל מחלי לחי דרך מבוי שאינו משולש יש בו משום פ' ראש ובחוך חלרה אין בו משום פ"ר שחקרו מחמת זה עוברת על ד"י ואם הוא אסור לכחתי ע' בב"ח ובד"מ ולע' סי' כ"א סתי שאין אישור בש"ר רק בשוק ולא בחלר).

(שו ז (סק ה): ור"ש: צגמי מקשיי ל ש ד"י והא מדאורי היא דכי ופי א"ל הי וחתא דבר"י אזהרה לבנ"י של"י בפ"ר ומשכינן דאורי קלחה ש"ד ד"י אפי קי אסור אל קלחה אין צה משום פ"ל הוה צה כ"ז ה"ד אי בשוק ד"י היא אי בחלר א"ל לא ה' ב ללדא י ח"ב אי אביי מחי לח' ודרך מי דלא שי לבים וכ' החוי אלא בחלר א"ל לא ביל פי של קלחה אין צה משום פי שאל"ל לא הנחת צח וכו' וכרי שהוכרחו לזה ולא פילו ביל קלחה אין צה משום פי שאל"ל לא הנחת צח וכו' וכרי שהוכרחו לזה ולא פילו מילו אים לא הנחת אח"ל לא הנחת קלח"ל דבר זה דמותר מעשם זה ואי פריך פשיעא הלווינור בשיטא אלא ה"ש הא בחלר אפי פריעי לגמרי אין שום איסור ולמה ליה קלו ווויירה משמע שליכא אים באל השל אפרי פריעי לגמרי וכ"ל הלין מרם זה הקשה צ"י לווינור משמע שליכא אים באלר אפי בפריעי לגמרי וכ"ל הלין מרח זה הקשה צ"י לנוויור משמע שליכא אים לא בחלר אפי בפריעי לגמרי וכ"ל הלין מרח זה הקשה צ"י לנווף לגמרי אין לגמרי אלא קי בראשה כיון שאינה מכוסה בלעיף חלא ודוקא בר"ה או במי מפלם או בחי שרבים בי ב' אבל במבוי שא"מ וח' שאין לי ב' מלא הוו ההון והא בחלר אפי פלתה מיהו ליח לן בה עכ"ל וכלעל"ד דלק"מ דהמקשן בנמי לא מלא האור בהי מכלר אפי פי לנמרי מומר וב' בתלחה מהיו בלחה מיהו לא הלא ע"י כך אש"ג שאין זה הגון והא בחלר אפי פלתה מיהו ליח לן בה עכ"ל וכלעל"ד דלק"מ דהתקשן בנמי לא מלא היב שלינו מכ"ל וכלעל"ד דלק"מ דהתקשן בנמי לא מידע לא מלא בה בכ"ל המלע מ"י בקלחה מיהו ליח לן בה עכ"ל וכלעל"ד דלק"מ דהתקשן בנמי לא מדעו לא הלא ביו בכ"ל וכלעל"ד דלק"מ דהתקשן בנמי לא מלא ביו

בל שאשרו חכי לצאת כו לרה״ר אשור לו לצאת כו אפי׳ בחצר שאינה מעורכת חויו מבבול ופאה של שער שמיתר לצאת בהן להצר ישא מיכדי שלא תתגנה על בעלה... מיר או"ח ע 'ה: מפח מנילה כאשה כמקום שדרכה לכסיתו אסור לקרות ק"ש כנגדה אפי' היא אשתו וכן אם שוקה טגולה אסור לק' כנגדה ושער של א' שדרכה לכסותן אסיר לק כנ׳ אכל בתילות שדרכן לילך פרועית הראש מיתר... (וכ' ב'': טפס מגולה וכו' בככות כ"ד א' . . . והוה חמיהא לי מאי המ"ל כב חסדא כית שדרך לכסותו הוה ערוה ומאי איריא שוק עד שמלאתי להרשב"א שכ' הא דר"י עפת בא' עכום ואוקימנא באשחו ולק"ם פי הראב"ד דאפשר דוקא ממקים לנוע שבה ועלה קאתי בב מסדת למימר דשות בת' מקים לנוע וערוה הות ותפי לנבי בעלה ותע"ש שחינו מקום 'מע בחים אבל פניה ידיה ורגליה וקיל דיבורה שחינו זמר ושערה מסוץ ללמתה שחינו מתכסה אין מוששיו להן מפני שהוא רגיל בהם ולא שריד עכ"ל ורבינו כראה שהלך בשישה ו וזהן שכי טפח מ בא' במקום שד' לכסותי דמשמע דבמקום שא"ד לכ' כגון פניה או דיה ליח לן בה ואח"כ כ' וכן אם שוקה מ' אסור כלו' שאע"פ שאינו מקום לנוע באיש אי ערוה כח' והכח"ם כ' ג"כ חבת דעפת כח ע' דוקת בדבר שרגיל להיות מכוסה בחשה... 'ל)... וכוחב עיד הרח"ם קול בח' ע' פי לשמוע ולח לענין ק"ש ולכן השמיט רבינו וול בחשה אבל התרדכי פיי בשם רבינו האי דכל הני לענין ק"ש וכן כ' באהל תועד יסול זמר אפי באשחו ערוה וכ"כ הגהות מיימון בשם ר"ת אלא שכ' המרדכי בשם רא"ם אלכך אסור לומר דבר שבקדושה בשמיעת קול שיר של א' ובעוה"ר בין העכו"ם אנו ישבים ועת לעשות לדי ה"ת הילכך אין אנו מהכים מללמוד בשמיעת שיר נשים אדמאות כ"ל וה"ר יונה כ' ג"ב דהיל צא' ע' לה"ם היא וה"מ בשעה שמנגנת אבל בשעה שמדברת: דרכה מותר ואפי בשעה שמנגנת אם הוא יכול לכיין לבו לתפלחו בענין שאינו שומע ותה ואינו משים לב אליה מותר (ב) ואין לו להפסיק קריאתי וכן כשמגילה ספח אינו סור אלא כשמסחכל בה אבל בראייה בעלמא מוחר עכ"ל: ומ"ש רבינו אבל בחולות בו' כ"כ הרח"ש והמרדכי והג' מיימון וכ' עוד הג"מ דה"ה לכל קול הרגיל בה לח חיישיכן: י הרח"ם וחרי"ף שלא הזכיר מכל זה כלום כ' הראב"ד דאפשר דמשום דאמריכן לעיל גבות אין בהם משום ערוה סבר הרב דכ"ש טפח ושוק שער וקול וכ' הול ז"ל דלא מן שם הוא זה אלא הכא משום דמעריד וברואה ועגבות היא פרישנא דוקא דנפשיה ובאשתו שלינו רואה ואע"ג שנוגע דכל שאינו רואה משום נגיעה לבד לא מטריד הואיל וגם בה כ"ל ח"ל הרתב"ם פ"ג מהל' ק"ם . . . עכ"ל והשתיט קול ושער משום דמשמע ליה דלשמוע הסחכל קאמר ולא לענין ק"ש וכמו שכ' הרא"ש בקול ... ולענין הלכה נראה דנקטינן "נהי הרמב"ם ומיהו טוב ליוהר לכתחלה ממראית שער ומשמיעת קיל זמר אשה בשעת ים (ג)...) (דרכי משה: (א) כ' בה"ג מיי פ"ג דהל' ק"ש הא דבעי טשח דוקא באשחו :ל בח' אחרת אפי בפחות מעפח: (ב) אבל במרדכי משמע שם דלא מהכי העלמת גין: (ג) ול"כ דאף בלא זהירות יש לחום משום איסורא מאחר דרבים אוסרים וע"ל " ש"ג כתבתי דפערות חלופות שלובפים נפים פתהיה נ בעלת פער אינן ערוה) יר או"ח ש ג: אין האשה יוצאה כחיטי צטר... וייצאה כחצר בכביל וכפיאה

- 15) תרגום ירושלמי: (מתדכל ס' י"ס) ויוקים כהנא ית איתתא קדם ה' ויאסור על חרצא אשלא (ויקטול על מתנים לתכל) מעילוי הדייא (ממעל לדדים) מטול דאיהי אסרת חרצהא בצלצלין (נסביל שסים תגלת לו בללמל תגולה קענה וקללה) ויפרע ית רישא ויתן על ידהא ית מנחת דוכרנא וכו".
- 16) רמכ"ם ה' ק"ש פ"ג ה' ט"ז: כשם שאסור לקרות כנגד צואה ומי רגלים עד שירחיק כך אסיר לקרות כנגד הערוה עד שיחזיר פניו אפ" גוי או קטן לא יקרא כנגד ערותן אפי מחיצה של זכיכית מפסקת הואיל והוא רואה אותה אסור לק" עד שיחזור פניו: וכל גוף האשה ערוה לפיכך לא יסתכל בגוף הא" כשהוא קו' ואסילו אשתו ואם היה מגולה מפח מגופה לא יק' כנגדה.

רמב"ם הל' אישות פ' כ"ד הל' י': מי שזנתה תחת בעלה אין לה כתובה לא עיקר ולא תוספת... ולא המזנה בלכד אלא אף העוכרת על דת משה או על דת יהודית או היוצאת משום שם רע אין לה כ' לא ע' ולא ת'... [סל' י'ð] ואלו הן הדברים שאם עשתה א' מהן עכרה על ד"מ יוצאה בשוק ושער ראשה גלוי או שנודרת או שנשבעת ואינה מקיימת ... (וכ' מגיד מ: וחלו כן סדכרים וכו': (נדרים) ... ונחבלר בקונית סגמ' שם שחם סיח סולכת בשוק ושערה מגולה שסיח עוברת על ד"מ וכן חמרו שם כחשם פרוע דחור' סיח דכ' ופרע ח"ל סחשם וחגל דבר"י מזסרה לבנ"י שלח בפה"ר ...) (כל' י"ב) ואיזו היא דת י' הוא מגהג הצניעות שנהגו בנ"י ואלו הן הדברים ישאם עישתה א' מהן עכרה על ד' יוצאה מכוסה במשפחת... (כל' י"ג) עליה רדיד ככל הנשים אע"פ שישערה מכוסה במשפחת... (כל' י"ג) עזרא תקן (מ"מ: ב"ק פ"ב ח') שתהיה האישה חוגרת בסיודה כ' וכן אם יצתה משום צניעות ואם לא חגרה אינה עוברת על ד'מ ולא הפחדת על דת.

רמב"ם הל' איסורי ביאה פ' כ"א: (הל' ל') כל הבא... או שחבק ונשק דרך תאוה וגהגה בקרוב בשר ה"ז לוקה מן התו' שנ' לא תעשו מכל חוקות התוענות וג' לא תקרבו לגלות ערוה כלו' לא תקרבו לדכרים המכיאין לידי גילוי ערוה: (הל' צ') העושה ... והמסתכל אפי באצבע קטנה של אשה ונתכוון להנות כמו שמסתכל במקום התורף ואפי לשמוע קול הערוה או לראות שערה אסור: (הל' ו') המחבק א' מן העריות שאין לבו של אדם נוקפו עליהן או שנשק לא' מהן כגון אחותו הגדולה ואחות אמו וכיו"ב אע"פ שאין שם תאוה ולא הנאה כלל ה"ז מגונה ביותר ודבר אסור היא ומעשה מפשים היא שאין קריבין לערוה כלל בין גדולה בין קטנה הוץ מהאם לבנה והאב לבתו: (הל' י"ז) לא יהלכו בנות ישראל פרועי ראש בשוק א' פגויה וא' אשת איש.

רמב״ם הל' שבת פ' י״מ: (הל' ז') לא תצא אשה בקמלה שבצוארה... ולא בפאה של שער שמנחת על ראשה כדי שתראה בעלת שער הרבה... (הל' ס') אותה כעורים היו עליה כלי זהב קשלאות ונזשים ישכעית שסלקים הישנה כדי לנוולה ר יוחגין כן בריקה אי אין מנוילים כני יותר ממה שני כתי אלא לפני די ופרע את ראש האשה סדין של כיץ היה פירם כינו לכין העם כהן פינה לאחוריה ופירעה כדי לקיים בה מצית פריעה אמרו לו כשם שלא חסה על ככוד המקום כך אין חסין על ככודה [אלא] כל הניייל הות היה מנוול איתה כל הריצה לראית כה רואה חיץ מעכדיה ושפחיתיה מפני שלכה גם כרן...

- וכם תידה תמימה בשרבר ה יח סקציי ב' וו ל: כלול דרשה זו דר' ישמעאל איני מפ' כסכ' דפי ופרע היא מלסין סחידה והידום אלא שהיא מלשון גילוי והוא מלשין חז"ל בחלמיד כמו (מ"ק כ"ד א) פריעה הראש בשבת באבל השים כלו' שהשאי לגלות שפתי וזקנו שהיו מכסים בימי אבלו בחיל (קידוסין ע"ב א') שהיו פירעין עלתן פי מגלין עלמן (סילין י"ט ב) שחיטה מפרעת ושם כ' ביו היכא דפרעי טבחי חהר פיי פריעת התילה פי גיליי העשרה וה ג כן ולכן קיל דח"ל להרם ולסתור שערה חלח רק לגלותם מהכסיי אשר עליהם וכינת חכלית גילוי זה להורות לה שיולאה מכלל הנשים סלנועות התוסים האשיהן אלא אשה פרולה היא וממילא מבואר שמנהג בנ"י לנסום האשיהן: ועעם הראיה מתמר שהביא כאן היא משים דמפרם אפר מנשין כיגע הראם כמו ויחחפם באשר על עיניו ויקר את האשר מעל עיניו (מ"א כ ל"ע) (ושם מ"א) שפירושו כיסוי סעינים חה היא מפני כי הבחילות ניהגות לילך בגילוי הראש ומכיון שנאנקה כקחה ראשה וצכ"ז הוא רק זכר לדבר מפני שלפי פשטוח המוכן הוי פירוש הענין שנחנה אפר כירה על כחשה לחים לער ודחבה וזכר לדבר יש להביח מפסיק זה דחמר לענין שחקרו הראשונים אם בחילה שנבעלה בזנים אסירה בגילוי הראש או לא [עי אה"ע כ"א ס"ב ופ"ם שם והנה לפי המשך הראיה שמביא כאן מחתר שבקחה כאשה והיא הלא כבעלה לאתכין בזכים אים הלא מבואר איסיה גילוי הראש גם באופן כזהן.
- 12) במדכר רכה פישו ג: ופרע למה שדרך כני ראשוהן מכיסות ולכך היה פורע ראשה ואו לה את פרשת מדרך כני שדרכן להיות מכיסות ראשוהן והלכת בדרכי הנייית שהן מהלכות ראשוהן פרועות הרי לך מה שרצות.
- 13) שם כיג תני היה רים און מנין שכמרה ישאדם מודר כה מודדים לו.... היא פרסה סידרין נאין על ראשה לפיכך כהן ניטל כפה מעל ראישה ונותנה תהת כפות רגליה.... היא קילעה לו שערה לפיכך כהן סיתר את שערה....
- שם מיב: והכהן איהז ככנדיה אם נקרעי נקרעי אם נפרמו ג' תני ופרע איר הא' כהן נפנה לאחוריה ופירעה כדי לקיים כה מצית פ' דר י דיא לימד על בניי שהיו מכסות ראשיהן אע פ שאין ר לדכר זכר לד שני (סינ יינ) ותקח תמר אפר על ראשה יכתנת הפסים אשר עליה קרעה תני ופרע איר הא' אין לי אלא ראשה גיפה מנין ת ל האישה איכ מה תיל ופרע איר מלמד שחכהן סותר את שערה היתה מכוסה לבנים מכסה שחורים היו עליה כלי זהכ וקלמאית ונזמים וטבעות מעכירין ממנה כדי לניולה כשם שלא חסה על כביד המקום כך אין חסין על כבודה.

(מרדבי (ישב): ערו"מ ערום אסור לקי ק"ש כנגדו וה"ל אמרינן הכא בחלמודא טפח בא' עי אפי באשחו פי טפח שדרכה להחכסית וכן שוק וקול בא' ע' ופי כב האי גאון דכל הכי לענין ק"ש וכ' ה"ר אליעזר ממי"ן בס"י הלכך אסור לומר דבר שבקדושה בשמיעת קול שיר של אסה ובעונוחינו על אדמחנו אין אנו יושבים ועת לעשות לד' הפרו ח' הילכך אין אנו נזהרין מללמוד בשמיעת קיל שיר נשים ארמאות וכ"ם בה"ג וכ"כ ר"ש כדברי כב יהודאי גאון וכ' ראבי"ה כל הדברים שהזכרכו למעלה לערוה דוקא בדבר שאין רגילות להגלות אבל בחולה הרגילה בגלוי שער לא סיישינן דליכא הרהור).

(הרייף ישבת פ ו: ובכבול ובש'כ בחלר: א' כב כל שאסרו חכי ללאח בו לרסייר אסור ללאח בי לחלר חוץ מכבול ופ"כ ור ענכי בר ששון משמים דר"י סבר הכל ככבול והלכחא כרב דסחם לנו חנא כוחיהו ולרב מ"ש הכי א' עולא גזירה שמא חחגנה על בעלה ונמלא בעלה מגרשה...)

(ישלשי הגבורים (שם): כמה ע"ז להנים כמיד לנסים היולחות בכסוי שערות שלהן כשהן כשוחות אכל במקום קליעת שערן נושאות שערות חברותיהן שקירין קרניאלו בלע"ז מההיא דשנינו (שבת ס'ד) שהאשה יולי בפ"ג ופי המפרשים פ"ג היא מגבעת ידבקו בו שער כאה והרבה וחשים איתו האשה על ראשה כדי שחחקשט בשיער ובמם באשה נשואה מיירי מחני' מדקא' בגמ' הטעם משום שלא חחגנה על בעלה הרי דבנשוחה והחי פ כ הוי ממש כעין חלו הקרניח"ל ומשמע להדיח שמותרות בנ"י להחקשע בהן דשער בא' ערוה דקאי לא היי אלא בשער הדבוק לבשרה ממש ונראה גם בשרה עם כשיער אבל שיער המכסה שערה אין כאן משום שער בא' ע' וגם לא משום פרועות כאש ונכאה דל"ש שערות דידה ליש שערות דחברתה כל עוד דעבידי לכסוי השער והן חלושות אע"ם דקישוט הוא לה כדי שחראה בעלח שער אין בכך כלום וש"ד ואע"ג דא' ספ"ק דערכין דפ"ג המסוגרת לשערה ממש דהוי כגופה ממש מ"מ לא נאסר בשביל כך ללחת בה ולהתקשע בה דבת ע'כ אותן הלדקניות דקת' התם היו מתקשעות בפאות התם ובנשואות מייכי החם דקא׳ חנו שערי לבתי ואין לומר שהיו משימות לעיף או מידי על הפ"ל דא"כ מאי אהני ההוא קשוע הרי כל עלמו של אותו קישוע לא הוי אלא בשביל שתראה בעלת שער אלא פשיט דמיירי שהילכות בשערות מגילות ולכשתעיין סיף ס"ק דערכין וברכות כ"ה בדברי רש"י שם ובדברי הרא"ם חמלא דאין אסור בשער אשה --משום ערום אלא במחובר לבשרה וגם שהבשר כי עם השיער כדאקיתנא ועוד הארכחי נזה בקירוםי בק"ד).

11) ספרי נשא (י"א): והעמיד הכהן את האי לפ די: מקים שמעמידה בתחלה מעמידה בסוף: ופורע א"ר האי: כהן נפנה לאחוריה ופורעה כדי לקיים בה מצות פריעה דיר ישמעאל: דיא לימד על בנות יש שהן מכסות ראשיהם ואע"ם שאין ראיי לדבר זכר לדבר (פ"נ י"ג) ותקח תמר אפר על ראשה (פ" לפל סודל כמו (מ"ל כ") ויתקפם צלפל ופי כן מדלל כמינ ומזכק לו ומעל עפל: מליל עין) ר' יהודא או אם היה בית חליצה נאה לא היה מגלהו ואם היה שערה נאה לא היה מותרו היתה מכוסה לבנים מכסה שחורים היה שחורים נאים לה מפשיטין ומלכשים

(הרי"ף כתובית פ"ז: אי זו היא דת יהודית ייצאה ור'ם רפ דאור' היא דכי ופרע אור האו וארון אזהרה לכנין שלא תצאנה כפור ארון או שטיאל בקלתה דאורי קלתה שוד דת יהודית אפי קלתה נמי אסור א ראסי אור ייחון קלתה אין כה משים פ"ר אי אביי ואיתישא רכ כהנא שהצר להי ודרך מכני ירושי הצר שררכים כיקעין בת היה כמבוי מבוי שאין הרבים ב"ב היה כחצרן ויכי הרין: דמולייסל סום ומעמי למ קרי לים דת משה: אזהרה מדעבדי לה הכי לניולה מדה במדה במה שעשתה להתנאות על בועלה מכלל דאסיר אינ מדכי ופרע מכלל דההיא שעחא לא פרועה היא ושית אין דרך בנייי לגאת פייר: קלתה סל שיש לו מלמטה בית היבול להולמן בראשה ובית היבול מלמעלה לחת בו פלך ופשחן: קלתה אין בו משום פייר אחריי עלה בנתי איכ לא סנחת כת לח"ח שיושכת חחת בעלה כלו" ל"כ דח"ר יוחנן דקלתה חין בו משים פ"ר משמע דבלא קלחה מיהו יש בה משום פרועות הראש ואייב כלהו נפהן שאין אשה נזהרת בחלכה ומשניי מחלר לחי ודרך מבוי דלא שכיחי בה רבים).

ושלטי הנבירים שם): כי סמייג ורחשה פי וחין עליה לעיף כשחר כל סנשים לע"פ ששערה מכוסה ולין בזה משום פי ראש לגמרי דהא אי בירושל' היולאות בקפליטה שלה אין בח משים פ"ר ומה שאמי שם הדא דלח א' בחלר אבל למבוי יש נה משום פיר החם כשרולה לשחות במבוי כתב מיי אע"ש שמכוסה במשםי כיון שאין עלים רדיד ככל הנשים חלא בלא כחובה: (לשון ריאיז) ואפיי היחה קלחה ע"ר הואיל ולא היחה מכוסה בלעיף ה"ז מדרכי הפרולות וחלא בלא כתובה ובלא חוסי היה יולאה מתלר לחי דרך מי בקלתה ע"ר אין בזה משום פרילות ואם היה המ' מפולש מב' הלדדין היים כרהיר וחיולאה בו כיולאה לרהייר ואם לא היתה קלתה ע"ר הייז אפורח מן התוי שני ופרע אייר האי לזהי לבייי שלא יכאו בפ ר ואפיי בחלר אהור ללאת בלא קלחה עיר וכך היא שעת חלמוד ארץ ישראל).

(מרדבי (שם): העוברת על דת מו"י כתב הר"מ דאשה שעוברת על חרם או שבועי עוברת על דת משם סים דהוים לה נידרת וחינה מקיימה ויכול לגרשה בלם ססכמת קהלות ואע"ג דקא מיבעיא לן פי שרוסה בעוברת ע"ד משה אם יכול להיימה אם לאו פשיעא שתלוה לגרשה ולהוליאה כיון שעוברת על דת ואדרבא פשיעא שלא חיקן כי גרשום (משום הכי) חקנחו לעכב על ידו שלא עשה מלוה ואדרבה אם אין מנרשה כשהיא עובי על דת מיקרי רשע כדאיתא פי המגרש מדת אדם רשע כשרואה לת לשתו יוללה ורי פי וכוי...)

(הרי"ף ברכות פ"ג: ערוה בעששית אסור לקרות ק"ש כנגדה: וכ' תר"י: ערום בעששים וכוי וכי רי הפי גמון זיל דהים לכל משה שמגלה עפח במקום מכוסה שנה שאסור לקרוא כנגדה דעפה באי עי וכן אין לו לקרא בשעה שמנגנת דקול באי עי אבל כנגד פניה או כנגד המקום שאין דרך לכסות או בשעה שמדברת כדרכה מוחר ואפיי בשעם שתנגנת אם חוא יכול לכוין בלבו לחפלתו בענין שאינו שותע אוחה ואינו משיי לבו אליו מוחד ואין לו להפסיק קריאתו וכן כשמגולה טפח אינו אסור אלא כשמפתכל בם אבל בראיים בעלמא מותר). מתפלר פותס): ומתר בנשים ובק ובו": מ"ט אנשים זימנין דמיכסו רישייהו וז" דמגל" ר' (וסוו ש"ל) אבל נשים לעולם מיכסו (שפינס שה"ל ועטופות כל שעה בלבנים) וקטנים לעולם מיגלו.

9) סוטה ז' א' ב': מתנ': היו מעלין איתה לב'ד הגדול שבירושלים... וכהן אוחז בבגדיה (צבית הלוחל שלה) אם נקרעו (חינו חושש) נקרעו אם נפרמו (חינו חושש פרימה גדולה מקריעה שנקרעה לקרעים הרצה...) נפרמו עד שהוא מגלה את לבה וסותר את שערה (מקליעתו) ר' יהודה אם אם היה לכה נאה לא היה מגלהו ואם היה שערה נאה לא הי' סיתר... שם ה א': והכהן איחז בכגדיה: ת"ר ופרע (צכל מקום לפין גלוי הוח) את ראש האשה אין ל' אלא ראשה גיפה מניין (כדמנן מנלה חת לצה) ת"ל האישה א'כ מה ת"ל ופרע את ראש מלמד שהכהן סיתר את שערה (מרצה צגילויה שסומר קליעתה).

פי׳ המשניות לרמב׳ם: וסיתר את שערה שיתיר גדילי שער ראשה ויפרוש אותם.

נטין צ' א' ב': תנא הוה ר"ם או כשם שהדעות במאכל (דעות נני אדם הלוקות באסטניסות של מאכל ומשחה ים שהוא איסטנים וקץ במאכל מחמת מיאום מועע וים איכו איסטי כייכ ויש שאיכו איסטי כלל כך דעות בכיא חלוי בפרילות יש מקפיד על פרילות מועט וים שאיני מקפי כ״כ וים שאינו מקפי כלל) כך דעו בנשים יש לך אדם שזבוב גופל לתוך כיםי וזורקו ואיני שיתהו יזי היא מדת פפים כן יהודה שהיה נועל בפני אשתו וייצא (כשיולם תביתו לשוק כועל דלח בפניה שלם חדבר לכל אדם ומידה שאינה סיגנת היא זו שמחוך כך איבה נכנסת ביניהם ומזנה תחתיו) ויש לך א' שזבוב נ' לת"כ וזורקו ושותהו וזי היא מדת כל אדם שמדברת עם אחיה וקרוביה ומניחה ויש לך אי שזיינ לתוך תמהוי מיצצו ואוכלו וזו היא מדת אדם רע שרואה את אשתו יוצאה וראשה פרוע וטייה כשוק ופרומה משני צדדיה (656 ללילי ידיה כדרך לדומיות שבלרפת שבשרן כי מלידיהן) ורוחצת עם בני אדם עם בנ"א ס"ד (א"כ רגלים לדבר שזונה היא ואסורה לו) אלא במקים שבנ א רוחצין (והיא נכנסת לעיניהם לחתר יליחתן כשהן לובשין בגדיהן) זו מצוה מן התו לגרשה שני כי מצא בה ערות וגו׳ (עם בנים ק"ד: פרשיי ח"כ רגלים לדבר שזונה הים וחסורה לו וחובה לגרשה ולא מלוה וק׳ דהא טווה בשוק ויולאה ורי פרוע כמי חובה לגרשה ולא מלוי דבעי היא בסוטה (כ"ה אי) אי עוברת עד"י מוחר לקייחה או לא ולא איפשישא ואמאי לא פריך כמי עליה וייל דכיון דבעיא בסיעה לה הויא אלא מדרבכן קאי שפיר דמלו' לברשה אבל זו חובה לגי מן החורה ועוד יש לפרש רוחלות עם בכיא פיד אפיי אדם רע אינו סובל זה מאשחו או אפיי קלה שבקלות אינה עושה כן).

סוטה כ"ה א": איבעיא להו עוברת על דת (יסודים שלינו לנועס יוללס ולי פרוע ועווס נפוק ומדברם עס כל לוס דלי (כתוני ע"ב לי) דיוללס שלל בכחונס) ורצה בעל לקייםה מקיימה או אינו מקיימה מי אמרי׳ בקפידה דבעל תלא רחמנא והא לא קפיד או דלמא כיון דקפיד קפיד ת"ש... פינ לסוי צהי ולהכי קחני להלי מפני משום דקצעי לגלויי עלה דללו צשערה ממש קמיירי) אלא שנויי המת אם בהי תניא כי דרגב י האשה שמתה נהגין בשערה בהמה שנהרגה אסירה בהנאה (לפיי שעלה) ומה הפרש בין זה זו מיתתה או זו ג ד אוסרתה:

6a סנהדרין קי"ב א': בעי רב יוסף שער נשים צדקניות (סנעיל הלחת מהו לי הוו נכלל ואת כל שללה תשלף או לא) מהו א' רבא הא דרשעיות (לשעליות: סשיעא לן דישלף עם שלל העיל) אסור תקכין וישרסת כי מי שאיני מחוסר אלא קביצה וישריסה יצא זה שמחיסר תלישה (שללי לגלקה) יקכיצה וישריסה אלא א' קביצה וישריסה יצא זה שמחיסר תלישה (שללי לגלקה) יקכיצה וישריסה אלא א' רבא בסאה נברית (גליל של שעלות דעלמא שעושין למוי קא מצעיי ליה ללב יוסף אם של לדקניות סוי) ה"ד אי דמחובר בגיפה (שנקשל נה) בנופה דמיא (וכשם שאין שוליםן שעליהן שהלי לדקניות חן כך אין שולפין אותו גדיל ציתד ואין קשולין נח עכשיו) כנכסי צדיקים שבתוכה דמי ואבר או דלמא כיון דעיילה ונפקה (לגילה לקושלה תמיד אע"ם שלא קשלתו עכשיו כל מקום שהוא שם כידון כתלנוש שעליה דכל שעתא דעתה עלים וכשאל תלבושין דמי כל מקום שהוא שם כידון כתלנוש שעליה דכל שעתא דעתה עלים וכשאל תלבושין דמי כלבושה דמי תיקו:

ז) נזיר כ"ח א' כ': מתנ": נזרק עליה א' מן הדמים אינו יכיל להפר רעי א אפיי נישהשה עליה א' מכל הבתמית אינו יכיל להפר במד א (שלינו י' לספר לחל שנזרק לי מן הדמים) בתנלחת השהרה (שנמל לזירוס בעהלס) אכל בתנלחת השימאה (כנון לי מן הדמים) בתנלחת השהרה (שנמל לזירוס בעותלס לע"פ שנזרקי דמים) יפר (יכול לספר) מפני שהוא יכול לומר אי אפשי באישה מניולת (שלינה שותה יין שהיל ל' למנות מעתה נזירות טהלס ומלקל ביין ויש כלן עינוי נפש וה"ל בגמי מלינו לשון ניוול של"ל עינוי וקשה) רבי (מאיר: ג א ל ג) אי אף בתגלחת השהרה יפר ישרוא יכיל לימר אי אפשי באישה מנלחת (שלי לנלס בסוף לזירות שהלה כדני בפיאה נכרית (משום חנלחת לל הפר לל הוה עליה מנולם משום חנלחת ללפעל לה בפייל ומיחים להוה עליה מנולם משום חנלחת לל להפר לה לפי מיכול להפר לה לפי מיכול להפר לה לפי מיכול לחל לי ליפשי בלשה מנלחת) ורים ם כפ ג איידי דזוהמא לא ניחא ליה (ולכך יכול להפר לה לפי מיכול לותר לי ליפשי בלשה מנלחת).

8) נדרים ל ב: מתני: הנודר משהורי ראש אסיר בקרחין ובעלי שיבות (דשחורי הראש אסיר בקרחין ובעלי שיבות (דשחורי הראש משתע שנודר מאוחן שחן שחורי הראש) ובותר בנישים ובקטנים שאין נקראין ישה"ר אלא אנישים: גמ: מים (אסור נקרחים) מדלא קא מבעלי שער (דאילו א' מנעלי שער היה מותר נקרחין: ורץ פיי: מדלא קא' מנעלי שיבות נמי ליד אפי קרחין נכלל וכיון דשי הראש לגני קרחין לאו דוקא לנעלי שיבות נמי ל"ד ווש"ה א' דכי קא' שה"ר לאותם שאדם מחאר אותם נשה"ר נתכוון דחיינו אנשים דתשום דזימנין מכסי רי וזימנין מיגלי אי אפשר לחאר אותם לא נתכומי הראש ולא במולי הרי ונקראים שה"ר לפי שרובן של אנשים ראשן שחור אנל נשים כיון דלעולם מינקי במכומי הרא מתחלר אותן וקענים כיון דלעולם מיגלי במגולי הרי אדם מתיכסי במכומי הרא אותן וקענים כיון דלעולם מיגלי במגולי הרי אדם

כרתלים לחלר שאית ואסריי כרתלים תשום רה"ר אבל אנו שאין בלכו רחיר כלל אין להחמיר בכרתלים כ"כ והרי שתשון תלא כי בשם רבינו שר שלום דדבר שהוא רגילום להראום זו לזו אסור וכשאינם רגילום מוחרות ונשי דידן אינן מראות תכשי וטבעוחיהן ומ"ה מוחרות ללאת בהן וסוף דבר אי הקדמונים דמוחרות ללאת בהם דמועב יהו שוגגות וא"י מזידות).

- (פ' המש' להרמב"ם שבת פ"ו: יוצאה אשה בחומי שער וכו'.... ופאה גכרית כמו מגבעת ידבקו בו שער נאה והרבה ותשים אותו האשה על ראשה דרך עראי כדי שתתקשט בשער:).
- ערכין ז' א' וב: מתנ': האשה שיצאה ליהרג אין ממתינין לה עד שתלד (ללל סורגין ולדה עמה דחד גופה סיל)... האישה שנהרנה נהנין בשערה בהמה ישנהרנה אסורה בהגאה (כדקיי"ל (פסקים כיב בי) ובעל השור נקי כאדם שאי לקבירו יוא פלוני נקי מנכסיו ואין לו בחן הנאח של כלום): גם האישה שני ובו": ואמאי אישורי הנאה גינהן (מת לפור נהנחם דכי וחמת עם מרים וגמריי עם עם מעגלם עלופת (ע"ז כ"ע כ") א' רב באוטרה תנו שערי לבתי אלו א' חנו ידי לבתי פי יהבינו לה א' רב בפאה נ' (לא שערה ממש קאי אלא שהיתה לה פיאה משיער ששה אחרת קשורה לשערה (דרגילות היו נשים כששערן מועע לקשור שיער נשים נכריות לשערן וסול פ"נ) ואמרה תנו אותה לבתי וקם ל מתני׳ דאע"ג דקשורה לה כיון דא׳ תנו גליא דעתה דלא ניהא לה דתיהוי כגופה לאיתסרי בהדה וכנטולה טחיים דסיא: (פחס: קליעה) טעטא דא' תנו הא לא א' תנו גופה היא ומיתסר והא מכעי' ליה לר' יוםי ברי חנינא דבעי ריביח שער נשים צדקניות (של עיר הנדחת שלא הודחו עמה) מהו וא׳ רבא (התם נחלק קי"ב אי) בפאה ני (שקשרה הלדקת לשערה קל מינעיי ליה אי כגופה היא וכילול אי כממוכא וקיייל לדיקים שבחוכם יולאין ממכה ערומים וכל ממונם נשרף דכי ואת כל שללה חקבוץ וגוי אלמא מספקא ליה אי כנופה אי לאו כנופה ותיססוט לים מסכל דגופה סול דטעמל דלמלס סנו כוי) (לא: עי בשאלתות) קמיבעיא לי כי קמ"ל לריב"ח דתלי כסכתא הכא דמחבר בה טעמא דא" תנו הא לא א תנו גופה היא ומיתסר: קשיא ליה לרב נחמן בר יצחק (הל דמוקתיי למחניי נפינ) והא דומיא דבהמה קתני מה התם גופיה אף ה"נ גופיה אלא א ר"נ (לעולס שערה ממם ודקשים לך היסורי הנחה נינסו ל"ק דשער המת לם מיחסר בהנחה דנם דמי לשער בחמה שנהרגה דחשה מיחחה חופרחה ושער לחו בר מיחה הוא שאין עשוי להשהנוח אבל בהמה גמר דינה שוסרחה כדהי (פסחים כיב בי) ממשמע שנ' סקל יסקל השור איני יודע שחוא נפלה ואסורה באכילה ומה ח"ל לא יאכל את בשרו מגיד שאם שחטו לאחר גמר דיכו אפור ואין לי אלא באכילה בהנאה מניין וכוי והלכך כל דמחובר בה בשעת גמר דין מיתקר בסדה) זו מיתתה אוסרתה וזו גמר דין אוסרתה תני לוי כוותיד דרב (דמוקמיי לה בדה חכו ונפ"כ) תני לוי כוותיה דרנב"י תני לוי כ' דרב האשר שיוצאה ליהרג וא' תנו שערי לבתי נותנין מתה (ולא אי סנו) אין נ' מסני שהמת אסור בהנאה פשימא (דתפים חין כי שסתת חסור נסי חלח ודחי חייק שנויי חתת כנו

נהרות וכי תי ערותך: א"ש קול באי עי שני כי קי ערב פי' לשמוע ולא לענין ק"ש: אריש שער בא עי בנשים שדרכן לכסות שערן אבל בחולות שדרכן לילך פרועות מוחר לקרות כנבדן).

שבת ס"ד בי: שתנ": יוצאה אישה בחושי שער (שקולעת נהן שערה) בין 🙃 משלה (תלוסיס) בין משל הברתה בין משל בהמה (כנון של סיס) ובמושפת ובסרביטיו בזמן שהן תפירין (לסבכה דתו לה שלפה להו להחויי) בכבול ובפיאה נברית לחצר (אכבול ופינ קאי דאסרן לעיל למיפק בה לריה ואילעי לאשמועיי דלחלר מוחר וכבול דסיפה דתחניי לה חיפלינו בה המורחי דלכיע כיפה של למר: פ"נ הליעת שער חלושה ולוגרתה על שער עם קליעחה שחרחה בעלח שער) במוך... גם׳... הגא ובלבר שלא תצא ילדה בשל זקנה וזקנה בשל ילדה (נחוטי שער של ילדה דלננות על שחורות או שחורות על לבנות מאים ואחי למישלף) בישלמא זהנה בישל ילדה שנה הוא לה אלא ילדה בשל זקנה אמאי גנאי היא לה איידי דתנא זי בשל יי תיג י בשל זו: בכבול ובפיינ לחי: א רב כל שאסרו חכי (נלים פלקין חוטי למל ופטחין טוטפת ושאר השנויית במשנה שאסור ללכת נהן לרה"ר) לצאת בן לרה ר אסיר לצאת בו לחצר (ואע"ג דסרי לטלטולינהו דחורת כלי עליחן כדאמרן היה ככל הכלים הנטלין בחלר מיהו דרך מלבוש אסור דמרגל' ליה ונפקא ביה לרהיר) חויץ מכבול ופינ (שמותר לחלר כדתנן במתני וטעמל מפי לקי) רי ענני בר ישישון מישמיה דרי ישמעאל (בר ייםי) א' הכל ככביל וכל הנאסרים לא נאסרו אלא לרח"ר אכל לחצר מותרים ככביל) תנז בכבול ופינ לחצר בשלמא לרב ניהא (מדנקט הני ושנקינהו לאיכך דמתניי בהדייהו לאיסורא ברישא דמתניי מכלל דכולהו אף לחלר באיסורייהו קיישי) אלא לרעב ש קשיא רעב יש משמיה דמאן קא ל משמיה דרי ש בריי ריי ביי תנא הוא ופליג ורב מ ש הגי א' עולא כדי שלא תתננה על בעלה (סתירו לה קנת קישוטים הנאים) בהתניא (דחשי רבנן לחכי) (ויקרא טייו) והדוה בנדתה (חיו דורשים הכחשונים כתשתעו כדבר התנודה ותרחיקה תבעלה) זקנים הראישונים א' שלא תכחול (שיניה) ולא תפקום (שרק על פנים עינפלנ"ל בלע"ז והול לדום) ולא תתקשט בבגדי צכעונין עד שבא ר"ע ולימר א"כ אתה מננה על בעלה ונמצא בעלה מנרשה אלא מה ת"ל והדוה בנדתה בנדתה תהא (נטומלתה) עד שתבא במים (לטנול ולע"פ שענרו זי שלה ופסק מעיינה).

(רעב"ש א הכל ככבול: כי דהלי כר"ע מדחי מילמיה משמים דריב"י והוא מנא ופליג ועוד דגשל סופרים הלך אחר המיקל ור"ע דמחיר צחלר היינו אפיי בחי שא"מ דבחי מעורצה ליכא שום חידוש א"כ כשים מוחרות להחקשש צביח וצחלר בטכעת ובחכשיטין ואנו שאין לנו רח"ר גמור דכל רה"ר שלנו כרמלית היא שהרי אין מצואות שלנו רחבות ט"ז אי ולא סי ריבוא צוקעים צו ה"ח כחלר שא"מ ומוחרות כשים שלנו להחקשע צעצעות ובחכשיטים כפר"ח והקשה ר"ר דאפיי אי רה"ר שלנו משוב ככרמלית היכי שרי כמו חלר והאי (לקי ק"כ אי) גבי דליקה דמותר להליל מחלר מחלר מחלר מחלר מחלר הר"ר בוורה לא מדמו

- 2) שבת פיו מ"ה: יוצאה אישה בהוטי שער... בכבול ובפאה נכרית לחצר...

 (תפי ישראל: וק"ל הלי אסול מפוס מלאית עין מדמחזי לפלועת לאם דאפיי בחלל על"ם לעובת כעובלת על דת יהודית הוה (כב"ם אה"ע קע"ו סק"ט) והלי אפיי באיסול דלכן אסול מעוב מעובת על דת יהודית הוה (כב"ם אה"ע קע"ו סק"ט) והלי אפיי באיסול דלכל אסול מעום מיילי דהלי בש"ס (מ"ד בי) קאי הטעם שהתילו לה אלא שלא תחגנה על בעלה ? וליכא למימר נמי דמיילי הכא במכוסים השערות בשבכה וע"י שיחעבי השבכה מלאה למימר נמי דמיילי הכא במכוסים השערות בשבכה וע"י שיחעבי הוחק? מלא כעלה בשל וכמו כן ל"ל (יבמות קע"ז בי) ובכה"ג אפיי בל"ם שלי זהו דוחק? ול"ל דמיילי הכא בחלל שלין לבים בוקעין בו דשלי (כב"ש שם) ובהא מיושב קושיות חוםי (שבת ל"ז בי ד"ח אין) דלמה לא נקט ברישא דבל"ח אסול פאה? ולדבלינו מיושב שפיר דלהכי לא נקט לה התם משום דבל"ז אסול מיהו לדבלי חומי שם כ"ל דמיילי הכא בלובשתן על השבכח לק לקישוט וכיכל על ידי השבכה שאיכן שערותים (ועי מנ"א ש"ח סק"ם וזי ועטז"ק ואשל שם סק"ה ותפוי בש סיי י"ז ובד"מ א"ח סיי (ועי מנ"א ש"ח סק"ם וזי ועטז"ק ואשל שם סק"ה ותפוי בש סיי י"ז ובד"מ א"ח סיי ב"ב" ז ובמפלות שם סק"ט ובולטי גבורים כאן בפיק).
- (3) יבמות קי ד ב: מתנ': האישה שהלכה היא ובעלה למדה י שלום בינו לכינה ושלום בעולם ובאה ואמרה מת בעלי תנישא מת בעלי תתייבם ישלום בעו לבינה ומלחמה בעולם קטמה כינו לבינה ושלום בעולם וכ' וא מ ב אינה נאמנת ר' יהודה או לעולם אינה נ' אא"כ באת ביכה ובנדיה קרועין א"ל א' זו וא' זו תנישא: שם קמ"ז ב: תניא א"ל לר"י לרבריך פקחת תנישא שומה לא ת' אלא א' זו וא' זו תנישא ההוא דאתא לבי דינא דר" (צ'ל דרב) אמרי לה ספדי בעלך קרע מאניך מתרי מזייך אלפוה שיקרא (נתמים לם כר"י ספיל להו דלינה כ' לל"כ כוכם למה סוכום לנכום) אינהו כרבנן מ"ל אמרי תעביד הכי כי היכי דלישריה:

ע"כ הפשתו כספרים שהם כודו עד מקום ישידו מגעת לקבץ דעות גדולי הפוסקים ראשונים ואחרונים בענין הזה ומכל אשר עלה כמצידתי ראיתי לפענ ד שאשה אשר תלך כפ"ר עוברת על איסיר דאיר אף ישלא מצאתי הדבר מפירש יוצא ספי הרמכ"ם סמ"ג וש"ע ופליאה הוא בעיני.

והנה לכסות את חשער כפאה גברות נדון כזמנינו ובמדינתנו כהותר גמיר והמעיין בדברי האהרונים שלקטתי יראה שחוכבים כזה להחמיר עיפ סברות ישרות ונכוחות ואני לא באתו כמבריע רק לערוך הדברים לפני רכותי והכרי ולהם משפט ההכרעה כיד ה' הטובה עליהם.

ו) כתובות עב א' וב': טתנ: ואלו יוצאית שלא בכתובה העוברת על דת משה ויהודית ואיזו הוא דת משה מאכילתו שאינו מעושר ומשמשתי נדה ולא קיצה לה חלה ונידרת ואינה מקיימת יאיזו היא דת יהידית (סנסגו כנות יס' וחש"ג דלמ כמיכא) יוצאה וראישה פריע וטיוה כישוק וטדברת עם כל אדם ... גם׳ ... ראשה פרוע דאורי היא (ולתלי לל קרי לה לת משה) דב (בשרבר ה) ופרע את ראיש האישה ותנא רבי ר ישטעאל אוהרה (מדעבדינן לה הכי לכוולה מדה ככי מי כמו שעשתה להתכאות על ביעלה מכלל דאסור אי נמי מדכי ופרע מכלל דההוא שעתא לאו פרועה הות שת"ת אין דרך בנות ישראל לנאת פרועות ראש וכן עיקר) לבנית ייש שלא יצאי בפרוע ראש דאור קלתה (סל שיש לו מלמטה כית קיבול להולמו ברחשו ונית קינול מלמעלה לחת כו פלך ופשחן) [על ראשה שפיר דשי דת יהודית אפי׳ קלתה גמי אסיר א ראסי א ר יוחגן קלתה אין כי משים סרוע ראש היי כה (לשון מקשה) ר׳ זירא דוכא איליפא כשוק דת יהודות הוא ואלא בהצר א כ (דנסגל ים נס משום פריעה) לא הנחת בת לאברהם אביני שיושכת תחת בעלה א' אביי ואיתיטא רב כהנא מחצר לחצר ודרך מבוי (דלא סכיתי רנים) ואלא נחלר: פיי שפיי כלא קלחה כמי אין כה משום פה"ר שאל"כ לא הכחת בת לא"א) (הרא יש: ראשה פי דמורי הוא זכי ופ אייר האסה וחנא דבריי אזי לבייי שלייי בפייר אריי איים דאורי בקי ס"ד דם יחודים אפיי בקי כמי אסור (הנה ה: והיינו ברה"ד ובחלר לא הוי אפיי דח"י אפי בלא קלחה: מהרי ה) אר"א אר"י קלחה א"ב משום פ"ר אי אביי ואית' ר"כ מחלר לחלר וד"מ: ירושלשי (ה ז) חלר שהרבים בוקעין בו תיה כמבוי שחין הרבים ביב ס"ם כחלר) (קוציר פי הרא"ש: |פוש | וכן יולחה בקלחה על רחשה בלח לשיף לר״ח ובמבוי המפולם או בחלר שרבים בוקעין בו אבל אם אין רכים בוקעין בו ובתבוי שחיכו תפי לח חלה (שלה בכחובה). (פיי המשכי לרמב ם: ואמרו וראשה פרוע ואפי במטפחת על ראשה וכתנאי שתצא כה לשוק אי למכיי מפולש): גליון רי שלמה איגר: ע אשל אכרהם (פרי מגדים) אוח סיי ע"ה פקיה ועם יש בגליון יש ע אה ע סי כ"א סב וע מנא סי" עה פק ג וחמיח ס" כ"א סקיב).

מראה מקומות לאיסור פריעת ראש באשה ודיני פאה נכרית.

מאת

שלמה קארלעבאך

שומר משמרת חק׳ בק ק ליבעק.

אקדמות מלין.

מה שהכיאני לגשת אל המלאכה הזאת שהיא כאמת מלאכה ולא חכמה היה ויכוח שהיה לי עם אשה גדולה וחישובה יודעת ספר ומדקדקת במצות וכמעישים טובים אך היא עוברת על דת יהודית וראשה פרוע כאחת הבתולות.

ויהי היום לעת מצוא כאישר הוכחתי אותה אל פניה אז גם היא הישיבה אמריה שלא נאה ולא יאות לי להוכיחה, באמרה כי גם אני עובר על מנהג צניעות בהושיטי יד לנשים ולבתולות הבאות אל ביתי או הולכות לקראתי בישוק אעים שהצנועים ובפרט הרבנים המדקדקים בארצית המזרח נזהרים לכלתי נגוע ביד אישה כלל, ומאי שנא מנהג צניעות זה מזה, אלא ודאי במנהגי המדינות תליא מילתא, המדקדקים באשכנז אינם מקפידים בהושמת יד אכל נזהרים שלא תלכנה נשותיהם פרועית ראש ובשאר ארצות בהיפך.

לשוא הרכיתי דכרים נגדה כי אין שני דכרים האלה עולים בקנה אחד, כי השטת יד לאישה אינו אסור אלא משום הרהור ורק אם נתכוון הנוגע להנאת איסור. ואף שגם אני בעצמי נזהרתי מקדמת דגא לא היה לאל ידי לעמוד בדרך הפרושים משום לא פלוג כי אף שקצת נשים יודעות מאיסור זה ואינן מושיטות ידיהן לאיש בכואן ובצאתן רובן לא ראו ולא שמעו שיש למנוע מזה ונותנות יד לפי תומן, ואין לך ביוש גדול יותר מזה לסרב להכות כף אל כף דרך כביד כמנהג בארצנו וגדול כבוד הבריות שדוחה וכוי.

אמנם האיסור שלא תלך אשה פרועת ראש דין מפורש הוא כש"ס ופוסקים. אז שאלה האשה הנ"ל ממני להראות לה את הדין הזה באר היטכ ככתכ אמת כספרי הפוסקים אשר מפיהן אנו חיים שאיסור דאורייתא או אפי" רק דרכנן הוא לאשה ללכת פ"ר רק רז"ל מזהירים מטעם שעוברת על דת יהודית, ולשון זה לפי דעתה הוא כמו מנהג יהודים, וכזמננו היום נתכשל מנהג הזה ולא הוי עוד פריצות דעתה אורח רוב הגשים ללכת פ"ר.

וכו׳. ועיד שמעתי בריתות כת"ב שאני שהיו שגירות להם כמו המשניות. ולא נהירא דבפ"ק דחולין [כ׳ א׳ | כתכ רש" ז' ל דלא פרכינן מבריתא ואפי בת'כ ומיהו בשלהי פרקין דאלו טרפות (סו א | כתב ריש י דבריתא דת ב היתה שגירה אכל דר׳ ישמעאל [לא היתה שגורה אלא] כפי התלמידים. יכפרק הערל |יכמ עיב ב | ראיתי לכן פרת וכוי מתניתא הוכא תני לה כתיכ. ומיהו יש ספרים שנורסים שם מתניתא היא. ובנגמר הדין | סנה מוזא | אור יוסף את אנן גמי תנינא והוא בריתא בפרק הלק | שם קי"ב אן. ובפי הערל (יכמית ע"ו אן בעי מיניה מרב ששת פצוע רכא וכן׳. א"ל תניתיה וסיריש רש"י ז ל דה ג א ל תנינא ונראה ישר ל לפי ישהיא בריתא. ולי נראה גרסת רספרים כיון דרכ אישי דוא והיו הכריתית ישגורות כפיי. וכפרק יש מותרות (יבמ׳ ס"ה אין בעו מיניה מרכ יששת שניה לבעל וכי איל הניתוה. וכפי החוכל |כ ק פ"ח בן אף אנו תנינא מעיןרין אני וכו יהוא בריחא בתיספתא דמכות (ס"א היון. וכאלו מציאות (כים כי ב | בעו מיניה מרכ יששת יכי א ל תניתוה. וכוכחים פיב (כיו ב | טאי קמיל תנינא. וכם ק דקירושין |כ ר כ | א ר יששת הרי ישהיתה עינו וכוי ותנא תונא התמות והוכרות ככהמה וכו ומירו כגון ההוא יש משנה כוכחים כפי חשאת העוף ובקודושין פי האימר |ם ה כי ס ו אין ותנא תינא וכי והתם י ל כיון שהתחיל לומר באותו לשין על משנה מטים כך אפי אבריתא. יעוד דכעין משנה אשכחן ככולהו וכעירובין פי מי שהיציאיהו |מ ו א | והתגן שמועה קרובה וכוי ואינה משנה. ובסיק דעירוכין (" ב"ן תגן התם עור האסלה ואינה משנה ובאלו מריפות |חולין מיו בין מילה ושאר שקצים ואינה משנה. וכאלו הנשרפין |סנה עיז בי| וחנא תונא כגון אלו המשחקים בכדור יאינה משנה: עוב מספר החכמה לרכיני ברוך ז"ל: אימר רש י כדברי המקשה 422. קס ד וכו ואותו הקס ד איני מתכשל כדברי השתרין אלא גם לפי דברי השתרין עושרת במקומה אותה סברא. עיין כדברי רש י (כ כן פי לא יחפור כ ג בי וליזיל בתר רובא דעלמא וליהוי של מיצאי דקם ד תמצא בין שני שיכבית אחוין לנ אמה גמי קאי. וכתכ שם כתום׳ הרא ש יו ל רשי קם ד דאיירי חוין לנ אמה אע"נ דמסקינן הכא דאיירי הוון לני אמה מים הים לשנייי דאיירי בתוך ני אמה אלא דקם ד") [רמקשה דאיירי אפי חוץ לנ אמה ולפי מאי דם ד שני לה בשניל של כרמים].

ו) עד כאן בכ"ו. כיום המאמר שסגרתי כשני חצאי מרוכע הוספתי ע פ כה שמוכא בשט"ם והוא נמצא ג כ ככ י (ע" לעיל צד XXIII כי" (279) ונסמן עליו "שייך לעיל" והמאמר "תס... ג".. כסליו שנת השל"ה ליצירה פה צפת" הכא מיד אחרי כן שייך גם כן פה בסוף הספר.

תו מה לי לשקר תחלה ולומר האי שטרא עכול. וכתום [שם ד ה אמאי] תירצו דלא אמרינן מגו הכא כיון דלית ליה מגו אלא א כ שכר בתחלה שהוצרך לשקר תחלה ולומר האי שטרא. עיר תירצו א"נ מ"ה לא אטרינן הכא מנו משום דחוור וטוען דמעיקרא טען והא שטרא ועתה הוור כו וטודה דחספא בעלטא הוא אלא שיטרא מעליא הוה לי ער כאן: .415 נמצא להרמב"ם ז"ל בפירושו למסכת סנהדרין פי זה בורר וזיל ואימר רבינו יהוסף הלוי זיל כך דינינן בכל יום בענין מנו דלא הוו אלא אם הסמיך דבריו ולא הפסיק אבל אם הפסיק לאו מגו הוא כנון מי שהוציא בגד מתחת ידו ואמר זה של פלוני הוא ויש לי עליו כך וכך כנון זה ודאי הוא מגו. אכל אם הוציא הכגד ואמר של פלוני הוא ושתק ואמרו לו כיון שהורית שהוא של פלוני ההזר לו שלו עטר ואמר יש לי עליו כך וכך לא הוי מנו אלא מחזיר הכגד ואינו נוטל כלים. ומסתייעא הדין סברא מהלכה דבתרא ראה עכדו ביד אחרים וכו׳ ודאי מרגניתא היא ע"כ מצאתי בכתב יד ה"ר משה ן׳ אלאשקר נ"ע שראה בשטת המסכתא הנז' שהיחה מכתב יד הרמכ'ם ז"ל. שוב מצאתי השטה עצמה ישן נושן עם שטח שכח להרב זהל וכתיבת בנו של הרב ז"ל סביב בגיליון: .116 אין איטרים טגו אלא כשהטגו מקיים הטענה הראשונה כגון שליש שהושלש שטר בידו שהוא טיען שנפרע והמנו הוא שהיה יכול לשרפו שהרי השריפה וטענת הפרעון שתיהם עולות לטעם אחר אבל אם אמר שההזירו נמצאת המנו לקיים הישמר וטענתו הראישונה להפקיע כח הישמר ואין זו מנו כמו שכתכנו בפי הספינה. מאירי זיל (סנהי) בפרק זה בורר: .417 אין אומרים מנו אפי להחזיק אלא היכא שמענתו הראשונה היא אמת מנו שהיה טוען אחרת. תום' רפ"נ דבבא מציעא [ב' א' ד"ה וזה]: 115 היכא דמהימניגן ליה אלא שאנו תולין ששכד או דאטר כדדטי לאיזו סיבה אינו נאטן בישום מנו דלא שייך מנו אלא לענין ישלא לחשדו שמשקר במזיד. תום׳ פרק כל הנשרפין (צ׳ל הנשבעין שבועות) מ'ה ב ב"ה מתוך] ע'כ: .419 הילכך פירושו הואיל וכך ליכא פירושו לא איכא: .420 כת הרמב"ן ז'ל בחירושיו על ההיא דאטרינן [כתוב | פי הכוחב (פיה כי) ההוא דאסקי כסא דכספא כי הסא שכיב הסא ולא פקיד אתא מאריה יהיב סימנא א' רב נחמן חדי דידעינן ביה כחסא דלא אמיד ועוד דקא יהיב סימנא לאו למימרא דמשום ההוי טעמא כלחוד מפקינן מיתמי שהרי מקרא מלא הוא מתרושים והון רב אלא ה"י שאינו שלהם דהא איכא עידי פיקדון ורגלים לדבר דלא אמיד וא"ת משום אימדני לא מפקינן הא יהיב סימנא וטעמא בתר עיקר ורוב. ועוד האמוראים בתלטוד ה אמורים על דרך זו ע"כ ע"ש בתוספות |כ"מן ע" א |ד"ה אתאן. שייך לעיל: .421 ותנ תונא פריש"י (חולין מ"ד אי) גבי תרבץ הושם שניםל כולו. מלח התחתין כשר תנ דמתני׳ אפילו היא במסכתא אחרת לפי שהמשניות היו שנורות בפיהם. אכל כריה לא אמרי תונא. וקישי דבהגוזל עצים [כ"ק ק"ה כ"] א"ר ששת ותנא חונא וכיחש נ למרנו וכו' ויש לומר דרב ששת שאני שהיו הכריתות שגורות בפין כמו המשניו לאחרים כרמוכח בעירובין פי הדר [ס ז אי] רב הסרא מריחת ממתניתא דרכ שש

ראין מנו כשום מקום. וי ל ראין רא אמרינן מנו כשום מקום. וי ל ראין וה מגו טוב דאין אדם עישה כרצון עצמו מסופק כי אז נראה שהתוכע אומר אמת שטוען כריא והוא טיען שכא. ועיד שהוא סיכר אם היה טיען איני יודע אם יתסויש החובע משלו לא יהוה יכיל להוציא מידו בטענת ספק עכ ל ז ל: גם כשאוטר איני ודע לא מהני שום מנו. תוספות מציעא פי המקבל קי כ ב' דיה שכיר כומנו וכוי: 409 אין אומרים פגו אלא בשהוא יודע מאיזו טענה היא טערער עליו בעל ריבף. עיין בפייה (צ"ל ט"ו ה זן טהלכות טוען ינטען כמי מיוכן דעת הרישב א זיל וז"ל כחידושיו א"ת אפין שית מפני מה אינו נאמן דלדיריה מכרה מנו דאי כעי אמר מינך זכינתה ואכלתה שני חזקה זו היא שאטרתי שזה כשהשיבו פתחלה לתומי השיכו ולא היה יודע מאיזו שענה בא עליו והוה חושב לימר האמת מלוי קנאה ואכלה ישני חזקה ואלו אמר מינך בינתה שפא אינה של זה הפערער ונפצא פתחוים בפענתו עם לוי שמכרה לו ידוקא שבע עכ"ל ז"ל: .110 אין אומרים מנו שהיה יכול לומר שענה אחרת אם יש לי הנאה טענה זו שאין נאמן לומר כנזל היא כידך מנו דאי כעי אמר משכנתי היא או לפירות זורדתיך לפי שסכור להוציא גם הפירות שככר אכל. תום: (מציעא) פי המקבל קיי אי יטר א ל רבינא וכי. יכעם ם פ א מהלכות שלוה ולוה |ה דן תרע : א. ובתיםי נתרא פי הזקת ל ה כ | ד ה ואין: . 111 לתרי רטעני לא מהימנינן להו כמנו רמנו מרי לא אפרינן דאין אדם יודע פה שכלב הכירו. תוספי הרא ש זל כיבן פי הזקת תרוץ על מה שהקשי בתים דף כשא |ד ה הגין ואמאי יו ניגעין בעדותן הא ליכא פגו וכי. יבהרין ככתיבות בפיריש ההלכית פיב תעיד : (כי אי ד ה שקרא עליו ערער). ובתום ס חזקת לא כי (ד ה וזין. הרוי עליותיו והרמבן והרשב א ירן והרא ש ז"ל ותום קמא פ מרובה עיב: ור״ה אין לךן: .412 אטרינן מגו אעיג דאיכא חד סהדא דמכחיש ליה להאי מגו לא הוה יכול למימר ליה. תום׳ פי חוקת הכתים לי א סוף הדף: .113 לא אמרינן לא הוי מגו טוב לפי שהוא ירא שמא יביא שכנגדו עדים ישהרי כל זמן שאין עדים ש לו מנו כבההיא דכתיכית | שו כין דישרה זו ישל אכיך היתה ועיזי אכלן חולשא (ציל הושלא. כיב לו א) ומודה בששר שבתכו ישצריך קייםו [כתיבות ייש א | וכן כל מנו שבתלמוד חום שאנין [בים] שלהי פרק מקבל: .11 בם חזקת ל כ כי ההוא דא"ל לחבריה מאי בעית בהאי ארעא א"ל "ד זכניתה והא ששרא א ל ששרא זייפא הוא נחון ולחיים ליה לרבא אין ששרא יפא הוא טיהו שטרא מעליא הוה לי ואירכם יאשינא אינקוש הא כידאי כל דהו. נסקנא כרב יוסף דהאי ששרא חספא בעלשא הוא. וא ת יהא נאשן כשנו אי בעי מר שטרא מעליא הוא. תירין רישכ"ם (ד ה אמאי קא מטכת) דישאר מגו שכתלמוד זני השענות יכילים להיות אמת אותה ישהיא שיען ואותה ישהיה יכול לשעון ולא ען דאמרינן מנו אכל הכא דמי לי לשקר כמקום עדים שהרי כל כהו על ידי האי ושר הוא והאיך נאמר מגו דאי בעי אמר ישמרא מעליא הוא והלא מודה ישהשמר סול והודאת בעל דין כמאה עדים דמו ואלו כאו שני עדים ואטרו שהוא פסול ליכא

כולה שלי שיצטרך להעיו פניו לגמרי. חידושי הר"ן ז"ל שם: 398. כתב הר"ן ז"ל בחידושיו דפ"ק דמציעא (ישם) וזיל אין אומרים מנו אלא באותו דבר עצמן שהוא תובע או כופר אבל מדבר לדבר כההוא דרפ"ק דמציעא להאמינו על הציה מגו דאי טעין על אידך הציה כה ג לא אשכהן מגו ואפי׳ היו איתם שני דברים שקולים לפי שאפשר שבדבר אחד מעיז ובדבר אחד אעפיי שהוא שקול כמותו אינו יכול להעיז. ועיין בהגהות מימוניות פ"ם מה' טוען ונטען [ס ק ט]: .300 עוד כתב שם מגו היכא דמעיז לא אמרינן. תום מציעא ג' א' |ד הולא אמרתן. ותום בתרא לג א׳ [ד ה לקוחה]: .100 והריב ש ז ל כתב דבמנו דמעיו נאמן בשבועה עיין שם סימן שצ"ב: .101 ומנו אמרינן לאפטירי משבועה. הידושי הר"ן ז ל שם והרמב ם ז ל אמר דלא אמרינן מנו לאפטורי משבועה אלא לפוטרו ממון: .402 מנו למפרע : דאי בעי אמר בתחלה לא אמרינן |ב"ב | פי הזקת בתוסי ליא (א' ד ה אבל | 403. מגו במקום חזקה במילתא דאיסורא לא אמרינן ובממונא בעיא ולא אפשיטא נמקי יוסף חמ הא' |יבמות קיא ב' ד ה צריכה גם וחליצה|: .104 כפי א' מה' לוה ומלוה [ה ד] במ מ מגו במקום חזקה לא אמרינן בממונא משם הרמבן זיל: מגו לחצי טענה לא אטרינן ועל כן אינו נאטן לומר האב נשבית ופדיתיה טנו 405. דאי בעי אמר קדשתיה וגרשתיה דמהימן ופסיל לה מכחינה לפי שעכשו הוא רוצה לפוסלה לתרומה ולכהוגה וכי אמר גרשתיה לא פסיל לה אלא לכהינה. הר ן ז"ל רפ"ק [צ"ל פ"ג| דקידושין תרכ"א |צ"ל תרג"א| א |ס ד אין: 405a. לא אמרי מגו בענין שחדשה תורה שאין לך אלא הרושו ועל כן אינו נאמן לומר נשכית ופדיתיה דכיון דמה שהאמינה תורה לאב יותר מעד אחד חדוש הוא ודיינו שנאמין אותו באותה טענה דאת בתי נתתי לאיש הזה שם וכוי: 205b אע ג דבפי האשה שלם (יכמות קי״ד בי איבעיא לן מי אמרינן מגו במקום הזקה התם הוא במגו שהיה יכול לטעון טענה אחרת אבל במגו דבידו הוא נאמן. שם: .406 כתב בעמ"מ ז ל בט"ו מה' לוה ומלוה |ה"ב| במלוה את הבירו בעדים והתנה עמו אל תפריעיני אלא בעדים כשאמר פרעתיך ביני לבינך שאינו נאמן כמנו דאי בעי אמר פרעתיך בפני פלוני ופלוני ומתו שהוא נאמן לפי שאין כאן דין מגו שהרי הוא מודה שלא קיים התנאי ולפיכך צריך לקיימו דהא איהו מחייב נסשיה בקיום התנאי דאמר דלא קיימיה וכיון שלא נתכרר שפרע אמרנו מחייב ליה לקיומיה תנאך וכן עיקר עכ"ל: .407 לשנות המנהג אפי במנו אינו נאמן ואפי תפס לא מהני לשנות המנהג אם טוען שעשה מעשה ושינה המנהג אכל אם טוען שנאנסו ולא עשו המנהג לזה התפיסה מהגיא ע"כ בהגהה אישרית (כ"מן בפי הפועלים קמים בי מאיז |סיי אין. וכיב הרמב ן זל |ב מן בפי המקבל אההיא דארונ הכל כמנהג המדינה דף ק"י א' וע"ש בנ"י: 408. כתכי התוספות כפ' השואל |כ"מ צ"ז א" |ד ה ביום | דאינו נאמן כמנו אי בעי אמר איני יודע דאין זה מגו דאין אדנ עושה עצמו כרצון מסופק כי אז נראה שהתובע אומר אמת שטוען בריא והוא טוע איני יודע עיכ ובתוס׳ הרא"ש ז"ל שם וז"ל אבל רישא וסיפא שהנתבע טוע איני יודע אין מגלגלין וא״ת היכי מחיכינן שבועה ע״י גלגול הוה לן למפטריה כמג

לפעמים אומר ועל דכר פליני כאזהרה ילא הוי לאו גרידא אלא את כרת גמי 388. מחייב והאי דקאשר כאזהרה לשעישי מיתר. תום (סנהין פי ד שיתות כיו |צ ל ניון א' | ד"ה ועל |: 25 כפרק נגמר הדין |סנה | מיג א' זיכה פישימא ליה לא זיכה תיבעי. פירש הרם זה ז ל לא משים דפשיטא ליה דאם לא זיכה [אין] (ד) רואין אותו כאלו הוא כמקו אלא משום דויכה פשיטא ליה אכל כאמר לדליה נמי דהיינו ר' יוסף בר חנינא תיבעי ליה וכית אים ככולהו דיוקיי דדייקינן נימא הכי כי דחינן הכי הנים כדכרי האמיראים אי כדכרי התנאים האחרונים כנון רי חייא וכיוצא כו. וכי ההיא דאמרינן כסע"ז (ע"ב ב | נכי שמעתא דניצוק דדהינן לא פחסתו צלוחיתו פישיטא ליה נצוק תבעי ליה והתם תני ר' הייא היא ע כ: .390 לא אמרינן רב אחא ורכינא הלכה כרברי המיקל אלא כמחלוקת פתם כלומר רב אחא ורבינא חד אמר וחד אמר ואנו אוטרים הלכה כדכרי המיקל ישהוא רב אחא. אכל כשמזכירין כפירוש סכרותיהן כגון ההיא דם הנשרפין |מנה עיו כ | רבינא מחייב וכו שם הלכה כרבינא דמחיים. הרכ הטאירי זיל שם: 391. אעיג ראמרינן הלכה כרים בגזירותיו הים בגזירותיו אבל לא בקנסותיו. תיס׳ פ הרכית ע כא |ד ה קינסין|: .302 כד פריך תלטודא ככל דוכתיה ש״ט כך וכך כדקאם כם השוכר דע זשים דנצוק הכור ככל דוכתוה משם דקשי לתלמורא לאסור בנציק ופסקינן דהילכתא נצוק לאו חביר לענין יין נסך. תום שם ע ב ב ד ה א"ל רב הסדא כו וריש"י הולק שפסק שם דנצוק חכור לענין יין נסך: 393. הלכת כרבין לגכי רב דימי ירב יצחק. תום׳ בכורות כ כ ב | סד ה יתיב |: 391. משום שתיקותא רמתני לא פסקינן כישים דיכתא דמאי דלא פירושו במתניי פירי ככריתא. הר"ן על הלכות תענית רעיה א' פי בתרא |ל א ד ה ולענין הלכה קי ל|:

ממשפשי מגו.

מנו לאוקמי מסונא אטרינן. מני לאסוקי ממינא לא אטרינן. הרישב א זיל |כתובות | בס׳ האישה שנתאלמנה | טואין. ומירו לענין הדין מקיכל כידינו טרכינו הרסב"ן זיל דאטרינן מגו אסי׳ לאפוקי מסינא. וכן כתכ הריב שוזיל ס׳׳ שצב הרמב"ן זיל דאטרינן מגו אסי׳ לאפוקי מסינא. וכן כתכ הריב שוזיל ס׳׳ שצב ויש חולקין. תוס׳ ריש מציעא | דה וזה | ותוס בתרא לא | א׳ דה א ל רבא | ול״ב כ׳ | ד״ה והלכתא |. ותוס׳ מציעא פ המקכל קי׳ וא׳ | דה הא׳ דבור א׳ ל ול״ב כ׳ | ד״ה והלכתא |. ותוס׳ ספ המקכל קי׳ וא׳ | דה ההא |. וה רמב"ן זי״ ל בינא לרב אשי. ותוס׳ ספ המקכל קי׳ וא׳ | די הוהא אטרינן. וה ר״י בתירושיו שם דעת הרב אבן סיגש דמגו להוציא לא אטרינן. וה ר״י בעליות עיין פרק חזקת: 396. אשכחן מגו בשבועה מדאטרינן פ׳ הטוכר את הבית (ב״ב ע׳ א׳ | גבי שטר בידו הווצא על היתומים דנאמן לומר החזרתי כשכועה מגו דאי בעי אטר גאכו ומהימן בשכיעה. הידושי הר״ן פ״ק דמציעא כאחד אומר כולה שלי בעי אומר חציה שלי דאטרינן האומר הציה שלי ישי שאין לו כה פחות מרביע ואחד אימר חציה שלי דהתם נוח לו לומר הציה שלי שאינו מעיז פניו בהבירו כל כך מלומר אנו כולה שלי דהתם נוח לו לומר הציה שלי שאינו מעיז פניו בהבירו כל כך מלומר אמר כולה שלי דהתם נוח לו לומר הציה שלי שאינו מעיז פניו בהבירו כל כך מלומר אמר כולה שלי דהתם נוח לו לומר הציה שלי שאינו מעיז פניו בהבירו כל כך מלומר

הכלאים אע"ג דהוי יהיד מדאמי בגמי מה"מ אטילתיה דרי אליעזר ולא קאמר מ"ם דר׳ אליעזר ע כ: 383 אישכחן כמה סחמי דאיכא בהו פלוגתא ופסקינן כותיהו משום דהוו פתמי בפ"ק דביצה (ב' אי) אטרי דהלכה כר"ש משום דפתם לן תנא כותיה דתנן מחתכין את הדילועין וכו והתם מהלוקת ר"י שנויה עשה ר"י או" אם לא היתה נבלה מע"ש אסורה לפי שאינה מן המוכן. ודכותה במס' נדה גמ' פ' המפלת ביום מ"א [לי בי]. וכן נמי בפ"ק דע ז | כ א א | לפום סכרא דהרו"ף ז ל. וכן בשכת ס פ כל הכלים (קב"ו בין מקשינן נגר הנגרר נמי סתמא הוא ואשכהאן דפליג בה ר' יהודה ולא אשרינן בכל כי האי סתם ואה כ מחלוקת היא. והא דאשרי ביבמות פ החולץ (מ"ב ב"] גבי הא דאשרינן התם ומי אשר ר' יוחנן הלכה כד' והאשר ר' יהודה (צ"ל יוחנן) הלכה כסתם משנה ותנן אחד בתולות ואהד בעילות וכוי א ל דרמא הא לא הש לקמחיה סתם ואח"כ מחלוקת היא לאו דוקא דתהוי ההיא שמחלוקתה שנויה בתורה 1) קרויה כתם ואח"כ מהלוקת אלא הכי קאמר דמההוא ליכא למקשי לרי יוחנן דאשר בכל דוכתא דהלכה כסתם משנה דאיהי לאו קאמר הכי אלא כשהיא שנויה סתם אכל זו שמחלוקתה בתורה 1) לא השיבא לה סתם ומיהו ימנין דהויא הילכתא משום דאמרינן דרי סתם לן כותיה. וכההיא דאמרינן במסכת הילין (פיה אין ראה רי דבריו של ר מ בכסוי הדם ושנאו כלשון הכמים. ואע"ג דאית כיה פליגתא במתני דאשכחן מאן דפסיק בהדיא כיהידאה אי משום דמסתכר מעמיה אי משים דאשכהן סוגיא דשמעתא דאזלא כההוא יחידאה. מיהו כי אטרינן דהויא הילכתא מסתמא כשלא נשנה היחיד האחר בלשון חכמים. אכל אם נשנה האחר סתם וחשני נשנה בלשון חכמים בין באיתה משנה בין כמשנה אחרת אין אימרין כזו שיהא הלכה כסתם משנה. הרים ב"א ז"ל בחירושיו ביבמות פי החול'ן [מיב בין ועיין בתום פי יש נוחלין קכ"ב א' |דיה סתם]: משילין ברפ"ק דע"ז (כ' א') מאן דתני אידיהן מים לא תני עידיהן ואע"ג דבפי משילין 384. [ביצה ל״ה ב] תני חד משילין וחד משחילין ולא קא מדקדק הכי. וכן ברוכתי אחריני היינו משום דאידי ואידי חד משמעות הוא. תוס' כפ"ק דע"ז |ד"ה מ"ט| ועוד שם תירוץ אהר עש: .355 מציני אמיר רכנן ולא קאי אעיקר מילתא אלא דרכנן אמרי לנו שזה טעם דין תורה כההיא דאמרינן כיכמות פי האשה רבה [צ' ב' | הפר גדריה טעמא אמור רבנן כדי שלא תתגנה על בעלה והתם לאי אעיקר הפרה דהא דאוריתא הוא אלא דרבנן אטרו לנו שזה טעם דין תורה בדפרת בעל מיהו אורחא דתלמודא הוא זמנין למימר אמור רבגן בראוריתא כראמריגן התם [זבחים ע"ם א'] אמור רכנן כרובה והיינו דבדאוריתא חד כתרי כשיל. הרישכ"א ז"ל בחידושיו ליכמות פי האשה רבה: .386 היכא דקאמרינן שים הכי והכי ולא קמהדר זמנא אחריתי למימר ש"מ לא הויא מסקנא דתלמודא הכי עד דאמר ש"מ זמנא אחריתי הר"י ז"ל בעליותיו לבתרא פ׳ י"נ על ההיא דש"ם בבריא דף קל"א א׳: 387 הלכה כר׳ יוחנן מחבירו. רשב"ם ז"ל לבתרא פי י"נ דף קל"ה אי |ד"ה זאת אומרת]:

¹⁾ אולי צ"ל בצדה. אך במקום השני נמצא בכ"ו תיבת בצדה ומחקה דסופר וכתב אחריו בתורה במקומה.

הדר ביה משום דר י נמקן עמי דלא קי ל דר י נמקו עמו אלא לגבי יחיד וכתב שכן דעת הרי ה והרמב ם ז ל ושכן כתב רבו ז ל שם כשם הראשונים אח כ כתב דנמקו עמו אפי לגבי רכים ושכן משמע מדברי רש י בפי מי שהוציאיהו גבי אותן כללים דקא כאיל דגרים כר י מחבריו ולאח כ רבו מחקו מהחידושים שלו ע כ. והרב אבן מיגש כתב אע ג דר י נמקי עמי היכא דנחלקו עליו רבים הילכתא כותייהו. בתרא פי מי שטת [קמ א בין על ההיא דעובר פוסל וכוי: 375. פעמים אומר האמורא הילכתא כך וכך ואע ג דאימירא אחר דקדים ליה קאמר הכי ולא קאמר הילכתא כפלוני. הרמב ז ז ל בפי חזקת ל ה |צ ל ל ח] א |ד ה האן: 376 היכא דאיכא סלוגתא כנמרון ולא איפסקא הילכתא כמאן נקיטינן כמאן דקימא מסקנא דירושלמי כותיה. עליות בתרא לה ר יונה ז ל כפי חוקת: 377. יא הלכה כראב י אפיי במקום רכים וי א דדוקא במקום יחוד והא דאמרינן דמשנת ראב י קב ונקי לאו כללא הוא דבפי הדר |עיר ס ב בין אמרינן משום רי יוחנן נהגו העם כראבי ורי יהודה אטר מנהג וידוע דכל פאן דאמר מנהג סכר מדרש לא דרשינן איריי מירינן ום ד נהגו אפי׳ איריי לא מוריגן אלא מאן דעכד כותיה לא מהוגן אלמא בין ד׳ יוחגן בין ד׳ לא סמכינן אההוא כללא. והרשב א ז ל דעתו כסכרא ראשינה והביא ראיה לדבריו מפי החולץ עיין בת ה שלו אההיא דכיב קמיר (עירי פת אין: 375. להראב ד ז ל לא אשריי רב ור יוחנן ושטואל ור׳ יוחנן הלכה כר׳ יוחנן אלא כשלא נחלק עליו אלא אחד מהם אכל דעת הגאונים לפסוק ככל מקום כרי יוחנן אף כישנחלקי עליו שניהם. וכן פסק הרמכ ס ז ל בהיא דסוף פ הדר עירו ע ה בין אר י אמר שמיאל יי בתים זה לפנים מזה פנימי נותן עירובו ודיו. עיין כת ה הלכות עירובין: דעת הגאונים זל לפסוק כרי ווהנן אפי לגבי ריב ל ואפי קאי שמואל כריב ל 379. ואמנם דעת רבותינו הצרפתים לפסיק כריב ל לגבי ר' יוחנן וכ ש היכא דקאי שמואל כותיה. הרשב א זיל בת ה הלכות עירובין אההיא |עיר׳ פ ו אין דהמניה ביתו והלך לשבות בעיר אהרת: 350. פתם דפתניי ומחלוקת בכריתא אמריי דהלכה כסתם ואע"ג דבבריתא קתני בהדיא דהיא סתמא וכו ר מקתני לה אפ ה סתמא מיקרי. הרי ף זל כס"ם האומנין |ב מ פ גן על משנת המעכיר חכית ממקים למקום. וכן כתכ ה ר יהונהן מפרש ההלכות שם: 381. פסק כשהאמורא אומר דבר מדעתי לפסוק הילכתא היתר ואסור או דין ומקשה ליה ממשנה סתמית ומשני יהידאה היא לא ס ל כההיא משנה ראאמורא סמכינן וכמ ד האמורא לית הילכתא למתנ" דמי. אכל כשמקשים ממשנה פתמית לשום תנא ומתרצי דההיא משנה פתמית יחידאה היא הלכה ההיא כסתם משנה דהוה ליה סתם במתני' ומהלוקת בבריתא. רשב"ם ם הספינה עש בי |רייה מתניי יחידאה|. והרי פיזל חולק שם ואומר דבכל ענין שאומר יהידאה היא אדחייא מתניי מהילכתא: .382 כשאומר בנמרא מנה"מ על דברי תנא יחיד מוכח דהילכתא כמותו מדלא קאמר מ מ דפלוני. רק מצאתי בשטה אחת לסנהדרין פי די מיתית נראה ישהיא להר ן ז ל ששם (נובין מביא ראיה לדברי הרמבים ז ל שפסק כם יי מה' מלכים הלכה כר' אליעזר דס"ל דכן נח נצמוה על

מכרעת ופי׳ התם לפי שלא גלו הראשונים דעתם לומר בין כבית בין בשדה כם ש שבת ל מ בין בההוא דלא ישתטף אדם בין בהמין בין בצינן וכההוא שם כים אין דקולי מטלעות בין מן המוכן בין שלא מן המוכן גם פה לא הזכירו ר' עקיבא וחכמים בדבריהם לומר בין רגל מותרת בין רגל אסירה עוכ לא יקרא תוק מכריע אך יקרא דעת שלישית שאינה מכרעת ועוד כי לא יקרא ת"ק מכריע כי המכריע מדבר לעולם אחרי השנים להכריע ביניהם ותיק דבר כאן לפניהם איכ לא כא להכריע במה שיהיה אחריו. עכים: .369 כתכ רבינו סעדיה גאון בדרכי התלמוד שלו שחבר בלשון ערבי כל זאת אומרת הלכה [כתוב׳ ק״ב ב׳] א״ר הסרא זאת אומרת כת אצל האם. [שם י"ט בין וא"ר ששת (זאת אומרת) הכחשה תהלת הזמה. וכל דרש פי הלכה כפי הלכה כפי יש נוחלין [ב"ב קכ"ה ב"] דרש מר זומרא משמיה דרב שימי בר אשי הילכתא בכל הני שמעתתא [ביצה ל"ח א"] דרש מר זוטרא הלכה כר" אושעיה באומר אין ברירה: .370 כשאומר משנה זו אתיא כאותה משנה אין מזכיר זה בתלמוד משם שוכ אמורא כיון שהיא היא דאין דרך התלמוד להזכיר האמוראים על הבאת משנה מפורשה בלא דיוק. כן כתב הרי יונה ז'ל בעליותיו [כ"ב] פי המוכר פירות על ההיא דאטרינין התם [צ"ד אי] מיתיבי כל סאה שיש בה רובע זרע ממין אחד ימעט שהוא ז"ל מביא ראיה דבזרעים תלושים מיירי מדאטרינן כפי בית השלחין [מו"ק ו' איי בענין הא דתנן יוצאים על הכלאים ועד כמה אר"ש בר יצחק כאותה ששנינו כל סאד שיש כה רובע וכו׳ פי׳ וכדרך שאטרו כבא לזרוע דכל כאה שיש כה רובע זרע מטין אחד ימעט כך אמרו במחובר ואי ה ד דמתני׳ במהובר היה ליה למימר עד כמר כרתנן כל סאה וכוי ולא הליל אמר שמואל כר יצחק כיון שהיא משנה שלימר במחובר שהמשניות ידועות לכלהון ואין זה דרך התלמוד להזכיר האמוראים על הבאר משנה מפירשת בלא דיוק עכ"ל: .371 בפי אהר דיני מסונית (סנהי) ל ו בי הנג א"ר יהודה לאתויי ממזר והא תניא חרא זמנא כל הראוי וכון וא"ר יהודה לאתויי ממזו חדא לאתויי גר וחדא לאתויי ממזר. וכתכו בתום (ד״ה חדא) והאי דקאמר צרים אע"ג דגר וממזר חלוקין מ"מ נקט צריכותא דשייכא לפי המשנה השנויה סתם ואי חלוק זה מפורש כה: .372 [כתכי] רבינו סעדיה גאון בדרכי התלמוד שחבר בלשו ערבן כל היכא דאמרינן ופליגא דפלוני בין בתנאים בין כאמוראים על הרוב יצי הנאמר עליו זה ר"ל הנפלג עליו מהיותו כהלכה כמ ש בפי השואל [ב"ם צ"ש א' א״ר הונא השואל קרדום וכו׳ ופליגא דר׳ אלעזר דא״ר אלעזר כדרך שתקנו וכו ותדע בזה כי אין הלכה כרב הוגא וכמ"ש בשלהי גם פשום ב"ב קע"ו א'ן א"ר יהודו א"ש חנוק וקנה מידו משתעבד ופליגא דר׳ נחמן ויצאו בזה דברי ר׳ יהודה אמ שמואל מהיותם הלכה: 373. זמנין ססקינן הלכה כתלמיד במקום הרב אף באימורא קמאי היכא דמסתבר טעמיה. כן כתב הרי יהוגתן ז ל בפירושו על ההלכות [ב ב פי חזקת שפסק הרי ף כרי יהודה לגבי רב הוגא גבי ההוא ארבא וכו' דף ל ד ב' 374. כתב הריטב"א ז"ל בחידושיו לעירובין פק [י ד כ׳] על ההיא דמאי טעמו

^{.21} הוספתי עפ״י החיר״א ביעיר אזן רי (1

הרייף ז ל משם גאין פי הנוקין |נטין ג כ א | תקע ש אי וכטרדכי תקט ח אי |הנהות למסי כתיכות רפ זן כתב דהלכה כרי אעג דרשב ג אכיו ורכו הוה מ מ אחיכ נתחכם יותר ממנו מדתני בכל דוכתין מילתיה דרכי קודם דרשכיג: 360. אע ג דבכוליה הלמידא הילכתא כרכא כר מהגהו הוכא התלמוד ירושלמי מחוי על אכיי הילכתא כוותיה. בעל מ מ ר פ י ה מהלכות שנת: 361. אע ג דככל מקים ששנה רשב ג במשנתיני הלכה כמותו אין למדין מן הכללות ולא ססקינן כמותו אלא היכא דמסתכר שעמיה. תשיבות הרשב א ז ל סי מל ובתים (בב) פי חוקת ל ה אי סריה ום שן אע ג דקי ל הלכה כרשב ג במשנתינו ה מ בפתמא יכי : 362. סוגיא דאיתאטרא כדוכתה איכא למסמך עלה טפי מסוגיא דלא איתאמרא כדוכתה (אתמר). הרין לנדרים מאוב |ד הולענין הלכה]: 363. לדעת התוספות זול כדבעי לסיועיה ודחי ליה בדוהק משמע דלית הילכתא כותיה. מציעא ס מאי (ציל כ מ אי ד ה והוי). והרא ש ז ל (שבועית פוסי כש) כתב שם דאין זי ראיה דדרך התלטוד בכל מה שיכול לדהית דוהה אע ג דהכי הולכתא וכן האמורא עצמי אמר אי משים הא לא תסייע לן: 361. לדעת הרי"ף והרשב ן זל בגש אין הלכה כרשב ג ואפיי במשנתינו אלא הוכא המוכחא מולחא לפום נמרא. ולר ת קי ל ככל מקום הלכה כרשב ג במשנתיני הוכא הרא פסק תלטודא כטאן דפליג עלוה. יהרמב ן ז ל הביא כמה ראיות לסברתי בפ המקכל |ב מ קי ד אין על ההוא דמהו שיסדרו לב ח ועיין בתום שם קי כ |צ ל קי רן א |ד ה טחון: 365. פסקינן הלכה כתנאי שדרך לפסוק כמיתו כגין ה מהכיריו (צ ל מחכירון וכיוצא כזה ואעפ י שיש אמורא שדעתו ככר פלוגתיה דההוא תנא וכנמרא מיקי לה כתנאי והטעם משים דמסתכר: דלא שמעיה ההוא אימורא לההוא תגא מדלא פסיק כפי ואמר הלכה ככר פלוגתיה דאי הוה שמיע ליה הוה הדר כיה ואמר כההוא תנא דארהא למפסק כותיה. ספן צל בפיקן דביב על ההוא דאשר רב הוגא אחד שבני המכוי וכוי דף ייא ב דפסקי כל הפוסקים כר ודלא כרב הוגא דם ל כר ש בן אלעזר. הר יונה בעליותיו והרשב"א ז"ל בחידושיו ושאר הפוסקים: 300. כשכילל בזה הכלל דברים רבים ואי פריך ליה חדא מנייהו מאי דליכא ביה פירכא למדין מן הכללות. חידושי הרמב ן ז ל |ב בן פי לא יחפור יז ב׳ (כ׳ א׳ דה ואב אן, והר זול בגיטין פ׳ מי שאחזו תקצא׳ בההוא כללא דרבה ורב יוסף בר משדה קנין ומחצה ע יש עד ב׳ ד ה ומ ש הרי ף והלכתא כרבהן: .367. לא יקרא לעולם ת ק מכריע אך יקרא דעת שלישית שאינה מכרעת כי המכריע מדבר לעולם אחר השנים להכריע כיניהם ולא שיהיה מכריע במה שיבא אחריו. זה מצאתי בעלה אחת שמה על עירוכין מפ הדר: 368. כשלא גלו דעתם התנאים אין אומרים כאחד מהם ישכברתו ממוצעת ישהוא מכריע. גם זה מצאתי שם ע ה אין וז ל רגל מותרת אינה איסרת וא ת הלכה כת ק שהוא מכריע דר׳ עקיבא סכר כין רגל אסורה בין רגל מותרת איסרת. ורבנן סכרי תרוייהו אינן אוסרות ות ק סברא אסורה איסרת מותרת אינה אוסרת יל כמו שפי׳ רבותינו גאוני צרפת עלה דההיא (כק קט זאין דתשפך הכל דקאמר התם אין דעת שלישית

עיפרין בתחלתי (ספי א | ודיש י ז ל (פסחים) פ כל שעה (בז אי ד ה ואב א |: .40 בשמכיא במקים אהד ושני שקמים וכמרים אחר לא הוכיר אלא האחד היא העיקר. הרא ש זול |ברביחן פ חוד קידא |בי ט | ותום פי בטה מדליקין |ב ה בי דה גוורהן: ממלון ייש דברים שאנחני פנידים התלפוד שלנו ועושין בספרים החצינים כמו מחזון ישעיה וכמי ייחל שיש בתלמוד דבתענית קורין כרכות וקללות ובפסיקתא מפרש ויחל וכן אנו סימכין על מסבת שנודות שצוה אבא שאיל לבניו השילו תכלת. תום |ברכות| פרק פי ישעתי י ה אי |ד ה למהרן: 351. אין למדין מקודם מת ולחבי לא נמדי אבל ז ימים מייעש לאביו אבל וכו. תים פ ואלו מנלחין כיא (דיה מחדגן: .200 כפרק ואלו מנלחין כיא בנמרא איר יוחגן כל מקום שאתה מיצא יהיה בקל וחבים מחמורין הלכה כרבים וכי. כתכי שם בתום (ד ה כל מקים כל מקים לאי דיקא דהרכה מקימית פיסק כדברי ההוד המיקל דבעירוב אברינן דהלכה כרברי השיקל יאפי בנגד רבים: מצוגנ כי אברינן הלכה כרברי השיקל בעירוב דוקא במחליקת תנאים. הרא שז ל |עיר | פ עושין פסין קיז ב |סי ד |: מתר י קילין בתשיביתיו שירש קסיו (קסית) דף קעש חול גלעיד 333. שבכל התלמור שפיסק פלוני ופלוני הלכה כפלוני שלא ירדו בעלי התלמוד לסוף כל מחלוקת לומר שיחות הרון פסוק כרכדי איתי שפסקי כמיתי כי לא יכלו הכמי התלפיד להבנים ראשיהם בין סלעי מהלוקית התנאים והאמיראים כב ש ולדעת הרין עם מי כב מ כפרטית אלא שהלכי אחר החיב כגין שראו שתנא אחר חריף או מקיבל מרביתיו ייתר |מדבירו| וכן כאמיראים ועל זה פסקו כמותי היין ממקומית ירועים וכה חות כיד הכמי התלפוד לקבוע חלכה כפי הנראה בעיניהם עד רכינא זרב אישי ישהם טיף היראה וכי ופאחר שכן וכי שחרי לא נקבעי ההלפות אלא על פה שהוצרכו לקביע כגין על דינים שהיו ניהגין בימי הכמי התלמור אכל על דיני נגעים ובכיוצא בחם דלא היו נוהגים לא קבעי בהם הלכה ולא דכרו בהם כלל וכו ואדרכה בשהתלמוד פוסק כבייצא בזה הלכה כפליני פרוך עליה וכי הלכתא לטשיהא וכו: עוד בתב שורש עב דף סיט כשהאמירא מביא דברי אימורא אחר ומביא 354. בתלמיד כאהד מהסוגוות ולא היה מזכיר דברי החולק עליו יש לנו לפסיק כמותו כדאשכהן ככמה הוכתי שמחוך כך הכריעי הפיסקי כמה פסקים וכ ש כאשר מביא סתם התלמיד וא צ זה אריכית עם ד: .355 מחלוקת רי ורביני יוסף וצ ע אם נפסיק כרב אישי נגד רכינא אי כרבינא. בתישובות מהר י קילון שורש קם דף קע א ע א. ובהגהות פיפניות סוף הלכות אישות |פכ ג ס ק זין: 356. אע גדבכל דוכתא קי'ל הלכה כרי ולא מהכיריו אם עשה כרי עשו. נפקי יוסף בתרא פי יש נוחלין רי"א א' | | קבד ב דה גרסי בגם אם רבא |: 357. היבא | דן לישנא קמא דגם ולישנא בתרא דאימורא הלכה כלישנא קמא. הרין לשכועות |מי פע ב דיה ולענין פסק| שם ו ב': 358. מדקאמר הרי ף דל (נמין ל הן וגאון פסק ולא קאמר ומסתברא כותיה אלמא לא מסתברא ליה כותיה דגאין. הרא יש ז"ל |גטין | פי השולה קס"ב |צ"ל ק ה ב' סי' כיא]: .359 לא אמרינן הלכה כר' אלא לגבי חבירו אבל לא לגבי אביו.

אביי]: .337 הא ראמרינן הלכה כרב בדיני וכוי לא כנגד רי יוחנן. הרא"ש [ב'מ] פי הזהב ק"מ ב' |סי' כ א|: 338. כתב ר"ח מפי הקבלה דבק ב מקומות הלכה כרי אליעזר בן יעקב ותי לא וכן אטרו קב ונקי. הרא ש ז"ל [עיר׳] פ׳ מי שהוציאוהו קיוח בי [סיי בי]: 330. כל הוכא דאמרינן לאפוקי מדר פ לית הילכתא כותיה וההוא דאתקין רב בגיטין |ם ה ב׳ן מיומא דנן ולעלם לאפוקי מדר׳ יוםי ורב גופיה פסק כרי יוסי [ב כ] פי יש נוחלין [קליו אי] ה ק מאי דכתבינן מיומא דנן ולעלם שאינו אלא שיפרא רשטרי לא צריך למכתביה אליבא דר׳ יוסף ואפי׳ משום שיפרא דשטרי אבל מודה הוא דהלכה כר' יוםי דמשום שופרא דשטרי כתבינן ליה. תום׳ הרא"ש ז"ל במציעא פי הזהב [מ"ז בי]: 340. קי ל כרי יהודה לגבי ר מ ור"ש בהדדי כדאיתא כפי מי שהוציאוהו [עיר׳ מ ו ב׳ |. הר״ן ז״ל בחירושיו |ב מ| פ׳ הזהב (נא סע'בן: .341 לפעמים אומר אם איתא לדר פ וכו' ואפ ה הלכה כמותו. תום' פ"ק דמציעא ה' א' [ד"ה אי איתא ותום׳ שבועות מ"ו א' ד ה בטוענו כלים הנטלים יותר. אע ג דבכמה דברים אסור חמור מטומאה מצינו שהחמירו כטומאה יותר. תום׳ קמא פ׳ הגוזל קמא קיב [צל ק׳ כ׳ ד״ה אומר]: 342ª אי מקשיי להדיא משאין הלכה כמותו ומתי הויא הלכה כמותו עיין בשער המקשה: ואם אליגי באונאה ואיכא דקרי ליה איסורי אע"ג דלא פליגי (אם 343. (ו) מות׳ לעשות כן אלא אם חייב להחזיר האונאה והילכתא כרב ויש חולקין. תום׳ פי הזהב ניא בי | ד ה בד א | ופי האומנין פיב אי |סדיה נימא | כתבו וזיל איכ פלונתא דשמואל ורב לענין מי שפרע דאיסורא [ו]הלכה כרב באיסורי הכא נמי דשמואל לענין דינא אחמר והילכחא כשמואל בדיני ע כ: .344 לא אמרינן אי אפשי בתקנת חכמים להוציא אלא להחזיק מה שבידו. תוספי הרא ש ז לפיק דביק: 3440. כתב מהרים נהג לפסוק כאלפס במקום שאין התוספות חולקין. תשובות מהר"י קולון שורש ג"ב ובשורש י ח ובשורש קב ש קמ"א ב': .345. עונשין ממון מן הדין תוס' קמא ב' דבור לא זה וכו' ודף ד' כ' דבור ועדים זוממין: .346 סתם ואח"כ מחלוקת מודה ר' יוחנן דאין הלכה כסתם וסתם שאין עליו מחלוקת כ"ע מודו שהלכה כמותו אבל שאר אימוראי סברי שאם הסברא נותנת שאין הלכה כאותו סתם נוכל לפסוק דלא כותיה. אבל ר' יוחנן סבר דככל מקום הלכה כסתם ואסי מחלוקת בחדא מסכתא וסתם במסכת אהריתי. תוסי הראש זל [בק] פי הגוזל קמא ראש לשונו תמצאנו בנתיב המקשה: .347 יותר טוב מחלוקת ואחיים סתם מסתם שאין עליו חולק במשנה ובבריתא ויש חולקין בבריתא משום שהבריתא נשנית אחר המשנה כי רי הייא ור׳ אושעיה תלמידיו של ר׳ והילכתא[צ"ל והלכך] אפי׳ איכא סתם במתני׳ שמא ר׳ שנאה להם כבריתא לבסוף והוי כתם ואח׳כ מחלוקת. חידושי הרשב״א ז״ל [ב״ק] פי הגוזל קמא [ק"ב כי]. עוד כתב שם ואע"ג דאמר רי אכהו סתם במתני ומהלוקת בבריתא הלכה כסתם י"ל דההוא כללא ר' אבהו בלחוד אמר ליה דר' אבהו תלמידיה דר׳ יוחנן הוה וס״ל כרבים [צ״ל כרביה] עיכ שם: .348 כשמביא הבריתא בלשון חכמים והמשנה בלשון יחיד ש מ לקבוע הלכה בא. הרא"ש ז"ל [פסחים] פ' ואלו

פוסק בהפך אז נלך אחר האחרון דודאי ראה טעם לחלוק וכתראי ידעי טפי מינן כגמרא דבני מערבא. אבל אם אינו מפורסם אין פיסקין כאחרון כי שמא אם היה רואה דברי הראשון לא היה חולק. מהר"י קולון שורש צד דף צ"ז: 327. רובא דאמוראי דקבעי ביחידאה עדיף מרובא דתנאי. הר"ן פ' ר' אליעזר דמילה [קל"ה ב' סד"ה ולעניז הלכה] ש"י: .328 הלכה כרבים ברוב הפעמים אע"ג שמקילין תוס' [מו"ק] פ' ואלו מגלחין פ' א' [ד"ה כל מקום]: .329 אין אומרין אין למדין הלכה מפני משנה וכו' אלא במקום שאמרו הלכה נגד הכלל האמור בגמרא כגון יחיד במקום רבים או כרי אליעזר נגד רי יהושע אכל שלא כנגד הכללים האמורים למדין. תשובות הרשב"א ז"ל של"ה ע"ש כי שם האריך: והטעם שאין למרין הלכה מפי משנה וכו׳ לפי שהתנאים כשאמרו הלכה כפלוני היה כפי מה שיצאה מפלפולם אבל לא למעשה ואלו רבינא ורב אשי לא אטרו הלכה אלא מתוך מעשה שהם סוף הוראה. רשב"ם [ב"ב] פי יש נוחלין ק"ל ב׳ [ר״ה עד שיאמרו לו הל׳ למעשה]: ורבינו יהונחן כתב ריש עירובין (?) שאותה משנה ובריתא הם דברי יחיד ואפשר שלא הודו לו חכמי דורו ואם רבינא ורב אשי פסקו כיחיד היינו שהיו חכמי דורו מודים לו ע"כ. ש"י: 330. אע"ג דמאניי ואילך הלכה כבתראי אין זה מהם לרבם שהיה רבא [צ"ל רבה] אלא מהם ואילך. הרא"ש ז"ל [עירי] פי עושין פסין קי"ו בי [סי׳ די]: 331. הא דאמרי׳ הלכה כרבה לגבי רב יוסף בר מהנהו היינו היכא דסליגי בסברא דנפשייהו משום דאמרינן כהוריות [י"ד א'] רב יוסי [צ"ל יוסף] סיני ורכה עוקר הרים אכל כשחולקים מפי השמועה לא. ש"י: מובת שכן כתוב בתשובת 332. הא דאמרי הלכה כרכ נחמן היינו דוקא נגד רב ששת שכן כתוב בתשובת הגאונים הלכה כרב נחמן בדיני וכרב ששת באיסורי ורבינו שמשון הביאו בפרק בכל מערבין [עיר' מ' א' ע' תוס' ד"ה אדעתא]. הרא "ש ז"ל [ב"מ] ס' הזהב ק"מ ב' |סי׳ כ״א]. והתוס׳ כתבו [ב״מ] פ׳ האומנין פ״ב א׳ [סד״ה נימא] וז״ל וכרב נחמן קי״ל בדיני לגבי כ"ע עכ"ל: 333. פסקו כשמואל בדיני שידעו ששמואל היה רגיל תמיד לססוק דינין לכך היה מדקדק כהם ויורד לעמקן ומשכיל על דבר אמת וכרב באיסורי משום שהיה רגיל לפסוק בהן. הרא"ש [ב"ק] פי שור שנגח קל"ג א' [סי' ד']: 334. כל כללי דתלמודא כגון הלכה כסתם משנה כר׳ עקיבא מחבירו וכו׳ [קי"ל הכי בר מן היכא דתלמודא מפיק להו מכללא ומפרש דלית הילכתא הכי הויא הכי הילכתא. רשב"ם פי יש נוחלין קי"ג [צ"ל קל"ג] בי [ר"ה אלא מהאן. ותשובות הרשב"א חרפ״ח. ש״י: .335 כל מקום שאמרו פלוגי ופלוגי אמרו דבר אחד הוא דאין הלכה כחד מנייהו אבל כשאומי כולהו אית להו כך וכך אעפ"י שאין הלכה ככולם יש מהם מי שהלכה כמותו. הרשב"א בתשובותיו תרם ח. ש"י: 336. כל היכא דאמרינן ר"פ ור"פ אמרו דבר אחד הם שוים כדבריהם לגמרי וכל אחד מודה לדכרי חבירו וי"א דכה"ג לא חשיבא שיטה ואיפשר דהויא הלכה. אכל כי אמריגן כולהו ס"ל הויא שיטה שקבלה ביד הגאונים דלית הילכתא כחד מנייהו דאע״פ שהולכין בשיטה אחת אין כל דבריהם שוים אאיכ מפיק לה תלמודא משטה ופסיק כחד מנייהו. עיש ש"י. הר"ן ז"ל פי האומר בקידושין תרמ"ט ב׳ [ס"ב סד ה וגרסי תו עלה כגמי אמי

היינו דוקא כנגד בני דורו ולא כנגד רביתיו וכ ש אם שמיאל חילק עליו דלית הילכתא כותוה דקי ל הילכתא כשמיאל בדיני נפי ועוד דרבו היא. ישם ופי הזהב ק מ (אי סי׳ כ א]: ורבינו סעדיה גאון כתב בדרכי התלמוד שלו שחיבר כלשין ערכי דהא אמרינן בריש בתרא |ו כי | אמר רב נחמן אמר שמיאל גנ הסמיך וכו ורב נחמן דידיה אפר וכוי. וכפי האיש מקדש |קידי מוכ אין נמי אור נחמן אמר שמיאל יתומים שבאו להלק וכוי ורב נהמן דידיה אמר וכיי והויא בהו הילכתא כרב נרמן דיריה דקאטר לאו היינו סברא דנפשיה אלא היינו קבלת עצמו ע ש: וכפ האימ |כ מ| פ באי כתבו התום פות |סד הנימא וכרבנהמן קי ל כדיני לגבי כיע דסבר כשמיאל עים: .320 יוא החלכה כריל משמיה החוקיה לנכי רי ייחנן כיון החוקיה רכיה דרי יוחט הוה. וי א כיון דלא אישכהן דפלינ כהדיה ר' יוהטן הלכת כרי יוהטן ולא מסתבר וכי אין ר ל כראי לסמיך עלוו שחוקיה אמרה. פסקי חרא ש ז ל בקמא קכ"ז ב פ ק סי׳ ה |: .21. ראוי לפסוק כרי הייא נגד שמיאל. תשובות מהר יי קילן שורש קי קיז בי : . 122 אע ג דקי ל אין סדר לפישנה ואיכא לפיפר דילפא סתם ואת ב מהלוכת הוא אם ה הלכה כסתם הוכא דרנו ספיקא דאורותא. חרי ף |חולין| ר פ כל הכשר תשמון צול תשטון אווהרא שול קע אאון שס סיובן: 323. כשראמורא אושר דין אחד ואשורא אחר או אחרים אישרים לי לא הני דינא אלא הכי ואיהי שתיק מדשתיק ש מ שקבל והיי דינא הכי. קמא י א א . עיין בנמקי יוסף שם דיה שתק רבן. ומהתוספות כב כן פי המיכר את הכית כב אי דה ימודה כיאה שכששותק לגדול ממנו או לחבירו אמרינן מדשתק הודה אבל לפחות ממני אמרינן לא חש לחשיבו דהא התם |סיב ב | שתק רכא |צ ל רבה | לאכיי וקאמר שלא חש לחשיבי. ולהרט הזל נראה דאין חלוק כמי שהכיא הר ן זל ריש קטא (יוא א | גכי רב כהנא דשתק רב כתב וז ל מכאן בנין אב לכל התלמיד דשתיקה כהודאה. ש י: לא אמרינן רב אחא ורבינא הלכה כדברי רבינא לקילא היכא דפריגי אימוראי 324. אחריני בפלוגתייהו. תום׳ קמא עים א׳ |דיה אכלן. ותום׳ הרא׳ שז ל שם: שמקודם אכיי שעם למה פסקינן הלכה כתלמיד במקום הרב מאכיי ואילך מפני שמקודם אכיי 325. לא היו התלמידים שונים אלא מה שקבלו מרכם זה שונה בריתא דר חייא וזה שינה בריתא דפלוני אכל מאכיי ואילך חקרו כל הדיעות ומצאי שפעמים הלך הרב בשטה ישאינה הלכה וז ל בתעניות (כ ד א' כ') (א'ל רב פפא לאכיי וכר) () ואנן מתנינן בעוקצין תליסר מתניתא משמע אכל לא קודם. תשובות מהר י קו לון שורש פ"ד דף פ"ו. והרי"ף ז"ל כתב כפי הזהב [כ"מ] דהלכה כרב נהמן נגד ר' יוחגן משום דכתראה הוא והקשה עליו הרא"ש זיל קים אי (הזהב סיי כיא) דדוקא מאביי ואילך הוא דפסקינן הלכה כבתראי אבל מקמי אביי ורבא לית הילכתא כתלמיד במקום הרב עיכ: וכן בברכות פי מי שמתי כי [אי] א"ל רב פפא לאביי וכוי עד ואגן מתניגן בעוקצין בי"ג מתיבתא וכו' : 326 כאשר נמצא דברי קדמון בספר מפורסם וגאון אחר

מן הלשון בברכות אבל לא בתענית וגם המהרי"ק לא הביאו.

דאין כאן קולא וחוטרא כטה שהוא קילא לזה חוטרא לזה שכנגדו מ"ם חשבינן קילא לפטור המחזיק והילכתא רפטור דכל היכא דפליגי רב אחא ירבינא רבינא לקולא והילכתא ברבינא לקילא. תים׳ [ב מן כפי השיאל צ ח [צ ל צ'ה] אי [רוה איתמר]: מלכה כר יוחנן לנכי רב ושמיאל אע ג דהיו להו תרי לנבי חד. ה רשב "א ז"ל 310. בחירושיו בשלהי קמא (קי ח ב | וביק פי הפרה (ב מן: 311. לא אמרינן אין הלכה כחלמוד במקום הדב אלא כשנחלקו במשא ומתן של הלכה פנים בפנים כגון שנוכר בנמרא א ל פלוני לפלוני אבל בשנחלקי שניחם כשני חולקים בעלמא איכא למימר הלכה כבתראי זו הוא דעת הרשב א |שכת| כם פ תולין [קמיאאי] עכ"ל הרב המגיד פ ב שהלכות שבת (ה׳ ש זן ע ש ב׳. והר ן לסיכה (בפי׳ על הרי ף רפ ק ד ה ולר׳ זיראן. יהרמבן זול חולק שם |במלחמית כריש המם]. ובנמקי יוסף |כ קן פ כיצד הרגל שי |ציל טין אי |כי א ד ה לפי כיון דמשערין| וו ל אכל בשהתלטיד מאריך ימים אחר רבו יחילק עמן הילכתא כמותו משם הרא ה ז ל. והר ן (נטין) ריש פי המגרש (בסוף דבריו על המשנה] כתב הכי אטרי אין הלכה כתלטיד במקים הרב ה ט היכא דפליג בהדיא אכל אי כתר הכי פלינ עליה נקטינן כיתיה דכתרא היא. תקצ ה אי. ועיין באלפסי דהזהב (נוז א | גבי רב נחמן דפליג עם ר׳ ייחנן רבו ופסק הוא ז ל כרב נחמן דהוא בתראה. ונראה מפני שלא נהלקי פנים כפנים: .312 כשאימר בתלמוד דכ ע לא פסקינן הילכתא הכין אלא כאפישר לו לומר הצד האחד ולא אמרו. תוס ' [כ"ק] פי הגוזל קמא צים א' דבור וא' בעית אימא ישנה לשכירות. ותום ' (ב מ) פי האומנין פיבא [דיה נימא]. והרא שזלם פשכונת הדיינים כט |צלנט| אי [סיי כ"ט]: ובסדר עולם לתרמב סיול הא דאין הלכה כתלמיד במקום הרב דוקא. כשהולקים זה עם זה כגון שתמצא מחלוקתם ז ל אבל תלמיד החולק עם רבו שלא בפניו פעמים שהלכה כתלמיד: -314 רב אשי ומר זוטרא הלכה כרב אשי דהוא בתרא וגדול בחכמה ובמנין. תוסיפק דמציעאיז (צל מיז) אי [ד"ה ארצי]: אכל דר"ל ור' יוחגן הלכה כר' יוחגן ה מ במאי דפליגי אליבא דגפשייהו אבל 315. במאי דפסקי הילכתא בפלונתא דתנאי כנון דר ל ס"ל כרבנן הילכתא כותיה. במ"מ פ"ב מהלכות איסורי ביאה [ה"ג] שמ ז ב': .316 אין אימרים מעשה רב במי שמחמיר על עצמו כפי דעתו. בעם ים פ"י מהלכות איסורי ביאה ה דן והרשב אז ל חולק שם: מימרא מימרא לישני הרכה כלישנא בתרא אלא היכא ראיכא תרי לישני אחדא מימרא 317. דלישנא קמא מפרש דהכי איתמר ולישנא בתרא מפרש דהכי אתמר. אבל היכא דתרי לישני לאו אטירות דאטוראי נינהו אלא תלמודא דשקיל וטרי לפרש דברי האטורא לאיזה ענין נאמרו ובעי ממר דלענין זה נאמרו ומקשה ליה דלענין זה לא נאמרו אי מהאי טעמא אי גמי מהאי טעמא לא אמרינן כהגי טעמי הילכתא כלישנא בתרא. הרא יש ז"ל פיק דב"ק קכ"ו א' (ס"י וין: 318 אע"ג דאטרינן הלכה כבתראי מאביי ואילך היינו דוקא היכא דאמרי לה מסכרא דנפשייהי. אכל אי אמרי לה משמא דקמאי לית הילכתא כותייהו אדרכה אמרינן אין הלכה כתלמיד במקום הרב. הרא"ש ז"ל [ב"מ] פי המפקיד [סיי יין קל"ו אי: .319 אעוג דקי"ל הלכה כרב נחמן בדיני

ספק ספיקא לחומרא וכן ספק דרכנן. מור כי [יכמות] פרק החולץ תניו אי [סי׳ כ"א]: 296. היכא דהוו תרי איסורי אע"ג דכל איסור באנפי נפשיה הוי ס"ם לא מצינא בשום אהר מהם היכא דהוו תרוייהו סתרי אהדדי. תוס׳ קמא פ׳ק י״א א׳ [ד״ה דקא מטהרת]: .297 היכא דאיכא לישנא דגמרא ואיכא לישנא אחרינא אע"ג דהוי כרכ אשי דהוא כתרא כלישנא דגמרא קי"ל. ה ר"ן פ"ק דקידושין תרכ"ג ב' [ח' א' ד"ה א״ר אלעזר]: .298 היכא דאמרינן הלכה כדברי המכריע דוקא במשנה אכל לא בבריתא. אלפסי בפ״ק קידושין תרכ ט א׳ [כיד ב׳]: 299. מאי דאטרינו ככל דוכתא ספיקא דאוריתא לחומרא יש אומרים מן התורה ויש אומרים מדרבנן. הר"ן תרל"ז א' פ ק דקידושין |ל"ם א' ד"ה גרסי' בגם' א"ר אסין: 300. כשהרוב הוא קבוע ומחוייב דומיא דרוב נשים מתעברות ויולדות ומיעוט מפלות (יבמות קי"ט אין שהוא רוב קבוע מצד טבע העולם אז לא חישינן לטיעומא אבל לרוב שאינו אלא מצד המנהג והמנהג עשוי להשתנות כרובא דמסכלי והדר מקדשי |קדושין ני ב | אין זה רוב חשוב שלא לחוש למיעוטו. הר"ן פ"ב דקידושין תרמ"ד א' (נ' ב' ד'ה חוששין לסבלונות): 301. קי'ל כל אח"ל כלא [צ"ל דלא] איתמר למכעי בעיא עליה אלא לאסוקי שמעתתא אליבא דהילכתא הילכתא הוא דכההיא ר"פ כיצד הרגל [ב"ק כ"ד ב"ן אמר רבא את"ל המשפה כלבו של חבירו בחבירו הייב בעל הכלב שסהו בעצמו פטור וטובא איכא דכותייהו. עכ ל נימקי יוסף [ביק] פי ד' וה' יז ב' [ל"ז א' ד"ה את"ל]: 302. יחיד ורכים הלכה כרכים אע"ג דתניא בריתא כיחיד לא שבקינן פלוגתא דמתני׳ וסמכינן אסתמא דבריתא. נמקי יוסף ז' כי משם הרמ"ה ז"ל |ב קספ"אן: 303 לא אמרינן אין ספק מוציא טידי ודאי אלא כשהם כדור אחד אכל רכא שהוא כתרא יש לחוש לספיקו. נמקי יוסף [ב"קן ר"ם כיצד הרגל ה' א' [י"ז א' ד"ה והא דקא אזיל הדלי] בשם הריטב"א זיל משם רבותיו: .304 אע"ג דמסיק כגמרא ש"ם ומנין לא קי"ל הבי: נמקי יוסף פ"ק דיבטות פ"ג |צ"ל ת"ג| ב' |י ב ב' ד"ה תני שהיון: .305 כתב רש"י ז"ל בחולין פ' אלו טרפות |נ' א' ד ה כי פליגין על הימצא ובר הימצא כל היכא דאיכא תרי לישני בגמרא אי מידי דאוריתא הוא זיל להומרא. ובדרבנן זיל בתר בתרא עכ ל: מספר סדר עולם שחבר הרמב"ן (צ"ל הרמב"ם ו"ל ידוע שהלכה 306. כבתראי כמה שהכריעו בדבריהם כין שהכריעו בין רכים לרכים או כין יחיד ליחיד או בין יחיד לרכים. אבל אין הכונה שחלקו בתראי עם קמאי בשום דבר מכל הדברים שדברו הראשונים זה לא היה ולא יהיה חלילה להם מרשע וכיוצא כזה נאמר אם משה לא אמרו אלעזר מנא ליה ואם ר׳ לא שנאה ר׳ חייא מנא ליה [עיר׳ צ"ב א׳] דמקרא מלא כתיב שאל אביך ויגדך ומרגלא בפומייהו דתינקות של כית רבן אל תשוש תורת אמך. עב ל: .307 כל העיד הויא הלכה כ"ב הר"מ הלוי ז"ל ולדעת הרמב"ם ז"ל יש אחד שאינו הלכה. עיין כמימ פיז מהלכות מלוה ולוה [ה"ב]: .308 כשיש במשנה סתמא וחכמים הלכה כחכמים ולא כסתמא דרישא דאשכחן כמה סתמי דיהידאי אינון כדאמרינן סתם מחני׳ ר"ם אבל לשון חכמים כולל רבים. פסקי הרא"ש ז"ל ס׳ הפועלים ק"ג א׳ [ס׳׳ י"א]: 309 פשיעה בבעלים פליגי בה רב אחא ורביגא ואע"ג

.

17

1

ססקינן בכל מקום. הרון זיל (כתובי) פי המדיר תק ו אי (עד ד ה גרסיי בגמי ת"ר). והרא"ש זול בפי הנוכר [סיי יוג] ועיין רון ריש סוכה בהלכות [ד"ה איכא מ"ד] דפסיק כרבא. של"א א': .282 כשהאמורא יכול לומר שלא בלשון פסק הלכה אפ" למ"ד וכו" ואמר הילכתא וכו' משמע שבא לפסוק הלכה כראשכחן בניטין פרק השולח [ל"ו א"] אטר אמיטר הילכתא אפי׳ למ״ד נדר שהודר ברבים יש לו הפרה על דעת רבים יש לו הפרה וכתב ה ר"ן ז"ל שם תקע"ב אי [ד ה אמר אמימר] וז"ל משמע דנדר שהודר ברבים יש לו הסרה דאעיג דלא פסיק הכי אמימר בהדיא כיון שהיה יכול לומר שלא בלשון פסק הלכה אפי לט"ד נדר שהודר ברכים יש לו הפרה וכו" ואמר הילכתא וכוי משמע שבא לפסוק בנדר שהודר ברבים דיש לו הפרה ע"כ: 283. סתמא דבלשון ביה עדיף משאר סתמי. הרא" ש ז"ל בכנורות פרק ה' (סי' ב'): 284. אשנחן תיובתא והלכתא. חידושי הרטב"ן ז"ל [ב"ב] פי יש נוחלין פ"ט אי [קכ"ט בי ד"ה ותסברא]: 285. אע"ג דקי"ל אין למדין הלכה מפי תלמיד ה"ם כי מתני" מתניי בחד תנא ואמר מאן דחני לה והלכה כדבריו אבל כשבעל מחלקתו בצדו ומתוך תשובותיהם זה לזה הודה בעל דינו לדבריו וקובעים הלכה כמותו כל שכן שנראה דבר מוסכם בלי ספק. כן מצאתי בשיטה שיש לי לפסחים נראה שהיא להר 'ן ז"ל בפ"ק בסוף על מה שהביא הראי ף ז"ל בהלכותיו (שם י ג אי) הא דרי אלעזר איש ברתותא ופסק נמי הלכתא כדתני נמי במתניתא לא זזו משם עד שקבעו הלכה כרי אלעזר איש ברתותא וכו : .286 הא ראמריי הלכה כרכה לגבי רב יוסף בר מהנהו ייא דוקא במה שנחלקו במס׳ ב'ב. ולדעת התום׳ הכלל הוא בכל מקום. תום׳ קמא נ"ו כ' [ד"ה בההיא]. וכמציעא כ"ט א' בתוספות (ר"ה והוי). ועיין בהר"ן (נטין) ס' מי שאחזו תק"צ א' [ע"ו א' ד"ה ומה שכתב הרי"ף]: 287. היכא דנחלקו הרבה אמיראים כענין אחר אין לילך אחר הכלל המסור בידינו דהלכה כפלוני. תוס' קמא פ' מרובה פ'ח [צ"ל ס"ה] בי [ד"ה ר' יוחנן]. וכתוספות שאנין פיק דב"ק כתבו דכי קי ל כרבא לגבי אביי ה"ם בדבר שלא נחלקו כו אמוראים אחרים אההיא דבשלו הן שמין או בשל עולם הן שמין [ז' כ']. ולהרמב"ן ז'ל הויא הכי הילכתא ואע"ג דפליגי אימוראי אחריני בההיא מילתא. הר"ן ליכמוח: .288 אין למדין דין מהלכה למשה מסיני כמו שאין דנין ק"ו מל"מ. ר"ש פ"ה דשבועות ל"ח א": .289 כל היכא דאמרינן בתלמורא א"ל רכא לרב נחמן תלמיד יושב לפניו הוה ואין הלכה כמותו. הרשב"א ז"ל לכתרא פ"ק: 290. כשהתורה התירה ענין אחד בהדיא לא רצו להעמיד שם חכמים דכריהם כשל תורה. תום (כימ) פי הזהב ס"ד בי (צ"ל נ"גבי ד"ה וכי): .291 היכא ראמרינן אוקי ממונא בחזקת מאריה הוא בין אם הדבר מסופק מצד המעשה בין מצד הדין. תוספות בתרא סוב כי [ד"ה איתמר]: . 292 כל ספק ממון הוי המע"ה ויש ספק שתקנו בו חלוקה. תוס' כתרא קס"ו א' [ד"ה א"ר אשי]: .293 מה שהוא ספק מחמת מיעוט ידיעתינו אינו נקרא ספק. הרשב"א לחולין ק"י לא נמצא שם יעויין מקומו: 294. מה דאמרינן [ע' שבת קל"ב ב'] דהיכא דעשה אפשר למעקריה לא דחי ללאו דוקא דאפשר למעקריה כהתירא. חידושי הר"ן ליכמות פ"ק: 295. לפעמים אנו מוצאים

דערכין [ט ו אי] אל תקרי מפני אלא מפני יפירש הרא ש ז ל שם דהאי אל תקרי כפי אל תפרש דאין הליק בקראה שם. ע ש: .272 אין להמית קישיתוריית שבתלמיד לקושות יהויות שכתים שהתלמוד כא לפרש אפי הדכרים דפשימים מה שאין כן בתום ואדרבה טרגלא כפימידי דיברייא ליישב דינת דתים בשמקשים קישיא נלייית התירוץ עם ל מחד"י כילין ישידש כל זדף קינ: 27% ומנין דאתיא מימרא בנמרא לאטורא חד בלשין פשיטית דכאבר ליה לאידך אם שמעת כן שמעת ופירושי כלומר יוה דכר פשוט דיא ומשמים אותה כהלכות מפני שריא דכר פשום. הירישי הרפב : זל (בבן פי הוקת ל הא (ל ז בין: . 171 ביד הראי פי זל להביא הפיסקא וכשאיני שביא הפסקא אלא איבר דברי האצורא הואפרים פנשרא קל איחה פסקא מבלי שיתפים כלשין הששנה כדוך פיסקא שאז נראה שדעתי שדכרי האבירא הדיא הוורים גם על סיפא דמתגיתין. פסקי הרא יש |ב כן פרץ בית טור ר ה ב |סי א |: 275. לפעטים הרמכ ם זול אינו מביא כסכק הלוקה דרוטה לאחרת אעינ הכנפרא עכיד להו צריכיתא. בעש מפש מדלכות אישית (הד). דמא ב (א'): ולפעמים מביא שתי הלוקית החומית זי לני יאנשי שכנמרא אמרו עד אדת מהם דא תי למה לי. ותירצי איידי מכל מקום דצה דרב לבאדם אדר ששניהם בחיבור דנישנה. בעם מ כפי המכר (ה' טין רט כא: 27% כתום הוכידו בפק העוויטא (כן רכור המתחיל להגיע לכפה יכי שלא היה גורם רש י כמשנה אין עושין תכשימין לע ז קטלאית נומים ישכעות מדלא פירש מאי קשלאית. עיין שם: 277 וד פנה אם יכי פירש רש י כמנחית כין כן זה כנה אכ זה כנה הכב ה אב ומלמה וכין: .-21 אשר בנמרא דמנחית סי א דמדקאמר יעיד משמע דאית ליה פירבא במאי דקאמר מתחלה.

תם ת"ל כ ה. יסיימתיי כיים שני שנים עשר יום להדש תשרי שנת השל ה ליצירה פה מצרים. תם:

רם ד מאי דם ד בין לחמשים אמה ולפי מאי דם ד 279. שני ליה בשביל של כרמים: עד כאן לישונו:

תם ביום שלישי פרשת ויצא ועקב שלשה ימים להדש כהליי שנת השל"ה ליצירה פה צפת תוביב"):

מתל הלכה כדאטרינן שתני מני ר ט היא ששטע דליתא לטתניתי בלהכי גלי לן תלטורא דרי יהודה פליג עליה ליטר דר ט ודי דלכה כר י. ואיכא אחריני דאטרי דכי אטריגן טתני שני לגלויי פלוגתא ומיהו סטכינן אכלליון דסתם בסתני ומחלוקת ככרייתא הלכה כסתס טתני'. ה ר ן ז ל |סוכה| פ היישן של ב אי בסתני' ומחלוקת ככרייתא הלכה כאותכרירא שילתא בין דגאינים ברכה ורכא כמאן טנייהו [כ"ב ב' ד ה מתני']. 281 לא אותכרירא שילתא בין דגאינים ברכה ורכא כמאן טנייהו

¹⁾ עי לקמן בסוף חספר כיי 122.

²⁾ בכין נמצאו במקום זה מן הף 17b עד 36b העתקות מספרי הכללים שגדפסו אחות (2 בסין מתררי נמרים בשלימות.

הרב סובר כתלמיד כדאשכהן בסכות פי הלוקין יז אי. הא קמ"ל דרי עקיבא כר ש סיל ואע ג דר"ש הוה תלמידיה דר"ע ומשום דאשכה סכרת ר"ש בהדיא בכריתא וסברת ר׳ עקיבא לא היתה אלא קבלה קאמר הכי. תוספי הרא ש זל שם: מנין דקאמר תלמודא וכדר פ ואע ג דאמלתיה דההוא פלוני דאיתאמרא כדוכתיה 261. איכא קושיא והכא נמי קשיא ההיא קושיא נופה והאי דקאמר כרי פלוני לא קסמיך אלא אמסקנא דמסיק התם בדוכתה והאי דקאמר וכדר"פ דוי כמי וכוליה. תוסי שכועות פרקא קמא ט בי |ד״ה כראמר|: .262 אי בעית אימא סברא ואי בעית אימא קרא. פעמים שואל התלמוד למה לי קרא סברא היא כשהסברא פשיטה. ויש דברים שאין הסברא פשוטה כל כך וצריך הפסוק להשמיענו הסברא. תום י שנועות פינ כ"ב ב' [ד ה אב א]: 263. טפי ניחא לאיקמיה מחני" כיחידאה ואליבא דהילכתא מלאוקמה כרבים ודלא כהלכתא. הריטב"א ז ל בשם התום" בפ ק דמציעא (י ב) על מתני דמציאת כנו וכתו. ולהרא ש ז'ל לשינוייא קמא אית ליה דטפי ניחא ליה לאוקמה מתניי כרבנן ולא כיחיד אע"נ דסבר לה כההוא יחידאה ע ש: 204. כל היכא דאמרי שתיק פלוני הוא מפני שלא מצא תשובה והכין מתפרש האי לישנא בכל דוכתא מסתמא וכדתיבנא בפיק דסוכה (ז' א'ן לשון הייטב"א זו ל בפי הרבית [ב"מ ס"ם בין אההיא דאמר רכ ספינה אגרא ופגרא וכו. [יכמית ל א ב | אביי עושה תירוץ על מה שהקשה בתלמוד על רב אשי אלא ידאי גם אביי ידע דברי רב אשי והוצרך לו לתרץ והתלמוד סדר כן לפי שהוא מתיישב יותר היטב אחר הסוגיא. תום ע"ו פ׳ רי ישמעאל נוד אי [דיה אמר הזקיה]: 265. בעוז פי רי ישמעאל נייז אי ארוב אמר שמואל הלוקה עבדים מן הגוים אעפי שמלו וטבלו עושין יין נסך וכו וכמה אמר ריב ל עד ייב חדש וריב ל לא קאי על דברי שטואל לפרש דבריו דהא איהו קשיש מיניה הוה ועיקר דבריו של ריב"ל נאמרו פי החולין (יבמות מ ח ב) גבי הלוקח עבד מן הגוי מגלגל עמו יכ חדש. ותלמודא קבעם הכא לפרושי מילתא דשמואל. שם בתום׳ נ"ז כ׳ ד"ה לאפוקי מדרב וכו׳: 266. זמנין דקאמר מכלל דאיכא מאן דאמר הכי והכי ואע"ג דאיכא תנאי דקא אמרי לה רוצה למצא תנא שאומר כן בהדיא. תום׳ פרקא בתרא דע"ו ס"ו ב׳ [ד"ה מכלל]: 267. במסכת מנחות אמרינן א"ר יום׳ ומודה לי יהודה ברבי ופריך בגמרא מודה היינו פלוגתייהו ומשני אמר רבא מדבריו של ר׳ יוסי נשמע שחזר בו ר׳ יהודה ל״ד ב׳: .268 כתבו כתוס׳ במסכת מנחות ל"ו ב' [ד"ה והא] פשיטא ליה לתלמורא דהא דקאמר רב נחמן אין הלכה כר' יעקב לאו משום שיהא הלכה כחכמים דא"כ לימא הלכה כחכמים אלא למימר דהלכה כת"ק והא דלא קאמר הלכה כת"ק לפי שהרבה שני סחם ולא נזכר בה לא לשון רבים ולא לשון יחיד. ע"כ: .269 ר' יוםי החרום פרש"י על שם שהיה חוטמו משוקע. והקשו בתום׳ דתימא לומר שכינהו בלשון גנאי. ועל שם מקומו נקרא חרום. תום׳ מנחות ל"ז א' [ד"ה ר' יוסי]: .270 בכמה דוכתי אורחיה דתלמודא דלא חייש למנקמ כהלכתא אלא כפשיטותא כיון דלאו ההיא דוכתא עיקרה דההיא טילתא חידושי ר"ד מהרשב"א ז"ל בפ"ק |ד' אי]: . 271 כי חזק הוא ממנו אמרי בנמרא פ"ב |צ"ל פ"נ]

זיל בחידושיו שם: . 248 לפעמים אומר רים הוא והיה דהים למימר רבנן דידיה אלא רבנז[צ ל ר פ] ומחלקתו קאמר. תום' בתרא פי מי שמת קמ"ו ב' [ד"ה ר' שמעון]: 249. לפעמים אימר מנין לדבר פלוני ישהוא מן התורה ולאו מן התורה דוקא קאמר דלא הוי אלא מדרבנן וקרא אסמכתא בעלמא ואעפיי שבנמרא קמקשו עלייהו דאימוראי דפליני בההיא מילתא וקאמר מר מ ש לא אמר כמר. תום [כ"כ] פי מי שמת קמ ז אי [דיה מניין]: 250. ומנין דמצי לאיתיי מן משנה וקמייתי מן בריתא לתרוצא אנב אורחיה אי משבשתא הוא. תווסי (ב"בן פי מי שמת קניט בי (ד ה אמר): 251 תימא הוא אם ההלמוד מביא ענין אחד שני פעמים במסכתא אחת. תוום י [ב"ב] פי מי שמת קנים בי |ד ה ההיא|: .252 לפעמים אימר והויגן כה וכסקימה לא הוי כה תלמורא ההיא ההויה דקאמר. תום / [כ"ב] כפי גם פשום קם ד [צ"ל קס"ם] בי [ד"ה חזקה]: [ב"ב] לפעמים אומר במאי קמפלגי ומתוך כך רוצה לידע פי׳ דבריתא. רשב"ם [ב"ב] פי גם פשום קצים |על קם טן בי (דיה קמפלגין: 254. מהסוגיות המתחלפות בהמקבל |ב"ם קי ב אין בעו מיניה מרב ששת קבלן עיבר בבל תלין או לאו. אומן קינה בשכרו ע לבשבה כלי או לאי. ובהגוזל קמא ביק צים אין משמע שלא שאלו ממנו אם אין (ד"ה גובה): אין אים קע ואי (ד"ה גובה): אים קע ואי (ד"ה גובה): 255. אין דרך התלמוד להביא דכרי אמורא אחר שמוכיח ענין אחד והתלמוד לא דחה ההיא אוכחתא ושיפסוק אחר כך הפך אותה אוכחתא מכלי שום טעם. ממפרש אחד על סנה דרין גראה הר ן זול כם ק על ההיא (ו אין דוהלכתא פשרה צריכה קנין דכיון דרב אשי הוכיח בסמוך ש מ פשרה אינה צריכה קנין וכוי והתלמוד לא דחה ההיא אוכהתא ופסק והילכתא פשרה צריכה קנין ודאי אין זו שטת התלמיד עד שבתום׳ מכח קושיא זו גורסין ברברי רב אישי יש מ פשרה צריכה קנין ע"ש: בכל מקום שאימר אמורא אחד מסתברא מילתיה דפלוני לאו טעמא דנפשיה 256. הוא ולאותו אטורא לא ס ל דא כ הוה ליה לטיטר והאלי ם אטרה פלוני אפי בכך וכך כראשכחן כפ ק דגישין [י ג כ׳] מסתכרא מילתיה דרב בפקדון וכי׳ עיין בתום׳ סנהררין פי זה בורר ל א אי |ד ה הוא |: .257 אשכחן דטיירי תלטידא בדבר שאינו הווה כמו לעשות כסוי לארון מב ח לרש י ז ל שפירש שגולל הוא דף הנתון לארין לכסוי. וכן כפי בהמה המקשה [חולין ע' א'] הרכיק שני רחמים יצא מזה ונכנס לזה תוסי [סנהי] פי נגמר הדין מיז בי [ד ה משיסתום]: 258. כשהתלמוד רוצה להקשות פלוני מ"ט לא אמר סברתו כפלוני הוא אומר כך ופלוני מ"ט לא אמר כפלוני דכהאי לישנא רגיל תלמורא ככל דוכתא. וכישאומר התלמוד מאי מעמא לא אמר מהאי מעמא כמו שאומר כפי נגמר הדין [סנהי] מז בי ורכא לא אמר מעגלה ערופה וכוי אין כוונתו לומר מפני מה אטר סברתו של אביי שלומד מעגלה ערופה אלא ר"ל מאי טעטא לא אמר טעמו טעגלה ערופה וכוי. תוסי שם [ד ה מ ט] דלא כרש"י ז"ל ע"ש: .259 הרי זה בא ללמד ונמצא למד לדעת התוס׳ רוצה לומר אף ללמד (סנה׳) פי בן סורר ע"ג אי [ד"ה הרי]: ולדעת רש"י ז"ל נראה ככא ללמד ונמצא למד. [שם] בסרק ארבע מיתות ב"ד נ"ד א": . 260 לפעמים אנו אומרים פלוני כפלוני ס"ל והוי

ב׳ [ר״ה ומר]: .238 לפעמים קאמר כולהו ס״ל וכו׳ ומקשה וליחשוב ר״ם ור״ם ומשני להו ואע"ג דאיכא תנא אחרינא דס"ל הכי בדוכתא אחריתי לא קאפריך מיניה דדוקא מהנהו פריך האחד לפי שהוזכר באותה בריתא והאחר לפי שהיה רבו של אחד מאוחם שזכר דס"ל הכי ומסתמא מרבו שמיע ליה. תום: [ב"ב] פי הספינה ע"מ בי |ר"ה ור" אלעזר|: 239. זמנין קאמר וכדר"פ אמורא ולא הוה צריך ליה אלא אגב אורחיה אשמעינו ההיא דההוא ר"ם. הרשב"א [כ"ב] פי הספינה על ההיא דוכדרי יוסי בר חנינא פ"א א' ב']: 240. כוחא דחייונא עדיף. תוס' פ' שבועת הדיינים מ׳ א׳ ד״ה להודיעך כחו דר״ג: .241 דרך החלמוד דקא פריך לפי הפשט אעפ״י שיש נסתר בענין כההיא [תענית ה' ב'] דיעקב אבינו לא מת דקא פריך תלמודא לפי הפשט והאומר לא אמרו אלא לענין נסתר. וכן בפ׳ אלו מגלחין ו״ח ב׳ן ת״ש ויקנאו למשה במחנה מלמד שכל אחד קנא לאשתו ממשה ומשני התם משום שנאה הוא דעבוד והתם ודאי לא כפשטיה היא דח"ו משה שהיה מונע עצמו מאשתו יאמר עליו שחשדוהו מנשותיהם אלא ודאי על שהיה משה מרבר עם השכינה שנקראת כלה וארוסה והחורה נקראת מאורסה והיו מקנאים בו כאלו כא על ארוסתם כמיש [פסחים מיש בי] הלומד תורה בפני עיה כאלו בא על ארוסתו בפניו ומשום שהיו אומרים הענין בלשון קלון ולא היו מסרשין דבריה: על איזו אשה היו אומרים חשב להם כאלו חשדוהו בנשותיהם ואם"ה קמקשה מינה לפי פשט. עכ״ד מפרש למ״ק והוא ה ר חיים בר דוד תלמיד הרשב״א ז"ל: .242 לעולם הקושיא הראשונה אין החלמוד אומרה בלשון ח"ש אלא בלשון מיתיבי אלא [מצינו] ת"ש אעפ"י שהיא הקושיא הראשונה. רשב"ם [כ'ב] פ' הספינה פ"ן ב׳ [ד"ה ת"ש]: 243. לפעמים אומר בתלמוד כדר פ והויא משנה כההיא דפ׳ המוכר הספינה [כ"ב] פ"ו ב' כראמר' רב כהנא שנתות היו כקין [צ"ל בהין] והיא משני בר"פ דמדות או פסוק כההיא דכתוכות (כ"ב ב") וכיבמות (כ"ד ב"ן כראמר רב אשי ולזות שפתים הרחק ממך אלא משום דמרגלא כפומיה. הר"ן ז"ל בחירושין לפי הספינה [ב"ב]: 244. דרך התלטור מוציא דרשא אחת מפסוק אחד ובמקום אחר מוציא אותה דרשה עצמה מפסוק אחר. תוס׳ פרק שכועות העדות ל א כ׳ כשני דיבורים [ד"ה ורואה וד ה שלא] שם: 245. כשאומר אי איתמר בהא ולא איתמר בהא בפירושו אי איתמר בחדא מנייהו ולא איתמר באידך איזו מהם שתהיה. אבל כשאומר אי איתמר בהא ולא איתמר בהא [צ"ל בהך] אין הצריכות אלא על אחת מיוחדת מהם. הרשב"א [ב"ב] פי בית כור [ק"ה בי] על ההיא דאסתרא מאה מעי ע"ש: 246 לפעמים דורש הפסוק בפסקי פסקי ואומר זה פלוני והויא מילתא דפשיטא אלא אגב גררא דררשא בשאר פסוק קאמר לה כפי יש נוחלין [כ"ב] קי"ח בי: אכינו מת במדבר זה צלפחד מילתא דפשיטא היא דהא כתיב לעיל בנות צלפחד אלא אגב גררא דהגך שאר דרשות שדורש עוד בפסוק קאמ׳ לה. וכן בקמא ספ״ק [י״ז א׳] וככוד עשו לו במותו זה חזקיה מלך יהודה עיין שם ברש"י ז' ל: 247. לפעמים אומר שנא ולא קאי אמאי דסליק מיניה בפי יש נוחלין |ב"ב קכ"ב א'] ולא נתחלקה אלא בכסף שנא' בין רב למעם האי שנא׳ ארישא קאי שאמר לא נתחלקה אלא לי״ב שבטים. הראב״ד

מיתות [נ"ב ב"ן תגן אלו הן הגהרגין וואת ההלכה הוא כפרק ואלו הנשרפין [ע"ו ב"] מטסכת זו ר ל מטסכת סנהדרין: ואמנם אמרם תנן התם שהוא נאמר על מסכת אחרת מאיתו הסדר עצמי הוא באמרם כתחלת מסכת סוכה |כ׳ א | תנן התם מבוי שגבוה. וזה המאמר הוא בתחלת מסכת עירובין מסדר פיעד עצמו. וכן אמרו בתחלת מסכת עירובין כ' אין תנן התם סוכה שגבוהה. ואמנם אמרם תנן התם על מה שהוא ממסכת אחרת מסדר אחר הוא כאמרם כתלמוד השותפין [כ כ ש אין תגן התם אין פוהתין לעני העובד ממקים למקום וזה כפאה [פיח מיון] מסדר זרעים עכיל ז"ל: . 229 עוד כתב שם וויל מועתק: וצריך אתה לדעת שכקצת מקומית שאמרו בהם תנא דר׳ ישמעאל רמזי בזה אל תירת כהגים וריכם מזולתה ואם תדקדק זה בתלמוד תמצאם לקוהים מתורת כהנים ומזולתה כפי מה שאמרנו ע"כ: 230. לפעמים אנו אימרים משנה ובריתא דייקא ופי מתוך מה שאמרו במשנה ובבריתא שנראות כסיתרות זו את זו יש לדקדק כן. הריטב א זיל שלהו פי שבועות שתים בתרא |כש בין: מטין דדחי תלמודא סברות מסכרא דנפשיה ודוכתיה כמסי ברכות פי כיצד 231. טברבין |ט ב ע תים ד ה אטר| וכדוכתי אחריתי. הידושי הריטב"א לכתובות פי נערה (ניג אי ד ה בתר דבעין: 232 זמנין דקאמר ולית הילכתא ככל הני לישני ולא ידחה כולהו ויש כיוצא כו כפרק כטה מדליקין |שכת כיד ב׳ן לפיריש רית שפירש שם ומיהו משום תרתי בלחוד לא הל ל ככל הני. הריטב א כתובות פרק נערה |ניד א ד׳ה תשלום הור |: 233. כרי להול המועד דאסור דאוריתא לפי שיש לה אסטכתא מן התורה לאפיקי אכל שאין לו אסמכתא אלא מדברי קבלה דכתיב והפכתי חגיכם לאבל. אינ חול המועד יש לו עיקר מן התורה דאיכא למנור אטו ייט. תוס׳ פייק דעז כיב אי (ד"ה תיפיק: .234 לפעמים היפם בנמרא לשון הפסוק ולאו מקרא יליף אלא גמרא התלמודא הוא. תוס׳ [ככ] פי חזקת נ׳ כ׳ [ד״ה ר׳ אלעזר]: 235. לפעמים מותיב לחד אמורא ומתרין לה והדר תו מקשה ההוא קושיא גופה לאמורא אחר שאמר אותה מימרא בעצמה ומתרין לה בתירוצא קמא דלישני המימרות נקשי כבית המדרש. רשבים [כ"כ] פי חוקת גא כי [ד"ה מיתיבי]: 236. לפעמים דריש דרשא מפסוק אחד ולאו דוקא דההוא פסוק מוקי לה למילתא אחריתי אלא משום דפשטיה דקרא משתמע הכי והרבה כיוצא בזה בתלמוד דלקמן [יבמות ס"ט אין אמרינן לאסוקי מצרי שאין זרעו פסול לכהונה דכתיב בנים אשר יולדו להם דור שלישי ועיקר דרשא מכי אם בתולה מעמיו וכו׳ בתולה הבאה משני עממים כדאיתא בפי הערל [יבמות ע"ז כי] ובסנהדרין [ל"ד כי] נגעים ביום מנא לן דכתיב וביום הראתו והא דרשא דאכיי הוא אכל רכא דייק לה כמסכת משקין [ח׳ א׳] מדכתים כנגע נראה לי ולא לאורי וכן כפ"ק [צ"ל בפ"ב] דמנילה [כי אי] אין מוהלין אלא ביום דכתיב וביום השמיני ימול בשר ובמסכת שכת [קל ב אי] תפיק מביום השמיני ביום ואפיי בשבת. ובלילה נפקא לן מכן שמנת ימים. עכ"ל הרשב"א ז"ל בחידושיו ליבמות פרק אלמנה לכהן גדול [ס"ז בין: 237. כשאמר פלוני ופלוני ופלוני כולהו ס"ל לפעמים לא קחשיב אלא אותם השנויים במשנה לבד. תוס' |ב"ב| פ' הספינה ע"ו

להקשות עליהם שם הואיל ובמקום שנאמרו שם דברי האמורא ההיא בעצם הוקשה לו שם קושיות אחרות וקושיא זו לא הוקשה אותה לו. רשב׳ ם ז"ל פי חזקת ל"ח אי [בסוף ד"ה אי]: .223 פעמים מפרש החלמוד הסיפא של המשנה ועושה ממנו פיסקא קודם הרישא. בכתרא פ חזקת ליה כ מפרש הרישא [צ"ל הסיפא] שהיא חזקתן ג' שנים מיום ליום קידם שמפרש הרישא שהיא והעכדים וכו' וכתוב שם בתוספי הרא"ש ז"ל המעם משום דאגב דאיירי לעיל באימר לפירות ירדתי בהנהו עובדי דחזקה אייתיו משנה דהזקתן ג' שנים משום דבעי למייתי עלה הא דרב זביד דקאמר רבא עלה אי טעין ואימר לפירות הורדתנו עכיל: 224. סוגית התלמוד כך היא דמעיקרא ראיה צ"ל דאיד אי אמרת להאי גיסא איכא קשיא ואי להאי גיסא איכא קישיא. ומשני לעולם כדקאם והדר פריך ואכתי תיקשי מאי שנא ולא הדר מפרש כדפריך מעיקרא. תום׳ הרא"ש. ולדעת רשב"ם ז לאם הוזר ומקשה הקישיא ראשינה עצמה יש לו לפרש כמו שפירש בראש׳ כדפריך לעיל פ׳ הזקת ל״ה א׳ [צ ל ל״ה סע״א] על ההוא דמאי שנא יהודה וגליל וכו: . 225. לפעמים טביא התלמוד דברי אמורא אחד ואחרין אומרים הילכתא בהפך מדברי האמירא ההוא והוי ממסקנא דמילתיה דההוא אמורא. כן כתוב בתוספי הראי שיול [ככ] פי חוקת [מיה אי ובי] על ההיא דאמר רנא לא אמרו אלא בשדה סתם אבל בשדה זו וכוי והלכתא ככולהו תליוה וזבין זביניה זכיני דהוי משילתיה דרבא. וכן כפרק מצות חליצה [יבשות ק״ה כ'] והילכתא עד שתכיא שתי שערות הוי מטילתיה דרבא דאמר לעיל טינה בסמוך עד שתגיע לעונת גדרים. וכן פר"י התם מכח קושיא אחת. וכן בפ' כל השעה |פסחים ל׳ ב | גבי הנהו סיכיני דפסחא וכו׳ דאמר רב אשי קמייהו בעינא [צ׳ל קתייהו בטינא] וכו ומסיק רב אישי גופיה אידי ואידי ברותחין עיכ: 226. זמנא דקאמר דילמא לאפוקי מדפליגי ולא משום דלית ליה אלא כלומר דלא סביר לן הכא כפלוגי. תום׳ פי שלישי דשבועות כ"ו בי ד"ה שאני התם וכו": .227 יש כמאי קמפלגי והוי כמו מאי בנייהו. בתרא פי י"נ קל"ב: .227a לפעמים קאמר מאי בנייהו ולאו דוקא דפשיטא הוא דההיא מילתא דקאמר איכא כגייהו אלא משום דפליגי לקמן כההיא מילתא גופה אתא לפרושי. חירושי הרמב"ן ז"ל [כ"ב] פי חזקת ל"ז אי [מ' ב' ד"ה ואיכא]: .228 כתב ה"ר סעדיה גאון ז"ל בדרכי התלמוד שלו שחיכר בלשון ערבי וז"ל מועתק: וצריך אתה לדעת שבין אמרם תנן לאמרם תנן התם הפרש רב והוא שכשאומרים תנן מבלתי שיצרכו מלת החם הם רומזים אל הלכר שכאותו פרק או אותה המסכתא עצמה לא אל זולתה מן המסכתית האחרים. וכשאימרים תנן התם אין כונתם על הלכה שכאותו הפרק אי באותה המסכתא אלא כזולתה מי המסכתית תהיה אותה המסכתא האחרת באותי הסדר עצמו או בסדר אחר לא יתחלן המשפט כזה ולשון התלמוד יאמת זה אם נצולו הנוסחאות מהטעיות. ואמנו אמרם תנן שהוא נאמר על אותו הפרק הוא ממה שאמי בחלמוד השותפין [ב"ב ד' ב' תנן המקיף את חבירו משלש רוחותיו וזה הוא באותו הפרק עצמו רצוני לומר פרי השותפין. וממה שהוא נמצא באותה המסכתא עצמה כזולת אותו הפרק בתלמוד ד

מלקות ואין ר"ל אלא מכת מרדות. ריב"ש פ"ו: .212 לפעמים אומר בגמרא רחמגא והוי רבגן פי׳ דלא הויא אלא מדרכגן. מציעא בתום׳ פ׳ הפועלים צ״ב ב׳ ר"ה לא זכי]: .213 אע"ג דשפיר אוקי למתניי באוקמתא הדא השתא דאיתי בריתא דצריך לאוקטיה באיקמתא אחריתי מוקי נמי למתני בההיא אוקמתא נופה משום דם"ל לאוקמיה מתני׳ דומיא דבריתא. תום׳ [ב'מ] פ׳ הפועלים צ"ב ב' [ד" ה מאי לאון: .11 מפי עדיף לאוקמי מתני׳ כפשמה ואפי׳ דהויא לה כר׳ עקיבא בלחוד ולא מוקמינן לה בשנוייא דחיקא וככ"ע דלא איכפת לן אי אתיא כר' עקיבא בלחוד משום דכולהו סחמי אליביה נינהו. חידושי הרשב"א [ב"מ] ס"פ הפועלים [צ"ב ב"] ר"ה הא ראטרינן והשתא דתני רב זביד כר׳ אושעיא וכו׳: .215 שטה דתלטורא למנקט דרשא דרגילא מפי אי דניחא ליה למשמי דקרא אע"ג דההיא דרשא לא קיימא ואירחייא לה דלא משנחינן כלשנא דוקא דהלכתא והרכה כיוצא כזו כתלמוד. חירושי הרמב"ן והרשב"א והר"ן ז"ל למציעא פי הפועל [פ"ח אי] דכור ומר סכר כנפשך כך נפשו של פועל וכו': .216 ומנין דקאמר ילפינן זה מזה כמו ילפינן מציאה מנט דאמרינן בפ"ק דמציעא י"א א' והוי מדרבנן אע"ג דאמר ילפינן לאו משום דלהוי מדאו׳ וכה"ג אשכחן בפ"ק דיכמות [י"ט ב'] וכפ"ק [צ"ל וכפ"ב] דקירושין [מ"ד אי] נמרי קידושין מקידושין נמר מילי דיבמה ממילי דיבמה כמאמר רבגן. תוסי ס"ק דמציעא שם [ר"ה ילפינן]. ותוספות שאנין: .217 לפעמים אומר פעם אחד אע"ג דבדוכתיה אידחייא. ליה ההיא טעמא מ"ם נקים ליה משום דמעיקרא ברוכתיה הוה קס"ד ההוא טעמא תוס׳ [כ"ב] פ׳ לא יחפור י"ח א׳ [ד"ה רטירייה]: 218. לפעמים אומר ומודה סלוני אע"ג דלדידן נמי הוה הכי אלא משום דהוא סלוני איירי בה ושייכא ליה הוראה במלתא אמרינן ומודה וכה"ג איכא תרי בפרקין דלא יחפור. חירושי הרמב"ן ז"ל לכתרא פי חזקת כ"ה בי [כ"ט א' ד"ה ומודר]: 219. הפרש יש בין כשאומר מפני מה אמרו דבר פלוני אסור שאז ר"ל שלא נאסר בימי הראשונים אלא חכמים אחרונים נהגו בו חשש איסור ובאומ' מפני מה אסרו אינו כן. הרשב"א [ע"ז] פ׳ אין טעטידין משם הרמב"ן ז"ל בשם רבותינו הצרפתים ז"ל על ההיא דאמרו שם ל"א ב' דרב פפא הוו מפקי ליה לשכרא אבכא דחנותא ושתי וכוי והקשו והא שכר משום חתנות הוא כראיתא התם ואמאי לא אמריי נמי הכי בפת דמשום התנות הוא אלא אמרינן [שם ליה כי] לא תשתעו מיניה דאיבו דאכיל נהמא דארמאי אכי מצרי. ותרצו דשכר לא נאסר בימי הראשונים וכו׳: 220. לפעמים נותן צריכות ואומר שכן צד חמור וכו ולא הוי האי עיקר צריכותא אלא יש שום פירכא אחריתי דלא מצינא למילף ולא חש התלמוד ובטעם מועט מסתלק לומר דצריכי. תום׳ [כתוכות] פי אלו נערות ל"ב ב׳ [א׳ ד"ה שכן]: זה מעשה אומר התלמוד על מעשה שאירע היינו דר׳ פלוגי ואין מעשה זה 221. דומה לאותו דין ולא ללמוד ממנו הוא כא דהאי מעשה מילתא דפשיטא הוא דהוי דינא הכי כדקאם׳ אלא דומיא בעלמא מדמין אותו. רשב"א ז"ל [ב"כ] פי לא יחפור ל"ג כ': .222 אין שטת התלטור שטכיא דכרי אמורא אחד כמקום אחד אגב גררא

היה. אלמלי ביו"ד ר"ל אלו היה. תום׳ מגלה כ"א (א' ד"ה אלא לא]: .198 מאי דאמרי׳ אין מיעוט אחר מיעוט אלא לרבות דוקא היכא דליכא אלא תרי מיעוטי אבל היכא דאיכא תלת מיעוטי בזה אחר זה בחד קרא כולהו אתו למעוטי. ירושלמי דהוריות פ"ק [ריש הל' א']: 199. אורחיה דתלמודא מייתי חד דרשא ולא היא אלא ליחידאה אע"ג דלרבנן מקרא אחרינא מפקי לה לההיא מילתא כיון דדינא לכ"ע הכי הוי. פ"ק דקידושין הר"ן תח"ב ב' [ג' ב' ד"ה מנינא]: 200. אורחיה דתלמורא למנקט ה' למניינא היו ה' תובעין אותו וכו' [שבועות ל"ו כ'] גזל אחד מחמשה וכוי [יבמות קי"ח בי]. חמשה שנתערבו ולדותיהן [שם צ"ה בי] אבל ג' לאו אורחיה למנקט כיון שכך שוים שנים כמו שלשה. תום׳ שאנץ פ"ק דב"ק (ט׳ א׳) דבור מספקא ליה וכו׳: 201. זמנין דקאמר אינו רשאי והוי פירושו אינו חייב. הר"ן לקירושין פ"ק תרל"ה אי [ל"ג א' ד"ה מכאן אמרו]: . 202 כל מה שאפשר להעמיד שבעל התלמוד אינו חוזר מסברתו הראשונה נעמיד. תוס׳ קמא פרק כיצד הרגל כ"א ב׳ [ד"ה אדם]: 203. פעמים מדקדק בתלמוד ענין אחד שנראה שהוא מלשון המשנה שמביא ואינו אלא לפום מאי דאתמר התם בדוכתא. תוםי [ב"ב] שם כ"ב [כי ד"ה והא]: 204. זמניי דקאמר תלמודא סתם לן תנא בהא כפלוני ואין בר פלוגתיה חלוק עליו באותו ענין דמקרא דרשיי. תום ' פ"ב רב"ק כ"ג ב' דיבור איזהו מועד: 205. לפעמים התלמוד אומר לימא ר"פ סבר הכי דאי הכי וכוליה ואעפ"י שבעל אותה הסברא השנייר אתותב בדוכתא אחריתי מ"מ הוה ליה ניחא שתהיה סברתו כמו האחר מפני שאותו האחר הוא תלמירו ובנו ורוצה שיהיה לשניהם סכרא אחת. תוס' פ ק דב"ק ה' א [ד"ה דאי]: 206. מצאתי כתוב בספר סדר עולם שהבר הרטב"ם ז"ל הסייוע הוא הבא לחזק הלכה קלה לקיימה להיותה הלכה מחוזקת וסיי לימא מסייע ליה עכ״ר. עוד יש שם. כל מקום שיאמר מהא היא בריתא וכשיאמר מהכא היא שמעתתי עוד שם. לאפוקי מדר"פ אמר׳ לפעמים אעפ"י שלא נולד ופי׳ הענין לאפוקי מסברה כראמרי ריש כתובות [ב׳ ב׳] דאמרינן התם לאפוקי מדרבותנו והכונה על ר׳ יהוד הנשיא שעדיין לא גולד ע"כ: .208 לפעמים אומר התלמור בשלמא וכו' ולא קא ההוא בשלמא לבסוף. תום׳ [כ"מ] ס׳ הרבית ע"א כ׳ [ד"ה בשלמא]: 208. דר התלמוד להקדים המאוחר שהקדים כניסה שהיא בסוף היום ליציאה. פ"ג ב' בנ הפועלים במציעא כתום׳ [ד״ה פועל]: 209. לפעטים דורש כתלטוד דרשא אח ממלה בפסוק ואעפ"י שאינה טכרחת להדרש בפסוק מ"מ מפני שהמלה הסמוכ לההיא דרשא בהכרח גם זו לדרשא. מציעא פי הפועלים פיובי מדוטוב לדרשא רך נג לדרשא: .210 יש כתלמוד הרבה שלא שנאן לעצמן אלא ללמוד בהם בכיוצא כי כההיא דאמר רב ספא בפי הפועלים [ב"מ] פ"ח א' הבא בתאנה העומרת בחצ תאנה אינה חייבת במעש׳ אלא מדרבנן דמדאוריתא לא מחייב אלא דגן תירוש ויצה והתם משמ׳ דכולהו מודו דמדרבנן חצר קובעת אלא וראי ללמוד מהם לדלית קאכ שחייבת במעשר מראוריתא והכי קאמר בתאגה ואי דייקת כה ואמרת תאגה ל: דאוריתא מקמא דגפן. חידושי הרמב"ן ז"ל שם: 211. לפעמים הזכירו כגמו

שניא ומקשה עליה ובסיניא אחרת דשייכא איתה קישיא לא פרוך לה צרוך לתת טעם. עיין [פסחים] ס פ תמיד נשחם [ס ה כ] יכפי שני שעירים |יומא ס ז בי | כרש"י ויל ואף כתים לא אמרי התם אלא משים דהא שני ליה במקום אחר הא לא שני ליה תוה נראה הוהק ועיין בתום פק דב כי כ (א' ד"ה אטו הכם) וכיומא פ"א "ז [צ ל פרק ו ס ז ב ד ה אטון עיין: .153 פעמים מסתפק התלמוד בענין אחד יאח כ מביא ראיה מבריתא שממנה יש גליי לספק ההוא דלעיל די ל אכתי לא קא זוה ידע לכריתא. תים׳ פ כ דיומא כ ו |כ׳ ד׳ה ההיא|: 184. זמנין דתלמודא אוקי אוקטתא ללא צירך אלא קייטטא דמילתא קאמר. תוסי פיק דנדרים יינ (דיה באומר) יכפ ק דיכמית די |כ | גבי יתכלת עמרא הוא יפעמים דלאלומי פרכיה הוא דקאי הכי. תום (פסחים) פי מי שהיה ממא כג (כ הה וקאמרת): 145 כתב מהריי קולון שורש קל ז ק ג אין לדמית קישיות והויות ותירוצין שכתלמיד להייות של התים שהרי התלמוד כא לפרש אפי הדברים הפשישים מש כ בתיספית ואדרבה מרגלא בפיטייהו החברייא לישני דעת התום: בשמקשים קישיות גלויית התרוץ עוב: שלא מיניה מיניה מיני לאקשיי מיניה אי הכרייתא דבעי לאקשיי מיניה מפני שלא 1-6. נעשה פירוש אחר כהם. תים | שנה | פי זה כירר כיג (כי דיה ואמר): .1×7 פעמים מבוא דכרי(ם) האמירא על הכריתא ללא צורך אלא לרווחא דמולתא או כאשר נידע דההוא ברותא לא מתניא כי די הייא. תום יריש שבת (ני א' ד"ה אתמר | גבי מרקה מפי חבירה כסכרת היי שם: . אמן פעטים סיניא אחת סיטכת על האחרת ומקצרת. תוםי [ריש] פק הנדרים. וכפ מי שאהוו (נמין) עוב [אי דיה ומשום]. והר ן בנדרים פיקיום (אין. וכפיד הנדרים ליא (סוף אין: . 150 כתב היוף שמשון מקוצי ם ק די"ם דככל התלמוד לא מצינו איכא דאמרי שהוא הפך מן הראשון אכל מציני ללישנא דכרי הכל ולאיכא דאשרי בהא נשי פליני: 190. סתם זי ריפ ליה לא סיל ובפי כית כור (כיכן ק הא איכא זו וס ל תוס' (כ ב) פי חוקת ליה א [ד"ה ומאי שנא] והרין [כתוכות] פי אלו נערות |מי ב דיה זו דברי רימן: 191. כשאומר כנון זו למדין ממנה דבר הדומה לו קצת אעונ דלא דמי לנמרי. מרדכי [כ ק] סיף פי הנוזל [כתרא סי קפ א] ובקולון שירש ט יוב: .192 לפעמים טביא ראיה תחלה מדברי קבלה והדר מייתי ראיה מן התורה והיק אי לא היה לו פסוק מן התורה יש לנו ללפוד מדברי קבלה. תום׳ ישלהי יומא (ע"ז א' ד"ה דתנן ובריש קמא (נ"א' ד"ה אצטריך] גבי כאשר יבער הגלל עד תומו: 193. כל צריך הוא מדרבגן דאי מדאוריתא הייב מבעי ליה. נמקי יוסף [יכמית ריש] פי הערל [ד"ה ועוד תניא משוך]: .194 אין להקשות אם מכיא אחר פסוק המשנה לראיה דלא פריך ויהודה ועוד לקרא אלא משום דמייתי ליה כלשון ועוד אכל היכא דלא מייתי ליה בלשון ועוד לא קשי מידי. תוס׳ בתרא סיא ב׳ (א׳ ד״ה ואי בעית): .195 דרך התלמוד שמפרש המשנה ואחר כך מאריך. תוס׳ בתרא ס"ט א׳ [ד"ה ולא]: 196. זמנין דשביק מלאתויי מתני ומייתי ברייתא דבריתא משכשתא היא ואגב אורחיה מתרץ לה. תום' בתרא קנ"ם ב' [ד"ה אמר]: .197 אלמלא באל"ף ר"ל אלו לא

למתני האי לישנא משום דלא נטעי. תוס׳ [כ"מ] פי הזהב נ"ב אי [ר"ה ותנא]: ומנין דתלמודא לא מייתי ראיה אלא ממשנה דאיתניא בקדמיתא אע"ג דה"מ 168. לאתויי ראיה מאידך משנה. תום׳ קמא סיה א [דיה גופא]: 169. לפעמים אומר בתלמוד א"ל פלוני וכו' ולא אשר זה לו מעולם אלא כני הישיבה היו מתרצין כן אליביה ראותו אמירא. תום׳ קמא ע"נ ב׳ [ד"ה א"ל אביי]: 170. אין דרך התלמוד לומר איתמר נמי אחר שכבר סתר דבריו לתוספות ולרשב"א ז ל לא חייש. בקמא ע"ה א' [ד"ה אמר ליה]: 171. כל אמרי בי רב לדעת רשב ים ורש"י הוי רב המנוגא וכתב רש"י ז"ל דיקא היכא דמוכח דהיינו היכא דאמר רב הוגא אמרי בי רב. ולדעת התוספות הוא רב הונא. תוס׳ קמא ע"ה א׳ [ד"ה א"ל]. ורשב"ם ז"ל [ב"ב] פי׳ בית כור ק״ה ב׳ |ד״ה בפ״ק דסנה׳ן: .172 דרך התלמיד שאומר דבר כאלו קים ליה ממקום אחר. בריש קידושין [ג' ב'] וכפי גערה [כתיכות מ"ו ב'] גבי קידושי הכת לאכיה קאמר וכ״ת נילף מכשת ופגם אע״ג דבושת ופגם נופיה לא קים ליה דאכיה הוא אלא מקידושין. [כתוכות בס"פ אלו נערות מ' ב' . תוס' קמא ע ז ב' [סד"ה כל היכא]: זמנין דקאמר בתלמודא מילתא לסימנא בעלמא דבכל דוכתא דאמרינן שבח נעורים 173. לאכיה לאו דמפיק כיה מכגעוריה בית אכיה דבריש פיק דקידושין (ג' ב') ובאלו נערות |כתובות מ' ב' | אמרינן דההוא בהפרת גדרים הוא דכתיב ולא ילפינן מיניה לשאר דברים אלא לסימנא בעלמיה נקטיה. תוסי [ביק] פיק החיבל פיז אי [ד"ה כיון]: 174 לפעמים אומר תניא כותיה דחד אמורא ואינה ראיה אלא כפי דעת אמורא אחר ישמא אינו [צ"ל אותו] שהביא תניא כותיה אינו אלא אותו אמורא האחר עצמו. תום׳ [כ"ק] פי החובל פ"ט בי [ר"ה מ"ט]: .175 זמנין דתני פטור אעפיי שאין צד חיוב כהתוא דאמרינן פרק החובל החובל בעצמו פשור. תוסי [ב"ק] צ"א בי [ר"ה החובל]: 176. לא אמרינן כי שכיבנא נפיק פלוני לותי דתריצנא מתניי כותיה בשביל שהיה מתרץ משנה אחת כמותו אלא משום שהיה רגיל לתרץ המשניות כמותו. תוס' פ' הגוזל תניין קי"א כ' [ד"ה דמתריצנא]: .177 זמנין דקא' תלמודא דתני ר' חייא והויא משנה משום ע"י ר' חייא שנאה ר'. תוס' מציעא ו' כ' [ד"ה דתני]: 178 אורחיה דתלמודא לאתויי בהדיא מאי דמשתמע מדיוקא. חידושי הרשב"א ז"ל [חולין] פי השוחט |כ"ם א' ד"ה חדא| ועיין כחום' |מנחוח| פ' הקומץ י"ז ב' [א' ד"ה הקומץ] : 179. פעמים בנמרא אינו חושב למעם המעם הנאמר במשנה. עיין כתום׳ [סוכה] פי הישן כ"ד [א" ד"ה ר' יהודה]. ובפ׳ בכל מערכין [עירובין] ל"ח [א׳ ד׳ ה אי]: 180. דרך התלמוד שמחזר לדקדק מרישא אע"ג דמסיפא היה יכול לדקדק זה כהדיא. [שכח] פי כירה מ"ל [בי ד"ה אלא]. ופ"ק דעירוכין י"ו [כ' ד"ה אימא]. וכפי נערה [כתוכות] נ"א [א' ד"ה אתאן וכפי לא יחפור [ב"ב] כ"ז אי [ד"ה הא]: 181 ולאו אורחיה דתלמודא שיביא סוף הבריחא לדקרק על מה שמפורש בראשה אע"ג דאשכחן שמדקדק ברישא מאי דמפורש בסיפא. הר"ן ז"ל [סנה'] בס"ם כהן גדול [כ"ב ב'] על ההיא דמכלל דרבנן אסרי. ובתוסי נכדו של ה״ר שמשון ז״ל כתוב שם דאשכחן נמי שמביא סוף הבריתא לדקדק על מה שמפורש בראשה ע"ש: .182 לרש"י ז"ל כשהתלמוד מייתי

דברי האטורא הראשון אלא לישנא דתלמידא הוא. תוסי [ב מ] פי המפקיד מ"א [צ'ל מ' א' ד ה וכן]: 183. ומנין דתלמודא מפרש השתא מאי דקאי אמסקנא והדר שקיל וטרי עליה לברוריה כיוצא כזה בתלמוד. חידושי הריטב א ז'ל פרק שלישי דשכועות |כ ה א ד׳ה בהמאות|: 154 כשאומר התלמיד תנן סתמא כפלוני איני מוכרה שיהיו כל חלקי המשנה כמותו אלא אפי חלק ממנה. תום קמא פי הנוול קי א דבור וטיהר את הטמא : .155 לפעמים סיגיית התלמיד הולכת ומפרשת לכאר תרוץ שתרין האמורא. תוס׳ דא (צ'ל י'ב' דה כגון פפא) והראש פ קדב ק סי ין וכתב הרא"ש ז ל ראין משמעות הסיגיא סיבלת פי זה: .156 לפעמים מביא כנמרא סיגיא וההיא סוניא לא איתאמרא לפי המסקנה דרוכת אחריתי אלא לפי הקסיד. תוסי קמא י ב ב' [ד הומחיים]. והרא ש ז ל כתוספותיו כתכ שם שוה לא נראה: .157 כשאימר בתלמוד תנינא להך דת ר פרשי זל כקמא יד כ' תנינא במתניתין להך דת ר בבריתא וש מ דבריתא עיקרית הוא. וכן פי כפ ק דחולין ייג א תנינא להך דת ר ושים דהלכתא כבריתא טרטסייע ליה דיוקא דמתני ע כ: . 155 זמנין דמייתי בנטרא חד לישנא ודמי דהוא מלישנא דבריתא דסליק מיניה ולא הוי אלא כלישנא דתלמידא. ריש"י זיל ספק דב ק (יו אין גבי וכבוד עשו לו בשותו [דיה זה הזקיה]: מילתא מילתא למפשט מינה מילתא ומפרשי כה פירושה למפשט ההיא מילתא 150. ותו הדרי ומפרשי כה פירושא אחרינא ליכא למימר דהאי פירושא תנינא לא אתי אלא ליתובי ברייתא בגווגא אחריתי ולא לפפשט דלית דין סיגיא דתלמידא. תוסי [כ ל] ר פ כיצר הרגל י ה א' [ד ה במיער]: 160 זמנין קא טוסיף תלמידא מילי אע"ג דלית אינין כמשנה או כבריתא דכעי למפשט אי לאקשוי טינה משום דהנהו מילי איתאמרו אליכא דחד אמורא ופישים או מקשה אליכיה. תום׳ קמא כ׳ כ׳ [דית אם עמר]: .161 זמנין תלמודא שייתי מלתי הדא כרישא דסוגיא ולא הוי אלא לפום מסקנא דההוא סוגיא אע ג דבריש אותה סיגיא קאמר איפכא. תום קמא כ א ב' [ר"ה ומר]: .162 לפעמים התלמוד עושה פסוק אחד מלמד ופסוק אחד למד ובמסכתי אחרת עושה כהפך. תוםי [ברכות] ריש פי תפלת השחר [כ ו ב ד ה ואין]: 163. במקום אחד הוצרך התלמוד להביא טיעוט לדבר אחד ובמקום אחר כיוצא בו לא הוצרך מיעום ושמא פישום להלמוד משום דרישא. תום׳ [ב׳ק] פ ביצד הרגל [כ ב א' ד"ה לאו]: 164. זמנין דתלמודא מפרש לטעמא דמתני כתר אוקמתא אע ג דגבי [צ"ל רגם] מקמי ההיא אוקמתא הוי טעמא הכי משום דמעיקרא הוה טעמא פישיט מפי. תום׳ [ב״ק] פ׳ כיצד הרגל כ׳ב ב׳ [ד ה רישא]: 165. אומר התלמוד [ב״ק כ׳ד א׳] הלכה כרי יהודה במועד משום דרי יוסי מודה ליה והלכה כר"מ בתם משום דרי יוסי מודה לו ולא קאמר הלכה כרי [יוסי] משום דר יוסי לא הוזכר במשנה אלא בבריתא וניהא ליה למנקט תנאי דמתניי. תוסי שם כ"ד ב' [א' ד"ה אנא כר"י]: 166. זמנין תלמודא מייתי ראיה ממשנה אע"ג דבבריתא איכא רבותא שפי דמשמע אפי׳ לכתחלה חמנין מייתי מכריתא. תום' קמא מ'א א' [כ' ד"ה היכא]: .167 כל היכא ראיכא הד לישנא דאית ליה תרי משמעי ואיכא חד לישנא דלית ליה אלא חד משמעותא בעי

והוא התחלת דברי האטורא הבא אחריו. בפיק דמציעא (ה׳ כ) וכי מאחר שזה תפום וזה תפום שבועה זו למה א'ר יוחנן שבועה זו תקנת חכמים כדי שלא יהא כל אחד יאחד תוקף בשליתו של חבירו וכו. חידושי הר"ן ז'ל פ"ק דמציעא [ב' ב' ד"ה אבל מציעא]. והתוסי [כ״מ] ריש פי אלו מציאות [כ א א] דבור וכמה א״ר יצחק וכוי. ובתום׳ בתרא פ לא יחפור כ״ב בי ד׳ה וכמה א״ר ייבא וכו׳: . 141 לפעמים אומר בנמרא פנין ואינו מכיא ראיה פפסוק. תום׳ [כ"ק] פרק הגוזל עצים ק"ט כ' דכור מנין: יג לפעטים כנמרא מוציא ענין אחד כדיוק אע"ג דכהדיא תני ליה. תום׳ מציעא י"ג 142. ב' דבור אלמא חיישינן לקנוניא [צ"ל הא מכני]: 143. לפעמים אומר בגמ' מודה פלוני ואין הולק עליו ומאי מודה לנפשוה. הרשב"א ז״ל בחידושיו [ב כ] פי אלו מציאו׳ [כ״ד אין על ההיא דתניא טודה רשב"א וכון ודכותיה [ניטין] פי המגרש (פ"ג א עי תוסי שם בי דיה מודה | גבי נכנסו ד זקנים להשיב על דברי רי אליעזר וכוי: 144. איכא לישני בגמרא דלא פליגי במידי. בתשובות הרשב"ם ז ל לחכשי לוגיל פיא מהלי ברכות. וחידושי הרשב א זיל פיק דגיטין טון [י] ותשוכותיו סיטן אלה וקיינ. ובעמ"מ פכ"ד מהלכות אישות [סה"ד] רצ"ד ב": 145. כל סכור מינה וסכרוה שבתלמוד נדחה הוץ משנים. בהישגות הרט"ך פיים דשבת. ובתוס" פייק דב ב כיא |צ ל ב׳ א׳ ד ה סברוה] מזכיר השנים. והרמכ"ן ז״ל כתב אחד [ב״ב] פרק המוכר את הבית. ובפי המקכל [ב"מ] זכר הרמכ"ן אחד ואמר שיש כיוצא כו אחר [כ"כ] כפי זה בורר |כ׳ו ב | כהנהו קבוראי וכו סבר רב הוגא וכו וזכר אותי שכפי המיכר את הבית סברוה דכ"ע אית להו דנהרדעי וכו". וכנדרים פ"ק (י א א | סברוה מאי לחילין או כל לך ומסקגא גמי הוא ואחרים יש בתלמוד עב ל ז"ל: 146. היכא דאטרינן מברוה כפלוני והוי יחיד צריך לתת שעם אי משום דם ל כותיה תים קמא כ"ז [צ"ל ניין ב' |ד"ה סכרוה|. או משום דהיא מתניתא וקאמר סכרוה כר' יהודה דסתם מתניתא ר יהודה. כן כתב הרא"ה ז"ל בחידושיו: . 147 כל מקום הנאמר בתלמוד לא כראי זה כראי זה ההוא דבעי אגטורי חבריה מיניה נקים ליה ברישא לדעת רש י ז"ל ריש קמא. ולדעת התום׳ [ב׳ א׳] הוי איפכא דההוא דבעי למגמר בחבריה גקים ברישא לבר מלא הרי השור כהרי המבעה שם. 145 פי הגוזל קמא [כ"ק] כיו [צ"ל ציו] ב׳ אטר ליה לאו אמינא לך לא תחליף ההוא משמיה דר׳ אלעא אתמר. וכתב בו ר"ה ז"ל עלה לא באה זאת השטועה אלא להודיע כמה היו זהירין להגיר השטועה ממי שקבלה וכי כל דבריהם אינם אלא קבלה ברורה ממי שראוי לקבל שמועה מפיו. הרשב א ז ל בחידושיו שם: .149 פעמים סביא בעל התלמוד מימרא והויא אגב דאגב. תום׳ מו״ק א׳ [צ״ל ח׳ א׳ ד״ה ולערב]: .150 לפעמים אומר התלמוד למעוטי והוי פירושו למעוטי דלא איירי כהו ולא למעוטי ממש. תוסי קמא ה' א' [ד"ה תני]: 151. לפעמים מדקדק בנמרא ענין אחד מדברי תנא שאמר כן במשנה ואע"פ שבבריתא מיותי ליה בהדיא רטפי ניחא ליה למדק ממתני". חידושי הרשב"א ז"ל [ב"מ] פרק המפקיד [ל"ח ב'] דבור מדרשב ג נשמע וכו' בסוגיא דנטושין ע"כ: 152. לפעמים מביא בתלמוד דברי אמורא ואח"כ אומר וכן אמר פלוני וזה אינו סיום

פ"א אם ישראל שש אף הגר יעכור שנים עשר אטרת דיו לכא מן הדין. הידושי הרמב"ן ז"ל בכתרא פ יש נוחלין פ׳ א [ק"א ד ה ק ו]: אב 12 לפעמים קורא בתלמוד לבית כור זרע כור סתם. תוסי קמא ניה א [ב סד ה שמין]: .129 דרך התלמוד שאין טביא ראיה אלא מהמשנה שנשנית ראשונה. תים ' קמא ס"ה א' במרובה [ר"ה גופא]: 130. אע ג דאיכא כמשנה מאי דתני ר חייא אם ה מייתי הא דרי חייא ולא המשנה משום דעל ידי ר׳ הייא שנאה ר׳. תוס׳ מציעא ו א [ד״ה דתני]: 131 מצינו כתלמוד שאימר אר"פ מהלוקת ככך וכך ואין פירושו פלשון פלונתא אלא טלשון חלוקה. רש"י ותום׳ פיק דמציעא ז' א׳ [כ' דיה מהלוקת]: .132 מצינו שאומר בתלמוד על מתני הבי הלכתא ואעיג דליכא מאן דפליג עלה כמתני אמר הבי משום דהוא מילתא דרבותא. ודכותה אשכהן ביכמות. הר ן זיל בע"ו שע"א ב' וצ ל שעיה כ סיז א' ד ה אר י אמר שמיאלן: 133. אשכהן בתלמודא דמצי לאתויי תניא נמי הכי ולא מייתי כיון דבעא גם לאיתוייה בסמוך. וכן בפי הזהב כמנגבין גבי מעשר שיני שאין כו שוה פרומה. ובשבת ס מפנין וקביה בין גבי משלטלין בשר תפיח מפני שהוא מאכל להיה ותניא כרב הונא הוא. חידושי הרטבין ז ללבתרא שי די [י א כ ד ה הא דבעא]: 134. היכא דאמר תגאי היא ומכיא המחליקת אע"ג שקודם לכן כבר הביא בריתא שמורה על המהלוקת אפ ה ניחא ליה לאתיי תנאי בהדיא. תיסי בתרא כיא בי [ר״ה תנאי]: 135. פעמים התלמוד נותן שיעור בריםין ופעמים במילין ופעמים בפרסה. תוס' בתרא כ"ג א רב"ה אלא א"כ]: 136. פעטים איטר בתלמוד סלוני לטעטיה והה"נ דהוי הכי לבר פלוגתיה אלא דההוא פלוני אשכהן דאטר הכי כהדיא ולבר פלוגתיה לא הוי הכי אלא בדקדוק סוגיא. הרא"ש [כ מ] פ הרבית קמ"א ב" |מי זין: 137. לדעת התום" אין דרך התלמוד דמעיקרא פריך לאטורא ומשני תנאי היא וכבר דחה דכולהו ס״ל כיתיה כיש ראית ליה שפיר טפי. ולרשי זיל הוי דרך. [כ מ] פי הרבית סיב אי בתום׳ [ר״ה לא]: 138. לא שייך למימר כיש הא אלא כד הוו בחד אנפא. כ״כ הרשב"א בחידושיו למציעא פ הרכית שרצה להוכיח מההיא דאמרינן התם ס'ד ב' הלוהו כ"ש הלויני ודור כחצרי כדברי הרמב"ם ז"ל שכתב דאף כהלויני אם עבר ודר אין צריך להעלות שכר ולאו רבית קציצה הוא ואע"ג דאדעתא דהכי אוזפיה מעיקרא דאלת״ה לית להו חד אנפא דזה רבית קציצה וזה אפי׳ אכק רכית לית ביה ומאי כ"ש אחר דליתנהו בחד אנפא. עכ"ל: .139 לפעמים אומר בתלמוד דכ"ע וכו׳ ולאי ביע ממש קאמר אלא הנהו דפליגי בה קאמר. ויש לנו כיוצא בזה בתלמור חדא ביבמות פרק שלישי (צ"ל חמישי נ"ג אין גכי יש תנאי כחליצה. ואחרת ביומא פרקא בתרא [ע"ח כין גבי כ"ע לא פליגי דטנעל הוא והרבה כיוצא באלו. עכ"ל הרשב"א ז ל בחידושי [כ"מ] פי הרבית [ס"ז כ"ן גבי דלכ"ע בלא נכיתא אסור דלא הוי אלא רפרם ורב אחא דפליי בה. ובפי גט פשוט [כ"ב קס"ט כ"] דבעלמא אותיות נקנות במסירה ואנן קי"ל דאין נקנית במסירה אלא דהתם להנהו תנאי קאמרינן. הריטב"א ז"ל כיכמות [נייג אין: .140 לפעמים כא כנמרא לשון שנראה ממנו שהוא שאלתא דגמרא

כשמתרץ מתרץ בכלל דבריו עוד קישיא שיש בבריתא שהקשה ממנה ואעפ"י שאינו צורך לעקר תרוץ קושיתו אלא אגב דאייתי בריתא מפרש לה. תום [ב־ב] ריש פי לא יחפור ייז בי [ד"ה ה"ג]: .117 אשכהן דיקא גמי דלא קאי. תום׳ פ"ק דובחים יינ בי [ד"ה דיקא]: .118 כל היכא דאמרינן איפיך ולא מסיים האי מנייהו מפכינן בריתא [צ"ל בתריתא] מפכינן. הר'ן פוכ דנימין תקסיא ב' ["ז א' ד"ה אינא]: (היש) לפעמים אומר בנמרא כדי נכבה ופירישו לחנם ובלא אמת. בעמ"מ פיים [היש] מהלכות שבת קים בי: .120 אעינ דאמרינן אין למדין מן הכללות וכו' כל היכא דלא אשכחן בהדיא דנפקי מכללא סמכינן עליה. הר"ן בגיטין פי מי שאחזו תק"ן אי [ע"ו אי ד"ה ומה שכתכ]: והרא"ש ז"ל כתכ פי שכועת הדיינין וז"ל לא אמרו אין למדין אלא הוכא דמוכחא מילתא במתני אי בנמרא אכל אגן לית לן לשכושי כללי דמסרו לנו ז"ל דאם כן אין לדבר סוף ולא נסמיך על תלמוד ערוך שבידינו שהרי רובו כללות. נ"ו ב' |סי' ה |: . 121 דרך כעלי הגמרא לשנות לשון המשניות שבסדר זרעים ושהרות. הרמב"ן במציעא בשמעהא דערבוני יקון [מ"ח כ' מט]. ובתום׳ פ״ק דשבועות ה׳ כ׳ [ד״ה שאתן: ודרך התלמיד לקצר המשנה ולהביא ממנה מה שצריך. הרא"ש ז"ל [חולין] פי כל הכשר קע א אי |סיי די|. ובתוסי [סוכה] פ"ק י"ח אי [ד ה אין] כתכו דדרך התלמוד לקצר משניות ישל סדר שהרות. וכן דרך התלמוד לקצר המשנה ולהכיא ממנה מה שצריך. הרא ש ז"ל | חילין] פ' כל הבשר קע"א א' [סי׳ ד] ואפי׳ בחסרון אות אחת כמי שכועה הישכועה. תוס׳ רייש ס״ג דשבועות יש בי [ד״ה שבועות שתים]: 122. אעיג דניהוש להומרא משמע מצינו לישון חישיש לקולא. הר"ן פיב דקידושין תרט"ד א' [ני בי ד"ה חוששין]: 128. דרך התלמוד אעפ"י שסייועו או קושייתו ממקצת הבריתא או המשנה שמכיא כולה. חידושי בחרא לרשב"א בכ"ק [כפרק?] ראשון: .124 זמנין דמייתי סייעתא משמעתא לבריתא היכא דהבריתא לא מתניא כי ר' חייא ור' אושעיא. תוס' שבת ג' ב' (א' ד"ה איתמרן: 125. אשכחן גופה אע"ג דלא מחדש כה מידו איידי דכעי לאתיי הגך כולהו הדר נמי אייתי הא. הר"ן בחולין תרפ"ד א' [מ"ו כן ד"ה גופא]: .120 כשאימר בכל מקום בתלמוד אין אלו אלא דברי נביאות הוי לשבה כלומר אין חכמה כזו שמבין לחלק כל כך מסכרא. וכשאומר עשו דבריהם כדברי נביאות לא הוי לשבח פירוש לאמרם בלא טעם. תום׳ [עירוכין] פרק כיצד מעברין ס׳ א [ב׳ ד״ה אין]: ובפ״ק דב"ב כתבו התום" דגם אין אלו אלא דברי גביאות לא לשבח קאמר אלא כלומד ישאומר בלא טעם. ייב ב' |א' ד"ה אר"ין: .127 דרך הלשון לכפול המנין בכל מקום בפי יש נוחלין ק"ו לשכינה י"ד יום ובמדרש !) ק"ו למלך ולכהן גדול יד יום ובמכילתין [משפטים

¹⁾ לא ידעתי מקור המאמר המובא גם כתוספות כב קי א או דו היק וו בשם בספרי בת ווספת א. — אגב אעיר שהמאמר אלא בשביל כבודך אני מוחל לה הסגר שני שהביא הרמבין כאן בשם בוכריית אוב אבות והתוס׳ שם וכביק כ״ה א׳ בשם תוספת אוד אבות הרמבין כאן בשם בוכיעות פרקי דר א) נמצא באבות דר׳ נתן כ״י ואטיקאן 11 הוצאת מהר״ר ש״ז שעכטער דף ע״ה ב׳ (וגם בספרי זוטא על במדבר י״ב י״ד הוצאת הורויטין צד 87).

תבעי לך וכוי: .102 ומנין דקא אתי למפשט וקאמר ת"ש וכ"ת וכו' ת"ש מסיפא וכ"ת הכא גמי וכו' הא קתני וכו' אלא לאו שים וכוליה. ומרהיא בתרייתא ה"מ למפשטה כמו שמוכיה לבסוף אלא רניהא ליה להביא כל הבייתות עד שמעמידם על האטת. תוסי פי השוכר דעיה שיח [צ ל ס ה] כי [ד ה תיש]: 103. פעמים שאומר בתלמוד אי מההוא הוה אמינא יכי ולא קאי אמלתא דמייתי מסוגיא אהריתי אלא אההוא עניינא דקאי ביה והרכה יש כיוצא בוה בתלמוד. תוסי מציעא ס״פ השיאל קיב כי |ד ה היה אמינאן: .104 מצינו כתלמוד שאומר ולאו מילתא שלא אמר האמירא הנוכר דכר זה מעולם. לפעמים האמורא להפחיד את דינו אומר לו דין אחד משום אמורא אחד ימעולם איתו אמורא לא אמר איתי. תוסי |ב מ| פי המקבל ק"ם בי [ד"ה מסלקיי]: .105 לפעמים בחלמוד מציני לצד שני במקום דבר אחר וכן פרש"י זול [ב"מ] בפי המקבל קט"ו אי [ד"ה לצד שני]: 106. לפעמים מדבר כנושא אחד ומקשה לו אלא מעתה האי יכוי ואעם י שהוא הנושא בעצמו שייך שפיר לאקשויי בהאי לישנא לפי שתקנו וכי. תוסי [ב מ] פי המקבל קי א [צ ל ק"ו א ד"ה אלא מעתה]: .107 קרי ליה דברי הכל אע"ג דאיכא תנאי דלית להו הכי בהא לא חייש כיון דלא מתני במתני. אינ היאיל ופליג כה תנא יחידאה בההיא משנה. תום׳ שכועות פייג כ ג ב דייה מוקי לה כדיה: 108. תרויהו תננהי [ע"ז] בפי אין מעמידין ל"ד כ' [תום' ד"ה אמר רבא] הוי בניהיתא ואיכא הרכה תרויהי תננהי בתלמוד בתמיהא: .109 לפעמים אימר לימא פלוני אמר כפלוני ופ׳ כפ׳ אע ג שלפי הטעם שכבר פירש טעמיה דהאי לאי טעמיה דהאי. דכשנאמר הלימא בכית המדרש עדיין לא נודע להם הטעם המפור׳ אלא היה סכור דטעמיה דהאי כטעמיה דהאי. וכה׳נ גמי איכא [יבמות] כפי החולץ [ל"ז כ ול"ח א] עיין בת ום" פי המקבל במציעא קיינ ב' [ה"ה נימא]: .110 לפעמים נקים קרא ולאו מיניה קא דריש אלא ניהא ליה למנקם קרא נוסיה וכוי. תוסי [כ מ] פי המקבל קט"ו כי [ד"ה אבל]: 111 זמנין דמייתי בריתא וקרי ליה כשם מתניי משום דבמתני רמיזה. א'נ משום ששנינו מקצתה במקום אחר במשנה או קאמר דתנן אטו לתא לאידך [צ"ל דאידך] דקאמר עלה דתנן. חידושי הרמב ן ז"ל שלהי מציעא. והרין ז"ל כתב בחידושיו דפ"ק דכ"ב [ב' אי] אההיא דתניא מחיצת הכרם שנפרצה וכוי וז ל ואיכא דמ"ה גרסינן דתנן כיון דהאי דינא כמתניתא הוא מסמכינן ליה אמתני": .112 לפעמים מביא ראיה ממשנה ומבריתא והראיה ההיא יכול להכיאה מכמה מקומות אחרות שכתלמוד ונקים הא משום דחכיבא ליה דילפינן מינה חדוש גדול. הרמב"ן ז"ל והרשב"א והר"ן ז"ל ריש ב"ב [ב' א'] כדתניא מחיצת הכרם שנפרצה: .113 פעמים תופס תחלת הפסוק ואסופו קא סמיך. תום׳ [ע"ז] פי אין מעמידין ל"ו ב׳ [ד"ה דכתב]: .114 כל מקום שמזכיר כתלמוד אטור רבנן או הרי שאמרו חכמים היא משנה וצריך לבקש כאיזו משנה אמרו כן. חום׳ בתרא ה׳ ב׳ [ד״ה אע״ג]: .115 לפעמים מקשה קושיא שיש כמותה במקום אהר ואינו מאריך בה כמו שהאריך כמקום האחר שאין לשון התלמוד שוה ופעמים מקצר ופעמים מאריך. תום׳ [כ"ב] ר"פ לא יחפור "ז ב׳ [ד"ה פתח]: .116 לפעמים

[ד ה מנין] פי (אין) מפנין |שכת קב ז כי דיה הא קמיל| ובעירובין ל"א [בי ד ה קמיל]: 10 זמנין דבעי בעיא ופשוטה היא מכרייתא דלעיל ובעי הלכה מאי. ריש י ותוםי כריש כחובית [ה בי] גבי מהו לבעול לבתחלה כשבת. ובפי גערה ג"ג [בי] גבי בעיא דארוסה יש לה מזונות ובפיג דנזיר ייש [דיה א ל ר״פ]. וחידושי הרישב״א בכתובות פי נערה (ניג כי דיה שכב). והריין בחירושיו פי המקבל (כימ קייד אין גבי הא דבעיא לן מהו שיסדרו לב״ה: 88. זמנין בעי מילתא דפישימא ובעי לה משום דבעי למבעא מילתא אהריתי. תוספות פ״ק דהולין יים [ב׳ דיה שחם במקום נקב]: .89 זמנין דה״ם למבעי בתר אוקמתא קמייתא ונטר עד לבסוף ובעי פיק דמעילה בריש"י ז'ל [ה' סע'ב ד"ה ומאי]: .90 לאו אורהא למבעי מילתא הדא כתרי דוכתי. תום׳ [נדה] פי בנות כותיים ל"ז [א' ד"ה אכיי]: 91. זמנין דכעי כעיא יהיא מהלוקת בכריתא ובעי לה משום דמספקא ליה תנאי דבריתא אי פליגי אי לא ומתוך הבעיא יתכרר פי׳ הבריתא. פ׳ המוכר פירות [ב ב] ציו [אי]. ובפ׳ הזהב [ב מן מיד [ב] בתיס׳ [ד ה נעשה]: 92. זמנין דבעי תרי בעיי ובעיא כתריתא דויא פישיטה מפישיטות הראשונה ובעי לה מפני שלא נשאלו יהד כבית המדרש. פיב [ע ל פיה] דכתיבית פיב [אי]: .93 פעמים הבעיות נשאלו יחד ובעל התלמוד סדרם כל אחד במקומה. רשב ים פרק ערבי פסחים [קי"ח ב' ד"ה כשחלה]: .94 לפעמים הבעיא לא נפשטה כמקומה ונפשטה במקום אחר. הרשב"א [נטין] פי השולח סיח [מ ה אי דיה משום רוחקא]. וחידושי הרימב"אפי נערה דכתובות |מ"ג ב׳ ד"ה מ"ט|. ולפעמים עלתה בתיקו והדר פשטוה. תוס׳ פ׳ השוכר דע"ז ס"א [צ"ל ס"ה] א' [ר"ה תיקו]. וכפי רבי ישמעאל [שם] נג א' [ר ה או]: 95. פעמים פשטוה והדר מבעיא להו. הרשב"א [ב"ב] פי יש נוחלין: .96 לא פשטינן ממתניתין כשסובלת פירושים. תום פיק דיכמות יוא [אי דוה ר"ש]: .97 פעמים פושט מבריתא עם היות שהיה יכול לפשום מהמשנה ורוצה לתקן הבריתא אגב אורחיה. תוס׳ [ב"ב] פי מי שמת קנ"מ [ב" ד"ה אמר ליה]: .18 פעמים פושם מכח סתמא דמילתא. ברכות י"ז [צ"ל ד' א' תום' ד"ה בניהו] דפשים יהודע בן בניהו מבניהו כן יהוידע משום דמסחמא ממלא מקום אבותיו היה: .99 לשון מאי הוה עלה משמע דמסקנא דפשיטות הוא וא"א לבא אחריו דחייה. תוס׳ [סנה׳] ס"פ כן סורר ע"ה א' [ר"ה ואם איתא]: 100. אין דרך התלמוד שיהיו שני צדדי דבעיא שלא בענין אהר אלא בכל מקום שני צדדי הבעיא הן בענין אחד. וז"ל הרא"ש ז"ל בתוספותיו בהוריות פ' כהן משיח על ההיא דבעא מיניה רבא מרב נחמן משיה שנצטרע מהו באלמנה מדחא דחי או מפשר פשר. י"ב ב' פרש" ז"ל מי אמרינן כהונה גדולה מדחא דחיא ליה להאי מאלמנה וכיון דאדחי ידחה ואסור באלמנה. או דילמא מסטר סטר באלמנה כיון שנצטרע ואינו (אסור) כאלמנה אלא כזמן שהוא ככהונה גדולה. ולא נהור דתרי צדדי הבעיא אינן בענין אחד דמדחא דחי הוא קודם שנצטרע ומפטר סטר הוא אחר שנצטרע ואין זה שטת התלמוד אלא בכל מקום שני צדדי הבעיא הן בענין אחד ועוד וכו׳ ויש לפרש וכו' ע"כ: 101. טפי ניחא ליה למבעי אליבא דרבנן מלמבעי בנושא זר ואליבא דכ"ע. תוסי [ע"ז] פי כל הצלמים מ"ז א' ד"ה ואליבא דר"י כן יהודה לא ראשונה כלל [תוס׳ ב״כ] קע ככ׳ [ד ה אכל הכא]: 76. כשיש ב׳ קישיות במשנה לריש י ז׳ל אפשר שאמירא א׳ מתרון הקישיא הא׳ והאמירא הכא אחריו מתרץ הקישיא הא׳ והאמירא הכא אחריו מתרץ הקישיא האחרת. ולדעת התוס׳ אין זה דרך התלמיד פ׳ ד׳ מיתית [סנה׳] ס׳ז א׳ [תוס׳ ד״ה רבינא]: 77 מציני ככמה מקומות כתלמיד דמסיק אלא אי אתמר הכי אתמר ולהאי מסקנא האי דקאטר לעיל איתיביה ר׳ יוחנן לריל להד ס עיין תוס׳ בכורות ד כ׳ [ד ה אי אתמר] ויבמית ל ה כ [ד ה כולי]:

בעיא ופשימות:

אה זמנין בעי בעיא וקאמר עלה כתר דבעיא הדר פשטה והפשיטית הוא 7%. מבריתא שבמסכת אחרת ולפי שאינה פשומה כיכ לא הכיאה שם. תום [כיק] פי החובל פ ט ב׳ [ד״ה אמר רבא]. וכחורושי הריטב א ז׳ל לכתובית פ׳ נערה [ניג א] על ההיא כתר דבעיא הדר פישטה מיכרת לבעלה כמיכרת לאחרים כתב וז"ל יטובא איכא דאמרי הדר פישטה ולא אישנהן מהיכא פישטה דמסכרא מפישטא ליה: . 70 זמנין דבעי פתם ותלמידא הוא דמפריש תרין צדדי דבעיא. פי הגוול קמא [כ ק צ' ט א] כתוספי דיבור בשליהא דאינרתא יכפ ק דשכת יי בי גבי הזמיני לבית הכסא ולפעטים לא הוזכרו צדדי הבעיא לפני פישט הכעיא. בתוספות טציעא פ׳ הטקבל קי"ב ב': Tia ומנון דתלמודא קא מיסיה דברים בתוך דברים של הבעיא מה שלא שאל השואל. תוס׳ קמא יש אי [ד ה רב אשי] יציש א [ד ה בשליהא]. ותוס׳ ישבת י ב [דיה שאני] ותוםי מציעא פי המקבל קיב אי דיה אומן קינה בשבה כלי: א בעל התלמוד לכללם שיים והיה יכיל בעל התלמוד לכללם אנדריהם שיים והיה יכיל בעל התלמוד לכללם יחד לזכור אחרירם השני צדדין ואיני עושה כן אלא מכיא כל כעיא בפני עצמה וצדדיה עמה והטעם שהשואל הדוא ששאל אותם כן אירע לו ששיאל איתם בכתי מדרשית חלוקים כל אחת כפני עצמה. חידושי הרשב"א ז"ל [ב"מ] פי אלו מציאות ואערג בעיא דלא אפישיטא ואערג [כיא אי] על הנהו בעיי דרי ירטיה: .31 לפעטים יש בעיא דלא אפישיטא ואערג דברוכתא אחרינא קאמר לה הד אמירא בסישיטות משום דממשנה אי מבריתא בעי למסשטה ולא מדכרי אמורא. מומ פיג [ה"ג] מהלכות הובל ומזיק תקע"ב ב׳. והתוס׳ פ״ק דיומא ״ט [כ׳ ד ה מי איכא]. והביאו שם מקומות אחרים כיוצא כזה. ובתום׳ קירושין פ׳ האימר (ס ה א |. וכפ ק דמציעא י ז כ׳ [ד״ה מן הארוסין]. ותום׳ פי החובל [כיק פ ו כי] דיבור ביישו ישן: .82 זמנין דבעי תלמודא סתם אליבא דחד ואפין דלית הילכתא כותיה. הריטב"א פן שכועית שתים (ז' א ד ה נאמר כאן): מנין דבעי מרבו דינא כסתמא ואע"ג דספיקיה בפירושא דמתניתין לא מדכר לה 83. למתניי. חידושי הרישב"א ז"ל שם[כ"ו בי ד"ה א"ל וועיין בגמרא [ב"ב | פי בית בור ק ג ב': ומנין דקאמר תפשים ולא מתני דקאי עלה אלא מסיגיא דשמעתא. תום' קמא ביג 84. א' ב' [ד"ה תפשיט]: .85 זמנין דמעיק' כי קא מכעיא ליה היה לו חלוק אחד ולהכי בעא וכד פישיט תלמודא לא חייש להרוא חלוק. תוסי קמא ניב בי [ד"ה תייש] עיין: 86. כל משנה ומימי דאתיא באגב לא פשטיה מיניה. תום י [ערכין] פי אין נערכין י"א

תירוץ אחר וחוזר כו מהתירוץ ההוא לפי שקשה לאמורא אחד כיון דלהאמורא האחר אין שום קושיא ואין אנו צריכים לדבריו לחזור מאותו התירוין אז אינו אומר אלא. פסקי הרא"ש [ב ק] פ המניה קל"א ב' [סי' ט']: .65 לפעמים אומר חסורי מחסרא כדי לדחות ואין להוש כיון שאינו מגיה. כ״כ תום׳ מציעא פרק המקבל קי״ג א׳ [ד״ה ה"מ]: .(3) זמנין דמפרקינן פירוקא ואע"ג דלתירוצו להד לישנא דהוי דלא כהלכתא אתמר קושטא דמלתא הכי הוא כראשכהן בעלטא ככה ג הכי. הרמב"ן ז ל בחידושיו שם [ב"ב ה' א'] על סוגיית דהקיבע זמן לחכירו ואטר לו פרעתי תיך וכו' שעל משנת כותל חצר שנפל וכו׳ ובמגיד משנה פיג [ה ט] מהלכוח שכירות דיבור תקפתו משם הרמב"ן והרשב"א ז"ל: .10 זמנין דה"מ לתרוצי תירוצא דניחא אלא דנקמ תירוצא דחיקא כדי לאיתויי עליה כל שקלא ושריא דאיתא מהא בדוכתא אחריתי דאצטריכא התם בודאי. על יות |ב בן פ חזקת [מ"ט א"] על ההיא דלא צריכא דכתב לה דין ודברים אין לי בנכסיך וכו: . 71. כשאימר ח"מ יותר נח לו להכנים בחסרון נושא אחד שלם עם גזרתו ולא להכנים בחסרון נושא אחד בלבד ותהיה הגזרה חוזרת על הנושא הכתוב ועל הנושא החסר דלא הוה משתבש כולי האי דליחסר פלגא דכבא. הרשב"א [כיב] ריפ הספינה [עיה עיא] וו ל על ההיא דתניא ספינה נקנית כמשיכה ר' נתן אומר ספינה ואיתיות נקנית כמשיכה וכשמר ובגמ' עלה אותיות מאן דכר שמייהו ה מ וה"ק ספינה נקנית במשיכה ואותיות במסירה ע"כ. איכא למידק אטאי מחסרינן לה לבריתא כולי האי (אטאי) דכולה בריתא לא תני בה מסירה לא בדברי ר' נתן ולא בת ק אלא משיכה יאמאי לא קאמר הכי קתני ספינה ואותיות במשיכה. ניל מדקתני בדת ק ספינה כמשיכה ולא תנא אותיות בהדה אע"ג דמהסרינן לה משמע ליה דאחרינא דלאי כדינא דספינתא היא דהסר מינה מאן דשבשה וחני לה ולא תני אלא חדא בכא טנייהו דאילו תרויהו בהד דינא איתנהו ותנא חדא בכא כרך ותני להו לא היה משתבש כילי האי דליהסר פלגא דבכא ולפי׳ אוקמה כדיגא אחרינא. עד כאן: .72 דרך התלמוד לדחות בכל דהו. הרא"ש (יכמית) פי החולץ [סיי]. ותוסי |חגיגה| פי אין דורשין ייז [א' ד"ה רב אשי] והר"ן ז ל בנדרים בפי השותפים [מ"ז א' ד"ה בעי אבימי]: .73 כל היכא דמקשה והאמרה חדא זמנא מהדר תלמודא לתרוצי דלא ידעינן קמייתא מבתרייתא. תוסי [כ"כ] פי כית כור ק"ה כ' ד"ה פרושי קמפרש. ותוס׳ הרא"ש ז"ל שם: 1.4 המקשה פעמים היה יודע דאיכא לאוקמ׳ בקצת מהאוקמתא דמוקי להמתרץ ואפ"ה מקשה לפי שעדיין קשה והמתרץ כשבא לתרץ ולהוסיף דברים על ההוא קצת דהוה קשי ליה למקשה מזכיר גם אותו קצת הראשון אע"פ שאין בו חירוש. הר"י בעליות [ב"ב] פי יש נוחלים [קכ"ג בי] על ההוא דהכא במכרי כהונה עסקינן דשפיר הוה ידע המקשה דאיכה לאוקמה כמכרי כהונה ואפ"ד מקשה הא ראוי הוא ולא מוחזק כיון דלא אשתחים כהיי אכוהון ומפרק הכא במכר כהונה וראשתחים כחיי אבוהון ואנכ ראצמריך לאוקמה בראשתחים בחיי אבוהון מפרט לכולה מילתא וקאמר הכא במכרי כהונה אע"ג דמעיקרא נמי הוה מתוקמא לן כהכי ובהרכה מקומות כיוצא בזה עכ"ל: .75 פעמים הרבה המתרץ אינו חושש לתרץ קושי

יכול לעישית חסידי מחס" מרייה יאיני עיישיהו מפני שכך קבל. פי מי שאחזו [נימין] עד [כי דה הסורי] בתים׳ ולפעמים איני צריך לחים אלא מפני שקבלה בידם הותה כך. הרון שם תקום כי [על מתני ארשבינ]: .מה אין אימרין חסירי מחסרא כראים המשנה דאין אדם ישיכח ימחסר כראים דכריו. הרין ריים נדרים [כי ב' ד ה פתח]: 50 כשאני צריכים לומר ח מ ויש חסורי מחסרא דחוק ואחר כלתי דהוק טוב לני לאחוז הדחוק אם סכרא אי טעם מסייע. כן גראה מדכרי הרשב א זיל |גיטין כפ מי שאהוי קב (עדב דה הסורי): .57 לדעת רה אשכהן שהזר כו ואינו או׳ אלא. תום׳ [שבח] פ הזורק צח (א׳ ד׳ה אטבעי) והלכות גדולות והרמב"ן בחידושיו לבתרא פי יש נוחלין פש אי [קכש א' ד'ה ותסברא]. ועיין בתום שם [דה חוץ] וכתב הרן [עו] פי כל רצלמים שפ כ [צ ל שם כ מ ג אי ד ה תנן התם] זמנין רנדי מענין לענין ולא קאמר אלא: .אה כל לשין אלא חיור לנמרי היא ילא כמקצת. תום: פיק המציעא ג (אור האלא) יריש יומא [ב׳ ב ד ה ואימא]: .59 פעמים אימר אלא ואיני הורה אלא פי . פרק דם הנדה נון [צ ל ניה א' דה אלא] בתוספות (ובנט בבן סיף פדק השותפין |טיז ב|: .60 כשרוחים הסייע לא כפני כן נדרית הסכרא. הר ן ז ל פרק כי הנדרים ני ח א' בסוף : . 61. כשמתרין סתמא התלמידא תירוץ מכואר הכיטיל אין הענין אלא שדעתו להרחיב ולפרש הדבר דרך קושיא יתירוין. תים [יומא] בסיגיא דמתקנין לו אשה אחרת יג [אי דה דמגרש] ובפק דסיכה |מי א ד"ה מנין] וכפיט דמור סיג [כ׳ ד׳ה ועדיין] ובפ׳ ג שינין [גזיר] ל ה [כ׳ ד״ה שכדי] והר ן כנישין תקם א [יוז ד'ה ודאמרי לרמאי]: .02 כשמתרין איכא כך וכך לפעמים יש עוד ביניהם נפקותא או נפקותות אהרות ולא נקט אלא הפישיט וותר. תום׳ בתרא הי (ב' ד"ה ואפילון. תוס' פ' כנית כותיים (נדה) ל'ה (כ' ד"ה איכא). ובפ' המניה [ב"ק] לג [א' ד ה הקריש] ועל זה קשה דכםי חוקת [כ"ב ליו בי ד ה מאי] סריך אמאי לא משני איכא בינייהי חריפי ואפילי. וגם הריב יש סימן מי: [ציל רל"נ] הוציא דין ממה שלא אמר פרק הכא על יכמתו איכא כינייהי נירושין ואפשר דלא רחיק אלא משום דנחית התם למניינא דקאשר תרתי איכא בינייהו משמע ותו ליכא: מתב מהר"י קולון שורש ו' וז"ל גלע"ד דרוחק הוא שהיה רב יוסף [כ"ק צ ג 63. אין משיב אליכא דאביי תלמידו ולא אליכא דנפשיה אע"ג דאביי כדברי בר פלוגתיה ס"ל מ"מ אליכא דנסשיה היה עדיף ליה לאותביה וכי שם: 64. אורחיה דתלמודא כשהמתרץ כאן וכאן לפרוקי קמייתא ברישא אשכחן דוכתי דלא קפיד בהכי. הר"ן ם קמא דקדושין תרכ"ז בי [י ז כי סד"ה אמר רבא]: .65 כל היכא דאמרינן איפוך בתריתא מסכינן דהמתרץ מתכיין להעמיד דבריו. הר"ן [ניטין] פי המביא תניין תקס"א ב' [י"ז א' ד'ה איכא מ"ד]: .66 רגילות הוא בתלמוד במקום שאין מזכיר שם אטורא למעלה אינן חושש לומר אלא. תוס׳ שאנץ פ׳ המניח [ב״ק ל״א א׳] בשמעת׳ דהקדרין והזגגין וכו׳. הרשב״ם ז״ל [כ׳כ] פ׳ חזקת מ״ר כ׳ [ד״ה לא צריכה] יתום י [שם] פי המוכר פירות כ"ז אי [צ"ל צ"ז אי ד"ה ונתמד : .67 כשמתרץ קודם

להקשות רק לשאול ע"כ. ומיהו הרגמיה ז"ל פי אותו המתקיף כפשוטו דהיינו להקשות ע ש בפירושם: .38 פריך מכרייתא ואין הפירכא כי אם מת"ק ומכיא תנא בתרא משום דהוי סיומא דבריתא. מנחות פיק הי ב מתיב ר ירמיה וכוי עיין בפרש"י ז"ל [ד"ה בן בתירא]: .39 דרך התלמוד להפך קישיתי ככל ענין פעמים ככה פעמים ככה. תוספות תמורה כנ כי [דוה הא מאחד]: .40 כשמתרץ אלא אי אחמר הכי אתמר לפעמים מכיא חלוקית אחרות ואיני מהפך החלוקית בלבד כדי לתרין קושיית אדרבה איפכא מסתכרא אעפ"י שכן היא האמת לפי שאם היה אימר כן היה משעה האומר הראשון מהן ללאי ומלאי להן ואינו מצוי לטעות כ"כ אמנם כשמחרץ בחלוקות הוא מתרין באופן ישהוא מצוי לטעות. בעם מ פיד מהי איסירי ביאה [ה"ט] ש"כ בי ופי מהי זכיה ומתנה [הי] תרכ"ץ [צ ל תרכ ה] אי: 41. ולא מתרצינן תני והדר מפרש היכא דאין מאריך בכתרייתא טפי מקמייתא. תום׳ קמא י״ד בי [ד"ה אלא]: .42 וכשמתרצים בתלמוד הא מני ר"פ הוא אע"ג דלא שמיע ליה דאמר הכי ר"פ מצי סבר הכי. תום בקמא ט"ו כ" |ד"ה הא מנין: 43. היכא דהוו שתי חלוקות והשנייה קאמר לה בוא"ו ליכא למימר בהו פרושי קמפרש. תום ' [ב"מ] פי הוהב מ"ז ב' [ר"ה וכי תימא]: 44. זמנין קמתרין תנאי היא ולא מייתי אלא הד תנא והתנא האחר כבר הביאו לעיל. נמרא דהוהב |ב"מ| מ"מ א : .45 ומנין דהמתרץ תני ואינו מגיה כי אם מפרש. תום׳ קמא מ ט ב׳ [ד״ה ותני] ומציעא מ״ה ב׳ [ד״ה מאי לאו] וחידושי הר"ן ליכמות פ ק: .46 זמנין קא מתרץ כלה ד"ה היא והוי רישא וסיפא דוקא דאקשי מנייהו אבל מצעיתא הויא כיחידאה. תוס׳ קמא נ׳ א [ד״ה אמר לך]: .47 לא מתרצינן הא דידיה הא דרכיה אלא אם אמר המאמר האחד כשם רבו. חידושי הרטב"ן [כיב] על פרק יש ניחלין פ"ב ב' [קט"ז א' ד"ה הא דתרצ"]: 18. זמנין קטתרץ ואיבעית אימא ולא נפקא לן סיניה מידי אלא משום דהאי וא"א גופיה תני ליה בדוכתא אחריתי והתם איכא נפקותא ותני ליה הכא אגב התם. תום׳ קמא נ"ז ב' [ד"ה ואב"א]: 49. פי ר"י דתנא דבי חזקיה יאמר שור וגניבה וכן' כמס" ב"ק דהמתרץ לא הבין דברי המקשה וחוזר ומקשה לו אותו קושיא עצמה ומפרש דבריו וכתבו התוספות שם דלא נראה דאין זו סוגית התלמוד אלא תנא א' הוא ששואל ומשיב לעצמו. עיין תוסי קמא ס"ד אי [ד"ה יאמר]: .50 כשמתרץ על קושיית והא היא דאמר הכי ואומר חדא מנייהו אמור פלוני אמרה לא שייך לתרוצי הכי אלא ברב וחלמיד כגון רב פפא ורבא שהיה רבו ופעמים כשהיה אימר רב [פרא] ענין כסתם היו סבורים שדברי רבא רבו הם אכל בשאר אמיראים לא. תוספות קמא ס"ז ב' [ד"ה רבא]: 51 דרך החלמוד שאינו חושש לחרץ אלא בקושיא שמקשה לו ואע"ם שיש קושיא אחרת גלויה יותר. תוספות קמא ע"ג א' [ד"ה שהעידו] ותוס׳ [גיטין] פרק כל הגט כ"ט [ד"ה ומילי]: .52 דחיק טפי לשנויי אליבא דר"ם משום דאיירי החם בסיפא. תוס׳ קמא ע׳ דב׳ [ד׳ה הוה ליה]: .53 דרך שהתנא טועה בגרסא לחסר תיבה ע"י שכחה אבל אין נחלף לתנא בין נרסת מלה למלה אחרת. לשון רש"י ז"ל פ"ק דסנהדרין ב' [צ"ל י' ב' ד'ה והא עיבור]: .54 פעמים הוא

ביה ואי גמרא היא בידיה לא הדר. גם [נוור] פיג מינין ליש א: .25 אשכתן איתיכיה פלוני לפלוני ומעולם לא הקשה לו. תום׳ [נדה] פרק המפולת כיד (א' ד"ה אמר ר פן ור"פ החולץ (יכמית ליה כ׳ דיה כילי עלמא): .26 פעמים היה יכול להקשות קושיא אחרת ולא הקשה אלא איתה שכבר התחיל. בתרא ייח (כי תוםי ד ה יאי לא): 27. מצינו מתקיף דלאי אתקפתא מעלייתא היא ואם ה מתקיה לה ודחי ליה אלא שהמקשה הוא דלית ליה סברא ובמלתא בעלמא הוא המיקי ליה. רשב"ם ז ל [ב"ב] פרק הזקת ל ז ב" [ד"ה האי מישרא]: 27a לפעמים הוא אומר מתקיף מסברתו לסברא ראישונה ישמקשה עליה כפי סברתו שנראה לו דוחק לומר הסברה הראשינה. כתו [ב ב] פרק הזקת ל ז אי [דיה לימא]: .24 אורחא דתלמידא שהתלמיד שואל מרכו שאלה אחת לדעת קבלתו וכתר הכי מותוב ליה שמתניתא לברורינהו וזה אמת עכיל הרישב"א כחידושיו פ נערה ככתיכות [מוב או]: 29. זמנין דהוה מצי לאקשויי מקרא נופיה אלא משים דבריתא קתני בהדיא הכי ניחא ליה טפי לאקשויי מכרייתא. ויים לנו ביוצא כזה בחלמוד כם ק דקידושין [י ה ע א] ורמינהי יתירא עליו אמה העבריה שקונה עצמה כסימנין אע ג דה מ לאקשויי מניפיה דקרא דהא כחיב כי ימכר לך אהיך. הרשב א בהידושיו פ מצות הליצה [יכמית קגא]: 30. לא מקשינן ויהבה [ע ל ויהודה ע קידושין ו א | ועוד לקרא אלא כי אטר לה כלשין ועוד דלא קפיד אלא אלישון ועוד וכענין זה מצינו בכמה מקומות כתוב בתורה שניי בנביאים משולש בכתובים ושנו במשנה. תוסי [כ"כ] ר פ המוכר את הכית ס א אי ר״ה ואכ א]: .31 פעמים מכיא כריתא להקשית ממנה ומקשה עצמי אינו יודע לפרשה. רשב"ם [ב ג] פ יש ניהלים קי ט ב [ד ה והתניא]: 32. לפעמים מסיק כקושיא ולא כתיוכתא לפי שיכיל לחרץ תני ולהוסוף הלוקה אחת בכריתא. רשב ים [ב"ב] פי יש נוחלין קב ז אי [ד ה קשיא]: .33 אישכחן מחקוף לה מאמורא לתנא על תנא דבריתא. פ׳ שבועות העדות מתקיף רבא בר עולא או אי דביטוי יוכיחו. ל ד א': ועל תנא דמתני' כר"ם המפקיד מתקוף רמי כר חמא והא אין אדם מקנה דבר שלא בא לעולם [ב"ב]. לג ב": וכתב הריטב א ז"ל עלה דפרשי שם דקאי אטתניתין ולא נהורא דלישנא דטתקיף לא אתטר כישים דוכתא כד קישיא ליה גופא דמתני לכך ניל דמתני ליק ליה וכו ע"ש: 34. כשיש במשנה שני דברים דומים ואטר עליהם האטוי עצמו גם כן ישני דברים ומקשה בגמרא סתם תנינא הרא זמנא לאו אמתני קא פרוך דומנין מייתי כמתני׳ מילי דתני להו בשאר דוכתי אלא אדכרי האטורא קאי אמאי איצטריך למימר מילתיה אתרתי מתניי. תוסי [סנה] פי אחד דיני מטונות ל"ו ב' [ד"ה תנינא]: .35 טפי ניחא ליה לאקשויי מפשיטי הלשון מכריתא מלאקשויי דידיה אדידיה מדיוקא. תום׳ פי הגשרפין עים אי [ד״ה ומפקא]: 36. פרוך מדר׳ חייא אדרב לפי שתלמידו היה. וכן מדרב הוגא אדרב משום דרב הונא תלמידו דרב הוה: תום׳ פ' שבועות הדיינים מיב א' [ד"ה כל מילתא]: 37. כתב הרב המעילי זיל בפיק דתמורה עלה הא דאמריי מתקיף לה ריש לקיש שמא לא שנינו אלא וכוי. דף זי אי. ולפעמים יכא כתלמוד לשון אתקפתא לא

פרק היה קורא י ואי |צ"ל ט"ו בי ד"ה דלמאן: .11 ולפעטים אמרינן הא טני ר"ם היא כדי להקשות ממנה. עיין פרקא קמא דביק טיו אי הא מני רי יוםי הגלילי היא: 12. לפעמים מקשינן ואמרי ת"ק רפ היא אע"ג דיהידאה הוא משום דאז לא הוו אלא שתי מחלוקות ואי תיק הוי כרבנן הוו להו שלש מחלוקית ודוחק כיון שלא הוזכר במשנה אלא שתי מהלוקות. תוסי ספ הרבית [בימ] עיד בי [דיה דלמא]: .13. לפעמים היה יכול להרחיב בקושיא ולהקשות עוד אלא שלא חש להאריך. תוספות פרק האומנין [ב'מ] ע"ט ב' [ד ה מאונא]: .14 זמנין דמקשה מעשה לסחור ולאו דוקא לסחור שהרי הדבר מפורש במשנה דלא דמיא רישא לסיפא אלא דלעולם לא תני תנא מעשה אלא דתנא מעיקרא דינא ומדלא תנא דינא דקאי עליה מעשה משמע דלסתור הוא וכיוצא בו במס' נדרים פר' השיתפין מח אין המודר הנאה מחבירו ואין לו מה יאכל וכו׳ ומעשה בבית מרון וכו׳ ואקשינן מעשה לסתיר והא ודאי לא דמי רישא למעשה דבמעשה קא תני ואינם לפניך אלא כדי שיבא אכא וכו׳ או שהוכיח בתחלתו על סופו [צ"ל סופו על תהלתון כדאיתא התם אלא היכא |צ ל הכין מתפרש כדכתיכנא. לשון הרמב"ם (צ"ל הרמבן (1) ז ל בשלהי השואל במציעא (ק"ב ב): .15 היכא דאיכא בריתא דקשיא לחד אמורא שפיר פריך מבריתא אחריתי ולא מההיא. תים: פי המקבל במציעא קט"ו אי דבור אלמנה בין ענייה וכיי: 16. אין דרך התלמוד להקשות אלא היכא דמהורתא שמעתא טפי כסכריה וזה שלא כדברי אותם הטועים ואומרים דרך התלמוד לקשות כי היכי דמחוור שמעתא אע"ג דליכא ראיה לאקשויי מינה וזה אינו כלום עכ"ל הרמב"ם |צ"ל הרמב"ן ז"ל בחידושיו פי לא יחפור י"ג עמוד שני [י"ו ב' ד"ה גרסת]: .17 אין דרך לומר אי קשיא הא קשיא אלא כשהקשה קושיא אחרת תחלה ותרצוה. וחמה הרשב"א ז ל בחידושיו פ ק דחולין שמצא אי קשיא הא קשיא ולא נמצא תירוץ קושיא קודם כ"ו כ" כ" ב" ד"ה הא דקאמר]: .18 זמנין קא מותיב מסיפא ונקים רישא דשתני על שם סיפא בעמ"ם פי ם [צ"ל פ"ם ה' ל"ר] מה׳ א״ב: .19 לפעמים מקשה מרישא ויש לדהות הקושיא אלא שסומך על הסיפא. ובהליכות עולם [שער ב' פ"ב] וו)הכיא ראיה מפרק אלו נערות ומ"ם כשאין קושיא כלל ברישא הקשו בתוספות אמאי לא מקשה מסיפא בהדיא עיין [ברכות] רפ"ג שאכלו בתוס' מ"ה א' [ד"ה נ' שאכלו כא' אין רשאין]: .20 לפעמים מקשה מכריתא וסומך על סתם מתני שנשנית במקום אחר תוסי [ניטין] פ הנוקין נ"ד [א' ד"ה דם]: 21. לפעמים מקשה ואין עיקר קושיתו אלא כמה שלא הזכיר. פ"ק דנזיר (י' ב') פ״ק דמדות [צ׳ל מכות] ד׳ [ב׳ תום׳ ד״ה בשלמא]: .22 לפעמים אומר בתלמוד לשון שנראה ממנו שהוא קושיא ואינו אלא פירוש בעלמא. תום׳ פרק אלו מציאות [ב"מ] כ"ם אי [ד"ה לפיכך]: 23. אשכחן דפריך תלמוד ולמאי דקס"ד מעיקרא אע"ג דאתותב. תוס׳ פ"ק דגטין ה' (א' ד"ה אי הכי) ועיין בחידושי הרשב"א ז"ל סיי ו' [שם ה' א' ד"ה הא דאקשי']: 24. ומנין דקא מוסיף מקשן על לישנא דבריתא לאקשוי כדי לבחון את בעל המימרא שאם אמר הענין ההוא מסברא דנפשיה הדר

ני שמ"מ לב"מ שם: (1

כללי התלמוד לר׳ בצלאל אשכנזי

ועיין בחרק האשכנוי צד 200 והראה.)

4 17

על פי כיי יחיד שבעילם כביהים ליבנים בנייורק אלבסנדר מארכם (נייניק).

מכתב שכתב שרוב הפעמים שאימר מנל הוא עד שהוא מן התורה כמו שכתב 1. הרא ש ז ל | יימא | כפ י ה | סי א | מצינו מנ ל שהוא ע ד שהוא מדרבנן כפרק הכיתב |כתובות פיט עובן אלמנה מן האירוסין מנול דאית לת כתובה ובפיק דחולין י"ד ועיל יז ב |: .2 זמנין קמקיטה ואימר לימא קסבר פליני והוי פירוישו ותיקשי דידיה אדירה דהוא אשר איפכא כמסכתא אהריתי. תוסי קשא עוב אי [ד ה לימא]: .3 זמנין דפריך תיובתיה להד אמירא ותיוכתא אחרינא לאידך וטהנהו דפריך למר ה מ למפרך לפר וכן לאידך אלא כמי שהקשו בכית המדרש היקבעו בתלמיד. תום׳ קמא ס ז ב ים יי פירושו במאי קמפלני. רש יי פי (ד"ה דתניא]: 4. פעמים אימר מאי בינייהו והוי פירושו במאי קמפלני. רש יי פי כנות כותיים (נדה) היל (עיבן ובפי המפלת (שם) די ייב (ציל כייב עיבן ובפי המוציא יין שכתן עז (צל עה עבן: ה. סעמים אומר כמאי קמפלגי ואינו שואל אלא מעם אחד מהם. הרשב א ז ל פי שיני דניטין | ט זבי ד הכי אין |: 6. לדעת התוםי 1 כל דוכתא דאמרינן וטה ראית פירושו אימא איפכא. ולריש י ז״ל לפעמים הוי פי ומאי שנא. עיין הידושי הריטב א פ ג רשביעות (כ א א׳ ד״ה מאי לאו למעוטי) ובתוס׳ פרק שבועות שתים כ א ב׳ [ד ה ומה ראית]: .7 היה מצינן למפרך מסיפא דקתני בהריא אלא אורחא דתלמידא ככמה מקומות ישמדקדק מרישא מה שיכול. ורשב"ם כתב כפי יש נוחלין [כ כ] קט"ו אי |ד"ה איתיכיה| ה"נ ה"מ למפרך מרישא אלא דעדיפא ליה למפרך מסיפא דקתני בהדיא: .8 זמנין דמנופא דמתני׳ הוה מצי לאקישויי בלא 'תני עלה אלא משום דבבריתא מפרשא טעמא בהדיא ניחא ליה לאתויי. הידושי בחרא לרשב"א ז"ל פ"ב: .9 כל היכא דמצי למפרך ממתני׳ אמתני׳ שפי ניחא ליה שלמסרך מכריתא. תוס׳ מציעא פ׳ המפקיד ל״ז א׳ [ד׳ה דקתני]: .10 דרך התלמוד להקשות דילמא רי פלוני וחסורי מחסרא מישום דלהוי הילכתא כותיה. תוס' [ברכות]

[&]quot;ט ע" מיש חיר"א ביעיר אזן מערכת ו' ל"ג שנתחלפו השימות לר' בצלאל.

זירא שאינו מסתפק בדעת ר יוחגן כדי לפשום את האיבעיי ושאל גם על דעת בד פדא ועלתה לו בתיקו, לא הכנים הרמכים את ראישו בין ההרים הגדולים להכריע ביניהם במקום שלא הבריעו הכמי השים ואין סברא מכרעת ומברחת לכאן או לכאן. ועים לענין נודר להביא כביש אי איל כתכ שהוא ספק אם שלם את גדרו ויצא ידי הובתו (כאבעי של ר' זירא דלא אפשטא), ובענין הקריבו מביא נסכי איל הביא את המשנה כצורתה ולא הכריע אם העיקר כפרושו של ר יוחנן או כפרושו של כר פדא שמביא ומתנה. ואולם עיקר קושייתו של דרב בכים היא על שלא הכדיע הרמבים באמת מאחר האיתותב בר פדא במנחות דף צא עוב, אבל על דבר זה אני דנין. אמת שכן כתבו התום׳ בהולין כג עא ד ה כי תכעי לך, אכל לא כן דעת רש״י ז״ל וכמו שאומר: המלוח "או לאיל שנתנו לרֶרֵש נאמרו ונישני בספר במדבר ט"ו פסוק ו, או לאיל תעשה מנחה וכו , ובפסוק י א, ככה יעשה לשור האחד או לאיל האחד וכון. וטעתה כשאמר די יוחגן אי לאיל לרבית את הפלגס, אין אני יודעים, אי מקרא קמא דרש או מקרא כתרא דרש. והנה התים! נראה שדעתם לומר, ר יוחנן מקרא קמא דרש, וטעם הדבר, לפי שראו בובהים שדרשו לאיל לרבות אילו של אדרן, והיינו לאיל שבפסוק וי כמו שהוא כספרי (עייי התירה והמצוח להגאין מלכי ם), וכמו שפיי גם רשיי ז'ל, ועל כן דעתם לומר שמ ש שם בזכחים או לאיל למה לי הכונה גוכ על פסוק וי, ועיכ אמרו דבר פרא אתיתכ. אילם לדעת רשי בחילין כיג עיא ר' יוחגן מקרא בתרא דרש, שכן כחכ בד ה יא"ר יוהגן: דכתים בפרשת נסכים בשלח לך אנשים או לאיל האחד וגי , והיינו פסוק ייא (ואפישר שהכיאו לזה שראה או לאיל הראשון שדרשוהו בספרי לענין אחר ואטרו: בא הכתיב לחלק בין נסכי כבש לנסכי איל), והפסיק הזה הלא הרשי עליו שם בזבחים יכול נחלק בין נסכי בן שתים לנסכי בן שלש ת ל אי לאיל. וא כ לרש י עיב מוכרחים אנו לומר, שמיש שם לכר פדא קשיא. הייני רק כל זמן שלא אסיק אדעתן זה הדרש האחרון. אכל כיון שידענו אותו לא אייתר לי שוב לבר פדא קרא ולא אתיתב וכן כתב רשיי בפרוש בחולין כ"ג ע"ב ד"ה מייתי ומתני וז"ל: "ואו לאיל דריש לי" לדרשה אחריתי במנחות בפרק ישתי מדות׳. ומעתה נאמר ישהרמב״ם פריש הסוגי׳ כפרש״י, וא״כ לא אתותב בר פדא, וע"כ לא הכריע בינו ובין ר יוחנן ופסק כמ"ש למעלה. ועיי רש"י עה"ת שמביא בפסוק ו' לרכות את הפלגם הפך פרושו בהולין, ומציה לישב! אל לבי, יהיו נא דברי אלה אית כבוד ויקר לאיש חי רב פעלים, יוסיף לו ד׳ שנות חיים ברכה ישלום ומצכת זכרון לאיש המעלה, אישר שבק חיים לכל חי, והגני להעתיק כזה מה שכתבתו בחדש מרחשון תרס"ה לש"כ הנ"ל תשובה על ח"ת שהדפים אז בסיני הפלגם, זו ל במכתבי: אתמיל ביום שוק הגיעני הגליון הראשון מטה"ע, "כנסת חכמים" וקראתי לשבת עונג, כי מצאתי שם (סימן ד) את שאהבה נפשי פלפול נחמר ונעים ודכרים ראויים לאומרם הם הם הדכרים שכתכת בישוב דעת הרמב"ם ז"ל במשום כפש זו מהלי מעה ק הל ב נדר עולה מן הככשים או מן האילים והביא פלגם ה"ז ספק אם יצא, ובטוב טעם ודעת כראוי לחכם כמוך יצאת לישע רבנו ותצילהו מהשנות הכ מ והלה מ שהרבי להקשות עליו בשתים, כמה שפסק כבר פרא ולא כרי יוחנן ובר פרא הלא אחוחב, וכמה שהבוא המשנה כפיא דפרה כצורתה ולא הוסיף שצריך להתנות, ובר פרא הלא אטר מייתי וטתני. יכדי להראיתך לדעת, כי יקרו דבריך כעיני נככהו מאד, וכי עיינתי כהם כראיי, הגני להודיעך – כתלטיד הדן לפני רבו — מה שיש לי להעיר עליהם. לענ ד ענין ספיקא האורייתא, האפליני בו רבותינו זיל אם הוא מן התורה לחימרא אי לקילא, נוגע לספקית הנולדים לנו בזמן מן הומנים וכרכר מן הדברים ישלא יכלה התירה להיציאני ממבוכתנו ולהסיר את הספק מלבני, אישר על כן גלתה לנו התורה שכספק כזה, אם וַבְּרָה לנו, נוכל להקל (לדעת הרמב״ם וסייעתי) אי עלינו להחמיר (לדעת הרשב״א וסייעתי). אולם בעניננו ר״ל בפלגם, אין כאן ספק התלוי במקים וכזמן ואין כאן ספק המשתנה והמקבל פנים הרשות ע"י סבות היצוניות, אבל הוא עומר כעינו כאז כן עתה, וגדר הספק הוא שאין אנו יודעים, אם בַּנַנָה התירה ככביש כן ישנה דוקא וכאיל כן ישתים דוקא, אי ישלא הקפידה, ואם כן הפלגם אפשר שהוא ככש ואפשר שהוא איל על דעת התורה, והנה אם עלתה על דעת התורה, שאפשר שאנהנו נסתפק בזה, לא הי' לה לרבות את הפלגם ולומר אם תביא פלגם, שאינך יודע אם הוא ככש אי איל, עליך להחמיר ולהביא נסכי איל מספק, אבל הי לה להיציאנו מאפלת הספק לאור הודאי ולומר, דע כי הפלגם כבש הוא אי איל היא. וכיון שאמרה תורה או לאיל לרבות את הפלגם. לא נמלט משני דרכים, או שהתורה בעצמה נסתפקה בסלנם מה הוא, ועל כן אמרה הביא נסכי איל מספק. אי שידעה שהיא לא כבש ולא איל אלא ברי בפיע וגזרת הכתוב היא שיביאו עליו נסכי איל. ומאחר שהוא נגד השכל הישר ונגד הכלל הגדול כלפי שמיא גליא, לומר שהתורה נסתפקה בדבר, על כרחנו אנחנו אימרים דמאן דאית ליי או לאיל לרכות את הפלגם ס ל דפלגם ברי היא לדעת התורה. והדכרים האלה לא מלבי אני בוראם, אבל רמז עליהם מאור עינינו ריש"י ז"ל בלישונו הזהב, ראה דבריו במנחית צא ע ב ד"ה אלא לבר פרא, ולס ז ליכא לאקשויי למאן דס"ל ספיקא דאורייתא מה"ת לקולא הא בעי קרא כאן לההמיר, וליכא לתלות את הענין שלפנינו בפלוגתא דרבוותא אי ספיקא דאורייתא מה"ת לקולא או לחומרא, וכמו שביארתי. ובנוגע לסכרת הרמכ"ם זל הגה תורת משה נתגה לדֶרֵש ככמה פנים, והנראה בעיני, שהרמב"ם לא פסק כר' יוחנן ולא פסק כבר פדא, לפי שראה את ר'

כתבועה, ולאלמנה ניתנין שלשים יום, ויש כאן שלישה דינים מהולקים ואיך הקשו תנינן וכו ואת אשרת הכין? וכקרכן העדה פיריש את הקישי לאשר: משמע (ממתניי) דנותנים לארוסה יום הדש וכבריי תני שאין ניתנין לאיוסה אלא לי יוס. ובמחיכ הדברים האלה אין להם שחר, כי איוסה מאן דכר שמה בברייתא, והלא אמרו שם ולאלמנה ל יום? ושיב כתב: א ג בברייתא משמע שניתנין לה י ג הדש ובמתניי תגן ייב חדש, ור"ל דקא ס"ד דהוק לאחר זמן יב הודש נותני לה עוד זמן לי יום לקידושין וכן לאלמנה נותנין ל יום כמש כ בפני משה, אילם מלבד שהפי הזה הוא רחוק ודחוק, הלא יה" תורוצו של ר אבין שלא ממין המענה וה"ל לתרץ בפשימות, כי מה שאמרו ולאלמנה שלשים יום מלתא כאפי נפשא היא, ולבינרת נותני ייב חדש ותו לא. ונראה בעיני, שכן הוי הלשין ככרייתא: נותנוי לבגר שנים עשר הדש ונותני לה קדושין ולארוסה ולאלמנה שלשים יים, ועז הקשו כירושלמי, הלא ארוסה ע"כ שהיא בתולה, שהרי בוגרת ואלמנה נזכרו בכריי בפרוש, ואנן הלא תנן במתניי נותניי לבתולה יוב הדש, והוא הוא הקישיי שהקשי גם בכבלי, אלא שבכבלי ידעו והביאו את הברייתא כולה, ובראשה נאמר המארם את הבתולה וכוי, וע"כ הקשו סתמא: מאי ולארוסה שלשים יום, שהרי ככר הזכירו בכרייתא בפרוש דין הבתולה והבוגרת והאלמנה ומאי ארוכה. וכשם שתרצו בירושלמי כך תרצו כככלי שהארוסה היא בוגרת שעכרו עליי יב הדש בבגרותה, וליכא לשנויי באיפן אחר. ולפיז מתיך השקלא יטריא שבירושלטי יוצא ברור באין כל ספק שהיתה גם לפני הירושלטים הגירסא "ולארוסה" כמו שהוא בנכלי, ודי בזה להסיר פאמוראי בכל ומהרמב"ם שנמשך אחריהם את תלונת ריצ׳ד. ואם אטרתי שהיתה הגירסא העיקרית ולארוסה ולאלמנה (ובשגגת המעתיקים חברה בכבלי מלת ולאלמנה" ובירושלמי מלת ולארוסה) אטרתי כן מפני שהיא האטת לפי דעתי, ואם לא כן הלא היו יכולים לומר מאי ולארוסה ארוסה אלמנה. ואם כה נאמר מדוקדק מאד לשינו של ר פ: בוגרת שעברו עליי וכוי נותני לה י״ב חדש כאלמנה, ולכאורה צ״ע למה לי להוסיף מלח אלמנה? בשלמא לרב הונא שבא להשמיענו דין הרש שהכוגרת נותני לה שלשים יום הוצרך לומר כאלמנה, כי אם לא כן יקשה למה דוקא שלשים יום, אבל ר"ם הלא לא בא אלא לפרש את הברייתא ולאמר מאי ולארוסה, ודי הי לו לאמר בוגרת שעברו עליי י"ב חדש ונתארסה נותנין לה שלשים יום. אכל לפי האמור ניחא ור"פ מפרש לה לברייתא: ולארוסה ולאלמנה שלשים יום, חיק לבוגרת וכי שנתארסה נותנים כמו לאלמנה שלשים יום.

ד, את הגרגרים המעשים האלה אני מלקט, כדי להגיש אותם מנחה, מנחת עני, לגאון דורנו אמו"ר נזר ראשנו ותפארתנו, כש ת מו״ה דוד צבי האפמאגן נ״י, ביום מלאת שבעים שנה לימי חייו, הוא יום א׳ כסלו דהאי שתא יֶרוּ״ם וְנִשְּ״א וְנָבִ״הּ מָלאת שבעים שנה לימי חייו, הוא יום א׳ כסלו דהאי שתא יָרוּ״ם וְנִשְּ״א וְנָבִ״הּ מְא״ד לפ״ק. ובשעה שאני עוסק בדבר הזה עולה לפני זכרון אחד מגאיני זמננו, ש״ב מורי ורבי הרב הגדול בתורה מו״ה יחזקאל בנעטה זצ״ל, אבדק״ק ס׳ וואַראָליָא מורי ורבי הרב הגדול בתורה מו״ה יחזקאל בנעטה זצ״ל, אבדק״ק ס׳ וואַראָליָא (באוגריא), אשר נגדע בדמי ימיו בהדש סיון שנת כִּ״י בֶ״א הַשָּמִ״שׁ לפּ״ג, ואומר (באוגריא), אשר נגדע בדמי ימיו בהדש סיון שנת כִּ״י בֶ״א הַשָּמִ״שׁ לפּ״ג, ואומר

נרנרים ע

אכחידנה תחת לשיני, ישהיו דברי רב חסרא תמוהים בעיני. בעזרא נזכר כמה וכמה סעמים, שהיו מושיכים "נישים נכריות" סתם ופתאום ישמעו אזנינו, שהיו הנשים האלה כולן שפחות חרופות! הלא יפלא הדבר, כי כעם ככהן, הזונים אחרי נשים נכריות, יבחרו למו כלם שפחות חרופות דוקא? (וראה בפנ"י לנטין שהקשה כעין זה על דברי הרשב"א, אכל תרוצו איני מספיק להסיר גם את תמיהתנו). והגאון יעב"ין כתכ בהגהותיו למס כריתות (בשים ווילנא), שהכונה על כני ישוע כן יוצדק, הנזכרים בעזרא שם ססוק ייח, אולם גם דכריו אינם מספיקים, כי על בני ישוע בלבד, שהיו מתי מספר, לא יתכן לומר ישכולן יש ה בעלו, ועוד שהוא זר לומר שהיו בני ישוע דוקא אותם שבעלו יש"ה, ולא עישה כמוהם אף אחד מישאר האנשים הרכים אישר נקבו בשמיתם בפרשה. אשר על כן חפשתי הפיש מחופיש ומצאתי בפרוש עזרא לרי בנימין ב״ר יהודה הרופא ז׳ל מרומא (גדפם כם׳ קיבץ על יד לחברת מק״נ, ברלין תרנ"ה) שכתב: איל צאן על אישבתם מלמר שנענשו עליהם כמו על שפחות חרופות, שני והביא את אישמו לדי אל פתח אהל מוער איל אישם, וכשפחה חרופה כתיב". הנה כי כן נראה ישהיתה לפגיו בגבי כריתית הגירסא: מלמד שכילן |דנו איתם כאלון שפחות חרופות בעלו, וגי' זו היתה גם לפני רש י; או שפרש עד"ז את מאמר ר"ה: שכולן שיח בעלו, רל שדנו אותם כאלו שיח בעלו. וכמוהו פירש"י. בין כך ובין כך הוראת שעה היתה כזה לדעת רב חסרא, וצדקו דברי יש י בעזרא וגם הקושיי שהקשו עליו בתום מתירצת היטב והכל על מקומי כא בשלום.

ד. בכתוכות דף ניז עיב אטרו בגרה וום א ונתקרשה נותנין לה שנים עשר חדש ולארוסה שלשים יום והקשו מאי ולארוסה שלשים יום אמר רב פפא הכי קאמר בוגרת שעברו עליה שנים עשר הדש בכנרות ונתקדשה נותנין לה שלשים יום כאלמנה. וראיתי לההי רי צ דינער בהגהותיו שכתב וז ל: בטלת "ולארוסה" זו נתקשו בת אמוראי דכבל ותירצה ר"ם כדוחק ותירוצו עולה כקנה אחד עם תירוין רבי אכין כשם רב הילא בירושלמי כאן. אולם בכרייתא השנויה שם תניא נותנין לכנר ייב הדש ונותנין לה קדושין ולאלמנה שלשים יום עיכ, ומי לא יראה דברייתא זו היינו ברייתא דילן וקתני שם ולאלמנה שלישים יום. יאי גרסי גירסא זו כברייתא דילן הדברים כפשוטן דסמי מכאן ולארוסה ותני ולאלמנה זכור. ומהתימא על הרמכים שנקם תירוין דרב פפא לפסק הלכה הל' אישות פ"י הלי ז. עכ"ל ריצ ד, והנה עשה את אמוראי בכל תועים בדבר משנה חיצונה ותמה על הרמכ"ם שהלך אחריהם בעינים עצומות, וזה לא יאות לחכם חוקר לכל תכלית כרכנו משה. ועתה נשים גא עין בוחנת על השקלא וטריא כירושלמי שם: אמר רב הילא תני תמן נותנין לבנר שנים עשר חדים ונותני׳ לה קדושין ולאלמנה שלשים יום תנינן נותנין לבתולה שנים עשר חדש ואת אמר הכין רבי אבין בשם רבי הילא לאחר בוגרה שנים עשר חדש נותנין לה קירושין שלשים יום. והרואה הלא ישתמם על הקושי׳ הזאת, שהרי לפי פשמות הדברים אין כאן סתירה כל שהיא בין המשנה והברייתא, כי במשנה אמרו שנותנין לבתולה י"ב חרש משעת תביעה, ובברייתא אמרו שנותנין לבוגרת י"ב חדש משעת בגר, שהבוגרת

מבני עמון, ר"ל שהי" משמר יחוסו שהוא מגזע כני עמון הוא הגשאר באסורו "עד עולם". ואמרתי דבר זה כדי שלא יאמר האימר על החכמים, שגעלם מהם זה הפסוק (כנהמי") כאשר התוכחו עוד יהודה גר עמוני (משנה ד' בפ"ד ממס' ידים, בכלי ברכות כ"ח ע"ב). כי יהידה זה גר הי' שכא מארין עמין ולא הי' מיוחס לבגי עמין. ואם נשמר את הדבר הזה גם לענין מצרי יתישב לנו מה שהקשו בתום' יבמות ע"ב ד"ה מנימין גר המצרי.

ג. מענין לענין כאותו ענין אמרתי להעיר על המוכא בכריתות דף י"א ע"א: ויתנו ידם להוציא נשיהם ואשמים איל צאן על אשמתם (עזרא י׳ י׳ש), אמר רב חסדא מלמר שכולן שפחות חרופות בעלו. כן היא הגרסא שלפנינו, ואין הקשר חזק ואמיץ בין המאמר הזה למה שלפניו ושלאהריו, כי מרוכר שם אמנם משפחה חרופה, אבל בכ"ז הדרש על הפסוק בעזרא הוא כאלו כא שלא במקומו. והנה ראיתי בש"ס כ" מינכן (שיצא כעת לאור בתמינה פישוגראפית), כי כל המאמר חסר שם, ואני אמרתי בחפזי, שהי המאמר חסר גם בגרסתו של רשי ז ל, ואחשבה לישב בזה כמה קושיות עצומות שהקשו עליו ואזכירן אחת לאחת כמה שיבוא. ואף כי נמצא בפרש"י ד"ה "ויתנו ידם להוציא, פסוק הוא כספר עזרא", אכל הלא ידוע שכאו לפעמים בדכרי רשיי דברים שהיו כתובים על הגליון והמעתיקים או המדפיסים הכניסום לפני ולפנים, ומה נקל שיקרה כדבר הזה במראה מקום קצר, המציין רק מוצא הפסוק ככה"ק. אולם מצאתי ראיתי בפי' רגם ה שהיתה לפניו הנירסא שלפנינו (אם ככתבה וכלשונה ממש או בנוסח אחר), ורש"י זיל הלא השתמש הרבה בפירוש זה, ואלו הי' מוצא שם גירסא שלא כגירסתו לא היי נטנע מלהעיר על זה לאמר "הכי גרסינן" או "ויש גורסין", וע כ שבתי ממחשכתי ואימר שהיתה הדרשה על הפסוק שבעזרא גם לפני רש"י. והנה בתום׳ גשין דף ל"ו ע"א ד"ה בזמן שאתה משמט וערכין דף ל"א ע"ב ד"ה התקין הקשו לרש"י דס"ל שלא הון הוובל ניהג בכית שני, ואוכ גם עבד עברי לא היי נוהג (ישכן אמרו בנטין דף סיה ע"א וככים אין עבד עברי נוהג אלא כזמן שהיוכל נוהג), וא"כ לא היתה ככית שני שפחה חרופה כלל, שהרי שפחה חרופה היא חציה שפחה וחציה כת חורין שנתארסה לעכד עברי, וכיון שכן איך אמר ר״ח בכריתות: מלמד שכולן שפחות חרופות בעלו? עוד ראה זה מצאתי לרש"י בעזרא שם שכתב: "על אשמתם, הוראת שעה היתה", והעיר הגאון מלבי"ם, שהדברים האלה הם נגד שים ערוך שאמרו מלמר שכולן שח בעלו וכרת וכדין עשו שהביאו איל אשם? ומה שתי הוא ז"ל כי רש"י לשיטתו אזיל דם"ל דאין היוכל נוהג ככית שני וא"כ לא היו שם שפחות חרופות, וע"כ הוכרח לומר שהיתה בזה הוראת שעה, הדכר הזה לא יתכן לענ"ד,, אדרכה, אם ראה רש"י את דברי ר"ח, שהם מוכרחים לכאורה לפי הפשט הפשוט במקרא, הרי זה אות אמת ומופת חותך שהיי עבד עכרי נוהג אז ושהי׳ א״כ גם היובל גוהג, והי׳ לו לפסוק כן להלכה (וכמו שהקשו בתום), ומי מלא את ידו להמציא מדעתו הוראת שעה שלא נזכרה כרברי חכז"ל, אשר מימיהם אנו שותים ודבריהם גר לרגלנו? -- ואהרי כל הדברים האלה את האמת אגיד ולא

ניגרים

הנשים ראלה לכיא כקהל מפני שאין זה אמת (כדרשת הכז ל שהזכרתיה), אבל הביא ראי משלמה שחטא גם הוא כהושיבי נשים נכריות, ואם נאמר שהנשים האלה (ביטי נחמי) נכנסי תחת כנפי השכינה אין רמשל דימה לנמשל, כי נשי שלמה הוסיפו לעכוד עז יהוא עזר להן לרעה אלא עיכ כמיש, יכעורא כן גם נחמי זה הי חפין לכם לגרש את הנשים הנכריות כלן כאין הכדל הלאים מפני שלא נתניירו ועמדו כגייותן. לא כן הגפרים אישר היו וחיו כיישראל מבלי שהתחתנו כהם ובכנותיהם. איתם לא גרשו מלהסתפה בנחלת ד וככן עלי מעלה מעלה עד שנחנו על שכמם מישרות וישרתו בקדש וואסישר ישאלה אישר ישרתו בקדיש נתגיירו, אכל הדבר הזה לא לעזר ולא להיעיל באיתם שאסירים לביא כקהל) וכפי שאכתוב. ורנה עתה מצאו כתוב בספר תירת מישה, אישר העמוני והמיאכי לא יכיאו בקהל ד יפישום הוא כי דכר זה לא נאטר לענין התנות כלכר, אלא לכל דכר, שהרי נאטר אחריו לא תדרוש ישלומם וטיבתם, ואין כך דרישת שלום וטיבה יותר מאשר תפקיד מהם פקידים ותעשה איתם שומרי משמרת הקרש. כן פרשי נחמי ותנלוים עליו את הכתוכים, ויפה פרשו, והון העד שה שכתוב כאוכה (א יין): כי ראתה גוום כאן מקדשה אישר צוות לא יכואו בקהל לך והי אם אסיר לא יכיא עשיני ומיאכי בקהל ד אינו רק לענין התנות אין שעם לכתוב הזה, אבל באמת זה ענינו: אתה צוית על הגוים — עמין ומואב — שלא יכואו כקהל ולא תנָתן להם כל משרה וכל משמרת, ועתה הנה הם באים אל המקדש ועישים כו כרצונם וכאלו דם האדונים שם ואין מוחה בידם. (וכבר ירעו בעלי התלמוד שמש כ באיכה אשר צויח וכין הכונה על הצווי ברברים כיג ד והלאה, וע כ דרשו מה שדרשו במס יכמות דף שוז ע כן. וכיון שראו נחמיי וסיעתו את הדבר שהוא כן, נמנו וגמרו ל ה כ די ל את הערב, די ל את העמינים ואת המואכים, ולא יהי מהם עוד נושא משרה כישראל. כי אמנם לפני זה היו בני העמים האלה מעורבים כיב בישראל, עד כי חותה לשכת אלישב דכהן קרובה ללשכת שובי העמוני כבית אלהים ושמה הוכאו המנחה הלכינה וכו (נחמי ינ די הו), והי הוא, העמוני, פקיד ושומר עליהם והדכר הזה (דנעשה כלא ידיעתו של נחמי) הישב חרה לו לנחמין, ועתה כי ראי אישר לא יכיא עמיני וכי הי הוא (נחמין) המתחול במצוה: ואשליכה את כל כלי בית שיכי החוץ מן הלשכה ונחמי שם ח) יאסיר אותו ממשמרת פקדתו ואבדיל אותי מישראל. הרי שהמשך הכתיבים מכון לפרושי. והעמונים והמואבים אישר הרחיקו אותם מעל גבול יישראל. לא ישכאו מארץ עמון ומואב. אבל היו מיוחסים ישהיו מבני עמון ומיאכ. כי כאישר עלה סנחריב על גויי הארצות להלחם אתם ויכנע איתם, העביר איתם מארין לארין והסיר גבילות עמים (ישעי י "ג). וזה דכר ההעברה הזאת כי העכיר רב יוישכי ארץ אחת לארץ אחרת, ואת מקצתם השאיר על מקומם. ולמן הוא והלאה לא היתה הישיכה בארץ מן הארצות עצמה לאות על היות האיש הזה מכני העם, אשר ישב שם מקדם. והי אם כא איש מארץ עמון לא הי עיר עמיני שאסור לכא בקהל, כי אפשר שהוא מכני העמים שנתישבו שם מחדש ואמרו בו החכמים כל דפריש מרוכא פריש, אכל אם כא איש

ובנותיה... יכני כנימן פנבע מכמש ועיה יכית אל ובנותיה... לוד ואונו גי החרשים אבל כנותיה לא נאטר כאן! ואם נשים את הפסיקים האלה זה לעומת זה ונעריך איתם זה לקבל זה נראה ברור. כי בשניהם על אחות ערי בנימין ידובר, ותחת ,גי החרשים שכפסוק האחד נאמר בנותיה כפסוק האחר, ואם כן בנותיה וגי החרשים כוונה אחת להם. ומערה נאמר כי ריב"ל מקרא מצא ודרשו ופרשו עפ"י הקבלה: מאי דכתיב לוד יאוני ני (כצ"ל) הדרשים - כל אלה ערים מוקפות חומה מימות יהושע היו, ועל זה הקשו: והני (של שת הערים מערי בנימין, כי מהם דבר הכתוב) יהושע כננהי יהא אלפעל בננהי דכתיב הוא בנה את אונו ואת לוד ובנותיה, ובנותיה וגי החרשים עולים בקנה אחד, וא"כ שלש הערים כולן אלפעל כנה איתן? יעל זה הרצו בנם מה שחרצו. וכיון שכן שוב לא קשה קושית התום": אמאי אצטרך לריב"ל לאשמעינן דאונו (ולרש"י גם לוד) מוקפת מימות יב"ג, שהרי ריב"ל לא הוסיף ולא גרע והביא רק פסיק כצורתו. ולא קשה ג"כ מה שהקשו. אמאי לא פריך בפרק בתרא דערבין כי דאי גוינא. כי במשנה דערכין לא אמרו שהכוונה על אונו (ולוד, לגירפת רש") אישר בחלקו של בנימין, ובארץ ישראל כלה אפשר ואפשר שהיו כמה וכמה עיירות ששמותיהן שווח, אכל על ריב"ל הקשו בגם שפיר, שהרי הוא אקרא קאי ומערי בנימין הוא מדבר, ומן הסחם אין לומר שהיו בחלקו של בנימין שלש עיירות ששמותיהן שוות. וסרה בזה גם תמיהת מהרש"א, שלא נזכר גי החרשים בקרא (שבדהו"א), שהרי נאמר שם ובגותיה והיינו גי החרשים כמייש. והיה בזה העקוב למישור והרכסים לבקעה ונגלה הבאור הברור למאמר הש ס בס׳ד.

ב. ונחמיי הואיל והאיר עינינו להבין את מאמר חכזיל, אנסה לבאר ולפרש דבר אחד טדבריו כספרו (נחמי ייג ג'): ייהי כשמעם את התורה ויבדילו כל ערב מישראל. לדעתי ערב הכתיב בזה הפסוק אין הכונה כי הנשים הנכריות, שהרי אותן ככר הוציאו לפני זה על פי הדבר אשר דבר אליהם עזרא (ראה עזרא פרשה י'), והי לך לאות. כי נאמר כאן לשון הכדלה ולא לשון הוצאה. והלשון האחרון שייך בהוצאת הנשים, אכל ויכדילו ענינו כענין והוא יבָדֵל מקהל הנילה (עזרא י׳ ח׳). כלומר נבדל ונפרש מישראל ולא יהי לו חלק ונחלה עם כני יעקב. והנה עזרא צוה להם להוציא את הנשים הנכריות כלן, כנעניות התיות פרזיות יכוסיות עמוניות מואכיות מצריות ואמוריות (עזרא ט׳ א), אעפיי שיש ביניהן גם איתן שלא נאסרו לבוא כקהל כמו עמוניות ומואכיות (שלא נאסרו אלא עמיני ילא עמינית מואכי ולא מואכית כדרשת חכז"ל). וטעם הדבר לפי שלא נתגיירו כי לא מצאני בשום מקום שנתגיירו וקבלו עליהם דת משה. והדברים מכוררים עוד יותר כמ ש נחמי לאלה אשר הוסיפו גם בימיו להישיב נשים אשרודיות עמוניות ומואכיות: הלא על אלה חמא שלמה מלך ישראל וכו׳ (נחמי ייג כ"ג, כ"ו), הנה לא הזכיר נשים מז אומית שאסורן אסיר תורה. אבל הזכיר אשדודיות עמוניות ומואכיות, ואעפ"י שככר לפני זה מצאו כתוב בתורה לא יבוא עמוני ומואכי (שם שם פסוק א) לא אמר שהתורה אסרה את

גרגרים.

מאת היים בראדו ופראגו

א. כמם מגילה דף ג'י עיב: ואמר רי יהישע כן ליי לוד ואיני וגיא החרשים מוקפות חימה מישות יהישע כן נין הוו, והני יהישע כננהי והא אלפעל כננהי דכתיכ ודהריא ח' ייב) וכני אלפעל עבר ומשעם ושמר הוא כנה את אינו יאת לוד ובנותיה. ולשעטיך אסא כננהי וכי. המאמר הזה צריך כאור, ולא על חגם נתקשי כי ראשינים ואחרונים. בתים היכאה קישית רי אלחנן אמאי אצטרך לי לריב ל לאשמעינן דאוני מוקפת טימות יב נ והא משנה שלימה ומפורשת הוא כפרק כתרא דערכין (דף ליכ ע"א: מיקפת חוטה מימות יכ"נ כנון וכו׳ ואיני וירושלים וכו׳) ל ותרצי דאגב דאצטריך לאישמעינן לוד וגיא החרשים תני נמי איני בהדייהו. ועל מה שהקשו בגמי והני יהושע בננהי כתכו בתום: אמאי לא פריך בפרק כתרא דערכין כי האי גונא? ותי דהתם לא תנן אלא אונו והי יודע דמצי לשנויי תרי אונו הוו, אכל הכא דהוו ני בשלשתן לא שייך למימר שהן כפולות. ולא נהה כזה דעת מהרש"א ז"ל וכתב: אין זה מדוקדק דגיא חרשים לא כתיב בקרא ולא פריך אלא אלוד ואונו אלא דצ"ל דבתרתי נמי לא ישייך שהן כפולות. והדברים האלה במח כ כמעם ישלא נתנו להאמר כלל. כי בגם הקשו סתם: והני יהושע בגנהי, ואיך נאפר שלא הקשו אלא על לוד ואונו, וגם מכל השקלא והמריא שלאח"ז (ולפעמיך אסא בננהי וכיי הני מוקפות הומה וכוי) נראה כרור שלא עלה על דעת כעלי התלמוד להפריד בין הדכקים ולהבדיל בין שליש הערים. ואף גם זאת, אם נאמר דבתרתי נמי לא שייך שהן כסולות. הלא תקשה קושית התוסי לרשיי כי הוא העיר בפרוש (בד ה לוד ואונו): ובמתני דערכין תנן תרתי מנייהו דקא מני לוד ואונו וכי , ואף שאין הגירסא הזאת נמצאת כספרים שלפנינו אין ספק שהיתה לפני רש"י, וא"כ למה לא הקשו גם בערכין והני (לוד ואונו לדעת מהרש"א) יהושע בננהי והא אלסעל בננהי? והנני מוסיף להעיר, כי קישית ר אלחנן עכ"ם תקשה לפי גירסת רש"י. כי אף אם נאמר דנקט ריב ל חדא אגב תרתי (לוד ואונו אגב לוד וגיא החרשים). הכי סברא היא לומר דנקט תרתי אגב חדא (לוד ואונו אגב גיא החרשים)? אולם כל הקישיות יתורצי וכל הספקות יפתרו אם נשים עין בוחנת על שני כתובים הכאים כאחר לתרץ ולפתור. כי הנה בישים הוכא הפסוק דהי א ח יב: הוא בנה את אונו ואת לוד ובנותיה. ועתה לך נא אתי אל מקום אחר וראה בעיניך את הכתוב בנחמי יא כיה —ליה: ... ישכו בקרית הארבע ובנותיה וכריכון ובנותיה...ובבאר שבע וכנותיה ובצקלג וכמכונה ובבנותיה... עזקה

השכמים שונאים ליוסף ואבימלך הרג אחיו בני ירובעל (ומוסיף אני שנאת אדניה אל שלמה) אמי ישראל לפני הקכ"ה מי יתנך כאח לי כמשה ואהרן שני הנה מה מוב ומה נעים וכו'. לכן משבח דוד אותם אחים שישבו יחדו בלא קממה על הנחלה ויתנו לבכור פי שנים כבכורתו ואעים שהוא בן השנואה ואומי מה מוב ומה נעים שבת אחים גם יחד.

הלא גם ממלכי ישראל היו כמה וכמה אכזריים ששפכו דמם של ישראל כרוצחים כאחאב וכמנשה וכהורדום ואחרים ועוד שהיית אומי כדברי ריע שהיה שמח כשבא לידו לקיים בעורו ובנופו אהבת די כדבתי ואהבת את די אלהיך ככל לבבך ובכל נפשך וני (ברכות סיא: וירושי שם סיף המסכתא) ולא היית רוצה לשמור נפשך (ולכן כתי כלשון יחיד) הלא גם דמך סומכא טפי. ובכל זאת שאל ההגמון הלא כל ישראל ערכאים זה לזה וצריכין לשמור ולהציל את כלל ישראל כי ראה מעשה מרדכי היהודי שלא רצה להשתחוות להמן וכאשר שמע אותו רשע שהוא יהודי לא נתקרה רוחו כמיתת מרדכי כיא רצה להשמיר ולהרוג את כל היהודים וכמו שהיתה מעשה שסיפר ריי אכוהכ לרים יפה בעל הלבוש שהובא בסדור נהורא שלם בתחלת הספר בענין גודל עניית אמן עיש. ולכן הוסיף לשאול הלא כתי בחורתם ובלשון רבים) ונשמרתם מאד לנפשותיכם שכל אויא מישראל ישטור מעשיו מלהביא סכנת נפשות על כלל ישראל וכאשר שמע החסיד כזאת אישתיק כשעה חדא ודי נהן לו שכל לפיים ההנמון ואמר שהיה עומד לפני ממהים ולאו אור בריו ברצון ושילחו את עצמן ממנו ולהסנות אל השר שהוא בשר ורם והשר קבל דבריו ברצון ושילחו אל ביתו לשלוי.

(כיה הי) בי ישבו אחים יחדו. מלשין יחדו למדו (יכמות יא:) מיוחרים בנחלה פרט לאחיו מן האם ובסיניא שם שקלי וטרי לשון אחים ללמוד בגיש. ואני באתי להוסיף דכנראה סתם אחים הם אחים מן האכ מיוחדים כנחלת אכיהם ולכן כשאינו מדכר אלא באחיו מן האם הוסיף הכתי יינ זי כי יסיחך אחיך כן אמך אעים שבספרי דרשו אחיך מן האכ כן אמך מן האם, ונראה כוונתו אם לא היה כחוב בן אסך הייתי אוםי אחיך היינו אחיך פן האב. אכל מרכתי כן אסך לא כיוון שם לענין הסתה רק על אחיו מן האם וריל. וכמיא פיי וויל לפי שאחיו מאכיו יש לופר שלרעת כן הוא עושה (שיפוז בעכירה שלו) כדי שיירש חלקו לסיכך לא חשמע לו אלא אפי אחיך כן האם שתחשוב בלכך שוה אינו אום לך בשביל אחיך מן האם אינו יורשך ואינו אום אלא לרבר שחקנה לא חשמע לו. ואית הלא כפי תשא (שמות ליב כים) נאמי וכאחיו סתם וקאי על אחיו מן האם היינו הך דכיוון דמן הענין עצמו יוצא שלא דבר הכתי אלא על אחיו מן האם שלא יהיה לוי כסותו שלא הפא בעגל לכן כחי סהם באחיו ופשפעוהו אחיו מן האם כמו ככנו שהוא כן אשתו והוא חורגי. ועתה תבין מה שכתי תהלים קליג א' מה מוב ומה נעים שבת אחים גם יחד הלא כטכע הארם שהאחים אוהכים זה לזה ולמה משבח דור המע"ה את אחים שישבו יחדו אלא לפי שאחים כתם היינו אחים שבנחלה וכוו תהיה כמה סעמים מחלוקת בירושת הנחלה וכחילוקה ויוצאה להם מריכה ושנאה כאחי יוסף עיי בתנחומא פי וישב וכן שם לפי שמות (על פסוק מי יחנך כאה לי והוא שהיש חי אי) וזיל כיצר את מוצא כל ראהים שינאים זה לוה ומתחלת ברייהו של עולם קין שנא להבל והרנו ישמעאל שונאו ליצחק וכן עשו שונאו ליעקב וכן

והשמיע בני יעקב (שם מים בי). וכן איתא בפירש"י (כראש ני ייג מתנחומא פי במדבר) על פסוק וישאו אחו כניו ולא בני כניו שכך צום אל ישאו משתי לא איש מצרי ולא אחד מכניכס שהם מכנות כנען אלא אחם וכנראה שגם על זה בניו של יוסף שהיו מאמם מצרית לא נשאו כארונו ובפרט כרעת האומי שעם השבטים תאומות נולדו ונשאו ביניהם או צוואת יעקב אבינו קאי על מנשה ואפרים.

ולכסוף אעיר גיכ על היחם שיחסו דור המלך עיה את שלמה כגו שהיה מכת שכע אשת אוריה החתי שאף היא היתה גיורת וכשאדניה מרד נגרו ואסף את אהביו גם יואכ בן צרויה שר צכאו של דוד ואכיתר הכהן שימליכוהי מלך אחר מיתת אכיו וידחוחו את שלמה ועיי גתן הנכיא שיעץ ברוהיק כת שבע באה לפני המלך והזכירתו על שבועתו יששלמה בנה ימלוך תחתיו. וכנראה אדגיה ואהביו סמכו על שיחס שלמה לא היתה הוגן כ"כ שיהא ראוי למלך כי היה איש נכרי קצת ואחר שנחן לו הקב"ה שמו שלמה ורנביא קרא לו ידיד יה מן השמים הסכימו למלכותו כבהוראת שעה. ומפני מחלקת אדוניה משחו את שלמה אעים שהיתה לו ירושת המלכות כראיתא כריתות הי:

דברים

רי טי וט"ו) רק השמר לך ושמר נפשך מאד. ונשמרתם מאד לנפשתיכם. בברנות ליב: איתא ת"ר מעשה בחסיר א' שהיה מחפלל בדרך נא שר אי ונחן לו שלוי ולא החזיר לו שלוי המחין לו ער שסיים תפלחו לאחר שסיים חפלתו א"ל ריקה והלא כתיב בתורתכם רק השמר לך ושמור נסשך מאד וכתי ונשמרתם מאר לנפשוחיכם כשנתתי לך שלוי למה לא החזרת לי שלוי אם הייתי חותך ראשך בסייף מי היה תובע את דמך מידי. איל המתן לי עד שאפייסך בדברים והשיב לו אותו חסיד כראוי ונתפיים אותו השר ונפטר אותו חסיד לביתו לשלוי עיש. וכשישבתי על כסא הרבנות בקיק פלעשען יעיא ודרשתי ככיהים דשם בכל שנת ושבת הקשיתי מזה למה היה מביא אותו הגמון כי פסוקים דשמירת הנפש הלא מססוק הראשון כבר נשמע חמיהתו על מעשה החסיר ורי דנני להשיב תשובה והיה. שאלו השר לאוחו חסיר שראה שעמר בחסלתו ולא היה רוצה להפסיק אסי המלך שואל בשלומו ותמה עליו שהיה מחזיק ברכרי חזיל אעים שימות ולא יחיה בהם ושאל לו מן התורה שצוחה לשמור הנפש ולכל הסחות כמו שמפרק רב יוסף דאמר לא שנו שלא יפסיק אפי המלך שואל בשלומו אלא במלכי ישראל אבל במלכי אוהיע יפסיק אם אי אפשר לקצר, והחסיר לא קיצר שהשר המחין עד שם יים תפלחו. אבל תמה היה על זאת שבתי בתורת משה רק השמר לך ושמור נפשך מאד ושאל למה לא שמרת את נפשך ממני שהייתי יכול להחיו את ראשך, ואם היית סכור שאני ממלכי ישראל ואינך רשאי להפסיק שלא חבא לידי סכנת נסשות

במעשה ומרי הלא עברה לא נעשתה כו ולא באביו. ועתה מצאתי מענה וחשובה נם על שאלה זו גם על כמה דברים השייכים לאיתו ענין וזה היה כלל גדול בתורה. מלכר מלכות משה רבנו לא היתה גרולה בישראל מלהיות כהן לאל עליון כמו שישראל בעצמו נבחר מכל העמים ליקרא ממלכת כהנים וגוי קרוש. אכל מן המוכן הוא שכל מי שיכהן לאלריו מלבד שיהיה כלא מום קבוע וטהור מטימאת הנית יהא ניכ מיוחם מכי צררים מלכר שאכיו צריך להיות כהן גם אמו תהיה מכנות ישראל ולא שיתחתן אביו בגיורת שלא תכוו באפיו ארטי אפי בדור עשירי. ואלעזר בן אהרן לקח לו מכנות פוטיאל לו לאשה וחלר לו את פינחם (שמות וי כיה) וםדפוטיאל היה שמו של יתרו כראיתא סוטה מיג: ושינ איכ היה אלעור גם זרע מדין בוה ווה גורם, וכן מצאתי בילקי ראובני (מילקי ירמיה) ארשביי ארבעה מהם שבאו ממשפחה נכריה ואלו הם פינחם אוריה יחוקאל ירמיהו עיש. והם מבוין אותו ואומרים בן סומי זה שפימם אבי אמו עגלים לעיו וכן איתא בוייר סליג סיי די (ובמ"ר סיב סיי כי) על במרבר כי ליד וויל ככל אשר צוה די את משה כן חנו לרנליהם ואהרן היכן היה כיון שבא ליחסן הונו אותו ואמרו לו את מיחסנו ער שנא ליחסנו לך ויחס את כניך אלעזר כנך לשי הוא נשוי לא לבתו של סוטיאל כיון שראה הקביה שהן מזלולין כו התחיל מיחמו קנאי בר קנאי (ועי גם סנה פיב:) ולפי זה לא היה פינחם ראוי כפי קול העם כקול אל שדי להיות כהן די וכיון שקינא לרי שהרג על זמרי גם כת משרי מדין וגם נקם נקמת די במדין והראה שנפישו קצה בשומאת העם הזה היה מתכשר ומשהר עצמו, לכן נתן לו הקביה את בריתו שלום ונתכהן.

וכן נראה שמשום דבר זה בנין של משה לא עלו אפי׳ לקצח גדולת אכיהם ביון שיצאו מצפורה בת מדין והתורה אמרה לא תוכל (היינו אינך רשא׳) לתת עליך איש נכרי אשר לא אחיך הוא (וזה קאי גיכ על מלך הורדום שיצא מגרי אדומים שנתניירו בימי מלך יוחנן (ועי׳ בס׳ סענח רזא שתיבת נכרי בנימטריא הורדום). וזהו כנלענ׳ד כוונת מרים אחות משה כשרברה בו כי אשה כושית לקח (כמדבר ייב א׳) ועתה גרשה (כראיתא בתיא ארי אתתא דנסיב רחיק) וחשבה שהוא ייחקה רק משום שנתיהר על שדיבר עמו ד׳ אכל הוא גרשה שלא ידברו בו כבנשיא ר׳ שנתחתן בנכרית. ומצאתי בילק׳ ראובני (פ׳ בהעלותך שם) שעל זאת לא נקברו עצמותיו באי׳ (מכוונת אר׳־), ובס׳ י׳ מאמרות דף ס׳ד עינ איתא דמשה רבנו לא נכנס לאי׳ כיון שעמרם אביו נשא את דורתו כמו שנוכל לדייק משמות ב׳ א׳.

וכשטה זו נוכל לילך ניכ לירע כשבירך יעקב אבינו גם כני יוסף מנשה ואפרים שהיו מאשה מצרית אסגת בת פוטיסרע ליחסם כין השכטים ואמר ועתה שני בניך הנולרים לך בארץ מצרימה לי הם אפרים ומנשה כראובן ושמעון יהיו לי (בראשית מית הי) ועור קחם נא אלי ואברכם ושם פס' ט') ועור המלאך יברך את הנערים "קרא כהם שמי ושם אכותי (שם פס' ס'ו) אבל לא בירכם בשעת מיתתו כשקיבין "קרא כהם שמי ושם אכותי (שם פס' ס'ו) אבל לא בירכם בשעת מיתתו כשקיבין

תשחשו כיום אחר וכשם שנחן הקביה רחמים על הבהמה כך נתמלא רחמים על העוסות מנין שני כי יקרא קן צפור לפניך עכיל. ועי עוד וייר פכיז סיי ייא וחלך בשימה זו להבין דברי המשנה ברכות פ"ה מיג האומר על קן צפור יגיעו רחמיך ונלעניד פירושו שאומר רק על קן צפור יגיעו רחמי הקביה וכדלקמן שם רק על מוב יוכר שמו ו רק להורות על (טיבתו) אומר מודים מודים ואינו מקבל אף הרעה באהבה. ואף שנחן הקב"ה רשות לבני אדם לררות גם בכל חית הארץ (בראשית אי כין) בכל ואת לא ירדם בפרך בלא צורך כי רק הבהמות הטהורות נתנו לו לעבורה ולשחיטה ולאכילה (שם ט' ג') אבל הטמאים היו רק למלאכה ורק פמר חמור אם לא פדן היה לעריפה שיופסר בממונו כשהפסיר ממון של כהן. וכן שור שנגח שהמית ארם או בהמה שנרבעת שחמא בה ישראל ועגלה ערופה ניתנה לכפרה וכן שעיר המשתלח וכרומה או בכוך בהמה במצרים (שמות י"ב כ"ש) כראיתא כמכלחא וכססקתא דריכ שלא יאמרו המצריים שיראתם עמרה כפרענות האחרים. והאחון נשאה לכלעם מעורה עד היום הזה ורכב עליה ולמה שאל חרב להמיחה הלא עבר כזה על צער ביח. לכן פתח הקביה את פי האחון להוכיר לבלעם את עכירתו. ובזה אעיר גם לדרוש במעשה דרבנו הקדוש דאיתא ירושי כלאים פיט היד וגם בביר פליג סיי גי שחש בשינין ייג שנה שכשררש בציסורין והוי לעי באורייתא עכר לסניו עגל לשבח יובל וצעק כאלו אמר הצילני והוא אמר איני יכול לעודך כי לכך נוצרת וקשה מה היתה עבירה כידו של רבנו הקרוש הלא נתן לנו הקכיה רשות לשחשם אלא נלעניד שהקצבים שהיו דוחפים את העגל היו מכים אותו כשבש כלא צורך והם מצערין אותו ביותר ולכן צעק וביקש מרבנו הקדש שיצילהו מידי הרשעים האלו שהיו שותפים לעמלק והוא לא עיין בו לחקור למה צעק והיה סכור שלא היה רוצה לילך למיתה כלל ואמר לך כי לכך נוצרת אבל העגל החביא את ראשו חחת כסוחו של רבי והיה כוכה כדאיתא כים פיה. וכשראה אחיכ דאמתיה דביתיה הות שדיא לבני חולרה כשכברה את הכית והיחה רוצה לאברן צוה אותה רבי לרחמם כי גם רחמי הי על כל מעשיו והחולדה שהיא כהמה ממאה אינה למיתה כיא לצורכה שנבראת לה מן הקביה ולא היתה מותרת להמיתם וגם אינן מוומנין למלאכה כפי מבען והרגלם בבני אדם אלא עובדה לאדם בכח אם משביעה כראוי כדאיתא כספרי דברים סיי מינ (בפי עקב לפסוק ונחתי עשב בשרך לבהסחך) וגם הוא לו סימן שוב רכתי (משלי ייב יי) יורע צריק נפש בהמחו. ולפי שהבין מעשי הי וחשב שרחמי הי מלבד שיגיעו על קן צפור גם יגיעו על כל חיה וחיה למינה ניצל רבי מחוליו. ודוק

(כ״ה י״ב) לכן אמר הנני נתן לו את בריתי שלום. כזבחים קיא: איתא אריא בריח לא נתכהן פנחם ער שהרגו לזמרי זכן ייחם זרעו אחרי כהונתו מדכתי אחר שהזכיר (יהושע כ״ב י״נ) את פינחם בן אלעזר הכהן זכתי (שם פס׳ ל׳) פינחם הכהן. ולבי היה מגמגם בדבר זה מאר כבקשתי ובשאלתי הלא פינחם היה בן בנו של אהרן הכהן ולמה לא נעלה לכהוגה מתחלה במקום אכיו אלא משקינא לאלריו

זר ונראה שלכן נמצא על תיכת לא מירכא כפולה (עיי גם כן קרי וכתיב ייא כיא נכי שרין העוף שאין לו עתה ויש לו אחר כך). ויותר נראה שחטאו באש זרה שכשרבר ג' די ווו היא דעת רבי עקיבא (ת"ב רים אחרי) וזיל ר"ע אושר כחוב אי אושר בקרכתם לפני הי ויפוחו וכחי אחר אישר ויקריבו לפני הי אש זרה הכריע בהקריכם איש זרה לפני הי הוי על ההקרבה מתו ולא על הקריבה. עוד הדע ואת מעונשם שני והצא אש פלפני הי וחאכל אותם שהקכיה מעניש מדה כנגד מדה שהטאו כאש ורד. ולכוון רעתי עם דעת ריא ורייש אומר שמחוך שהיו שחויי יין לא שמעו להלכח משה רכן שהיחה חורה שכעים ועשו הכל שלא כרוגן. ועוד גראה לעניד שהלכת צרוקים בענין הקטרת אשר לא כדת או נתפשטה וההו'קו כה גם אותן המשים ומאתים איש ראשי סנהרראות מקריבי הקטרת שנחווערו עם קרח וערתו שגם קרח לא האמין כחורה שכעים ולכן שאל למשה בענין שלית שכילה חבלת אם צריכה עוד לציצת וכלם היו כת צדוקים. לכן לגלג משה על תורחם ואמר לים שיקחי מחחות ויתני כהן אש מתחלה כאשר סכרו לפי דעתם וישימו אחיב את הקמרת כאשר יעמדו כבר לפני הי והי יודע למי יכחר וממי יקכל את הקטרת אם פאהרן שעשה כדין אם פהם שכטלו הרלכה שקיבל משה פסיני מסי הקכיה והם עשו כתורתן כראיתא (כמדכר שיו ייה) ויקחו איש שחתתו ויתנו עליהם אש וישימו עליהם קטרת ויעמרו פתח אהל מוער. וגם הם נענשו מדה כונד מדה כרכתי שם פסי ליה ואש יצאה מאח הי ונוי. ועור ואח חרע כוה כי מה שכינ היה נותן את האש אחר ששם הקטרת על המחתה כן נכי ערת קרח היתה החלכה לעשות רק כשיעמרו לפני הי אכל לא כשצווה לעשות מעשה קטרת לעצור ננר המנפה כאשר עשה אהרן עים משה כאשר יצא הקצף וההל הנגף כראיתא שם (ייז ייא) ויאמר משה אל אהרן קח את המחתה וחן עליה אש מעל המוכח ושים קטרת ונוי. ומוה תמצא סיוע חוק לגורלה ולעומקה של תורה שב עים.

בנודבר

(כיב כיח) ויפתח ה׳ את פי האתון. עשרה דכרים נכראו בעיש כין השמשות ומהם גם פי האתין כראיתא כפיה רמסי אכות ואין גלעניר שכל אוחן הנסים נעשו כן להיותם מזומנים בתכליתם מששת ימי בראשית כי גם בנם של פי הארין שאלו בסדרש הלא אין חדש תחת השמש ונראה שאין הדברים ככתכם אלא אמרו דרשנו למצוא האמת בכל הסירות. ויגעתי ואולי מצאתי ותאמין כי עיקר הנס היה שמששת ימי הבראשית נזהרו בני אדם על צער בעלי חיים והוא מצוה דאורייתא כדאיתא בים ליב: ורחמי הקכיה גם על הכהמה וגם על העופות כדאיתא במדר רים תצא וזיל וכשם שרחמיו של הקביה על האדם כך רחמיו על הבהמה שני ומיום השמיני והלאה וגוי ולא עוד אלא שאמר הקביה אותו ואת בנו לא

ועור בכמה מפרשים ובפרט בביאיר הגריא וגם מה שצוה אבא שאול לבניו השילו חכלת מאפיליוני והריצב"א היה רגיל שלא להסירם מן הכנף אלא לקשרם ולהדקם בתוך כנף להוציא מן רפלונתא רגם כשיעמרו במלכישיהם בהחיית המתים יהיה להם ציצת ועוד אף בוסן שישנים בעפר אם הם חייבים יש להם ואם לאו הרי הן מהודקים וקשורים. ויצא מכל ואת המנהג כינינו לפסול ציצת אחת מטליתו של מת ווה תמוה מאד דאם חייבים גם בקבר הלא ציציותיהם נססלו ועברו על לא חגרע ואם אינן חייבים למה להם ג' ציציות. ועחה מנהג ישראל חורה ומלאכת מחשבת היא לפסול ציצת אחת לומר שיברלו מן החיים למיתה ונחפרדה החבילה, וחבין מה שאמר לו רי חייא לד יונתן כשהיו מהלכין כבית הקברות ורוה קשריא תכלתא דריי ואיל דלייה שלא יאמרו המתים למחר באים אצלנו ועכשיו מחרפין אותנו ולמה לא אמר שיקבלו המתים על שכיטלו ציציותיהם ונעשים חפשים גם ממצוה זו (ולא מכל מצוות כיון שנאפר לדם מצוח מילה כאשר היה לאדם היאשון) והיינו שיאמרו ועכשיו מהרפין אותנו בפיסיל תכלת אבל כשיעמרו יוסיפו להם הציצת המבוטלת וקיל. ולפי פירושי תכין גיב מה שאמרו (ברכות סיב:) שאיל דוד לשאול מן התורה בן הריגה את וכוי עיש גם מאי ראיתא בשייט מזמור זי (סיי די) וזיל די יהודה אמר דוד (ופי בויר בילקי שמיא רכז קליג שהקכיה אמר כן לדור) מה בין קטע ציציחא לקטע רישא אטר רי נחטיה שביטלו מטצות ציצת שעה אחת.

ויקרא.

(ש"ז י"ג) ונתן את הקטרת על האיט לפני ה". ירועה ההלכה שכ"ג היה מכנים הקטרת על המחתה ביוה"כ מבית לפרכת ושם היה נותן את האש על המחתה ולא כדרך הצרוקים שהיו מתקנין הכל בחוץ בהיכל ליראות כבר בענן הקטרת בכית קה"ק כראיתא יומא י"ט : וע" ג"כ בת"כ אחרי פרק ג" ה"א וכיומא נ"ג. הקטרת בכית קה"ק כראינה לכ"ג שלא ישנה הדבר. ונלעניד שגם בני אהרן נדב ואביהו מעו בדבר זה וחמאם היה שהקריבו קטרת שלא כהלכה. ואף שר"א אמ" שלא מתו אלא מפגי שהורו הלכה בפני משה רבן (עירובין ס"ג.) ורי"ש אמר על שנכנסו שתויי "ל למקדש וע" כל זה בפירש" (" ב") בכל זאת לא תדחה דעת בר קפרא בשם ר" יירמיה בר"א (ו"ר פ"כ ס" ח") וע" גם בת"ב שמ"ני במכלתא דמילואים הליב שבשביל ד" דברים מתו בני אהרן על הקריבה ועל הקיבה על אש זרה ועל שלא שבשביל ד" דברים מתו בני אהרן על הקריבה ועל הקיבה על אש זרה ועל שלא איש מחתתו ומאותו פסוק שכת" כו ויתנו כהן אש וישימו על"ה קטרת ויקריבו לפני איש מחתתו ומאותו פסוק שכת" כו ויתנו כהן אש וישימו על"ה קטרת ויקריבו לפני ה" נראה שעשו כדרך הצדוקים כמו שחשב אותו צדוקי (יומא י"מ:) שאע"פ שירדה האש מן השמים צריך להב"א ג"כ מן ההדיום וחשבו שצריכין לעשות כן גם במעשה הקטרת ומלבד שה"ה אש זרה אשר לא צוה אותה אלא לכ"ג לא היתה ג"כ מעשהו הקטרת ומלבד שה"ה אש זרה אשר לא צוה אותה אלא לכ"ג לא היתה ג"כ מעשהו

ולוט נפרדו זה מוה על שהיתה רכושם רב (בראשית ייג וי) גם עשן נפרך מטעם וה מיעקב אחיו ושם ליו ו' ז') ונתנדל בהר שעיר להיות נרול מאחין ער שיתן הי ועלו מושיעים כהר ציון לשפוש את הר עשו. ו) ועל שרימה יעקב את יצחק אביו מחוך כובר עיניו גם יוסף היה סבור שכיהה יעקב בעצמן את עינין כשבא לברך את כניו ואמר לו לא כן אכי (עיי בזה כם סענה רוא). ועוד מצאתי בכמיר פי נשא על שיהורה כיזב לפני אביו לומר הכר נא אם כתונת בנך היא אם לא (בראשית ל"ו ליב) בא לו להכיר צרקת תמר כלתו (שם ליח כיהו. ועיי עוד בדרך הוה כחירי מהרשיא מהדורא בתרא יכמות סינ: וכן רבים כמו משה נכי בנות צלפחר ושמואל הנביא על שאמר אני הרואה ואמר לו הי אל חכם אל מראהו (רשיי דברים אי ייו). וכן היתה גם לשובה בפינחם שנשרר מתחלה מן הכהונה וכמו שפרשתי לעיל) על שיצא ממרין ע"י אמן שהיתה כת פוטיאל ויוהם אחיב לכהונה ע"י קנאתו להי במרין במעשה ומרי. ועוד אעיר על שני דברים כאותי ענין משאול המלך, האי כשנכחר שאול למלך היו אנשים בני כליעל אומרים מה יושיענו זה ויהי שאול כמחריש שמיא יי כיו) ואחר שגבר כנחש העמוני ויאמר העם מי האומר שאול ימלוך עלינו חנו האנשים ונמיחם ויאמר שאול לא יומת איש כיום הוה כי היום עשה הי חשועה בישראל (שם ייא ייג) והקביה שילם לו את ענוחנותו מלכר שנמצא שם אחיב גרולתו ונכירתו גם ניצל לו עיי זה בנו יהונתן שכשנשבע שאול שלא יאכל איש מאומה באותו היום שכאו פלשתים ולחצו את ישראל עד פאד וגור תענית להתפלל ולהתחנן לה׳ שיעיור את עשי שן האויבים הקשים עליו והלך יהונתן עם נושא כליו וגברו על השלשתים בערמה ויהונתן אכל אח"ב כשכשל שעם התענית מיערות רבש שמצאם כי היה עיף ויגע וכשישמע שאול מה שעשה כנו התרים כנגרו וצוה להמיתו על שעכר בגזירת המלך וסיכן את ישראל אכל העם לא הניח להמיתו כי אמרו היונתן ימות אשר עשה הישועה הגרולה הואת... כי עם אל הים עש ה היום הזה (שם ייר מיה). והכי שתמיהתי על דבר שמואל הנכיא כשקרע שאול את כנף מעילו ואמר קרע הי את ממלכת ישראל מעליך (שם מיו כיו) האם נחש הוא בישראל וכי הוא כצר הנביא להעניש לסלך על מעשה שעשה ככעם. אבל סמקום אחר תראה כי היתה מלאכת מחשכת והיה כדעתו של שאול לרחות את רגביא ממשמרתו הרמה על כי היה טוררו ממלכותו כי גם כאשר רדף שאול את דור במדבר עין גדי ויכרת דוד את כנף המעיל אשר לשאול וינחם אחיכ על מעשהו זה וקרא אחריו כאשר עלה מן המערה ואמר לו ראה כי לא הרנתיך אלא כרתי את כנף מעילך וכנראה גם זה היה מדה כנגר מדה ואנחנו נדע מה נעשה שנם ביר דור נחן הי לשלם לו על כי כרת מעיל הנכיא למרדו וכן היה נמרד שאול ממלכותו בכרות דוד את מעיל מלכותו וריל.

ואולי בזה זכיתי להבין מנהג ישראל עם קרוש דיש פלונתא בין הפוסקים אם לפסול ציצת מפליתו של מת עיי תוסי גדה סיא: דיה אבל וברכות ייח. דיה למחר (ושם אומר רית מה שהובא בתוסי גדה בשם ריי). ועיי ביויד סיי שניא סיב אשר אין להם רועה ומי שיוציאם מבית עבדים יהיה להם מלך והוא יקח את הברכה ויברך גיכ את בגי עמו בשעת מיתתו כאשר היתה. ועליו אמר הכת' עד כי יכא שי ל ה ולו יקהת עמים. ותיבת שילה בכתיבה היא כמו סותה (וכיב גם כסותה שמות כיב כיו) ועירה בברכת יעקב אל יהורה. ושרש של שילה הוא שול שעניינו להיות מוציא כמו שליה ושלל וכדומה ואיכ שילה הוא כמו מוציאו (ממצרים) ווה היה משה. וראיתי בנעהים שגם הוא דורש שילה על משה באמרו שילה בגימ מריא משה.

ואעיר בזה עוד על הסבוה הג"ל שבככורה נכלל חזקת ברכה להיות לראש ולנשיא ולנהל את בניו ועמו ירושת הי עד שלא תקרי רק מורשה אלא גם מאורשה במה שאמר אלישע כשעלה אליהו הנכיא רבו במרכבת אש השמימה וביקש ממנו ויהי נא פי ש נים ברוחך אלי וכוונתו לתת לו הבכורה נגד כל נביאי הי כמו שכתי בככור לתת לו פי שנים ויהי ע"י הבכורה מבורך עד שיודו אותו כל אחיו הנביאים כאדונם וכן מצאתי אח"כ ברדיק (מ"ב בי מ").

ממות

(ייח ייא) כי בדבר אשר זדו עליהם. נקדירה שנשלו כה נחנשלו (סוטה י"א.) וזהו מה שאמרו שנשם שארם מודר כך מודרין לו, וכמו כן ברור הפלגה עיי רש"י בראשית ייא זי מתנחומא מדה כנגד מדה. ואעיר כאן על איזו ענינים שבהם תראה השגחתו של הקכיה ופקודתו בענין הזה. א) על שגירש שרה את ישמעאל מביתו שלא יירש עם כנה עם יצחק בא עליו שנאת עשו בהחוכחם על ירושת אכיהם ולמי תהיה הבכורה, ומפני שעינה שרה את הגר המצרית עד שברחה מביתה בא על זרעה ב"י שעינו אותם המצריים די מאות שנה וכיון שנתן אברהם לכני הפילגשים מתנות לקיים מצות הענק העניק יצאו ביי כשנגאלו משם ברכוש גרול. ב) וכמו שגירשה חוה את אדם הראשון מגן ערן ע" שנתנה לו מסרי עץ הגן כמו כן עשתה רבקה ע" שהמעימה כמעמים ליצחק והלבישה ליעקב את בגדי עשו החמורות וירח יצחק את ריח השדה ושנכנס עם יעקב ריח גן עדן (עי פירשי בראשית כ"ו כיו מב"ר) עד שיעקב כנה עוב את כית אכיו שישב כה לשמרה ואולי חמאה רחל גם כעין וה שעובה עונתה כרוראי ראוכן וקיטיג אחיכ השטן כאשר נשבע יעקב לרעה. ג) ועיי שלקח יעקב את הנכורה מעשו בשעה שכא עיף מן השדה וברעבו לא ידע מה הוא עושה נחגלגל לו להכיר את הבכורה בבכורתה שלבן נחן לו את לאה הבכירה אעים שהוא עבר ברחל הקשנה. וע"ו שאמר אברהם אבינו אל לוט הסרר נא מעלי ולא היה יכול לישב עמו בשלום אינה הקביה לידו לפדות אח לום כשנשבה במלחמת די והי מלכים ולהשיבו אצלו וגם יצחק בנו היה צריך לילך ממקום למקום מפני מריבת עברי אנימלך. ה) וכמו שאכרהם

בחלומו קרושתו ינם פחדו היה על שלקח אכן מאבני המקום ובתורה (ועיי תיסי חולין ציא: ד׳ה כתיב שלקח רק אבן אחת) כת ונחצתם את מזבחתם לא תעשון כן להי אלהיכם ופרשיי אזהרה למוחק את השם ולנותין אבן מן המזבח או מן העזרה. ולכפר על מעשהו קירש את האבן אשר שם מראשותיו ומשחו ויקרא את שם המקום ההוא בית אל בשינוי השם למען ירעו עוברי דרכים אשר יביאו אחריו שמה קדושת המקום ולא יותן לפניהם מבשול להיות עורים. ואחר שהתפלל ונדר וישא יעקב רגליו ללכת מחרש אל מחוז חפצו ולכן כתי עור הפעם וילך.

(שיט יו עד בי יבא שילה. הפסיק הזה נדרש לכמה מעמים בענין שילה וכולם הולכים אל הנכואה אשר כה יכושר ביאת המשיח והוא יכוא כיכ. אך רעתי ורוחי בעניותי לא נחו בוה כי אשרתי שכל האכות לא נתנבאו כביאת נואל צדק רק אמרו על העתיד כפי מה שהיה שייך לכניהם וחפשתי ברכר למצוא מפשמות הלשון את האמת ואולי הצלחתי. ובתחלה אומי דבר כישם אומרן היה מורי ורבי המנוח מוהריר שלמה הכהן וציל אשר למרתי אצלו כאשר הייתי בעיר האלבערשמאם וגם אצל אדמו ר מוהרור אכיעורי ועליג אויערבאך וציל ולהכריל כין החיים וכין המחים גם אצל החריף החינ מיהריר יוסף נאכעל ניי ובכל שכת ושכת חירש לנו איזו דבר אגרה וואת היתה יפה מכולם שברכת האכות לא היתה רק כמו שאנו מברכים את בנינו שיהן להם הי הצלחה בתורתם וכמעישי יריהם עם בריאית גופם וימים טובים וארוכים אלא כדי שיוכרו בנחלחם הרוחנית וכפרט להכיר את הככור להיות שומר אמונים כאחרותו של הקכ"ה אחר שהכיר אברהם אכינו את בוראו, וכמו שאמר הקכיה אל פרעה על ביי כני בכורי הוא ובחר אותם סגילה מכל העמים ונתן להם את תורתו כך נתחוקה גם לאכות המחשבה והאמונה כי רק הבכור יהא ראוי להיות מוחוק בנחלת הי. וכן נחן אברהם את ככירמו ליצחק שהיה יחירו מאשתו הוגנת שרה אמנו ויצחק חרד הדרה גדולה כאשר שמע שיעקב הקטן נטל ברכתו ולא עשו הבכור וכאשר שמע שעשו מכר את בכורתו ואיב כפי הודאתו יעקב נתנכר וירנן יצחק ואמר גם כרוך יהיה ובפרט שראה יצחק שעשו פרק עול מלכות שמים ויט יעקב שכמו לסכול. ובשיטה זו אלך גם אגכי לעניד ואומר שעחה כאשר כא יעקב לברך את בניו סמוך למיחחו אמר מי זה הוא ואיוה דוא אשר חבין ביקרת מלך מלכי הסלכים בירושת האחרות ואמונת ה' למען דעת כל עמי הארץ כי שם ה' נקרא עליו ואטר לראוכן בכורי אתה והיית ראוי ליטול את הכרכה אבל אבדת את וכותך כי היית פוחו כמים לכן אל תותר ואין לך יתרון בפני אחיך לישול פי שנים. וגם שמעון ולוי שכלי חמס מכרתיהם לא היו ראוים להתמנות מלכים במשפחתו ולכן אמר נסרם אל תכא נפשי. אבל ליהודה אמר אשר ערבת בכנימין אהיך אתה יודוך אהיך מן האב וישתחוו לך גם כני אסך ולא יסיר שבט סיהורה ומחוקק סבין רגליו ואנשיו וכל משפחתי. אכל לא לעולם תהיה כן אלא עד שיבא משה ויהי בישורון מלך ולו יקהת עמים. כי מסורה היתה כיד יעקב אכינו מברית כין הכתרים בלשון פקוד יפקוד שאחרי שיצאו בניו ממצרים יהיו לעם גדול ויהיו נצרכים למנהיג שלא יהיו כצאן

(כיח י') ויצא יעקב מבאר שבע וילך הרנה. פירשי ירוע שיצא יעקב ללכת לחרן ועמר נגרו הראביע. ובאמת קשה למה כפל הכת' ואמר ויצא וילך ולא אמר רק וילך וגם לומר עם המדרש שכוונת הכתי ללמד שיציאת צדיק ממקומו עושה רושם לא היה צריך לומר ויצא וילך אלא ויצא ללכח. ועתה שכחי ויצא וילך בא לומר שאלו שתי הליכות היו כל אחת במחשבה אחרת והם אי שיעקב היה צריך לעזוב את בית אביו מפני שנאת אחיו ויצא מבאר שבע כי מאחר שאמרה רבקה ליעקב כרח לך אל לכן אחי חרנה ורכרה עם יצחק על זה לא שמענו שבעלה ענה אותה. ועוד בא הכתי לומר שיעקב עוב בציווי אמו מקום בריכות מים וארץ שמינה אשר כרת שם יצחק ברית בבאר שבע עם אבימלך מלך פלשתים ואשר נראה לו שם אלהים ויצא יעקב שהיה יושב באהלי שם ועבר. ב' שהלך יעקב לחזור לחרן מקום עיז ואון ותרפים אשר ער שם חרון אפו של מקום כדרייקי בביר מנוין הפוכה בסוף פי נח. ועל דרך הפשט אמרתי שכוונת הכתי היא לומר שיצא יעקב מבאר שבע ברעחו לילך לחרן ויעקכ שהיה יושב אהל לא ירע מאומה מארצות אחרים בעולם והיה סבור שמכאר שבע ער חרן לא יהיה יישוב כיא ערבה ישבה ברר רק עם עוברים ושבים ממקום למקום ולא יושבים כה בחוך הדרך ורימה ברעחו שמקום ראשון שיפגע בו בהליכתו מכאר שבע יהיה מחוז חפצו אשר נשלח לשם והיינו חרן וכראיתא כביר כלישנהון דברייתא הוא פלן אזיל לקסרין וער כדון הוא על זווריא פי לשון העולם כך אמר הולך פלוני אל מקום פלוני ועריין הוא בביתו. וכן כשפגע במקום אשר היה יישוב כאשר ראה (וכנראה על זה כתי במקום בהיא היריעה) אמר יעקב כרעתו שהוא חרן ובפרט שמצא כאן אכנים אשר מהם חשב שישבו כאן בני אדם. אבל לא נכנס לעיר וילן שם במגרש העיר ובסביבוחיה חוצה לה כי בא השמש ומנהג הולכי דרך היה ידוע כדאמי רב לעולם יכנס אדם בכי מוב ויצא ככי מוב (פסחים בי. ושינ) וכראמר רב אדא בר אהבה משה עלה בהשכמה וירד כהשכמה (שבת פיו.) וכיון שיצא עם אור היום שלמר מזקנו שהשכים אכרהם בבקר וילך אל המקום אשר אמר לו האלהים ולא רצה יעקב אבינו ליכנס למקום שיושכיו לא היו ירועים לו ולא ירע שם בית מושכו של לכן אחי אמו. ויבחר לשנב מחוץ לעיר כי ירא מעצות רעות של אנשי העיר (עיי עוברא דרים בכיר פציב סיי וי ועוד חענית י: במחניתא חנא שאמר יעקב לבניו כשירדו למצרים לשבור אוכל והכניסו חמה לעיר ופירשי כשאתם לנין ושוככין כדרך בעיירות הכניסו לעיר בעוד שהחמה זורחת ובמכלתא בא סייא). אך וכשחלם שם דברי קדושה וראה ה' נצב עליו ודימה אשר אלהים בחלום דבר כו והתעורר מחלומו אמר בלכו מה גורא המקום הזה ויש אלהים בו ויירא שישן שם ונהג קלות ראש במקום קרוש ונורא אשר אמרו חז"ל (ברכות סים מ"ה) לא יקל אדם את ראשו כנגר שער מזרח שהוא מכוון כנגר בית קהיק ולא יכנס בהר הבית במקלו ובמנעלו ובאפונדתו ובאבק שעל רגליו ולא יעשנו קפנדריא והוא כא לשם במקלו אשר עבר בו את הירדן ולא רחץ את רגליו כהמלאכים בכית אכרהם זקנו וגם ככית לוט והיה עושהו קפנדריא אם לא ראה נכי יום הששי ההיא כתי לרכות. ולולי למדו תוססת שכת כיומא סיא: (עיי אוית סיי רסיא סעיי כ) משבתכם הייתי אומר שיש ללומרה מה"א של הששי. ועתה מסיר רסיא סעיי כ) משבתכם הייתי אומר שיש ללומרה מה"א של הששי. ועתה מסופנה הוא לדרשה אחרת ואולי זכיתי לכווגה. ודע שבפ"ה דמסי אבות מים (ובכמה מקימות אחרים) אמרו עשרה דברים נכראו בערב שבת כין השמשות והיה קשה לי מניין זה אחר שלא הוזכרו בתורה ורק מה שכתי שם היה כל מלאכתו של הקביה במעשה בראשית וכשנאמר ויכלו היתה כל מלאכתו עשויה. ומטה גמרו ללמוד עוד אלו יי דברים להיות כרואים אחר מעשה ששת ימי בראשית. (ואייה אדבר בסוד מאמר זה לקמן). והיה נלעניר דבהה"א של הששי נכלל בריאת אלו עשרה דברים שנמנו במסי אבות ודיל. ואולי מנין עשרה דברים עלה מן הלשון שבתחלת אותו שרק בעשרה מאמרות נברא העולם.

(ני ייט) בזעת אפיך תאבל לחם. כשחטא ארם הראשון עיי הסתח הנחש הקרמוני ועיי חוף אשתו נענש גם הוא אחר שקילל הקביה את האדמה בעכורו. ואף שקשה למה נלקתה גם הארמה, גראה להשיב על זה שגם הבחמה הגרבעת חמות שלא יהו מרננין על ירה בכל פעם על הארם הרובע אותה כשרואין הבהמה וכרכתי סיר כל חיה אררשנו. וכעין וה נראה לררוש גם אחר שהמית קין את הכל אחיו שאמר הקביה אל קין ועתה ארור אתה מן האדמה אשר פצתה את פיה לקחת את דמי אחיך מירך, אך מקללת האדם שיאכל לחמו בועת אפיו דייקו השומים שהעכורה היא קללת אדם. ואין שטוח גרול סוה כי סלבר שאמר הקביה בעשרת הדברות ששת יפים תעכור גם מקורם נאמי ויקח די אי את האדם וינחהו כגן ערן לעברה ולשמרה. אך זאת היתה קללת האדם שבתחלה הניחו הקכיה בנן ערן לעברה בששת ימי המעשה ולשמרה מן המלאנה ביום השבת שבו שבת א' מכל מלאכתו. ואחר שחמא האדם וירד כמחשבתו וברוחו רעועה שלא תהיה לו עוד פרנסה כמו שיכולים כיי לראוג כשנת השמטה ויובל מה נאכל בשנה ההיא, וכאשר דאנ גם קין אחר שהרג את אחיו ואשר כל מוצאי יהרגני. ועוד עי׳ ברכות ליה: רשבי אומי אפשר ארם חורש בשעת חרישה ווורע בשעת וריעה וקוצר בשעת קצירה ורש בשעת רישה ווורה בשעת הרוח תורה מה תהא עליה אלא כומן שישראל עושין רצונו של מקום מלאכתן נעשית עיי אחרים וכוי. אכל קשה מוה על סברת השומים הוא תשוכת רשכיי שאמר גרולה מלאכה שמכברת את בעליה (גדרים מים:). לכן נלעניד שקללת אדם הראשון היתה מזה שמחוך דאגת פרנסתו היה ירא מלשכות עור מן המלאכה גם ביום השבת כנכרי ששבת שהוא חייב מיתה. והיתה קללתו תלויה על זרעו עד שקבלו ישראל שמירת שבת והיתה להם לאות ברית שהקכיה קבלם באהבתו ובחסרו ומחרש היתה להם כרכת שבת כמקדם אשר כירך אלהים את יום השביעי. ומי שלא יקבל עליו קרושת שבת תהא מיתתו כפרתו כדכתי עד שוכך אל האדמה ושם נותן לו הקכיה יקרא דשכבא שאמר לו כי עפר אתה ואל עפר תשוב ואל ישרפוהו גופי המת כאשר יעשו היום המבטלים מנהג ישראל תורה ונהיה אפר תחת עפר אלא כאשר היה רצונו וציוויו של הקכיה.

יהורה תלמירו שיננא עי׳ בערוך ערך שן ד׳ שמעמו הוא שינון ומחודד עים קרא דושננחם אכל השם יצא לו מנודל שניו שהיו לו עיש ומצאתי שנם שמואל בעצמו נקרא מאשה אחת רכה שיניה (נדרים נ:) וכן בענין קרקפנא (יבמות ע"ח. עירובין כיב:) שפירשיי בכי לשונות בעל הנלגלת ואדם חשיב. ועיי גיב במיא אויח קליא סיק טי דתחלת הלילה תנכורת הדינין וכיב טיו: היינו דאמרי אינשי סידלי יומא מידלי קצירא ונדרים חי: חרנא דיומא מסא וכבר ידוע לרופאים ולגמיח שהקדחת מכביר לעת הערב וניקל היא בבקר. — ביב קניח: איתא לרי זירא על עצמו שים אוירא ראיי מחכים וקאי על גירול חכמתו וביאחו אל האמת אבל ירוע גיכ שבלשון המשנה ובפרט כשים לשון חכמה היינו גיכ ראיית עינים הגופנית ועי"ו המילדת נקראת חכמה ושמעתי מאיש א' והיה נכרי שהעומר על הרי איי יכול להבים משם למרחוק יותר מכארצות אלו ועלה בדעתי שעל זה קאי מתחלה מה שאמר ריז אויר איי מחכים שהאמוראים ראו אויר איי בהיר ווך לראות ואמרו אחיכ שנם רוח האדם נוחה הימנו ונעשה שנון וחריף. ונגדו אמרו בכלאי מפשאי משום דיחבי בארעא דחשוכא אמרו שמעתתא דמחשכן (פסחים ליד: ושינ) ועיי סנהי קים. אויר מנדל משכח. ויש לי להוסיף לזה כמה ענינים שונים. – וכן מה שאמרו אחרון אחרון חביב עיי ביר פעיח סיי חי והילקי רמו קלינ מכיא בסננון הדא אמרה. וכנגדו מצאתי במיא פיד דביק אחרון אחרון נשכר לענין היויקא וכן לענין קרימת הפסוק עי פירשיי שמות ייב ליה (והמאוחר בפסוק חשוב). - ועוד מה שאחויל שלוחי מצוה אינן ניזוקין (פסחים ח': חולין קמ"ב: וש"ג) נלעיד שהדברים שהן קשים בחקירה וכאמתת אמונתם גלקחו מן ההלכה ביק לי. (ושם פיא: ובפרט בים קייח:) כנון שעשה מצות נר חנוכה והויק פטור מלשלם ההיוק וכן שליח ביד שהלקה את הרשע שהיה כן הכות או אב המכה את כנו להחזירו לדרך טובה והרב הרודה את תלמידו והויק פטור כי כל אלו נקראין שלוחי מצוה שהיה להן רשות ביר. ואינן ניזוקין היינו שפפורין מלשלם מה שהזיקו.

בראשית.

(א'ל'א) יום הששי. כבר ידוע פירוש ההיא הידיעה ונשתנה הלשון גכי מלאכת יום ששי כאשר נשלמה בו מעשה בראשית ועי' שבת פיח. עיז ג'. וכן גכי מן כתי בפי בשלח והיה ביום הששי וכו'. אך לעניד גראה להוסיף דבר חדש עים הגמרא עי' חולין קייב: (ובכורות ו:) הממאים לאסור צירן ורומבן וקיפה שלהן וכן קכיב: שמרבה שם מהיא יתירה דהממאים עורותיהם ככשרו כדפירשיי היא יתירה קדריש וכן שם קכיו: תיר הממאים לרבות ביצת השרץ וקולית השרץ. וכן מצאתי בביק קי: דמביא ראיה שדרך ערי מקלם הוא רחב ליב אמות כפלים כדרך ריה מן הפסוק תכין לך הדרך (דברים יים ג') ופיי הרשב"ם וזיל דרך מצי למיכתב וכתיב הדרך לאוסופי דרך אחרת וע"י גם שבת צ"ו: (ע'. ושיג) ומכלתא ויקהל רפיא וירושי שם פיו היב (מ':) שדרשו ההיא של אלה הדברים למספר לים מלאכות. וכן הנא

מצאתי און לי ראותן כי חלקים של וימין שאנו מחלקים לא היו בומן הקירם עיי בכל כו וברוקח סיי רפיג וכרמבים הלי ברכות רפיה וברין על הרייף ובשור אויח סיי קציב וניאה שמה שאנו מתחילין רבותי מיר וועלין בענשען או הכ לן ונכרך לא נתקן אלא עים הוהר ומצאתי כם כלק דככל דכר שכקרושה ושכח צריך הומנה עים תהלים ליד בי ועיי גם כשערי תשובה כאן וועל זה עיי בפרישה סיי קציב וקציחן וכפרט בס משה משה סיי שמיט כשם רב האי נאין ועיי גם כספרי סי האזינו (ליכ בין ובפרט לענין ברכת הוימון במכלתא פי בא (על שמות ייג ג) בשם רי חנניה בן אחי רי יהושע. ואחיב מצאתי כריוקי בסי רוקה שם וויל כא אי ומצאן מכרכין אם שמע שאם רו נכרך שאכלנו משלו או נכרך אלהינו עונה ברוך ומכורך לעיו כרב וכיר ואם כבר א שרו בריך עונה אמן כרב פפא וכן כם׳ המנהיג וכאכוררהם וויל ואי שבא ומצאם שאומרים נכרך אומר כרוך ומכורך ואם מצאם שאומרים כרוך אומר אמן. ויותר מבורר הוא לשון כל כו כיי כיה דין בהמיז וויל ומי שבא עליהן ומצאן כשהן מברכין אם בא כשאום׳ המברך נברך והן עונים ברוך שאכלנו משלו זה שכא עליהן אום כרוך הוא ומכורך ואם כא כשאום כאיי אסיה הון או בשאר הברכות כשיניע לסוף ברכות עונה אמן עם הן וכוי. איכ הכל בו נמשך אחר סברת רב ששת (כרכות מיו.) דברכת הוימון עד הון אבל מה אית ליה למימר לפי שיטת רב נחמן דברכת הזימון רק ער נברך. ועור הדרא קושיא לדוכתא דלפירושו הא דקאמר השים בסיפא דקא אמרי ברוך אינו מוסב אלא על המומן והבא יאמר עם העונין אמן. ועירכוב לשון נלעניד בבהינ הלי ברכות הנהנין (בהוצי אדמויר מוהריע הילרעסהיימער זצוקיל עמור 69) וויל בא ומצאן... הא דאשכחינהו דקא אמרי נברך אומי איהו בתריהו (ובנרסם מכבר גרי בהדיהו) ברוך ומכורך שמו חמיר לעיו. אשכחינהו דקא אמרי ברוך שאכלנו משלו אומי איהו בחריהו (בהדיהו) אמן וכוי. והלשון ניכ איא להולמו. ובמחזור ויטרי שהויל חברת מקיצי נרדמים עם הנה' הגאון מוהריש הורוויץ (ריש עמור 33) מביא דברי השים ואינם שם מונהים כראוי ובסוף איתא וויל ואי עייל ואשכחינהו כתר דסיימו עונה בתרייהו אמן. ומי יתן יבוא המכריע אליהו הנביא ויניד לנו בדרך אמת מה שהיה ומה שנהיה כדי שנביך כראוי

ם) ועתה שבאתי בעהיי לסוף חיבורי זה אסטר מתוך (ומצאתי באבדרין סכ"ט רסתוך גיכ טעמו בשביל ולפיז אל יסטר אדם אלא מתוך דבר הלכה היינו שלאחר שיעין התנא שיקנה לו חבר אל יעזוב אותו אלא בשביל שצריך לילך מאתו) דבר הלכה ואציג סה רק איזה דברים של טעם בחקירה ודרישה ואולי דדלאי לי חספה ואשכחי מרגניתא זעירא תותיה. כי ראיתי בעניד כי כמה דברי אגדה יצאו מדרכי המבע או ממאמר של הלכה כמו שהדרשנים עושין כן גם היום כגון לדרוש תחת החופה לסידור קידושין שתהא אשה עזר בעלה עים מה דאיתא לענין חיוב במלאכת שבת חיו שנים שעשוה סטורין וכן תהיה להם עבורת הבית וחיי נפש בניקל לסמור מדאגות אם יקיימו טובים השנים מן האחד. וכן מה שקרא שמואל לרב

(פיק דשבת) שנגורו נגד ההחערכות עם הרומיים וגם ידוע שריא וריי תלמידי ריביז היו כערך חמשים שנה אחר שנחרכה הכית ע"י הרומיים ועוד זכרו בישראל גור דין של שרם באיי אשר שם היה פונמיום פילאמוס. ומסי כי ממלחמת יהורה פיט סיי די של יוסיפון ידענו כי אותו השר הסעיר סערה בישראל על שלקח את כספס הנקראת קורבנות וכגראה שכספו היה ליקח קרבנות ציבור ואך קשה זה מכיון שנחרכה ככר שנים רבים ביהמיק) לבנות אמת מים נמשכים אשר ארכה יהיה ד' מאות מסדיון וחרה אף העם כזה והסכיבו כאשר בא לירושלם את כסאו ורבים בהתרוצצם בדרסו ונהרגו וועיי גיכ ביוסיפון מקדמוניות היהודים ספר ייח פיג סיי ב' על שהיתה כווגת השר לה ס יר את המים אל מעין שהיה רחוק ב' מאות סטדיון). ואולי אותו היום עמדו ביי כנגדו והוא נלחם כהם וגער גם בתלמידי ביהים. ואולי מאשר צוה השר שלא לימול את החרב נגד ביי גם סנה' פיב סעיא תשמע ביותר מה שאמרו וסנה' פ"ב.) אין נכנסין בכלי זיין לביה"מ. ומזה תבין ביותר את ענין כל הסיפור מניל. ורע לך כי גם כאשר נום רשב" ע"י חרוב ומעין ושבת ל"ג:).

ה) (כרכות ניר :) איחא אם כא אחר מן השוק לני שאכלו ומצאן כשהן מברכין מהו אומי אחריהם רב וכיר אמר ברוך ומבורך רב פפא אמר עונה אמן ולא פליני הא דאשכחינהו דקאמרי נברך אמי ברוך ומבורך והא דאשכחינהו דקאמרי ברוך עונה אמן. הרי כוונתו דאותו הבא אינו אוכל עמהן רק שומע ברכתם בבהמיז. וכנראה גרסא אחרת היתה לרשיי שפירש וויל ברוך ומכורך דלא מצי למימר שאכל משלו וגרם הא דקאמי ברוך ומבורך כדאשכהינהו דקאמר המזמן נכרך אכל אשכחינהו דענו ברוך הוא עונה בחרייהו אמן, עכיל רשיי. ותמוה מאד כפי גרסתנו דבכי פעמים גרסינן דאשכחינהו ופירושו דהבא מצא אותם האהרים שאכלו כאחת וכאו עתה לומן אייב צריכין אנו לידע במה הם עומדים או מה שאמרו העונים ולא שייך על המזמן כלל ודעל דבריו אינו עונה הבא להם כלל כיון שהוא אינו אומר להם כיא נותן להם רשות אלא על דברי העונין שהן נוחנין ברכות והודאות צריכין אנו לידע מה יאמר אם דברי העונין הן ברכה שלמה הבא יענה אמן כמו שעונין אמן על כל ברכת ישראל אעים שלא שמע ולמי כירך עיי כמשנה ספיח דברכות ושם ניג: שלא אכל עמהם. וכן איתא להדיא בברייתא ירושי שם ספיח תנא די אושעיא עונה הוא אדם א מן אפי לא אכל ואינו אומי נכרך שאכלנו משלו אלא איכ אכל. ורשיי מחלק בין שאמר המזמן וכין שאמרו העוגין. וגם הפוסקים הלכו אחריו עי רמב"ם הל ברכות פיה היב וכסיפו וגם אויח סי קציח. ומתחלה אמרתי שכוונת השים הוא על בי חלקים של ברכת הזימון כמו שאנו מברכין בזמן הזה אשר מתחילין ברשות המומן האומר הב לן ונברך ועונין יהי שם הי מבורך (עי בתוםי דיה רב) ועל זה יאמר הבא להן מן השוק כרוך הוא ומכורך וזהו גיכ עים מיג פיז כענין שהוא מכרך כך עונין אחריו וכך יאמר הכא להן ואם אמרו כחלק כי על רשות הסומן שאומר נברך שאכלנו משלו ברוך שאכלנו וכו׳ עונה הכא להן אמן. ואחר וה

לירר בעומקו שלרכר ומצאתי פתרון כי בשים אחת מצאתי תחת ש שים אות סי ומזה כא לי סשר רבר באמרי כי העיקר חסר מן הספר ובמתניתא היה נמצא וויל [והמתין לו סנח]ם עד שנעשה כביצה מוזרת ועיי טעות שכחה נאכרו האותיות שהסיבותים בהיקף והאות ס' ישב בדר ורשיי לא מצא פתרונו. ומצאתי סיוע לדברי במדרש לקח מוב רים פנחם וויל אלא האריך אפו עד שהניע אצל הקביה שהם תין לומרי עד שתשש כחו עד שנעשה כביצה מוזרת מרוב בעילות וכוי. וכיון שבמתניתא אינו צריך לגימטריא הוסיף בלקיט דרשה אחרת וויל ומרי נקרא ומר על שנעשה כביצה מוזרת ועיי לקמן בנמרא עצמה. ובתנחומא הנדסם מכבר איתא (על) [עד] שנעשה על אותה מדינית כביצה מוזרת.

ז) ובים נים:) מי הוא זה שאינו יודע הנסים שנעשו נבי מחלוקת ריא וריי לענין שומאת תנור של עכנאי והטהרות שנעשו על גבו אשר קרא עליהם ריא לשמים שישמעוהו ממרומים ויוצרקו דבריו וחדא גם הלכה פסוקה כמותו. ועיי האגדה בירושי מיק פיג היא ופיא גי ורי) ככמה שינוים וזהו חוכן הסיפור שם דכל זה לא נעשה כסני כל החכמים שנתקבצו בכיהים אלא כשבא ריע אצל ריא והגיר לו בדרך ככור רי חביריך מנדין לך לקחו ריא והוציאו לחוץ ואמר אם הלכה כמותם יחעקר החרוב שעמר שם ולא נעקר ואם הלכה כרברי יחעקר ונחעקר אם הלכה כמוחם יחזור למקימו ולא חזר ואם הלכה כמותי יחזור וחזר (ואמר שם ר׳ חנינא אין התורה אלא אחרי רבים להשוחו וריא ירע דין זה ולא הקפיר אלא על ששרפו שהרותיו בפניו ואחיכ מכיא שחתכו את התנור חוליות ונתן חול ביניהם ונקרא תנור של חכיניי ופיי בעל יפה מראה אולי שם בעל התנור היה כך וכנגר פיי התוםי שעכנאי היינו כנחש כאשר חתכוהו בחוליות ורגאין בעל חפארת ישראל פיי שנקרא כך עים המאמר כל תיח שאינו נוקם ונוטר כנחש וכוי. ועיי נסי הקנה רף סי. אחיכ הסיסור בירושי כוחו של ריא שכל רבר שנתן בו עיניו נשיף. והיו עמודי בית הווער מרוססים ואמי להם ריי אם חברים מתלחמים אתם מה איכפת לכם ויצאה ביק ואמרה הלכה כר"א ואפר ריי לא בשמים היא ותניא שם שהיו מחלפין שפו לקרותו אחר והוא כמו כלא שמו כמו שפירשתי במקום אחר. וכשיצא פעם אחת לשוק וראה שאשה אחת מככדת את ביתה והשליכה את הובל לחוין והניע על ראשו ואמר כמרומה לי שחברי מקרבין אותי שני מאשפות ירים אביון. וכל המעשה נסתר. והנאון מהרים שיף מכיא ששמע דרך דרוש חרוב ריל ריח כן דוסא עיש וחנינא בני די לו בקב חרובין וברכות יז:ו ונעקר ממקומו שהיה שם ובא לכאן, וועי ביפה מראה שפיי דקאי על ריא עצמו שהיה שמח כחלקו כענין שכתי כמסי אכות כך היא דרכו של תורה פת במלח תאכל וכוי) אמת המים ריא כן ערך שנקרא (מסי (אכות פיב מיח) מעין המתגבר ווקשה לי מפני החילוק שיש בין אמת המים למעין המתגבר) וחזרו והורו. וגם כותלי ביהים היינו תלמידיו יוכיחו והטו לדבריו. וביק היינו אליהו הנכיא מן השמים, והוסיף מהרמיש ואמר וכל דרוש רחוק. והובא המחלוקת עור כלים פיה מיי ועריות פיז מיז וברכות יים. וכנראה הדבר שייך אל ייה דבר

שלי שלך ושלך שלי עם הארץ לוקח ממעשים שנעשו בעבודת הקרקע ועי כים קז. א"ל רב יהודה לרבין בר ר"נ רבין אחי הני דילי דילך ודילך דילי ופירשיי יש באילגות שהפירות שלך ובאילגותיך שהפירות שלי ששדותינו זו לזו סמוכות והמצרים גבוהים ואילגות גמועין בהם ויש מהן נטועין בשלי ששרשיהן כפפו ונטו כולן לתוך שדך ויונקין משלך ויש בשלך שגוטין לתוך שלי ויונקים מארצי. ועוד מצאתי לפרש דברים אלו ממשגה די פיק דבריתות וז"ל אכל אם ה"ו שתיהן עומדות כאחת מביאות קרבן ונאכל ופיי הרעיב (ע"פ הגמרא דף ז":) שהגשים מתנות ביניהן (וזו היא מדה בינונית) אם אני חייבת הרי הוא שלי וחלקך מחול לי ואם את חייבת הרי הוא שלך וחלקי מחול לך.

ה) (כתובות קיג:) היום שמת רבי במלה קדושה פיי תוםי דיה אותו שעל שם שרבי היה נקרא רכנו הקדוש מכמה מעמים ועי שכת קייח: ירושי מגילה סיא עיב: ופיג עיר. סנה׳ פיי כ'מ עיג ועיז פיג מיב עיג) ומה שפיי עים סומה מיח אינו שייך לכאן דקאמר רק על אותו היום שמת והענוה כמלה מאותו היום והלאה, ורי חיים כהן כא לומר שאותו היום במלה קרושת כהונה וכמו שאמרו ירושי ברכות פינ כשמת רבי אין כהונה היום, והתום עמדו נגר רי היים כהן אולי לא משמע כיא טומאת בית הפרס דרבגן ולא טומאה דאורייתא וזה אינו דכבר שמענו עיז ייג. דכהן משמא בשומאת בית הפרס אפיי לרכרים אחרים כנון להציל מידם וכוי (ועיי רמבים הלי אבל סיג היי) ואפשר יש לחלק כיון שהיה רבי נשיא וגיכ רבם של כל ישראל כמלך ועיי עוד ירושי שם היא וי. וונויר פ"ו ניו.) וצריכין אנו להוסיף על ככורו יקרא רשכנא ועוד דבירושי שם (וי:) איר אדא אפיי בטימאה שהיא מדבר חורה. ועוד מצאתי ירושי כלאים פים היג (ליב:) וכחובות פייב מיג וליה.) דיום מיתת רבי היה עיש ונמשך הדכר עד סמוך ללילה שבה תחחיל השבת ומצמערים היו כל הבאים להספירו של רבי ואמרו דילמא מחללינן שנתא שהיה להם לילך כדרך רחוקה והיה ביק יוצאת ואומרת כל מי שלא יתעצל מהספידו שלרבי מכושר הוא לחיי עוה"ב וכו' וגראה מזה דהמאמר אותו היום כמלה קדושה מלבד שריבר בקרושת כהוגה גיכ אנו יכולין לומר ולדבר דבמלה קרושה היינו קדושת שבת וכענין ביק שיצא כאן עיי מאמרי הגרול במקום אחר.

כסה חידושי השים הגהות והערות כתבתי בשים שלי אך אין מקום להצינם פה. ומעט מהם אציע לפני אדמו"ר ניי שתבחן אמתתם אולי גוכחתי. ומהם כבר הדפסתי במהיע הקדם ובמקומי אחרים והסכימו עמי עליהם. אולי גם עתה יושנו כמשנה תורה.

ו) (סנהדרין פיב:) אמי רב נחמן אמי רב מאי דכתי זרזיר מחנים או תיש ומלך אלקום עמו די מאות ועשרים וארבע בעילות בעל אותו רשע אותו היום והמתין לו פנחם עד שתשש כחו והוא אינו יורע שמלך אלקום עמו. במתניתא תנא ששים עד שנעשה כביצה המוזרת וכו'. ומספר תכ"ד בעילות מגיממריא דורויר עי בפירשיי שנעשה כביצה במתניתא ששים פירשיי וויל ואין לרבר רמו במקרא. ואני רציתי שם. ומה ששנה במתניתא ששים פירשיי וויל ואין לרבר רמו במקרא. ואני רציתי

נ) (שם שם מייז) אכאר בקיצור דברי ראכיע אם אין תורה אין דיא וכוי. רק ללומרי חורה לשמה צריך לנהוג בהן ככור כראיתא קירושין ליב. על סס׳ והדרת סני וכן וויקרא י ש ליב) איר יוסי אין זקן אלא זה שקנה חכמה ושם כתי עור ויראת ואמרו במסי אכות פיב מיו אין כור ירא חשא יעי חולין ציא. (יומא ליו.) המהלך לימין רבו הרי זה בור וסירשיי שם אין בו חכמת ריא. אם אין חכמה אין יראה וכו כפיי איוה חכם הרואה את הנולד שצריך האדם לחקור ולשאול בנסים של הקב׳ה וכמה שאירע לאנשים הן לצדיקים הן לרשעים וככל מה שנולר, ועוד יעוין פי כן וומא איוה חכם הלומד מכל אדם שלמד ממאורעות של כל אדם כח הקביה והשנחתו וגם יחרד על סור של הקביה בצריק ורע לו וברשע ומוב לו, ואם יראה להחכים יירא מהשיי וכן החלוף. אם אין רעה אין בינה וכו׳ שצריך האדם ללמוד יום ולילה להוסיף ידיעותיו ואו תבוא לו בינה להבחין כין טוב וכין רע כי אין עיה חסיר. אם אין קמח אין תורה וכוי שלא תהא אכילתי נסה ונבחר מסלת אלא תהא רק למנחות ולו תהא רק כמנחת העומר גרש כרמל וכדרכה של תורה פת כמלח תאכל ודי לו בקמחא רפסחא ולהשביע נסשו יהשוב שיש לו פת בסלו ויהא שלחנו גרול משלחן מלכים ואו יהיה לו פנאי ללמוד בלא כריסו מלאה, ומה שאמר אם אין תורה אין קמח פיי אם אין לו שכר תורה ועשיית המצוות להיות מלאכתו נעשית ע"י אחרים כרברי רשביי לא יהיה לו אפי קמח, ובפרט אם יבוה התירה ולומדיה ישמע לו כיק סהר חורב אוי לה מעלכונה של תורה וכוי. ומה שהוא עיקר ומה המפל עיי עור באבדריג מפכיח

דו (שם פיה מיי) ארבע מרות כאדם האומי שלי שלי ושלך שלך זו מדה בינונית ויש אומרים זו מדות סדום, ידוע שפי התויים עים פי׳ הרב שהתנא מדבר בהנאה בעלמא כמו בסוחרים ודומיהם אבל כפי רבנו יונה מצאתי דקאי (נם) על נוחגי צדקה, ואני אלך כשיטה זו לסרש רישא רפתניתין. ומקורם אכאר שדרך התנא הוא ליקום במאי דסליק מיניה כגון רפיב דשכת במה מדליקין וכמה אין מדליקין אין מרליקין ומיז פיג רביב אילו רברים שיש להן חוקה ואילו שאין להן חוקה... אינה חוקה וכוי. ואיכ נראה שחריצת משפט המאטר כן היא שהאוטי בריוק ביותר שלך שלך ומלבר שאוםי גיב שלי שלין זו היא מרה בינונית וועיי לפירוש שימה זו בסיף הדיבור) ונמצא רהאום שלי שלי ובדיוק יותר ממה שאומי שלך שלךו היא מדת סרום. ולעולם יש לתמוה אם זו מרת סרום שאומרין שלי שלי העל זאת כאה צעקתם אל ה'. אכל אחיכ זכיתי להבין דברי התנא עים הסיפור בסנהדרין קיש: כי הוה בסרום מתרמי להו עניא יהבי ליה כל חר וחד דינרא וכתיב שמיה עליה וריפתא לא הוו ממפי ליה כי הוה מית אתי כל חד וחד שקיל דידיה הכי אתני בינייהו עיכ. ומדכתבו כל אויא את שמו על הרינר שנתנו לעני היו יכולין לומר כשתבעו את הכסף שנתנו לעני המת ברעב שלי שלי. ואף אית כדעת תויים שדי מדות בא דם לא איירי בצדקה כיא במקח וממכר נוכל לומר שאותו משל נלקח מאותו סעשה של עני סדום ולכן קאמר התנא זו מדת סדום. וכזה נראה שנם האומר

מנת (ועי בכנין יהושע שאין לגרוס על מנת שלא לקבל פרס דזה הוי כאלו לא
יצפו לחשלום שכרם ווה אינו מכמה פסוקים שכחורה) שיעשו מלאכתם כציווי בעל
מלאכתם וישלכו על די יהכם והוא יעשה ועי כמדרי על פסוק מתוקה שנת העובר
שהיה לו למלך פועל אחד שגמר מלאכת יומו בחצי יום וקיבל שכר משלם. ואז
תבין מעות הצדוקים והבייתוסין (וגם הקראים בומן הזה עי בפי הרמבים למסי
אכות) שלא האמינו בשכר ועונש ובעוה"ב וגם לא בתחית המתים ולא ידעו ענין
צדיק ורע לו רשע ומוב לו וחשבו שאם לא יקבל הצדיק גמול צדקתו בעוה זו לא
יקבלנו עוד לאחר מיתה. ולני המאמינים הכל מתוקן לסעודה וגחיה באמונתנו ליהנות
בעוה"ב מזיו השכינה ועמרות תפארת בראשינו אכייר.

ב) (שם פיג מיג) אכל שלשה שאכלו על שולחן אי ואמרו עליו דברי תורה כאלו אכלו משלחנו של מקום. - עי מאמר דלקמן חבין גם דברים אלו של ריש. והשאלה היא מה הוא השלחן אשר לפני די והחשובה שיהא שמח בחלקו וכראיתא בכמה מסומות שבעוה"ב לא אכילה ולא שתיה אלא נהנין מוין השכינה. וכן המלאכים שבאו לאברהם אבינו ועשו עצמן כאלו אכלו ולא אכלו. וכן משה רבנו שהיה במחיצת השכינה ולא אכל ולא שתה מי יום ומי לילה וכמעשה ראלישע הנכיא שון בעשרים לחם שעורים וכרמל בצקלונו מאה איש והשיב על המיהתו של גחזי משרחו כי כה אמר די אכול והוחר (מיב די מיג), ועוד חראה במעשה דרי חנינא בן רוסא שכל העולם כולו ניזון בשבילו על שהיה די לו בקב חרובין משבת לשבת (כרכות ייז:) ועל צעקת אשתו שאל מן הקביה ליחן לו דבר להקל עניותו ונתנו לו חד כרעא דפתורא דרהבא שתהא לו קצת שכרו בעוהיו ומאחר שראה בחלומו שכל הצדיקים לעתיד יושבים על שולחן דחלת כרעי ולשולחן שלו חסר חד כרעא ביקש דנישקלינהו מיניה וזה הוה גם גרול ביותר מאשר נחנו לו בקשחו כי מאחר שארם קיבל העושר כמעט אינו יכול עוד להיבטל ממנו והוא היה מושל ביצרו (תענית כיה.). וכן איחא בביר סים תולרות וויל חרוצה ביד הצדיקים שאינן נוטלין מן היקר שלעתיד לבא בעוה"ו. אם כן השולחן אשר לפני די הוא שישמח האדם כחלקו בעוהיו ויקבל שכרו משלם לעתיר. וגם החכמים אשר היו מסובין בכני כרק והיו מספרים ביציאת מצרים כל אותו הלילה ולא היו אוכלין ושוחין כרעכתנים וכגרגרן השותה כוסו ככת אחת היו נוהגין כרברי תנחומא (עיי במיא פי בהר) על רות ני זי ויאכל בועו וישת שנתעסק כדכרי תורה. ועחה מוכנים דכרי התנא שבא לומר אם אכלו אוחן השלשה רק כדי שביעה למען יומנו כרינם ואמרו עליו דית שקירשו תאותן הגופנית ער שבאו להם מחשבות שהורות וחשבו כמראים באצבעותיהם זה השולחן אשר לפני די (עי מה שפירשתי על ויקרא ייא פי) יהו כאלו אכלו משלחנו של מקום. אכל כשלא אמרו עליו דית כאלו אכלו מובחי מתים כמאמר אבדריג פ״ה מיב שהצדוקים והבייתוסים היו משחמשין בכלי כסף וכלי זהב כל ימיהם שהיתה דעתן גסה עליהן והיו אומרין מסורת היא ביד הפרושין שיהו מצערין עצמן כעוהיו ובעוהיב אין להם כלום,

אין כבוד אלא תורה.

מאת

דום הולל כמיר ש קענוגסבערגער מגוע בי מרכים דוב הולל במיר ש קענוגסבערגער מנירמן יע א.

א) (מבי אבות פ"א מג) אנטיגנים איש סוכו קכל משמעון הצריק הוא היה אומר אל תהיו כעכרים המשמשים את הרב על מנת לקבל פרם אלא הוו כעברים וכוי. ולעניר לא עלה פיי אותה משנה עד עתה כראוי ודי ויכני להוציאו לאמתתו ואולי יכוונו לי גיב בעלי מדרש ואלו דברי. הרעיב כבר פין שאנטיננום בא להורות שנעכור את די מאהכה ועיי גם כתויים וכתים ריה די. דיה בשכיל ותום עין יש. ד"ה על ופסחים חי: דיה שיוכה. ומתמה הייתי למה כפל התנא את דברין כתנאי בני גר ובני ראובן והלא די לו לאשר היו כעברים וכוי. ועוד קשה על פיי הרב הלא הוסיף התנא לאסר ויהי סורא שמים עליכם שתהא עובר גם מיראה ועיי כזה ירושי ברכות סים ה'ז (ייר:) וסימה סיה ה'ז (כ'נ') ולכן ניל שכוונת התנא להוהיר לעבור את די מאהכה וגם מיראה כראיתי סומה כיב: וגם בספרי ואתחגן סיי ליב כרמשמע מסי שמע ומסי והיה אם שמוע. וכן משמע ניכ מאכות דרינ ס"ה סמיא שהוסיף וויל כדי שיהיה שכרכם כפול לעתיד לכא. אכל יותר מובן המאמר ממימרא ררב יהורה אמר רב (קירושין ח'. ושינ) כל האומר על מנת כאומר מעכשין דמי ונראה דגם לשון מעכשיו לא משמע על אתר אלא בומן קרוב עי' מיג פיז דגמין מהיום אם מחי מעכשיו אם מחי ועי במה שהכיא באבררינ לקמן שם מיב על רעת חלמידי אנשיננום שאמרו אפשר שיעשה פועל מלאכה כל היום ולא יפול שכרו ערבית ועי עירובין כיב. אשר אנכי מצוך היום היום לעשותם מחר לימול שכרם. ונמצא מזה שאנמיננום כא ללמד שלא נהיה כעכדים המשמשים את הרב על מנת לקכל פרם שלהם מעכשיו גם בעוהיו אלא כעברים המשמשים שלא על

^{*)} לשמחת לכי גם אני נקראתי לחביא שי חיוכל למורה הו אדמו״ר נשיא ישראל נ״י ורבי המוכחק ושלא להיות סרכן כאותה שעה גדולה הכאתי כעני על הפתח איזה מאמרים מספרי יו זוג שובות שאוציא אי״ה ככללו ובפרטו לעת הכושר ואשמח כעל כל חון אם אדמו״ר נ״י יקכל גם מנחתי כשנים קדמוניות אשר הייתי מתאבק בעפר רגליו בכיה״מ לרבנים דפה.

זי שפריעת בעיה מצוה איכ כבר מושבע ועומר הוא מהר סיני שישלם את חוכו ממה שיניע לירו כומן מן הזמנים רכי בשביל שאין לו לשלם עכשיו בזמן הקבוע לא ישלם ויסמר לעולם? ועיכ כוראי דלולא השבועה שחכנו שישבע על של עכשיו שאין לו עתה כלום (ומפני הרמאין) כי עתה לא תקנו שבועה בפני עצמה שישלם להבא ממה שיבא לירו. ואיכ אין כל עיקר לשבועה זו לא מראוריתא ולא מתקנת חכמים. וכאן שהאיש הזה מוחוק לעני וכשר ולא שייכת אצלו השבועה שאין לו כלום שהיא העיקר ממילא שלא גוכל להשביעהו על להבא ועיין נגלגל עליו השבועה הראשונה ג'כ. דאין לנו רשות להשביע כל ארם שבועה זאת כלבר, כי אם אדם כשר הוא בודאי שרוצה לקיים מצות פריעת בעיח מבלי שכועת תקנת חכמים ואם רמאי הוא שאינו משגיח כמצות התורה איך ישגיח על שבועה מתקנת חכמים? ואין להקשוח על הא דמבואר בשיע חוים סיי ציו סעי לי הנשבע לסרוע וכוי ויתפלש בעפר דהאיך חל השבועה ושם ליכא כולל דבאמת שסיר נוכל לומר רשם גיב כולל איכא דאף שיהיה סטור מצד הרין שלא יהיה לו רק הסירור ואו סמור ליחן ועיי שבועתו מתחייב גיכ שייב דין סידור משאיכ כאן דהרמכים כתכ להריא רק לאחר הסירור. וכמויב אין להקשות איכ מה תועיל השבועה שישבע גם עיז שאין לו עתה כלום, דבוה נוכל לומר כרכרי בעל החרומות המובאים ום בכסף משנה בפרק זה הלכה כי. ששבועה זו איננה על שאינו רוצה לשלם אעסיי שיש לו רק מפני שאנו אומרים שהוא גשמט משום דדחיקא ליה שעתא סכר עד דהוה לי וווי ופרענא ליה ורמו רכנן שבועה כי היכי דלודי. והרי מסורש דאין אנו חושדין שום בן אדם שאינו רוצה לשלם מכל וכל רק שהוא משחמים. ועיכ כוראי שלא היו מתקינין שבועה על ממה שיבא לירו. ומה שהקשה ליי ממה שכחב בעל הגהות מיימונית גבי וכולל בשבועה זו וכוי וכן ססק וכוי דאמרוחי בי דינא תרי זמני לא מטרחינן ואם איתא דאין משכיעין אותו על השניה אלא בגלגול הראשונה אכל כשנחבמלה הראשונה נחבמלה השניה איכ למה ליי האי שעמא בלאו הכי אין להשביעו על השניה עכיל. הנה יש לחרץ ולומר דההגים לא משחעי בכשנתבטלה הראשונה כי אם כשהראשונה קיימת ראז כיון שהוא נשבע על הראשונה הוא נשבע על השניה ג"ב וכוללין אותה כי היכי דלא נפריח כי דינא תרי ופני להשביעהו זו בפני עצמה וזו בפני עצמה, וכיז נוכל לומר גיב משעם הניל, אבל כשנחכשלה השכועה הראשונה גם ההגים מורה ראין מטריחין כי דינא אפילו חרא זימנא ולא ישבע כלל. וגם אין לומר דהשבועה השניה שייכת עיז שלא ישמש עצמו באותה שעה שיהיה לו יותר מכרי הסירור שישלם תיכף כהא רחיישינן גכי שבועה ראשונה ראשתמומי קא משתמים, דוה אינו, רבשבועה ראשונה מיירי דרחיקא לי שעתא השתא ורויק. ועיין כקצהיח סיי עיג סיק הי שהאריך גיכ בענין שבועה לפרוע רהוי נשבע לקיים המצוה עיייש.

שישכלו כפנינו עכיל ומזה נראה שלענין החזקת גירי צדק כלבד סגי ליה המכילה לקריו ולא להתערב בישראל ולישא ישראלית ולכגון דא בודאי שאפשר לומר דבריעבר אם מכל אפילו במים שאובין גיב חזקתו חזקה ולא פסלינן לורעיה גיב. ובאופן אחר יש לומר דוה דאמרינן דלבעל קרי גם שאובים כשרים היינו רק לענין שונכל להתפלל ולקרוא אכל לא לימהר לענין מומאות ומהרות (עיין פירוש הרייש זיל במקוואות סיח משנה אי) ואיב נוכל לומר דנתכוין באמרו מי לא מכל לקיריו היינו מכילה הגונה הממהרת אותו אף לענין מומאות ומהרות ולא רק לרברי תורה בלבד.

בקידושין סיב עיב. תוסס דיה גר צריך שלשה וכוי ומיהו קשה מהא דאמר דמושיבין אותה במים עד צוארה ושני תיח יושכין מכחוץ ומודיעין לה קצת מצוות קלות וחמורות וסריך והא בעינן שלשה ומשני תני שלשה עכיל. ברור שמעות סוסר יש כאן וציל: ומיהו קשה מהא דאמר ושני תיח עומרים על גביו (של גר) ומקשה הנמרא והא אמר רי חייא אמר רי יוהנן גר צריך שלשה הא אמר רי יוחנן לתנא תני שלשה. דקושית הגמרא הזאת מוסכה שם על גר ולא על גיורת ודויק.

שם דף סיג עיא. בנסרא: ועור תניא שב עמי בצוותא ואקרש לך שחוק לפני רקור לפני עשה כדימוס הזה שמין אם יש בו שזה פרומה מקורשת ואם לאו אינה מקורשת. על עשה כדימוס הזה פירשיי זיל: דימוס. בנין. והפירוש הזה אין לו מובן. כי מה שייך ענין של כנין אצל שחוק לפני ורקור לפני. ולפענ"ד נראה שפירוש דימוס כאן הוא כפירוש המלה היונית 2006: תכנית Gestalt. Figur אינה איש אחר וכררך שעושים וריל שיעשה ויציג לפניה מין תכנית או דמות איזה איש אחר וכררך שעושים המשחקים הנקראים מוווס! לחקות איזה דמות כדי לעורר שחוק הרואים. וכמובן זה אנו מוצאים את המלה הואת הרכה פעמים כהקלסיקים היונים כמי אצל הומיר ועור. ובזה נכין גם כאן ויש לזה קשר עם הקורם: שחוק לפני רקור לפני עשה לפני איזה תבנית (נ״כ לשעשועים) ששמין אם יש בו שוה פרומה וכוי.

ברמבים הלכוח שלוה ולוה סיב הלכה די. מי שהוחוק שהוא עני וכשר וכוי יראה לי שאסור לדיין וכוי. הקשה בלחם משנה דנהי דאין משכיעין אותו שכועה שאין לו כיון שהוחוק עני וירא שמים אבל מים ראוי להשכיעו על השבועה האחרת שהיא מכל מה שיבא לידו ואיכ כיון שיש להשביעהי על זאת אמאי אין אנו כוללים שהיא מכל מה שיבא לידו ואיכ כיון שיש להשביעהי על זאת אמאי אין אנו כוללים גיב הראשונה בזאת וישבע עיי גלגול בשבועה הראשונה מחמת השניה כי היכי דהשניה אנו כוללין אותה בראשונה כמו שכתב רבנו זיל למעלה וכולל בשבועה זאת וכוי עייש מה שתירין וסיים ועם כל זה צריך עיון. ולפעניר נראה דלא קשיא ולא מידי דהנה כל עיקרה של השבועה שאנו משביעין עפיי תקנת הנאונים הראשונים ולא מידי דהנה כל עיקרה של השבועה שאנו משביעין עפיי תקנת הנאונים הראשונים את הלוה האומר שאין לו כלום לשלם חובותיו הוא עיו שישבע שאין לו כלום ובשבועה זו יאמנו דבריו וע"י שבועה זו כוללין גם את השבועה שיסרע ממה שיבא לידו אף כי באמת אין מקום לשבועה זו כי לפי ססק הרמכים זיל בפרק זה הלכה לידו אף כי באמת אין מקום לשבועה זו כי לפי ססק הרמכים זיל בפרק זה הלכה

וכוי.) וכן כחפילין נמי מאחר שאין להם קביעות של ימים או שעות מסוימות להנחתן וכדאמרינן במנחות (מיג עיא) תפילין כל זמן שמניחן מכרך עליהן, ואין לרמותן לתפלת שחרית וערבית שומן קריאתן קבוע ומשעבר הומן ההוא אולה לה המצוה וכשהוא קורא קיש או מתפלל לאחר יום או יומים הריהו מקיים מצוה אחרת בפני עצמה*). ובסוכה כשעושה אותה לאחר יום או יימים אכתי לא עבר הומן הקבוע לישיבת סוכה שגקבע על מספר ימים וכן כתפילין אם שב ומניחם לאחר יום או יומיים הריהו מורה בענין תפילין ומצוחה שאין לה הפסק בומן ועל מה שעבר העולה מכפרת ושפיר מקרי בירו לתקן ושיש לו ריצוי גם ממקום אחר ודוקא על מצוות כאלה העולה מכפרת.

ביבמות מ"ה עיב. ההיא דהוו קרי לה כר ארמייחא אמר רב אסי מי לא מבלה לנדותה ההוא דהוו קרי ליה כר ארמאה אמר ריביל מי לא מכל לקירויו. (ובירושלמי קאמר אהך עוברא דריביל דתני כר קפרא גר שמל ולא מכל כשר שאין גר שלא מכל לקירויו.)

וקשה בשלמא אצל גיורת שפיר יש לגו לומר מי לא מכלה לגרותה דלנדה היא מובלת במקוה כשרה של מי גשמים או מעין וומה שיש להקשות שם עוד מזה דאין מבילת גר בלילה עיין בתוספי שם ריה מי לא מבלה וכוי ורא"ש ורייף שם) אבל אצל גר איך מכשרינן ליה עיי מבילתו לקירויו הלא שפיר יש לחוש שמא מבל בשאובין דהא קייל ברפיח דמקוואות דבעל קרי מובל אפילו בכולן שאובין דאמריגן התם מקוואות העכוים שבחויל כשרים לבעלי קריין אפילו נתמלאו בקילון ועיין פירושי הריש והרמבים שם (ואין להקשות נמי דהא בעל קרי מוחר גם בנתינה מי קבין עליו, דוהו רק אצל חולים ורשיי מביא בכרכות סיב עיא דיה אמשר בנתינה דסתם תיח חולים הם מה שאין לגקום זאת אצל גר וקיל) וכן איתא בביי אויח סיי פיח דבעל קרי כשרה מכילתו אפילו במים שאובין והכא בגמרא להלן דף מיז עיב מצריכין לגר מקוה כשרה דאמרינן שם במקום שנדה מובלת שם גר מובלין.

ואולי יש לחרץ ולומר שזה דאמרינן שם שמובלין גר במקום שנדה מובלת זהו דוקא לכתחילה וכשמובל לפני בית דין וכראמרי בתוספי שם לענין תיח עומדין על גכיו דהיינו לכתחילה עדיף מסי הכי. אבל בדיעבד כשר אפילו במים שאובין וקצת ראיה יש לזה ממה דמקשה בירושלמי הניל שם עלת לו מומאה קלה למומאה חמורה (מי עלתה לו?) אמר ר' יוסי בר' בון מכיון שזו וזו לשם קדושת ישראל עלתה לו. ועיין ברמב"ם הלכות איסווי ביאה פייג הלכה מ' שכתב וזיל: וכן גר שנוהג בדרכי ישראל שמובל לקריו ועושה כל המצוות הרי אלו בחזקת גירי צדק שנוהג בדרכי ישראל שמובל לקריו ועושה כל המצוות הרי אלו בחזקת גירי צדק וכו' ואעפ"י כן אם באו להתערב בישראל אין משיאין אותם עד שיביאו ערים או

^{*)} וכמו דמצינו פטור יוד כוף כינן כוח פענין אחר ככיכוי הדם כשקדם אחר וכסה שחייב ליתן לחראשון יו זהובים ומכיים שם דאין לפוטרו מצעם שיהן לו תיגגולת אררת לשחום דזו היא צצוח אחרת ומצוה ראשונה הלכה לה ומעוות לא יוכל לתקן.

בערך קלש. וכן אצל דלמן בערוך החרש שלו בערך קלש. ושם הלאה: וקליש מי סעיר? (דבמלת קליש לא שייך לומר וקליש מי סעיר כלל כאצל פורתא) ומוה נראה ככר מפורש, שפשט הגמרא היה מוכן כרברנו. אכל הראיה היותר חוקה היא זו דבשים הניל בפסחים דף קיו עיב על הא דגרסינן בנמרא שלנו רכא הוה שתי חמרא כולי מעלי יומי רפסחא וכו', הגירסא שם היא: רכה הוא שתי חמרא כל יומי דמעלי פסחא כי היכי דאגיר ומכפן אמצה אורתא אמר רכא מנליה המרא מגריר גריר טובא דתנן בין הכיסות הללו אם רוצה לשתות ישתה בין שלישי לרביעי לא ישתה א' אמרת בשלמא מגריר גריר מובא שפיר אלא אי אמרת מסעיד סעיד אמאי ישתה הרי כאן מפורש שתי פעמים, שהיין גורר הרבה ולא שהרבה יין גורר. ומעתה עלינו לומר שלנגר עיני רבנו בעל המורים ויל היתה גירסא זו שמשעמים שהזכרנו מוכח שהיא הצורקת והנכונה, ובשביל זה פסק בצדק שיין מותר לשתית הן רב או מעט כי הוא גורר המאכל ואלמלי ראה הביח זיל נירסא זו בוראי שהיה פוסק ג"כ כדברי בעל השורים זיל ולא היה חוכך להחמיר כדעת התוסם והמרדכי שאינם מובנים כלל וכלל. ולחנם שמלו רבים מנאונינו לבנות בפלפולם מגדלים הפורחים כאויר ויתאמצו להעמים בדברי בעל השורים זיל כונה ושעמים שלא התכוין אליהם כלל והפסק שלו מיוסד על אדני הצרק והאסת.

ביומא דף ל'ו ע'א. כחוסם׳ ד'ה על עשה ועל לא חעשה שניחק לעשה. לא ידענא אמאי לא קא חשיב כל לאוי דלא לקי עלייהו כנון לאו שככללות ולאו שאין בו מעשה ונראה לי מדכתיב (ויקרא א') ונרצה לו משמע שיש לו תקנה ורצוי במקום אחר והיינו עשה שבירו לחקן לעשות סוכה ותפילין וכיוצא בהן ואם עכר יום או יומים עולה מכפרת עליו. וכן לא תעשה הניתק לעשה וכן על חייבי מיתות ועל חייבי כריתות וחייבי לאוין חמורים היתה מכפרת אלא שיש להן כפרה אחרת שענשן אמור אכל הני אין להם ריצוי ותקנה במקום אחר. עכיל. ויש להקשות דבשלמא בין לאו הניתק לעשה שכירו לחקן הלאו כמו והשיב את הגוילה אשר דבשלמא בין לאו הניתק לעשה שכירו לחקן הלאו כמו והשיב את הגוילה אשר גול, או לא תקה אב על בנים וכיוצא בהן וכין לאו שבכללות ואין כו מעשה שאם עכר עליו אין לו תקנה ושייך אצלו ריצוי עולה נכון לחלק מה שאין כן אצל עשה שכיון שעבר על מיע יום או יומים שלא ישב בסיכה או במל הנחת תפילין לוה הלא אין שום תקנה כלל על מה שעבר וכמו דאמרינן בברכות (ו' כיו עיא) מעוות הלא יוכל לתקן זה שבמל ק"ש של ערבית וק"ש של שחרית או תפלה של ערבית או תפלה של שחרית.

וברוחק יש אולי לומר דבכונה כתבו ונקמו התוםי סוכה ותפילין להורות לנו שוהו דוקא במצוות עשה שמהני בהם תיקון באופן דמצינן בנמרא (הגינה צים עיא) מי שלא חג ביוים הראשון של חג חוגג את כל הרגל ויוים האחרון של חג (ורק אם עכר כל הרגל ולא חג אינו חייב באחריותו ועליו נאמר מעוות לא יוכל לתקון להולמם. אבל אחרי העיון בנמרא מצאנו שיש להוכיח כי צרקו דברי בעל המורים זיל.

ובראשונה נאמר דהנה יש לשאול: מאין הוציאו החוספי הסכרה דה רבה יין מותר לשתות? והאמנם שלכאורה התירוץ מוכן לכל וכר כי רב דחד יומא יענה דדברי התוסי מיוסדים על דברי הגמרא: מובא? ואין להעלות על הדעת שהוציאו העצומה: מנא לן דרבא הוה שתי חמרא מובא? ואין להעלות על הדעת שהוציאו זאת ממה שנאמר כל מעלי יומא דפסחא, שזה ריל שהיה שותה כל היום והיינו הרבה, שזהו פירוש שאין הדעת והלשון סובלתו, דכולי יומא פירושו בכל ערב פסח שבכל שנה ושנה כדמצינו גם שם להלן ובתענית כיא עיב לאבא אומנא הוי שלחו שלמא ממתיבתא דרקיע כל יומא ולאביי כל מעלי יומא דשבתא ולרבא כל מעלי דכיפורא ועוד בהרבה מקומות בשים. ועוד מאי מקשה הגמרא: ומי סעיד כל ל? *) דלפי פירוש החוספי היה צריך להקשות: וחמרא פורחא מי סעיד? ואף גם זאת: מאי קא מקשה מן הכתוב דיין ישמח וכוי, הלא אפשר היה לחרץ ולומר שהכתוב מדבר שם גיכ מיין הרבה, דהרבה יין משמח ויין מעם מסעיד סעיד.

ועיכ עלינו לומר שפשם הגמרא שם הוא בענין אחר לגמרי. הנמרא מקשה:
וחמרא מי סעיר? והא רבא הוה שתי כל מעלי יומא דפסחא כי היכי דנגרריה לליביה
וכוי ומזה נראה שאין מבע היין לסעור ועיז מתרצת הנמרא פורתא סעיר טובא מגריר
שמבע היין אמנס להיות גורר הרבה אבל הוא גם סוער מעט ומעתה נכון לישנא
דתלמודא: ומי סעיר כלל? וכי היין סוער אפי׳ מעט? והא כתיב יין ישמח וכוי
ובא התירוץ כי חמרא יש בו תרתי (ונוכל להשלים הכונה ולומר שבשביל שהיין
בעיקרו משמח וסוער רק מעט מזכיר הכתוב אצל היין שמחה שזהו העיקר
אצלו ואצל הלחם נקים לישנא דסעיר שזהו העיקר אצלו). ועתה פריך בנמרא: אי
הכי נכריך עליה ג׳ ברכות? ומתרצת: לא קבעי אינשי סעורתיהו עלויה (שזהו
אולי ג׳כ בשביל שהוא סוער רק מעט וגורר הרבה).

ואחרי העיון מצאתי שרבנו הביח זיל על מואויח בסימן הניל נתקשה ניכ ברברי רבנו בעל המורים זיל, אומר בקיצור שאפשר לומר שרבנו בעל המורים למד גיכ בגמרא שם שיין גורר הרבה וסוער רק מעט וכתב שכן היה דעת הגאון ר' ליוא מסראג זיל גיכ, אבל מבלי להאריך וליסד דבריו ומסיים שם שיש להחמיר כרברי התוספי והמרדכי נגד בעל המורים זיל.

ועתה נביא ראיות חזקות ומוצקות שאמנם דברי בעל המורים זיל נכוחים וצודקים ושפשט דברי הגמרא הוא כפירושנו זה. דהנה מצאנו בשים כיי מינכען שייל זה מקרוב עיי מעשה הפומומיסיה **) רהגירסא כאן בכרכות ליה טיבא גריר קל יש סעיד. ומלת קליש איננה סובלת פירוש אחר מאשר מעט באיכות ולא בכמות. ועיין בערוך השלם לקאהוט ערך קלש וכן אצל לעווי Chald.-Wörterbuch

^{*)} ולרברי הב"י צריך היה לכתוב ומי סעיד כלל קורם שהביא מעשה דרבא ורו"ק. **) ועיין גם בספר דקדוקי סופרים להחכם רבינוביץ שם.

זעיין בצליה פסחים קיז עיא שהאריך כפלפולו על הא דחמרא בערכא דפסחא אי חמרא זיין או סעיר גיכ וכסיף דכריו שם הוא אומר דכר חדש לגמרי שלא כתוספי ולא כדכרי הכיי זייל. וזייל: אך לוה מהני שנוייא לומר טובא מגריר גריר פורתא הוא מוון ואעפיי כן מותר הוא בעים אלא שמוכא הוא אפיי מצוה כדי שינרור ויביא תאות המאכל יותר ופורתא הוא רשות. עיייש שדכריו תמוהין מאוד.

ורכינו הרא"ש ו"ל גרים וויל: רבא הוי שתי חמרא מעלי יומא דפסחא כי היכי דנגריר ליכיה ליכול מצה מפי. ואינו מפליג כין מוכא לפורתא ונוכל לומר שרבנו בעל דמורים למד גם מדברי אכיו דיין הן מעש או הרבה גריר. אלא שאין דכריו ברורים כדבעי.

וכספר זכרון שמואל הקשה על רברי הכיי הגיל והאריך בדבריו וכוחב אחיב וזיל: לפי מה שבארנו דחמרא סעיד ממש כמו פת וכמו שנראה מדברי רבינו יונה לעיל ומכל הסוגיא לא אתי שפיר תירוין הכיי על רטור, לכן נראה דעת המור אשר נוכל גיב לכוין דברי הביי על כונה זו והיינו דהא שהתיר לשתות יין בין רב בין מעט היינו מעמא כיון דמסיק הגמרא דחמרא פורתא סעיד ומובא גריר מעתה אין לחוש שלא יאכל מצה לתיאכון כי החשש אינו אלא כשיאכל אכילה גסה יותר מאכילה בינונית דאז וראי לא יאכל לתאבון ומשיה כאכילת פת חיישינן שמא יאכל מעט יותר ואז הוי שבע מוכא ולא יאכל מצה לתיאבון אבל יין דאי שתה פורתא כמו בי וני כוסות הוי שביעה בינונית ואם ישתה יותר אז אדרבה מגריר נריר איב בשום ענין לא ניחוש שיבא לידי שביעה נסה ומשיה מותר לשתות יין בין מעט בין הרבה זהו דעת המור לרעתנו.

ובספר זרע יעקכ בחירושיו על ברכות מביא גיכ דברי המור הגיל וחמיהת הרביי וכתב ראילולי רברי הביי ניל דהמור לשימתי אזיל עיין בהראיש ספיק שהביא כשם רבינו יונה שפסק באם בירך ני ברכות על היין דיצא והוכיח מכאן דאסרינן חמרא מסער סעיד ומשמח ופרכינן עליו איה נכרך עליי גי ברכות ומשני דלא קבעי אינשי סעורתא עלויי. אלמא משמע דמן הרין היל לברך עליו גי ברכות לכתחילה כמו על הפת אלא משום דלא קבעו אינשי סעורתא עלויי במלה דעתו אבל בדיעבר יצא עיש שפסק כן בלי שום חולק ולפיז יש לתמוה על המור שלא הביא דברי אביו בסימן ריח וניל דהמור באמת לא סיל הך דינא וכן נראה מהרשביא לקמן בפרק גי שאכלו גכי שמעון ביש וכוי עייש וסיף דבריו ולפיז למסקנא גוכל לומר דיין לאו מסעד סעיד כפשמא לישנא דקרא יין ישמח לבב אנוש וממילא לישנ קושית השים איה נברך עליי גי ברכות ואם בירך גיכ על היין שפיר גוכל לומר דלא יצא ומשום הכי השמים המור האי דינא של הרביי וממילא איש גיכ שפסק בעים שרי לשתות יין הן רב או מעט, וקיל. עיין ביר אפרים על השיע שהאריך גיכ בענין זה.

מכל זה אנו רואים ער כמה נתקשו ונרחקו גאוני וגרולי המפורשים והפוסקים ליישב דברי המור ז'ל ולא עלתה בירם כראוי ופסקו בדברי התוספי שלפעניד קשה

כיכ שיאסר מחמח כן לשתוחו בעים משעה עשירית ולמעלה והא ראמרינו והא רבא הוה שתי חמרא כל מעלי יומא דפיסחא לאו למימרא דאם איתא דסעיד הוה אסור למשתי אלא ה"ק היכי אפשר למימר דחמרא סעיר כלל והא רבא שתי ליה כי היכי דננרריה ללביה אלמא לא סעיד כלל אדרכה מגריר גריר ואיכ סויחא אעינ דסעיר קצת שרי ואיפשר דמתני נמי דיקא דכי דקתני ערבי פסחים סמוך למנחה לא יאכל אדם ולא קתני ולא ישתה ואעינ דאיתא בריפ עים (קיז עיב) אמר רבי מנא אמינא לה דחמרא מגריר נריר דחנן בין הכוסות הללו אם רצה לשתות ישתה ואי אמרת מסעיד סעיד אמאי ישתה הא קא אכיל למצה אכילה גסה אלא שים מינריר גריר אלמא ראם איתא דמסעיר סעיר הוה מיתסר מלשתותו ייל רשאני התם שהוא שותה בין הכוסות ותיכף אוכל מצה רכיון דסעיר אפי סורתא כשאוכל המצה בסמוך אינו אוכלה לתיאבון אכל כששוחה קורם שחחשך מה שהיין סוער הלב כבר עבר בשעה שהוא בא לאכול מצה: אלא שמים יש לחמוה למה לא חשש רבי לכתוב סברת התוספי. ובשיע אויח סימן הגיל פסק וויל: ויין מעט לא ישחה משום דמסעיר סעיר אבל אם רצה לשתות יין הרבה שותה מפני שכשהוא שותה הרבה גורר תאות המאכל. והמיא בסיק בי מביא דברי השור וקושית הביי ותירוצו וכתב אבל לא נלעניד פיי זה דהא אי אפשר לומר שתי מדות אלן ביחד דהא סוער וגורר הם הפכים ולין אלא גלענ"ר דעת המיר ג"כ כסירוש התוספי, דודאי כששותה מעט הוא משביע וסוער ולא גורר והרכה גורר ולא סוער אלא דעת המור דכליל ססח עיכ ישתה הרבה דהא ישתה בי כוסות קודם האכילה ומכל אי רביעית או עכים רובו מיה יכול לשתוח קורם הלילה מה שירצה ולא כא המור להודיע אלא שלא חמעה לומר שיזהר האדם שלא ישתה יותר מבי כוסות כי כל מה שיוסיף לו יויק לו בתאות המאכל. לוה קמ"ל דאדובה כל מה שיוסיף על הכיסות אין כו הססד לתאוה אלא הוא גורר מסי במה שיוםיף ולפיכך יכול לשתוח מן המנחה ולמעלה מה שירצה וכל מה שיוםיף יוסיף תאוה למצה ווהו מכוון מאור בסוני דעים, דרבא שתי חמרא כולי יומא דססחא ויליף ממיש בין שני הכיסות הללו ישתה ואי אמרת מסעיר סעיר הא אכיל למצה אכילה גסה. וקשה האיך יליף כולי יומא מבין הכוסות דלמא דוקא ב' כוסות אין מסעיר אלא ודאי כרפרישית ברכרי הטור הינ ברברי הנמרא דקמיל רבא דלית ראסור לשתות ממנחה ולמעלה כי היכי דלא להפסיר תיאכון מצה לוה מביא ראיה מהא דמותר לשתות בין הכוסות הראשונות יהיא קודם אכילת מצה אלא ודאי דכל כסה רמיסיף לשתוח הוי שפיר כניל ואיכ אין חילוק בפיי הנמי בין החוםי להמור אלא שהחוי לא מצרפי השחיה של הכוסות למי ששותה מן המנחה ולמעלה ולהטור שסיר מצמרף והכי מסחבר לפעניר. ופשום הוא שאין בכלל זה שישתה כ"כ הרבה ער שיהא שבע כי הוא וראי מקלקל תאות המאכל והחוש יעיד ע"ו. עכיל. ומהרשיל כתב (מובא גם בעמרת זקנים סימן הניל) דמותר לשתוח בעים הן מעם הן רב יין כי כל מה שישתה אפי מעם הוי מובא בהצטרף בי הכוסות הראשונות שלפני

תהלה לדוד

(הערות תלמודיות)

מניט ביראת דכבוד ואהבת התלמיד הנאמן לרבי

מאתי

שמואל כן דוד הכהן גרינברג

בכרכות דף ליה עיב. וחמרא מי סעיר והא רבא הוה שתי חמרא כל מעלי יומא דפסחא כי היכי דנגרריה לליכיה וגיכול מצה טסי שיבא גריר פורתא סעיד ומי סעיד כלל והכחיב ויין ישמח לבב אנוש ולחם לבב אנוש יסעד וגוי. נהמא הוא דסעיר וחמרא לא סעיר אלא חמרא אית ביה תרתי סעיר ומשמח נהמא סעיר שמוחי לא משמח וכוי. וכתבו שם התוספי בריה טובא נריר: מכאן משמע שאסור לשתות יין בערב פסח מן המנחה ולמעלה ואם רוצה לשתות צריך לשחות הרבה דמובא מנריר גריר. וכן איתא במרדכי שם (סימן קמיב) מוכא גריר מכאן משמע שאסור לשתות יין בערבי ססחים מן המנחה ולמעלה ואם רצה לשתות צריך לשתות הרבה דמובא גריר, עכיל. הנה ככר בסקירה הראשונה דברי החוסםי והמרדכי אינם מובנים כלל. כי ממה נסשך: אם אסור לשתות איך נאמר אם רוצה לשתות וכוי ועוד בכלל הרכה יש מעט והשתא כשהוא שותה מעט כראשונה מיהא איסורא קא עכיר, דמאן ייטר דיוכל לשתוח אחיכ הרבה. אבל כטרם נעיר על שאר הקושיות שיש לשאול על סכרת התוסם׳ והמרדכי נציע סלונתא דרבוותא שיש כזה והנסקותא לדינא שיש בה. הטור כתב (באויח סימן תעיא) ויין מוחר לשחות הן רב או מעש כי הוא גורר תאות המאכל וכתב עיז הביי וויל: דברי רבנו מתמיהין דהא איתא ברים כיצד מברכין (ליה:) וחמרא מי סעיר והא רבא הוה שתי חמרא כל מעלי יומא דפפחא כי היכי דנגרריה ללביה וניכול מצה מפי מוכא גריר פורתא סעיד וכי החוספי מכאן משמע שאסור לשחות יין כעים מן המנחה ולמעלה ואם רוצה לשחות יין צריך לשחות הרכה דטובא מגריר נריר אלמא דפורתא לא ואיכ האיך כי רבנו דבין רב או מעם מותר ואיפשר ששום מפרש חולק על סכרת החוסםי והוא סובר דפורתא נמי שרי דאצינ דסעיר קצת אינו סוער

שמעון עפפענשטיין, ליקוטים מפירוש רי אכרהם בן הרמב"ם XIII

ייחוד השם אלתי אנתקלו אליהא בל נכסו עלי אעקאבהם עאידין אלי מא אלפוה מן אלוסאים ועסר מא סוי דלך עליהם חתי קאלו קום עשה לנו וגו'. גריץ הדא אלשרה אנקלה ען ר' אברהם החסיד ז"ל.

השם אשר אליו היו צריכים כבר לעבור עתה, אך שבו עוד על עקכותם ופנו מהר אל מה שהורגלו בו מן המתוכים בינם ובין המקום יתעלה שמו ומה שחוץ מזה היה קשה עליהם עד שאמרו אל אהרן קום עשה לנו אלהים.

כונת זה הפירוש קבלתי מר׳ אברהם החסיד ז"ל.

ותחת רגליי נטעשה לבנת רספיר וני.

פאמא תחת רגליי אשארה אלי אלנאלם

אלמלכית אלקרס ארמשתמל עלי נאלם

פי אנתלאף מראתברם לם אן אלמשף
מראט בה ימשארר ממשארר אלמי מן לטאפה

ניאסטה שפאף אלספיר אליי מן לטאפה

גוררה תמרו מן דינה ארמראיאת ערי אתם

רויא פינון מעני מעישה פעל מא יפעלת

אלישפאף מן תיציל אלמראי אלי אליאי,

והלא תשביה גריב. פאן נשף תלך ארעיאלם

אלרוהאניה מן חול אן נשאפרא פיר

בשריה וגור ערי מנהא לא יתצור אן ינין

נישפהא עלי מא די פי נפסדא פהלך אלעיי

מן דין ואסטה. ילם יינה לה תמאם אלקול.

ביינים בידי המיינים בה יביצים היינים ותחת רגליו בשעישה לכנת הספיר וני . ושלית: חדת היליי הימוית אל דינולם דייבני דקדיש הכילל עילם המלאכים לפי דייינות מדניתים ודותנלית תניי אליין ביניי ביני שיניי דובים הניאים באטצעות דספיר דוך עד מאוד, ועי דקית בינוני ייבי ביאים בין בוביים בניאים בתבלית דשרמית וא כ תהיה דוראת מלת בינשה: איני פינילה דובה לני אשר יסייל דספיר דור בעשיתו חיביר בין דגראה יבין דרואר יוד דמיין נפרא מאיד. יאם גליי אדה דנעלמית דרוחניים דיא כוד האיפן שהניקוי כי היא ניפני או לכל הפחית איננו פיפישם פפני עד שלא יצוייר אצלנו ישינולר כמי שדיא כי כאמת או צריכית וי דומה לאמצעות זה הספיר והיא פיעל את הראות אלא שאינו דוטה לראיה בלי שים אטצעית אך לאנטצא עוד סוף פיריים הרב |. אכצאר אלא אנד לא כאכצאר אלמכצר

ד. שמות ליד ש.

ההעתקה העברות

מלית עם קשה עורף הן מישאלות באשר מי שיפנה מן הצד אשר הוא פנה אליו בראשונה לצד אחר הוא קל בתנועת אכריו ואם אינו עושה כן אז הוא בידאי נעקם ומי שהשינו החילו הנקרא כזאז והוא איזו התכיוצות ורעד באיבריו ודומה לזה עד שיקשה ציארו אז קשה לו להניע את צאורו. ועתה הושאל זה הענין להם באשר לא נפנו ממה שראו עוד בעצמם מן גלולי מצרים משה נתהנכו עוד בהם אל דרך ייהוד

חגות חערכי
עם קשה עירף אםתעארה לאן אלדי
ילתפת ען אלגהה אלתי יסתקכלרא אולא
לגירהא לין אלאעצאב ואלא עצאל ואלדי
ילהקה אלכואו ינחור במאדה תצלב ענקה
יעסר עליה אלאנהנא ואלאעטאף פאסתעיר
להם לכונהם לם ינחנו עמא עאהדוה מן
גלולי מצרים אלתי רביו עליהא אלי דרך

השלמים אשר דמם וחלבם נקרב בראשונה וזה יוצא בכירור ג"כ מדבריו של אונקלום: והוו חדן בקרבניהון דאתקבלו כאלו אכלין ושתין. ואם כן חשבם הכתוב במדרגת נערי בני ישראל ואפשר שהיו אלו בעצמם. או אולי מוסבית מלות אלו על האצילים וכל החבורה הקרושה כלה בהשתנות מדרגית כל אחד ואחד מהם לרמיז על זה כי כלם ע ה היו במצב זאת ההתכודדות אשר נקרית להם בההר המקודש פרושים מכל עסקיהם ונתונים אך לה׳ יתעלה שמו עד שהשתלמו מכל וכל במה שהתכוני מן הקורכה אל ה׳ יתברך וידיעת מהותו הנעלמה מעיני כל. כל אחד ואחד לפי ענינו. ופן הצורך כי מצכם זה קרוב היא להמניעה מן האכילה יכאשר נשלם לחם זה הדבר נהנו בשפע מן המאכל והמשתה. ימה שייחם ראוָתָם אל אל הי ישראל יובל היות בי בזה ירמוז שואת ההתגלות וזה המעמד הוא מעמדו של אברהם אבינו, היינו שהותה נכונה אצלם ידיעת מדותוו של הקכ"ה ינגלה לדם מעולמיו הקדושים כל זה מה שנגלה ליעקב ע ה אשר נקרא ישראל, והוא הגיע לנתיבות הידיעה הזאת בירושה ובקבלה מן יצחק, ואשר הוא קבל זאת מאברהם ע ה אשר אמר עליו הכתיב וירא ה' אל אכרם (בראשות י ז אי) וירא אליו ה׳ (שם י ח א׳) וגם יעקב אמר אל שדי נראה אלי בלוז (שם מ"ח נ"), והוא יתעלה שמו העיד להם בבירור כי נראה להם באטרו וארא אל אכרהם אל יצחק ואל יעקב וגוי (שמית וי כי). ואז גודע גם

סנעלהם פי מרתבה נערי בני ישראל אי יכונו הם אנפסהם ואמא אן יכון קאיד עלי שלומלה שלשצילים ושלומשעה אלמקרםה באנתלאף מראתבהם אשארה אלי אנהם כלהם ע"ה כאני פי תלך אלנלוה אלמעארצה פי אלנכל אלמכארד מנקטעין לה תע' אלי אן אסתכמלו מא קצדו מן אלקרב מנה תע וגיב דאתה כל בהסכה וכאלצרורה האלתהם תלך מקארבה ללאמתנאע מן אלגיא פלמא אנקצי ילד אלאטר נאלו חיניד מן אלטעאם ואלשראב. ואמא אקראן ראנתם באלהי ישראל פיחתמל אן יכון אשארה אלי אן דולך אלכישף ודולך אלמקאם מקאם אכראהימי אי תכאת להם מן צפאתה תעי ואנכשף להם מן עיאלמה אלקדסיה אלאנכשאפאת אלתי אנכשפת ליעקב עיה אלמסמי ישראל אלמוצל לסכלהא נקלא ען יצחק ע"ה נקלא ען אברהם ע"ה אלמקול פיה וירא ה' אל אכרם, וירא אליו ה', וקאל יעקב איצא אל שדי נראה אלי כלוז, ושהד להם תעי אנה נראָה להם בקולה וארא אל אכרהם אל יצחק

ואל יעקב וגו', הֹם ערף מא מקראר מא אנכשף להם וכיפיה דּלך אלכשף, פקאל

היתה עלי יד ה׳ (יחזקאל ל"ז א׳). והענין הוא כי השי"ת לא מצא אותם ראויים לקבלת הנבואה. כי היחם שלה אלין יתעלה הוא כהיחם אל מלך גדול אשר ישלח ידו אל האיש הקרוב אליו והיושב במתי סודו לתת לו שלום ובזה אינגו מגדיל את איש אחר. ולפי זה הם היו רק בחיריו אכל לא נביאים. ואחר זה יכנה אותם בעבור הגיעם אל המדרגה הגבוהה יותר מעט באטרו: ויחזו את האלהים. ואפשר שכונת ענין זה: ההתגלות הפנימית אשר בלבותם אשר תבא לכחיר האלהים ונתקנה לזו מלת חזה. ולא הוציא ענין זה במלות אלהי ישראל כמו בהפסיק הקודם כי אם אמר: האלהים, ולפי זה יהיה השם אלהים אמיתת הדבר בזה האופן מן התגלות השי ת אליו או כונתו שאר אלהות, והוא כי גלה להם סודות מהותם של האלהות האחרות הנקראות ג כ אלהים כאמרו לא יהיה לך אלהים אחרים (שמות כ׳ א׳), ואלהי האלהים (דברים יי ייז) ואמיתתם. והנה האצילים האלו עלו אותו ית"ש בתכלית הגבהות והרוממות כאשר מצאנוה אצל יתרו באמרו עתה ידעתי כי גדול ה׳ מכל האלהים (שמות ייח יא). עוד חתם דבריו באמרו ויאכלו וישתו וזה הוא או מחובר אל מלת אצילים וענינו כי הם היו עד עתה במדרגת האוכלים והשמחים כאחרים זולתם ולא נכדלו מהם כרב. ועתה נהנו מבישר נסבתה מנה תעי כנסבה מלך עפים אלדי 1) מד ידה לגליסה אלקריב מנה ליקבלה מא לא יסמא בדלך לגירה פכאנו אוליא לא אנביא. תם וצפהם כאלתרקי אלדי וצלו אליה פקאל ויהזו את האלהים פיחתמל אן יכון אלגוץ הו אלמכאשפה אלבאמנה אלקלביה אלתי") תחצל ללולי פאקחצב להא לפט חזה ולם יקיד אלמעני באלהי ישראל כמא קיד פי אלפסוק אלאול בל קאל האלהים, פאמא אן יכון אלהים בדלד אלנוע מן הדא אלכשף ואמא אן יכון מענאה סאיר אלאלהיה יעני אנה אכשה להם אסראר סאיר אלאלהיה אלמסמאה אלהים פי קולה לא יהיה לך אלהים אחרים ואלהי האלהים וחקאקיקהא ואמאזוהא לה תע' עליהא מן אלעלו ואלעממה ואלרסעה מן נמט קולה עתה ידעתי כי גדול ה' מכל האלהים. הם כתם אלקול בקולה ויאכלו וישתו. פאמא אן יכון עאטף עלי אלצילים סי מעני אנהם אלי אלאן פי מרתבה אלאוכלים ואלישותים סואהם

ולא יפארקוהם בככיר אמר ומארסו לחם אלשמים אלמקרב דמאהא ושהומהא אולא וכאן הדא הו למח אלמתרגם והוו הדן בקרבניהון דאתקבלו כאלו אכילין ושתין

¹⁾ בכ"ו: הרא. — (2 בכ"ו: אלרי.

כל בחסב קוה נפרה ואמתראדה ואחתראדה, וקד תקדם בצריח תמייז משה ע"ה ען באקי אלגמאעה בקולה ונגש משה לבדו אל ה' ומא יקה 1) אלקול ענד הדא וקד כאז פיה כפאיה בל עאד ועטף עלי באקי אלומאטה אלמטינה באנהם לא ננשו פיקול²) והם לא יגשו, ופי קולה יגשו ולם יקל נגשו אשארה אלי אן תלך אלנגישה אלנאצה בה ע"ה לם תכן לסיאה פי תלך אלחאל ולא תכון פי מא בעד עלי נמט ולא קם נביא עוד וגוי, הם עשה האניא באן סאיר ישראל והם אלעם לא יעלו עמו פישראל לא עלו וגדב ואביהוא ועי זקנים עלו אלא אנהם לא נגשו ומשה עלה ונגש לבדו, פאטלאק לפטה ויראו עליה ועלי אהרן וגדב ואביהוא וע' זקנים באשתראך, וכולך אלהאל פי אשתראך אהרן מע באקי אלומאעה פהדה אלמכאשפה תנקסם ג' מראתב, אלאולי

חביריו באמרו ונגיש משה לבדו אל הי, אכל אף שוה היה מספיק בכל זה לא פסק הענין בזה כי אם הוסיף עוד בדבר הניינארים מההכורה הזאת אשר כבר נודטו במה שלא ננשו שמה ואמר עיד: והם לא ינשו. ובמה שהשתמש פה בלשוז עתיד ולא בלשוז עבר רמז בזה כי זאת הנגישה המיוחדת למשה ע ה לבדו לא היתה אצל זילתו בזה הענין וגם לא תהיה לעתיד אצלם כמו שמצאנו כתיב ולא קם נביא עיד וגו (דברים לגיי), אחר זה אמר עוד פעם שנית כי שאר בני ישראל והוא העם לא יעלו עמו, והנה ישראל לא עלו. אבל נדב ואביהוא ושבעים הזקנים עלו אלא ישתם לא נגישו ומשה לבדו עלה ונניש. והנה השתמש במלת ויראי אצל משה ואהרן ונדב ואביהוא בכללות כמו שגם אהרן נכלל עם שאר בני החבורה. ולפי זה התגלות בבוד ה' לכלם תחלק לשלש מדרגות. הראשונה הוא של משה, והשניה של אהרן, והשלישית של נדב ואכיהוא ושבעים זקנים והמדרגה הרביעית היא של האצילים אשר הם הקרובים אל ה' ועליהם נאמר שהם לא ראו באשר לא שלח הוא יתעלה ידו אליהם. ועניז מלת ידו הוא כמשמעות כל ההשאלות בזאת הכונה במלה זו, כמו: ויד ה' היתה אל אליהו (מלכים א' י ח מ ו),

משה ואלבי אהרן ואלגי נדב ואביהוא ועי זקנים אפא אלמרתכה אלדי והם אלאצילים אלדין הם אלאוליא פיצפו אנהם לם יראי לאנה תעי לא שלח ידו, ויכון אלמפהום מן ידו מא יפהם מן אלעבאראת פי הרא אלגרץ ביד פי קולה ויד הי היתה אל אליהו, היתה עלי יד ה . ואלמעני אנה לים יעדהם תעי בוחיה אלדי

ו) מלח זו מטושטשת קצת בכ י, ואולי יש לגרום כן לפי הענין.

[&]quot;בכ"י הוא: נקל, מלה, שאין לה כל מובן לענ"ד.

ומחתרם לורעה כמא יחתרם אלעלמא אלאנלא אלמנהי ען אחתראמהם פי אלאנלא אלמנהי ען אחתראמהם פי אלחכם בקון ולא תהדר פני גדול, פקאל לא יודיך אחתראמך לורעה אן תמיל אלחכם חסן מון בה פי מא ירעיה, ותעלל מעתבר הו.

כמו החכמים הגדולים, אשר ג"כ אסר הכתיב להדרם בדין באמרו ולא תהדר פני גדול (ויקרא י"ט ט"ו), ואמר הכתוב בזה, אף כי מצווה אתה לחלוק לו כבוד בכל זאת לא תטה משפט לזכותו בדין באשר תחשיב עליו טובה ותאמר כי כונתו היתה רק לטובה. וזה הוא טעם הגון, אשר הוא ראוי להשגיח עליו.

החעתקה חעברית

. .

בפירוש הר״ר אכרהם לשמות כ״ג י׳ — י״א נמצא מאמר שהכניסו או המחבר או מעתיק אהד מפירוש ר׳ אכרהם החסיד על כ׳ פסוקים אלו אך לא היה לפניו הענין בשלמותו כאשר יאטר המעתיק בעצמו בסופי.

הגוף הערבי

פירוש שני הפסוקים אלו ויראו את אלהי ישראל וגי ואל אצילי בני ישראל ונוי הוא זה לפי מה שנראה להרב ז"ל: הראשון יכלול ענין הנבואה והשני יכלול ענין הקרוכים אל ה' וכחיריו. ופתיחת מה שיכון כזה הענין דבריו: ויעל משה ואהרן נדב ואביהוא ושבעים מזקני ישראל, ועוד חבר לזה אמרו ויראו את אלהי ישראל ובזה יכלול משה ע"ה את כלם אה לפי השתנות מדרגותם ויהוסם אל כח הגכואה כמו שיכללו כה הדיבור והדיבור את כל המין האנישי את כל האישים השינים בהם למיניהם, יש מהם שהשיגו תכלית הדעת ומהם מי שהגיעו רק לאיזה חלק או לאיזו חלקים. וכמו כן כל החבורה הנזכרת בססוקים אלו ראתה את אלהי ישראל כל אחד מתוכה לפי כח עיונו ולפי רוחב מעומק דעתי. והנה כבר הקרים הכתוב בכירור להבדיל משה משאר

לר' אכרהם החסיד אן שהה

הדין אלפסוקין אלדין הטא ויראי את

אלהי ישראל וגו ואל אצילי כני

ישראל וגוי עלי מא ילוה לה אן

אלאול משתמל עלי מעני אלנכוה ואלכי

משתמל עלי מעני אלולאיה פאן פאתהה

הדא אלגרץ הו קולה ויעל משה ואהרן

גדב ואכיהוא וע' מזקני ישראל, תפ עטף

בקולה ויראו את אלהי וגוי והדא עמום

מן גהה מא הם נביאים כמא תשמל

מן גהה מא הם נביאים כמא תשמל

אלקוה אלנאטקה ואלנטק ללנוע אלאנסאני

בתפאצל אנואע אשלאצה, מנהם מן האז

גהאיה אלעלם ופיה מן אכד גז או אגזא וכדלך הדה אלגמאעה ראת אלהי ישראל

מנתקוֹ לא סימא עלי שביץ מעתבר ולא סימא פי מקאמאת אלמלוך, ואחסן מא קיל פי ז'לך ואצחה אנה קצר תצחיח אלתפסיר אלדי פסרה ענד פרעה וז'לך אנה קאל לה הדא אלתפסיר אלדי פסרתה לך מא הו מ'ן ולא חדם ותרגיח בל שרח מתחקק מתיקן יגב אן תעמל עליה ותפהם בחסבה. הד'א גר'ן תעלילה ז"ל. וצאתבנא ר' אברהם החסיד ז"ל כאן יקול פי ד'לך אן הד'א אלתבדר מן יוסף יקול פי ד'לך אן הד'א אלתבדר מן יוסף באלמשורה ואן לם יקצה אלתלבת פי אלראי ונאמום אלמלך') פאקצאה ענדה חנו פי שבאעה ואשפאק עלי אלנאס דבר בחסבה מא יכון בה רפק בהם פי אלשדה אלתי הם מסתקבלוהא לאנה

נגד איזה איש חשוב כל שכן נגד המלד. והיותר נכון מה שנאמר בזה הוא כי כונת יוסה היתה לאמת פתרוז החלום אשר פתר לפרעה וכאילו אמר לו כזה: מה שפתרתי לך בענין החלום אין זה מה שבדיתי בלבי או מה שאכחרהו אני משאר פתרונים כי אם פתרון בנוי על יסוד אמיתי וקיים, אשר חייב אתה לעשות על פיהו ולהבין על ירו. זאת כונת מה שרצה הוא ז"ל להשטים הדבר. וחברגו ר׳ אברהם החסיד היה אומר בזה כי כשהיה יוסף מהיר כל כך לתת עצתו אף על פי שאין מן הראוי לו לעמוד על דעתו ולחטוא נגד הניטוס לפני המלד¹) היה עושה כך לפי שהניעתהו לזה החנינה שבשבעו וחמלתו על האנשים אשר בהן רצה לנהל מה שיוכל להיות לעזר להם בהרעב הגדול אשר היה עתיד לבא עליהם כי היה ירא שאם לא יעורר פרעה ושריו לעצתו זאת פן יגועו האנשים ברעב כמו שכתוב ולא תכרת הארץ ברעב. וזה מעם נכון.

אתקי אן לא יתנבה פרעה ווזרא לדלך פתהלך אלנאם כמא קאל ולא תכרת הארץ ברעב. והדא איצא תעליל גיד.

ב. שמות כ"ג ג'.

הגוף הערבי

לר׳ אברהם החסיד ז״ל תעליל פי כוגה אברג הרא אלגהי בלפט הֶהדר ולם יברגה בלפט תרַחם או תַחון כמא עבר אוגקלום ז״ל קאל אנה אשארה ללורע אלזאהד אלדי הי פקיר עלי אלאכתר

ההעתקה העברית
ר' אברהם החסיד ביאר כזה מה שהוציא
פה הכתוב הנשיאות פנים בלשון תהדר
ולא הוציא בלשון רחמים או חנינה כמו
שתרגמו אונקלוס ז"ל. ע"כ אמר הוא
שרמז פה אל ההידור נגד איזה איש הפורש
עצמו מתענוני העולם אשר הוא עפ"י רוב
עצמו מתענוני העולם אשר הוא עפ"י רוב
ג"כ עני, ואשר ראוי לכבדו בשביל פרישותו

[.] העתקתי כפי אשר יורה הענין, אך נראה כי יש איזה חסרון פה.

ש) שם ד'. כתב ר' אברהם, וז"ל: הגוף הערבי

ואלחכמים ז ל ישרחון הדא אלאויכ מן ישראל ויעארצון בקו׳ לא תשנא את מון ישראל ויעארצון בקו׳ לא תשנא את אחדך (ויקרא ייט י״ז) ויוסקין באן הדא אלאויב או אלשונא מון הו מבגוין לתעדיה עלי אלשרע אלדי ינוז בגצה כמא בין דוד ע״ה הלא משנאיך ה׳ אשנא וגו׳ תכלית שנאה שנאתים (תהלים קל ט כ א), קאל תעי ומע בונה מבגוין לתעדיה ונבר קאל תעי ומע בונה מבגוין לתעדיה ונבר מאלה עליה לאנה רבמא יתיב אי יידת מאלה לנסל צאלח. יאבד מן דלך אן

ההעתקה העברית

וחזול ביארו כי זה האוים הוא מן
ישראל ואם תטעון כנגדם במה שכתוב לא
תשנא את אהיך אז יעישו הכרעה ביניהם
באמרם כי זה האוים אי השונא הוא אשר
יש לשנאו באשר הוא עובר על הדת וע"כ
רשאין אנו לשנאתי כמי שביארו דוד ע"ה:
הלא משנאיך ה' אשנא וגו' תכלית שנאה
שנאתים. יאמר הכתוב בזה אה כי הוא
שנוא בשביל עברותיו בכ ז יש לנו לחזקן
ממוני כי אילי ישים מדרבו הרעה אי
ייש ללמיד כי הכונה בזאת המצוה ודומיה
אינה ההנינה לב על בעל הנכמים רק
אינה ההנינה לב על בעל מדת מבות.

אלקצד בהדה אלמצוה ונחוהא לים מגרד אלהנו עלי רב אלמאל כל אכסאם אל"י יגבר אלבלק אלפאצל.

והנה אף כי גם מצאנו כי בטכילתא דר׳ ישמעאל יפירש הכתיב באופן זה באמרם: ר׳ יצחק אימר בישראל עיבריין הכתיב מדבר, בכ ז הרמז על הטענה מהכתיב בויקרא יש י ז מעיד כי פה השתמש המחבר בהמכדרשב״. עיין מה שנמצא שם (צד 155): והכתיב אומר לא תשנא את אחיך בלבבך, אלא זה שרואהו שעבר עבירה ובו׳.

II.

מה שמביא רי אכרהם מפירושיו של ר' אכרהם החסיד.

א. בראשית מאליג.

פה מזכיר המחבר בראשינה פירוש ר מימין בן יוסף אבי אביו ובעבור שהדברים האלו באו מקוטעים ומשובישים במאמרו ישל הח Simmons במייע האנגלי ישם עייב אמרתי להציגם ג"כ פה לפני הקורא:

הגוף הערבי

ההעתקה העברית ובא ז"ל נתז טעם ל

ואכי אכא ז"ל נתן מעם למה שהיה יוסף כל כך ממהר לתת עצה אף שלא היו שואלים זאת ממנו וזה דבר מגונה ולאבי אבא ז"ל תעליל פי תכדרה ללמשורה מע כונה לם יסתשר והרא בשאהר נצי וכדליל קיאסי סטרה ר׳

סעדיה ז"ל פי שרחה ואלשאהד אלנצי

פקולה פצע תחת פצע וקר תקדם פי

מתל דלך או שבהה באנה לא ילום אלא

אלגרם והו קולה תע׳ וכי יריבון וגו׳ רק

שבחו יתן וגו׳.

לקוחות מן המקרא ומן ההיקש, כתכן ר' סעריה נאון בכיאורו. והראיה מן הכתוב היא: פצע תחת פצע. וכבר הקדים בזה ובדומהו כי אינו חייב אלא תשלומין וזה מה שכתוב וכי יריבון אנשים ונו' רק שבתו יתן (שמות כ"א ""ח—י"ט).

דבריו אלו של הרס"ג שמביא המחבר מתאימים עם מה שמצאנו בהמכדרשב"י (צד 130), ונראה מזה כי גם הגאון הנזכר לקח דברים מהמדרש הזה.

ז) כ"ב בי כתב המחבר בזה"ל:

הגוף הערבי

אם אין לו ונמכר בנגבתו, בין אלנקל אן לא יבאע פי גרם אלכסל ונחוה אלא פי גרם תמן אלקרן אלדי הו קימה עין אלגניבה וסויתהא ואן כאנת עדמת.

ההעתקה העברית

אם אין לו ונמכר בגנבתו ביארו חז"ל בקבלתם כי לא נמכר הגנב בשביל הכפל ושאר הקנסות רק בשכיל הקרן עצמו אשר הוא ממש דמי הגניבה וישויו, אף אם אינה נמצאת עוד.

והנה זה הדין כי מכירת הגגב רק בעבור הקרן מקורו, לפי דעתי, רק בהמכי דרשב"י, ששם כחוב (צד 138): נמכר בגניבו ואין נמכר בכפילו.

ה) שם כ"ג ב':

הגוף הערבי

ולא תענה על ריב לנטות לא תקלד גירך פי אלקיאס ותמיל מעה ותמתנע ען קול מא פי נפסך ומא צה ענדך פי קיאסך, בל קל מא תכ"ן לך פאלחכם ינקטע באלאכתר: אחרי רבים להטות.

ההעתקה העברית

ולא תעגה על ריב לנטות, לא תמשך אחרי אחרים בראיותיך ולנטות אחריהם ובזה תפֶנע מלאמר מה שיש בדעתך ומה שנתאמת לך בחקירתך, רק אמור מה שנתברר לך והדין יופסק לפי דעת הרבים כי אחרי הרבים להטות.

דבריו אלו של המחבר מתאימים כמעט כלם עם דברי רז״ל בהטכדרשב״י עד 154) שלא תאמר בשעת מניין דיי שאהיה כפלוני אלא אמור מה שבפניך. ועיין גם כן מה שכתב שם אדוני מורי נ״י בהערה ע׳.

ג) שם שם. אלו דבריו של המחבר:

הגוף הערבי

ובשביעית בתחלת שנה שביעית כמא בין אלנקל ודלך בין מן אלנץ מן תפציצה שיש שנים יעני ילום אן אליציאה בתחלת שנה ישביעית.

ההעתקה העברית ובשביעית בתחלת שנה שביעית כמו שנתכאר בקכלת הז"ל וזה מבואר בהכתוב כאשר נאמר כפיריש: שש שנים, והוא

ישיחוייב ממנו כי הוציאה בחחלת שנה ישבינית.

והשוה לזה דברי רו"ל בהטכדרשב"י צד 119: תל שש שנים יעבוד כו׳ אמור מעתה מתחלתה ולא מסופה.

ד) שם ייא. אלו דכרי המחבר:

חגוף חערבי

הוה נראה לפי הישנת דעתנו כי שוכן מלית שלש אלה: שאר כסית עונה. אכל העתקת חז ל ביארה כי הם מוסבים על רפדיון אשר נאמר בו: והפדה, ועל יעוד האדון לעצמו אשר נאמר כו: אשר לא יעדה ועל יעוד הכן אישר נאמר בו: ואם לבנו יינדנה.

ההעתקה העברית

כאן יכדו ללפהם אן שלש אלה שאר כסית עונה, ואלנקל בין אנה עאיד עלי אלפדיון אלדי קיל פיה והפדה וען יעוד האדון לעצמו אלמקול פיה אשר לא יעדה וען יעוד הכן אלמקול פיה ואם

לכנו ייעדנה.

לפי דעתי רומוים דכרי ר׳ אכרהם על מה שנמצא כמכדרשכ״י צד 124 לענין פלונתת רי אליעזר ור עקיבא כי לא טיבא זה בשום מקום זילתי.

ה) שם כ"ב זה לשין המחבר:

הגוף הערבי

ידל עלי מא מא כינה אלנקל לעשות שאין מתכון כמתכון.

יורה על מה שביארו חז"ל בקבלתם לעשות שאין מתכון כמתכון.

ההעתקה העברית

הדברום האלו ממש נמצאים רק במכדרשב" (צד 129) וע כ נראה כי השתמש ר׳ אכרהם פה במקור זה.

ו) שם כ"ד זה לשון המחבר:

הגוף הערבי

עין תחת עין, פישטיה דקרא בין, ובין אלנקל אן קצד אלנין דמי שן תחת שן וכדלך פי אלגמיע, וקד עצד הדא אלנקל

ההעתקה העברית

עין תחת עין פשוטו של מקרא מכואר מעצמו; ובקכלת חז'ל מבואר כי כונת הכתוב דמי שן תחת שן וכזה גם בכלם, ויש סמך לקכלת חז"ל זאת בראיות I.

מה שנמצא בפירוש הר׳ אכרהם מהמכילתא דרשב"י.

- א) בפירושו לשמות י"ם ן": ואתם תהיו לי ... וגוי קדוש מביא המחבר מה שפירשו רז"ל על מלות קדושים תהיו ויקרא י"ט א": וקאלו ז"ל (ואמרו ז"ל) זו קדושת מצות. והגה הביאור זה נמצא, כפי ידיעת", רק בהמכילתא דרשב"י (צד 50), אף אמנם כי סמכו שם המאמר על הכתוב בדברים י"ד ב": כי עם קדוש אתה לה" אלהיך, אך אולי זכרונו של הרב ז"ל המעהו כאשר אירע זה לו לפעמים.
 - ב) בפירושו לשמות כ"א כ' אמר המחבר:

הגוף הערבי

ההעתקה העברית

והנה נתכאר כמה שיבא כי קנית עבד עברי תוכל להיות על שני אופנים או במכירה ע"י כית דין בדמי גניבתו כמו שכתוב: ונמכר בגניבתו (שמות כ"ב ב") או אם היא עני שמכר עצמו כמי שכתוב בויקרא כ"ה ל"מ: וכי ימוך אחיך ונמכר לך. והנזכר פה הוא עבד שמכרוהו בית דין כי עליו יתכן מה שיאמר הכתוב: אם אדוניו יתן לו אשה כמו שנבארהו. אך דברי הכתוב שש שנים יעבוד כוללים את המוכר עצמו ואת הנמכר בב"ד. ולזד המוכר עצמו ואת הנמכר כב"ד. ולזד מוסבות על שניהם.

ותכין פי מא בעד אן מלכיה עכד עכרי עלי נחוין אמא במכירת ב״ד לו בדמי גניבתו: ונמכר בגנבתי (שמות כ״ב ב׳) ואמא עני ימכור עצמו כמא קאל תע׳ וכי ימוך אחיך ונמכר לך (ויקרא כ״ה ל״מ) והדא אלמדכור הנא עבד שמכרוהו בית דין לאנה הו אלדי יצח פיה אם אדוניו יתן לו אשה כמא סנשרח לכן קולה שש שנים יעבד עאם ללנחוין למוכר עצמו ומכרוהו ב״ד. ולדלד האלו בעצהם ז״ל

ומכרוהו ב״ד, ולדלך קאלו בעצהם ז״ל אן קולה כי תקנה עאם ללנחוין.

במה שמכיא המחבר בסוף דבריו אינו רומז אלא על מה שנמצא במכדרשב"י (צד 118): כי תקנה עבד עברי ולהלן הוא אומר כי ימכר לך אחיך העברי או העבריה, זה שב"ד מוכרים אותו לך, בא הכתוב ללמדך לשון קצרה, כי תקנה עבד עברי בין שמוכר את עצמו ובין שבי"ד מוכרים אותו לך. ואף כי גם בגמרא בבלית קירושין י"ד ע"ב מוזכר זה בקצרה בכ"ז כל הסגנון של לשון המחבר מעיד בבירור כי שאב פה מהמכדרשב"י.

יהנה עינינו רואית כי גם בפירושו על בראישית ושמית נמצאים דברים אשר בכירור לקחם מהמדרש הזה, ע"כ נצאי ראשינה הליקושים ממכילתא זאת. ושנית אני נותן לפני קהל הקיראים מה שמכיא המחבר כשם רי אכרהם החסיד. החכם הזה היה איהב בע לר אכיהם אך כביר ממני לימים כי נוכר ממנו בכינוי ז"ל. ואנחנו לא מצאנו זכרי בישים מקום אחר. אמנם ראוי זה האיש להעלותו מתהום הנשיה ולהחיות את שמו כי היא היה חסיד במלוא מוכן המלה ילכי היה מלא אהכת התורה וייאת הרוממית לקדשי ישראל ובחברת הרמב"ם וכני ר אברהם חיה משתדל לבער כל מנהג רע בתפלת צבור!). ואף גם נודל ריחי ודעתו הצלולה ניכל להכיר מתיך חשרידים המעטים שנשארו לנו לפלטה ע"ר אכרהם כן הרמב"ם. ובכן נכללו בו המדות אישר בהן יצטיין גם מירינו הוקר אשר בו ישראל יתפאר. — ואני אקיה כי מאמרי זה יעלה לרצון לפני אלופינו ומירינו שי".

⁽¹⁾ עיין במה שהודל מכתאב אל כפאיה להרב בכ׳ היובל לר׳ ישראל לוי בברסלוא, חלק עברי צד 33 והנה פה יש מקום אתי לרשום מה שכתב עוד ר' אברהם בספרו כפאיה שברבות הזמנים נשתנו מנהגי באי בהב"ל לרעה ולא שמרו חקי הכבוד נגד השי"ת. הזקנים ישבו ופניהם נגד העם ואחוריהם נגד ארון הקודש והיו כומכים בזה על דברי התוספתא בפ"ד דמגילה: כיצד העם יושבים, הזקנים פניהם כלפי העם ואחוריהם כלפי חחיבל וגו'. ומזה יצאי מכשולים רבים כי גם העם היו מתרמים אל הוקנים ופנו גם כן את אהוריהם אל החיכל ורא בונו פניתם אליו. גם הזקנים הרשי לעצמם להתכבד ולהתגדל בישיבתם. עד שישכו על מדרגות וסמכו עצמם אל איזו חפצים, וזה היה בחיכל עצמו בשעת התפלה וקריאת התורה". ודי בזה תרחוק מן הישר ומן היראה נגד השי"ת. וגם נפלו ברשת זה המכשול אנשים נכבדים מאוד ע"י התרשלותם כי שגיאות מי יבין. וגם אני אשר חושב זה כרבר נינונה וכדבר אסור נפלתי כזה בתחלה עד שהאיר הש"י את עיני . . . |פה יש שיבוש בההעתקה אשר לפני עד שלא יכולתי לעמוד על כונת הענין ובאשר ראיתי כי יש תיקון גדול כשהוקנים ג"כ יושבים ופניהם כלפי הקודש לשאר וזעם כי אז יתדמו אליהם ויעשו מה שהוא הוב להם לעשותו, ע"כ היתה דעתי שישבו האנשים כלם כהזקנים וכשאינם זקנים בשעת העבודה. היינו בעת אמירת המזמורים והשכחים ובקשות הרחמים בכרכות ק"ש וכקריאת השמץ, ויהיו סגיהם כלפי הקדש, ובעבור זה השתדלנו אני ור׳ אברהם החסיד ומי שנמשכו אחרינו, כי זה הוא אופן העבורה אשר יחייבו החיקש ואשר יעירו ג״כ עליו הכהובים כאשר בארנוהו׳.

ליקוטים מפירוש ר׳ אברהם בן הרמב״ם

על בראשית ושמות

מאת שמעון עפפענשטיון (ברליו).

בהאסף תלמידי ומכבדי מורינו ורבינו ראש בית מדרשנו להגיש לו מפרי תנובתם בשדה התורה והמדע ליום מלאת לו שבעים שנה לימי חייו המקודשים להרמת קרן תורתנו וחכמת ישראל אמרתי להקריב לו גם אני מעט מזער ממה שיש לו יחס לפעולותיו הגדולות אשר בהן העשיר ספרות עמנו. ונתתי את לבי למלאכת אחד מגדולי עמני אישר לדאכון כל אוהב תורה ומדע עוד מונחת בזוית ודורש אין לה: הוא פירוש ר' אברהם בן הנשר הגדול הרמב"ם ז"ל על בראשית ושמות אישר רב טוב צפון בו ואישר עליו אדבר כעת כארוכה במאמרי הנספח אל ספר דו"ח של בית מדרישנו. הביאור הוה אישר עוד לא ראה איר הדפום וכתוב הוא בלישון ערכית הוא אוצר גדול ובלום אשר יכיל הרבה פירושים מקדמוני מכארי המקרא אישר ספריהם נאבדו מתוכנו או חסר יבואונו, כמו הביאור הרחב של ר' סעדיה גאון אישר מזכירו הראב"ם בהרבה מעט מהשרידים והפלימים האלו הדפים הח' Simmons בהנספחים לאגרת התנחומים מעט מהשרידים והפלימים האלו הדפים הח' בעני התלמודים הן בהמדרשים השונים. במדה גדושה מאיד במאמרי חז"ל, הן בשני התלמודים הן בהמדרשים השונים.

ואני מדי עסקי בפירוש הרב להוציאו לאור — אשר אקוה להשלים מלאכה זו בעזר השי"ת בקרב הימים — מצאתי ראיתי כי גם שאב ממדרש התנאים המכונה מכילתא דר"ש בן יוחאי. והנה חתן היובל שלנו מורינו היקר והנכבד הוא היה מן הראשונים אשר העירו את חכמי ישראל על מציאות המדרש הזה והוא ברוחב ידיעותיו ובעומק בינתו פתח לנו את שערי המדרש הקדום הזה. וכבר כתב איזו מאמרים נכבדים בענין זה ובהקדמתו להוצאת המדרש הזה (Frf. a. M. 1905) רמז גם כן על מה שהביא רי אברהם את המכילתא דרשב"י בתשובותיו על ר' דניאל הכבלי!).

שנה VI צד 63 בכ"י אחד מובא בשם מדרש H. B. שנה אבל מה שמצא הרמש"ש במ"ע שנה או אבל אבל מה אבל מה אבל הראב"ם ז"ל לא נמצא בפירוש הרב (עיין בהתקדמה הנזכרת צד VII הערה אי).

רי זרחיה בור יצחק הלוי (הרז"ה): קושטא תקי א; כש"ם ווילנא (הוצ' ראם); כמשניות ווילנא הנ"ל (ע"ם כ"י הנ"ל).

הרא"יש: פירוש, פראג תפ"ד "4; בס' לשון הכמים, ליוורנו תקמ"א; בס' יעיר קנו, ווילנא תרכ"א "4; בש"ם ברלין תרכ"ה; בש"ם ווילנא (הוצ' ראם); במשניות ווילנא הנ"ל (ע"פ כ"ר הנ"ל).

רשב"ץ: ליוורני תק"ה 4º; [עם חדושי רשב"א על נדה] מיץ תקל"ו 4º.

נדה.

ר׳ שלמה בר יצחק (רש"): בדפוסים שלפניני.

תו ספות: בדפוסים ישלפנינו.

הרא"ש: חוספות, בש"ס ווילנא (הוצ' ראם);

רטב'ן: זילצבאך תקכ"ב; לביב תקצ"ד. והלכות נדה להרמב"ן בס' תודת שלמים, ויניציאה תקיא "4.

רשב"א: אלטונא תצוז "4; מיין הקל"ו "4; ברין הקנ"ח; לבוב הר"ך; ווארשא תר"מ, הרמ"ג, הרנ"א (4 ; יוזעפאף הרל"ד; ווארשא הר"מ, הרמ"ג, הרנ"א (4 ; 4)

ריטב"א: וויען תרכ ח "4", ווארשא תר"ם; מונקאטים תרסיה.

ר"ן: בם' תודת השלמים, ויניציאה תק"א '4'; בם' עיני העדה, פראג תק"ע; ברלין תקכ"ב 4';

רי"ד: תוספית רי"ד, לכוב תרכ"ב.

רשב"ן: פסקי תשכ"ן (עם חרושי ריה) ליוורנו תק"ה 40; מיין תקל ו "4.

כריתות.

ר' גרשום מאור הגולה: בש"ם ווילנא (הוצ' ראם) [ועל מחברו עי' מש"כ על פירושו למס' תענית].

ר׳ שלמה כר יצחק (רש״י): בדפוסים שלפנינו.

תוספות: בדפוסים שלפנינו.

שיטה מקובצת: והם רק הגהות ר' בצלאל אשכנזי, וויען תרל״ח; בש״ם ווילנא (הוצ' ראם).

מעילה.

ר' גרשום מאור הגולה: בש"ם ווילנא (הוצ' ראם) [ועל מחכרו עי' מש"כ על פירושו למס' תענית].

ר' שלמה בר יצחק (רש"י): בדפוסים שלפנינו [מיוחס לו, ועל מחברו עי' צונץ, צייטשריפט ע' 386, ועפשטיין בס' תהלה למשה (ליפסיא תרנ"ו) חלק אשכנזי ע' 120].

לחד מקמאי: כש"ם ווילנא (הוצ' ראם) אחר מסכת מדות.

תוספות (מתלמידי רבינו פרץ): בדפוסים שלפנינו.

שיטה מקובצת: והם רק הגהות ר' בצלאל אשכנזי, כש"ם ווילנא (הוצ' ראם).

מיד.

ר' גרשום מאור הגולה: בש"ם ווילנא (הוצ' ראם) [ועל מחברו עי' מש"כ לפירושו למס' תענית].

לחד מקמאי: בדפוסים שלפנינו (במקום רש"י).

הראב"ד: פראג תפ"ה 4º; ובס' לשון חכמים, ליוורנו תקמ"א; הוראדנא תקע"מ 8º; בש"ם ברלין תרכ"ח; בש"ם ווילנא (הוצ' ראם). [מיוחם לו במעוח, ועל מחברו ער' עפשטיין במחברתו על יחוםי תו"א ע' 16].

הרא"ש: פירוש, בש"ם ווילנא (הוצ ראם).

שיטה מקובצת: והם רק הגהות ר בצלאל אשכנוי, בש"ם ווילנא (הוצ' ראם).

מדות.

Beiträge z. Geschich. רבינו שטעיה תלמיד רש"י: נדפס ע"י מהר"א כרלינער d. Raschi-Commentare. Berlin 1903, p. 37-40.

הרא"ש: פירוש, פראג תפ"ה 4°; ובס לשון חכמים, ליוורגו תקמ"א; בש"ם ברלין תרכ"ח; בש"ם ווילנא (הוצ' ראם).

קינין.

לחד מקמאי (במקום רש"י): בדפוסים שלפנינו.

תוספות: בדפוסים שלפנינו.

הראב"ד: קושטא תקי"א; בש"ם ווילנא (הוצ' ראם); במשניות ווילנא ד' ראם תרם"ד – ס"ט (ע"ם כ"י מלאכת שלמה).

חולין.

רי גרשום מאור הגולה: בש"ם ווילנא (הוצ' ראם) [ועל מחברו עי' מש"כ על פירושו למס' תענית].

רי שלמה בר יצחק (רש"י): בדפוסים שלפניני.

תוספות (מוך): בדפוסים שלפנינו.

רמב"ן: שימת הרמב"ן בס' מזבח כפרה, ליוורנו תק"ע; פראג תרכ"א; חמו"ד [יאהאנסבורג תרי"מ] 4° [והיא מתלמידי הרמב"ן עי' ינה"ל בט"ע ישורון לקאבאק חלק אשכנזי שנה ג' ע' 30].

רשב"א: ויניציאה רפ"ג 4°; אמ"ד תע"ה 4°; פיורדא תקי"א; [כז שטות] ברין תקנ"ח; ווארשא תר"ך; לכוב תר"ך; יוזעפאף תרל"ד; ווארשא תרל"ט; תרס"ב: תרמ"ג; תרנ"ט; תרס"ב:

רישב"א: פראג תצ"ה; לכוב תר"ך; ווארשא הרל ש; מינקאטש תרם ה.

ר"ן: [כה' שטות] זולצכאך תקכ"ב; לביב תקצ"ד.

רי בצלאל אשכנזי: הנהות בש"ם ווילנא (הוצ' ראם).

בכורות.

רי גרשום מאור הגולה: בש"ם ווילנא (הוצ' ראם) [ועל מהברו עי' מש"כ לפירושו למס' תענית].

ר׳ שלמה בר יצחק (רש״י): בדפוסים שלפנינו.

תו ספות: בדפוסים שלפנינו.

רמב ין: הלכות בכורות וחלה, ליוורנו תקנ"ד; וגם בהלכות רב אלפם.

שטה מקובצת: מרבינו גרשום והרא"ש ותוס' חיצוניות כס' מזבח כפרה, ליוורנו תקיע; פראג תרכ"א; בש ס ווילנא (הוצאת ראס).

ערכין.

ר' גרשום מאור הגולה: בש'ם ווילנא (הוצ' ראם) [ועל מחברו עי' מש"כ על פירושו למס' תענית].

ר׳ שלמה כר יצחק (רש"י): בדפוסים שלפניני.

תוספות: בדפוסים שלפנינו.

שמה מקובצת: והם רק הגהות ר' בצלאל אשכנזי, כשים ווילנא (הוצ' ראם).

תמורה.

רי גרשום מאור הגולה: בש״ם ווילנא (הוצ' ראם) [ועל מחברו עי' מש״כ על פירושו למס' תענית].

ר׳ שלמה בר יצחק (רש"י): ברפוסים שלפנינו.

תוספות: בדפוסים שלפנינו.

שיטה מקובצת: והם רק הגהות ר' בצלאל אשכנזי בש"ם ווילנא (הוצ' ראם).

רשב"א: שאלוניקי תפ"ט 4 ; לביב תקכ"ה 4 ; פראג [תקס"ה] 4 ; [יאהנסבורג תשב"א: שאלוניקי תפ"ט הרי"ט] 4 ; לבוב תר"ך; יוזעפאף תרל"ד; ווארשא תרס"ג, תרנ"ט, תרס"כ.

רא"ש: תוספי הרא"ש בס שם עולם, ליוורנו תקט"ה.

רי שב"א: כס' מעשי צדיקים, ליוורנו תק"מ 4°; לבוב תקפ"ח 4°; תרכ"א; ווארשא תרמ"ד; מונקאטש תרס"ח.

ר"ן: בסוף שו"ת ר' משה גלאנטי, ויניציאה שס"ג; ובחדושי נלאנטי, ווילהרמסדארף תע"ו; סדילקאוו תקצ"ו.

ר׳ יוסף חביבא: נמוקי יוסף (עם חדושי המאירי על נדרים נזיר סוטה), ליוורנו תקנייה; האלבערשטאדט תר״ך.

הוריות.

ר' הנגאל בר חושיאל: בש"ס ווילנא (הוצ' ראס). [מיוהס לו בטעות ומחכרו נקרא בשם ר' ברוך, עי' אנשי קירואן לפאזנאנסקי ע' 21 ה' 2].

ר׳ שלמה כר יצחק (רש״י): ברפוסים שלפנינו.

תוספות (מלוקטים): בש"ם ווילנא (הוצ' ראם).

הרא"ש: תוספות הרא"ש: פראג תפ"ה 4° ; בס' לשון חכמים, ליוורנו תקמ"א; בס' ברכה לראש, ווען תרכ"ו 4° ; בש"ס ווילנא (הוצ' ראס).

ר' יהוגתן: בס"ם חצי מנשה לגראססבערג לונדון תרס"א 8°.

לקומים מגדולי ראשונים: כמו הרמ״ה, הרא״ש, הר״ם והמאירי בס׳ שער יוסף לחיד״א, ליוורנו תקי״ז.

זבחים.

ר' שלמה בר יצחק (רש"י): בדפוסים שלפנינו.

תוספות (יסדם ר' כרוך בר יצחק): בדפוסים שלפנינו.

שישה מקובצת: מתיספות חצוניות וגליוני תוסי מתלמידי הר"ף וריב"א ותוסי מוך בסי מזבח כפרה, ליוורגו תק"ע; לבוב תרכ"א; בש"ס ווילגא (הוצ' ראס).

מנחות.

ר׳ גרשום מאור הגולה: מדף ל"מ ע"ב בש"ם ווילנא (הוצ׳ ראם) [ועל מחברו עי׳ מש"כ בפירושו למס׳ תענית].

ר' שלמה בר יצחק (רש"י): בדפוסים שלפנינו.

תוספות שאנץ: כדפוסים שלפנינו.

רי"ד: חדושים לקצת דפים בס' סם חיים, ליוורנו תקס"א, דף ח' ע"ב עד דף ט"ז ע"א. רשב"א: ווארשא תרכ"א 4º [מיוחם לו בטעות, ועי' מש"כ ינה"ל במ"ע המזכיר ה' ע' 60 וראכינאוויטץ בדקדוקי סופרים למסכת ברכות ע' 80 שהם תוספות רי"ד,

ועי"ע מאגאצין שנה ה' 34—30 והחלוץ י"א 90].

ר׳ בצלאל אשכנזי: בש״ם ווילנא (הוצ׳ ראם).

סנהדרין.

רי חננאל בר חושיאל: עד דף ניו ע"ב ועל דף פים ע"א וע"ב כיש"ם ווילנא (הוצ ראם). רי של מה בר יצחק (רש"): ברפוסים שלפנינו.

תוספות (מתלמידי רבינו פרץ): בדפוסים שלפנינו.

רמכ"ן: [לקוטים החל מפרק זה כורר] בם שבעה עינים, לייורגו תק"ה 4º. ר' מאיר אבולעפיא (רמ"ה): בם יד רמה שאלוניקי תקנ"ח; ווארשא תרנ"ה.

ר"ן: [בה' שטות] זולצכאך תקכ"ב; לבוב תקצ"ד.

רבינו דוד (על פרק ד' מיתות ופרק הלק, והחידושים לפרק זה נדפסו בטעות ע"ש הרשב"א, ע" ברילל שם והקדם א' 131]: עם פירוש הרא"ש והראב"ד על תמיד, פראג תפ"ה 40: בס' לשון חכמים, ליוורנו תקמ"א.

רבינו יונה: כס׳ סם חיים, ליוורנו תקס א; המו ד [תר"ב] 40. חדושי הראשונים: כס׳ המרא וחיי, ליוורנו תקס"ב.

ר׳ בצלאל אשכנזי: שיטה מקובצת, קצת לקיטים כם׳ שער המלך לר׳ יצחק ב״ר משה גונים בילפונטי, שליניקי תקל״א; כרין תקם א; לבוב תרי ט.

מכות.

רי תנגאל בר חושיאל: (עד דף טוז ע"א) בסי טגדל חנגאל, ברלין תרל"ו 8º; בש"ס ווילגא (הוצ' ראם).

רי שלמה בר יצחק (רש"י): כדפוסים שלפניגו [וכדפוס פפד"א תנ"ז איתא בדף כ"ד ע"א: מכאן ואילך מפירוש רכינו גרשום, ע" מש"כ ראבינאוויטין כספרו מאמר על הדפסת התלמוד ע"פ ו].

תוססות (מתלמידי רבינו פרץ): בדפוסים שלפנינו.

תוספות שאנץ: בס׳ סם חיים, ליוורנו תקס׳א; חמו ד 4º.

רמב"ן: כס' שבעה עינים, ליוורנו תק"ה '4'; וכס' שלש שמוח, זאלקווא תקפ"ח. רימב"א: [בה' שמוח] זולצבאך תקכ"ב; לכיב תקצ"ד; יאהנסבורג תרי"מ '4; [ברעסלויא תרי"מ] '4'; לבוב תרכ"א; מונקאמש תרס"ה.

שבועות.

רי חננאל בר חושיאל: בש"ם ווילנא (הוצ' ראם).

ר׳ שלטה בר יצחק (רש״י): בדפוסים שלפניני.

תוספות: בדפוסים שלפנינו.

ר' יוסף אכן מיגאש: בס׳ אוריין תליתאי, שאלוניקי תקי"ט; פראג תקפ"ו; ווארשא תרכ"ד 40. [והוספות מה שנשמט בנדפס ע"ס כ"י בגנזי ירושלים לווערטהיימער ה"ב דף ז—ט"].

רמב"ן: כס׳ לקוטות הרמב"ן, שאלוגיקי תקנ"א; כס׳ שלש שטות, זאלקווא תקפ"ה, וביאור לקצת סוגיות לרמב"ן כס׳ מהררי נמרים שנ"ט 4º.

בבא בתרא.

ר׳ גרשום מאור הגולה: בש״ם ווילנא (הוצ׳ ראם) [ועל מחברו ע׳ מש״כ בפי׳ למם׳ תענית]. ר׳ שלמה ב״ר יצחק (רש״י): ברפוסים שלפנינו, עד דף כ״ט ע״א וברפוס פיזרו נרפס שם אחר ד״ה אלא מעתה "כאן מת רש״י ז״ל״.

רי שמואל ב"ר מאיר (רשב"ם): מדף כ"מ ע"א ואילך, בדפוסים שלפנינו.

מקדמון אחד: ברפום פיזרו מתחיל בדף כ״מ ע״א פירוש השונה לגמרי מפי׳ הרשב״ם שלפנינו ומגיע עד דף נ״ד ע״ב וכן מן דף קל״א ריש ע״א עד אמצע ע״ב וכן מן די קנ״ז ע״ב עד קס״ח ע״ב, ונדפס מחדש ע״י ר׳ רפאל נתן ראבינאוויטץ בס׳ דקדוקי סופרים לבבא בתרא (מינכען תרע״א) [ועי׳ בית תלמוד שנה ב׳ ע׳ 729]; בש״ם ווילנא (הוצ׳ ראם).

תוספות: כדפוסים שלפנינו.

ר' יוסף אבן מיגאש: אמ"ד חס"ב 4^0 ; [בס' עיני העדה] פראג תק"ע. רמב"ן: ויניציאה רפ"ג 4^0 ; אמ"ד תע"ד 4^0 ; פראג 4^0 ; פיורדא תקי"א 4^0 [יאהאנסבורג תרי"ט] 4^0 ; ווארשא תרל"ט 4^0 .

ר' מאיר אבולעפיא (רמ"ה): יד רמה שאלוניקי תק"ן; ווארשא תרמ"ז; וראשיתו בשם תורת רמ"ה עם הגהות שערי תורה מאת ר' אליעזר יקותיאל מודיל, לרוב תר"ו.

רי"ד: תוספות רי"ד מהדורא ג', לבוב תרכ"ב.

ר׳ יונה: על פרקים האחרונים בשטה מקובצת ד׳ ליוורנו תקל"ד.

ר׳ בצלאל אשכנזי: שיטה מקובצת [עד דף קל"ג] ליוורנו תקל"ד; ושיורי ש"ט על פרקים האחרונים בס׳ יד רמה ח״ב שאלוגיקי תק״ן; ובסוף ס׳ חדושי שבת להמאירי, וויען תרכ״ב; ובשלימות [אבל עי׳ ברילל, יאהרביכער שם] לבוב תקס״ם; זאלקווא תקע״ב; לבוב תר״ך; תרל״ז; ווארשא תרל״ח, תרס״ר.

עבודה זרה.

ר׳ הנגאל בר חושיאל: עד דף נ״ו ע״ב בש״ס ווילנא (הוצ׳ ראם), ועי״ע כ״י אוקספורד 2669,27.

ר׳ שלמה בר יצחק (רש״י): בדפוסים שלפנינו.

רשב"ם: פירוש [לדף ס'—ס"ד] הו"ל עפשטיין באוצר טוב תרט"ז ע' 10—1. תוספות (יסדם ר' שמואל ב"ר שלמה מפלייזא וסדרם רבינו פרץ): בדפוסים שלפנינו. תוספות לר' אלחנן כר יצחק מדמסיר [עד דף ל"ה] הו"ל ר' דוד פרענקיל, הוסיאטין תרס"א 8° [עי הליכות קדם ע' 46].

רטב"ן: בס' מעשי צדיקים, ליוורנו תק"ם 40; בס' שלש שטות, זאלקווא תקפ"ח. ריטב"א: בס' אוריין תליתאי, שאלוניקי תקי"ט; אפען תקפ"ד; יאהנסבורג תרי"ט 40

לבוב תרכ"א; ווארשא תרמ"ד; מונקאטש תרס"ח.

רי"ד: תוספות רי"ד מהדורא א' ב' וג', לבוב תרכ"ב. ר"ן: ירושלים תרמ"ח '40; תרס"ג 40.

סומה.

ר׳ שלמה כר יצחק (רש"י): כדפוסים שלפניני. תוספות (יסדם ר׳ שמואל מאיברא): כדפוסים שלפנינו.

תוספות הר"ש משאנץ: כש"ס ווילגא (הוצ' ראם).

רא"ש: תוספות על כ' פרקים האחרונים כם' לשון חכמים, ליוורנו תקמ"א; פי אחר בשם תוס' הרא"ש על כל המסכת בס' מראה האופנים, ליוורנו תק"ע; פירוש הרא"ש (על משניות) ב' פרקים האחרונים, פראג תפ"ה "4.

רי מנחם ברי שלמה לבית מאיר: ליוורנו תקנ"ה; האלבערשטאדט תר"ך. רי בצלאל אשכנזי: שטה מקובצת בס' יגל יעקב הנלוה לס' ברית יעקב, ליוורנו תק"ס.

בבא קמא.

ר חננאל ביר חושיאל: עד דף ליז ע"ב בש"ם ווילנא (הוצ' ראם).

ר׳ שלמה ב״ר יצהק (רש״י): ברפוסים שלפנינו.

תו ספות (טוך): בדפוסים שלסנינו.

ר׳ פרץ: תוספות רבינו פרץ, ליוורנו תקע"ט.

רשב"א: [עד פרק זי] קושטא ת"ף; [כשליטות] פראג תצ"ד; כרלין תקט"ז; [בהי שטות] סדילקאכ תקצ"ה; לכוב תר"ך; יוזעפאף תרל"ד; ווארשא תרמ"ג, תרכ"ג, תרס"ג; וחלק שני מפרק חי עד סוף המסכת גאווידוואהר תקס"ה "4- רי"ד: תוספות רי"ד, לכוב תרכ"ב.

רי בצלאל אשכנזי: שיטה מקובצת, ויניציאה תקכ"ב; זאלקווא תק"ע; לבוב תר"ך; תרל"ו; ווארשא תרס"א, תרס"ד.

בבא מציעא.

ר' חננאל ב"ר חושיאל: עד דף נ"א ע"ב בש"ס ווילגא (הוצ' ראם). ר' שלטה בר יצחק (רש"י): בדפוסים שלפנינו.

תוספות: בדפוסים שלפנינו.

רטב"ן: ביאור קצת סוגיות להרמב"ן כס׳ מהררי נמרים, ויניציאה שנ"ט "4.

ריטב"א: [על מקצת מפרק ראשון וככית ייסף מוכא זה כשם שיטת או חידושי תלמיד הרשב"א, עין בית תלמוד שנה גן 302—307] בסוף שו"ת רן משה גלאנטי, ויניציאה שס"ח; בסן הדושי גלאנטי, ווילהרמשדארף תע"ו; סדילקאב תקצ"ו; [ובשלימות] אמ"ד תפ"ט; סדילקאב תקצ"ד; לכוב תר"ך; ווארשא תרל"ח; מונקאטיש תרם ה [ולפ ד ברילל אינם מהרישב"א].

ר"ן: דיהרגפורם תקם"ג '40; סדילקאב תקצ"ז; ווארשא תרל"ט '40.

רי"ד: תוספות רי"ד מהדורא ג', לבוכ תרכ"ב. ר' בצלאל אשכנזי: שימה מקובצת, אמ"ד תפ"א; ברלין תקכ"ו; לבוב תקפ"ז, תר"ך, תרל"ו; ווארשא תרס"ד. רשב"א: ויניציאה רפ"ג 4^0 ; אמ"ד תע"ה 4^0 ; פיורדא תקי"א; ברין תקנ"ח; לבוב תש"ג, תר"ד; יוזעפאף תרל"ד; ווארשא תרט"ג, תרג"ט, תרס"ב.

ריטב"א: שיטה, שאלוניקי תקי"ח; סדילקאב תקצ"ה; לבוב תרכ"א; ווארשא תרל"ט; מונקאטש תרס"ה.

ר"ן: קושטא תע"א 40; ברלין תקל"ח 40; פראג תק"ע 40; סדילקאב תקצ"ו; נוארשא תרו"ח 40.

רי"ד: תום׳ רי"ד בש"ם ווילנא (הוצ׳ ראם).

נדרים.

ר' של מה בר יצחק (רש"י): בדפוסים של פניגו [אינו לרש"י, ע' צונץ, ציימשריפט ע' 367, ור' דוב בער צאמבער מאמר על רש"י לגדרים ומועד קמן, ברלין תרכ"ז 8º, והח' אברהם עפשטיין בתהלה למשה (לפסיא תרנ"ו) ע' 119.

תוספות (מתלמידי רבינו פרץ): ברפוסים שלפנינו.

רשב"א: קושטא ת"ף; ברלין תקט"ז; [בה' שטות] סדילקאב תקצ"ה; לבוב תר"ך; יוזעפאף תרל"ד; ווארשא תרט"ג, תרג"ט, תרס"ב.

רישב"א: בס' אשי ה', ליוורנו תקנ"ה; ווילנא תר"ג; וגם בס' הלכות רב אלפס דפוס פרעסבורג תקצ"ח וכדפוסים הבאים אחריו.

רא"ש: פין הרא"ש, בש"ם ווילנא (הוצ' ראם).

ר"ן: בדפוסים שלפנינו.

ר' יוסף חביבא: גמוקי יוסף בס' אשי ה', ליוורנו תקנ"ה; ווילגא תר"ג; וגם בס' הלכות רב אלפס דפוט פרעסבורג תקצ"ח ובדפוסים הכאים אחריו.

רי"ד: תוספות רי"ד, לכוב תרכ"ט.

ר' מגחם בר שלמה לבית מאיר: ליוורנו תקנ"ה; האלבערשטאדט תר"ך. לקומי הנאוגים: בס' יגל יעקב שנלוה לס' ברית יעקב, ליוורנו תק"ם. ר' בצלאל אשכגזי: שמה מקובצת, ברלין תר"ך.

נזיר.

ר' שלמה בר יצחק (רש"י): בדפוסים שלפנינו. [אינו לרש"י רק לר' יהודה בר נתן, בש"ס ווילנא גדפס בשלמות יותר].

תוספות (מתלמידי רבינו פרץ): בדפוסים שלפנינו.

רא"ש: פירוש, בשים ווילנא (הוצ' ראם).

רי"ד: תוספות רי"ד, לבוב תרכ"ט.

ר' מגחם בר' שלמה לבית מאיר: ליוורנו תקנ"ה; האלבערשמאדם תר"ך. לקומי הגאונים: בס' יגל יעקב שנלוה לס' ברית יעקב, ליוורנו תק"ס.

ר׳ בצלאל אשכנזי: שטה מקובצת, ליוורנו תקל"ד; דוכנא תק"ם; אפען תקפ"א, [וצ"ע אם הם לר׳ בצלאל אשכנזי]. ריטב"א: אמ"ד תפ"ט; זאלקווא תקס ו; סדילקאב תקצ"ד; לבוב תרכ"א; ווארשא תרמ"ג; מונקאטש תרס ה.

רי"ד: תוס׳ רי"ד בש"ם ווילנא (הוצ׳ ראם).

ר׳ יוסף חביבא: נמוקי יוסף כס אשי ה׳, ליוורנו תקנ״ה; ברי ף פרסברוג תקצו. ר׳ בצלאל אשכנזי: שטה מקיבצת, קישטא תצח; שטראסכורג תקל״ז; לבוב תקצ״ז, תרכ״א; ווארשא תרס״ד.

קירושין.

ר שלמה ב"ר יצחק (רש"י). בדפוסים שלפנינו.

תוספות: בדפוסים שלפנינו. תוספות ר"י הזקן (מיוחסים לו בשעות): בשים ווילנא (הוצ' ראם). וע' מש"כ

תוספות ר"י הזקן (מיוחסים לו בטעות): בשים ווילגא (הוצ' ראם). ועי מש"ב לובעצקי בספרו בדקי בתים עי XVI והלאה ובלוי בזכרון לאברהם אליהו הרכבי (פטרבורג תרס"ט) הלק עברי ע' 364 וגו

לים ב"ן: בס' אוריין תליתאי, שאלוניקי תקיים; פראג תקפיו; ווארשא תרי״ח 4º רם ב"ן: בס' אוריין תליתאי, שאלוניקי תקיים;

רשב"א: קושטא תע"ז 9 ; ברלין תצ"ג 1 ; זאלקווא תקס"ו 9 ; פראג תקס"ט; [בה' שטות] סדילקאב תקצ"ה; ווארשא תרי"ח 1 ; לבוב תר"ך; יוזעפאף תרליד: ווארש"א תרט"ג, תרס"ב [וע" החלוין י"א 90 ששם הוא מסופק אם הם לרשב אן.

רא"ש: תוספי הרא"ש בס' מעשה רק ם, פיסא תקס"ו. [ואינם להרא"ש עי' [Zomber, Magazin 1878, S. 29

ר' אהרן הלוי (רא"ה): חדושים, הוסיאטין תרס"ד 8º [ומיוחסים לו בטעות, עי' [ZfHB IX, 62].

ריטכ"א: במסכת קידושין דפוס סביוניטה שי"ג; ברלין תע"ה 40; [כס' עיני העדה] פראג תק"ע; סדילקאב תקצ"ה; לבוב תרכ"א; ווארשא תרמ"ג; מונקאטש תרס"ח. רי"ד: מהדורא ב' ג' וד', במסכת קידושין סביוניטה שי"ג; ברלין תע"ה 40; [בס' עיני העדה] פראג תק"ע; סדילקאב תקצ"ה.

תלמיד הרשב"א: בסוף שו"ת ר' יעקב כי רב, ויניציאה תכ"ג "4

Gross אחד מקמאי: חרושי מסכת קרושין, קוישמא תקי״א. [אורות המחבר ע׳ מיש״ב אחד מקמאי: חרושי מסכת קרושין, קוישמא תקי״א. [אורות המחבר ע׳ מיש״ב Mschrft. 1874 S. 275; Brüll, Jahrb. H. S. 140 sq.; Wiener, Bibl. Friedl. nr. 3834; Marx, Z. f. h. B. IX (1905) S. 62].

גיטין.

ר׳ שלמה ב״ר יצחק (רש״י): בדפוסים שלפנינו.

תוספות (טוך): בדפוסים שלפנינו.

רטב"ן: [בה' שטות] זולצבאך תקכ"ב; לבוב תקצ"ד.

רא"ש: תוספות הרא"ש כס׳ שם עולם, ליוורנו תקט"ה.

רים ב"א: שיטה, בס' מכתם לדור, ליוורגו תקנ"ב; סדילקאב תקצ"ג 40; לבוב תרכ"א; ווארשא תרמ"א; מינקאטש תרס"ה.

ר׳ שודרום הלוי: לקומים גם סם חיים, ליוורנו תקס"א.

ר"ן: ירושלים תרמ"ד 8^0 [יאינם לר"ן בר ראובן, עי' עסשטיין בריווי 8^0 [יאינם לר"ן בר ראובן, עי' עסשטיין בריווי 8^0 .

רי"ד: כשם תוספת רי"ד מהדורא א' וב', לבוב תרכ"ט.

רי מנחם ב"ר שלמה לבית מאיר: אמ"ד תקכ"ט 8^0 ; פראג תק"ע 4^0 ; קאָניגס־ בערג תריך 4^0 .

יבמות.

ר׳ שלמה בר׳ יצחק (רש״י): בדפוסים שלפנינו.

תוספות: בדפוסים שלפנינו.

תוספות ישנים: בש"ס ווילגא (הוצ' ראם).

תוספות חד מקמאי: בש"ם ווילגא (הוצ' ראס) |והוא ס' ההשלמה כפי שהוכיח לובעצקי בס' בדקי בתים ע' III].

רטב"ן: תולדות אדם, הומבורג ת"ק 40; לבוב תקצ"ז 40.

רשב"א: קושטא ת"ף; ברלין תקט"ז; [בה' שטות] סדילקאב תקל"ה; לבוב תר"ך; יוזעפאף תרל"ד; ווארשא תרט"ג, תרנ"ט, תרס"ג; וחידושים בשם קונטרס אהרון מהרשב"א בסוף ס' חמדה גנוזה, ירושלים תרכ"ג 4 ; פיעטרקוב תרנ"ט 4 ?

רא"ש: בשם תוספ׳ הרא"ש, ליוורנו תקל"ו; בס׳ לשון חכמים, ליוורנו תקמ"א. ריטב"א: ליוורנו תקמ"ז 10; סלאוויטא — סדילקאב תקצ"ג; לבוב תרכ"א; ווארשא

תרמ"ג; מונקאמש תרם"ח.

ר׳ מנחם בר שלמה לבית מאיר: שימה, שאלוניקי תקנ״ד; וקצת ממנו ברלין תרע״א 8°.

כתובות.

ר׳ שלמה בר יצחק (רש"י): בדפוסים שלפגיגו.

תוםפות: בדפוסים שלפנינו.

תוספות: עלים אחדים מתוספות בלתי נודעים ע"ע י"ל ע"י הח' יהודה בלוי בזכרון לאברהם אליהו הרכבי (פטרבורג תרס"ט) חלק עברי ע' 357 וגו' ולדעת המו"ל הם לר"י הזקן.

רמב"ן [ובמעות גדפסו על שם הרשב"א]: מיץ תקכ"ה 4° ; ברין תקנ"ח; פראג תקס"מ; [בה' שמות] סדילקאב תקצ"ה; לבוב תר"ך; יוזעפאף תרל"ד; ווארשא תרמ"ג, תרנ"מ, תרס"ב.

רא"ש: ליוורנו תקל"ו; כס׳ לשון חכמים, ליוורנו תקמ"א.

ר׳ אהרן הלוי (רא״ה): פראג (תפ״ב) [תצ״ד].

רי״ד: בסוף ס׳ המכריע, ליוורנו תקל״מ ¼; לובלין תרנ״ז; מונקאמש תר״ם ¼; וגם בס׳ עיני העדה, פראג תק״ע; פסקי רי״ד בס׳ אהלי יצחק, ליוורנו תקפ״א.

ומא.

רי חננאל ב"ר חושיאל: בש"ם ווילנא (הוצ' ראם).

רי שלטה ב"ר יצחק (רש"י): בדפוסים שלפנינו.

תוספות (הם למהר"ם ב"ר ברוך): בדפוסים שלפנינו.

תוספות ישנים (מר' משה כן יעקב מקוצי): נדפס פעם ראשונה בש"ם פפד מ תפ"א. רמכ"ן: לקוטות הרמב"ן, שאלוגיקי חקנ"א; בס' שלש שמות ולקומים, זאלקווא תקפ"ח; עם חדושי שבת לרמב"ן, ווארשא תרי"ח 4.

רי פודרום הלוי: לקופים בסי סם חיים, ליוורנו תקסיא.

ריטב"א: קושטא תקי"ד; ברלין תר"ך 4º; לבוב תר"ך; ווארשא תרט"ג; מונקאטש תרט"ה.

רי"ד: תוספות רי"ד, לכוב תרכ"ט.

ר׳ מנחם כ״ר שלמה: לקומי הרב המאירי בס׳ שיח יצחק, ליוורגא תקכ״ו; בית הבחירה, ירושלים תרמ״ה 8º.

סוכה.

ר׳ חנגאל ב״ר חושיאל: כש״ם ווילנא (ראם).

רי שלמה ב"ר יצחק (רש"י): בדפוסים שלפנינו.

תוספות: בדפוסים שלפנינו.

רמב"ן: לקומות הרמכ"ן, שאלוניקי תקנ"א; בס' שלש שמית ולקומים, זאלקווא תקפ"ח; עם חדושי שבת לרמב"ן, ווארשא תרי"ח 4º.

.4° תוספות הרא"ש, י"ל ע"י רש"א ווערטהיימער, ירושלים תרס"ג

ריטב"א: [בז׳ שטות לרשב"א], קושטא ת"ף; ברלין תקט"ז; ברין תקנ"ח; יוזעסאף תרט"ד; ווארשא תרט"ג, תרג"ט, תרס"ב.

רי"ד: תוספת רי"ד מהדורא ב', לבוב תרכ"מ; פסקי רי"ד בס' סם חיים, ליוורנו תקס"א.

ר׳ מנחם בר שלטה לבית מאיר: ווארשא תר"ע ⁴⁰

מגילה.

רי חנגאל ב"ר חושיאל: בש"ם ווילנא (הוצ' ראם).

ר׳ שלטה ב״ר יצחק (רש״י): בדפוסים שלפנינו.

תוספות: בדפוסים שלפנינו.

רמב"ן: לקוטות הרמב"ן, שאלוניקי תקנ"א; שלש שטות ולקוטים, זאלקווא תקס"ח; עם חדושי שבת לרמב"ן, ווארשא תרי"ח 40.

רשב״א: עם מס' מגלה דעסוי תק״ב ½; קושטא תק״ף; ברלין תקט״ז; ברין תקנ״ח; לבוב תר״ך; יוזעפאף תרל״ד; ווארשא תרט״ג, תרכ״מ, תרס״ב. רישב"א: אמ"ד תפ"ט; פראג תקע"א ⁴⁰; סדילקאב תקצ"ד; לבוב תרכ"א; ווארשא תרמ"ג; מונקאטש תרס"ח.

רי"ד: תוספות רי"ד מהדורא ב׳, לכוב תרכ"מ.

ראש השנה.

רי חננאל ב"ר חושיאל: בש"ם ווילנא (הוצ' ראם).

רי שלמה בר יצחק (רש"י): בדפוסים שלפנינו.

תוספות: בדפוסים שלפנינו.

ר׳ משה ב״ר מיימון (רמב״ם): פירוש[מיוחס לובמעות], נדפס ראשונה בס׳ יין לבנון, 8º קארים תרכ״ו 8º ן ושנית ע״י ר׳ דוב בער, חמ״ר [קאָניגסבערג] תרכ״ח 8º ן ושלישית ע״י ר׳ דוב בער ראבין עם ביאור, ירושלים תרמ״ו 4º ן ורביעית ע״י ר׳ יקותיאל אריה קאמעלהאר עס חידושי הרמב״ם, פאדגורזע אצל קראקא תרס״ו. [ועי׳ על פירוש זה סלאנימסקי בהמגיד י״א ע׳ ל״ז ובהכרמל תרכ״ז ע׳ רנ״נ; פינעלעם בהמגיד י״ב ע׳ קמ״מ; שטיינשניירר 8bibl. Mathem. 1896, 81 ועד 203 קמ״ם [Bibl. Arab. Jud. p. 203 ועוד 1896, 9. 203]

רמב"ן: לקומות הרמב"ן, שאלוניקי תקנ"א; ובס' שלש שמות ולקומים, זאלקווא תקפ"ח; עם חדושי שבת לרמב"ן, ווארשא תרי"ח 4º.

רשב"א [והוא רק קיצור]: קושטא ת"ף; ברלין תקט"ז; ברין תקנ"ח; לבוב תר"ך; יוזעפאף תרל"ד; ווארשא תרט"ג, תרג"ט, תרס"ב; עם מס' ר'ה מיץ תקל"ג. ריטב"א: קאָניגסבערג תרי"ח [וגם עם שער בלי מקום וש"ד] 4^0 ; ווארשא תר"ך 4^0 ; ווארשא תרט"ג; מוגקאטש תרס"ח.

ר"ן: ירושלים תרל"א 40; ווארשא תרנ"ב, תרנ"ט.

רי"ד: תוספות רי"ד מהדורא ב', לבוב תרכ"ט; פסקי רי"ד בס' אהלי יצחק ליוורנא תקפ"א.

רשב"ץ: חדושי הלכות ליוורנו תק"ה 40; ווארשא תרנ"ב 40; תרנ"ט 40.

תענית.

ר' חננאל ב"ר חושיאל: בש"ם ווילנא (הוצ' ראם).

ר' גרשום מאור הגולה: בש"ם ווילגא (הוצ' ראס) [ולפי דעת הח' אברהם עפשטיין הפירושאינו לרגמ"ה, עי' בס' תהלה למשה (לפסיא תרנ"ו) חלק אשכנזי ע' 116]. ר' שלמה ב"ר יצחק (רש"י): בדפוסים שלפנינו [מיוחס לו, עי' שם הגדולים ערך רש"י; ר' צבי הירש חיות במ"ע ציון ח"ב ע' 80וכו' ובס' אמרי בינה סימן ה']. תוספות [מאוחרות, לתלמידי מהר"ם בר ברוך (?)]: בדפוסים שלפנינו.

רמב"ן: בס' לקומות הרמב"ן, שאלוגיקי תקנ"א; בס' שלש שמות ולקומים, זאלקווא תקפ"ח; עם חדושי שבת לרמב"ן, ווארשא תרי"ח 10.

רישב"א: אמ"ד תפ"ש; פראג תקע"א 4°; סדילקאוו תקצ"ד; לבוב תרכ"א; ווארשא תרש"א; מוגקאשש תרש"ח.

תוספות (מתלמידי רבינו פרץ): בדפוסים שלפנינו.

ר׳ אהרן הלוי (הרא"ה): כס׳ מראה האופנים, ליוורנו תק"ע.

רשב"א: לכוב תר"ז ⁴⁰; לבוב תר"ך; יוזעפאף תרל"ד; ווארשא תרמ"ג, תרנ"ט, תרס כ. ר' נחמן בן הרמב"ן: בס" מחנה דוד, ירושלים תרמ"ט.

רי"ד: תוספות רי"ד, לבוב תרכ"ט; בס' מחנה דוד, ירושלים תרם ש.

ר׳ מנחם ב"ר שלמה: חדושי הרב המאירי, ברלין תרי"ם 40.

שיטה מקובצת [וכשער דפום הראשון כתיב כנראה שהוא לר' בצלאל אשכנוייי וצ'ע, ולפ ד עפשטיין בתחכטוני שם הם הידושי תלמיד הר' ;]: בסוף שויית נחלה ליהושע, קושטא חצ"א; מיץ תקכ ד' 4 ; זאלקווא תקכ"ז "4 ; זאלקווא תקע"א "4 ; לבוב תקע ב "4 ; אפען תקפ א; סדילקאב תקצ"ו "4.

ר׳ יצחק אכוהב: חידושים על קצת המסכת כסוף שוות ר׳ משה גלאנטי, וויניציא שס"ח |עי׳ בית תלמוד ג׳ 302].

חגינה.

ר׳ חנגאל ב״ר חושיאל: בש״ם ווילגא (הוצ׳ ראם).

ר׳ שלמה ב״ר יצחק (רש״י): בדפוסים שלפנינו.

תוספות: בדפוסים שלפנינו.

רס ב"ן: בס' לקוטות הרסב"ן, שאלוניקי תקנ"א; עם ס' חדושי שכת לרטכ"ן, ווארשא עם ב''ן: בס' לקוטות הרסב"ן, שאלוניקי מהררי נסרים, ויניציאה שנ"ט 4º מיוחם לו בטעות.

רי"ד: תוספות רי"ד מהדורא א', לבוב תרכ ט; פסקי רי"ד בס' אהלי יצחק, ליוורנו תקפ"א.

מועד קמן.

רי חננאל ב"ר חושיאל: בש"ם ווילנא (הוצ' ראם).

ר' שלמה כ"ר יצחק (רש"י) כדפוסים שלפנינו. [לפי דעת הח' ר' אברהם עפישטיין בס' תהלה למשה (לפסיא תרנ"ו) חלק אשכנזי ע' 166 אינו לרש"י כי אם פירוש לחכמי מגנצא; וע' באריכות מאמר על רש"י לנדרים ומועד קטן לר' דוב בער צאמבער, ברלין תרכ"ז 8°; וס' מורה דרך בפי' רגמ"ה ובפי' רש"י על מס' מועד קטן להנ"ל, ליק תר"ל 8°; וקונמרס מורה המורה להשיב על דברי הקונמרס מורה דרך לר' רפאל נטע ראבינאוויטץ, מינכען תרל"א 8°, ועי' הגהות ר' צבי הירש חיות למ"ק י"ד ע"א ד"ה אזורו מינכען תרל"א 8°, ועי' הגהות ר' צבי הירש חיות למ"ק י"ד ע"א ד"ה אזורו מינכען תרל"א עליו ודברי ר' זאב ראבינאוויטין בהיונה אודיסא תרס ז ע' 142.

תוספות (מנכד ר"י הזקן): בדפוסים שלפנינו.

ר' שלמה בן היתום: פירוש מסכת משקין, י"ל ע"י ר' צבי פרץ חיות, ברלין תר"ע 80.

רם ב"ן: לקוטות הרמב"ן, שאלוניקי תקנ"א; עם חדושי שכת לרמב"ן, ווארשא תרי"ח 40.

רשב"א: [בז' שטות] קושטא ת"ף; ברלין תקט"ז; ברין תקנ"ח; לבוב תר"ך; יוזעפאף תרל"ד; ווארשא תרט"ג.

ריטב"א: (עם שו"ת דברי שלמה) שאלוגיקי תקס"ו; לבוב תרכ"א; ווארשא תר"ם; מונקאטש תרס"ח [מיוחסים בטעות להריטב"א והם להר"ן].

ר"ן: ווארשא תרכ"ב 40. [אינם להר"ן רק לתלמידו, וחדושי הר"ן גדפסים בשם הר"ב: ווארשא תרכ"ב 489 סיי 3678, הרימב"א; עי' ינה"ל ברשימת לעהרן־דעלימא, אמ"ד 1899 סיי 3678, ורי"נ עפשטיין בתחכמוני הוצ' לעווין, ברלין תרע"א, חוברת כ', ע' 36—42]. רי"ד: תוספות רי"ד מהדורא ג', לבוב תרכ"ג.

ר׳ מנחם ב"ר שלמה לבית מאיר: בית הבחירה, ליוורנו תקנ"ד; וויען תרכ"ב.

עירובין.

ר' נסים נאון: בס' המפתח, י"ל ע"י יעקב גאלדענטהאל עם הגהותיו בשם באר יעקב, וויען 1847 80; בש"ם ווילנא (הוצ' ראם).

ר׳ חננאל ב״ר חושיאל: בש״ם ווילנא (הוצ׳ ראם).

ר׳ שלמה ב״ר יצחק (רש״י): בדפוסים שלפנינו.

תוספות (שאנץ): בדפוסים שלפנינו.

רמב"ן: בס' לקומות הרמב"ן, שאלוניקי תקנ"א; בס' שלש שמות ולקומים, זאלקווא תקפ"ח; עם ס' חדושי שבת לרמב"ן, ווארשא תרי"ח 40.

רשב"א: ווארשא תרנ"ה.

ריטב"א: [ה׳ שטוח] אט"ד תפ"ט; פראג תק"ע; סדילקאוו תקצ"ר; [יוזעפאף] תרי"ט; לבוב תרכ"א; ווארשא תרנ"ט; מונקאטש תרס"ט.

רי"ד: תוספות רי"ד מהדורא ב' ג' וד', לבוב תרכ"ט.

:סחים.

רי חגנאל ב״ר חושיאל: פירוש רבנו חננאל על מם׳ פסחים עם באורים לר׳ יוסף בר מתתיהו הלוי שמערן, פאריש תרכ״ח 50; בש׳ם ווילנא (הוצ׳ ראם).

ר׳ שלמה ב״ר יצחק (רש״י): בדפוסים שלפניגו.

ר' שמואל ב"ר מאיר (רשב"ם): לפרק ערבי פסחים בדפוסים שלפנינו [ועי' דינעמאן ב' ממאסף תפארת ישראל אשר י"ל לכבוד ר"י לוי ע' 259].

תוספות: בדפוסים שלפנינו.

רטב"ן: כס' לקוטות הרמב"ן שאלוניקי תקנ"א; עם חדושי שבת לרמב"ן ווארשאתרי"ח 40. ריטב"א: חידושים [מיוחסים לו בטעות] ווארשא תרכ"ד 40; שם תרע"ב 40. רי"ד: תוספות רי"ד מהדורא ג', לבוב תרכ"ט.

ר׳ משה חלאווה: חירושי מהר״ם חלאווה, ירושלים תרל״ג 40.

ביצה.

ר' חנגאל ב"ר חושיאל: בש"ם ווילנא (הוצ' ראם). ר' שלמה ב"ר יצחק (רש"י): בדפוסים שלפניגו.

פירושים הנדפסים.

ברכות.

ר׳ סעדיה גאון: פירוש רכ סעדיה גאון כלשון ערכית עם העתקה בעברית ובאורים עי שלמה אהרן ווערטהייטער, ירושלים תרס ח 8º [בספק אם הוא מרס״ג, עי שלמה אהרן ווערטהייטער, וושלים עי׳ ג כ טוגאטטשריפט [LVII], 150 עי׳ ריווי 150 (LVII), 150 ב

ר נסים גאון: ס' המפתח, יל עי יעקב גאלדענטהאל עם הגהותיו כשם באר יעקב, וויען 1847 8%; בש"ם יוילגא (הוצ' ראם).

ר׳ שלמה ב״ר יצחק (רשי): בדפוסים שלפנינו.

תוספות (יסדם ר משה מאיברא): בדפוסים שלפנינו.

תוספות ר' יהודה שיר ליאון: כס ברכה משולשת, ווארשא תרכ"ג 40.

רמב"ן: בס' לקוטות הרמבן, שאלוניקי תקנא; בס' שלש שיטות, זאלקווא תקס"ח, עם חדושי שבת, ווארשא, תרייח 40.

רשב א: [כד׳ שטות] וויניציאה רסיג 4^0 ; אט ד תעיה 4^0 ; פיורדא תקי״א; [כז׳ שטות] ברין תקנ ח; ווארשא תרייט 4^0 ; לכוב תר״ך; יוזעסאף תרל״ד; ווארשא תרט ג תרט ב.

רא"ש: תוספות הרא"ש, כס' ברכה משולשת ווארשא תרכ"ג 4^{0} [ועי׳ ריווי [LXV, 47].

רישב"א: הלכות כרכות, בסי חיים וחסד, ליוורנו תרכ ד.

ר׳ ישעיה דטראני הראשון (ריד): פסקי רי״ד, בסוף ס׳ בית נתן לר׳ נחטן נתן קורוניל, וויען תרי״ד 40.

ר׳ ישעיה דטראגי האחרון (ריא ז): ססקי הלכות כסיף חדושי הריטב״א על פסחים, ווארשא תרכ״ד 40.

ר' מנחם ב"ר שלמה לבית מאיר: ווארישא תרע"ב 40.

שישה מקובצת [יאינו לר' כצלאל אשכנזי עי מאגאצין שנה ה' ע' 26]: בס' ברכה משוליצת, ווארשא תרכ"ג 4º.

שבת.

ר׳ נסים גאון: כס המפתח, י״ל ע״י יעקב גאלדענמהאל עם הגהותיו כשם כאר יעקב, וויען 1847 (So ; בש״ם ווילגא (הוצ׳ ראם).

ר' חנגאל ב"ר חושיאל: כש"ם ווילנא (הוצ' ראם).

רי שלמה ב"ר יצחק (רש"י): בדסוסים שלפנינו.

חוספות (שאנץ): כדפוסים שלפנינו.

רמכ"ן: אוצר נחמד י"ל ע"י ר' יעקב ארנשטיין, פרעשכורג 1837 י40 ווארשא הרי"ח 40.

חולין

- 1) חידושים מקדמון אחר; פארים 449.
- (2 חדושים מקדמון אחד (ספרדי); ג"ב 779.
- Letterbode עיי 66 (עיי 66) אידושים מאחד מחכמי סרובינציא; גינסבורג בלונדון 66 (עיי 31 (Trinity College ועתה Aldis Wright (XI, 159).
- ליעזר ממיץ, שיטה; מלומאצקיע ווארשא 31 [345] XX אליעזר ממיץ, שיטה; מלומאצקיע ווארשא 13 (בראה נתיחסה אליו במעות].
- 13 רא"ה; זעטינר נ"י (ע' הצופה 15 הוו, 60 nr. 15); טלוטאצקיע ווארשא (5* XX 1893 No. 245)
 - .(R.E.J. 58,301-303 ע' ע' (ע' 10. אברהם מנרבונא; זעמינר ניי (ע' 10. אברהם מנרבונא) (6*
 - 7) הרא"ש, תוספות: זעמינר נ"י (עי הצופה 13 חם III, 60).
 - 8) ר' מנחם בר שלמה לבית מאיר, בית הבחירה; פארמא פערא 50.

בכורות

- .428,4 קיצור משיטת שאנץ לר׳ יצחק ב"ר אכרהם (ריצב"א); אוקספורד (1
 - 2) ר' בצלאל אשכנזי, הגהות; ג"ב 817

מעילה

.470,9 חדושים מקדמון אחד; אוקספורד (170,9

תמיד

- עיי עפשטיין, עיי עפשטיין, עיי עפשטיין, עיי עפשטיין, (חלמיד רש"י) אוקספורד 370,1 (משונה מהנדפס). עיי עפשטיין, שמעיה עי 5 ה' 1.
 - .50 ר' מנחם ב"ר שלמה לבית מאיר, בית הכחירה; פארמא פערא (2

773

- .28 חדושים מקדמון אחד; מערצבאכער (1
- .444 חדושים מקדמון אחד (בזמן הרשב"א); אוקספורד (2
- (3) רשב"א (נדפס רק על נ' פרקים הראשונים); ג"ב 9; זעמינר נ"י (ע' הצוסה (3) ווון,60 nr. 12
 - 4) הרא"ש, תוספות; מונטיפיורי 68 [שוח"ה 98].
 - .50 ר׳ מנחם ב״ר שלמה לבית מאיר, בית הכחירה; פארמא פערא .50

- 7) הידושים שקכל ר' מאיר ב"ר יוסף אכי סירו מרבו ר' יוגה גירונדי ולפעמים מר' יצחק קראקושה ומר' יצחק ב"ר מנוח צרפתי; ג"ב 358.
 - .47 ריא"ז, פסקי הלכות; ווארשא טלומאצקיע (8

סנהדרין

- (1) רמב"ן; מינכען 75,3 (רק מעט מזער ?).
- .438,2 ר׳ יהודה ב״ר אלעזר הכהן אלמנדרי; אוקספורד 2*
 - .437 יונתן מלוניל; אוקספורד 436,1 (3*
- (4) ר' דוד בוגפיד (על נ' פרקים האחרונים, גרפם רק קצתו); מוגמיפיורי (4) פרקים 168.
 - .50 ר׳ מנחם ב״ר שלמה לבית מאיר, בית הבחירה; פארמא פערא 50.
 - 6) רי בצלאל אשכנזי. הגהות: נ"ב 816.

שבועות

- .456,5 אוקספורד (1 תוספות; אוקספורד 156,5
 - (2) ר׳ יונתן פלוניל; איקספורד 436,4; 437
- (3) ריטב"א (מהדורא כתרא וגם הנדפס הוא מהדורא כתרא שהביא לדף ד' בסוף מהדורא קמא שלו); ג'ב 948.
 - .47 ריא ז, פסקי הלכות; ווארשא טלומאצקיע (4
 - .50 בית שלמה לבית מאיר, בית הבחירה; פארמא פערא .50

-

- .438,2 ר׳ יהודה ב״ר אלעזר הכהן אלמנדרי; אוקספורד (1*
 - '.435, אוקספורד (2*, 436, ל35) ר' יונתן מלוגיל; אוקספורד
 - .47 ריא"ז, פסקי הלכות; ווארשא טלומאצקיע (3
- .50 ר׳ מנחם כר שלמה לבית מאיר, בית הכחירה; פארמא פערא (4
 - 5) ר׳ בצלאל אשכנזי, הנהות; ג״ב 516.

הוריות

.50 ר׳ מנחם ב״ר שלמה לכית מאיר, בית הבחירה; פארמא פערא (1

זבחים

.2364,4 תוספות; אוקספורד (נ

מנחות

ר׳ שלסה ב״ר יצחק (רש״י), פירושו האסיתי מן אמצע פרק התכלת ער דף ל״ז; (1 שלסה ב״ר יצחק (רש״י). פירושו האסיתי מן אמצע פרק התכלת און ל״ז.

- [311 שוח"ה 83] רשב"א; בריטיש מוזיאום (27,092) (add. 27,092) (מפרק ו' עד סוף המסכת הם חידושי הרמב"ן).
 - (4 ברהם ב"ר יום טוב מעיר טודילה; אוקספורד 440,2
- (5) הרא"ש, תוספות; אוקספורד (446,1; 446,1; מונמיפיורי 85 [שזח"ה 312]; ג"ב 1113,60 nr. 14 מארץ הגר 111,60 nr. 14
 - .47 ריא"ז, פסקי הלכות; ווארשא טלוטאצקיע 6
 - .435 ;484 רבינו פרץ, נימוקים; אוקספורד 484;
 - (8) רבינו פרץ, תוספות; נ"ב 1013; דוד קויסמאנן 52.
 - 9) רי מנחם ב"ר שלמה לבית מאיר, בית הבחירה: פארמא פערא 50.

בבא בתרא

- .369 חידושים מקדמון אחד; אוקספורד (1
- (2 ארן, 61 nr. 27 חידושים מקרמון אחר; זעמינר ניי (ע הצופה מארץ הנר
 - .186 תוספות; ג"ב (3
- 4) ר' אברהם ב"ר יצחק אב"ר מנרבונא; מינכן 149,1 (עי׳ דקדוקי סופרים לב"ב במבוא).
 - .429 (Or. 43) ר׳ אהרן הלוי ב״ר יוסף מברצלונה; ברימיש מוזיאום (5
 - .345,1 הראכ"ד; ג"ב (6
- 7) רישב"א; מונשיפיורי 86 [שזח״ה 315]; ג״ב 429; 1181; זעמינר נ״י (עי הצופה 19 הזו (III, 61 nr. 19).
 - ר"ן; זעמינר נ"י.
- 9) רי יונה גירוגדי, סי עליות דרבינו יונה; בריטיש מוזיאום 422; מונטיסיורי (9 מחול בייב בשיטה ביינה ביים מכ"י ג"ב בשיטה | 82,1 מקיבצת לב"ב ליוורנו תקל"ד).
 - .47 ריא"ז, פסקי הלכות; ווארשא טלומאצקיע (10
 - (11) ר פנחם בר שלמה לבית מאיר, בית הכחירה; פארמא פערא 50.
 - *177 ר׳ יונתן מלוניל; כי״ח בפארים 177.

עבודה זרה

- .61 חדושים מקדמון אחד; פארמא פערא (1
- (2* ר' יהודה ב"ר אלעזר הכהן אלמנדרי; אוקספורד 438,2.
 - *3) רי יונתן מלוניל; אוקספורד 436,5; 437.
- 4) ר' יהודה ב"ר יצחק מבירינא, תוספות, (מדף ס"א ואילך); מונטיפיורי 65 [שוחיה 58]. ועי' גראסס, גאלליא ע' 129.
- (עד דף מ"א ע"ב); מונטיפיורי 67 [שוח"ה 96].
- 6) ר' יהודה שיר ליאון, תוספות (מרף מ"א ע"ב); מונטיפיורי 67 [שזח"ה 96].

- .292,2 חוספות ישנים; ג"ב (4
- .50 רבינו מנהם ב"ר שלמה לבית מאיר, בית הכחירה; פארמא פערא 50.
 - .6,63 מערעבאכער 151; קאנמאכריגיא (6
- .(III, 61 nr. 17 חיד' תלמיד הרא"ש; זעמינר נ"י (ע' הציסה מארץ הנר 77 (III).

.799 רים"בא; ג"ב (8*

נדרים

- .400 אדלר ; אדלר ; אדלר (add. 27,048) הדלר (1
 - (2) תוספות; אוקספירד 448,2 (רק על ד' פרקים הראישונים).
 - .47 ריא"ז, ססקי הלכות; ווארשא מלומאצקיע (3
- . (287 וע 245) הרא"ש, תוספות; קוכין טישענדארף 2b (עי בט"ע החדשי ח"ד עי 245) וע (4

נזיר

- .427 (add. 27,048) רמב"ן; ברימיש מוויאום (1
 - .490 רשב"א; נ"ב (2
 - .448,1 רבינו פודרום ב"ר יצחק; אוקספורד
- 4) הרא"ש, תוססות; ג"ב 1013; קובץ טישענדאיף 2b (ע' בט"ע ההרשי ח"ד ע' 245 וע' 287).

סומה

- .432,1 תוספות; אוקספורד (1
- .47 ריא"ז, פסקי הלכות; ווארשא מלומאצקיע (2

כבא קמא

- .1320,1 חדושים מקדמון אחר; פארמא (1
- Or. 852 בריטיש מוויאום (הראב"ד השני); בריטיש מוויאום (2
 - .431 תוספות; אוקספורד 430 וגם (3
 - .417 (add. 26,988) בריטיש מוויאים (4 משונה מהנדסם); בריטיש מוויאים (4
 - .50 רבינו מנחם בר שלמה לבית מאיר, בית הבחירה; פארמא פערא (5
 - .86 חירושים מתלמידי הרשב"א והרא"ש; ג"ב (6
 - רי יוסף, תוססת; אדלר 341. (7
 - .1925 ריטב"א: אדלר (8

כבא מציעא

- .652 חידושים מקדמון אחד; פארמא (1
- (2) רמב"ן; ברלין 66; אוקספורד 456,3; 443 (מפרק ט' עד סוף המס'); מונטיפיורי 80 [שזח"ה 87]; אדלר 1925.

- ל) חידושי תלמיד הרא"ש; זעמינאר נ"י (ע' הצופה מארץ הגר III,61).
 - .799 רישב"א; ג"ב (6*
- רי יונחן מלוניל, טלומאצקיע ווארשא 37 [345 No 245]. אבשירה]. מלוניל, טלומאצקיע ווארשא
 - 8) חידושים כעין שימה מקובצת; ג"ב 10.

כתובות

- 1) רי יצחק הלבן, תוספות; מינכען 317.
- .add. 494,1 תוספות שאנץ, קאנטאכריגיא (2
- 3) דון קרשקאש ווידאל; מונטיפיורי 89 [שוח״ה 240]; ג״ב 781.
- ; 431 (add.27,118) רי יהודה ב"ר אלעזר הכהן אלמנדרי; בריטיש מוזיאום (431 (add.27,118) מונטיסיורי 75 [שזח"ה 51].
 - .1618 ; 964 בשב"א; ג"ב (5
 - .964 ריב"ש: ג"ב (6
 - .453 ר"ן; אוקספורד (7
 - 8) רבינן מנחם ב"ר שלמה לבית מאיר, בית הבחירה; פארמא פערא 50.
- 9) חירושי תלמיד הרא"ש; זעמינר נ"י (ע' הצופה מארץ הגר 17 מו 17 (III, 61 מי ווון, 61 מי ווון, 61 מי וונתן מלוגיל: ג"ב 789.

קדושין

- 1) ר' שלמה כר יצחק [רש"], מהדורא אחרת מהנדפסת; Porges כלייפציג.
 - .427 חידושים מקדמון אחד כזמן הרמב"ן; ברימיש מוזיאום (2
- 431 ר' יהודה ב"ר אלעזר הכהן אלמנדרי; בריטיש מוזיאום (3* (add. 27,118)); מונטיסיורי 75 (שוח"ה 51].
 - .438,4 ב"ר שמואל (על פרק א' ב' ומקצת פרק ג'); אוקספורד 438,4
 - 5) ר' יהודה בר מוביה מארלי; פארמא 166,14; אוקספורד 53.
 - .453 ר"ן; אוקספורד (6
 - .2363,3 תוםפות ישנים; אוקספורד (7
 - .50 רביגו מנחם ב״ר שלמה לבית מאיר, בית הכחירה; פארטא פערא (8
- .(III, 61 pr. 17 חידושי חלמיד הרא"ש; זעמינר נ"י (ע' הצופה מארץ הגר (9
 - *10) רי יונתן מלוגיל; ג״ב 799; כי״ח בפארים 177.

גמין

- 1) ר׳ זכאי; אוקספורד 438,3.
- יהודה ב"ר אלעזר הכהן אלמנדרי; בריטיש מוזיאום (27,116) 431 (add. 27,116) מונטיפיורי 75 [שזח"ה 51].
 - (3 תוספות; אוקספורד 2079,14 (רק איזה דפין).

- 6) שמה מקובצת; ג"ב 153.
- 7) ר' בצלאל אשכנזי, הנהות: ג"ב 816.

יוםא

- (1 בי יצחק הלבן, תוספות; מונטיפיורי 66 [שוח״ה 164].
- 2) רבינו אליקים, לקומים עד דף פ״ד ע״ב (ימשם עד סוף המס׳ הוא פי׳ ריש״י (ימשם עד סוף המס׳ הוא פי׳ ריש״י עי׳ דקדוקי סופרים לר״ה, הקדמה עמוד 4, ועפשמיין בתהלה למשה ע׳ 126); מינכען 126,3
 - (3 רא"ה; מלומאצקיע ווארשא 39 [345] XX איה; מלומאצקיע ווארשא 3
 - .177 בי״ח בסארים (3); כי״ח בסארים 4*
 - .151 ר"ן; ג"ב (5
 - .447 רא"ש; אוקססורד (6
 - 7) שמה מקובצת; נ״ב 153.
 - 8) ר׳ בצלאל אשכנזי, הגהות; ג"ב 816.

סוכה

- 1) פירוש לחכם קדמון; (עי דקדוקי סופרים ח"ב בסוה"ם ועי המגיד 1877 עי 116 הערה א').
 - .[בא"ה; נ"ב 185,2; טלומאצקיע ווארשא 39 XX 1893 No. 245] פרוח. (2
 - .151 ר"ן; ג"ב (3
 - ; add. 19,778 בריטיש מוזיאום (185 ג"ב (4* בריטיש מוזיאום (4* אַ מינר ג"ר לוי, המכתם (19,778 ג"ב ג"ב (4* ג"ב ב"ר לוי, המכתם (19,778 ג"ב ב"ר ג"ב ב"ר ג"ב (19,778 ג"ב ב"ר ג"ב ב
 - (5) ר׳ בצלאל אשכנזי, הגהות (דף אחד); ג״ב

שקלים

- .370,10 חדושים מקרמון אחד; אוקספורד (1
 - .370,7 ר' משולם; אוקספורד (2
- (3) ר' מנחם כר' שלמה לבית מאיר, בית הבחירה; פארמא פערא 50.
- .[ארשא XX 1893 No. 245] רא"ש, פירוש; טלומאצקיע ווארשא 2 (44)
 - 5) ר׳ בצלאל אשכנזי, הגהות; ג"ב 815.

יבמות

- 1 חידושים מקדמון אחד; פארמא 115.
- 431 ב"ר אלעזר הכהן אלמנדרי; בריטיש מוזיאום (2* .161); וואטיקאן 161.
 - .429,3 תוספות, לא נודע למי; אוקספורד (3
- ;(ef. Gross, Gallia Jud. 136) 603; 344,3 ,7 תוספות גורניש; ג"ב (4.5 קויפמאנן 52) דור קויפמאנן

- רי יונתן מלוניל, חידושים; מלומאצקיע ווארשא 39 [893] XX, 1893 רי יונתן מלוניל, חידושים; מלומאצקיע ווארשא 39 (7*
 - 8) שמה מקובצת; ג"ב 153.

ביצה

- .(cf. R. E. J. 61, 130 ff.) ד"ן (?); זעמינאר נ"י (1*
- יעמינר נ״י (2* add. 19,778) ב״ר לוי, המכתם; כריטיש מוזיאים (4. ב״ר לוי, המכתם; (ע׳ הצופה מארץ הגר (111, 57 f.).
- .(cf. J. Q.R V, 111) add. 1187, 2 בן הרסב"ן, חידושים; קאנטאכריניא (3

חנינה

- (1) רבינו מנחם ב"ר שלמה לבית מאיר, בית הבחירה; פארמא פערא 50.
 - (2) שיטה מקובצת; ג"ב 153.

מועד קמן

- (cf. J. Q. R. IV ,626-627) add. 426 שטה לחכטי נרבונא; קאנטאבריגיא (1
 - ר"ן, חידושים; טלומאצקיע ווארשא 32 [345] XX אר אניהן בעסירה]. (2
 - (3 רא"ש, תוספות; מלומאצקיע ווארשא 32 [345] XX אוספות; מלומאצקיע ווארשא 32
 - .50 רבינו מנחם ב״ר שלמה לבית מאיר, בית הכחירה; פארמא פערא (4
- זעמינר נ״י (5* add. 19,778) אין המכתם; בריפיש מוזיאום 19,778; אין געמינר נ״י (5* ווון, 57).
 - 6) ר׳ בצלאל אשכנזי, הגהות; ג״ב 815.

תענית

- 1) חירושים משו"ת הגאונים; זעמינר נ"י.
- 2) פירוש לא גודע מפרשו ואולי מתלמידי רש"י (לדף ב' ע"א וע"ב ולדף ג' ע"א); כ"י קאסטילבולוגייזי [ע" חיות, הקדם ד' 117].
 - .(cf. R. E. J. 61,130) זעמינר ניין; (?) זעמינר (3*
 - .50 רבינו מנחם ב"ר שלמה לבית מאיר, בית הכחירה; פארמא פערא (4
 - *5) ר' דוד ב"ר לוי, המכתם; ג"ב 185.
 - 6) רי בצלאל אשכנזי, הגהות; ג"ב 815.

ראש השנה

- רא"ה; טלוטאצקיע ווארשא 39 [345] XX איה; טלוטאצקיע ווארשא 39 און הצפירה].
 - .add. 1209 הרא"ש, תוספות; קאנטאכריגיא (2
- (3) רבינו מנחם ב"ר שלמה לבית מאיר, בית הבחירה; פארמא פערא
 - 4*) ר' דוד ב"ר לוי, המכתם; ג"ב 185.
 - .77 רי יונתן מלוניל (?); כי״ח בפארים 77.

כתבי יד

ברכות

- (1 רכינו פרץ, תוספות; איקספורד 2361,1
- 2361,2 ר' אברהם אלשבילי; אוקספורד (2
- .108 ב"ר בניטין עניו; בריטיש טוואום (36,901) ג"ב (3* ; ג"ב 108; ג"ב (3*
 - (4* ב"ר לוי, המכתם; ג'ב 185.
 - .1235 ר"ן; אדלר (5

סדר מועד

*1) ר יהודה כ״ר בניסין ענין; בריטיש מיזיאום (4-0 (add. 26,901) 4-10; ג״ב 108. *2) ר׳ יהודה ב״ר שבתי; ג״ב 968.

שבת

- 1) ר סרחיה כן נסים, סי מס שכת רכתי; אוקספורד 438,1 [ועי הקדמת מעשה רוקח ושם דף נ"ג].
- 2) הרא"ש, תוספות; ברימיים מוזיאים (26,989) (418,3 (add. 26,989) פארמא (2 183.) (2 ניב 183.)
 - (3 תוספות ישנים; ג"ב 636.
 - (4) בייח בפארים 77. בייח בפארים 77.

עירובין

- 1) רי ישמעאל ב"ר חכמון; אוקספירד 455.
 - (2 תכינו פרץ, תוספות; אוקספורד (2362
- .50 רבינו טנחם ב"ר שלמה לבית מאיר, כית הכחירה; פארטא פערא 30.
 - ב"ו (?); מנמוכה LXIX.
 - 5) הרא"ש, תוססות; נ"ב 183.

פסחים

- .2362,2 רכינו פרץ, תוספות (סרק א' עד פרק ד'); אוקספורד (1
 - 2358 תוספות שאנץ; אוקספורד (2
- (3 רשב"א, חידושים; טלומאצקיע ווארשא 36 [345] XX, 1893 No. 245
- .934 אדלר (III, 61 nr. 23) אדלר (הצופה מארץ הגר 151; זעמינר נ"י (הצופה מארץ הגר 153); אדלר
- 5) רכינו מנחם ב"ר שלמה לכית מאיר, בית הכחירה; פארמא פערא 50.65) ר' דוד ב"ר לוי, המכתם; ברימיש מוזיאום (add 19,778); מונטיפיורי
 - 71 (שוח"ה 204).

קונמרם המפרש השלם

ערוך ומסידר

על ידי אהרן פריימאנן (פ״פ ע״נ מאין).

בקונטרס הזה נאספו ונמנו שמות ספרי מפרשי הש"ם 1), שכתבו את פירושיהם בעברית, על פי סדר המסכתות שבתלמוד בכלי עד זמנו של ר' בצלאל אשכנזי.

במחלקה הראשונה נזכרו הספרים אשר לא נדפסו עד הנה²) ובמחלקה השניה נרשמו החבורים אשר כבר יצאו לאור עולם³).

בשנת תרל"ז גדפס קונטרס כזה ע"י הדרשן מהר"א יעלליגעק בווינא. ואנכי באתי אחריו להגיה ולתקן ולמלאות את דבריו, כי לא השיגה ידו לצאת ידי חובתו, כנודע למבינים ל). וכזה הגני להביע תודתי לידידי הח' ר"ש זעעליגמאנן באמשטרדם, הח' ר"א מארכס בנויארק והח' רש"א פאזנאנסקי בווארשא אשר מסרתי להם את רשימותי לסדרן ולהשלימן, ואמנס הר"א מארכס החזיק על ידי מלבד זה עוד במלואים למחלקה הראשונה ותשואות חן חן לו על זה.

וטעתה יבואו אדירי התורה, ההוגים בדברי רבותינו בעלי התלמוד, ויהנו לאור הפירושים הנזכרים בקונטרס זה, אשר יהיה להם לעינים לדעת הספרים העוסקים בענין המבוקש להם ויזכו להגדיל תורה ותושיה כאחד מן הגדולים שבדורנו ה"ה אדמו"ר ר' דוד צבי האפפמאנן נ"י אשר לכבודו נערך הקובץ הזה.

¹⁾ זולתי אותן המסכתות שאין בהן גמרא (וכיוצא מן הכלל הן מדות וקינין) וחוץ מאותן שנקראים מסכתות קשנות.

²⁾ וכיוצא מן הכלל לא רשמתי את כה"י שנרשמו ברשימת אוקספורד לנייבויער וקויליי חלק ב' אחרי כי ברובם הם רק קטעים ולא נודעו שם מחבריהם, ומי אשר יחפץ לדרוש אחריהם ימצאם בנקל במפתח אשר בסוף הרשימה ע' 503—502. וכן יש לציין עוד תוספות לרי"ף לי"ד כסכתות שנמצאו בכ"י בתלמוד תורה בליוורנו (עי 804 (R. E. J. LXV, 804) אבל כי המסכתות לא נפרטו לא יכולתי לרשום אותן פה.

⁽³⁾ ופה לא רשמתי את ספר הישר לר״ת שהוא כולל בתוכו תוספות לרוב הש״ם. – תמונת הספרים בסתם היא פאליא וסימן כזה * מורה שהוא פירוש על הלכות הרי״ף; ור״ת של ג״ב = אוצה״ם של גינצבורג בפטרסבורג; כי״ח = אוצה״ם של בהמ״ד לרבנים בנויארק.
נ״י = אוצה״ם של ביהמ״ד לרבנים בנויארק.

[.]Jahrbücher III, 197—199 עי׳ ביחוד ברילר, (4

מזכה את הלוה כל שהוא בתוך שדהו ביידאי לא צריך שיהא ללוה קרקע מטיש ולזה פגי שיעבודא אעיג דעל שיעבוד כזה אין יכול להוציא מדר' גתן מ'מ הלא אם החייב מוכר את גכסיו מיד יש כאן שיעבידא דר' גתן ושיעביד כזה לא גרע מגידמא דריקלא ולא גרע ממזכה לו כל שהוא כתיך שדהו וא כ אין רא" מכאן גגד המחבר. ואחרי העיון גראה האדרכה מכאן ראי לדעת המחבר והתרימות דהגה מה דגרסיגן אין לו קרקע ולערב יש לו קרקע כיתכין עליו פרוזבול וודאי מיידי דלית לי גכסי ללוה דאם אית לי גכסי לא נחתינן לנכסי ערב ימדרישא דברייתא קא מיירי בדלית לי נכסי מסתמא גם סיפא דברייתא לו ולערב אין לו ולחייב יש לו גמי הכי קא מיירי.

הבטחתו של המלוה עליהם נוהג בהם שיעבוד נכסים Realobligation ואם כן גם כי היחומים פטורים משיעבודא דר׳ נחן היינו לענין ישיעבודא דגיפא אבל על הקרקעות בעצמם חל שיעכודא דר׳ נחן מה שא"כ במטלטלים. ונהירא לנו בזה שהנאונים הקנו דגם מטלטלי דיתמי יהיו משועבדים לבעל היב ובזה אוקמוהו אדאורייתא דמדאורייתא כיון שהוריש להם אביהם דבר או קרקע או מטלטלין חל עליו שיעבוד נכסים מתורת שיעבודא דר׳ נתן. גל"ז דברי התים מה געמו דמדין תורה שיעבודא דר׳ נתן חל בין על קרקע בין על מטלטלין וכשתקנו חז"ל דמטלטלי דיתמי לא יהיו משועבדים לבעל חוב תקנה זו מצמצמת שיעבודא דר נתן ומתנגדת לה לענין מטלטלין והיינו עיקר תקנתם. ויש להביא רא" גדולה וחזקה לדעתנו מדברי הרמב"ם פי"א ה"ו וז"ל לפיכך אם היה שמעון פקח נותן להם הקרקע שלקח מראוכן במלוה שזקף על עצמו וחוזר ופורף אותה מהן וכבר העיר הרב המגיד שנראה גרסת הרמב"ם מגבי להו ניהליהו וגם כי כתב ה״ה דוודאי לאו דוקא קאמר הרמב״ם דה״ה אם הגבה אותן קרקע אחר שהוא חוזר ומורפה מהן מדין יתומים שנבי קרקע בחוב אביהן שב"ח חוזר וגובה אותן מהן. הנה גם בדין זה ישל רב נחמן כתב הרמב"ם יש לב"ה של אביהם לחזור ולגבות אותן מהן והוסיף שהרי קרקע זו של אביהם היא ואולי דוקא אותה קרקע נקט משום דבאותה קרקע וודאי חל שיעכוד נכסים ומיים נראה מלשונו דכל עיקר השיעבוד כאן בתורת שיעבוד נכסים נחתינן עליי וזו ראי׳ גדולה לדעת התום׳ לפי שבארנו דגם כשיעבידא דר׳ נתן יש כאן תירת שיעבוד נכסים גם במקום שאין כאן שיעבוד הגוף ונל"ז צדקו מאד דברי המחבר ואין כאן מקים להקשות עליו

- 6) ואם גאמר דהרמבים דוקא נקט אותה קרקע תו לא קשיי תמית הרימב"א וז"ל וקשיי להו לרבנן ז"ל אי לית ליי זוזי מאי סקיחותא צריך. ואי דאית ליי זוזי היכי מצי מגבא להו ארעא דהא כל דאית לי זוזי ואית ליי ארעא לא מצי למסרעינהו בארעא עכ"ל הרימב"א ועתה יש לומר בפשימות דלעולם בדלית ליי זוזי קא מיירי אך יש לו קרקעות חוץ מאותה קרקע שלקח מאביהם ואם פקח הוא קא מגבי להו אותה קרקע אשר בה חל שיעבוד נכסים יותר מעל כל נכסיו ואז יוכל לבוא ולערער בתורת שיעבודא דרי נתן.
- 7) ומה שהוסיף הש"ך להביא רא" מפרק השולח דף ל"ז ע"א נראה דאדרבה משם מקור גאמן לדעת המחבר דדוקא אם ל"ת ל" נכסי אמרינן שיעבודא דר' נתן דשם איתא תנן התם אין כותבין פרוזביל אלא על גבי קרקע אם אין לו מזכהו בתיך שדהו כל שהוא וכמה כל שהוא אמר ר' חי" כר אשי אמר רב אפילו קלח של כרוב ות"ר אין לו קרקע ולערב יש לו קרקע כותבין עליו פרוזבול לו ולערב אין להן קרקע ולחייב לו יש לו קרקע כותבין עליו פרוזבול מדר' נתן ודייק להן קרקע אין לו אבל שאר נכסים יש לו הרי דגוהג שיעבודא דר' נתן אע"ג הש"ך דקרקע אין לו אבל שאר נכסים יש לו הרי דגוהג שיעבודא דר' נתן אע"ג דאית לי' נכסי. ובהשקפה ראשונה י"ל בפישיטות דמאחר שראינו דתקנו חכמים לכתוב פרוזבול אפילו על קלח של כרוב אפילו אגידמא דדיקלא ואפילו אם המלוה לכתוב פרוזבול אפילו אם המלוה

עברים דמוכר עצמו אין מעניקין לו וכקרושין דף ט"ו ע"א גרסינן דת"ק בעלמא לא ס"ל כר" נתן ועל כן אית ל" קרא יתירא לו ולא למוכר עצמו ולר"א לאו קרא יתירא הוא כי הוא ס"ל כר" נתן ודורש לו ולא לבעל חובי יכן הקשה הלחם משנה שם ויעיין בסט"ע וש ך וכל גדולי האחרונים טרחי לישכ. ולפי דרכנו אשר בררנו לנו נראה דהאי דקא אמר הש"ס דת ק בעלמא לא ס ל כר נתן היינו כדעת האור זרוע אם ליה ללוי אחרי שלוה כבר שמעין מראיכן וכן גבי הענקת עבר עברי העבד מכר את עצמי ללוי אחרי שכבר ה" חייב לבעל חובו ומלוה דהענקה חל בסיף שיש של עבד ובכנון זה לא ס"ל לת"ק הך דר" נתן גם בעלמא זר א ס ל דגם בהליאה מאיחרת איתא לדר" נתן ויפה פסק הרמב ם כר" נתן ופסק כת ק. ואילי גם הרמב ם ס ל כדעת האור זרוע.

וככר נגעני כקצה המטה דעיקר הטחלוקת כין הטחבר וכין היש ד אם היכא דאית ליי נכסי לשמעון מיציאין מליי מדר נתן אי לא. והיש ד הרכה לשפוך סיללה נגד המחבר דמדאירייתא כין בדאית ליי נכסי בין כדלית לי נכסי גיהג שיעכידא דריג ורק מתקנת הכמים היכא דאיכא פסירא ללוי אין מיציאין ממני במקום שיש כני חרי לשמעון וכבר בארנו דעיקר הנחת היש ד דלט ד שיעכידא דאירייתא גיכין מטישיעכדים מדאירייתא במקים דאית ללוה כני חרי ליהא לדעת המחבר וראיתי שהביא מרייש פי ניזיקין גם כן ליתא להמחבר שהוא ם ל כדעת דתום שם דבמקים שנכסי הלוה ונכסים המכירים ישים הם לית מאן דכר שמיי דצריך תיקין העולם ורק אם אין ללוה עוד בינונית אך זיכירית יש לו הו א דאלימה תקנתם משום נעילת דלת בפני לווין שינכה בינינית והודיעני משנתנו דמתנגדת תקנת נעילת דלת לתקנת פסידא דלקיחות ואינו ניבה מבינונית כי אם מזיכירית כדין תורה. אמנם לעיקר דינא דאין גיכין ממשועכדים במקום שיש בני חירין לא היצרכנו לתקון העולם כלל.

מס שהכיא היש ך ראי לדעתי המתנגדת לדעת המחבר מגמרא דילן במסי מסחים דהא דר׳ נחמן מסתמא מיורי דאיכא נכסים מטלטלים ואיכ גם הא דאמר רבא אם פקח הוא מיורי כן ואם בדאיכא נכסי לא ישייך שיעכודא דר ג א״כ הדרא קושיי לדוכתא דלמפרע הוא גוכה והיא לכאירה תמי נשגכה נגד בעל התרומות ונגד המחבר. אמנם אחרי העיון תישוכה בצדה מדברי התום שם אשר כבר הארכנו אדותם.

דגם כי שיעבודא דר׳ נתן נוהג במטלטלין אך במטלטלי דיתמי אינו נוהג. ומעתה נוסיף להעמיק שטת התוס׳ והיא שטת כעל התרומית והמחבר באוסן נאה ומקובל והוא דלכאורה קישה אחר שססק המחבר בס״ב דבכל ענין שיחחייב לוי לשמעון בין דרך הלואה שהלוה לו בין דרך מקח וממכר בין דרך שכירות א כ גם אם נתן שמעון ללוי במתנה כי היכי דהמלוה טורף ממנו כדאיתא בהניזקין בסקים דליכא בני חרי כן גם מלוה הראשון גובה מנכסים אלו אם איזה שיעבוד חל עליהם וכי היכי דבשיעביד עצמו מחלקינן לרעת רבנו תם בין שיעבוד הגוף לשיעבוד נכסים כן גם לענין שיעבודא דר׳ נתן מחלקינן והיתומים פטורים ומסילקים משיעבוד הגוף לשלם חובות אביהם דלאו בני מיעבד מצוה נינהו. אכל שיעבוד נכסים לא סר ממה שהוריש להם אביהם והיינו מה שהלקו התוס׳ בין מטלטלים לקרקעות דבקרקעות כיון דעיקר להם אביהם והיינו מה שהלקו התוס׳ בין מטלטלים לקרקעות דבקרקעות כיון דעיקר

הראשון הוא רק שלוחו של המלוה השני ואין יכיל ליתן את החומש להלוה הראשון.
ולדעת הקצות שהוא לא כא על הלוה כמורשה ושליח כי אם כתורת בעל חוב עצמו
יוצא ידי חובתו אם יתן את החמש להמלוה השני ואדרכא חייב ליתן דוקא לו כדי
לצאת י"ח. אך כל זה אם המלוה הראשון במקים השני עומר ממש ואז לא שייך
תירוץ הר"י והדרא קושית התוס" לדוכתא נגד דעת הקצות.

וזה עיקר גדול בכל עניני שיעכודא דרבי נתן אם נאטר דהלוה השני הוא משועכר ישר למלוה הראשון או אם מכח שיעכודא דר"נ לא יוכל לאמר לבעל חיב ראשון לאו בעל דברים דידי אתה ואיכ אלים שיעכורא של ראשין כשיעבורא של שני למ״ד שיעבודא דאורייתא ובזה תליא מילתא אם לא כא עוד שעת הסירעון ללוה השני אם גם אז נוהג שיעכודא דר"נ מכיון שגם המלוה השני לא יוכל להיפרע כעת גם המלוה הראשון הבא בכחו והרשאתו לא יכול לננוש בלוה שני כי אם צריך להמתין עד שעת הפירעון משא״כ אם המלוה הראשין הוא הנושה מה לו להמתין אם באה שעת הפירעון ללוה שלו ממילא חל שיעבידו על לוה השני ובזה תליי גם מחלוקת הסוסקים היכא ראיכא נכסי ללוה ראשון אם נוהג אז שיעכודא דר"נ ידוע כי הש״ך הראה את כחו הגדול לחלוק על המחבר שפסק בסי פ״ו ס״ב כבעל התרומות דרוקא אם לית לי׳ נכסי לשמעון אז מיציאין מלוי ונותנין לראוכן ועיד יש לנו אריכות דברים בזה לקמן) וכן לכאורה יש לאשר כי דעת האור זרוע הובאה בהגהת אשרי בשור שנגה די וה' דדוקא אם כבר לוה לוי משמעין נוהג שיעבודא דרי נתן אבל אם שמעון לוה מראוכן ואח"כ הלוה לשמעין אין נוהג שיעכודא דר׳ נתן. ויש להמתיק שטת האיר זרוע דלא אלים שיעבודא דרי נתן מכל שיעכודא דאורייתא וכשם דבשיעבוד אמרינן דדוקא אם קנה ולוה ומכר יוכל לטרוף לקיחות אבל לא אם לוה וקנה ומכר דבשעת הלואה חל השיעביד על אותן נכסים שיש לו ולא על מה דיקנה (אם לא שכתב בפירוש דאקני או נאמר דאקני טעות סופר הוא כי היכי דאחריות טעות סופר הוא עיי בח"מ סיי ס וסי ק"א) כן גם בשיעבודא דר ג אם הלוה שמעון אחרי שלוה ככר מראובן לא אמרינן מוציאין מזה ונותנין לזה דמה לי אם קנה נכסים אחרי ההלואה מה לי אם קנה תביעה אחרי ההלואה.

אך לפי״ז קשה על רבני המחכר דפסק דוקא בדלית לי נכסי אמרינן שיעכודא דר״נ משא״כ היכא דאית לי נכסי שלא יהא כהו גדול מכח מלוה שני כאשר בארנו וא״כ הי״ל לפסוק כדעת האור זרוע דרוקא אם קנה שמעון התכיעה על לוי קודם שלוה מראובן גוהג שיעכודא דר״נ אבל לא אם הלוה ללוי אחר שלוה מראובן וצריכין אנו למימר דהמחבר ס״ל דדוקא אם לוה וקנה ומכר אז לא שייך שיעבודא אבל כשם שמני בלתי תפונה גובה אפילו מגלימא דעל כתפי׳ כן אם הלוה לא נסתלק משה שהלוה והוי כאלו גבינן מני׳ וכעין זה מצינו בשטית הראשונים לחלק בין שיעבוד לקנין דגם שאין מקנין דבר שלא בא לעולם אבל משעכדין דבר שלא בא לעולם והאור זרוע לא גהירא לי׳ האי סברא. ובזה ארווח לן שמעתתא לתרץ סתירת התמב״ם דס״ל בכל מקום כר׳ נתן דמוציאין מזה וגותנין לזה ואעפי״כ פסק בפ״ג מהל׳ הרמב״ם דס״ל בכל מקום כר׳ נתן דמוציאין מזה וגותנין לזה ואעפי״כ פסק בפ״ג מהל׳

זה נובע משלילת שענת לאו בעל דברים דידי את, ודבריו כרב פישיטותם מישכים את הלב וגם הגאין בעל התורה והמצוה הביאם. אכן לדעתי צריכים עיון גדול. התים׳ הקשו בפסחים ל"א ע"א כר ה משתעכרנא לבעל הוב דאביהן מדר ג וא ת גבי מטלטלים נמי נימא הכי דהייני מאי הי ל לרכא לעוץ עצה אי פקח שמעון מנכי להו ארעא והדר גבי לה מנייהו מדרכי נתן גם אם הדר להו מטלטלים נמי הדר גבי להו מררבי נתן. ותירצו דדוקא גבי קיקע שייך למימר הכי דכת שיעביד היא וכי אבל מטלטלים דהא אם מכרה או משכנה חוזר לראיכן וגיבה איתה ילכך משיעבדת נמי לב ח אבל מטלטלים אין להחשיכם כאילו הם ביד ראיבן כיין שאילו מכרם אי משכנם אין גיבה מהם. גליז כל עיקר דינא שיעכודא דריג לא שייך אלא במקרקעי ולא במשלשלין וא כ האיך יפרנם הגאין הקציח את דבריו ישהנגול צריך לשלם את החימש למלוה הנגזל. הלא בקרקע לא שייך כלל חומש כדאיתא בהדי בכא קמא דף ק"ב אין משלמין חומש על כפירות שיעכוד קרקעות, וכמשלשלין לא שייך שיעכידא דר"נ. וכבר העיר המהרש א שם דא א לאמר דדעת התום ששיעכודא דר נ לא שייך כלל במטלטלין. וו"ל המהרש"א שם בר"ה משתעברנא לכיח ואע ג דההיא דר ג לענין מטלטלין גמי איתמר היינו לענין דגיכה מיני׳ אף משלטלין כשאכוהין קיים ולא מצי למימר לאו בעל דברים דידי את עכ ל יצריך פירוש לפירושי דר׳ נתן לא לבר לענין מטלטלין נמי איתסר אלא לענין מטלטלין בפירוש וכפיטבי איתטר דקתני הנישה בחכירו מגה מניין שמוציאין מזה וניתנין לזה תל ונתן לאשר אשם לו וגם ממעם שכתכנו דאין נשכעין על כפירת ישיעבוד קרקעות ואין מישלמין חומיש על כפירת ישיעביד קרקעות א"א לאמר דרק בקרקעות איתמר הא דר נתן כאשר בארני. אך יסה פירש המהרשיא דמדר׳ נתן גם כי לוה הישני אינו יכול לטעון טענת לאי בעל דברים דידי את מ מ אין נובע מזה שהמלוה הראשון יהיה מלוה ללוה שני ישר, וזיל המהרש א שם ותירץ ר"י דוודאי אין לנו לאמר מדר׳ נתן כאלו כעה דאכוהון הי חייב לו עכ ל. ויש להעמיק סכרת המהרש"א כעין שמת הגאין בעל הגתיכות במשכין והרהיגו דאע"ג דקי"ל מכאן ולהבא הוא גובה יפה כח הרהינו לאלם שיעבורא דבעל חוב ולאמר דלמפרע הוא גובה וזה ניהג רק במקרקעי ולא במטלטלין דמחוסרי גוביינא הם. וכל זה ניחא לדעת התום אליבא דמהרש א דגם אין יכיל הלוה השני למעון מענת לאו בעל דכרים דידי אתה מים גם המלוה הראשון אינגו בעל חיבו כי אם בתורת שליח ומורשה של מלוה שני בא עליו. אך לדעת הקצות דהמלוה הראשון הוא ממש בעל חובו ישל לוה הישני עד כי מוכרח לישלם לו החימיש קישה מובא. והנה מקרא לאשר הוא לו יתננו כיום אשמתי כם׳ ויקרא למדנו כתי כ לא יתננו לשלותו שיוליך לו, ושם יש טקום לספק אם לשלוחי של גולן לא טצי להחזיר אכל לשלוחו של נגזל מצי להחזיר. אך כביק דף קינ עא איתא לא יתן לא לבנו ולא לשלוחו ושם פירש רש" בהדיא לבנו של נגזל להוליבו לנגול ומשמע דהוא הדין והוא המעם גם בשלוחו של נגזל אם נתן לו לא יצא ידי היכת חזרה. (וכן כתכ הסמ ע בדוים בח מים" שמיו ליד בנו או שלוחו של נגול) נל ז לדעת התום דהמלוה

ס"ל דאם נאמר שיעבודא דאורייתא טורפין לקוחות בין יש ללוה נכסי בין אין לו.
והביא ראי מריש פרק הניזקין דגרסינן שם הניזקין שמין להם בעידית ובעל חוב
בבינונית וכתיבת אשה בזכורית אין נפרעין מנכסים משועבדים במקום שיש נכסים
בני חורין ואפילו הן זיבורית מפני תיקון העולם. ולפי דרכנו כונת התנא דאע"ג דתקני
בינונית למלוה אף אם הבינונים המה משועבדים, הם אמרו והם אמרו לאוקסיי
אדאורייתא לקחת זבורית מפני שהם בני חורין.

אמנם הא דאין טורפין לקוחות במקום דאיכא בני חרי הוא מראורייתא. איברא לדעת הש"ך דגם הוא מפני תקנה קשה טובא איך לא הביא בש"ם בבא בתרא רא" ערוכה ממשנתנו דשיעבודא דאורייתא ורק מפני תיקון העולם אין נפרעין מנכסים משועכדים במקום שיש כני חורין ומדין תירה נפרעין א"כ משמע בהדיא דשיעבורא דאורייתא אלא דגם מכח קושיא זו צריכין אנו לאמר דממשנתנו אין ראיי כלל ומר כראית לי ומר כראית לי׳ מפרש בכא זאת במשנתנו לשטתו דהיינו עולאס"ל דגם אם שיעבורא דאורייתא מ"ם היכי דאיכא בני חורין מאן דכר שמי׳ דיוכל לטרוף לקיחות ומפני תיקון עולם קאי רק אסיפא דככא "ואפילו הן זיבורית" כדפירשנו דשם בטלו את תקנתם ואיקמוהו אדאורייתא להיסרע מזכורית ורכה ם ל דמסני תיקון העולם דקא תני אכילה בבא קא תני ומראורייתא אין שיעבוד כלל ומתקנת חכמים יש שיעבוד היכא דאיכא טעטא דגעילת דלת בפני לווין משאיכ היכא דאיכא בני חרי אוקטוהו אדאורייתא. ולדעת היש"ך לא זו דאינו רא" מכאן כאשר הכין לכאורה אדרכה מכאן תיובתא לשטתו. וגם אם יש להשיב דכל מה שהארכנו לפרש משנתנו אליבא דרבה כל זה יש לומר גם לשמת השוך דהוא רק למור שועבורא דאורייתא קאי מיים אין כאן ישום ראיי לששתו. היוצא לנו מזה דהיכא דאיכא נכסי ללוה לא יוכל המלוח לטרוף לקוחות לא מראורייתא ולא מדרכנן נגד דברי היש"ך. ולקמן נחזה ונתכונן כי לרעת הש"ך היא אחת מן הראיות הכי נכבדות בעיניו להוכית נגד דעת המחבר דגם היכא דאיכא נכסי ללוה אמרינן שיעכודא דר נתן ולפי דרכנו שמת בעל הש"ע נצבה ועומדת.

ורועה קושית הרשב"א והר"ן בסוגיתנו דלמה לנו קרא להודיע שיעבודא דר׳ נתן והלא כל מה שיש ללוה משועבד הוא למלוה וממילא גם תביעותיו ללוה אחר תהיינה משועבדות לו ותרצו דשמרות ותביעות לאו בני גוביינא נינהו ולאו ממון אקרו ובלתי קרא מפורש לא ידענו דגם התכיעית שלוה משועבדות הן לבעל חובו. וקישי׳ זאת הקשו כמעט כל הראשונים באותו סגנון או בסגנון זה למ׳ד שיעבודא דאורייתא מאי חדש לן שיעבודא דר׳ נתן מאחר שיוכל המלוה מדאורייתא למרוף לקוחות ק"ו הוא שיוכל לגבות את חוב האיש אשר הוא נושה בו ותירצו דמכח שיעבודא דרבי גתן הוסיף המלוה הראשון כח שיעבודי עד ישהלוה השני אין יוכל לומר לו לאו בעל דברים דידי את כי אם הוא המלוה של הלוה השני. והגאון הקצות חתר לו דרן בעל דברים דידי את כי אם הוא המלוה של הלוה השני. והגאון הקצות חתר לו דרן חדשה והוא כי מכח שיעבודא דרבי נתן חייב הגזלן להשיב לא לבד את הקרן כ

של אדם להוציא פהות שככלים אלפא שיעכידא דויכירית דאירייתא עכ ל. מכיאר מרבריו הקידמים דם ד שיעבידא דאירייתא ס ל דמרר יצחק קונה כבר בשעת הלואה קורם שעת הפורעין ואחרי כן כשכא שעת הפירעין יכחר הלוה הפחית שככליו ליתן לבעל חיבי. אם כן מטילא יש כטשבין רטו לשיעביד דהלא כל נכסי הליה היו כבר משועכרים לטלוה משעת הלואה והוא רק קנין הדש אי קנין לחצאין אישר גלתה לני התירה ולא מכר ילא יהישה ולא מתנה כי אם קנין תלוי ועומד עד שעת הפירעון. והלוה יוכל למכור את המשועברים לאחר רק אם בשעת הפירעין אין לו מה לשלם אפיי זכירית אז יוכל בעל חובו לשרוף לקוחות. אד אם נאשר מדרי יצחק אינו קונה אלא שלא כשעת הלואה ואז יקח הגישה. את המשכין לגוביינא ממילא סר כל רמז השיעכור ממושג המשכון ואין ישום רא" ממשכין לשיעכור וישיעכורא לאו דאורייתא. זאת הוא כונת הרשבים לדעתי. ומה שהקשי התום ומסקי דלא ידע רבי מאי קאמר" וגם מה שהוסיפו להקשית ראם יגכה המשכין בשעת הסירעון וודאי וקין דאורייתא היא ראז לגוביינא קא מסיק יעו ש הלא ככר כארנו דהיא הנותנת גכיית המשכון וודאי דאורייתא היא שלא כשעת הלואה אך היא מתורת הפירעון ולא מתורת שיעכוד משאים כשקינה כשעת הלואה כבר נחתה על הנכסים תירת שיעכיד והרשבים ס ל דלא כרשי דקינין מדר יצחק כשימר (יעי ברשי פסחים ל א עוב רוה קונה משכון וויל: כל ימי הליאה המשכין קנוי לו יאם נאנם הייב באינסין שאינו עליו לא כשומר חנם ולא כשומר שכר שממירין מאינסין אלא כולי ברשית" וכשמירתו עומד עכ ל, כונתו לא כש"ח ולא כש"ש כי אם כשואל שחייב באינסין והרבה יש לעיין ברבריו ואין כאן מקימין כי אם קינה בתירת שיעכוד ומה קנין יש כאן אם הלוה יבחר אח"כ בשעת הפירעין את הפחות שככליו להוציאי אליי החיצה אלא ללמדך שכל נכסי הלוה משועכדים למלוה ואם ימכיר הכל התירה אלמה לשיעכידי למרוף לקוחות. וזרה תמית התום מהרשב ם וידע וידע מאי קאמר.

צ) לפי דרכנו למדנו שגם אם נאמר שיעכודא דאורייתא וממשכון ילפינן כדעת הרשכ״ם מ״ם הלוה יברור מזכורית שלו וק ו היא שלא יוכל הנושה כו לקחת נכסים המכורים לאחר ולמרוף לקוחות בעוד שיש נכסים ללוה וגם כי נכסי דבר גש אינהו ערבין בעד חובותיו מ״ם איך יוכל המלוה להפסיד את הלקוחות אם יש נכסי ללוה אי בעית אימא סכרא כאישר בארני, אי בעית אימא גמרא ערוכה היא דמלישנא דעולא אי בעית אימא סנסים בני חורין משמע דתקנה ואלא מה מעם אמרו מלוה ע״ם אינו גיבה אלא מנכסים בני חורין משמע דתקנה אחת שנו פה דהיינו משום פסידא דלקוחות היכא דלית לי קלא תקנו חז״ל שלא יוכל ליקח מנכסים משועכדים. אבל היכא דאיכא קלא כמלוה בשמר אוקמוהו אדאורייתא שני לאמר דגם אם איכא קלא לא יוכל המלוה ליקה המשועבדים במקום דאיכא שני לאמר דגם אם איכא קלא לא יוכל המלוה ליקה המשועבדים במקום דאיכא ללוה נכסים בני חורין. אלא וודאי דאין כאן אלא תקנה אחת במלוה ע״ם היכא דליכא קלא אבל היכא דאיכא קלא במלוה בשמר לא צריכה תקנה לזה כי המלוה אינו יכול להיפרע מנכסים משועבדים. ודעת אחרת בזה לרבנו הש״ך ס״ פ״ו ס״ק ה׳ דהוא להיפרע מנכסים משועבדים. ודעת אחרת בזה לרבנו הש״ך ס״ פ״ו ס״ק ה׳ דהוא להיפרע מנכסים משועבדים. ודעת אחרת בזה לרבנו הש״ך ס״ פ״ו ס״ק ה׳ דהוא

חקירות אחרות בענין שיעבודא דר׳ נתן.

מאת נחמי צבי נאבעל ואבוד דק"ק פפר"מ).

ראשית חובתגו לחקור שרשי המושג שיעבוד. יש מגדולי הראשונים ס"ל דאם נאמר שיעכורא לאו דאורייתא אפילו מני׳ דלוה לא יוכל המלוה לגכות את נכסין וזאת נראה דעת הרשב"ם ככא כתרא קע"ה כאמרו כי שיעכודא נפקא לן מהקרא יוציא אליך העכום וה"ה למקרקעי וכבר הקשי התוס" שם דהא במשכון רק מניי מיירי והיכי מוכח משם דשיעכורא דאורייתא. אמנם יש להסכיר שמה זאת. הנה כל עיקר אסתפקתא הוא אם יש למלוה כח לקחת נכסי הלוה לפירעון חובו גם כי אין לו שום קנין עליו כמו נבי מוכר או מתנה ואין קנין לחצאין וגם לא התנה בסומכי שנכסיו יהיו משועבדים לו (כי אם התנה בפירוש מה לי תגאי זה מה לי תנאי אחר וודאי דבריו קיימים וכן פי׳ רש״י ושנה ושלש לפרש דכל מחלוקת אם ש״ד או לאו בסתם הלואה קא מיירי) וא"כ מהיכא תיתי שהמלוה יוכל להסרע מנכסי הלוה? - הלוה גופיי הוא משועבר לו אמנם משיעבוד נכסיו דיהיו ערבין לו לא מצאנו רמיזה באורייתא בלתי כתורת משכון --- והתום שם דהו שטה זאת דסשומא בעיניהם "דאם אין ללוה מעות יתן סובין או קרקע" ולפי דרכנו אין זה פשיטות ונכונים דברי הרשב"ם. אך גם כי כנים המה מצד הסברא קשים להולמם מצד לשנא דש"ם שם ורבה אמר דבר תורה אחד מלוה בשטר ואחר מלוה על פה אינו גובה אלא מנכסים בני חורין מ"ם שיעבורא לאו דאורייתא ומה מעם אמרו מלוה כשמר גובה מנכסים משועבדים כדי שלא תנעול דלת בפני לוין וכו׳ הרי בהדי׳ דגם אם נאמר שיעכורא לאו דאורייתא המלוה יכול לגבות מנכסים בני חורין, ואיך יכלכל הרשב"ם דבריו במשפש נגד דברי הש"ם. אלא על המפרשים וגם על התום קשה מובא ראיך הקשו מסברא קושיא אשר יש עליה להשיב כאשר בארנו ולא הקשו מגם ערוכה במקומה, ונראה דלא היתה דעת הרשב"ם כל עיקר כאשר הבינו התוס' דבשיעבורא מני קא מיירי אלא דעתו כפשטות לישנא דש"ם דנכסים משועבדים היינו מכורים או נתונים לאחרים כאשר בארנו. ומה שפי' הרשב"ם כאן דמצינו שיעכוד במשכון ובמשכון וודאי מני' קא מיירי הלא רבנו מרחיב דכורו ביתר שאת בד"ה בעל חוב דיני' בזיבורית וז"ל ונסקא לי׳ כס״ק דב״ק מהאיש אשר אתה נושה כו יוציא אליך את העכום החוצה מה דרכו

חפירתו ²¹⁷ עשרה מפחים אז שניהם חייבים לכסיתו ואם עבר ²¹⁹ בו ראובן ולא כסהו ועבר בו שמעון ולא ²²⁰ כסהו גם הוא ונפל בתוכו אח כ... ²²¹ ההיזק מומל על שמעון ולא על ראובן מדבריהם בור של שני ²²² שיתפים וכו'. ²²⁴ ואם השתתפו שניהם ²²⁵ לשרוף שדה של לוי והביא ראובן את האש ראשונה והניחה ואח"כ ²²⁶ הכיא שמעון את העצים והניחם עליה אז כשנישרף (השדה), ההיזק ²²⁷ הוא על שמעון וענשו מיטל עליו ואם הביא שמעון ²²⁰ את העצים בתחלה ואח כ הכיא ראובן את האש אחריו והניחה ²²⁹ עליהם ונישרף, עניש ההיזק מוטל על ראובן ²⁸⁰ ואם בא שלישי אחריו והניחה ²²⁰ עליהם ונישרף, עניש ההיזק מוטל על ראובן ²⁸⁰ ואם האיזק שלישי אחריו והניחה ²²⁰ עליהם ונישרף.

שייכות 152 לשותפותם ואין כונתנו בזה הספר לבאר 153 את זה מפני שהוא שייך לספר השבועות. והדרך 154 השניה היא השבועות שחלות על כל אחד מהם נגד חברו במה ששייך לשותפותם ונאמר ששכועותיהם 156 חלות בזה בשלשה אופנים. האופן הראשון הוא שכועת השותף 157 לשותפו בטענות מוגכלות כגון שטען אחד מהם 158 שהפקיד (אצל שותפו) ממון מוגבל שהוא (ר"ל שותפו) לבדו השחמש בו בשעה שאין לו עדים עליו וזהו ג"כ כגון שטען 160 שאכד ממון השותפות כלו 159 או מקצתו ע"י אסון שאינגו 161 חייב לשלם כגון שבורה מתה ושבויה ביחוד בשעה 162 שאין לו עדים על אמתת דבריו אז ישבע על ישרו בזה. 163 ומה שמורה על זה הם שני מאמרים לקדמונינו אשר אחד מהם (כולל?) 164 השני. המאמר הראשון הוא דבריהם אמר שמואל השותפים וכו' ¹⁶⁶ והמאמר השני הוא דבריהם נושא שכר והשוכר וכו'. 168 והאופן השני הוא שבועת השותף 169 לשותפו על החשד ומענת הרמאות מפני שהיא (ר"ל השכועה) חלה 170 עליו כנגדו רק לפני החלוקה מדבריהם במשנה ואילו נשבעים וכו' 173 וכבר 174 פירשו זה קדמונינו בחלמוד בדבריהם ואילו נשבעין וכו'. 177 ואין בין כל הנשבעים מי שחלות עליו שכועות על החשדות 178 ו(טענות) הרמאות אלא אלה החמשה הנזכרים בזאת ההלכה 179 והם מצוינים מן ההלכה האחרת ר"ל דבריהם אין 180 גשבעין וכו. 151 אבל שאר הנשבעים נשארים בכלל זאת ההלכה ושתי 182 השבועות האלה כלתי שכיחות הן. והאופן השלישי כשחלה טענת השותף 184 לשותפו על טענת חשר ורמאות אחרי החלוקה 184 ע"י גלגול ואם חלה עליו שבועה מצד אחר 155 אז יש לו הרשות להשביעו על הרמאות בשותפות ואם לא חלה 186 עליו שבועה כגגדו מצד אחר לא תחול עליו כנגדו שבועה כשהיא 187 לעצמה מדבריהם חלקו השותפים וכו׳ 189 ואמרו בתלמוד איבעיא 190 להו וכו׳. 196 השער הששה עשר 197 העוסק בדין היזק אחד השותפים לשותפו ולזולתו. ונאמר שהיזק השותף לשותפו יהיה על ארבע דרכים. הדרך הראשונה כשהזיק לו 198 200 בממונו שאינו נכנם בכלל השותפות וזה בהשתרלות 201 ובכונה להרע לו אז חייב לשלם מדבריהם ישראל שאנסוהו וכו׳. 204 והדרך השניה שכשהזיק לו בממונו 205 הנכנס בכלל השותפות וכבר קדם ביאורגו למה שהוא חייב 206 מזה ומה שאינו חייב ממנו. והדרך השלישית ²⁰⁷ שכשהזיק לו בגופו או בגוף ולדיו ואם היה ²⁰⁸ זה על האופנים המיוחדים חייב לשלם מדבריהם 209 החובל בחברו וכו'. 210 והדרך הרביעית שכשהזיק לו 211 בנפשו 1) אז חייב מיתה אם היה במזיד ומאסר אם היה 212 בשוגג בזמנים המיוחדים. ומה שחייב אחד מהם 213 שכשהזיק אין שותפו אחראי בו ומה שמומל על אחד מהם 214 מעונש ההיזק איננו מוטל על השני בתורת פרעון מצדו מפני 215 שהנזיקין אינם נכללים בעסקי השותפות ואינם גכנסים בתוכם. 216 ואם היה הדבר כן וההזק מוטל רק על המזיק לבדו אם כן אם 217 היה לראובן ושמעון בור חפור שעור

¹⁾ בערבית "נפסה", וההיזק "בנפשו" כפי הנראה הוא החפך של ההיזק בגופו (שורה 207) והכונה אל חבילה שיש בה כדי להמית.

שהיא כלל. ואמנם חייב מי שמען (הטוען) כנגדו 65 ישרק עמו לבדו עשה המו"מ להשבע בהחלט מסני שמען כנגרו 66 מעשה שעשה בעצמו והשני נשבע על ידיעתו מפני שטען כנגרו 67 מעשה שעשה אחר ואנחנו נכיא כייצא כו בספר השכועות כעזרת 🖰 השם. אח"כ נאמר שאין זה הטלת שכועה על דכר טענה 🖰 אחת מסני שטענתו כנגד כל אחד מהם שונה היא משענתו 🦈 כנגד האחר וכל אחד מהם הוא בעל דין בסני עצמו וזה ב כאיש שתכע משני אנשים איזו תביעה שהרשות לו להשביע כל אחר מהם על 🗈 תביעתו. ואם טען הטוען ששניהם יחדו עשו המי"מ 73 הרשות לו להשביע שניהם יחדו בהחלט מסני שכל 14 אחד מחם נשבע על מעשה שעשה בעצמו לא על מעשה שעשה אחר, והשבועה 75 בכל המענות השייכות אל השותפים ממה ששייך אל השיתפות ניהנת על (הדרך) שהקדמנו. אכל השכועות השכועות אחד מן השותפים לכדו מכלי שותפיו (האחרים) הן 🤔 השכועות הכאות על הטענות שאין להן שייכית 9 עם השותפות וזה כחוב המיוחד לו לבדו וכיוצא כו. "" השער הארבעה עשר העוסק בענין חלוקת ממון השיתפות בין השותפים. יי ונאטר שחלוקת (המטין) בין שניהם תהיה 🕫 בשני איפנים. האופן הראשין הוא הגבלת התכיעות והיא מה שאפישר י כו החלוקה להלקים יזה כגין דבר שבמדה ושכטשקל ושכטנין זי שהיה בין השותפים אז יטול כל אחד מהם יי בחלוקה שעור מה שהיה בידו לפני ההלוקה ואין רישות לכל 30 אחד משניהם ישיהלק לעצמו מבלי שותפו ואם הסכיםו שניהם בל להביא עדים המעידים על שניהם שחלקו יכולים לעשות זאת 20 מדכריהם איסור ורכ פפא וכו. 101 אבל בממין, הרשות 102 לאחד משניהם לחלקו ואם הממבעות שוות אז ימול חלקו 11/8 ויניח לשותפו חלקו ואם המטכעות אינן שוות אין בין רשות לאחד שהם להלקי (ר"ל הממון) אלא בהסכמת האחר או בהסכמת 311 מי שממלא מקומו בזה מדכריהם אמר רב נחמן זיזי וכוי 107 ואם היתה סחורת השותפות כלתי 100 שוה והיה כה טוב ורע כגון יין וזיתים וכיוצא פייו בהם אין רשות לאחד מהם לחלקה אלא בהסכמת שותפו ייו או בהסכמת מי שממלא מקומו בזה מדבריהם הנך תרי 111 כותאיי וכו". 11 והאופן 119 השני מאופני החלוקה הוא מה שתהיה בו החלוקה ע"י שומא יינו כגון צאן הנמצאות בין נכסי השותפים אם היו ¹²¹ שיית כשומא אסור לחלקן כשוה אלא ¹²² ע"י שומא ואין אדם רשאי לשום לעצמו מדבריהם 128 ההוא גברא וכו׳ 126 ואם הסכימו שניהם על החלוקה ונתישכה דעתם עליה 127 אינם צריכים בזה לעדים מדכריהם מר זומרא וכו'. 193 ועם החלוקה מוטל עליהם לעשות השכון ביניהם אם 134 אחד מהם תובע בזה וכבר אמרגו שכל אחד מהם הוא כאפוטרופוס 195 לחברו וכבר אמרו הקדמונים בדבר החיוב של האפוטרופסים לתת חשכון 136 וצריכין וכו׳ 137 ואם עשו חשבון ונפלה שגיאה בחשבונם צריכים לחזור כו 195 אע"ם שכבר חלקו בקנין מדבריהם הנהו גינאיי וכו'. 147 השער החמשה 148 עשר העוסק כאופני השבועה שחלה על אחד השוחפים 149 נגד הכרו. ונאמר שהשבועות שחלות על השותף 150 נגד שותפו תהיינה על שתי דרכים. הדרך הראשונה היא השבועות 151 שחלות על כל אחד מהם נגד חברו במה שאין לז

ההעתקה העברית.

1 פוטרת אותו מן השותף השני אכל איננה פוטרת אותו ג"כ מן השותף הראשון 2 המשביע אותו אע״פ שיש עדים שחייב לו טמון והראיה על 3 זה מדבריהם אטר רב הוגא אמר רב וכו' 12 ואין ההלכה בזה אליבא דרב מדבריהם אמר ליה 13 ראמי כר חמא וכור. 15 והאופן החמישי הוא שהבעל דין שנשבע להשותף הראשון ¹⁶ אמנם פוטר א"ע מן השותף השני ע"י שבועתו לראשון אם לא ¹⁷ הביא השותף השני ראיה שהבע"ד שנשבע איננו מי 18 ששכועתו נאמנת אכל אם הביא עליו ראיה שהיה חשוד 19 על השבועה בזמן השבעו לשותף הראשון איננו פוטר א"ע על ירה 20 מן השותף השני והשותף השני יש לו הזכות לימיל ממנו מה שהוא מוען 21 כנגדו מן הממון לעצמו כשכועתו אם לא היה הוא ג"כ 22 חשוד על השכועה וראיה על זה מדבריהם ושכנגדו וכו'. 28 ומה שמורה על אמתת מה שהקדמנוהו מן חטשת האופנים האלה ²⁹ שהזכרנום הם דברי קדמונינו אמר רב הונא וכו. ⁴⁰ והדרך השניה היא שכשנזרמנה שבועת הבעל דין לשותף 41 הראשון באופנים מיוחדים איננו פוטר א"ע על ידה מן 42 תכיעתו של השותף השני. ואלה האופנים הם הפך חמשת 43 האופנים הראשונים וזה שמענת השותף השני איננה 44 מענת השותף הראשון מפני שהוא תובע ממנו זולת מה שתבע ממנו 45 שותפו או שיהיה לו סימן כרור בטענתו שהיה נעדר ⁴⁶ מן המקום שתכעו כו שותפו כעת תביעתו או ⁴⁷ שהיה נמצא כו כאותו הזמן אבל אחר לבוא מפני מניעה 48 גלויה או שהיו לו עדים שחייב לו הבע"ד ממון או שמודה 49 במה שחייב לו ממון או שיביא השותף השני ראיה על בעל דינו 50 שנשבע לשותפו שהיה בזמן השבעו לשותפו חשוד 51 על השבועה, הנה, תהיה תביעת השותף השני באיזה אופן מן 52 האופנים האלה שתהיה, הבע"ד הנשבע לשותף הראשון אינגו פושר א"ע ע"י שבועתו 53 אליו וכבר הכאנו ראיה על זה כמה שקדם מדברינו. 15 ואם תכע איש מאחד השותפים מחיר איזו סחורה ומען 55 שמכרה לו לשותפות והשותף כופר בזה ואומר 56 לא קניתי ממנו כלום ואין לו עדים כנגדו על זה 57 אז על הבע"ד להשביע כל אחד מן השותפים על טענתו 58 זאת. אבל הענינים שהוא משביע עליהם כל אחר מהם 59 שונים הם והוא שאם מען שעשה את המקח וממכר עם 60 אחד מהם מכלי השני אז מי שמען (הטוען) כנגדו שעמו לכדו 61 עשה המו"מ ישבע בהחלט שלא קנה 62 ממנו כלום ואין לו בירו ולא כנגרו מה שטען עליו 63 ואפילו כל שהוא והשני ישבע שלא ידע שהיתה לו כנגדו 64 איזו תביעה ואפילו כל

215	אלגנאיאת לא תסלך בעקוד אלשרכה ולא תדכל פיהא
	ואדא כאן הדא הכדי וכאנת אלגנאיה חכץ גאניהא פלו
	כאן לראוכן ושמעון בירא מחפורה מקראר חפרהא
	עשרה טפחים 1) פילומהמא גמיעא תנטיתהא [פאן] אנתאו
	בהא [ראובן ו]לם יגטהא ואגתאז בהא שמעין ולם
22)	יגטהא [הו] איצא ווקע פיהא בעד דלך מא . ג . גרטה
	פאלננאיה לאזמה לשמעון דון ראוכן לקולהם2) בור של שני
	שותפים עבר עליו הראשון ולא כיסהו והשני לא כיסהו
	השני חייב כיסהו הראשון ובא השני ומצאו מגולה ולא
	כיסהו השני חייב: פאן אשתרכא גמיעא עלי
225	אחראק ציעה לוי פגא ראיבן כאלנאר אולא פוצעהא תם
	גא שמעון באלחטב פוצעה עליהא פאן כאן אחתרקת אלגנאיה
	הי לשמעון וארשהא לאום לה פאן כאן שמעון גא
	בדיא באלחטב תם גא בעדה [ראובן] באלגאר פוצעהא
	עליהא פאחתרקת (ארש) אלגנאיה ל אז ם לראובן
230	פאן גא בעד דלך תאלת פנפך אלנאר כאנת אלגנאיה

עי שם ה' ה' (1 שם ה' ו'. (2

לשריכה עלי דעוי אלתהמה ואלכיאנה בעד אלקסמה מתעלק באלגילגול פאן וגבת לה עליה ימין מן וגה אכר 185 [5a] כאז לה אסתחלאפה עלי כיאנה אלשרכה ואז לם תנב לה עליה ימין מן וגה אכר לם תגב לה עליה ימין עלי אלאנפראד לקולהם¹) חלקו השותפים והעריסים אין יכול להשביעם נתגלגלה עליו שבועה ממקום אחר מגלגלין עליו את הכל וקאלו פי אלתלמוד בעיא 190 להו מהו לגלגל שבועה על השותפין והעריסין לאחר שחלקו מדובנן תא שמע לוה מבעל הבית מעות ערב שביעית במוצאי שביעית נעשה לו שותה או ערים אן 3) מגלגלין דאתאי שביעית ואפקעתה הא בשאר שני שבוע מגלגלין ואמרינן בסופה אילא לאו שמע 195 מינה מגלגלין שבועה על שותף וערים מדרבנן ואף על גב דחלקו שמע מינה: ואלפצל אלמאדם עשר אלקול פי חכם +) גנאיה אחר אלשריכין עלי שריכה [ועלי] גירה פנקול אן גנאיה אלשריך עלי שריכה קד תכון עלי ארבעה צרוב אלצרב אלאול גנאיתה עליה 200 פי מאלה אלדי הו גיר דאכל פי אלשרכה ודאך באלסעי ואלגמז בה פילזמה חיניד גרמה לקולהם 5) ישראל שאנסוהו גוים והראה ממון חבירו פטור ואם נשא ונתן בה חיב אמ' ראבא ואם הראה בעצמו כמי שנשא ונתן ואלצרב אלחאני גנאיתה עליה פי מאלה 205 אלדאכל פי אלשרכה [ו]קד תקדם ביאנגא למא ילזמה ואלצרב אלתאלת מן דלך ולמא לא ילומה מנה: נגאיתה עליה פי בדנה או בדן אולאדה פאדא כאן (⁶ דלך גאריא עלי אלאוצאף אלטכצוצה ל[זמה ארשהא] לקולי⁷) לקולי⁷ החובל בחבירו חייב בחטשה דברים בנזק ובצער וברפוי ואלצרב אלראבע גנאיתה פי 210 ובשכת וכבושת נפסה פילומה אלקוד אן כאן עאמדא ואלחכם אן כאן סאהיא פי אלאוקאת אלמכצוצה ומא לזם אחרהמא באלגנאיה לא יוכד בה שריכה ולא מא יתכת לאחדהמא

מן ארש אלגנאיה יתכת ללאכר חק אלאסתיפא פיה לאן

משנה שבועות ז' ח'. - 2) שבועות מ"ח ע"ב בשנוי לשון. - 3) כך הוא בכ"י. 4) המלה "חכם" כתובה ממעל לשורה. - 5) בבא קמא קי"ז ע"א בחלופי נוסחאות. 4

⁶⁾ המלים כמעם גמחקות לגמרי ומראתי את החסרון ע״ם השערתי.

[&]quot;) משנה בבא קמא חי אי.

אלתי תנב לכל ואחד מנהמא עלי אלאכר פימא לא תעלק לה בשרכתהמא ולם נקצד פי כתאכנא הדא אלי ביאן דלך לאנה ממא יליק בכתאב אלאימאן: אלתאני אלאימאן אלתי תגב לכל ואחד מנהמא עלי אלאכר פנקול אן אימאנהמא פימא יתעלק בשרכתהמא 155 תנב פי דלך עלי תלתה אנהא אלנהו אלאול יטין אלשריך לשריכה עלי דעאוי מחרורה והדא כדעוי אחדהמא אלוציעה פיטא תפרד כאלתצרף כה דראהם טחדודה בחית לא בינה לה עליהא ודאך איצא כדעאויה להלאך גמיע מאל אלשרכה או בעצה בהאדתה לא 160 ילוטה גרטהא ודאך כאלכסר ואלטות ואלסכי אלטכציין בהית [4b] לא תכין לה בינה עלי צחה קולה פיהלף עלי צדקה פי דלך ואלדי ידל עלי דלך קילין לקדמאינא אחדהמא א . . . ליו ללאכר פאחד אלקולין קולהם²) אם שמואל השותפים מחזיקים זה על זה ומעידין זה לזה ינעשים שומרי שכר 165 זה לזה ואלקול אלאכר הו קולהם 3) נושא שכר והשוכר נשבעין על השבר ועל השכויה ועל המתה ומשלמין את ואלנהו אלתאני ימין אלישריך הגנכה ואת האכדה לשריכה עלי אלתהמה ודעוי אלכיאנה פאנהא אנמא תגב לה עליה קבל אלקסטה לקולהם פי אלמשנה') ואילו נשבעים 170 שלא בטענה השותפים והעריסים והאפשורפסים והאישה הנושא ונותנת כתוך הכית וכין הכית אמר מה אתה שוענינו רצוני שתשבע לי חייב: פסר קדמאנא דלך פי אלתלמוד בקולהם יו ואילו נשבעין שלא בטענה אטו בשפטאני עסיקינן הכי קאמ׳ ואילו 175 נשבעין שלא בטענת בארי אילא אפילו בטענת שמה ולים פי גמיע אלחאלפין מן תנב עליהם אלאימאן עלי אלתהם ואלכיאנאת אלא האולי אלכמסה אלמרכורין פי הדה אלהלכה והם אלטכצוצין מן אלהלכה אלאכרי נעני קולהם 6) אין נשבעין אילא על דבר שכמדה ישכמשקל וישכמנין: 180 וכאקי אלחאלפין יבקון עלי עמום הדה אלהלכה והאתין אליטינין הטא נזירה ואלנחו אלתאלת וגוב יטין אלשריך

ו הגיר קרוע ואולי צ"ל אשתמל. — (2 בגא בתרא מ"ב ע"ב. (1

 $^{^{(3)}}$ משנה שבועות ח' א'. $^{(4)}$ שם ז' ח'.

משנה שבועות מ"ח ע א. — 6) משנה שבועות וי וי. (5

באלקימה ולן 1) תגוז קימה אלאנסאן לנפסה לקולהם 2) ההוא נברא דאפקיה גבי כסותא דיתמי שאמה לנפשיה בארבע מאה זוזי לסוף אייקר וקם בשית מאה

125 זוזי אתא לקמיה דרב אמי אמליה מן שם לך: פאדא אתפקא עלי אלקסמה ותקאררא עליהא פהמא גיר מחתאגין פי דלך אלי שהוד לקולהם 3) מר זומרא ורב אחא סאנא בניה דרב מארי בר איסור פלגי נכסי בהדי הדאדי ולא הוו שהדי ביניהו אתו לקמיה דרב אשי

180 אמרו ליה על פי שני עדים אמ׳ רחמנ׳ כי היכי דלא ניהדרה בהו ואנן לא הדרינן בן או דילמא לא קימא מילתא אילא בשהדי אטליה לא איברו שהדי אילא לשקארי: ומע אלמקאסמה יגב עליהמא אלמהאסכה אדא

מאלב אחדהמא בהא פקד קלנא אן כל ואחד מנהמא כאלוכיל 135 ללאכר וקד קאל אלקדמא (שי וגוב דפע אלחסאב עלי אלוכלא

וצריכין אפיטורפים לחשב עמהם באחרונה:

פאן תחאסכא ווקע פי חסאכהמא גלמ וגב אלרגוע פיה ולו כאנא קד תפארקא בקנין לקולהם 5) הנהו גינאיי

רעב[רי] חושבאנא בהדי הדאדי פש להן חמש אסתירי [4a]

ניליה חבריה הבינהו מיניהו אמרי ליה חבריה הבינהו ניליה למארי ארעא באנפי מארי ארעא וקנו מיניה אזל הוא עבד חושבאנא בין דיליה לנפשיה ולא פיש להו גביה מידי אתא לקמיה דרב נחמן אמליה מאי איעביד לך חדא דאמ׳ רב הונא אמ׳ רב מנה לי בידך תנהו לפלוני במאמד ?) שלשתן

קנה⁵) ועוד הא קני

145 מינך אמליה ראכא אטו האיי מי קא הדר ביה מיכא הוא דלא איכא גכיה קא אמי אמליה אם כן הוה קנין בטעות וכל קנין בטעות חוזר: ואלפצל אלכאמם עשר אלקול פי אוצאף אליטין אלתי תגב לאחד אלשריכין עלי אלאכר: פנקול אן אלאימאן אלתי תנב ללשריך 150 עלי שריכה קד תכון עלי צרבין אלצרב אלאול אלאימאן

ים בשנוי לשון קצת. (3 - בשנוי לשון קצת. (2 - בשנוי לשון קצת. (1 בשנוי לשון קצת. (1 - בשנוי לשון קצת. (4 גמין נ״ב ע״א ולשון הבריתא שם היא ״וצריך לחשב עמהן באחרונה״.

אות י נכרות קצת (6 — הניר קרוע ועקבות של אות י נכרות קצת (5 וקרוב לשער שהמלה הראשונה בשורה היא ״זוזי״. -- ") כן הוא בכ״י.

א המלים "תנהו . . . קנה" נוספו ע"י הסופר בשולי היריעה, ועיין דברי הגמרא שלפני (8 המאמר הזה.

90	דראבא אמליה זיל איתי לי תלתה דפלגת קמיהו
	[אי נמי תרי] מינו תלתה אמליה מנא לך הא דתנן ואם
	יש שם בית דין מתנה בפני בית דין אמליה מי דאמי
	[32] התם אפוקי ממונא לפר ומיתן ליה לפר הכא דידי שקלי
	[גלוי] מילתא בעלמא הוא וכתרי גמי סגיא תדע דהא
95	אלמנה מיכרת ישלא בבית דין אטליה ולאי איתטר עלה
	אם׳ רב יוסק כר טניוטי אם רב נחטן נהי דאינה צריכה
	בית דין מוטחון אכל צרוכה בית דין הדייטותי) קשיא
	דרב נהמן אדרב נחמן נהי דאינה צריכה התם אמי רב
	נחמן הולכתא כשמיאל דאט שנים שדני דיניהם דין
100	והכא אם רב נחמן בענן שלושה כי קאמי רב נחמן הכא
	בענן שלושה לשומא קאמ פאמא אלדראהם פיגוז
	לאהדהמא קסמתרא אדא תסאית נקודהא פיאכד חצתה
	ויתרך לשריכה חצתה פאן לם תתסאיי נקודהא לם
	יגו לאחדהםא קסמתהא אלא במואקפה אלאכר או במואקפה
105	מן יקים פי דלך מקאמה לקילהם ²) אמי רב נחמן זווי כמאן
	דפליגי דאמי והגי מילי טאבי וטאבי תקלי ותקלי אבל
	טאבי ותקלי לא ואן כאן מתאע אלשרכה גיר
	מתסאוי בל פיה גיד ורדי כאלשראב ואלזית ומא יגרי מגרי
	דלך פלא יגוז לאחדהמא קסמתה אלא במואקפה שריכה
110	או במואקפה מן יקום מקאמה פי דלך לקילהם ³) הגך תרי
	כותאיי דעברו עיסקא בהדי הדאדי אזל הד מיניהו
	פלג זווי בלא דעתא דחבריה אתא לקמיה דרב פפא
	אמלי הכי אמי רב נחמן זווי כמן דפליני דאמי לישנא אזל
	פלג חמרא בלא דעתא דחבריה אמליה מאן פלג לך אמ׳
115	קא חזינא דכל עילאוי דידי קא האוי מר אמ׳ רב פפא
	כיון האיי ודאי צריך לאודועיה אמליה זווי פי שקל מאבי [3b]
	ושבק לך תקלי אמליה לא אמליה חמרא כולי על מאן
	ידעי דאיכא דבסים ואיכא דלא בסים: ואלוגה
	אלתאני מן וגה +) אלקסמה הו מא וקעת אלקסמה פיה עלי אלקימה
120	ודאך כאלגנם אלתי תכון פיטא בין אלשרכא אדא כאנת
	מתסאותה 5) אלקים לם תצח קסמתהא עלי אלתסאוי אלא

ם מכאן ואילך עד סוף המאמר חסר בנוסחת הגמרא שלנו. - 2) בבא מציעא ס"ם ע"ב. $^{(3)}$ שם ס"ם ע"א בשנוי לשון קצת. - 4) צ"ל וגוה. $^{(5)}$ עפ"י חקי הדקדוק צ"ל מתסאוית.

פללכצם אן יסתהלף כל ואחד מן אלשרוכן עלי דעואה הדא ולכן אלמעאני אלתי יכחהלד כל ואהד מנהמא עליהא קד תכתלף ידלך אנה אן כאן דוני אנה עקר אלפיע מע

60 אחדהמא דין אלאכר פאן אחדי ידעי על ה אנד אכתין בעקר אלביע מעה יהלף עלי ארכדאת אנה מא אשתרי מנה שיא ילא לה ענייה ילא עליה מא אדעאה עליה ולא שי מנה ויחדף אלאכר אנה לא יעלם אן לה עליה הק ולא שי בתה ואנמא יוב אן יחלף אלדי אדעי עליה הק ולא שי בתה ואנמא יוב אן יחלף אלדי אדעי עליה

65 אלאכתצאין בעקד אלביע עלי אלבתאת לאנה אדין) עליה פעל נפסה ואנמא חלף אלאכר עלי אלעלם לאנה אדעי עליה פעל גירה וסנחצר שבה") דלך פי כתאב אלאימאן בתיפיק אלרחמן תם נקול אן לים הדא אינאב ישין") פי דעוי ואחד לאן דעואה עלי כל ואחד מנהמא גיר דעואה

עלי אלאכר וכל ואחד מנהמא כצם ען נפסה וראך כרגל אדעי עלי רגלין חקא פלה אן יחלף כל ואחד מנהמא עלי חקה פאן אדעי אלמדעי אנהמא גמיעא עקדא אלביע כאן לה אן יחלפהמא גמיעא עלי אלבתאת לאן כל כאד מהמא יחלף עלי פעל נפסה לא עלי בע גירה ואלימין ואחד מנהמא יחלף עלי פעל נפסה לא עלי בע גירה ואלימין

75 פי גמיע מא יתעלק עלי אלשרכא מן אלדעאוי ממא יתעלק באלשרכה תנרי עלי מא קדמנאה: פאמא אלאימאן אלתי תכתין כל ואהד מן אלשרכא דון שרכאיה פהי אלאימאן אלתי יחלף בהא עלי אלדעאוי אלתי לא תעלק להא באלשרכה ודאך כאלדין אלדי יכצה ומא אשכה דלך:

ואלפצל אלראבע עשר אלקול פי קסמה אלשריכין למאל אלשרכה פנקול אן קסמתהמא לדלך קד תקע עלי וגהין אלוגה אלאול הו תמייז אלחקוק והו מא תקע אלקסמה פיה עלי אלאנזא ודאך כאלמכיל ואלמוזון ואלמעדוד אדא כאן בין אלשריכין פיחצל לכל ואחד מנהמא

85 באלקסמה קדר מא כאן ימלכה קבל אלקסמה ולים לכל ואחד מנהמא אן יקסם לנפסה דון שריכה ואן אתפקא עלי אחצאר בינה תשהד עליהמא באלקסמה פעלא דלך לקולה' ") איסור ורב ספרא עבדו עיסקא בהדי הדאדי אזל רב ספרא פלג זוזי בלא דעתא דאיסור אתא לקמיה אזל רב ספרא פלג זוזי בלא דעתא דאיסור אתא לקמיה

כן הוא בכ"י וצ"ל "אדעו". - 2) המלה נמחקת ורק האות "ש" עוד נכרת למחצה. (1 הנוסחא מומלת בספק. - 4) כתובה ממעל לשורה.

בבא מציעא ל״א ע״ב בשנוי לשון קצת. (5

שכנגרו נשבע ונוטל היו שניהם חשודים חזרה שכועה למקומה דברי ר' מאיר ר' יוםי אומר יחלוקו"): ואלדי ידל עלי צחה מא קדמנאה מן הדה אלכמסה אלאוצאף אלתי דכרנאהא הו קול קדמאינא (2 אמ׳ רב הונא הני תרי אחי ותרי שותאפי דאית להו דינא בהדי חד וקדים חד 80 מיניהו תבעיה לא מצי אידך הדר תבע ליה אי לא שליחותיה עבד איקלע רב נחמן לסורא עול לגביה רב חיסרא וראכה כר רב הינא 3) שילוה כי האיי גונא מאי אטלהו טתניתין היא הראשונה נשבעת לשניה ושניה [לשלישית ושלישית] לרביעית ואילו ראשונה לרביעית 4) 35 לא קא תאני מא מעמא לאו משום דשליחותיה עבד במי 5) דאמי התם שכועה לאחד שכועה למאה הכא מצי אטליה אי הואי אנא הוה טעינגא טפי ולא אטרן אילא דליתיה במאתא אבל הוה איתיה במאתא איבעיא ליה ואלצרב אלתאני אן ימין אלכצם ללשריך 40 אלאול אדא וקעת עלי אוצאף מכצוצה לם יבר מנהא מן מטאלכה אלשריך אלתאני והדה אלאיצאף הי") ע[כןוס") אלכמסה אלאוצאף אלאואיל ודאך אן תכון דעוי אלשריך אלתאני גיר דעוי אלשריך אלאול [במטא]לכתה לה כגיר מא טאלבה בה שריכה או יכון לה תאתיר כין פי דעואה אן יכון גאיבא 45 ען אלבלד אלדי מאלבה בה שריכה פי וקת אלמטאלבה או כאן האצרא פיה פי דלך אלוקת פתאכר ען אלהצור בעאיק [24] פאהר או כאנת לה בינה תוגב מאל עלי כצמה או יקר במא יגב לה עליה מאל או יתבת אלשריך אלתאני עלי אלכצם אלחאלף לשריכה אנה כאן פי וקת ימינה לשריכה חשוד 50 על השבועה פאי וצף חצל למטאלבה אלשריך אלתאני מן הדה אלאוצאף לם יבר אלכצם אלחאלף ללשריך אלאול בימינה לה וקד דללנא עלי דלך פי מא תקדם מן כלאמנא: וארא אדעי רגל עלי אחד אלשריכין תמן מתאע דכר⁸) אנה באעה איאה ללשרכה ואנכר אלשריך דלך וקאל 55 מא אשתרית מנה שיא ולם תכן לה בינה עליה בדלך

הגוף הערבי.

[18] מבריה¹) לה מן אלשריך אלתאני כל לא תבריה איצא מן אלשריך אלאול

אלמסתחלה לה מע תבות אלבינה במא יוגב לה מאל ידל עלי

דלך קולהם 2) אמי רב הונא אמר רב מנה לי בידך והלה אומר אין לך בידי ונשבע ואחר כך באו עדים פטור 5 אמ' קרא ולקח בעליו ולא ישלם כיון שקיבלו הבעלים שבועה שוב אין משלמין ממון ואמרינן יאתיב רב נ[חמ]ן קא אמלה להא שמעתא איתיבה רב אחא בר מניומי לרב נחמן היכן פקדוני ואמר לו אבד משביעך אני ואמר אמן והעדים מעידין אותו שגנכו משלם תשלומי כפל 10 מבח ומכר משלם תשלומי ארבעה וחמשה ומשני רב נחמן אידי ואידי בבית דין לא קשיא כן שקפץ ונשבע כן שלא קםץ ונשבע ולים אלהלכה פי דלך כקול רב לקולהם³) אמליה ראטי בר חמא לורב נחמן מכדי דורב דלא סבירא לך משכני נפשך אדרב למה לך אמליה לתרוצה לדרב בעלמא: ואלוצף אלכאמם אן אלכצם אלחאלף ללשריך אלאול אנמא יברא מן אלשריך אלתאני בימינה ללאול אדא לם יתבת אלשריך אלתאני בבינה אן אלכצם אלחאלף לים הו ממן ח[צ]ח ימינה פאנה אן אתכת עליה בינה אנה כאן חשור על השבועה פי וקת ימינה ללשריך אלאול לם יבר בהא

מהם אחד שבועת הפקדון ואפילו שבועת שוא היה אחד מהם [1b] משחק בקוביא ומלוה ברבית ומפריח יונים וסוחר שביעית

20 מן אלשריך אלתאני ואסתחק עליה אלשריך אלתאני מא ידעיה עליה מן אלמאל ען נפסה בימינה אדא לם יכן הו איצא חשוד על השבועה ידל עלי דלך קולהם⁴) ושכנגדו חשוד על השבועה כאיזה צד אחד שבועת העדות

המלה "מבריה" נכתבה מחוץ לשורה וכפי הנראה נשנית מהדף שלפני זה. (1 בבא קמא ק"ו ע"א בשנוי לשון. 3 שם. 4 משנה שבועות זי ד'. (2 בבא קמא ק"ו ע"א בשנוי לשון.

החביר והם כתאב אלקסמה (ספר השותפות) וכתאב אלאימאן (ספר השבועות) גזכרים זה אחר זה. הרשימה הזאת ניסדה, כפי הנראה, על הסדר של ה"ספרים" בתוך החבור ומזה אנו למדים שספר השתפות היה כא לפני ספר השבועות. והנה בהכ"י אשר לפנינו העוסק בהלכות שיתפות מזכיר המחבר (ישורה 67) את ספר השבועות בזה חלשין: וסנהצר שבה דלך פי כתאב אלאימאן בתיפיק אלרחמן (ואנחנו גביא כיוצא הלשין: וסנהצר שבה דלך פי כתאב אלאימאן בתיפיק אלרחמן (ואנחנו גביא הרא בכן בספר השבועות בעזרת השם), והומה לזה שירה 152: ולא נקצד פי כתאבגא הרא אלי ביאן דלך לאנה מטא יליק בכתאב אלאימאן (ואין כונתני בזה הספר — ר"ל ספר השותפית — לכאר את זה מפני שהיא שייך לספר השבועות). הדברים האלה מוכיחים בעליל שהחבור אשר רק חלק קמון ודל ממנו נישאר לפלטה כאוד מיצל מאש בהכ"י שלני היה מכיל בין ותר ספרוו את ספר השותפות וספר השבועות ושספרים ושיתפות היה בא לפני ספר השביעות, הכל בהסכם גמיר עם רשימת הספרים אשר ישם רשב ה נקרא עליה בפירוש. נוסף על אלה הדברים ההם מוציאים מידי ספק לודאי את ההשערה שהוכרתי לעיל ע"ד אחדות כל החברים" הנוברים ושייכותם לחבור אחד ומכטלים את השנינת שטען בנגדה החבם איזראעלזין.

הנה כי כן הכי שלנו מכיל שיורים מספר השותפות (כתאב אלקסמה) לרשב"ח, היינו החלק האהרון של השער הי ג, השער הי ד (עיין שורה SO) וכן השער הט"ו (עיין ישורה 117) במלואם, יראשית השער הט"ז (ישורה 1196 והלאה). אין ספק שספר השותפות הוא הוא ספר היטותפות ישנזכר אצל בעל העטור בישם הרי"ף 1).

ע"ד נוסחת הגמרא המוכאה בהכ"י שלנו ששונה בכמה מקומות מנוסחת הגמרא דגן אין לי צרך להכבור מלים וככר דנו בענין זה ר"ל נוסחת התלמוד שהיתה לעיני הגאונים, גדולים וטובים ממני. אכל על זאת עלי להעיר שבמקום אחד בכ"י (שורה באונים, גדולים וטובים ממני. אכל על זאת עלי להעיר שבמקום אחד בכ"י (ישורה ביוסחת המשנה המיבאה שם היא הפך מגירסת מתניתין וכבר העיר על כיוצא בו החכם איזראעלזון"). ואולם אין לנו רשות לחשוב ישהיא שגגה שיצאה מלפני רשב"ח מפני שהנירסא הנ"ל היתה ג"כ לפני אחרים מקדמונינו (ישור הישור ה

וטרם אישים קגצי למלץ אעיר בקצרה ע"ד תכונת עבידתי. את הגוף הערבי הדפסתי ככתבו וכלישוגו וכמעט ישלא היה צריך תקון כלל, מפני שסגנונו של רשב"ח הוא על מהרת הלישון הערכית וגם הסופר עשה את מעשהו באמונה ורק מעיות מעמות עד מאוד נפלטו מקולמסו. את ההעתקה העכרית הצגתי מאחרי הגוף הערכי וציינתי בה את הישורות מפני שני מעמים, האחד כדי להקל על קירא ההעתקה את ההשואה עם המקור והשני מפני שעי"ז היתה לאל ידי לקצר את מקומות התלמוד ולכלי להביאם פעם שניה בהעתקתי. הקורא הנבון ימצאם על נקלה בשלמותם בהגוף הערכי.

^{.96} עיין הרכבי שם הערה (1

⁴¹ קדם שם דף (²

^{.27} עיין לקמן הערה לשורה (3

חבור אחד גדֶל־הכמות שהיה כולל את כל ההלכות כשמה מסודרת. שם החבור הזה לא גודע לגו עד עתה בבירור 1). ואולם מן השיורים שנשארו לגו לפלמה ידוע גדע שהחבור הזה היה גחלק ל"ספרים" (כתאב בערבית), כמו שחלק אח"כ גם הרמב"ם את חבורו הגדול וכנהוג ג"כ אצל חכמי ישמעאל מחברי ספרי ההלכות שלהם, וכל "ספר" ו"ספר" היה נחלק לשערים או פרקים (כערבית "פצל") המתחילים תמיד בזה הגוסח: "ו א ל פ צ ל... א ל ק ו ל פ י..." (והשער — ויבוא אחריו מספר השער העוסק בו) 2). את כל הסימנים האלה אגו העוסק בהכ"י שלנו ועל פיהם לבדם יש לנו הרשות ליחסו אל רבינו שמואל.

אולם ליתר תקף ועוז הננו מוצאים חזוק להשערתנו גם ממקום אחר. ברשימת הספרים המיוחסים לרשב"ח שהוציא לאור החכם מרגליות ³), אשר, כפי שהיטיב לראות המו"ל, כוללת רק חלקים של חבורו הגדול על ההלכות ⁴), שני ה"ספרים" של

¹⁾ כבר הסכינו החכמים לכנות את החבור הזה בשם כתאב אלש ראיע (ספר המצוות) וכולם סמכו על דברי החכם הרכבי (זכרון לראשונים I הערה 76) המביא שיורים מחבור ההלכות של רשב״ח ובשיורים האלה רומז המחבר אל דבריו בספרו כחאב אלשראיע. אבל מנקודת המבט הזאת צדקה באמת השגת החכם איזראעלזון (הקדם שנת 1909 דף 40 והלאה) האומר שכתאב אלשראיע המובא בשיורי חבור ההלכות אי אפשר שיהיה אחד עם החבור ההוא והנהו בהכרח ספר בפני עצמו והוא הולך ומשער ששמות ספרי החלכה הרבים המיוחסים לרשב״ת גם הם שמות של ספרים בפני עצמם. אולם כשנעיין בשום לב בדברי רשב״ח המובאים ע״י הח׳ הרכבי נראה שהמחבר מכנה את ספרו האחר לא בשם כתאב אלשראיע, כי אם בשם כתאב פי אלשראיע (ר"ל ספר על דבר המצוות) וכנראה מדבריו היה עוסק הספר הזה בתכונת המצות השכליות והשמעיות ושער אחד (בערבית "פצל") משעריו היה עוסק בדבר עשה דוחה לא תעשה ושער אחר היה מכאר את המצות אשר חובתן ביום או בלילה. הנה כי כן נראה שהספר הזה היה עוסק בכללי המצות ולא בפרטיהם. לכן נראה לי (ובעיני קרוב הדבר לוראי) שה מפר ע"ד המצות" לא היה ספר בפני עצמו כי אם אחד ה מפרים" (בערבית כתאב) הרבים שנחלק להם החבור הגדול (עיין מה שכתבתי בפנים) ושהמחבר שמו בראש החבור לשמש כעין מבוא, ובזה הופרכו כל ההשגות של החכם איזראעלזון. וכל הערבוביא הזאת לא באה אלא ע"י שמלת כתאב (ספר) משמשת בשתי לשונות, במובן חבור בפני עצמו ובמובן חלק של איזה חבור. ובנוגע לחשם "שערים" הנקרא על חבורנו בפי בעלי ההלכה הכוחבים עברית נראה לי שהוא העתקה של "פצול" (שערים או פרקים) מפני שכל "כפר" ו, ספר" היה מתחלק לשערים (וכבר ראה החכם הרכבי דבר לאשורו, עיין זכרון לראשונים III דף 5). וטענת הח' איזראעלזון ש"שער" בערבית הוא "באב" ולא "פצל" היא מעין דקדוקי עניות. המעתיקים העכרים לא דקדקו כל כך בתרגומם ובכלל השם "שערים" הוא איננו בודאי השם אשר קרא המחבר על ספרו כי אם את אשר הוציאו הקוראים מצורת הספר. קרוב לשער שמפני כמותו הגדולה של הספר (עיין גינצברג I Geonica דף 170 הסופרים לא הרבו להעתיק את כלו כי אם חלקים ממנו והבאים אחרי רשב״ח השתמשו ע״ם הרוב בחלקיו ולא במלואו. ולכן נשכח גם השם הנקרא על הספר

^{.76} עיין דוגמאות לכל זה בהשיורים שמביא הרכבי שם הערה (2

מארכם השערת ידידי היקר הח' מארכם. Jewish Quarterly Review XIV 311 (³ ארשימה הזאת היא תכן ענינים של כרך אחד מכרכי החבור שהיה מכיל דיני ממונות.

[.] ולא על דיני ממונות. בלבד ובזה לא דקדק החכם הנ"ל כהוגן, ועי׳ ההערה הקודמת.

שיורי ספר השותפות לרבינו שמואל בן הפני.

יוצאים לאור ע" ישראל פרידלנדר (ניו-יארק).

את שיורי ההלכות הגתונים כזה לפני הקירא מצאתי בכ"י ישן גושן בתוך קכוצת הגניזה של הרה ג הפרופיסיר שעכטער הנמצאת בכית מדרש הרבנים בניוד יארק ובטובו הגדול נתן לי הרה ג הג ל מקום להתגדר בה. והגני גותן הודיה על חלקי על אשר נתגלגלה זכות כפולה על ידי, והיא להעלות מתהום הגישיה את מעשה ידי אחד הגאינים הקדמונים שהאיר את עיני אכותינו בדורות שעכרו, ולהקדישו לאחד הגדולים אישר בארץ המה המאיר את עיני הגולה בדורני אגו, איש אשר מבלעדי תורתו וחכמתו המתנוצצות כאבני נזר על ראשו בו חסד ואטת נפגשי צדק ושלום נשקי, אוהב את המקום אוהב את הבריות, ואני תפלה שיקכל כרצון את מנחתי זאת בין מנחות יתר תלמידיו ומעריציו המכירים את גדולת תירתו וחכמתו ומוקירים את נועם מדותיו ויקרת נשמתו.

הכ"י אשר דברי מוסכים עליו מכיל חמשה עלים כתובים פנים ואחור, ארכם תשעה צאָלל ורחבם שבעה צאָלל וחצי, וכפי הנראה הוא חלק קטן שנשאר לפלמה מספר שלם ועוד נכרים בו עקבות מעשה ידי הכורך. האותיות עתיקות הן בצורתן והן גדולות וברורות מעשה ידי סופר מהיר, אכל הדיו כהה מרוב ימים עד כי במקומות רבים השאיר רק רשמים רפים שאי אפישר להכירם אלא ע"י אומדנא והשערה. מצב הגיר הוא בטוב אבל באיזה מקומות נקרע קרעים קטנים. אך ברובם היתה לאל ידי למלאות אח החסרון עי המשך הענין, ואת האותיות או המלים שהוספתי באופן כזה הפגרתי באריחים.

שם המחבר לא גזכר בשום מקום בהכ"י שלנו, ובכ"ז הרהבתי בנפשי עוז להציג את שם רבינו שמואל כן חפני בראש מאמרי מפני שאם אין זכר מפורש לדבר ראיה לדבר, והראיות אשר עליהן תמכתי יתדותי הן אלה. מיום שנתגלו לעינינו שפוני טמוני חול של הגניזה הולכים ורבים שמות הספרים אשר שם רבינו שמואל בן חפני נקרא עליהם עד כי מספרם גדול עד מאוד. 1) וכבר שערו איזה חכמים שרוב השמות האלה אינם שמות ספרים מיוחדים העומדים ברשות עצמם כי אם שמות חלקים של האלה אינם שמות ספרים מיוחדים העומדים ברשות עצמם כי אם שמות חלקים של

י דף 55 עיין ע״ד ספרי רשב״ת הח׳ פאזנאנסקי Zur jüdisch-arabischen Literatur ייין ע״ד ספרי רשב״ת הח׳ פאזנאנסקי (170 ביין ע״ד הח׳ באזנאנסקי שם, ועיין ג״כ הח׳ גינצברג

לא סרשה ישיבה מהם" (יומא כ"ח:) ואימתי פסקה ישיבה מא"י ומככל גם יחד מכלי היות עוד מושב איתן לה בספרך צרפת ואשכנו כאשר היה אחרי כן ? הוה אומר בדורות רבנן סבוראי שהם ימי מלכי פרס האחרונים. בא"י כבר כטלה הסנהדרין והנשיאות בשנת 4119, אולם עוד היתה פלטה גדולה לתורה כמאה שנה בכבל. אד המעוז הזה שדר למימי גזרות פירוז רשיעא 4230 ושערוריות רבות ורעות התרגשו לבוא בימי מַצדק האמגושי עד כי בטלו המתיכות "בשני שמד וצרות" שלא היו יכולים "למקבע פרקי ואותובי מתיבתא", עד אשר החלו הסדרים לשוב למקומם בימי רב חנן מאשקיא בשנת 4349. ובעצם ימי הרעה בבבל, עלו צרות ישראל בממלכת בַּזַנהִי, שמדינת ארץ ישראל בכללה, למעלה ראש. כי גזר יוסטיניאן לבלתי למוד עוד את המשנה ואת התלמור, מלכד גזרות קשות אחרות כדכר קביעות הפסח ואסור קריאת שמע בכתי כנסיות. ימים רעים לנשמת ישראל לאמר לתורה, כימים ההם אשר רמה קרן הכנסיה הנוצרית בַקַבַרוֹת בזנתי לבלי חוק לא היו עוד, אז נסתרה כל דרך מעין בשר, למלט את התורה מכף צורריה, בהיות דת הגוצרית האויכת הככושה הולכת וכובשת כל הגוים וכל הארצות לפניה, עד אשר העמיד ה' מעצור בפניה ובפני מזמות לבה, בבוא הערבים מירכתי נגב לשית לה מורה ולהשפיל מעם את גאותה. ודאגת ראשי העם לתורת אלהיהם, בימים הרעים ההם שחלו להיות בדורות הסבוראים, כי לא תפוג מישראל, באין אומר השב, היא נתנה את דברי התאניה בפי המשורר היקר והגעלה הזה.

את תרומת ידי זאת, אשר הרימותי לאוצר ספרותנו העבריה, הנני מגיש כמנחה מהורה, אל רבנו הגדול ביום מלאת לו שבעים שנה, אל ככוד אלופי ומיודעי הגאון בתורה, הגאון במדע והגאון בנעימות ומדות טובות, רבנא דוד ד"ר האפפמאנן שלימ"א אשר העשיר את ספרות תורתנו עשר רב מאד. יאריך ה' את ימיו, ויזכהו עוד להפיץ מעינותיו חוצה עד מאה ועשרים שנה כברכה אשר ירחש לו לב אוהבו מוקירו ומעריצו

ואב יעבץ.

"ניאתיו" למוספי הימים ההם, ואולי גם תחנון והוא רחום לשני וחמישי אשר לשונו פשוטה וגקיה מאד, ושהאגדה הארמית המספרת על תחנון זה גפלאות, שגם היא קדפינית תעיד מאליה על יושני, ועוד רבים כאלה עתיקים הם מאד. כל חוקר נבון דבר אשר חגנו ה' עין בוחנת, יכיר בסקירה ראשינה כי כל יצירות אלה וכיוצא בהן אינן מאיחרות מימי רבגן סבוראי ואילי ילידי דורות האמוראים הן. כי אתה כוננת" לספרדים ודאי קודם היא ליוסי כן יוסי. ועקר סליחות אתה מכין תעלומות לב" הגאמרת בערכית יה"כ היא לפי גירסת הרא"ש (רא"ש יומא פרק ח" סימן י ט) מעשה ידי האמורא הגדול שמיאל חכרו של רב. וככן קרוב הדבר מאד כי רבים מן הפיוטים האלה הפשיטים כמליצתם והטהורים כלשונם הצחה כעין הכדולה, מימי חכמי התחמודים שבא"י וככבל או הדורות הראשינים התכוסים להם הם. ומי יודע כמה מן המחמדים האלה אבדו ואינם וכמה מהם עיד קכורים בגניזית ועתידים להקיין לתחיה.

וככן מסתכר הדבר מאד כי יוסי כן יוסי אישר לני הוא רא שון לכל הפישנים הידועים ככללם, אה רון הוא לפי דבריני לפישנים הקדמונים שעמדו לנו בדורות הראשינים. והחלוין הראשין הנוסע לפני קהל הפישנים השינים מהם בדרך מליצתם, שנתיהדה לכל הפיושים, הוא ינאי רבו של הקליר אישר עליהם אנחני מדברים ברחבה בחלק ט לספרני.

למען הַצָּב נכול לאחרית ימי הפיטנים האלמינים יש לנו לקכוע וליחד חישב את דורו של יוסי כן יוסי שאולי היא האחרון שכהם. יהנה מלכד כי הכרענו כחלק הנזכר לספרנו, כראיות כרורות, כי ימי חייו חלי להיות כארין ישראל, כדורות רכגן סביראי, עולה דכר זה גם מן הקיל העולה מתוך פיוטיו. הנה כל אזן כוחנת תקשיב מתוך דכרי המשירר הגדול הזה, את קיל אנחתי על התירה ההולכת ומשתכהת מישראל: "בכקשו דת ואמת במשכנותי ואין קיל (אנוסה ג) "שוכב לי כקדם דת מורשה (ש) "הושע אשר לא תשכח עדות" (ה) "צור חקים מני לכל יעופו כנשר" (צ') ולרגלי מעוט תלמיד תורה, הולכת האימה ומתרוקנת מכני עליה: "ראה עטידתני לפניך דלים ורקים" (אמנם ב') הורקנו והצגני כקש מדנן" (ה) תרא כי אין איש" (ת) יצגתי על גחלי ריקה" (אפחד י') "זכיתי לכי מי יוכל שיח" (אמנם ז) "נכורות אין כנו אשר בם נכוא" (נ') "ככואי למשפט כמי אשען (אפחד כ'), והנה אמרי נואש כאלה, על בטול תורה ועל מעום לומדיה, המוצאים את בני מינם בשעור מרוכה בפיוטים שאחרי העבודה שגם ה לפי דעתנו ליוסי כן יוסי, אינם מצויים בישאר הפיוטים. כי ככל היות מצב האומה רעוע ומסוכן, היה מעמד התורה איתן ככל הדורות ובכל הארצות, כדברי מבותנו "ישראל בכל מקום שגלו שכינה עמהן" (מגלה כ"ח:) "ומימיהן של אבותינו "ישראל בכל מקום שגלו שכינה עמהן" (מגלה כ"ח:) "ומימיהן של אבותינו "ישראל בכל מקום שגלו שכינה עמהן" (מגלה כ"ח:) "ומימיהן של אבותינו "ישראל בכל מקום שגלו שכינה עמהן" (מגלה כ"ח:) "ומימיהן של אבותינו

כם׳ אור זרוע סוף הלכות ר״ה, עקרו הוא שקרא "ונתגה תוקף" לפני מותו, אבל המסופר כי ר׳ אמגון חברו לפני מותו ואח״כ בא בחלום לאוהביו וילמד להם פיום זה בעל פה, איגו אלא שמועה שנתחדשה בפי האומה. וגם מפי אלופי ומיודעי פרופ׳ ר״א ברלינר שליט״א שמעתי כי יש לו ראיות מוכיחות כי נתחכר פיום זה דורות רבים לפני דורו של ר׳ אמגון ז״ל.

הנאמרים לאשכנזים ביה"כ אחרי העבודה, ליוסי בן יוסי הם. ומלבד נקיון לשונם וקצור חרוזיהם המופלג, הדומים לאלה של פיומי סדר תקיעות וא"כ לצרפתים ולשאר פיומי יב"י, הנה מצאנו מליצות הדומות בעצם עניגן ובגופי מלותיהן בפיומים שאחרי העבודה ובפיומי יוסי בן יוסי הנקובים:

	פיוטי יוסי בן יוסי		פיוטים שאחרי העבודה	
	לא מלאו ספק (אמנם אשמינו ג')	1	ולא מלאו ספק (ומעת חסרנו ¹) ע')	1
	ראה עמידתנו דלים ורקים (ב')		נדמינו ככלי ריק (תנות צרות ני)	2
Ġ,	הושע אשר לא תשכח עדות ומ		זכור שחתה לא תשכח עדות מפי	
	זרעו וכו' (אנוסה ה')		זרעו (אל תעש עמנו כלה זי)	
(د')	לא מֶנֶרָה (אהללה מ') ומָגרום	4	מגר עם לא ידעוך (אל תעש וכו׳ מ׳)	4
. /	ומה נדבר ומה נצטדק ומה נאשר		מה נדבר ומה נצמדק ומה נענה (ומרוב	
	(אמנם וי)		עוגינו)	
راء	הנאמר בני רגלים: "אל נא לעו	יווין	גם השֶבח נקי הלשון והנמרץ כחו	
			נרץ" דומה מאד במליצותיו למליצות יום	תנ
	פיוטי יוסי בן יוסי		אל נא	
	· ·			
	קדוש יבא בם לעולמים ואז יש	1	ולעולם חקדש ולעולמי עולמים	1
(ראש בחדשו מלוכה (אהללה ק׳		תמלוך ותתנשא	
('n	תקרא נצח יחיד במלוכה (אהללה	2	מלכות נצח	2
	שיחו מזמות אל (אפחד ס׳)	3	נוראותיו (2 שיחו	3
('8	אשירה עזו אספרה כבודו (אהללה:	4	ספרו עזו	4
(כעזו נצח אשנן כי צבאו אני (כ'	5	ספרו עזו פארוהו צבאיו	5
	גדלוהו אתי וגרוממנהו יחד (ג')	5	קדשוהו רוממו הו	6
KZ	רננות מפי יצוריו — – ממים יי	7	רון שיר ושבח	7
	שיר מתהומות שבח (אזכיר אי)			
			כשם שהיו ליוסי בן יוסי, לדעתנו,	
			עולם על שמו, כך היו בדורותיו פיטנים א	
"7"	ה "אתה הוא אלהינו כשמים ובאי	// *	זיום הרת עולם" ו"ארשת שפתנו" למוספ	١,,

לשחרות ר"ה ויה"כ "ואז שש מאות ושלש עשרה מצות" למוסף חג השבועות כלם הם יצירי מלאכה עתיקה מאד. ולדעתנו הפיוט ו"נתנה תקף" לקדושת מוספי ר"ה ויה"כ, הנאדר מאד בחזיונו והמופלג בנקיון לשונו, קדמוני הוא מאד"), וכמהו גם

בור המתחיל הוא לפרק ראשון של פיוטים שאחרי עבורה הוא. וכל (1 השימות הבאות אחרי כן דבורים מתחילים הן לפרקי פיוטים אלה.

מליצת "גוראות" שגורה היא בפי יוסי בן יוסי: "עשה לך בציון שם נוראות" (2 (אהללה ע') "תלמד עזוז נוראותיו" (אזכיר א').

¹ ועל כרחנו המאורע שיש בו ממש שבמעשה ר' אמנון ז"ל חרשום במחזורים והמסופר (8

אמנם אשמינו	אזכיר גכורות	סדר תקיעות		
		דברו תמונה לא ראינו		
		זולתי קול (אנוסה ז', ח')		
(a) b 2	(3	
(ז) מי יוכל שיח	מי יוכל שיח (אפחר ני) 3			
	4 אז קדם לאלף דור	קדם בנתה ל דורת וכוי	4	
	עלתה במהשכת, ממנה	קחת דור מאלף אמריך		
	(תכונת) שָבִנית	הנחלתם (אפחד ק׳)		
		(P IIIEK) ELIZION		
	מלאכת התכנית (א)			
	מפיש דורו וצור לא	מפישו בני כנען (אהללה	5	
	הכיר (מ)	מ')		
	מנא בְכוּרים למנחה	וראה שה מוריה (אנוסה	6	
	הוביל אכ (ט) – כנוי	- כנוי ליצחק –		
7 מַמָּה (פ)	ליצחק —	פַּהָ (אפחד ר׳ אנוסה	7	
		('Y		
לה ישימני כחותם על לב ישמתנו (כ)				
		לב (אנוסה כ׳)		
		,		

מן המקבילות האלה ומאלה שבגוף ספרנו (תולדות ישראל חלק מי) שבקרוב יצא אייה לאור יתכרר כי ארבעת הפיוטים האלה: אזכיר, אתה כוננת לצרפתים אמנם אשמינו וסדר תקיעות בשלשה פרקיו למזי"ש: אהללה, אפחד, אנוסה, יצירי יוצר אחד הם אשר רוח אחת דוכרת מכלם ויש לדעת כי ראשית פיוט "אהללה" ומבוא יקר לכל סדר התקיעות הוא "אוחילה"!). ולסליחת "אמנם אשמינו" יחשכו גם הרוזי "דרכך אלהיגו" ו"למענך אלהיגו" החיזרים שם בין כית לכית. ועל פיוט אוחילה כי הוא אבר חשוב מגוף פיוט אהללה, ואח כשר לשאר פיוטי יוסי בן יוסי, תעדנה מכבילות אלה

אחלה לרחום (אפחד ב')	1	אחלה פניו (אוחילה)	1
אשירה עזו (אהללה א')	2	אשירה עזו (שם)	2
אשר לו רננות (אזכיר אי)	3	אביעה רננות (שם)	3
אשנב לפועל אשר שח ופעל	4	אכיעה רננות בעד מפעליו (שם)	4
(אהללה ב')			

אך קרוב הוא בעינינו, כי לא הפיוטים האלה לבדם ליוסי בן יוסי, וכי פּוְשׁן זה לא יחיד הוא בדורותיו בסגנונו המנוקה מאד. וכמעט ברור הוא כי הפיוטים בעלי לא יחיד הוא בדורותיו בסגנונו המנוקה מאד ביתא שונים. א"ב, א"ת ב"ש ותשר"ק, החרוזים הקצרים, המסודרים בסדר אלפא ביתא שונים. א"ב, א"ת ב"ש ותשר"ק,

¹⁾ ומה שקראו הראשונים לפיומי מלכיות זכרונות ושופרות של יוסי בן יוסי "אהללה״ ולא "אוחילה״ הוא מפני שהפוסקים הכניסו את חרוזי "אוחילה״ שלפני "אהללה״ גם אל תפלת היחיד (רמכ״ם כדר תפלות כל השנה).

	1 27 281	Δ			
אזכיר גבורות	אתה כונגת לצרפתים	אתה כוננת לספרדים			
להניא אומֶר ולשוב	משכה כשור למבח				
לעפר (ה)	להניא צְוָיִי (מ)				
20 הערטו וכסו בעלה	20 הערמו בנבלות וכסו				
נובלת (ה)	בנובלת (ט)				
21 ווצר החיש תאוַת	21 יצרו הורגל לתאות				
יצורו והרגיל עורו	רבעו (י)				
לרבע תשוקתו (ו)					
22 וילדה ובכרה משדד	22 ושלחה שויליה				
תלמי אדמה והוסיפה	להיות עובד ורועה(י)				
שנית והבריכה ושלחה					
עויל תומך שכם.					
ורועה עדרים (ו)					
23 ונענש בנע ונד ונחודה	ענשחו בנֶע ונֶד 23				
ונתן לו אות (ו)	בהתוַדותו אות לו				
,	(כ) מַלמָ				
24 להמיר בשם אליל	24 להמיר ככודך ולקרוא				
שם אל אחד (ז)	בשם אליל (ל)				
25 ומרוב כל שוב אמרו	שמנו עשתו ויאמרו 25	25 והפריתם בטובך			
לאל סור (ז)	לאל סור (ל)	ויאטר לאל סור (ו)			
26 מליץ ללצים חפצם	26 מלאת חפצם	() 110 747 104 1			
השלים (ח)	בהלעיגך למו (מ)				
()	27 נר ערוך בתוהו ואב	27 יחיד אב המון פתאום			
	המון נודע (נ)	ככוכב זרה מאור כשדים			
	(0) / 1.5 / 1.511	האיר בחשך (י)			
		()			
קצת מקבילות לסדר תקיעות של יוםי בן יוםי אל פיוטיו האחרים.					
אמנם אשמינו	אזכיר גבורות	י י סדר תקיעות			

1 אשר לו רננות מפי יצוריו (א) 2 ממעלה ומממה ישא

תהלה, אל אחד בארץ קרוש בשמים ממים ישא שיר אדיר במרום (א)

1 אכיעה רננות בעד

מפעליו (אוחילה) 2 זכר דודי למטה אדיר במרום, מלוא כל הארץ ככודו למעלה קוראים בקול, חְיַלֵי מים, אשר כם שבילו,

-- 78 --

אזכיר גבורות	אתה כוננת לצרפתים	אתה כוננת לספרדים
7 ברחף רוח בין שחקים	7 גדרת רקיע וכמסת	
למים שת תקרה בהָנֶך	וֹדְגי מים (ג)	
שאת חצי מדורים!)		
(2)		
8 בם יוֶדע פלאי, לפועל	8 ומפירותם עבים	
כטוב חשרת פרי פלג	יחישורו (ג)	
מלא מים (ב)		
9 השיק עלוקה תפתה	9 גם מדורת אש לשונאיך	
לבלי חוק (ב)	הסַקת (ג)	
10 גלה אדמה לעכורת	10 דמות זיו אדמה יעצת	
אנוש (ג)	לגלות (ג)	
11 עד נאמן בית יעשם	11 ולקרוע מי שעל (ו)	
נזרים (ג)		
12 עד משרת אהל	12 להדמים מאורות (ו)	
ידמימם בעמק (ג) 13 — ושלחן ערוך ואין	13 ובהערך נחת שלחן	
מי ידושן. דבר בלבו	ורשן ותשקוד להזמין	
מי יסור הנה למבח	אורה (ו)	
השכוח ויין המסוך (ד)	(1) 11 118	
14 דבָרִי אם יעש יהי	14 ולהרדותו במעשה ידיך	
כאלהים (ד)	היות כאלהים וכו' (ו)	
15 דמהו בצלם חקקו		15 גולם תבניתך מן
בתבנית.	קרצת רקמתו בסתר	האדמה יצרת (ג)
	בצלם חזיונך (ז)	()
יםה יצועו כפו ואכן 16	16 בפז ואכן יקרה יצועו	
יקרה מסוכתו (ד)	וָפִיתָ (ז)	
17 המשילו בצדיק מושל	17 טלאתו רוח תכונה	
לכלכל שמות לאל	לכלול שמות לכל	
ומפעליו (ה)	מפעליך (ז)	
18 הזהירו על עץ הדעת	18 חדל מעץ הדעת פן	
פן ינקש במאכל	תנקש ומעץ תנובה	
תאוה (ה)	תמלא בטנך (ח)	
19 השיאפותה זוחל עפר	19 רמש השיאה	

י כנוי למים (ישעי מי, י"ב). - 77 –

פעמנו מתוקנת ונמרצת ממנה. הן אמנם יפלא בעינינו מאד למה חבר הפימן האחד את סדר העבודה שהוא אחד במקורו ובעצם ענינו בשני נוסחות שונות במדת גדלם ובתכונת בנינם. אך אין כח בפלא הזה להוציא את המולדת המשותפת של שתי האחיות הדומות זו לזו והמעידות זו על זו, מידי וַדְאָן המוכרע מתוכו כי שתיהן בנות אב אחד הן, כאשר תיכחנה המערכות המקבילות, המסודרות בזה עד אות נ' מ, אתה כוננת" לצרפתים, עד כמה דומות בכל מליצותיהן החיצונות וכוונותיהן הפנימיות עבודת אתה כוננת לצרפתים ועבודת , אזכיר גבירות" וכמה מעמים דמיונות שתיהן לעבודת אתה כוננת לספרדים, שנתחברה לפני יוסי בן יוסי, עד כי תחת שבע ועשרים מקבילות של א"כ הצרפתי ו, אזכיר" שיש רק עד אות נ', אין שם בלתי אם חמש מקבילות להן ולא"כ הספרז". אח"כ תבאנה מעם מקבילות של , אהללה" — לאמר של פיומי מלכיות זכרונות ושופרות של יב"י — ושל אזכיר. מלבד אלה נביא אי"ה מקבילות לכל פיומי יב"י בחלק מ' של ספרנו תולדות ישראל אשר יצא לאור בקרוב ברצות ה'.

אזכיר גכורות		אתה כוננת לצרפתים		אתה כוננת לספרדים
		אתה כוננת עולם ברב	1	1. אתה כוננת עולם
		חסד (א)		מראש (א)
אמון שחקו דת	2	באור דת שעשעת	2	
שעשועיו והיא		ואצלך שחקה אמרת		
הגיונו עד עמוד סגולה		לתתה מרפא לכל אנוש		
אז קרם לאלף דור		מרם (פעלנו) [פעלחוֹ]		
וכו' (א)		חייו הכינות (א)		
בל יצען ובל ים ע	3	אתה כוגנת עולם וכו׳	3	
יתדותיו וכו׳ כל ימומו		אשר לא ימום מַעוֹן		
ובל ימעדו מכוניה (ב)		יצוריםולא יטעד מכבד		
		(א) פשע חטאים		
בֵירר על מים עמודי חלד	4	בנת לקרות ארץ וכו׳	4	
ושנם מתניה בתוהו		בתוהוובסערה		
ובסערה (ב)		יסודיה תלית (ב)		
בוהו ואפלה כמו פני	5	גרשת אפל ותקרא	5	5 גרשת אופל והצבת
ארץ ותבהיק אור מאור		אור (ג)		נוגה (ג)
פני מלך (ב)				
ביהק נוגה ליום צאת	6	גכול להם שמת ופור	6	
אדם לפועל ושת חשך		בינותם לכל יגרעון חוק		
לאישון לרמוס חיתו		ולכל ישנו סדר (ג)		
יער (ב)				
()				

בן יוםי הוא הראשון לפיטנים הידועים, אשר שמו נקרא על פיומים ידועים ונהוגים בקהלות ישראל: בעל העטור שהיה כדור הרמב"ם ז"ל, מזכיר בספר הדברות שעודנו בכ"י: "ויוסי כן יוסי דתקן אהללה אמר וכו"י ועוד הזכיר שם "כנון אתה כוננת דיוסי בן יוסי" (עמודי עבודה לרא"ל לאנדסהוט ח"א 85). וגם הריטב"א מזכיר בחדושיו למסי יוטא פי הוציאו לו כי "אתה כוננת" ליוסי כן יוסי הוא (שם) וסרן ב"י כותב "והסדר הפשוט לכרות בני ספרד הוא סדר את ה כוננת שיסד יוסי בן יוסי כהן נדול 1)" (ב"י מא"ח תרכ"א). מלבד שני פיוטים אלה: "אתה כוננת" ו אהללה" יש בידנו עוד פיוט אחד, אמנם אשמינו עצטו מספר" לערבית יה"כ במחזור רעדעלהיים שהוא ליוסי בן יוסי (עמודי עבודה שם וצונץ Synag. Poes. 163). אולם על פיוט "אתה כוננת" הביא הרב ר' ישראל קמחי בספרו עבודת ישראל שעודנו בכת"י לאמר: אחר שהוא ליוסי בן יוסי שמתחיל [אזכור] גבורות אלוה נאדרי" (מובא כס' עמודי עבורה ח"א 86). ובכן ידענו כי לפי דברי רס"ג סדר יוסי בן יוסי את עבודת "אזכיר גבורות" המודפסת כיום בס' "קובץ מעשי ידי גאונים קדמונים ח"ב 1. ובכן נוסף על הפיומים הנזכרים ליוסי בן יוסי עוד אחד, אפס כי לעומתו נגרע מפיומיו סדר אתה אתה כוננת, אשר כתוך כדי דכור המיחד את פיוט "אזכיר גבורות" ליוסי כן יוסי מוציא רס"ג מרשותו של יוסי בן יוסי את סדר "אתה כוננת" ומיחסו אל "החכמים הקדמונים" שהם אחרים, ולא יב"י המכר עמהם בנשימה אחת. כך דומה הדבר. אך מה יפלא בעינינו לשמוע כי דברי רס"ג המסקיע את אתה כוננת מיב"י ודברי בעל העטור והריטב"א המיחדים אותו ליב"י אינם סותרים אלה לאלה כלל, ומר אמר חדא ומר אמר חדא ולא פליני, כי שני "אתה כוננת" שונים מאד זה מזה, נתחברו בזמנים שונים. אחה כוננת עולם מראש יסדת הכל וכו" הוא כאמת "סדר עכודה [אשר] חברוהו החכמים הקדמונים לדורו של יוסי כן יוסי אבל יש עוד סדר עכודה אשר זאת היא תחלת דבריו "אתה כוננת עולם ברב חסד ובו יתנהג עד קץ הימים" (מודפס בס׳ קובץ מעשי ידי גאונים קדמונים ח"ב 111) שהיה נוהג כצרפת במקומו של רש"י ושל רבנו Fossano, Osti, Moncolvo תם ועודנו נוהג עד היום בשלוש קהלות באיטליא אשר שמה הביאוהו גולי צרפת שנתישבו שם, וע"ש שלש קהלות אלה יקראוהו נוסח אפ"ם (ע' דברי שד"ל שם 107–108) ואתה כוננת זה, יען כי צרפתי הוא, היה שגור בפי חכמי צרפת, עד כי בעלי התוספות הכיאו שני חרוזים כפולים ממנו: קדושת בגדי זהב וכו' עם מוספי יום" (תוס' ישנים יומא ע":) שהם באות ש' של אלפא ביתא שני בעבודה זו (קובץ ס"י נ"ק 116). ועכודה זאת ודאי ליוסי כן יוסי היא, כי דומה היא כמעט בכל חרוז וחרוז לעבודת "אזכיר גבורות אלוה נאדרי" כשתי אחיות תאומות, אלא שעכורת "אזכיר" היא גדולה ועכורת אתה כוננת הצרפתית קטנה ממנה, ולפי

¹⁾ מליצת כהן גדול במקום זה אינה אלא שם כבוד לכהן חשוב, כמו מליצת "בתתיהו כהן גדול" ב"על תנסים" שאינה שם אלא כנוי של כבוד למתתיהו הכהן שכהן גדור לא חיה מעולם.

הוא הסיום התכוף לי"ג מדות. ואין ספק שכל הפיוטים האלה וגם פתיחת י"ג מדות "אל מלך יושב" כבר היו קבועים ונהוגים בימי רבנן סבוראי ואולי עוד לפניהם. והפיוטים הארטים "רחמנא דעני לעניי ענינא" "מחי ומסי" "מרן דבשמיא" א' "מרן דבשמיא" ב', שבסוף הסליחות ושלא הותקנו בלשון הארטית אלא לצורך המון העם הבקי כה יותר מלשון הקדש, אין מעם ומקום לחבורם כלתי אם לפני בוא הערבים לא"י ולכבל, שאז דברו עוד אבותינו שם ארמית, לא כן אחרי בוא הערבים שמה, כי אז החליפו את הארמית בערבית, וימי רבנן סבירא" הלא היו הדורות האחרונים לפני בוא הערבים שמה. גם פתיחת "כי על רחמיך הרבים אנו בטוחים" עתיקה היא מאד ומגעת לפי הטעם הפשום והתמים העולה ממנה, אל ימי סבוראי, ואולי לדורות קודמים להם עוד, ומליצת אתה הוא שירדת וכו' והראת דרכי טובך למשה עבדך וארחות חסדיך גלית לו והודעתו וכו'" דומה היא ברוחה וטעמה למליצת "איתן וכו' גל ה לכל יציר דרך ללכת בה" שבפיום "איתן למד דעת" שנתחבר בימי רבנן דהוראה.

כל הפיוטים שנזכרו פה, מלבד "באו רוב שלישיה" שכנמרה, לא נדע ליחד עליהם את שם מחולליהם. אך כנגדם יש לנו פיוטים אחרים שגם הם קדמונים וששם בעליהם נקרא עליהם. רב סעדיה גאון קרא כשם בהקדמתו לאגרון את "המשוררים הקדמונים יוסי בן יוסי וינאי ואלעזר ויהושע ופינחס" (זכרון לראשונים ח"ה נ") ויבדילם מן "המשוררים הקרובים אלינו [כזמן]" (שם) ומלת אלינו חוזרת על רס"ג עצמו. וכרור הדבר כי משוררי שנים או שלשה דורות שלפני שנת 4672 שנת הכָּתב ס׳ האגרון ודאי על המשוררים הקרובים אליו יחשבו, אמור מעתה כי חמשת המשוררים הנקובים לו בשמותם, שלהם הוא קורא הקדמונים, קדמו לו כמה מאות שנים. וחמשה אלה או לכל הפחות שלשת הראשונים שבהם משוררי קדש היו, הנקראים בפינו פיטנים, ואלעזר השלישי שכהם הוא ר"א הקליר המשובח מאד בפי רס"ג"), הנותן את חלקו עם "המשוררים החשובים" (זכרון לראשונים שם ק"י) וינאי הוא רבו של הקליר ויוסי בן יוסי קודם לינאי. ועל זמנו של ינאי בכללו, גדע לעמוד מתוך דברי קרקסני הקראי, המודיע כי ענן אכי הקראים שם "חזנות ינאי" למקור לדבר אחד מדבריו (קרקסני מובא במאמר לקורות הכתות כסוף ח"ג של דברי ימי ישראל שפר (506. 503). ואם ענן שעקר מעשיו חל להיות בשנת 4621, כבר מצא את חזנות ינאי מפורסמת ונהוגה בכבל, אין זאת כי קדם ינאי כמה וכמה דורות לזמן ההוא. אך ינאי ור"א הקליר תכופים היו זה לזה, כי רב ותלמירו היו שניהם כמכואר במקום אחר. אולם יוסי בן יוסי הקודם לינאי בדברי רב סעדיה, אין שום דבר מכריענו להחלים כי רבו של ינאי היה ; ואפשר כי דורות רבים עברו בין זה לזה. הפיטן הנכבד הזה יוםי

¹⁾ רס"ג מביא בפירושו לס' יצירה לדוגמה ללשון נופל על לשון את מליצת מאמר הקליר "לסוככי למסכי לנסכי בנסכי בנסיכת קדוש" שבקרובות יום ב' לסכות ומביא עוד ממנו בפירושו לויקרא כ"ו, כ"ם את מאמר הקליר בקינתו לט"ב "אם תאמרנה זו לזו תני את בגך והוא חבוי מנותח נתחים" (זכרון לראשונים ח"ה צ"ז).

(אמונות ודעות שם), שסתמם הם כמה וכמה אחרים מכלעדי שלושת המפורשים. ומר רב שר שלום גאון שקדמה מיתחו גם למיתת רב סעדי תשע ושבעים שנה, מלבד שהוא מזכיר "סליהות", הוא מדבר על הפיוטים כעל דבר קבוע המסודר ובא מדורות קדמונים: , יחוזר ש"צ ואומר סדר ראשון פיוט וכו"" (תה"ג חמרה גנוזה ק"ס) "ברכה שלישית פיו טים" (שם) ורב נטרונאי גאון, בן דורו של מר רב שר שלום ורכו של רב עטרם, מספר על דבר סדר סליחות יה'כ "ומנהג של ישיבה בשחרית אומר המש ובמוסף שכע במנחה ובנעילה שלש שלש ואם יש פנאי אומר המש" (סדר רב עמרם די ווארשא מיח) סליחות אלה שהיו נאמרות במספר קבוע, לא נתפרשו שם בשמותיהן. ואם כן הדעת נותנת כי רבות ושונות היו וכל ש"צ היה בורר לו את היפות בעיניו, כעדות לשון רב עמרם ז ל כדף ההוא "וש צ אימר מגן וזכרנו, מחיה ומי כמוך, ואם רצה לומר קרוכה אומר וכו" (שם) ובכן היתה דכר אמירת הקרוכה ובחירתה, תלויה כדעת שליח צבור, ועוד יותר מפורש דבר זה כדברי רכ עמרם אלה: ואימר [ש צ] בהללו ג' ברכות כל מה שירצה ולא דכר קצוב היא ולא הובה הוא, אלא כמו שירצה שצ להרבות או להמעים (שם). עוד מצאנו "ורכנו גרשום ז"ל השיב בשם רב גשר ו גאי גאין ז"ל שאימר פיוטים באכות ובגבורות ובכל תפלה ותפלה של כל רגל ורגל מעניני וכו (שבלי הלקט סמן "א), ובכן שומעים אנחנו פדברי מר רב שר שלום ורב נטרונאי, רב עפרם ורב סעדיה, רב שרירא ורב האי כי רבים היו הפיוטים בימי הגאונים וכי ככר בומנם קדמוגים היו.

כל הדברים האלה ישלאו את ידנו לתור, ויאירו את עינינו להכיר, גם את הפיוטים הקדמונים שלא זכרו אותם הראשינים. המאמרים הקצרים מאד כגון "חטאנו צורנו ' חי וקים" , תושגב לבדך ',ובכן לך תעלה קרושה" ואולי גם "אור עולם באוצר חיים" ודאי עתיקים שבעתיקים הם. אך לא ניפלים מהם ביושנם גם פיוטים ארוכים מהם כגון וידוי "אשמנו מכל עם כושנו מכל דור" וסליחת אנשי אמנה אבדו" שחרוזיהם דומים בסדר אלפא ביתא ובמספר תכותיהם לעקדת איתן למד דעת" ומלכד הפיוטים האלה בעלי החרוזים והמקבילים, אין ספק בידינו כי האלפא ביתין הפישוטים כנון "לטען אמתך" שכסליחות ובהושענא קרמונים מאד. ועוד קדמות גדולה מזאת נברת בתפלת "מי שענה" שבפוף סליחות שמקורה הראשון הוא בסדרי תעניות שנהגו עוד בפני הבית (משנת תענית ב', ד') ותפלת "עננו ה' עננו, שאומרים כסוף הסליחות רש" ד"ה "רב יהודה אמר" תעני י"ד.) שהיא ההתרעה הקדמונית לדעת רשי (שם). וגם פתיחת לך ה' הצדקה' ופתיחת , הנשמה לך' לסליהות כבר נזכרות הן בעקרי דבריהן בסדר רב עמרם בדברים אלה: "ובהתחלת סליחות הרבה מנהגות, ייש שמתהילין: לא בחסד ולא כמעשים באנו לפניך; ויש שמתחילין אתאנו על שמך; ויש שמתחילין כך: אבינו מלכנו אבינו אתה א"ם רחם עלינו, סלח לנו אבינו כי חטאנו סלח לנו מלכנו כי פשענו כי אתה ה' טוב וסלח ורב חסד לכל קוראיך" (סרע"ג ד' ווארשא ל'ד). ופסקת "לא בחסד" היא בפתיחת "לך ה' הצדקה" ופסקת אתאנו על שמך" תכופה היא לפסקת "הנשמה לך" ו סלח לנו אבינו עד לכל קוראיך".

דומים עין בעין בקצורם ובמלואם הפנימי לתפלת "הביננו" של מר שמואל ולתפלת "וחודיענו" של רב ושמואל.

ורכותינו הגאונים הודיעו לנו זמן חבור פיום אחד אשר מטנו נוכל להקיש על הדומים לו. הנה מהרי"ל ז"ל כותב "והגאונים כתבו דעקרה ראשונה היא: איתן למד דעת בטרם ידעוך כל והיא מימיהם דרכנן דהוראה" (פסק גזרת תענית בימי מלחמת הוסיטן בכ"י שבידי שד׳ל מורפס בס׳ הליכות קרס 83). ודבר זה מפורש לרב שרירא ורב האי ז"ל הקוראים לפיוט זה "ראשון" בתשובתם לראשי קהל פאם בדבר סדרי תעניות: "- אלא מיהו מימר רא שון דהוה מחמר מיומי דרבנן דהוראה הדין רישי: איתן למד דעת בטרם ידעתיך כי (?) גלה דרך לכל יציר ללכת בה הוכחן מעשרים — ועמד בכל הנסיון" (תה"ג חמדה גנוזה ד' ירושלם) קס"א ובגרסה מתוקנת מזו "איתן למד דעת, 'בטרם כל ידעוך, 'גלה לכל יציר 'דרך ללכת בה יהובהן מעשרים דור 'עמד בכל הנסיון' (נוסה מיבא בס' קבוצת חכמים 117) והנה "רכנן דהוראה" הם על כרהנו האמוראים שקמו אחרי אביי ורבא מימות רב חמא מנהרדעא וחבריו ואילך, או לכל המאוחר אלה שקמו אחרי רב אשי עד רבינא האחרון, שעקר מעשיהם של אלה ושל אלה, היה הכרעת ההוראה להלכה. ואם כן יצדקו דברי שד"ל המחלים כי כשם שהיתה בכל ארץ מולדת לכל המקצועות שבספרות ישראל, ככה גם "הפיוטים והחרוז והמשקל בכבל התחילו" (הליכות קדם 79) ובאמת מצאנו בימי הגאונים את הפיוט כדבר רגיל ומצוי ונוהג בבבל מימים קדמונים. הנה רב שרירא ורב האי מלבד שהזכירו בחשובתם הגזכרת את בקשת "מכניםי רחמים" כתפלה ידועה בענינה ובשמה, קוראים הם את הפיוטים הנוהגים בימיהם: "אלין מלין מראשונים ואחרונים, מנהון פיוטים ומנהון פסוקים" (תה"ג חמדה גנוזה שם). ועל כרחנו מכונים הם במלת "אחרונים" לבני דורם או לבני דורות מעטים קודמים להם ובמלת "ראשונים" לדורות הקודמים הרבה לדורם. ורב סעדיה גאון ז"ל שמת בשנת 4702, ושקדמה מיתתו למיתת רב האי תשעים ושש שנה ככר הוא כותב: "החכמים הראשונים נהגו לומר ביום הכפורים כמו אלה החכורים: אתה מבין סרעפי לב²), ואל תבא עמנו בתוכחות, אדון כל פעל והדומה להם" (אמונות ודעות מאמר זכיות וחובות). מלכד שפרט בזה הגאון שלשה פיוטים בשמותם, הודיע כי החכמים הראשונים נהגו לאמרם. וברור הדבר כי לא אמר החכמים הראשונים, על אלה שקדמו לו שנים או שלשה דורות כי אם על הקודמים לו כמה מאות שנים, ולא אמר על הפיוטים הנזכרים כי הראשונים ההם הַברום כי אם כי נהגו לאמרם ובכן כבר מצאו אותם החכמים הראשונים ההם מחוברים ומסודרים מכמה דורות שלפניהם, ולא רק את שלשת הפיוטים הנקובים כלבד כי אם את גם "הדומה להם"

¹⁾ ובנוסח שבידנו לסליחות יום ג' לעשי"ת. אמר אחד מן הפימנים הבאים אחרי כן. לתקנו בחרוזים בעלי צלצול אחד בסופם ויאבד ממנו את כל עמרת יושנו.

[.] מודפס כיום בטחזור יה״כ רעדעלהיים צד קל״ו.

ערי גלות ככל "נכרוב "אדון "ואמר" (נחמי ז', ס"א) מוציא ר' אכהו מידי פשוטו ודורש: "אמר "אדון אני "אמרתי יהיו ישראל לפני חשובים 'ככרוב והם שמו עצמם "כנמר (קדושין ע'.). — סגנון הרמז נעשה בא"י לסגנון שגור של מכתבים ושל שיחה רהומה כאשר יעיד המכתב אשר ישלחו לי' לרבא [מא"י] זוג בא מרקת וכו" (סנהד' י"ב.) והשיחות אשר ישוחחו חכמי ארץ ישראל איש לרעהו בטוב לבם עליהם בסגנון זה שקראו "לשון חכמה" (ערובין נ"ג.) אך לענינגו אין לגו עסק בלתי אם ברמוים הנתלים בכתובים בתכותיהם ובעניניהם.

אך על יד הפיום אשר דרכי הרמז האלה היו למופת לו, התנחל עוד פיום אשר השתחרר ונחלץ מססגרות הכתובים ויסר מעל פניו את צעיף הרמז ויעמוד בפני עצמו וידכר דברים ברורים באזני כל הקהל. תפלת כר אבין הקצרה ביום בוא רבא לדגלת, היא לפי ידיעתנו הדוגמה הראשונה לפיום גמיר ומשוכלל הנוהג והולך בימי כל דורות הפיטנים הראשונים. אלה הם דבריה: "באו רוב שלשיה במים, זכור ורחם, תעינו מאחריך כאשה מכעלה, אל תזניהנו כאות מי מרה" (מ"ק כ"ה:) מלבד שענין פיום זה הוא תפלה גמורה זכור ורחם אל תזניהנו" וגם נדוי גמור "תעינו מאחריך" הנה גם דרך הרמז שולטת כו מעם — כי מ ע מ מן הרמז נוהג ב כל הפיוטים מקצהם עד קצהם — כי שלשיה" כנוי עד קצהם — כי שלשיה" כנוי הוא לישראל (ישעי יום, כ ד) "ור ו ב שלשיה" כנוי הוא לרבא שהוא "שקול כרוב ישראל" (רש"י מ"ק שם) ופסקת "כאות מי מרה" הוא זכר הנפלאות שנעשו לאבותינו על המים שהמתיק אותם להם ה' (שמות הוא זכר הנפלאות מימי קדם היתה למדה קבועה וחשובה לפימנים הבאים.

פיום זה, שנאמר לשעתו ושנשכח כמעם מכל לב, מחוַדע אלינו בזמנו שהוא דור רבא, ובשם עושהו שהוא בר אבין המקונן. ואין ספק כי רבים היו הפיוטים בימי התנאים והאמוראים, אישר אולי רבים מן החכמים ההם היו פִּימניהם, כי כן אנו מוצאים החנאים והאמוראים, אישר אולי רבים מן החכמים ההם היו פִּימניהם, כי כן אנו מוצאים "דבוה ר' אלעזר כר' שמעון קראוי ותנוי וקרובוי ופִּימוי (שה"ש רב' ג', ו'). שבח הכל יודוך", שמנוף הברכה ודאי איננו, נראה לפי המעם הפישוט והמהור העולה ממנו שהוא עתיק בעתיקים. נופל ממנו כיוישנו הוא "אל ארון על כל המעשים" ונופל גם מזה ביושנו הוא אל ברוך גדול דעה". קדמונים כאלה, ואולי עוד קדמונים מאלה, הם כמה דברים שנשתקעו במחזור ומוצאָם הוא מימי התנאים הקדמונים, כגון "ומאהבתך ה"א שאהכת את ישראל עמך ומחמלתך וכו' נתת לנו את יה"כ הזה וכו"י (מחזור יה כ אחרי הוְרוֹי) שהוא תפלת התנא ר' צדוק חברו של רבן יוחנן כן זכאי, בערבי שכתות (תוספתא ברכות ג' י"ב לפי ג'' אור הגנוז וכ" ערפורט) וכגון תפלת "או"א אל תעזכנו ואל תמשנו עד ככתוב בד"ק למען שמך ה' וסלחת וגו'" שלפני אשמנו של יה"ב ותפלת "או"א את לבכך וגו" שלאחר אישמנו, שכל סגנונן ודרכי מליצתן ככתוב בתורתך ומל ה"א את לבכך וגו" שלאחר אישמנו, שכל סגנונן ודרכי מליצתן ככתוב בתורתך ומל ה"א את לבכך וגו" שלאחר אישמנו, שכל סגנונן ודרכי מליצתן ככתוב בתורתך ומל ה"א את לבכך וגו" שלאחר אישמנו, שכל סגנונן ודרכי מליצתן

²⁾ כגיי הנכונה של חגר"י עמדן ז"ל.

יוחנן משום ר' יוסי בן זמרא: מנין ללשון נוסריקון מן התו' שנא' והיה שמך א'ב'ר'ה'ם כי אב המון גוים נתתיך — ברא' י"ו, ה' —" (שבת ק'ה.).

כעין מדרש המלה נהגו מדרש בכתובים שלמים, בּקְיָמָם את רובי אותיותיהן של תבות הכתוב אף כי שנו את ענינן לדבר אחר: "ודר ומוחרת — אסתר א', ו' — דבי ריש"ם תנא שקרא דרור לכל בעלי סחורה" (מגלה י"ב.); "וכלים 'מכלים "שונים בי ישונים 'כלו מפני 'כלים ואתם "שונים וכוי" (שם); "ווסר 'מר"זה 'סרוחים — עמום ו', ז' — "מר "וזה געשה 'שר "לסרוחים" (כתוב ס"מ:) ועוד הרבה כאלה. ודוגמה מובהקת לשימה זו בכללה, לשימת קיום שורש המלה ושנוי ענינה אנו מוצאים במדרש זה "שחורות כעורב — שה"ש ה', י"א — ד"ת צריכין השחרה והערבה" (ויק"ר י"ט) "במי הן מתקיימות במי שמשחיר ומעריב בהן" (שם). ובכן הוסך בעל המדרש, מבלי חסר כל שהוא מגוף המלה, את מלת "שחור", שהוא שם לנין הָאָפֵל, לשם "שחר" שהוא זמן אחד מזמני היום, ואת מלת "עורב", שהוא שם למין עוף, לשם "ערב" שהוא זמן אחד מזמני היום, ואת מלת "עורב", שהוא שם למין עוף, לשם "ערב" שהוא זמן אחד מזמני היום, ואת מלת "עורב", שהוא שם למין עוף, לשם "ערב" שהוא זמן אחד מזמני היום, ואת מלת "עורב", שהוא שם

וגם בהלכה מצאגו לפעמים מעין דוגמה לדרכי הרמז, שנהגו אחרי כן כפיוט, כגון "הריגי כשמשון, ככן מנוח, כבעל דלילה, כמי שעקר דלתית עזה, כמי שנקרו פלשתים את עיניו" (משנת נזיר א', ב'). ממליצות אלה למדנו, כי רגילים היו אביתינו בדורות התנאים ולפניהם, בדברם על איש פלוני או פלוני, לשמש לפעמים במין דרך רמז המעלים את שם עצמו ומזכיר את שם קרוביו או את שם מאורעותיו של האיש במקום שם המיוחד לו. דרך־רמז זו בכללה נקראה "כנוי". ככה קראו לרמזים שהבאגו זה מעם "כנוי" שמשון" (ירש' שם), וכנויים אלה נוהגים בכמה מקצועות שבהלכותינו כגון "כנויי נזירות" (נזיר ב': א') "כנויי גדרים" (גדרים ב':) וכנויי שם הקדש (שבועות ל"ה.) שהצד השוה שככולם, שהם באים להעלים ולגלות גם יחד, לגלות טפח ולכסות שני מפחים. ודרך זאת היא מצויה הרבה במעשי הפַיְּמֶנים.

אולם יותר מאשר אנו רואים את דרכי הרמז האלה נתלים במשמע המלה, בטבע המספר, כלשון נוטריקון, כזכרון המאורע ובכנויים, מצאנו אותם נתלים בסגנון פסוקים שלֵמים המוּצְאים מידי עצם פשוטם, למשמע שונה ומשונה מהם לגמרי. יתכונן נא הקורא בדוגמות אלה. את הכתיב: "¹גאוה ²אפיקי מננים ¹סגור ¹חותם ²צר״ יתכונן נא הקורא בדוגמות אלה. את הכתיב: "¹גאוה ²אפיקי מננים יסגור לחותם ²צר״ (איוב מ״א ז׳) הנאמר לענין לויָתן אשר בים, מוציא רב חנינא מידי פשוטו ומידי ¹גאוה יסורו לענין מיסר, שלא יתפלל אדם כשהוא שָכור ואומר "כל ²המפיק מנן בשעת בשטות לשלש ערים בנחלת יהודה: "¹וקינה ²ודימונה מועדעדה״ (יהושע מ״ו, כ״ב) שים רב גביהא מארניזא לרמז למוסר נעלה מאד, לשומע עלבונו ושותק, באמרו "מי שיש לו יקנאה על חברו ²ודומם שוכן מעדי מעד מושה לו ²דין״ (גמין ז׳.); ואת הכתוב הקורא גם הוא שמות לערי יהודה "¹צקלג ²ומדמנה מוסנסנה״ (יהשי מ״ו, ל״א) עושה רב אחא מבי חוזאה לרמז למרה יקרה כזאת ולשכָרָה "כל מי שיש לו יצעקת עושה על חברו ²ודומם שוכן מכנה עושה לו דין״ (גמין שם) ואת המקרא הפורט ילגימה על חברו ²ודומם שוכן מכנה עושה לו דין״ (גמין שם) ואת המקרא הפורט ילגימה על חברו ²ודומם שוכן מכנה עושה לו דין״ (גמין שם) ואת המקרא הפורט ילגימה על חברו ²ודומם שוכן מכנה עושה לו דין״ (גמין שם) ואת המקרא הפורט

הפיומים הראשונים.

מאת זאב יעבץ (אנטווערסען).

לתועלת גדולה תחשב בעינינו לתור ולמצוא באוצר הגדול של התלמוד, את ראשית יצירת מליצת הרמז, שהוא הסימן המובהק שבמובהקים למרבית הפיוטים, במרם נקרב לחשוף במאמרנו זה את ראשית הַרָאות הפיוט בעצמו בתפלת ישראל.

שארית הדוגמות הראשונות שבראשונות למליצה זו הן לדעתנו המאמרים הקצרים, העושים שם אחד הנמצא כמקראות שונים בפגים שונים, לרמז אחד בעל ענפים רבים המצטרפים ועולים לענין אחד, כגון: "יבא אדי ר ויפרע לאדי רים מאדירים באדירים" (מנחות כ"נ.) [שפירושו: "יבא הקב" ה, דכ' אדיר במרום ה' -- תהל' צ"נ, ד' -- ויפרע לאדירים, אלו ישראל דכ', ואדירי כל חפצי בם — מ"ז. ג' — מאדירים, אלו המצרים, דכ' צללו כעופרת במים, אדירים — שמות ט"ן, י' - באדירים, אלו מים, שנא' מקולות מים רכים אדירים -- תהל' צ"נ, ד׳ - (שם)] ,יבא ידיד כן ידיד ויבנה ידיד לידיד בחלקו של ידיד ויתכפרו בו ידידים (שם) "יבא טוב ויקבל טוב טטוב לטובים" (שם) יבא זה ויקבל זאת מזה לעם זו" (שם וע"ש פירושם של מאמרים אלה ע"פ המקראות). על יד דרך הרמז העושה את השם המשוחף שבדברים רבים לענין לה, מצאנו דרך רמז של מספר משוחף, כגון "בריך רחמנא דיהב אוריאן תליתאי לעם תליתאי ע"י תליתאי ביום תליתאי בירחא תליתאי" (שבת פ"ח.) "בשכר שלשה ראשון זכו לשלשה ראשון" (פסח ה').). "בזכות ראשון אני גנלה לכם ראשון ופורע לכם מן הראשון וכונה לכם ראשון ומביא לכם ראשון" (בר ס"ג ילקום תולדות וע"ש הפסוקים).

מרובה ומצויה מדרך רמז זו היא דרך הרמז שרבותינו קוראין לה "לשון נוטריקון" שהיא אחת מדרכי מדרש המלה או הכתוב. בדרך מדרש המלה היתה לשון נוטריקון לכלי מועט מחזיק את המרובה, לאמר, למלה אחת הַבַת מאמר מלא, קטן או גדול, כגון: "לתרופה" — יחזקאל מ"ז, י"ב — להתיר פה (מנח' צ"ח.); "כרפס — אסתר א", ו' — כרים של פסים" (מגלה י"ב.); "שגער — בראשית י', י' — שהעמיד שונא וער להקב"ה (ב"ר ל"ז); "מבליניתי — ירמיה ח', י"ח — מבלי שהעמיד שונא וער להקב"ה (ב"ר ל"ז); מבליניתי בתורה עשיתי ביתי גתי (איכה רב' פתיחתא דחכימי ל') ועוד רבות לאין מספר כאלה. סמוכות לדרך זאת מצאו רבותינו בפתרון שפתרה תורה עצמה: "א"ר

פ"ג ה"ב איר יונה תרתין מילין תני ר' חייא רובא ואינון פליגין חדא על חדא ועי" נדה פ"ג ה"ד א"ר זעירא מאן דמר הדא אמר הדא ואינון פליגין הדא על הדא.

קדושין פיד הייב. מהו בדוקי כדוק אחריו אחוי דר' יהודא בר זבדי בשם רבי תינוק כו' ביב פייג ה"א וב"ר פי פ"ה סי' יייג ושם איתא ר' סימון אחוי דר' יהודא כו'.

שם הייא. ולא ילמד רווק סופרים כו' תני ר״א אומר אף מי שיש לו אשה ובנים ואינן עמו באותו מקום לא ילמד סופרים, ר' יודן כי רב שמואל עבד חד מתניין הכן ופי׳ הפ״מ מלמד תינוקת אחד עבד כר״א שלא היתה אשתו שרויה אצלו ולא רצה ללמד עמהם עד שהביאה אצלו ואין פירושו נהיר כלל כמ״ש המעין וגם פירוש הק״ע אינו מחוור כלל, ואפשר דיתפרש עפ״י מה דמצינו בפאה פ״ה ה״ו אין מעמידין שני אחים פרנסים ר' יוסי עבד חד מן תרין אחין ובנוסח שעם הרא״פ עבר חד כו׳ והיינו שהעביר אחד משני אחין ע״ש וגם הכא אפשר דצ״ל ר' יודן בי רב שמואל עבר חד דמתניין הכן היינו דהעביר לאחד שלמד באופן הנ״ל שלא היתה אשתו עמו.

פאה פ״ר ה״ב. שהיו מתכתשין על העומר כו׳ בר״ש הגי׳ מתכסין על העומר ועי׳ בב״ר פ׳ ע״ם דאמר לחבריה מה את מכסה בי והי׳ רוצה לומר מה את מעשה בי רכתיב ועסותם כו׳.

שם פ״ה ה״ב. כל גרמא היא אמרה כוי עי׳ סגנון זה דמאי פ״ה ה״מ שביעית פ״ח ה״ג מעשרות פ״ה ה״ג פסחים פ״מ ה״י כתובות פ״א ה״א סוף פ״ג, פ״מ ה״א פי״א ה״ד קדושין פ״ג ה״י ע״ז פ״ה ה״י.

שם פ״ח ה״ר. דג מליח מערכין כו כשר מליח מערכין כו כשר חי תגינן הכבליים אוכלין אותו כשהוא חי מפני שרעתם מקולקלת ופי המפרשים הכי דכיון דאשכחן דאיכא דאכלי חי ולפיכך מערבין בו עי׳ עליהם ולענ״ד פשט הירושלמי איםכא דמשום דרעתם מקולקלת לכן אין משגיחים כם וכמלה דעתם ואין מערכין כו המביאני לזה הוא מה שמבואר הוא בירושלמי סנהררין ס"ח ה"ב אכלו חי כלב הוא והא דנשנה מאמר זה בירושלמי בפ"ג בעירובין ושם כתוב מסורש דג מליח מערבין בו בשר טליח מערבין בו כשר חי מערבין בו דתנינן הבכליים אוכלין אותן כשהוא תי מפני שדעתם יפה פ"ם הוא שם וצ"ל בשר חי אין מערכין בו ואולי כאה מעות זו משום דראו כירושלמי דפאה הנ"ל והבינו החם הכוונה כפי׳ המפרשים דמערבין בו ולכן השמימו כאן תיבת אין והדבר ספורש כמ"ש בחי" הרשב"א בעירובין לדף כ"ט שכתב וז"ל כשר חי כדי לאכול ונראה דחי ומליח קאמר אבל חי ממש בלא מליח לאו רובא דעלמא אכלי ליה ואע"ג דאיכא מקצת דאכלי ליה כשהוא חי לאו רובא דעלמא נינהו וכטלה דעתן אצל כל אדם וכן נ"ל מתוך הירושלמי דגרסינן החם דג מליח מערכין כו כשר חי תניגן הבכליים אוכלין אותו כשהוא חי מפני שדעתם יפה עכ"ל אלמא אין אוכלין אותו אלא הכבליים מפני שדעתם יפה וככל לא הוה רובא דעלמא וכראטרינן לעיל גבי חזיז עכ"ד וכן הריטב"א שם כתב דדוקא כשר חי מליח והביא מהך ירושלמי ע"ש וכ"כ הרשב"א בספרו עבודת הקדש וכא"ר תמה על הרשביא מהא דירוש׳ דעירובין דמבואר דמערבין בכשר חי וגרם לו שהיה לו נוסח הירושי שלפנינו אבל לפני הראשונים היי מתוקן כנ"ל ואררכה שהביאו סייעתא לדבריהם מהך ירושי ובחיי הארכתי הרבה ביסוד זה כי הדבר נוגע לכמה גופי תורה אכמ"ל.

שם ס״ח ה״ו. רב ור״י ח״א מדקדקין בחיי נפשות והרגא אמר אף בכסות אין מדקדקין מפני בריתו של אברהם והגר״א גורם מדקדקים בכסות ואין מדקדקין בתיי נפשות וחרגא אמר כו׳ וכגירסתו כיה בויק״ר פל״ד ח״א מדקדקין בכסות ואין מדקדקין בחיי נפש וח״א אף בכסות אין מדקדקין מפני בריתו של א״א. שו״ר שכ״ה בירוש׳ ד׳ קראמאשין.

מעשרות פ״ה ה״ב. א״ר זעירא לר׳ אכינא תרתין מילין אתון אמרין ואיגון פליגין הרא על הרא הכי אתון מרין אף חכמים לא חייבו כו׳ והכא אתון מרין כו, עי׳ ערלה פ״א ה״ג א״ר מיישה לרבי זעירא תרתין מילין אתון אמרין ואיגון פליגי חדא על חדא הכא אמרין שאין גדולי אימור כו׳ והכא אתון אמרין כו׳ ועי׳ חלה

ב״ב פ״ח ה״ב. ר׳ יאשיה אמר ליוצאי מצרים נתחלקה כו׳ ר׳ יוחנן אמר לבאי הארץ נתחלקה כו׳ בספרי פנחס פסקא קל״ב הני׳ ר׳ יונתן ואמנס הוא בר פלוגתא דר׳ יאשיה בכל מקום.

סנהדרין פ"ב ה"א. א"ר חגיי משה אין מחזרין ליה כו' בפ"מ העיר דדרכו של רי חגיי לשבע בשם משה והביא כן ממגילה פ"ק ה"י ופ"ד ה"ח ופ"ג דהוריות ובפ"ק דיומא ה"א כתוכ משם וכתב הפ"מ דמ"ם הוא וצ"ל משה והק"ע שגה בזה שם דפ" ר' חגי משם היינו מבכל וע"ש במראה הפנים שהוסיף שכל כך היה רגיל בשבועה זו עד שאמרו עליו כשנסתפק להם איזה דבר בביהמ"ד אם הי' ר' חגיי היה אומר משה כך וכך הוא כמ"ש בפ"ד דרמאי ה"א כרקאמר כשנכנס לביהמ"ד על ר' חניי אמרין כדין הוא מימר משה דאנא אמר מעמא אמר משה דאנא אמר מעמא ע"ש ועי' בשואל ומשיב מה"ב ח"נ ס" ל"א דהעיר כן מדנפשיה והביא רק שני מקומות מפ"ק דיומא ופ"ק דמגילה, וע" בפ"ד דתענית ה"א דכ' הק"ע על המבואר שם א"ר חגי משה, לשון שבועה מצאתי ול"נ כו' גדול הדור כמשה ובפ"מ פ" כדרכו ואולם ראה זה פלא בנזיר פ"ה ה"א איתא ג"כ אמר ר' חגי משה ושכח הפ"מ כ"ז ופירש משה תלמיד חכם וע" נו"ב מה"ת חיו"ד סי' קנ"ג ובספר שמות בארץ קונמרם כפות תמרים סולה ד' ל"מ.

ע"ז פ"ד ה"א. והכתיב ויהי דוד בא עד הראש אשר ישתחוה שם לאלהים ופי׳ הפ"מ משמע שהיה לו קביעות מקום להשתחות שם, לא היה צריך להך משמע דכ"ה מפורש בפ"ד דברכות ה"ד א"ר תנחום ב"ח צריך אדם לייחד לו מקום בביהכ"נ להתפלל מה מעם ויהי דוד בא עד הראש אשר השתחוה שם לאלהים אין כתב אלא אשר ישתחוה שם.

הוריות פ"ג ה"ה. תני הסורון קודם לפילפלן כו' בעי אפי' כר' אמי א"ל מיתבעי מרבי אימא כו' בפירוש שעם די קראמשין כתוב פיי וכי תיבעי לך שהסודרן יהיי חשיב מר' אמי כו' ובפימ כתב מה את בעי מר' אמי כלומר מה אתה אומר מר' אמי כו' וכ"ג כי תדירא האי לישנא מה את בעי מר' בש"ם זה עי' כן לעיל פ"ב ה"ד, דמאי פ"ב ה"א וה"ב וברכות פ"ט ה"א.

ברכות פ״ח ה״ה. התחיל משמש החשך וכא ונתירא אדם ואמר אלו הוא שכתוב בו הוא ישופך ראש ואתה תשופנו עקב שמא בא לנשכני, עי׳ בע״ו פ״א ה״ב הלשון כך אמר אי לי שמא שכתוב בו הוא ישופך ראש ואתה תשופנו עקב שמא יבוא לנשכני.

שם פ"ט ה"ב חברייה בעון קומי רשב"ג כ"ו עי' כן סנהדרין פי"א ה"ה בשינויים קלים.

שם פ"ם ה"ה. רתחת ענתה דק"ש ובנוסח שעם הרא"פ הגיי אתת ענתה דק"ש וכ"ה במדרש משלי פ"ם ועיי לעיל פ"ב ה"ה אתת ענתה דצלותא ופ"ג היא אתת ענתה דמיכלא (הגר"א גורם אתת ענתא דמיצלי וכ"ה בתום' סומה ד' ל"ח ד"ה כל). פרג ושהשור פד מה מקיים ר אלענר קרא דין דעירי צפין וכואי תימן לכשיתעורת הגליות.

נוור פה הכ. כיי דשר רי אמי עשירי היו כתשיכה כו ופיי הקע כי האי ראיר אמי עשירי הוו כתשיכה מטעשר היה התשיכה קיו מה מעשר שאינו קודש כו ולפניו לא היי מסירת השם ואשר עיכ נעלם מטנו לפי שעה דלשין זו נמצא כיריש ככ מ ככלאים פוכ הוג ובפסחים פון הוכ והפיי היא דעשירים היו בתשיכות הרכה ומה שכחרו להם בראשונה אותה השיכו והקע שכח שכן פיי הוא עצמו בפסחים שם ועי כמהראים ככלאים דגם היא נשתכש כזה והפומ יפה פיי ככל המקיטות וככלאים שם רמו לכו.

שם פז הג. מה ימי המת שכעה אף ימי הסגר שכעה וכתכ הקע כשיורי קרכן שלי תימא הא מקרא מפורש היא והסגיתי הכהן ז ימים והי' ניל להגיה אף ימי החלט שבעה ושבה דע שדבר וה איתא גכ גם ג דמועק ה"ה ושם הגיה דציל מה ימי הסגר שבעה אף ימי המת שבעה.

שם ם מה ג. כל הקברות מחפנין חוין מקברי המלך ומקברי הנכיא אמרו לו לר ע והלא קברי בני דוד מחפנין (ואפי הן מלכים. פימ) וקברי בני חולדה (משפחה אחת שהותה בירושלים פימ) היו בירושלים ולא נגע בהם אדם לפניהם מעולם א ל ר ע משם ראיה (אקבר בני חולדה קאי וכן הוא בשמחות. פימ) מחולה היתה שם ומשם היתה מימאה מקדרת ויוצאה לנחל קדרון. והנה על שאלתם הראשונה לא השיב להם ריע מירי גם לא נחפרש מדוע שאלו לכאירה דוקא לר ע אבל הני הנכוחה היא בתוספתא בפיק דב כ וזיל כל הקברות מתפנין חוין מקבר המלך ומקבר הנכיא ר ע אומר אף קבר המלך וקבר הגביא אמרו לו והלא קבר בית דוד וקבר הולדה הנכיאה היו בירושלים ולא נגע בהן אדם לפנותם מעולם א ל משם ראיה מחילה היתה להם והיתה מיציאה מומאה לנחל קדרון.

סוטה פיה היה. אלא כן אגן קיימינן כשררכיב תאינה שהורה ע"ג תאינה לכנה ע" פיא דכלאים היז מעתה אסור להרכיב תאינה שחורה עיג תאנה לכנה אריא ולא מכלאי הכנדים למדת מה כלאי כגדים ישאסרתי לך כ" מינים לא זה ממין זה ולא זה ממין זה אף כלאים ישאסרתי לך ככל מקים לא זה מטין זה ולא זה ממין זה ובכיאור הגר"א יווד ס" רציה סק מיון לא הכיא גם מהכא וע" בגה"ש בכלאים ישם דלא הזכיר ג"כ מכאן.

ניטין פח היט. המגרש את אשתו לא תדור עמו לא כאותה הצר כו' בר"א בזמן שנישאי (ונתגרשו מן הנישואין, פימ) הא לא נישאו לא (אלא מן האירוסין נתגרשה לא חיישינן פימ) ובכהנת אפי לא נישאו. ואמנם זה איתא ג"כ בסיף פיכ דשמחות ומשם נראה דהך בד"א בזמן שנישאו צריכין לפרש הכי שכבר נישאו אחר הגירושין דכך כתוב שם כד"א בזמן שנישאו (והגר א גורס שם בזמן שנישאת) והכהנת אע פי שלא נישאו בד"א מן הנישואין אכל, מן האירוסין לא ע"ש ועי בשות פרח ממה אהרן ח"ב מוים י"ו.

לחה"פ וע"ו אמר ר" מתניתא אמרה כן פ"ו בתוספתא איתא כן והוא בתוספתא בסוף מסבתין דקאמר החם לחה"פ עבודתן במשמר הקבוע ואכילתן בכל המשמרות כיצר היא עושה נותן חצי חלה לכל משמר והם מחלקים רייא זה שהיה מחלק לחה"ם הי' עומר על הרובד שכאולם מפריש ומניח כו וכל אחד כא ונוטל חלקו ולבעלי מומים מוציאים להם הלקם לחיין מפני שאינם יכולים להכנם מכין האולם למוכח ע"כ והנה בין האולם ולמוכה לצד צפין הי הכיור עומר שם כמכואר במדות והכיור היה תלוי מלמעלה ובור היה שם למטה לשקעוי אדב שם לא היה אפשר לעמור כ״א כצר דרום, והאי חל יום אחד כי היא דבר אחר ורשימה במתני ועיז אמר ר׳י ב״ם כו׳ ובח׳׳ הראיתי כמה פעמים בירושלמי, שכשביל חבור מאמרים שבאמת נפרדים הם, משתנה הכוונה לגמרי ע"י לרוגמא כפק דביצה היא גוול שנולר ביו"ם מותר שהוא מתיר עצמו בשחיטה לא כן תני כיצים שריקמי גוזלים שלא העלו עליהם כנפים אסורים משום שקין ואין לוקין עליהן משום נכלה וא"ר חגי ואפי שחטן א"ר אכון תיפתר באילין דנפקין וכנפיהן עליהן והנה בס' פרי חדש בסי פ"ו מקהי אקהייתא טובא בכאן לדעת ס' התרומות דאפרוח שלא נתפתחו עיניו היא נכלה והא הכא מביאר להיפך עיש ואמנם יתכן דברייתא דביצים שריקמו כו׳ הוא עד תיבת שקין והך ואין לוקין עליהן משום נכלה הוא מד׳ הירוש. דפריך אמאי תני דאסור רק משום שקין ולא קאמר גיכ דאסור משום נבלה ומביא דרי חני מתרין דמיירי ואפי שהטן דע"כ לא שייך איסיר נכלה אכל איסור שקין שפיר יש ולפי"ז אדרכה מכאן עוד סייעתא לשיטת ס' התרומות (וע"ע כפר"ח שם שכתב לענין המבואר בש"ו כס" ש"ו סק"א בשם הנהות אשרי מאו"ו לאסור האפרוחים שלא העלו כנפים והט"ז דחה זה מהלכה ובנקודת הכסף השיג עליו והפר"ח העיר שהדבר מפורש בירושלמי הנא ועי כן בשיורי קרבן שכי שכלי ספק יצא לו להג"א מהירושי דכאן ואמנם באו"ז ח"א בה' טרפות בסי תל"ד הכיא באמת הך ירושלמי למקור דינו וע"ע באו"ז בסי תל"ו וכ"ה באו"ז ח"ב בהי יו"ט סי' של"ב).

מגילה פ״א הי״א. ר׳ לעזר ור׳ יוסי כן חנינה ר׳ לעזר אמר שלמים הקריכו בני נח ר׳ יוסי ב״ח אמר עולות הקריכו כני נח כו׳ ודא מסייע לר״י ב״ח עורי צפון ובואי תימן עירי צפון זה העולה שנשחמת בצפון מה עורי דבר שהיה ישן זותעורר (שהיה ישן שהקריבו בני נח ונתעורר לישראל, פ״מ) ובואי תימן אלו ונתעורר (שהיה ישן שהקריבו בני נח ונתעורר לישראל, פ״מ) ובואי תימן אלו שלמים שהם נשחמים בררום מה בואי דבר שהיה של חדוש (דמשמע דבר של חדוש שלא ה׳׳ קודם מ״ת, ק״ע) מה עבד לה ר׳ יוסי ב״ח לכשיתעוררו הגליות שהן נתונות בצפון ויבואו ויבנו ביהמ״ק שהוא נתון בדרום והנה לפי הכתוב לפנינו אינו מובן הך מה עבד ליה ר״י ב״ח הא אדרבא דין קרא סייעתא לו ואשר ע״כ ביחק הפ״מ וביאר הך בואי דבר שהיה של חדוש כך כלומר דרחי הש״ם להך מייעתא דאדרבא מאי בואי דקאמר משמע דהוא דבר של חדוש שנתחדשו לישראל שהן הקריבו עולות הנשחמין בצפון ולא בני נח וא״כ זהו דלא כר׳ יוסי ב״ח ואמנם הק״ע הגיה דצ״ל מה עבד ליה ר׳ לעזר ובאמת כ״ה להדיא בויק״ר פ״ם ובמר״ר

בכורים פכ הא לשלשה מת במגפה תגי רבי הלפתא כן שאיל מת כאי בשנים כו והגר א גירם לישלשה מת במגפה רח בן שאיל אימר מת בא בשנים בו כשדרש שמואל פיכוג ימדרש תהלים כו אי כגי שלפניני עיש כה ע.

שבת פיז ה כ. ר יונה ורי יוסי תריהין אמרי כקשור מכאן ומכאן (הא דאטרינן עשה שני ראשיה לצד אחד היו חיבור דוקא כשקשור החום משני קצותיי הא לאי הכי לא היה חיביר מפני שהיא מתפרק אח כ ק ען מליהין דרבנן פלינא רב הארי אור רב כסמוך פלינ אהא דרי ירי, קונן האור כא רב ירמיה בשם רב המתח צדדיי כשכת חייב טשים תופר (אם נתפרקי חוטי התפירה והיא טיתה בקצותיו כדי להדקם חייב משום תופר קינו נאמר משום תופר ומשים קושר (כלומר ואסד דל ה הפירה עד שיקשיר א כ ליחיים נמי משום קישר אלא וראי דלא בעינן קישירה כי קע וכם הפכו) והגה לקטן כפי ג הכ איתא גב ר כא רב ירמיה כשם רכ הממתח צדדיו כשבת חייב משים תופר נימר משים תיפר ומשום קישר וכתכו שם הקינ וחם מ דהך נימר משום תיפר ומשום קישר לא שיוך רתם מידי אלא אוב שיטפא דלישנא דהכא מייתי לה כדרך הש ם הזה דסמיך על הא דאיתטר במקום אחר ואמנם כתכו כן התם לפירושם הכא אכל באמת גם כאן יש לומר דצ ל נימר כדלקמן לא כמיש לפנינו נאמר זה פ דהאי מלתא נימר ומל נימא) אם עשה קשר כתוך החום חייב שתים משום תופר ומשום קישר וכן פצאתי מבואר להריא באוז חב ה שכת סי סז דפי כן ועש שכתב דהא דאמרינן כש שרילן ד' עד והתופר שני תפירות והא לא קיימא ארכב ה אד י והיא שקשרם היינו בקישר שאיני של קייטא דברבר קל מעמיד התפורות ואם קשרם קשק

עירוכין פ"א ה"א. א ל ומה בירך פי הקע מה קכלת מרכותיך והפ מ פי" לא כלום היא מה שאמרת ועי כן יומא פ"ה ה ו יומה את בירך דהקע פי" מה שמעת מר" כי והפ מ לא כמו שאתה סכור ועי ג'מין פ א ה כ א"ל ומה בירך בק"ע יומה ככך אם יכוא הבעל כי ובפ מ את מה סכיר כלומי מה כוונתך ובגימין שם פ"ו ה"א ואת מה בירך דפי" הקע יומה יש בירך דמספקא לך וכפ מ ואת איך ס ל וע"ע לשון זו ככרכית פ כ ה א ומע ש פ"ד ה ד ימה שפירשו שם הרא"פ והפ"מ

שם פיד היא. אם היה הים גלני (שהגלים שכים הולכים וסוערים קיע. שהיו הגלים של הים גכוהים ומתגכרים כו, פימ) וכערוך פיי גלני שקט וכימ להריא בסמיז דיבטות היד אם הים גליני והביט לארבע רוחותיו וכה שם כגליון בהגהיה. נאולם גם שם פיי הקיע הים גליני שהים מגולה ויים שהים הולך וסוער והראשון גראה עיקר והפימ כתב צ"ל גבוליני כלומר שיש לו גבולים סביב והביט כון עיש.

סוכה פיה ה״ח. אור לוי כל המשפרות היו נתונות בדרום אור יוסי פתני אפרה כן חל יום אחד להפסיק כינתים ארונ בן שישם כישם רוא קרייא פסייע להון כו' גיל דה״פ דר״ל אפר דבתג היו כל המשפרית ואז היו נתונים בדרום לקכל שטוב שם ואטאי לא גזרו וטתרון שגם ניה חופה פשפשה וכודק את הגיף וגם שם אין רגילין להלוך עוכ שפור לא גזרו ואהוז רב טצאתי שככר קרטני בפירוש זה כם סדרי טהרות על כלים דף מוז.

שם פ״ח ה״נ. א״ל אעל ליה לי לאשונא, עי מהרש כ ר פל ג והוון עיילין עמיה לאשונה ובמתנות כהונה שם לאשינה פי הערוך לכל מקים השך וסתר של בית המרחץ ובפרש" מצאת' אשונה עת, כעת לדתה ת"י כאשינה דמולדה יעי נדרים פ״ד ה״ד תני רוחץ עמו במרחין קמנה דו נמכ אשינה.

שם פיה היה. לא יתננה לא על גבי מכלה של שיש. כר ש לותא מלת לא ועי כעים שבת פין היב לא יתננה על גבי מכלה של שיש.

שם פיט היא. טצוין הן כעלי זרוע ליפיל עי נדרים פיג חד תני תילים בגוים ובמלכות אבל לא בישראל שכעלי זרוע מצוין ליפול כי.

מעיש פא היא. איר יוםי דברי הכל היא הכא כתרא דתני היה אומר אדם לחברו מה אכלת היום והיא אמר לו קיין בי היה אימר לו מן והיה יודע שהיא מעיש מה המן ניתן במתנה אף מע ש ניתן במתנה, עי תוספתא ככורות פיג ר יהודא אומר מצא אדם את הכירי בירישלים אמר לו אכלת היום אמר לו מן יודע שמהמעשר אכל מה המן אין לו דמים אף מעשר אין לו דמים כי עיש.

שם פיה היג רוביל ההוא מסייע לליואי ומשום שהי ליי) עי עירובין קיה רב כהנא מסייע כדני.

כלאים פא הוו. התוכ כרנא הרי חיות הים הרי כתוכ כהן למיניהן כוי והגר"א גורם התוכ כהגא הרי דגים שכים יכוה להדיא בכ"ד פיז שהוכא זה עיש וע" תום כ"ק ד" ג"ה דיה המרכיע.

שם היז. עוף פניין אית תנניי תני פאת חקיתי תשפרו כוי היא בתריכ על הך קרא ע"ש.

ערלה פ"ק ה"ב. מחלפא שימתיה דרי ישמעאל תמן היא אמר היא הקמה היא שבירה היא נתיצה היא גאולה היא פריה. הפ מ כתכ לא מצאתי שאמר ישמעאל זה בהדיא לא בספרא ולא בספרי ולא בטבילתא כוי והגד א גורס היא הקמה היא עזיבה כו' והגה הקמה ועויבה ע" מכילתא בפי משפטים שרי ישמעאל דריש חד לפריקה וחד למעינה וע" ב"מ ד ל"א. וד ל"ב: וצע"ק וכן גאולה ופדיה ע" בכורות ד' ל"ב. דנין גאולה מגאולה ואין דנין פריה מגאילה מאי נסקא מינה הא תגא דבי ר"י ושב הכהן וכא הכהן זו היא שיבה זו היא ביאה המ היכא דליכא דרמי ליה אבל איכא דרמי ל" מדרמי ליה ילפינן ע"ש והיא שבירה היא נתיצה ע" ירוש פ"ד דע"ז ה"ד כמיב לא תעישי לכם אלילים ופסל ומסכה לא תקימו לכם היא עשיה היא קימה כו כתיב וגתצתם את מוכחותם ושכרתם את מצבותם כו' לצדדין איתאמרת כו' או שבירה או נתיצה לכל אחת ואחת ע"ש מצבותם כו' לצדדין איתאמרת כו' או שבירה או נתיצה לכל אחת ואחת ע"ש כפי" הפ"ם ואולי צ"ל כאן היא עשיה היא קימה היא שכירה כו".

להו אמאי לא אכלי רבנן הוקפלו רוב המקצועות הוא ואעים כן לא אכיל רי ברי כו עיש.

שם פג הכ. עבר חד טעין הר מיכיל רקיסין. עי מררש איכה פסיק רבתי בגוים חד טעין מיכלא רקיסין.

שביעית פ ב ה ה. התיכון הרי פיל המצרי זרע לזרע מתעשר לשעכר זרע לירק מתעשר לנא וקסמיה כיריה כי הפ מ כתכ וקסמיה כיריה אחוי ליה כיריה לכיטן ולקוסס כו והגר א מדק רני שתי תיכות ודרא פ פירש שהיא לשין הכתוכ וקסמים כידס וכי קסס בירים של פיל לידע מחשכה שאם גירעים לירע הוא חי ממי שנה שעכרה כוי עיש ואמנס נמצא על כה ג לשין וקסמא כיריה עיי פיק דנרה היג ואפי שופעת כל שבעה לזכר וכל יד לנקבה וקסמא כיריה שכתב שם הפ מ בעצמו שהוש ס מתמה על האי לישנא רקאמר כל שבעה לזכר דמשמע שהיא שופעת כל ז לזכר שיולד לה וכן כל יד לנקיכה וקסמא כיריה וכי קסמים כיריה לידע אם תלר זכר אי נקבה כי עייש ועי ב ק פיט היה מעתה אפיי אמר לידע אם תלר זכר אי נקבה כי עייש ועי ב ק פיט היה מעתה אפיי אמר לו ליקח לו המים ולקה לו חשים לא נתכוין המוכר לזכות אלא לבעל המעות ובישעה שאמר לו ליקח המים ולקה לו שעורים לא נתכיין מיכר לזכות אלא ללוקח וקיים מה כיריה אין לו שם כל טעם וכפהיג טים הוא וצ ל וקיסמה מיריה רפי הוא מאין יידע המיכר בוה לקנות לבעל דמעות וכוה ללוקה עשיה.

שם פוד ה כ. אכל כרכים אפי מצוה קלה (אם יאמר עכום לישראל לעכור) לא ישמע לו כגון לולינום ופפום אחיו שנתנו להם מים בכלי זכוכית צבועה ולא קיכלו מהן ופי הפ מ כלי זכוכית צבועה שם עז בתוכה וע" בתום" שכת ד" ע כ: דמביאר להדיא דלא פי" דהיא משים צורת עכוים וכמהרא"פ פי שכן ה" חקת הגוים בימים ההם לשתות בכלי זכוכית צבועה אכל האמת תורה דרכה דה"ם דיען שהיתה הזכוכית צכועה ואין לראית מה כתיכה יסכרו הרואים שיין שם ולכן לא אכו לשתות ווגיד עליו דעו דלשון כזו נמצא כדמאי פ"ד ה"ג אין מוליכין לכית האכל בכלי זכוכית צבועה כו ע"ש.

שם הוד. אכא שאיל אימר מכדין כחרשים. עי במפרשים ואפשר דצ ל מכרין עי שכת פוז הוב המכרה בחרשים וכפי הקוע ופומ שם.

שם פ"ו ה"א. מפני מה לא גזרו על אותו הרוח שבגדריקו ר"פ כשם ריביל מפני שנויה רע כו' והרי עזה נוה יפה סשפשה א"ר יוסי שאלית לר"א ושרא המפרשים כתכו דפשפשה הוא שם איש אחד והגריא גורם א'ל פשפשה שאלית לר"א ושרא ואולם הא אכתי לא תירץ הירוש' מידי על הא דשאל מפני מה לא גזרו וגראה דהנה מלות פשפש וכדק שוין הן כהוראותיהן ואיתא בסוף כתובית ד" גזרו וגראה דהנה מלות פשפש וכדק שוין הן כהוראותיהן ואיתא בסוף כתובית ד" למי שכא מנוה רע ומתוך כך חלאים באים עליו. רש"ו) והשתא ה"פ דהירוש' מקשה מפני מה לא גזרו על אותו הרוח שכגדריקו ומתר"ן מפני שניה רע ופי" הוא כמיש הפ"ם דלפי שניה רע אין רגילין להלך לשם וע"ו מקשה והרי עזה

שם פ״א ה׳ד. א׳ר יונה לא תדקדק (הא׳ לא תעולל) כמה דתימר ועולל למו, עי׳ מדרש אסת״ר פסוק גם ושתי המלכה. עמי נוגשיו מעולל מדקדקין בהון המד״א ועולל למו ד״א מעולל מקטפין עוללותיהן המד״א וכרמך לא תעולל.

שם. אריז מפני שכולן צריכין שאור בביא, הגריא גורם מטילין שאור וכייה הלשון בדמאי פיא היא ושביעית פיה היא וכיה במיצ עיש.

שם פ״ב ה״ג. מי מכוין להם את הרוחות כו׳ כעין זה עירוכין פ״ה ה״א אר״י אם אין יודע לכוין את הרוחות צא ולמד מן התקיפה ממקום שהחמה זורהת באחד בתקופת תמוז עד מקים שה״א זורחת באחד בתקופת טבת אלו פני מזרח כו׳ כמה יגעו נביאים הראשונים לעשות שער המורח כ״ ובמדבר מי היה מכוין להם את הרוחות אר״א ארון כו׳ ע״ש.

שם. הפריש מן הראשים על האמצעים כון כעין זה לקמן פינ הוד ופיה דדמאי היג (ועין כעויז מנהות דן פין ובתום שם ועין הוריות פיג היב).

שם פג היז. שלחנו לון מקמן ופי הפמ שלחו להם מקודם אבל הנכון דמקמן הוא מתנות וכמיים הראים עי בפיה דמע ש הג עירובין פיג היה גימין פייז היי קדושין פייג היז גדרים פי א הב ביימ פיד הג וביר פעג ויקר פה ועוד.

שם. כי בעיתון מקיימין מתניתא, עיי בפיט מה שפיי וכנוסח שעם הרא'פ הגי׳ כי בעיתון כון והנכון כהפיט כי בעיתין וכיה כפיו דגיטין היה וע" בכי יו"ד סיי של"ה דהיה לו כאן הגיי כי כעיתין ובחיי הגהות מהרלנוח שגה כזה ונמשך אהר גי׳ הרא'פ ע"ש.

שם פין היג, קצת חד חרוב ונגד מלא ידיו דובשא עי ביב די צ'א: כד הוה בצע ינוקא חרובא והוה נגיד הומא דרובשא על תרין דרעוהי.

שם. א"ר יוחנן יפה סיפסוף שאכלנו בילדותינו מפרסקין שאכלנו בזקנותינו דביומוי אישתני עלמא עיי ב"מ די ק"ה: בשני דרי יותנן הוה שמינא ארעא בשני דר"א הוה כחישא ארעא.

שם. א"ר חויא כר בא סאה ארבלית הותה מוציאה סאה סלת סאה קטח סאה קיבר סאה מורסן סאה גניינין כו' עי' תנחומא פ תצוה א ר הונא כר אכא בשעה שהיו הקרבנות קרבין היתה עושה סאה ארכלים עושה סאה סלת סאה קמח סאה מורסן סאה סובין סאה קיבר סאה גנינין כו' ע"ש כה ע בשינויים קלים.

שם. שאמר ר"י לבנו בסיכנין עלה והביא לנו גרוגרת מן החביות כו עיי ספרי האזינו פסקא שט"ז שאמר ר"י לבנו בסיכני צא והביא לי קציעות מן החביות כו' ע"ש כה"ע בשינויים קלים.

דמאי פ"א ה"א. רבי ור' יוסי ב"ר יהודא נכנסו לוכל במסוייפות וצווח בהן השומר ומשך ר' יוסי בר"י את ידו מהן, א"ל רבי אכול שכבר נתייאשו הבעלים מהן, כעי"ז גדרים ד' ס"ב, רבי ור' יוסי ב"ר יהודה איקלעו לדהוא אתרא בזמן שהוקפלו רוב המקצועות רבי הוה קא אכיל ר"י בר"י לא אכיל אתא מריהון אמר מנילה פא היא. די יותגן עבר תרת שנין ופלג דלא נדת לכות ועדא מן צערא עיי מדרש שה ש פיב כדיף הדיעה בשישנים די יותגן אתייסר ועבר חשש כצמר מירייה גישנים ופדג ועי שכת פיז היב די יותגן ורשכיל עברין הווי בהדא פירקא תלת שנין ומלג.

תענית פיני היו. כתים ויקבצו המצפתה וושאכו שים וושפכו לפני היוכי מים שפכי אלא פויםר ששפכו את לכם כמים כי וכתב בין ע אוישאבי מים ליק לוה דייל דקאו אתורה או הנכואה שנקראים מים עי כן להדיא כמהרש שמיאל פי ג וושאבו מים וכי מים ישאכי אלא פלטה ששאבי הית כמים ווישפכו כי' וכאן בודאי חסר ריש המאטר.

ברכית פא הא זרג פריג על רכנן זעבר עיכדא כיותיה עי דפאי פג היג אתי פיפר רך אעג דו פריג על רכנן לא עכיד עיכדא כוותיה זעז פג הי וקשוא רש חלוק על דכפים זעושה פעשה כיוצא כי זעי פסחים פז הברג חלוק על חכפים זעושה הלכח כיוצא כי.

שם חוד המורים דברי זמנים עדברי נכיאים דבתיב אל תשיפין ישיפין לא ישיפין לאלה לא יסג כלמית יבתיב אשיה לד ליין ולישבר ושהגביא אמר לרם בשם יח שראוי למנוע מהן דברי נכיאות היאיל ואינם משגידים ומבזין דבריו כמיש אל תשיפי ישיפי כו לפי ישאינם הפצים אלא כדברי שקר וכזכ כמי שמשים לו איש דולך רוח ושקר כוב אשיה לד ליין ולישבר כו ולפוכך צוה השם למגוע רברי נכיאית מדם אכל כדכיי הוקנים לא משיני כן אלא א', פי שאינם משגיהים אשרה תורה והגידי לך את דבר דמישפט וענש הדמפרים כו חדי דמורים דברי וקנים מד נכיאים, פימן וכפי חדדים שם כתב רפריש חד וכתים אשיף לך ליין ולשכר הכי שלפו הירושרמי חד משיב דנכיא אם אין אתה הוצה רושמין לברי נכיאה שמע דברי הכמים שפורשי על דתורה שנקראים יין וישכר כו עיש וכמה מן דדוהק לומר זה ככיונת הכתים אכל מאמר זה אית אינו כימה שין ושבר בפסיק טיבים דודיך מיין ושם ליתא כלל לדך קרא דאטיף לך כו ועיש כיפה קיל.

שם פ"כ ה ה. דודי ירד לנגי לערונת הכושם לרעות כנגים לא צורכה אלא דודי ירד לנגי לרעות בנגים דודי זה הקכ ה כי ובפיש לא צורכה וכי לא הוי צרוך לושר אלא כך דודי ירד לנגי לרעות בנגים ושאי לערונת הבושם דקאשר באשצע והילכך דריש ליה כי ואורם בשרחש שהש ר ע ז הפסיק איתא כך לא הי צריך קרא למישר אלא דודי ירד לרעות כנגי ואת אשר לרעות כנגים אלא דודי זה הקב ה כו ע"ש.

שם פיני היה. בהדא רי לייא והבריא דוה יתכין קומי פונדקיא ברמשא אטרין מהו מימר מיליא דאירייתא אטר לין מכיין דאילו הוה בימטא הוינן המיין מה קומינן ברם כדון אסור, עי׳ כן בסנהדרין פיי הוא בשיניים קלים.

פאה פיא ה"א. מעשה כאחד שהגיה נחלים רתמים בוערות כחג ובא ומצאן בוערות כפסח, עיי כיכ די עיד: לכתר תריסר ירהי שתא חזינהו להגדו גומרי דהוו קא מלחשי כוי הגהו גומרא דריתמא הזו. שעה טמאות והפ״ם פ״ מחלין דכרי ר״ם לר׳ יוסי ודברי ר״י לר׳ מאיר עי׳ לקסן פ״ם ה״ב אית תניי תני ומחליף ושם פ״ הרא״פ כהפ״ם דמחליף לשמות התנאים פ״ם ה״ב אית תניי תני ומחליף ושם פ״ הרא״פ כבל תפילה) דר׳ מאיר דר״ם אמר מתפללין וקורין מתפללין וקורין (בכל פעם שמתפללין קורין בתפלה) ברם כרכנן מתפללין וקורין מתפללין והולכין להם (דאין קורין להם אלא בתפלה אחת) הא מוסף יש בו (מעמד ביום שיש בו קרבן עצים וקשיא מים מ״ש מוסף ממנהה ומשני) מתניתא דר״ם דר״ מאיר אומר מתפללין וקורין אית תניי תני ומחליף פ״ הק״ע דמחליף דקרבן עצים אין בו במיסף והפ״מ פ״ מחליף דר״מ לדרבנן ודרבנן לדר״ם וע״ פסחים פ״ג ה״ח ומועיק פי ג ה׳ דאיתא שם להך לישנא אית תניי תני ומחליף והק״ע מפרש בהני ב׳ מקומות כהפ״מ דמחליף לשמות האומרים וע״ שבת פ״ו ה״ם יוצאין כו׳ ובשן של שועל מב לשינה ובמסמר הצלוב מים לעכביתא ומסמר ור״מ אוסר אף בהול כו ובשן של שועל מב לשינה ובמסמר הצלוב מב לעכביתא ומסמר אית תניי תני ומחליף ופי׳ הפ״מ מחלף לאלו הרפואות דשל שועל לעכביתא ומסמר הצלוב לשינתא דלא כסגנון פירושו בכל הנ ל יבק׳ע שם הביא פי׳ זה ואח״כ כתב הצלוב לשימת התנאם וכן עיקר וע״ע בפ״ב דביצה ה א.

בכורים פ"ג ה"ג. ר"ז וחד מן רבגן הוון יתיבין עבר חד מן אילין דמיתמני בכסף אמר יתיה דמן רבגן לר"ז כו' במדרש שמואל פ"ז הגי" אמר ההוא דמן רבגן לר"ז כו' ע"ש כה"ע.

שבת פ"א ה"ז, דרב מעני מייתי קומיה דר"ח רובא יהוא א"ל הן הויתא כו"
הקיע הגיה דצ"ל דרב מיבעי מייתי פ" שהי לו לרב לבוא והפ מ פירש מעני מייתי
נתאחר לבוא ועיי כן בככורים פ"ג ה"ג הד זמן עני מסיק (נתאחר מלעלות) ועיע
סומה פ"א ה"ג עני דרש כו" הן הוויתי ובק"ע שם דפי דהאריך לדרוש וע"ע בפ"ב
דשבת ה"א ר' חייא בר אשי עני מיתיה קומי רב א"ל הן הויתא ובק"ע ופ"מ שם.

עירובין פ"ג ה י אין את רואה עמוק כנכיה עי כן לעיל פ"ג ה"ג ועי פ"ה דכלאים ה"ג אמר להם ר' ליעזר בן יעקב אין אתם מודים לי שעמוק כגבוה.

סוכה פיה ה״ו. ההן תניא עבד תקיעה ותרועה ותקיעה חדא וההן תניא עביד כל חדא חדא מינהון הדא שתמצא אומר ג׳ על כל מטה ומטה ר׳ יהודה אומר ג׳ על כל דגל ודגל עי׳ כן בתוספתא ר ה פ״ב אבל בילקוט סוף פקודי הג׳ תקעו והריעו ותקעו על כל דגל ודגל ר׳ יהודה אומר על כל מטה ומטה ועי׳ ספרי בהעלותך פסקא ע״ג.

ביצה פ"א ה"ג. הדא דאת אמר באפר שהוסק מעיו"ט אכל באפר שהוסק ביו"ט לא בר"א בשלא שחט אכל אם שחט כו" ע" בפ"מ ואפשר שהנקורות על מלת בד"א מיותרות הן וה"ק אכל באפר שהוסק ביו מ לא ברא פין אינו כן וכ"ה הלשון בש"ס זה.

מוע"ק פ"ג ה"ה. אמרין ליה ר' אהנו דאת מתני שבחיה א"ל מה עבר כו' עיי זה בכרכות פ"ב ה"ז א"ל אהן דאת מתני שבחיה א"ל מה עיסקיה ועי' כלאים פ"מ ה"ג א"ל אהנו דאת מתני שבחיה א"ל מה עבר לך. עש. ואילם לדעתי יתפרש זה שפיר עם י המדרש ויקרא פ' ל"ד דשם הוכא ג"כ הך דא ר יצחק וליתא כלל שם להך דעילים זו ל המדרש ועניים מרודים תכיא כית אלו עניים מנעוריהם א ר יצחק כהדין סמיא דקריין ליה סגי נהורא לכך נאמר ועניים מרודים תביא בית ופי" במתנית כהונה שם שקורא איתם מרודים לשון ממשלה והוא לשין סגי נהור עכ ד ומיושב כפשימות מה שמכיא הירוש הכא הך דר יצחק.

דמאי פ ק ה ג. תרי מסכינין אפקרון תרון סאין דשערין גכין ר' פנחס כן יאיר זרעון וחצדון יאעלון כעין מיסב שעריהון אמר לון אייתין גמליא וחמריא וסכון שעריכון וכמ ר דכרים פ ג איתא כך מעשה כר פנחס כן ואיר שהיה דר בעיר אחת בדרום והלכו אנשים להתפרנס שם והיו בידן שתי סאין של שעורין והפקידו אצלו ושכחו אותן והלכו להם והיה רפב י זירע אותם ככל שנה ועשה אותן גורן יכונסן אחר ז שנים הלכו אותן רחברים לשם לתביע איתן ליחן להם מיד הכיך אותם רפב"י אמר להם כיאו וטלו איצרותיכם כי זעי כעין זה בתענית כוח ע"א.

שביעית פ ח ה ז. אתיא דיהידאי דרכא כסתמא דתמן ודוהידאי ההכא כסתמן אלא דסתמא דהכא ר מ דתמן כי המקרא פ הגיה דצ ל אתיא דסתמא דהכא כיהידאי דתמן ודיחידאי דרכא כסתמא דתמן ארא דסתמא דהמא ר מ דתמן כי ולא זכר לפי שעה שתדורא דא מילתא כישים זה להתחיל ולומר אתיא יהידאי דהכא כסתמא דתמן כו עי כן כפי דתדימות ה א ופיז דשכת הייז ופי דעיהוכין היי ופיד דכיצה ה ד ומיע ק פ א ה ה יעדרים פ ז ה א ולפי זה צ ל הכא כך אתיא דיחיראי ההכא כסתמא דתמן וריחידאי דתמן כסתמא דהכא אלא דסתמא דתמן ר מ דהכא וידוע מיש הרמבן בשכועות די מיג מכיאו הרימב א והרא שם ועמיש זקני כפלפולא הריפתא דדרך הירושלטי כהרכה מקימית לומר תמן את אומר על הכא בשמעתין ודכא על תמן וגם דגאין בעל קרכן עדה ככמה דוכתי לא זכר זה האשר עיכ הגיה ללא צורך עי פיע ק פ א ה די שכתוב שם תמן הוא אמר אך לרבות והכא הוא אמר אך למעט וכתכ הק עיל להניה תמן הוא אמר אך למעט והכא אמר אך לרכות. שוור ביד מלאכי שהביא את הרמבין ככללי שני התלמידים אות ייא והעיר על שדה יהושע (ואיני תהת ודי) שנעלם ממני זה בקדושין ובניטין עיש.

מעשר שני פאה א. מפני פילפולי, דגר א גורם מפני זילזילי, ע כעי ז בפסחים פיה הא לפילפולו וכק ע ופ מ שם.

פאה פיכ היד. קצר הצי אגדו וחצי השטותות ג"י הר"ש וטיצ והגר"א הצי אגורי וחצי שחטתית ע"י טעיש פיד ה"א אפי" טן האגדו על השטתית ותרוטות פ"ב ה"ד אפי" מן אגדון על שטתית וע" נויר פיה ה"א שהטתית ונטצאות אגרון וע"י כ"ב ד" פ"ג שחטתית ונטצאת כו".

כלאים פ"ו ה"ג. כל חמתות צרורות טהורות חוץ טשל ערביים ר' טאיר איטר צרור השעה טהורות צרור עולם טטאות ר' יוסי איטר כל חמתות צרורות טהורות אית תניי תני וטחליף ופי׳ הר"ש טביא הרא ם טחליף צרור עולם טהורות וצרור ידי"ג הרב הגאון הנשגב החוקר המוכהק מו"ה דוד צבי האפסמאנן הי"ו. באלה השבעים ראיתי להכיא ציונים מסוגים שונים: מהם, שע י הציון שהוספתי נעמוד על כווגת הירושלמי לפרשו כהוגן או לאוקמא הגירסא הנכוחה, ומהם שנחלקו המפורשים בפירושיהם וע"י הציון יתכרר לנו עם מי הצדק, או שהמפרשים הימיבו לפרש איזה מאמר או מבמא במקום אחד, ובמקום שני, שגשגה איתו המאמר או המכמא, כאדם שכחו את אשר עשו ידיהם וילאו למצוא את הפירוש הנכון; יש שגראה ע"י הציון שכרו את סייעתא לגירסת או להגהת אחד המפרשים, ויש שיועיל לנו הציון לברוח מן העבירה ולעשות מצוה לאמר דבר בשם אומרו; פעם ילמדגו הציון דעת דרך הירושלמי בסגנונו אשר כל הגה ממנו יקר מאד לכל איש ישראל, ופעם יפיץ המקום המסומן יתר אורה על העובדא או המאמר שהוכא בכאן וכרומה.

מסבות שונות לא שמרתי את הסדר בהבאת המאמרים, רק קמא קמא דמטא לידי ערכתי ואין סדר למשנה:

ערלה פ"ב ה"ג. תמן תניגן (מקואות פ"ז ה"ג) מי הצבע פוסלין אותו בגי לוגין ואין פוסלין אותו בשינוי מראה אבא ברי" דרב נחמן דברי ר" מאיר משום שאיבה ניכרת ופירש מהר"א פולדא דברי ר"מ דסתם מתני" דמקואות ר"מ והא דהתם במתני" גדס ר' יוסי אבא ברי" דרב נחמן קים ליה לר"מ היא ע"ש ובפני משה העתיק לשון המשנה דקתני ע"ז ר' יוסי אומר וכתב ור מאיר בתיספתא שם פליג עליה וס"ל דפוסלין בשינוי מראה וכדמפרש אבא ברי" דרב נחמן למעמיה דר"מ דס"ל משים שאיבה ניכרת כו' עכ"ד. ותמוה איך כתב כן הא ליתא כלל בתיספתא לפניני דר מ פליג וע" בכ"מ בפ"ז מה' מקואות ה"ח דכתב דלהכי פסק הרמב"ם בהך דינא כרי יוסי משום דמשמע דליכא מאן דפליג עליה ועמ"ש זקני התיי ט במקואית ומה שטרח שם בתפארת ישראל וע"ע בביאור הגר"א ביו"ד ס"י ר"א ס"ק ס"א. ואולם בתו"כ פ" שמיני בפסוק ל"ו איתא להדיא מחלוקת ר"מ ור' יוסי בזה וז"ל מקוה מים לא מקוה כל משקים כולם פרט לשנפל לתוכו מי ככשים ומי צבעים ושינו את מראיו דברי ר"מ שהי' ר"מ אומר כל הפוסלו בנ' לוגין פוסלים איתו בשינוי מראה ע"ש.

ברכות פ"ד ה"ג. א"ל ואדיין אין את לזו בתענית פ"ב ה"ב שהוכא זה הני" ואדיין את לזו וכ"ה בד' קושטאנטינא הכא וכצ"ל כי כך הוא הלשון בכל ש"ס זה עי" פאה פ"א ה"א מעשרות פ"א ה"ה ביצה פ ד ה"א מגילה פ"ג ה"ז פ"ד ה"ה מוע"ק פ"ג ה"ז גיטין פ"ט ה"ט סנהדרין ספ"ג.

פאה פ״ה ה״ה. ה״ז גוזל את העניים כו׳ וע״ז נאמר אל תשיג גכול עולם. ר׳ ירמיה ור׳ יוסף ח״א אלו עולי מצרים וח״א אלו שירדו מנכסיהם לסמא צווחין סניא גהורא א״ר יצחק ועניים מרודים תביא בית ופי׳ הפ״מ על הא דא״ר יצחק ועניים מרודים תביא בית דאיידי דריש קרא דאל תשיג לגוזל את העניים מייתי האי קרא דהנכיא מזהיר על מתנות עניים והגר״א פירש מרודים פי׳ מטולטלים שהולכים ונדים מבית לבית ור׳ יצחק מפרש עולים כמשמעו שהעניים הם עולים והולכים מבית לבית לבית ור׳ יצחק מפרש עולים כמשמעו שהעניים הם עולים והולכים מבית לבית

ע"ד מסורת הש"ם בירושלמי.

מאתי

חיים העליר.

אין מן הצורך לשנות את הודוע כי התלמוד הירושלמי הוא עדין כשדה שלא עוכד כו. הראשונים ז ל לא פרשוהו ולא הגיהו עליו אירם, ואשר ע"כ עלה כולו קמשינים וחרולים למככיר כסי פניג, וכמי שכתכו התים כיכמות די ק ד. והרבה דברים יש כירושלמי שצריך להפכם, והרהוב הדכור כזה האו ז כח א סי תשניד וכתכ כי נשתכש מידי סיפרים הדיומות שכתכוהו ולא נכנם לישיבה לתקון, וע" ביד מלאכי ככללי שני התלמידים אית ו שהכיא משות הרשב א המיוחסית להרמכ"ן ס" צ"ו ול ככר ידעת שרכו השכושים כנוסחאות הירושלמי והסכה הגדולה למעים השגחת הלומדים כו ואין עימדים עליו רק אחד כדוד. וכאמנה לולא רביתינו הגאינים האחרונים ידנו ורגלינו כו כלל.

והנה זה כבר ב ה נתתי אל לכי, ואהי שוכר בחומות ירושלים, ומצאתי ראיתי כמה דכרים, אשר לני לעשות למען יקל הלמיד בי, אמנם לחשיב את כולם צר המקום כזה, ורצוני רק להעיר כעת בקצרה על דכר אהד, והוא שראשית חובתנו להגדיל את מסורת הש"ם להרכותו ולהרחיבי ככל האפשר, ולהביא ציונים ומראה מקומות מכל ספרי התלמוד, כי כמובן יש דכרים הרבה מאד שסתומים במקום זה ומפורשים יפה כמקום אחר, וככר נודע מה שאמרו ז"ל במדרש פ" חקת כל דכרי תורה צריכים זל"ז שמה שזה ניעל זה פותח וכירושלמי ר"ה פ"ג ה ה עה"כ היתה כאנית סוחר ממרחק תביא לחמה אלו ד"ת שעניים במקומם ועשירים במקום אחר (ע" במלחמות ה" בפ"ד דב"ם כד ה ועיד ואינאה לקרקעות ובתום" כריתית ד" י"ד וע" בשו"ת שאנת אריה ס" ע"). ומן ההכרח לציין ולהראות לא רק על ענין או מאמר שלם, שנמצא במקו"א כמו שהוא או בדומה לו, אך גם על מלה בודדה אחת, וסימנא כזו מילתא היא ומביאה תועלת רבה, כי יש מילתא דלא מחוורא מסמכין לה מן אתרין סגין, ולפעמים לא תועלת רבה, כי יש מילתא דלא מחוורא מסמכין לה מן אתרין סגין, ולפעמים לא תועלת דבר גדול נתלה בדבר קטן.

והנני נותן בזה דוגמא אחת מכילה שבעים ציונים שלא כאו במסורת הש"מ במספר שנות גבר חכם בעז אשר לשמו ולככודו מוקדש כל הספר הזה ה"ג כבוד

ידין ויורה לפי הצעת השאלה עפ"י פקודת הרופא בפרט באיש לחוץ וקרוב הדבר שיבוא ע"י חסרון הדם לחשש סכנה כדאי הם כל הראיות לסטוך עליהן להתיר עכ"ל הרב הגאון הנ"ל.

והנה מה שיצא הרב הגאון הנ״ל לחלק בין יין צמוקים וזאמאטאזע דשם נתהפך לגמרי אבל כאן בל״ם ימצא ע״י כעמישע אונשערזוכונג שיש בו בשר ולא נתהפך לגמרי, במחכ״ת אין זה מוכה כי לפי מה שדרשתי וחקרתי אצל החכמים העושים במלאכה א״א בשום אופן להכיר הויתו מבשר, וז״ל התשובה שקבלתי על שאלתי זאת:

"Auf Ihre Anfrage gestatten wir uns Ihnen mitzuteilen, dass sich der animalische Ursprung der Somatose durch chemische Reaktionen nicht nachweisen lässt. Aber auch durch biologische Methoden ist dieser Nachweis nach dem heutigen Stande der Wissenschaft nicht zu erbringen. Wir zitieren aus einer Veröffentlichung von Prof. Schmidt-Kairo, Lehrer an der Medizinschule und gerichtlicher Sachverständiger des ägyptischen Justizministeriums, (Medizinische Klinik No. 21, 1908).

"Albumosen und Peptone reagieren nicht mehr biologisch, infolge dessen wird ein Albumosenpräparat, z.B. Somatose (welches aus Rindereiweiss gewonnen wird) mit einem Rindereiweisspräcipitinserum keinen Niederschlag geben."

הרי חזינן דדומה ממש ליין צמוקים שנתהפך ג'כ המים לנמרי. ואולם בעיקר הדבר גם אני כתבתי שרק אם הרופא מציה לחלומין להתרפא ע'י זאמאמאזע באומר שלפי דעתו אין לחולה זה דבר טיב כזאמאמאזע מיתר ליהנות ממנו, אכל בלי ציווי הרופא בודאי כל שומר נפשו ירחק מהם.

בתשוכותיו מחד ת הא ח כי ס ד, ילפ ז בניד אי אולינן כתר מעיקרא היי שלכדיא דהא הכשר איני עימד לכך להיציא פיצי לייכשי ולטחנו ולאכלו ניפיח דמעיקרא לאכילה עמד לאכול כפית שדיא כשרי אכל לפי הסכר הצל"ח דאולינן כתר השתא האי זאמאמאזע אע ג דנעשה מכשר דאיני עומד לשתייה רק לאכילה, מ"מ עתה שכבר נסחם המיץ ונעשה לאכק להיות דבר מיוני ותריפה עד"ו כעומד עכשיו לכך ליהנות משנו דרך שתייה ועכשיו זו הנאה הייתר חשוכה ושפיר הוי כדה"ג א"כ לא בריך התורא בואמאמאוע וכו. וטירי לפע ד בטחכות הרב הגדול כיי יש לחלק טובא, דהא הצל ח לא חדש רק דדרך הגאה הוי אם האיסיוי כאשר היא עתה לפנינו נאכל דרך הגאתו כגין משקין היוצאים פן פירות של ערלה אעינ דהפירות עימדים לאכילה פ מ כיין דעתה הם משקין מיכים ונהנה גרינו מהם נחשבת המשקה לעיקר הנאה ואזלינן כתר השתא אכל כהאי אכק רוקה אע"ג דעימד עתה לרפואה ולמזוני כיון דעב פ לא נהנה החך וגרוני ממני ואגן קי ל כרכי יוהגן דאמר בחילין דק"ג: הנאת גריני בעינן ע כ לפע ד הקלישה גם לפי הסכר הצל ה נחשכת שתייה זו שלא כדה ג כיון רהכשר לאו לדכר הוה עימד יאולינן בתר מעיקרא כנלפע ד. ימיהי הרב הגאון הניל צדר לכסוף להקל ודכר החוכות בראי שהכאתי מטר דהור וכ' דיש להוסוף עיד דכרי בעל ישועית יעקב הי ד סי קי ד ראפי להאיסרין דסיל דאזלינן בשלכד א בתר מעיקרא ממ שעם האיסיר ככר הלך לו ילא נשאר רק שם האיסיר על הממש ונהי דבעי רוב נגד ניפי של איפור אכל כרוב כבר הותר מה"ת דמב"ע לא שייך בזה והיא כסברת הרשב א כסוגיא דוריע כישלה יכפי סברת הפשיג בסיי ק ג בישפתי דעת סק ב דג ה דכעינן ס הוא סדרכגן דסה ת ודאי כל שאין שעמי נרגש ברוכא סני ע ש, ולפיז ליכא תי כאן רק איסור דרכנן כפהית מס' יתליא בפלונתא אי מיתר איפור דרכנן לחשמכ כ או לא, אכן או אזלינן בתר פעוקרא ופקרי שלכד א באיפור דרכנן כידאי מותר, וכתר דשקיל ומרי כה מיכא כ דיש לפקפק מהא דפליג הח"ץ כסי קש על הא ההכיא המרי ט האח סי כ דעת רכיני דוראן דיין צמיקים הוא כיין גטיר לענין פורות ישאין מתמיצין ומותר ללויש בו כפסה כי המים נשתנו מכרייתן אח כ כמי המים של נשמים ישנשתני בתיך הענכים והח ץ פלינ דמה ענין מעשה שמים שהמכע פועל ומשנה העצמים למעשה ידי אדם שהם המים הניתנין ע"ג הצמיקין שאין כו כח לשנית עצם המים וכיי ע ש ועיד נשתנה לא שייך אלא אם נשתנה כל כך עד שנתהפך החיםר לנטרי ולא ניכר החומר הראשון ואפי׳ ע"י כעמישע אינטערויכונגען לא ימצא מחימר הראשון ולא יודע מאין כא החומר השני כי כן כי גיב הח ץ שהשכע פועל ומשנה העצמים וכן ברבש מתהפך בשבע דבר המתערב בו להעשות דכש וכמשוב החתום בחון סיי כויב אבל בזאמאטאזע כל ם ימצאו ע"י כעמישע אונטערזוכונג שכאן הוא מיץ בשר ולא נתהפך לנמרי לחומר אחר ע"כ אין להתיר הזאמאמאוע בהיתר כלל, לומר שהוא מותר לכל אף שאכים משום שלא יפרצו דכל חולה בעלמא יעשה מזה עיקר מזונו לא לפי שעה בלבד אלא לדכר מזוני תמיד הבא מנו"ם שמשמשמים את הלב, רק כל מורה הוראה

ע"י תערובת אינו אסור מה ת והפלתי כו" קש סק"ד כן שעם לזה ע"ש יאף שהפמ"נ בפתיחה להלכות תערוכת חום פים פליג ארמם ב, מומ דעת הרמבים לכל הפחית לסניף תחשב להקל בפלוגהא שכין הרחיי להראוש יכפרט שהפמוג כן שם דיש מקום לומר דטכ"ע דאורייתא אינו אלא ספק. ייש עיד לצרף דעת הר"ר היים כהן דפחות מכדי אכילת פרם טביע לאי דאורייתא וכפי משיכ מעלתי אין ליקחין רק חצי או רבע כף קטן לצלחת רוטב או לובוכות מים והיא פחות מכשיעיר וגם פחית מכא"ם וא"כ לא שייך כאן טכ"ע מדאורייתא. עוד אחרת אמר לי ריפא מיפלג שהיא בן תורה וירא שמים מרכים שאם נראה שאנשים אי נשים הם מחיםרי דם אפשר שהולי הריאה ממשמש וכא באותן בני אדם ואם לא נעשה השתדלית לרפאיתן יכא ה"ו בקרב הימים לידי סכנה ולדעתו לחולה ישיש לי חסרין דם גדול, האָכגראַדיג בליטר אַרם, צריכין להתיר לו אף דאָטאטאנען כי יש השש הרכה שיכא לידי סכנה ומי יודע בכל החולים איזה חילי אורב לו כסתר אף כי כנלוי אינני ניכר רק ע"י חסרון דם והרופאים דרכם להעלים הששות כאלה כדי שלא להבעית את החילה ואת קרוביו, אשר ע"כ דעתי כי צריכין לתפים כחא דחתירא כנד ואני מסכים עם פסקו אשר כתב להקל אם אין מצוא בקל תרופה אהרת. אך מהיות טוב יערוך השאלה עוד לפני גדולי הדור ויספח אל דבריו הסמיכין והסניפין אשר כתבתי בזה וטוב שיהי בדבר הזה הטכם כל ישראל למען לא יעשי אגודות זה אוסר וזה טתיר רק שלום על ישראל עכ"ל ודפה"ח.

ואנכי שמעתי לקול מ'ו נ'י והצעתי שאילתא דא עוד לפני ידידי הרב הנאין מוה"ר קאפל רייך נ"י אב"ד דקהל יראים בעיר פעסט, וכתשיבתו הרמה העירני על מה שהוכיח מ"ו הרב הגאון המפורסם בעל כתב סיפר זצ"ל בהא ח כ" ק "א כשאין אכילה זו לרפואה אלא להציל נפשו כל יהלוש ביותר ואין בחולשא זו סכנה יש לצדר להחמיר לאכול דברים שא ר לאכילה שלא כדה"נ משום דאחשבי לאכילה, ומיהו כיון דמידי דרבנן הוא המקיל לא הפסיד וכ"ש כשסגי ליה בח"ש הגם שהוא אסור מה"ת מ"ם קילא איסור' טובא וכו' ע"ש, ממילא גם הואמאמאזע אף אם נימא שפעולתה הוא רק להנצל מחולשא מותר לחשאכים, אכן בעיקר הדבר אם יש כאן שלכד"א יש לדון וכאנו למחלוקת האחרונים אי אזלינן בשכד"א בתר מעיקרא או בתר השתא, דבסוגיא זוז"ג -- פסחים דכ"ו. -- כ' הפנ"י דחמץ להיסק הוי שלכר"א דמעיקרא עמד לאכילה ולא להסקה אע"ג דהשהא אינו עימד רק לשרפה, ואמנם הצל"ח שם דכ"ד. ד"ה ועדיין כ' בזה"ל ובגוף הדבר הזה דכל איסירים שבתירה אין לוקין עליהם אלא דרך הנאתן אטרתי פירוש אחר והוא שכאשר האיסור הוא עתה לפנינו צריך שיאכל או יהנה כדרך הנאתו ודרך הנאתו לא מקרי אלא הנאה היותר חשובה שבידו ליהנות ממנו כסי שהוא עכשיו ולכן האיכל בשר חי פטור שהרי היה בידו למשוח עורות או להבערה דרך הנאתו אכל משקה הייצא מהאיסור וכבר נעשה המשקה אפי׳ תימא שעיקר הנאחן לאכילה מ״מ הרי כבר נעשה משקה ולפי מה שהוא עתה הנאתו היותר חשוכה היא השתייה ומקרי דרך הנאתו וכו' וכן העלה

נכרי מהלב ומשימן שרפה לא שייך כי דין כביה לענין איפור אכילה והנאה, ואף לדעת הפט ג שם והתדם סי ס כ דפליני ארג ט ט ט ע כ זה דיקא כשמכשל בכ ח כדרך בישול ונעשה תיעבה עי הך בישול אסיר ג כ באכילה, אכל לפי מה שחקרתי ודרשתי אצל החכמים העישים כמלאכה לא נעישה הדכר כלל ע"י כישיל כיחד אלא כל אהד נתכשל בפני עצטי יאה כ נתערכי זה עם זה, וגם גוף הגליצערין אף אם תחלת ביאתו דיא על פי דרוכ טשימן טרפה מ מ עיד בספיקא קאי אם אסור מה ת דהא גם היא נשתנה ע" תחכולות שינות כטה שהוה מקודם ונתחדש לגוף אחר, משי ה נראה די ראין להרק לדינא כין ואמאטאוע וואנאטאגען אלא הרי זה כהרי זה דצר השוה שכהן שאחד תדרת ביאתו מכשר טרפה והשני על פי הרוב משימן טרפה בתערוכת הלכ אכר שנידם נשתני רגמיי ממה שהיו מקידם ונעשים בריה חדשה ישניהם אינם נאכלים כעין ארא לאחר שנימיםי במשקין עוכ דין אחר לשניהם, ורק בזה יש לחלק ביניהם הואמאטאוע הנעשה מכשר מכלי תערובת מיין חלב יכיל להנמם על פי פקידת הריפא בין כמים וכין כרוטב אכל לא כחלב אכל הואנאטאנען כיון דעיקר כא ממיין חלב אכור לתתו כרוטב רק במים או כשאר משקין כי מה דיכול לעשות בחותר גמור יעשה ושוב רו. יעוד דבר דומה רוה נתחדש זה ומן הא כביר ממיץ כשר. טדור ונליצערין ינקרא ארוענפערראטין ופעולתו הוא ג כ כפעירת ואטאטאוע וואַנאר טאנען א כ דין אחד לכילם. כל זה נראה כי ההלכה ואך לטעשה מסקסק אני להתיר נד שישכים עםי פידי ורכותי.

ירנה הצעתי הרכרים הארת לפנים ו הרב הנאין מיה ור דור צבי האפֿפֿטאן נ'י. ילאחר שנשא ונתן כתם ככחי דגדול מסיים תשיכתי הרטה כזה ל יאחרון אחרון חכיכ מה שהביא מעלתו מור וש לו על מה שיסמיך וישמיר עכיד דהלך לו אל הר המיר ואני איסיף רק תכלין לזה כדבר הזה ככר הלכי כו נטישות והיא טחלוקת ישנה בין הרבי והרא ש לכרכות פרק ו אות ל ה, פיכא כפנ א פי רט"ז פק ג, עד הפוס ק אי אוליגן כתר טעיקרא דהיה דם אי כתר השתא דפנים חדשות כאו לכאן, וגם הש ז וטג א נהלקו שם בזה, והמג א הביא ראיה לההמיר כדעת הרא ש משים דככורות רו דחלם חודיש היא כיון דדם נעכר ונעשה חלב הול לאסרו וא כיש ש דבתר מעיקרא אזלינן וכת נילף פחלב הא קי ל דמחידוש לא ילפינן וכוי עש אך כבר קמי לנגדו כמה רבוותא החק יעקב כסי תסו סק שו והמקור חיים שם סק דוחת"ם חלק ששי סיי כ ב וחלק א סי ל טומהרים שיק חי ד סיי צ"ה, צ"ו וצ"ז, וגם הא"ר פסק בסי רש"ו דלא כמג א יהביא דגם דכנה"ג סיל כן, וגם הרדב"ו ח"ג סי תע א כי דכל איסור שאיני איסיר הנאה כיון שנפסד צירתו מיתר והילו מרמבים פ"ד דהוים הי דכ׳ וכן הקילור וחרטיה וכו שנתן לחוכן הטין טותר לקייטן כפסח שהרי נפסדה צורת חשין וכו יהי איך ישיהי כדאי הם הרבינו יונה והשה והרדב ז וההולכים לאורם לסטיך עליהם כשעת הדחק כי לחולים הרכה שאינם עשירים ליסע למרחצאות ולעסיק ברפיאית אחרות הוא שעת הרחק גדול יהאי זאטאטאזע אישר גתהוה ע"י כעסישע פראצעססע נשתנה שינוי גדול . . . ועוד אוסיף סניף דלדעת הרמב"ם ח"ש

מקוה עכ"ל לפ"ז גם אנו גאמר דכמו דבשלג כיון דבשעה שנתהוה כעוקה הוי דבר גוש ולא משקה ועכשו שנמס למים אמרינן פנים חדשות באו לכאן ולא קפדינן אאיסור שאיבה כ"כ הוא לענין הזאמאשאזע, אע"נ דתחלת ביאתו הוא מכשר טרפה מ"מ כיון דעתה נשתנה לנמרי ונעשה גוף אחר דיינינן כאלו הוא בריה חדשה ונאכד תורת אוכל ממנו ומותר עכ"פ לחולה אף שאינו מסיכן, בפרט דבשעת בליעתו הוא נמס ונתכטל במיעוטו ואע"ג דהטעם לא בטיל לנמרי מה בכך הא טעם פגום הוא ולא ינעם לחך. ויותר מזה הביא הפ"ת שם בס" קנ"ה כשם תשובת שבות יעקב ח"ב מיע שנשאל על מה סמכו העולם לנהוג היתר לאכול ולשתות דם הנקרש ונתייבש מתיש שקורין באָקסכלוט שנתייבש בחמה אף בחולה שאין בו סכנה רק בנסילה בעלמא שכואב לו אחד מאיברים הפנימים? והשיב דיש לצדד להתיר כיון דנתייבש כל כך עד שנעשה כעץ ואין בה שום לחלוחית אין בו איסור כלל ע"ש ועכ"פ יש ללמוד מכאן דדם צלול כמו האָמאַמאָגען וכדומה או מיין בשר טרפה שקורין פליישעקסטראַקט וכן מרק הנקרא פוראָ שיש להם מעם בשר וההך יתאוה להם אסור מה"ת אם לא לחולה שיש בו סכנה, אבל האי זאמאטאזע כיון דאין לו תואר וטעם בשר כלל והוא נמם ונתכטל במים או ברוטב נלפע"ד דמותר אף לחולה שאין בו סכנה עתה.

ומיהו לכאורה עוד צ"ע בדבר דהא הרמ"א שם כיול לן כללא שאין מתירין שום דבר איסור לחולה אם יכול לעשות הרפואה בהיתר כמו באיסור אע"ם שצריך לשהות קצת קודם שימצא ההיתר מאחר שאין סכנה בדבר עש ממילא בנ"ד כיון דהמציאו חכמי הרפואה עוד שאר מיני אבקת רוקח דומים לזה הנעשים ממיץ חלב או ממיץ עשבים כמו שכתבנו בריש שאילתין ועוד איזה סממנים הנעשים בהכשר גמור כגון באנאבאן וגם אלה הדברים מידי דזייני הם ומובים לאנשי מחוסרי דם על כן פשום יותר מביעותא בכותחא דאם הרופא מומחה אומר שיכול החולה להתרפאות על ידי אחד מסממנים אחרים שלא נעשו מבשר מרפה, שאסור אז להתרפא בזאמאמאזע של בשר, אבל אם הרופא גוזר ואומר שרק זאמאד מאזע הנ"ל מוב ומועיל לחולה זה ולא דבר אחר כי יש לזאמאמאזע של בשר מחותר גדול להחזיק ולרפא אותו, בכגון דא דעתי להקל אף כשאינו מסוכן כאותר שעה.

וזה איזה שנים שהמציאו עוד אכקת רוקח הנקרא זאַנאַטאָגען והוא נעשה ממיץ חלכ בתערובת גליצערין — פהאָספּהאָרזיירע — והגליצערין נעשה לרוכ משומן מרפה וגם פולפֿער זה הוא מוב לבריאות הגוף של אנשי מחוסרי דם, לכאורה עלה בדעתי לומר שבזה צריך להחמיר יותר דהא נקטינן שם דבביח אסור להתרפאות אסילו שלא כדרך הנאתן אי לא במקום סכנה. ואמנם זה אינו, דהא הדג"מ, הביאו הפ"ת בסי' פ"ז סק"ו, הָדש דאף דבשר גבלה אסור לבשל בחלב מה"ת אבל באכילה אין בו איסור בב"ח משום דאין אחע"א וא"כ בהך זאַנאַטאָגען הנעשה בפֿאבריק של

הרציעית כשימן דג טמא דמרמה ליה למר דרור, אלא אפיי לשיטת הרב ר' מיכאל דפוסל והיינו מישים דם ל דקרא דלמען תהיה וגוי קאי על כל מלאכת שמים שצריכין דוקא דכר הכא מן המהור, גם לדידיה גראה לי דמותר בגד משום דגחשב לגוף אחר ינתהפך האיסיר להיות היתר ולא קפדינן אהא דבא מן בשר טרפה דאין אגו דנין אלא כאשר היא שם ועתה דיא אכק פירת. וכן מציגו לענין חלב רפריך היש מככירות ד ו: יהלכ בהמר מהורה מגלן דישרי ומפיק ליה מהא דכתיב ואת עשרת חריצי החלב יני שמיאל א, יז יש יהשעם דמיתר אע ג דכא מן הדם כראמר רכי מאיר דם נעכר וגעשה חלב, מפריש הרכינו כחיי משום דגשתנה לרכר אחר, ורק כאשר מכישלין את החלב בבשר אז קונה, החלב מבע הראשונה שהיה מקודם כאשר היה דם ע שש.

וכביר ירידי הרב הגדול מוה ר יעקכ שור ני העירני על תשיכת תשב ץ ח"ב סי ד דהעלה שם לענין כלאים שהדכר ודוע ממחקרי חכמי הרפואה שכהרכבה המזגיית לא נשאר כסורכב צירה טצורת כל אחד מהנסרדים שהורכב זה הסורכב מהם אלא יש לו צורה הרשה ופנים חרשות כאו לכאן כהרככת הפננ"נכין שאין כו מצורת הרבש וחומץ כלים אלא מזג חדש הוא שנקנה לפי שאין בו חלק יהיה כלו חומץ וחלק כלו דביש אל כל חלקיו הם מורככים, וההרככה השכוניית אינה כן אלא ישאר המירכב ממבע הנפרדים שהירכב כהם בכל חלק מחלקיו ורומה לכלל החלקים כהרכבת המרקחות שהדכרים הנפרדים שהורככו מהם כל אחד עומד בעצמו ונשאר בו מכעו ומונו וכי וא כ גם בג ד הוי הרכבה מזגיית וגעשה דבר חדש ויצא מאיסורו הראשון. ועוד יש סייעתא להתיר מהא ראיתא ככריתות ד"ה א"ר יצחק האוכל לחם וקלי וכרשל - מחדש - לוקה ני ופריך נכתוב כרשל ונילף לחם וקלי שיניה, איכא למיפרך מה לכרמל שכן לא נשתנה מברייתא וכו' הרי דדבר הנשתנה מתולדתו יצא מכלל איסורו הראשון ואי לאי ראיכא קרא יתירא ה"א דמותר, ממילא כ"כ בנ"ד. ועוד זכר לדבר איכא בהא דתנן רפ"ז דמקואית אלו מעלין ולא פוסלין השלג והברד והכפור והגליר אר ע היה רבי ישמעאל דן כננדי לומר השלג אינו מעלה את המקוה והראב"ד אנשי מידבא משמו שאמר להם צאו והכיאו שלג ועשו מקוה בתחלה, והראב"ד בספרו בעל הנפיש בדיני המים דכ"ב, מוכא כישינוי קצח בכ"י לטור יו"ד סי' ר"א ר"ה תניא כתוספתא, כתוב עלה כזה ל למדנו מכאן כי השלנ אע"ם שמדדו כמדה ונתנו לתוך המקוה לא די שאינו פוסל משום שאיבה אלא שהוא משלים למי סאה, והקשה לרבנן כיון דקא חישכי להו מישקה לענין השלמה אמאי אין סוסלין ומתרץ משום רהוו דבר שאין עושין מקיה ממנו מתחלה אלא אצמרוםי בלחור הוא דמצמרםי לרובא דכישרים ומשו"ה אין פוסלין בשאיבה, מ"ט מקוה מים הוא ראתקיש למעין מה מעין בידי שמים אף מקוה בידי שמים אבל שאר משקין לא איתקש, וא"ת לאנשי מידכא משום ר' ישמעאל הרי עושין מן השלג מקוה לכתחלה ואפי"ה כי נותנין בירים כשרה, התם לכשיתפשר קאמר וכשיתפשר מילתא אחריתא הוא וממילא קא הוי

הדם ויזוב ממנה בחייה אין כו לא טומאה ולא מאום, ופירשו דרור מלשון וקראתם דרור שיהיה חפשי מן הזיוף והתערוכת, ואולי נאמר שהצריך הכתוב להיותו חפשי לומר שיוקח מן הצבי ההוא בהיותו הפשי מתהלך בין ערוגות הבשמים ומתענג כרצונו כי כאשר ילכד ויעמוד ברשות אדם לא יעשה מור כי אם מעמ ואינו מבושם וזה דבר ברור. ואם כל זה הנראה אלי מדברי רבותינו שאין המור מוס"ק שהם אמרו במדרש חזית מור אינמר"עון והמוס"ק אף בלשון חכמים כך שמו מוסק וכו ע"ש הרי חזינן דלרעת הרמב"ם והראב"ע המור הוא דם חיה ממאה ואפיה מותר לקמורת ולשמן הקדש משעם דכי הכ"ם מדנשתנה מכמות שהיה ונעשה כעפר, ואף הרמכ"ן דהדר לבסוף מדעתו הראשונה גם הוא לא פליג מטעטיי דואב ד אלא משום דמדברי חז"ל משמע שאין המור מוס"ק אלא דבר אהר, ממילא גם בנ"ד כיון שהכשר נשתנה תאדו ומעמו לגמרי ונעשה לאבק דק, פרה ממנו איכורו הראשין ומותר, ואפשר דגם הראב״ד יסכים לזה דהוא לא פליג ארמב"ם אלא משום ישאין דעתו מקבלת שיכנם במעשה הקדש דם חיה ממאה, וא"כ אפשר דרוקא משום חימר כקדש לא נייח נפשיה שיכנסו שמה מידי דמאים לגבוה [וכעין זה העיר רכנו בחיי שלא מציני בנדבת המשכן משי לפי שהוא יוצא מגוף השרץ ישהוא התולעת ולא הוכשר למלאכת שמים אלא דבר טהור, אבל תחש וצבע תולעת שני אינו מגוף התולעת אלא מתוך גרגירים שהתולעת בתוכן] אבל לצורך הנאת הדיוט, מכיש לרפואת אדם חולה נראה דאף לשיטת הראב ד ליכא קפידא, ממילא גם כנ ד שרי. ואון לי מצאתי כנוב"י מהר"ת הא"ח סי ג' דהוכיח שם מהר"ש בן הרב הגאון המחבר ז"ל מהא דמר דרור דרצועות התפילין שמושחים העורות בשומן דגים ממאים הנקרא פֿישטראַן שכשרים ואין כו חשש שצריך להיות מן המותר בפיך, דאי אמרת דבכל מלאכת שמים צ"ל מן המותר בפיך קישה אמאי מהני אליבא דהרמב ם שנעשה דם חיה לעפרא בעלמא וכי עדיף משערות ועור דג כ מחשב כעפרא לענין אכילה הואיל ואין בו שעם כלל ואפי"ה פסול בסית ותפילין ומזוזה, הרי דלא מכח דין היתר אכילה אייתינן עלה אלא מטעם שאינו בא מדכר טהור ולמה יהי׳ המור הזה כשר לקמרת, ואם שסברת הכ"ם מספיק שלא למעט מדרשה דמן משקה לישראל מן המותר לישראל דכיון שנעשה עפר הוי מותר לישראל, אכתי ממיעום דלמען תהיה תורת הי בפיך יהיה פסול כמו שערות ועור, אלא ודאי מדרשה דלמען תהיה תורת ה' בפיך לא נאמר אלא בדבר שיש כו תורה עצמה ויש כו כתב אבל שאר תשמישי קדושה אינו בכלל דרש זה וכו׳. והרב ר׳ סיכאל בכרך השיב לו שם דמה שתמה על הכ"מ לק"מ דכונתו שכיון שנשתנה מצורת דם ונעשה עפר הוי כמין בריה אחרת משא"כ בעור ושערות הם לא גשתנו והם כמו שהיו מתחלה וכו׳ [ולחילוק זה איכא לפע"ד קצת סמוכין בב"ק דצ"ו, דקתני שם התם נשתנה פעמו וריחו הכא לא נשתנה] ואולם הר ש דחה שם דברי ר' מיכאל וכ' מה מהני שנשתנה והי' כבריי חדשה סיף סיף קרי ביה למען תהיה תורת ה' כפיך מן המותר בפיך וזה המור תחלת הויתו אינו מן המותר כפיך דהא אתיא מדם חיה ממאה וכו' ע"ש, וא"כ לא מיבעי לרעת הריש דמתיר משיחת

אכל הכא בואטאטאזע כיון דנמצא כו כל טיץ הכשר אפשר דטה׳ת אסור לחולה שאין כו סכנה. ממילא גם מהא דתנן כחולין דקט ז: כשרה שינקה מן הטרפה קיבתה אסורה ומפרש הר ת דהני מילי חלב צלול שבתוך הקיבה דלא חשוב פירשא אבל הקרוש שבתוך הקיבה חשוב פירשא, וכר"ת פסק הרמ א בי דס" פ"ז סק", הרי דכל ומן שאינו צלול אלא נקרש מותר, גם מכאן ליכא ראיה לנ ד, דבשלמא התם בתר דנקרש נאכד טטני תירת חלב והוה פירשא בעלמא אבל כזאמאטאזע מעש אבק מחזיק כח בשר הרבה ע"כ אפשר דאסור. ומיהו מהא דכ' שם הרמ"א דעור הקיבה לפעמים מולחים איתו ומייבשין אותו ונעשה כעין ומטלאים חלב מותר דמאחר דנתייבש הוה כעין בעלמא ואין כו לחלוחית כשר, מזה יש לפים ריהמא סניף להתיר בנ ד, דהא גם בהך פולפער ליכא שום לחלוחית בשר דהא נתייבש לאפר דק. אכן גם על זה יש להשיב, דחוץ מזה דלשימת השך אין לעשות כן לכתחלה, הא הנוב י מהר״ק חי״ד סי׳ כ״ו שקיל וטרי עד השלחופית הנקרא הויזענכלאזען והוכיה ראין לדמות לעור הקיבה דהא עור הקיבה מותר כפני עצמו ואימתי יחול עליו האימור בהצטרפו עם החלב וכשנתייבש מקודם לא נשאר בו טעם לאסור החלב ולא חל עליו שם בשר בחלב, אבל שלחופית הג ל של דג טמא הוא והוא אסור מה ת וכבר חל עליו שם איסור ואינו נפקע מסנו עי שנתייבש כל כך שלא יהא ראוי לכלב ובנבלה עצמה מחלק ר'ם בין סרוחה מעיקרא ובין נסרחה אחר שנתנכלה וכו' ע"ש דמתיר לבסוף אבל מטעמים אחרים, וא"כ כיון דעכ"ם אינו ברור כל כך לומר שנ"ד דומה ליכש כעץ ליכא מכאן הוכחה גמורה להקל.

ואמנם אף דמשרץ שרוף ומחמץ שנחרך ומקיכת כשרה שינקה מן השרפה ומעור הקיבה ליכא ראיה אלימתא להקל בנ"ד מ מהסברא במקומה עומדת דכיון דנשתנה הכשר מכמות ישהיה ונאכר מעמו ומראיתו ואין אוכלין אותו בעין אלא כשהוא נמס במים או כרומב והמעט נתכמל בשישים, הרעת נוטה דלא צריכין להחטיר כיה עכ פ לענין חולה אף שאין בו סכנה עתה. ולפע ד יש לדמות להא דכי הרמבים ריש הלכות כלי המקדש המור דרור של שמן המשחה וקטורת היא דם הצרור בחיה שבהודו הידוע לכל שמתכשמין בה כני אדם ככל מקום, והראב ד השיג עליו לפי שאין דעתו מקבלת שיכנסו במעשה הקודש דם שום חיה בעולם כיש דם חיה ממאה, אכל המור הוא האמור כשיר השירים כאתו לגני אחתי כלה אריתי מורי עם כשמי והוא מין עשב או מין אילן וריחו נודף, ומרן הכים הצדיק דברי הרמב"ם ומפרש כיון שנשתנה מצורת דם ונעשה כעפר בעלמא והוא בושם מריח טוב למה יגרע עביל וכן הראב ע כ׳ שהמור בא מחיה והיינו בגרון הצבי, וגם הרמכ״ן כסירושו על התורה העלה כראיות כרורות שהמור הוא דם נצרר ככמן החיה הדומה לצבי הידועה כארץ הורו וכלכתה כין השיחים כימי החום הגדול מגררת כנפת ההוא והדם יוצא צרור ולוקמים אותו מן האחו, ואמר וידי נשפו מור כי הכתוב מדמה ריחו כאילו ידיו תשופנה בריח ההוא נמפי מים. ואחרים אמרו איך יכנסו בקמורת ובשמן הקדש דם חיה ממאה --וכפי הגראה קאי על הראב"ד -- גם זו אינה קושיא, כי הלחות ההוא הנאסף בה מרוב

הכתוב לשורפו אמרינן דאפרו מותר אכל כששורף שרץ טמא או שאר דבר איסור שלא המעין הכתוב שריפה ולא שייך כיה המעם דנעשית מצותו אין להתיר אפרו משעם דכל הנשרפין אפרן מותר, ופלא שלא הרגישו כל הני גאונים המרדכי ואבי העזרי והריב"ש והש"ך שאין לדמית הענינים להדדי. ממילא לא קשה קושית המנחת יעקב כלל מ"ו הביאו היד אברהם לי"ד שם דכ" שאינו יורע מנין לו שאסור שרץ שרוף שמא שלא לרפואה הא קי"ל כל הנשרפין אפרן מותר וכו" ולפי האמור אין כאן שום פשיטות משום דבשרץ שרוף לא שייך כלל לומר דנעשית מצותו דהא לא חייבי׳ רחמנא לשרוף שרץ שמא. ואח"כ מצאתי שגם הפמ"ג בשפתי דעת סס"י פ"ד הרגיש בזה דהקשה ג"כ אהא דהביא השוך בשם הריב"ש דאפי איסור הנאה מותר לשרוף לצורך הרפואה משום דכל הנשרפין אפרן מותר הא יש כמה איסורי הנאה שאין מצותן בשריפה דאפרן אסור, ומה שתירץ דהיק כל הנשרפין ר"ל איסורין ששרפו מותר מה"ת אלא מדרבנן אסור דהוי שלא כדרך הנאתן משו"ה מותר לחולה שאין בו סכנה, לפע"ד במחכ"ת אינו מובן כלל, דהא חזינן דהרב אבי העזרי וכן הרמ"א לא כתבו כב"י שרץ שרוף מותר דמשמע בדיעבר אלא כ' ומותר לשרוף שרץ ממא וכו׳ לפ"ז לא קשה ג"כ מה שמקשין ארמ א שהביא הך דינא דשרץ שרוף מה שכבר כתב הב"י סס"י פ"ד [עיין מג"א סס"י תרמ"ט ובכורי יעקב ס" תרס ד אות ב'] די"ל דהרמ"א בא להקל דאף לכתחלה מותר לשרוף שרץ טמא כדי ליהנות מאפרו, ואך אם אמנם שכשל עוזר לא נפל עזר והדין דין אמת שאפר שרץ טמא מותר לחולה שאין בו סכנה וע"כ הטעם משום רנשתנה ממה שהיה ונעשה דבר אחר לגמרי כדמשמע מדברי המחבר שם דכ׳ שרץ שרוף מותר לאכלו משום רפואה דעפרא בעלמא הוא, ממילא בנ"ד כיון דג"כ נשתנה הדבר ממה שהיה, דהא המיץ כשר נתהוה לאבק דק א"כ נראה לכאורה דדינו שוה לשרץ שרוף. ואולם באמת יש לחלק ביניהם, דבשלמא בשרץ שרוף נשרפו כל חלקי הבשר ממנו היינו מה שקורין אָרגאַנישע בעשטאַנד־ טיילע ולא נשארו כאפר רק חלקי האדמה הנקראים מינעראַלישע שמאָפֿפֿע כמו סיד ומלח וכיוצא בהן ודברים הללו אינם אסורים לנו כלל דהא גם כמים נמצאו אותן חלקים כידוע לחכמי המכע וע"כ פסקו לנכון דמותר להתרפאות כאפר שרץ ממא, ורק אדם בריא לא יהנה ממנו כיון שעכ"ם בא משרץ ממא, אבל בניד אדרבה ע"י בישול וסחיטה נמצצו מן הבשר כל חלקי הכשר העיקרים ונעשים לאבק והחלקים שאינם בשר היינו מה שקורין מינעראַלישע שמאפֿפֿע נפרדו ונבדלו מן הבשר ונקרא עקסטראַהיערט, א"כ נהפוך הוא לגמרי משרץ שרוף טמא וליכא שום הוכחה מהתם להתיר הכא. לפ"ז גם מהא דאמר רבא רפיב דפסחים וכן פסק בא"ח סי' תמיב סק ט חרכו קודם זמנו מותר בהנאה לאחר זמנו, ולדעת הרא ש ואשל אברהם אפי' באכילה מותר מדאורייתא, דהא אף ביה"כ פטור באוכל מאכל שאינו ראני לאכילה, אלא מדרבנן גזרו דהוא משוה ליה אוכל, גם מכאן ליכא סייעתא להקל בניד משום דהתם ייל כיון שנחרך כאש עד שאינו ראוי לאכילת כלב בודאי הלכו לאיבוד ולמאכולת אש כל חלקי הדגן העיקרים ולא נשתייר ממנו רק עפרא בעלמא עיכ אין עליו עוד תורת לחם

יש להשוב מהא דכי הרם א כאו ה רס יש כ על דברי הרב המחבר דויתים יענבים אסור לסהטן ואם יצאו מעצמן אסורים, ותותים ורמינים אם יצאו מעצמן אם עומרים לאכילה מותר ואם עומדים למישקים אסור ויטאר כל הפירות מותר לסחמן ועלה כ הרם א רבמקים שנהגו לסהום איזה פירות לשתות מימין מחמת צמא או תענוג דינו כתותים ורמונים אכל אם נהגו לבדטי לרפואה לכהו אין להיש. הרי דמהלק הרמ א בין אם נעשה לצורך תעניג או לרפואה וא כ כנ ד גמי הדעת מכרעת להקל ואין למיםר מטעם דאהשיבי אהשבי, ואולם כאמת זה אינו, דבשלמא התם היינו מעמא משום דאמרינן דמה שסוהם לרפואה אינו השוב להיות משקה דמשקה לא הוי רק בסיחט לשתות לצמאי או לתעניג ולדעת המג א גם בסיחט לטבל לא השיב משקה, אכל כאן לא נאכר השיבותו מהמת השינוי שנתהפך האוכל להיות משקה דכיין רהוא נעשה לכך שפיר אהשכי, דמה לי אם עשאו לאכילה או לרפיאה וכי מאכל הנאכל לרפואה לאו אוכל הוא? ועוד הא הך פילפֿער מרפא את החילה עי התחרשית החומר ומחוק את נופו לא איכפת לן מה שמעמו פנום. אכן לפים ריהמא יש סמוכין להתיר מהא דהכיא המרדכי רם כ דפסחים כשם הרכ אכי העזרי וז ל כל איסורין שבתורה שרי לאוכלן שלא כדרך הנאהן אי להנות מהן שלא כדרך הנאתן וכ"ש מאפרן דתנן סוף תמורה כל הגישרפין אפרן מותר ומעישה בא לידי ישאלוגי מהו לשרוף שרין אחד טמא ולשתות האפר לרפואה והשכתי דמותר דכל הנשרפין אפרן מותר, אך בכלאי הכרם וכב ח פליגי, אכיי אטר דלוקין אף שלא כדרך הנאתן וכותיה קי ל ושאר איסורין סותרין אפי׳ כאכילה דהכי אטר רבי יוחנן שאם הניח חלב של שור הנסקל עינ מכתו שפטור וכיש אוכל הלב חי שהוא פטור, והא דנקט פטור לאו דוקא אלא פשור ומותר דלא מפשורי שכת היא דפשור אכל אסור (ובקונשרסי תספורת הזקן דיכ ודכ א הארכתי בענין זהן ומיהו אדם שרוא בריא יזהר ברבר עכיל. וכן פסק הרם א שם ביד סי קנ ה דמותר לשרוף שרין או שאר דבר איסור ולאכלו לרפואה אפיי חולה שאין בו סכנה, והש ך הביא כשם הריב ש אפי הוא מאיסירי הנאה דקי ל כל הנשרפין אפרן מיתר וכוי, טמילא יל דכמו דמותר לשרוף שרץ טמא לרפואה ולא אמרינן אחשיבי אחשכי לאפרן היה דמיתר האי אכקת ריקח דתכלית אכילתו הוא גיכ לצורך רפיאה. הן אטת דיש להלק ולומר דהתם שאני מישים דנשרף לאפר ממש וקי ל כל הגשרפין אפרן מותר אכל הך פילפער אינו כא מדכר השרוף א כ אין ראי להתיר. אכן כד הוינן כה גראה דזה אינו, דלכאורה קשה לי טובא על הך שעטא דכי הרב אכי עזרי והריב ש רשרין שרוף מותר משום דכל הנשרפין אפרן טותר דהא התום שם בתטירה דה הנשרפין הקשו אפאי כל הגשרפין אפרן מיתר והנקברין אפרן אסור, ומתרצין דנשרפין כיון שצוה הכתיב לשירפן אחר שעשה כאילו נעשית מצותו ואין לך רכר שנעשית מצותו ומיעלין בו, ה'נ כיון שנעשית מצותו הלך איסוריה, והא דאמר אשרה אסורה לעולם אע פ שהוקיק הכתוב לשורפו, הייני משום דכתיב לא ידבק בידך מאוטה מן החרם, אבל הנקברין דלא רשעין הכתיב לשורסן משוך איסורייהו לעולם עכ ל. לפ ז מפורש יצא דדוקא ברכר שצוה

אכילה כתיכא ביה והאי לאו אכילה, אמר ר"ל הנפיש לרכות את הישותה, תניא נמי הכי גבי חמץ כי האי גוונא, המחהו וגמעו אם חמין הוא ענוש כרת אם מצה הוא אין אדם יוצא כה ידי חוכתו בפסח, בשלמא מצה לחם עוני אמר רחמנא והאי לאו לחם עוני הוא, אלא אם חמץ הוא ענוש כרת אכילה כתיבא ביה, אר"ל נפש לרבות את השותה, ותניא נמי גבי נבלות עוף טהור כי האי גוונא וכו׳ והגמרא מפרש ואזיל דכולהו צריכי וליכא למילף חדא מחברתה. והא דתניא הממאים לאסור צירן ורושבן וקיפה שלהן למה לי, ליגמור מהני, ומסיק גם כן צריכי דאי לא כתכ רחמנא הממאים הוי אמינא דיו לכא מן הדין להיות כנדון מה התם עד דאיכא כזית אף הכא נמי דאיכא כזית, ואי תני שרצים הוי אמינא מה לשרצים שכן טומאתן במשהו וכר ומקשין התוספות ל"ל קרא דנפש לרבות את השותה הא שתייה ככלל אכילה כדדרשינן מדכתיב ואכלת ... מעשר דגנך ותירושך וקרי תירוש אכילה, ומתרצין דהתם במילי דשתייה כגון יין ושמן והכא במידי דבר אכילה דממחי להו ושתו להו עכ"ל. ולעיל דקי"ב: ד"ה רוטבן הקשו התום ותיפוק ליה ממשרת ליתן טעם כעיקר, וי"ל דעיקר דרשה דהטמאין לא איצטריך אלא לצירן ושאר הוי אסמכתא בעלמא, אי גמי איצטריך נמי לרוטכן וקיפה ואשמעינן דמחוי כממש אם המחה השרץ וגמעו דהוי כאכילה דמ״ד דבשתייה לא מחייב כיון דאכילה כתיבה ביה עכ"ל. וזאת תורת העולה מדברינו אלה: א) דשתייה בכלל אכילה לא אטרינן אלא ביין ושמן אבל לא במידי דבר אכילה רממחי להו ושתי להו. ב) דהא דרוטב מבשר טרפה אסור, ילפינן ממשרת ליתן טעם כעיקר, ג) דאם המחה כל השרץ וגמעו הוי כאכילה דילפיגן מהטמאין.

ממילא בניד בהאי בליעת אבק רוקח הבא ממיץ בשר טרפה כיון דנמם ברוטב כשר או במים לא מיחשב אכילה מצד עצמו, היינו לא מפאת שתייה בכלל אכילה דהא לא יין ושמן הוא, ולא מטעם משרת דזה דוקא היכא דאיכא טעם בשר אז אמרינן טעם כעיקר אבל הכא הא ליכא טעם כשר, וגם מקרא דהטמאין ליכא הוכחה לאסור דרוקא היכא דהטחה כל השרץ וגמעו חייב. אכל לא היכא דליכא רק מיץ בשר. איברא דמרן הח"ם ז"ל בתשובותיו חי"ד סי קי"ד העלה דמיץ בשר נבלה אסור מראורייתא, אכן יש לחלק דהכא שאגי משום שהוא טעם פגום, ואף שאינו פונם את הרוטב לגמרי, מה בכך, הא כבר פסק המחבר ברס"י ק"ג דכל דבר שטעמו פגום אינו אוסר תערובתו וכו׳ ואף דנקטינן שם דעכ״פ לכתחלה אסור להתערב ולבטל איסור פגום בהיתר, מים כיון דאינו אסור אלא מדרבנן הדעת נותנת דבמקום חולה מותר אף לכתחלה. ואמנם בתר העיון עוד יש לדון בזה, דהא המחבר כ' שם דיש מי שחוכך לומר שאם הגדיל האיסור מדתו של היתר עד שהוא משביח יותר כשאכלו בגודל מדתו ממה שהוא פוגם בהפסד טעמו אסור עד שיפסל מלאכול אדם וא"כ אפשר דגם בנ׳ד כיון דהאי פולפֿער יש לו ערך מזוני גדול — גראסען נאָהרווערט — יצא הפסדו בשכרו ולא נחשב עוד כדבר הפוגם וע"כ אסור מדינא. ועוד הא אמרינן התם לענין דם דאם הקפהו ואכלו חייב משום דכיון דאקפי׳ אחשובי׳ א״כ גם בהך זאמאטאזע כיון דנעשה לצורך כריאות הגוף אחשוביי אחשביי ואסור. ומיהו לכאורה

בעניני סמי רפואה.

כואת

ביני שיפפער (רב דקהל יראים בעיר קארלסרוא).

נשאלתי הרכה פעטים עיד אכקת רוקת — פּנלפֿער — הנקרא זאֶמאָטאָזע שנעישה בפּאַבריק ישל נכרי מבשר בהמה שלא נשחטה, ילפי מה שחקרתי ודרשתי אצל החכמים העושים במלאכה איפן עשייתו הוא שסוחטים מבשר המכושל — אוים אצל החכמים העושים במלאכה איפן עשייתו הוא שסוחטים מבשר המכושל — אוים דען פֿליישפֿאַזערן — כל מיצי הנקרא פֿליישאייוויים, ועל ידי תחבילות שונית — כעמישע פּראצעססע — נשתנה לדכר הנקרא אַלבומאָזע ואחר כך גתייבש ונטחן לאבק דק וטעמורע ומאותו פּולפֿער ניתנים מעט כמו רבע או חצי כף קמן לצלחת רוטב או לכיכית מים והוא נמס בתיכו והחך לא יטעם לו, ולפי עדות ריפאים מומחים לא לבד דוא דבר מזוני — נאָהרפּראָפּאַראַט — כמי האבקת הרוקח הנקרא ניטראָזע וכמו מילך־ואמאטאזע יפלאזמאָן הנעשה גם כן מחלב בהמה שחלבו נכרי ואין ישראל בהארו וכמו מיטאָזע הנעשה מעשבים וכמו עקלעט הנעשה ממיץ קלב ומטאַלץ וכיוצא בהם אלא גם היא רפיאה בדוקה נגד כמה מיני חליים רעים, בפרט לאנשים מחיסרי בם — בלימארמע בלייכזיכטינע — כי יגרום התחדשית וחליפת החומר — עם רענט דען שטאָפֿפֿויעכסעל אן — ולאין אונים עצמה ירכה, הכי מותר לאנשים כאלה אף דען שטאָפֿפֿויעכסעל אן — ולאין אונים עצמה ירכה, הכי מותר לאנשים כאלה אף די אם אינם עתה בני סכנה להתרפאות בו ?

ת שו ב ה. איתא בפסחים דכיה: אמר רכי יעקב אמר רכי יוהנן ככל מתרפאין חוץ מעצי אשרה, היכי דמי אי נימא דאיכא סכנה אפי׳ עצי אשרה נמי, ואי דליכא סכנה אפי׳ כל איסורין שבתורה נמי לא, לעולם דאיכא סכנה ואפי׳ הכי עצי אשרה לא, דתניא ר׳ אליעזר אימר אם נאמר בכל נפשך וכי׳ כי אתי רבין אמר ר׳ יוחנן בכל מתרפאין חוץ מע״ז וג״ע ושפיכות דמים וכו׳ וכן פסק הרב המחבר י״ד סי׳ קנ״ה סק״ג דבשאר איסורים מתרפאין במקום סכנה אפי׳ דרך הנאתן ושלא במקום סכנה כדרך הנאתן אסור, שלא כדרך הנאתן מותר חוץ מכלאי הכרם וכב ח שאסורים אפי׳ שלא כדרך הנאתן אלא במקים סכנה. ועתה נרדפה לדעת מה נקרא דרך הנאתן ? איתא בחולין דק כ. הקפה את הדם ואכלו או שהמחה את החלב ונמעו חייב, ופריך עלה בשלמא הקפה את הדם כיון דאקפיה אחשובי׳ אחשביה, אלא המחה את החלב ונמעו

בזה מדיהב טעמא למילתיה מפני שהוא משביחו אלמא שזה עיקר ובטעם זה תליא מילתא אלמא דכל מקום שמין אחד משביח את חברו מותר ולאו דוקא ביין קשה ברך ומזה ראיה לתגא קמא דמתניתין. ומה שלא מסר ר' יהודה הנשיא דברי ר' יהודה בשמו כי אם בלשון כאמת התירו בודאי משום שכן הלכה ולהורות שכן פסקו החכמים להלכה כר' יהודה מוריינא דבי נשיאה 3). וזאת כונתו של ר' אלעזר כאמרו עדא אמרה שכל באמת אמרו הלכה היא. ובזה מיושב קושיתי לעיל מפני מה תמך ר' אלעזר את כללו דוקא על אותה משנה דב"מ, כי משם נראה ברור שהך באמת הלכה היא ומינה אתה דן לכל המקומות שנאמר בהן באמת אמרו.

יהודה ות"ק היתה רק ביין קשה ברך שהתיר ר"י מפני שהוא משכיחו ורק מזה למד בעל מסדר התוספתא שלדעת ר"י בכל מין שמשביח את חברה וזה מסכים עם משנתנו.
(3) מנחות ק"ד ע"א ועיין ברש"י ותוס" שם.

כאמת אטרו כיין התירו לערכ קשה כרך מפני שהוא משכיחי ועלה א"ר אלעזר עדה אטרה כל כאטת אטרו הלכה הוא. ופירש" כד"ה עדא אטרה זאת אוטרת כל עדא כמו הרא. וכד"ה כאמת הלכה פרשי מדיהכ מעם למילתיה מפני שמשביחו ואין לנסגם כדבר ינקט כה לשתני באשת ששע שינה כל היכא דתני באשת הלכה ואין להסם ולנמנם בדבר". ודנה אם נעיין הימכ במשנתני נראה שהוראת באמת אמרו במשנתנו משינה פאוד מכל רנך באפת אמרן שדכרנו מהם עד פה, כי כל הני הלכית של כאמת אמרו הן הלכות פסיקית ונהונות מככר אשר עליהן תמכו יתידותם בעלי המסלנות התנאים ההילקים זה עם זה לדעותיהן השונית, זה אימר משם ראיה לדעתו ושכנגרו גיב אימר משם ראיה לרעתו, כי האחר חישב את החלק האחר בהלכה זו לעיקר והחלק השני לטפל, והשני חושב בהיפך. ויפה אמר החכם ר' זכריה פראנקעל כספרו דרכי המשנה צד 166 שהלכות ישנות הן. כן הוא ככלל אבל מה נעשה להך כאמת אמרו דמשנתנו שידובר כו עתה, כי ההלכה הזאת כוראי אינה הלכה ישנה כטו שנראה שתוך התוספתא שול ס"נ? ציקרשנדל צד 378. וז"ל "אין מערבין פירות כפירות אפילי הרשים בחרשים וישנים בישנים ואין צריך לומר חרשים בישנים וישנים בהרשים אפילו סאה כדינר וסאה כרינר ומריסית לא יערכם וימכרם סאה בדינר ואין מערכין יין לא חדש כחדש ולא ישן כישן ואצ ל חדש כישן וישן בחדש ולא קשה כרך ור' יהודה טתיר קשה כרך מפני שהוא משכיחו וכן היה ר' יהודה איטר פין אחד המשכיח את חכרו פיתר. הלא נראה שהך באטת אטרו דמתניתין לאו דברי הכל וגם לאו הלכה ישנה היא רק דעת ר יהודה שחולק על תנא קמא שם ולא כתערובת יין קשה כרך לכד הולק כי אם ככל מין שמשכיח את חברו שתיר ר' יהודה נגד התנא קפא. ור יהודה הנשיא סתם כדכריו במשנתנו נגד סתמא כתוספתא, ישהתנא קמא דתיספתא איסר כל תערוכות אפילו ישנים בחדשים ישהאחר משכיח את חברו ואפילו אם הם שיין ברמיהן ייתר על ידו וכן אוםר אפילו ביין קשה ברך. אכל סתמא דמתניתין ס ל כר׳ יהודה דאינו איסר רק חדשים בישנים אבל לא ישנים בחדשים וכפרש"י דיה מפני") ועל זה הוסיף בעל מסדר המשנה להביא ראיה כי באמת התירו קישה כרך מפני ישהוא משביחו") וכינת רבינו הקדויש

¹⁾ שם במשנה זו ל זכן אין צריך לומר חדשים בישנים דוקא אכל ישנים בחדשים ש"ד ע"כ. ופשטא דמתניתין בודאי בדברי רש"י. אכל חדייף ורמבים וראש חולקים עליו ופסקו ברב נחשן בגמרא ודלא כרב אחא שמתיר בדבר הנטעם ובונתו לעניד בדבר הנותן טעם לשבח ומכבים עם ר' יהודה.

⁽²⁾ והן הן דברי ר' יהודה בנו של ר אילעי בתוספתא ושם ניתוסף עוד וכן היה ר. יהודה אומר מין אחד המשביח את חברו מותר. והנה המשך הדברים לכאורה קשה מאוד וצריך ביאור למה הביאה התוספתא שני מאמרים של ר' יהודה שהם מכונים לענין אחד בפורוד האי להודא והאי לתודא? הרא יותר מוב ופשוט היה לחבר את הנפרדים ולהביא רק את מאמר השני דר' יהודה מין אחד המשביח את חברו מותר ורק בשני מינים המשביחים את האחר אמור. כי בזה נודע מיר שר' יהודה לא לבד ביין קשה כרך הולק על תנא קמא דתוספתא. כי אם גם ככמה דברים שאסר ת"ק מתיר ר' יהודה. אכן לפי דעתי נראה כי תחלת פלוגתא דר' גם ככמה דברים שאסר ת"ק מתיר ר' יהודה.

הסגרו של מצורע הרי אלו עולין לו. הנה בכאן לא מצינו לא כטשנה ולא כברייתא שום חולק על זה, אכן מכל מקום הוצרך תנא דמתניתין להכיא ראיה לדבריו שימי ספרו ונמרו אין עולין לנזיר למנין אע"פ שאין סותרין את הקודמין, כי בספרי ם' נשא פיסקא ל"א רוצין לדון שימי חלוטו וספרו של מצורע יהיו עולין לו מן המנין, א"כ מעיקרא היה הדבר בספק עד שהוצרכו לפסוק ההלכה כמבואר שם בספרי בסופו מכאן אמרו ימי חלוטו של מצורע וימי ספרו כיוצא בהם אבל ימי הזב והזבה וימי הסגרו של מצורע הרי אלו עולים מן המנין. ולכן היה גם תגא דמתניתין רואה ההכרח לחזק את דינו ע"י ראיה שהביא כי באמת אמרו שרק ימי הזב והזבה וימי הסגרו של מצורע עולין מן המנין אבל לא ימי ספרו ונמרו.

ו) וביותר נראה בעליל שכן כונת המאמר באמת אמרו להזק ע"י דיוק ודקדוק אותה הלכה ידועה ומקובלת שנאמרה בלשון זה את דעת התנא הקדום ולהגן בעדו גנד דעה מתנגדת השואבת משפטה ממקור אותה הלכה עצמה כשנעיין בכרייתא הוכאה בגמרא ביצה דף י"ז ע"א, וז"ל תנו רבנן אין אופין מי"ט להברו¹) באמת אמרו ממלאה אשה כל הקדרה בשו אע"ם שאינה צריכה אלא לחתיכה אחת ממלא נחתום חבית של מים אע"ם שאינו צריך אלא לקיתון אהר אכל לאסות אין אופין אלא מה שצריך לו רשב"א אומר ממלאה אשה כל התנור פת וכו' הנה דברי הת"ק שצריך לו הלא סיפא היינו רישא ואין שום חידוש בזה ולמה הכפיל התנא הדברים שלא לצורך. אכן לא היתה מטרת התנא לחדש בזה איזה דבר כי אם לכאר ולהאיר לנו את כונתו במה שהביא שני הדינים ממלאה אשה קדרה בשר וכו' וממלא נחתום פת בתנור אע"ם שאינו צריך אלא לפת אחד, כי כאמת לא אמרו להתיר רק בקדרה וחבית אבל לאסות אין אופין אלא מה שצריך לו, והדברים אבל לאפות וכו" אינם וחבית אבל לאסות אין אופין אלא מה שצריך לו, והדברים אבל לאפות וכו" איני אלא רק סיומא דמילתא שהתחיל עם באמת אמרו להזק דעת התנא שאין אופין.

ומכל הני יצא לנו ברור כשמש שהוראת מלת באמת היא כמו הוראת המלה in Wahreit, in der Tat, in = בלשון רומי vero שהוראתה בעיקרו Wirklichkeit.

ז) אחר הדברים האלה נכא למשנה כ"מ פ"ד מ"א כי שם מקום מאמרו של ר' אלעזר ועליה העמיד ר"א את כללו בכבלי בכא מציעא דף ס' ע"א. וז"ל המשנה אין מערבין פירות בפירות אפילו חדשים בחדשים ואין צריך לומר חדשים בישנים

¹⁾ כמה חלופי נוסחות יש כאן. בתוספתא בכי צוקרמנדל איתא אין עושין מו"ט לשבת והיה צריך להיות אין עושין מלא כה, ובודאי נתחלף להבותב עושין עם אין אופין. ובשאר דפוסים וכ"י של תוספתא איתא אין אופין מיו"ט למוצאי י"ט ונוסה הרא"ש אין אופין מי"ט לשבת ק"ו מי"ט לחול. אכן זה ברור שהמרות מי"ט לחברו בש"ס דילן בטעות הן. כי התנאים בארץ ישראל לא דברו מי"ט שני ולא היו מכנים אותו בלשון הברו של י"ט, כי לפי מנהגם כחול גמור היה בעיניהם.

ג) שכת פ"א מ"ג: ולא יקרא לאור הגר באמת אמרו החזן רואה היכן תינוקות קוראין אכל הוא לא יקרא. גם כאן טצינו כתוספתא שהך דינא דלא יקרא לאור הנר לאו דברי הכל הוא ושנם כאן איפלנו התנאים כהוראת הלכה פסוקה ונהוגה מקרמת רנא. כי זאת לרעת שהדברים אבל הוא לא יקרא אינם מן הדברים של באמת אמרו, כי לזה לא שייכי רק הדכרים "החזן רואה היכין תינוקות קוראין" ולא יותר, אכן הטלות אבל הוא לא יקרא הם דברי התנא עצמו או בעל מסדר מתניתין לפרש ולבאר שעל פי ההלכה הישנה ונהוגה רק התינוקות קיראין אכל הוא לא יקרא. והטחלוקת טסורה כתוספתא שם פ"א דסוס צוקרמנדל צד 110 וו"ל אין קורין לאור הנר וכו׳ רבן שמעון כן גמליאל אומר תינוקות ורכ¹) מתקינין פרשיותיהן לילי שכת לאור הנר. ובנטרא שלנו דף י"נ ע"א הנוסח כדכרי רשב"ג כך הוא תינוקות של בית רכן מסדרין פרשותיהן וקורין²) לאור הנר הנה גם מזה נראה שהתנא דמתניתין שהוא הת"ק בתוספתא ורשב"ג שחולק עליו שניהם תמכו יסורותם על ההלכה הססוקה ונהוגה מכבר שהוכאה כשם כאמת אמרו כמתניתין החזן רואה היכן תינוקות קורין. דעת רשב"ג שטשם ראיה שהתינוקות וגם החזן או הרב קורין לתקן פרשיותיהן לילי שכת לאור הנר. אמנם תנא דמתניתין וח"ק דתוספתא סכרי שרק התינוקות קורין מפני שאימת רבן עליהן כראיתא בנטרא שם והביאו ראיה לדכריהם כי באמת לא אטרו אלא התינוקות קורין והחזן רק רואה אכל הוא לא יקרא.

ד) שכת פ"י מ"ד המתכוין להוציא לפניו ובא לו לאחריו סטור לאחריו ובא לו לפניו חייב באמת אמרו האשה החוגרת בסנור בין מלפניה בין מלאחריה חייבת שכן ראוי להיות חוזר. גם כאן יש דעות מחולקות אליבא דר' אלעזר בגמרא דף צ"ב ע"ב דאמר תכרא מי ששנה זו לא שנה זו. לתנא דרישא תמיד אזלינן בתר מחשבתו גם כאופן ההוצאה ולתנא דסיפא לא אזלינן בתר מחשבתו בענין אופן ההוצאה אם לפניו או לאחריו רק שיתכוין על ההוצאה עצמה. א"כ לתנא דסיפא כל ההוצאות הושוו לאשה החוגרת בסינור שחייבת בין מלפניה בין מלאחריה אכן לדברי התנא דרישא לא הושוו כי באמת אמרו כן כאשה החוגרת בסיגור ולא בעלמא וטעמו מפגי שראוי להיות חוזר והמעם זה גם כן לא נאמר כשם אומרו, כי אם הוספה היא מדברי תנא דרישא או מכעל מסדר המשנה. אמנם גם למסקנא שם דלא אמרינן תברא וגם לא תנאי, עכ"ם היה מן הצורך להציל ולתרץ דברי תנא דמתניתן נגד ההלכה ראשה החוגרת בסינור שחייבת בין מלפניה ומלאחריה שסותרת לכאורה דברי התנא דמתניתין וע"ז קאמר שאין כאן סתירה כי באמת רק באשה החוגרת בסינור אמרו ונתן טעם להיות מסני ששם ראוי להיות הוזר.

ה) גזיר פ"כ מ"ג וימי ספרו וגמרו (של מצורע) על אלו אין הגזיר מגלח ואינו מותר את הקודמין ומתחיל ומונה מיר וקרבן אין לו באמת אמרו ימי הזב והזבה וימי

ין כן הוא בדפוס צוקרמנדל, ובדפוס ווילנא הסר ״ורב״, אבל בהג״ה שם מובא ״ורב״. (1 מקורין חסר בכ״י דקדוקי סופרים, אבל מסוגיא דגמרא נראה שכן היה נוסחתם (2

אוקורין".

זרעוני גינה שאינן נאכלין מצטרפין אחד מעשרים וארבע מנופל לבית סאה. מתוך דברי סתם משנה פה נראה שלפי דעתה יש חילוק גדול בין כלאים של תבואה וקטנית ובין כלאי זרעונים. כי גבי תכואה וקטנית אין משערין מעולם באחד ועשרים בנפילת הזרע למינו בבית סאה, רק תמיד משערינן ברובע הקב לבית סאה בין שתהיה מדת הזרע הנופל למינו בכית סאה גדולה או קשנה. אבל לא כן שיטת התנא דתוספתא, כי שם פ״א בהוצאות צוקרמנדל צד 74 הכי איתא: כל סאה שיש כו רובע זרע מטין אחר ימעט בד"א בדברים הנופלים שלשת וארבעה קבין לבית סאה באמת אמרו זרעוני גינה מצטרפין אחד מעשרים וארכעה בניפל למינו. ועיין בירושלמי שם שהביא דברי התוספתא בד"ה ותני עלה שהוא חולק על מתניתין 1). עתה נראה שגם התנא דמתניתין וגם התנא דתוספתא אף שדעותיהם שונות זו מזו שניהם הביאו ראיתם לדבריהם מאותה הלכה שפסקו חכמים קדמונים ואמרו זרעוני גינה מצמרפין אחד מעשרים וארבעה בנופל למינה. והם חולקין רק כמשפט אותה הלכה איזה חלק שבה יש לדונו לעיקר ואיזו לטפל. התנא דמתניתין חושב לעיקר זרעוני גינה כלומר שדוקא בזרעוני גינה העמידו השיעור של אחד מעשרים וארבעה בנופל למינו לבית סאה הן רב הן מעט, אכל בתכואה וקטנית העמידו השיעור רובע יען כי כרובם שיעור נפילת זרע למינם הוא סאה לבית סאה ואין משניחין כלל על שיעור אחד מעשרים וארבעה אם גם שיעור נפילת זרע למינם לבית סאה היא קמן למאור. ואל תחמה על החפץ שהרי כולא מדרכנן או מטעם דמראורייתא חד בתרי כטיל או ממעם שמן התורה צריכה כונה לזריעות כלאים, והם אמרו והם אמרו. עיין בתום יום טוב שם מ"א. ותנא דתוספתא חושב לזרעוני גינה לאי דוקא והושב לעיקר ששם תמיד משערין באחד וארבעה למינה ולא משניחין כלל בשיעור רובע, לפי שגבי זרעוני גינה שאינן נאכלין ברובם שיעור נפילות הזרע למינם הוא קמן מאוד. ולכן סוכר התנא דתוספתא שמשם יש ללמוד כי גם בתביאה וקשנית אין להשוות מדת הרובע בכל מינם אלא משערין כאחד מעשרים וארבעה בנפילת זרע למינם במדה קטנה כשלשת וארבעה קבין לבית סאה. ולכן הביא תנא דמתניתין ראיתו לדעתו דסבירא ליה דגבי תכואה וקסנית תמיד משערין ברובע ואין משגיחין בשיעור אחד מעשרים וארבעה אף כשיפחת נפילת זרעו לבית סאה אפילו ער פחות משלשת וארבעה קבים למינו, כי באמת אמרו זרעוני גינה וכו׳ כלומר זרעוני גינה דוקא מצמרפין אחר מעשרים מנופל לבית סאה אכל לא תכואה וקשנית.

היוצא לנו מזה שגם כאן הך כאמת אמרו איירי בדבר הלכה פסוקה שנחלקה בה חכמים בדיוקה ובאיזו אופן נאמרה והוראתו להוכיח שבאמת כך אמרו ולא כאופן אחר או כונה אחרת.

לעשות בחבורו להרים את המצנפת על ראש התוכפתא שהיא היא משנה דירושלמי. ואינו כן לעשות בחבורו להרים את המצנפת על ראש התוכפתא שהיא היא משנה דירושלמי. ואינו כן כי הירושלמי הביא התוכפתא שחולקת על משנתנו בלשון תני עלה על משנתנו. א"כ אין פקפק שמשנה שלנו היתה גם משנת הירושלמי.

הממא בכל וכל ואין לנזור משים שמא יתרים שלא מן המיקה. אכל חבריו אמרו לו משם ראיה, כי לפי שמועתם לא התירו באותו מעשה לתרום מן השהור על השמא אלא מהן עליהן והוא בדברים שהן בענול של דבלה שנשמא מקצתו שהובא במתניתין בלשון באמת אמרו. ועתה תדע ותבין מה היתה כונת בעל מסדר המשנה במאמרו "באמת אמרו" שרצונו להביא סיוע וסעד לדברי תנא קמא שסובר אין תורמין מן הטהור על השמא ממה שאמרו חכמים באותו מעשה כי באמת לא אמרו רק בענול של דבלה שנשמא מקצתו ומהן עליהן ולא משהור על שמא מכל וכל, ולא כמו שאומר מתנגדו שלא חילק ואמר משם ראיה להתיר לתרום מן הטהור על השמא מכל וכל.

ועיי התוספתא נכיר מי המה אשר מפיהם יצאה ההלכה הניל ומאיזה מקום באה. כי הדליקה ככפר סגנא, אישר ידוכר כה כתיספתא נראה ישהיתה גדולה מאיד מאוד. עוד ידוכר כה במקים אחר ובענין אחר ככלים פ"ד מ ד: תנור שהוסק מאחוריו או שהוסק שלא לדעתו או שהוסק בכית אימן טמא. מעשה שנסלה דליקה בתנורי כפר סגנה וכא מעשה ליכנה ושימאן ר"ג. והכא איתא בתיספתא כלים בכא קשא פיג וכהיצאת צוקרטנדל פיד תנור שהסיקו עד שלא נגמרה מלאכתו טמא ר יהודה אוטר טהור אמר ר׳ יהירה זה היה מעישה בתנורי (כן הוא ברפים ווילנא וכצ"ל במקום כתנור בהוצאת צוקרמנדל) כפר סגנא והיה רבן נפליאל משמא וחכמים משהרין. הנה אין ספק שישני הספורים ממעשה שנפלה דליקה בכפר פנגא בתרומות וככלים כמאורע אחד באיתו מקום איירי. כי מחים אותה דליקה נתחזקו ונתלכנו כמה תנורי כפרסננא קירם שננמרה מלאכתן ומזה איירי במסכת כלים שאידותם שאלו כיכנה מה דינם לענין קבלת טומאה. אמנם ע"י אותה דליקה עצמה ומתוך המהומה שנתהוה נשמאו גם כמה שהרות בגרני אותי מקים כפרסינא, ומזה איירי כמסכת תרומית. א כ המשנה האחת תעיד על חברתה כי כמו שהשאלה אודות התנורים כאה ליכנה גם השאלה אורות הגרנות ליכנה כאה וטשם יצאה התורה שיתרטו מן הטהור על השמא. אכן לאחר זמן איפלני כזה רי אליעזר והכמים על דבר ההיתר אם יכלול כל טהור וטמא אף כוולת מהן עליהן או נפסק בדוקא בעגול של דבילה שנטמא מקצתו וכרומה לו ורק מהן עליהן. אבל ד' יהודה הנשיא סתם במשנחו כחכמים נגד ר אליעזר שאין תירמין מן המהור על הטמא, ולחזק דכרי הת"ק נגד הראיה שהביא ר' אליעזר לדכריו מאותו מעשה ומהלכה שנפסקה ביבנה הוסיף בעל מסדר המשנה כאמת אמרו רק בעגול של דכלה שנטמא מקצתו שתורם מן השהור שיש כו על השפא שיש כו אכל לא אמרו ככלל להתיר לתרום מן השהור

היוצא לנו מזה שהך כאמת אמרו שאנו עסוקין כה נאמר כדבר הלכה שנססקה מכבר אכל החכמים נחלקו עדיין בדיוקה וכאיזה אוסן נאמרה ונססקה ובזה הוכיח בעל מסדר ההלכות שכאמת כך וכך אמרו ולא כאוסן אחר.

ב) בכלאים פ ב מ"ב איתא: במה דברים אמורים (שמשערין ברובע הקב לכית סאה) תבואה בתכיאה וקטנית בקשנית תבואה בקשנית וקטנית בתבואה באשת אמרו ולדעת הר״ר יהונתן הוכאה בשטה מקובצת בכא מציעא שם יש טעם אחר לכללו של ר׳ אלעזר וז״ל כל באטת הלכה היא הואיל שכאטת נשבע שכן הוא להודיענו בא שהלכה כטותו ואין לגטגם בדבר עכ״ל.

אכן המעם הזה סותר את דברי ר' אלעזר עצטו שאטר עדה אטרה שטשנה הזאת אומרת וממשנה הזאת למד שכל מקום ששנינו באמת הלכה היא, כי לרעת הר"ר יונתן אין לו לר"א שום ראיה יתירה על זה ממשנתנו והמלה באמת שהיא לדעתו כמו שבועה, בכל מקום שנאמרה להודיענו באה שכן הלכה. ויען אשר לא מצא לבי מנוח בפירושי הגדולים האלה, לכן אמרתי כלבי נחסשה גא ונחקורה אולי יצלח לי, לאחד מן הקטנים, לבא אל תוכן הדברים ולהבין כונת חכמנו ז"ל בשנותם את דרכם לציין איזו הלכות בלשון באמת אמרו, ובפרט להבין כונת ר' אלעזר למה תמך את כללו בלשון עדה אמרה דוקא על המשנה כבא מציעא פ"ד מ"א.

והנה כשנשים פנינו על המשך ההלכות דבאמת אמרו עם מה שקודם להן גראה שמגמת כל ההלכה שהובאה בלשון באמת היא להביא סיוע וסעד להלכה הקדומה לה שתהיה לה משם ראיה או להגינה נגד סתירה או קושיא שתגיע לה מצד הלכה ישנה שאמרו מקדמת דנא. זאת גראה בעליל כשנעבור על המקומות שנאמר בהן באמת אמרו:

א) תרומות פ"ב מ"א איתא אין תורמין מן מהור על ממא כאמת אמרו הענול של דבלה שנממא מקצתו תורם מן המהור שיש בו על הממא שיש בו ר"א אומר תורמין מן המהור על הממא, ועל משנה זו הביאו נ"כ בירושלמי מימרא דר' אלעזר כל מקום שישנו באמת אמרו במשנתנו הלמ"מ"). אמנם בתוספתא לא נאמרה הך דבאמת אמרו דמשנתנו"), ומשונה סגנון משנתנו מתוספתא שם פ"ג וברפוס צוקרמגדל צר 30 מכל וכל וז"ל התוספתא: ר' אליעזר אומר תורמין מן המהור על הממא אמר ר' אליעזר מעשה שנפלה דליקה בגרגי כפרסגנא ותרמו מן המהור על הממא אמרו לו משם ראיה אלא שתרמו מהן עליהן.

היוצא לנו מזה בבירור גמור הוא שמחלוקת ר' אליעזר והכמים תסובב על האי מעשה שאירע בכפר סגנא שנפלה שם דליקה בגרני הכפר ובתוך מהומת הדליקה נטמאו כמה מהרות ותרמו על פי החכמים, שבאה השאלה לפניהם, מן המהור על הממא. ומאותו מעשה הביא ר' אליעזר ראיה לדבריו שמותר לתרום מן המהור על

¹⁾ כלומר כעין הלמ"מ, כי כאן בודאי אי אפשר להיות בדוקא חדא דגם להאוסרים הוא רק מדרבנן משום גזירה שמא יתרום שלא מן המוקף עיין בירושלמי ובר"ש על המשגה ועוד דבשום פנים אי אפשר לקרות הלמ"מ הלכה שכל עקרה תלוי במחלוקת.

²⁾ גם מכאן ראיה גדולה נגד הכלל שהעמיד ידידי החכם צוקרמנדל ג"י בספרו הגדול ורחב ידים שהתוספתא היא המשניה שהיתה לפני חכמי תלמוד ירושלמי אכל לא המשניות שלנו אשר עליה סובכ כל השקלא וטריא רק בבבלי, דעתה הלא תראה שמאמר ר' אלעזר בירושלמי כאן נמשך על משנתנו, כי בתוספתא לא נזכר כאן באמת אמרו וגם לא היה לו מקום כאן להזכר.

ה"ג. אבל ככיש פ"ד ה" א ליתא. וכשעש כל השפרשים הסכישו כזה שהלכה למשה שסיני לאו דוקא ועיין כ" ע מכרשינורה תרושות פ"ב מ"א שכיאר דכונתו היא שהיא הלכה ברורה כאלי היא הלכה למשה מסיני וחוכים מהך שישנינו בפרק קמא דשכת באשת אשרו ההזן רואה היכן תיניקות קירין דשדרכנן הוא. ועיין כתישיבות חות יאיר סישן קצ"ב שהקשה עליו למה הלך למרחקים לחוכיה שחך כאשת אמרו נאמר גם בדרכנן הלא איתה המשנה עצמה שהרב עומר כה דאין תורמין מן הטהור על הממא בדרכנן איידי דאיסירו רק משום נזרה שלא מן המיקף. ועל כעל חות יאיר יש לתמוה שלא הראה ג כ על כאמת אמרי דכלאים פ"ב מ"ב גבי זרעוני גינה דג"ב בדרכנן איירי דמדאורייתא הד כתרי במיל כדכרי תוספית י משם מ"א. אכן הרמב"ם בהקדמתו לסדר זרעים מנה שלשה משרים מארו שנאמר עליהם באשת אמרו בתוך ההלכות למשה מסיני ובתוכם גם הך דתרומות פ"ב ושכת פ"ב". ועיין בחות יאיר שם שתמה עליו שסיתר כזה גם את כללו שהעמיד דהלמות שואמר להוית כמהלוקת. ועיין עליו שסיתר כזה גם את מציין כ"ב הדלכות שנאמר בהן באשת להלכה למשה מסיני.

ולא כן דעת רשיזל כם דף ם עא דה כאמת הלכה, שפורש שם ,מריהיב שעם לשילתיה מפני שמשכידו יאין לנמנם כרכר ונקט כה לשתניתין כאשת שמע מינה כל היכא דתני כאשת הלכה היא ואין להסם ילנמגם ברבר. א"כ לפי פירושו לא עי קכלה ומסירה שהותה כידו קבע ר אריעור הך דינא דכאמת אמרו להלכה אלא מסברתי למר כן מדיהוכ רכי מעם למילתיה מפני שמשביחו כלומר מרטרה רביני הקדוש לתת טעם לפילתא דכאטת אטרו גראה שכן דעתו להלכה. וטזה לפד והעפיר די אלעזר את כללו שכל באנת הלכה היא. וזה דקאפר ר אלעזר עדה אמרה כלומר זאת אומרת כפרישי שם דהיינו שהמשנה הזאת אומרת ומינה גלמיד וגדון שכטי כאן כך כל כאטת אטרי הרכה היא ואין לנטנם ולהסם כה. אכל אני תמה מאד לפרוש" איך למד ר א שהך דכאמת הלכה היא למקום אחר דלא יהיב רבי שעם למילתא שגם דך רכאשת הלכה היא ואין לנשגם כה. הן אמת שפעם אחת כשבת דף צ כ ע כ בטשנה שם יהיכ גם כן שעם למילתיה גבי כאמת אמרו האשה ההוגרת בסיניר בין מלפניה בין מראדריה חייכת שכן ראוי להיות חוזר איב גם שם יש להוכיח שאין לנטגם כה שהלכה הוא. אכל מאין לו לר א שגם ככל שאר מקימות שנאמר בדם כאמת כלא נחינת מעם גם כן אין לגמנם כד. ועוד קשה למה לטד דיא את כללו דוקא מהך דככא מציעא ולא מהך דשכת הלא גם שם יהיב שעמא למילתא. יאילי עובל לומר שמשני כן כתוב ישם כגליון הכיי של דקדוקי סופרים הך דר אלעזר מלה כמלה כמו כככא מציעא דף פ עוא אר"א עדה אמרה וכו ליפר לך שפתיך שניתם הוציא ר אלעיר את כללו. וזה רוחק. וכין כך ובין כך הקישיא הראשונה בפקיסה עומרת פנין לו לר א ללפוד ולדון מסקים דיהיב שעפא לפקום דלא יהיב שעשא שהלכה היא מאחר שלא היתה לו קבלה על זה דכל באשת הלכה היא, אדרכה אית לך למיטר דאינה הלכה מדשינה רכינו הקדוש את דרכו ולא נתן טעם לשאר דיני דכאמת כמו להני דכ"מ ושכת.

על באמת אמרו״.

מאת

פייש ראזענטהאל (הרב דק"ק ברעסלוי).

מנחה היא שלוחה לכנוד הרב הגאון ראש המורים בכית מדרש הרבנים בכערלין הבירה ליום אשר ימלאו לו שבעים שנה בעזרת הי. בה יתן ה' וכה יוסיף לו שנותיו ויאריך ימים רבים בטוב ובנעימים להגדיל תורה ולהאדירה ולהיות לפאר לבני עמנו.

בכמה מקומות מצינו במשנתנו ובתוספתא ופעם אחת גם בברייתא שהובאה בגמרא בכלי הלכות שנמסרו בלשון באמת אמרו או באמת התירו וגם במלה באמת לחודא. והגה אין ספק שלא גמו בעלי סידור המשנה והתוספתא או תנא דברייתא על לא דבר מדרכם בקודש לציין הלכות אלו בלשון משונה. ולהאיר עינינו על דבר השינוי הזה גלה לגו ר' אלעזר חד מן האמוראים הראשונים את טעמו שכונת התנא השינוי הזה גלה לגו ר' אלעזר חד מן האמוראים הראשונים את טעמו שכונת התנא בזה להורות שהמאמר שהביא בשם באמת אמרו אין לגמגם ואין לפקפק בו כי הלכה הוא או הלכה למשה מסיני. אמנם הגוסח בדברי ר' אלעזר בכבלי הוא משונה מנוסח הירושלמי, נוסח הבבלי הוא אמר ר' אלעזר עדה אמרה כל מקים ששנינו באמת אמרו הלכה היא, ונוסח זה נמצא רק פעם אחת בהסכמת כ"י והדפוסים, חדשים גם ישנים, הלכה היא, ונוסח זה נמצא רק פעם אחת בהסכמת כ"י והדפוסים, חדשים גם ישנים, בבבא מציעא דף ס' ע"א"). אכן בירושלמי הגוסח א"ר ליעזר כל מקום ששנו (או ששנינו) באמת הלכה למשה מסיני. ובגוסת הזה מצינו מימרא דר"א בירושלמי חמשה פעמים בתרומות פ"ב ה"א, כלאים פ"ב ה"ב, שבת פ"א ה"ג, פ"י ה"ד ובנזיר פ"ב

¹⁾ ובשבת דף צ"ב ע"א בדפוס שלנו חובא הך מימרא דר' אלעזר בשם תנא כל באמת הלכה היא ועיין בדקדוקי סופרים שם דליתא בכ"י ובכל הדפוסים הישנים מלבד דפוס קראקוי ורק בגליון איתא כמו בב"מ א"ר אלעזר עדה אמרח כל באמת חלכה היא.

הוי כבוש, דאם כן לא מצאנו ידינו ורגלינו בביה מ. אבל גם כזה תמיהני החרי המור פסק ביו ד סיי רייז, קינם מליה שאני מיעם אסור כבל מיני מלוחין אפילו אינו מלוח אלא להתקיים לישעה עכ ל וכיון דמליה לשעה גיב מליח מיקרי, מניל לביי המיירי הכא כמלוח להתקיים לימן מרובה כדי להחות הלכד פסוקה הלא יותר מוב להשוות את המהלוקת ולומר דמיירו היש ם במליח לשעה ?

פוף דבר לא יכולתי להלום דברי טרן כזה. וע" בכיח שכת שלכך השמים השור כביש לפי שחיא לא שכיח, דלא נקט אלא הגי דשכיחו אצל כל אדם", וגם

זה הוא דוהק נדיל.

ולכי איפר לי שנשמט כטור תיבת ככיש על ידי שגנת סיפר, שאילו חיה בדעתו לחלוק על גדולי הראשינים שרפניו היה אימר כן בסירוש. — וכעין זה מצאתי בכי גו 143 כעקר הספרים של רמלכות פה, כרמב ם ה יו ש פ ז הלכה ד שנכתב שם כזה דרשון: תכשיל שאמרי לענין עירוב אפולו צלי או שליק או מעישן אפרי דעים קטנים וכוי ושנג בהעתקתו להשמיט תיכת כבישי שאיתא ככל ספרי רביעו הרמב ם ז ל.

וגם כזה אני תפד על דצל ה שבתב כדיה תכשיר זה צרי וזיל "וכן שאר כל הפוסקים השור והשו ע ישאר כל דאהרונים בכילם אין פיצה פה להחמור בכביש". הרי ראיני שהשיר השמיש תוכת כביש ודבין כתב בפירוש ישלדעת השור אסור לערב בכביש?

ועוד יש לתמוה עליו שהכיא שם תשובתו בנו ב קמא יו ד סי׳ כיו דלא נמצא ברמב ם שפוסק הא דאמר שמיאל ככוש ממבושל, והיוק דכריי פה ככתכו ,שככל היכור הו ד לרבינו הגדול לא נוכר כלל דין זה דכבוש מסבושל׳, והדי כפ כ׳כ מה שכת הי כתכ בדריא יהכוכיש אסור מפני שהיא ממכושל׳ וצ ע יעיין כשרי חמד כללים מערכת כף אית מג ד ה ודע.

ועוד קישה על מה שכתכ שם ואם כן לר ווהגן (שהרמכ ם פוסק כוותוה) אין שים יתרון לכניש יותר ממליה אכל ממה שכתב שם כה שכת מפני שנראית כפוכש משמע רכאמת יש הילוק כין ככיש למליה שאם מלוח הרי הוא כככיש היה לו לאסיר למלוח ביצה גם כן עיש כפנים. פשטות דברי הירושלמי מורים כן, יש בזה לע"ד סמיכה שיש בה ממש שמותר לערב במליח לעת הצורך.

ד. כבוש.

בענין כבוש הסברא נותנת שלא יהא מקום להסתפק בו כלל וכ"ע מודי שמערבין בו ע"ת דבפירוש איתא בנמ" דידן שמערבין בכבוש וכך פסקו הרי"ף והרמב"ם והרא"ש בפשיטות [ועי" חכם צבי ס" ק"ל]. אבל גם בזה ראיתי דבר מתמיה בבית יוסף כס" תקכ"ז שכת" וו"ל: ודע דבברייתא איתא דכבוש ראוי לכך [כלומר לעירוב תבשילין] וכתבוהו הרי"ף והרמב"ם והרא"ש ופירש רש" כבוש בחומץ והרדל ומיני ירקות ולא ידעתי למה השמיטו רבינו, ואפשר שטעמו מפני שהוא סבור דבלא הומץ כל ששהה בדבר לה יום אחד מקרי כבוש כמו"ש ביו"ד ס" פ"ז, וכיון דדגים מלוחים אין מערבין בדבר לה יום אחד מקרי כבוש כמו"ש ביו"ד ס" פ"ז, וכיון דדגים מלוחים אין מערבין עליהן בלא בישול כמו שיבאר בסמוך ממילא אידחיא לה ההיא ברייתא דקתני דמערבין בכנוש דהא דגים מלוחים כבוש מקרי ואפ"ה אין מערבין בהן עכ"ל.

הגך רואה ששיטתו היא להיפך משיטת האחרונים החכם צבי והצל"ח וכו", שהם הביאו ראיה מן המפורש אל הסתום וסברי דכי היכא דמערבין בכבוש הנזכר בברייתא בהדיא להיתר, הכ"ג מערבין במליח שלא נזכר שם מפני ששניהן דין אחד להם דמליח ה"ה כרותח וכבוש ה"ה כמבושל. אבל מרן ז"ל אזל בתר איפכא, לתרץ שיטת המור, ותלי תניא בדלא תניא וסובר דכי היכא דאין מערבין במליח הכי נמי אין מערבין בכבוש.

אבל באמת דבריו מרפסין איגרא ואיני יכול לירד לסוף דעתו. דהיאך יעלה על הדעת שהמור ידחה הלכה מפורשת בכרייתא שמביא ברי״ף ורמב״ם ורא״ש, שהוא עצמו הביאה ג״כ בקיצור פסקי הרא ש, מפני דיוק שמדייק במקום אהר בגמ׳ שאפשר לפרש בו פירוש אחר כמו שביארו האחרונים כל אחד לפי שיטתו וכל כי האי הו״ל לפרש בהדיא ולא לעבור עליו בשתיקה.

אמנם בכל זה יש לומר שהב"י בהשתדלותו לתרץ שימת המור שהשמים "כבוש" המוזכר בברייתא, דחיק ומוקי אנפשיה להגין בעדו באופן רחוק ודחוק, אבל גם לפי שימתו דבריו איגם מובנים לי, דכל מעמו איגו אלא משום שלפי דעתו "דגים מלו חים כבוש מקרי" וכת' כן בפשימות בלי מעם וראיה, ואני בעניי אינני מבין כווגתו בזה, דאם כן שכל מלוח הוא כבוש ואין חילוק בין מלוח לכבוש, היאך יפרנס דברי הגמרא דמליח הרי הוא כרותח וכבוש הרי הוא כמבושל? ועוד דלשימתו יהיו דברי הגמרא דמליח הרי הוא כרותח וכבוש הרי הוא כמבושל? ועוד דלשימתו יהיו ברי הרא"ש סותרים זה את זה, דהא הוא עצמו כת', והעתקתי דבריו לעיל, דמשמע מדברי הרא"ש שאין מערבין בדגים מלוחים, ובכבוש פוסק הרא"ש דמערבין בו, ואם דגים מלוחים כבוש מקרי היה לו לדייק איסכא, אם מערבין בכבוש כמבואר בהדיא בברייתא ה"ה שמערבין גמי בדגים מלוחין.

וקצת יש לדחוק ולומר שהבית יוסף סובר דסתם מלוח הוא לזמן רב וכיון שהמלח הוא תולדות המים הרי מלוח הוא ככבוש בתוך המים, אבל מליח לשעה לא

אכל כמקרה כני אדם קרה לו ג כ באגרתו שכתכ לרכו לשאול ממנו שאלה זו, שעי שנגת הקולמים נשמטה אות יו ד מתיכת מליה וכתכ ביצה ע ג מלח תחת שדוה ריצה לכתוב מליה. זוה גרם לרכינו הרשב א שלא הבין כוינתו וסבר שרצה לומר שרמלה זהוה תכשיל א' והגבינה תכשיל שני יע ז השיב בצדק שאין זה צרוך לפנים, כי דוא דבר שאין הדעת סיכלו יכבד הרגיש בעצמי שיש בזה טעות סיפר הפרפר ביצה ע ג דגים אמרו אכל על גבי מלח זו לא שמענו וכטעות סופר הוא אכל באמת כמקום שכתוב בתלמוד שלנו פרפר ביצד ע ג דגים גכתב כירישלמי פרפר ביצה ע ג פליה וולזה כוון ג'ב השיאל *ו.

ועיין בתים חולין דף קי ג ע א דה מדור מליה וכיו ד סי' קה סעיף יב לענין גבינה מלוחה דהוי ג כ כרותה. אלא שאין מליה כרותה להפלים מה שבכלי. עכ פ וצא מזה לדונא מירושלמי הג ל ומדברי השואל, וגם הרשביא גראה שהודה לו בזה שמערבין בדנים מלוחים ע ת ורק כגבינה נסתפק השואל, ותמה אני שהודה לו בזה שמערבין בדנים מלוחים ע ת ורק כגבינה נסתפק השואל, ותמה אני שם קרה מעות הדפים כזה שנדפס מרח תחת מליח וכבר הוגה בספר יד אפרים ובחבם צבי סי ק ל וכקרבן נתנאל ריש פ ב דביצה ובצליח שם דף טז עיב ובנשמת אדם כלל קיא סי ו וכירם העלימי עין מהירושלמי הג ל שהיא במקימו נבי קוליים האספנין בסיניין דביצה אע ג דנאכרין בלא העברת חמין דבשול מיהא בעינן ומליחה לא מקריא כשול עב ל וב כ הטור בסי הג ל לענין דגים קטנים בעינן ומליחה לא מקריא כשול עב ל וב כ הטור בסי הג ל לענין דגים קטנים בעינן ומליחה לא מקריא כשול לא אע פ שנאכלין מחמת מלחן".

ואפשר שהראשונים סכרו מכוון שכנמרא שלנו מיכאה הכרויתא הזאת כלשון אחר "שאם פרפר ביצה ע ג דגים דייקי מזה שש ס דידן פליג על הירושלטי בהא, אחר "שאם פרפר ביצה ע ג דגים דייקי מזה שש ס דידן פליג על הירושלטי בהא אכל כאמת זה דוחק דהא אין כאן פליגתא אלא שניי לשון. דגס סתם "מליה" הוא דג מליה כטיש לעיל. אכל ביותר אני תמה על חצל חשכתב בסיף פלפולו הארוך יז ל יאמנם לפי שהוא דבר שלא נובר בפיסקים הראשינים והמג א מחמיר וכי" וזה פלא, אם גם את פירוש המאירי לא ראה כי לא גדפס בימיו עדיין, היאך תמך יסודתיו על המג א והעלים עיניו מחטיר שהוא ביודאי בין הפיסקים הראשונים גמגה ועיין בכיי שכתב על דברי הטיר כן משמע מדברי הנפרא והרא ש שכתבתי בסמוך.

ועיין כפגי משה כגדרים פ הגודר הלכה א שכתב ג"כ וויצאין בו משום ע ת אפילו לא כשלן כל שראויין לאכילה סימך עליהן משום ע ת" משמע שסובר ג"כ כשיטת החכ"צ ידעימיה, ומאחר שבתשובת הרשביא הנ"ל משמע כדבריהם, וגם

^{*)} ודע שהראב ד בם ט מה נדרים ה ב כתב: רואה אני שיש הפרש בלשון המשנה בין שלק לשלוק, בין כבש לכבוש, בין מלח למליח עכ ל כוונתו שיש ב' מינים בטלוח האחד נקרא "מלח" וחשני נקרא "מליח". ולפי ז אפשר שגם השואל בתשוי היי לו גיי כזו בירושלמי וכתב בביוון מלח אבל אין כוונחו על מלח סתם כי אם על מין מלוח.

ז״ל הרשב״א בתשובה ח״ד ס״ ר״נ: שאלת למאן דבעי בעירובי תכשילין שני תבשילין מהו לערב בגבינה ונאמר שהוא כמכושל משום דמליח הוי כרותה ואמרו חכמי המערב שאם פרפר ביצה על גבי מלה הוי כשני תבשילין. תשובה, גראה ודאי שאין זה צריך לפנים שהמפרפר ביצה ע״ג מלח שיהיה כשני תכשילין שאפילו תאמר שהגבינה שנתן לתוכה מלח הרי הוא כתבשיל מ״מ המלח אינו נעשה תבשיל שני ע״ הגבינה דפרפר ביצה על גבי דגים אמרו אבל על גבי מלה זו לא שמענו וכמעות סופר הוא עכ״ל התשובה.

כשנתבוגן בדברי התשובה הזאת קשה לנו מתחלה על דברי השואל, דבוודאי לא קטיל קני באגמא הוי, מה לו לשאול למאן דבעי בעירוב תבשילין שני תבשילין, לא קטיל קני באגמא הוי, מה לו לשאול למאן דבעי בעירוב תבשילין שני תבשילין, כיון דלית הילכתא כוותיה ואטו טעמייהו דבית שמאי אתי לאשמעינן הלא בהדיא פסק רבא בסוגיין הלכתא כתנא דידן ואליבא דבי"ה דלא בעי רק תכשיל אחד. ועוד קשה על דברי חכמי המערב שהביא השואל, מלבד מה שכבר הרגיש בו הרשב"א, ישאי אפשר לומר שאם פרפר ביצה ע"ג מלה שיהיה כשני תבשילין, שגם לשונם אין לו מובן כלל, דאיפכא הו"ל למימר שאם פרפר מלח על גבי ביצים שכך הוא הדדך ולא לפרפר את הביצים על גבי מלה. ועוד כמה קושיות שאין צורך לבארם.

אמנם נשאל נא מי הם חכמי המערב שהביא השואל ונשמע מה בפיהם, ואומר אני שדברי חכמי המערב הם דברי התלמוד ירושלמי, שהוא תלמודא דבני מערבא, ובפי השואל הזה נקראו מיסדי הירושלמי חכמי המערב".

והכי איתא התם ביויושלמי פרק ב׳ דביצה הא: הכל מודים שאם פרפר ביצה על גבי מליח או שהתך קפלוט תחת הדג או שבישל שני מינים בקדירה שהן שני תבשילין — ע״כ.

ומאחר שזכינו לזה גראה לעין שכוונת השואל לא היתה לשאול למאן דבעי שני תבשילין, כי זה ללא צורך מאחר שנדחה מהלכה. אלא ששאלתו היתה לדידן דבעינן תבשיל אחד אי מותר לערב כגכינה שהיא ג"כ כמליח, ומשום דדין מליח לענין ערוב תבשילין אינו מפורש להדיא בתלמוד בבלי, לכן הביא ראיי מדברי חכמי המערב כלומר מירושלמי הג"ל דחזינן התם דביצה על גבי מליח מחשב ככ' תבשילין לבית שמאי דצריך ב' תבשילין או לר' שמעון בן אלעזר אפילו לבית הלל נמי, איכ מוכה משם דמליח בפני עצמו נחשב כתבשיל אחד לענין ערוב תבשילין, וממילא לדידן מצי במליח לבד עם פת או בלא פת לדעת הפוסקים כל אחד לפי שישתו.

אמנם משום דסתם מליח דש"ם היינו דג מליח כסתם משנה דנדרים נא ע"ב"), לכן בא בשאלתו, אם גם גבינה מלוחה נחשבת כתבשיל לענין זה, אבל זאת היה פשום בעיני השואל מכח הירושלמי הלז, דמליח הוי כתבשיל לענין עירוב תבשילין, ודבריו ברורין למבין.

^{*)} וע"ש במפרשים שלד"ק יש חילוק בין אמר "המליח" בה"א או בלא ה"א אבל עכ"ם סתם מליח דש"ם ברוב המקומות הוא דג מליח.

שהן כן תכשילין, ולא קאי אכית הלל כלל. אכל גם לפי גורסא זו גיכ יש ראוה דמערכין בכיצה, דכי הוכא דלכיש הוי כיצה תכשיל אחד הכי גמי לכית הלל די בכיצה לחוד לתכשיל אחד, דכהא לא פלינא גומהיכא תותי לעשות פלונתא רחוקה ביניהם. ועיין ג'כ גדרים מיט ע'א כרין ד'ה ימותר כשם ירושלמי דביצה מגולגלת בכלל תכשיל היא דהא מתאכלא בריפתא וי ל דכגדרים הלך אחר לשין בני אדם, וטעמא דכעל ג'א משים דשכיה.

וכר מן דין יש להביא ראיה כרורה מסוף הסוגיא דף י"ז עוב מכרייתא דר׳ שמעון כן אלעזר דקאמר: מידים ביש יכיה על כי תכשילין שצריך על מה נחלקו על דג וכיצה שעליו וכו ושוין שאם פרפר כיצה ונתן לתוך הדג וכון שהן כ׳ תכשילין. הרו דכין לכ ש בין לכ ה הוי ביצה תכשיל אחד ולא נחלקו רק כשנתכשלו יחד דג עם ביצה דלכיה די כזה דהוי כב תבשילין ולכ״ש לא הוי רק כתכשיל אחד, וא״כ למסקנא דקאמר רכא הילכתא כתנא דידן ואליכא דכ״ה ממילא דדי בכיצה לחוד והוא פשוט לע ד.

שוכ ראיתו שכבר עמד על דקדוק תוכת ישיון" בהגהות רש ש עיי"ש שתורצו בדוחק, ולא העיר על גי' ירושלפי ורי ף "ומודים יעי בהגהותיו בחולין ג"ה ע"א ד ה גמרא ושיין שרצה לחלק בין ליישנא ,ומידים ללישנא "ושיין , אבל לא שייך לעניגנו כלל.

וליישב גי דידן במתניתין דקאמר ושוין שהן כ תכשילין אעיג דלתנא דידן לא בעי כ״ה כי תכשילין. ניל לומר עוד כאיפן אחר. חוין ממה שכתכתי לעיל, התנא לא בעי כ״ה כי תכשילין. ניל לומר עוד כאיפן אחר. חוין ממה שכתכתי לעיל, התנא כייל ותני כל היכא דצריך כ תכשילין כעלמא כגון בלילי פסח. ההגן [פסחים דף ק״ד ע״א] הביאו לפניו כי תכשילין, ושם ע כ כנמרא הזקיה אמר כגון דג וביצה שעליו. וכן לענין ערב ט׳ כאב דתנן [תענית דף כו ע כ] לא יאכל כ תכשילין, בכל הני ס״ל לכ״ה גם כן דדג וביצה שעליו היי כי תכשילין לכן שפיר שייך לומר "ושוין.

וראיתי כרן סוף תענית שכת׳ יש מן הגאונים הראשינים שלמדין בו דין בי
תבשילין הללו מדינם לענין עירוב תבישילין וקצת צ'ע הרי לבית הלל לא צריך בי
תבשילין לעירוב. וצריכין אנו לומר דלמדין כן מדבית שמאי, אבל לפי דרכנו יש
לומר שהגאונים הראשונים דייקי כן ממלת ישוין. ועיי במג"א סי׳ תקנ"ב ס"ק די
שכת׳ "אבל דנים אסור לטננם בביצים" והוא כישימת הגאונים הראשונים וע"יש בשור.
עכ"פ יוצא מכל הנ"ל שלענין עירוב תבשילין בביצים אין מקום לספק כלל.

ג. מליח.

בענין מליח לענין ערוב תכשילין כבר חקרו בו האחרונים הרבה זה בכה וזה בכה, זה כונה וזה סותר, זה מתיר וזה אוסר ויש לי להוסיף על דבריהם ואולי יש בו ג'כ להכריע כיניהם, ממקור חדש שלא העירו עליו, ולא נשאו ונתנו בו*).

^{.224} עיקר דברי הנ"ל נדפסו כשמי בשנת תרנ"ב בקונטרס יגדיל תורה חלק ב' ע" (*

משנה תורה ועיין למשל כפ ד מה' תשוכה ה"ג שגרם הראב ד ,שור עניים" תחת "שוד" עיין במגדול עוז ובכ"מ שם. ויש לי להוסיף שיש עוד ט ס אחר בדברי הרב המגיד שם בה' יו"ט, שכתב ,וזה דעת ההלכות וכן כתב וז"ל". דברים הללו אין להם פירוש ככתבן, ונ"ל דצ"ל ,"שכן כתבו ז' ל". ור"ל מדכתב הרי"ף בהלכותיו לישנא אחרינא דאביי שם ולא הביא לישנא קמא כלל, מזה משמע שכן דעתו להלכה שאין מערבין בדייסא, דהילכתא כלישנא בתרא בדרבנן וכמו"ש ג"כ מאור עינינו רש"י שאין מערבין בדייסא, דהילכתא כלישנא בתרא בדרבנן וכמו"ש ג"כ מאור עינינו רש"י בחולין דף ג' ע"א ד"ה כי פליגי.

היוצא מדברים הנ"ל שכל הראשונים, וגם הרב המגיד מסכימים פה אחד, שמערבין כפירות מבושלים כדרך שמערבין בשאר מיני תבשיל.

ב. ביצים.

בספר גשמת אדם כלל ק"א ס" ה" ז ל: ג"ל דמותר לערב בביצה מבושלת שכ"כ הרמכ"ם להדיא בפ"ו כגון בבשר דגים וביצים, ואמנם המגן אברהם בס" ת"ב כתב דרש"י כתב דבעינן דבר שאינו אוכל בכל יום ישהוא מוכחא מילתא ישעושה לכבוד שבת ולפי"ז היה גראה דאין לערב בביצה וצ ע ע"ש.

הנה מה שנדפס שם "המנ"א בס" ח"ב" נ"ל מעות סופר וצ"ל ס" תקכ"ז ס"ק ב"" ששם הביא המנ"א דברי רש"י הללו, והקורא דברי הנשמת אדם לפי תומו יוכל לבוא לידי מעות ולהשוב שהמנ"א בעצמו כתב כן, דלדעת רש"י אין מערבין בביצים מבושלים, אבל באמת הם דברי הנשמת אדם שהוא רוצה לדייק כן מדברי המנ"א, ובזה אני תמה דלענ"ד מעולם לא עלה כן על דעת המנ"א, ואינני מכין ספקותו של בעל המהבר ספר נשמת אדם, דהא בהדיא איתא במשנתנו "ושוין בדג וביצה שעליו שהן ב' תבשילין" מזה משמע בפירוש דכי היכא דלבית שמאי דג וביצה שעליו הוי ב' תבשילין הכי נמי לבית הלל דג הוי תבשיל בפני עצמו וביצה שעליו ג"כ הוי תבשיל בפני עצמו, ונפקא מינה כגון אם נשתייר הדג בלא ביצה או הביצה בלא דג יוכלו לסמוך על כל אחד, ונפקא מינה עצמו וכגון שקולף בני אדם יוכלו לערב על תבשיל כזה, זה בפני עצמו וזה בפני עצמו וכגון שקולף הביצה מעל גבי הדג, דאם לא תאמר כן, האיך שייך כאן לומר ושוין שהן ב' תבשילין" מאחר דלבית הלל לא בעי רק תבשיל אחד.

וראיתי אח"כ שבירושלמי הגירסא ,ומודים כדג וכיצה וכו". וכן הוא כרי"ף ובכ"י מינכען*), וגירסא זו נכונה בעיני, דעל בית שמאי קאי ומודים בדג וביצה שעליו

^{*)} ועיון בדקדוקי סופרים שמביא עוד כי ישנים שגורסין כן. וכתב שם המחבר , ומוסח הדפוס נות יותר וכמו שהוא במשנה הסמוכה ושוין שמשיקין וכוי וכן לעיל ושוין שאם קצב עליו בשר וכוי ושוין שמולחין עכ"ל אב" במב"ת אין תגדון דומה דשם שפיר שייך ושוין מפני שאין חילוק ביגיהם בדין זה וגם כאן. אלו היה לשון המשנה ושוין בדג וכיצה שעליון היה דומה להני אחרינא, ולא היי קשה כלל, אבל לישנא דושוין שהן ב" תכשילין קשה מאחר דלב"ה לא צריך ב" תבשילין.

ופשים הוא מאחר שיש בו חידוש דין שלא נזכר כשים מקום. וכר מן דין קשיא לי, שאם הותה כיונת ה ה לזה, היה לו להיסיף דכריו אלו לקמן כאותו הדבור שכתב שם וז ל ושם אמרו דדווקא תכשיל דמלפת אכל דיסא ללשין אחרון לא וע ז היה לו לכתוב יכ ש פירות דלא ומדוע נסיב ק ז דיליה מפת, שיש כו ג כ טעם אחר משום דשכיה כמכואר כגמרא דשם? ועוד דתנאי זה, שצריך שיהיה ללפת כו את הפת שייך ג כ ככל שאר תכשילין שיוצאין כהן ידי ע ת כגין כעדשים, כמו ש המגן אכרהם כעצמו שם ס ק ה. והיאך סתם ה ה שאין יוצאין בפירית מכושלין, דממה נפשך, אם יש כדן ללפת את הפת מיתרין וראויין הן, ואם אין כהן ללפת את הפת, אפילי שאר תכשילין ג כ אינן ראייין לעירוכ.

וכדי לכוא אל הכרור נדייק עוד דקדוק אחר כדברי ה ה שכתב לקמן כאותו הדבור: ושם אמרו דדווקא תכשיל רמלפת אכל דייםא ללשון אחרון לא... ולזה כתב רכינו, אלא תבשיל שהוא פרפרת: כוונחו, במה שכתב הרמכ ם "אלא תכשיל שהוא פרפרת" בזה גכלל דין המכואר בגמרא בפירוש שאין מערבין בדייםא. ודבריו אלו צע ג, למה הוצרך ללמוד זאת מכללא, הלא בפירוש כתב הרמכ ם "אין מערבין בריפות דהיינו דייםא כאשר נבאר לקמן?

אמנם לע ד בדור כשמש שאין הדבר כמי שהבין מדן מהרי קרא כבי והמפרשים הכאים אהרוו, שהרכ הפניד חידש דין זה מעצמי, אלא שנורמנה לפני ה ה גירסא משוכשת בדברי הרמב ם, שכמקים שכתוב לפנינו ילא בריסות" היה כתוב בספרו "ולא בפירות. ולכן היקשה לו בשתים א' למאי הילכתא כתכ הרמב ם ולא כפירות ופשיטו כמשמעי וכטי שהכינו כל הפיסקים מלכד המג א פירות היין" ? ועז כתב וכיש פירות דלא ופשים היא וכתב זה כמתמיה, שלא היה לו להרמב ם לכתוב כן לרוב פשיטותו. ואה כ הוקשה לו עוד אהרת למה לא הביא הרמב ם דין המכואר בנמרא וכהלכות הרי ף, שאין מערכין כדייסא ? יע ז כתב אח כ כמתנצל בעד הרמב פ, "ולזה כתב רבינו, אלא תכשיל שהוא פרפרת , כלומר בזה נכלל שאין מערבין בדייסא. – ולפי גידסתו המשובשת מוכדה היה לימר כן כדי לתרץ דברי הרמב ם. אמנם כל תלמיד עם מבין יודע "שאין זה מדרך הרמב"ם להשמים דין המבואר בתלמוד ולכתוב דין אחר במקומו שלא נאמר בפירוש ושמטנו נלמוד דין המכואר בתלמוד" [יד טלאכי כללי הרמב ם אית ל הן וגם כאן היה לו להביא בפירוש שאין מערכין כדייסא, מאחר שמפירש כן כנמרא ובהלכות, אכל האטת יורה דרכו, שהביאו בפירוש, בפה שכתב ולא כייפות שהן דייסא בלשון המקרא (שמואל בי יז, יט ומשלי כ"ז כ כן כדרכו בספר משנה תורה לתרגם את הטלות הארמיות על שהרת לשון הקדש, וכן כתב בפ ה מה׳ חמין ומצה ה ג, כגון ריפות״.

וכזה דכרי הרמב ם ישרים ונכונים שלא השמים דין המוזכר בפירוש בגמרא, ולא הוסיף מדיליה דין פשוט שלא ניתן להאמר לרוב פשיטותו ושלא נזכר בגמרא, מה שאין דרכו בשום מקום, זולת שכותב "יראה לי". והדבר ידוע שבהרבה מקומות כאו לידי הראב ד בעל ההשגות ולנושאי כלי הרמבים נוסהאות משובשות בספרו נאכל כמות שהוא חי אין כו משום בישולי נכרים וסומכין כו משום עירוכי תכשילין.

והכי משמע מדברי הרין סוף תענית שכתכ: ויש מתירין לפי שיטה זו לאכול מיני פירות מכושלין כל שהן נאכלין כמות שהן היין אע פ שאמרו בירושלמי שכל שהוא נאכל כמות שהוא חי אין בו משום בישולי נכרים וסומכין כו משום עירוכי תבשילין עכיל ואע ג שגם בתלמוד שלנו ביצה מז ע א ועז דף ל ה. איתא כן: דגים קטנים מלוחים וכוי סימך עליהן משום ע ת, אע ג דנאכלין כמות שהן חיין במלחן, החילוק מבואר דהתם מיירי בדגים, שאינן נאכלין חיים כי אם ע"י מלחן, ופירות נאכלין חיין כמות שהן, ועוד דבירושלמי כללא נקט כל שהוא נאכל וכו".

יהוה איך שיהיה עכ"פ מוסכם הוא כפי כל הפוסקים שיוצאין כפירות מכושלין
ידי ע"ת כלי שום תנאי וכן פסק המהכר והרמ א בשו ע או ה ס" תקכ"ז סעיף די
וז"ל: וכן סומך על תפוחין מכושלין וה ה שאר פירות מכושלין. — אלא שהמגן
אברהם שם ס ק ג' שדא ביה נרגא וז ל: אבל במ מ משמע אפילו מכושלין אסורין
אם אין דרך ללפת בהן את הפת דבחיין לא איצטריך דפשיטא דתכשיל בעינן עכ"ל.

ולהכנת דבריו צריך אני להעיר על מקורן:

ז"ל הרמב ם בפ"ו מה" יו ט ה ג: עירוכי תכשילין שיעורו אין פחות מכזית בין לאחד בין לאלפים ואין עושין עירוב זה לא בפת ולא בריפות וכיוצא בהן אלא בתבשיל שהוא פרפרת כגון בשר ודגים וביצים וכיוצא בהן עכ ל. וכתב עליו הרב המגיד וז"ל: ואין עושין זה העירוב וכו" בגמרא דף יז ע א לא שנו אלא תכשיל אבל פת לא וכל שכן פירות דלא ופשוט הוא, וישם אמרו דדוקא תבשיל דמלפת אבל דייסא ללשון אחרון לא, וזה דעת ההלכות וכן כתב וז ל ולזה כתב רביגו אלא תבשיל שהוא פרפרת עבל הה. ומרן הכי כס" תקכז הביא דבריו אלא וכתב הרב המגיד: וכיש פירות דלא ופשוט הוא, ובדרכי משה הוסיף: ועיין לקמן דיוצאין בפירות מבישלין. כוונתו למה שהביא הכי בסמוך בשם הרץ דסוף תענית, שהעתקתי דבריו לעיל.

וכאן הכן שואל, כמאי מיירי הרב המגיד, אי בפירות היין מאי קמ ל ? לא די שהוא פשוט, כמו ש הוא עצמו, אלא שהוא מיותר לגמרי, ולא נתן להאמר כלל, דמהיכא תיתי שיהיו יוצאין בפירות חיין, דהא עיקר דין עירוב שיהא מכין דבר מאכל עיי תקון כל דהו, כדאיתא במשנתנו ,ועושה תבשיל מערב יו ט ואפילו המקילין ביותר לא הקילו אלא במליה שנתקן עי מלהו, אבל בנאכל כמו שהוא הי ולא נעשה בו שום תקין, זה לא יעלה על הדעת שיהיו יוצאין בו משום ע ת. - ואם מיירי הרב המגיד בפירות מבושלין, היאך קאמר ,וכ"ש פירות דלא ופשוט הוא" הרי אדרבה כל הפוסקים פה אחד הסכימו שיוצאין בפירות מבושלין, וכהדיא מכיאר כן בירושלמי דגדרים, ובכגון זה לא שייך לומר, פישוט הוא דלא ?

וקושיא זו דחקיה להרב מגן אברהם לפרש דברי ה ה דמיירי במבושלין ובענין שאינן ראויין ללפת בהן את הפת ומשר ה אין מערבין בהן. אבל תירוצו הוא דוחק גדול לע"ד דכל כי האי הו ל להרב המגיד לפרש ולא לפתום, ולא הו ל לכתוב שקול. כלומר שהם אמרו לו אתה מכנים כשפים למצרים שכולו כשפים. ועל זה ענה ואמר להם, אדרבא במקום שיש שם מין סחורה ידוע שם יודעים להוקור ערכה, כי במקום זה נמצאים מבינים הרבה. כך הוא הדבר שרק ת"ח יודע ומבין להוקיר ערכה של תורה ומכבדין אותה בה וכמאמרו של רב (שכת "ב) מילתא אלבישייהו יקירא.

ומעתה אני אומר שיש לדון ק ו הג ל להיפך, ומה אם הלומד מהכרו פרק אחד או הלכה אחת או פסוק אחד או אפילו אות אחת צריך לנהוג כו ככוד, ידידנו הרה ג מוה"ר ר' דוד צכי האפפמאנן נ' שהוא שר התורה ארי שבחבורה אשר העמיד תלמידים הרבה מורי הוראה בישראל, ואשר העתיק משניות סדר מיקין ומהרות וביאר לא לכד פרק אחד כי אם פרקים הרכה, ואשר בירר הלכות חמורות בתשוכותיו בדפום וככ' והראה לני מקור ההלכות בספרו, איבער דיע האלאכישען מדרשים, ואשר האיר עינינו בפסוקים הרכה בביאורו על ספר תורת כהנים ומשנה תורה שדקדק כהן על כל אות ואות, על אחת כמה וכמה שמחוייבין אנו לנהוג בו כבוד, ככוד הכמים, שאין כבידם אלא בדברי תורה.

והיום הזה שטלאו לו שכעים שנה ליטי חייו כולם שיים לטובה ועברו עליו יטי הזקנה ובא לכלל שיכה כבוד והדר יאות לו כטצווה עלינו מפי נותן התורה והדרת פני זקן שקנה חכמה. ה' יאריך יטיו ושניתיו בנעיטים ויקויים בו מקרא שבתוב על אותן השתולים ככית ה', עוד ינובון בשיכה דשנים ורעננים יהיו.

וכדי לקיים מילי דאכות הג ל, כבוד הכמים ינהלי אין כביד אלא תירה. אגיש לו ליים שמחת לכ אוהביו ומכבדיו הרכים מטעמים אשר ערכתו מפרי עיוני בענין אשר למדתי בהג העבר ריש פרק ב' דביצה כעניינא דערוב תבשילין, וזה ההלי בעזר צירי ונואלי.

א. פורות מבושלין.

ראשון תחלה יש לעיין, אם מערכין עירוב תכשירין כפירות מבושלין שנאכלין כמו שהן חיין. ולכאירה אין כזה מקום ספק, דהרי בפירוש כתב הסמ"ג, מצוה ג' דרבגן, הלכות ש' באב והובא ג כ בהגהות מימיני ה' תענית יז ל: ר' יצחק כר אברהם היה אוסר לאכול תפוחין מבישלין אחר תבשיל אחר בסעודה המפסקת, מדאמר בירושלמי דגדרים דיוצאין כהן משים עירוכי תבשילין, הילכך אם יש תבשיל אחר אסורים עכ"ל.

ולא מצאתי בירושלטי שיאטר כן כפירוש שיוצאין כתפוחין מכושלין ידי ערוב תכשילין, ואפשר שהריצכ א היה לו גירסא כזו בירושלטי. זכי האי גיונא כתב הרב המגיד בפ ז מהי יו ט כשם ירושלמי דגדרים שיוצאין כמעושן ידי ע ת ולפניגו לא נמצא שיאטר כן בפירוש, כאשר כבר העיר הצל ה כביצה שם וגם בטרדכי ריש פ ב דביצה הכיא ירושלטי לענין עית שלא נמצא בספרים שלפניגו, עיין בשיירי הקרכן ריש פייב דביצה ד ה הדא.

אכל יותר נראה שמה שהכיא הריצב א בשם ירושלמי דנדרים אין כוונתו שבפיריש נאטר כן, אלא מכללא משמע מדאמר בירושלמי פרק הגודר הלכה א': כל שהוא

כבוד חכמים.

מאת

חנוך הכהן עהרענטרייא (מינכעו).

כתוב הדר הוא (משלי ג', ל"ה) כבוד חכטים ינחלו, ואמרו עליו בפרק קנין תורה משנה ד' הלומד מחברו פרק אחד או הלכה אחת או פסוק אחד או אפילו אית אחת וכו' שצריך לנהוג בו כבוד ואין כבוד אלא תורה שנאמר כבוד חכמים ינחלו.

והרכה נתחבטו בפירוש דבריהם, ומרוב הקושי נשתנו הגירסאות, יש גורסין "ואין ככוד אלא לתורה" ויש גורסין "אין ככוד אלא לחכמים". ונראה לי בביאור הדכרים כפי הגירסא שלפנינו, דידוע כדרכי ההגיון שיש הילוק בלשון בין אם הנשוא כתיב בתחלת המאמר או בסופי, שאם נאמר ,,ראובן הוא חכם אין בזה שום שלילות ויוכל היות שגם שמעון הוא חכם, אכל אם נאמר "הכם הוא ראובן בא לשלול ולומר שרק ראובן הוא חכם ולא שמעון. והכי גמי במקרא שלפנינו, שאם היה כתוב ,,הכמים ינהלו כבוד" אין בזה שום קושי, שכך ראוי להם להכמים שינהגו בהם כבוד ומצוי הוא גיכ לפעמים שינחלו החכמים כבוד הראוי להם, אכל כאן כתיב ,כבוד חכמים ינחלוי דמשמע שבא לשלול ולומר שרק הכמים ינחלו כבוד, והלא בעינינו אגו רואים שאיננו כן ומעשים בכל יום שגם הכסילים ינחלו כבוד אם בתיהם מלאים כסף וזהב ? לכך כא התנא לתרץ, שיש מין כבוד שהוא מיוחד להכמים דווקא, ואין לאחרים חלק בו, דהיינו כשמקריבין להן דורון מחידושי תורה וכבוד מענין זה לא נאות כי אם לתלמיד חכם היודע להוקיר דורון כזה ומבין כדכרי תורה, ועל זה אמר "ואין כבוד אלא תורה שנאמר כבוד חכמים ינחלו" ולא בא לומר שבכל מקום שנזכר שם "כבוד" קאי על דברי תורה דווקא, רק רצונו לומר שכבוד הנוכר בפסוק זה קאי אדברי תורה, וכעין זה כתב התום׳ יום טוב בשם המזרחי בסוף גזיר על מאמרם , והלא אין מורה אלא של בשר ודם" שכל מקום שאמרו בכיוצא בזה שלא באו לשלול בכל המקומות, אלא במקום שעליו אומרים כך, והכי נמי כוונתם שנפסוק זה לחוד אין ככוד אלא תורה משום שהתורה בעצמה היא כבוד חכמים. ועיין בנמרא מנחות דף פ״ה ע״א אמרו ליה יוחנא וממרא למשה תבן אתה מכנים לעפריים א"ל אמרי אינשי לאחר ירקא ירקא במתניתן בשתייה אבל בהנאה לא מיתסר אלא א"כ העלה והך ברייתא דאגרדמים לאסור בהנאה קתני יאתי למימר כדמיכח שמעתי דפריך ליתני ימכור כדאמר גבי חרם גוויף) ואע ג דהאי אגרדמי (לא) לנסך גתכוין, ולא דמי ללוליבא בזו לאסור דהתם לא היתה הנגיעה ברישא דלוליבא אלא בהרי דקנחות נגע הגיי ליין שבידו ואעפ"כ נאסר בשתייה ולא בהנאה דבלא נתכוין נגע ביין כדאמר גבי") נפל לבור ועלה דשרי בהנאה והיג כפר ח ובהיג יבספרים ישנים בהדי דקנחית נגע בחמרא ומעשה שהיה כך היה שלוליבא ה ל ולא משום נגיעה נקטיה וגבי לוליבא אי ברישא דלוליבא דנגע שרי ואפי בשתייה המעם דהשיבא כחו שלא בכוונה כדאמריי") נמל את החבית וזרקו לבור בחמתו דשרי אפי בשתייה ומיקטי ל) דקאזיל מיניה (ומיניה) וכן שמוע׳ הקדמונים אכל בהתיז את הצרעה ומדד בקנה איכא כוונה להכי אסור בשתייה, ואפי׳ מאן דגרים בהדי דקנחית נגע ברישא דלוליבא לא דמי לגדנוד הברזא דהאי לוליבא רפוי הוא נוטלו בידו וה'ל כהתיז את הצירעה אכל ברזא שטהודקת ועומדת הרי הוא כנוד מלא יין ביד ניי, שהגוי מניח דשביא לשתייה אע"ם שהיין יוצא שמעשה לבינה קעביד לחבית דאיפקעא לאירכה דשריא לשתייה אע"ם שהיין יוצא שמעשה לבינה ביין ווצא והוי כנגע לחבית לדופנה:

תשובת הר ר אפרים כר יעקכ") אפ" כניענוע הכרזא שרי כהנאה אפ" ער הכרזא") וזאת אשר השיב לה ר יעקב בן אחיו הח"ר גרשום.

קבל נא את שירתי, וקח את ברכתי אשר לך הכאתי תואימה. כמשקל דעת לבי חכמה:
אדון?) לי יעקכ, והסר לב העקוב, והיד ושוד תנקוב, לקורא הדורות. ם גה אל
תורתו, וסור אל משמעתו. להבין סידתי, אמרות טהורות. ראה כה ותכקר, והשכם בכקר,
חקור עד אין חקר, בשבע החקורות. יהי כה הלקך, וחפין חישקך ירוצון שוקיך, למשנה
ינמרות. משוך את אמרתי יתישמע לעצתי, וקיבל לרינתי...

[.] שם ניח עיא וכ״ה בדפום פיזרו וויניציא ושאלוניקי ולפנינו איתא הרם.

[&]quot;שם דף סיא עא. (4) שם דף סיא עא. (5) שם דף סיא עא.

שנת בספר השנתי של הח׳ ברילל שנה ג׳ ע׳ (9) (4)

^{&#}x27;) עיי בשוות מהר ם כ ב דפום לבוב סיי שיח. () כול שצ ל אזון.

הונא דאמר¹) נצוק וקמפרס ומשקה טופח היבור ליין נסך וכי לא החזיר גרגותני לגת קתני מתני מה שכנת מותר אלמא אפי בחכורין שבשעה שהקילוה התחתון יורד מן הגרגותני לבור יורד קילוח העליון מהגת לגרגותני קתני השאר מותר וכ"ש שלאחר זמן

כמו נצוק של חבית לכלי שנאסר מהמת נצוק של מזיגה. שלמה בר יצחק. מעשה היה שהיה יין בכלי אחד ומדה שהיו מודדים בה היתה בכלי ובמדה לא היה יין זנגע גוי במדה ואסרו היין דהוי כח גוי בכוונה לאסור, א"ל רב אשו") נקטוה לידיה דלא נישכשך, מכאן דאם נגע גוי ביין דמותר בהנאה.

יהודי אחד היה מוכר יין ובא גוי והוציא הברזא והחזירה ישראל ואסרו כל היין ואפי׳ שתחת הכרוא ולא דמי לההיא דאמרי בע"ז 3) ההוא הכיתא דאישתקול ברוא וכו׳ עד ברזא והשאר מותר, דהתם לא שכשך ביה גוי ומגע גוי בלא שיכשוך הוא לכך מותר השאר והיכא דשיכשך ביין אסור בשתייי (בתשוכת רבינו יצחק בר יודא נמצא שמתיר היכא שהוציא הגוי הכרוא לחוין ועיד מתיר אם היה הגוי תופסו בתהתית הכלי וישראל מריק בו מן החבית מותר אפי׳ מה שבתוך הכום שכך המנהג שהגוים נושאים את היין במוטות. עד כאן דבריו.

דין שפחה שנדנדה הברוא ").

נשאל לרבי׳ יעקב ברזא שהיתה תקוע׳ בחבית ובאתה רצה להוציא היהודית הברזא6) ולא יכלה וכאת שפחה גויי והנידה הברזא ולא יצא כלל מן היין לחוץ ושאלינן אם מותר, ודמינן לאגרדמים?) גוי שקדה במינקת והעלה, שעמא דהעלה דומי׳ דגוי שטעם את הכום והחזיר, הא לא העלה אע״פ שראש המינקת השני נגע ביין והיה מוציא [f. 5b] כנשימתו והנידו לא, או דילמא ללוליכא מדמינן ליה⁹) ואסור בשתייה. והשיב ר׳ יעקב על הברזא שנדנדה הנכרי׳ ולא יצא ממנו יין כלל לא נדמה אותה לאגרדמים גוי ולא (לכא) [ללוליבא] דקאמרת העלה דומיא דטעם מן הכום דהתם אם לא מעמו היה הכום ריקם ולכך שרי ודקא דייקת הא אם נדגד המינקת שרי הא ליתא לפי (שאין) |שאם] המינקת רפויה ואינה בגוף ההבית לסתום במקומה היה אסור בשתייה בנידגוד בלא העלה כדאמר.") מדדו בקנה או שהחזיר את הצרעה ואסרינן

ע״ז דף ע״ב ע״א. (1 שם נ״ם ע״ב (3) שם. (3)

ועיין בתום׳ ד״ה ה״ג אתא עכו״ם ובפסקי א״ז סי׳ רכ״ר.

ספר הישר לר״ת דף ע״ז ע״א וכו׳ והוצאת מהרש״פ ראזענטהאל סי׳ נ״ג ונ״ד והובא (5 בתמים דעים סיי צ"ד וצ"ה ובקיצור בפסקי א"ז סיי רכ"ו ובמהר"ם ב"ב ד"פ סיי ש"ד ובמרדכי ע"ז ריש סיי תחמ"ז ונזכרה ג"כ בתשובת ר' אפרים כ"ר יעקב מכונא (מהר"ם ב"ב דפוס לבוב ס״ם שי״ח) ובתשובת ר׳ שמשון ב״ר אברהם (מהר׳ם ב״ב ד׳ם ס״ם ר״ה ותשובות מיימוגיות לה׳ מאכלות אסורות סיי ט').

⁶⁾ צ"ל ובאת ריבה יהודית להוציא הברזא.

^{?)} ע"ז נ"ח ע"א, ועיו"ש ברש"י דגרסינן במ ם ובערוך הביא ויש גורסין בסמ"ך.

אם נ״ב ע״א. (8

⁹ שם דף ס׳ ע״ב.

עככת יין שכמשפך כמאי מיתסר בגציק ומשמע שכאיתה מדה שמדד לנכרי מדד לישראל וחישש לעככת יין כשמדד לצלוחיתו של ישראל מותר וכ״ש כשהוציא היין כמדה מן החבית ונטל המשפך ומדד לתוך כליו של גון דאין לנו לאסור היין

שכטידה שבהכית דמן הדין אין לגלות שלא יכא לידי קילוח.

מעשה כא לפני רש י') שיין כשר הי כקנקן של עין ומלא היה ושכחו הקנקן לפני הגיי יהריק הגוי ממנו לכליו לשתות ומתוך יין נסך שבכלי הגיי אסרו היין שכתוך הקנקן ע' נצוק היכיר ילאחר כן הוציא יין מחבית לתוך איתו קנקן האסור יהתירו היין שבחכית ולא אסרוהו משום נצוק שנתחבר בחבית ליין נסך שבקנקן לפי שיין נסך שכקנקן אסרו משום נצוק יאותו יין אינו אוסר יין אחר ע' נצוק אלא איכ עירב ממש בכלי ילא חיישינן שמא הריק הגוי מין נסך שככלי לתוך הקנקן או שמא ושמא למיעבר הכי דלא הוי יין נסך אלא ע' נצוק הילכך אין לאסור יין שכחבית ע' נצוק הואיל ולא נגע כי ממש, דאעפי ע' נצוק הילכך אין לאסור יין שכחבית ע' נצוק הואיל ולא נגע כי ממש, דאעפי שאמר ש מ נצוק היכור ב") מ מכאן שמעי האפיי הכי יש יין (נסך) שבנת מותר, שאמר ש מ נצוק היכור ב") מ מכאן שמעי האפיי הכי יש יין (נסך) שכנת מותר,

וכן יהודי אחד היה לו קנקן שהיה לו עככת יין נסך ושפך מן המדה לתוכו כלא משפך והוציא מן היין הכשר שבחכית לתיך המדה ושאלו לר' אם מותר היין שכחבית. משפך והוציא מן היין הכשר שבחבית ליה משים נצוק והיין שבחבית הוי ליה ניצוק והשיב דמותר [6.58] דה ל המדה אסורה משים נצוק והיין שבחבית הוי ליה ניצוק

בנ ישרי וכן פסק רבינו שמואל מצרפת").

נשאל לרש" ין וששאלתם על היין שכחכית שהוציאו מסנה לכלי שמזג נוי מסנו

(או) ככלי ששתה כו ונשאר [כו עככת] יין (כחבית) גרא שהוא מותר אף על פי שלא עמד ישראל על גבי בשיגי מן הכלי לפי שאין אדוקים הגוים עכשיו לנסך ואין מכנים ידו לתוך כלי שמזג ממנו"ו אלא על ידי ניציק הכיר וכן הלכה שהגצוק חיבור ליין נסך וכששכה ישראל ועירה מן החבית לתוך אותו כלי ראשון חרי [זה] נצוק הבא מכח נצוק ואין לנו לאסור הוין שכחבית על כד דתנן ירד לכור דמה שכבור אסיר והשאר מותר ואט רב הונא לא שנו אל' שלא החזיר גרגיתני (כינזייא (?) כאשכנו) לנת") אכל החזיר גרנותני לגת אף מה שכנת אסור ופרכינן גרגותי נופא במאי מיתסר בנצוק ש"מ נצוק הוי זיביר ודהינן כשפיחסתו כורו. ומי רב הונא משום נצוק אמרה דשמעי ליה לרב

¹⁾ מסקי אז סי רשוז ותמום דעים סיי קוח ומסקי רקנטי סי רכב.

[&]quot;ו עיז כו עב. ועייש בא ז סם רט ני

מרכי קהואז שכ.

יש ח קד. ראבן פיי ש ח 149. המים דעים סיי קד. ראבן פיי ש ח לה פרדס הי פרדס הי לה פיי ש ח (רף נה עיא).

וכס האורה שם איתא עוד: שאין דרכם לעכוד עכודה זרה ככך אלא על ידי שכשוך ("
ואין רגו לאכור את הכלי שמזגו ממנו. וכה כאו הכי דף כג סי ציו. וכז חסר כפרדס כת ד וכראכן שם וגם לפניגו ליתא. וכפי הנראה דרג המעתיק הראשון על שורה שלמה עי התיכות הדומות הכלי שמזגו ממנו.

י) מכאן ועד פוף התשוכה חסר כס האורה וכן בפרדס בת ד ובראב"ן שם, וכאו ה כ י איתא.

מושכי העגלה בדרך ונשתהו החכיות בין הגוים ה' ימים האחת") משתמרה במקום המוצגע וחותמיה קיימים וחברתה במקום התורפה, וכן על החותם העליון והדסקיא נתקרעה אלא שמקצתה נשתיירה בדוחק בצידי החביות בין הסולמות ומלמטה, וכשבאתה לכאן הוכר ראשי האותיות כראשי הברזות ופי החבית סתום בדוחק ביתדות אבל חותם אין שם וצלעות החבית שלימות בלא נקב והתירו עי סימנים, ומאחר שנעשה כתיקון חכמי ועדיין הברזות סתומין ובצלעות אין נקב ופי חבית סתים בחוזק אין לחוש שמא הפכו פעם לצדדין וברוא אחת היי שם שלא הוכר הותמה יפה שנראה בה מעט (משם) [רושם] האות ולא היית׳ מכוונת אצל אות חבירתה כי נהפכה והתיר

ואמר כי לא היה המחתים יודע לאמן ידו"). עכיל רוקח.

מעשה בא לפני ר' 3) בקנקן שהי בו עריכת יין |נסך | ונתנו עליו משפך ומדדו מדה ביין כשר שבחבית מה דינו, והשיב דמותר, לא מיבעי דנצוק בר ניצוק הוא אלא אפי׳ היין מקלח מן החבית למשפך אם לא פהסתו מותר והכא לא פחסתו קנקנו, דהכי אמריי 1) מה שירד לבור מה שבבור אסור ומה שבגת מותר ואמר רב הונא") לא שנו אלא שלא החזיר גרגותני לנת אך אותו שכנת מיתר אלמא אעפ"י שהגרגותני נאסר עי נצוק אי עי שפחסתי בורו בשלא החזיר גרנותני לגת אין נאסר מה שבגת ע" של גרגותני דנצוק בר נצוק היא שהגרנותני אסור משום נצוק והגת כר ניצוק הוא ושלח הדבר לשפירא הרוור ישמרין והרור אברהם והרוור יודא בר קלונימום [f. 4 b] ור׳ מאיר אחיו וזה הכתב: ירד לכורº) מה שככור אסור והשאר מותר. לפי לשני הא מה ישכביר אסיר אכל כנרגותני מותר ודהוא בכלל והשאר מותר, אכל רב הוגא כא לפר׳ מתניי דאמר והשאר מיתר דלא איירי בגרגותני אלא במה שבנת ואיכא למימר ליתן דין בגרגיתני כמו על הגת יבא לפרש דין לגרגותני כמו שבבור משום נצוק ומ מ שמעינ׳ מינה כשהחזיר הגרגותני לגת דאסור הגת משום דנגע בגרגותני דאיתסר בנצוק ביין שבנת אבל לא החזור הגרגותני לגת מה שבגת מותר דמשום ניצוק הגרגותני לגת לא מיתסר דהוי נצוק בר נצוק, הקילוח היורד לבור מגרגותני זהו נצוק וקילוח היורד (מבור לנת) [מנת לנרגותני] הוי בר ניצוק ומותר שעל הגת, שאעפי שהקילות היורד (לבור) מגת לבור יורד דרך גרגותני כיון שהגרגותני מפריד קצת הקילוח אין לנו לאסור מחמת אותי הקילוה דמה שלא עלה בגת וכן גבי קנקן שהמשפך מפסיק דוגמא דנטל את המשפך") ומדד לתוך צלוחית של נכרי, וחזר ונטל ומדד לתוך צלוחית של ישראל אם יש בו עכבת יין אסור, וקבעי בגמרא")

⁽בס' האסופות איתא: וחבית של ר' נשתמרה וכו".

ובס' האסופות שם איתא עוד: והתירו זקן אחד על ידי סימנים הללו. ואחריו בא (2 ר' ומילא את דבריו וכו" ולכתחלה לא רצה ר' להתיר אלא מאחר שהורה זכן הראה עצמיו כמסייע כדי לחום על ממוגן של ישראל, וחזיתיה לדעתיה דאלו בדידיה אתרעי מלתא הוה בדיל מלמישתי האי חמרא.

עיי בתוס' ע"ז נ"ו ע"ב ד"ה גרגותני. (3) שם נ"ה ע"א. שם נ"ו נ"ב. שם נ״ה ע״א. (7) שם ע״ב ע״א. (6) א) שם ע״ב.

וכן ינדולה מואת דנבי ההיא רביתא"ו דנקישא איפיא שקורין אישקום א³) וכן ההוא ארכאין דקנקים המרא דניי וישראל וכיש כאן ושלחי הדכרים לשפירא ולהר ד יצחק מביהם והודו לן.

מעשה היה") ששכחה יהודית מפתח של מרתף ערב יום הכפורים והרבה פעמים הלכה היהודית מבית הכנסת לבית וככל פעם ופעם סגרה השפחה הדלת כצאת נבירתה מן הבית וליל המחרת שאלה היהודית היכן (היכן) המפתח ואמרה השפחה מצאתוה סמוך לערכ והיו כמרתף חכוות פתוחון ופתומין והתיר רבינו שלמה היין כי לא נהשהו הנוצרים לנסך כ א לשתות ואסרי 6) לא הלכת לצור מימיך וראית ישראל וגוו ששפתו שתי קדירות על כירה אחת ולא חשי להם חכמים שמא ישים גבילה בקדירה, ועוד שהגברת נכנם ייוצא תמיד ושמא תזכר הגברת המפתח ומתוראה השפחה שמא תתפס כננב ואימר ספק ביאה ליכא") מההוא מתני"ל) שמסרה אקלירא לגוי ואמר לא מסרה לה מפתח אלא שמירת מפתח בלבד. ותניא נמי הכיץ) ואע ג שאם אומר שמור אסור שהודיעו שמפליג א ה במסירת שמיר׳ המפתח לא חיישי וכ ש הכא שלא מסרה המפתח לה אלא שכהה והגויי נתפס כגנב דהוא היתר נמור, ולא יקיל אדם כממונן של ישראל [f. 4 a] לפי שהתירה חסה עליו וק"ל ספיקי דרבנן לקולא. ואי משום חומרא דיין נסך הים באומות שמנסכיי יינם לע"ו ומשכשכין דהוי איסורא דאורייתא ומשים ישתו יין נסיכם אכל כאומה זו שאין מנסכין על מקום שנוכל לומר עליו נתפס כננב היין מותר"!): מו׳ הר״ר יצחק בר משה מוויינא אמר 11) מפתח של מרתף נמצא ביד גויי וכוס יין בידה היין שבמרתף כשר כדאי גבי ככר 17) נתון ע ג מהף ומדף טמא מונה תחתיה אע פ שאם נפלה אי אפישר וכוי ישאני אמר אדם וכי הכא נמי איכא למימר קנתה היין מן הישוק וא(ו)מריי בפי בתרא דע"ו (למימרא) השתא שהרותיו וכוי יין נסך מיבעי ליה [למימרא] ולא ילפינן אישור משומאה 11).

מספר רוקה. מעשה 15) שפעם אחת כאו שתי חכיות ממקום אחד בחותם בתוך חיתם כדרכן האחת של ד' שלמה והאחת של אחרוי ונאנסו הסוסים

[&]quot;ט עז דף עי עא, ועי מהרום בוב דפום ברלין עי 296 סיי שפ״ם. (1

ישם ריש עיב. ") רש י שם וזהו בלשון צרפת הישנה escume ובלשון צרפת (2 תחרשה ccume __ Schaum מם בגמי רף עי ע א.

סוקות שמבת רשי לר שמעיה שהדפים ר׳ יואל מיללער במבוא לם׳ הלכות פסוקות (5 מן הגאונים ע' 6 אות י'א (ההוקר שנה ראשונה ע' 45) והובאה כס' אסופות כ"י דף קכ"ט ע"ג (נחלת שד"ל ע' 45 שורה 10) בשם תשובת רבינו שלמה לרבינו ש משון.

⁽⁶ ע"ו ויא סיף עב.

צ"ל מההיא מסוביתא כדאיתא שם דף ע" ע"ב.

י שם דף עי עיא. ⁶) צ'ל מהחיא מסוביתא כראיתא שם דף י 9) שם עמור א'. ¹⁰) ועי בתוםי עיז דף ג'ז ע"ב ד"ה לאפוקי.

¹¹⁾ פסקי איז סיי רמיו ועיייש סיי רמיג וכוי והובא בשוית מהרויל סיי לייה. בדה דף ד' ע"א ע"ם תוספתא פ"ד דטהרות ה ג. (13) דף ע' ע"ב.

יבמות ק ג עוב. (1) חובא כם האסופות כיי דף קכיו ע"ג, עיי בגחלת שר ל עי 89.

ויש מחמירים ואוסרים אותו מורו"ט של גוים לגמרי לפי שאינו מתקלקל בתערובת היין והמיקל לא הפסיד עכ"ל רבי' ברוך:

ושמרי יין של ישראל נראה שאם נגע כהן גוי שהן אסורין אע ג דאין דרך ניסוך בשמרים, מי׳ כיון דאפשר לכננם ולהוציא מהם היין כעין בוכ׳ מ¹) משום הכי אסור והלכך אסור לאדם ליתן שמריו לגוי לאפות לו וכן גוהגין בו איסור בשפיר"א אכל מורי רבי׳ יקר ז"ל") הי׳ מתור בדיעבד אפי׳ שמרי יין ממש לפי (שהשמרים) [ש]מייבשין השמרים בחמה עד שהם כחרם וכן עושין כל ימות השנה מחגוכה ואילך לאחר שכלה יין חדש, והואיל ונתייבשו השמרים עד שאין כהם מעם יין אמאי אסור לחמץ כהן, והאי דאמרי ") האי דורדיא דארמאי לכתר תריסר ירחי שתא שרי, היינו אותם שלא נתייכשו בחמה אלא מונחין הכי כלא יין ואפי׳ הכי מתייבשין לעצמן לאחר י"ב חודש. והדברי קו אם מעצמן מתייבשין לאחר י ב חודש ואפי׳ הכי אינן כחרם ומותרין כ ש כשהן כחרם על שנתייבשו בחמה שהן מותרין. וכן מצאתי סמך בירושלמי במסי דמאי⁴) דקאמר שמרי יין שיבישו [f. 3 b] אין בהם איסור ע"ז ומשמע אפי בתוך י ב הודש ועוד הארון הרבה ופין דבדיעבד אפילו הימץ בשמרים של גוים מותר והא דאמרי שמרי אסורי בתוך י"ב הודש, היינו לשאר הנאות כגון לתמד א ג כגון לחמץ עיסה לכתחלה אבל כדיעבד מותר לכל ישראל וראיותיו מפורשות בספר רבינו ברוך, אך הכמי שפירא ורבינו כרוך חולקים ואמר׳ [דוקא] לאחר יב חודש אכל בתוך יב חודש אין לה תקנה ואפי׳ נתייבשה בחמה ועוד נימצא בתוספת׳ דמס׳ תרומה בפרק בתרא יו שמרי גוים שובישו אסורים בהנאה, וז"ל רביגו תם דפי דאסור דמה שרי לאחר יב הודש דוקא בשמרים שנתמדו במים וכבר במל מעמן כשעשה מהן התמד אבל בעצמם קודם שנתמדו אפיי לאחר י"ב חודש אסירי, ותדע דהכא כשנתמדו דאי לא נתמדו לא הוה קרי להו דורדיא אלא שדריא כדאמרי׳ בהמפקיד 6) איכא גולפא ושרדייתא⁷) אכל לאחר שנתמדו קרי להו דורדיא וכן שלה ר'ת לרבינו אפרים על זה"ו מאן דשרי ירה יירה כסורר ומורה. ועלי יערה רוח הן מאת הבורא.

מעשה הי' ושכח יהודי מרתיפו פתוח בליל' ולמחר מצא כרא מלא יין בתיבה של השפחה גוי' ולא ידעו אנה לקחתו ולא מצאו משקה טופח סביב הברזא והתיר הר"ר יודא בר קלונימוס ממעץ היין מאחר שמפחדת הנוי׳ ליכנס למרתף פן (יגורא) [יעורו] משנתם ותתפם כננב, ועוד שמא לקחה מן השוק וספק ביא' היא

שסקי א ז סיי קפ ב. bouchet = Trank (1 ... ע"א דרף ל"ד ע"א. (4 ... ע"א דרף ל"ד ע"א. (3 ... ע"א דרף ל"ד ע"א.

 $^{^4}$ ע"ז דף ל"ד ע"א. 4) פ"א ה"ג. 3 טוף הלכה ו"ב. 6) ב"מ דף מ' ריש ע"ב. 5

מ"ל ושדריא, עי׳ בד״ם שם. (7

אום׳ ע״ז דף ל״ד ע״א ד״ה דורדיא, פסקי איז כי׳ קפ״ג, מרדכי שם סי׳ תתכ״ד (8 ובכלבו סיי צ"ו (ד"ו שכ"ז דף ק"ה ע"א).

פסק רבינו שמואלי) דחומץ של ישראל אינו אסור אם נגע בו. אבל האידנא") שאין אנו בקיאין יפה בטעם של יין אם חומץ הוא אין להורות ועוד כל דבר שאחרי נהגי כו איסיר אי אתה רשאי [f. 3 a] להתיר בפניהם 3). ועוד ראיתי תשוכה בשם רבינו שלמה+) גיי ששיכשך ידו בחומץ אסור אעינ דלא מנסכי לעיז הומץ משום נזורת יין נסך. אכל שעם אחר לא אמר אלא הבנתי סברתו שאמרו משום יין נסך כאשר כתכתי לפעלה ואיכא למימר דוקא קאמר שיכשך דילמא אתא לאחלופי בשיכשך דיין נסך שהוא אסור דאירייתא, אכל כמגע כלא שיכשך לא אמר. יהרי ר שטריא אסר לתלות החומין כבית דוימנין נותן בו יין ולא ידעו אי חומץ הוא אי יין הוא ורבינו יודא כר קלונימוס אסרה מטעם זה אכל רבינו משולם מנרבונא התירו אפי במגע גוי והשיב לו רבי׳ יעקב"). (הילכך אסור ליתן שטריי לגוי לאפות ונהגו כו כשפירא איסור לפי שמגע גוי אסור⁶). בספר רבינו ברוך ממענץ אם איתא דמערכי כי מיסרה סרח") והילכך מותר לנו חומץ שכר של גוים כשלוקחו מתוך כלי הנתון כי לקיום דאי מערבי כי׳ דורדיא דיין נסך מסרח וכן משקה העשוי מתותים הנקרא מורו"ט"ו נר׳ דשרי דאי מערבי יין מיסרח סרח ומתקלקל אבל כשהגוי מוציאו מן החכית למכור אז צריך ליזהר שלא יערכו כו יין") לפי דדמי׳ של מורו ט יקרים מדמי היין כי האי דאמרינן לקמן כשילהי פירקי "ו) יין תפוחים הבא מן האוצר ומן ההפתק מותר, והנמכר כקטלוזא לפני חנוני אסיר לפי שמערכין בו יין.

ו) הוכא בפסקי או ז שם סיי קנ ב.

[&]quot;ל כשיטת רת בספר הישר סיי תרי ח ודף ע"ג ע"ב) וסיי תרכ ב (ע"ד סוף ע"א) ובחוצאת מהרש פ ראוענטהאל סיי מ ה. א : מיה ד. ובפסקי א ז סיי קנ"ג. ועיי בשו ת מהרשם ב ב דפוס קרימונא סיי רל ג.

^{.152} עי האורה מסי האורה (3

לי שם ושם והוכא בפירוש התפלה לר' אשר בר' יעקב הרוי (כ י ר״ד קויםמאן) דף רל״א סוף ע א וז ל: הורה רבינו שלמה בגרמיישא מי (צ״ל גוין ששכשך ידו בחומין אע״ג דלא מגסכי חומין לע"ז אסור משום גזירת יין דלא מצינו לו היתר (וכצ״ל בהאורה שם!) אלא לאפיקי מאיסור הנאה אכל בשתיה אסור.

[.] עיי לעול הערה 2 ובתוס׳ עיז כ״ם עיב דיה אי משום.

יון. מקומו ושייך להלן בדין שמרי יין. 6) ב ל שכל המוסגר בחצאי עגולה אין כאן מקומו ושייך להלן בדין שמרי יין.

[&]quot;) לשון הגמ' בע"ו דף ל"ב ע"א וע" בד"ם שם.

א) בשבת ס"ז ע"ב פירש י בדיה היג אבל נותנין קוסם של תות מוריי"ר וחזק הוא מחמין וכו". ווהו בלשון צרפת הישנה mourier .meurier ובלשון צרפת החדשה Maulbeerbaum = נפירוש המיוחס לרש"י בב"ר פ" כ"ב אות ט" הובא: מוראש.

⁹⁾ בסי אסופות כי דף קב"ו ע"ב (בנחלת שד ל ע" 89 שורה 31 הביא): הורה ר' [סתם ר' הוא רש"ן אסור לשתות יין תותים שנקרא מורט בלש" אשכנז (?) של גוים אלא א"ב יישראל רואהו משעה שמוציאו מן החבית, וכן הוכא באו"ה כ"י סיי פיט ובמהר"ם ב"ב דפוס ברלין ע" 129 סיי פ"ד על שם רבי וכפרדם סיי רס ו ובמעשה הגאונים ע" 88 הובא ע"ש ר' קל ונימוס ובס" תאורה חב סיי ק"י הובא בסתם. וע" בפסקי א"ז סיי קס ד ובמרדכי ע"ד סיי תת"ם וברוקת סיי תצ א.

סדק קטן שיש שם שיוצא היין מהדקו הילכך אפילו לאורכה שפיר דטי, וכן לחביות עץ שלנו אבל אסור להניה לגוי לתחוב המטלית או געורת בסדיקיה לפי שנוגע ביין והוי כההוא חבית'!) דאיישתקיל ברזא ואהדרה גוי. אבל לפותיא'!) מעשה לבינה קעביד, פי׳ אינן עושין דבר אלא כמי שמהדק לבינה על (חבית) חברתה, וחבית שלנו'!) מותר להניח לגוי לתת עליהם מגריפות שקורין רייפא אפי׳ כשיש בהן יין

שגם הוא מעשה לבינה שדוחק הנסרים זו לזו, כך פסק ספר התרומה 1).

מדדו בקנה⁵) וכו׳ בכל אילו [היה מעשה] ואמרו ימכר ור׳ שמעון מתיר בשתיי⁶) ומסיק בגמ׳ דלית הילכתא כר׳ שמעון.

יין ⁷) בחצר אחרת מותר והוא שיש מפתח וחותם בידו ובלא מפתח הואיל ופתוח לר"ה, כך פסק ר' שמואל מצרפת°).

ומעשה, היה שעשו חופה והי' יין כמרתף והלך הגוי במרתף והתירו היין, חדא דיוצאין ונכנסין הי' היהודים ועוד שהרי נתפס עליו כגנב ומותר:

מעשה אירע ששכח יהודי מרתפו פתיה כמו שאמרגו למעלה⁹), ומכיא הרבה ראיות להתיר.

כיון דאיכא חותם אחד לא טרח וטויף "1). נראה להר"ר אברהם כר שטואל החסיד דבחותם אחד סגי"ו) דקי"ל כר' אלעזר"ו) אע"פ דעתי דיקדק הכא בתר האי דאמריי "1) דתרי צריך. משמע מהכא חומץ שלנו בנגיעי גוי מותר מדאמריי בחותם אחד דלא אתי לאחלופי בנסך שלו אכל חומץ שלנו אם נגע בו נראה היתר דכה"ג אמריי ביין מבושל דקתני "1) על יין מבושל דאיני נאסר במנע גוי והכי הלכתא בפירושיי צרפתיי: והא דאנו מניחין חומץ בכיתא בלא שמירה מהאי טעמא. ומיי צריך לאסור כיון שמשימין בו יין תדיר ויש בו טעם יין והלכתא לאיסורי. אבל רבינו אליקים פיי כיון דלא חזי לניסיך אי איכא חותם אחד לא טרח ומזייף וכיון דאיכא חותם אחד לא טרח ונגע. רבי שמואל ההסיד פי' שאין צריך חותם בתוך חותם לחומץ כליין לפי שאין מכניסי' לע"ז חומץ ולכך סני בחותם אחד ולעיל אשמועי' דיין מבושל שלהם כיין חי שלהם אכל יין מבושל שלגו אין לו דין כיין חי שלנו. והר"ר אברהם בר שמואל מורה כאן היתר גמור ואין מפרסים הדבר חיש דנהינו בו איסורא והר"ר שמואל מורה כאן היתר נמור ואין מפרסים הדבר כיון דנהינו בו איסורא והר"ר שמואל מורה כאן היתר נמור והי"ר שמור לי יצהק:

ע"ז נ"ם ע"ב. $^{(3)}$ שם סי ע"ב. $^{(3)}$ ראכ"ן כי ש"ט (דף נ"ו סוף ע"א). $^{(1)}$

^{.)} ענייש סיי קפ"א וברמזים ובמח"ו ע' 776 סיי קב"ו.

לשון המשנה דף ס׳ ע״ב. (6 בגמ׳ שם. (7) דף ס״א ריש ע״ב. (5

⁸⁾ אוצר טוב ע' 5 ועי בפסקי א"ז סי רל"ח.

נראה שכונחו למה שהביא לקמן סוף ע' VII ומימרא זו וגם המעשה שהביא בסמוך (9 קודם לזה מקומם לחלן סוף ע' VIII) ע"ז כ"ט ע"ב. ¹¹) ע"ו בפסקי א"ז שם סיי ק"ס וקס"א.

ע"ז ל"א ע"א ועיי בפרדם פין רס"ח (ע" 96 b) מסן האורה ריש ע" 148 ועיי"ש בח"ב סין ק"ו ע" 218 ושם בח"א ען 153 הביא: הלכתא כר"א ומהכא שמעינן דהומץ של ישראל וכון והכי הלכתא וסיים שם מ"ר. (13) דף כ"מ ע"ב.

שם, ועיי בראב"ן סוף סיי שי"א (דף נ"ח ע"ג) ובריטב א שם. (14

שכדנא היכא שנשפך משני לקרקע רקאזיל לאיבוד ראין דיך ניפיך בכך ואפי נשפך הכלי מיתר מה שבניגית ואפי אם נתכיין הגיי לשפיך ככלי וכגין דקטיפי קטיפי דלא נתסר בניציק היביר ואפי איכא ניציק לא נהירא למיתסר 1) יכן פסק רב"נו ברוך. מיניה" ומיניה הוא הלכך 3 הבוצרים המביאי ענבי בסלים ובדרדורי (ו)אין

מניחין לנוי לזריק מן הדרדורי או מן הכלים לגינית אלא ישראל אוחז בהם וזורק בגינית ואם ישראל מסייע לגוי לזרוק בגינית אין ככך כלום אלא שאסיר לעשות כן שמא יניהנו לפעמים לזרוק לכדו והוי יין נסך. ומאן דשרי (כראמר' אמר רב הונא*)) ורבינא ורב אחא לקולא והלכתא כיותיה").

פסק לישא עם הגוי במוט אמר רב אשו"ו זיקא כין מליא בין הסירה שרי, וכן הלכהר). ספר היישר. טכאן"! אנו נוהנין ליטא עם הגוי במוט בכובא ואפי אם נגע ביין עי מיט אין דרך ניסוך בכך. הכי פסק רבינו שמיאל. ורבין שלמה הורה כן שמיתר להניה שני גויי ליישא במוט ואפי אין ישראל מסייע ואפי שפך ממנה מה שנישא בכובא מותר ומה שנפל בקרקע לא היישר שחוזר ונוטף עליו ולא הוי חיבור לאותו (שככלי) דהאי שנפל אינו נסך לגבי (ניצוק) חיבור דאין דרך לנסך לע ז

בכך אלא בכלי אכל מה שנפל מן הכוכא אם נפל בכלי אסור לשתות"!). מעשה לכינה קעביר!!). שמעי מהבא⁽¹⁾ גוי המהדק מגריפית של גינית מלאה יין כדי שיתחברו סדיקי שכאירכה מלמעלה למטה אין זה כמהדק חבית הנפקעת לאורכה [f. 2 b] [דחבית מבוקעת] מזומנת ליפול חציה לכאן וול)חציה לכאן וכשמחברה מחבר היין זה לזה אכל גיגית יין בשקום! עומד: עי דרוקו הראשון ועי המהדק מחבר היין זה לזה אכל גיגית יין בשקום! עומד: עי דרוקו הראשון ועי המהדק

וער בריטב א עז דף ס עא ד ה ואי מצדר אצדודי. ") עז דף סא ע"א.

⁽³⁾ לשון הרשב ב באוצר פוב שב סוף ע" 4 והובא בס" תמום דעים סס ק"ה ובס" האורה היא ע" 158 ובססקי איז שם סי רליז (62 b).

ו לשון הגמ בעו שם דף פא פוף עא.

ל שדי תיבות אשר הצגתי בהצאי עגולה מקומם לעיל בסוף דברי הרשב"ם שהביא בסמוך כראיתא במרדבי עז סיי תתמז שחביא שם פירוש הרשב ם וסיים: אבל אם זרקו מרחוק ובו׳ מותר בדיעבד אבל לכתחלה אסור כדבעא מינית רב הוגא ובו׳ עיי ש.

⁶⁾ פסחים עד עב. חולין ציג עב. (ז) עז ס עיא.

ל) עיי בתום: שם דיה זיקא ובם: הישר לרית דף עו עוג ובהוצאת הרה"ג מהרש פ ראזענטהאל סיי גד סוף סק א, ובתמים דעים סוף סיי צה ועייש סיי פו ומהרומ בוב דפום פראג סיי שוד.

ע"ב משולם (ובס׳ אסופות כ׳י דף קב׳ו ע"ב משולם (ובס׳ אסופות כ׳י דף קב׳ו ע"ב סיים מפו ר׳ שלמה, ע"ב בגחלת שד ל ע" 45) וכך קיבל מפו ר׳ דוד הלוי ותשובה זו הובאה ג״כ בשו״ת מהר מ כ ב ד״ם סיי שס ג ועי בפסקי או״ז שם סיי רי״ז.

ע" תשובות חבמי צרפת ולותיר סוף סי׳ ט׳. (11) ע"ז דף ס׳ ריש ע"ב.

לישון הרשכ"ם כאוצר טוב שם ע" 3 וכתמים דעים תוך סיי ק"ד וק"ח ובתוסי בסוגיין ד"ה מעשה ובפרדם ס"ם רס"ח (דף מ"ט ע"ב) מס" האורה ע" 151 וכן הובא בפסקי א"ז סיי רל"ד בשם פסק רש"י וסיים שם עד א"ז סיי רל"ד בשם הרשב"ם ובמרדכי ע"ז סיי התמ"ז הכיא זה בשם פסק רש"י וסיים שם עד כאן לשון רש"י.

המשקה נפרד חוץ מן החרצן הוי המשכה מיהו כברזא גדולה שהמשיך והענכים יכולים לצאת תוך הנקב לא מיקרי המשכה ולית לן כה. גם נראה שאם נטל כתוך כלי גדול מן היין בלול באותה הגיגית ודאי הואיל שהתחיל למשוך הויא המשכה להחשיב גם השאר וליאסר במגע גוי. מי' אם ככלי קטן נטל הימנו כדי לשתות דבר מועט כ"כ לטעום ודאי לא חשיבה המשכה רק באותה יין עצמו שבתוך הכלי אוסר מגע גוי הואיל ואין ענבים מעורבין בו. מי' ק' על מנהג העולם דא(י)נו לוקחים מאותם גיגית שבבית הגוים ולפעמים שוהין לזמן מרובה בבתיהם, ואמאי לא חיישי' שמא המשיך היין. וי"ל דסתם ייגן דרבנן הוא ולא גזור כ"כ ועל כך אנו סומכין להתיר. מי' ק' דאית' בהדי' בירושלמי!) אם העלים מעיני' אסור לכך יש מחמירין לתת על הגת משעה בהדי' בירושלמי!) אם העלים מעיני' אסור לכך יש מחמירין לתת על הגת משעה שנותנים הענבים לשים סדין ומפה ולחותמה מיהו יש ליישב דלא ק' כלל מההיא לגיגית ולכך ודאי שייך טפי למיגזר שמא עשה הגוי בהן המשכה שהרי יש בה רוב לגיגית ולכך ודאי שייך טפי למיגזר שמא עשה הגוי בהן המשכה שהרי יש בה רוב יין צלול אכל עתה מנהג לתת העגכים בגיגית קצת שלימים וליכא רוב יין צלול על נוהגין היתר עכ"ל.

בעא מיני 2) רב יימר³) מרב כהנא גוי מהו שיוליך ענבים בגת א"ל אסור משום לך

לך כו' ואפי' בדו'), דבגת שהומשך ממנו מיירי). ואיבעי' ליה בשהוא משליך הענבים לתוך היין שבגת אם הוא אסור מתוך כחו של גוי דהא משכשך ביין שבגת בהשלכתו. איתיביה) גוי שהביא ענבים בסלים ובדרדורין) אע"פ שהוא מזלף מותר, א"ל הביא קאמרת אנא קאמינא אפי' לכתחלה (אפי') [אסור] שמא יגע ביין שבגת. ונלמד מכאן דמותר להניח להוליך הענבים אפי' דרוכים כדאיתא הכא אע"ם שהוא מזלף מותר וכשהוא בא לזרוק הענבים לתוך הגת יזרוק הישראל דשמא יגע גוי ביין. דין גוי אדנא) וישראל אכובא מגביה החבית כדי שישפוך היין לכובא אם מסייע

גוי לישראל דכל היכא דאיכא כח הגוי אסור ואם כח אחר מעורב בו מותר אפי׳ מה שיצא אבל לכתחילה אסור כן שמא יגע בו גוי ולא אדעתא או שמא ינית הגוי לבדו לשפוך היין וה״ל כחו כדאמרי׳ בהשוכר () אמר רב חסדא (י) כי שפכיתו לא תיתי גוי לסייע בהדייכו דילמא דמישתלי ושפיך בקילוח של גוי ורבינו שמואל (י) פסק דגוי׳ כשנושאים יין לישראל במוט ונשפך קצת לחוץ שרי אף מה שיצא דכח הגוי שלא בכונה לא גזור ואפי׳ אם מתכוונים לשפוך נרא׳ דמותר מה שבגיגית או

[.]ט"ז נ"ט ע"א (2 מ"ד דע"ז ה"ח. (1

[&]quot;וכ"ה בכ"י מינכען ולפנינו ליתא ועי׳ בד"ם שם.

בדודורין דהיינו גיגיות קטנות. (5) עיי בתוסי שם ד״ה מהו.

⁶⁾ ולא גרים איתיכיה רב יימר לרב כהגא כמו שהוא לפנינו בגמי ועי' בד"ם שם.

לפנינו בדודורין וע׳ בד״ם שם אות י׳.

ע"ז דף ס' ע"א, והפירוש שהביא הוא מרשב"ב, עיו בתמים דעים סיו ק"ח ובאוצר (8 טוב לשנת תרמ"ז ריש עי 2 ובפסקי א"ז ע"ז סיו רכ"ח.

שם דף ע"ב ע"ב. (10) עיי בד"ם שם אות עי. (9

עיי בפסקו א"ז שם סוי רו"ז. (11

נמשך ממקום למקום על הגת. ואי נדי דהאי מפקוקה שמעי , מליאה למה לי וכי היכין דלרב הון גא היי המשכה כשדורכין על הגת אע פ שיש שם תערובת עובים ה נ כשאנו דורכי בניניות אם משך ענבים לצד אחד לעשות נומא (לצנן) [לסנן] היין היי המשכה. וכן כשמשכר הענכים כעין מישכן לצד אחר היי גמי המשכה וכלכד ישיתכוין להמשכת יין אכל אם אין כונתו אלא כדי שיכנם בנינית הרכה (אעים ישמנשפות אין כהם משום הכשר משקה פרישין אין נד להחמור אע פ ישיש שם יין כדתנן כפי אין מעמידין ו הדבדבניות אע פ שמנשפי אין בהם משים הכשר משקה ופרישי הכדניות") אישכול של ענכים וקאי ארישא ואילו מותרין באכילה ומשמע דאפי הדבדבניות מבוקעי מיתריו דאילו היה משום יין נסך אפי היו מכוקעי !) צריכה הרחה ואע ג דאוקי לה בגם !) דבעי להו [ל]אכילה וככלים שאינם מויפפין לו היינו משים הכשר, אכל לנכי יין נסך ככל עניין טותר, כיון שאם׳ שאינו מתכנין להמשיך ואפי אם מרוסקים (כדתנן) כסיפאי) החורך עם הנכרי בנת. ומדברי ריש י ורבינו שמואל משמע נמי [16] דאם נמשוך על הגת ממקוי למקו |הוי יין נסך] וגם כפסקיהם משמע (דה הן (כתיספי) אם עושה נומא או המשיך (או) הוציא יין מפנה דרך הכרזא. וראיי מדתניא בתוספ דע זין דתניא הלוקה העבים מן הניי ומצא תחתיו נפטיות טותר") משום דנקשי מקצמה אכל צידי נפטיות נקשו על ידי מעשה ועבים הייני גינית כראמר באיזרי נשך ") עבים של ענבים.

נמצא¹¹) בתשובת ר ת שהי נוהג להתור ורכי שמריה החזירו מכל אילו הראזות ורכי יואל כתי כשם הגאונים דהלכה כמשנה אחרונה כרב הונא דלא שרי אלא פקיקה ומליאה ולאחר שנתמלאת הגינית מן הענבים אז שרי בררוכי כי ה ג: ווך פסק התום והשתא קים לן כמשנה אחרונה דמשהתחיל לימשך נעשה יין נסך ונהגו העם כפר ת דלא הוי המשכה עד שיתחיל לקלח חוץ לגת אי עד שיתן לתוך הגינית פילא²ן או גרעותני שנעשות המשכה היין ממקום הענבים ווני והכא לחיש לדברי רשי תע ב. מיהו אף לפירו לא חשיבא המשכה אלא במפנה הענבים מוית ואין ענכים נשארים במקום היין כלל. וכן באותה אלא במפנה הענבים מוית ואין ענכים נשארים במקום היין כלל. וכן באותה ינית שיש כה ברזא אם המשיך הברזא (הוי המשכה) והוי דבר שעל ידו

ו) מפסקי איז שם סי רייד כשם הראבי היוהובא בהג א בסוגיין סי ג'.

[&]quot;) הה לש עב.) וכה במשטות דפוס ויניציא מנטובה וריווא במשנה ובפרי הרטבים והרעב (דס שם אות ו').

[&]quot;ן צ'ל אפי לא היו מבוקעי ועי עז רף ס ה עב במשנה.

[&]quot;) שם לים ע ב: חכא רא קא בעי ליה למשקה ופירש י ורברבניות עצמן הן לאכילה.

ם בראיתא בשבת יז עא. (7) דטתניתין עז דף נה עא. (8) פ״ח הב.

יו וכציל נסי בירושלמי פיד דעין היח עיפי גירסת חרשב א בתורת הבית הארוך הלכות יין נסך ריש שער בי והרא ש בסוגיין סיי ג' וכן העלה במראה הפגים שב ודלא כבעל חסדי דוד בפירושו על התוספתא שהפך הגירסא שם עיפי הירושלמי, ועיי בריטב א בסוגיין.

ב מ דף ע"ב ע ב במשנה. (11) מפסקי א ז שם סיי רמ"ג.

ברונ ברשי עיז מיז ע א ד'ה מדרנ [fêle =] בראיתא ברשי עיז מיז ע א ד'ה מדרנ (12

ספר אמרכל על הלכות יין נסך"י.

יוצא לאור ראשונה

עם תקינים יהערית מאת יעקב פריימאנן ואבר"ק העלישויאו.

בטוב גדיא. אחחיול דיא. ספיך אמרב ל. עמיי עשונ הרכוחת ייץ נסיף.

תנן בפ"ר ישמעאל²) לוק[ח]ין גת בעוטה מן הנכרי אע"פ שנושל בירו ונותן [f. 1 a] לתפוח שאין³) עושה יין נסך עד שירד לבור ירד לבור מה שכבור אסור והשאר מותר, ואיתא כנמרא¹) [אמר] רב הונא יין נסך כיון ישהתחיל לימשך עושה יין נסך, פי׳ דרכן היה לדרוך בגיתות ופוקקי׳ הגת עד שגומרי׳ לפנות הענבים לעשות תפוח באמצע ואז מסירין הפקק והוא זב לבור ואם שוב נגע גוי ביין שבנת הוי יין נסך שאז נחשב יין, ומפרי׳ ממתני׳ דתנן לוקחין נת בעום׳ ומשני פקוקה ומליאה, ומשמע דתרוייהו בעיני ") שאם אינה מליאה אפי פקוקה מקרי המשכה מה שנמשך על הגת קצת ממקום למקום לרב הו[נ]א, וכן פיריש י6) שלא זו היין ממקומו אלא במקום שנסחט שם עמד. ובמסקנא אוקימתא לדרב הונא כמשנה אחרונה דתניי בגםי בראשונה היו אומרים אין בוצרין עם הנכרי בנת שאסור לגרום טומאי לחולין (שבח"ל) |שבא ין ואין דורכין עם ישראל שעושה פירותיו בטומא ואסור לסייע ידי עוברי עבירה אבל דורכים עם הנכרי בנת ולא היישינן [ל]דרב הונא, חזרו לומר אין דורכין עם הגכרי כגת משום דרב הונא והיינו משנה אחרונה ומעתה מתניי אפי׳ כשאין פקוקה, והלכה כרב הונא²) דמשמע ההוא ינוקא²) דתני עיז בשית (שיתן) שנין פי כן שש שנים בעו מיניה מהו לדרוך עם הנכרי בנת אמר להו שפיר דמי⁹). ושמעתי מפרשי¹⁰) מלאה שעמדה על מלואה שלא נמשך היין לבור ואפיי

ים המבוא המפיין אור על הספר והחכמים הנזכרים בו יבא בחלק האשכנזי. (¹

ע"ז נ"ה ע"א. (8) עי בתום שם ד"ה לוקחין. (1) שם עמוד ב'.

ל) עי בתוסי שם ד״ה א ר הונא. ⁶) שם ד״ה פקוקה. ⁷) מפסקי א״ז ע״ז סי רי״ג. ⁵) ע״ז דף נ״ז ע״ב. ⁹) וכ״ה בכ״י מינכען ובר״ן (ד׳ס) ובפסקי א״ז שם. ⁸

לו) כפיי ר״ת בתוסי שם דף נ״ה ע״ב ד״ה א״ר הונא והובא בריטב״א בסוגיין בשם יש מרבני צרפת.

רכה לטעמיה דא ר וכון ואי ברייתא היא מאי קאמר לטעמיה. ואין זו קושייא דנקט לטעמיה משום דרכה הביא הכרייתא תהילה לכיה מ עכ ל. והנה כפי ששמענו מסוגיא דיומא (דף ע ד ע"א) היה רבה בקי בשאר סיפרי דבי רב, א כ לא יובנו דברי התום בעירובין ישם אלא אם נאחוז בשיטת הרב האפֿפֿמאנן ני שהמכילתא דרשב י אינה משאר סיפרי דבי רב. ועוד לולא כן מדוע לא השיב התלמוד: א ר רב לטעמיה דתניא (בשאר סיפרי דבי רב) והכינו וכי.

זכיני לדין כי רב הבר ברייתית, אולם אותן הברייתות נכללו בסיפרא ובשאר סיפרי דבי רב ואחדות מהן נשארות עוד לפחות בשמותיהן קיימות והמכילתא דרשב"י אינה מספרי דבי רב.

אלו הברייתות אינן מעיקר המכילתא ואף הברייתא דלעיל... אין עיקרה כאן אלא שהיה קובץ ברייתות על סידור התפלות והברכות והעתיקוהו הסופרים לכאן. ואם אין ראי לדבר זכר לדבר שהרי בהעתקות המשניות היתה כתובה כל סדר הגדה ליל פסח במכילתא שכן כ' בס' המנהיג ה' פסח אות מ"ה וז'ל ע"כ נהגו לומר בהגדת פסה השנוייה במכילתא מאן דכפין ייתי ויאכל וכו' ע ש. והגה כפי ששנינו בכרכות מ"ט ע"א עסק רב בכרכות וכפי הירושלמי הג ל עסק גם בתפילות וכן נמצאת עוד לו תפלה שם בבבלי מ"ז ע"ב, מה שאנחנו נוהגין להתפלל לפני ברכת ההדש"). מטעס זה גראה כי אפשר שהמכילתא שמזכיר המנהיג ושבה היתה ההגדה דליל פסח היא משאר ספרי דבי רב") (עי' עוד להלן). במכילתא הזאת היתה ג"כ כפי הגראה הברייתא דעשר שירות הנזכרת לעיל על שם ברייתא דשאר ספרי דבי רב. אך עכ"פ זה כרור כי היתה ברייתא דתקיעתא ברייתא או ספר דאגדתא, ברייתא דכתובות (ברייתא דהגדת פסח), וכולהו מספרי דבי רב ברייתא והיא ספרא וספרי ע"כ.

, tray

רב והמכילתא דר"ש כן יוחאי.

כפי הגודע הוציא הרב הגאון חתן היוכל דידן נ״י את המכילתא דרשב״י לאור עולם בשנת תרס״ה, וכ׳ שם בפתח דכר פ״ג וז״ל: בספרי הקטן (הגדול באיכות) למבוא אל מדרשי הלכה נתתי סימנים מובהקים להבחין בין משנתו של רי״ש ובין משנתו של רי״ע... והנה במאמרי שם ע״ד המכילתא דרשב״י שיערתי שמדרש הלכה הלזה הוא הספרי דבי רב לס׳ שמות . . . וע׳ לעיל פ׳א אות ב׳ שכעת נתרועעה השערה הזאת אצלי ולכל הפחות נתברר אצלי עכשיו שספרי דבי רב לס׳ שמות שנשתמשו בהן האמוראים בש״ם בבלי היה משונה ממכילתא דרשב״י שלפניגו וכן ע״ש.

והנה במסכת עירובין ל״ח ע״ב גרס״ כי נח נפשיה דר ה עייל ר״ח למירמא דרב אדרב מי אמר רב הלכה כד׳ זקנים ואליבא דר א דאמר שתי קדושות הן והא איתמר שכת ויו״ט רב אמר נולדה בזה אסורה בזה? אמר רבה התם משום הכנה ,דתניא״ והיה ביום הששי והכינו, הול מכין לשכת וחול מכין ליו״ט ואין יו״ט מכין לשכת ואין שכת מכינה ליו׳ ט ע״כ. הברייתא שהכיא רבה נמצאת במכילתא דרשב״י פ׳ בשלח במקומו בזה״ל: ד״א והי״ ביום הששי והכינו מכאן אמרו חול מכין לשכת וחול מכין ליו״ט ואין יו״ט מכין לשכת ולא שכת מכינה ליום טוב ע״כ. אך בתוספ׳ עירובין שם כתוב: ר״ת מחק מספרו ,דתניא״ משום דאמר בריש ביצה (ב׳ ע״ב)

¹⁾ ויען כי התפלה הזאת שחכר רב, הייתה שגורה בפיו לאמרה אחר כל תפלה. בשביל זה אומרים אנו בזכות "תפלת רב", כשמברכיגן החדש. ומ ש פרומקין בהוצאת סדור רע"ג שלו על זה אין לו שחר.

וצדקו קצת כזה דברי הרשב״ם ז״ל הנ״ל ועיין. (²

הם שש צ פוטר וזה נכון ועיקר הוא ומן הירושלמי (ריה פ ד ה"י נטעד) למדתיו, דגרסיי התם ר ה רכה דצפורין כש ר יוהנן הלכה כר ג כאילין תקיעתא. ר'ז זר"ח הוון יתבין תמן כתקיעתא מן דצלון ית צלותהון קם ר ח כעי מצליה א ל רז ולא כבר צלינא¹). וסיים עכשיו נלמיד מכאן שלא פסקי הלכה כר ג אלא כמלכיות זכרונות ושופרות כלבד והוא שאמרו הלכה כר ג כאילין תקיעתא ע כ. למדנו מפה כי פי תקיעתה, ר'ל תפלת מלכיות זכרונות ושופרות ילפי שתוקעין כהן קראו למו תקיעתה. לפ"ז מה שאמרו דתני כתקיעתא דבי רב ר ל כברייתא דמלכיות זכרונית ישיפרות שנשנה כבי רב ונקראה תקיעתא דבי רב -

וראיתי במבוא של בעל מאור עין צד כ ה בתחלת דביר, יעוד ב" שכ' וז ל:
כל עצמה של סכרא זו שיהא רב מחכר הספרא הוא נסמכת על שם ספרא דבי רב
זאנהנו מצאני שמה שחברו רב הוא נקרא על שמו בלא תוספת מלת דבי כמו תקיעתא
דרב בפסיקתא חדתא פ' כ נ... יכירושלמי ר"ה פ א ה ג ובו". הנה מה שמחלים
שרב לא חבר את הספרא, הצדק עמי. אכל החלטתו השנייה שהורושלמי לא גרים
באן בי רב, כזה יש לבעל דין לחליק עליו, כי באמת בע ז גר' גם כאן הירושלמי
בי רב.

ועיד נרסיי כככלי סנהדרין דף נז ריש ע כז אשכח רכי יעקב כר אחא דהוה כתיי בספר אגדתא דבי רב כן נה נהרג כדיין אחד וכע א שלא בהתראה וכוי מנא הגי מילי? אמי רי דאמר קרא (כראשות ש) אך את דמכם לנפשותיכם אדרוש אפיי בדיין אחד וכיי ע ש. על זה כ החכם המנוה הג ל שם וז ל: יאין לך זרות יותר מזי לים דר יעקב כר אחא (ישהיי גדול הדור כימי רכי), אשכח כספר שכתכו רב. ע כ. כבוד החכם במקומו מינה אכל כאן מעה מעות גדולה. חדא ככר מצאנו בכבלי וכרכות מ ט ע א) ר א אמר רי יעקב כר אחא משום רביני, יהיינו רב כדהוכחנו כבר לעיל. ועוד בירושלמי ברכות דף י ע כ. רבי יעקב כ א בשם ר' זעירא. ושם שביעית פי ה ג (ל ט ע ג) א ר הונא קשיתה קומי ר' יעקב כר אחא. ועוד שם פי ה א פי ה ג (ל ט ע ג) א ר הונא קשיתה קומי ר' יעקב כר אחא. ועוד שם פי ה א ר' יעקב כר אחא בשם ר' זעירא. ועוד ירישלמי ומא פ א ה א (ל ח ע ג) ר' זעירא אכהו... א'ל ר' יעקב כר אחא עמך הייתי ושאלתונה לר' אבידמא דמן חיפה. וביבמות פ ח ה'נ (ט' ע ג וד'). ר' זעורא וכו' א'ל ר' יעקב כר אחא עמך הייתי ושאלתונה לר' אבידמא דמן חיפה. וביבמות בא ר ה כשם רב אין ממזר ה' וכו' א'ל כ' יעקב בר אחא חי שכב בא ר ה כשם רב אין ממזר ה' וכו' א'ל כל הלין נישמע שר' יעקב בר אחא חי בימי ר' זעירא. א כ ע כ שתרי ר' יעקב כר אחא היו ואלה לה תמיהת החכם ז ל.

ועוד גרסי׳ כירושלטי כתוכות פיב היד (כיו רישע ג) איר זעירא תני׳ בכתוכות, ד. בית רב״ דברי ר׳ לעזר על השטר ודברי הכמי׳ במעיד על המלוה ע כ. ובעל מאיר עין במכילתא פ׳ בא דף יש עיא אות כיא ב׳ וז ל: ול ג' שכל

ו) המו"ל לא ציין שם כי ההלכות שהביא הרמכ"ן באותו דבור ר"ל הרי ף כאשר יכנהו גם במקומות אחרים הלכות סתם. ועי בר"ן שם שם במקומו.

חני רמי כר חמא בשאר סיפרי דבי רב ככל אשר ימצא לו פרט לשבח ששבהו נכסיי לאחר מיתת אכיהן וכו׳ ע״כ. אך מהו שאר ספרי דכי רב? כבר פיר׳ הרשב״ם ז״ל מהו. ז"ל שם: בשאר ספרי דבי רב, סיפרא דבי רב היינו תורת כהנים" (ולא זה שלפנינן כיא) "ברייתא של ספר ויקרא; שאר סיפרי דבי רב קרי "למדרש של ספר במדבר עד סוף הספר אלה הדברי וכי ומכילתא דהיינו מדרש אלה שמות וכו׳ כולהו איקרי שאר סיפרי דבי רב ע"כ. ובתשובות הגאונים הוצאת הרכבי (הביאה כבר הרב האפֿפֿמאנן ניי כספרו) על הא דאמריי במסכת ביק יוא ריש ע או אם טרף ישרף יביאהו עד הטרפה, יביא עדים שנטרפה באינס ופטור. אכא שאול אוט' יביא עדודה לבייד, איתא התם בסיי רכ"ט וזיל: ושאלת יכיא ארורה לב ד היכי גירסה ופירושה וכו׳ אכל עיקר הא ברייתא "מסיפרי דכי רב היא... וכמכילתא "דארץ ישראל וכו׳ ע ש. הנה כוונת הגאון כמלת סיפרי דב״ר רול שאר סיפרי דבי רב וכן כתוב שם מפורש בסי׳ ס״ו וו ל: מצינו בפירושי אדוגנו מר רב סעדיה גאון נ״ע שהזכיר עשר שירות שירת אברהם וכי׳ ילמדני אדנני מהו ? אין אנו יודעים אלא דברי רבותינו ששנו "בשאר סיפרי בי רב עשר שירות הן וכון עש. מעתה ילמוד הסתום מן המפורש, דמה כאן בשאר סיפרי דבי רב קמיירי אף להלן על שאר סיפרי דבי רב קמעיד. וזה קצת דלא כהרשב"ם ז ל, ראילו איהו את המכילתא לשאר סיפרי דב"ר קחשיב ולא הגאון, דהא אמן בפירוש הא כרייתא מסיפרי דכי רב היא ובמכילתא דא"י וכון הרי דסיפרי דבי רב ומכילתא דא"י דהיא המכילתא דידן כלומי של רו"ש, שני ספרים שונים הם.

הרי לגו סהדותא גאמנה מדברי התלמוד והגאינים1) ז ל דרב או בי רב חברו מדרש שהיא הסיפרא לת כ (ר"ל ויקרא) יסיפרי אי שאר סיפרי ליתר הספרים שבחמשה חומשי תורה ואותן הספרים נקראים במדרש תלים מזמיר ק ד הוצאת בובער ס" כ"ב) מסכתית או משניות דרב. —

9

ברייתות דרב או דבי רב.

כ' רבנו שרירא הגאון באגויהו וכיוחסין דפוס אמשטרדם תפ"ב דף פיד ע"א. מוכא לעיל בהערה) וז"ל: ראה ר"ח ותרצינין לברייתא דיליה דאינין השתא הגך דר"ח בלחוד דמתגיא בי רבנן... ואע ג דברייתא דרב ושמואל דהות בככל דוקא ותריצא וכו' ע"כ. אחדות מהגי ברייתות נזכרות בשמן גם במקומות אחרים. גרסי בירושלמי ע"ז פ א ה ב: א ר יוסי בי ר' בון מאן סבר בר ה גברא העולם ? רב, דתני בתקיעיתא דבי רב זה היום תהלת מעשיך זכרון ליום ראשון כו' ע"ש וכדי להבין מלת בתקיעתא עלי להקדים מ"ש הרמב"ן בדרשתו לר ה (גדפס בהצופה מארין הגר שנת ב" חוברת א" צד ו' וז"ל: אבל התקיעות" דאינין מלכיות זכרונות ושופרות שתוקעין בהן, הם

ע' אגרת רב שרירא גאון, מובאה מבעל מאיר עין במבוא למכילתא צד כ' סוף הדיבור "עוד כתב".

עוד דכר נככד מאד למדנו פה כי כזמן ד' יוחנן ככר היה "תלמוד". וגרסיי ביכמות דף ע"ב ע כ: א"ל ד' יוחנן לר"ל ראיתי לכן פדת שיוישב ודורש כמשה מפי הגבורה יא ל לאו דידיה היא מתניתא הוא והיכא תני לה בת"כ נפק ר' יוחנן תנייא בתלתא יומי וסכרה בתלתא ירחי ע"ב (ע" פֿריעדמאנן שם צד כ'). מלת ו"סכרה" מורה כאצבע ישהוא נישא ינתן כה, הקשה ומפרק לה כדרך רוב פוניות התלמוד. ולדידי אין ספק ישר"י הי' המתחול בסדור "תלמוד" והוא ירה את היסיד לתלמוד הירושלמי וכ"כ רכ לתלמוד הבכלי כמכואר עוד להלן.

והנה כפ״ה דכרכות דף ל א ע א גרסינ׳: ת״ר אין עומדין להתפלל לא מתוך דין ולא מתוך דבר הלכה וכו׳ אמנם בירושלמי שם הג׳ תני לא יעמוד אדם ויתפלל וכו׳ אלא מתוך דבר׳ [הלכה (כן ג׳ התוספ׳ שם ל״א דה מ רב אש׳)]. ורבר הלכה הוא מישנה, א כ כשאמ׳ ר״ח ב״א [שם י ד ע״כ] דרב מקדים ומשי ידיה ומברך ומתני ומנח תפילין והדר קר׳ ק״ש״ [ועי ריש״י ז״ל שם דף ה׳ ע״ב דה״מ סטוך למשתי וכחוספ׳ שם ודו״ק] ע״כ היה אז פרקו כמשנה משו ה שפיר קאמר בתר הכא לאפוקי ממ״ד למשנה א צ לכרך. אמנם לעיל (דף י״ד ע״כ) דשני בת״כ שלו שהוא מדרש וכעין שקלא ומריא דתלמודא משי ה לא גאמר שם ומנח תפילין והדר קרי ק״ש׳ כי וכעין שקלא ומריא דתלמודא משי ה לא גאמר שם ומנח תפילין והדר קרי ק״ש׳ כי אחר מדרש או ברייתא אסור להתפלל. לפ״ז לא דק כזה כעל מאמר עין במה שכ׳ דשני המאמרים חדא עוכדא נינהי כי כאמת שתי עובדות הן כגראה לכל המדייק בלישונם ז ל.

ב) שאר ספרי דבי רב.

גרסי׳ כמסכת יומא (על הא דפריך אסור ? ענוש כרת הוא ומשני) ואי בעית אימא כי קתני אסיר אישארא דתנו רכה ורכ יוסף בשאר ספרי דבי רב מנין ליום הכיפורים שאסור ברחיצה בסיכה ובנעילת הסגדל ובתה מ תלמוד לומ׳ שכתון (ויקרא ט״ז), שכות ע״כ. הכרייתא שהביא כאן התלמוד נמצאת בסיפרא שלפנינו פ׳ אחרי פ״ט פרק ח׳ בזה ל: ומנין שיום הכיפורים אסור באכילה ובשתייה וברחיצה ובסיכה ובנעילת הסגדל ובתה״מ ? תלמוד לימ׳ שבתון, שכות. הנה מדאמרינן "בשאר ספרי דכי רב אף שהפסוק שהביאו בויקרא מקומי, ש״מ שלא נשנית הברייתא הזאת ,בסיפרא״ דבי רב אף כי כת״כ שלפנינו. גם הפרש יש בין תנא דבי רב שלא גרם אכילה ושתייה במשנה שלו ובין הת כ שנ׳ כני׳ המשנה יומא שם: יוה כ אסור באכילה ובשתייה וכו׳ ע״ש. — ובפ׳ יש נוחלין דף קב ד ע״ב גרסי׳: תני ר״נ בשאר ספרי דבי רב כל אשר ימצא לו (דברי׳ כ׳א) פרט לשבח שהשכיהו יורשין לאחר מיתה אביהן...

הקישו הכתוב וכו' וזהו כרב בסוגין דככורות. והנה ב' משניות לפנינו א) הך דזבחי' דככור נאכל לב' ימים ולילה ויליף לה רב (בכנורות מן הפסוק ובשרם יהי' לך וג'. ב) הך דבכורות הבכור נאכל שנה בשנה בשנה ומפרש רב דלשנה דידיה מניגן מדכתי' שנה בשנה כלומ' איזוהי שנה וכו'. אולם תנא דבי רב יליף מהך שנה בשנה דבכור נאכל לב' ימי' ולילה. ולדידי אין ספק דתנא דבי רב קאמר לה הך דרשה בשאר ספרי דבי רב כמבואר עוד לפניגו בסמוך. אכן דלשנה דידיה מניגן יליף תנא דבי רב מכבש בן שנחו לעולה, שנחו לעולה, שנחו לא שנה למנין עולם ע"כ.

וראיתי שהרב הגאון נ"י הוכיח מכאן שע"כ לא רב הוא המסדר דת"כ דאילמלא כן מדוע לא פריך מרב אתנא דבי רב כדפריך משמואל אתנא דבי שמואל (שבת נ"ד ע"א) אלא ע"כ רב לחוד ותנא דבי רב לחוד (ע"ש במבואו למדרשיים ההלכיים צד מ"ז). אמנם אי משום הא לא איריא, כבר מצינו דוגמתו גם במקום אחר, לדוגמא ריש פסחים (דף ה' ע"א) דהכי גרסי התם דבי ר' ישמעאל תנא מצינו ארבעה עשר שנקרא ראשון שנ' וכו'. והדר גרסי תנ"ה אך ביום הראשון תשביתו שאור מבתיכם, מערב יו"מ וכו' שבי ר' ישמעאל ע"כ ועי שם תוספ' דה"מ דברי. הנה עכ"פ ראינו כי לפעמים פריך מתנא דבי ר"י על ר"י ולפעמים לא פריך, כן נמי לא פריך הכא מרב אתנא דבי ר"י על ר"י ולפעמים לא פריך, כן נמי לא פריך הכא מרב אתנא

אמנם בין אם ראיה זאת חזקה בין לא חזקה, בעיקר הדבר הדין עם הרב הגאון נ"י, לאמר שרב לא סדר את הת"כ. ע"ש בספרו הנ"ל ותודה לדבריו ומ"ש רע"נ עפ"י גירסתו בספרים "בספרא דבי רב הוא ת"כ" ה"פ כשנקדים פי' הדברי שכ" לפני זה: ודקא תקינו מדרש חלופי תלמוד דגרסי... ומביא דעת ר״י א״ש לקרות צ״ל ואח"כ דעת ר"ה למקרא צ"ל ודעת ר"א אף למשנה ולבסוף דעת ר' יוחנן אף לתלמוד צריך לברך. איפוא נזכר פה מדרש עד שרע"ג אמר שתקנו מדרש חלופי תלמור ? אבל הדבריי יובנו עפ"י מ"ש הרמב"ם ז"ל בהקדמתו למ" יד החזקה וז"ל: "רב חבר ספרא וספרי לבאר ולהודיע עקרי המשנה" ע"כ. הנה יסד רב את הספרא והספרי שלו על המשנה ושם בספרו זה הערה את מקורה ושהיא נובעת ממקרא וכמו שהכין גם דברי הרמב"ם המנוח מו"ה מאיר איש שלום כמכואו להמכילתא צד כ"ט. כן לדוגמא שהבכור נאכל לב׳ ימים ולילה (משנה זבחי׳ כנ״ל) נלמד בבי רב מן המקרא: לפני ה׳ תאכלנו שנה בשנה כמבואר לעיל. ולפעמים חולק הוא ג"כ על המשנה לדוגמא חולין קכ"ב דלא תנא במשנה תנשמת ובגמרא (קכ"ב ע"ב): רב חנא הוא (ופליג) ותני תנשמת ע"כ. אבל איפוא תני רב זה ? אין ספק לפ״ד שבסיפרא שלו תני כן. לפ״ז הי״ הספרא דבי רב באמת מדרש או "ברייתא" כמ"ש הרמב"ם ז"ל בהקדמתו לס' זרעים ע"ש. מעתה יובנו דברי רע"ג דתקנו מדרש חלופי תלמוד דהנה אחר ר' יוחנן שאמר אף לתלמוד צריך לברך הביא הש"ם הך דר' חייא כר אשי דרב כשקם כשחר לשנות לחלמידיו בספרא דת"כ הי' מקודם נטל את ידיו ובריך ותני, ומדנזכר זה בסוף ש"מ דקתני מדרש חלופי תלמוד.

למשנה א צ לכרך; ר' אליעור (צ"ל ר' אלעור והוא ר אלעור כן פדת) אומ' אף למשנה צ"ל לחלטיד א"צ לכרך ר ייהנן אם אף לתלטיד צריך לכרך ין. אם רי הייא בר אשייאן זומנין סגיאין הוה קאמינא קמיה דרכ לתנייי בספרא דכי רב "הוא תורת כהנים" ימקדים ומשי ידיה וכריך ומתני לן ע"כ. לפי הגראה היתה הגי כש"ם כגיי הרע"ג ז"ל ויהיי לכאירה מכאן ראיה שהמסדר של הת כ הוא רב. ויש להביא סמוכין לדעה זאת מסוגיא דניטין דה ל'ה ע כ דאחר ישחדית לן הש ס דרכ תנא היא ופליג כמו שהכאנו כתחלת מאמרנו זה פריך הי: ת ש אך כל הרם... מאדם אלו עכדיו ושפחותיו הכנענים ע כ וקשה הא הך דמיניה פריך לרכ היא כרייתא דת"כ אכל בכחקותי: אך כל חרם... מאדם לרכות עכדיו ושפחיתיו הכנענים, א"כ אמאי לא סגי ליה בשינויי קמא: רב תנא הוא ופליג ? מהני תוספתא ומהני ברייתא דת"כ כי היכא דפליג אהא כן בידו לפליג נמי אאידך כרייתא וככר הרגיש בזר רשי ז ל. ואי רב מסדר הת"כ אתי שפיר, וקצת קשה לרשי ז ל שכמסכת כרכית דף ח עוב דהום דתנא ספרא דכי רב פירש "תירת כהנים וכאן פירש דמשי ה פריך עליה דרב הך ת ש יען כי הדרש יוצא מן המקרא, ולא פירש משום דרב הוא המסדר דת"כ וקשה מדידיה אדידיה, וגראה מזה דרש י זול לא קבל מרכותיו שרב הוא המסדר דת"כ (ע" עיד בסמוך מזה) ועוד אפשר נפי דרשי סל דכי כל כי האי הי לו להשים לפריש ולא לפתום, כלום כך הי לו לפרוך: ורב הוא התנא דת כ", ומדלא פריך כך ע"כ פירש באופן אחר דהיינו מכח דהדרש אתי ממקרא. ועי בכירות דק כיז עוב דגרסי התם: מדקאמר גולד בו מים בחוך שנתו (אככור קאי) למימרא דלשנה דידיה מניני מנא הני מילי ? דאמ׳ רי יהוד אמר רכ דאמר קרא ודכרים טיון לפני הי תאכלני שנה בשנה, איזוהו שנה שנכנסת בחברותיה הוי אום שנה של בכור. דבי רב תנא שנה בשנה יום אחד בשנה זו ויום אי בשנה זו לימד על הככור שנאכל לשני ימים ולילה אחד. דבי רב מנא להו כלום דלשנה דידיה מנינן ? ילפי מקדשים. וקדשי גיפייהו מנלן? א ר אחא בר יעקב אם קרא (ויקרא י כ) כבש כן שנתו, שנתי שלו ולא שנה של מנין העולם. ורכ נאכל לכי ימי ולילה אחד מניל נפקא ליה מכישרם יהי לך כחזה התנוסה וכשוק הימין ובמדכר י הו הקישו הכתוב לחזה וישוק של שלמים ע"כ לשין הסוניא הצריך לענינני, והנה במשנה שם וכין עובן שניני: הככור נאכל שנה בשנה... שנ׳ לפני ה' אלהיך האכלני שנה כשנה ע"כ וזהו כרכ יהוד׳ אם רב וולכאורה קשה לתנא דבי רב דיליף לה דלשנה דידיה סגינן מככש בן שנתי, לפרוך עליו ממשנתנו ולישני רב תנא הוא ופליג). ועי זבחים דף נייב עייב יששנינו: הבכיר נאכל לכהנים והמעשר לכל אדם ונאכלין . . . לשני ימים ילילה אחר. ובגמרא (ניג ע"א ת"ר") מניין לבכור שנאכל לשני ימים ולילה? שני ובשרם יהיי לך כחזה התנופה וכשוק הימין

הוה קא אמינא קמיח ומנין זמנין בראשי וקא מסחיד רב האיי בראשי הוה הוה הוה אמינא קמיח רב לחנויי ספרא דב"ר הוא תcובוי.

[&]quot;) כעין ברייתא זאת איתא בספרי קרח פין קיוח אולם כל המעיין שם עד מהרה יובה לדעת כי לש ס ע"ב מקור אחר היה לו.

[אמר רב אבא זה א' מן הדברים וכוי]. ובחולין כגמרא (פ ה ע א) [אמ' רב אבא] זה א' מן הדברי שאמ' ר"ח אין לי תשובה והשיב ר א הקפר ברבי תשובה ע כ. ע"ז העירותי בגליון הספר ישלי: עוד נמצא במכילתא ויהי בשלח מסכתא ד' פ א (סוף הפסוק ויבאו אל מדבר שור) אמ' רב אבא (כצ'ל) דבר הסיח לי רבינו הקדש וכו' ע"ש.— השכתבתי את המלים האלה עוד לא זכינו להמכילתא דר' שמעון בן יוחאי והנה עתה אחר שהוציאה הגאון מויה דוד צבי האפֿפֿמאנן ני לאור עולם הנגי רואה כי גם שם [צד 72] נמצא עצם המאמר הזה בזה"ל: א"ר אבא דבר זה שה לי רבינו הגדול וכוי ולולא דמסתפינא הייתי אומר כי מכאן נעתק למכילתא דרב י. — נשמע מכל הלין כי רב הוא התנא רב אבא דבר יה אבר בר אביתיתא.

_ _ _

א) ספרא דבי רב.

גרסי׳ בפ ק דברכות (דף י"א ע"ב) א ר הוגא למקרא צריך לברך ולמדרש (כגון מכילתא וספרא וספרי שהם מדרשי מקראות) אצ ל, ור׳ אלעזר אמר למקרא ולמדריש צריך לברך למשנה איצ לברך, ור' יוהנן אמי אף למשנה נמי צריך לברך אבל לתלמוד א"צ לברך (וברשי שם: גמרא כמקים תלמוד ופין) גמרא היינו סברת טעמי המשנה ותירוצו משניות הסותרות זו את זו וחסורי מיהסרא ע"כ) ורכא אמ' אף לתלמוד צריך לברך דא"ר חייא בר אשי זימנין סגיאין היה קאימנא קמיה דרב לתנויי פרקין בספרא דבי רב הוה מקדים וקא משי ידיה וכריך ומשני לן פרקין ע כ. וראיתי שם במבוא להחכם השלם המנוח בעל מאיר עין צד מ"ז שכ וז"ל (אחר שהביא את המאמר שלפנינו): ושם ייד סע ב גרסי והאמ׳ ר׳ חייא כר אשי זמנין סניאין הוה קאמינא קמיה דרב ומקדים ומשי ידיה ומברך ומתני לן ומנה תפילין והדר קרי ק ש וכ׳ מאי אסהדותא דר׳ חייא בר אשי לאפוקי ממ ד למשנה א צ לברך קמ ל דאף למשנה נמי צריך לברך. ומריהטא דסוגיא משמע דחדא עובדא נינהו וא כ שתי הגמרות סותרות זו את זו דבהדא קהשיב האי פירקא דשני רב בכלל משנה ובחדא קחשיב ליה בכלל תלמוד. . . ומסיים סוף סוף ספרא דבי רב המוזכר כאן הוא או בכלל תלמוד או בכלל משנה. . . ואינו בכלל מדרש . . . וכן כה"ג שם צד ח"י סוף סוף. . . מוכח שכל הברייתות ששגורין בבה"מ וכו' וכן מיכח שספרא דכי רב... לאו בכלל מדרש הוא אלא הוא או בכלל תלמוד או בכלל משנה וכו". והנה אף שבעיקר הרבר הרין עמו כמובא לפנינו מ"ם לא צדקו דבריו אלה ופלא, שנעלם ממנו מ"ש הגאון רבנו עמרם ז"ל בסדור שלו (הוצאת¹) יעב"ץ תרכ"ה) צד ב' וז"ל:... לעולם ישלש אדם שנותיו שליש במקרא שליש במשנה שליש בתלמוד... ודקא תקינו "מדרש" חלופי תלמוד, דגרסי' בפ' מאימתי אמ"ר יהוד' אמר שמואל השכים לקרות קודם שיקרא ק"ש צ"ל לאחר שקרא ק"ש א"צ לברך שכבר נפטר באה"ר. ור ה אמ' למקרא צ"ל

וכן בהוצאת פרומקין אשר הוציא זה לא כביר את סדור הגאון עפ"י כ"י בירושלים (1 מח"ב כמו שהערתי בהמ"ע Jüd. Presse משנה זו נומ' 8 ע"ש.

אביי: ייש בתנאים שקרואין רב כמקומות ידועין, כגון רב¹) חמא אמ׳ בשבת (הוא המאמר דלעיל), רב אכא אמ׳ בהודאה תחילה וסיף ככרכות; רב אבא אמ׳ שאלתי את סימכים בכתובית ע כ.

הנה כהך דברכות יש בי מן הרבריי הצריכים עיון. הצעת הברייתא כך היא: תניא") ר"א אים כל שלא אם ארץ חמדה מיכה ורחבה וכוי נחים הזקן אומי צריך שיוכיר כה כרית. רכי ייםי אימי צריך שיוכור כה תירה, פלימו אימי וכוי רב אבא אים צריך שיאטר כה הודאה תחילה וסיף והפוחת לא יפחות מא". . . וכל שאינו אום׳ ברית ותורה בכרכת הארץ ומלכות בית דוד בבינה ירושלים לא יצא ידי חובתו. מסייע ליה לר׳ אילעא דא ר אילעא א ריעקכ כר אחא") משים "רבינו" כל שלא אמר ברית ותורה כברכת הארץ ומלכית בית דוד בכונה ירושלים לא יצא ידי חובתו עיב והנה רבינו" פה הוא רב כם ש רש יו"ל לעיל הף כיב עוא ין. (שם כפי הגראה נשתבשה הני ודויק) ויהי סיעה מרב אכא ככרייתא ישהיא רב לרי אילעא למה שאמי משמיה דרב (משו"ה לא שינה רש י ז"ל הני כאן. עי" במכית דף כ"ב ישם) וזה ראיה מכרעת לדכרי הגאין רכינו האי ז ל, אפס כי דכרי הגאינים אינם צריכין חיזוק ממקים אחר, אך לפ ז יקשה לנו מה דגרסי שם (מ ט ע"א): דא"ר הנגאל אמ' רב לא אמר כרית ותורה ומלכות יצא. הלא זה נגד מה שאמי רב (רב אבא) בעצמו בברייתא. וגראה מכאן ראיה למ"ש הטור (או"ה סוף סי" קפ ז) כשם אחיו רבינו יהיאל וז"ל: כ' אחי הר' יחיאל ז ל מסופקני מהא דאמ׳ לא יצא ידי היכתו אי לעיכובא קאמר או למצוה, והדעת נוטה דלמצוה קאמר ע כ. לפ ז לא קשה ולא מידי דהא דאמ׳ רב אבא לא יצא יח למצוה והא דא ר חננאל אם׳ רב לעיכיבא קאמר, כלום׳ שאין צריך

ועי סדר הדורות ערך אבא אריכא שכ' וז ל: ואני מצאתי בתוספתא אחרת פו דהולין) אם רב אבא זה אחד מן הרברי שהי' ר' חמא אומ' אין להם תשובה ... והשיב ר"א כו' וכן כפיק דביצה בתוספתא והשיב ר א בנו של ר' אלעזר הקפר.

ו) לפנינו החלוקה האחרונה: ילדה ואחרכ הטבילה וכו׳ נשנית בראשונה ובמקום אבא גר׳ השאילתות דר״א ורשי זל "חמא״ וכן גרם הערוך בעצמו בערך אביי כמבואר בסמוד בפנים.

וכן בכתובות פ א סוף ע"א גרסי "תניא" והמקור נעלם מאתנו.

³⁾ ר' יעקב בר אחא היה גדול הדור בימי רביגו הקדוש. עו' סדר הדורות ערך ר' יעקב ב א וזה שבכאן, כפי הנראה, שאמי משמית דרב וקראו רביגו היה נבדו ועי' עוד בסמוך.

לעניד קצח ראיה לזה ממה שנזכר בית הכנסת שבנאה רב עוד בימות לון כלעניד קצח ראיה לזה ממה שנזכר בית הכנסת שבנאה הב" אחרוני הגאונים בשם בית רבינו שבכבלי. עיין מה שכתב בזה באחרונה הה" Geonica בס' Geonica הא צד 40 וגו' בהערה 2. שמעון עששענשטיין.

ל) ראיתי בתוספתא הוצאת החכם שווארץ אות כ״ה וו״ל: וזהו לפי דעת היוחסין רב ואעפ״י שהביא היוחסין שרב האי גאון פי׳ כי בג׳ מקומות מצינו שהוא תנא וכו׳ הוסיף הוא לומי שגם הך ר׳ אבא דהכא היינו רב, ואף אם נודה לו שכן הדבר״ וכו׳ לא ידעתי מה הביאו להסתפק בדבר.

המקדיש עבדו יצא לחירות מט גופא ל"ק לדמי ל ק. דליהוי עם קדוש קאמר . . . אמי רבה ומותכינן אשמעתין המקדיש נכסיו והיו בהן עבדי אין הגזברין רשאין להוציאן להירות וכו' ומשני ממתניתן קארמית עליה דרב רב תנא הוא ופליג. (עי' עוד מזה בסמוך). בכא בתרא מ"ב ע"א; סנהדרין פ"ג ע"ב (בת"כ אמור פרשה ו' סוף פ" והשיאו אותם עון אשמה, מלמד , שאף" על המכל חייבים מיתה. ובתוספתא זנהים פי"ב תניא ואלו הן שבמיתה האוכל מכל וזר שאכל תרומה (אפשר שהת"כ מרבה במלת שאף זר שאכל תרומה). וגרסינן בסנהדרין שם : אמ' רב זר שאכל את התרומה "לוקה", אמרי ליה רב כהנא ורב אסי לימא מר במיתה דכתי' וכל זר לא יאכל קרש (ולעיל מניה כתי' ומתו בו כי יהללהו אני ה' מקדשם) ומשני אני ה' מקדשם הפסיק הענין, מיתבי ואלו הן שבמיתה זר האוכל את התרומה ? מתניתא אדרב קא רמית, רב תנא הוא ופליג).

ובחולין קכ"ב ע"ב (כתי" בויקרא י א, כ"ט – ל"א: וזה לכם הטטא בשרץ השרץ על הארץ החלד והעכבר והצב ,למינהו. והאנקה והכח והלטאה והחמט והתנשמת. אלה "הטמאים" לכם וגו" ותניא בת"כ שמיני פ"ב פ ה: וזה לכם הטמא... והצב למינהו והאנקה והכח והלטאה והחומט והתנשמת אלה הטמאים לכם, הטמאים לרבות עורותיהם. יכול עורות כולם ת"ל אלה, אילו עורות הטמאים עור האנקה הכח והלטאה והחומט (ותנשמת לא קאתני). ובמשנה (חולין קכ"ב ע"א): אלו שעורותיהן כבשרן, עור האדם... ועור האנקה והכה והלטאה והחומט (כבת"כ). ובנטרא שם (ע"ב): ת"ר הצמאים לרבות עורותיהן ככשרן יכול אפי" כולן ת"ל אלה. והא אלה אכילהו כתיבי ? אמ"ר ב "למינהו" הפסיק הענין, וליחשוב נמי תנשמת ? רב תנא הוא [ופליג"). עי" תוספ" שם דה"ט כרבי יהודה] ותנא תנשמת ע"כ) מה כוונתם ז"ל "ותני תנשמת יבואר לפנינו אי"ה בסמוך. אלו הם המקימות אשר נשנה כמו כי רב תנא הוא ופליג. יבואר הענין כמ"ט הערוך בשם רב האי נאון ז"ל.

הגה ז״ל הערוך ערך רב קמא: בפרק השולה עבד בגיטין בגמרא ובפרק העור והרוטב בחולין בגמרא הלטאה (ע״ לע״ל) רב תנא הוא ופליג פ״ רב האי גאון זצ״ל דלישנא דייקא מפומא דרבואתא מצאנו רב אבא²) בג׳ מקומות חד בפרק שלשה שאכלו בברכות בגמרא רב אבא אמ׳ צריך שיאמר הודאה תחילה וסוף. ואידך (כתובות) בפ׳ האשה שנפלו לה נכסים (דף פ א סע׳א) [והתניא] רב אבא אמ׳ שאלתי את סומכום; ובשבת בפר׳ ר׳ אליעזר אומ׳ אם לא הביא [קל״ה ע״ב]: רב אבא²) אמ׳ המבילה ואח״כ ילדה [זהו יל״ד בית הנימול לח׳ ילדה ואח״כ המבילה זהו יל״ד בית שנימול לא׳] ואבא הוא רב כאשר פירש בערך אבי׳. וז״ל בערך

כן גר' הערוך ערך רב קמא עיין עוד הלאה. (1

ממואל קרא לרב "אבא" בשמו כגון ברכות מ״ב ע״א אמ׳ שמואל אלו מייתי גוזלייא (² לאבא מי לא אכלינהו; וכן ר׳ יוחנן, כגון בחולין פ״ד סוף ע״א "אבא" ממשפחת בריאים ע״ש.

ספרא ושאר ספרי דבי רב.

782

אלעור הלוי ד ר גרינהוש ז ל וירושיים)."ו

מידך נתנו לך.

החכם השלם המניה מי ה מאיר אי ש זיל כתב להמכילתא דרי ישמעאל אשר הוציאה כשנת תריל לאור עילם מכיא גדול ויפרוש כי כנפי הקירתו גם על אמרם זיל ספרא דכי רכ" אי לפעמים גם: שאר ספרי דכי רכ". כשי כ שנה") אחרי כן קם הרב הגאין החיקר יהמכקר הגדול מו ה דיד צכי האפֿפטאנן ראיש כיה מ הרכנים בעיר הכירה בערלין ני ויפין איר הרש בספרו "מכוא להמדרישים ההלכיים על עצם המדרשים האלה ככלל ועל הספרא וספרי רכי רב כפרש. עכרתו על דכריהם בעיון נמרין, ויען כי אין כית המדרש כלא הידוש, העירותי אחת הגה ואחת הנה בשלהי הדפים וארא כמשך הימים כי ההערית דאלה ככר עלו למאמר שלם כפני עצמי. המאמר הזה אשר הגרו רק כתיספה לדכרי הגאין ני יהי מיקריש לשמי המיב לזכרון ליום השכעים שלו, השם יארוך ימיו ושניתיי. אמנם הנישאים אישר עליהם אשים דכרתי ארבעה המה.

א. רב תנא היא יפליג.

בששה מקומות כש"ם — בעל סדר הדורות ערך אבא אריכא חשב ארבעה — כשהקשו על רב מברייתא או תוספתא השיבו רב תנא הוא וסל"ג. ואלו הם לפי סדר הש ס: עיריכין נ"ע כ; כתובות ח"ע א; ניטין ל"ה ע ב: אט" רבה אמ" רב

^{*)} אמרו תמו ל: כאשר חיו הערים האלה מוכנים לצאת מבית הדפום הגיעתנו השמועה המעציבה, כי המחבר בדמי ימיו המקודשים לתורה ולתעודה נקבף מסנו וחלי ש. ואמרנו כי יהיו דבריו אלו של המנוח ברכת שלום וכבוד מעולם האמת לבעל היובל שלנו — השי ת יחייהו ויקיימהו — אשר לכו חיה קשור בעבותות האהבת אל הנפטר ז ל.

Zur Einleitung in die halachischen Mid- בשנה התרמיז בשנה (1 raschim, Berlin 5647 (1886—87)

ים פר צבי

כולל דברי תורה ומדע

לבכוד

הרב הגדול מחרר דוד צבי האפפמאנן מי

ראש הישיבה ככרלין

ביום מלאת לו שבעים שנה לימי חייו

מאת

שביביו עלהיביי ייביביי

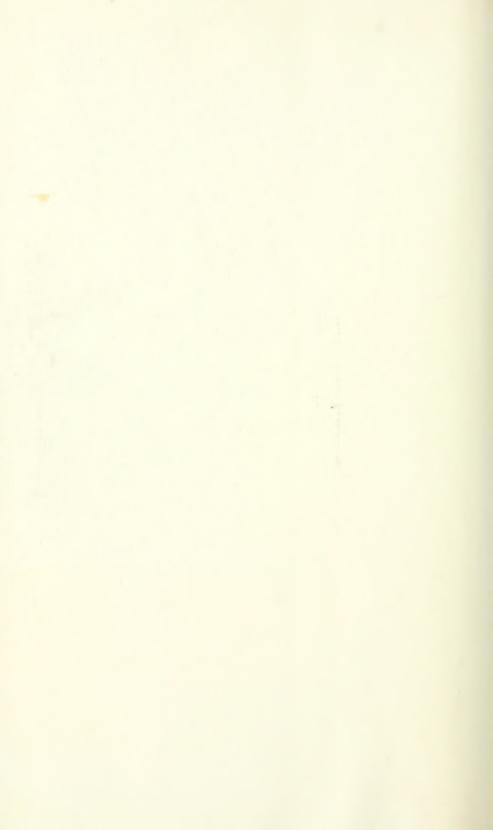
נערך על ידי

מאיר הולדעםהיימער יוסף וואהלגעמוטה שאיר הולדעםהיימער שמעון עפפענשטיין.

>+

ברלין בבית מסחר הספרים ל. לאמס. תרע"ר.

PLEASE DO NOT REMOVE CARDS OR SLIPS FROM THIS POCKET

UNIVERSITY OF TORONTO LIBRARY

BM 42 F36 Festschrift zum siebzigsten Geburtstage David Hoffmann's

